

ग्रहणे देवतान्वयस्यादृष्टार्थत्वान्नैकार्थ्यमिति वदता ग्रहणसंस्कारा-
 र्थत्वेन देवताविधानात्तत्र देवतोद्देशस्य दृष्टार्थत्वायोगात् ग्रहणेना-
 दृष्टः संस्कारो जन्यतइति भाष्यार्थः * सूचितः * ननु निर्वापादि-
 ष्विव देवतोद्देशस्य यक्ष्यमाणदेवतास्मृत्यर्थत्वाद्वाहृष्टार्थतेत्याशङ्कते
 * कथमिति * ग्रहणान्वयात्प्राग्देवताया यागेऽन्वये सति देवता-
 स्मृत्या प्रधानोपकारसिद्धेर्ग्रहणे देवतोद्देशः स्मृत्यर्थः स्यान्न त्विह
 तथास्ताति परिहरति * उच्यतइति * नन्वन्यत्राविनियोगेऽपि
 यागवद्ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विनत्युक्तं
 देवतोद्देश्ययागावयवत्वात्तेन विना यागासिद्धेर्यागसिद्ध्यर्थमेव त-
 न्नोद्देशः ग्रहणावयवत्वाभावात् नोद्देशेन विना ग्रहणसंस्कारासि-
 द्धिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * ततः शब्देन तदि-
 त्यवयवं व्याख्यातं श्रवणशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या देवतावाचिशब्दाभि-
 धानाद्देवतोद्देशोऽदृष्टार्थमिति नपुंसकलिङ्गसिद्धयर्थं विवक्षितः
 ननु प्राण्यागान्वयानवगमेऽपि ग्रहणान्वयद्वारा यागान्वयज्ञाना-
 त्तस्मृत्यर्थत्वाविरोध इत्याशङ्कते * ननु चेति * विधीयमानस्य ५१६।१
 देवतोद्देशस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां देवतास्मृतः प्रधानोपकारित्वा-
 नवगमेन प्रयोजनत्वयोग्यत्वानवधारणात्प्रयोजनत्वकल्पना न युक्ते-
 त्याशयेन प्रतिज्ञाहेतु प्रश्नपूर्वं परिहरति * नैतदिति * ननु विधी-
 यमानाया एव देवतायाः प्रकरणात्प्रभानार्थत्वावगनेस्तस्मृतेः प्रयो-
 जनत्वयोग्यतावधारयिष्यतइत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे
 * ऐन्द्रवायवमिति * देवतानां वाक्येन ग्रहणसंयोगादवयुक्तप्रा-
 हिणा प्रकरणेनाप्राहृत्येऽभिहिते व्रीहिप्राक्षणादिवद्विरोधात्समु-
 क्तस्यापि प्राहृत्योपपत्तिभाशङ्क्याक्रियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणा-
 योग्यतोक्ता । ननु पश्चादपि देवतास्मरणस्य प्रयोजनत्वयोग्यताव-
 धारणे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशङ्क्यानुनिष्पादिनो
 ऽपि शास्त्रेण प्रयोजनतयाऽनङ्गीकृतत्वाच्च तेन शास्त्रस्यादृष्टप्रयोज-
 नकल्पने * प्रवृत्तिः प्रतिबध्यतइत्युक्तम् * तस्यापीत्युपसंहार-
 भाष्यं देवतोद्देशसमुच्चयद्वाराग्रहणसमुच्चयाभिधानार्थत्वेन व्या-
 चष्टे * तेनेति * नन्वदृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशसमुच्चयेऽपि ग्रहणानां
 स्वरूपेण दृष्टार्थत्वात्त्रिकल्पा भविष्यतीत्याशङ्क्य न चेत्यभ्यासा-
 धिकरणभाष्योक्तगुणभेदानमितकर्मभेदस्यायाभिधानं यदि ग्रहणा-
 नि न समुच्च्रीयन्तइति वाच्यं भेदानभ्युपगमेऽभ्यासेनापि समु-
 च्चयः स्यत्स्यतीति प्रौढिप्रदर्शनार्थम् * नावर्त्ततइत्युक्तम् * अ-
 न्नैव सूत्रं योजयति * एव तावादिति * यागाभ्यासाविषयतया

वक्ष्यमाणार्थान्तरसूचनार्थस्तावच्छब्दः संस्कारशब्दोक्ते ग्रह-
णेन विशेषणभूतदेवतासंयोगोपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शो-
पपत्तिः गृहीतस्य ग्रहणायोगाशङ्कानिरासार्थं द्रव्यपृथ-
क्कादिति सूत्रावयवपूरणार्थम् * देवतासंयुक्तेत्युक्तम् * कथं
देवतोद्देशभेदस्य ग्रहणाभ्यासे हेतुतेत्याशङ्कानिरासार्थमनर्थकं ही-
त्यवयवं सकृद् ग्रहणेनैकदेवतोद्देशस्याशङ्क्यत्वेनानुष्ठानायोगात्तच्छ-
वणानर्थक्याभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुम् * संयोगान्तरेत्युक्तम् *
अतो भिन्नार्थत्वादेवतानां समुच्चयोपपत्तिरित्यभ्यासोक्तिप्रयोजना-
भिधानार्थत्वेन भेदशब्दं व्याख्यातुम् * तेनेत्युक्तम् * देवतोद्देशस्य
द्रव्यविषयत्वादेकस्मिंश्च द्रव्ये ऽनेकदेवतोद्देशायोगात्प्रकृतिप्रत्यय-
पौर्वापर्यनियमाच्च धात्वर्थभेदेन भावनाभेदप्रकृत्यर्थदेवताभेदेन
प्रत्ययार्थद्रव्यभेदस्य न्याय्यत्वाद्देवतोद्देशभेदेन द्रव्यभेदे ऽप्येक-
स्मिन् ग्रहणे बन्धने खादिरत्वादिवद्विकल्पेनानेकद्रव्यान्वयसम्भ-
वेनानेकदेवतान्वयोपपत्तेर्न देवतोद्देशभेदाग्रहणाभ्यासकल्पना यु-
क्त्याशङ्कानिरासार्थं द्रव्यगुणीभावादित्यवयवं पूरयितुम् * सं-
स्कार्यमित्युक्तम् * खादिरादेस्त्वसंस्कार्यत्वेन बन्धनं प्रति गुणत्वाच्च
बन्धनभेदोपपादकतेत्याशयः । ननूक्तप्रकारेण ग्रहणे देवतोद्देश-
स्यादृष्टार्थत्वात्तत्समुच्चयेन ग्रहणाभ्यासप्रतीतेर्दशमो गृह्यते दश
गृहणातीति ग्रहणविषयक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तावपि विना ते-
न यदि वासौ न सिद्ध्यतीत्यनेनैव न्यायेन यागे देवतोद्देशस्य दृष्ट-
त्वात्प्रकरणगृहीतानामपि देवतानां विभागमन्त्रादिवद्विकल्पोपपत्ते-
र्यागाभ्यासानापादकत्वात्तृतीयो ह्येतद्वति यागविषये क्रमसमुच्च-
यदर्शने नोपपद्येयातामेवेत्याशयेनाशङ्काह * एतदेवतावन्तीति *
देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादित्यनेनैव देवतासमुच्चयस्योक्तत्वाद्यागे
ऽपि देवतानां समुच्चयसिद्धिरिति प्रतिज्ञाते तदुपपादनार्थमिन्द्रवा-
र्यादिवदेवतायुक्तानां ग्रहणानां द्रव्यदेवतान्वयापादकयागापेक्षत्वा-
द्यागस्य च श्रुत्यादित्रयालभ्यमानदेवतत्वेनाविहितदेवताकतया दे-
वतापेक्षत्वात्प्रकरणस्य चाक्रियात्मकदेवताविनियोगे व्यापाराभा-
वाद् ग्रहणविनियोगद्वारा देवताविनियोजकत्वावगतेर्देवताविशिष्टा-
त्मना च ग्रहणानामदृष्टार्थत्वाद्यागप्रकरणेन समुच्चितानां ग्रहण-
मुक्तं तद्विनिनियोजकमिति तच्छब्दो ऽभ्याहार्यः । ननु भगो वां
विभजत्वित्यादिमन्त्राणां प्रकरणग्राह्यत्वे ऽपि विकल्पदर्शनाच्च या-
गे देवतासमुच्चयसिद्धिरित्याशङ्कते * नन्विति * मन्त्राणामप्य-
क्रियात्मकत्वेन साक्षात्प्रकरणग्राह्यत्वात्पौरोडाशिकसमाख्यया ल-

अथ सामान्यसम्बन्धेन लिङ्गेन विभागाङ्गत्वज्ञानोत्तरकालं तद्द्वारा प्रकरणेन ग्रहणाद्विङ्गेन च विभागे विकल्पेन मन्त्रविनियोगाद्वैषम्य-
माह * सत्यमिति * ननु समाख्ययैव सामान्यसम्बन्धलाभे प्रकर-
णानपेक्षेण लिङ्गेन त्रैयम्बकपुरोडाशविभागे ऽपि मन्त्रविनियोगा-
पत्तेः प्रकरणबाधान्न दार्शपौर्णमासिकपुरोडाशविभागमात्रार्थत्वं
स्यादित्याशङ्क्य * विभागान्तरेष्वित्युक्तम् * आनर्थक्यपरिहाराया-
पूर्वसाधनलक्षणार्थं प्रकरणमप्यनुग्राह्यमित्याशयः । ग्रहणानां भदे
ऽपि सामान्यरूपेणैक्यविवक्षया देवतासमुच्चयाभिधानम् । नन्वेवमपि
यागस्य प्रत्येकं देवताग्रहणसमर्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य *
तत्रेत्युक्तम् * ननु द्वारभूतानां ग्रहणानामपि यागीयद्रव्यपृथक्कर-
णार्थत्वेन हृष्टार्थत्वादेवतोद्देशस्यापि च यागापेक्षितदेवतासमर्पणेन
हृष्टार्थत्वोपपत्तेर्विकल्पस्य न्याय्यत्वात्तद्वारा ऽपि प्रविष्टानां देवता-
नां विकल्प एव युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति * एकदेवतासम-
र्पणेन यागस्य नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेरनेकदेवताविशिष्टग्रहणास्मानान-
र्थक्यप्रसङ्गादेवताविकल्पार्थं चानेकास्नाने गुणपरत्वेन ग्रहणमे-
दकत्वायोगाद् ग्रहणस्य भेदाभावेन विकल्पानुपपत्तस्तद्वारा देवता-
विकल्पायोगादनैकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानार्थवानेकास्नानस्याङ्गी-
कार्यत्वादनैकदेवत्यागानवगतेश्चानेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानस्य
हृष्टार्थत्वायोगाद्विकल्पानुपपत्तिरिति परिहरति * भवेदिति * ग्र-
हणस्य हृष्टार्थत्वे ऽपि तद्भेदस्याहृष्टार्थतेति भेदशब्देनोक्तम् । ननु पुन-
श्चतेदेवतान्वयार्थत्वेन भेदकत्वाभावाद् ग्रहणस्य भेदानुपपत्तस्तत्रा-
प्यैकाग्र्यादेवतानां विकल्पापत्तेः कथं तद्वारा यागे समुच्चयः
स्यादित्याशङ्क्याह * अवश्यं चेति * निर्गुणग्रहणाश्रिते, केन चि-
द्वाक्येन देवताविशिष्टग्रहणपक्षेऽङ्गीकार्यत्वाद्वाक्यान्तरैरुपपत्तिशि-
ष्टदेवतावरुद्धग्रहणो देवतान्तरविध्यशक्तेः, ग्रहणान्तराशयव विधी-
यन्तइत्याशयः । वस्तुवशक्तेरपि गुणस्यात्र भेदकतात्पत्त्यतिशयं व-
क्तुमारम्भते * न हीति * युगपत्तावत्सर्वोद्देशो ऽशक्य एवेत्याह
* यौगपद्यं तावदिति * नन्विन्द्रवायुमिहावरुणाद्यास्तैः प्रातिप-
दिकैर्निर्दिश्य सर्वान्ते सकृच्चतुर्थ्युच्चारणेन सर्वा युगपदुद्देशं शक्या
इत्याशङ्क्याह * अदेवताभूत एव चेति * सकृच्चतुर्थीर्निर्देशे समु-
द्यायो देवत्वेनोद्दिष्टः स्यात् न चास्य देवतात्वमस्तीत्यर्थः । क्रमाद्दे-
शासम्भवं प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति * न चेति * विशिष्ट
विधिना विशेषणविशेष्ययोर्देवतोद्देशग्रहणयोरिन्द्रवायूद्देशविशिष्टं
ग्रहणं कार्यमिति युगपद्विधानाद्वागाख्यकरणभेदेन च यौगप

असम्पादनशक्तेर्विशेषः । ननु ज्ञानाद् गृह्यमाणे द्रव्ये देवतोद्देशः कार्यः न च ग्रहणकाले सर्वदेवतोद्देशः शक्य इत्यर्थः । पिचतुरदे-
 वतोद्देशसम्भवेऽप्यलपाभिप्रायेण * एकमित्युक्तम् * एकैका-
 ल्यासम्भवेऽपि प्रागूद्धर्ध्वं वा ग्रहणप्रत्यासन्नो काले क्रमेण सेवा-
 सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * (प्राकृतदेवतोद्देशना-
 ५१८।१ शापत्तेरपि क्रमेणोद्देशो न भवतीत्याह * किं चेति * दास्यामीति
 त्यागरूपतेतिकरणेन परामृष्टा । श्लोकं व्याचष्टे * यदिति *) एकदे-
 वतोद्देशेन त्यक्ष्यामीति सङ्कुलितस्य तदानीमित्युक्तस्याप्यन्यत्वा-
 विनियोज्यत्वम् * प्रायशब्देनोक्तम् * इन्द्रवायुभ्यां गृह्णामीति श-
 ङ्कोच्चारणरूपस्योद्देशस्याध्वर्यवत्त्वेऽपि त्यागसङ्कुलरूपोद्देश विना
 तस्यापर्यवसानात्तस्य च यजमानादन्येन कर्तुमशक्यत्वात् * यज-
 मानइत्युक्तम् * पूर्वपक्षित्युक्तेरुपलक्षणार्थत्वम् * पूर्वसङ्कलपे-
 त्यनेनोक्तम् * गुणहेतुकभेदोक्तिमुपसंहरति * तेनेति * एवं ग्रह-
 णस्वरूपस्य हृष्टार्थत्वंऽपि देवतोद्देशविशिष्टरूपेणाहृष्टार्थत्वाभिधा-
 नपरतया भाष्य व्याख्यायेदानीं स्वरूपेणैव हृष्टार्थत्वाभिधानपरत-
 या व्याख्यातुमाह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतोद्देशेति *
 प्रकरणालोचनेन रसस्य प्रदेयत्वावसायात्तत्सिद्धेश्च पाचनाश्रसं-
 स्काराधीनत्वात्पूयमानावस्थेनेत्युक्तम् । उत्पत्तिवाक्यमात्रालोचने तु
 लतायाः प्रदेयत्वप्रतीतेः क्रयातिरिक्तसंस्काराणामहृष्टार्थत्व प्रौढ्या
 चकतु क्रयोत्तरकालतोक्ता रसाभिधानमेव पुराणशादिवैषम्याभिधा-
 नेन सूचयितुमाह * यत्र त्विति * ननु ग्रहेर्जुहोति चमसंजुहोती-
 ति विध्यर्थस्य ग्रहचमसपात्रेषु ग्रहणमन्तरेणासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थत्वा-
 द् ग्रहणं हृष्टार्थमेवेत्याशङ्क्याह * न चेति * ग्रहचमसविध्योरप्यहृष्टा-
 हृष्टार्थत्वात्तद्वारा ग्रहणस्यापि प्रधानं प्राप्ति हृष्टोपकारित्वाभावादहृ-
 ष्टार्थतेत्याशयः । सोमस्य यागसाधनत्वविधिकाले ग्रहचमसस्थत्व-
 विधौ सत्यन्यत्रस्थस्य साधनत्वाभावाद् ग्रहचमसस्थत्व हृष्टार्थं स्या-
 दुत्तरकालं तु प्रकरणालोचनयागवत्तस्यापि तत्स्थत्वरस्य साधनान-
 तर्गतेरहृष्टार्थतेति सूचनायोत्पत्तिशब्दः । अतो न केवलं नानादेवतो-
 द्देशजन्याहृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थग्रहणानि समुच्चेतव्यानि किं तु स्वजन्या-
 हृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थमपीत्यहृष्टार्थत्वोक्तिप्रयोजनमाह * तेनेति * हृष्टा-
 र्थत्वेऽपि ग्रहणस्य आह्वयभेदात्समुच्चयाभिधानार्थं ग्रहणं चेति
 भाष्य व्याचष्टे * दर्शेति * कृत्स्नस्य ग्रहणं नावकल्पतइत्याभिधा-
 नमनिष्ठापादकत्वादयुक्तमाशङ्क्य समुच्चयं विनित्यध्याहारेण व्या-

ख्यातुं स कृत्स्नः सोमो न ग्रहणाभेदमन्तरेण शक्यते *
 ग्रहीतुमित्युक्तम् * दशमुष्टेरभिपवे सति रसस्याल्पत्वादेक- ५१९।१
 स्मिन्पात्रे ग्रहणोपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वमुदककलशेषु संस्कारा-
 मिधानं व्याख्यातुम् * नियतेत्युक्तम् * यानि चैवाभिपूयन्ते पु-
 ष्पमूलफलैः शुभैरिति मिश्रीकरणो ऽभिषुण्णोतिप्रयोगदर्शनात् मि-
 श्रीकृतवाच्याभिषुतशब्दः प्रादेशमात्रोक्तिप्रयोजनमल्पशब्देनोक्तम् ।
 नन्वयागसाधनभूतसोमावयवग्रहणस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः कृत्स्नस्यैव
 ग्राह्यताया न्याय्यत्वात्कृत्स्नग्रहणसमर्थमहापरिमाणपात्रोत्पादनेनै-
 कस्मिन्पात्रे कृत्स्नस्य सोमस्य ग्रहणमुपपत्स्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं
 यद्यपि चेत्यादिना ऽवकल्पेतेत्यन्तं भाष्यं श्रुतपरिमाणपात्रकलशं
 त्यागेनाश्रुतपात्रान्तरोत्पादनाशङ्कानुपपत्तेर्नित्यवद्विहितानामपि चै-
 कार्थ्यं ब्रीहियवादिवदगत्या विकल्पाश्रयणोपपत्तैर्देवतासमुच्चयश-
 ङ्कानिरासार्थस्य च कृत्स्नस्य ग्रहणं हीतिभाष्यावयवस्यैतस्या इति
 सङ्कल्प इत्यादिवाचित्केन व्याख्यातार्थत्वञ्च व्याख्यातमानन्वयवयवशो
 ग्रहणेन गृह्यभेदाग्रहणाभ्यासोपपत्तस्तद्विषयकमसमुच्चयदर्शनाप-
 पत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तस्मादित्यादिभाष्यं तात्पर्यतत्ताव-
 द्ब्रूयाच्चष्टे * तथावस्थेन चेति * भेदेन गृहीतस्य सोमस्यैकीकर-
 णायोगाद्भिदावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वावगतेरनभ्यस्तस्य च या-
 गस्य तथावस्थितसर्वसोमविषयसमीहितकार्योपयोगित्वकरणलक्ष-
 णसम्भावनयाभ्यसितव्यो याग इत्यर्थः । येन कारणेन यागाभासो
 भाष्यकृतोक्तस्तेन कारणेन ग्रहणाभ्यासवद्यागाभ्यासे ऽपि सूत्रं
 योज्यमित्याह * तेनेति * योजयति तज्ज्ञेदादिति दृष्टार्थत्वे ग्रहणस्य
 भेदकप्रमाणाभावेन भेदायोगाद्भाष्यकृतोक्तं तज्ज्ञेदमनाहत्य सं-
 स्कारेण संस्कार्यद्रव्योपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शः । यागवेलायामे-
 कीकरणे प्राक् पृथक्करणमनर्थकमिति भाष्यकृद्ब्रूयाख्यानं सूत्रादप्र-
 तीतेरनाहत्य यागानभ्यासे द्रव्यपृथक्त्वमनर्थकमित्येवं व्याख्यातु
 * मशेषमित्युक्तम् * पश्ववयवानामिव सोमावयवानामप्यसर्वत्या-
 गापपत्तिमाशङ्क्योकादशपशोरवदानानीति वदिहावयवान्तरपरिग-
 ख्याभावात्पशुर्धर्म्याभिधानार्थत्वेन पृथक्कृतस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्य
 यागं प्रति गुर्णाभावाद्यागानुष्ठानभेद इत्येवं व्याख्यातुम् * अत इत्यु-
 क्तम् * अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यादिना अवयवान्तराणामन्यत्र
 विनियोगवत्सोमावयवानामन्यत्राविनियोगेनानर्थक्यपरिहारायोग-

सूचनार्थो ऽतः शब्दः । वाक्यान्तरैः कल्पिताभेदावस्था यस्योत्पत्तिकस्य
द्रव्यस्य तस्य यद्भागं प्रति गुणत्वं तदंशेनेत्यर्थः । तात्पर्यतो व्या-
ख्यातं भाष्यमवयववशो व्याचिख्यासुरनर्थकं हि स्यादिति सूत्रावय-
वव्याख्यानार्थं नानेति भाष्यं कथमशक्यतेत्यपेक्षायामुपपादयितु-
माह * तद्धीति * सूत्रावयवोक्तोपपत्त्यभिधानात्तद्व्याख्यानार्थ-
नैकध्यनिरासभाष्यस्य सूचिता भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याचष्टे * न
चेति * पुनरेकीकरणइत्यनुषङ्गः भागव्यवस्थानुपपत्त्याशयेन भा-
ष्योक्तामुपपत्तिं व्याख्याय सर्वदेवतोद्देशानुपपत्त्याशयेन व्याचष्टे
* न चेति * प्रस्तरप्रहरणोत्तमप्रयाजवत्क्रमेण सर्वा देवता उद्दिश्य
सर्वतस्यागोपपत्तेः सर्वदेवतोद्देशानुपपत्तिपरिहारसम्भवे ऽपि
भागव्यवस्थानुपपत्तिरशक्यपरिहरेत्याह * तथा कृते ऽपि चेति *
सर्वदेवतोद्देशेन सकृदाने कृते ऽपीत्यर्थः । ननु वायव्यैश्वर्यावयव-
त्मङ्करो ऽपि न दोषायेत्याशङ्क्याह * प्रकल्पिते चेति * सकृद्व्य-
भाजनानात्वकल्पनानर्थक्यापत्तेरेकपात्रा गृह्यन्ते इति वच्चेत्सङ्कर-
विध्यभावात्सङ्करो ऽनर्थक इत्याशयः । नन्वैकध्यकरणाशक्ता-
वप्येकेन भागेन विहितयागनिष्पत्तेर्नाश्रुताभ्यासकल्पना युक्तेत्या-
शङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यमेतद्देवतावन्ति ग्रहणानीत्यादिवाचि-
केन व्याख्यातार्थत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तयागरूपवाचित्वेना-
भ्यासस्य ज्योतिष्टोमश्रुत्युक्तत्वाभिधानार्थं च तासु ज्योति भाष्यं
न त्विह प्रत्येक ज्योतिष्टोमनिवर्त्तनसामर्थ्यमित्यादिवाचिंकेन सर्वा-
स्त्वेव ज्यमानासु श्रुतो ज्योतिष्टोमाख्यो यागो निर्बृत्तो भवान् नैकस्यां
देवतायामिति व्याख्यातार्थत्वात्त देवतान्तरमिति च भाष्यं प्रकृत-
देवताविनिर्बृत्यत्वादेव च श्रुतो यागो न देवतान्तरमाकाङ्क्षत्यन्यथा
देवताशून्यत्वेनारूपत्वाच्छ्रुतो यागो न निर्वर्त्तेतित्येवं स्पष्टार्थत्वात्क-
त्वेन चेत्यादिच भाष्यं दश मुष्टीर्मिमीतइति चेत्यादिवाचिंकेन
भाष्यान्तरव्याख्यानार्थेनापि तस्मात्प्रकल्पनभेदादिभाष्यसमुदाय-
तात्पर्यव्याख्यानार्थतयावस्थितेन चेत्यादिवाचिकसहितेनार्थाङ्गदो-
द्वयगुणीभावादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थत्वेन व्याख्यातत्वाद्-
व्याख्याय तस्मिन्ध्येत्येव्यासोपपादनप्रयोजनाभिधानाभिधानार्थं त-
स्मादिति परिचोदनापरिहारोपसंहारार्थं च भाष्यं निगमनपूर्वक्रमे-
कहंलया व्याचष्टे * तस्मादिति * दशोति ग्रहणसमुच्चयदर्शनं
दशम इति क्रमदर्शनं तृतीयमित्येकमेव प्रकृत्यंशेन समुच्चयदर्शनं
प्रत्ययांशेन च क्रमदर्शनं यथासङ्कल्पितस्य पृथगवास्थितस्य कु-
त्त्वस्य सोमस्य प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चयाच्चोपपन्नमित्यर्थः । स-

मुदायानुवादापवादस्य कर्मभेदापवादसिद्ध्यर्थत्वाल्लक्षणसङ्गातिर-
प्यस्तीति सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तनेति * ननु कर्मक्ये
ऽपि तत्तद्देवतोद्देशेन पृथक् द्रव्यत्यागे सत्यनुष्ठाने विशेषाभावात्किं
चिन्तायाः प्रयोजनामित्याशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * प्रकृतौ वि-
शेषाभावे ऽपि कर्मभेदे सत्यकर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनै-
कत्वादित्याद्यमाधिकरणन्यायेनैकस्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहितस्य या-
गस्य विकृतौ विकल्पेन विध्यन्तातिदेशाद्विकल्पेनैकस्य धर्माः कार्या
सकृच्च यागः कर्मक्ये यथा प्रकृतीति विशेष इत्यर्थः । ऐन्द्रवाय-
वादिवाक्यैश्च यागविधौ वैन्द्रवायवेन यजेतेति वचनव्युत्थापक्षे-
ज्योतिष्टोमस्यापि स्वार्थविहितद्रव्यदेवतावत्त्वलक्षणव्यक्तचोदनत्वा-
देकाहाहीनसत्रेष्वव्यक्तचोदनत्वेन ज्योतिष्टोमसादृश्याभावात् त-
दीयविध्यन्तप्रवृत्तिः सोमवाक्ये । ननु विधौ द्रव्यश्रवणे ऽपि स्वार्थ-
विहितदेवताराहित्येन ज्योतिष्टोमस्याप्यव्यक्तचोदनत्वात्तत्सादृश्ये-
नैकाहादिषु ज्योतिष्टोमिकविध्यन्तप्रकृतिरिति प्रयोजनान्तरं त्वव्य-
क्तासु तु सोमस्येत्यष्टमाधिकरणेन सुज्ञानत्वाच्चोक्तम् ।

संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पृथक्कनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

संख्यानिमित्तभेदविचारस्याभ्यासनिमित्तभेदविचारेण सकृ-
च्छ्रुतेरभ्यासप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात्समतिं दर्शयितुमाह
* गत इति * प्रासङ्गिकचिन्तायाः सम्बन्धित्वेन प्रसङ्गकचिन्ताबु- ५२०११
द्धिस्थकरणसामर्थ्याद्यथा यत्प्रसक्त्या या चिन्ता क्रियते तत्समाप्ती
प्रसङ्गकचिन्ता बुद्धिस्था भवति तथापवादकाचिन्ताया अपि सम्ब-
न्धित्वाविशेषेणापवाद्यचिन्ताबुद्धिस्थीकरणासामर्थ्याद्यदपवादेन चि-
न्ताया चिन्ता क्रियते तत्समाप्तावपवाद्यचिन्तापि बुद्धिस्थी भवती-
त्यधिकरणत्रयकृतया समुदायानुवादापवादचिन्तया ऽभ्यासनिमि-
त्तभेदापवादभूतायाः समुदायानुवादाचिन्तायाः पौर्णमास्यधिकरणा-
कृताया बुद्धिस्थीकरणान्तद्वारा समुदायानुवादापवाद्याभ्यासचि-
न्ताया बुद्धिस्थत्वात्तत्सङ्ख्याभिधानोपपत्तिसूचनायाभ्यासनिमित्तभे-
दापवादानन्तरं तदपवादत्वेन प्रसङ्गो बुद्धिस्थत्वं यस्येति वि-
ग्रहाभ्युपगमेनाभ्यासापवादपवादः प्रसङ्गशब्देनोक्तः । सोमयागस्यै-
कत्वे ऽप्यभ्यासेन क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिवृत्तिश्च आधुनीरिति त्रि-
त्वसंख्याया अभ्यासेनोपपत्तेर्न कर्मभेदकतेत्यनन्तरोक्ताभ्यासोपजी-
वनेन पूर्वपक्षकरणादनन्तरसङ्गतिस्सूचनायेदानीं शब्दः । ननु प्राजा-

पत्यवाक्ये ऽभ्यासेन पूर्वपक्षकरणाज्ञेदानीं शब्दसूचितानन्तरसङ्ग-
 तिः सम्भवतीत्याशङ्काह * तत्रेति * द्रव्यसंख्यानिवृत्त्यर्थं स्वश-
 ब्देन कर्मणि परामृष्टे समिधो यजतीत्यादिबहुत्वसंख्याया अप्युदा-
 हरणत्वोपपत्तेस्तत्रिवृत्त्यर्थम् * चोदिता इत्युक्तम् * समिदादिना-
 मश्वेत्यस्य देवतायोगनिमित्तत्वात्समिधो ऽग्रआज्यस्य व्यन्तिवत्यादि-
 मन्त्रवर्णप्राप्तदेवताबहुत्वानुवादोपपत्तेर्न कर्मभेदकतेत्याशयः । एकाद-
 श प्रयाजान्यजतीत्याद्युत्पन्नकर्मसंख्यानिवृत्त्यर्थमुत्पद्यमानत्वविशेष-
 णं पार्वणी जुहोत्याज्यभागौ यजतीत्याद्युत्पद्यमानकर्मगतसंख्यान्तर-
 ग्रहणायादिशब्दः । सर्वत्रानन्यपरपुनः श्रुत्या कर्मोत्पत्त्यवगतेर्न
 प्रमेयानुप्रवेशित्वापत्तिः सकृच्छ्रुत्या कर्मक्यावगतेर्विज्ञातसंख्ये क-
 र्मण्येकादशप्रयाजानित्यादिवदनपेक्षितपदान्तरोपात्तसंख्यानिवेशा-
 योगादावृत्तिकल्पनया च संख्यानुग्रहोपपत्तेर्न कर्म भेदे इति वक्ष्य-
 माणाशयेन पूर्वपक्षमाह * सकृदिति * आख्याते कर्मसंख्यानुपा-
 दानाङ्गाभ्यान्तरश्रुतयागसम्भवे चेन्द्रवायवादिवाक्ये यागकल्प-
 नानुपपत्तिवत्पदान्तरश्रुतसंख्यासम्भवात्स्वपदसंख्याकल्पनानुपप-
 न्नगतिर्जातसंख्यत्वात्कर्मस्वरूपे संख्यानिवेशोपपत्तेः । पृथक्कैका-
 र्थनिवेशित्वाच्चैकातिरिक्तं संख्याया भेदं विनानुपपत्तेः संख्यापि भे-
 द्भिरिति वक्ष्यमाणाशयेन सिद्धान्तमाह * इतीति * धात्वर्थनाम-
 न्येनाहुतीतिशब्दस्याहुतीरिति संख्याया धात्वर्थाविषयत्वावधारणा-
 द्धात्वर्थमात्रभेदकत्वं ह्यमशब्देन सूचितमापृथक्कन विनेत्यनेन यत्र
 पृथक्कं तत्र निवेश इत्येव पृथक्कैकार्थनिवेशवाचित्वेन पृथक्कनि-
 वेशशब्दो व्याख्यातः । यस्त्वभ्यासेन संख्यानुग्रहो ऽभिहितः स न
 युक्त इत्याह * न चेति * कथं तर्हि दशमे पशुपुरोडाशरयाग-
 द्रुपकारित्वनिर्गासेन देवतासंस्कारत्वे सिद्धान्तिते सौत्रामण्यामा-
 ध्विनस्मारस्वर्तन्त्रेषु पशुष्वैन्द्रसावित्रवारुणानां पुरोडाशानां पशुदे-
 वतासंस्कारत्वायोगमाशङ्क्य तन्निरासार्थं ऽभ्यासो वा प्रयोजनदे-
 कदेशो ऽन्यदेवत्य इति सूत्रे तद्यथा पशौ पञ्चानां प्रयाजानां चाद-
 केन प्राप्तानामेकादशसंख्या विधीयते सा चान्तरेणाभ्यासं नावक-
 ल्पतइत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजा इत्यभ्यासेन संख्यापूरणं भाष्यकृद्वक्ष्य-
 तीत्याशङ्काह * अगत्या सा हीति * इह त्वनिर्जातसंख्यत्वात्स्वरू-
 पभेदोपपत्तेर्नागतिरस्तीत्याह * सम्भवति चेति * चतुः शब्दार्थं
 चशब्दः । एतदेवापसंहरति * तस्मादिति * अत एवैकविशेनाति-
 रात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्यादिस्लोमबृह्वावागमेन संख्यापूरणं द-

शमे वक्ष्यते इत्याह * तथा चेति * पूर्वपक्षाशयं विवृणोति * ननु
चेति * सिद्धान्ताशयं विवृणोति * नेति * निष्पन्नरूपत्वेनाप्रती-
निरसत्वम् । ननु तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः सुब्वाच्यसंख्यावत्प्रकृत्यर्थ-
विषयत्वावगतेः कथं धात्वर्थस्यासंख्यतेत्याशङ्क्याह * या हीति *
तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविषयताया स्मृत्याचारविरो-
धान्नानुमातुं शक्येत्याशयः । भावनाग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ननु तिङ्वा-
च्यस्यैकत्वस्य धात्वर्थगामित्वाभावेऽपि निः संख्यधात्वर्थानुष्ठाना-
शक्तेः संख्यापेक्षायां सकृच्छ्रुत्यैकत्वावगतेर्न पदान्तराक्तसंख्याश्रयणं
युक्तमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादि-
ति * कर्मसंख्यानुदाहार्यत्वे कस्माद्भाष्यकृता द्रव्यसंख्यादाहते-
त्याशङ्क्याह * यत्स्विति * तत्रेति सन्देहभाष्यं यागकल्पकप्रा-
जापत्यशब्दार्थभूतदेवताविशिष्टद्रव्यसाप्तदश्यात्कर्मसाप्तदश्यप्रतीतेः
पूर्वपक्षायोगेनाक्षिपति * कुत इति * सास्य देवतेति सर्वनामार्थे ५२१।
तद्विज्ञप्तप्रवृत्तेः सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात्पशुशब्दस्य
बहुवचनान्तत्वेनैकशेषत्वावधारणात्तत्परामर्शित्वसिद्धये सर्वनाम्नो
ऽप्यस्य चास्य चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्यैषामिति सरूपैकशेषं कृत्वा
प्राजापतिर्देवतेति देवतासम्बन्धे प्राजापत्य इति तद्धितः कार्यः । स-
न्निहितपरामर्शित्वेऽपि वा सर्वनाम्नस्तद्धितान्तपदान्तर्गतत्वेन बहुव-
चनान्वयात्प्रागपरिपूर्णं तद्धितान्ते पदे पदान्तरान्वयायोगात्पशुश-
ब्दगतबहुवचनलोचनेनैकशेषाप्रतीतेः । पशुशब्दस्य च तद्धितावि-
षयसमर्पकत्वेन के प्राजापत्या इत्यपेक्षायामन्वयात्तद्वतस्य बहुवचनस्य
प्राजापत्यशब्दगतबहुवचनोक्तसंख्यानुवादित्वावगतेः । सर्वनाम्न-
स्तद्वशेनैकशेषत्वकल्पनायोगात्तद्धितान्तानामेव शब्दानामेकशेषत्वं
न सर्वनाम्न (इति सर्वनामैकशेषत्वसदसदद्भावावसन्देहे तत्तद्रव्यदे-
वतान्वयभेदाभेदसन्देहात्कर्मभेदादसन्देहमुपपादयितुमाह * उ-
च्यते इति * यो बहुवचनान्वयानुपपत्त्यैकशेषः कथ्यते किमर्थं
तद्धितान्तानां प्राजापत्यशब्दानामेव कृतः स न युक्तो भवेन्न तु स-
र्वनाम्नः) कार्य इति सिद्धान्तवचनव्यक्तिः कृतैकशेषाणां वा सर्वना-
म्नां पश्चात्कृतेन तद्धितेन देवतासङ्गतिरिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिरि-
तरेतरयोगाख्यार्थस्मृतद्वन्द्वापवादत्वेनैकशेषस्येतरेतरयोगवाचि-
त्वावगतेरितरेतरयोगिनां चेतरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेरेकशेषे
कृते तद्धितानुपपत्तिप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षदूषणसूचनार्थं पश्चादुक्तव-
चनव्यक्तिद्वयस्य प्रातिलोभ्येन पूर्वसिद्धान्तपक्षोपयोगितामाह * य-

दीति * सप्तदशानामित्यनेन पशुसमूहस्य द्रव्याख्यसम्बन्धैक्ये
 सम्बन्धैक्यसिद्धये ऽभिहिते द्रव्यैक्ये ऽपीन्द्राय रथन्तरायेन्द्राय
 बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय रैवतायेन्द्राय शाक-
 रायैतिवदेवताभेदे सम्बन्धभेदापत्तेस्तच्छङ्कानिरासाय * एक-
 स्याश्चेत्युक्तम् * कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्याम इत्यादिविरूपैकशे-
 यस्यार्थप्रकरणसापेक्षत्वाद्विलम्बेनावगतेः शीघ्रप्रतीतिसूचनार्थः स-
 रूपशब्दः किं तावदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किं ताव-
 दिति * (कुत इत्यादिभाष्येण प्रश्नजिज्ञासोपन्यासपूर्वं सप्तदशपशु-
 समूहस्यैकदेवतासङ्कल्पेनोपपत्तिं यागैक्ये हेतुत्वेनोक्तमुपपादयि-
 तुमाह * कुत इति *^१) विग्रहवाक्यस्य तद्धितपदार्थकथनार्थ-
 त्वाद्विग्रहवाक्यस्य सर्वनामपरामृष्टस्य पशुशब्दार्थस्य तद्धित-
 प्रत्ययार्थत्वावगतेः पशुशब्दस्थेन बहुवचनेन तद्धितप्र-
 त्ययार्थस्य पशुद्रव्यस्य तद्धितोत्पत्तेः प्राग्विग्रहवेलायामेव बहुत्वो-
 पलम्भात्प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनस्य तदनुवादित्वोपपत्तेस्तद्धि-
 तान्ते प्राजापत्यशब्दे बहुवचननिमित्तैकशेषत्वकल्पनायोगात्सर्वना-
 म्नामैकशेषः कार्यो न तद्धितान्तानामेवेत्याशयः । प्राजापत्यश-
 ब्दस्य चैकशेषत्वकल्पने तस्यावृत्तिपूर्वकत्वात्केवलप्रत्ययप्रयोगास-
 म्भवेन प्रकृतिनिरपेक्षतद्धितमात्रवृत्त्ययोगात्प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोर-
 प्येकशेषकल्पनापत्त्या गौरवं स्यात्सर्वनामनस्त्वैकशेषकल्पने गौरवा-
 नापत्तिरित्याशयेनोपपत्त्यन्तर * माहेतीति * इतिकरणेनोक्तप्रकार-
 परामर्शात्तद्धितान्तैकशेषत्वाभावएव प्रजापतिप्रातिपदिकात्मिकायां
 प्रकृतौ प्रत्यये चोभयत्रैकशेषत्वं न भवेद्येन गौरवं न स्यादित्येवं चशब्दयो-
 रध्याहारेणोपपत्त्यन्तरं योज्यमाद्वयोरिति वाच्ये प्रत्ययानन्तरं बहुव-
 चनश्रुतेस्तत्रैकशेषकल्पनोपपत्तावपि प्रकृतौ बहुवचनाश्रुतेर्नैकशेष-
 कल्पना युक्तेति सूचयितुम् * प्रकृतावित्युक्तम् * पूर्वपक्षे ला-
 घवोक्त्या सिद्धान्ते गौरवं सूचितमुपपादयितुमाह * यो हीति *
 (ननु प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनान्यथानुपपत्त्योभयोरैकशेषकल्पना यु-
 क्तेत्याशङ्क्य प्राजापत्यशब्दप्रतिपादके बहुवचनानुपलब्धिरुक्ता^१) ननु
 प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनोपपत्त्यर्थं प्राजापत्यर्थशब्दे प्रत्ययार्थबहुत्व-
 स्यावश्यदर्शनीयत्वात्तस्य च प्राजापत्यशब्दैकशेषं विना दर्शयितुम-
 शक्यत्वात्प्रत्ययमात्रस्य चैकशेषत्वायोगाद्युक्तैवोभयोरैकशेषकल्पने-
 त्याशङ्क्य प्रत्ययार्थबहुत्वस्य विगृह्यमाणप्राजापत्यशब्दवेलायां कृते-

कशेपेण बहुवचनान्तेन सर्वनाम्नोक्तत्वात्सर्वनाम्नश्च तद्धितप्रत्य-
यार्थकथनार्थत्वात्सर्वनाम्नस्त्वबहुवचनोक्तं प्रत्ययार्थवहुत्वं प्राजाप-
त्यशब्दैकशेषत्वं विनापि प्राजापत्यशब्दस्येन बहुवचनेनानुवादाय
दर्शयितुम् * शक्यतएवेत्युक्तम् * ये तु प्रत्ययानन्तरंबहुवचन-
श्रुतेस्तन्मात्रस्यैकशेषतापत्तेर्न श्लोकेनोच्यते कृत्स्नश्लोकव्याख्याना-
थेश्च यो हीत्यादिग्रन्थ इति व्याचक्षते । तत्पक्षे तद्धितप्रत्ययस्य देव-
ताविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्तन्मात्रैकशेषत्वे ऽपि यागकल्पकदेवतावि-
शिष्टरूपभेदाद्यागभेदापत्तेः पूर्वपक्षासिद्धिः । न च तदेकशेषमन्तरेणो-
त्पत्त्यस्य च सर्वनाम्ना प्रत्ययैकशेषत्वस्य कथ्यमानत्वात्प्रातिपदिकै-
कशेषत्वं विनापि प्रत्ययरूपस्यार्थस्यैकशेषता दर्शयितुं शक्येत्येवं
व्याख्येयत्वापत्तेः कथं सर्वनाम्ना प्रत्ययैकपदशेषत्वं कथ्यत इति
वाच्यम् । सर्वनाम्नैकशेषत्वाभ्युपगमेन तद्धितान्तैकशेषनिरासस्य प्रकृ-
तापयोगमाह * तस्मादिति * प्रजापतिसकृच्छ्रुतत्वोक्तिर्देवताभेद-
निरासार्था सप्तदशानामेवेति भाष्यावयवोक्तामनुपपत्तिं व्याख्याय
यो हि बहून्यागानित्यनेनोक्तामेवमलपीयसीत्यनेन चोक्तामेकहे-
लया व्यालष्टे * किं चेति * सोककल्पनेनैव द्रव्यदेवता-
न्वयरूपस्यार्थस्य सिद्धत्वाच्च मे पक्षे बहुकल्पनास्तीत्यर्थः ।
मइति विशेषणसामर्थ्यात्परपक्षे सूचितं कल्पनागौरवमुप-
पादयति * कृत्वापि हीति * ननु कल्पनासाम्ये बह्व-
ल्पकल्पनयोः को विशेष इत्याशङ्क्याह * न चेति * अदृष्टार्थाना-
मुपकारकल्पनालपीयसी व्याप्येत्यादिभाष्ये ऽल्पकल्पनयानुपपत्ति-
परिहारस्त्वमेव बहुकल्पनार्था नार्थापत्तिः प्रभवतीत्युक्तमित्यर्थः
शब्दान्तराधिकरणपूर्वपक्षोक्तमेव न्यायमत्रापि योजयति * यन्मा-
त्रेण विनेति * ननु प्रागेवानेककल्पने ऽल्पस्याकल्पितत्वेनानुपप- ५२२।
त्यपरिहारात्कथमधिकालाभ इत्याशङ्कानिरासार्थं यो हीति भा-
ष्योक्तमेव कल्पनाक्रमं विवृणोति * अवश्यं हीति * नन्वेवमपि
कल्पकसाप्तदश्यात्कल्पसाप्तदश्यं युक्तमेवेत्याशङ्क्याह * तत्रेति *
यथा यागभेदे ऽपि देवतैक्याद्देवतोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये ऽयं यागानु-
ष्ठितो नायमित्यगृह्यमाणविशेषत्वात्सकृदनुष्ठानेनामेकयागसिद्धेर्ना-
नुष्ठानभेदः कल्प्यते तथा द्रव्यभेदे ऽपि यागकल्पकदेवतान्वयैक्या-
देकस्मिन्यागे कल्पिते ऽस्य द्रव्यस्य देवतान्वयः सिद्धः । नास्येति
विशेषाग्रहात्सर्वद्रव्याणां देवतान्वयसिद्धेर्नानेकयागकल्पना युक्त-
स्यर्थः । ननु देवतान्वयैक्ये ऽप्येकस्मिन्यागे ऽनेकद्रव्यानर्थक्याप-

सैर्द्रव्यभेदाद्यागभेदः कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्याह * किं चेति * न
 हि हृदयादिभेदात्तदपादानकद्वयवदानभेदाद्वाग्नीषोमीयादिपशुया-
 गकर्म मिथ्यतइति द्रव्यभेदस्य यागभेदव्यभिचारितोक्ता । श्लोकं व्या-
 चष्टे * यदि हीति * द्रव्यभेदस्य यागभेदासाधकतैव षष्ठाधिक-
 रणसिद्धान्तावयवसूत्रेणोपपादिता नन्वेकस्य यागस्यैकपशुनिष्पन्ने-
 नैकेनैव हृदयाद्येकादशावदानगणने सिद्धेः पश्वन्तराणां यागसाध-
 नत्वाभावेन देवतान्वयाभावापत्तेः । सप्तदशानां प्राजापत्यत्वे न
 स्यादित्याशङ्क्याह * प्रकृतौ चेति * अवदीयते ऽस्मादित्यपादा-
 नव्युत्पत्त्या हृदयादिष्ववदानशब्दपद्वङ्गत्वेनावदानगणस्योपाकर-
 णादिवत्प्रतिपदवावृत्तेस्तत्प्रकृतित्वेन सप्तदशानामपि पशूनां याग-
 साधनत्वोपपत्तिरित्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति * विग्रहकाले तद्धितपदस्य विभक्त्य-
 नन्वयेनापरिपूर्णत्वात्तदर्थकथनार्थविग्रहवाक्यान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः
 पशुशब्दान्वयायोगेन तद्वतबहुवचनालोचनाऽऽभावात्तन्निमित्तैकशे-
 पानवगतेः कृते च सर्वनामैकशेषे तस्येतरतरयोगवाचित्वात्सर्वना-
 मपरासृष्टानां द्रव्याणामितरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेस्तद्धितानु-
 त्पत्तिप्रसङ्गात्तद्धितापेक्षत्वे वेतरेतरयोगासम्भवेनैकशेषानुपपत्तिप्र-
 सङ्गादितरेतरयोगे च समुदायस्य देवतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे
 बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथं चिद् बहुवच-
 नानुत्पत्तौ विग्रहतद्धितयोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्तेः सर्वनामैकशेष-
 त्वायोगादेकवचनान्तेन सर्वनाम्ना विग्रहावगतेः प्रत्येकं देवतान्व-
 यावसायेन द्रव्यभेदाद्यागभेद इति सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन सि-
 द्धान्तोक्तिरसम्भवे ऽपि यत्रैकया चतुर्थ्या बहुवचनान्तपदोक्तानां
 पशूनां पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्याद्युत्सर्गविध्यभावेनातिदेश-
 प्राप्तिकादशावदानगणवतां देवतान्वयः क्रियते तत्रापि यागभेदसि-
 द्ध्यर्थं चोदकप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाधनत्वबलेन भा-
 ष्यकृतोक्तं सिद्धान्तमुपपादयितुमाह * इतीति * दधि मधु पयो
 घृतं धाना उदकं तन्तुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति संसृष्टानां दध्या-
 र्थानामेकदेवतान्वयाद्यागैक्ये ऽपि मधूदकयोराज्यविकारत्वेनाष्टमे
 वक्ष्यमाणत्वाच्चोदकैक्ये चाज्यविकारानाज्यविकारयोः समसंख्य-
 त्वेन भूयो ऽनुग्रह्न्यायाविषयत्वान्मुख्यानुरोधेन सर्वेषु दधिधर्म-
 प्राप्तेराज्यविकारत्वोत्त्थानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रतिद्रव्यं चोदकभेदावगतेः
 कर्मैक्ये चोदकैक्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * अत्रेत्युक्तम् * द्रव्य-

धर्मविषयत्वात्तस्य न्यायस्यैकादशावदानगणस्य च यागधर्मत्वा-
द्दशावदानगणे कर्मैक्ये सति चादकैक्यं स्यादित्याशयः । एकस्य ग-
णस्यैकस्माच्च पशोर्गणस्य प्राप्त्येत्येकशब्दो द्वेधा विग्रहविवक्षया
तन्त्रेण प्रयुक्तः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * वाक्यशेषेण सन्दि-
ग्धोपदेशनिर्णयार्थत्वं चोदकोपन्यासस्य सूचयितुं वाक्यशेषत्वो-
क्तिः । ननु प्रकृतिवद्वाक्यशेषाङ्गीकारे ऽपि तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यादित्य-
ष्टमाधिकरणे प्राजापत्येष्वेकादेशिनीविध्यन्तातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्तस्यां च प्रतिपद्वचदानगणदर्शनादिहापि तत्प्राप्तिरुपपत्स्यतइत्या-
शङ्क्य भिन्नयागविषयत्वात्तस्य न्यायस्य यागैक्यपक्षे सुत्याका-
लत्वसाम्येनैकादशिनीवत्प्राजापत्येष्वपि सवनीयविध्यन्तापत्तिरु-
क्ता तत्र प्राजापत्या इति श्रवणमुपरुध्येत सप्तदशसंख्या ना-
वकल्पतेति च भाष्यावयवद्वयस्य विविक्तविषयत्वं स्वपदो-
पात्तमित्यनेनोक्तं यागभेदे संख्यासामञ्जस्योपपादनार्थं बहु-
ष्विति भाष्यं व्याचष्टे * यदा त्विति * पशुयागसप्तदश्यबु-
द्धौ केन चित्प्रमाणेन कृतायामश्रुतमपि पशुसप्तदश्यं स्तोमविवृद्धा-
वश्रुतसामागमवदागमनेन पूर्यतेत्यशुपगम्यवादार्थः वाक्यशेषत्वो-
क्तिसूचितं चोदकोपन्यासाभिप्रायं विवरीतुमाशङ्कते * ननु चेति *
शङ्कामेवोपपादयति * पश्येति * श्लोकं व्याचष्टे * नात्रेति *
प्राजापत्यानीतीतिकरणेन दुष्टीकोक्तः सिद्धान्तोपक्रमे ऽस्माभिर्दे-
र्शितः । सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन तद्विदान्तैकशेषोपपादनप्रकारः
सूचितः । तद्वितव्युत्पादनात्प्रागपिकरणे पूर्वपक्षासिद्धेः सर्वनामैक-
शेषस्य तु पश्चादपि करणे सिद्धान्तासिद्धेरेकशेषस्य तद्वितात्प्रा-
करणे तद्विषयत्वायोगात्सर्वनामविषयत्वं पश्चात्करणे तद्विषयतेति
पौर्वापर्योक्त्यैकशेष सर्वनामविषयस्तद्वितविषयो वेति सन्देहो द-
र्शितः । प्राक् सन्देहोपपादनावसरोपादिष्टं सन्दिह्यमानमेकशेषस्य
तद्वितात्पौर्वापर्यस्योपदेशस्य रूपमिति विगृह्येवंरूपत्वात्किमेकया-
गविधावप्ययमुपदेशो ऽनेकयागविधायी वेति विधेयपरिमाणवि-
षयसामर्थ्याविशेषो न निश्चितो ऽस्येति विग्रहोक्तस्य विधर्मदानि-
श्चयस्योपदेशेनैव कर्मभेदो ऽवधारित इति निश्चयांक्तिविरुद्धत्वा-
त्प्रौढ्याभ्युपेत्यवादमात्रत्वं द्रष्टव्यमिति च्छब्देनातिदेशोक्त्युपस्थापिता-
तिदेशविषयभूतप्राकृताङ्गपरामर्शात्प्राकृतैकपशुनिष्पन्नैकावदानगण-
ग्रहणे यादृशं सामर्थ्यमेकपशुसाध्याया विकृते प्रकृ-
तिवद्वाक्यशेषान्वयानुपपत्त्या कल्प्यते तादृशेनात्रापि क-

५२३*

लिपतेनोपदेशः सप्तदशयागविधायितया निर्णयितइत्यर्थः ।
 यस्तु कर्मोत्पत्तिकालपव भेदाभेदावधारणावसराच्च पा-
 श्यात्यातिदेशाधीनतेत्युक्तम् * तत्सत्यप्यवसरे सन्दिग्धत्वे-
 नावधारणासामर्थ्यात्परिहरति * यद्यपि चेति * ननु देवतावि-
 शिष्टद्रव्यवाचिप्राजापत्यप्रातिपदिकपरबहुवचनवतोपदेशेनैव या-
 गबहुत्वनिश्चयोपपत्तेः किमतिदेशापेक्षयेत्याशङ्क्याह * ततश्चेति*
 परमार्थेनोपदेशान्निश्चयोपपत्तावपि प्रौढ्या सन्देहमभ्युपेत्यातिदेशा-
 निर्णयामिभानमित्याशयः । विपर्ययोक्तिरतिशयार्था ननूपक्रमबली-
 यम्बावुपदेशानुरोधेनातिदेशेन वर्तितव्यमित्याशङ्क्याह * न चा-
 न्यगनित्वादिदेशो ऽप्यत्रोपदेशाद् बलीयानित्याशयः । प्रकृतिद्र-
 व्याणि प्रापयितुं समर्थ इत्यनुपङ्गः । यश्चोपदेशस्यातिदेशानुरोधे वृत्ति-
 त्वे सन्दिग्धत्वरूपो विरुद्धरूपश्च प्रकारः सो ऽत्र नास्तीति न चे-
 न्यादिनां कं तेनाभयथापि विग्रहोपपत्तावतिदेशानुरोधादेकवचना-
 न्तेनैव सर्वनाम्नो विगृह्य तद्धितानामेकशेषत्वनिश्चयाद् द्रव्यदेवता-
 न्वयभेदेन यागभेदसिद्धिरिति सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादिति-
 भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु प्रदेयैकादशावदानगणप्रकृति-
 त्वस्य पशुधर्मत्वान्कर्मैक्ये ऽपि प्रतिपश्वावृत्तेर्याग्यत्वात्सप्तदशाव-
 दानगणप्राप्त्युपपत्तेरतिदेशाविरोधात्तदनुरोधेन यागभेदानवधार-
 णान्नायमुपसंहारो युक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तं पशुधर्मत्वमनुभा-
 षणपूर्वं दूषयति * यदुक्तमिति * पशुसंस्कारेषूपपाकरणादिषु द्र-
 व्यकथम्भावोपपत्तावप्यत्रावदानगणे ऽवदानप्राप्तिः प्राक् त्यज्यमान-
 त्वलक्षणस्य प्रकारस्य तद्धितसामर्थ्यादेव ज्ञातत्वात्कथम्भावो ना-
 स्तीत्यनेनोक्तम् । यागस्य तु कथं पशुना निष्पादितेन मया ऽपूर्वं साध-
 नीयं किं पुरोडाशवत्साक्षाद् व्रीहिवद्धा प्रदेयावदानगणप्रकृतित्वेने-
 त्यवदानगणे कथम्भावोद्भावाद्यागधर्मतैवावदानगणस्यावसीयतइ-
 त्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * प्राजापत्येति * ननु प्राजापत्यपशुष्वव-
 दानोपदेशाभावात्साक्षात्साधनत्वोपपत्तेरवदानगणानपेक्षायामप्य-
 ग्रीयोमीये ऽवदाननाशितस्य पशोः साक्षाद्यागसाधनत्वायोगात्कथं
 मया यागः साधनीय इत्यवदानगणापेक्षोपपत्तेः । पश्वङ्गतावदानग-
 णस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतावपि चेति * नाशितस्य
 पशोः सक्तुवन्निष्फलत्वाद्धर्माकाङ्क्षा न युक्तेत्याशयः । ननु संस्का-
 रकत्वेनावदानानपेक्षणे ऽपि द्वारत्वेन यागस्यापूर्वापेक्षावत्पशोरव-
 दानापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तद्धर्मत्वेति * अवदानोपदेशा-

त्प्राक् पशोर्विनाशाज्ञानाद्यागवत् द्वारापेक्षानुपपत्तेर्द्वारत्वे वापूर्ववदेव
द्वारिधर्मत्वायोगात्पशुधर्मत्वमिच्छता हृदयाद्यवदानानां पशुसंस्कार-
तैव द्वयवदानस्य पुरोडाशसंस्कारत्वावदेष्टव्येत्याशयः ।

क्रत्वर्थश्चापि संस्कारः पशोर्नारादुपक्रिया ।

इष्टैव त्ववदानानां निष्पत्तिः क्रत्वपक्षिता ॥

इति वार्तिके तु हिंसायाः पशुसंस्कारत्वाभिधानं तस्याः प्राणवि-
योजनात्मकत्वे ऽपि स्वरूपनाशकत्वाभावादवदानप्रकृतित्वौपयिक-
त्वाच्चाविरुद्धम् । अवदानानां पशुधर्मत्वनिरासस्य पूर्वोक्तमतिदेश-
स्यैकस्मिन्कर्मणि सप्तदशावदानगणप्रापणासामर्थ्यमेकस्य चावदा-
नगणस्य सप्तदशद्रव्यप्रकृतिप्रापणासामर्थ्यं प्रत्युपयोगमाह * त-
स्मादिति * नन्वौपदेशिकया सप्तदसंख्यया ऽतिदेशिकया हृदया- ५२५।१
द्येकादशावदानगणप्रकृत्येकत्वं संख्याया बाधदानेकगणाग्रहणे
ऽप्यनेकपशुग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सप्तदश-
यागकल्पनेनाविरोधोपपत्तेर्बाधाभावो यद्यपिशब्देन सूचितः । न-
न्वित्याशङ्काभाष्यं पशुसामानाधिकरण्येन श्रुतस्य सप्तदशत्वस्याव-
दानगणस्यत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नैन्विति * पशवव-
दानगणयोः सम्बन्धाप्रसिद्धेर्लक्षणाानुपपत्तिमाशङ्क्य * यागेत्युक्त-
म् * पशुशब्दस्य प्राजापत्यशब्दसामाधिकरण्याद्यागीयद्रव्यवाचि-
त्वावगतेरवदानगणस्य च साक्षाद्यागसाधनत्वान्तल्लक्षणा युक्ते-
त्याशयः । नैतदिति परिहारभाष्यं पशुष्वपि श्रुतायाः संख्याया ल-
क्षणयावदानगणस्य त्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नैत-
दिति * पशोरपि यागीयद्रव्यप्रकृतित्वाद्यागीयत्वोपपत्तेर्लक्षणाकार-
णविराधाभावाच्च लक्षणा युक्तेत्याशयः । पशुभिरेव तर्हि सप्तदशभि-
श्चोदकं बाधित्वा पश्यतइत्याशङ्कानिरासार्थमवदानानि चेत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * ननु शुक्लकृष्णादिवर्णभेदभिन्ना-
नामृजुवक्रादिशृङ्गभेदभिन्नानां कुब्जवामनादिसंस्थानभेदभिन्नानां
वा सप्तदशानां मध्ये कश्चिदेकः पशुरित्येवमभिप्राया सप्तदशसं-
ख्या यागेक्ये ऽप्युपत्स्यतइत्याशङ्कार्थमेवमिति भाष्यमश्रुतवर्णादि-
विषयत्वकल्पनप्रमाणाभावाद्धर्णादीनां च साप्तदश्यनियमाभावादा-
नर्थक्यापत्तेश्च ये सप्तदशेत्यनुवादानुपपत्तेर्विशेषानवधारणाच्च वर्णा-
न्तरादिव्यवच्छेदानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य मन्दा ऽप्याशङ्का पशुप्रातिप-
दिकस्यावदानलक्षणार्थत्वाभावात्प्राजापत्यैकपशुनिर्द्धारणावच्छेद-
कपशुबहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेरतिदेशप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशाव-
दानसाध्यत्वाच्च कृत्स्नस्य प्रकृतिवद्वाक्यशेषसहितस्योपदेशवा-

क्यस्यागमनिकार्थमुदन्यस्तेत्याह * कृत्स्नेति * शङ्काशयमुक्तार्थं
 व्याचष्टे * एतदिति * श्यामत्वं नियमाद्वर्णाशयत्वमशृङ्गत्वाख्यरूप-
 परत्वनियमाच्छङ्काशयत्वं न युक्तं पश्वनेकत्वं च विनानेकसंस्थानाप्रस-
 क्तः संस्थानैक्यरूपैक्योक्तिरनर्थिकेति परिहारार्थत्वेन ते हीति
 भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्याधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति * पूर्वपक्षप्रयोजनभाष्यं प्रजापतये सप्तदश
 पशवः सङ्कल्पन्त इति पूर्वपक्षोपक्रमादेको यागः सप्तदशभिः पशु-
 भिर्निर्वृत्यत इति उपसंहाराच्च सर्वपशुसाध्ययागत्वस्य पूर्वपक्षार्थ-
 त्वावगतेरेकपशुसाधनत्वस्य पश्वन्तराहृष्टार्थत्वस्य च पूर्वपक्ष्यन-
 भिमत्तत्वावसायादयुक्तमाशङ्क्यैकमालभ्यमानमन्वालयेरन्न हृष्टा-
 यापर इति सिद्धान्तभाष्येऽप्यभिमत्तस्याप्येकपशुसाधनत्वस्येत-
 राहृष्टार्थत्वस्य चापादनादापाद्योक्त्यर्थत्वेनोपपादयति * प्रयो-
 जनमिति * अवदानव्यमित्यनेनावदानप्राग्भाविनामुपाकरणादीनां
 विशसनान्तानां पशुसंस्कारत्वादेकस्यावदानप्रकृतित्वरूपसाक्षात्सा-
 धनत्वं ऽपि सप्तदशसंख्यस्य साधनत्वात्साधनत्वप्रयुक्तत्वाच्च सं-
 स्काराणां सर्वपशुष्वनुष्ठानमवदानानां तु संस्कारत्वाभावादेकस्मा-
 देव पशोरनुष्ठानमिति सूचयता लभतेः संस्कारमात्रोपलक्षणार्थत्वो-
 क्तेश्चावदानप्रकृतित्वनिरासार्थत्वं व्याख्यातम् । यदा चैकस्यैवावदा-
 नप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वात्प्राधान्ये पश्वन्तराणां तु साध-
 नभूतपशुसंख्यासम्पादनार्थत्वात्तादर्थ्यमिति पूर्वपक्षप्रयोजनमापा-
 दितं तदैकपशुनाशे कृत्स्नपशुगणवृत्त्याख्यप्रयोजनान्तरोक्तिर्गुणानु-
 रोधेनेतरावृत्त्ययोगादवदानप्रकृतिभूतपशुना ऽत्राविषयेति दर्शयितुं

५२६।१ माह * तद्विनाशे चेति * पूर्वोपात्तानामपि पशूनां विनष्टत्वापशु-
 प्रतिनिधिभूतपश्वन्तरसंख्यासम्पादनार्थत्वोपपत्तेः कृतानामपि सं-
 स्काराणां पुनः क्रिया पश्चावृत्तित्वेन विवक्षिता । एकस्य तु पशो-
 रवदानप्रकृतित्वे पश्वन्तराणां देवतानन्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्द-
 स्य बहुवचनायोगप्रसङ्गादापाद्योक्तप्रयोजनापारतोषेणैकास्मिन्नित्या-
 द्यप्रयोजनभाष्यमवदानगणस्य प्रतिपशवावर्यां सर्वपशूनां यागसा-
 धनत्वाविशेषात्समप्राधान्यमपिप्रेत्य यस्य कस्य चित्पशोर्नाशे कृत्स्न-
 पशुगणावृत्त्युक्त्यर्थत्वेनान्यथा व्याख्यातुमाह * अथ वेति * य एव क-
 श्चिदेको ऽनेको वा पशूनेष्टस्मिन्न्यस्मिन्कास्मिन्श्चिद्वै समस्तपश्चावृ-
 त्तिः न त्वेकस्मिन्नपे पशौ सर्वेषां यागसाधनत्वाविशेषादित्येवकारा-
 र्थः । ननु यथाप्रस्तोतोद्गातृप्रतिहर्द्वृणामन्योन्यहस्तधारणेन समन्वा-
 रब्धानां सदो गच्छतामुद्गात्रा हस्तमोचनेन विभागाख्ये विच्छेदे कृते

यज्ञावृत्तिर्विहितातिदेशेनाहर्गणं प्राप्ता किं यस्मिन्नहन्ववच्छेदस्तस्यै-
वावृत्तिः कृत्स्नस्य वाहर्गणस्येति सन्दिग्धे साहित्यसम्पत्त्यर्थं कृत्स्ना-
वृत्तौ प्राप्तायामहर्गणेषु यस्मिन्नवच्छेदस्तदावर्त्तत कर्म पृथक्का-
दिति षष्ठाधिकरणसूत्रेण प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयादेकस्यैवावृ-
त्तिर्वक्ष्यते तथात्रापि प्राप्तेर्न कृत्स्नपशुगणावृत्तिर्युक्तेत्याशङ्कते * न-
न्विति * पृथगुत्पन्नत्वेनाह्वां प्रत्येकं साधनशक्त्यवगमात्सह प्रयोगे
ऽप्याग्नेयादिवत्प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयोपपत्तिरेकावृत्त्युपपत्तावपि
पशूनां पूर्वपक्षे व्यासङ्गिसाधनत्वान्नाहशानामेवेतिकर्त्तव्यतान्व-
यार्थं समस्तावृत्तिर्युक्तेति परिहरति * नैतदिति * सिद्धान्तप्रयो-
जनभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्ते त्विति * ननु समुच्चितानां साध-
नत्वविधावेकनाशे कृत्स्नावृत्तावेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयत्रि-
वृद्बहिष्पवमानमित्यादौ समुच्चितानां मन्त्राणां स्तोत्रसाधनत्ववि-
धानात् तृचं शसति सूक्तं शंसतीत्यादौ च शस्त्रसाधनत्वविधानात्तां
चतुर्भिरादत्तइत्यादौ चाभ्रचादानादिसाधनत्वविधानादेकमन्त्रविनाशे
कृत्स्नमन्त्रावृत्तिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वार्थाभिधानद्वारा
मन्त्राणां स्तोत्रादिसाधनत्वात्प्रतिमन्त्रं च वाक्यार्थभेदात्प्रत्येकमेव
स्वार्थाभिधानाख्यावान्तरकार्यद्वारा स्तोत्रादिसाधनत्वे सति संख्या-
युक्तेन वचनेन साधनानां समुच्चयाश्रयणात्समुच्चितसाधनत्वा-
भावेन साधनत्वस्य व्यासङ्गित्वाभावाच्चैकनाशे कृत्स्नावृत्त्या-
पत्तिरिति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * य-
दिति * प्रत्येकं वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनाशक्तौ विभज्यमानसा-
काङ्क्षत्वे सत्यैकार्थत्वापत्तेरेकस्तोत्रादिसाधनानामैकमन्त्र्यं स्यादित्य-
र्थः । ननु मन्त्राणां स्वार्थाभिधानलक्षणो ऽवान्तरकार्ये प्रत्येकं
निर्वर्त्तनसामर्थ्यं स्तोत्रादौ संहत्यकारित्वात्साधनत्वं व्यासङ्गि भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य * भिन्नैरेव चेत्युक्तम् * वाक्यार्थाभिधानानां
प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनत्वशक्तिर्भिन्नशब्देनोक्ता संहत्यशब्देन साध-
नसाहित्यं मन्त्रकार्यैर्वाक्यार्थाभिधाने प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनशक्ति-
मङ्गिरेव साधनसमुच्चयविधिना सह कृत्य स्तोत्रादिकार्यान्तरार-
म्भावगतेर्व्यासज्यसाधनत्वावसायान्न कार्यान्तरे ऽपि मन्त्राणां व्या-
सज्यसाधनतेत्यर्थः । पशूनां तु न मन्त्रवत्साधनानां साहित्यं किं तु
सहितानां साधनमेति वैषम्यमाह * पशूनां त्विति * मन्त्रवत्त-
त्कार्याणामपि सहितसाधनत्वाभावे ऽपि प्रकारान्तरेणापि कृत्स्ना-
वृत्तिद्योतनायाशङ्कते * तावन्मन्त्रेति * एकमन्त्रनाशेनैककार्यना-
शे सति कृत्स्नस्वकार्यावृत्तिः स्यात्ततश्च तत्सिद्ध्यर्थं कृत्स्नमन्त्रावृ-

त्तिरपि स्यादित्याशयः । परिहरति * नेति * कार्याणां नान्तरीय-
कत्वेन सहितसाधनतया विध्यभावादेककार्यनाशे साधनत्वरूपना-
शकल्पनानुपपत्तेः साधनभूतमन्त्रनाशेनैव नाशस्याभ्युपेतव्यत्वा-
न्मन्त्राणां च प्रत्येकं साधनत्वेनैकमन्त्रनाशे ऽप्यविनष्टमन्त्रे कार्य-
नाशायोगादनुनिष्पादित्वेन च मन्त्रावृत्तिं विनावर्त्तयितुमशक्यत्वा-
द्विष्वन्नाविनष्टस्य च कार्यस्य साधनावृत्त्यनपेक्षकत्वान्नावृत्तिर्युक्तेत्या-
गय । मन्त्राणां पशुवैषम्यमुपसंहरति * इतीति *

॥ संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

ननु संख्यागुणयोः कर्माङ्गत्वेन तुल्यरूपत्वाद् गुणानिमित्तभे-
दविन्त्यासंख्यानिमित्तभेदचित्तानन्तरं युक्ता न संज्ञानिमित्तभेद-
५२ अ० चिन्नेत्याशङ्क्याह * बह्विति * बहुचिन्तायां बह्वायासत्वाकृत्यान्त-
राश्रित्वाचिन्तनं कर्तुमशक्तेस्ततः प्रागल्पचिन्ताया युक्तत्वादल्पत्वसा-
म्येन च बुद्धिस्थत्वात्संख्याचिन्तानन्तरं संज्ञाचिन्ता युक्तेत्याशयः ।
पृथक्त्वनिवेशाख्यहेतुसाम्यादप्यनन्तरसङ्गतिः संख्यावच्च पृथक्त्वं
निर्वाशनीति वार्त्तिके सूचयिष्यते * किमेभिरिति * भाष्यं प्रकृत-
सङ्कीर्तनकान्येतानि नामानि कर्मान्तरोपदेशीनि वेति संज्ञाया भेदक-
त्वमदन्नावसन्देहोक्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय किं प्राप्तमिति पूर्व-
पक्षभाष्यं प्रकरणास्य तादर्थ्यप्रमाणत्वेन भेदाभेदयोरव्यापाराद् गुण-
विधानस्य च कर्मान्तरे ऽप्युपपत्तेस्तदुपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य
पूर्वप्रकृतस्य पश्चादुच्चारिताभ्यामथैपशब्दाभ्यां ग्रहणादित्येवं प्रकृ-
तप्रत्यभिज्ञानस्यानुग्राह्यत्वादित्येवं वा प्रकरणानुग्रहशब्दव्याख्यानं
गुणविध्युक्तेश्च कर्मविध्यभावनं कल्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूच-
यितुमाह * तत्रेति * पञ्चम्यन्तापेक्षितं साध्यमकर्मान्तरत्वमिति
वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । एपशब्दस्य सर्वनामत्वात्पूर्वप्रकृतपरामर्शि-
त्वलक्षणं पूर्वप्रकृतापेक्षत्वम् । अथशब्दस्य तु कर्मभेदप्रमाणाभावेना-
धिकारार्थत्वायोगात्पूर्वप्रकृतकर्मपेक्षत्वानन्तर्यार्थतया च स्वयमेव नि-
षेत्स्यमानत्वाद् गुणविधानार्थस्य ज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमानुवाद-
स्य पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमविध्यपेक्षित्ववाचित्वलक्षणं पूर्वप्रकृतापेक्ष-
त्वमभिप्रेतं प्रकृतहानिरप्रकृतप्रक्रियाकल्पनस्य च दौर्बल्यलक्षितबा-
ध्यत्वोक्त्या प्रकरणशब्दस्य तद्बाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञानलक्षणार्थत्वं
सूचितम् । पृथक्त्वनिवेशिशङ्काश्रुतिबलेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानस्यैव

बाध्यत्वमाशङ्क्य ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमित्यादिभाष्ये
 वक्ष्यमाणेन ज्योतिः शब्दवाच्यत्रिवृदादिसर्वस्तोमवत्त्वलक्षणगुणयो-
 गेनाथ पुनरिति भाष्यवक्ष्यमाणेन च द्योतनादिगुणयोगेनैकस्यापि
 ज्योतिष्टोमस्यानेकसंज्ञोपपत्तिरुक्ता अनेकानि नामधेयानि यस्यासा-
 वनेकनामधेयस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः । यथैकस्यैव दर्शपूर्णमा-
 साख्यस्य कर्मणो ऽयनादिशब्दवाच्यावृत्त्यादिगुणयोगेनानेकदाक्षाय-
 णादिसंज्ञोपपत्तिरिति ह्यष्टान्तार्थः । न चेत्यनेन गुणविध्युक्तेः क-
 र्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचितं गुणोक्त्या फलस्याप्युपलक्षणं सू-
 चयितुं फलशब्दः । गुणान्वयार्थं फलान्वयार्थं वा ज्योतिरादिशब्देन
 ज्योतिष्टोमसङ्कीर्त्तनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न सन्नान्तरं कर्मान्तराक्षेपकमि-
 त्याशयः । भविष्यन्तीत्यध्यवसानादकर्मन्तरत्वमिति वक्ष्यमाणा-
 साध्यानुषङ्गः भाष्यमप्यथैपशब्दाभ्यां प्रकृतग्रहणात्तदुपवद्वायाः
 संज्ञायाः प्रकृतविषयत्वावगतेः प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्य वानुग्राह्यत्वात्प्र-
 कृतस्य च गुणविधानार्थं फलविधानार्थं वानेकसंज्ञोपपत्तेर्ज्योतिष्टोम
 एव ज्योतिरादिसंज्ञको न कर्मान्तरमित्येवं प्राप्तमिति वक्ष्यमाणसा-
 ध्यानवयेन पूरणीयमा संज्ञाया वा भेदकत्वनिरासायैव प्रकृते गुणवि-
 धानोपपादनार्थं प्रकरणानुग्रहोक्तिरित्येकवाक्यत्वेन भाष्यस्य व्या-
 ख्यानन्तरं सूचयितुमाह * कथम्भावेति * अत्रापि भविष्यतीत्य-
 ध्यवसानादकर्मन्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुषङ्गः किं चाथश-
 ब्दोपबन्धेन वा संज्ञाया भेदकत्वं स्यात्स्वतो वा तत्त्वाधिकारार्थत्वे
 मन्दकफलत्वापत्तेः पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षितार्थत्वेनापेक्ष्यापेक्षकभावस्य
 भेदधिष्ठानत्वाद्भेदद्योदकता ऽऽथशब्दस्य वाच्या न चाङ्गाङ्गभा-
 वं सहस्य फलसाधनत्वं वा विनान्योन्यापेक्षा सम्भवतीत्याशयेना-
 ह * न चेति * पञ्चमे च क्रतूनां क्रमानादरस्य वक्ष्यमाणत्वादान
 न्तर्यार्थत्वस्याप्यनुपपत्तेर्न तद्वशेनापि भेदद्योतकतेत्याह * न च क्र-
 तूनामिति * स्वतस्तु संख्याया भेदकत्वमनाशङ्क्यमेव भावनाभेदो
 हि लक्षणार्थः । न च ज्योतिरादिसंज्ञा भावनावाचिनी येन तां मि-
 न्यादित्याह * न च संज्ञेति * ननु भावनावाचित्वाभावं ऽपि स-
 न्ज्ञाया धात्वर्थवाचित्वाच्छब्दान्तरवद्भात्वर्थद्वारा भावनाभेदकत्वं
 (भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न च धात्वर्थ इति * धातूक्तस्य धात्वर्थ-
 स्य भावनासंलग्नत्वात्तदवच्छेदकत्वावगतेर्बोध्यस्य बुद्धिभेदकत्व-
 वद्भावनभेदकत्वं युक्तं नामोक्तस्य तु भावनोपश्लेषाभावेन तदव-
 च्छेदकत्वानवगतेरबुध्यमानस्य घटादेर्बुध्या भेदकत्वं न सम्भ-

वतीत्याशयः^{१)} । ननु शब्दान्तरवत्संज्ञाया भावनावच्छेदकत्वरूपेण धात्वर्थवाचित्वाभावाच्छब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वायोगेऽपि संज्ञाया विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य च धात्वर्थस्य विधेयत्वायोगाद्विधेयभावनाभेदं विनाऽनर्थक्यापत्तेरभ्यासन्यायेन भावनाभेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * (विधेरप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वाभावत्वादन्वयतः प्राप्तेर्विधित्वव्याघातापत्तेः पुनर्विधानलक्षणस्याभ्यासस्य भेदकत्वं युक्तं) संज्ञायास्त्वप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावाद्भास्यसंन्यायविषयतास्तीत्याशयः । नन्वप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावेऽपि विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्संज्ञायाः संज्ञान्तरात्प्रतिपत्तेः विशेषे संज्ञान्तरानर्थक्यापत्तेर्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चाप्रवर्त्तित इति * नानासंज्ञानामविशेषाद्विकल्पेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न तत्त्वज्ञेद इति * नानासंज्ञानामविशेषाद्विकल्पेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न तत्त्वज्ञेद इत्यतिशयोक्तिः । ननु संज्ञाया विधातृत्वाभावात्स्वतो भेदकत्वायोगेऽपि ज्योतिरादिसंज्ञस्य यागस्यैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यतच्छब्दपरामृष्टस्याख्यातेन विधानाद्विधायकापवृंहिताया भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्तिवति * विधायकस्यान्याक्षिप्तत्वे संज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावाद्भिन्नविषयत्वेन संज्ञाविषयभूतकर्मभेदघातकत्वानुपपत्तेर्विशिष्टविधित्वाद्वाऽन्यानाक्षिप्तत्वाभ्युपगमे संज्ञानिरपेक्षस्यैव तस्य भेदकत्वोपपत्तेः संज्ञासहकारित्वायोगान्न विधायकसहकृताया अपि संज्ञाया भेदकता युक्तीत्याशयः । आदिशब्देनैतेनर्द्धिकामो यजेतेत्यादौ फलाक्षिप्ततांता गुणादिना कर्मस्वरूपादुत्तार्यात्माभिमुख्येन क्षेपः प्रेरणं विधायकस्यात्मनि सञ्चारणमाक्षेपः प्रयुक्तिवाचिना वाक्षेपशब्देनातदर्थस्य प्रयुक्त्ययोगात्तादर्थ्यं लक्षितम् । ननु गुणार्थस्य विधायकस्य संज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावात्संज्ञाविषयभूतकर्मभेदघातकत्वायोगेऽपि फलस्यानुपादेयत्वेन कर्मोद्दिश्योपादानुमशक्यत्वात्फलार्थस्य विधायकस्य फलोद्देशेन कर्मोपादायकत्वात्प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मस्वरूपविषयत्वात्संज्ञां च विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदासिद्धेस्तन्निरपेक्षस्यानुपादेयान्वयस्य भेदकत्वाभावात्संज्ञासहकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * फलेति * संज्ञां विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदाभावे प्रकरणान्तरन्यायाविषयत्वादन्वयतो वा प्रकृतिबुद्धिविच्छेदे संज्ञानिरपेक्षणात्फलान्वितकर्मविधिसहकृताया भेदकत्वं

न सम्भवतीत्याशयः। गुणफलयोस्त्वेकवाक्योपादाने प्रकृतकर्माश्रितस्य गुणस्य फलसाधनत्वावगमात्फलान्वयस्य भेदकत्वशङ्का नास्तीत्याह *यद्वेति* नन्विति भाष्येणापूर्वसञ्ज्ञाक्षिप्तस्य कर्मान्तरस्यैतेन सहस्रदक्षिणेनेत्येतच्छब्दसमामिव्याहारलक्षणाद्वाक्याद् गुणान्वयप्रतीतेः प्रकृतस्य गुणविध्ययोगमाशङ्क्य नैष इत्यनेन ज्योतिः शब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वाद्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः शब्दयोश्च ज्योतिःशब्दवाच्यत्रिवृदादिस्तोमयोगात् ज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः प्रकरणस्य वाक्याविरोध उक्तः । तदत्राश्रिकरणे न्यायतुल्यत्वाद्वैधष गौरित्यादीनामप्युदाहरणत्वावगतेर्गवादिशब्दानां च ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तादर्शनादव्यापकत्वेनायुक्तमाशङ्क्य सर्वेषामुदाहरणत्वेऽप्युदाहरणविशेषे पूर्वपक्षोपपत्तिविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति *ज्योतिरादिषु त्विति* तुशब्देन तत्रार्थैपज्योतिरित्यादिष्वित्युदाहरणपरिग्रहार्थवार्त्तिकस्यस्यादिशब्दस्यार्थैप गौरार्थैप आयुरित्याद्युदाहरणान्तरपरिग्रहार्थत्वं सूचितम् । अवयवसादृश्येऽप्यवयवान्तरत्वात् ब्राह्मणशब्दाद् ब्राह्मशब्दस्यैव ज्योतिष्टोमशब्दो ज्योतिःशब्दस्य पदान्तरत्वावगतेस्तत्प्रतीकत्वाभावमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमशब्दार्थं प्रयोगात्तत्प्रतीकतोपपादिता विश्वज्योतिरिति भाष्यावयवः स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातः तस्मात्सञ्ज्ञान्तरविषयेऽपि सञ्ज्ञान्तरप्रयोगदर्शनेन सञ्ज्ञायाः स्वतो भेदकत्वाभावाच्छब्दान्तरादीनां च सहकारिणामभावाच्च कर्मभेद इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिनि* सञ्ज्ञा हीतिभाष्येण संख्ययेति तृतीयोक्तस्य भेदहेतुत्वस्य चशब्देनानुकर्षणासञ्ज्ञापि कर्मभेदहेतुरित्येवं सञ्ज्ञा चेति सूत्रावयवं व्याख्यातोत्पत्तिसंयोगो व्याख्यातस्तदायैप ज्योतिरादावाख्याताभावेन सञ्ज्ञां विनोत्पत्तिवाक्यत्वानवधारणादुत्पत्तिवाक्यस्याया अपि च समिदादिसञ्ज्ञाया भेदकत्वानभ्युपगमादद्युक्तमाशङ्क्याख्यातपारतन्त्र्यानिरासायाख्यातेन भेदाभेदावधारणात्प्रागेव सञ्ज्ञाश्रुतेरित्येव प्राथम्यवाचितयोत्पत्तिशब्दं व्याख्यातुमाह *इतीति* आख्यातसमुच्चारिताया अप्युद्भिदादिसञ्ज्ञाया नाम्नैव चैवमादीनां भेद इत्युद्भिदाश्रिकरणवार्त्तिकेऽभिहितत्वात्समिदादिसञ्ज्ञाया अपि वाख्यातोच्चारणात्प्रागेव प्रवृत्तेर्भेदाभेदावधारणव्यापाराभावार्थोऽनुक्तशब्दो व्याख्येयः। उद्भदा यजेत पशुकाम इत्यादेस्स्तु कर्मशब्दस्य फलादिपरत्वोपपत्तेः समिदादिवदनन्यपरपुनः श्रुतित्वाभावाद्भेदावधारणाशक्तेर्य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजनइत्यादिवच्च यच्छब्दोपबन्धाभावादतिदेशतश्च रूपलामसम्भवेनारूपत्वाभावादभेदावधा-

रणाशक्तेः सञ्ज्ञाया भेदकत्वोपपत्तिरित्याशयः । वस्त्वन्तरबुद्धेः सका-
शासञ्ज्ञानपनयनोत्तया पौर्णमास्यादिसञ्ज्ञाया अपि स्वतो वस्त्व-
न्तरबुद्धिहेतुतास्त्येव यच्छब्दो पबद्धेन च रूपकर्मशब्दोनाभेदावधारणा
दपनीयतइति सूचितम् । अनुक्त इति विशेषणस्य फलं दर्शयन् श्लो-
५२८।४ कं व्याचष्टे * या हीति * अनुक्तशब्दस्य सूत्रभाष्यस्थापत्तिशब्द-
व्याख्यानार्थत्वसूचनार्योत्पन्न इत्युक्त्वा संज्ञातः पूर्वं भेदकत्वेना-
भेदकत्वेन वावधारित इति समुच्चरितभूमं हर्म्यतलमिति वज्रि-
श्रयापरपर्यायाभिव्यक्तिवाचिनोच्चरतिना वचिर्व्याख्यातः । पदि-
चर्योश्च गमिसमानार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वादुच्छब्दस्य चोत्कर्षार्थत्वेन
निश्चयरूपज्ञानोत्कर्षवाचित्वादुत्पन्नोच्चरितशब्दयोरवधारितार्थत्वा-
विशेषः । ननु कर्मशब्दसमानाधिकरण्यं विना संज्ञायाः कर्मनामत्वा-
प्रसिद्धेः कथं तद्वेदकतेत्याहुः संज्ञावशात्पश्चाद्विन्नकर्मविषयत्वे-
नावधारयिष्यमाणकर्मशब्दसामानाधिकरण्यमेतेन यजेतेत्युत्पत्त्य-
मानशब्देनोक्तम् । नन्वेवं संज्ञावशेनाख्यातस्य कर्मान्तरविषयत्वावधा-
रणं तथा अवधारिताख्यातसमानाधिकरण्याच्च संज्ञायाः कर्मान्तर-
नामत्वावधारणम् । इतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्य संज्ञायाः सर्वसंज्ञा-
विषयत्वनिवेशायोगेन पृथक्कनिवेशात्कर्मनामतायामाख्यातापेक्षणे
ऽपि भेदकत्वे निरपेक्षं संख्यावच्चेत्यनेनोक्तम् । पृथक्कनिवेशणवात्रापि
हेतुश्रवणेनानुकुष्टः अपवादकाभेदावधारकाख्यातसंयोगानिवृत्त्यर्थं
तूत्पत्तिसंयोगाकिरिति सूचनार्थो ह्यप्रान्तः । पृथक्कनिवेशित्वमेव प्रश्न-
पूर्वमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह * कथमिति * अनेकार्थत्वस्या-
न्याय्यत्वेनार्थान्तरदर्शनात्संज्ञान्तरापेक्षोक्तिर्ह्यप्रान्तार्था औत्सर्गिको-
त्तया ऽन्योन्याश्रयत्वशङ्का परिहृता सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति * त-
दिहेति * ज्योतिरादेः संज्ञान्तरत्वस्योपपादनापेक्षत्वान्निश्चितसंज्ञान्तर-
त्वमुदाहरणान्तरमुक्तं सर्वशब्दः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिसोमयागवाचिप्रकृतसर्व-
यजतिविषयः । प्रागुच्चारिताः सर्वे यजतयो ज्योतिष्टोमविषयत्वाद् गा-
व्यादिसंज्ञान्तरसामानाधिकरण्यं न लभन्ते येन ज्योतिष्टोमविषयय-
जिसामानाधिकरण्यात्संज्ञान्तरस्यापि ज्योतिष्टोम एव संज्ञी स्यादि-
त्युक्ते ऽर्थान्तरशब्देन लुप्तविषयशब्दकेनार्थान्तरविषयत्वात्सामो ह-
प्रान्तत्वेनोक्तः । प्रागुच्चारितयजिविषयभूतो ज्योतिष्टोमश्च संज्ञी क-
स्तर्हि संज्ञीत्यपेक्षिते यस्त्वेतेन यजेतेति प्रस्तूयमानो यजतिः सो
ऽर्थान्तरे वर्त्ततइति कृत्वा तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी-
त्युक्ते । ननु तस्यापि गुणोपबन्धात्फलोपबन्धाद्वा विधायकस्य गुणं

फलच्छाव्यापृतत्वेन यज्यर्थे व्यापाराभावादभ्यासस्यायेनार्थान्तरे वृ-
 त्त्ययोगात्कथं तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी स्यादित्याशङ्क्य
 यद्यपि प्रस्तूयमानो यजतिर्विधायकवशेन भिन्नार्थविषयो न भवति
 तथापि विच्छिन्नानुसन्धानत्वादर्थान्तरे वर्त्ततइत्युक्ते ऽनुसन्धानवि-
 च्छेदोपपादनायार्थान्तरानुरक्तायां बुद्धौ यजेर्निपातमुक्तमुपपादयितुं
 प्रकरणविच्छेदस्योक्तस्योपपादनार्थं पूर्वकर्मविषयाया बुद्धेः प्रस्तूयमा-
 नयज्युच्चारणकाले ननु वृत्तिमुक्तमुपपादयितुं गोशब्दस्य पूर्वकर्म-
 ण्यनिवेशे ऽभिहिते गोशब्दस्य पूर्वार्थनिवेशे ऽपि कस्मात्पूर्वं बुध्य-
 ननुपङ्ग इत्याशङ्क्य व्यवायानानुपज्यतइतिन्यायोक्तिः प्रस्तूयमानस्य
 यजेः संज्ञान्तरावरुद्धं ज्योतिष्टोमं प्रति गमनाशक्तौ ज्योतिष्टोमसं-
 ज्ञाविलक्षणगवादिंसंज्ञान्तरावच्छेदं हेतुं रूपकद्वाराह*तथा हीति*
 पूर्वस्य यजेः प्रस्तूयमानं यजर्थगमनं दृष्टान्ततयोक्तं प्रस्तूयमान-
 स्य यजेरर्थान्तरवृत्तिमुपसंहरतीति या तु कर्मान्तरपक्षे ऽथ शब्दस्य
 पूर्वप्रकृतविध्यापेक्षावाचित्वायोगात्क्रतोश्च कृत्वन्तरानपेक्षत्वेन पूर्वप्र-
 कृतकृत्वपक्षाच्चाचित्वायोगादविवक्षितक्रमत्वेन चानन्तर्यार्थत्वायोगा-
 दानर्थक्यापत्तिरुक्ता सा कर्मान्तरत्वे सत्यविकारार्थत्वोपपत्तेर्नास्ती-
 त्याह*एवं च सतीति*आदिशब्दः पूर्वपक्ष्यभिमतपूर्वप्रकृतविध्यपेक्षा-
 ग्रहणार्थः प्रतिपत्तुचित्तसमानार्थत्वाच्चाधिकारोक्तैर्नैफल्यानापत्ति-
 रित्याशयः । एषशब्दस्य वैप देवदत्त इति प्रागनिर्दिष्टे ऽपि सन्निहिते
 प्रत्यक्षे प्रयोगदर्शनात्प्राक् प्रकृते ऽपि च सन्निहितप्रत्यक्षत्वेनैव प्रयो-
 गोपपत्तेः प्राक्प्रकृतत्वस्य वाच्यत्वकल्पनायोगात्सन्निहितप्रत्यक्षरू-
 पत्वस्य चोत्तरकालं प्रस्तूयमाने ऽप्यविशेषान्नैषशब्दः।प्राक् प्रकृतत्व-
 मपेक्ष्यतइत्याह*एष शब्दो ऽपीति * या च प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रिया-
 कल्पनयोर्बुद्धनोक्ता सापि तयोः संज्ञाश्रुतिप्रभवत्वादयुक्तेत्याह*प्रकृ-
 तेति * नासामिति भाष्यं पुनःश्रुतित्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनाभासमान
 शङ्कानुपपत्त्याक्षिपति * नासामिति * एतेन सहस्रदक्षिणेन यजे-
 तेति गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्यातेनाभेदावधारणाच्च संज्ञाया भेदत्वं
 सम्भवतीत्याशङ्कामाख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरभेदावधार-
 णाशक्तत्वाच्चिराकर्तुमभेदावधारणोत्तरकालत्वं पुनःशब्देनोच्यते
 नावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते * इतीति * गुणसंक्रान्तशक्तित्वेना-
 ख्यातस्याभिन्नतयावधारिते कर्मणि पश्चाद्यदि ज्योतिरादिसंज्ञा-
 नामिमानि श्रवणानि स्युस्ततो न भिद्युर्न त्वाख्यतेनाभेदः शक्यो
 ऽवधारयितुमिति भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । ननु विधिभेदं विना विधेय-
 भेदायोगादथैष ज्योतिरित्यादौ च विध्यप्रतीतेर्न संज्ञाया भेदता-

युक्त्याशङ्क्य ज्योतिः सञ्ज्ञको यागः कार्य इत्यध्वारेण यागविधि-
 त्वाभिधानार्थं तस्मादिति भाष्यं यस्मात्सञ्ज्ञाभेदाद्भिन्नो योगः त-
 स्मादतद्विधायकमित्यर्थप्रतीतिः स्पष्टत्वादव्याख्याय तदुपपादनार्थ-
 मनुवादे हीति भाष्यम् अध्वर्युर्गृहपति दीक्षयित्वेत्यादीनामनुवादा-
 नामर्थवत्त्वाभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * समस्तमेवेति *
 तेषां तु कमादिप्रधायित्वेन अर्थवत्त्वेत्याशयः । ननु गुणविधये
 ऽनुवादे ऽर्थवान् भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अथेति * यागानुवादे
 ऽपि प्रकरणात्तदगुणत्वं सत्स्यतीत्याशयः । अथैष ज्योतिरित्यनेन
 च कर्मान्तरविधौ सहस्रदक्षिणादीनां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वापत्तेस्तत्र च
 तद्विरोधिगुणान्तरविधानादष्टदोषो विकल्पः स्यादित्यभिधानार्थं प्र-
 कृतम्य चेति भाष्यं व्याचष्टे * कर्मैकत्वेति * ननु कर्मान्तरे ऽप्यतिदेशात्
 द्वादशशतादिप्राप्तेर्विकल्पः स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरत्वे त्विति *
 आतिदेशिकस्योपदेशिकेन बाधान्न विकल्पापत्तिरित्याशयः । अनेन
 च पूर्वपक्षे द्वादशशतादीनां च विकल्पः सिद्धान्ते कर्मभेदाद्वच-
 स्येति प्रयोजनमपि सूचितमानन्वकर्मान्तरत्वे ऽपि सहस्रदक्षिणादेः
 फले विधानात्कास्यत्वेन नित्यद्वादशशतादिबाधकत्वान्न विकल्पा-
 पत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * प्रकृताश्रयलाभे सति विकल्पदोषः
 शक्येनैव परिहर्तुं सञ्ज्ञया तु प्रकृतबुद्धिर्विच्छेदात्प्रकृते कर्मणीव
 फले ऽपि गुणो विधातुमशक्य इत्याशयः । ननु गुणफलयोरेकवा-
 क्योपादाने गुणविशिष्टस्य कर्मणः फले विधौ बाजपेयाधिकरणो-
 क्तवैकल्यापत्तेर्गुणस्यैव फले विध्यवगमाद् गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्या-
 तेन कर्माभेदे ऽवधारिते सञ्ज्ञाया भेदकत्वान्न प्रकृतबुद्धिर्विच्छेद-
 कं नित्याशङ्क्याह * प्रस्तूयमानेति * अधिकारार्थाथशब्दसमभि-
 व्याहारेणैव शब्दस्य प्रस्तूयमानकर्मविषयत्वावसायादेतेन यजेतेत्ये-
 षशब्दनिर्दिष्टप्रस्तूयमानकर्मप्रतिनिर्देशकैतच्छब्दसमभिव्याहृतस्य य-
 जेरपि प्रस्तूयमानकर्मविषयत्वावगतेस्तदेकवाक्यत्वबलेन सञ्ज्ञादी-
 नां प्रकरणावगते पूर्वकर्मान्वय बाधित्वा प्रस्तूयमानकर्मान्वयाव-
 धारणात्सञ्ज्ञया प्रकृतबुद्धिर्विच्छिद्यतएवेत्याशयः । यस्मिन्नात्रे वि-
 भ्रंशत्तन तस्मिन्पुनरस्त्यथ यो ज्योतिष्टोमे प्रायश्चित्तिमभूदपि ह्यने-
 नैकविंशतिदक्षिणेन पुनर्यजेतेत्यग्निष्टोमविभ्रंशनिमित्तप्रायश्चित्तार्थ-
 त्वेनापि ज्योतिषो विधानादादिशब्दस्तद्विषयः । ततश्च न केवलं
 सञ्ज्ञातः कर्मान्तरत्वं किं त्वथशब्दसमभिव्याहारादपीति सूचयितु-
 माह * तस्मादपीति * तस्माच्छब्देन प्रस्तूयमानकर्मान्वयपरामर्श-
 तस्य च प्रस्तावापरपर्यायाधिकारार्थाथशब्दसमभिव्याहाराधीन-

त्वादेवं सूचनोपपत्तिः ज्योतिरादिसञ्ज्ञानां ज्योतिष्टोमवाचित्वाद्-
भेदकत्वं पूर्वपक्षोक्तं ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वाद्वास्यां ज्योतिष्टोमवा-
चित्वम् अवयवार्थालोचनया वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थं तावन्न
चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * दशमे कण्वरथन्तरपृष्ठकार्ये
विहितमवयवभूतेन रथन्तरशब्देन रथन्तरधर्मातिदेशाद्रथन्तर-
यानौ गेयमिति पूर्वपक्षिते कण्वरथन्तरशब्दस्य पुनानः सोम
धारयेऽत्यस्यामृच्युत्पन्ने सामविशेषे रूढत्वाद्व्यन्तरशब्दस्य तदव-
यवत्वं स्वयोनौ गेयत्वं सिद्धान्तयितुं निराकरिष्यमाणं दृष्टान्तितं
विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरेकदेशसाहस्ये ऽप्येकदेशान्तरेणा-
साहस्याच्छालामालाशब्ददृष्टान्तेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वनिरास-
द्वारा तदर्थवाचित्वे निरस्ते ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वं
पूर्वपक्षोक्तं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं प्रकरणसामर्थ्या-
द्धीति भाष्यं प्रतीकत्वोपपादनार्थं पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तप्रयोगदर्शना-
नुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * यत्त्विति * नन्वेतेन यजेतेत्येतच्छ-
ब्दसमभिव्याहारालोचनया यजेज्योतिःशब्दैकवाक्यत्वावगमे
ऽपि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कर्मान्तरे ज्योतिःशब्दप्रवृत्त्ययोगमाश-
ङ्क्य द्योततेर्द्धातोर्द्युतेर्सिन्नादेशश्च ज इत्यौणादिके सिन्प्रत्यय-
विधेर्दकारस्य च जकारादेशविधेर्रद्धिसाधनत्वकारितं द्योत-
नं मत्वर्थलक्षणया वा ज्योतिष्मत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं च-
क्तुमथ पुनरिति भाष्यमर्थतो व्याचष्टे * न चेति * भाष्योक्त-
कर्मान्तरप्रवृत्तिनिमित्तसङ्गावान्नेहान्यथानर्थक्यापत्तिप्रमाणकान् गौ-
णत्वात् ज्योतिष्टोमविषयतावगम्यतइत्याशयः । अवयवार्थालोचन
या विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोर्ज्योतिष्टोमवाचितेति द्वितीयं
पक्षं पूर्वपक्षोक्तं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं न हीति भाष्यं
व्याचष्टे * यो ऽपीति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति *

॥ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥

संज्ञावद् गुणस्यापि पूर्वकर्मनिवेशानर्हत्वेन भेदकत्वाद् गुण-
चिन्तायाः संज्ञाचिन्तानन्तरं सङ्गतिमाह * अत इति * वाजिन-
वाक्यमेवाधिकरणस्य विषयः प्रतियोगियागविधायित्वेन तु वैश्वदे-
वीवाक्यं दध्यानयसंस्कृततप्तपय परामर्शितच्छब्दव्याख्यानार्थं च त-
प्तवाक्यमुपन्यस्तमिति विवेक्तुमाह * चातुर्मास्येष्विति * सन्देह-

५३०१३

भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * देवताया अप्यप्राप्यत्वादुभयविधिः क-
स्मान्न पूर्वपक्षित इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * तस्माद्युक्तं सन्देहभा-
ष्यमित्याह * तेनेति * पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किमिति *
वाजिनामप्यप्राप्तं विधेयत्वावगमात्प्राप्ते च कर्मण्यनेकगुणविध्ययो-
गान्न पूर्वत्र गुणविधिः सम्भवतीत्याशयेन प्रश्नपूर्वं कुत इत्याशयेन
पूर्वं कुत इत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * नन्वेव दे-
वताप्रतीतावपि कर्माप्रतीतेः कथं तत्र द्रव्यविधिरित्याशङ्क्य द्रव्यदे-
वतान्वयस्य कर्मनिबन्धनतयैवावगतत्वाद्वैश्वदेवामिक्षान्वयानुमितं
कर्मापि वाजिशब्दादेव प्रतीयतइत्युक्तं तस्मादिह पूर्वविहिते कर्मणि
वाजिनविध्युपत्तिरित्युपसंहारः। ननु वाजिशब्दस्य रूढ्या देवताविशे-
पवाचित्वान्नावयवयोगकल्पना युक्त्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्या-
चष्टे * वाजिनो नामेति * नन्वेकस्मिन्कर्मणि गुणद्वयसमावेशः
कथमित्याशङ्कानिरासार्थं तेनोभयमिति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * त-
स्मादिति * वाजयोगस्य देवताविशेषणत्वे वाजिशब्दादामिक्षान्व-
यापरित्यागेनैव वाजिनान्वयावगतेः समुच्चयः। उपलक्षणमात्रत्वे तु
वाजिनविध्यामिक्षान्वयाप्रतीतेरन्योन्यानिरपेक्षैकार्थ्यादिकल्प इ-
त्याशयः। ननुत्पत्तिशिष्टवर्तीयस्त्वस्य वैश्वदेवाधिकरणे स्थितत्वा-
दुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे यागे वाजिनविध्यनुपपत्तेर्न विकल्पः स-
मुच्चयो वा युक्त इत्याशङ्क्याह * सत्यपि चेति * वैश्वदेवशब्दवत्
वाजिनशब्दस्य नामधेयत्वायोगाद् गुणविधित्वं विनानर्थक्यापत्तेर्वा-
जमेषामस्तीति च सर्वनामार्थवृत्तिना वाजिशब्देन देवताद्वारा सन्नि-
हितयागोपस्थापनात् गुणविशिष्टकर्मान्तरविध्यनुपपत्तेरामिक्षानिरा-
काङ्क्षेऽपि सोमक्रये हिरण्यादिविधिवत्सम्भवतीति स्पष्टत्वादनुक्ता
विकल्पोपपादनार्थं निष्कर्षोक्तिः। ननु क्रयवद्यागस्येह स्वशब्दानुक्त-
त्वाद् द्रव्यदेवतानुमितत्वं च ततो निष्कृष्टमशक्यत्वान्न निष्कृष्टे यागे
गुणान्तरविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * द्रव्यदेव-
तानुरक्तत्वेनाप्यनुमितस्य यागस्य क्रियारूपतया कारकरूपाभ्यां द्र-
व्यदेवताभ्यां निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। ननु सत्यपि व्यतिरेके वै-
श्वदेवीशब्दाच्छुद्धयागप्रतीतेरशब्दावगतस्य च शब्दवाजिनान्वया-
योगान्न तस्मिन्वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यागेति *
वैश्वदेव्यामिक्षाया यजेतेति श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्ने वाक्ये शुद्ध-
यागवाचिपदानुमानाच्छब्देनापि निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। नन्वेवं
वैश्वदेवीवाक्ये निष्कृष्टयागोक्तावपि वाजिशब्देन निष्कृष्टाननुवादान्न
तत्र वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * वाजीति * तत्रापि

वाजिदेवस्यो यो यागस्तत्र वाजिनं कुर्यादिति निष्कृष्टयागवाची
शब्दोऽनुमीयत इत्याशयः । तेन पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *
तस्मादिति * अनेकगुणोपादानलक्षणस्य पूर्वकर्मसंयोगहेतोः पौर्ण-
मास्यधिकरणव्युत्पादितस्यात्राभावात् गुणान्तरावरोधलक्षणं हेत्व-
न्तरमत्राभिमतमिति दर्शयन् सिद्धान्तमाह * अत्रेति * अप्रकृतेतति
भाष्येण नऽसमासपूर्वकोत्तरपदसमासेनापूर्वसंयोगव्याख्यानेऽपि
द्व्यादेः कर्मान्तरसंयोगार्हस्य भेदकत्वनिवृत्त्यर्थमपूर्वणैव संयोग इ-
त्यवधारणेन पूर्वकर्मासंयोगस्यैवोक्तत्वात्पूर्वकर्मण्यसम्भवादित्यनेनै-
व सूचितमपूर्वसंयोगशब्दस्य व्याख्याद्वयमाह * अपूर्वेति * कार-
कयोः साक्षादनन्वयादेवताशब्दं कर्मलक्षणार्थं भूत्वा * कर्मान्तर-
त्युक्तम् * द्वितीयव्याख्यायामुत्तरपदसमासपूर्वको नऽसमासः पू-
र्वकर्मसंयोगानर्हत्वेऽपि वैश्वदेववाक्यवत्कर्मात्पादकत्वाभावे भेद-
कत्वायोगादपूर्वसंयोगस्य भेदात्पादकत्वाय कर्मविध्याक्षेपकत्वाभि-
धानार्थत्वेन वाक्ययोरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स मे हीति भा-
ष्यमिति सूचयन्सूत्रावयवं व्याचष्टे * वाक्ययोरिति * अपूर्वसं-
योगाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * यद्व्या-
क्षेपभाष्यावयवं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं सिद्धान्तिनः शङ्कामाह *
तत्कार्यमिति * समुच्चयाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * कथमिति * विक-
ल्पाशयेनैतमेव भाष्यावयवं व्याख्यातुमेकार्थास्तु विकल्परन्वयमुच्चये
ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति द्वादशाधिकरणन्यायेन समुच्चयासम्भवं
शङ्कते * एकार्थास्त्विति * आमिक्षावाक्ये निरपेक्षामिक्षासाधन-
कत्वेनावगते यागे समुच्चयविध्ययोगाद्वाजयोगस्य चोपलक्षणमा-
त्रत्वोपपत्तेर्न ऋयद्रव्यवद्वचनात्समुच्चयसिद्धिरित्याशयः । वि-
ध्यकल्पाशयत्वेन व्याचष्टे * विकल्प एवेति * समाधानार्थं न-
दुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * तद्धितेति भाष्यं पूर्वभाष्यो-
क्तातुल्यबलवत्त्वविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * भाष्यद्वयेऽपि
तद्धितचतुर्थ्योः श्रुतिवाक्यत्वकृतबलावलोक्त्यविशेषात्पौनरुक्त्यमा-
शङ्का पूर्वस्य तावत्सामान्यन्यायोक्त्यर्थत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव
तावदिति * क चित्तद्धितेन क चित्चतुर्थ्येति वाच्ये बलावलोक्तये
श्रुतिवाक्योपन्यास इत्यनेन सूचितम् । द्वितीयस्य बलावलोपपादना-
र्थत्वं सूचयितुं शङ्कते * आहेति * द्वयोः श्रुतिव्याविशेषादित्याशयः
विशेषोक्तौ भाष्यं योजयति * तदिति * यत्रेति भाष्यस्य प्रकृते ५३२।।
सामान्यन्याययोजनार्थत्वं सूचयितुमाह * वैश्वदेवी हीति * देव-
तान्वययोभयत्र श्रौतत्वाद् द्रव्यान्वयस्य नूतनत्र वाक्यीयत्वाच्छ्रुति-

वाक्यत्वकृतविशेषायोगाशङ्कानिरासार्थं तत्रैषामिति भाष्यमाक्षि-
 पति * नन्विति * भाष्यस्यो विशेषशब्दस्तद्विदितान्तर्गततास्यशब्दो-
 क्तद्रव्यान्यस्याश्रौतत्वाद्वाक्यीयत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य सामान्यस्याप्र-
 देयत्वेन देवतान्वयानर्हत्वाद्विशेषस्यैवान्वयो वाच्यः । स च वा-
 क्याधीन इत्यभिधानार्थो ऽथ द्रव्यमात्रान्वयस्य श्रौतत्वे ऽपि वि-
 शेषान्वयो वाक्यगम्य इत्यभिधानार्थ इति विकल्प्याद्यपक्षे द्रव्यान्य-
 यस्योभयत्र वाक्यीयत्वाद्देवतात्वस्य उभयत्र श्रौतत्वाद्विशेषे द्र-
 व्यसङ्गतिमात्रं करणादित्यन्तेनोक्ते ऽथ द्रव्यमात्रसंयोग इत्यादि-
 ना चतुर्थ्या अपि कर्माभिप्रेयमाणत्वलक्षणसंप्रदानवाचित्वात्कर्म-
 भूतद्रव्यान्ययोक्तिं विना सम्प्रदानोक्त्यनुपपत्तेर्द्रव्यान्यवाचित्व-
 स्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्मृत्याक्षेपाद् द्रव्यान्यस्यापि श्रौतत्वावग-
 त्याशयेन द्वितीयपक्षे ऽप्यविशेषमुक्तापि चेत्यादिना द्रव्यमात्रान्व-
 ये विरोधाभावेन बलाबलस्यावाच्यत्वात् विशेषान्वयस्योभयत्र वा-
 क्यीयत्वाच्चैकस्यापि श्रौततास्तीत्युक्तमिति विवेकः । आक्षिप्तं भाष्यं
 समाधातुं श्रुत्या देवतात्वमिति भाष्यावयवं तावत्तद्विदितान्ताद्देवता-
 शब्दात्परस्य भावप्रत्ययस्य सम्बन्धवाचित्वमङ्गीकृत्य द्रव्यवि-
 शेषस्य श्रौतदेवतान्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * विशे-
 पस्यैव देवतोक्त्यत इत्यनुषङ्गः । अस्य शब्दस्य विशेषवाचित्वमु-
 पपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * विश्वेदेवा इति * विशेषस्यै-
 व सर्वनामवाच्यत्वात्पागलक्षणव्यवहारयोग्यत्वाच्चास्य शब्देना-
 भिधानात्तद्विनेन देवतान्वयोक्तिरित्यर्थः । सम्बन्धग्रहणाशक्तैर्विशेष-
 स्य वाच्यत्वायोगमाशङ्क्य सन्निहितत्वं सम्बन्धोपलक्षणात्वेनो-
 क्तम् । ननु द्रव्यविशेषस्यैव देवतान्वये तद्विदितेनोक्ते सत्यामिक्षाश-
 ब्दो ऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्रव्यविशेषस्य देवतासम्ब-
 न्धितया तद्वितोक्तस्यामिक्षया सह विशेषणविशेष्यसम्बन्धो वा-
 क्येन गम्यतइत्येवमुत्तरावयवं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * त्यज्य-
 मानं द्रव्यं प्रत्युद्देश्यत्वेन देवताया विशेषत्वात्सामान्यस्य च त्या-
 गायोगाद्विशेषावगत्युपादानायोपसर्जनत्वमुक्ता सम्बन्धं विनोपस-
 र्जनत्वासिद्धेस्तत्सिद्धये ऽन्तर्णीतः सम्बन्धो यस्यां देवतायां सोपस-
 र्जनं यस्य द्रव्यस्य तत्प्रत्यये तद्विदितान्तेन सन्निहितो द्रव्यविशेषो
 देवताविशिष्ट इत्येवं निष्पादिते स्वरूपावगतिं विना तदपर्यवसाना-
 त्समर्पणाय * आमिक्षापदेनेत्युक्तं * ननु देवताविशिष्टस्य तद्विदा-
 न्तपदवाच्यत्वाभ्युपगमे सम्बन्धस्य लक्ष्यमाणात्वापत्तेः श्रौतत्वोक्ति-
 रयुक्तेत्याशङ्क्य वैय्याकरणमतेन श्रौतत्वोक्तिरित्याह * तत्रेति *

एवं तु स्वमते श्रौतत्वासिद्धेरपरितोपादेकपदगम्यत्वेनौपचारिकी
 श्रौतत्वोक्तिरित्यन्यथा परिहरति * अथापीति * भाष्यावयव-
 द्वयस्योक्तमेव विविक्तविषयत्व स्पष्टयति * तेनेति * येन
 कारणेनामिक्षापदेन तद्विनोक्तो द्रव्यविशेषः समर्प्यते तेन
 कारणेन विशेषणविशेष्यत्वलक्षणस्यासम्बन्धस्याभावात् द्वाविह
 सम्बन्धावित्यर्थः । नन्वेवं सति पदान्तरान्वयसापेक्षत्वाच्छ्रुते-
 रपि न वाक्याद्विशेषः स्यादित्याशङ्काह * इतीति * सर्वनाम्नः
 पदान्तरसन्निधापितार्थविषयत्वानेन विना स्वार्थाभिधानपर्यव-
 सानानुपपत्तेः पदान्तरस्यापि सन्निधापकस्य सर्वनामश्रुतिव्यापा-
 रान्तर्गतत्वावसायात्पर्यवसिताभिधानाभिधेयार्थाकाङ्क्षासन्निधि-
 योग्यत्वाधीनपदान्तरान्वयात्सर्वनामार्थवृत्तितद्विषयसमर्पकपदद्व-
 यान्वयस्य शीघ्रं प्रतीतेरस्त्यामिक्षावाजिनयोर्विशेष इत्याशयः । ननु
 विशेषणविशेष्यत्वलक्षणसम्बन्धाभ्युपगमे तस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्द्वै-
 श्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्मित्रार्थत्वापत्तेर्निलोत्पलशब्दयोरिव वाक्य-
 लक्षणपदान्वयः स्यात् न श्रौत इत्याशङ्काह * ततश्चेति * यतश्च
 कारणादमिक्षापदेन तद्विनाक्तद्रव्यविशेषसमर्पणानिमित्तं विशेष-
 णविशेष्यत्वम् अतो ऽर्थभेदसमर्पणायोगाद्भिन्नार्थत्वानुपपत्तेर्नार्थ-
 योर्विशेषणविशेष्यत्वं किं तु शब्दयोरेवेत्यर्थः । किं तर्हि विशेषणवि-
 शेष्यत्वे द्वारमित्यपेक्षायामामिक्षापदसन्निधानात्तद्वितस्य द्रव्यावि-
 शेषवाचित्वव्यवस्थापनं द्वारमाह * किं तर्हीति * पदद्वयश्रवणा-
 नन्तरं तत्प्रतीतेः समुदायवाच्यत्वशङ्का तद्वितपदेत्येवकारेण निर-
 स्ता सर्वनामार्थवृत्तित्वलक्षणापपत्तिर्येषशब्देनोक्ता श्रुतकं व्याचष्टे
 * नैवेति * अपत्यादितद्वितवद्विशेषानाभिधाने ऽपि सन्निहितत्व-
 मात्रत्वाभिधानात्पर्यवसानमाशङ्क्य * अनुपयुक्तेत्युक्तम् * औ-
 पगवादिशब्दे देवदत्तादिविशेषाप्रतीतावप्युपगवपत्यत्वमात्रप्रतीत्यु-
 पपत्तेर्युक्तमभिधानपर्यवसानं सन्निहितत्वस्य तु प्रकृत्यर्थेनाविशेष-
 णान्निर्विशेषणस्य च सर्वपदार्थसाधारण्येनानुपयोगितयानभिधे-
 यत्वादपत्त्यादिविशेषणवच्चोपपदार्थविशेषणफलत्वाभावाच्च सन्नि-
 हितत्वमात्राभिधाने तद्वितस्य शक्तिः कल्प्येत्याशयः । वैश्वदेवी-
 शब्दे एवेत्यनेन तद्वितपदेत्यन्वयः सूचितः । न चेत्यनेनोत्तरार्द्धे
 व्याख्यातम् । नन्वामिक्षापदेन विनामिक्षाविषयत्वाप्रतीतौ देवतायो-
 गस्यामिक्षाविषयत्वं वाक्यार्थः स्यादित्याशङ्कानिरासायामिक्षामेवे-
 त्यावृत्त्यैवकारान्वयसूचनार्थम् * न च वाक्यार्थत्वमित्याहुक्तम् *
 सन्निहितार्थविशेषादिहितत्वात्तद्वितस्य तत्समर्पकपदानपेक्षस्या-

५३४।२

न्वर्थाप्रसिद्धेः स्वतन्त्रपदार्थाग्रहणाद्व्याक्यार्थत्वानुपपत्तिरित्यर्थः
 भाष्यस्थविशेषपदोक्तशङ्कानिरासोपपादनार्थं तद्धितस्य विषया
 र्पणमेवेत्येकारान्वयं सूचयितुम् * तेनेत्युक्तम् * उपपदसर्वनाम
 तद्धितानामैकार्थ्यं वृद्धसम्मातिमाह * तथा चेति * आमिक्षाश
 ब्देनैव सिद्धेर्वैश्वदेवीशब्दानर्थक्यं त्वनाशङ्क्यमेवेति सूचयन्नैकार्थ्यं
 मुपसंहरति * तेनेति * यैवेत्येवकारेणामिक्षा * शब्दाक्तैवेत्यु
 क्तम् * सैव वैश्वदेवीशब्देनोक्ता सती देवतासम्बन्धं यास्यतल्ये
 तदर्थं वैश्वदेवीशब्देनोच्यते इति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे लृङ्
 व्याख्यानेन योज्यम्। एकार्थं प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्सामानाधिकर
 णयायोगमाशङ्क्यामिक्षाशब्दस्यामिक्षात्वं वैश्वदेवीशब्दस्य देवतान्वयं
 प्रवृत्तिनिमित्तं देवतान्वयार्थामिक्षाशब्दोक्तार्थोक्तिपरामर्शना तच्छ
 ब्देन सूचयन्नर्थविशेषणविशेष्यत्वानपेक्षत्वमुपसंहरति * तेनेति *
 वाजिने तु द्रव्यदेवतान्वयो विशेषणविशेष्यत्वं च द्वयमपि वा
 क्यीयमेवेत्यभिधानार्थमेकत्वेति भाष्यं व्याचष्टे * इतरत्र त्विति *
 सम्प्रदेयाद्विना सम्प्रदानायोगादर्थक्षेपेण विभक्त्या द्रव्यदेवतायो
 गोक्तिमाशङ्क्य * स्वत इत्युक्तम् * सामान्यतो द्रव्यदेवतायोगा
 क्षेपेऽपि स्वेन वाजिनशब्दवाच्येन रूपेण हविषो देवतायागो न वि
 भक्त्योक्त इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * वाजिभ्य इति * तस्य
 द्रव्यविशेषस्य देवतासम्बन्धः । तत्सम्बन्धः सामान्यतो विशेषतो
 वा द्रव्यदेवतासम्बन्धो न वाजिपदेऽन्तर्गत इति कथं चिच्छब्दे
 नोक्तम्। यदि च तद्धितवच्चतुर्थी सर्वनामार्थं स्मर्येत ततः सम्प्रदेय
 स्य द्रव्यस्य सम्प्रदानभूतदेवतान्वयश्चतुर्थ्यन्ते पदेऽन्तर्गतः स्यान्न
 त्वेतदस्तीत्याह * अपि चेति * देवतात्वापेक्षयापिशब्दः श्लोकं
 व्याचष्टे * सास्येति * यदि चान्यपदार्थोऽपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयेत
 ततो स्मृतोऽपि देवतान्वयचतुर्थ्यन्ते पदेऽन्तर्गतः स्यान्न त्वेतद
 प्यस्तीति सम्प्रदानभात्रं प्रतीयत इति वदतोक्तम् । ननु सम्प्रदेयं विना
 सम्प्रदानायोगात्सम्प्रदेयमपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयतएवेत्याशङ्क्याह
 * तेन त्विति * ननु सम्प्रदानमात्रस्य चतुर्थ्यर्थत्वे देवतात्वस्या
 पि तयानुक्तत्वाद्वाक्येनापि द्रव्यदेवतावगत्यनुपपत्तेरुभयस्य वा
 क्यीयत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * लक्षणया दे
 वतात्वोक्तिमभ्युपगम्य भाष्यमित्याशयः । नन्वेवं सति देवतात्व
 स्यामिक्षावाजिनवाक्ययोः श्रौतत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वं स्यादित्या
 शङ्क्याह * तत्र चेति * अनेन च तदिहेति भाष्यस्थोऽपि देव
 तात्वशब्दः पूर्वभाष्यस्थवत्सम्बन्धवाचितया व्याख्यातः । श्रौतवा

कथीयत्वविशेषोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थं विरोधे चेत्यादिभाष्यं व्या-
चष्टे * इतीति * सन्निकर्षविप्रकर्षौ वा भाष्यस्थाभ्यां श्रुतिवाक्य-
शब्दाभ्यां विवक्षिताविति व्याख्यानान्तरमाह * किं चेति * श्रु-
तिशब्दस्य सन्निकृष्टत्वमर्थो वाक्यशब्दस्य विप्रकृष्टतार्थ इत्यर्थः ।
कथमामिक्षान्वयस्य सन्निकृष्टत्वं वाजिनान्वयस्य विप्रकृष्टापेक्षिते
ऽष्टप्रकारं सन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिजानाति तावत् * विप्र- ५३५१२
कृष्टेति * एतदेव व्याचष्टे * सर्वेति * आमिक्षायां सामान्यतो
देवतान्वयाभिधानं न वाजिनस्येति तावत्प्रकारमाह * तद्यथेति *
यद्यपि च भवतु नामेत्यनेन द्रव्यमात्ररूपत्वाविरुद्धात्मतोक्ता तामनु-
भाषणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति * वैश्वदेवीतीतिकरणेन स-
न्निहितावृत्तितद्धितपरस्त्रीप्रत्ययपरामर्शोत्तन च सन्निहितस्त्रीद्वयो-
क्तेर्वाजिने च नपुंसकव्यवाहकशब्दनिर्दिष्टे स्त्रीत्वसन्निध्ययोगाद्विरो-
धो ऽस्त्येवेत्याशयः । ददातिकल्पनाकल्पनरूपं प्रकारान्तरमाह * अ-
पि चेति * अवश्यकल्पकर्त्तव्यतावचनेनैव पदद्वयान्वयसिद्धौ द-
दातिकल्पनानापत्तेस्तत्कल्पनसिद्ध्यर्थं सम्प्रदानसम्प्रदेयसङ्गतिर्द-
दातिं विना * नास्तीत्युक्तम् * देशशब्दे ऽपि कल्पनीये धातुमात्रक-
ल्पनस्यासाधारण्येन पर्यनुयोज्यत्वसूचनार्थं धात्वर्थेन तल्लक्षणा अव-
श्यकल्पकर्त्तव्यतावचनकल्पने ऽपि विप्रकर्षसिद्धेः कस्मान्न नि-
रस्ता इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * कर्त्तव्यतेति *
प्रश्नपूर्ववैधर्म्यमुपपादयति * कुत इति * वैश्वदेव्यामिक्षा-
शब्दोऽस्तु सामाधिकरणयाद्वैधर्म्यदृष्टान्तत्वोपपत्तिरित्याशयः
वाजिशब्दस्य कारकविभक्त्यन्तत्वादपि न नास्नान्वयः स-
म्भवतीत्याह * न चेति * ददात्यध्याहारे च विप्रकर्षद्वया-
पत्तिर्दोष इत्याह * तत्रेति * नन्वामिक्षावाक्ये ऽपि वैश्वदेव्या-
मिक्षया यजेतेति कल्पनाद्विप्रकर्षद्वयापत्तिरविशिष्टेत्याशङ्कते * इतर-
त्रापीति * पदद्वयान्वयहेतुत्वाभावान्नान्वयविप्रकर्षापादकं यजिक-
ल्पनमित्याशयेन परिहरति * नेति * आमिक्षावाक्ये च यजिमात्रं
कल्प्यं वाजिनवाक्ये तु यजिर्ददातिश्चेति विशेषमाह * तव त्विति * ५३६११
वाजिनवाक्यस्यानेकदेशेषुष्टत्वसूचनार्थं परकीयत्वं विवक्षितम् *
तवेत्युक्तम् * त्वदीये वाजिनवाक्ये ऽर्थयोर्द्रव्यदेवतयोः सम्ब-
न्धसिद्ध्यर्थं यजिश्च पञ्चाङ्गविष्यत्यादौ च द्रव्यदेवतापदयोरन्वया-
र्थं ददातिरित्युक्ते ददातिर्नैवार्थयोरप्यन्वयसिद्धेः । किं यजिनेत्या-
शङ्का * परेत्युक्तम् * परस्या देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन त-
त्त्वत्वापादनलक्षणदानायोगान्न तेन द्रव्यदेवतान्वयः सम्भवतीत्या-

शयः व्यतिरेकवाचिना तुशब्देनामिक्षावाक्ये यजिमात्रकल्पनेति सू-
चितं चतुर्थ्याश्चोत्सर्गतो ऽवगतस्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्य वाजिन-
पदन्वयात्प्रागपवादकोपपदयोगाभावानिश्चयेनानिर्णीतस्य देवतात्व-
त्वलक्षकत्वायोगात्प्रागेव च देवतात्वलक्षणायां ददातिकल्पनायो-
गापत्तेः सम्प्रदानसम्प्रदेयपदैकवाक्यत्वार्थं कल्पितेन ददातिना त-
दन्वये निष्पादितं वाजिनप्रतिग्रहीतृत्वाभावात्सम्प्रदानत्वानुपपत्ते-
र्देवतालक्षणार्थत्वं वाजिपदस्याभिप्रेत्य देवतापदत्वोक्तिर्ददातिकल्प-
नोत्तरकालमपि कारकपदयोरन्योन्यान्वयं विप्रकर्षमाह * कल्पिते
ऽपि चेति * वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यात्कारक-
विभक्त्यन्तत्वाभावाच्च न कश्चिद्विप्रकर्षहेतुरित्याह * नन्विति *
सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षणं तृतीय प्रकारमाह * सत्यपि
चेति * सर्वत्रैकविषयत्वनिबन्धनत्वादन्यस्यैकविभक्त्यन्तत्वं वि-
नैकविषयत्वाप्रतीतिर्वाजिसम्प्रदानकं वाजिनमित्येकविभक्त्यन्तत्वाय
सम्प्रदानवाचिन्याश्चतुर्थ्याः सम्प्रदेयलक्षणार्थत्वाद्वैयधिकरण्ये विप्र-
कृत्येत्याशयः । एतदेवारुणाधिकरण्यभाष्यसम्मत्या द्रढयति *
तथा चेति * श्रुतिलक्षणात्मकं चतुर्थे प्रकारमाह * किं चेति * लक्षणा
मुपपादयति * न हीति * दृष्टान्तेनामिक्षायां श्रुतिः सूचिता प्रसिद्धिवि-
रोधान्नात्रेयस्य देवतात्वमस्तीत्याशयः । सम्प्रदानस्य देवतात्वे ऽनिष्टा-
पस्यन्तरमाह * यदि चेति * विरुद्धलक्षणत्वादपि संप्रदानस्य
देवतात्वं नास्तीत्याह * प्रतिग्रह इति * एवमपि कथं सम्प्रदान-
त्वेन देवतात्वं लक्ष्यतइत्यपेक्षायां प्रकारद्वयमाह * तेनेति * तस्या
देवताया उद्देश इति समासान्तर्गतषष्ठ्युक्तस्योद्देशकर्मत्वस्य विशे-
षणप्रधानेन निर्देशेन लक्ष्यतोक्ता नन्वप्रतिग्रहीतृत्वादेवतायामैश्व-
र्यं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तादात्म्येति * देवब्राह्मणराज्ञां च
विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममित्यादौ ब्राह्मणादिवदेवताया अप्यैश्वर्यप्रसिद्धे-
र्यस्यै वा कस्यै देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरित्यार्थवाद्भ्यश्च
देवतात्वस्यैश्वर्यरूपत्वप्रसिद्धेः प्रतिग्रहाभावे ऽपि तदुद्देशपूर्वकेण
त्यागेन तदधीनत्वापादनान्मुख्यैश्वर्याभावे ऽपि औपचारिकमैश्वर्य-
मस्तीत्याशयः । ये ऽपि सम्प्रदानद्वैविध्यमभ्युपगम्य प्रतिग्रहणा-
त्मकस्य सम्प्रदानस्य देवतात्वाभावे ऽप्यनिराकरणात्मकसम्प्रदा-
नस्य देवतात्वमिच्छन्ति तन्मते ऽपि चतुर्थ्युक्तेन सम्प्रदानत्वसामा-
न्ये तत्तद्विशेषदेवतात्वलक्षणाद्विप्रकर्ष इत्याह * यद्यपीति * सन्दि-
ग्धत्वलक्षणां पञ्चमं प्रकारमाह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे
३७।१ * वाजिभ्य इति * शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुम् * नन्वित्या-

युक्तम्* सकलरूपसाम्ये ऽपि पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सू-
रयः क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यस्मृतिश्रुतीरिति प्रकृतिप्रत्यया-
न्वाख्यानस्मृतेरपि पदभेदावधारणोपायत्वेनेष्टत्वात्प्रयाजाः सविभ-
क्तिकाः कर्त्तव्या इत्यादौ च वेदे ऽपि विभक्तिप्रसिद्धेर्विभक्तीनां
पारिभाषिकत्वाभावाद्वाख्यानभेदेन शब्दभेदात्सन्देहोपपत्तेरर्थस-
न्देहस्य चोभयसाधारण्येनापर्युक्त्युज्यत्वाच्छब्दसन्देह एवं विप्रक-
र्षोपादक इत्याशयः । उत्पन्नशिष्टत्वलक्षणं पष्ठं प्रकारमाह * किं
चेति * अस्तु तावदुत्पन्नशिष्टत्वलक्षणो विशेषो वैश्वदेवाधिकर-
णां केनोत्पत्तिवाक्यविज्ञातमित्यादिचित्राधिकरणवार्त्तिकोपपादिते-
नोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धं कर्मणि गुणान्तरं वि-
धातुमेवाशक्यमित्याह * यथा चेति * श्लोकोक्तमुत्पत्त्युत्पन्नशि-
ष्टत्वविशेषस्य सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारत्वमुपपादयितुं प्रतिजानाति
* वैश्वदेवेति * प्रश्नपूर्वं वैश्वदेवाधिकरणोक्तमेव न्यायमुपपाद-
नार्थं स्मारयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * वाजिनं हीति *
अस्मिंश्च व्याख्यानप्रकारे सामान्यतो ऽप्यामिक्षान्वयस्य श्रौतत्वा-
भावे ऽपि वाजिनाद् बलीयस्त्वमित्याह * ततश्चेति * वाक्येनैव सामा-
न्यतो ऽप्यामिक्षादेवतान्वयितया विधीयतइति वाच्ये तथापि सामा-
न्यस्य ऽब्रवीतीत्याद्यप्रकारानभ्युपगमे ऽपि आमिक्षाया बलीयस्त्वो-
क्त्यतदबुद्धिस्थीराकरणार्था विपरीतोक्तिः । ननु यागमात्रान्वये ऽपि
भेदस्तावन्न सिध्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकरणानपेक्षेति * अप्रकृतानां
यागानामप्रतीतेः प्राकृतानां चानपेक्षणाद्यागान्वयायोगाद्विशिष्टवि-
धिरेवापद्येतेत्याशयः । स्वार्थासमाप्तत्वेन च 'वाक्यान्तरानपेक्ष-
त्वान्न तद्विहिते कर्मण्यनेन गुणाविधिः सम्भवतीत्याह * न चेति *
रूढियौगिकत्वलक्षणं सप्तमं प्रकारमाह * विश्वदेवाश्चेति * उक्त-
शब्दं व्याचष्टे * वाजिन इति हीति * अवयवप्रसिद्धेर्विप्रकर्षोप-
पादनार्थमक्षरैरेव बुध्यन्तइति प्रोक्षण्याधिकरणवार्त्तिकोक्तं दौर्बल्यं
स्मारयति * वाक्यार्थवच्चेति * न केवलं विश्वदेवस्य शब्दस्थया
रूढ्या वाजिशब्दस्यावयवप्रसिद्धिबाधः किं त्वात्मस्थयापीत्याह * वा-
जाति * देवतात्वे ऽद्वानामयोग्यत्वादस्त्येव विश्वेषु देवेषु वृत्तेर्दे-
वतात्वसिद्धिः । कार्यमित्याशङ्कानिरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * देव-
तात्वं नामेति * अन्यत्र देवतात्वोक्त्या न च गतयोग्यत्वस्याग्न्यादे-
रनवगतयोग्यत्वस्य वाशवादेः शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्युक्तं देवतात्व-
मित्यर्थः । यौगिकत्वाभ्युपगमे ऽपि विश्वदेवविषयता क्लेशगम्ये-
त्याह * सत्यपीति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वे हीति * ननु ब्री-

५३८

हीन्प्रोक्षतीत्यादिवत् प्रकृतग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्यमाह *
 * गुणोति * एतदेव विवृणोति * संस्कार्यत्वे हीति * देवतायाः
 संस्कार्यत्वं विनाप्याराधुपकारित्वाद्यागस्य प्रयोजनवत्त्वोपपत्तिरि-
 त्यर्थः । संस्कारकर्मत्वे ऽपि तप्तस्य पयसो दध्यानयनसंस्कृतस्याभि-
 क्षाशब्देन घनीभूतस्य वैश्वदेवयागे विनियोगात्तदनुनिष्पादिनो
 द्रवस्य वाजिनशब्दोक्तस्योपयुक्तशेषत्वात्प्रतिपत्त्युपेक्षस्य प्रतिपत्तिर्भ-
 ५३९।२ विष्यतीत्याह * कामं वेति * प्रकृतग्रहणे ऽप्यग्न्यादीनामष्टानां
 प्रकृतत्वाविशेषाद्विश्वेदेवमात्रविषयत्वं न सिध्यतीत्याह * प्रकृते-
 ति * ननु विश्वेदेवशब्देनाष्टानामपि ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्कते
 * अथेति * एकदेवतोद्देशेन यागसिद्धेः सर्वदेवतोद्देशो निष्प्रमा-
 णक इति परिहरति * तदिति * बहुवचनं प्रमाणत्वेनाशङ्कते
 * बह्विति * न तत्सर्वोद्देशे प्रमाणमिति परिहरति * नेति *
 अष्टानां मध्ये के ऽत्र ये ग्राह्या इत्यनवधारणात्सर्वग्रहणं भविष्यती-
 त्याशङ्कते * न त्रिष्विति * द्वादशाधिकरणन्यायेनाद्या स्तिष्ठो दे-
 वता इत्यवधारणं सम्भवतीति परिहरति * न मुख्यं वेति * अतो
 ऽष्टानां मध्ये विश्वेदेवमात्रग्रहणं निष्प्रमाणकमित्युपसंहरति * त-
 स्मादिति * अनन्तरोपदिष्टवाजवतां च वाजिशब्देनोक्तौ नैराका-
 ङ्क्ष्यान् वाजिनान्वयो युक्त इत्याह * साकाङ्क्षा चेति * सप्तमं
 प्रकारमुपसंहरति * तस्मादिति * देवशब्दस्य वाजिशब्देन लाभो-
 पपत्तेर्बुलभत्वोक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य * तत्रापि चेत्युक्तम् * वाजि-
 शब्दोच्चारणेनैव विश्वेदेवग्रहणसिद्धेः किं प्रयोजनलाभेनेत्याश-
 ङ्क्याह * न चेति * शास्त्रेण च वाजिशब्दोच्चारणपव पुरु-
 षस्य प्रवर्त्तितत्वाच्च वाजिशब्देनार्थद्वारा विश्वेदेवशब्दलक्ष-
 णायां प्रमाणमस्तीत्याह * वाजीति * एवं च वाजि-
 नयागे विश्वेषां देवतात्वे सत्यपि वाजिशब्देनैवोक्तानां देवतात्वा-
 द्वेवताभेदेनामिक्षावाक्यस्थदेवतानुवादायोगात्पौर्णमास्यधिकरणव्यु-
 त्पादितया प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविध्यशक्त्यापि कर्मभेदसिद्धिरित्याह *
 ५४०।२ ततश्चेति * परस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *
 अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेतेति सूत्रमथेत्यादिभाष्येणोपव-
 र्णनापरिहारार्थत्वेन व्याख्यायाथ वेत्यादिना दध्यादेरपि गुणस्या-
 छदोषविकल्पापत्तेः पूर्वकर्मण्यसम्भवाद्भेदकत्वप्रसक्तावयवादार्थ-
 तया ऽधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातं तत्र द्वितीयव्याख्यायां तत्सन्निधे-
 र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः प्रयोगकालीनविकल्पा-
 लोचनेन चोत्पत्तिशास्त्रान्यथात्वकरणायोगात्पूर्वपक्षानुपपत्तेराद्यैव

व्याख्या युक्तेत्याह * अगुणेति * गुणान्तरावरुद्धकर्मोत्पत्त्यभावेनो-
दाहरणभेदहेतुत्वेनोक्तस्यापूर्वसंयोगस्याभावात्प्रत्युदाहरणत्वं दध्या-
देवैषम्योक्तये ऽनेनोच्यतइत्यर्थः । प्रत्युदाहरणत्वं विवृणोति *
अन्येनेति *

॥ दध्यादिद्रव्यसफलत्वधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

सम्भवत्प्रकृताश्रयलाभस्य गुणस्योदाहरणत्वाभिधानार्थमग्नि-
होत्रमिति भाष्यं व्याचष्टे * अग्निहोत्रमिति * सन्देहभाष्यं व्याच-
ष्टे * तद्वेति * तस्यैवेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिपूरणेनापवादतयान-
न्तरसङ्गतिः सूचितां गुणशब्दस्य सिद्धार्यवाचित्वात्सिद्धस्य च
निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चानेनैव द्वारभूत-
व्यापारविध्ययोगाद्गुणफलान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं प्रकृतकर्मसं-
बन्धोक्तिः । ननु शुद्धकर्मोत्पत्तौ गुणस्यानन्तरस्तत्र एवाभेदकत्वो-
क्तः पूर्वपक्षयोगात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्याह * द्वयमेवेति *
यथा शुद्धोत्पत्तावभेदकतोक्ता तथानेकस्य गुणस्य प्राप्ते कर्मण्या-
शङ्क्य विधित्वाद्भेदकतापि चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्य-
नोक्ते ननु विध्यशक्तेस्तत्र भेदकत्वादिह गुणनिमित्तभेदप्रकरणे
पूर्वपक्षहेतुत्वेनोपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्य यथा सगुणकर्मोत्पत्तौ
पूर्वसंयोगानर्हत्वात् गुणस्य भेदकत्वं तथा शुद्धोत्पत्तावनेकस्यैव
पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वंहेतुसाभ्याद्भेदकत्वं विध्यशक्तिस्तु पूर्वसंयोगा-
नर्हत्वोपपादिकेति सूचनार्थं दृष्टान्तत्वेन * स गुणोत्पत्तावित्युक्त-
म् * प्रकारान्तरव्याख्यानार्थम् * विधीयमानेत्युक्तम् * द्वयमेवे-
त्येवकारेण प्राप्ते कर्मण्यनेकविध्यशक्तेः साक्षाद्भेदहेतुत्वाभावः सू-
चितः । भेदहेतुत्वेन फलस्य गुणस्यानेकार्थोपादाने ऽप्युपपत्तौ
नाव्यापिन्या विध्यशक्तेर्भेदकतेत्याशयः । एवमपि कथं सन्देहोपप-
त्तिरित्याशङ्क्य * तनेत्युक्तम् * गुणफलात्मकानेकार्थोपादानस्य
पूर्वत्रासम्भवे भेदकत्वात्सम्भवे चाभेदकत्वात्सम्भवासम्भवविष-
यः सन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुरित्याशयः । नन्वेवमपि किमग्निहो-
त्रहोमान्तरमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिप्रतियोगितया स एवेति सि-
द्धान्तवचनव्यक्तिदर्शयितव्या न गुणात्फलमितीत्याशङ्क्याह * तत
इति * यतः कारणात्पूर्वकर्मण्यनेकार्थोपादानसम्भवासम्भवसन्देहो
भेदाभेदसन्देहहेतुस्ततः कारणादेतयोः सम्भवासम्भवयोः सिद्ध्यर्थं
फलान्वयः कस्यति विचार्यमित्यर्थः । कर्मणां हि फलान्वयं ऽनु

पादेयफलान्वयेन कर्मोत्पत्तेः प्रतीयमानाया बाधकस्य प्रत्यभिज्ञानस्य गुणाधिक्येनाभावात्पूर्वस्मिन्कर्मणि गुणफलोपादानात्सम्भवः । गुणफलान्वयत्वाश्रयत्वेन पूर्वकर्मपेक्षणात्सम्भव इत्याशयः । वृत्त्यन्तरोदाहृत्यातिक्रमेणोदाहरणान्तरोपादाने प्रश्नपूर्वकारणमा-
 ५४१। ह * किमर्थं पुनरिति * ननु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोगेऽपि कर्मणः फलान्वये दधिगोदाहनादेः कत्वर्थत्वात्फलकामनां विनाप्यनुष्ठानं विकृतौ चातिदेशः स्यात् गुणफलान्वये तु पुरुषार्थत्वात्सत्यां कामनायामनुष्ठानमनतिदेशाश्चेत्यनुष्ठानविशेषस्य द्वयेऽपि साम्याद्विशेष इत्याशङ्क्याह * कत्वर्थेति * गोदोहनादेः पुरुषार्थतैवोत कत्वर्थतापीति कत्वर्थपुरुषार्थचिन्ता चतुर्थे करिष्यमाणत्वान्नैह कार्येत्याशयः । नन्वनुष्ठानविशेषानुपयोगेऽपि भेदाभेदनिर्णयस्तावद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * इह त्विति * अनुष्ठानानुपयोगिनिर्णयानर्थक्यादुपयोगानुगुणमेवोदाहार्यमित्याशयः । कथं गोदोहनोदाहरणे भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोग इत्याशङ्क्योपपादयति * न चेति * ननु गोदोहनात्फले कत्वर्थप्रणयनाश्रितस्य फलसाधनत्वाद्दन्तः क्रतुप्रयोगः प्रणयनास्तु फले कत्वर्थात्प्रणयनात्तस्य भेदापत्तेर्विवा एतद्यज्ञाच्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रतेतत् इत्यस्य तन्त्रं प्रतीयतइति क्रतुमध्ये इत्यप्रयोगनिषेधाद् बहिः कत्वित्यनुष्ठानविशेषाशङ्कानिरासार्थम् * प्रणयनस्येत्युक्तम् * देशान्तरप्रापणरूपसंस्कारस्वभावत्वात्प्रणयनस्य प्रेणेतव्यापेक्षयां स्ववाक्ये प्रेणेतव्याश्रवणाच्चमसेनापः प्रणयन्तीति सन्निहितवाक्यान्तरश्रुतानामपां प्रेणेतव्यत्वावगतेस्तासां च कत्वर्थत्वेन नैराकाङ्क्षयात्पदकर्मवत्प्रणयनस्याप्रयोजकत्वेनान्यासामनाक्षेपाद् बहिः प्रयोगे च पृथगितिकर्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवार्थं भेदेऽप्यन्तः क्रतुप्रयोगः सेत्स्यतीत्याशयः । दध्युदाहरणे तु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषोपयोगोऽस्तीत्याह * इह पुनरिति * नन्विहापि पृथगितिकर्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवायान्तः क्रतुप्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * दर्वायुक्तम् * सर्वेषां जुहोतिचोदितानां दर्विहोमाख्यत्वस्यापूर्वत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वादित्याशयः । अग्निहोत्रविध्यन्तग्रहणात्सायम्प्रातरभ्याससिद्धेः सकृत् क्रियानुपपत्तिशङ्कानिरासार्था वा पूर्वोक्तिः प्रयोजनाभावमात्रेण चेह गोदोहनस्यानुदाहरणोक्तिः । परमार्थतस्तु तस्यापि दाक्षायणादेरुक्त्यादिसंस्थानां च फलान्वयेनैव न्यायेन सिद्धे तत्र तत्रांशान्तरचिन्तेति द्रष्टव्यम् । ननु स्वर्गे यावज्जीवशब्दोक्ते च जीवनेऽनुपादेये विधीयमानोऽपि होमः प्रत्यभि-

ज्ञानाद्यथा न भिद्यते तथेहापीति कर्मफलान्वयोक्तेर्भेदानुपयोग-
माशङ्कते * नन्विति * गुणाधिक्येनाप्रत्यभिज्ञानाद्वैषम्यमा-
ह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * फलेति * प्रत्यभिज्ञासम्भवं
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * अग्निहोत्र- ५४२।२
मिति * शुद्धोत्पन्नस्यापि वाक्यान्तरेण दधिवैशिष्ट्यात्प्रत्य
भिज्ञानं शङ्कते * नन्विति * तस्यामुत्पादकत्वेन मुख्यत्वनि-
मित्तबलीयस्त्वाभावादुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन प-
रिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * येन तावदिति * अनु-
ल्यकार्यत्वादप्यगुणवाक्यस्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह
* उत्पत्तीति * फलवाक्यानन्वयादपि गुणवाक्यस्य फलोत्पाद-
कत्वप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह * उत्पत्तीति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * गुणादिवाक्यानामपेक्षास-
न्निधिभ्यामुत्पत्तिवाक्येनैवान्वयः । परस्परं त्वनपेक्षत्वादेव तावदन-
न्वयः दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादौ कथं चिदपेक्षासम्भवेऽप्यसम्बद्ध-
व्यवायेनाननुषङ्गात्सन्निधिरनाशङ्का एवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * अ-
नुत्पन्नस्येति * नन्वित्यनेन परस्परानपेक्षोत्पत्तिमेवापेक्षन्तइत्यव-
धारणाभ्युपगमेन सूचिता चतुर्थं त्वैकस्य दध्नः कत्वर्थत्वे पुरुषा-
थेत्वे च दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति संयोगपृथक्त्वं
कारणमित्युक्ते शेष इति चोदिति सूत्रेण दध्ना जुहोतीति विहितस्य
दध्नः फलापेक्षायामितरेण इन्द्रियफलत्वोक्तेरेकवाक्यत्वान्संयोग-
पृथक्त्वाभावमाशङ्क्य नार्थपृथक्त्वादिति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य
दध्नः फलानाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यताभावं वक्ष्यतीत्याह * वक्ष्यति
चेति * ननु फलवाक्यस्य गुणवाक्यानन्वयेऽप्युत्पत्तिवाक्येनैव
गुणवाक्यान्वितेनान्वयादधिविशिष्टप्रत्यभिज्ञोपपत्त्यतइत्याशङ्कते *
तत्रेति * एवमपि ।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥

इति दश द्रव्यविशिष्टत्वादुत्पत्तेर्नेह प्रत्यभिज्ञा सम्भवतीत्या-
शयेन परिहरति * तदिति * दशद्रव्यवैशिष्ट्याद्वैलक्षण्येन प्र-
त्यभिज्ञाने निरस्ते यदि कश्चित्फलवाक्ये गुणवाक्यानालोचनादवै-
लक्षण्यं ब्रूयात्तन्मते प्रत्यभिज्ञानुत्पत्तिः प्रागेवांकोति सूचनपूर्वं श्लोकं
व्याचष्टे * उत्पत्तीति * ननु दशद्रव्यवैशिष्ट्ये सत्यप्याकाङ्क्षा- ५४३।३
वशाद्दधिमाम्रविशिष्टो होमः फलवाक्ये ग्रहीष्यतइत्याशङ्कते * अथ
दधिसद्भावेति * फलवाक्यस्य दधिववाक्यानन्वयमनपेक्ष्य गुणवा-

क्यान्वितोत्पत्तिवाक्यमात्रान्वयद्वारा फलवाक्येन दधिविशिष्टहो-
मग्रहणे सर्वगुणवाक्यानामगृह्यमाणाविशेषत्वेन युगपत्फलवा-
क्यान्वयात्केवलदधिविशिष्टहोमग्रहणाशक्तेस्तन्मात्रग्रहणमिच्छता
फलवाक्यस्य दधिववाक्यान्वयो ऽयुपेतव्यः स च प्रागेव वारित
इति परिहरति * तथा सतीति * ननु दशानां द्रव्याणां समुच्च-
येन होमविशेषणत्वे सति दधिमात्रविशिष्टहोमग्रहणाशक्तिरस्तु तेषां
तु विकल्पेनान्वयाशक्यो दधिमात्रविशिष्टो होमो ग्रहीतुमित्याश-
ङ्क्याह * अपि चेति * एवमपि नित्यपाक्षिकत्वेन वैलक्षण्यात्प्रत्य-
भिज्ञा न सम्भवतीत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति *
ननु फलवाक्येनापि दधिपक्ष एव होमो ग्रहीष्यतइत्याशङ्क्याह *
न चेति * उद्देशं विना यदाशब्दान्वयायोगात्फलादेशे च होम-
स्योपादेयत्वावगतेरुद्देश्यत्वायोगान्नित्यं दध्नोः विशेषणत्वापत्तेर्नि-
त्यदधिविशिष्टस्य च होमस्यान्यतो प्राप्तेर्विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याश-
यः । ननु नित्यदधिविशिष्टरूपाप्रत्यभिज्ञाने ऽपि फले विधीयमानस्य
होमस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञानोपपत्तेः कर्मफलान्वयोत्तरकालं कर्मणो
गुणाधिक्यं विधीयमानमपि न भेदमापादयतीत्याशङ्कते * नन्वि-
ति * एवं सति प्रत्यभिज्ञोपपत्तावप्यनेकार्थविधानादभेदादिविव
५४४।२ कर्मभेदापत्तिरिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * द-
धिहोमेति * ननु विकल्पेन प्राप्तस्य दध्नो नियममात्रकरणान्ना-
कार्थविध्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * यथैव चेति * नियमस्यापि
विधित्वादप्यथा च गुणवाक्यानालोचने ऽप्यर्थादनियतानेकद्रव्यप्रा-
प्तेर्दधिशब्देन नियममात्रकरणात्कर्मफलान्वयरूपैकार्थविधानादवा-
क्याभेदापत्तैर्यथा दध्यादेर्वाक्यान्तरेण विधाविन्द्रियकामवाक्ये यदि
फलान्वयमनाहत्य केवलो दधिनियमः क्रियते तत एवैकार्थविधानं
फलान्वयस्यापि तु विधेयत्वादपरिहार्यमनेकार्थविधानतया वैक-
ल्पिकपशुद्रव्यफले वाक्यान्तरैः कल्पिते ऽपि यदि केवलस्य दधि-
नियमस्य करणं तत एवैकार्थविधानं सिद्ध्येन्न त्वेतदस्तीति व्यवधा-
रणकल्पनया ज्योज्यम् । विशेषतो ऽस्मिन्पक्षे तण्डुलादिपरिसंख्याप-
त्तेरपरिहार्यनेकार्थतेति तण्डुलादीत्यनेन सूचितं फलान्वयस्यापि
तु करणे दधिनियमस्याप्यन्यतो प्राप्तस्य करणादपरिहार्यो वाक्य-
भेद इति सूचयितुमाह * न हीति * होमात्फले भेदापत्तिमुपपा-
दितामुपसंहरति * तेनेति * विधेयशब्दाध्याहारेण कर्मात्र विधेयं
स्यादिति भेदसिद्ध्यै कर्मविधित्वं प्रतिज्ञाय तद्धेतुवेन कर्मणः फ-
लान्वयः सूत्रशेषेणोक्त इत्येवं किमित्यादिभाष्यव्याख्याते ऽथ सूत्रं

योजयन् पूर्वपक्षमाह * अत इति * भाष्यस्थन्याय्यशब्दं भावार्था-
धिकरणन्यायविषयं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समस्तमेवेति *
कर्मणः फलान्वयसम्भवो गुणस्य चासम्भव इति द्वयस्यापि भा-
वार्थाधिकरणसिद्धत्वोक्त्यर्थः समस्तशब्दः । ननु फले गुणाविध्य-
योगेऽपि कर्मणि गुणो विधायते इत आह * नेति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * अप्राप्तस्यापि गोदोहनादेः
फलश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेर्न कर्मणि विधिर्युक्त इत्युत्तराद्धेनोक्तं श्लोकं
व्याचष्टे * तत्र नामेति * कर्मणि गुणविध्ययोगेऽपि फले गुणविधि-
र्भविष्यतीत्याशङ्कापि तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यम् । न दध्नः फ-
लमिति न्याय्यमित्यादिभाष्यपर्यालोचनया कर्मण एव न्याय्यं न गु-
णादित्यवधारणप्रतीतेरनेनैव भाष्येण निरस्तेति सूचयन् समस्तं पूर्व-
पक्षभाष्यं व्याख्यानायावतारयति * अत इति * समस्तं भाष्यमव-
तारितमवयवशो व्याख्यास्यमानं किमित्यस्य दृष्टं हीत्येतदेकवाक्यत-
या भिन्नवाक्यतया च द्वेधा प्रतिभानेऽप्येकवाक्यतैव युक्तेति वक्तु-
मुपक्रमते * तत्रेति * एतद्भाष्यमध्यइति तत्रशब्देनोक्तं भिन्नवाक्य-
त्वव्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * एकस्तावदिति * ननु दृष्टं ही- ५४५।२
त्येतदेकवाक्यतया किमेतदेव न्याय्यत्वे कारणं कारणान्तरं वेति
कारणविशेषप्रश्नप्रतीतेः किमितीति कारणप्रश्नार्थत्वेन व्याख्या न
युक्तेत्याशङ्क्यैतावानित्युक्ते तदुपपादनार्थम् * नेतीत्युक्तम् * सि-
द्धान्तप्रक्रियात्वं नञ्योगान्निराकरणप्रतीत्योपपादितं दृष्टं हीत्यादेस्तर्हि
कथं योजनेत्यपेक्षायाम् * इतर इत्याद्युक्तम् * दृष्टं हीत्यनेन पूर्वपक्षि-
णोक्ते सामान्यतो हेतुनेत्यादिना सिद्धान्ती स्वयमेव यदीत्याद्याशङ्का
शङ्कां निराकरोतीत्यर्थः । नेति ब्रूम इत्यादेर्दृष्टादृष्टसिद्धिरित्येतस्य
सिद्धान्तग्रन्थत्वे कथं तर्हीति सिद्धान्ती प्रश्नस्यासङ्गतत्वापत्तेरिमां
व्याख्यां दूषयति * तत्र त्विति * पूर्वपक्षिप्रश्न एव तर्ह्यसावस्त्व-
त्याशङ्का होमफलान्वयाक्षेपविषयत्वात्सिद्धान्तप्रश्नत्वावगतैरै-
कान्तिकशब्देन सूचिता स्वमतेन दृष्टं हीत्येकवाक्यतया किमिति
प्रश्नं व्याख्यातुं सम्यक् तावदाह * इतीति * कीदृशीत्यपेक्षा-
यामाह * तच्चेति * स्थितन्यायसम्भवोपपादनार्थम् * दधीत्युक्त-
म् * नन्वनन्यप्रमाणकत्वाद्धेदार्थेऽनुमानाशङ्का न युक्तेत्याशङ्काह
* यद्यपि चेति * वेदावगम्येऽर्थेऽनुमानादीनां निषिद्धेऽपि
कारणत्वे वेदार्थसन्देहे योऽनुमानाद्यविरुद्धः सोऽङ्गीकार्यो न विरुद्ध
इत्येवं वेदार्थनिर्णये तेषां हेतुत्वं भविष्यतीत्याशयेनेतीति पूर्वप-
क्षभाष्यं व्याचष्टे * पुनः पुनरिति * सामान्यतो दृष्टे पूर्वपक्षिणा

होमफलान्वयरूपवेदार्थनिर्णायकत्वेनाभ्युपगम्यमाने बहून् दोषानु-
 द्भावविषयमीत्येवं दुष्टाशयेन सिद्धान्तिना सामान्यतो दृष्टं मद-
 भिप्रेतत्वेनारोपितमिति विदितसिद्धान्त्याशयत्वं पूर्वपक्षिणः सूच-
 यितुं * मेत्युक्तम् * निर्दोषकारणासम्भवे काशकुशावलम्बन-
 न्यायेनानुमानं मया वाच्यं शब्दस्य करणस्य सद्भावादनुमानस्य च
 बहुदोषत्वेन मयापि ज्ञातत्वान्नानुमानमहं ब्रवीमीत्यर्थः । कृष्या-
 दितः कर्मणः सकाशाद् ब्रीह्यादिफलं दृष्टमिति कर्मफलान्वयस्य
 न्याय्यत्वे कारणमारोपयता सिद्धान्तिना यत्कर्मफलान्वये साध्ये
 कर्मणः फलवत्तया दर्शनमुक्तं तत्किं हेतुत्वेन सादृश्यरूपेण वा
 साधर्म्यमात्रत्वेनैवेति त्रेधा विकल्प्य स्वयमेवाशङ्क्याशङ्क्य पूर्वपक्षि-
 णा यदीत्यादिभाष्येण निरस्तं तद्व्याख्यातुमुपक्रमते * कथमिति *
 यदीति हेतुत्वाशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * यदि तावदिति * कृष्यादा-
 चिति भाष्येण होमविषयः कर्मशब्दः कृष्यादिविषयो वेति विक-
 ल्पहोमदर्शनमसिद्धं कृष्यादौ च यद्दर्शनं तद्धोमधर्म इति दोषद्व-
 यमुक्तं तद्व्याचष्टे * तत इति * फलवत्त्वस्य साध्यत्वेन साध्यध-
 र्मविशिष्टधर्मिरूपप्रतिज्ञार्थकदेशत्वादसिद्धेरसतश्च दर्शनायोगादसि-
 द्धन्त्याशयः । स्थवीयसोऽपि द्वितीयकल्पस्य कृष्यादितः कर्मण
 इति सामानाधिकरण्यादाद्यकल्पेऽपि च होमस्यस्य फलवत्त्वदर्शन-
 स्य कृष्यादावन्वयाभावेन स्थवीयस्त्वतुल्यत्वादुत्थानं ननु दृष्टं हीति
 भाष्यस्य व्याप्त्याभिधानमात्रार्थत्वात्तद्गतस्य कर्मशब्दस्य हेतुविशो-
 पणार्थत्वाप्रतीतेर्फलवत्त्वदर्शनमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मत्वसम्भवाद्धेतुरि-
 त्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं होमे फलवत्त्वदर्शनमात्रस्याप्यसिद्धत्वे-
 नापक्षधर्मत्वापरिहारादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अथ विनेति *
 वस्तुतो सद्यपि पक्षधर्मत्वं कल्पनयाऽभ्युपगम्याशङ्केत्याशयः ।
 वास्तवपक्षधर्मत्वाभावेऽपि कल्प्योत पक्षधर्मतेत्यर्थः । फलवत्त्व-
 मात्रस्याद्वयेऽपि तन्त्वादौ पटादिफले दर्शनात् द्रव्यादपि दध्नः
 फलापत्तेरिष्टविघातकारी हेतुस्तन्त्वादेर्वा निष्फलाभ्युपगमेऽप्यन्व-
 यव्यतिरेकस्य फलवत्त्वदर्शनस्यापह्नोतुमशक्यत्वादनैकान्तिक इत्य-
 भिधानार्थं द्रव्यादपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु सौर्यादौ
 प्रयाजादिदर्शपूर्णमासधर्मान्वयेनावगतात्सादृश्यात्तदीयानुयाजादि-
 धर्मान्तरान्वयस्य तथा हि लिङ्गदर्शनमिति वदता वक्ष्यमाणत्वात्प्र-
 सिद्धधर्मान्वयेन प्रवृत्तस्योपमानस्याप्रसिद्धधर्मान्वयेऽपि प्रामाण्यप्र-
 तीतेर्होमे कृपिसादृश्यात्फलवत्त्वोपमानं भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथ
 कृषीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ सादृश्येति * उपमया फलवत्त्वं

कल्प्यतइत्यर्थः । साधनवैलक्षण्येन स्वरूपवैलक्षण्येन च होमस्याप्य-
सादृश्यादुपमानासम्भवोक्त्यर्थं होमो ऽपीति भाष्ये किं चिद्वैलक्षण्ये
ऽपि व्यापाररूपत्वेन सादृश्याविधातादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * ६४६।१
तत्रेति * धर्मसामान्यभूयस्त्वलक्षणत्वात्सादृश्यस्य भूयस्त्वस्य
त्वापेक्षिकत्वेन भूयस्तरापेक्षायां भूयसो ऽप्यभूयस्त्वापत्तेः सुसह-
शापेक्षायां मन्दसादृश्यस्य सादृश्यभावो युक्त एवेत्याशयः । प्रक्षे-
पाधिकस्त्यागो विवक्षितः यदीत्यादिशङ्कोत्तराणि पूर्वपक्षवचनत्वे-
नैकग्रन्थत्वे ऽपि विवेकायास्माभिः पृथक् कृतानि सुसहशानपेक्षणे
ऽतिप्रसङ्गापत्तिलक्षणकारणोक्त्यर्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्य-
गुणकर्मणां सामान्यमिति कश्यपवचनाद्वचनो ऽपि सद्रूपत्वादि-
धर्मसामान्ययोगेन कृषिसादृश्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं सुसहशापेक्षेति
यो ऽभिप्रायः पूर्वं मनसि कृतः सो ऽनेन विवृत इत्यर्थः । होमो
ऽपीति भाष्याभिप्रायविवरणार्थमथ द्रव्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * भाष्यार्थं वृद्धश्लोकेन सङ्क्षिपति * आह चेति * न चे-
तिभाष्यमुपमानस्य यावदृष्टैकावच्छिन्नापराधारधर्मविषयत्वेनाप्रसि-
द्धधर्मान्वये प्रामाण्यायोगात्सौर्यादौ तु प्रकृतधर्मातिदेशस्य करणा-
नुग्रहान्यथानुपपत्तिप्रभवार्थापत्तिप्रमाणकत्वेन लिङ्गदर्शनस्योपोद्-
बलनमात्रार्थत्वात्सादृश्यमात्रेणादृष्टधर्मोपमानं न सम्भवतीत्यभि-
धानार्थं जातिप्रयोगापत्तेः साधर्म्यमात्रेणानुमानं न सम्भवतीत्य-
भिधानार्थं वेति द्वेधा व्याचष्टे * न चेति * फलवत्तया दृश्य-
मानकृषिसाधर्म्याद्धोमस्य फलवत्त्वानुमाने सत्त्वादिना द्रव्य-
साधर्म्याद्धनो ऽपि फलवत्त्वं स्यादिति साधर्म्यसमाख्या जातिः सा-
धनादिवैलक्षण्येन कृषिवैषम्यान्निष्फलतेति वैधर्म्यसमाख्याविक-
ल्पसमाख्यादीन्यपि जात्यन्तराणि यथासम्भवं योज्यानि साधर्म्य-
शब्देन भाष्यस्थस्य सादृश्यशब्दस्य व्याख्यान्तरं कृतम् । मात्रशब्द-
व्याख्यानायानुमानवादोक्तनियमनियामकत्वलक्षणव्याप्यव्यापक-
भावे नैरपेक्ष्योक्तिः साधर्म्यमात्रेण सर्वधर्मप्राप्त्ययोगं चोदनासू-
त्रस्थेन भाष्येण द्रढयति * तथा चेति * उपमानेन सर्वधर्मप्राप्त्य-
योगमुपपादयति * तथा हीति * यद्धीतिभाष्यं स्वरूपतस्तावद्व्या-
चष्टे * यद्धीति * आक्षेप्तुमाह * अत इति * साध्याक्षेपकत्वश-
क्तिः प्रयोजकत्वाख्या कारणशब्देनाभिप्रेतेति समाधत्ते * तस्मा-
दिति * दृष्टान्ते सन्ततोर्ध्वगत्याद्यवच्छिन्नस्य धूमादेर्विपक्षवृत्त्यभा-
वात्साध्याक्षेपशक्तिलक्षणप्रयोजनकत्वरूपव्याप्यत्वावगमे ऽपि गोः

६४७।४

पालघटिकादौ ताद्वग्रूपत्वाभावे साध्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्पक्षे ता-
द्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य साधकतेति वक्तुं सपक्षे यद्व्याप-
कस्य साध्यभूतस्य गमकत्वसम्भावनात्मककारणत्वलक्षणव्याप्य-
त्वरूपेण दृष्टं तदन्यत्र पक्षे तथाविधमेव गृह्यमाणं साधकमिति व-
दता तच्चैव तथाविधं करणभूतं तथाविधमेव साध्ये ऽप्यवगम्यतइ-
त्येवं कारणभूतमिति तिकरणस्य ताद्वग्रूपप्रत्यभिज्ञानार्थत्वमभ्युगम्य
भाष्यं व्याख्यातं कारणशब्दस्य शक्त्यभिप्रायत्वं प्रकटयितुं न त्वप्र-
सिद्धेः कार्यकारणभावइति भाष्यस्य स्वयं कृतां व्याख्यां स्मारयति
* एवं चेति * न चैतत्स्वमनीषिकामात्रं शौवं व्याख्यायते किं त्वत्र-
स्योपसंहारभाष्यालोचनयैवेत्याह * तथा चेति * अथेति हेत्व-
न्तराशङ्कभाष्यं तन्निरासार्थं चोपरत इति भाष्यमेकग्रन्थेनावतार-
णपूर्वकं व्याचष्टे * यदि तर्हीति * इदमा पक्षधर्मत्वाभावेन दूषि-
तात्फलवत्त्वदर्शनात्कर्मत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वनिश्चयाद्विशेषः सू-
चितः । भाष्योक्तस्यानुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान्वदताग्निहोत्रवा-
क्यविहितस्य कर्मणा सिद्धान्तिनापि फलवत्त्वाभ्युपगमात्सिद्ध-
साध्यतापरिहारायात्र वाक्ये यच्छ्रुतमिति विशेषितम् । अर्थाक्षिप्ते प्र-
योगान्तरे फलस्याप्येतदेव विशेषणमिदमोक्तमनुभाष्येत्यनेन दृष्टं हीति
भाष्योक्तस्यैवानुमानस्यायमपि विकल्प इति सूचितं सम्प्रति साध-
नत्वस्यापि सन्देहहेतुत्वेनैकान्ताख्यनिर्णयसाधकत्वाद् * अनैका-
न्तिकी करोतीत्युक्तम् * तदेव फलवदिति सावधारणस्य प्रतिज्ञार्थ-
त्वात्सम्प्रति साधनत्वोपपत्तिः दधिहोमसम्बन्धस्यापि सिद्धान्तिना
फलसाधनत्वेनेष्टत्वात्तदभिप्रायेणैतद्व्याक्यश्रुतो दधिहोमसम्बन्धः
फलवान्द्रव्यसम्बन्धत्वात्तन्तुसंयोगवदित्यनुमानसूचनार्थं संयोगा-
नां चेति भाष्यावयवनोक्ते दधिहोमसम्बन्धस्य द्व्याश्रितत्वेन
द्रव्यमात्रश्रितत्वाभावाद् द्रव्यसम्बन्धत्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्यानेका-
श्रितत्वे ऽपि योगस्य द्व्याश्रयत्वे ऽपि भवत्यन्यतराश्रयो व्यपदेश इ-
त्यनेन न्यायेनैकाश्रितत्वाविरोधसूचनार्थस्तच्छब्दः शक्तिरूप एव
च क्रियाकारकयोः सम्बन्ध इतिवार्त्तिकाच्छक्तेः फलसाधनत्वप्रती-
तेर्दध्नेति तृतीयोक्ता दध्नो होमकरणत्वाच्छक्तिः फलवती शक्तित्वा-
त्तन्तुशक्तिवदिति चशब्दसूचितानुमानान्तरप्रदर्शनायादिशब्दः प-
टादेर्वानादिकर्मजन्यत्वात्साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्याशङ्क्य कर्मणो
विनष्टत्वेनाभावे सति पटाद्युत्पत्तेस्तन्तुजन्यत्वायोगोक्त्यर्थत्वेनोपर-
तग्रहणं व्याख्यातुम् * उपरतेत्यात्युक्तम् * फलोत्पत्तिकाले उप-
रतग्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभावात्तद्वर्णनार्थमित्यर्थः । कर्मा-

भावे फलोक्तिदर्शनार्थमित्यर्थः द्रव्यमपीति भाष्यावयवव्याख्याना-
 र्थम् * तेनेत्युक्तम् * उपरनग्रहणं सूचितः साध्यविकलत्वाभा-
 वस्तच्छब्देन परामृष्टः अपि चेति भाष्ये धर्मविशेषविपरितसाधन-
 त्वलक्षणविरुद्धत्वोत्तर्थात्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * दृष्टो ऽर्थः
 फलमस्येति विग्रहः प्रत्यक्षदृष्टत्वस्याशङ्क्यत्वोत्तया व्याख्यानादा-
 नन्तर्याशयो ऽयं दृष्टशब्दः ये ऽपि यथा निरपेक्षस्य कर्मणः संयोगवि-
 भागो फलमभिवाताद्यपेक्षस्य च वेगाख्यः संस्कारस्तथावयवसंयो-
 गापेक्षस्यावयवविद्रव्यमपीति वदन्ति । तन्मते ऽप्यवयवसंयोगापेक्ष-
 त्वात्तदारब्धमवयवविद्रव्यमेव ब्रीह्यादितुल्यं स्यात् नापरोक्षार्थग्रह-
 णशक्तिरूपमिन्द्रियमित्याभिधानार्थं कृपीति भाष्यं व्याख्यातुम् * ब्री-
 ह्यादीत्युक्तम् * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * एवं जातीयकशब्देन शब्दैकसमधिगम्यत्वोत्तया हेतो-
 रप्रयोजकत्वं सूचितं कथं तर्हीति सिद्धान्तिप्रश्नभाष्यमवधिद्वयेन
 व्याचष्टे * यदीति * द्वितीयावधिनोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * उच्य-
 तइति * आद्यावधिपक्षे शब्देनेत्यवधारणीयं विशिष्टविधानादधि-
 पदानर्थक्यमपरिहार्यमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमेकस्य
 न्याय्यत्वोक्तवितरान्याय्यत्वस्यार्थसिद्धत्वेनातिरिक्तत्वादयुक्तमाश-
 ङ्क्य समाधत्ते * तस्मादिति * न केवलमेकमेदोपादानलक्षणया
 श्रुत्या होमस्य फलभावनाकरणत्वावगतेर्वाक्योपात्तस्य दध्नः कर-
 णत्वाभावः किं तु दध्नः फले होमे च विधौ वाक्यभेदापत्तेरपीत्य-
 भिधानार्थमपि चेति भाष्यं होमे दधिविधेः सिद्धान्तितो ऽनिष्टत्वा-
 दयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अपि चेति * निर्व्यापारस्याव्यापार-
 रूपस्य करणत्वायोगादापाद्यैतदुक्तमित्याशयः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं
 वस्तुसामर्थ्यं ऽपि वाक्यभेदापत्तेरुभयार्थत्वेन विध्ययोगाद्विध्यधीन-
 त्वाच्च तादर्थ्यस्यायुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * फलार्थ-
 मेव विहितस्याश्रयापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याश्रयत्वावगमात्प्रसङ्गेन
 होमसाधनत्वसिद्धेर्नोभयार्थत्वायोभयत्र विध्यापादनं युक्तमित्या-
 शयः । यद्वैकस्य वस्तुनो ऽनेककार्याशक्त्याशयमसामर्थ्याभिधान-
 मिति मत्वेयमाशङ्केत्यन्यथा व्याचष्टे * वस्तिवति * नन्वेकस्य
 वस्तुनो ऽनेककार्योत्पादनशक्तेरनेकत्र दर्शनाद्वस्त्वशक्त्याशयेनासा-
 मर्थ्यात्तन्नुपपत्तेर्विध्यशक्त्याशयैर्वा सामर्थ्योक्तिरवसीयतइत्याश-
 ङ्काह * तथा हीति * न ब्रूम इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * न
 ब्रूम इति * अविहितेत्यनेनाश्रयापेक्षायामपि विधिं विना दधिहो-
 मान्वयानुष्ठानासिद्धेः प्रसङ्गसिद्धिर्निरस्ता युगपत्सम्भवासम्भवा-

भ्युपगमापत्तेरभ्युपगमार्थत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्याह * सन्निकृष्टे-
ति * स्वपदार्थे ऽन्यान्यविधानादधिहोमान्वयः सन्निकृष्टः । ननु
भ्यार्थत्वेन विध्ययोगे ऽपि फलपदानर्थक्यपरिहारार्थं सन्निकृष्टत्वा-
गेन विप्रकृष्टः विधिरपि युक्त इत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * दधि-
विशिष्टस्य होमस्य फले विधौ स्वपदार्थस्यैवान्यान्यविधानात्स-
न्निकृष्टविध्युपपत्तेस्तदभिमतो विप्रकृष्टविधिर्न सम्भवतीत्याशयः । त-
स्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं सूत्रोक्तकर्मफलान्वयोपसंहारार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * इतीति *

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२६॥

स्वर्गकामवाक्यानुल्यत्वोक्तेर्भावाधिकाधिकरणन्यायाविषयत्व-
५४९।१ सिद्धिं प्रयोजनमाह * यादशेष्विति * फलस्यैकत्र कर्मान्वयेनाप-
रत्र गुणान्वयेनातुल्यत्वं भाष्यव्याख्यातं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * क-
थमिति * सर्वत्रविधेर्भावनाविषयत्वाद् गुणसञ्चारायोगाशङ्कानि-
रासमाधाराभिहोदाधिकरणोक्तं स्मारयन् श्लोकं व्याचष्टे * भाव-
नास्त्यमेवेति * नन्वग्निहोत्रनामवहधिपदस्यापि वैकल्पिकदधि-
प्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेन नामत्वोपपत्तेर्विधातव्यार्थत्वायोगाच्च तेन धा-
त्वर्थापतितस्य विधित्वस्य धात्वर्थादुत्तराणं सम्भवतीत्याशङ्क्य
* अशेषेत्युक्तम् * कर्मविषयतत्प्रख्यान्यशास्त्रसङ्गावे ऽपि फले
तत्प्रापणवैयर्थ्याभावाच्चेह तत्प्रख्यन्यायो ऽस्तीत्याशयः । ननु विधे-
यान्तरोपादाने ऽपि विशिष्टविध्युपपत्तेर्धात्वर्थाद्विधित्वानुत्तराणाद्-
धिविशिष्टस्य होमस्य साधनत्वोपपत्तिरवसीयतइत्याशङ्क्याह * न
चेति * तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यत्रोक्तं परामृष्टम् । ननु वि-
शिष्टविध्ययोगे ऽपि होमे दधिविध्युपपत्तेर्न गुणफलान्वयः सेत्स्य-
तीत्याशङ्क्याह * यथा चेति * दध्नो वाक्यान्तरात् प्राप्तेस्तण्डु-
लादिवैयर्थ्यापत्तेश्च तद्वनुदासार्थविध्याशङ्कायोगाच्च होमदधिविधि-
रित्याशयः । गोदोहनादेः प्रणयनादौ विध्याशङ्कां दधिव्याजेन निर-
सितुम् * फलेत्युक्तम् * अतुल्यत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तस्मादिति * गुणफलयोः कारकत्वेन क्रियां विनान्वयायोगा-
त्स दध्ना कुर्यादित्यनेन दधिविशिष्टभावनाविधावुक्ते नामपदयो-
र्भावनाभिधायित्वादाख्यातपदार्थस्य चाविधेयत्वाभ्युपगमाद्विधे-
यत्वाभ्युपगमे वा भावाधिकाधिकरणोक्तश्रुतिबलीयस्त्वाद्धात्वर्थस्यैव
फलान्वयापत्तिरित्याशङ्कार्थं कतमो ऽत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * कत-
मो ऽत्रेति * फलान्वयस्याप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकाविधिविषयत्वाभावे

ऽप्यज्ञातज्ञापनात्मकविधिविषयत्वसद्भावात्प्राप्तायां च भावनायां
 फलान्वयज्ञापने गुणान्वयज्ञापने च भावना वा विधिप्रत्ययावृत्तिलक्ष-
 णवाक्यभेदापत्तेर्भावनाविध्यवगमे ऽपि धात्वर्थविध्यापादकहेत्वभा-
 वान्न धात्वर्थस्य फलान्वयापत्तिरित्याशयेन जुहुयादित्युत्तरभाष्यं
 व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विधित्वविधिसम्बन्धो विधेयतेत्यर्थः । ५५०।^४
 नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ननु होमान्वयस्य
 श्रौतत्वोक्तावपि विधेयत्वानभिधानात्कथमनेन प्रश्नाभिप्रा-
 यविवरणमित्याशङ्काह * पुरुषेति * प्रत्ययान्तस्य पुरुषाव्यभिचा-
 रित्वाद्द्विशेषणानर्थक्यापत्तेः पुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रयत्नं वदतीत्यर्थाव-
 गमाद्द्विध्यधीनत्वाच्चानुष्ठेयत्वस्य होमसम्बद्धं प्रयत्नं विधेयं व-
 दतीत्यभिधानाद्धोमस्यापि विधेयतोक्ता भवतीत्याशयः । होमान्व-
 यविधौ दधिपदानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारयैकपदोपादानलक्षणप्रत्या-
 सत्तिरूपायाः श्रुतेः शब्दधर्मत्वेनाक्षरश्रवणलक्षणश्रुतितो दुर्बलाया
 बाधायुक्त एवेत्यभिधानार्थमत्रेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सत्य-
 मिति * अस्मदीयेष्विति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय युष्मदीये-
 त्विति भाष्यं पूर्वोक्तदधिश्रुतिबाधातिशयोपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं
 व्याचष्टे * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * स्तोकार्थेति * तस्मादिति
 पूर्वपक्षनिरासोपसहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय स्वपक्षसाधुत्वो-
 त्तर्य गुणेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * अवश्यं हीति भाष्यं
 शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति * तत्रेति * एतदेवं प्रश्नपूर्वमुपपादयति
 * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रत्ययस्तावदिति * एवमपि धातु- ५५१।^५
 विशेषस्य कथं वक्तव्यतेत्याशङ्क्य * ततश्चेत्युक्तम् * अप्राप्तार्थधा-
 तूच्चारणो धात्वर्थविध्यापत्तेर्गुणफलान्वयरूपविवक्षितार्थालाभात्प्र-
 करणप्राप्तहोमानुवादिधातूपादानमङ्गीकृतमित्याशयः । होमशब्दस्त-
 द्वाचिधातुलक्षणार्थः । ननु जुहोत्युपादाने ऽपि निराश्रयस्य गुणस्य
 फलसाधनत्वायोगाद्विधित्सितस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धस्यापि विध्याप-
 त्तेर्वाक्यभेदे प्रसङ्गाज्जुहोत्यनुपादाने तु पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयादित्या-
 दिवद्धोमं कुर्वता दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्याश्रयाश्रयिसम्बन्धविधायिवा-
 क्यकल्पनेन गुणफलान्वयोपपत्तजुहोत्युपादानमशुक्तमित्याशङ्काह
 * दधिसम्बन्धो ऽपि चेति * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतस्य वाक्यस्याश्रयाश्र-
 यिसम्बन्धविध्यशक्तित्वेन वाक्यकल्पनाप्रतिबन्धकत्वाद्वाधिकारलक्ष-
 णप्रकरणोपस्थापितहोमान्वयविधायकादेव वाक्यात्प्राप्तस्याश्रयाश्र-
 यिसम्बन्धस्यानुवादान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अनेन चैक-
 स्य विधेः सम्बन्धद्वयविध्यसामर्थ्यं पूर्वपक्षोक्तं परिहृतमान्वनुवाद-

मात्रार्थत्वे जुहोतेरविवक्षितार्थत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह *
 यथा चेति * अर्थाविवक्षायामपि प्रत्ययानुग्रहार्थवत्त्वेनार्थवत्त्वं भ-
 विष्यतीत्यर्थः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्ययानुग्रहायाप्युच्चारिताद्धानोः
 प्रतीतस्य होमस्याश्रयत्वेनाप्यवश्यविधेयतया ग्रहैकत्ववद्विध्यसंस्प-
 र्शलक्षणाविवक्षाकरणाभावाद्धिधानापत्तेस्तस्यैव भावार्थाधिकरणं
 न्यायात्फलसाधनं स्यादित्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * नन्विति *
 विध्यसंस्पर्शलक्षणाविवक्षाकरणाभावे ऽपि वाक्यभेदापत्तेरनुवाद्य-
 त्वलक्षणाविवक्षाकरणासद्भावेनाविधेयात्वात् फलसाधनत्वापत्ति-
 रित्यभिप्रायं नेति परिहाभाष्यं व्याचष्टे * नैष दोष इति *
 करोत्यर्थस्य होमान्वयप्रतीतावपि तन्निरपेक्षस्य विधेयत्वा-
 नपायात्तन्मात्रविधानेन च गुणफलान्वयरूपप्रयोजनसिद्धेः कल्प-
 विधिप्राप्तभावनावच्छेदकगुणाश्रयत्वाद्वा भावनाविशेषणत्वानुवा-
 दोपपत्तेर्न विधेयत्वापत्तिरित्यर्थः । भाष्यमपि होमान्वितो ऽपि
 करोत्यर्थः शुद्ध एव विधेयो होमान्वयरूपस्तु करोत्यर्थविशेषो ऽनू-
 दानं केवलं ननु होमविशिष्टं प्रयत्नं कुर्यादिति करोत्यर्थविधौ होम-
 विशिष्टतानूद्यमाना करोत्यर्थस्य विधेयतां बाधते येन सा ऽपि वि-
 धेया स्यादिति व्याख्येयम् । नन्वित्यगृहीताभिप्रायशङ्काभाष्यं व्याचष्टे
 * नन्विति * प्रतीयमानत्वरूपेणापरित्यज्यमानो होमो विधेयो ऽपि
 भवन्करणीभवतीत्यपिशब्दसूचितो ऽर्थः परिहाराभिप्रायविवरणा-
 र्थमुच्यते इति भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * शब्दसामर्थ्याद्धो-
 मान्वितभावनाप्रतीतावपि दधिपदानर्थक्यापत्तेर्होमस्य फलसाध-
 नत्वेन विध्ययोगात्साधनत्वप्रतीतिर्भ्रान्तित्यर्थः । साध्यत्वेनाविधे-
 यत्वोक्तेः दृष्टान्तार्थत्वं वक्तुम् * यथैवेत्युक्तम् * दधिपदेत्यनेन
 वाक्यशब्दस्य वाक्योपात्तदधिपदानर्थक्यापत्तिलक्षणहोमविधानि-
 रासहेतूक्त्यर्थतोक्ता दध्यवच्छिन्नाश्रितशब्देनोक्त्यंशशब्देन सूचितं
 होमवैशिष्ट्यप्रतीतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्कानिरासार्थता विशि-
 ष्टशब्दस्य यथा चेत्यनेनोक्ता । ननु होमस्याविधेयत्वे दधनः साक्षा-
 त्फलसाधनत्वापत्तेस्तस्येति सूत्रावयवेन होमस्याश्रयत्वोक्तिरयुक्ते-
 त्याशङ्क्यत एव दध्यवच्छिन्ना भावना गम्यते ऽत एव धात्वर्थान-
 पेक्षस्य गुणस्य भावनावच्छेदकत्वायोगाद्धोमद्वारा गुणस्य फ-
 लसाधनतोपवर्पणोक्त्यभिधानार्थमत एवेति भाष्यं व्याचष्टे * य-
 थेति * राजदृष्टान्तेन द्वारावाचिताश्रयशब्दस्योपवर्पणोक्तेति सू-
 चनार्थं दृष्टान्तो ऽप्युदाहृतः तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारे भाष्यं
 स्पष्टत्वात् व्याख्यातं कथमितीति कर्त्तव्यताप्रश्नभाष्यं द्वारतय ।

नित्येन धात्वर्थेनैव गुणस्यानुग्रहसिद्धेरिति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्ष-
त्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाश्रयाश्रयिसम्बन्धौ शत्रयातिरेकः
कारणांशान्तर्गतो वेति पृच्छति * कः पुनरिति * द्वाराश्रयस्यां-
शत्रयातिरेकत्वे गुणस्य करणत्वे द्वारेणैवानुग्रहसिद्धे कथम्भा-
वायोगान्तस्तिष्ठत्यर्थमतिरेकानतिरेकौ विचार्यावित्याशयः प्रश्नार्थं
विवृणोति * किमिति * व्यतिरेकपक्षं गृह्णाति * के चित्ताव-
दिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * गुणकरणिकायां
भावनायां द्वारांशनैव कथम्भावाकाङ्क्षानिवृत्तौ वा व्यतिरेकाव्य-
तिरेकचिन्तानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थकरणभावनांशत्रयातिरेकप्रदर्शनार्थ-
श्चतुर्थशब्दः । श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * धात्वर्थेन गुणस्य करण-
त्वनिष्पादने सिद्धान्तवद्भात्वर्थस्य करणांशान्तर्गत्यापत्तेः करणत्वस्य
साधकतमत्वलक्षणात्तात्त्विकमर्थस्य चातिशयस्यापेक्षितत्वादपेक्ष्य-
माणांनुग्रहकधात्वर्थाभावे ऽनुपपत्तिरभिप्रेता आपेक्षितत्वातिशय-
रूपस्य करणत्वस्यापेक्ष्यमाणेनानुग्रहकेणोपजननमभिप्रेतं करणां-
शातिरेके च सति आश्रयस्य करणत्वोपजननेन करणानुग्रहकतया-
ङ्गत्वात्प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तिरित्याह * तत्रेति * अङ्गत्वादेव
च प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तेश्चादनालिङ्गभूतेन धातुना ऽनुवादो-
पपत्तिरित्याह * तथा लब्धश्चेति * कथं पुनः करणांशातिरेक-
मात्रेणाङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * पदेति * नामपदमस्येति ना-
मार्थो बहुव्रीहिर्णोक्तः स्वमतेन करणांशे व्यतिरेकमाह * शक्यते
स्त्विति * प्रचिततरत्वमुपपादयति * धात्वर्थेन हीति * धात्व-
र्थस्य व्यापाररूपत्वात्साक्षात्कारकत्वोपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वोपप-
त्तेश्च शीघ्रं करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वं गुणस्य त्वव्यापाररूपत्वात्का-
ष्ठादिब्रह्मासाक्षात्कारकत्वानुपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च भाव-
नाख्यक्रियावच्छेदकधात्वर्थसम्बन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्पत्तेश्चिरेणा
करणकाङ्क्षानिवर्त्तकतेत्यर्थः । करणांशान्तर्गतिमाश्रयस्योपसंहर-
ति * तस्मादिति * आश्रयस्यांशत्रयातिरेकनिरासं किमर्थं इत्य-
पेक्षायां कथम्भावोपपत्तिप्रयोजनत्वोक्तिपूर्णं संस्थाधिकरणन्यायेन
सर्वेषां गुणानां काम्यानामाश्रयैः सह सामानाविध्यनिरासात्तत्रैव गु-
णस्य कर्मसादृश्याभावेन तद्धर्मतातिदेशायोगादिति कर्त्तव्यताविरहेण
करणत्वानिर्वाहाशङ्कानिरासार्थमाश्रयभूतकर्मधर्मादिदेशस्य वक्त-
व्यत्वात्सन्निधानानु नित्यस्येति कर्त्तव्यतयेति गम्यत इति च संस्था-
धिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिहाभिधानमयुक्तं प्रासङ्गिकाभिधाने
ऽपि वा यस्मादेवं चायं जुहोत्यर्थो ऽनुवाद इत्यादिभाष्येणाधिकर-

शेषे समाप्ते ऽभिधेयत्वात्ततः प्रागयुक्तमभिधानमित्याशङ्काद्वयं
 निरस्यति *तेनेति* एतदधिकरणव्युत्पाद्यगुणकरणत्वनिर्वाहायेहै-
 वाश्रयधर्मातिदेशस्य वक्तव्यत्वेन प्रसक्तत्वादापन्नत्वाद्ग्नहोत्रस्य
 चाश्रयत्वेनोपस्थानाद्विध्यन्ताश्रयित्वे ऽभिहिते तस्य स्वयं फलवत्त्वेन
 गुणं प्रति द्वारत्वाख्याश्रयत्वायोग्यदन्यस्य चाश्रयत्वयोग्यस्य होमस्या-
 प्रकृतत्वादनैव वाक्येनाश्रयविधौ वाक्यभेदापत्तेर्गुणफलान्वयानुप-
 पत्तिरित्याशङ्काशेषस्याग्निहोत्रविध्यन्तातिदेशोक्तः । प्रागनुत्थानात्त-
 त्त्रिरासार्थं यस्मादेव चेत्यादिभाष्यशेषं विनाप्यधिकरणपर्यवसानो-
 पपत्तेस्ततः प्रागस्मिन्नधिकरणे ऽभिधानं युक्तमित्याशयः । यद्यपि
 च संस्थाधिकरणे सामानविध्ये निरस्ते कुतस्तर्हीति कर्त्तव्यताप्राप्ति-
 रित्यपेक्षायामाश्रयगतेतिकर्त्तव्यतानिर्देशो वक्ष्यते तथापीह गुणफ-
 लान्वयनिर्वाहार्थं वक्तव्य एवेति प्रयोजनभेदेनापौनरुक्त्यसूचनार्थं
 संस्थाधिकरणविषयत्वंक्तिः । यद्वा संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नित्य-
 धर्मात्ययानुपपत्तेः सामानविध्यायोगाद्विकारतान्यदीयधर्मप्राहितेति
 विकारशब्दनान्यदीयधर्मप्राहित्वे ऽभिहिते कस्यासौ विकार इत्यपे-
 क्षिते स नित्यस्येति सूत्रावयवेन नित्यस्याश्रयस्योक्त्यादिः काम्यो गुणो
 विकार इति नित्यत्वसाम्येनाश्रयस्य नित्यधर्मान्वयाविरोधादित्येवं
 विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वादिति संस्थाधिकरणसि-
 द्धान्तसूत्रस्य व्याख्यान्तरसूचनार्थः । आश्रयधर्मातिदेशस्य वक्त-
 त्वमुक्त्वा तदभिधानार्थस्यानयेति भाष्यस्य किं केन कथं भावे
 ५५३।२ ऽप्यतिरिक्ताश्रयापेक्षावादिव्याख्यां दूषणायोपन्यस्यति * तत्रे-
 ति * दूषयति * तत्त्विति * स्वमतेन षष्ठीसमासत्वेन व्याचष्टे *
 अत इति * प्रश्ने कुत इति भाष्यं नासौ साध्यस्य भवतीति सा-
 धनेन सम्बन्ध्यन्तइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतधात्वर्था-
 न्वयद्वारा साधनभूतस्य गुणस्येतिकर्त्तव्यतान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वा-
 द् गुणस्य साक्षादितिकर्त्तव्यतान्वयायोग्यत्वावगतेः कर्त्तव्यताविशेष-
 त्वाच्चेतिकर्त्तव्यतायाः कर्त्तव्यतापरपर्यायानुष्ठेयरूपेण धात्वर्थेनैवा-
 न्वययोग्यत्वप्रतीतिः । सिद्धरूपस्य गुणस्येतिकर्त्तव्यतान्वयो न स-
 म्भवतीत्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * कुत इति * करणत्वप्रयुक्तत्वादि-
 तिकर्त्तव्यतान्वयस्य साक्षात्करणत्वाभावाद् गुणस्य साक्षादितिक-
 र्त्तव्यतान्वये ऽपि धात्वर्थद्वारा करणत्वेन तुद्वारेतिकर्त्तव्यतान्व-
 याविरोधात्कर्त्तव्यताविशेषत्वोक्तेश्चानुष्ठेयवाचित्वे धात्वर्थस्याप्य-
 नुष्ठेयत्वेनेति कर्त्तव्यतां प्रति प्रयोजकत्वापत्तेरपूर्वप्रयुक्त्युक्तिबाध-
 प्रसङ्गाद् भाव्यान्वयिवाचित्वावगतेर्गुणस्यापि करणत्वेन भाष्यफ-

लापूर्वान्वयाविशेषाद्वात्वर्थवदितिकर्तव्यतान्वयो युक्त एवेत्याश-
यः । फलसाधनस्येत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * फलेति * गुणस्येति-
कर्तव्यताकाङ्क्षित्वे ऽप्यग्निहोत्रगतायाः कथम्प्राप्तिरित्याशङ्कानि-
रासार्थं यस्याश्चेति भाष्यं सन्निधानशब्दस्य प्रकरणे स्थाने वा प्र-
सिद्धेस्ताभ्यां चेतिकर्तव्यताप्राप्तौ संस्थाधिकरणनिराकरिष्यमाण-
सामानविध्यापत्तेरतिदेशहेतुचोदनालिङ्गोक्तिविरोधापत्तेश्चायुक्तमि-
त्याक्षिपति * अस्याश्चेति * चोदनालिङ्गस्यापि प्रकृतविशेषसन्नि-
धावननैवातिदेशहेतुत्वादतिदेशहेतुत्वेनैवह सन्निध्युक्तिर्न सामान-
विध्यमापादयति । जुहोतेस्तु नारिष्ठादिसाधारण्येन चोदनालिङ्गत्वा-
योगादभ्युच्चयहेतुत्वेनोपन्यास इत्याशयेन समाधत्ते *तद्वति* स्वात-
न्त्र्येणेतिकर्तव्यतासन्निधाने सामानविध्यापत्तेस्तन्निरासार्थं होमद्वारत्वे
ऽभिहिते होमस्यैव कथं सन्निधिरित्यपेक्षायाम् *आश्रयतयेत्युक्तम् *
नन्वतिदेशस्य प्रकृतिविशेषमात्रज्ञानात्सिद्धेराश्रयत्वेनाग्निहोत्रस्य स
न्निधानादिति वाच्यमितिकर्तव्यतासन्निध्युक्तिस्त्वनर्थक्येत्याशङ्का-
ग्निहोत्रार्थमेवानुष्ठितायाः प्रसङ्गात्तन्त्रमध्यपतितं दध्यपि प्रत्युपका-
रसूचनायेतिकर्तव्यतासन्निध्युक्तिरिति सूचनाय * उपकारेत्युक्त-
म् * दध्नः करणत्वनिष्पादनलक्षणोपकारप्रदानं यथा स्वफलसि-
द्ध्यर्थमेवानुष्ठितेन होमेन प्रसङ्गात् क्रियतेतथेतिकर्तव्यतयापि होम-
सन्निधापितया प्रसङ्गावुपकारः क्रियतद्वति प्रकारवाचिना क्रमश-
ब्देनोक्तं चोदनालिङ्गस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्वं चशब्देनोक्तं जुहोतेर्वा
नारिष्ठादिसाधारण्यचोदनालिङ्गत्वात् प्रागपि तदर्थस्य प्रत्यभि-
ज्ञायमानस्याग्निहोत्रस्यसाधारण्याच्चोदनालिङ्गताभिप्रेता । नन्विग्नि-
होत्रस्य स्वयं फलवत्त्वेन गुणं प्रत्याश्रयत्वानर्हत्वादानेनैव वाक्येना-
श्रयत्वयोग्यहोमान्तरविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं य-
स्मादेव चेति भाष्यमप्राप्तत्वात्प्रयोजनाभावाच्चानुवादानुपपत्तेरयु-
क्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यस्मादेव चेति * प्रकरणात्प्राप्तिश्चोदना-
लिङ्गत्वं च प्रयोजनमित्यर्थः । न विद्यते विधायको ऽस्येति बहु-
व्रीह्यर्थव्याख्याना * यास्येत्युक्तम् * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतेन प्र-
त्ययेनाश्रयत्वाविधाने ऽप्युत्पत्तिफलान्वयवत्प्राकरणिकाद्विध्यन्त-
रादाश्रयत्वाप्राप्तेर्विधि च विना प्रकरणावगते ऽप्याश्रयान्वये पु-
रुषस्याप्रवृत्तेरवश्यकल्पानुमानिकाश्रयविधायिप्रत्ययसद्भावाद्विधा-
यकप्रत्ययराहित्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्कोत्पत्तिफलान्वयविषयएव वि-
धायकाभावो विवक्षितो नाश्रयत्वविषय इति परिसंख्यारूपेण सू-
चयितुमुत्पत्तेः फलं वा * प्रतीत्युक्तम् * न चेति भाष्यं गुणका-

मवाक्यस्य कर्मोत्पत्तिवाक्यानन्वयात्तत्प्राप्तकर्मानुवादकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कीस्तरत्वेन व्याचष्टे * केनेति * उभयाकाङ्क्षालक्षणा-
 न्वयाभावे ऽपि गुणकामस्याश्रयभूतकर्मोत्पत्त्यपेक्षत्वादुत्पत्तिवा-
 क्यानवयो ऽस्तीत्याशयः । परिसंख्यासूचनार्थं गुणकामवाक्यस्य
 कर्मफलान्वयाविधायित्वे प्रागुक्ते ऽपि फलवाक्यानन्वयाभावेन त-
 त्प्राप्तकर्मानुवादस्यानाशङ्कत्वात्फलं प्रति वा विधायकं वाक्यं ना-
 स्तीति व्याख्या न कृता । ननु गुणकामवाक्ये फलवाक्यप्राप्तहोमानु-
 वादसिद्ध्यर्थं नान्यद्भोमस्य फलविधायकं वाक्यं नास्तीत्यवाच्ये
 ऽपि होमस्य फलापेक्षत्वात्तस्यैवेन्द्रियफलमविष्यतीत्याशङ्कानि-
 रासायास्य भाष्यस्यैषो ऽर्थः कैश्चिद् कृतः स किमित्युपेक्षित इत्या-
 शङ्कोपन्यासपूर्वं तद्व्याख्यां दूषयति * केचित्त्विति * होमस्यावि-
 धेयत्वे विहिते फलविध्याशङ्कानुत्थानादप्रस्तुतोपन्यासापत्तिरि-
 त्याशयः । तस्मादित्याशङ्काशेषनिरासोपसंहारभाष्यं भिन्नवाक्यत-
 या भासमानमेकवाक्यतया व्याचष्टे * तस्मादिति * अग्निहोत्रवाक्य-
 प्राप्तकर्मानुवादित्वेनेन्द्रियवाक्यस्य कर्मन्तरविधायित्वाभावाच्च गु-
 णफलान्वयविधायित्वानुपपत्तिरिति भाष्यार्थं दर्शितं जुहोतेः प्रत्य-
 यानुग्रहार्थत्ववच्चोदनालिङ्गत्ववच्चाश्रयलिङ्गत्वमपि फलमनुवादा-
 र्थवत्त्वाय सूचयितुं गुणफलात्मककारकान्वयस्य क्रियात्मकभा-
 वनाद्वारत्वाद् गुणस्य भावनावच्छेदकतया धात्वर्थद्वारत्वाद्भोमस्या-
 नुग्राहकतोक्ता गुणधात्वर्थयोः साध्यसाधनान्वयस्य वा फलसाध-
 नतेति पक्षान्तरोत्तरार्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * येन
 कारणेन दध्नः फलमुक्तं तेनैव सम्बन्धादित्युक्ते किं तत्कारणमित्य-
 पेक्षिते विवक्षितशब्दोक्तं दधिशब्दोपमादपाठत्वे कारणमुक्त्वा दध्न
 एव तर्हि फलं युक्तमित्याशङ्क्य * केवलाच्चेत्युक्तम् * अस्मिन्पक्षे
 वाक्यभेदं शङ्कते * अत्र त्विति * अत्र पक्षे ऽनेनैव वाक्येन द-
 धिहोमान्वयविधानात्तस्य फलान्वयविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादि-
 त्युक्ते प्रकरणाद्धोमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * दधिफलसम्बन्धे
 चेत्युक्तम् * गुणस्य फलान्वयोत्तरकालं तदन्यथाऽनुपपत्त्या सामा-
 न्यतो धात्वर्थान्वये ऽवगते तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणाद्धोमाख्यो वि-
 शेषो लभ्यते नान्यथेत्याशयः । दध्ना जुहोतीति वाक्यात्तर्हि
 होमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * पूर्वोक्तेनेत्युक्तम् * गुणादीनां
 त्वसम्बन्धादिति वार्तिकोक्तेन न्यायेनेन्द्रियवाक्यस्य दधिहोमान्व-
 यकारिवाक्यैकवाक्यत्वाभावाच्चेन्द्रियवाक्ये तत्कारितहोमान्वयप्र-
 हणामित्याशयः । तस्मादाद्यैवेन्द्रियवाक्यव्याख्या युक्तेत्याह * अत

इति * अत्रैव समाप्तिभाष्यानुगुण्यमाह * तथा चेति * का-
 र्हाथ वेति भाष्यस्य गतिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * युक्तिशून्योत्प्रे-
 क्षाविकल्पः एवं तु समस्तभाष्यभङ्गापत्तेराद्यपक्षोपसंहारैकवाक्य-
 त्वेन व्याचष्टे * अन्ये त्विति * उपसंहारे दधिशब्दस्य विवक्षित-
 त्वादिति हेतुत्त्वानर्थक्यमाशङ्क्य * सोपपत्तिकइत्युक्तम् * सम्ब-
 न्धशब्देन विशेषणप्रधानेन सम्बन्धोपसर्जनदधिनिर्देशात्समस्तभा-
 ष्यैकवाक्यत्वाविरोध इत्याशयः भाष्यस्थेति करणव्याख्यानायेति
 शब्दः स्वमतोपपादनाय वाक्यभेददूषणपरिहारं प्रतिजानाति * श-
 क्येति * प्रश्नपूर्वं परिहरति * कथमिति * तृतीयोक्तस्य करण-
 त्वस्येन्द्रियभावनादेशेन विधानात्तस्य च क्रियासम्बन्धिरूपत्वाद्-
 र्थापत्या प्रतिसम्बन्धिरूपक्रियाप्रतीतेः सम्बन्धावगमान्न वाक्यभेद-
 इत्याशयः । क्रियात्मकभावनावच्छेदकधात्वर्थविशेषानिर्धारणं मात्र-
 शब्देनोक्तम् । ननु वाक्यभेदाभावे ऽपि श्रुतस्य दध्नो विधेयत्वसम्भवे
 गम्यमानस्य सम्बन्धस्य विधेयत्वकल्पना न युक्त्याशङ्क्याह * श-
 क्तीति * करणशक्तिरेव क्रियाकारकरूपार्थद्वयाधीननिरूपणत्वा-
 त्सम्बन्धशब्देनोपचरितेत्याशयः । नन्वेवमपि करणत्ववद्दध्नो ऽपि
 विधेयत्वात्तस्य च धर्मित्वेन प्राधान्यात्करणत्वविशिष्टस्य दध्नः फ-
 लहेतुत्वं युक्तं न दधिविशिष्टस्य करणत्वस्येत्याशङ्क्याहेतीति शब्दे
 व्यवहारे शब्दस्यैव प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्सम्बन्धस्यैव विभ-
 क्त्योक्तत्वेन प्रत्ययार्थतया शब्दतः प्राधान्यात्फलहेतुता युक्त्याश-
 यः । नन्वेवमपि होमाख्यधात्वर्थविशेषानवच्छिन्नक्रियामात्रसम्ब-
 न्धस्य फलसाधनत्वविधौ धात्वर्थविशेषानपेक्षणाद्धोमावच्छिन्नाक्रि-
 यासम्बन्धस्य तु विधौ प्रकरणालोचनात्प्रागेव होमलाभाभ्युपग-
 मापत्तेर्नोभयथापि प्रकरणाद्धोमलाभोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्र
 त्विति * यथा वैश्वदेवीशब्देनैव सन्निहितस्य द्रव्यविशेषस्य दे-
 वतान्वये ऽभिहिते ऽप्यामिक्षाशब्दो विशेष्यान्वयार्थस्तथेहापि धा-
 त्वर्थविशेषानवच्छिन्नायां भावनायां दध्नः करणत्वायोगाद्वाक्यभे-
 दापत्तेश्च वाक्यापात्तेन जुहोतिनेदन्तया धात्वर्थविशेषानुपनयनाद्य
 प्रकरणाद्धात्वर्थविशेषो लप्स्यते तदवच्छिन्नायां भावनायां करणं
 सद्दधिफलसाधनमिति प्रकरणलुभ्यधात्वर्थविशेषावच्छिन्नया क्रि-
 यया सह दध्याख्यकारकसम्बन्धस्य फलान्वये वाक्येनावगते को
 ऽमौ क्रियात्मकभावनावच्छेदको धात्वर्थविशेषः प्रकरणलुभ्य इति
 निर्द्धारणापेक्षायां प्रकरणाद्विशेषनिर्द्धारणेत्यर्थः । प्राकरणिकहोम-
 लाभोक्तोर्भाष्यापपादनं प्रयोजनमाह * तेनेति * ननु दध्नेन्द्रियं

भावयेदिति फलभावनायां दध्नः करणत्वाभिधानाद्धोमभावनां प्रति करणत्वानवगतेः फलभावनाकरणत्वलक्षणस्यैव तु क्रियाकारकान्वयस्य फलहेतुत्वाभ्युपगमे कर्मफलान्वये ऽपि फलभावनाकरणाभूताद्धोमात्फलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्क्रियाकारकान्वयस्य फले विधापत्तेरन्यतरप्राप्तौ च सम्बन्धविधेर्जाघन्यधिकरणे निषेत्स्यमानत्वाद्धोमप्राप्तौ दधिहोमसम्बन्धविध्यनुपपत्तेरप्राप्तौ वा होमस्यापि विध्यापत्तेरयुक्तमिदं पक्षान्तरमित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * समस्तभाष्यसमर्थनाययुक्तमपि पक्षान्तरं प्रौढयौषपादितमित्याशयः । समाप्तिभाष्य कथं तर्हि समर्थनीयमित्याशङ्क्या द्वेधा समर्थयते * समाप्तीति * विशेषणभूतसम्बन्धप्रधानो ऽयं निर्देश इत्याशयः । ननु कारकाणामन्योन्यान्वयायोगाद् गुणस्य साक्षात्फले विध्यनुपपत्तेर्भावनायां विधेयत्वात्प्राप्तायां च तस्यां फलान्वये गुणान्वये च ज्ञाप्यमाने सकृदुच्चरितस्य वाक्यस्यानेकार्थपरत्वायोगादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तस्तत्परिहारार्थं गुणफलान्वितापूर्वभावनाविध्यभ्युपगमे ऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * पदद्वयान्वयव्यापारस्य पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यत्वेनैकार्थवाच्यनेकपदकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनलक्षणगौरवानापादकत्वादनैकार्थविशिष्टकभावनाविधायकस्य विधिप्रत्ययस्य नैकविधिकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनाद् गौरवं वाच्यं तच्चेह फलान्वयस्याविधेयत्वान्नास्तीत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वं परिहरति * नैष इति * श्लोको व्याचष्टे * बहवो ऽपीति * फलभावनायां प्रवृत्तेर्विध्यनपेक्षत्वोपपादनार्थम् * यो हीत्युक्तम् * ननु भावनास्थे ऽपि विधित्वे गुणार्थत्वाद्विधेर्भावनायामतात्पर्याद्विधेयस्य च गुणस्य करणत्वात्क्रियात्मकभावनाकाङ्क्षत्वे ऽपि प्रकृतस्वर्गफलकभावनान्वयान्नैराकाङ्क्ष्योपपत्तेर्भावनाकाङ्क्षत्वादनुवाद्यायाश्च भावनाया भाव्येन विशेषुमशक्यत्वाद्भावनामात्रानुवादेन दधिविध्यापत्तेरिन्द्रियविशिष्टभावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्या दधिविशिष्टायां भावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य दधिविशिष्टायां भावनायां विधेस्तात्पर्यं वक्तुम् * भावनां विध्यत इत्युक्तम् * विधिमात्रार्थस्यापि प्रत्ययस्य स्वारसिकफलांशप्रवृत्त्यनुमोदत्वाभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तेर्नैकस्य प्रत्ययस्य विध्यनुवादार्थत्वविरोधः । ननु गुणकामेषु भावनाविध्यभ्युपगमे विहितविध्ययोगाद्भावनाभेदः स्याद्विधेयायाश्च भावनायाः करणाकाङ्क्षायां प्रत्यासत्तेर्जात्वर्थस्यैव कारणत्वान्न गुणात्फलं स्यादित्याशङ्काद्वयं निरस्यन्नाधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रा-

सायां भावनायां गुणफलयोर्द्वयोरन्वयायोगादन्यतरानर्थक्यापत्ते-
भावनान्तरविध्यभ्युपगमे ऽपि धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्क-
रणत्वानुपपत्तेर्गुणस्यैव करणत्वमविधेयत्वादेव च धात्वर्थस्याभे-
दात्तस्यैव चेह कर्मशब्देनोक्तत्वादकर्मन्तरता युक्त्याशयः ।

॥ वारवन्तीयादीनां कर्मन्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयापवादार्थत्वेन धात्वर्थभेदा-
पवादार्थत्वेन वानन्तरसङ्गतिमाह * इदानीमिति * रेवतीवाक्यस्यैव
विचार्यत्वाद्ग्नियुद्धाक्योदाहरणानर्थक्यमाशङ्क्याह * तत्रेति * गु-
णफलान्वयस्य कर्मन्तरत्वस्य च पूर्वकर्मपेक्षत्वाद्विचार्यप्रतियोगि-
कर्मविधायित्वेनाग्नियुद्धाक्यस्यापि विचारविषयतास्तीत्याशयः ।
वारवन्तीयस्याग्नियुद्धाक्यसामत्वाप्राप्तौ पक्षद्वये ऽपि वाक्यभेदापत्तेस्त-
त्परिहारार्थं भाष्यानुदाहृतमपि वारवन्तीयवाक्यमुदाहृतम् * त-
त्रेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रापीति * पूर्वपक्षवचन-
व्यक्तिः क्लिष्टत्वसूचनार्थं पश्चादुक्ता पूर्वपक्षभाष्यं संक्षिप्य व्या-
चष्टे * किमिति * विदितस्येति भाष्योक्तो धात्वर्थानुवादः पशु-
काम एवं कृन्वेत्यादिभाष्योक्तश्च फलस्य कर्मसमभिव्याहारनिरा-
सेन गुणसमभिव्याहारः समस्तशब्देन व्याख्यातः । एतदेवोपपादय-
ति * तथा हीति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयविधानात्तस्य च ५५६।२
फलान्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * रेवतीति * पृ-
थक्श्रुतिः श्रवणमस्येति विग्रहः । शङ्कोत्तरत्वेन शृङ्गं व्याचष्टे *
यस्त्विति * उत्पत्तिशब्देनोत्पत्तिफलत्वानुक्षणया रेवतीवारवन्ती-
ययोः सम्बन्धापादिका रेवत्याधारवारवन्तीयक्रियोक्ता तेन रेव-
तीषु वारवन्तीयं कुर्यात्तेन च पशून् कुर्यादित्यावृत्तिः स्यादित्याश-
ङ्क्यर्थः त्काप्रत्ययेन विधावस्मृतेर्नापि धातुवाच्यायाः क्रियायाः पू-
र्वकालत्वोक्तेस्तस्याप्राप्तत्वेनानुष्ठानं विना पूर्वकालत्वायोगाद्वि-
धिफलानुष्ठानाक्षेपसिद्धेर्न विधिप्रत्ययावृत्तिरित्युत्तरार्थः । नन्वेवम-
प्यग्नियुद्धाक्ये वारवन्तीयस्य प्राप्तत्वाद्देवतीषु विधिसंक्रान्तेस्तासा-
मेव फलहेतुत्वापत्तेर्वारवन्तीये पशवः फलमिति भाष्यमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह * तत्रापीति * गुणफलान्वयविवादे तेनेति सर्वना-
म्नो गुणपराशित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्राधान्यनिर्दिष्टपरा-
मर्शित्वाद्देवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशून्कुर्यादिति वाक्यार्थप्रती-
तेर्वारवन्तीयस्य कत्वर्थत्वेन प्राप्तस्यापि दधिवत्फलं प्रति विधिर्यु-

क्त इत्याशयः । यागवद्धारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वाद्विधिर्न सम्भवतीत्या-
 शङ्कां गुणोपादानवशेन यागाद्विधायकोत्तराणं न प्राप्तिसाधनेन रेव-
 तीनां च करणीभूतगुणपरार्शिनैतच्छब्देन विलिङ्गसंख्यात्वादुपा-
 दानाशक्तं चारवन्तीयाद्विधायकोत्तरणावगतिरित्याशयेन निरस्य-
 न् श्लोकं व्याचष्टे * गुणेति * नन्ववगतप्राधान्यस्यान्यार्थता न
 युक्तेत्याशङ्क्य धात्वर्थस्थानीयशब्देनेप्सिततमत्वाभावे ऽप्यनीप्सि-
 तकर्मत्वेन प्राधान्योपचार इत्युक्ते तथापि कर्मत्वेनोक्तस्य कथं कर-
 णतेत्याशङ्क्य करोतिवाच्यां भावनां प्रति कर्मत्वे ऽप्याख्यातोक्तां
 प्रतिकरणात्वाविरोधं करोत्यभिहितामित्यनेनोक्तः दधिहोमसम्बन्धो
 वाक्येन विधीयते इति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेनेहापि रेव-
 तीष्विति सप्तमीश्रुतेरधिकरणभूतान्यो रेवतीभ्यः फलमित्यवगमा-
 दधिकरणत्वाक्षितस्य चाधाराधेयसम्बन्धस्य विभक्त्यन्तर्गतत्वेन प्र-
 त्ययार्थतया प्राधान्याच्छ्रुत्या फले विधिप्रतीतेरेतेनेत्येकवचनान्तेन
 च सर्वनाम्नो परामर्शोपपत्त्येत्पशून्भावेयेत्तदेतेन रेवतीवारवन्तीय-
 सम्बन्धेनेति वचनव्यक्त्यभ्युपगमे तु सम्बन्धादेव फलमित्याह *
 अथ वेति * नन्वन्येषामपि वाक्यभेदानां सिद्धान्ते वक्ष्यमाणानां
 कः परिहारः पूर्वपक्षिणो ऽभिमत इत्याशङ्क्याह * एवं च सती-
 ति*कृत्वाशब्दार्थस्य रेवत्यन्वयविषयत्वेनाप्राप्तस्या ऽप्येकविशतित्व-
 मग्निष्टोमसाम कृत्वन्त्यतो वारवन्तीयवाक्यसहिताद्धारवन्तीयाग्नि-
 ष्टोमसामविषयत्वेन प्राप्तस्यादिशब्देनानुवादः सूचितः । सिद्धान्तपत्र
 ५५७।२ त्वतिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याह * कर्मान्तरेति * अल्पा-
 र्थविधौ च सर्वपदार्थान्वयसम्भवे बह्वर्थविधिर्न लभ्यतइति प्रति-
 ज्ञाहेतुप्रश्नगौरवलक्षणो ऽपूर्वमुपपादयति * तवेति * पूर्वपक्षे
 वाक्यभेदपरिहारमुपसहरति * तेनेति * भाष्यकृता तर्ह्येतच्छब्दा-
 दीनामनुवादकता कस्मान्नोक्तेत्याशङ्क्याह * सर्वे चेति * प्रकृतवा-
 च्येतच्छब्दान्वयेनाभेदोक्त्यर्थमपि चतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसहारभाष्यं फलतो व्याचष्टे * तस्मादिति *
 प्रकृताश्रयालाभाद् गुणफलान्वयानुपपत्तिं वक्तुं गुणफलान्वयस्य
 प्रकृताश्रयालाभापेक्षां दर्शयन् सिद्धान्तमारभते* इतीति * स गुणः
 फले विधातुं शक्य इति वाच्ये प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयायोग-
 वद्धात्ववगतस्य कर्मसम्बन्धस्यानुवादत्वायोगाद्विध्यापत्तेः प्रकृत-
 यागाश्रितस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयाभ्युपगमे ऽपि दुर्णारहरो
 वाक्यभेद इति सूचयितुं फलभूतयागाभेदोक्तिः । उत्तरार्द्धसूचित-
 मर्थं विवृणोति * इदं तावदिति * फले विधीयमानस्य गुणभ्या-

अथभूतधात्वर्थापेक्षायामेकवाक्योपात्तस्य यागस्याश्रयत्वप्रतीतिस्ता-
दृशस्याप्तत्वेनानुवादायोगाद्विध्यापत्तेर्विध्ययोगाद्यागान्तरत्वं स्यादि-
त्याशयः । स चेति यज्यर्थः परामृष्टः अत्रैव दृष्टान्तमाह *तद्यथेति*
यथेन्द्रियकामवाक्येऽन्यत एव दध्नो होमान्वयलाभाच्च कर्मान्तर-
ता व्यवसितेति पूर्वानुषङ्गेण योज्यम् । दृष्टान्तं विवृणोति * श्रुतेति *
यद्वा दधिहोमसम्बन्धमात्रे विधीयमान इति ल्यब्लोपे पञ्चमीमङ्गी-
कृत्यैकग्रन्थतया योज्यम् । नन्विहाप्याश्रयापेक्षायां प्रकरणान्वयो ल-
प्स्यत इत्याशङ्क्याह * शक्नोति हीति * साम्नो यागनिष्पत्त्यशक्ता-
वपि रेवतीनां याज्यानुवाक्यावहेवतोद्देशद्वारा निष्पादकत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्कामग्निष्टुत्याग्नेया ग्रहा भवन्तीति सर्वाभ्यासेष्वग्निदेवत्याच्च
श्रुतेरैन्द्रिणामृचां साधनत्वायांगान्त्रिराकर्तुं शक्यामपि सप्तम्या सा-
माधारत्वश्रुतेर्यागसाधनत्वाशङ्क्य नोत्तिष्ठतीत्येवं निराकर्तुम् * रे-
वतीगुणकर्मत्युक्तम् * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * सा-
क्षाद्यागसाधनान्तरपरिस्त्रेयार्थं कर्तृग्रहणम् देवताभिधानार्थगंक्ष-
रामिव्यक्तिद्वारापि स्तोत्रसाधनत्ववद्यागसाधनत्व यज्ञकर्मणी-
त्येकश्रुत्यविधिविरोधान्नानास्वरसमाहारात्मकस्य साम्नो न स-
म्भवतीति सूचयितुम् * साम्नेत्युक्तम् * सत्सम्बन्धानुवादित्वा-
दित्यनेन सूचितमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि स्तो-
त्रस्याश्रयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्व-
ति * नन्ववान्तरप्रकरणात्प्रणयनस्य गोदोहनाश्रयत्ववदिहापि
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टोमस्तोत्रवान्तरप्रकरणान्तः
पातकल्पतयाग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वमभ्युपगमिष्याम इत्याशङ्क्याह * ५५८३
आतिदेशिकत्वादित्युक्तम् * उत्पत्तावेव प्रकरणाभिव्यक्तोर्विकु-
तानुत्पत्त्यभावाच्च स्तोत्राणां प्रकरणां सम्भवतीत्याशयः । वारवन्तीय-
स्याश्रयालामं वृद्धवाक्येन दृढयति * आह चेति * ननु पङ्क्यादि-
स्वरसमाहाररूपाया गीतेः सिद्धरूपायाः फलसाधनत्वेन विधीयमा-
नाया निर्व्यापारायाः साधनत्वायोगात्साध्यभूतव्यापारापेक्षायां प्र-
करणाद्यागसाधनत्वस्यावगतस्य साक्षादसम्भवेऽपि तदङ्गस्तोत्र-
द्वारोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * वार-
वन्तीयस्य यागानङ्गत्वाद्याङ्गाङ्गभूते स्तोत्रेऽवतारो न सम्भवतीति
परिहर्तुं यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदङ्गाऽपि स्थित उ-
पकरोतीत्येवं कल्पतइत्यौदुम्बराधिकरणवार्त्तिकोक्तमङ्गावतारन्या-
यस्याङ्गमात्रविषयत्वं स्मारयति * तदिति * एतदेवाङ्गावतारन्या-
योद्वाहरणं सप्तदशारत्नित्वे वाजपेयाङ्गत्वं दर्शयन्नुपपादयति * स-

सदशेति * वाजपेयोपकारित्वं विना तदङ्गत्वायोगाद्वाजपेयस्य
 च साक्षात्परिमाणेनोपकारासम्भवाद्यथा वाजपेयस्योपकर्तुं शक्नो-
 ति सप्तदशारत्नित्वं तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानाद्वाजपेयाङ्गपशुया-
 गाङ्गयूपाङ्गत्वद्वारोपकरोतीत्यवधार्यतइत्यर्थः । इदं पुनरित्यनेनो-
 त्तराद्भूमिपपादितं वारवन्तीयस्य क्रियानङ्गत्वं वक्तुमनङ्गभूताया
 अपि क्रियाया वारवन्तीयस्य करणत्वोपजननेनोपकारित्वाद् गुण-
 भूततोक्ता । ननु वारवन्तीयस्य क्रियां प्रत्यनङ्गत्वे ऽपि फलसाधनत्वा-
 न्यथानुपपत्त्या साधनत्वावगमात्साक्षात्साधनत्वायोगे ऽपि स्तोत्र-
 द्वारा कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य योग्यतानपेक्षेणाकाङ्क्षामात्रेण सा-
 ध्यक्रियान्वयायोगं वक्तुमपेक्ष्यमाणं केवलं न तु सप्तदशारत्नित्वव-
 च्छो * यमानमित्युक्तम् * अङ्गत्वं च परम्परयाप्युपकारित्वमात्रेण
 युक्तमाश्रयापेक्षयास्तु निर्व्यापारस्य कारकत्वानुपपत्तेर्व्यापारवत्त्व-
 सिद्ध्यर्थत्वादयोग्यतया च क्रियया व्यापारवत्त्वासिद्धेः फलसाधन-
 त्वानुपपादकव्यवहिताश्रयकल्पना न युक्तेत्याश्रयत्वोक्त्या सूचितम् ।
 अप्रकृतमेव तर्ह्याश्रयत्वयोग्यं क्रियान्तरं कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य
 * अथेत्युक्तम् * कर्मान्तराङ्गत्वरूपवाक्यार्थान्तरप्रतिपत्त्यापि वा-
 रवन्तीयार्थवत्त्वोपपत्तेः फलान्वयस्यावश्योपादेयत्वाभावाच्चाप्राकृ-
 ताश्रयकल्पना युक्तेत्याशयः अन्यथापि चानर्थक्यपरिहारोपपत्तौ
 नानर्थक्यतदङ्गन्यायो ऽस्तीत्याह * न चेति * फलान्वयवत्कर्मा-
 न्तरान्वये प्राकरिणिकाश्रयान्वयकल्पनकलेशाभावात् * सुतरामि-
 त्युक्तम् * नन्वावृत्तिसंस्थादेर्गुणास्य प्रकृतकर्मस्वरूपसाधनत्वाभावे
 ऽपि कर्मसम्बन्धिप्रयोगपरिच्छेदसाधनत्वात्फलान्वयवद्धारवन्तीय-
 स्यापि यागसम्बन्धिस्तोत्रसाधनत्वात्फलान्वयो भविष्यतीत्याश-
 ङ्काह * अत्यन्तेति * कर्मसिद्धिं विना प्रयोगपरिच्छेदासिद्धेः प्र-
 योगपरिच्छेदे साधिते कर्मसाधितामिति बुद्धेर्वैषम्यमित्याशयः । न-
 न्वत्यन्तभेदे ऽपि सम्बन्धिसम्बन्धात्पशुयागे ऽनुगृहीते वाजपेयो
 ऽनुगृहीत इति बुद्धिवत्स्तोत्रे कृते यागः कृत इति बुद्धिर्भविष्यतीत्या-
 शङ्क्याह * वाजपेयस्येति त्विति * पशुयागविषयो यागशब्दः
 साध्यसाधनभावलक्षणसम्बन्धविशेषस्तु न व्यवधाने सम्भवती-
 त्याशयः । यथा कथं चिद्यागाश्रयत्वप्राप्तेस्तत्सम्बन्धानुवादादोपप-
 त्तावप्यग्निष्टोमाख्यस्तोत्रसाधनसामत्वलक्षणास्याग्निष्टोमसामत्वल-
 क्षणस्याग्निष्टोमसामत्वस्याप्राप्तेरनुवादायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्च वि-
 ५५९। ध्ययोगाद्ग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याह * यद्यपीति *
 आश्रयत्वेन प्रसज्यमानेष्वित्यध्याहारः । अग्निष्टोमसाम्नीति साम-

शब्दः स्तोत्रलक्षणार्थः । एवमेतस्येत्युभयथा अनर्थकं स्यादित्याह * पुनरपि चेति * सन्निधानेनाग्निष्टुद्यागाङ्गाग्निष्टोमस्तोत्रसम्बन्धलाभशङ्कानिरासार्थम् * वाक्येनेत्युक्तम् * एतस्य यदग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं साम तद्वेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशून्भावयेदित्याग्निष्टोमसाम्नो ऽग्निष्टुता विशेषणे विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अथैतस्य यत्स्तोत्रसाम तद्वेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति पूर्वं वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्धः क्रियते ततः पूर्ववत्सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेरग्निष्टोमशब्दानर्थक्यात्प्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं विशेषणे यथा वाक्येनाश्रयकल्पने वाक्यभेदस्तथैव स्यादित्याह * तस्यैवेति * तथैव वाक्यभेदे पौनरुक्त्यमाशङ्क्यैतस्यैवेति विशेषणे यो विशिष्टानुवादलक्षणः स एवेत्यनेकार्थविधिलक्षणादन्यतोक्ता रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य च त्काप्रत्ययेनाक्षेपोपपत्तेः विधायकानावृत्तावप्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थव्यापाराद् गौरवमपरिहार्यमित्याह * ऋक्सामेति * वारवन्तीयस्य फलं प्रति विधेयोपादेयगुणभावाद्वेवतीः प्रत्यनुवाद्योद्देश्यप्रधानभावाद्द्वैरूप्यं चकारेण सूचितमान्वग्निष्टुत्प्रकरणेनाश्रयान्वयलाभात्तस्मिंश्च वारवन्तीयमग्निष्टोम सामकार्यमिति विधिना वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्ध्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयापत्तेर्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति * ननु कृत्वर्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रान्वयविधाने ऽपि फलार्थस्य कथं तदन्वयसिद्धिरित्याशङ्क्याह * वारवन्तीयं हीति * वारवन्तीयेन साध्यतया कृत्वपेक्षणादग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव च वारवन्तीयस्य साधनत्वात्कृतोश्च साध्यत्वात्प्रकृतातिक्रमकारणाभावाच्च नान्यगतत्वाशङ्केत्यर्थः । पुरुषार्थस्य वा वाक्येनाग्निष्टोमस्तोत्राश्रयत्वविधाने च प्रकरणलभ्याश्रयानपेक्षणात्स्वतन्त्राग्निष्टोमस्तोत्रप्रयोगाभावे ऽपि कृत्वन्तरार्थप्रयोज्यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वोपपत्तेरेतच्छब्दानर्थक्यप्रसङ्गं परिहर्तुं तेनाश्रयविशेषणे वारवन्तीयस्याश्रयान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदवदाश्रयस्याग्निष्टुद्विशेषणविधिनिमित्तो ऽपि वाक्यभेदः स्यादित्याह * पुनरपि चेति * एतस्य यद्वारवन्तीयं तद्वेवतीषु कृत्वा पशून् भावयेदिति प्रकरणप्राप्तकृत्वङ्गत्वस्यैव वारवन्तीयस्य रेवत्याधारतया विधीयमानस्य फलान्वयविधानान्तस्य च वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविधिववाक्येनाग्निष्टोमस्तो-

१ एवमेतस्येत्यारभ्य ऋक्सामित्यन्तस्य सन्धस्य पाठान्तरं वाक्येनेत्याश्रयं ऋक्सामित्यान्तं ज्ञेयम् ।

२ इदं पाठान्तरं ।

त्रद्वारैवान्निष्टुदङ्गत्वावगमात्त्रैतद्वाक्यभेदद्वयापन्निरित्याशङ्क्याह *
 एतस्यैवेति* वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयात्प्रागग्निष्टुदन्वये ऽप्याग्नेय्या-
 ग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्र प्राकृतानामाग्नेयीनां स्तोत्रादिद्वारा क्रत्वन्वये
 ऽपि द्वारविशेषानपेक्षे क्रत्वन्वयाश्रयणेनोपस्थानान्वयवद्धारवन्ती-
 यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयानपेक्षक्रत्वन्वयमात्रोपलक्षितस्य फला-
 न्वयोपपत्तेः । क्रत्वन्वयप्राग्भाविफलान्वयपक्षवत्पश्चाद्भाविफलान्व-
 यपक्षे ऽपि सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेः द्वितीयवाक्यभेदाभावे चाद्यो वा-
 क्यभेदः स्यादेवेत्यापिशब्दार्थे वाशब्दः स एवेत्येवशब्दोत्पार्ङ्गिकारेण
 व्याख्येयम् । क्रत्वन्वयानुवादपूर्वं च वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयकरणे
 कृत्वाशब्दस्यातिगौरवं स्यादित्याह * ऋक्समिति* रेवतीयस्य
 वारवन्तीयवाक्येन वाग्निष्टोमस्तोत्रगामित्वं स्यात्तद्वाक्यविहिताद्वा-
 स्याभेदात्सामान्यतो हृष्टेन वेति त्रेधा विकल्प्य गुणादीनां त्वसम्ब-
 न्धादिति वार्त्तिके गुणाद्विदिवाक्यानामन्यान्यान्वयाभावस्योक्त-
 त्वाद्देवतीवाक्यस्य वारवन्तीयवाक्यैकत्वाभावेनाद्यं तावत्कल्पं दू-
 षयति * नैतदिति * वारवन्तीयरूपैक्ये ऽपि क्रत्वर्थपुरुषा-
 र्थरूपेण भेदाद्देवदत्तस्येव युद्धभोजनावस्थयोः स्थानैक्यनिय-
 मो नास्तीति द्वितीयं दूषयति * पूर्व्वेति * पुरुषार्थस्य वार-
 वन्तीयस्यात्मनो व्यापारवत्त्वसिद्ध्यर्थं कर्तुं साध्यतो ऽपि क्रत्वङ्गत्वं
 वैलक्षण्योक्त्या निरस्तम् । ननु वेदस्य तत्स्थानत्वाकल्पकत्वे ऽपि क्रत्वर्थ-
 वारवन्तीयवक्रत्वन्तःप्रयोज्यवारवन्तीयत्वात्पुरुषार्थस्यापि साम-
 न्यतो हृष्टेनाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वकल्पना भविष्यतीति तृतीयं
 कल्पमाशङ्क्य दूषयति * सामान्यतो हृष्टेति * विशेषणेनाधाना-
 ङ्गवारवन्तीयादिद्वयभिचारनिवृत्तावपि शब्दैकसमधिगम्येष्वर्थेषु
 सामान्यतो हृष्टप्रमाणत्वस्य नैवं जातीयकेष्वेतद्भवति हृष्टादहृष्ट-
 सिद्धिरिति पूर्व्वाधिकरणभाष्येणोक्तत्वाच्च सामान्यतो हृष्टे-
 नाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वसिद्धिरित्यर्थः अग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वा-
 नवगीतमेव वृद्धवाक्येनापपादयति * आह चेति * फ-
 लाय विहितं सामवेदमध्यं पाठं स्वरूपज्ञानार्थमपेक्षते न
 क्रतुकालीनमग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने पाठं वारवन्तीयरूपमात्रविधानेना-
 ग्निष्टोमस्तोत्रान्वयनैरपेक्ष्यलक्षणस्वातन्त्र्यावगमादित्यर्थः । ननु-
 कथ्यादीनां फले विधीयमानानां ज्योतिष्टोममाश्रयतां वाक्यान्तरव-
 शेनान्ते निवेशवद्धारवन्तीयस्याप्याश्रयभूते ऽग्निष्टुत्यग्निष्टोमस्तोत्र-
 स्थाने विधानात्तत्रैव निवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति*स्था-

नान्तरादर्शनेनोक्त्यादीनामन्यत्र निवेशो नाश्रये तत्स्थानत्वदर्शनमा-
त्रादित्याशयः । प्रकृतातिक्रमकारणाभावादिति यदुक्तं तदपि दूषयति
* यदि चेति * शङ्कादुपपन्नमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु ५६०।
पुरुषार्थस्यापि वारवन्तीयस्य प्रसङ्गेन क्रतुसाधनत्वात्क्रत्वर्थवारव-
न्तीयधर्मलाभो भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यथाभ्युदितै-
ष्ट्यामिज्यार्थयोरपि दधिपयसोस्तण्डुलैः सह श्रपणविधानेन प्रास-
ङ्गिकतण्डुलश्रपणरूपप्रतीनौ कार्यसाधनत्वात्प्रणीताधर्मलाभ इति
नावमिकहृष्टान्तार्थः । ग्रहणप्रणयनादीनां प्रणीताद्यङ्गत्वात्कार्यप्रयुक्त-
त्वाच्चाङ्गानां प्रणीताकार्यश्रपणापूर्वोपकारित्वावगतेरनङ्गस्थितानाम-
पि चोपकारिस्थितत्वमात्रेणोपकारित्वोपपत्तेः श्रपणोपकारिणोर्दधि-
पयसोः स्थितानां श्रपणापूर्वोपकारित्वात् प्रणीताकार्यापन्नयोर्दधि-
पयसोर्युक्तं करणमग्निष्टोमसामत्वस्य तु क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वा-
दनङ्गस्य चानतिदेश्यत्वात्क्रत्वर्थवारवन्तीयकार्यापन्ने ऽपि पुरुषार्थ-
रूपवारवन्तीयेऽतिदेशानुपपत्तेर्नानुष्ठानं युक्तमिति वैषम्यमाह * त-
द्वैवेति * क्रत्वर्थवारवन्तीयाङ्गताग्निष्टोमसामत्वस्यानाशङ्क्यैवेत्य-
र्थान्तरन्यासेनाह * प्रकरणेति * फलार्थेन वारवन्तीयेन प्रकृता-
ग्निष्टुद्धहणे सति वारवन्तीयस्याष्टुसाधनत्वं ऽग्निष्टोमसामत्वस्य द्वा-
रत्वेनोपकारित्वात्पुरुषार्थं वारवन्तीयं प्रति गुणत्वं शङ्क्येत क्रत्वर्थं
तु प्रतिगुणताशङ्कितुमप्यशक्येत्याशयः । साक्षाच्च साम्नो यागसा-
धनत्वाशक्तेरग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा यागसाधनत्वं यागसाधनत्वाच्चा-
ग्निष्टोमस्तोत्रान्वय इत्यन्यान्याश्रयापत्तेः प्रकृताग्निष्टुद्धहणस्यैवासि-
द्धत्वात्पुरुषार्थमपि प्रति गुणत्वं नास्तीति * तदेव त्वित्यनेनोक्तम् *
कदा चिदप्यसिद्धमितिवाच्ये * मृदूत्त्याद्यापीत्युक्तम् * नन्व-
ग्निष्टोमसामत्वस्य क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वे ऽपि प्राकृताग्निष्टोम-
साम यज्ञायज्ञीयधर्माणां कार्यापत्त्या वारवन्तीयाङ्गत्वात्पुरुषार्थे ऽपि
वारवन्तीये प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वात् प्राप्ते ऽग्निष्टोमसामधर्मक-
त्वात् गुणवृत्त्याग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तेर्न वाक्यभेदो भविष्य-
तीत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेनैव निरस्यन्नाह * यदि त्विति * पुरु-
षार्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामशब्दवाच्याग्निष्टोमस्तोत्रसम्ब-
न्धावगमे सत्यग्निष्टोमसामभूतक्रत्वर्थवारवन्तीयधर्माणां पुरुषार्थे
वारवन्तीये दधिपयसोरिव प्रणीताधर्माणां प्राप्तिः स्यात्तदनवगमा-
त्तु क्रतुसाधनसामत्वमात्रेण सामान्तरेष्विवाग्निष्टोमसामधर्माप्राप्तेः
कार्यप्रयुक्तत्वाच्च धर्माणां वारवन्तीयत्वमात्रेणाधानाद्यङ्गवारवन्तीय
इव प्राप्त्ययोगात् गुणवृत्त्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्या-

शयः । अतः प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामत्वलाभादपि वाक्यभेदपरिहारो न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो गुणफलान्वये वाक्यभेदपरिहाराशक्तेस्तत्परिहारार्थं यागान्तरविधिरेष्टव्य इत्याह * इतीति * ननु यागान्तरविधावप्राप्तानेकार्थविशिष्टयागविधानाद् गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * तथा सति हीति * साद्यस्काः साहस्रा इति चैकेन शब्देन गुणपदुपादानलक्षणसङ्ख्यान्यनिकायवतामग्निपुदादीनामेकाहानां निकायित्वावान्तरसामान्येन सुसहशत्वात्पूर्वस्याग्निपुतो विध्यन्तो रेवत्यादियागेषु उत्तरेषु प्रवर्तते इत्यष्टमे निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्तदीयधर्मप्राप्तेरित्यर्थः । बहुप्राप्तिमेव विवृणोति * ए-पशब्दस्तावदिति * अतः कृत्वाशब्दाक्षिसार्थविशिष्टयागमात्रविधानाल्लाघवमित्युपसंहरति * कृत्वाशब्देति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्याग्निष्टोमस्तोत्रक्रियाविशेषणत्वात्तस्याश्रेहाविधेयत्वात् न वि-
 ५६१ शिष्टविधिः सम्भवतीत्याशङ्कते * न त्विति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * श्लोके व्याचष्टे * यानीति * अग्निष्टोमस्तोत्रस्यविधेयत्वात्तत्रविशेषणत्वेन रेवतीवारवन्तीयान्वयानपेक्षे ऽपि कृत्वाशब्दोक्तायाः अग्निष्टोमस्तोत्रभावनायाः स्वरूपेण प्राप्ताया अपि रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येन विधेयत्वात्तद्विशेषणसत्त्वेनाक्षेपोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसङ्गाद्विशिष्टविधिः सम्भवतीति परिहरति * नैष इति * करोत्यर्थमिति वाच्ये करोत्यर्थस्याकारकत्वात्क्रियारूपभावनान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं धातुसम्बन्धाधिकारविहितत्वात्प्रत्ययसामर्थ्यात्क्रिययोरप्यन्वयः प्रतीतेः क्रियाकारकलक्षणान्वयायोगे ऽपि च समानकर्तृकत्वेन पूर्वोत्तरकालत्वेन च विशेषणविशेष्यरूपान्वयोपपत्तिसूचनार्थं त्कान्तकरोत्युक्तिः । ननु कृत्वाशब्दोक्तभावनाद्वारा यागभावनया रेवतीवारवन्तीयान्वयग्रहणे ऽप्यग्निष्टोमसामाना विशेषणे वाक्यभेदापत्तेरग्निष्टोमस्तोत्रावच्छिन्नैव भावना कृत्वाशब्देनोक्तेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्वारवन्तीयस्य च स्वरूपेणातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयप्राप्तावपि रेवत्याधाररूपेणाप्राप्तेस्तद्रूपविधावग्निष्टोमसामत्वानुवादायोगादग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * नवने-
 ति * भावनावच्छेदकधात्वर्थान्वयं विना रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य भावनाविशेषणत्वाद्योगात्सामान्यं यागसाधनत्वाशक्तेः प्रधानभूतयागाख्यधात्वर्थान्वयायोगाद्वेवतीषु वारवन्तीयं यागसाधनं कृत्वेति यागस्य कृत्वाशब्दोक्तभावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेस्तदवच्छेदकधा-

त्वर्थापेक्षायां वारवन्तीयस्यातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशेष-
णत्वावगतेर्वारवन्तीयान्वितानां रेवतीनामपि तद्विशेषणत्वावग-
ताद्रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरि-
त्याशयः । आद्यं श्लोकं व्याचष्टे * रेवतीति * कृदन्ताक्षेपशब्दयो-
गेन क्रतोरिति पष्ठ्याः कर्तृवाचित्वात्स्वविशेषणस्यैव क्रतुनाक्षेप इ-
त्यर्थः । द्वितीयां व्याचष्टे * सत्विति * साक्षाद्रेवतीवारवन्तीयस-
म्बन्धोपजीवनाशक्तेर्गुणत्वेन चानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वादङ्गेषु
तत्सम्बन्धं विक्षेप्तुमारभमाणः क्रतुः क्वाङ्गे निक्षेप्तव्य इत्यपेक्षायां
वारवन्तीयस्यातिदेशेन विज्ञातस्थानत्वाद्रेवतीरपि तत्स्थानाः कल्प-
यतीत्यत्र वाक्ये ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनायाविधाने ऽपि रेवतीवारव-
न्तीयान्वयः क्रतुविशेषणमप्यग्निष्टोमस्तोत्रे संक्रामतीत्यग्निष्टोमसा-
मशब्दानर्थक्यदोषो नास्तीत्यर्थः । एवमद्रव्यदेवतात्मकत्वेन वारव-
न्तीयस्य यागसिद्धयशक्तत्वाच्च साक्षात्प्रकृतयागान्वयो ऽस्ति अङ्गा-
वतारन्यायाविषयत्वाच्च स्तोत्रद्वारापि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति कत्व-
र्थत्वपक्षे त्वङ्गावतारन्यायविषयत्वादस्तीति वैषम्यमुक्त्वा साम्नः
स्वयं क्रियारूपत्वेनाश्रयभूतक्रियान्तरानपेक्षत्वात्पुरुषार्थस्य चाङ्गत्वे-
नान्वयायोगादिति वक्ष्यमाणादपि कारणात्प्रकृतयागान्वयो ना-
स्तीत्याह * अतश्चेति * परपक्षदूषणवेलायामेवेतदपि कारणं वाच्यं
सत्कस्मात्स्वपक्षसमर्थनात्पश्चादुक्तमित्याशङ्क्य मन्दत्वसूचनायेतीष-
दर्थवाच्याङ्गप्रयोगेण दर्शितं वारवन्तीयस्य गीतिरूपत्वेन क्रिया-
त्वादाश्रयभूतक्रियानपेक्षत्वे सौभरस्यापि वृष्ट्यादिफलार्थस्यानैव
न्यायेनाश्रयानपेक्षत्वाद्व्यूहः क्रतुप्रयोगापत्तेः कत्वङ्गभूतस्तोत्राश्रयत्व-
प्राप्त्यभावेन स्तुवीतित्यनुवादानुपपत्तिप्रसङ्गात्करणनिर्देशमात्रेण
त्वाश्रयापेक्षत्वे यागादेरपि करणत्वाभ्युपगमादाश्रयापेक्षापत्तेर्वा-
रवन्तीयस्यापि च फलभावनाकरणत्वे पशुकामो ह्येतेनेत्येतच्छ-
ब्देन परामर्शापत्तेः करणत्वनिर्देशेनाश्रयापेक्षत्वस्यापरिहार्यत्वप्रस-
ङ्गाद्यागादिवच्च सौभरस्यापि फलभावनाकरणत्वमात्रात्करणत्वनि-
र्देशोपपत्तेः । प्रत्युतैकक्रियाकरणस्यान्यकरणत्वानुपपत्तेः फलभाव-
नाकरणत्वमात्रात्करणत्वनिर्देशोपपत्तेर्वाच्यत्वादनभिमतैव साम्नः
क्रियारूपता प्रौढ्योक्तेति गम्यते पङ्जादिस्वरसमूहात्मकत्वेन गीतेः
सिद्धरूपत्वात्तद्रूपस्यापि साम्नः क्रियात्वाभावादपि तु कर्मशब्दः
स्याद्भावो ऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद्विकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरिति सा-
प्तमिक्याश्च क्रियात्वोक्तेः सामार्थ्यं यः कश्च गीतेः सम्बन्धनि श्रुतेः
सामशब्दस्य पङ्गवर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवताख्यस्वरसमूहवा-

चित्वावगमात्स्वरशब्दस्य च मारुतस्तूरसि चरन्भद्रं जनयति स्वर-
मित्यादिदर्शनाद्वायवीयसंयोगविभागजनितनादाख्यध्वन्यपरपर्याय-
त्रांपात्मकशब्दपरत्वावगतेस्तस्य चाकाशगुणत्वप्रसिद्धेः क्रियात्वे च
साम्नां ऽशब्दात्मकत्वेनोच्चारणाख्याव्ययनायोगात्सामान्यधीयतइति
प्रयोगायोगापत्तेर्ध्वनिनादापरपर्यायस्वरात्मकगीतिजनिकायामुच्चार-
णक्रियायामुचं प्रति प्रधानसाम्नां गुणभूतत्वाय संस्कारकर्मत्वव्य-
पदेशसिद्ध्यर्थं गीतित्वमुपचर्य व्याख्यातुं शक्यत्वादुच्चारणक्रिया-
द्वारैव च वक्ष्यमाणाधिकरणस्थाया ह्रास्यादिप्रति सौरभस्याश्रयत्वो-
पपत्तेरुपपादयितुं शक्यत्वाद्वारवन्तीयस्य च क्रियात्वे तस्यैवाग्निप्लुतो
ऽग्निष्टोमस्य गुणे वारवन्तीये पशवः फलमिति पूर्वपक्षवचनव्यत्य-
योगात्सन्देहासम्भवेनाधिकरणारम्भानापत्तेर्न पारमार्थिकी क्रि-
यात्वाक्तिः सप्तमाधिकरणे तु स्वरस्य सामत्वनिरासो न ह्यभिव्यक्त-
णामभिव्यञ्जको यो ऽनादे स कवतीषु भावयितुं शक्योः यदि भा-
व्येन न कवत्यो भवेयुरिति तत्रत्यभाष्यालोचनयैव गीत्याख्यषड्गा-
दिस्वरभावे ऽप्यक्षराभिव्यक्तिदर्शनेन तेषां खानुरक्तत्वरूपाभिव्यञ्ज-
कत्वं ऽप्यक्षरस्वरूपानभिव्यञ्जकत्वात्तदभिव्यञ्जकवायवीयसंयोग-
विभागानां स्वरजनकत्वात्स्वरत्वमुपचर्यतइति द्रष्टव्यं तद्वैधर्म्योक्त्यैव
षड्जादिस्वरूपस्यार्थस्याभिवनीयस्य कवतीषु भावयितुं शक्यताया
भावां ऽर्थ इति तत्रत्यसिद्धान्तसूत्रावयवेनाभिधानात्तेनापि क्रियावा-
चिता सामशब्दस्योक्तेति नाशङ्कनीयं रणन्तरादिशब्दस्य च गारातिवा-
च्यत्वेन प्रसिद्धगानवाचित्वाद्गवाचित्वे प्रसिद्धग्रहणत्वादित्यवयवेन
निरस्ते हन्तिविष्यादिजन्यविकारवद्विग्नकारवाचित्वात् ह्रस्वाचिता न
युक्तेति विकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरित्यन्त्यावयवेन हेत्वन्तराभिधाना-
न्न हन्त्यादिदृष्टान्तोक्त्या क्रियात्वं सामसु चिन्तितमिति शङ्कनीयं किं
तत्कारणमित्यपेक्षायामाह * पश्येति * श्लोकं व्याचष्टे * दधी-
५६२।' ति * गड्विदनेकदेशे शक्तिशक्तौ विशिष्यवद्व्यादावक्रियायामपि
धातुस्मृतेर्गणडादिशब्दाच्च क्रियानवगतेर्धातुवाच्यत्वमात्रात् क्रिया-
त्वासिद्धेः परमार्थतो वारवन्तीयस्याव्यापारत्वेनाक्रियात्वे ऽपि प्रायेण
धातूनां क्रियावाचित्वादौपचारिकक्रियात्वसूचनार्थं धातुवाच्यत्वा-
क्तिः क्रियानपेक्षत्वे को दोष इत्यपेक्षायामाह * तनश्चेति * सि-
द्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय भाष्य-
मनुसन्धानः समोष्विति सूत्रावयवं भाष्यकृद्व्याख्यानस्य फिलष्ट-
त्वात्स्वयं तावद्व्याचष्टे * समोष्विति * गुणशब्दस्येह सिद्धरूपार्थ-
वाचित्वादाश्रयत्वानपेक्षत्वे ऽभ्युच्चयमात्रेण क्रियात्मकत्वहेतुक्तिः

भाष्यकृद्वाख्यानमपि समर्थयते *भिन्नेति* न हीति भाष्यमप्राधान्याद्रेवतीनामेतच्छब्दान्वयायोगादप्राप्तेश्चोद्देश्यत्वायोगाशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *न हीति* वारवन्तीयात् प्राथम्योक्तैर्यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्युद्देश्यलक्षणमिति न्यायेनोद्देश्यत्वमुद्देश्यत्वाच्चप्राधान्यमप्याभातीत्यानन्तर्योक्त्या सूचितम् । ननु सतीष्वपि रेवतीषु विशिष्टानुवाददोषः प्राप्नुवन्कस्मान्नोक्त इत्याशङ्क्याह *तत्रेति* तच्चान्निष्टोमसामेत्यपरोऽपि वाक्यभेदः प्राप्नोतीति सूचनार्थैकशब्दः असतीनां च रेवतीनां फलार्थवारवन्तीयान्वयविधौ कृत्वन्वयाप्राप्तेरन्यत्र च गुणभूतानामन्यान्यविविध्ययोगाद्वैतच्छब्दोऽर्थशून्यः स्यादित्येतच्छब्दान्वयानुक्त्या सूचितं भाष्यकृतेत्युत्तरभाष्यपातनिकार्थमाह *तच्छब्देति* शृङ्गानां रेवतीनां वारवन्तीयं प्रति विधौ पञ्चादग्निपुट्यागान्वयायोगेऽपि प्रागेव वागान्वयितया तां विधाय तासां च यागान्वये द्वारापेक्षायां द्वारतया वारवन्तीयान्वयं विधाय यागविशिष्टरेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयविधिर्भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *अथ त्विति* रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तेरनुवादायोगाद्वाक्यभेदापत्तश्च विध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषोक्त्यर्थं तथेति भाष्यं रेवतीयागान्वयरेवतीवारवन्तीयान्वयवारवन्तीयफलान्वयरूपार्थत्रयविधिनिमित्तवाक्यभेदानुपन्यासयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे *तथापीति*

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदोऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्यनेन न्यायेन वाक्यभेदत्रयाभ्युपगमवच्चतुष्टयाभ्युपगमेऽप्यदोष इत्याशयेनाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *अथेति* एतत्सर्वेति परिहारभाष्यमेतत्पदानुरोधेनैवाग्निपुट्रेवत्यन्वयाभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे *तथा सतीति* वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वविधावनुज्ञाते वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेस्तत्परिहारार्थमग्निपुट्रेवत्यन्वयविध्यपगमाद्वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरेव चैतच्छब्दस्य रेवतीशब्दवदग्निष्टोमसामशब्देनाप्यनन्वयादानर्थक्यं तच्चैतस्याग्निष्टोमसामेत्यन्वयविधौ वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरित्याद्यव्याख्यानेऽर्थः रेवतीविशेषणत्वेनैतच्छब्दविवक्षायामपि वाक्यभेदपञ्चकापत्तेः सकृच्छ्रुतस्यैतच्छब्दस्यानेकविशेषणात्वायोगादग्निष्टोमसामविशेषणत्वाविवक्षाविवक्षायां वा वाक्यभेदपञ्चकापत्तिरिति द्वितीये । यथा विशिष्टानुवादपक्षे यथा-

क्रममवास्थितस्यैतच्छब्दस्य रेवतीविशेषणत्वं तथा रेवत्युपादानपक्षे
 ऽपि यथाक्रममेवावस्थानं नात्कर्ष इत्येवकारार्थः । अस्मिन्पक्षे रेवती-
 नामुपादेयत्वात्सामान्तायसिद्धा या रेवत्यस्ता एतस्याग्निष्ठुत कार्या
 इति स्वरूपानुवादार्थतया यच्छब्दो योज्यः । सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्त-
 रस्य क्रियान्तरविशेषणस्यैव विधानात् वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्या-
 शयेनाथेति प्रश्नभाष्यं गुणे पुनः फले कल्पनात् इत्यादिभाष्येण
 पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणानां वाक्यभेदानामसमाप्तत्वान्मध्ये सिद्धान्तदो-
 ५६३।६ पं शङ्कानवकाशादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *इहैवेति* यागान्तर-
 स्याग्निष्ठुद्यागाङ्गत्वेन विधिर्गुणविशिष्टस्य वाग्निष्ठुत फले विधिः फ-
 लार्थस्यापि वा गुणस्य प्रकरणप्राप्तयागाङ्गत्वानुवाद इति पश्चान्तराणां
 सिद्धान्तप्रतियोगित्वात्पूर्वपक्षत्वमभ्युपेत्यापि प्रश्नावसरसमर्थनायै-
 तदुक्तं फले गुणविधिः प्रकरणप्राप्ताश्रयाभूतयागानुवादश्चेति त्वत्र-
 त्यपूर्वपक्षवचनव्यक्तयः सर्वा निरस्ता एव । विस्मयहेतुदर्शनपूर्वं
 भाष्यं व्याचष्टे *तथा नामेति* यजेतेति विदितस्यैतद्वचनमिति पूर्व-
 भाष्योक्तयागानुवादद्वारेतरानुवादसिद्धिरेवं च सति विपरिवृत्तिप्रा-
 प्तो यजिरित्यादिवार्तिकोक्त्या तथा शब्देन परामुष्टायागस्यायोग्यत्वे-
 नाश्रयत्वाप्राप्तेर्वस्तुतो ऽसम्भवन्नप्यनुवादः पूर्वपक्षे स्थित्वोक्त इति
 नामशब्देन सूचितम् । रेवतीष्वित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धा-
 न्तेति * नन्विति प्रश्नाशयविवरणभाष्यं स्वविशेषणविशिष्टायाः
 कृत्वाशब्दोक्ताया भावनाया यागभावनाविशेषणत्वाद्विशिष्टैकार्थ-
 विध्युपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * त्कान्तत्वोक्त्या
 तस्य वायव्यास्त्रैकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वेति कृत्वाशब्दोक्तभाव-
 नाया रेवतीयागे ऽतिदेशप्राप्तायाः प्रत्याभिज्ञानादविधेयत्वेनाविधेय-
 भावनाविशेषणत्वायोगः सूचित । स्वरूपेणाविधेयत्वे ऽपि रेवतीवा-
 रवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेण विधेयत्वाद्विशेषणत्वोपपत्तिरित्याशये-
 नेतीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * नेति * उच्यतइत्याशङ्काभाष्यं
 विधेययागभावनाविशेषणत्वात्कृत्वाशब्दार्थस्य लिङा ऽथोद्धिधाने
 ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयो लिङा त्काप्रत्ययेन वा न विहित इत्येवं
 व्याचष्टे * रेवतीनामिति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयाविधाने ऽप्युभ-
 योः कृत्वाशब्दोक्तैकभावनाविशेषणत्वेनारुणैकहायनीवदन्योन्यनि-
 यमसिद्धेः । समभिव्याहारलभ्यान्वयप्रतीतिरविरुद्धेत्याशङ्कानिरासा-
 र्थं तत्रेति भाष्यमरुणैकहायनीन्यायवैषम्योक्तशक्तेरयुक्तमाशङ्क्योप-
 पादयति * तेनेति * रेवतीवारवन्तीयविशिष्टकृत्वाशब्दार्थविशिष्ट-
 यागभावनाविध्यर्थाक्षेपात्कृत्वाशब्दार्थस्य रेवतीवारवन्तीयविशिष्ट-

त्वप्रतीत्या तयोरन्योन्यानियमः प्रतीतो ऽप्यविधेयत्वाच्चादर्तव्य इत्या-
 शयः।सम्बद्धेति विशेषणप्रधानो निर्देशः । नन्वविधेयत्वे रेवतीवा-
 रवन्तीययोरप्रयोग एव स्यादित्याशङ्क्य *यागेत्युक्तम्* कृत्वाशब्दो-
 क्तभावनाविशेषणत्वेन प्रतीयमानयोः कथं यागभावनाविशेषणते-
 त्याशङ्क्य *यद्यपीत्युक्तम्* रेवतीवारवन्तीयसम्बद्धत्वरूपेणाक्त-
 त्वात्सम्बद्धत्वरूपेण सतीं प्रतीयमानामपि कृत्वाशब्दवाच्यां स-
 म्बद्धत्वरूपस्याविधेयत्वाच्छ्रुद्धायाश्चानुष्ठानाशक्तेरनादरणीयत्वाद-
 सतीमप्रतीयमानामिव प्रतिपद्य रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि प्राप्नु-
 वन्ति सामाप्यन्यास्त्वृक्षु प्राप्नोतीत्यध्यवस्यतीत्यध्याहारेण रूपप्र-
 त्ययो योज्यः । सन्निहितकृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वस्याविधे-
 यत्वेनानादरणीयत्वाद्व्यवहितयाप्येकवाक्योपात्तया प्रधानभूतया
 यागभावनया ऽन्वयो युक्त इत्याशयः । ननु यागभावनाविशेषणत्वे
 ऽपि साक्षात्तदन्वयायोगादङ्गत्वेन चाङ्गावतारन्यायविषयत्वात्तद-
 ङ्गावतारावगतेः । कस्मिन्नङ्गविशेषे ऽवतार इत्यपेक्षार्थां वारवन्ती-
 यस्य प्रकृतावग्नियुग्यग्निर्योमस्तोत्रविषयत्वेनेहापि तद्विषयत्वावगमा-
 द्वेवतीनां चाधारत्वश्रुतेः । सामैव प्रत्यृचामाधारत्वप्रसिद्धेः सा-
 मान्तराणां चातिदेशतो निर्ज्ञातर्चनगन्तरानाकाङ्क्षत्वादेकाग्निर्यो-
 मस्तोत्रविषयतयान्योन्यानियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य * एकस्तोत्रेत्यु-
 क्तम् * वारवन्तीयस्याग्निर्योमस्तोत्रविषयत्वेनातिदेशतः प्राप्त्युपदे-
 शानर्थक्यापत्तेः स्तोत्रान्तरविषयत्वावगमाच्चात्र च प्राकृतसामकार्या-
 पत्तिप्रमाणाभावेनाधिकावापावगतेरारोप्यमाणानां च साम्नां त्रीणि
 हवै यज्ञस्योदराणि गायत्रीवृहत्यनुस्वत्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वप-
 न्तीति श्रुत्या प्राकृतीष्वेव गायत्र्यादिष्वध्यस्यमानासु निवेशावगतेः
 ऋगन्तरानाकाङ्क्षत्वाद्वेवतीनां तद्विषयत्वानवगतेरेकस्तोत्रविषय-
 त्वानियमादेकस्तोत्रविषयत्वे ऽपि वानेकसामकयोर्माध्यन्दिनार्भेवप-
 वमानयोर्यस्मिन्नेवाद्ये मध्यमे ऽन्त्ये वा स्तोत्रैकदेशे वारवन्तीये तस्मि-
 न्नैव रेवत्येति नियमाभावाच्चान्योन्यानियमः सेत्स्यतीत्याशयः । उ-
 प्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते सामान्यास्त्विति अधिकरणवाचि घञनेनावापश-
 ब्देनाङ्गन्तुकस्य साम्नो ऽभिनिर्ज्ञातप्राकृतर्गाधारत्वेनाधारभूतगन्तरा-
 नाकाङ्क्षत्वं सूचितम् । एवं सति को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रे-
 ति * तेनानयोरन्वयायातिदेशे ऽवगताग्निर्योमस्तोत्रस्थानवारवन्ती-
 योद्देशेन रेवतीविध्यापत्तेर्यागभावनानन्वयाद् दुष्परिहरो वाक्यभेदः
 स्यादित्याह * अत इति * यागभावनान्वयनिरासायैवकारः नैष
 दोष इत्यादिपरिहारभाष्याशयमाह * नैष इति * अप्राप्तविषय-

तैर्विधशब्देनोक्ता अप्राप्ते ऽर्थे कृत्वेत्यस्य विध्यन्वयो विध्यत्वस्यः
 कलमित्यर्थः । श्लोकार्थमुपपादयति * सर्वत्रैवेति * कृत्वाश-
 ब्दार्थविशिष्टयागभावनाविधिना विशेषणस्याविधाने ऽपि त्काप्रत्ययेन
 धातुवाच्यायाः क्रियायाः क्रियान्तरसमानकर्तृकत्वाभिधानादनुष्ठानं
 च विना कर्तृत्वायोगादनुष्ठानावगतेरप्राप्तत्वाच्च रेवतीवारवन्ती-
 यानुवादायान्वयक्रियाया अभिषुत्य द्रुत्वेतिवन्निमित्तार्थश्रवणायो-
 गादनुष्ठानानुवादानुपपत्तेर्विधावस्मृतस्यापि कृत्वाशब्दस्यार्थाद्विध्या-
 क्षेपकत्वाद्विधेयं कृत्वा शब्दार्थविशेषणस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य
 विध्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । कृत्वाशब्दोक्तायाः क्रियायाः प्राप्तत्वा-
 न्निमित्तार्थश्रवणोपपत्तिमाशङ्क्य स्वरूपेण प्राप्तावपि रेवतीवारव-
 न्तीयान्वयवैशिष्ट्यरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येनैव च विधेयत्वाभ्युपगमाच्च
 निमित्तत्वाश्रयणं युक्तमिति * न चेहेत्यनेनोक्तम् * द्वाविति भाष्यं
 शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * यदि तर्हीति * यथेति हृष्टान्तभाष्यमपि
 सकृदुद्धरितस्य त्काप्रत्ययस्यानुष्ठेयत्वपूर्वकालत्वरूपानेकार्थपरत्वा-
 योगादप्रवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे
 * कथमिति * पूर्वकालत्वानुष्ठेयत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावात्पूर्व-
 कालत्वविशिष्टानुष्ठेयत्वरूपैकार्थोपपत्तेर्विशिष्टरूपेण च त्काप्रत्ययेनो-
 पादानादेकशब्दापादानलक्षणाया अपि च वाक्यभेदपरिहारप्रक्रि-
 यायाः शोणशब्दे च त्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचिनि हृष्ट-
 त्वान्न वाक्यभेदार्पितिरित्याशयः । त्काप्रत्ययान्निष्पादितापरपर्यो-
 यानुष्ठानावगमे ऽपि भुक्त्वावागच्छतीत्यादौ विध्यभावे तत्कार्यत्वाप्र-
 तीते' कृत्वाशब्देनैव च तदर्थविधौ न चेदन्येन शिष्टा इत्यनेन न्या-
 येन विशिष्टयागभावनाविध्ययोगापत्तेर्भाष्योक्तपरिहारापरितोषा-
 त्स्वयं निर्विशेषणस्य करोत्यर्थस्य विशेषणत्वायोगाद्रेवतीवार-
 वन्तीयान्वयस्य विधेययागभावनाविशेषणान्तर्भावाभ्युपगमेन लि-
 ङ्गैव विधेयत्वमुपपादयति * अथ वेति * द्रव्यस्याविशेषितस्यापि
 स्वरूपमात्रेण विशेषणत्वोपपत्तेस्तद्विशेषणस्यानन्तर्भावादविधेयत्वे
 ऽपि करोत्यर्थस्याविशेषितस्य निरूपणाशक्तेर्विशेषणात्वायोगाद्वि-
 धेयविशेषणान्तर्गतत्वाद्रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विशेषणाविशेषण-
 त्वे ऽपि विधेयता युक्तेत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * प-
 श्वेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायस्यापि क्रियाविशेषणत्वहेतुकाविवक्षा-
 सिद्धान्तेनावाध्यादुपन्यासः यागभावनाविशेषणस्य करोत्यर्थस्य रेव-
 तीवारवन्तीयान्वयविशिष्टतां विना विशेषणत्वायोगात्स्माच्चर्यम् ।
 अभ्युपगन्तव्येत्युक्ते कथं पदान्तरापात्तस्यान्तर्गतरित्यपेक्षायां यस्यां ।

भयं हविरार्त्तिमाच्छेदित्यत्रार्त्तिनिमित्तभूताया मृष्यामहे हविषा वि-
शेषणमिति वदता भाष्यकारेण पदान्तरोक्तहविर्विशिष्टाया आर्त्त-
निमित्तत्वोक्त्या पदान्तरोक्तस्य निमित्तान्तर्गतिमुक्तां दृष्टान्तत्वेन
सूचयितुमास्त्यधिकरणभाष्य पठितं ननु विशेषणविशेषणस्य कथं
प्रधानान्वय इत्याशङ्क्याह * तथा चेति * अङ्गगुणाविरोधे च ता- ५६५।
दर्श्यादित्यत्राङ्गसाद्गुगयानुष्ठानस्य प्रधानसाद्गुणार्थताया वक्ष्य-
माणत्वादित्याशयः । रेवतीवारवन्तीयान्वयविभ्युपपादनस्यानिय-
माशङ्कापरिहारोपयोगमाह * तस्मादिति * रेवतीवारवन्तीय-
ान्वयेन विशेषितायां कृत्वाशब्दोक्तायां भावनायामृक्सा-
मयोनियम इत्युक्ते तस्याः पूर्वकालत्वलक्षणनिष्पन्नरूपत्वात्कथम-
निष्पन्नरूपेणान्वयेन विशेषणमित्याहुः शुद्धस्य करोत्यर्थस्य पूर्व-
कालत्वनिरूपणाशक्तेर्विशिष्टस्य पूर्वकालत्वोक्त्या विशेषणस्य पूर्व-
कालत्वोक्तिर्निष्पन्नशब्देन सूचिता । ननु वारवन्तीयस्यानिदेशतो ऽग्नि-
ष्टोमस्तोत्रसाधनत्वावगमात्तस्य च सर्वस्तोत्रान्यत्वेन यागात्प्रागयोगा-
त्पूर्वकालत्वानुपपत्तेः । कृत्वाप्रत्ययस्य च मुखं व्यादाय स्वपिती-
तिवत्समानकर्तृकत्वमात्रेणोपपत्तेः । पूर्वकालवाचित्वायोगाच्च त-
द्वशेनानुष्ठेयतया त्काप्रत्ययोपात्तस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्योत्तर-
क्रियान्वयः सिद्धेदित्याशङ्क्याह * कृत्वाशब्दश्चेति * मुखं
व्यादाय स्वपिति सम्मिल्य हसतीत्युपसंख्यानात्समानकर्तृत्वमात्र-
वाचित्वे ऽर्पाह स्मृतेः प्रयोगाच्च पूर्वकालवाचित्वस्यावगतस्य त्या-
गायोगादनेकार्थस्य करोतेरिहानुष्ठानवाचित्वायोगे ऽपि यागप्रक्र-
मात्प्रागेवाविकलानुष्ठानसिद्ध्यर्थं सर्वं पदार्थानामिदं करिष्यामी-
त्येवमध्यवसेयत्वाद्वाचा करोति मनसा करोतीत्यादौ चाध्यवसाने
ऽपि प्रयोगदर्शनात्परिकल्पनाध्यवसानापरपर्यायप्रतिपत्तिर्वाचित्वा-
वगतेः । सामानुष्ठानस्य चत्विक्कर्तृत्वाद्यजमानकर्तृकयागसमानक-
र्तृकत्वस्याप्यनुपपत्तेः त्काप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वाविरोध इ-
त्याशयः । नन्वेवमपीत्याशङ्काभाष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यत्रार्थ-
शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाभ्युपगमाद्वाक्यभेदमात्रेण वाक्यभेदानाप-
क्षेययुक्तमाशङ्क्य विधिप्रयोजनत्वाद्वाक्यस्य विधेयभेदाशयत्वेन
व्याचष्टे * नन्विति * नैष इति परिहारभाष्यं रेवत्याभिधान-
स्याप्यप्राप्तार्थत्वेन विधिप्रयोजनत्वाद्विधेयभेदप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य
रेवत्यादिविशिष्टैकयागभावनाविधिसिद्ध्यर्थं रेवत्याद्यभिधानोपपत्ते-
र्न विधेयभेदो ऽस्तीत्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * नैष शेष इति * वाक्य-
नानात्वेनानेकार्थत्वस्यार्थैकत्वादित्यत्र प्रयोजनैकत्वाद्युपपन्नमिति भा-

व्येण निरस्तत्वात्प्रयोजनस्य च विशिष्टभावनाविधानस्यैकत्वाच्च वा-
क्यभेदापत्तिरित्युक्ते भावनाया विधेयत्वे यागविधुक्तिर्भाष्यकारी-
या न युक्तेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् * नन्विति भाष्यं पूर्वशङ्का-
शयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * वाच्यानेकत्वनिमित्ताने-
कार्थत्वशङ्काभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् * यदीत्युक्तम् * अत्रेति परिहार-
भाष्यं विशिष्टविधिन्ययानुपपत्तिकल्पितैर्विधिभिरनेकार्थविधानेऽपि
प्राधान्येनैव विधेयस्य प्रयोजनत्वात्तस्य चाग्नैकत्वाच्च वाक्यभेदाप-
त्तिरित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * उच्यतइति * न हीति भाष्यावय-
वमनेकप्राधान्यनिरासोपपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वकं व्याचष्टे *
५६६। तदाहेति * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * धारणाव्यापृत-
रेवतीपर्यवसाने रेवत्यो धारत्येयुरिति निर्देशप्रसङ्गाद्रेवत्याश्रया-
व्यापृतवारवन्तीयपर्यवसाने सम्बन्धिद्वयसम्बन्धेन व्यापृतसम्बन्ध-
पर्यवसाने वा रेवतीषु वारवन्तीयं कुर्यादिति निर्देशापत्तेः स्वोत्प-
त्तिव्यापृतयागपर्यवसाने यागः स्यादिति निर्देशापत्तेः फलपर्यवसा-
ने पशवः स्युरिति निर्देशापत्तेस्तच्छब्दपरामृष्टरेवत्यो वारवन्तीयमि-
ति भाष्योक्तरेवतीवारवन्तीयतत्सम्बन्धयागपशुक्रियाणां यजमान-
व्यापारयागभावनान्तरव्यापारत्वावसायात्ततः प्राग्विधेरपर्यवसा-
नापत्तेर्नानेकस्य प्राधान्येन विधिः सम्भवतीत्याशयः । तस्मादिति
वाक्यभेदपरिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अहं तस्मादिति * ननु
गुणफलान्वयपक्षेऽप्येतच्छब्दस्याग्निष्टोमसाममात्रविशेषणत्वाभ्यु-
पगमे रेवतीविशेषणत्वानभ्युपगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वानभ्यु-
पगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वनिमित्तो वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्य
इत्याशङ्कानिरासार्थं गुणे पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * गुणंति * त-
थाप्यग्निष्टोमसाम्नो वारवन्तीयेनाग्निपुतान्वयविधानाद्वाक्यभेदो
ऽपरिहार्य इत्याशयः । अथेति भाष्येणाग्निपुष्ट्यागाङ्गत्वेन यागान्तरं
रेवतीवारवन्तीयवाक्येन विधास्यतइत्याशङ्क्य तथापीत्यनेन निरस्तं
तदनेनापि प्रकारेण कर्मान्तरत्वसिद्धेः पूर्वपक्षानुपयोगित्वात्सिद्धा-
न्ताविरोधाच्चानर्थकमित्याशङ्क्याह * अथेति * शङ्काभाष्यं व्याचष्टे *
तत्रेति * एवं विधपक्षान्तराभ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति पृ-
च्छति * किमिति * गुणविषयत्वेऽपि सामान्यविवक्षया नपुंसक-
निर्देशाविरोधः प्रकरणावाधैतत्पदानुग्रहरूपं गुणद्वयमाह * प्रकरणं
तावदिति * परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * कीदृच्चाक्यभेद इ-
त्यपेक्षायां प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षण इति दर्शयितुमाह *
न हीति * अथैवमित्यादिशङ्काभाष्यं गुणफलान्वयस्याभिधानात्पु-

नरुक्तमाभासमानं परमने तादर्थ्यमेभ्युपेत्यैव रेवत्याख्यगन्तप्रगा-
नाद्वायव्यर्गाधारत्वलक्षणविशेषहानेनाश्रयवैगुण्यरूपदोषान्तरोत्त-
र्धत्वेन व्याचष्टे * अथेति * अग्निपुष्टागस्यैव गुणान्तर-
विशिष्टस्य फलान्वयाभिधानायैतदिति स्वमतेनार्थान्तरं गु-
णकामत्वापरित्यागंनैव वक्तुमाह * अथ वेति * एतदेव पक्षान्तर-
मुपपादयति * तथा च सतीति * कर्मान्तरपक्षे ऽपि सन्निकृष्टार्थ-
विधिर्लप्स्यतइत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * गुणविशिष्टकर्मान्तर-
विधौ गुणपरत्वात्कर्मात्पत्तिपरत्वायोगे ऽपि कर्मात्पत्तिसिद्ध्यर्थं उ-
त्पत्तिपरत्वस्यापि कल्प्यत्वात् गौरवापत्तिर्नास्मिन्पक्षइति विशेष
इत्याशयः । उत्पत्तिं करिष्यतीत्यनुपङ्गः । नन्वनुत्पत्तिपरत्वे रेवत्य-
स्तासां च पदान्तरोपात्तवारवन्तीयान्वय इत्यनेकार्थविधिर्न लभ्य-
तइत्याशङ्क्य * विधानाच्छेत्युक्तम् * फलस्यानुपादेयत्वेन प्राप्त-
स्यापि कर्मणः फले विधानादनैकगुणविशिष्टता सेतस्यतीत्यर्थः ।
श्लोकं व्याचष्टे * यागं हीति * फलस्याज्ञातज्ञापनं विधिविवक्षि-
तः । ननु विशेषणफले चास्मिन् वाक्यमेदा भविष्यतीत्यनेन न्या-
येन कर्मविधाने ऽपि तात्पर्यस्य फले ऽवताराद् गुणविशिष्टत्वानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्य विधेः फलपरत्वनिरासार्थं तस्योद्देश्यतोक्ता इति
करणः श्लोकार्थसमाप्त्यर्थः । ननु फले विधीयमानस्य कर्मणो ऽर्था-
दुत्पत्तिविधिमप्यनुभवितुं प्रक्रममाणस्य गुणान्तराधिक्यं बलवद्विप-
रिवृत्त्यभावनोत्पत्तेरनिवारणात्कथमकर्मान्तरतेत्याशङ्क्य मन्यमान-
शब्देनानभिमतत्वं सूचयितुमाह * एवमिति * नन्वेवं सति सा- ५६७।
म्नो यागासाधनत्वात्तृतीया न युज्येतेत्याशङ्क्य द्वेधा समर्थय-
ते * स्तोत्रेति * दोषान्तरोत्तर्धत्वं नैव शक्यमिति भाष्यं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * गुणान्तरविशिष्टत्वे प्रत्याभिज्ञानातिरोधानेनानुपादेया-
न्वयनिमित्तकर्मात्पत्त्यनिवारणात्कर्मान्तरत्वापत्तेर्न पूर्वस्मिन्यागे रे-
वतीवारवन्तीयान्वयविधिः शक्य इत्याशयः । रेवतीवारवन्तीयान्व-
यस्य क्रियान्तरविशेषणत्वाल्लिङ्गा विध्यशक्तेर्ऋगन्तराणामविधेय-
त्वमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति तन्निरास्माय लिङ्गे ऽशक्तत्वे ऽपि कृत्वाशब्द-
स्य विधिशक्तेरुक्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयपक्षे काम्येनैव
गुणविशिष्टकर्मफलान्वयपक्षे नैमित्तिकेन ऋगन्तरप्रगानेन नित्यवा-
यव्याधारत्वरूपविशेषवाधाद्धाने ऽपि वैगुण्यानापत्तिरित्यभिधानार्थं
नन्वित्याशङ्क्य भाष्यं व्याचष्टे * नन्वेति * कृत्वाशब्देन विधातुं श-
क्यमिति सूचनार्थो भाष्ये करोति । कर्मान्तरपक्षे नारूपस्य कर्मणो
विधेयत्वायोगेन साधनाकाङ्क्षयाद्विधानाच्च प्रागतिदेशतो लाभा-

भावादर्थोत्साधनान्तरविधिर्युक्तः । पूर्वकर्मपक्षे त्वनाकाङ्क्षितसाधन-
विधायित्वकल्पना कृत्वाशब्दस्य न युक्तेत्याशयं सतीति परिहार-
भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वचनं तर्हीत्याशङ्काभाष्यं वच-
नशब्दस्य पूर्वभाष्यस्य वचनशब्दवत्कर्मन्तरविधिवाचित्वे ऽभ्युपग-
मविरोधापत्तेर्गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिवाचित्वे तु प्रकृ-
ते कर्मानाकाङ्क्षितगुणान्तरविधिकल्पनस्यानन्तरभाष्यानिरस्तत्वेन
गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविध्ययोगादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह *
वचनं तर्हीति * कनत्यपेक्षायां गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मवि-
धेर्निरस्तस्याप्यनिरस्तत्वं मत्वेयमाशङ्कति सूचनार्थं पूर्वोक्ता-
भिप्रायद्वयोक्तिः । ननु कर्मविध्यभ्युपगमे यजत्यनुवादोक्तिर्न युज्ये-
तेत्याशङ्काद् * यजिरिति * फलोद्देशेन कर्मविधाने ऽपि
फलान्वयस्यापि गुणान्वयवद्विशेषणत्वात्तत्पक्षपरत्वे गुणविधे-
रेवायोगेनानेकगुणविधेर्दूरोत्सारितत्वापत्तेरुत्पत्तिपरत्वं विनानेका-
र्थविध्ययोगात्तदन्यथानुपपत्त्योत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पत्त्ययोगा-
त्कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्त्यर्थं यदीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धा-
न्तेति * स्वाभिप्रेतं कर्मान्तरत्वं यदनेकार्थं विध्यन्यथानुपपत्तेः फलं
तत्कथयतीति वदतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रकृतकर्मविधिनिरस्त
इति प्रकटितम् । अनेन वा रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धसम्बन्धितया कर्मणो
वचनमित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता । ननु कृत्वा यजेतेत्युपपदा-
क्रान्तत्वेन विधिशक्तेर्योगादवताराद्यागस्वरूपानुवादावगतेरङ्गाङ्गि-
सम्बन्धार्थत्वेन चानुवादार्थवत्त्वोपपत्तेर्न कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्याश-
ङ्कार्थं नन्विति भाष्यं पूर्वस्मिन्कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेः कर्मा-
न्तरत्वसिद्धयुक्त्या सूचितत्वादयुक्तमाशङ्कोपपादयति * नन्विति * गु-
णान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिपक्षस्य कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्तिसूचितत्वा-
क्यभेदापत्त्या निरस्तस्यापि कण्ठोक्त्या वाक्यभेदवचनेनानिरस्तत्वा-
त्पुनः शङ्कोपपत्तिरित्याशयः । भाष्यं च कृत्वाशब्दसमभिव्याहाराद्गु-
णे विधिसंक्रातिसूचनार्थस्ततः शब्द-प्रयोजनशब्दस्य प्रधानवाचि-
त्वाद्देवतीवारवन्तीयसम्बन्धस्याङ्गप्रधानलक्षणो यागेन सम्बन्धो
भविष्यतीत्यर्थः । इहाप्युत्पत्त्यविधानाभिप्रायेवानुवादोक्तिः नैवमिति
परिहारभाष्यं कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्तिसूचितार्थविवरणत्वेन व्याच-
ष्टे * नैवमिति * कीदृग्विवरणमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति *
न तेन यागेन सम्बध्यतइत्युक्ते गुणेन तर्हि सम्बध्यतामित्याशङ्का
शुण्णानपि न सम्बध्यतइति नञनुबङ्गापिशब्दाध्याहाराभ्यां वदता
यागस्य रेवतीयसम्बन्धस्य च पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं भाष्यं

व्याख्यातम् । यद्वा गुणेनेति तथैव भूततृतीयया गुणविशिष्टेन यागेनेत्याभि-
धानाद्विशिष्टस्य यागस्य पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम्
उभयेति भाष्यं रेवतीयसम्बन्धस्य यागफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवम-
र्थमाभासमानमस्मिन्पक्षे गुणस्य फलान्वयाभावादयुक्तमाशङ्क्य
यागस्य गुणफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातुमाह * सम्बध्यमानं ५६८।२
चेति * फलपदं गुणविशिष्टेन यागेन सम्बध्यमानं यागस्योभयस-
म्बन्धापादकत्वाद्वाक्यं भिन्नादित्यर्थः । वाक्यभेदोक्तेरुपलक्षण-
त्वात्स्वयं पूर्वाधिकरणोपक्रमोक्तं कर्मान्तरत्वे युक्त्यन्तरं स्मा-
रयति * गुणति * या च यदि तु पशुकामः स्यात्ततो ऽनेनैव
रेवत्यादिविशिष्टेनेति वचनव्यक्तिरुक्ता साध्यप्राप्तफलान्वया-
नुवादायोगादयुक्तेत्याह * न चेति * अप्राप्तत्वादेव फला-
न्वयस्य यदि शब्दोक्ता निमित्ततापि प्रत्युक्तेत्याह * तेनेति * फ-
लान्वयस्य निमित्तत्वाभावे नैमित्तिकेन गर्न्तरप्रगानेन नित्यवाय-
व्याधारत्वारव्यविशेषवाधाद्वैगुण्यपरिहाराशङ्का न युक्तेत्याह * अत-
श्चेति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य यागाङ्गत्वे यागस्य च फ-
लान्वये विधीयमानं वाक्यभेदापत्तेः । प्रकृतस्य यागस्य गुणवि-
शिष्टस्य फले विध्ययोगे ऽपि गुणस्यैव फले विधिः प्रकरणप्राप्त-
यागाङ्गत्वानुवादश्च भविष्यतीति पक्षान्तराशङ्कार्थमथेति भाष्यं
व्याचष्टे * अथेति * नन्वाश्रयाश्रयिभावानुवादनिरासन्यायेनै-
वाङ्गत्वानुवादनिराससिद्धेः पृथगुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कानिरा-
सार्थं प्रश्नपूर्वं विशेषमाह * कः पुनरिति * गुणफलान्वयविधायि-
नो वाक्यस्याश्रयलाभार्थं प्रकरणापेक्षत्वेन, तद्वाधकत्वायोगात्प्रक-
रणेनाङ्गत्वज्ञाने सत्यानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वसम्भवाद्योग्यत्वा-
त्स्तोत्रं ऽवतरतो वारवन्तीयस्य तद्विशेषापेक्षायां क्रतुमात्रार्थो वार-
वन्तीये ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वदर्शनेनास्यापि तत्स्थानत्वावगतेस्त-
द्वारा रेवतीनामपि तत्स्थानत्वावधारणादनुवादोपपत्तिरित्याशयः ।
तदिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आश्रयलाभायाधिका-
रलक्षणप्रकरणापेक्षत्वे ऽप्यङ्गत्वप्रमाणभूतकथम्भावलक्षणप्रकरणा-
नपेक्षत्वात्तस्य चासंयुक्तप्रकरणादिति तृतीयाधिकरणसूत्रे श्रुत्या-
दित्रयसंयुक्ताङ्गविषयत्वनिषेधाद्वाक्यवाधितेन प्रकरणेनाङ्गता न श-
क्यावगन्तुमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * यागगुणकं वेति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति *
रेवतीवारवन्तीयस्येति भाष्यावयवेन रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य
फलसम्बन्धो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या-

चष्टे * तस्मादिति * रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य यागगुणत्वे
 ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयो न स्यादित्याशङ्कार्थमथ पुनरिति भाष्यं व्या-
 चष्टे * अथ पुनरिति * क्रियान्तरस्य यागस्य विशेषणेन रेवत्या-
 धारेण वारवन्तीयेन सहृग्निष्टोमसाम्नः कथं सम्बन्ध इत्यर्थः । उ-
 च्यतइति परिहारभाष्यं कृत्वाशब्दस्य रेवतीवारन्तीयान्वयार्थत्वेना-
 ग्निष्टोमसामान्वयायोगादनेन वचनेनाग्निष्टोमसामत्वासिद्धेरयुक्त-
 माशङ्का वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टुप्रकरणस्थातिदे-
 शाप्राप्तवचनान्वयेनोपपादयति * तद्वेति * नन्वतिदेशाद्वारव-
 न्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वप्राप्तावपि रेवतीनां कथं तत्स्थानत्व-
 प्राप्तिरित्याशङ्क्य क्लृप्तस्थानेन साक्षैव रेवतीस्थानकल्पनेति प्रागु-
 क्तन्यायोपन्यासः । अस्यैव भाष्यस्य स्वरूपार्थं व्याख्यातुमांक्षिषति *
 अग्निष्टोमेति * द्वेधा व्याचष्टे * तेनेति * प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे
 यज्ञायज्ञीयस्याग्निष्टोमाख्यस्तोत्रसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामशब्दवाच्य-
 त्वात्तत्कार्यापत्तिर्वारवन्तीयस्याद्यव्याख्याने ऽभिप्रेता द्वितीय सा-
 मशब्दस्य सामसाध्यस्तोत्रलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य कार्यार्थत्वात्सा-
 धननियमस्य स्तोत्रकार्यार्थत्वेन वृत्तिर्विवक्षिता अथेति भाष्ये-
 णापि चैतस्यैवेति विस्पष्टमकर्मन्तरवचनमिति पूर्व-
 पक्षभाष्यार्थमनुभाष्य तन्न्यायविरोधादित्यनेन परिहृतं तदेतच्छब्द-
 स्तावद्धर्मलक्षणायानुवादो भविष्यतीति वार्तिकेन व्याख्यानत्वाद्-
 व्याख्याय तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-

५६९।२ स्मादिति *

॥ सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सौभरस्य केवलकाम्यत्वे हीषादेः समाप्तायावगतस्य नि-
 धनान्वयस्य कृत्वर्थे सौभरे ऽनुपयुक्तत्वात्समाप्तायानर्थक्यप-
 रिहारार्थं काम्यसौभरविषयत्वावगतेर्निधनत्वानुवादसम्भवाद्वा-
 क्यमेषापत्त्या पूर्वपक्षनिरासासम्भवं तत्साध्यफलार्थस्य हीषादे-
 र्भेदेन प्रार्थने ऽपि मन्दप्रयोजनत्वापत्तेः । फले विध्ययोगात्पूर्वप-
 क्षासम्भवं चाशङ्क्य नित्य नैमित्तिके च सौभरे हीषादेरनन्यसाध्य-
 फलसाधनत्वं भविष्यतीति सूचयितुं त्रैविध्यमाह * ज्योतिष्टोम
 इति * यदि बृहत्सामातिरात्रः स्यात्सौभरमुक्त्यानां ब्रह्मसाम
 कार्यं यदि रथन्तरसामा सौरभं कुर्यादिति वाक्याभ्यां बृहद्रथन्तर-

योर्निमित्तयोः सौरभविहितमित्यर्थः । नित्यविधिस्तु षोडशीसंस्थावि-
षयः । फलान्वये कादाचित्कत्वापत्तेर्नित्यत्वायोगात्सौभरमुक्त्या-
नां ब्रह्मसाम्भवतीति दाक्षायणयज्ञे द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे
भमावासे इति काम्याया दर्शपूर्णमासावृत्तेरिवोत्पत्त्यर्थं भविष्य-
तीत्याशङ्क्य * नित्यस्यैवेत्युक्तम् * फलोद्देशपूर्वकस्यानुष्ठानस्य का-
दाचित्कत्वेऽपि तन्निरपेक्षानुष्ठानस्य नित्यतोपपन्नेत्याशयः । काम्य-
स्यापि नित्यत्वाविरोधं संस्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवेन द्रढयति
* तथा चेति * ननु क्रत्वर्थे सति पारार्थ्यज्ञानात्फलश्चातिरर्थवादः
स्यादित्याशङ्क्याह * क्रत्विति * अर्थवादकलपफलविषयः पर्ण-
मस्यधिकरणत्याय इत्याशयः । नन्वेवमप्येकस्मात्सौभरप्रयोगा-
त्फलत्रयसिद्धेर्निधनत्रयवस्थानुपपत्तेः । सिद्धान्तासम्भवे नेदमना-
रभ्यमित्याशङ्क्य प्रयोगभेदेनानेकफलसाधनत्वं चतुर्थाधिकरणे व-
क्ष्यमाणमाह * एतदपि चेति * सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्याविशे-
षश्रुतेरेकस्मिन्प्रयोगे सर्वफलोत्पत्तिं पूर्वपक्षयित्वावयवस्य फललक्षण-
स्योत्पत्त्या प्रयोगे सोपादानलक्षणयोगाभावादनुपादयस्य चाविव-
क्षितसाहित्यत्वात्सर्वशब्दस्य च प्रकृतग्राहित्वात्प्रकृतानां चेष्टिसा-
ध्यानां पशुग्रामादीनामन्योन्यनिरपेक्ष्यसाध्यत्वावगमात्तादृशानामेव
सर्वशब्दानिर्दिष्टानां दर्शपूर्णमाससाध्यत्वावगतेरेकमेव फलमेकस्मि-
न्प्रयोगे भवतीति योगेन पर्यायेण फलसिद्धिरिति सिद्धान्तयिष्यते
अधिकरणारम्भसिद्धार्थं क्रत्वर्थस्यैव सौभरस्य फलत्रयान्वयः स
च पर्यायेणेत्युक्त्वा निधनवाक्यमात्रस्य चिन्ताविषयत्वात्सौभरवा-
क्योदाहरणमनर्थकमाशङ्क्य गुणफलान्वयस्याश्रयलाभार्थं निधन-
व्यवस्थायाश्च विषयलाभार्थमिति पक्षद्वयेऽप्युपयोगं प्रकृत्येतिश-
ब्देन सूचयन्नुदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तत्रेति सन्देह-
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ननु संख्यासंज्ञावद् गुणस्यापि धात्व-
र्थानपेक्षस्य भावनानन्वयात्साक्षाद्भावनाभेदकत्वानुपपत्तेः संख्यया
कर्मभेद इति धात्वर्थभेदवाचिनः कर्मभेदपदस्यात्रानुपपङ्गाद्धात्वर्थ-
भेदाभेदयोर्गुणप्रकरणे विचार्यत्वावगतेरिव बोभयथापि धात्वर्था-
भेदात्प्रकरणासङ्गतिं विचारस्याशङ्क्य भावनाभेदाभेदविचारस्य प्रा-
सङ्गिकत्वेन तावत्सङ्गीतमाह * यद्यपि चेति * भावनाभेदाभेद-
योरपि वा लक्षणार्थत्वेन गुणप्रकरणेऽप्यनुपपङ्गाद्धात्वर्थभेदाभेद-
वत्प्रकरणासङ्गतिः सम्भवतीति परिहारान्तरमाह * अथ वेति *
तस्या एव च शब्दान्तरं भेदकं भविष्यत्यपूर्वस्थानाभिधेयत्वात्कर्मभे-
दानुनिष्पाद्येव च तदिति न पृथग्विचारमर्हतीति शब्दान्तराधिक-

रणवार्त्तिकं पूर्वभेदस्य लक्षणार्थत्वनिषेधाद्भावनाभेदाभेदाविति वा-
च्ये शुद्धाया भावनाया निरूपणाशक्तैर्भेदचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य
धात्वर्थवच्छेदेन भेदानिरूपणे ऽपि फलावच्छेदेन भेदं निरूपयितुं
फलतो ऽपूर्वाभिभवति व्युत्पत्त्या भावना फलापूर्वशब्देनोक्ता भाव-
नाभेदाभेदयोरेव लक्षणार्थत्वे ऽपि धात्वर्थनिरपेक्षायास्तस्या नि-
रूपणाशक्तेस्तत्सिद्ध्यर्थं धात्वर्थभेदाभेदयोरपि विचार्यत्वाल्लक्ष-
णार्थतापिशब्देनोक्ता यद्वा लक्षणार्था चेत् वेदा कृत्वाप्रकरणानापि
सम्बन्ध इति सूचनार्थत्वेनोक्त्यापिशब्दो योज्यः । फलभेदादेव च
कर्मैक्याविशेषे ऽप्यनुष्ठानविशेषसिद्धिर्विचारस्य प्रयोजनवत्त्वं से-
त्स्यतीत्याह * एवं चेति * हीषादः फले विधौ निधनव्यवस्थाप-
काभावात् वृष्ट्यर्थे सौभरे हीष्वनियमाभावाद्वाद्यर्थे स्वर्गार्थं वा
इतरयोरपि प्रयोगे निधनव्यवस्थायां हीषेव प्रयोक्तव्यमित्येको
विशेषः । यदा तु हीषापि वृष्टिमेव प्रार्थयते तदा द्वे वृष्टौ पूर्वपक्षे
प्रार्थनीये सिद्धान्ते त्वेकैव सौभरेणेति विशेषान्तरं वृष्ट्यभावात्स-
स्यशोपापचौ यावत्या वृष्ट्या सस्यानि निष्पद्यन्ते तावत्या एव का-
म्यमानत्वात्तावत्याश्च सौभरादेव सिद्धेर्वृष्टेः सर्वस्य चासन्नतयैव
कान्तं वृष्ट्यादीति विचारग्रन्थवार्त्तिके कालान्तरीयतया काम्यत्व-
निषेधात्कालान्तरीयशोषशङ्कयामपि वृष्टिकामनानुपपत्तोरभ्युच्चय-
मात्रेणोक्तमिति सूचनयापि चशब्दः कथमिति सन्देहहेतु-
प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * यद्येवमित्यादे-
रधिकरणसमाप्तिपर्यन्तस्यान्येषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति
* केचित्तावदिति * ननूत्तरयोर्वाक्ययोर्निधनपदाश्रुतेर्निधनपदा-
न्वयो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * शास्त्रान्तरे त्रि-
ष्वपि वाक्येषु निधनपदश्रुतेस्तदालोचनेनेहास्याकाङ्क्षाकल्पनया
ऽनुपपन्नापत्तियद्यपिशब्देन सूचिता पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किं
तावदिति * पुरुषप्रवर्त्तकविधिलक्षणार्थं पुरुषशब्दमभिप्रेत्य पुरुष-
श्रुतिव्याख्यानार्थं पुरुषस्येत्यादिभाष्यमाद्यपदेन व्याख्यातं विधौ
पुरुषस्येत्यादिभाष्यमाद्यपदेन व्याख्यातं विधौ पुरुषशब्दस्यासाधुत्वा-
च्चार्वाविहितमङ्गं भवतीति च न्यायेन नियतस्य निधनस्याङ्गत्वा-
त्समाप्तायात्साधारण्यतः प्राप्तस्यापि विध्यर्थवत्त्वोपपत्तेरपरितो-
षादन्यथापुरुषश्रुतिव्याख्यानार्थमथ वेति भाष्यं निधनपदेनापि ही-
षान्वये निधनाक्षिप्तसौभरविशेषणत्वेन श्रुतिवृत्तस्यैव वृष्टिकामपद-
स्यान्वयोपपत्तः सौभरलक्षणार्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिशब्दः
स्वप्राधान्यवाची लक्षणाशब्दश्चान्यविशेषणत्ववाचीत्येवं द्वितीयेन

व्याख्यातं सूत्रसूचितहेत्वन्तरोक्त्यर्थमेवं चेति भाष्यं तृतीयेन वृ-
ष्ट्याद्यर्थं सौभरावयवत्वाद्धीपादेः सौभरद्वारा वृष्ट्याद्यन्वयसिद्धे-
र्निधने कामसंयोग इति प्रतिज्ञासूत्रावयवानुपपत्तिमाशङ्क्य फला-
न्तराभिप्रायत्वेन व्याख्यानार्थं सौभर इति पूर्वपक्षोपक्रमभाष्यं श्लो-
कस्य समस्तपूर्वपक्षभाष्यव्याख्यार्थत्वसूचनायान्त्येन व्याख्यातं ही-
षादेरित्यनेन निधनशब्दस्य हीषादिलक्षणादर्थतोक्ता फलान्तरान्वय
हीषादेः सौभरानपेक्षत्वापत्तेर्निधनत्वासिद्धिमाशङ्क्य फले विहि-
तस्य हीषादेराश्रयापेक्षायां प्रकरणात्सौभराश्रयत्वावगतेस्तत्र च
निधनत्वेनैव समाप्तानां निधनत्वानुवादोपपत्तिरिति सूचनार्थः । सौ-
भर इति सूत्रावयवो निधनशब्दस्य हीषादिलक्षणार्थत्वव्याख्यैव
व्याख्यातो भवति आद्यपादं व्याचष्टे * यदि हीति * शास्त्राभेदेन
हीषादेः सौभरनिधनत्वेन पठितस्य सौभरविधिभ्रुत्या विकल्पेन
प्राप्तस्य स्वरसतः प्रापणात्मकविधिमात्रप्रवृत्तयैकपुन श्रुत्या फला-
न्वयित्वेनाप्राप्तावध्यर्थतया गतिसम्भवे ऽन्यव्यावृत्तिफलत्वायागा-
द् बाधानुपपत्तेर्नियमो ऽनर्थकः स्यादित्याशयः । द्वितीयं व्याचष्टे *
वृष्टिकामेति * तृतीयं व्याचष्टे * पुरुषार्थेति * चतुर्थं व्याचष्टे * ५७११
तस्मादिति *

सर्वस्य वोक्तकामत्वान्तस्मिन्कामश्रुतिः

स्यान्निधनार्था पुन. श्रुति. ॥ २९ ॥

वाशब्दव्याख्यानार्थं तेन नास्य निधनादपरं फलमिति भाष्यं व्या-
चष्टे * उच्यत इति * अथेति भाष्येण हीषादेर्निधनपदान्वये फल-
पदस्य वाक्यभेदभयेनानन्वयात्प्रमादसमाप्तायापत्तिरित्याशङ्क्य त-
न्निरासार्थत्वेन वृष्टिकामायेत्यादिका या कामश्रुतिः सा तच्छब्दपरा
मृष्टसौभरविषया तद्विशेषणार्था न हीषादेः फलान्वयविध्यर्थेत्येवं स-
र्वस्योक्तकामत्वान्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्य-
तइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * निधनेन त्विति * फलश्रुतेर्हीषाद्यनन्वये
ऽपि निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरविशेषणार्थत्वाज्ञानार्थक्यापत्तिरि-
ति विशेषणत्वोक्त्या सूचितं निधनमात्रे हीष्विधौ निधानान्तरा-
नर्थक्यापत्तेर्निर्विशेषणस्य निधनस्यार्तिवदनुवादायोगाद् वृष्टिकामस्य
प्रकरणलभ्यनिधनविशेषणात्सौभरद्वारा निधनविशेषणत्वेनावगतस्या-
नुवादान्तर्गत्यवगतेरवाक्यभेदाशयः । भाष्ये लक्ष्यतिर्विशेषणत्वा-
द्धी पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * हीषेति * हीषो निधनपदेनासम्बन्धे नि-

धनपदानर्थक्यमित्यर्थः * उत्तरार्द्धे व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति * सौभरफलान्वयविधायिनो यो वृष्टिकाम इति वचनान्तरस्यैक्ये ऽपि फलस्योद्देश्यत्वाप्रत्युद्देश्यं च वाक्यसमाप्तेर्वचनान्तरैरिति बहुवचनं पदशब्दस्य लक्षणयावयववाचित्वात्सौभरावयवानां निधनादीनां समाभ्यासादेव प्राप्तत्वाद्धीषादिनियममाल्लविधौ नानेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । किमर्थं त्वित्याशङ्कोत्तरत्वेन निधनार्थेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * वृष्ट्यादिफलत्वेनोक्तस्यापि सौभरस्यात्रोपलक्षणं नानर्थकमित्यर्थः । यत्तु काम्यत्वाभावे हीषादीनां बलविशेषाभावेनाभ्योन्यबाधकत्वायोगाच्चियमानर्थक्यमुक्तं तत्परिहरति * विनापि चेति * सौभरत्वसामान्याभावात्सर्वासां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्यानां भक्तानां यः साधारणात्वात्सामान्यरूपः समूहस्तद्वच्चित्वादित्यर्थः । तथापि कथं बाध इत्यपेक्षायामाह * तच्छ्रुत्या हीति * सौभरश्रुत्या लक्षणया निधनान्तरप्राप्तेरर्थाक्षिप्तबद्धिप्रकर्षाविशेषाद् बाधा युक्तैत्यर्थः । सौभरशब्दस्य वाक्षरवाचित्वाभावात्तद्बाधेति श्रुत्यर्थबाधो नास्तीति परिहारमाह * अथ वेति * स्तुतिसाधनगैक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वात्सामान्यस्तद्बाधे प्रधानबाधद्वारापि बाधः शङ्कोते ऋगक्षरातिरिक्तविवर्णाक्षराख्यसौभरबाधे तु तस्य नित्यतकालसामभागपरिपूरणार्थत्वेन साम प्रति गुणभूतत्वात्तद्बाधेन कथं चित्सामबाधेति सूचनार्थम् * स्तोभेत्युक्तम् * परव्याख्यां ५७२। दूषयितुमुपक्रमते * एवं त्विति * सन्देहहेतुं तावत् दूषयति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * हीषिति * सिद्धान्तं दूषयति * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * निधनेति * निधनमात्रानुवादेन हीषिविधौ फलपदानर्थक्यात्सौभरश्रुत्यैव च प्राप्तत्वेन पुनः श्रुत्यानर्थक्याद्व्यवहितान्वयदोषपरिहारार्थं च वृष्टिकामविशिष्टनिधनानुवादेन हीषिविधानस्योक्तत्वावृष्टिकामत्वादेः प्राप्तत्वाद्नेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदाभावे ऽप्यबाधः कामत्वादेरपि प्राप्तैर्नित्यानुवादायांगाद्यथा चार्त्तैः शुद्धाया नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टाया निमित्तताश्रिता तथेह विधेयान्वयनिरपेक्षस्वरूपमात्रालोचने शुद्धस्यापि निधनस्यानुवादोपपत्तेर्विशेषणस्यानुवादान्तर्गत्याश्रयणहेत्वभावाद्विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्यर्थः । प्रकृताश्रयालाभस्य पूर्वपक्षनिरासहेतोरनुक्तत्वाच्चिधनान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदप्रसङ्गस्य च निरासहेतोः सुपरिहरत्वात्पूर्वपक्षनिरासो ऽप्ययुक्त इत्याह * पूर्वपक्षेति * स्वमतेन व्याचक्षाणः सन्देहस्वरूपं तद्वेतुं च ता-

व्यतिरिक्तपुत्रमाह * तस्मादिति * अन्यथा कलपरम्परासम्भवे सा-
धनभूतसौभरलक्षणानुपपत्तेः सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकृतसौभराध-
यन्वसम्भवासम्भवलक्षणसन्देहे हेतुमुच्यते * वाक्यश्रुतम् *
प्रकृताश्रयात्मासाद् गुणफलान्वये वाक्यान्वयस्येति श्रुत्यासम्भ-
वात्लक्षणोपपत्तेर्वाक्यसामर्थ्यसदसद्वालोचनासन्देहोपपत्तिरि-
त्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे - हीपिति - कथं तर्हि भाष्यं व्याख्येय-
मित्यपेक्षायामाह * तदा चेति - वृष्टिसाधने सौभरे हीपिविशौ
समाप्तायादेव प्राप्तेः फलतो निधनव्यवस्थार्थत्वावगतेर्हीपिति निध-
नमित्यर्थो लभ्यत इत्याशयः । विधेयहीपक्षरान्वये च वृष्टिकामशब्दस्य
हीपक्षरान्वयान्वाधानुपपत्त्या सौभरलक्षणार्थत्वकल्पनोपपत्तेस्तद्वि-
षयतया विशेषणशब्दो व्याख्येय इत्याह - वृष्टिकामार्थेति - ननु
सिद्धान्ते ऽपि हीपक्षरान्वयिसौभरोपलक्षणार्थत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य
हीपक्षरान्वयाभ्युपगमेन हीपेति सिद्धान्तवचनव्याप्तावयवेन
तन्निरासो न युज्येतत्याशङ्काह * न हीपेति - वृष्टिकामशब्दोक्तस्य
फलस्य सौभरोपलक्षणत्वमनपेक्ष्य स्वेन रूपेण न सम्बन्ध इत्यर्थः ।
पूर्वोक्ते सन्देहे सन्देहभाष्यमुपपाद्य पुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्यं यथा-
पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यनेन हीपादित्वनियोगविधेयाशयं व्याख्यातं
तथैव व्याख्येयमित्याह * तत्रेति - तत्र शब्दस्योक्तेन प्रकारेण स-
न्देहोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः । व्याख्यातभाष्यान्तर्गतस्य प्रयोगेति
भाष्यावयवस्य श्रुतिप्राप्तानां नियमेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वादित्यादि
वाक्यान्तर्केन हीपादिप्रयोगस्य सौभरश्रुत्याख्यवचनप्राप्तत्वेन सम्-
र्थत्वाद् बाधितुमशक्यत्वान्नियमार्थत्वेनापि विधेरर्थवत्त्वेन सम्भव-
तीति सूचिताद्व्याख्यानादन्यथा सौभरप्रयोगविधेर्नैव तदङ्गभूत-
हीपाद्यनुष्ठानसिद्धेः कुर्यादिति पृथक्प्रयोगविधिरनर्थकः स्यादित्ये-
वमपि व्याख्या सम्भवतीत्याह * प्रयोगेति - तामेव दर्शयति
* यदि हीति * अथ चेति द्वितीयपुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्यम् । अस्मि-
न्व्याख्याने सिद्धान्ते ऽपि निधनपदानन्वयेन तस्य सौभरलक्षणार्थ-
त्वायोगात्स्ववाक्यानुपात्तस्य विशेषमशक्यत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य
सौभरलक्षणार्थत्वे ऽपि तद्विशेषणत्वानभ्युपगमात्स्वप्राधान्योपप-
त्तेर्भाष्यानाङ्गत्वापत्तेश्च स्वार्थत्वाच्च फलश्रुतेरिति स्वप्राधान्याशय-
व्याख्यानायोगाद्यथाश्रुतं व्याचष्टे * किं चेति - ननु प्रकृतसौभ-
राधिकारिपुरुषप्रत्यभिज्ञानात्तस्य चावगतसौभरसाधनत्वेन काश्चि-
मानवृष्टिसाधनानपेक्षत्वात्साधनवाचिर्हीपादिपदान्वयानुपपत्तेः । शा-
स्त्राभेदप्राप्तानेकहीपादिव्यवस्थापेक्षत्वाद्यगमाद्धीपादिपदानां निधन-

व्यवस्थार्थत्वप्रतीतिः क्व तेषां व्यवस्थेति निधनव्यवस्थाविषयापेक्षा-
यां यथा यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्र-
जापतये च प्रातरिति देवताव्यवस्थार्थयोर्वाक्ययोर्व्यवस्थाविषय-
भूतहोमलक्षणार्थत्वेन सायम्प्रातशब्दयोर्देवतापदान्वयस्तथा वृष्टि-
कामादिशब्दानां निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरलक्षणार्थत्वेन ही-
षादिपदान्वयसम्भवे प्रत्यभिज्ञाऽविरुद्धा पूर्ववृष्टिकामादिकल्पनया
प्रकृताश्रयलाभक्लेशापादिका गुणफलान्वयकल्पना न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * साधनेति * अग्निसूर्ययोरन्यतोऽप्राप्तयोः कालद्वयल-
क्षितहोमे विधानात्फलतो व्यवस्था युक्ता इह तु सौभरश्रुतिप्राप्त-
नित्तरव्यावृत्तौ त्रिदांपपरिसंख्यापत्तेः व्यवस्थार्थत्वायोगात्प्रकृता-
नुपपत्तेरपूर्ववृष्टिकामाद्यवगमात्साधनापेक्षायां साधनसमर्पणार्थेनैव
हीषादिपदेन वृष्टिकामादेः सम्बन्धो न व्यवस्थार्थेनेत्याशयः । अ-
पूर्ववृष्टिकामाद्यवगतिः साधनापेक्षित्वोक्त्या सूचिता इतरस्मिन्निति
भाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * अनेन च भाष्येणास्मत्कृतमेव सन्दे-
हव्याख्यानं स्फुटीकृतमित्याह * तथेति * अङ्गुष्ठयमात्रार्थ-
त्वाद् भूयस्त्वभाष्यमुपेक्षितम् * हीषो निधनपदान्वयाद्वाक्यभे-
दाशङ्कानुपपत्तेस्तन्निरासार्थत्वेनाद्यसिद्धान्तसूत्रावव्याख्यानायोगा-
त्स्वयं सर्वस्य सौभरस्योक्तकामत्वेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाल्लक्षणया प्र-
कृतसौभरानुवादिका कामश्रुतिर्नापूर्वफलोत्तरार्थत्वेन व्याचष्टे *
सिद्धान्ते त्विति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वस्येति * परोक्षवृत्त्या
निधानान्तरप्राप्तेर्मन्यरत्वादप्राप्तावस्थस्यैव हीषः प्रत्यक्षवृत्त्या शीघ्रं
विधानान्न त्रिदांपत्वापत्तिरित्याशयः । वृष्ट्यादेः स्ववाक्यानुपात्तसौ-
भरविशेषणत्वायोगात्किमर्थं सौभरं विशेष्यतइत्याशङ्कोत्तरत्वेनोक्त-
रावयवव्याख्यानायोगात्किमर्थमनूद्यतइत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याच-
ष्टे * किमर्थेति * वृष्टिकामादिशब्दैः श्रुत्युपात्तफलत्याग्रेण सौभर-
लक्षणा न युक्तेत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * प्रकृतस्य सौभर-
स्यैकाक्षरसाध्यत्वेनाश्रयत्वायोग्यत्वादाश्रयत्वयोग्यस्य च निधन-
स्य प्रकरणाभावात्प्रकृताश्रयालाभेन गुणफलान्वयायोगाच्छ्रुत्यर्थो-
न्वयानुपपत्तेर्लक्षणा युक्तेति परिहरति * तदिति * फले साध्ये ने-
ष्टमाश्रयमाप्नुवादित्यन्वयः । श्लोकं व्याचष्टे * हीपेति * न केवलं
फलान्वयपरेण वाक्येनैवाश्रयलाभाद्वाक्यभेदः किं त्वाश्रयभूतस्य
निधनस्य सौभरेण विशेषणादपीत्याह * तथेति * स्ववाक्ये सौ-
भरानुपादानात्प्रकरणाद्विशेषलाभः कथमपीत्यनेन सूचितः । एवं
सति को दोष इत्याशङ्क्याह * तत्रापीति * ननु साक्षात्सौभरस्या-

अथवायोग्यत्वे ऽप्यवयवाविविनोरत्यन्तभेदाभावेनात्यन्तभेदाच्च
यागस्तोत्रयोर्न स्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुमिति
पूर्वाधिकरणवार्तिकोक्तन्यायाभावादवयवद्वाराश्रयत्वोपपत्तेस्तस्य
च प्रकरणलभ्यत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याभ्युपेत्यवादेन प-
रिहरति * किं चेति * हीपित्यक्षरं यद्यपि सौभरस्य साधनं त-
थापि क्व भक्तौ तन्निविशतइत्यनेन च धारणाभिधानानुवादानुपप-
त्तेस्तद्विधावपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः । सामानाधिकरण्यबु-
द्धिहेतुकत्वादभेदस्यैकस्मिन्वावयवे ऽवयविसामानाधिकरण्यबुद्ध्या-
भावेनाभेदाभावादेकावयवसाधनत्वेनावयविसाधनत्वानुपपत्तेरनङ्गे
चाङ्गावतारन्यायस्य प्राधान्यावस्थितमायत्तु तदङ्गेनोपसर्पतीति पूर्वा-
धिकरणवार्तिकं निषिद्धत्वाद्यथा शक्नुयात्तथाश्रयेदिति कल्पनानु-
पपत्तेरभ्युपेत्यवादमात्रत्वं दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति *
द्वादशाधिकरणसूत्रोदाहरणेनातिशयोक्तिः । ननु यथा पशुकामस्यौ-
कथ्यं गृह्णीयात्षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं
याजयेदित्युक्त्यादिग्रहयागाभ्यासानां फले विहितानां यागाभ्या-
ससमुदायात्मकज्योतिष्टोमाश्रितत्वेनावगतानां ज्योतिष्टोमस्यानेक-
यागाभ्यासरूपावयवस्योक्त्याद्यभ्यासमात्रेणाव्याप्तेः कावयवे स्थि-
तानां ज्योतिष्टोमसाधनतत्पेक्षायां तमग्निष्टोमात्पराश्रं गृह्णीयादि-
त्युक्त्यस्याग्निष्टोमपरत्वं वाक्यात्तं पराश्रमुक्त्येभ्यो गृह्णीया-
दिति च षोडशिनस्तत्परत्वं वाक्यादतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती-
तिचोक्त्यपरत्वेनावगतस्य षोडशिना ऽतिरात्रे विधानादतिरात्रस्य
सर्वान्यत्वप्रतीतेरन्ते निवेशस्तथा समाप्तायाद्भविष्यतीत्याशङ्कते *
अथेति * उक्त्यादीनां ज्योतिष्टोमस्याद्ये मध्यमे वा प्रदेशान्तरे
काप्यहष्टेरलौकिकत्वेन चान्यत्र स्थितानां रूपावधारणफलान्वयो-
क्त्यादिव्यपदेशासम्भवात्सम्भवत्स्वपि रूपावधारणफलान्वयो-
क्त्यादिव्यपदेशेषु वाक्यान्तरावगतस्यान्ते निवेशस्य विषयान्तरा-
विज्ञानेन फलार्थोक्त्यादिविषयत्वावधारणाद्युक्तो ऽन्ते निवेश ही-
षादीनां लोकावेदसामान्तरभक्त्यन्तरेष्वपि हष्टेरन्तनिवेशानियमा-
त्सौभरान्तनिवेशस्य च पाठप्राप्तस्य क्रतुपुरुषार्थसौभरसिद्ध्यर्थही-
षादिविषयत्वेनोपयोजितत्वात्स्वातन्त्र्येण फले विहितानां स्थाननिवे-
शानवगतेर्निधनानुवादो न सम्भवतीति परिहरति * तदिति *
श्लोकं व्याचष्टे * युक्तमिति * अलौकिकत्वं त्रेधोपपादयितुम् * ५७५।२
न चेत्युक्तम् * ग्रहयागाभ्यासत्वस्यान्यत्रापि भावात् ज्योतिष्टोम-
रूपनिष्पत्त्यर्थाभ्यासातिरिक्तत्वेनैवेषां निरूप्यत्वात्तन्मध्यपाते च

उच्यतेऽद्योमरूपनिष्पत्तावेव व्यापारापत्तेरद्वयत्वात्केवले कर्मशेषः
 स्यादित्येवदोष्यन्यायेन यागान्तरत्वायोगान्त्रान्तनिवेशं विना रू-
 पावधारणं न चानवधारितरूपाणां फले विधिरुक्थ्यादिसंज्ञा चोपप-
 द्यतइति स्वरूपेण फलान्वयित्वेन संज्ञित्वेन च त्रेधाप्यलौकिकते-
 स्याशयः। सम्भवत्यप्यन्यथा रूपाद्यवधारणे वाचनिकस्यान्ते निवेश-
 स्थानन्यविषयत्वात्फलार्थस्यैवोक्थ्यादेर्विषयत्वावसाय इत्यध्यानार्थो
 ऽनन्यविषयत्वेनेति श्लोकवयवो ऽन्तनिवेशं विना रूपाद्यवधारणा-
 भ्युपगमे ऽप्यन्तनिवेशोपपादनार्थ इति यो ऽपि चेति पश्चाद्वाच्य-
 या सूचितम् । अनेन चोक्थ्यादिषु व्यवस्थितं नियतमेव स्थानं यद्य-
 प्यव्यवस्थितं तथापि वाचनिकस्य स्थाननिवेशस्थानन्यविषयत्वादेत-
 द्विषयतयैव व्यवस्थितमित्यपि योजना सूचिता । कृत्वर्थत्वेन फ-
 लार्थत्वेन च यत्सौभरविधानन्तेनोपयोजित इत्युक्ते गुणफलान्वय-
 विधिव्याक्येनाश्रयान्वयाविधाने ऽप्यविहितस्याग्राह्यत्वापत्तेः क-
 ल्पितविधिविषयत्वाभ्युपगमाद्धीषादेः फलान्वयसिद्ध्यर्थेन सौभर-
 विधानेनोपयोजित इति भ्रान्तिं निरसितुं सौभरेण फलं विशेषितं
 नन्वस्य हीषादेलोकादिवर्त्तित्वे ऽपि प्रकृतस्य सौभरावयवभूतस्या-
 नन्यवर्त्तित्वान्निश्चय इत्याशङ्क्याह * यदीति * प्रकृतनियमे प्रमा-
 णां नास्तीत्याशयः । ननु स्वरूपेण हीषादेः प्रकृतग्रहणनियामकाभा-
 वे ऽप्याश्रयत्वेन गृहीते सौभरे हीषादेर्निधनस्थानत्वात्फलार्थस्यापि
 हीषादेः सौभरावयवत्वेन सौभरे समाप्ता तेन हीषादिनैक्यान्निध-
 नस्थानत्वं सेतस्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्यपि लोकादिगतौ
 हीषादिगुणफलान्वये विधिना गृह्यते तथापि प्रकृतसौभराश्रित-
 त्वाद्य एव सौभरावयवत्वेन समाप्तातो हीषादिः प्रकृतः फलार्थो
 ऽपि स एवेति सौभरावयवत्वेनैकत्वात्तदेव स्थानं भविष्यतीत्येकस्य
 हीषादेर्नानास्थानत्वादर्शनेनैवान्तनिवेशनियामकाभावस्योक्तत्वात्स्व-
 रूपैक्यमात्रेणाशङ्कानुपपत्तेः। सौभरावयवत्वेनैक्यं व्याख्येयम्। सत्यप्यै-
 क्ये प्रयोजनभेदे स्थानस्य देवदत्तादौ शक्तिभेददर्शनात्स्थानान्तरे ऽपि
 च सौभरारम्भसमाप्यन्तराले प्रयुक्तस्य हीषादेः सौभरावयवत्वो-
 पपत्तेरवयवान्तरोपजनापत्तेश्चोक्थ्योदिवदविरोधान्न कार्यान्यत्वे
 तत्स्थानत्वनियमसिद्धिरिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्या-
 चष्टे * न शब्दैकत्वेनेति * स्थानं दृष्टसामर्थ्यमित्यनेन शक्तिभेदः त-
 त्स्थानस्येत्यध्याहारः सूचितः । स्वरूपनाशाशङ्कानुपपत्तेस्तन्निरासा-
 योगादात्मीयवाचिस्वशब्दाङ्गीकारेण सौभरात्मीयस्य तदवयवत्व-
 रूपस्यानाशादिति व्याख्येयम् । न चेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातं धारव-

न्तीये निरस्तमपि प्रणीताधर्मन्यायमितरेतराश्रयाख्यदोषान्तराभि-
धित्सया पुनरुपन्यासपूर्वं निरस्यति * प्रासङ्गिकेति * निधन- ५७६।२
स्थानप्रयोगाभावे समाप्नोतेनैव हीषा सौभरसिद्धेः फलार्थस्य हीषः
सौभरसाधनत्वायोगात्स्थाननिवेशादेव सौभरसाधनता वाच्येत्या-
शयः । नन्वप्रकृतस्य हीषादेः फले विधौ तस्य सौभरसाधनत्वात्प्राक्
स्थानविशेषासिद्धेरितरेतराश्रयं स्यात्प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने तु तद्विरो-
धेनाप्रकृतग्रहणायोगात् प्रकृतग्रहणावगतेस्तस्य च समाप्नोत्या-
देव स्थानविशेषसिद्धेर्नैतरेतराश्रयापत्तिरित्याशयेनाशङ्कते * नन्वि-
ति * यद्येव चारवन्तीयसंस्कारः कश्चिद्विधीयत ततः कथं चिद् व्री-
हिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेदिति पूर्वाधिकरणवार्तिकन्याये-
नोपादीयमानत्वे प्रकृतग्रहणायोगमाशङ्क्यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्च-
न्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभज्ये मध्यमास्तान्मये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरुं ये
क्षोदिष्टास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरुमिति अभ्युदितेष्टावुपा-
दीयमानत्वे ऽपि तण्डुलादीनां प्रकृतग्रहणं दृष्टान्तितं चन्द्राभ्युदये
निमित्ते दार्शे हविः दार्शेभ्यो देवताभ्यो ऽपनयेदिति विभज्यतिवा-
क्यार्थस्य पष्ठे वक्ष्यमाणत्वादेवतां विना प्रक्रान्तदर्शानिपत्तेर्देवता-
न्वयाकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यैरत्र प्रकृतस्य हविषो देवतान्तरवि-
धावनपेक्षितविध्यापत्तेः प्रकृतहविर्विषयत्वावगमाद्यच्छब्दोपबन्धेन
प्रकृतविषयत्ववृद्धीकरणात्प्रकृतनियमो युक्तः । इह तु श्रुतिकृतस्य
हीषादिमात्रप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञारूपेण सन्निधिना ।

श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं सन्निधेरेककर्मता ।

तत्र श्रुतिबलीयस्त्वं जानतां कथमेकता ॥

इति न्यायेन बाधायोगाद्वैतवन्तराभावाच्च न प्र-
कृतनियमस्स भवतीति वैषम्योक्त्या परिहरति * युक्तं
तत्रेति * अतो गुणफलान्वयरूपवाक्यार्थायोगान्निधनव्य-
वस्थारूप एव वाक्यार्थो युक्त इत्युपसंहरति * तस्मा-
दिति * ननु वृष्टिकामादिशब्देन सौभरलक्षणापत्तेर्निधनव्यवस्थापक्षो
ऽप्ययुक्त इत्याशङ्क्याह * यदेति * अनेन च पुरुषश्रुतेरिति पूर्वप-
क्षहेतोर्द्वितीयव्याख्यापक्षे परिहार उक्तः । ननु साधनलक्षणायामपि
कारीयादिसाधनलक्षणाप्रसङ्गे सौभरेण विशेषणाद्वाक्यभेदः स्या-
दित्याशङ्क्याह * तत्रेति * लक्षणायाः प्रकृतविषयव्यवस्थापकत्वा-
त्प्रकृतस्यैव साधनस्य लक्षणेत्याशयः । निधनव्यवस्थाविषयभूतप्रकृत-
सौभरविशेषलक्षणार्थत्वाच्च वृष्टिकामशब्दस्य कारीर्यादिलक्षणा-

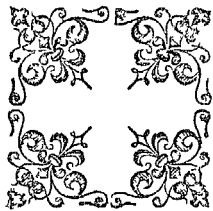
शङ्कामपि नाधिरोहतीत्याह * प्रकृतेति * कामोपबद्धानां पदानां फलपरत्वस्यैकादशाद्ये वक्ष्यमाणत्वाद् वृष्टिकामशब्द एव वृष्टिशब्द उक्तः । यथान्नाद्यस्य स्वर्गस्य वा साधनभूतं सौभरं वृष्टिशब्दो लक्ष्यतीत्याशङ्का न सम्भवति तथा वृष्टिसाधनकारीर्यादिलक्षणाशङ्कापि न सम्भवतीति सूचनार्थम् * दृष्टान्तत्वेन न चेत्युक्तम् * पुरुषश्रुतेरिति पूर्वपक्षहंतोर्विधिपुनः श्रुत्यपेक्षव्याख्यापक्षे परिहारमाह * सत्यामपि चेति * काम्यत्वाभावे हीषादीनां तुल्यबलत्वेनैकस्येतरबाधकत्वायोगान्नियमायोगाशङ्का विनापि च गुणकामत्वेनेत्यादिवार्तिके निरस्तेतीत्युक्तमित्यनेनोक्तम् । ननु प्रवो देवा ऽग्रय इत्याज्यसूक्ते समाम्नायावगतक्रमाक्रमान्तरेण चाप्रयोगदर्शनेन सौभराङ्गरूपापि विधीयमानस्य हीषादेः समाम्नायावगतस्थाननियमप्रमाणाभावात् वृष्टिसाधनं यत्सौभरं तस्य च यन्निधनमिति विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदो ऽस्मिन्नपि पक्षे स्यादित्याशङ्काह * ते चेति * नियमस्य यथाप्राप्तविषयत्वाज्जापूर्वविधाविव क्रमान्तराशङ्केत्याशयः । व्याख्याते ऽर्थे भाष्य योजयति * तदिति * समाप्ते ऽधिकरणार्थे परव्याख्यादूषणव्याक्षिप्तचित्तत्वात्प्रागनुक्तामनन्तरसङ्गतिमाह * तदिति * ननु वृष्टिसाधनस्य सौभरेण विशेषणादस्मिन्नपि सिद्धान्तव्याख्याने परव्याख्यावद्विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदस्य प्रसक्तस्यापरिहृतत्वेनाधिकरणार्थासमाप्तेरन्तराले स्वावसरानुक्तानन्तरसङ्गत्यभिधानमयुक्तमाशङ्कास्मिन् व्याख्याने वाक्यभेदाप्रसक्तिमाह * यस्त्विति * हीषा निधनान्वये तस्योद्देश्यत्वेनाविर्वाक्षतविशेषणत्वाद्वाक्यापन्नस्य निधनमात्रान्वयस्य प्रकरणलभ्यसौभरविशेषणत्वेनापादनप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तिः । फलपदान्वये तु तस्योद्देश्यलक्षणार्थत्वेन स्वयमनुद्देश्यत्वाल्लक्षणायाश्च हीषाद्यन्वयसिद्ध्यर्थत्वेन तदन्वयापादकप्रकृतसौभरविषयत्वावगमाच्च वाक्यभेदप्रसक्तिरित्याशयः । परव्याख्याने चादित आसीदिति भूतनिर्देशेनोक्तं प्रसङ्गान्निधनमात्रव्यवस्थार्थान्येतानि वाक्यानि तान्निधनकसौभरविशेषव्यवस्थार्थानि वेत्यनुष्ठानौपयिकं चिन्तान्तरं प्रस्तौति * इदं त्विति * सर्वशाखागतानां सौभरविशेषाणां न चैकं प्रतिशिष्यतइत्यनेन व्यवस्थया प्राप्तेरेकस्माच्च फलसिद्धेः समुच्यचायागे ऽपि विकल्पेन प्रयोगोपपत्तेर्हीषादिश्रुते सौभरावाचित्वेन तद्व्यवस्थापकत्वायोगान्निधनमात्रव्यवस्थार्थानीति पूर्वपक्षमाह * तत्वेति * सिद्धान्तं प्रतिजानातीति प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * सौभरगीत्यविशेषे ऽपि प्रतिशाखमवान्तरगीतिविशेषसद्भावाच्छा-

खान्तरस्थस्य सौभरगीतिविशेषस्य शाखान्तरस्थसौभरभक्तियोगे
सत्याधारभूताक्षरभूताक्षरविशेषाधीनत्वात्स्वरविशेषात् क्रमगीति-
विशेषाभिव्यक्तेर्विकल्पप्राप्तिविषयस्यैव नियमविषयत्वात्समस्त-
स्य च सौभरस्य वृष्ट्यादिसाधनत्वेन विधानाद्विकल्पप्रा-
प्तेः शाखाभेदेन पठितस्य समस्तस्यैव सौभरस्य व्यवस्थेत्यर्थः । श्लोके
व्याचष्टे * सामरूपं हीति * सूक्ष्मभिदभिन्नत्वाद् गीतिविशेषाणां भ-
क्त्यन्तरयोगे रूपनाशापत्तोरित्याद्युक्त्यर्थः । ननु न गिरागिरेति ब्रूया-
दिति गिरापदनिषेधानुवादेनैरं कृत्वोद्गोयमितीरापदविधानाद्यज्ञा-
यणीयस्य गिरापदस्थानं इरापदप्रयोगाद्रूपान्यत्वापत्तिर्यथा न विरु-
ध्यते तथा रूपान्यत्वापत्तिरविरुद्धेत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * तत्र
रूपान्यत्वात्मकविकारानभ्युपगताविरापदविधिविरोधापत्तेस्तत्पारि-
हारार्थं विकारो युक्तः न त्विह विरोधो ऽस्तीत्याशयः । ननु विका-
राश्रयणे विरोधो नास्तीत्याशङ्क्य * सर्वत्र चेत्युक्तम् * प्राप्तरूपा-
न्यत्वात्मके विकारे प्राप्तिप्रमाणविरोधापत्तेः शरैः कुशानां फलचम-
सेन सोमस्य सूर्यादिपदेन वाग्न्यादिपदस्यागत्यैव बाधदर्शनात्स-
त्याङ्गतौ बाधा न युक्तेत्याशयः । विकल्पप्राप्तौ चेत्यनेन समस्तैव चे-
ति चशब्दाध्याहारेण युक्त्यन्तरोक्त्यर्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् । ननु
निधनमात्रनियमश्रुतौ अश्रुतसमस्तनियमाभ्युपगमो न युक्त इत्या-
शङ्क्याह * अत इति * शिष्याचार्ययोः सहभोजनप्राप्तौ शिष्यस्य
कांस्यभाजित्वनियममनियतपुत्रभोज्याचार्यो ऽनुसन्धानो लोके
दृश्यतइति द्वादशाधिकरणसिद्धौ दृष्टान्तः । यद्वा वृष्टिकामः सौभर-
णेति विधितः सौभरप्राप्तेः समाप्तायावच्च हीप्सप्राप्तेरुभयप्राप्तौ च स-
म्बन्धविधिर्जाघन्याधिकरणे, वक्ष्यमाणत्वात्सम्बन्धाविधप्रतीतिर्हीष
निधनसौभरविशेषोपादानं च विना सम्बन्धासिद्धेर्हीप्तिधनकसौ-
भरनियम एव विध्यर्थ इत्याह * एषो ऽपि चेति, * एवमेव सि-
द्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकारण्डमीमांसाप्रशङ्कनप्रतिवसन्तसोमयाजिभ-
ट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवय-
वरिण्यां न्यायसुधाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

॥ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ ग्रहाग्रतायाः ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयत्संयोग-

५७८१४

स्याशेषमूतत्वात् * १ *

निश्चिताविधेयत्वस्य गुणस्य क पूर्वत्रासम्भवाद्भेदकत्वं क वा फले विधानेन व्यवस्थार्थत्वेन वा पूर्वत्र सम्भवात् अभेदकतेति निर्णीते सन्दिग्धविधेयत्वस्य क विधेयत्वात् भेदकत्वं क वा तदभावाद्भेदकतेति निर्णेतुं यदि रथन्तरसामा यदि बृहत्सामेति वा-
क्ययोः किं रथन्तरसामत्वबृहत्सामत्वे विधीयेते ज्योतिष्टोमएव वा ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्ततयोच्यते इति चिन्तां दर्शयितुं तत्रेति सन्देहभाष्यं एकापूर्वसाधनीभूतस्तुतिसमूहात्मकस्तोत्रविशेषरूप-
पृष्ठैक्ये ऽप्यवान्तरकार्यभूतायाः स्तुतेर्गुणसङ्कीर्णात्मकत्वाद् द्रव्या-
न्तरेण शूरादेर्बृहता च चित्रादेर्गुणस्य कीर्त्तनात् बृहद्रथन्तरयोर्द्वार-
भेदेन पृष्ठसाधनत्वात्समुच्चयावगतेर्नित्यत्वेन कादाचित्कत्वान्निमित्त-
त्वानुपपत्तेः । सिद्धान्तवचनशक्त्ययोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितु-
माह * ज्योतिष्टोम इति * न्यायाद् बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयावगमे
ऽपि बृहद्वा रथन्तरं चेति वचनाद्विकल्पपावगतेः पाक्षिकत्वान्निमित्त-
त्वोपपत्तिरित्याशयः । एवमपि कर्माश्रुतेस्तद्भेदाभेदसन्देहो न
युक्त इत्याशङ्क्य निरस्यन् भेदाभेदविषयत्वेन सन्देहभाष्यं व्याचष्टे
* तत्रेति * रथन्तरसामत्वस्य बृहत्सामत्वस्य वा गुणस्य सोम-
यागविषयत्वात्सोमशब्दस्य सोमसाध्ययागलक्षणार्थत्वसूचनार्थं
सगुणमित्युक्तं बृहद्रथन्तरसामत्वयोज्योतिष्टोमे प्राप्तत्वेन विधेय-
त्वात्सामान्तरनिवृत्त्यर्थत्वे च तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । कर्मान्तरत्व-
निश्चयात्सिद्धान्तासम्भवेन सन्देहायोगमाशङ्क्य प्राप्तयोरपि बृहद्रथ-
न्तरसामत्वयोर्ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्तार्थं कीर्त्तनमिति सूचनार्था

ग्रहाग्रताविशेषविध्युक्तिरित्येवं सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यं व्याख्या-
तुम् * तस्यैवेत्युक्तम् * यदीति सन्देहहेतुभाष्यं प्रकरणाद् बृह-
द्रथन्तरसामशब्दयोज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः पूर्वपक्षायोगादयुक्त-
माशङ्क्योपपादयितुमाह * तत इति * सर्वसामकार्येषु रथन्तर-
मेव बृहदेव वा न सामान्तराणीति कृत्स्नेन क्रतुना रथन्तरस्य बृहतो
वा संयोगे ज्योतिष्टोमे सामान्तरविध्यानर्थक्यापत्तेस्तदयोगात्कर्मा-
न्तरत्वं रथन्तरं बृहद्वत्येवेति सत्तामात्रेण रथन्तरस्य बृहतो वा
क्रतुसंयोगे त्वकर्मन्तरतेत्याशयः । नन्वेवं सति बृहद्रथन्तरयोर्वि-
शेषणत्वेन सामान्तरव्यावर्त्तकत्वावगतेः कृत्स्नक्रतुसंयोगस्यैव न्या-
य्यत्वात्सिद्धान्तानुपपत्तेः । सन्देहो न युज्येनेत्याशङ्क्यासत्ताव्यावृ-
त्त्यापि बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिकत्वात् विशेषणत्वोपपत्तेर्न तन्मात्रेण
कृत्स्नक्रतुसंयोगसिद्धिरिति परिहारसम्भवे ऽपि प्रौढ्या क्रतोरेव
विशेषणत्वाभ्युपगमेन सिद्धान्तसम्भवं वक्तुमाह * तत्सिद्ध्यर्थम-
पीति * विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्कते *
ननु चेति * पूर्वपक्षे तावन्निमित्ततैव नास्तीति परिहरति * भवे-
दिति * केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वस्याप्राप्तत्वाग्निमित्तत्वं न स
सम्भवतीत्याशयः । ननु सिद्धान्ते ऽपि अप्राप्तत्वादेव केवलबृहद्रथ-
न्तरसामकत्वस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * निमित्तत्व-
मपि चेति * समासश्रुत्यवगतस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य केवल-
बृहत्सामकत्वस्य वा प्राप्त्यभावाग्निमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरव-
त्त्वस्य बृहद्वत्त्वस्य वा निमित्तत्वसम्भवात् बृहद्रथन्तरयोरसत्ताव्या-
वृत्त्यान्योन्यमात्रव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वाभ्युपगमेन विशेष्यत्वाभ्यु-
पगमेन वा बृहद्रथन्तरसामकत्वापादनेन निमित्तता सिद्धान्ते
ऽभ्युपगन्तव्येत्याशयः । नन्वेवमपि विशिष्टानुवाददोषापत्तेः कः
परिहार इत्यपेक्षायामाह * यत्सम्बन्धाच्चेति * शुद्धस्य क्रतोः सा-
म्नो वा ग्रहाग्रविधौ निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टस्यैव निमित्तत्वाव-
गतेर्विशेषणस्याप्युद्देश्यानन्तर्गतेन विशिष्टानुवाददोषापत्तिरित्याशयः ।
शुद्धस्योद्देश्यत्वायोगं विशेषणस्योद्देश्यानन्तर्गत्यभ्युपगमे ऽपि वाक्य-
भेदानापत्तिसूचनायार्त्यधिकरणभाष्यपाठः । पूर्वपक्षसूत्रस्थतुशब्द-
व्यावर्त्यसिद्धान्तोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यप्रकरणांक्तिर्युक्त्यन्त-
राणामभ्युपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * किं तावदिति * सन्निधिल-
क्षणात्प्रकरणात्सोमशब्दस्य ज्योतिष्टोमविषयत्वप्रतीतेर्बृहत्पृष्ठं भव-
ति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वचनान्तरेण बृहद्रथन्तरप्राप्तेर्यदि शब्द-
प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्य प्राप्त्यपेक्षत्वादकर्मन्तरत्वे च ग्रहाग्र-

विशेषस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगवचनेन ग्रहणात्प्रकृतकथम्भावानुग्रहो-
पपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्य चोत्पत्तिशिष्टसामान्तराभावेन बृहद्रथन्तरवि-
रोधिगुणान्तरानवरोधात् बृहद्रथन्तरयोः पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वा-
भावेन भेदकत्वानुपपत्तेर्दध्ना जुहोतीत्यादिवच्च प्रकृतकर्मप्रत्यभि-
ज्ञानादकर्मान्तरतेत्यर्थः । बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणो गुणः कर्मान्तर-
माक्षिपेदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यानाथमिति भाष्यं
व्याचष्टे * एवमिति * बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरपूर्वक्रतुसंयोगादित्येव-
मर्थाभ्युपगमेन हेत्वर्थं क्रतुसंयोगादिति सूत्रावयवे पठिते नन्वि-
तिभाष्येण शब्दद्वयस्यापि ज्योतिष्टोमवाचित्वोपपत्तेर्हेत्वसिद्धिमाश-
ङ्क्य नेति ब्रूम इत्यनेन संयोगस्य कृत्स्नभूतत्वादित्येवमर्थनान्त्यसूत्रा-
वयवेन तन्निरासमुपक्रस्य तदुपपादनार्थं कथमित्यादिना तत्सन्देह-
हेतुसकृत्सं प्रागेव व्याख्यातत्वादुपपक्ष्य कृत्स्नक्रतुसंयोगोपपादनार्थस्य
यदि रथन्तरसामेति को ऽर्थ इत्यादिभाष्यस्यार्थं व्याचष्टे * कुत
इति * सामर्थ्यस्यैकार्थ्याधीनत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वं च विनैकार्थ्या-
योगाद्विशेषणत्वापेक्षा व्यवच्छेद्यत्वशब्देनासाधारण्यं व्याख्यातम् ।
ज्योतिष्टोमस्य चेति भाष्यावयवां ऽन्त्यपादेन व्याख्यातः । प्रातिलोभ्येन
श्लोकं व्याख्यातुं ज्योतिष्टोमे केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वाभावमात्रेण
कथं कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्यपेक्षायां केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणा-
त्केवलबृहत्सामकत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेदसिद्धिं वक्तुमाह * गुण-
श्चेति * तस्मात्कर्मान्तरमिति हि शब्दान्वयायाध्याहार्यम् । ननु विधेय-
स्यैव गुणस्य भेदकत्वात् बृहद्रथन्तरसामकत्वयोश्च निमित्तत्वे-
नाविधेयत्वाच्च भेदकतेत्याशङ्क्याह * इह चेति * यदि श-
ब्दोपबन्धेनेह निमित्तत्वं गम्यमानं बहुव्रीह्यर्थस्य विद्यमान-
स्य गम्येत तस्य च केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वरूपस्याविद्य-
मानत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विधेयत्वेन युक्ता भेदकतेत्याशयः । ननु
बहुव्रीह्यर्थस्य निमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरस्य बृहतो वा विद्यमान-
त्वान्निमित्ततोपपत्त्यतइत्याशङ्क्याह * नेति * ननु रथन्तरमस्य
सामेति विग्रहे रथन्तरस्य विशेष्यत्वप्रतीतेर्निमित्ततोपपत्त्यतइत्याश-
ङ्क्याह * न चेति * विग्रहवाक्यस्यावैदिकत्वेन समासस्थस्यैव वि-
शेषणविशेष्यत्वस्य ग्राह्यत्वान्तत्र च सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति
विशेषणस्य पूर्वनिपातस्मृतेः पूर्वनिपाताद्रथन्तरस्य विशेष्यता न
युक्तेत्याशयः । कृत्वन्तरेष्वपि च रथन्तरसद्भावान्न रथन्तरं क्रतुना
विशेषुं शक्यमित्याह * न च तदिति * अतो रथन्तरमेवास्य सा-
मेति बहुव्रीह्यर्थत्वान्तस्य चाप्राप्तत्वान्निमित्तत्वं न सम्भवतीत्युपसं-

हरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वायोगेन विधेयत्वावगतेः
 केवलरथन्तरमेवास्य सामेति बहुव्रीह्यर्थत्वात्तस्य चाप्राप्तत्वाच्चिमित्त-
 त्वं न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वा-
 योगेन विधेयत्वावगतेः केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणस्य गुणस्य भे-
 दकता युक्तंति प्रकृतमुपसहरति * अत इति * * निमित्तत्वावे-
 दकस्य यदिशब्दस्य का गतिरित्याशङ्क्य प्रतीतमपि निमित्तत्वमसम्भ-
 वात्त्याज्यमित्याभिहितम् । निमित्तत्वान्यथानुपपत्त्या केवलरथन्तर-
 सामकक्रत्वन्तरस्य विधेयत्वकल्पनापक्षस्तु केवलरथन्तरसामकक्र-
 त्वन्तरस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगात्प्रौढिमात्रेणोक्तः । ननु कर्मा-
 न्तरे ऽप्यतिदेशात् गायत्रादिसामान्तरप्राप्तेः केवलरथन्तरसामत्वं
 न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * शक्यं हीति * अतिदेशस्योपदेशेन बा-
 धोपपत्तेरित्याशयः । श्लोकान्त्यपादं व्याख्याय सामान्तरव्यावृत्त्या
 रथन्तरस्य ज्योतिष्टोमविशेषणत्वायोगे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं
 भविष्यतीत्याशङ्क्यानिरासार्थत्वेन तृतीयं व्याचष्टे * न चेति * र-
 थन्तरस्याविशेषात्सर्वसामकार्यविशेषणत्वप्रतीतेः पृष्ठव्यतिरिक्तेषु
 च सामकार्येषु तस्यायोगव्यावृत्तेरप्ययोगान्न सर्वव्यापिविशेषणत्वं
 सम्भवतीत्याशयः । महाबलमिदं चेच्छस्त्रमित्यादिवत्तर्ह्यविशेष-
 णस्यैव सत्तामात्रेण निमित्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्यानिरासार्थत्वेन द्वि-
 तीयं व्याचष्टे * नेति * विशेषणादिगायत्रच्छन्दस इत्यादिवत्तर्ह्यसाम-
 र्थ्यमेवास्त्वित्याशङ्क्यानिरासार्थत्वेनाद्यं व्याचष्टे * न च सामर्थ्येने-
 ति * गायत्रच्छन्दःप्रभृतीनां तु मन्त्रगतत्वेन विधावशक्तत्वाद-
 गत्या यथा कथं चिद् गतिः कल्प्येत्याशयः । समासाभावस्तु शङ्कितु-
 मेवाशक्य इत्याह * दृश्यते चेति * अतः सिद्धा कर्मान्तरतेत्याह
 * एतीति * ज्योतिष्टोम एव तर्ह्येकसामकत्वं विकल्पेन विधास्यत
 इति शङ्कते * अथेति * विषमशिष्टत्वाच्चिकल्पायोगमाह * न
 शक्यमिति * एतदेवोपपादयति * इदं हीति * क्रत्वन्तरे ऽपि
 तर्ह्येकसामकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * क्रत्वन्तरे त्विति * अ-
 नेन च ननु यथेत्याद्याशङ्कापरिहारभाष्यार्थो व्याख्यातः । स्वार्थप्रा-
 धान्याविधातादपि केवलरथन्तरसामकक्रत्वन्तरविधिरेव युक्त इ-
 त्याह * एवं चेति * ननु निमित्तार्थत्वे ऽपि बहुव्रीह्यर्थस्यैव नि-
 मित्तत्वात्स्वार्थप्राधान्यं न विहन्यतइत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति *
 कतो' स्वरूपेण निमित्तत्वायोगादित्याशयः । उक्तेन च प्रकारेण के-
 वलरथन्तरसामकत्वस्यावश्यविधेयत्वे व्यवहितान्वयहेतुहेतुमल्लि-
 ङ्गपक्षयोर्थादि रथन्तरसामेत्यस्य ग्रहाग्रविध्यैकवाक्यत्वाभ्युपगमात्

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्यनेन न्यायेनानेकाशोपादानल-
क्षणादपि गुणात्कर्मान्तरविधिसिद्धिरित्याह * यदि चेति * ऐ-
न्द्रवायवाग्रत्वस्य ग्रहणविशेषणत्वेन यागविशेषणत्वाभावात्तस्य च
पूर्वपक्षे ऽप्यतिदेशलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तद्वद्वारापि विधेययागविशे-
षणत्वानुपपत्तेः । कर्मान्तरस्याप्येन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टस्य विध्ययो-
गमाशङ्क्येन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टगृह्णातिपरप्रत्ययोक्तापूर्वभावनावि-
शिष्टयागभावनान्तरविध्युपपत्तिसूचनार्था ग्रहाग्रभावना विधानश-
ब्देनाक्ता क्रत्वर्थोत्पादकस्य वाजिनादेर्गुणस्य तन्निरपेक्षभावनाभेद-
कत्वाभावे ऽपि तदनुत्पादकस्य साक्षाद्भावनयैवान्वयाद्देवकत्वसू-
चनायापूर्वभावनाविध्युक्तिः । विधायकस्याच्छब्दानन्तर्यादपि सो-
मशब्दलक्षितयागविधिरवसीयतइत्याह * सोम इति * नन्विति
कर्त्तव्यतानुपदेशाच्च कर्मान्तरविधिनिर्वहतीत्याशङ्क्याह * सोमे-
ति * व्याख्याते ऽर्थे भाष्यमनुसन्धत्ते * इदमेवेति * वाक्येनेति
भाष्यावयवं यदिशब्दत्यागरुच्यध्याहारपक्षयोर्ग्रहाग्रविधेर्यागविध्ये-
कवाक्यत्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य वाक्यग्रहणस्य च यदि रथन्त-
रसामा सोमः स्यात्सौभरेण स्तुवीतेति सन्दंशाभिव्यङ्ग्यावान्तर-
प्रकरणोपलक्षणत्वेनोपपादयितुमाह * ग्रहाग्रेति * आहेति भा-
ष्येण स्याच्छब्दस्य यदिशब्दोपहतशक्तित्वाद्यागविध्ययोगमाशङ्क्य
यदिशब्दत्यागेनानुपघातोक्त्यर्थमत्र ब्रूम इत्यादिभाष्यं महावाक्ये
ऽवान्तरवाक्याप्रामाण्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यद्यपीति *
अथ वा यदीत्यथवाशब्दं यदिशब्दत्यागपक्षनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
परित्यागवदिति * ननु कल्पकाभावात्स्वोत्प्रेक्षामात्रकल्पितो रुच्य-
ध्याहारः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * कर्त्तव्यतेति * विधिनानिच्छतः
प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या रुचिः कल्प्यतइत्याश-
यः । वैकल्पिकत्वसिद्धिश्च रुच्यध्याहारप्रयोजनमेवकारेण सूचि-
ता अथ वा यथेत्यप्यथवाशब्दमध्याहारपक्षनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे
* अध्याहारादपीति * पक्षान्तरमन्यथाभूतं यद्वचयति तदेवं मत्वे-
त्यर्थः । कथं पुनरित्याशङ्काभाष्यं दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वोक्त्यर्थ-
त्वेन व्याचष्टे * परस्तिवति * यद्युपबन्धात्साक्षाच्च शालिभोजनस्य ५८१४
विधेयत्वप्रतीतिर्व्यत्ययाङ्गुपगमे ऽपि दध्युपसेचनस्य शालिभोजनं
प्रति यदिशब्दावगतनिमित्तत्वायोगात्तदेकवाक्यत्वानुपपत्तेः । स
यदि केन वाक्येन विहितत्वोक्तिः कथमित्याशयः । उच्यतइति भा-
ष्येण व्यवहितान्वयकल्पनया दध्युपसेचनस्येवमाणात्वेनावगतस्य
भोज्यव्यञ्जनार्थत्वेनेष्यमाणतया पाष्टिकान् पयसा भुञ्जीतेति व्य-

जनार्थपयःसाहचर्येणावधारणात् भोजनप्रयुक्तत्वेन तदभावे ऽनु-
ष्ठानासिद्धेः कांस्यभोजिन्यायनोपसेचननियमाच्छालिभोजननियमा-
वगतेः स यदि केन वाक्येन भोजनविधिसिद्धिरिति परिहृतेन वै
खल्वित्यनेन यद्विशद्धान्वये ऽपि इच्छावाचित्वाभावाक्षेप्यमाणत्वा-
वगतिः सम्भवतीत्याशङ्कोच्यतइत्यनेन कामप्रवेदने ऽकच्चिद्विती-
ति कच्चिच्छब्दोपपदवर्जं कामस्येच्छायाः प्रवेदने प्रज्ञापने गम्यमा-
ने लिङ्विभक्तिस्मरणाह्लिङ्वैष्यमाणत्वावगतिरुपपादिता तत्र कथं
व्यत्ययो लिङश्च कामप्रवेदनार्थतावगम्यतइत्याशङ्काह * व्यत्ययेने-
ति * भगत्यादिष्विति गत्यर्थस्यामो धातोर्भावे क्तप्रत्ययमुत्पाद्या-
नुनासिकस्य क्तिप् श्लोः द्वितीति दीर्घत्वादन्तर्गतमवगतमित्यान्त-
शब्दस्य ज्ञानवाचित्वात्लोकप्रसिद्धस्य व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वज्ञानस्य
सिद्धं च तदन्तं चेति विग्रहेणोक्तस्य विवरणं कथनमित्यर्थः ।
एवं जातीयके वाक्ये लोके व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वप्रतीतेरनिष्पन्न-
स्य चोपसेचनस्य निमित्तत्वायोगात्तद्विच्छाया निष्पन्नाया यद्विश-
ब्देन निमित्तत्वोक्त्यवगतेस्तत्समभिव्याहृताया लिङः कामप्रवेदना-
र्थत्वस्य न्याय्यत्वादङ्गभूतोपसेचनकर्त्तव्यतया च प्रधानभूतेष्यमा-
णभोजनाक्षेपाशक्तर्भोजनेष्यमाणत्वोक्तिर्वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्व्यत्ययस्य
न्याय्यत्वावगतेर्व्यत्ययकामप्रवेदनार्थलिङङ्गीकरणं युक्तमित्याशयः ।
एवमिति दार्ष्टान्तिकभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * स यदि लौकिक-
वाक्येष्वेवं विधवाक्यार्थदर्शने सतीति तत्रशब्दार्थः व्यत्ययाभ्युप-
गमस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां विधिशक्तिप्रतिबन्धक्यद्विशब्दाप-
नयनं प्रयोजनमाह * ततश्चेति * गुणविधायिरणन्तरसामशब्दानपे-
क्षत्वे ऽपि कर्मविधिस्तावत्सम्भवतीति पदद्वयोपन्यासेन सूचितम् ।
नन्वेवं सतीति भाष्येण ग्रहाग्रताविधेर्यद्विशद्धान्वये सत्यविधायक-
त्वापत्तेर्ग्रहाग्रता नानुष्ठेया स्यादित्याशङ्कोच्यतइत्यादिना परिहृतं
तस्याशयद्वयमाह * ग्रहानिति * ऐन्द्रवायवशुक्राग्रत्वयोर्विधेय-
त्वेनेष्टत्वात्तच्छब्दयोरुपन्यसनीयत्वे ऽपि तयोरप्राप्तत्वाद्विधायकाभ्र-
वणे ऽपि विधायककल्पनेनावश्यविधेयत्वसूचनायानुपन्यासः । इ-
ष्यमाणस्य साध्यत्वावगतेः फलवच्च यागानुष्ठानमात्रेण ग्रहाग्र-
त्वासिद्धेः पृथक् प्रयत्नसाध्यत्वात्कर्त्तव्यत्वकल्पनेत्याद्याशयार्थः । ग्र-
हाग्रताविशेषमिच्छतो यागोपदेशेन ग्रहाग्रताया यागप्रयुक्तत्वसूच-
नेन यागाङ्गत्ववर्धनात्साङ्गयागविधिनैव ग्रहाग्रताविशेषस्यापि वि-
धिरिति द्वितीयार्थः । हेतुहेतुमतोर्लिङ्गिति हेतौ कारणे स्वार्थान्या-
शुष्ठानापादके तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञत्वेन स्मृते प्रयोजके हे-

तुमति च फले परेण स्वार्थानुष्ठेयपाद्ये प्रयोज्ये लिङ्गविभक्तिस्मृ-
तेः स्यादिति हेतौ लिङ्गं गृहीयादिति विधौ गृहीयादिति चाहेतुम-
ति स्यादिति विधाविति पक्षान्तरोपन्यासोऽपि पूर्वापरितोषणैवे-
त्याह * विनैवेति * न केवलं यदि शब्दत्यागाध्याहारभ्यां विनेत्य-
पिशब्दार्थः । रथन्तरसामेति भाष्यं हेतौ स्यादिति लिङ्गपक्षे रथन्तर-
सामसोमहेतुका पेन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः कर्त्तव्या इत्येवं विशेषणपरत्वेन
व्याख्यातुमाह * तत्रेति * यागकर्त्तव्यतास्मिन्पक्षे न सिद्ध्येदित्याशङ्का-
ह * न चेति * हेतुमति गृहीयादिति लिङ्गपक्षेऽप्येतद्व्य भाष्यम् । पेन्द्र-
वायवाग्रत्वहेतुरथन्तरसामा सोमः कर्त्तव्य इत्येवं व्याख्यास्य न पक्षं
तावदाह * अथ वेति * ननु हेतुमति लिङ्गपक्षे यदि शब्दस्य व्यव-
हितान्वयाभावेऽपि पेन्द्रवायवाग्रत्वस्य विशेषणत्वेन प्रागभिधेय-
त्वादपेन्द्रवायवाग्रान् गृहीयाद्यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादिति प-
दानुपूर्व्या वाक्यार्थव्याख्यापक्षे मध्यपतितस्य यदि शब्दस्य पूर्वञ्चारि-
तहेतुमदर्थं लिङ्गव्याख्युपगमे न स्यादिति लिङ्गव्याख्याभावाच्चिरूप-
पदायाश्च लिङ्गो हेत्वर्थत्वानुपपत्तेः सोमयागस्य केन चिच्छब्देन हे-
तुत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्काह * अनुक्तमपि चेति * हेतुमता हेतुमा-
त्राक्षेपात्सोम एव हेतुरिति कथमवधारणेत्याशङ्का सन्निधेश्चेत्युक्तं
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रापीति * परप्रकरणस्य क्रत्वन्तरस्यावान्तरप्रक-
रणाभिव्यञ्जकसन्देहशून्यायां शाखायां वाक्यं विना ग्रहाग्रविशेषस्य
तदङ्गत्वयोगादङ्गाङ्गित्वलक्षणार्थत्वं प्रयोज्यप्रयोजकत्वाख्यहेतुहेतु-
मत्वोक्तेर्वक्तुं कार्यतेऽन्यार्थमन्यदनुष्ठाप्यतेऽनेनेति व्युत्पन्नेन कारण-
शब्देन हेतुशब्दो वैयाकरणानुसाराद्व्याख्यातः । फलशब्देन च वैया-
करणानां हेतुमच्छब्दव्याख्यापरार्थापाद्यानुष्ठानत्वलक्षणप्रयोज्यत्व-
विवरणायैव द्रष्टव्या सुखग्रहणायोक्ताश्चतुरः पक्षान्संगृह्णाति * यदि
शब्देति * ननु किमर्थः पूर्वपक्षेऽतिनिर्वन्ध इत्यपेक्षायामाह * सर्वं
चेति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय गृ-
ह्यथन्तरसामसंयोगस्य ग्रहाग्रत्वलक्षणारूपशेषानुष्ठानवेलायाम-
भूतत्वादिनिष्पन्नत्वादित्येव संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि
चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * क्रतोरपि ग्रहणवेलायामनि-
ष्पन्नत्वात्कथं हेतुमलिङ्गपक्षे निमित्ततेत्याशङ्कानिष्पन्नस्याप्यारब्ध-
त्वेन वर्त्तमानत्वाभिनिमित्तत्वं भवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तेन सूचितम् । श्लोकं
व्याचष्टे * प्रातःसवने हीति * स्वस्तयान्यानुष्ठानापादकवाक्यः ५८२।
यं कारणशब्दः पक्षत्रयाशयेन मम त्वित्युक्तं चतुर्थपक्षाशयेनाह * अथ
वेति * क्रतोरप्यनिष्पन्नत्वेनानिमित्तत्वाशङ्का स चेत्यनेन निरस्ता । यदि

जगत्सामाग्रयणाग्रानिति जगत्सामसंयोगस्य ज्योतिष्टोमं प्रत्यनङ्ग-
भूतत्वात्तत्साहचर्येण बृहद्रथन्तरसामसंयोगयोरप्यनङ्गत्वात्कर्मा-
न्तराक्षेपकतेत्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि च निःस-
न्दिग्धमिति भाष्यं व्याचष्टे * जगत्सामा चेति * जगदाख्यस्य
साम्नः क्वचिद्भावाज्जगत्यामृत्युत्पन्नस्य साम्नो जगत्सञ्ज्ञत्वप्रती-
तेः सामशब्दस्य रथन्तरसामबृहत्सामेतिवत् तुल्यवन्निदेशात्पृष्ठसा-
धनसामवाचित्वावगतेर्विधुवति च महादिवा कीर्त्यं पृष्ठं भवतीति
विभ्राद्बृहत् पिबत्विति जगत्यामुत्पन्नस्य महादिवाकीर्त्यस्य साम्नः
पृष्ठसाधनत्वेन विधानात् विधुवत्येवाग्रयणस्याग्रत्वं निविशतश्च
वक्तुं दशमे ज्योतिष्टोमस्य जगत्सामत्वं निषेत्स्यति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं

गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षनिरामद्वारा सिद्धान्तोक्तवर्थतया तुशब्दव्याख्यार्थे
तुशब्दादिभाष्ये प्रकरणग्रहणं प्राग्वद्युक्तान्तराणामप्युपलक्षणा-
येति दर्शयितुमाह * पूर्वोति * ननु ज्योतिष्टोमस्य अ-
हाग्रत्वलक्षणगुणविधौ प्रकरणादेव तद्गुणत्वलाभात्तद्वाची सो-
मशब्दोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थमेकस्येत्यादिसूत्रावयवं
व्याचष्टे * एकस्यैव हीति * भावे लकारव्याख्यानायाच्चारणा-
मित्युक्तं सोमः स्यादिति कर्मविधिप्रतीतिर्भेदमाशङ्क्य ग्रह-
णत्वलक्षणगुणविधानार्थत्वेनाकर्मविधित्वात्कर्मभेदनिरासार्थमेकत्व-
मिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * गुणोति * नन्वेतदुक्तमित्यादिभाष्ये-
ण बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरनेकसामकत्वाज्ज्योतिष्टोमेऽनुपपत्त्या-
शङ्कानिरासार्थत्वेन ज्योतिष्टोमस्य बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं पृष्ठं वा भव-
तीति गुणवाक्यत्वव्यात् बृहद्रथन्तरवत्त्वेनानेकसामत्वेऽपि बृहद्र-
थन्तरसामव्यपदेशोपपत्तेर्न बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेद-
इत्येवमेकत्वमिति सूत्रावयवस्य सूचितं व्याख्यान्तरमाह * अथ
वेति * बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं वेति वाक्याद् बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिक-
त्वावगतोरयोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवसूचनार्थं गुणवाक्यमिति
बहुवचनं पुनरिति भाष्यं समासासम्भवानुभाषणार्थत्वेन व्याख्या-
तुमाह * यत्स्विति * विशेषणाभावादिति भावव्युत्पन्नं विशेष-
णशब्देन नानेकसामकस्य क्रतोरैकेन साम्ना विशेषणाभावेऽभिहिते
ननु सामान्तरव्यावृत्त्या बृहद्रथन्तरयोर्विशेषणत्वासम्भवेऽपि वैक-

ल्लिपकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्यास्य क्र-
नोर्यत्सामेति सर्वसामकार्यानुवादेन तत्र रथन्तरं भवत्ये-
वेति अयोगव्यावृत्तेरव्यापकत्वेनासम्भवस्य न च रथन्तर-
सत्तामात्रं विशेषणमिति वार्त्तिकेनोक्तत्वात्सामान्तरसापे-
क्षस्य रथन्तरस्य विशेषणत्वापत्तेः सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्स-
मासविधातः स्यादिति सामान्तरेत्यनेनोक्तं तदुच्यतइत्यादिभाष्योक्तं
तावत्परिहारमाह *तत्रेति* प्रौढ्या स्वयं परिहारान्तरमाह *विग्रह
इति* पूर्वार्द्धे व्याचष्टे *यदि हीति* पाक्षिकत्वाविशेषणफलं नि-
त्यशब्देनोक्तं स्वातन्त्र्यलक्षणार्थवस्तुशब्दाक्तान्यनैरपेक्ष्यविशेषणफ-
लमन्यसहितशब्देनोक्तं स तयैवेत्येवकारेणान्यव्यवच्छेदव्याप्त्योर्व्या-
वर्त्तितत्वाभित्यस्य चान्यव्यवच्छेदं विना ऽन्यसहितस्य च व्याप्ति-
विना विशेषणत्वायोगादुभयमुक्तं पाक्षिकत्वात्त्वान्यव्यवच्छेदाभा-
वे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवे यतस्त्वित्यनेनोक्तं नन्वेव-
कारं विना विशेषणत्वानभिव्यक्तैर्यत एव कारस्तता ऽन्यस्य व्यावृ-
त्तिरिति न्यायेनैवकारस्यान्यव्यवच्छेदवाचित्वाभावाव्यवच्छेदोप-
त्तिरित्याशङ्क्य *यदि चेत्युक्तम्* विनाप्येवकारं समाससाम-
र्थ्याद्विशेषणत्वाभिव्यक्तिर्यदिशब्देनोक्ता एवकारापेक्षणे ऽप्यत्र स-
त्ताया विशेषणत्वात्तदस्यास्तीति वास्त्यर्थस्मृतमन्वर्थवृत्तिबहुव्रीह्य-
क्तत्वाच्च तत एवैवकारप्रयोगेणासत्त्वव्यावृत्तिर्युक्त्याशयः । यद्वेत्य-
नेन श्रुतविशेष्यान्वितेनाप्येवकारेण रथन्तरासत्त्वव्यावृत्तिसिद्धेर्ना-
श्रुतसत्तान्वयो ऽवश्यकल्प्य इत्युक्ते कथमन्यान्वितेनैवकारेणान्या-
सत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशयेन तत्रेति पृष्ठे तद्धीत्यनेन साम-
रूपताया नित्यत्वेन तद्विषयावधारणानर्थक्यादस्य क्रमाः
सामकार्यं करोत्येवेत्यवधारणार्थप्रतीतेरसतश्च कार्यकरणत्वायो-
गाद्*असत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्युक्तम्* ननु पाक्षिकत्वे ऽपि ज्या-
तिष्टोमगतसर्वसामकार्याव्यापित्वात्केवलस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः
सामान्तरसापेक्षस्य विशेषणत्वाभ्युपगमापत्तेः समासानुपपत्तिरि-
त्याशङ्क्यान्यसहितं च स्यादित्यनेन सूचितं परिहारमाह *न चे- ५८३३
ति* बृहद्रथन्तरे सामनी भवत इत्यादिवत् द्वेद्विनिर्देशे तद्भावे ऽपि-
वा गायत्रामहीयवादिबदेकस्तोत्रविषयत्वं सत्यन्यसाहित्यं विना वि-
शेषणत्वायोगात्केवलस्य सापेक्षत्वापत्तिः । रथन्तरं पृष्ठे भवतीति तु
सामान्तरनिरपेक्षस्य रथन्तरस्य पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन विधाना-
दस्य क्रतोर्यत्सामेत्यनुवादे ऽपि रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रमात्रद्वारा
क्रतुसम्बन्धित्वप्रतीतेः सर्वसामकार्याव्यापित्वे ऽपि विशेषणत्वस-

सम्भवान्न सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सामशब्दस्य क्रतुसम्बन्धिरूप-
 वाचित्वेऽपि रथन्तरशब्दसमभिहारात्पृष्ठमात्रद्वारा क्रत्वन्वयनिमित्त-
 त्वावगतेः पृष्ठसिद्धौ च रथन्तरस्य सामान्तरानपेक्षत्वात्समासा-
 विधातः प्रौढिमात्रेणोक्तः । परमार्थतस्तु सामशब्दं विनापि क्रतुसम्ब-
 न्धिनो रथन्तरस्य निमित्तत्वप्रतीत्युपपत्तेः । सामशब्दानर्थक्यप्रसङ्गा-
 दुक्तयो वैरूपसामा षोडशी वैराजसामेत्यादिषु पृष्ठार्थे वा प्रकृति-
 लिङ्गसंयोगादित्यनेन न्यायेन वैरूपादेः पृष्ठसाधनत्वद्योतनार्थत्वेन
 साम्नः पृष्ठलक्षणार्थत्वात् दूरापास्ता सामान्तरापेक्षेति यद्वेत्यनेनोक्त-
 म् । सामशब्दस्य च पृष्ठलक्षणार्थत्वे बृहद्रथन्तरयोस्तद्विषयत्वे-
 नेनरेतरव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वं सम्भवतीत्याह * अथ चेति * पू-
 र्वार्द्धव्याख्यानमुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रम-
 ते * अथ वास्तिवति * विग्रहे यद्विशेष्यत्वमित्यवयवं व्याख्यातुं न
 च क्रतुविशिष्टं रथन्तरमिह प्रतीयतइति पूर्वोक्तं दूषणमनुभाषते *
 ननु चेति * परिहारत्वेन श्लोकावयवं व्याचष्टे * उच्यतइति *
 कृत्स्नसंयोगाभावेन रथन्तरस्य विशेषणत्वायोगादवैदिकस्यापि च
 विग्रहवाक्यस्य वैदिकसमासव्याख्यानार्थत्वेन वेदानुमतत्वात्तद्ग-
 तापि विशेष्यतागत्याङ्गीक्रियतइत्याशयः । वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वा-
 योगाद्रथन्तरं साम यस्याः साविति विग्रहस्यापि अन्यपदार्थप्राधा-
 न्यार्थत्वावगतेर्लोहितांष्णीषादिवद्विशेषणतात्पर्यमात्रमत्राभिप्रेतमि-
 ति विवक्षोक्त्या सूचितमाननु क्रत्वन्तरेष्वपि रथन्तरस्याभावान्न क्र-
 तुना विशेषणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सर्वाङ्गोप-
 संहारिणा क्रतुप्रयोगविधिना युगपत्सर्वसामग्रहणाद्विनियोगवाक्ये-
 ष्यश्च प्रकरणालोचनं विना क्रत्वन्वयाप्रतीतेरेकैकसामान्वयानवग-
 मान्नैकेन साम्ना क्रतुविशिष्टं शक्यः साम्नस्त्वेकैकेन क्रतुना पर्याये-
 णान्वयादेकेन विशेषणत्वोपपत्तिरनन्तरंमवापपादयिष्यते । यद्यपि
 तु विधिना रथन्तरस्य युगपदनैकक्रतुसाधारण्याप्रतीतावपि वास्त-
 वात्साधारण्यादस्यैव रथन्तरं सामेति क्रत्वन्तरव्यावृत्त्या ज्योतिष्टोम-
 स्य रथन्तरविशेषणत्वासम्भवस्तथाप्ययोगव्यावृत्त्या सम्भवतीत्यु-
 पेत्यवादाशयः । परमार्थतस्तु कार्यान्वये विशेषणापेक्षणात्स्व-
 वाक्योपात्तैन्द्रवायवाग्रत्वलक्षणकार्यान्वायिनि च रथन्तरे ज्योतिष्टो-
 मस्यासाधारण्योपपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैव रथन्तरमैन्द्रवायवाग्रत्वे नि-
 मित्तमित्यन्यव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवं वक्तुमाह * स्ववाक्ये चे-
 ति * देवदत्तस्य गौरानय इत्यादौ यस्तुतां देवदत्तयज्ञदत्तादीनां
 गोसम्बन्धतुल्यत्वेऽप्यानयनान्विते गवि देवदत्तस्यासाधारण्याद्वि-

शेषणतेत्याशयः । इष्टान्तमेवोपपादयति * तथा हीति * गोसम्बन्धो न देवदत्तस्य केवलः किं तु यज्ञदत्तादेरपि येन गौस्तस्यैवोच्येत न चोत्पलस्य नीलत्वं केवलं किं तु रक्ततापि येन तदेवोत्पलमुच्येतेत्येव योज्यम् । वस्तुतो ऽसाधारण्ये च विशेषणमनर्थकं स्यादित्याह * यदि चेति * अतो देवदत्तस्य गौरित्यादौ वाक्योपा- ५८४।१
स्तानयनादिकार्यान्वितगवादिविशेष्यविषयमेव देवदत्तादेर्विशेषणस्यासाधारण्यं वाच्यं न वास्तवमित्याह * तस्मादिति * नन्वन्येषामपि सोमयागानां ज्योतिष्टोमविकारत्वाद्द्वयन्तरसामत्वनिमित्तैन्द्रवायवाग्रत्वप्राप्तैर्नैन्द्रवायवाग्रत्वनिमित्तभूतरथन्तरविषयमपि ज्योतिष्टोमस्यासाधारण्यं भवतीत्याशङ्क्याह * अस्ति चेति * क्रत्वन्तरस्य रथन्तरस्यातिदेशान्निमित्तत्वप्राप्तावप्युपदेशात् ज्योतिष्टोमस्यैव निमित्तत्वेन पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्तीत्यादौ स्तोत्रान्तरसाधनरथन्तरवति क्रत्वन्तरे रथन्तरानिमित्तैन्द्रवायवाग्रत्वप्राप्तिनिवृत्त्यर्थमिष्टत्वात् ज्योतिष्टोमस्यापि स्ववाक्योपात्तकार्यान्वितरथन्तरविषयमसाधारण्यमस्तीत्यर्थः । शुद्धस्य च निमित्तत्वायोगान्निमित्तत्वप्रतीत्युत्तरकालं तन्निर्वाहार्थं विशेषणान्वयाभ्युपगमात्ततः प्राग्विशेषणविशेष्यभावानपेक्षणादुपसर्जनत्वेन रथन्तरस्य निमित्तत्वनिषेधानुपपत्तेः क्रतुरथन्तरयोर्मध्यं कस्य निमित्तत्वं कस्य निमित्तविशेषणतेत्यपेक्षार्यां प्रथमप्रतीतत्वाद्द्वयन्तरस्यैव निमित्तता युक्तेत्याह * प्रथमतरेति * इष्यते पाक्षिकं वस्त्विति श्लोकव्याख्यानमुपसंहरति * तस्मादिति * सम्भवति च रथन्तरविशिष्टस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य वा रथन्तरस्य निमित्तत्वे यदिशब्दत्यागादयश्चत्वारो ऽपि पक्षा न युक्ता इत्याह * हेतीति * शुद्धायाश्च लिङः कामप्रवेदने हेतुहेतुमतोर्वा प्रयोगाभावात् यदिशब्दोक्तस्य निमित्तत्वस्यानिष्पन्नक्रियाविषयत्वायोगान्निष्पन्नतादिच्छाविषयत्वाभ्युपगमेन तदुपबद्धाया लिङः कामप्रवेदनार्थतां निमित्तत्वायोगाद्वा तद्गतेन स्वतत्ताप्यनुष्ठानप्रयोजकत्वेन प्रयोजकत्वसाभ्यास्त्वार्थान्यानुष्ठानप्रयोजकत्वलक्षणया हेत्वर्थतां मध्यमानान्यनुत्पत्तिनिमित्तकरक्षोऽन्यनुवचनविधिशेषे वा रक्षांसि वा एवं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायतइत्यन्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरक्षोपघातार्थत्वेन रक्षोऽनीस्तुत्यर्थं यर्ह्युपबद्धस्यान्यजन्मनस्तर्ह्युपबद्धरक्षः प्राप्तिनिमित्तकनैमित्तिकत्वकीर्त्तनात् यर्हि शब्दसमानार्थस्य यदिशब्दस्य नैमित्तिकर्वाचित्वमभ्युपेत्य तद्गतेनान्यसत्तयास्यानुष्ठानस्य प्रयोज्यत्वेन प्रयोज्यत्वसाभ्यात्परार्थप्रयो-

ज्यस्वानुष्ठानत्वलक्षणया तदुपबद्धाया लिङो हेतुमदर्थतां वक्तुं
 निमित्तत्वप्रतीतेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्यो-
 क्तरीत्यासम्भित्वेन त्यागायोगाच्चाप्रतीतकामप्रवेदनाद्यर्थग्रहणं यु-
 क्तमित्याह * न चेति * बृहद्रथन्तरयोर्ग्रहणवेलायामनिष्पन्न-
 त्वान्निमित्तत्वायोगस्याथेत्याद्यनुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं व्याचष्टे
 * भूतेति * लोके भूतस्य पुत्रजन्मादेरुत्सवादौ वर्त्तमानस्य च
 क्षेमसुभिक्षत्वस्य वासं भविष्यतश्च वर्षस्य गृहकरणे वेदे च पुत्र-
 जन्मादेरेव भूतस्येष्ट्यादौ वर्त्तमानस्य च दीक्षितत्वस्य दानादिप-
 र्युदासे भविष्यतश्च दर्शपूर्णमासारम्भस्यारम्भणीयायां निमित्तत्वा-
 योगहेतुत्वं नाशङ्कनीयमित्यर्थः । यदि तु निष्पन्नं नैव निमित्तं भा-
 व्यमित्याग्रहस्ततः सङ्कल्पितत्वेनाननुष्ठितस्यापि भोजनस्य स्थलस-
 म्भारजेन निमित्तत्वापपत्तेर्निष्पन्नकार्यकारित्वान्निमित्तत्वोपचारः स-
 ५८५।२ म्भवत्येवेत्याह * अपि चेति * सूक्तवाक्येव याज्येतिवदौपचारि-
 कत्वद्योतनायैवकारः एकान्तावधारितत्वंमेवोपपादयति * ज्योति-
 ष्टोमेति * अङ्गभेदेन साङ्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिकाङ्गानवधार-
 णात् कस्य चित्प्रयोगस्य निरूपितैकरूपस्योपक्रमपूर्वसमाप्त्यसिद्धे-
 रिदं कुर्यामिदं वेति च प्रयोगमध्ये दालायमानमतः कालविक्षेपात्
 प्रयोगनैपुण्यासिद्धेः प्रयोगप्राशुभावार्थं च शुष्काष्टकाले निरूपितै-
 करूपप्रयोगाभ्यासांसिद्धेर्वैकल्पिकाङ्गनिमित्तकेषु नानर्त्विक्तृकेष्वै-
 न्द्रवायवाग्रत्वादिषु नानर्त्विजां यजमानस्य च सम्प्रतिपत्त्यासिद्धेः
 प्रयोगस्य कौशलस्याभ्यासस्यादिशब्दोक्तायाश्च सम्प्रतिपत्तेर्वैकल्पि-
 काङ्गावधारणाधानसिद्धत्वादेवं विधाङ्गमिदं कर्म कर्त्तव्यमित्यव-
 धारणपूर्वकप्रवृत्तिनियमाज्ज्योतिष्टोमक्रमेणैव रथन्तरं प्रयोक्ष्यतइ-
 त्यकान्तेनावधारितमित्यर्थः । एकान्तावधारणमात्रेण कथन्निष्प-
 न्नकार्यकारितेत्याशङ्क्याह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * त-
 स्मादिति * क्रतोस्तु निमित्तत्वे वर्त्तमानमेव निमित्तं भविष्यती-
 त्याह * यदा त्विति * स्यादितिचेति भाष्यं व्याचष्टे * चेति *
 यत्त्वित्यादिसामान्यतो दृष्टानुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं द्वेधा व्याच-
 ष्टे * यत्त्विति * स्वयं साध्यविकल्पत्वं दृष्टान्तस्याह * अपि
 चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
 दिति * जगत्साम्नो ऽप्यपूर्वकर्मत्वाभावात् ज्योतिष्टोमापेक्ष-
 या कर्मान्तरं जगत्सामेत्युक्तं न विषुवदपेक्षयेति बहुवचनेन
 सूचितम् ।

॥ अथ अवष्टे. क्रत्वन्तरताधिकारताधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

उदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * राजेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ब्राह्मणादिकर्तृलक्षणेन गुणेनेह भेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्तृश्च प्रयोगाङ्गत्वात्तन्मात्रभेदकत्वोपपत्तेर्भाष्ये यागशब्दः प्रयोगलक्षणार्थ इति प्रयोगान्तरोक्त्या सूचितम् । कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा राजसूयवाक्यस्थो राजशब्दः क्षत्रियमात्रे वर्तते ब्राह्मणादिष्वपि वेति सन्देहो हेतुत्वेनोक्तस्तस्य साक्षान्मूलसन्देहत्वायोगाद्वर्णात्रयस्य राजसूये ऽधिकारः क्षत्रियमात्रस्य वेति मूलसन्देहहेतुभूतसन्देहहेतुत्वद्वारा मूलसन्देहहेतुत्वं दर्शयितुमाह * तत्सिद्ध्यर्थं चेति * न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतिन इति इत्यादिवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वाभावाद्वाजसूयवाक्यस्थराजशब्दविषयत्वं विचारस्य वक्तुमाधिकारीत्युक्तं त्रयाणामपि क्षत्रियस्यैवेति तथैवेत्यनेनातिदिष्टे योग्यत्वाद्वाचक इत्यध्याहारेण पूरणीयं केनचित्प्रकारेणेति यौगिकत्वोक्त्या सूचितम् । सन्देहान्तरं वर्णत्रयक्षत्रियमात्रवाचित्वसन्देहहेतुत्वेन दर्शयितुमाह * ततो ऽपीति * चतुर्थ्यर्थं तसिः । ननु राजसूये क्षत्रियमात्राधिकारे ऽप्येतयान्नाद्यकामं याजयेदित्येतद्वाक्यविहितेष्टिप्रयोगान्तरे वर्णविशेषानुपादानात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनावधिष्यत्वाद्भेदकत्वानुपपत्तेः सिद्धान्तासम्भवात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्कते * ननु चेति * योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेनैकस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगादन्नाद्यकामावेष्टेः प्रयोगस्य राजसूयान्तर्गतावेष्टेः प्रयोगान्तरात् भेदावगतेः सन्निधौ त्वविभागादित्यत्र कर्मान्तरविधित्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि प्रयोगान्तरविधिनान्नाद्यकामवाक्यस्यास्त्येवेति सूचयितुं पृथक्प्रयोगस्यैव वचनमित्येवकारः प्रत्युक्तः । राजसूयवाक्यस्यापि फलपरत्वाद्वाक्यभेदापत्तेर्वर्णविशेषान्वयायोगमाशङ्क्य कर्तुः प्रयोगाङ्गत्वाद्वाक्यान्तरेण च राजसूयप्रयोगाविधानात् प्रयोगस्य चोत्पत्तिवक्रियाविषयत्वात्फलकर्तृविशिष्टक्रियाविषयप्रयोगविधौ वाक्यभेदानापत्तिसूचनार्थम् * प्रयोगेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोगान्तराविधायित्वे राजसूयमध्यप्रयुक्ताया एवावेष्टेः संयोगपृथक्कात्फलद्वयोपपत्तेस्तस्याश्च विज्ञातक्षत्रियकर्तृकत्वाद् ब्राह्मणादिवाक्यवचनादन्नाद्यकामवाक्ये कर्त्तृन्तराश्रयणेन प्रयोगान्तरानाक्षेपकत्वाद्योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन चैतस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगात्प्रयोगान्तराक्षेपे ऽपि क्षत्रियस्यैवान्नाद्यकामस्य प्रयोगान्तरोपपत्ते-

वर्णान्तरस्याप्राप्तत्वात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य विधेयत्वाद्भेदकत्वोपपत्तेः । स्व-
 न्देहं समाधत्ते * नैतदिति * नन्वन्नायकामशब्देन वर्णान्तरस्याप्यु-
 पादानात्कथं न वर्णान्तरसम्बन्ध इत्याशङ्क्य इष्टान्तद्वयेनोपपादयति
 ५८६।३ * तद्यथेति * अप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाद्विधेरस्मिन्सति कुर्यादिति का-
 दाचित्कथाः कर्त्तव्यताया विध्यर्थत्वात्कदाचित्केनैव निमित्तेना-
 न्वयादधिकारिविशेषणस्य च तस्मिन्सत्यधिकारान्निमित्ते ऽन्तर्गते
 जातेश्च नित्यत्वेनाधिकारिविशेषणत्वायोगात्कथं राजशब्दात् भो-
 क्तृत्वलक्षणाधिकारिविशेषणत्वगतिरित्याशङ्क्य * राजेत्युक्तम् *
 जातेर्नित्यत्वेनापादनाशक्तंस्तद्वत् एवाधिकारात्कर्तृविशेषणभूताया
 एवार्थादधिकारिविशेषणतापीत्याशयः । यथा राजसूयान्तर्गते ऽवे-
 ष्टिप्रयोगे भोक्तृत्वविशेषो भवति तथा बाह्ये ऽपीत्यन्तसाम्यार्थं ह-
 ष्टान्तान्तरम् । अतोऽन्नायकामवाक्येन ब्राह्मणादिप्राप्त्ययोगाद्राजशब्द-
 स्यायौगिकत्वे राजसूयाधिकारेण जातिवाचित्वे वा ब्राह्मणो यजे-
 तेत्यादिवाक्यैर्ब्राह्मणादिप्राप्तिरिति द्वावेव पक्षौ न त्वन्नायकाम-
 वाक्यात्प्राप्तिः शङ्कनीयेत्युपसंहरति * तस्मादिति * किं ताव-
 दित्यादिपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं तत्सिद्ध्यर्थमित्येतदर्थेन ततःशब्दे-
 न निमित्तार्थसिद्ध्यर्थवर्णत्रयप्राप्तिसिद्ध्यर्थवर्णत्रयवृत्तित्वसिद्ध्यर्थ-
 ता यौगिकत्वस्योक्ता इत्येवं व्याचष्टे * किं तावदि-
 ति * सहशब्देन राजशब्दस्यापि वर्णत्रयवृत्तित्वमुक्तं राज्यं त्यनेन राज्यं
 यस्येति भाष्यावयवो यौगिकशब्दस्य कुलालनापितादिशब्दवदवय-
 वव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि क्रियागनिमित्तत्वप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातः ।
 भाष्यं वक्ष्यमाणयुक्तीः सुखग्रहणार्थं संक्षेप्तुमाह * तथा हीति *
 क्रियायोगनिमित्तत्वे क्रियाकर्तृत्वयोर्द्वयोरपि शक्तिकल्पनापत्तेर्जा-
 तिमात्रे शक्तिकल्पनायाः प्रयोगसम्भवे योगनिमित्तत्वायोगाच्च ह्ये-
 मो न प्रयुज्यत इत्यादिभाष्येण प्राग्वक्ष्यमाणो ऽपि जातियोगलक्षणनि-
 मित्तद्वयसम्भवे ऽपि प्रकरणवशाद्विशब्दसगभिव्याहाराच्च योग-
 निमित्ततैवोचितेति युक्तिश्चशब्देन राजसूयशास्त्रस्य त्रैवर्गिकाधि-
 कारोक्त्यर्थत्वेन महाविषयत्वलाभः सूचित इत्येवमथ वेत्यादिभाष्यं
 वक्ष्यमाणयुक्तं पश्चादभ्युच्चयमात्रत्वद्योतनार्थं व्याख्यातम् । उत्तरा-
 र्द्धं व्याचष्टे * उभयेति * तावच्छब्देनैवैव तावद्युक्तिरिति वद-
 ताभ्युच्चयत्वं सूचितं निमित्तेत्यनेन माष्यं वक्ष्यमाणप्रकरणादियु-
 त्त्यन्तरसूचनार्थता एवं चेति चकारस्य व्याख्याता बार्हस्पत्यादिर्मध्य-
 निधानपूर्वकाभिधारणस्य राजसूयप्रयोगवचनेन ग्रहणं प्रकृतावेष्टिप्र-

योगप्रत्यभिज्ञानं चादिशब्देनोक्तम् । यौगिकत्वोक्तेः प्रयोजनमाह * तस्मा-
दिति * ननु राजशब्दस्य जातिवाचित्वाभावे राजयोगनिमित्तराज्यश-
ब्दार्थानवधारणाच्च राजशब्दस्य तत्कारणनिमित्तता युक्तेत्याशयेन किं
पुनरिति भाष्येणाशङ्क्य जनपदेत्यनेन परस्वहरणे चौर्यशब्दवत् ज-
नपदस्य च सर्वतो रक्षणे चौरादीनां च जनपदपुरेभ्यो निष्कासने
राज्यशब्दस्य रूढितोक्ता तद्व्याचष्टे * तच्चेति * नामशब्देन रूढित्वं सू-
चितम् । यद्वा राजशब्दस्य पालननिमित्तत्वे ऽपि अध्वर्यादिशब्दवत्
रूढित्वानपायात् पूर्वपक्षे ऽपि राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वोपपत्तेः
प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थबाधयोगात्पालनस्य राजकर्मवाचिराज्यना-
मकत्वात्पालनकारिवाचिता राजशब्दस्यावसीयतइति सूचनार्थो ना-
मशब्दः । भाष्यमपि राजशब्दस्य राज्यकरणनिमित्तत्वायोगे ऽपि पा-
लनकरणनिमित्तत्वाद्यौगिकतोपपत्तेत्येवमर्थत्वेन व्याख्येयम् । आर्याव-
र्त्तति भाष्यादसार्वत्रिकत्वशङ्कां निवर्त्तयित्तुम् * सर्वेत्युक्तं * जनप-
दपुरोपद्रवे कार्याद्धरणं विना तद्रक्षणासिद्धेस्तदुद्धरणस्य रक्षणो-
त्त्वं सिद्धत्वाद्रक्षणप्रतिबन्धकारिविषयतोद्धरणस्य राज्येत्यनेनो-
क्ता सर्वलोकप्रसिद्धावार्यावर्त्तविशेषणार्थक्यमाशङ्क्यासार्वत्रिक-
त्वे ऽप्यप्रसिद्धितो ऽस्याः प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वप्रदर्शनार्थतार्यावर्त्तत्यने-
नोक्ता पालने राज्यशब्दप्रयोगमात्रेण राजशब्दस्य तत्करणनि-
मित्तत्वावगतिः कथमित्यपेक्षायां राज्ञः कर्मेति भाष्येण राज-
प्रातिपदिकात्कर्मणि प्रत्ययस्मृतिहेतुत्वेन उद्मेघप्रातिपदिकाच्चा-
पत्ये प्रत्ययस्मृतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता । तत्सर्वं विपरीतसाधकत्वेना-
क्षिपति * राज्ञ इति * पालनकारिणि राजशब्दस्य रूढ्या
प्रवृत्तत्वात् राज्यशब्दानुगमानपेक्षत्वे ऽपि विदितराज्यशब्दा-
र्थानां तद्वशेनापि राजशब्दार्थव्युत्पत्तिः सम्भवतीति जातिनिमित्त-
त्वानिरासायोक्तेति परिहरति * उच्यतइति * पालनकर-
णनिमित्तापेक्षत्वे ऽप्यवयवयोगानपेक्षत्वात्स्वातन्त्र्योक्तिः । यद्य-
प्यवयवयोगमनपेक्ष्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारी राजशब्दवाच्य-
त्वेन मनुपाणिन्यादिभिरवधारितस्तद्योगाच्च प्रतिज्ञातसाधुपाल-
नासाधुनिग्रहव्यापारेण तदवश्यं कार्यं तस्य च कर्म राज्यशब्दवा-
च्यमित्यवधारितं तथाप्यस्माकं जातिवाची पालनकारिवाची वा
राजशब्द इति सन्देहे राजकर्मवाचित्वेन स्मृतस्य राज्यशब्दस्य पा-
लने प्रयोगात्पालनकारिवाचित्वनिर्णयसिद्धेर्युक्तो ऽस्माकं राजश-
ब्दावधारणाधीनराज्यशब्दार्थावधारणाद्विपर्ययो राज्यशब्दार्थाव-
धारणाधीनराजशब्दार्थावधारणात्मक इत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकां

५८७।२ व्याचष्टे * यथैवेति * जनपदरक्षणमादिशब्दोक्तं च दुष्टनिग्रहणं मया कार्यमित्यङ्गीकरणाद्यो लब्धराज्यपदेशस्तेनावश्यं तत्कर्त्तव्यमिति मन्वादिभिस्तस्य कर्म राज्यमिति पाणिनिप्रभृतिभिः स्मृतमिति विवेकः । हेदनादिसंस्कारैर्वन्धनार्हीकृतं द्रव्यमालम्ब्य यथा यूपो निरूप्यते तथा राज्यशब्दवाच्यप्रजापालनकरणाङ्गीकरणात्तदधिकृतं द्रव्यमालम्ब्य राजेत्यर्थः । नन्वेवमपि क्षत्रियस्य प्रजापालनं परमो धर्म इति क्षत्रियस्यैव पालनस्मृतेस्तस्यैव राजशब्दवाच्यत्वाद्राजसूये अधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तच्चचेति * शूद्रस्यापि तर्ह्यधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्र त्विति * एतदेवाशङ्कापूर्वमुपपादयति * ननु चेति * यूपोपादिवद्राजत्वस्यालौकिकत्वे सति विहितोपायापेक्षा स्यात्तस्य तु प्रजापालनकारित्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वात्तावन्मात्रस्य च क्रतुर्नोपक्षितत्वाद्भिप्रादेरविहितराज्यकरणप्रत्यवायेऽपि अधिकाराविघात इत्याशयः । राज्यरहितेऽपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगात्तद्विरुद्धं राज्ययोगनिमित्तत्वानुमानम् । अयुक्तमित्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * अधार्मिके राजनि साधुरक्षणासाधुनिग्रहाभावेऽप्यैश्वर्यमात्रे राजशब्दप्रयोगाद्वक्षणेन चैश्वर्यमुपलक्ष्यतां तन्निमित्तकरादानवृत्त्युपजीवनेन वेत्यनियमसूचनार्थम् * वृत्तिमित्युक्तम् * ननु रक्षणवृत्त्युपजीविन्यक्षत्रियेऽपि प्रयोगाद्यौगिकावगते प्रकर्षसेचनमकुर्वतीष्वप्सु प्रोक्षणीशब्दव्याप्त्यत्वमात्रेणानीश्वरे क्षत्रिये प्रयोगसम्भवाज्जातिवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * उक्तं हीति * प्रकर्षसेचनयोग्यत्वकारणस्य द्रवत्वस्याप्सु स्वाभाविकस्य भावादुदासीनास्वपि प्रोक्षणीशब्दो युक्तः । जनपदपुरैश्वर्ययोग्यतायां तु हेतुभूताया हस्त्यश्वादिसम्पत्तेर्वीर्यातिशयस्य च क्षत्रियेऽपि क्वचिदभावादितरेष्वपि च केषु चिद्भावात् विहितत्वात्निमित्तायां तु क्षत्रियस्यैव योग्यतायां यौगिकत्वपक्षेऽप्यश्वप्रतिग्रहेर्षिर्नामिन्ताश्वदानवदनिर्पिद्धसम्भवे निपिद्धाधिकार्यशेषणायोगाद्विहितस्यैव राज्ये योग्यस्याधिकारविशेषणत्वापत्तेर्ग्राह्यादितु प्राप्त्ययोगाद्योग्यत्वात्निमित्तराजशब्दप्रयोगानुपपत्तर्जातिनिमित्तत्वावश्याभ्युपगमनीयत्वात् ।

एकदेशेऽपि यः शब्दो दृष्टो जातिनिबन्धकः ।

तद्व्याग्रात् तस्यास्ति निमित्तान्तश्चकल्पना ॥

इति बहिराज्याधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन राज्यरहिते क्षत्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राज्ययोगिन्यपि क्ष-

त्रिये जात्यत्यागादक्षत्रियेऽपि च क्षत्रियकार्यापत्त्या प्रयोगोपप-
त्तेरजहत्स्वार्थवृत्तित्वेन जात्यत्यागसम्भवान्नानेकशक्त्यापादकं नि-
मित्तान्तरं कल्पनीयमित्याशयः । क्षत्रियस्य प्रजापालन कार्यमित्य-
जानानामपि शूद्रादीनां ब्राह्मणादिषु राजशब्दप्रयोगात्कार्यापत्तिहेतु-
त्वानुपपत्तेरश्वकर्णादिवत् क जिज्जातिवाचित्वं क चिद्यौगिकतेति
अवश्याभ्युपगमनीयत्वाद्वाजसूयवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य द्विधापि स-
म्भवात्सन्देहे सति प्रकरणादिभ्यो यौगिकत्वं निश्चीयतइति परिहा-
रार्थं न ब्रूम इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परः पुनरिति * यदिशब्दे
समभिहाराच्चेत्यनेन यौगिकत्वस्य युक्तत्वं दर्शयतीति वदता राज-
शब्दस्य यौगिकत्वनिश्चयाद्वाजसूयान्तर्गतस्योषेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादौ
निमित्ते वार्हस्पत्यादिमध्यनिधानपूर्वकाभिधारणलक्षणगुणाविधान-
मित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता राजशब्दस्य यौगिकत्वे ब्राह्म-
णादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादभेदकत्वोक्त्यर्थं न ब्राह्मणस्येति
भाष्यं ब्राह्मणादेः कर्तृसंख्यावाच्याख्यातसामानाधिकरण्यात्कर्तृ-
त्वावगतेः कर्तुश्च कर्मस्वरूपानङ्गत्वेन तद्भेदवत्त्वायोगादयुक्तमाश-
ङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * न कर्मान्तरमिति * व्यवहितान्वयहेतुहेतुम-
ल्लिङ्गपक्षयोरख्याद्वयैकवाक्यत्वावगमादेकेन च वाक्येन ब्राह्मणा-
भिधारणलक्षणानेकगुणविध्यशक्तेरभिधारणस्य च हविः संस्कारा-
र्थत्वेन कर्मस्वरूपाङ्गत्वात्कर्तृरपि च ब्राह्मणादेः प्रयोगद्वारा कर्मा-
ङ्गत्वोपपत्तेर्विधेयत्वेऽनेकगुणोपादानात्कर्मान्तरापत्तेरविधाने तद-
नापत्त्युक्तिर्युक्तेति द्वितीयव्याख्याशयः । हेतौ हेतुमति च लिङ्गिति
प्रकारद्वयमभिप्रेत्य बहुवचने यौगिकत्वमात्राभ्युपगमेऽपि क्षत्रियस्य
प्रायेण वीर्यातिशयात्प्रजापालनविधानाच्चापालयत्यापि क्षत्रियजाती-
यत्वेन योग्यत्वाद्वाजशब्दप्रयोगोपपत्तेः । सार्वलौकिकेनार्थप्रयोगे-
णासार्वलौकिकम्लेच्छप्रयोगबाधायौगिकतैव प्रयुक्तेति परिहारान्त-
रार्थमथ वेत्यादिभाष्यमनेकशक्तिकल्पनापत्तेः पूर्वापरितोषणेत्येवं
व्याचष्टे * एवं तावदिति * अप्रमाणमेव प्रमाणीकृत्येति चिबप्रत्य-
यार्थेनापरितोषः सूचितः।अपि चेति भाष्यं यौगिकप्रयोगस्य सार्व-
लौकिकत्वेन विप्रगीतत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य प्रामाण्यरूपविशेषसिद्धौ
प्राक् सार्वलौकिकात्सार्वलौकिकतोक्ता । इदानीं प्रामाण्यविशेषम-
भ्युपेत्य विश्वसनीयाविश्वसनीयरूपविशेषसिद्धौ सैवोच्यतइत्ये-
वं तावत्परिहति * अपि चेति * प्रत्ययो विश्वासोऽस्य स-
ञ्जात इति तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतजिति सञ्जातार्थस्मृतेरि-
तच्च प्रत्ययान्तेन प्रत्ययितशब्देन विश्वसनीयत्वोक्तेस्तृतीयया च नि-

मित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कारयितृरूपप्रयोचनवाचि-
 कारणशब्दोपपदकल्पनया प्रयोजनत्वोक्तेर्विश्वसनीयाविश्वसनीय-
 त्वप्रयोजनतोक्ता शब्दभेदात्पुनरुपन्यस्तत्त्वोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्काह
 * न हीति * यद्वा यौगिकप्रसिद्धिरलैच्छदेशे ऽप्यस्ति जातिप्र-
 सिद्धिस्तु नार्यदेशे ऽस्तीति प्रागुक्तमिदानीं तु श्लेच्छा न यौगिकप्र-
 योगाप्रामाण्ये विप्रतिपद्यन्ते आर्यास्तु तस्माद्वत्पराति जानन्तु पितर-
 राजानामिति क्षत्रिये वत्परातावपि राजशब्दप्रयोगदर्शनाज्जातिप्रयो-
 गप्रामाण्ये विप्रतिपद्यन्ते इत्यन्यथा पौनरुक्त्यं परिहरति * यद्वेति *
 तथेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * ननु यौगिकत्वे ऽपि क्षत्रियस्य
 विहितराज्ययोगनिमित्तसम्भवे स्वाच्छन्द्यानुष्ठित(राज्ययोगनिमित्त-
 त्वायोगात् ब्राह्मणाद्यप्राप्तिरित्याशङ्का हेतुब्राह्मणादौ राजशब्दप्रयो-
 गस्य क्षत्रियस्यै) राज्ययोगनिमित्तत्वानुपपत्तेर्नोत्तिष्ठतीति सूचनार्थं
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अपि
 च निःसन्दिग्धं जगत्सामा कर्मान्तरमिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभा-
 ष्यसूचितं युक्त्यन्तरमाह * अपि चेति * कर्मभेदसूचनायावेष्टि-
 शब्देन ब्राह्मणादिवाक्यमुदाहरणत्वेनोक्त्वा ब्राह्मणादिगुणरूपं क्रतुश-
 ब्दवाच्यप्रयोगार्थमुच्चार्येत क्षत्रियस्यैवैकस्य राजसूययज्ञसंयोगा-
 दिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थगुणशब्दसिद्धान्तसूत्रस्यैकशब्दयो-
 रनुपपत्तेः सूत्रव्याख्याभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यौगिकत्वा-
 भ्युपगमे कनिन्युपिबृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति दीप्त्यर्था-
 द्राजेर्धातोरौणादिके कनिन्प्रत्यये कृते ककारेकारनकारलोपाक्षका-
 रान्तराजशब्दव्युत्पत्तेर्द्धात्वर्थानुसाराद्धरं दीप्तियोगनिमित्तताभ्यु-
 पगन्तुं युक्ता राज्ययोगनिमित्तता तु अवयवार्थानुसाराभावाद्पूर्-
 वशक्तिकल्पने च सम्बन्धिनावनुक्ता सम्बन्धोक्त्यशक्तेर्विशिष्टोक्ताव-
 पि विशेषणविशेष्योत्तत्तापत्तेरनेकशक्तिकल्पनापत्तिपरिहारार्थं जा-
 तावेव शक्तिकल्पनस्य न्याय्यत्वादनाशङ्कोति सूचयितुं यौगिकत्वं
 विकल्प्य निरस्यति * क्षत्रियेति * स्वातन्त्र्येण पालयितृत्वस्य
 राजशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वे मण्डलेश्वरे राजशब्दो न युज्येतेत्याशङ्कापूर्-
 वमाह * ननु चेति * क्षत्रियजातिरहिते ऽपि ब्राह्मणादावभिषिक्ते
 राजशब्दप्रयोगात् बर्हिंराजादिन्यायात्तुल्यत्वेनाभिषेकाख्यसंस्कार-
 ५८९।१ निमित्तत्वमाशङ्कते * तेन तर्हीति * राजानमभिषेचयेदिति राज-
 शब्देन राजशब्दवाच्यतया प्रसिद्धस्य क्षत्रियस्यैवाभिषेकविधाना-
 द्विधिवेलायामेव राजशब्दसंयोगाद्वाजशब्दार्थस्योद्देश्यत्वेन प्राक् प्र-

सिद्धपक्षत्वात् स्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयतया जातिवाचित्वाद्यग-
तेराभिषेकनिमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहरति * नैवमिति *
राजशब्देनाभिषेकः क्षत्रियस्यैव विधीयते सहैव राजशब्देन । ननु ब्र-
ह्मचर्यादिशब्दात्प्रागेवोपनयनादिराजशब्दात्प्राग्येन ब्रह्मचारिशब्द-
प्रवृत्तौ उपनयनवत् राजशब्दप्रवृत्तावभिषेको निमित्तं स्यादिति कू-
त्वा सौराजशब्दो नाक्षत्रिये धर्मशास्त्रकाराणामभिमत इत्यर्थः । स-
त्यप्यभिषेकनिमित्तत्वे वृत्ते तस्मिन् राजशब्दप्रवृत्तेः स्वरूपेण नि-
मित्तत्वायोगात्संस्कारद्वारा निमित्तत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च
विहितक्रियाजन्यत्वाद्क्षत्रियस्यस्याभिषेकस्य निमित्तत्वाभावो ऽपि-
शब्देन सूचितः । श्लोकं व्याचष्टे * तत इति * येनैव कारणेन वि-
धिवेलायामेव राजशब्देनाभिषेकः संयुज्यते तेनैव कारणेनाभिषेका-
त्प्राक् प्रयोगेण समुदायव्यभिचाराहतुयजनवरणसमुदायनिमित्त-
त्विक्शब्दवत् जात्यभिषेकसमुदायनिमित्तताप्ययुक्तोति तेनैव चेत्य-
नेन प्रसङ्गादुक्त्वा यदि हीत्यादिना प्रत्येकव्यभिचाराभावादापि न
समुदायवाचितेति व्यतिरेकमुखेन वक्तुं न तु केवलायां जातावि-
त्येवकारार्थेन जातिव्यभिचारं निरस्याभिषेकव्यभिचारनिरासार्थम्
* जात्यन्तरे वेत्युक्तम् * जात्यन्तरे यद्यभिषेको विधीयते राजश-
ब्दश्च न प्रयुज्येतेत्यध्याहारेण योज्यं यूपदिवैपम्येन चेत्यनेनोक्ते
यथा वेदशब्दस्य ऋग्वेदादौ मन्त्रब्राह्मणसमूहो निमित्तं वेदेन
वेदिं समार्ष्टीत्यादौ च क्रतुत्वाद्याकारदर्भमुष्टिबन्धनसंस्कारस्तथा
राजशब्दस्य कच्चिजातिः क चित्संस्कारो निमित्तं भविष्यतीति
आशङ्क्य * न चैकस्मिन्नित्युक्तम् * अभिषेकनिमित्तत्वे ऽपि चे-
त्यादिनापिशब्दसूचितो ऽर्थो व्याख्यातः । शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसि-
द्ध्यर्थं च नित्यस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापेक्षणादाभिषेकस्य च
वस्तुतो नित्यत्वाभावेन विधिविहितत्वरूपेणैव नित्यत्वस्या-
भ्युपगन्तव्यत्वाद्क्षत्रियस्याविहितत्वान्निमित्तत्वं न सम्भवती-
त्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * नित्यस्य हीति *
एवं चाभिषेकस्यापि निमित्तत्वे विहितस्यैव निमित्तत्वा-
त् क्षत्रियजातावेव च विहितत्वाज्जात्यव्यभिचारोपपत्तेर्जा-
तिस्थैर्बन्धनिमित्तोपलक्षणमापद्यतइत्युक्ते अस्तु तर्हि क्षत्रि-
यस्यत्वोपलक्षितस्याभिषेकस्यैव निमित्ततेत्याशङ्क्य * ततश्चेत्युक्त- ५९०।२
म् * साक्षान्निमित्तत्वसम्भवे निमित्तत्वोपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वा-
दित्याशयः । राज्ययोगनिमित्तत्वे ऽप्येतं न्यायमतिदिशति * एते-
नेति * नन्वभिषेकस्याहृष्टार्थत्वेन विधिविषयत्वात्तेन रूपेण नि-

न्यस्य क्षत्रियस्यस्य निमित्तत्वसम्भवे वर्णान्तरेण स्वच्छन्दकृतस्या-
नित्यस्य निमित्तत्वायोगान्नित्यस्य च जात्यव्यभिचाराज्जातेर्निमि-
त्तत्वे सम्भवत्यन्यनिमित्तत्वं युक्तम् । राज्ये त्वैश्वर्यात्मके लिप्स-
यैव प्रवृत्तैर्विधिविषयत्वाभावान्नित्यत्वानुपपत्तेरनित्यस्यैवागत्या चा-
रशब्दप्रवृत्तौ स्तेयस्यैव राजशब्दप्रवृत्तौ राज्यस्य निमित्तत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह * तदपीति * ऐश्वर्ये लिप्सातः प्रवृत्तिसम्भवे
ऽपि पालने विधिं विना प्रवृत्त्ययोगात् ।

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥

इत्यादिविधिदर्शनाद्राज्यस्यापि विधिविषयतास्तीत्याशयः ।
विधानाधीनत्वलक्षणाधः प्रभृतिशब्दः । अन्यव्यतिरेकाभ्या-
मपि जातिवाचितैवावसीयतइत्याह * दृष्टश्चेति * अभिषि-
क्ते ऽन्यजातीये ऽपि प्रयोगस्याभ्युपगच्छन्ति ते हि ज-
नपदिनः प्रयोक्तारः सार्वभौमे प्रयोगमित्यान्धद्रविडादिभि-
रभ्युपगतत्वेनोक्तत्वादयुक्ता विषयानभिधानोक्तिः । एतदेवोप-
संहरति * तस्मादिति * जातिवाचिनश्च राजन्यशब्दस्य
राज्ञो ऽपत्यमिति राजशब्दप्रकृतिकत्वान्यथानुपपत्त्या राजशब्दस्य
जातिवाचितावसीयतइत्याह * तथा चेति * अन्यथानुपपत्तिं
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * सर्वेष्ववर्णांश्चेद्राजानस्ततो
ऽपत्यापत्यवद्योगे राजन्यशब्दो ऽन्वाख्यायते क्षत्रियपत्रे नियतइतीहं
वैषम्यं कथं परिह्रियेतेत्यध्याहारेण योज्यम् । ननु राजशब्दस्य जाति-
वाचित्वं क्षत्रियापत्यत्वं विना क्षत्रियजातीयत्वायोगाद्राजप्रातिपदि-
कमात्रेण क्षत्रियापत्यत्वसिद्धेरपत्यवाची यत्प्रत्ययो ऽनर्थकः स्यात्
यौगिकत्वे तु क्षत्रियो ऽयं राज्यकारिणो ऽपत्यामित्यस्यार्थस्य प्राति-
पदिकमात्रेणासिद्धेरर्थवानिति राजशब्दप्रकृतित्वान्वाख्यानस्य विप-
रीतसाधनत्वमाशङ्कते * नन्विति * प्रकृतौ पितर्यपत्ये चैकजा-
तीयत्वेन जातिशब्दस्य तुल्यत्वाद्राजापत्यमिति राजशब्देनाभिधीयतां
न राजन्यशब्देनेत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * अ-
न्वाख्यानप्रकारमात्रमिदम् । ननु राजन्यप्रातिपदिके परमार्थतः प्रकृति-
प्रत्ययविभागो ऽपत्यवाचितावास्तीति परिहरति * नैप इति * ननु
परमार्थतो राजशब्दस्य राजन्यशब्दप्रकृतित्वाभावे कथं जातिवाचि-
त्वकल्पनेत्याशङ्क्याह * स त्विति * क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रिय इति जा-
तिवाचिक्षत्रियशब्दप्रकृतित्वेनान्वाख्यानोपायमात्रतयाप्युक्ते न क्ष-
त्रियशब्दस्य जातिवाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयः । ननु राजश्वसु-

राधदिति राजन्यशब्दान्वाख्यानसूत्रे कात्यायनेन राज्यकार्यपत्यमात्रे
प्रसक्तस्य राजन्यशब्दस्य परिसंख्याननेन जातिविषयत्वनियमोक्तेः
क्षत्रियगतराजापत्यत्ववाचित्वावसायाज्जातिवाचित्वाभावे ऽपि प-
ङ्कजादिशब्दवज्जातौ रुद्धित्वोपपत्तेर्न तदन्यथानुपपत्त्या राजशब्दजा-
तिवाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन शङ्कते *ननु चेति* जातिग्रहणमि-
त्यत्र क्षत्रियत्वविशेषानुपादानादधिकारतौ मनुष्यजातिमात्रावगमा-
द्वाजन्यशब्दस्य मनुष्यमात्रगतराजापत्यत्ववाचित्वापत्तेस्तस्य च जा-
तिविशेषणं विनापि सिद्धेर्जातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्यापत्तिरित्याश-
येन परिहरति * नैतदिति * कथं मनुष्यजातिमात्रस्याधिकार इ-
त्यपेक्षायां त्वत्पक्षे राजशब्दस्य राज्यकारिमनुष्यवाचित्वादिति राज-
शब्दद्वष्टान्तेन सूचितम् स्याच्छब्देन । ततश्च जातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्यं
स्यादित्यध्याहारः सूचितः । ननु राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमित्यादा-
विज्याध्ययनं दानमित्यादौ च राजन्यशब्दाभ्यां स्मृतिकारैर्यो राजा
विजिती स्यादप्येतत् यजमानआख्यापयते वैतच्छौन रोपमाख्यानमि-
त्यादौ राजन्यो ऽमावास्यायां पूर्णिमास्यां चाग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ
च कल्पसूत्रकारैः कर्मभेदोपदेशान्न तयोः पर्यायत्वं सम्भवतीत्या-
शङ्कते * ननु चेति * ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासे-
दित्यादौ जातिवाचिनो ऽपि ब्राह्मणशब्दस्य परिव्राजकब्राह्मणविशे-
षगामित्वात्प्रवृत्त्यात् ब्राह्मणश्चैवामित्याद्याश्रमान्तरस्थब्राह्मणविहित-
प्रवचनादिकर्मणः कर्मान्तरोपदेशो यथा न विरुध्यते तथा
राजशब्दस्यापि राजन्यविशेषगामित्वात्कर्मभेदोपदेशेन रा-
जराजन्यशब्दयोर्भेदप्रसिद्धिरविरुद्धेति परिहरति * सत्यामि-
ति * कथं सामान्यशब्दत्वे विशेषगामितेत्याशङ्क्य * सा-
मर्थ्येत्युक्तम् * राजन्यानां युद्धमुपदिश्यैव राजा न हन्यादिति निषेध- ६९१।
स्य राजा सर्वस्येष्टइति ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णात्रयेश्वरत्वोक्तेश्च
राजशब्दस्य विशेषगामित्वं विना योगात्को विशेष इत्यपेक्षाया-
मभिषेकविध्युत्तरकालं राज्ञः प्रजापालनादिविधानाद्वाजेत्येतान-
मपि क्तानाचक्षतइत्यादिलिङ्गाच्चाभिषिक्तत्वरूपविशेषप्रतीतेर्ब्राह्मणो
राजन्यो वैश्यो दीक्षिष्यमाणः क्षत्रियं देवयजनं यातीति क्षत्रि-
यशब्दस्यैवान्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यलभ्या राजशब्दस्याभिषिक्त-
क्षत्रियविशेषगामितेत्याशयः । ननु भयाभिधानइति पूर्वपक्षानुभाष-
णभाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * अत्रेति परिहारप्रतिज्ञाभाष्यं व्या-
चष्टे * तदिति * कुत इत्यादि प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं राजशब्दस्य

जातौ राज्यकारिणि च प्रयोगादुभयार्थत्वावगतेः सन्देहे सति प्रक-
रणानुग्रहादिलक्षणात्सामर्थ्याद्राज्यकारिवाचित्वं निर्णयितव्यमनु-
भाषितार्थानिरासादयुक्तमाशङ्क्य राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे राजयो-
गाद्राज्यशब्दो राज्ययोगाच्च राजशब्द इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गात् राज-
शब्दस्य यौगिकत्वमिच्छता राज्यशब्दस्य रूढिताभ्युपगन्तव्येत्यापाद्य
राजशब्दस्य यौगिकत्वनिरासार्थं राज्यशब्दस्य रूढित्वनिरास
इति तथाहि शब्देन सूच्यन्व्याचष्टे * तथा हीति * न ब्रूमो न
प्रयुञ्जत इति जातिविषयान्ध्रप्रयोगाभ्युपगमात्कर्मविशेषानिमित्तत्वा-
द्राज्यशब्दस्येति च राज्यशब्दस्य पालने रूढित्वोक्तिप्रतीतेरुभौ श-
ब्दौ योगानपेक्षौ पूर्वपक्षिणोऽभिमतविति प्रतिभाति तच्चैकस्यैव श-
क्तिकल्पनया यौगिकत्वेनेतरप्रयोगसिद्धेरुभयोः शक्तिकल्पनायामर्था-
पत्त्यनुत्पादादयुक्तमित्याशयः । व्याख्याते ऽयं भाष्यं योजयति * त-
दिति * कथं तर्हि भाष्ये आन्ध्रोक्तिरित्याशङ्क्योपलक्षणार्थत्वं वक्तुमाह
* दाक्षिणात्येति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *
ननु राजशब्दस्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारिवाचित्वे ऽपि राज्यश-
ब्दादव्युत्पत्तेश्च यौगिकत्वे ऽपीतरेतराश्रयाप्रसङ्गाद्राजशब्दस्या-
वयवव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि कर्मविशेषयोगनिमित्तत्वात्कुलालनापि-
तादिशब्दवद्यौगिकत्वं राज्यशब्दस्य त्ववयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वादेवे-
त्युभयोरपि यौगिकनोपपत्त्यतइत्याशङ्क्याह * नापीति * कुला-
लादिशब्दानां जातिवाचित्वायोगादगत्यानेकशक्तिकल्पनापादिका
कर्मविशेषकारिवाचिता युक्ता । राजशब्दस्य तु द्रविडादिप्रयोगाज्जा-
तिवाचित्वावगतेरन्यजातीये च कार्यापत्त्या प्रयोगोपपत्तेः साधु-
त्वासाधुत्वरूपगुणपालननिग्रहरूपक्रियाविशेषकर्तृत्वात्मकानेकार्थ-
शक्तिकल्पनापादककर्मविशेषकारिवाचित्वाभ्युपगमायोगाद्यौगिक-
त्वाभ्युपगमे राज्यशब्दवाच्यत्वरूपेण साधुपालनादरेकरूपत्वमभ्यु-
पेत्य तत्कर्तृत्ववाचितायाः कल्पनापत्तेरितरेतराश्रयस्यापरिहार्यत्वा-
न्ध्रोभयोर्यौगिकता युक्तेत्याशयः । को न्वित्यादि प्रश्नपूर्वस्य भाष्यस्य
तात्पर्यमाह * अन्यतरेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति *
सम्वादापरपर्यायसङ्गतिवाचिसम्बन्धशब्दयोगिना नञा तद्विरु-
द्धोक्तेर्विरोधनिमित्तसन्देहे सति सन्निबन्धनत्वेन बलीयस्त्वात्स्मृत्या
निर्णयो वाच्यतइत्यर्थः । कथं स्मृत्या निर्णय इत्यपेक्षायामाह * राज्येति *
राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु पाठात् प्यञ्प्रत्ययः पुरोहितादिषु पाठाद्यक्प्र-
त्ययो भवतीत्यनियमसूचनार्थम् * सामान्यतः प्रत्ययविधेरित्युक्तम् *
प्यञ्प्रत्यय इति भाष्याद्यक्प्रत्ययव्यावृत्तिशङ्कां निवर्त्तयितुमाह *

तत्रेति * प्रत्ययद्वयाभ्युपगमं विनोभयत्र पाठस्यानर्थक्यापत्तेर्लौकि-
कस्य च राज्यशब्दस्य स्वरनियमानुपलब्धेस्ततो निर्योतुमशक्यत्वा-
द्यकापीत्यपिशब्दो ऽध्याहार्यः । यदा राज्यायैव ते ऽभिपिच्यन्ते
राजेत्येतानभिपिक्तानाचक्षतइत्यादिलिङ्गाद्राज्ययोगनिमित्तत्वं राज-
शब्दस्याशङ्कते तदा तस्मिन् राज्यशब्दे प्रत्ययस्थस्याकारस्योदात्त-
स्वरत्वोपालम्भात् यक्प्रत्ययान्ततैव निश्चीयतइत्याह * तथा चेति *
कर्पात्वनो घञो ऽन्त उदान्न इतिसूत्रादन्त उदात्त इत्यनुवर्त्तमाने त-
द्धितस्येति वानुवर्त्तमाने कित इत्यनेन यकाराकारस्याद्यन्तवदेकस्मि-
न्नित्यन्तवद्भावेनोदात्तत्वविधानाद्यगन्तत्वे प्रत्ययोदात्तस्वरत्वं युक्तं
व्यञ्जन्तत्वे तु जित्यादिर्नित्यमित्यनेनाद्युदात्तविधानात्प्रकृतिस्थरे-
फाकारोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । अतो न यक्प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थो ऽप्यञ्प्र-
प्रत्ययविध्युपपत्तिरित्याह * तस्मादिति * नन्विति भाष्यमवयव-
व्युत्पत्त्यनपेक्षस्य राजशब्दस्य पालनकर्तृवाचित्वे प्रत्ययलोपादिस्म-
रणानापत्तेर्युक्तमाशङ्क्यावयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वापादनाशयेन व्याचष्टे
* राज्यशब्दाद्धीति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादि-
ति * द्रविडदेशे राजशब्दार्थस्य क्षत्रियस्वरूपेण विज्ञातत्वादौदमे-
धिन्यायानुपपत्तेर्न राजकर्मवाचिराज्यशब्दान्यथानुपपत्तिलक्षणया-
र्थापत्त्या राज्यस्य कर्त्ता राजेति वचनव्यक्तिः कल्पनीयेत्यर्थः ।
नित्याः शब्दार्थसम्बन्धा यथावस्थितगामिन इत्यनेन च न्यायेन नि-
त्यानित्यसंयोगविरोधपरिहारार्थं राज्यशब्दस्य राजविहितकर्मवा-
चितयाभ्युपगन्तव्यत्वाद्राज्यस्य कर्त्ता राजेत्यर्थापत्तिगम्यायां वच-
नव्यक्तौ कल्पितायामपि क्षत्रिय एव राजा विज्ञायतइति राजशब्द-
स्य यौगिकत्वकल्पनानर्थक्यं स्यादित्याशयेनाभ्युपेत्य वादेन दूषण-
माह * कल्पितायामपि चेति * राजशब्दे च राज्यशब्दरूपावयवा-
प्रत्यभिज्ञानान्न राज्यशब्दाद्राजशब्दव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्याह *
सकलश्चेति * राज्यशब्दे ऽपि तर्हि राजशब्दस्य नकारान्तस्य
सकलस्याभावाद्राज्यशब्दस्यापि राजशब्दात् व्युत्पत्तिर्न स्यादि-
दित्याशङ्क्य व्याकरणप्रक्रियया नकारान्तत्वे ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां
नकारान्तस्याप्यर्थाभिधानशक्त्यविधातावसायाद्व्याकरणे ऽपि च
एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति वचनात्सकलपाविरोधसूचनार्थम् *
सकलश्चेत्युक्तम् * राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे ऽपि राजशब्दस्याक्ष-
त्रिये ऽपि पालयितरि प्रयोगाद्व्युत्पन्नस्यैव पालयितृवाचित्वं क-
ल्पयिष्यन्त इत्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * स-
त्यमिति * नञ्द्वयप्रयोगेणार्थावर्त्तनवासिप्रयोगविरोधपरिहारं

विना न म्लेच्छप्रयोगाज्जातिवाचितावसातुं शक्येति सूचितम् । न केवलं राजशब्दस्य यौगिकत्वाभावे लौकिकप्रयोग विरोधः । किं तु मन्वादिप्रयोगविरोधो ऽपीति दर्शयितुम् * तथेत्युक्तम् * राज्यशब्देन राज्ञः कर्मणीत्युक्ते शुद्रस्य राज्ञ इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययाच्छूद्रे राजप्रयोगो ऽवसीयतइत्याशयः । पालयितृत्वनिमित्तत्वे राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु प्रयोगस्य वैधपालयितृत्वनिमित्तत्वायोगात्स्वच्छन्दककृते च पालयितृत्वे सर्वेषां योग्यताविशेषाद्योग्यत्वमात्रेणापालयितरि क्षत्रिये प्रयोगानुपपत्तेर्जातिवाचित्वस्यावश्यकल्पनीयत्वादक्षत्रिये च गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेरनेकशक्तिकल्पनापादकपालयितृत्ववाचित्वकल्पनानुपपत्तेर्न जातिवाचित्वे ऽपि शास्त्रस्थप्रयोगविरोधापत्तिरिति परिहारार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत आहेति * शङ्कापूर्वं गौणत्वाशयं प्रकटयति * नन्विति * अग्न्यादिकार्यापत्तेः सूर्यादावूहस्य वक्ष्यमाणत्वान्न कार्यापत्तिमात्रेण गौण्या वृत्त्या मुख्यशब्दप्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्य * प्रतिनिधीत्युक्तम् * राजकार्यापत्तेः पत्तिगणादौ राजशब्दप्रयोगवत् ब्राह्मणादावपि प्रयोगस्य दृष्टत्वाद् गौणतैवोचिता नातिदेशकल्प्याग्न्यादिशब्दप्रयोगवदपहव इत्यर्थः । अयुक्तः पत्तिगणको वा प्रतिनिधिशब्देनोक्तः । मुख्यत्वान्ऽप्युपगमे भाष्यसम्प्रतिमाह * तथा चेति * नन्वदृष्टापि स्मृतिः प्रयोगदाढ्यात्कल्प्यतइत्येवमपि भाष्यार्थोपपत्तेर्न स्मृत्यभावोक्तिमात्रेण गौणत्वसम्प्रतिः कल्प्येत्याशङ्क्याह * तच्चेति * प्रयोगस्याचारत्वेन राज्ञः प्रजापालनं कर्मेति प्राक् सिद्धे राजानुवादेन तत्कार्यतया पालनस्य स्मृत्या पालयितृत्वानपेक्षराजशब्दार्थावधारणात् बाधेन गौणत्वावगतेर्गौणत्वाशयेन भाष्यं व्याख्येयमित्यर्थः । पाणिनिस्मृत्या राजकर्मवाचितयोक्तस्य राज्यशब्दस्य लोके पालने प्रयोगात्पालयितुरौदमेधिन्यायेन राज्यशब्दप्रकृतिभूतराजशब्दवाच्यत्वानुमानस्यानुभाषणार्थं यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * अनुमानादित्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तथेत्यादिबलीयसीत्यन्तं भाष्यम् । आन्ध्रप्रयोगाज्जातिवाचित्वशक्त्यवगतेरनेकशक्तिकल्पनापादकावयवव्युत्पत्त्यनपेक्षपालयितृवाचित्वशक्त्ययोगे ऽपि राज्यस्य कर्त्तव्यवयवयोगेन समुदायशक्त्यनपेक्षस्यैव राजशब्दस्य राज्यकर्त्तृवाचित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अथेति * राज्यमस्य कर्मेत्येवमवयवव्युत्पत्त्या ब्राह्मणादि राजशब्दे ऽभिधीयते न रुद्ध्याध्वर्युकुलालादिशब्दवदित्याशङ्कार्थः । ब्राह्मणादौ राजशब्द-

प्रवृत्तेर्निमित्तभूतो यः कर्मकर्तारवयवार्थयोः सम्बन्धः स राजशब्दे
 प्रत्यभिज्ञानासम्भवादनुमातव्य इति विपरिणतानुमातव्यपदान्वयेन
 तथेति भाष्यावयवो राज्यस्य कर्त्तव्यवयवव्युत्पत्त्यपक्षत्वे सत्यव-
 यवयोगो प्रतीयमानः कल्प्यः स्यादित्येवं व्याख्यातः । तस्य चेत्यनेना-
 नुमिमानश्चेत्यवयवः प्रत्ययलोपप्रातिपदिकं प्रत्यन्यतमस्मृति विना-
 ऽवयवयोगानुमानायोगात् योगमनुमिता स्मृतिरनुमातव्येत्येवं व्या-
 ख्यातः । राज्ञस्तु स्मरन्तस्त्वत्यवयवौ राज्ञ इत्यनेन
 व्याख्यातौ तेनेत्यवयवस्तस्मादित्यनेन व्याख्यातः । वा-
 च्यवाचकसम्बन्धस्य वृद्धप्रयोगगम्यत्वेन साध्वसाधुविभा-
 गव्यापृतव्याकरणस्मृत्यविषयत्वात्स्मृतिवर्तीयस्त्वायोगाशङ्कार्थमा-
 हेति भाष्यं व्याचष्टे * पर इति * अत्र ब्रूम इति भाष्यं स्मृतेर्वा-
 च्यावाच्यविवेकपरत्वाभावाद्वाज्यकारिणि च राजशब्दप्रयोगव्य-
 भिचारादयुक्तमाशङ्क्य वाच्यविशेषत्वात्साधुत्वस्य तन्निरपेक्षसा-
 धुविवेकासिद्धेर्वाच्यावाच्यविवेकस्यापि स्मृतितो ऽथादिवगमाद् ब-
 लीयस्त्वोक्तिर्युक्तेत्याशयेन व्याचष्टे * तत्रेति * कथं राजशब्दस्य ५९३।
 राज्ययोगनिमित्तत्वं राज्ञः कर्म राज्यमिति स्मृत्या बाध्यतइत्याश-
 ङ्क्य * राज इत्युक्तम् * अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रयोगो ऽपि
 चेति * नन्विति भाष्येण राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वव्यभि-
 चारमनुभाष्य प्रयोगव्यभिचारे ऽपि स्मृत्या राजयोगनिमित्तताव-
 सीयतइति परिहारार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति *
 राज एव कर्मेत्यसाधारण्येन चिन्तितादे राज्ञा विशेषमशक्यत्वात्प्र-
 योगो ऽपि न व्यभिचरतीति परिहारान्तरार्थं तेनेति भाष्यम् अद्व-
 मेधादावसाधारण्ये ऽपि राज्यशब्दप्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य किं च श-
 ब्देनाभ्युच्चयार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * किं चेति * श्लोकं व्या-
 चष्टे * जनपदंति * यत्त्विति भाष्येणाथ वेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं सा-
 र्वलौकिकराजशब्दप्रयोगेणासार्वलौकिकजातिप्रयोगवाधमनुभाष्यते
 न तत्र स्मृतिर्वर्तीयसीति पाणिनिस्मृत्या सार्वलौकिकप्रयोगवाधो-
 क्त्या * परिहृतमित्युक्तम् * तद्व्याचष्टे * तेनेति * सार्वलौकि-
 कमपि प्रयोगे बाधित्वेति लपल्लापे पञ्चमी यदुक्तमिति भाष्येण त-
 थेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं म्लेच्छाचाराप्रामाण्यमनुभाष्याचारेषु मध्ये
 शब्दप्रयोगरूपस्याचास्यार्यम्लेच्छयोस्तुल्यत्वोक्त्या परिहृतं तद्व्या-
 चष्टे * तुल्यश्चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * नन्वधिकरणोपक्रमे ऽन्नाद्यकामवाक्योक्त-
 स्यापि फलस्य राजसूयमध्यस्थावेष्टिप्रयोगविषयत्वोक्त्यभिधानात्तु

बहिःप्रयोगस्य फलान्तरकल्पनायामहष्टकल्पनागौरवापत्तेः । प्रकरणा-
 द्वा राजसूयाङ्गत्वकल्पने राजशब्दादक्षत्रियस्य राजसूयाप्राप्तावप्य-
 ङ्गप्रधानयोरेककर्तृत्वनियमाद् राजसूयस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वं विना
 तदङ्गभूतावेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिवि-
 शिष्टावेष्टिप्रयोगान्तरविध्यन्यथानुपपत्त्या ब्राह्मणादेरपि राजसूयप्रा-
 प्तेर्यज्ञसंयोगात् क्षत्रियस्येति भाष्यावयवव्याख्यानार्थः । क्षत्रियस्यैव
 राजसूयो ऽस्तीति वार्त्तिकावयवो न युक्त इत्याशङ्क्य ब्राह्मणादिवा-
 क्यैः प्रयोगान्तरविधावन्नाद्यकामवाक्योक्तस्य फलस्य बहिःप्रयो-
 गविषयतैव युक्तेत्याह * ततश्चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादय-
 ति * कुत इति * नन्वेतयेति सर्वनामश्रुत्या साक्षाद्विशेषरूपेण
 चावेष्टौ प्रवृत्तेः क्रतुमध्यस्थस्याप्यवेष्टिप्रयोगस्य दुर्बलशास्त्रावगत-
 स्वाराज्यफलत्ववाधेनाद्याफलत्वावगमान्नाद्याकामश्रुतेर्वहिःप्रयो-
 गविषयता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * सत्यपि बलाबलविशेषे
 प्रयोगभेदेन स्वाराज्यान्नाद्ययोः समुच्चयसम्भवे बाधो न युक्त इति
 परिहरति * नैतदिति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * यत्र विरो-
 धित्वं तत्र बाधानभ्युपगमे ब्रह्मादौ गुणभूते विकल्पः प्रधानभूते
 सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्यादौ प्रयोगावृत्तिकल्पना येन कारणेन
 प्रसज्यते तेन कारणेन तत्परिहारार्थे बाधो ऽभ्युपेयते स्वाराज्या-
 न्नाद्ययोस्तु भिन्नप्रयोगविषयत्वाद्व्यवस्थोपपत्तेर्विरोधाभावाद् बलाब-
 लत्वविशेष सत्यपि बाधो नास्तीत्यर्थः । श्लाक व्याचष्टे * न
 हीति * ब्राह्मणादिसम्बन्धात्प्रयोगभेदावगतेरवश्यं भाविन्यावृ-
 त्तिरित्युक्तं नन्वविरोधे सत्यबाधितया राजसूयचोदनावेष्टिग्रह-
 णात् क्षत्रियकर्तृकत्वावगमे सति तद्विरुद्धब्राह्मणादिकर्तृसम्बन्धा-
 त्प्रयोगभेदः । प्रयोगभेदे च सत्यविरोध इतीतरेतराश्रयं स्यादित्या-
 शङ्क्य * राजसूयेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्येष्वेतच्छब्दाभावेन तद्
 पेक्षया राजसूयचोदनाया दौर्बल्याभावात्तदुक्तक्षत्रियकर्तृकता न
 बाधितुं शक्येत्याशयः । सम्प्रत्यन्नाद्यकामवाक्यादपि राजसूया-
 द्वाक्यस्य दौर्बल्यं नास्तीत्याह * यदि चेति * अगृह्यमाणविशेष-
 त्वमेवापपादयति * यथैव हीति * या तु सामान्यप्रवृत्तत्वाद्वा-
 जसूयश्रुतेर्दुर्बलतोक्ता सा नास्तीत्याह * न चेति * साधारण-
 शब्दताप्येतच्छब्दस्याप्यवेष्टिशब्दवाच्यानेकाप्रेयादियागसाधार-
 ण्यानुल्लेख्येत्यान्तरन्यासेनाह * इयांस्त्विति * नन्वेतच्छ्रुतेर्विशे-
 षवाचित्वनिबन्धनबलीयस्त्वाभावे ऽपि प्रत्यक्षशब्दोक्तसाक्षात्प्रकृ-
 तावेष्टिवाचित्वाद् बलीयस्त्वोपपत्तेर्बलाबलविशेषो भविष्यतीत्या-

शङ्कते * नन्विति * प्रकृतयज्यालोचनानपेक्षालक्षणः साक्षाद्भा-
 वः प्रत्यक्षशब्देन विधक्षितः फलान्वये वैतच्छब्दस्य प्रस्तूयमानवाचि-
 त्वे वा प्रकृतयाज्यालोचनानपेक्षा स्यान्नन्वेतुभयमप्यस्तीति परि-
 हरति * स्यादिति * फलान्वयोपपादनार्थम् * प्रत्ययेत्युक्तम् *
 यजिशब्दगृहीतावेष्टिरेतावच्छब्देनोक्ता। नन्वेतच्छब्दस्य फलान्वये प्र-
 स्तूयमानवाचित्वे वा सत्यपि सर्वनामत्वेन साक्षात्प्रकृतवाचितया
 प्रकृतप्रत्यभिज्ञानपेक्षप्रकृतालम्बनत्वाद्वाजसूययजितो बलीयस्त्वं भ-
 विष्यतीत्याशङ्काह * प्रकृतमपि चेति * सर्वनाम्नोऽपि सन्नि- ५२५११
 हितालम्बनत्वात्प्रत्यभिज्ञां च विना सन्निध्ययोगात्प्रकृतवाक्यालो-
 चनाधीनप्रत्यभिज्ञापेक्षा तुल्येत्याशयः । ननु महाप्रकरणादवान्तर-
 प्रकरणबलीयस्त्वस्याभिक्रमणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादन्नाद्यकाम-
 वाक्यस्थस्य यजेरवान्तराधिकारलक्षणेनावान्तरप्रकरणेन प्रकृतग्रा-
 हित्वाद् बलीयस्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * कथम्भावा-
 त्मकस्य प्रकरणस्य वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनेन तादर्थ्याबोधकत्वा-
 दवान्तरप्रकरणे च सन्देहेन शीघ्रमेकवाक्यत्वावगमात् महाप्रक-
 रणे तु सन्देशाभावाच्छीघ्रमेकवाक्यत्वानवगतेः सन्निकर्षविप्रक-
 र्षाभ्यां बलाबलविशेषो युक्तोऽधिकारात्मकस्य तु प्रकरणस्य प्रकृ-
 तत्वमात्रापेक्षितत्वात् बहूनामल्पानां च प्रकृतत्वाविशेषान्तुल्यकालं
 ग्रहणावगतेर्नावान्तरमहाधिकारयोर्बलाबलविशेषोऽस्तीत्याशयेन
 परिहरति * उच्यतेइति * स्वमतेन ब्राह्मणादिवाक्यानां क-
 र्मान्तराविधायित्वेऽपि प्रयोगान्तराविधायित्वात्स्वाराज्या-
 न्नाद्ययोर्भिन्नप्रयोगविषयत्वेनाप्यविरोधमुक्त्वा प्रौढ्या क-
 र्मान्तराविधायित्वाभ्युपगमेनाविरोधमाह * यदि चेति * कर्मा-
 न्तरत्वे बार्हस्पत्यादिलिङ्गात्प्रकृतावेष्टिप्रकृतिकत्वेऽपि सकृद् वृत्त्यैक-
 यागप्रतीतेर्यागान्तराणामनङ्गत्वेनातिदेशतोऽप्यप्राप्तेर्मध्यनिधानवि-
 ध्यन्यथानुपपत्त्याचाभितोऽभिधेयद्रव्यान्तरकल्पनेऽतिक्लेशापत्तस्त-
 द्विशेषानवधारणाच्चानवस्थितशास्त्रार्थापत्तेः प्रौढिमात्रार्थत्वसूचना-
 र्थोऽपिशब्दः । ननु कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतादीतिकर्तव्यतानव-
 गतेः सकृद् वृत्त्या च यागैक्यावगमान्मध्यनिधानानुपपत्तस्तद्विशि-
 ष्टानुष्ठानासिद्धिरित्याशङ्काह * कर्मान्तरत्वे चेति * अतिदेशोनावे-
 ष्टिष्वितिकर्तव्यतालाभान्मध्यनिधानान्यथानुपपत्त्या च कल्पितेषु द्र-
 व्यान्तरेषु तुल्यत्वाद्यागीयत्वप्रतीतेः कल्पानां च यागान्तराणामिति-
 कर्तव्यतापेक्षायां श्रुतयागप्रकृतित्वेनावगताया अवष्टेरेव बुद्धिस्थ-
 त्वात्तेषामपि तत्प्रकृतिकत्वावगतेस्तदीयेतिकर्तव्यतालाभादभितो

निधेयद्रव्यविशेषप्रतीतेर्निर्द्धारितशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिरित्याशयः ।
 नन्वेवमपि राजन्यवाक्यस्य निमित्तार्थत्वोपपत्तेर्ब्राह्मणादीनां प्राप-
 काणीति बहुवचनमयुक्तमित्याशङ्क्याह * राजन्यस्यापि चेति *
 यदिशब्दोपबन्धेनानित्यत्वावगमात् ब्राह्मणादिवाक्यतुल्यप्रवृत्तेः क्र-
 तुमध्यप्रयोगे च राजन्यस्य नित्यत्वाद्यदिशब्दानुपपत्तेर्ब्राह्मणवाक्य-
 स्थस्याख्यातस्य राजन्यवाक्ये ऽनुपपत्तस्य विध्यनुवादवैरूप्यपरिहा-
 रार्थं ब्राह्मणवैश्यवाक्यवत् राजन्यवाक्ये ऽपि विधितया तुल्यप्रवृ-
 त्तेः ब्राह्मणवैश्यवत् राजन्यस्यापि कर्मान्तरेण प्रयोगान्तरेण वा
 सम्बन्ध इत्युक्ते ब्राह्मणवैश्ययोः क्षत्रियकर्तृके प्रयोगे निवेशायोगात्
 युक्तं भेदकत्वम्राजन्यस्य तु क्रतुमध्यस्थप्रयोगे निवेशोपपत्तेर्न भेद-
 कता युक्तेत्याशङ्क्य कर्तृभेदस्य भेदहेतोरभावे ऽपि योगसिद्ध्यधिक-
 रणन्यायेन फलभेदस्य भेदकत्वसूचनार्थम् * फलपदेत्युक्तम् *
 अन्नाद्यकामवाक्यैकवाक्यत्वलभ्यस्य राजन्यो ऽन्नाद्यकामो यजेतेति
 फलपदानुपपन्नस्य ब्राह्मणो ऽन्नाद्यकामो वैश्यो ऽन्नाद्यकाम इति वत्
 राजन्यस्याप्यविशेषात्तत्प्रयोगस्यापि फलभेदाद्भेदावगतिरित्याशयः ।
 यदि राजन्य ऐन्द्रं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा ऽभिघारयेदित्यनुपपन्न-
 लभ्यस्य राजन्यकर्तृकप्रयोगविषयैन्द्रमध्यनिधानपूर्वकाभिघारणवि-
 धिवाक्यस्य तन्त्रप्रयोगं विनानुपपत्तेरपि प्रयोगभेदो ऽवसीयतइत्याह
 * एवं चेति * ननु क्रतुमध्यस्थे ऽपि प्रयोगे मध्यनिधानलिङ्गाद्वेष्टि-
 रित्येकवचनश्रुतेश्च तन्त्रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * राजसूयेति *
 आग्नेयो ऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणैन्द्र एकादशकपाल ऋषभो द-
 क्षिणा वैश्वदेवश्चरुः पिशङ्गी पृष्टाही दक्षिणा मैत्रावरुण्यामिक्षा व-
 शा दक्षिणा वार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेति दक्षिणाभेदादक्षि-
 णायाश्च कर्त्रानित्यर्थत्वात्कर्तृत्वाधिष्ठानद्रव्यैक्ये ऽपि प्रयोगाङ्गभूतक-
 र्तरूपभेदद्वारा प्रतियागं प्रयोगभेदावगतेः क्रतुमध्यप्रयोगे मध्यनि-
 धानविधिर्विहृत्येत्यर्थः । अतस्तस्मात् क्षत्रियस्यैवेत्युपसंहारवा-
 र्त्तिकं युक्तमेवेत्याह * तस्मादिति *

॥ आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

यदिति भाष्येण वचनव्यक्तिभेदस्य सन्देहहेतुत्वेनोक्तस्याख्या-
 तानपेक्षपदान्तरान्योन्यान्वयायोगेनायुक्तत्वात् पूर्वपक्षवचनव्यक्त्य-
 योगापत्तेर्ब्राह्मणादिप्राप्त्यप्राप्तिसन्देहे विध्यविधिसन्देहहेतुं वक्तुमा-
 ह * वसन्त इति * ननु सत्यामपि प्राप्तौ निमित्तवाच्यज्यादिश-

व्दाभावान्निमित्तार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * प्राप्तस्य
ब्राह्मणादेर्निमित्तत्वं विनान्वयायोगात्तद्वाचिशब्दाभावे ऽपि निमि-
त्ततावसीयत इत्याशयः । भाष्यस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह *
तदा चेति * ब्राह्मणो यद्यादधीत ततो वसन्तइति वचनव्यक्ताव-
प्याधाने वसन्ताविधौ ब्राह्मणान्वयस्य निमित्तत्वोक्त्यर्थत्वं ब्राह्मण-
श्रुतेः सूचयितुं वचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरित्याशयः । नन्वाधानस्यावे-
ष्टिवन्नियतैकवर्णसंयोगात्पूर्वन्यायातुल्यत्वेन निमित्तार्थत्वमाशङ्क्य
वर्णविशेषासंयोगे ऽपि स्वरूपेणैवाप्राप्तौ निमित्तार्थत्वासम्भवादिद-
शार्थत्वेनास्य विचारस्यानन्तरसङ्गतावपि कथं गुणप्रकरणसङ्गतिः
किं च प्रयोजनामित्याशङ्क्याह * तदा चेति * ब्राह्मणादेर्गुणस्य
विधेयत्वे भेदकता ऽविधेयत्वे त्वभेदकतेति सन्दिग्धविधेयत्वस्य
गुणस्य भेदकाभेदकत्वनिर्णयार्थं विधेयाविधेयत्वविचाराद्वान्तर-
सङ्गतिरपि तदा चेति प्रापकत्वे भेदोक्त्या निमित्तार्थत्वे च तद्वैप-
रीत्योक्त्या सूचिता । स्वार्थो एव चेत्यनेनाद्यपूर्वपक्षनिरासप्रयोजन-
मुक्त्वा द्वितीयपूर्वपक्षनिरासप्रयोजनम् * शूद्रस्येत्यनेनोक्तम् *
ननु शूद्रस्यानुपनीतत्वान्न ब्रह्माभिव्याहारोदित्यनुपनीतवेदाध्ययन-
निषेधेनाविधत्वात्पूर्वपक्षे ऽप्याधानाप्राप्तिरविशिष्टेत्याशङ्क्याह *
एतेनेति * उपनयनस्याप्याधानवत्पूर्वपक्षे कर्मविधिभिस्तत्तज्ज्ञानसा-
धनं वेदाध्ययनमाक्षिपद्भिरनुपनीताध्ययनायोगेनाक्षेपादविशेषा-
च्छूद्रस्याप्युपनयनमध्ययनं च प्राप्तोतीत्याशयः । सुखप्रतिपत्त्यर्थ-
मधिकरणाथ संग्रहीतुमाह * तत्रेति * सङ्केपतो ऽभिकरणार्थ
इत्यर्थः । द्विविधमपि पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * सामर्थ्येति * आ-
हवनीयादिसाध्याग्निहोत्रादिविधिभिः सामान्यतः कस्य चिदाह-
वनीयादिसाधनस्याक्षेपे ऽपि किं तदिति विशेषाज्ञानादग्निमादधी-
तेति द्वितीयाश्रवणे ऽप्यविहितस्याधानस्य साध्यानाकाङ्क्षत्वात्
द्वितीयायाश्चोत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यात्मकचतुर्विधकर्मसाधारण्ये-
नात्पाद्यैकान्तिकत्वाभावादाग्निमुपनिधाय स्तुवीन अग्निं समाष्टि-
त्यादिवदुत्पाद्यत्वानवगतेरर्द्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधातीत्यादौ
आहवनीयादेर्युत्पादितत्वं असिद्धत्वाच्च आधीयते स आहवनीय
इत्यवगमे ऽपि अविधीयमानस्याहवनीयोत्पादकत्वे प्रमाणाभावादा-
हवनीयादिवाक्यैराधानविध्यभ्युपगमे कामश्रुतिभिः प्राप्तेरवाच्य-
त्वात्प्रत्यग्निं वाधानभेदापत्तेर्विधिनिरपेक्षोत्पत्तिमात्रेण च साध्य-
साधनत्वे सत्यौदुम्बरत्वादरप्युर्गवरोधादिसाधनत्वापत्तेर्याज्ञिकानां
आहिते ऽग्नौ आहवनीयादिशब्दप्रयोगस्याधानविध्यभावे निर्मूल-

त्वेनाप्रामाण्यान्मूलवैदिकप्रयोगकल्पने ऽप्यादित्यादौ यूपोदिशब्द-
 प्रयोगशब्दार्थाधिगमहेतुत्वाभावाद्धंसमुख्यः स्तुचो ऽग्निराहव-
 ला इति स्तुचां हंसमुखप्रसेकत्वादिविधिवदाहितो ऽग्निराहव-
 नीय इति प्रयोगादाधानविधिकल्पने ऽतिक्लेशापत्तेः कामश्रुति-
 मिश्र विधिकल्पनवैयर्थ्यस्यापरिहार्यत्वाद्विधाने चाधानस्य प्रक-
 रणायोगाद्वसन्तादिवाक्येषु ब्राह्मणादौ निमित्ते कालविधौ प्रकर-
 णप्राप्ताधानानुवादानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिविशिष्टाधानानुवाददोषस्याप-
 रिहार्यत्वात्स्वविध्युत्पादितस्याप्याधानस्याग्निहोत्रादिविधिभिरनु-
 ष्ठापनमाद्यपूर्वपक्षार्थ इति सूचनायाक्षिप्तशब्दः । दुष्टीकायां सम्भारे-
 ष्वादध्यातीति यो ऽस्मिन्नादधाति तेनाधाने प्राप्ते वसन्ते ब्राह्मणो
 ऽग्निमादधीतेत्यनूय वसन्तब्राह्मणसम्बन्धो विधीयतइत्यभिधाना-
 त्सम्भाराणां च वाक्ष्यार्थिवानां वाक्यान्तरविहितत्वात्तदधिकर-
 णाधानमात्रविधिलाघवसम्भवे कर्तृकालरूपानेकार्थविशिष्टाधान-
 विधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्सम्भारवाक्योत्पादितस्याधानस्य कैम-
 थ्यापेक्षायामाहवनीयादिवाक्यालोचनयाहवनीयादिसाधनत्वावग-
 तेरग्निहोत्रादिभिः फलवत्त्वात्प्रयुक्तिशक्तैः प्रयुक्तिसम्भवे ब्राह्मणादि-
 वाक्येन प्रयोगाद्भूतकर्तृसंयोगे ऽपि निमित्तार्थं तत्संयोगोपपत्तेर्ना-
 धानप्रयोजकत्वकल्पना युक्तेत्याशयः । फलवतः प्रयुक्तियोतनायैव
 कामश्रुत्युपन्यासो भाष्ये अन्यथाहवनीयादिसाध्यकर्मविधिमात्रेण
 प्राप्त्युपपत्तेः कामविशेषणानर्थक्यापत्तेः यदि रथन्तरसामेति च स-
 यदिक वाक्ये चिन्तिते सयदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थानां यदि ब्राह्मणो
 यजेतेत्यादिवाक्यानां पूर्वाधिकरणे निमित्तार्थत्वापवादेन प्रयोगवि-
 धित्वव्युत्पादनादिहापि ब्राह्मणादिसंयुक्तत्वसाम्येन बुद्धिस्थानां व-
 सन्तादिवाक्यानां प्रयोगविधित्वव्युत्पादनादनन्तरसङ्गतिः सुल-
 भा प्रयोजनं चाग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वे ऽग्निहोत्रादिफलार्थिनैवा-
 धानमनुष्ठेयं स्वविधिप्रयुक्तत्वे तु ब्राह्मणत्वादे कर्तृविशेषणत्वे
 ऽपि जातेरनुपादेयत्वाद् ब्राह्मणादिकर्तृकस्य प्रयोगस्याब्राह्मणादिना
 कर्तुमशक्तेरशक्तस्य चानधिकारादर्थोदधिकारविशेषणत्वावगतः
 सिद्धत्वेन च जातेः काम्यतयाधिकारविशेषणत्वायोगादाधानस्य
 च काम्यत्वाभावेन राजसूयवन्निमित्तान्वयविरोधाभावाग्निमित्त-
 त्वप्रतीतेर्निमित्ते सति नैमित्तिकावश्यम्भावाज्जातपुत्रवाक्यात्पुत्रज-
 न्मतो निमित्तविशेषणत्वप्रतीतेर्जातपुत्रेण ब्राह्मणादिना निष्कामे-
 नावश्यानुष्ठेयं ततश्च कृष्णकेशवाक्याद्वयो ऽर्द्धानतिक्रमणप्रतीते-
 र्ब्राह्मणादेर्जातपुत्रस्यानाहिताग्नेर्वयोर्द्धातिक्रमे ऽवश्यं विहिताग्नि

होत्राद्यननुष्ठाननिमित्तप्रत्यवायवदाधानाननुष्ठाननिमित्तो ऽप्यपरः
 प्रत्यवायो भवति अत एवानाहिताग्निताप्युपपातकत्वेन स्मर्यते
 नानाहिताग्निर्घ्रियेतेति च श्रुत्याधानस्यावश्यकतावसीयते सा च
 स्वाविधिप्रयुक्तत्वं विना न सिद्ध्यतीति सङ्गतत्वात्सप्रयोजनत्वाच्च
 युक्तैव प्रयुक्तैव प्रयुक्तिचिन्ताश्लोकं व्याचष्टे * एकस्तावदिति *
 सिद्धान्तं संगृह्णाति * सिद्धान्तेति * सम्भाराहवनीयादिवा-
 क्यालोचनयाहवनीयादीनामाधानजन्यत्वावगमेनाग्निहोत्रादिवि-
 धिमिराधानप्रयुक्तिसम्भवे प्रत्यक्षवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य नियमेना-
 ग्निहोत्रादिवाक्यानामाधानप्रयोजकत्वायोगान्नियमार्थत्वेनार्थवत्त्वं
 दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * ननु विद्वद्वाक्यस्या-
 धानविधायित्वं विनानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * अस्ति चेति *
 अप उपसृजतीत्यादिप्रत्यक्षविधियुक्तानामुदकस्थापनादिरूपाणां स-
 म्भाराणाम् अथ सम्भरन्तीतिवत्सामान्यतो विधानं तत्प्रशंसार्थ-
 त्वम् । एवं कृतान्सम्भारान्सम्भार्याण्येकत्र देशे स्थाप्यान्मुदकादीनि
 विद्वानेवमुक्तप्रकारसम्भरणपूर्वमग्निमाधत्ते सहायसम्पन्नमपि स-
 मानस्वाम्यं स्पर्द्धमानशत्रुं यथावर्त्तनराहितो भवति तथा यजती-
 त्येतदुपन्यासस्य प्रयोजनमस्तीति नानर्थक्यापत्तिरित्याशयः । सि-
 द्धान्तमुपसंहरतीति * किमिति * प्रश्नभाष्याशयमाह * कि-
 मिति * ब्राह्मणादीनामित्युत्तरभाष्यं निमित्तवाचिशब्दानुपन्या- ५९७।१
 सादयुक्तमाशङ्क्य ब्राह्मणादेराधाने प्राप्तत्वाद्धिषेयवस्तत्तादिनिमित्त-
 त्वं विनान्वयायोगान्निमित्तत्वावगत्याशयत्वेन व्याचष्टे * ब्राह्मणा-
 दीनामिति * नन्वित्याशङ्काभाष्याशयमाह * नन्विति * वाढ-
 मिति परिहारभाष्याशयमाह * इतरस्त्विति * उक्ते ऽर्थे भाष्य-
 सम्मतिप्रदर्शनायैकदेशपाठः केनेति प्रश्नभाष्यं सम्भाराहवनीया-
 दिवाक्यालोचनयाधानस्यावहनीयादिसाधनत्वे ऽवगते कामश्रुति-
 मिः प्राप्तिप्रतीतेर्विद्वद्वाक्यस्य च साक्षात्प्रापकस्य प्रत्यक्षत्वादयुक्त-
 माशङ्क्य प्रत्यक्षविधिसङ्गावे कामश्रुतीनां यच्छब्दोपबन्धाच्च वि-
 द्वद्वाक्यस्य प्रापकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन व्याचष्टे * केनेति *
 कामित्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयापरिहारादयुक्तमाशङ्क्य कथं चित्प्रा-
 तिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्प्रत्यक्षविधिसङ्गाव-
 मात्रेण कामश्रुतीनां प्रापकत्वनिराकरणं न सम्भवतीत्याशयेन
 व्याचष्टे * इतरस्त्विति * साक्षात्प्रापकविद्वद्वाक्यत्यागेन का-
 मश्रुत्युपन्यासानौचित्यशङ्कानिरासार्थम् * बलीयांसं चेत्युक्तम् *

विद्वद्वाक्यस्याधानोत्पादकत्वसम्भवे ऽपि वसन्तादिवाक्यवत्प्रयो-
गविधिचिन्हप्रयोगाङ्गकर्तृकालादिसंयोगाभावात्स्वर्गकामादिवाक्य-
वच्च प्रयुक्तिशक्तिफलसंयोगाभावात्प्रयोजकत्वानुपपत्तेः तत्प्रयोज-
कत्वाय कामश्रुतीनामवश्योपन्यसनीयत्वाद् बलवति च प्रापके
प्रागुपन्यस्य निरस्ते दुर्वलोपन्यासानवकाशापत्तेरात्मनेपदरहितेन
वाक्येनाधानोत्पादने कामश्रुतीनां तत्प्रयोजकत्वस्य पाक्षिकत्वेन वि-
द्वद्वाक्योत्पादिताधानप्रयोजकत्वापेक्षया दौर्बल्यात्प्रागुपन्यास इ-
त्याशयः। कामश्रुतीनां प्रयोजकत्वे ऽस्य पाक्षिकत्वेन विद्वद्वाक्यस्य चो-
त्पादकत्वेन विवक्षितत्वाद्भिन्नविषयतया ऽनालोचनीये ऽपि बलाबले
ऽग्निहोत्राद्यनङ्गत्वेनाधानस्याग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वासम्भवे ऽपि
विद्वद्वाक्येन द्वितीयावगताग्न्याख्यफलसंयोगात्प्रयुक्तिमता प्रयुक्ति-
सम्भवे वसन्तादिवाक्यानां विशिष्टविधिगौरवापादकप्रयोजकत्वक-
ल्पनानुपपत्तेर्विद्वद्वाक्यस्यैव प्रयोजकताप्यापद्यतइति सूचनार्था ब-
लीयस्त्वोक्तिः । का इति प्रश्नभाष्यं कामश्रुतीनां प्रत्यक्षत्वादयुक्तमा-
शङ्काहवनीयादिसाधनत्वेनाधानस्य विध्यन्तरतो ऽवगतस्याप्यग्नि-
होत्राद्यनङ्गत्वात्तद्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवास्यत्वेन व्याख्यातुमाह *
का इति * प्रापणेत्यनेन क्रोधहेतुं वदन्नाग्निहोत्रादिश्रुतीनामाधानं
प्रत्यक्षेपित्वात्प्रयोजकत्वाशक्तेस्तद्व्यतिरिक्त आधानशेषविषयत्वा-
त्तत्प्रयुक्तिशक्तकाः कामश्रुतय इत्येवं भाष्यं व्याख्यातं प्रापणश-
क्त्याक्षेपस्यासर्वशेषत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वसूचनार्था भूतनिर्देशः
प्रापणशक्तेराक्षिप्तत्वात्सक्रोधं दर्शयतीति वक्ष्यमाणानुपपत्तेः समाप-
नीयम् । अग्निहोत्रमित्युत्तरभाष्यमाक्षेपापारिहारादयुक्तमाशङ्का-
ज्ञातप्रश्नत्वारोपोत्तरत्वेन व्याचष्टे * स्वरूपमेवेति * फलवत्त्वात्प्रयु-
क्तिशक्तिसूचनार्थम् * फलैत्युक्तम् * प्रत्यक्षवचनाभावे ऽपि का-
मश्रुतीनामनङ्गभूताधानप्रयोजकशक्त्यभावसूचनार्थं सक्रोधागित्य-
स्याक्षेपक्रियाविशेषणत्वाभ्युपगमे त्वेकग्रन्थतया योज्यम् । कथमिति
भाष्यं का इति प्रश्नाशयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * कथमिति *
अग्निहोत्रादिभावनाकरणेति कर्त्तव्यतांशानिरिक्तत्वादाधानस्य त-
द्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवो ऽन्यपरत्वोक्त्योक्तः करणतिकर्त्तव्यतांशप्र-
योजकेन विधिना तत्साधनमकरणेति कर्त्तव्यताभूतमप्यन्यथानुपप-
त्त्या प्रयुज्यतइत्याशयेनोच्यतइत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * इती-
ति * ननु यथाग्निहोत्रादि निष्पद्यते तथा कुर्यादिति विषयसिद्ध्या-
क्षेपकत्वे ऽपि प्रयोगविधेरविषयभूतकरणतिकर्त्तव्यताव्यतिरिक्ता-

र्थाक्षेपकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं तेनेत्याद्यवगम्यतइत्यन्तं
भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * यथाग्निहोत्रमिति भाष्यांक्तो विध्यर्थस्त-
च्छब्देनाधानाक्षेपहेतुतया परामृष्टः । अनङ्गस्यापि विधिनाक्षेपे वासो
ददात्यनो ददातीति वस्त्रशकटदानविधिना वस्त्रशकटोत्पादकयोर्वा
तक्षणयोराक्षेपः सप्तमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितवा-
निति तक्षणाख्यकर्मजन्ये वस्त्रशकटे च विहिते तदुत्पादकं कर्माक्षि-
प्यते यथा यूपे विहिते तदुत्पादकछेदनादीति सूत्रार्थः कामश्रुतिप्रा-
प्त्युक्तिसम्प्राप्तिसूचनायेतिकरणकामश्रुतिप्राप्त्युक्तिप्रयोजनोत्तरार्थं
तत्केनेत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायापि चेति भाष्यं विशिष्टवि-
धौ वाक्यभेदाभावादयुक्तमाशङ्क्य सत्यां गतावेकस्य वाक्यस्य वि-
शिष्टविधिरौपचारिकत्वाद्वाक्यभेदेति किंरित्याह * सर्वप्रकारेति *
कतुप्रधानमुच्येतेति पूर्वसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेनाधानइति सूत्रावयव-
व्याख्यानार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * सर्वकर्मणा-
मिति भाष्येणोत्तरावयवं यथाश्रुतं दूषयित्वा किं तर्हीत्यनेन सर्व-
कर्मशेषभूताग्निशेषत्वेनाधानस्यौपचारिकी सर्वकर्मशेषतोक्तेति भाति
तच्चाङ्गाङ्गत्वेनैवाधानाक्षेपस्य पूर्वपक्षिणो ऽभिहितत्वादयुक्तमिति
मत्वा सर्वकर्मणामिति भाष्यमकारप्रश्लेषेणोत्तरावयवव्याख्यार्थतया
व्याख्यातुमाह * कथमिति * शेषत्वनिरासस्यानाक्षेपहेतुमुपपाद-
यितुमाह * यदि हीति * शेषत्वे ऽपि स्वतन्त्रकालविधानेन कर्मप्र-
योगाद् बहिरनुष्ठानस्यावगतस्य कर्मविधिप्रयुक्तत्वे ऽनुपपत्तेराक्षेपा-
नावश्यकतानवकल्प्योक्ता आहवनीयादिशब्दानामाधानलक्षणसं-
स्कारनिमित्तत्वादाहवनीये जुह्वतीत्याद्याहवनीयादिश्रुत्यैवाधानस्य
कर्माङ्गत्वोक्तेः सर्वकर्मणामिति शेषत्वनिरासभाष्यमयुक्तमाशङ्क्यो-
पपादयति * तेषामिति * आधानजन्यस्य संस्कारस्याहवनीयादि-
शब्दनिमित्तत्वे ऽप्याधानस्य स्वरूपेण संस्कारत्वाभावादाहवनीयादि-
शब्देनानुक्तेरग्निहोत्रादिकर्मणामाहवनीयादिग्रहणमात्रपर्यवसाना-
न्न कश्चिदाधानस्य कर्माङ्गत्वज्ञापनहेतुरस्तीत्यर्थः । संस्कार-
निमित्तत्वेनाहवनीयादिशब्दानां जातिनिमित्तानोवास शब्दवि-
षयसप्तमाधिकरणासिद्धान्तसूत्राविषयत्वे ऽपि यथा कर्मजै
ऽनसि वाससि वानोवासोरूपमेव प्राप्यते न तदुत्पादकं
कर्मानोवासःशब्दयोः संस्कारनिमित्तत्वाभावेन कर्मणो शेषत्वा-
त्तथाहवनीयादिशब्दानां संस्कारजनकस्याधानस्याग्निहोत्राद्यशेष-
तथाहवनीयादिश्रुत्या कर्मजे ऽप्याहवनीयादौ विहिते जन्यमाह-
वनीयादिरूपमेवाप्यते नोत्पादकमाधानमित्येतावता साम्येन तन्न्या-

योदाहरणं यद्याधानस्य कर्मार्थत्वं नास्ति किं तर्हि तृतीये तत्प्रकृत्यर्थे यथान्ये ऽनारभ्यवादा इत्याधानस्य प्रकृत्यर्थत्वे पूर्वपक्षिते सर्वार्थे चाधानस्य स्वकालत्वादिति सिद्धान्तसूत्रेणोच्यते न हि तत्सर्वेषां त्रै-
 वर्णिकानामाधानस्य विहितत्वेन रथकारस्यैवाधानविधिनियोज्य-
 तया परिशिष्टत्वादिति वचनाद्रथकारस्याधानस्य सर्वशेषत्वादिति
 षष्ठाधिकरणोपकरणोपक्रमसिद्धान्तसूत्रवदन्यथा व्याख्यातुं शक्यं
 नापि द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वा-
 दित्येकादशाधिकरणसूत्रवत् कृत्वाचिन्तान्यायेन सर्वार्थत्वाङ्गीका-
 रेण चिन्तान्तराभावादिति किं तर्हि भाष्येणाशङ्क्य पारम्पर्येण
 सर्वार्थत्वोक्त्यर्थतया तार्त्तयिसूत्रव्याख्यानार्थमग्नीनामिति भाष्यं
 व्याख्यातुमाह *यत्त्विति* किमित्याशङ्क्य भाष्याशयमाह *किमिति*
 अग्नयइति परिहारभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * नन्वित्याशङ्क्य-
 भाष्याशयमाह * नन्विति * उच्यतइत्यादधीतैत्यन्तं परिहारभा-
 ष्यं व्याचष्टे * उच्यतइति * उत्पादनोक्त्याशयमाशङ्क्य पूर्वमाह *
 तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * भाष्यार्थमुपसंहरति *
 इत्यस्तीति * नन्विह प्रयुक्ते विचार्यत्वादाधानोत्पत्तिमप्राप्तिपक्षः
 प्रयोजयिष्यतीति ब्राह्मणादिवाक्यानामुत्पत्तिविधिज्ञापनार्थस्योत्पात्त-
 शब्दस्यानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोजकत्वाभ्यु-
 पगमे कर्मविषयत्वेन क्लृप्तत्वात्तत्पामेवोत्पादकतापि युक्ता न गुणसं-
 चरितशक्तीनां सम्भारादिवाक्यानामिति सूचयितुं तदुपपादनार्थं
 पक्षे ऽप्युपायान्तरप्राप्तिं वक्ष्यमाणामाह * पक्षे ऽपि चेति * केव-
 लप्रयोजकत्वे ह्यात्मनेपदयुक्तस्य तद्रहितविध्युत्पादितस्याधानस्या-
 धातुगम्याहवनीयादिसाधनत्वानियमात्साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावि-
 शिष्टभावनानावगमोत्तरकालं प्रवृत्तस्य प्रयोगविधेः साध्यसाधनत्वा-
 नियामकत्वात् प्रत्यक्षे ऽपि प्रयोगविधौ सत्युपायान्तरप्राप्तचविरो-
 धात्तदर्थप्राप्तेर्युक्तात्मनेपदयुक्तोत्पत्तिविधित्वोपपादनार्थतया शयः ।
 क्रमादः प्राप्त्युपायादाधानात् भिन्नविषयस्य प्रत्यक्षविधिविहितेना-
 प्याधानेन निवृत्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं यदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे
 * प्रत्यक्षेति * आत्मनेपदादनाधातारं प्रत्याहवनीयत्वाद्यभावाद्य-
 गतेरर्थादाधानस्य च प्राप्त्युपायत्वनियमादेकविषयत्वेनोपायान्तर-
 निवर्तकता युक्तेत्याशयः । उद्गातारः स्तुवतइत्यात्मनेपदस्यानात्म-
 गामिन्यपि क्रियाफले दर्शनात्तात्मनेपदादात्मार्यतावगन्तुं शक्येत्या-
 शयेन कथं चेत्याशङ्क्य स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइति
 स्मृतनेर्जकारे दधातिपदस्यात्मनेपदस्यात्मगामिक्रियाफलवाचित्वावग-

ता नान्यत्र व्यभिचारमात्रेणापहोतुं युक्तेत्याशयेन परिहारार्थं कर्त्र-
भिप्राये हीति भाष्यमादधीतेति धातुप्रयोगेण व्याख्यातमानन्वात्मने-
पदाभावे ऽप्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिवत् विधिसामर्थ्या-
कामश्रुतिपरिग्रहेण तदेकवाक्यत्वावगतेः स्वर्गकामादिसाङ्गं कुर्या-
दिति सामानाधिकरण्याच्चात्मार्थतावगमयिष्यते इत्याशङ्कान्यथा-
नुपपत्त्या कामश्रुत्याक्षेपे ऽनङ्गत्वेनैकवाक्यत्वाप्रतीतेः पश्वादिव-
द्यात्मार्थमुत्पन्नस्याहवनीयादेर्दीनादिनान्यसम्बन्धकरणे ऽपि वि-
ध्यविरोधाच्चात्मनेपदं विना ऽनाधातारं प्रत्याहवनीयादित्वावगम्यत-
इत्याशयेन परिहारार्थमसतीति भाष्यं व्याचष्टे * अर्थेति * श्रु-
तिकल्पनेन सामर्थ्यस्य प्रापकत्वात्प्रत्यक्षश्रुतिसङ्गावे च कल्पना-
योगात्पक्षे ऽपि प्राप्तिर्न सम्भवतीत्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं ता-
त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * अपि चेति * नियमस्यादिशब्दोक्तायाश्च
परिसंख्याया यावद्विज्ञानुमिताः श्रुतयः प्रतिमन्त्रं कल्पयितुमार-
भ्यन्तइत्यादिमन्त्राधिकरणवार्तिके शुद्धविधिवदप्राप्तविधित्वोक्तेर्न
पक्षे ऽपि प्राप्तिः सम्भवतीत्यर्थः । स्वरूपतो व्याचष्टे * सति चे-
ति * नन्वाधानस्याग्निहोत्राद्यङ्गत्वे सत्याङ्गानां प्रधानविधिप्रयुक्त-
त्वात्प्रयाजादिवत्प्रत्यक्षविधिसङ्गावे ऽपि कामश्रुतिप्रयुक्तत्वापत्तेर-
नङ्गत्वे वा प्रत्यक्षविध्यभावेन ऽपि कामश्रुतिभिः प्रयुक्त्यशक्तेः स-
तीष्विति विशेषणानर्थक्यमित्याशङ्क्यानङ्गत्वे ऽप्यन्यथानुपपत्त्या-
धानविधिकल्पनद्वारा प्रयुक्त्युपपत्त्याशयेन परिहारार्थमसतीष्विति
भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * ननु सतीष्वपि ब्राह्मणादिश्रुतिषु
शूद्रस्याप्राप्तेः कामश्रुतिभिः प्राप्त्युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं सतीति
भाष्यं व्याचष्टे * सतीषु त्विति * अत्राहेति द्वितीयपूर्वपक्षभा-
ष्ययाशयपूर्वं व्याचष्टे * पूर्वोक्तेति * तन्निरासार्थमुच्यतइति ५९९.१२
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विधेयस्य स्तावकत्वेन शेषभूतेत्यर्थः
नेतीत्याशङ्काभाष्यमेवंशब्देन सम्भारपरामर्शात्सम्भारविध्यैकवाक्य-
त्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य भिन्नवाक्यत्वे ऽपि प्रकरणप्राप्तसम्भारपरा-
मर्शोपपत्तेर्न तावन्मात्रेणैकवाक्यतावगातिरित्येवमुपपादयन् व्याचष्टे
* परः पुनरिति * उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * भवेदि-
ति * गुणार्थमेवेति स्तुतिवाचिना गुणशब्देनापामुपसर्जनं तु वि-
धीयतइति भाष्यस्थो विदधाति. स्तुतिलक्षणाथेतया व्याख्यातः ।
नन्वित्याशङ्काभाष्यं विद्वद्वाक्यस्याधानविधित्वे ब्राह्मणादिश्रुतिश्च व-
सन्तादिलक्षणागुणार्थत्वे हेत्वनुपन्यासादयुक्तमाशङ्क्य निर्णयहेतुप्र-
श्नार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतोऽन्विति * निर्णयहेतूत्तर्यर्थं नेत्याद्याहे-

त्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * प्रत्यक्षकल्पनीयत्वलक्षणो वि-
शेषो निर्णयहेतुरित्याशयः । तस्मात्प्रशस्ततामिति भाष्यं तात्पर्यं
व्याचष्टे * नैतदिति * भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * यदि त्वि-
त्याद्युपरुध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * नन्वित्याद्य-
कल्प्यतएवेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * लिङ्गा त्विति * लिङ्गा वि-
तस्याधानस्य सम्बन्धि यत्सम्भरणं तस्य यो विधिरथ सम्भारा-
सम्भरतीत्यादिसामान्यरूपो विशेषरूपश्च तत्प्ररोचनार्थं स्तुतिस-
हितस्याधानस्य पुनः श्रवणमित्यर्थः । अपि चेति भाष्यं व्याच-
* लिङ्गा चेति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * उ-
च्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पदान्तरसम्ब-
न्धात्मकेन वाक्येन ब्राह्मणादिविधाने ऽप्याधानस्य श्रुत्या विधा-
६००। नाद् वलीयस्त्वोपपादनार्थं परोति भाष्यं व्याचष्टे * स्वपदेति * छि-
पच्छब्दः सपत्नशब्दव्याख्यार्थः । शाखान्तरीयपाठप्रदर्शनार्थो वा न-
न्विति भाष्येण विशिष्टविधिगौरवादौर्बल्यमाशङ्कितं नैष इत्यनेन
विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पे विध्यन्तरौर्विशेषणविधिसिद्धेः श्रौ-
तविधिब्यापारनानात्वाभावात्परिहृत्य द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे तस्मा-
दित्यनेनोपसंहृते ऽपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं वाक्यभेदं गौरवाश-
येन परिहृतमपि ब्राह्मणादिजातेरनुपादेयतया निमित्तत्वेनेष्टत्वा-
त्कालनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देश्यत्वापत्तेः प्रत्युद्देश्यवाक्यसमासिलक्षण-
वाक्यभेदाशयेन यत्स्वित्यनेनानुभाष्य यदीत्यनेन चानुपादेयत्वाज्जा-
तेर्ब्राह्मणादिश्चेदादधीतेवेत्यर्थान्निमित्तत्वावगमे ऽप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तना-
त्मकत्वेनदानीं कुर्वीतेत्यस्य विध्यर्थस्य कादाचित्कत्वात्कादाचित्क-
नैव निमित्तेनान्वयावगतेर्नित्यत्वेन जातेर्निमित्तत्वायोगात्कर्तृसं-
ख्यासामानाधिकरण्यात्कर्तृतयैवान्वयावगतेः कर्तुश्चानुद्देश्यत्वात्
प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिर्न प्रत्युद्देश्यवाक्यपरिसमासिलक्षणवाक्य-
भेदापत्तिरित्याशयेन परिहृत्याधिकरणार्थोपसंहारार्थम् * तस्मा-
दित्युक्तम् * तत्सर्वं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * कर्त्रिति * ब्राह्मणादि-
जातिनिमित्ततया कर्तृत्वापादनार्थत्वेनाप्राधान्यद्योतनार्थं कर्तृशब्द-
विशिष्टशब्दो नैकार्थ्यवनिरासार्थः । निमित्ताभावे ऽनुष्ठितस्यापि क-
र्मणा नैफल्यपत्तेस्तस्यापि क्रियोपकारित्वात् भाष्ये गुणात्वोक्त्यर्थ-
विरोधः निमित्तस्याविधेयत्वं ऽप्यवच्छेदकत्वात्फलसंस्कार्यवधिध्वे-
यविशेषणत्वाविरोधः ।

॥ दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अयनेषु चोदनान्तरं सञ्ज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

सन्दिग्धविधेयत्वार्थस्य रथन्तरसामादिशब्दस्य कस्य नि-
मित्तार्थत्वेनाविधेयार्थत्वाद्भेदकत्वं कस्य वा तदयोगेन विधेयार्थ-
त्वात् भेदकतेति चिन्तिते ऽधुना दाक्षायणादिशब्दस्य गुणाविधिना-
मधेयत्वं सन्देहाद्विधेयविधेयार्थतया सन्दिग्धस्याविधेयार्थत्वे ऽपि
संज्ञातो ऽभ्यासात्प्रकरणान्तराद्वा भेदमाशङ्क्य विधेयार्थत्वाद् गु-
णफलान्वयावगतेरभेदाभिधानात्सङ्गतिसन्देहतद्धेतून्स्पष्टत्वादुपेक्ष्य
दध्नेन्द्रियकामाधिकरणेनैव दाक्षायणादीनामपि गुणानां फलान्वये-
नाभेदकत्वसिद्धेः पौनरुक्त्या शङ्कां परिहरन्संज्ञया भेदशङ्कार्थमाद्य-
सूत्रं व्याचष्टे * युक्तमिति * तृतीयान्तत्वाविशेषे ऽपि निरूढानिरू-
ढत्वविशेषात्सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविशेषोपपादनार्थम् * न
चेत्युक्तम् * कर्मान्तरमित्यनेन चोदनाशब्दश्चोद्यतइति व्युत्पत्त्या
कर्मवाचितया व्याख्यातः । साकम्प्रस्थाख्यादीनामयनत्वाभावे ऽपि
तुल्यन्यायत्वादुदाहरणविवरोधः ।

अगुणाच्च कर्मचौदना ॥ ६ ॥

न चेति भाष्येणाभ्यासेन भेदशङ्कार्थतया एतत्सूत्रं व्याख्या-
यापि चेत्यनेन गुणोपबन्धे ऽपि दाक्षायणसंक्रमणलक्षणयोर्गुणयोर्ध-
नविशेषणत्वेन समासपदोपात्तयोः निष्कृष्य विध्ययोगादाग्नेयम-
ष्टाकपालं निर्वपेदुक्तम् इतिवत्फले गुणविशिष्टकर्मविध्यापत्तेः *
कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्युक्तम् * तत्सूत्रानारूढत्वादयुक्तमाशङ्क्य च-
शब्दसूचिताभ्युपेत्यवादावर्तत्वेनोपपादयितुमाह * विधीति * गु-
णानुबन्धे विधिशक्त्युत्तारणस्यान्नाशङ्क्यत्वात् गुणोपबन्धे ऽपी-
त्यध्याहारेण योज्यम् ।

समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

अनुपाक्षेयान्वयात्प्रत्यभिज्ञायाश्च संज्ञान्तरान्वयेन गुणान्तरा-
न्वयेन वा तिरोधानात् प्रकरणान्तरेण भेदशङ्कार्थतयैतत्सूत्रं
व्याचष्टे * फलस्येति *

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

प्रयोगान्यथात्वलक्षणो गुणोपेयनादिवाक्येषु विधीयते न
कर्मान्तरमिति विकारशब्देन सिद्धान्ते प्रतिज्ञाते दाक्षायणसंक्रम-
णरूपयोर्गुणयोर्निष्कृष्य विध्ययोगात्तद्विशिष्टकर्मविध्यापत्तेः । क-
र्मान्तरत्वापरिहारमाशङ्क्य कर्मविध्यभ्युपगमे ऽपि विधिश्चुतेः स्व-

रूपतात्पर्यभावेनाभेदकत्वाच्छ्रुत्यविरोधेन सन्निधानेनाभेदावगच्छे-
 भिधानार्थतया प्रकरणादिति सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * सत्यपी-
 ति * विधिश्चुतेः स्वरूपतात्पर्यभावेनाविशेषमेवोपपादयति *
 ६०११ दध्यादिवच्चेति * दध्यादिवत्कर्मव्यतिरिक्तस्य दाक्षायणादिसंज्ञ-
 कस्य गुणस्याप्रसिद्धत्वादविधेयत्वाशङ्कानिरासार्थतयैतमेव सूत्राव-
 यवं न चेतिवार्त्तिकावयवोक्तशङ्कानुभाषणपूर्वकं व्याचष्टे * य-
 त्त्विति * यथोक्तत्वादेर्गुणस्यालौकिकस्यापि प्राकरणिक्वाक्यान्त-
 रालोचनात्सौमयागाभ्यासविशेषरूपतया प्रसिद्धेः फले विध्युपप-
 त्तिस्तथा पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये सह कुम्भीभिरभिकामन्
 इत्यादिप्राकरणिक्वाक्यान्तरालोचनेनावृत्तिः सहप्रस्थानादिरूपतया
 दाक्षायणासाकम्प्रस्थायादिगुणप्रसिद्धेः फले विध्युपपत्तिरित्यर्थः ।
 एतदेव विवृणोति * एवमिति * वाक्यान्तराच्च साकम्प्रस्थाया-
 दिशब्दस्य गुणवाचित्वप्रसिद्धौ दध्यादिवधागप्रयोग परिच्छिन्दता
 सह प्रस्थानादिना फलं भावयेदिति वैयर्थ्यधिकरण्येन धान्वन्वया-
 त्फलान्वयोपपत्तिरित्याह * दध्यादिवच्चेति * नन्वेवमपि दाक्षा-
 यणादेः सप्तसाद्यज्ञसामानाधिकरण्यावगतेर्दध्यादिवैलक्षण्यं भावि-
 प्यतीत्याशङ्क्याह * किं चेति * ये ऽपि दाक्षायणादयः सामाना-
 धिकरण्येनैव प्रतीयन्ते ते ऽपि दाक्षायणादिना गुणेन यागप्रयोगं
 परिच्छिन्दता फलं भावयेदिति वैयर्थ्यधिकरण्येन धात्वन्वयाद्दध्यादे-
 रविलक्षणा इत्यप्यर्थसूचनार्थः किं च शब्दः । कथं सामानाधिकर-
 ण्येन प्रतीयमानानां दध्याद्यवैलक्षण्यमित्याशङ्क्य यज्ञावस्थाविशेष-
 रूपत्वलक्षणयज्ञप्रत्यासत्तिनिमित्तौपचारिकता दाक्षायणेन यजेतेति
 सामानाधिकरण्यप्रतीतेरुक्तसिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
 एवं हीति भाष्योक्तं प्रकरणादिति सूत्रावयवं व्याख्यातुमनुसन्धत्ते *
 एवं चेति * ननु गुणस्य फलवत्त्वं कथं भावेनाग्रहात्प्रकरणानुग्रहो-
 क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति *

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

किञ्चाभेदलिङ्गमित्यपेक्षायां पञ्चदशवर्षसंख्यया त्रिशद्वर्षसं-
 ख्यात्मकसम्पत्पूरणं द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इति पौर्ण-
 मास्यमासाभ्याकोर्तनं चेति लिङ्गद्वयमाह * सम्पदिति * सम्प-
 त्पूरणस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * न हीति * ननु कर्मान्तरत्वे ऽप्य-
 तिदेशप्राप्ताक्षिशद्वर्षसंख्यास्थाने पञ्चदशवर्षसंख्याविधानात्तत्सम्प-
 त्करणोक्तिरुपपत्त्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * यावज्जीवपक्षवाञ्छि-

वाङ्मयपक्षस्याप्यावश्यकत्वाक्षेपकत्वेन नियमरूपत्वात्तस्य च कर्म-
णस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वादि-
त्यष्टमाधिकरणे ऽतिदेशानिर्देशाच्च कर्मान्तरे सम्पत्पूरणोपपत्तिरि-
त्याशयः । ननु कर्मान्तरे सम्पत्पूरणानुपपत्तावपि दाक्षायणारब्धकर्म-
मान्तरयाजित्वेन निमित्तेन दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चदशवर्षत्वविधा-
नात्रिशत्पूरणोक्तिरुपपत्स्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * कर्मान्त-
रत्वे दाक्षायणयाजित्वस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्धाभावेनावर्त्तमानयो-
र्दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदशभिर्दशतस्सम्पत्त्ययोगात्पञ्चदशैव वर्षाणि
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति वाक्यार्थो न युज्येतेत्यर्थः । षोणमास्यभा-
वास्यासङ्कीर्त्तनस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * द्वे हीति *

गुणात्सञ्ज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

यः सञ्ज्ञोपबन्धो भेदहेतुत्वेनोक्तः सगुणवाचित्वेन कर्मसं-
ज्ञात्वाभावाच्च कर्मभेदक इति सूत्रेणोक्तं पयसा प्रवर्ग्यै चरन्ति पय-
सा दाक्षायणयज्ञइत्यादौ कर्मनामप्रवर्गादिसाहचर्याद्दाक्षायणं वापि
कर्मनामत्वमाशङ्क्यान्यत्र कर्मसञ्ज्ञात्वे व्युत्पत्तिसंयोगाभावाच्च भे-
दकतास्तीत्याह * उत्पत्तीति * कथमुत्पत्तिः संयोगावगतिरित्याह ६०२।१
शङ्का पूर्वकर्मानन्वयो ज्ञापकत्वेनोक्तः । प्रस्तूयमानवाच्यैषशब्द-
प्रकारस्य प्रक्रमस्य पूर्वानन्वयहेतोरभावात्पयसा दाक्षायणयज्ञ इत्या-
दिसञ्ज्ञा नोत्पत्तियुक्तेत्यर्थः । गुणवाचिनो ऽपि दाक्षायणादिशब्दस्य
पशुसोमादिशब्दवत् लक्षणया क चित्कर्मसञ्ज्ञात्वाविरोधः दाक्षा-
यणयज्ञेन यजेनेत्यादौ तु दाक्षायणादिशब्दो गुणवाचित्वेन सञ्ज्ञा-
त्वाभावादेव न भिनर्त्तीति सूत्रार्थमनुसन्धत्ते * सम्भवति चेति *
एतदेवोपपादयति * दाक्षायणेति * द्वे हि षोणमास्यौ यजेतेति
वाक्यान्तरादावृत्तिवाच्ययनशब्दयोगाच्च दाक्षायणशब्दस्याभ्यास-
वाचित्वप्रतीतेस्तस्य च यज्ञाश्रितत्वादौपचारिकयज्ञशब्दसामाना-
धिकरण्योपपत्तेर्न सञ्ज्ञात्वं कल्पनीयमित्याशयः । दक्षस्येति भाष्यो-
क्तामवयवप्रसिद्धिं विवृणोति * दक्ष इति चेति * ऋग्विष्णु-
का प्रयोगावृत्तिरयनशब्दवाच्या नर्विजामेवावृत्तिरिति सूचनार्थः प्र-
योगशब्दः । तथेति भाष्योक्तां साकम्प्रस्थायशब्दस्य गुणवाचितां वि-
वृणोति * साकम्प्रस्थाय्ये ऽपीति * साकम्प्रस्थाय्यसञ्ज्ञके प्रयोगे
सायम्प्रातर्दोहकुम्भीभ्यां सह प्रस्थानात्सहप्रस्थानलक्षणागुणयोगा-
त्साकम्प्रस्थाय्यशब्देनासौ प्रयोगो ऽभिधीयतइत्यर्थः । शक्यते चेदि-
ति भाष्योक्तं गुणादिति सूत्रावयवतात्पर्यं विवृणोति * तस्मादिति *

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

फले वाक्यस्य पर्यवसानाख्या समाप्तिर्यानुपादेयफलान्वयेन कर्मणो विधेयत्वाद्भेदसिद्ध्यर्थमुक्ता सा गुणफलान्वयविधाने ऽप्य-
विशिष्टत्वेन कर्मविध्यनापादकत्वान्न भेदं साधयतीति सूत्रतात्पर्य-
माह * यद्यपीति * अविशिष्टत्वं विवृणोति * यथैव हीति *
नन्वविशेषे सति कथं गुणस्यैव विधिर्न कर्मण इति निश्चीयते ऽत
आह * इति सन्देह इति * प्रयोजनं पूर्वपक्षे सौर्येष्ट्यादिवद्दर्शपू-
र्णमासप्रयोगाद् बहिर्दाक्षायणयज्ञप्रयोगः सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासयो-
रेवावृत्त्या प्रयोगः ॥

॥ अथ द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ॥ ५ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणे अकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

विषयविवेकार्थं प्रकरणशब्दव्याख्यामनारभ्येति भाष्यं किं
चिदनारभ्येत्यन्वयं दर्शयन् व्याचष्टे * न कस्य चिदपीति * इह
संस्कारश्चेति चशब्देन विकारो वेति पूर्वाधिकरणासिद्धान्तसूत्रस्थ-
वाशब्दोक्ता कर्मान्तरत्वानुकर्षणात् यावदुक्तं चेति वाशब्देन तन्नि-
वृत्त्या कर्मान्तरत्वाभिधानात् भेदाभेदविचारो यावदुक्तं यजति-
स्त्विति सूत्रावयवाभ्यां च यावच्छ्रुतयजिमत्त्वविचार इति यावदु-
क्तसूत्रेणाद्यविचारे सिद्धान्तस्य द्वितीये च पूर्वपक्षस्यावृत्त्याभिधा-
नाद्विचारद्वयं कृतं तत्राद्यवत् द्वितीयविचारे ऽपि देवतापदवत्फल-
पदमनपेक्ष्यापि सिद्धान्तस्य वक्तुं शक्यत्वादकर्मान्तरत्वोपपातित-
योक्तसंस्कारत्वनिरासार्थं प्रधानकर्मत्वसूचना यजतिसूत्रे फलग्रह-
णे न कर्मान्तरत्वसिद्ध्यर्थं यागत्वसिद्ध्यर्थं वेति सूचार्यतुं पदद्वय-
मात्रोद्गाहरणं किं दार्शपौर्णमासिके यदा न प्रकृतिमिति भाष्याभ्यां
विचारद्वयं क्रमेणोक्तमप्याद्यविचारे ऽनुवादायोगात्कर्मणो विधे-
यत्वेन भेदोक्तलक्षणसङ्गतावपि द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य
पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वाभावेनाभेदकत्वाद् गुणप्रकरणसङ्गतोद्वितीय-
विचारे द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य यागरूपे कर्मण्यनिवे-
शेन तद्विधयागरूपबोधकत्वाद् गुणप्रकरणसङ्गत्युपपत्तेस्तच्छ्रुत-
याद्यस्य सङ्गतिस्सूचनायैकहेलया विचारद्वयमाह * तत्रेति *
यदा कर्मान्तरे तदा किं यावच्छ्रुते निर्वापालम्भनमात्ररूपे यागरूपे
वेत्यर्थः । शब्दवाच्यत्वं विना यागस्यान्वयासिद्धेः यजेरपि क-
रुपनीयत्वसूचनार्थं यजिवाच्यत्वविवक्षया * यजिमती इत्युक्तम् *

अनारभ्याधीतत्वोक्तेः प्रयोजनचतुष्टयमाह * तत्रेति * प्रज्ञपूर्वं
 संशयबीजार्थत्वं तावद्विवृणोति * कथामिति * दार्शपौर्णमासिकावाल- ६०३।१
 म्भनिर्वापौ प्रकृत्येमावालम्भनिर्वापौ श्रूयेयातामित्याद्यावृत्त्या योज्य-
 म् । अनारभ्याधीतत्वेन पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहानुपपत्ति-
 माशङ्क्य यदाहवनीये जुहतीत्यादिवद् दूरस्थयोरप्यालम्भनिर्वापयोर्वै-
 दिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थतया ऽनुवादसम्भवात्पूर्वपक्षवचनव्यक्त्युप-
 पादनाय * अनारभ्यवादे त्वित्युक्तम् * अपौनरुक्त्यार्थत्वं विवरीतुं
 केन पौनरुक्त्याशङ्केत्यपेक्षायां तावदाह * तथेति * अग्नीषोमीयवा-
 क्ये ऽप्येतदधिकरणसिद्धयजिवाच्यकर्मवाचित्वाङ्गीकरणेन पशु-
 सोमाधिकरणो विध्यनुवादविचारात्पौनरुक्त्यनुपपत्तावप्युभयत्र
 सिद्धान्ते यागाविध्यभिधानात्, आपातमात्रात्पौनरुक्त्यभ्रान्तिरिति-
 सूचनार्थः प्रायशब्दः । तदेव विवृणोति * तत्त्विति * गतप्रायत्वप्र-
 तिभाने सति यद्यजिमत्कर्मविधानत्वं पुनरुपन्यस्यते तदनारभ्याधी-
 तत्वेन प्रकृतयागाभावात्प्रकृतयागानुवादाशङ्कायामसत्यां पशुसो-
 माधिकरणपूर्वपक्षस्यात्राभावात्कथं गतप्रायं स्यादिति मत्वेत्युक्ते त-
 दीयसिद्धान्तेनैव तर्हि यजिमत्कर्मविधानत्वसिद्धेरपरिहार्या
 गतप्रायतेत्याशङ्क्य * श्वेतादेत्रेत्युक्तम् * औत्पत्तिकहृदयादिद्रव्यसं-
 युक्ते कर्मणि पशुवाक्यद्रव्यान्तरविध्यनुपपत्तिस्तत्र सिद्धान्तहेतुगुण-
 स्य तु द्रव्ययुक्ते ऽपि कर्मणि विध्युपपत्तिरिति सिद्धान्तहेतुरपि ना-
 स्तीत्याशयः । प्रथमपक्षपरिग्रहार्थत्वं विवृणोति * पूर्वपक्षश्चेति *
 प्रथमपक्षनिरासार्थत्वं विवृणोति * तन्निराकरणमपि चेति *
 आलम्भनिर्वापशब्दयोर्गुणविधिसामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्याल-
 म्भनिर्वापविषयलक्षणार्थावालम्भनिर्वापशब्दाविति व्याख्यातुमाह
 * गुणेति * दार्शपौर्णमासिकयोरालम्भनिर्वापयोः श्वेतचर्वोर्गुण-
 योर्विधी इत्युक्ते निर्वापालम्भयोर्लोकवेदसाधारण्यात्कथं विशषा-
 वधारणेत्याशङ्क्य वैदिकस्य गुणविधेर्विषयापेक्षायां वैदिकत्वसामा-
 न्येन बुद्धिस्थत्वाद्द्वैदिकयोरेवालम्भनिर्वापयोर्विषयत्वावगतेः प्रकृतौ
 वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन न्यायेन प्राकृतालम्भनिर्वापविषयतै-
 वावधार्यतइति सूचनार्थं वैदिकेन गुणविधिनैक्यं वै-
 दिकयोर्निर्वापालम्भयोरुपचरितमित्याशयः । आलम्भविषयो निर्वा-
 पविषयश्च यो गुणविधिः स दार्शपौर्णमासिकालम्भनिर्वापविषय इति
 भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । किं तावदित्यादिभाष्येणाकर्मान्तरात्तत्त्वार्थतया-
 तत्सूत्रं व्याख्यातं तत्कथमकर्मान्तरत्वे योज्यमित्यपेक्षायां चशब्देन
 विकारो वेति वाशब्दोक्तो कर्मान्तरत्वातिदेशादालम्भो निर्वापश्चाक-

मार्गान्तरं विधिशब्दस्य गुणसञ्चरितत्वेन कर्मविषयत्वाभावादित्येवं
 योजयितुमाह * किं तावदिति * अनन्तरसङ्कतिरप्यपवादतयानेन
 सूचिता । निर्वापालम्भयोश्च संस्कारत्वेन प्रसिद्धत्वात्कर्मन्तरत्वे
 चान्यत्र विनियुक्तसंस्कार्यप्रतीतेः संस्कारत्वायोगादकर्मन्तरताव-
 स्मीयतइति हेत्वन्तरोक्त्यर्थः । संस्कारशब्दो प्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो
 विशेषादिति तृतीयाधिकरणे सुवर्णं हिरण्यं धार्यमित्येनत्तुल्यतया-
 लम्भनिर्वापयोरपि संस्कारत्वनियेधेनासिद्धत्वं मत्वा न व्याख्यानः
 निर्वापालम्भोपलक्षणार्थताद्वारा संस्कारशब्दस्य तदुदाहरणेनैव
 व्याख्या सूचिता । क्व वाक्ये श्रूयमाणो ऽसौ निर्वापालम्भात्मकः
 संस्कारो गुणाविधिरित्यधिकरणविषयभूनालम्भनिर्वापविशेषापेक्षा-
 यां तद्वधारणार्थत्वेनाप्रकरणशब्दं व्याचष्टे * क्व चेति * यद्वा
 अनारभ्याधीतत्वेनायनवैलक्षण्यात्कथं निर्वापालम्भश्रुत्योर्गुणार्थते-
 त्याशङ्कानिरासार्थो प्रकरणशब्द इत्यन्यथा व्याचष्टे * अथ चेति *
 यद्यप्यप्रकरणे श्रूयतइत्येतावता कारणेनालम्भो निर्वापश्चायतवै-
 लक्ष्ययेन युक्तस्तथापि निर्वापालम्भाख्येन कर्मणा विधायकस्य गु-
 णसञ्चरितत्वेनानवरोधाद् गुणार्थेनालम्भनिर्वापश्रुतिरित्यर्थः । यथा
 सिद्धशकटेष्वालम्भे प्राप्ते कथं दैवत्यानुष्ठानमित्याशङ्क्य सिद्धाया
 अपीवायाश्चूर्णादिना श्वेतीकरणं शक्यमित्याह * दर्शेति * व्री-
 हिनिर्वापे कथमोदनाख्यस्य चरोर्निवेश इत्याशङ्क्य स्थालीवच्चनं च-
 रुशब्दमङ्गीकृत्य मुख्यत्वाच्छ्रुतिवृत्तप्रातिपदिकाभ्युपगमेन द्वितीया
 समभ्यर्थे कल्प्या पञ्चशरावमोदनं निर्वर्पोदित्यादौ वा शरावादिश-
 द्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनाच्चरुशब्दस्यापि तत्परिमितलक्षणा-
 र्थत्वोपपत्तेर्यथा चरुपरिमिता व्रीहयो भवन्ति तथा चत्वारो मुटयः
 कार्या इत्यर्थाभ्युपगमाच्चोत्पत्तिशिष्टचतुर्मुष्टिपरिमाणाविरोधोपपत्तेः
 परिमितलक्षणार्थतया चरुश्रुत्यर्थस्यापि वाक्यार्थान्वयेनात्यन्ता-
 बाधात्सप्तम्यर्थकल्पनायां तु द्वितीयार्थान्वयबाधापत्तेः प्रातिपदि-
 कमेव लक्षणया व्याख्येयमिति द्वेधा परिहरति * निर्वापश्चेति *
 प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेः फले देवतापदानन्वयमा-
 शङ्क्याह * भूतीति * ओपधिवनस्पतयो ऽन्नं प्राणभृतो ऽन्नादमिति प्रा-
 णभृतां च वनस्पतीन् प्रति भोक्तृत्वे श्रुते भोक्तृत्वरूपदेवतात्वावग-
 मात्प्राणाख्यस्य वायोर्देवतात्वमुपचर्य वनस्पतीनां वायुदेवत्यत्वात्त-
 त्प्रभवत्वेनेपाया वायुदेवत्यत्वानुवाद इत्यर्थः । वायुगुणस्पर्शवत्त्वाद्वा
 वनस्पतीनां वायुदेवत्यताभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति *

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

यावदुक्तशब्देन प्रकृत्यनपेक्षोक्तेः प्राकृतालम्भनिर्वापविषय-
 गुणविधित्वनिरासार्थतया न चेति भाष्येण सूत्रपूर्वार्द्धे व्याख्यायो-
 त्तरार्द्धे व्याख्यार्थं यदीत्यादिचरुश्चेत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *
 यदि हीति * यद्यालम्भनिर्वापाविति यदि शब्दं हेत्वर्थे ऽङ्गुपे- ६०४।१
 त्य यस्माद्यालम्भनिर्वापौ विधीयेत न तु प्राकृतौ तौ विहिताविति
 भाष्यावयवेन कर्मणः श्रुतिमूलत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय गु-
 णसञ्चरितत्वाद्विध्योः कर्मविषयता न युक्तेत्याशङ्क्योत्सर्गतः समा-
 नपदोपादानेनालम्भनिर्वापयोर्विधेयत्वावगमाद्यदि तौ प्रत्यभिज्ञा-
 नाद्विधेयत्वं न सहेते ततो यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्येवं प्राकृ-
 तौ लक्षेत ततश्च तौ लक्षयित्वा इवेतश्चरुश्च गुणो विधातव्यो भ-
 वति प्रत्यभिज्ञानाभावात्त्वन्न तौ विधेयावेवेत्यध्याहारेण यदि न वि-
 धीयेत इत्यादिभाष्यं व्याख्येयमित्याशयः । प्राप्ते कर्मणि गुणफलरू-
 पानेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेरपि गुणविधिता न युक्तेत्यभिधानार्थं
 तौ चेत्यादिभिद्येतेत्यन्ते भाष्यमुत्तरसूत्रस्थफलशब्दसुचितार्थप्रति-
 पादकं व्याख्यातुमाह * वायव्यति * तेन विनापि वाक्यभेदोपपत्तिरुपे-
 क्षाहेतुः । कर्मान्तरत्वे तु वाक्यभेदो नास्तीति व्यतिरेकमाह * गुणेति *
 अथ वेत्यादिभाष्यं वैदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थत्वस्य वैदिकालम्भनिर्वा-
 पानुवादहेतुतया पूर्वपक्षिणष्टत्वेन विधायकस्य तल्लक्षणार्थतयानिष्ट-
 त्वादापाद्योक्त्यर्थमिति सूचयितुमुपेक्ष्य तावद्व्याख्याते ऽर्थे सूत्रा-
 त्तरार्द्धं योजयति * तेनेति * यावदुक्तमिति भाष्येणैतदेव सूत्र-
 मावृत्योत्तरविचारपूर्वपक्षे योजितं तदनुसन्धत्ते * अथ चेति *
 ननु फलान्वयेनेह प्रधानकर्मणोर्विधेयत्वावसायान्निर्वापालम्भ-
 योश्च संस्कारत्वप्रसिद्धेः प्राधान्यायोगात्प्राधान्यसिद्ध्यर्थं तत्प्रयो-
 ग्यं यज्यर्थाध्यवसानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * अनेन
 चोत्तरसूत्रस्थस्य फलशब्दस्य संस्कारनिरासार्थतापि सूचिता । ननु
 प्राधान्यस्य यज्यर्थाकल्पकत्वे ऽपि वायव्यादिशब्दोक्तस्य देवता-
 न्वयस्य यागं विनानुपपत्तेस्तत्कल्पकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * वा-
 यव्यादीति * आलम्भस्य स्पर्शवायव्यविषयत्वात्सर्वेषामालम्भ्यद्-
 व्याणां स्पर्शगुणकवायुदेवत्यत्वे सवितुः प्रसवे निर्वपामीति च म-
 न्नल्लिङ्गात्सर्वेषां निर्वापद्व्याणां सवित्राख्यसूर्यदेवत्यता वक्तुं श-
 क्येत्याशयः । एवं त्वग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादावपि वायव्य-
 त्वापत्तेः सारस्वतं चरुं निर्वपेदित्यादौ च सौर्यत्वाग्नीषोमीयत्वा-

द्यनुवादायोगेनाव्यापकत्वादशक्तेरपरितोषात्केन चिद्वजमानेन वा-
यवे सङ्कल्पितस्य श्वेतस्यालम्भः सूर्याय च सङ्कल्पितस्य चरोर्निर्वा-
पः फलार्थं विधीयतइत्यन्यथा परिहरति * अथ चेति * आग्नेय-
मुपाकरोतीत्यादीनामपि यजिवाच्यकर्मवाचितात्तैव व्युत्पाद्येति सूच-
नायालम्भादिभिरिति बहुवचनम् । ननु देवतान्वयस्यापि श्वेत्यादिव-
द्विधेयत्वपरिग्रहे ऽतिगौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * विशिष्टेति *
परकीयस्य द्रव्यस्य क्रतौ विनियुक्तस्यान्यार्थं कर्मणि विनियोगानौ-
चित्येनान्नाप्यपरितोषाद्वाद्युपदेशेन श्वेतादेर्भूत्याद्यर्थमालम्भा-
दिकार्यमिति पूर्वपक्षिणो ऽभिमतं परिहारमाह * अथ वेति * ननु
६०५१ यागं विना तद्विनोक्तं देवतात्वं न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * न चाव-
श्यमिति * यागं विना देवतात्वानुपपत्तेरेतदधिकरणव्युत्पाद्यत्वा-
द्दृष्टव्यत्वमात्रेण देवतात्वमत्रत्यः पूर्वपक्षी मन्यतइत्याशयः । एत-
देवापसंहरति * तस्मादिति * यजमानान्तरसङ्कल्पितव्यावृत्त्य-
र्थम् * यत्किं चिदित्युक्तम् * इति वाक्यार्थः यावदुक्तनोदना-
नुसारादवसीयतइत्यध्याहारेणेतिकरणो योज्यः । उपेक्षितं भाष्यं
पूर्वपक्षभाष्यसङ्गतिपूर्वं व्याख्यातुमवतारयति * गुणेति * फलप-
द्व्यागाभ्युपगमाद् गुणफलरूपानेकार्थान्वयविधिलक्षणवाक्याभेदा-
भावे ऽपि सकृदुच्चरितस्य विधायकस्य विध्यनुवादवैरूप्यलक्षण-
वाक्यभेदापत्तिरपिशब्देन सूचिता।नन्वनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्व-
स्य तृतीयं वक्ष्यमाणत्वाद्ब्रिहितत्वोपलक्षणं विनापि प्रकृत्यर्थत्वसि-
द्धेर्विधायकस्योपलक्षणोपक्षिणत्वादाविधायकत्वोक्तिरयुक्तैत्याशङ्क्या-
ह * तस्येति * यदि तु य आलम्भः कार्यः स श्वेतविशिष्टः कार्य-
इत्युपलक्षणार्थत्वं विधानार्थत्वं चेष्ट्यते ततो वैरूप्यं स्यादित्यभि-
धायार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णी-
यात्तावतो वारुणांश्चतुःकपालान्निर्वपेदित्यत्र प्रतिगृह्णीयादित्यस्य
ब्रिहितदानलक्षणार्थत्वं निर्वपेदित्यस्य च यागविध्यर्थत्वं भेदापा-
दानाद्युक्तमिति वैलक्षण्यसूचनार्थं मिथःशब्दव्याख्यानार्थम् *
सकृदित्युक्तम् * अथ धात्वर्थ इति भाष्येण धात्वर्थमात्रानुवादे
ऽपि वैदिकत्वसामान्येन बुद्धिस्थत्वाद्ब्रिहितविषयत्वावगमे सत्यना-
रभ्यवादत्वात्प्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरित्याशङ्क्या तथेत्यनेन यदाहवनीये
लुहृतित्यत्र होमस्य द्रव्यदेवतासाध्यत्वाद्देवतान्वयस्य चालौकिक-
त्वेन विध्येकगम्यत्वाद् द्रव्यदेवतयोश्चहानुपदेशात्प्रकृतिविशेषान-
वगतेश्चातिदेशतो ऽप्यलाभारूपत्वेन विधातुमशक्यत्वादनुवाद्य-
त्वावगतेरदृष्टार्थत्वेनाचालौकिकत्वाद् दूरस्थवैदिकहोमानुवादो गु-

क्तः । आलम्भस्य तु लोकवेदसाधारण्याल्लौकिके ऽपि च भोजना-
दौ वैदिकप्राङ्मुखत्वादिनियमदर्शनात्सामान्यश्रुत्या चालम्भमात्रस्य
बुद्धिस्थित्यावैदिकत्वमात्रेण व्यावृत्त्यनुपपत्तेर्वैदिकविषयत्वानवग-
माच्च तद्वशेन प्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरिति परिहृतं तद्व्याचष्टे * केव-
लेति * आनर्थक्यपरिहारार्थं लौकिकव्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्का-
निरासार्थत्वे प्रत्ययार्थे इति भाष्यं प्रत्ययार्थानुवादपक्षे एव प्राकृता-
लम्भानुवादो लभ्यते नान्यथेत्येवं साधारणत्वेन व्याख्यातुमाह *
न चेति * अत इत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

यजातिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्म-

सम्बन्धात् ॥ १४ ॥

यावदुक्तसूत्रस्याद्यपक्षनिरासार्थत्वात्तत्रैव प्राप्ते कर्मणि गुण-
फलान्वयविधौ वाक्यभेदसूचनार्थं संस्कारत्वनिराससूचनार्थं च
फलपदे फलसंयोगाच्चेति प्रयोक्तव्ये द्रव्यदेवतयोर्योगकर्माणि सति
सम्बन्धोपपत्तेः फलस्य च कर्मन्तरे प्रधानभूते सति सम्बन्धोप-
त्तेर्यागो ऽयमपूर्वः प्रधानभूतो विधीयते न तु प्रकृते कर्मणि संस्का-
रके गुणविधिरित्यर्थत्रयस्य लघुना सूत्रेणोक्तिसम्भवे सूत्रगौरव-
स्यानाश्रयणीयत्वादिह सूत्रे फलपदं प्रयुक्तं फलसंयोगमात्रेण वा-
क्यभेदानापत्तेर्द्रव्यफलसंयोगस्य वाक्यभेदहेतुत्वसूचनार्थं मध्ये
फलपदप्रयोगः सूक्तादेर्देवतासंयोगे ऽपि यागाकल्पनात् द्रव्यसैव
देवतासंयोगो यागाकल्पको नान्यस्येति सूचनार्थं फलशब्दव्यवाहित-
स्यापि द्रव्यशब्दस्य भोक्तृशब्दान्वयो विवक्षितः देवतायाश्च भोक्तृ-
त्वाभावे ऽपि स्तुतिभोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य यागाकल्पकत्वात्त-
द्व्यावृत्त्या त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वात्मकहविर्भोक्तृलक्षणस्य देवता-
त्वस्य यागाकल्पकत्वसूचनार्थं भोक्तृशब्दः । अत्र भाष्यकृता द्रव्येति
भाष्येणो द्रव्यभोक्तृसंयोगं व्याख्याय फलसंयोगव्याख्यार्थम् *
भूतित्युक्तम् * ततस्तौ चेति भाष्येणानागतावेक्षणेन प्रागेव व्या-
ख्यातत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य ह्यष्टान्ततया व्याचष्टे * यथेति * समा-
नपदोपात्तालम्भत्यागेन पदान्तरोपात्तद्रव्यदेवतान्वयविधानं न यु-
क्तमित्याशयेन कथमिति भाष्येण पृष्ट्वा यदि हीत्यादिना प्रमादसमा-
भ्याय इति गम्येतेत्यन्तेन द्रव्यदेवतान्वयविधिरुपपादितस्तत्तात्प-
र्यतो व्याचष्टे * विधिस्तावादिति * नन्विति भाष्येण
द्रव्यस्य देवतान्वयविधावपि धात्वर्थान्वयस्यापि प्रतीतस्य

त्यागायोगाद्विधेयत्वावश्यम्भावेन वाक्यभेदमाशङ्क्य न द्रव्यस्य
 देवतया धात्वर्थेन चान्वयो विधेयो येन वाक्यभेदः स्यात्किं तु
 भावनैव द्रव्यदेवताभ्यां धात्वर्थेन च विशिष्टा विधेया तस्याश्च
 श्रुत्या धात्वर्थविशिष्टत्वावगते पदान्तरसमभिव्याहाराद् द्रव्यदेव-
 नासम्बन्धविषयत्वावगतेरनेककारकान्वयसहत्वाच्च सम्बन्धश्चेति
 सम्बन्धशक्ताया भावनाया वैशिष्ट्यं विनानुष्ठेयत्वायोगात्तद्विशि-
 ष्टाया एव बहुपदप्रातिपाद्यत्वेनैकपदमात्रेण नैराकाङ्क्षयायोगात्
 वाक्यभेदानापत्तिरित्यभिधानार्थं नेतीत्याद्युपपन्नमेकवाक्यत्वमित्य-
 न्तं भाष्यमुपेक्ष्य एतेषामिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न चेति भाष्यं
 ६०६।१ व्याचष्टे * स चेति * त्यागं विनाप्युद्देशमात्रेण देवतान्वयोपप-
 त्तेर्नान्यथानुपपत्त्या यागकल्पनेत्याशङ्कां नावश्यामिति पूर्वपक्षवा-
 त्तिकोक्तां परिहरति * न हीति * ब्राह्मणादेशेन पक्वे ऽप्यन्ने
 तदुद्देशेन त्यागं विना ब्राह्मणसम्बन्धाप्रसिद्धेरव्याप्रियमाणे ऽपि च
 तुभ्यामदे न ममेति तदुद्देशेन त्यागं कृते तत्सम्बन्धप्रसिद्धेरन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यामुद्देशत्यागलक्षणैव क्रिया सम्बन्धापादिकावसीयत-
 इत्याशयः । एतदेव विवृणोति * यदीति * यदपि केन चिद्य-
 जमाने वात्वाद्युद्देशेन त्यक्तस्यालम्भानुष्ठानं शङ्कितं तदप्यालम्भादेः
 फलान्वयेन प्रधानकर्मत्वावसायात्तदन्वयिनो वायव्यादिपदस्यो-
 पादेयार्थत्वावगतेर्देवतान्वयस्यानुष्ठानापाद्यत्वावगमादयुक्तमित्याह
 * न चेति * एतदेवोपसंहरति * तेनेति * त-
 स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति *
 कथं देवतात्वस्यानुष्ठानं सम्पाद्यते इत्यपेक्षायामाह * तथा
 चेति * द्रव्यविषया त्यागक्रिया देवताविषया चोद्देशक्रिया तयोः समु-
 दायतन्त्रैकवद्भावानीर्दिष्टं यजतिचोदनानुष्ठापयति देवतोद्देशद्रव्य-
 त्यागसमुदाये तस्या लोके कृतार्थत्वप्रसिद्धेरिति चतुर्थाध्यायसूत्रा-
 र्थस्य दुर्गृहाकायां स्वयं वक्ष्यमाणत्वाद्देवतात्वस्य यूपवादिवत्प्रागसिद्धे-
 रन्यज्वमानं द्रव्यं प्रत्युद्देशेनाग्न्यादिदेवतां कृत्वा द्रव्यं त्यजोदिति देव-
 तोद्देशपूर्वकं द्रव्यत्यागात्मकयागप्रयोगस्वरूपकथनार्थं नानेन सूत्रेणा-
 नुष्ठानापाद्यता देवतात्वस्योक्त्याशयः । लक्षणार्थत्वस्य बृहन्मध्य-
 मदीकयोर्दुर्गृहाकायां च निषेधात्प्रयोगलक्षणाभिप्रायस्तत्रत्यभाष्ये
 लक्षणशब्द इति सूचनार्थम् * लक्षणं करिष्यतीत्युक्तम् * विधिश-
 ब्दादरो ऽप्यनुष्ठानापाद्यत्वहेतुक एवान्यथा पर्यायेणाप्यग्न्याद्युद्देशेन
 द्रव्यस्याग्न्यादिदेवत्वसिद्धेस्तावन्मात्रस्य चाग्नेयादिशास्त्रार्थत्वा-
 त्तदादरो निष्प्रमाणकः स्यात् । ननु द्रव्यदेवताविशिष्टयागविध्यभ्यु-

पथमेऽपि श्रुतस्यालम्भादेरप्राप्तत्वेनानुवादायोगात्तस्यापि विधेय-
त्वावगतेर्धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययाभावाच्च क्रियाद्वयान्व-
याप्रतीतेरनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह *त-
तश्चेति * कथं तर्हि भाष्यकृता पुरुषप्रयत्नस्यालम्भविशिष्टतायाः
समानपदोपादानलक्षणया श्रुत्यावगतेर्वाक्याच्च द्रव्यदेवताविष-
यत्वावगतेर्वाक्यभेदं विनापि क्रियाद्वयविध्युपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह
* तत्रेति * सकृदुच्चारितस्य विधायकस्यानेकार्थविशिष्टात्तद्युप-
गमादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदपरिहारेऽप्येकस्यानेकार्थं तात्पर्यात्
गौरवेण लक्षणवाक्यभेदोऽपरिहार्य इति सूचनार्थो गौरवशब्दः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गत्वमुपपादयति * सौमारौद्रमिति * यजतिशब्देन वि-
नाप्युक्ते गुणविधिपरे वाक्ये यजतिनानुवादः सौमारौद्रवाक्ये या-
गविध्यभावे न युज्यतइत्याशयः । ननु पशुसौमाधिकरणव्युत्पा-
दित्यजिवाच्यकर्मविध्यावप्यग्नीषोमीयवाक्यन्यायेनेहापि यजिवा-
च्यकर्मविधायित्वसिद्धेः पुनरुक्तमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याह *
अग्नीषोमीयेऽपि चेति *.

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

अपरिपूर्णार्थस्यापि सूत्रस्य पटुव्याख्यानात्परिपूर्णार्थत्वोपप-
त्तेरगमकत्वाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्य सूत्रार्थस्य वृत्तिकारादिभिर्व्याख्ये-
यत्वात्सूत्रानुक्तोऽर्थो वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातोऽन्यग्राह्य इति ये
वदन्ति तान्प्रत्यस्य सूत्रस्यागमकतापत्तिरुच्यतइत्याह * सूत्रेष्वेव
हीति * वृत्तिवार्त्तिकयोर्यत्सर्वमुच्यते तत्सर्वं सूत्रारूढं चेत्ततो
ग्राह्यं नान्यथेति श्लोकार्थः किमुच्यतइत्यपेक्षायामाह * न किं चि-
दिति * विषयशब्देनोदाहरणसाध्ययोर्द्वयोरपि परिग्रहान्न विजा-
नीम इत्यन्तं भाष्यमनेन व्याख्यातं पूर्वाधिकरणस्थसंस्कारशब्दानु-
षङ्गेण वत्सालम्भस्योदाहरणत्वज्ञानं यावदुक्तशब्दानुषङ्गेण च सा-
ध्यज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्य वत्सालम्भस्याग्निहोत्रप्रकरणाधीतत्वे-
नानारभ्याधीतसंस्कारविषयेण संस्कारशब्देनोपादानायोगाद्यजिम-
त्त्वसाध्यव्यवहितस्य च यावदुक्तत्वसाध्यस्यानुषङ्गायोगात्तत्परिहा-
रार्थं प्रकृतमिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * ६०७।
तदेतदित्यागमकत्वोपसंहारभाष्यमगमकत्वोपन्यासस्य वृत्तिकाराद्यु-
क्तार्थोप्राप्त्यवशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वाविवरणार्थं सूत्रानुक्तमपि प्रतिज्ञाद्य-

यश्च वृत्तिकारादिभिर्वाच्यमित्यभिधानार्थेनैतावदिति भाष्येण सह
 व्याचष्टे *तस्मादिति* श्रुतार्थोपस्था प्रतिज्ञाप्यध्याहारस्य सूत्रकारा-
 मिप्रेततावसीयतइत्याशयः। नन्वध्याहारादिभिः सूत्रव्याख्या (जिज्ञासा
 सूत्रारम्भभाष्ये) शास्त्रादौ निषिद्धेत्याशङ्क्याह *सत्येव चेति* ननु सा-
 मान्यतः किं चित्प्रतिज्ञाद्यध्याहार्यमित्यर्थापत्त्यावगमे सूत्रकारमिप्रेत-
 स्य तद्विशेषस्य निर्द्धारयितुमशक्यत्वाद्युत्सूत्रत्वं स्यादित्याशङ्कानिरासा-
 र्थं वृत्तिकारेति भाष्यं व्याचष्टे *सर्वथेति* युक्तिगम्ये ऽर्थे पुरुषविशेष-
 स्यानादरणीयत्वाद्युक्तियुक्तं यद्वृत्तिकारादिभिरुक्तं तत्सूत्रकारानु-
 पात्तत्वान्न ग्राह्यमित्यसदाग्रहो न कार्य इत्याशयः । एवमेव वार्त्ति-
 ककाराद्युक्तमपि वृत्तिकारानुपात्तत्वमात्रेणाग्राह्यं न भवतीत्यतिद-
 शार्थमिदम् * वृत्तिकारणेत्युक्तम् * सूत्रकारानुक्तस्याप्यर्थस्य
 वृत्तिकाराद्युक्तस्य ग्राह्यत्वप्रदर्शनायैतत्भाष्यमित्यस्माभिर्यदुक्तं त-
 त्पूर्वं ऽपि व्याख्यातारो वर्णयन्ति न त्वस्माभिः स्तोत्रप्रक्षामात्रैणोक्त-
 मित्याह * एतत्प्रदर्शनार्थमिति * वर्णयतीत्येकवचनपाठे
 ऽपि एतत्प्रदर्शनार्थं भाष्यकृतसूत्रस्यागमवत्त्वं वृत्तिकारव्या-
 ख्यानं च वर्णयतीत्युपसंहारार्थत्वेन व्याख्येयम् । वृत्तिकारो-
 क्तोदाहरणसन्देहप्रदर्शनार्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तदि-
 ति * न केवलं वृत्तिकारवचनादिमात्रोदाहरणसन्देहो ज्ञायते किं तु
 पूपासीति वत्समुपासृजतीति वत्सालम्भे पूपशब्दवन्मन्त्रविधाना-
 द्यागकल्पकदेवतासंयोगसन्देहवाचि विषयशब्दपर्यालोचनयापीत्य-
 भिधानार्थेनोपपद्यते चेति भाष्येणोक्तस्य युक्तियुक्तपस्य सूचना-
 र्थः किलशब्दः । ननु वृत्तिकारणा त्रेधा सन्देहस्योपन्यस्तत्वं क-
 स्मात् भाष्यकृता ऽग्नीषोमीयवत्सविधिपक्ष सन्देहकाले नोपन्य-
 स्त इत्याशङ्क्यातितुच्छत्वमनुपन्यासकारणमाह * तत्रेति * लिङः
 प्राकृताग्नीषोमीयपश्वालम्भविशेषणत्वाभ्युपगमे विधायकाभावा-
 पत्तेरित्याशयः । नन्वेवं सति यागकल्पकदेवतासंयोगाभावेन यजि-
 मदभिधानपक्षो ऽपि तुच्छत्वान्नोपन्यसनीय इत्याशङ्क्याह * तेनैव
 त्विति * सूक्तवाकन्यायेन पूपासीति मन्त्रस्य श्रुत्या करणत्वेन वि-
 नियुक्तस्य देवताकल्पनद्वारा यागकल्पकत्ववृद्धिर्भाविष्यतीति तेनैक-
 द्रव्यदेवतासंयोगप्रक्रमेणेति प्रकारवाचिना प्रक्रमशब्देनोक्तं तत्र
 चेति भाष्येण वृत्तिकारोक्तं पूर्वपक्षमुपन्यस्य समीपधारणवाचिनो-
 पासृजतिना तदाक्षिप्तालम्भक्षणहेत्वभावात्सार्वाहृतवाच्यसिशब्द-
 सामानाधिकरण्याच्च पूपशब्दस्य पुष्टियोगेन वत्सवाचित्वप्रतीतेर्दे-

वताकल्पकत्वाभावाद्धेतुत्वभावमाशङ्कोदं त्वित्यनेन देवतासंयोगप्र-
त्युदाहरणार्थत्वात्सूत्रस्य न पूर्वपक्षोपपादने यतितव्यमित्युक्ते पूर्वप-
क्षोपन्यासस्तर्ह्यनर्थक इत्याशङ्क्य तथापीत्यादिनोपन्यस्यति स्मेत्यन्तेन
मन्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थतोपन्यासस्योक्ता तत्सर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * नि-
रासमात्रं तर्हि कार्यं नोपन्यास इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनातस्तामिति
भाष्यावयवं व्याचष्टे * यो नामेति * सामान्यतो दृष्टोक्त्यर्थमाल-
भतिरिति भाष्यम् । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिवाक्यस्थस्याप्यालभ-
तेर्यजिवाच्यकर्मवाचित्वाभावात्साध्यविकलदृष्टान्तत्वापत्तेरयुक्तमा-
शङ्क्य द्वेधा समाधत्ते * तत्रेति * धातूनामनेकार्थत्वात्स्त्रीसंयुक्तस्य
गमेर्मेथुनवाचित्ववत्स्पर्शवाचिनो ऽप्यालभते. प्राणिसंयुक्तस्य याग-
वाचित्वकल्पना न विरुद्धेति यथाश्रुतभाष्यसमर्थनार्थं केचिदाहुः
स्त्रियं गच्छेदित्यत्र मैथुनप्रत्यायकहेत्वन्तराभावाद् गमेरेव तद्वाचि-
त्वकल्पनं युक्तं यागप्रतीतेस्तु द्रव्यदेवतान्वयानुपपत्त्यैव सम्भवा-
त्तदन्वयसिद्धयै च तद्वाचिनो यजेरप्यन्यथानुपपत्त्यैव कल्पनोपपत्ते-
र्लोके वालभतेर्यागे प्रयोगादर्शनाद्भाष्यस्य चाभिदधातेर्वैचैश्च लक्ष-
णया ज्ञानवाचित्वोपपत्तेर्नालभतेर्यागवाचित्वकल्पना युक्तेति स्वमत-
म् । आलभतेः पूर्वाधिकरणे यागानुमापकत्वानभिधानात्प्राणिसंयुक्तो
यत्रालभतिस्तत्र यागानुमानमिति व्याप्तेर्यज्यनुमानानुमानत्वेनेत्यनु-
मानशब्दावृत्त्या व्याख्येयमातयैवेत्यालभतिना यागानुमानातिदेशाद्या-
गानुमानहेतुः पूपासीति मन्त्रवर्णकल्पदेवतान्वयः सूचित । कीदृशनेन
सामान्यतो दृष्टेन पूर्वपक्षः कृत इत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * उप-
पदाक्रान्तशक्तित्वेन विधायकस्य कर्मविधायित्वायोगाद्धातोरनुवा-
दार्थत्वावगतेः कुतो ऽनुवाद्यप्राप्तिरित्यपेक्षायां प्राणिसंयुक्तत्वेनाग्नी-
षोमीयालभतेर्दूरस्थस्यापि बुद्धिस्थत्वात्तस्य च देवतान्वयद्वारा य-
जिवाच्यकर्मज्ञापकत्वदर्शनाद्वत्समालभेनेत्यालभतिरग्नीषोमीयवा-
क्यविहितस्य यजिवाच्यकर्मणो ऽनुवादो वत्सविध्यर्थ इति पूर्व-
पक्षान्तरोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * प्राप्ते वेति * द्विविधं
पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * पूपासीति मन्त्रो वत्सालम्भे वि-
नियुज्यते न चेति सन्देहात्पूषशब्दो देवतावाची न वेति सन्देहाच्च
वत्सालम्भे देवतासंयोगसन्देहो योग्यत्वाद्भवहितानुपक्तयावदुक्त-
त्वरूपसाध्यसिद्धयै विषयशब्देन हेतुतयोक्त इत्येवं सूत्रव्याख्यां सूच-
यन् सिद्धान्तमाह * सिद्धान्तस्त्विति * नालभतिना यागाभिधान-
मभिप्रेत्य पूर्वाधिकरणे यागः कल्पित इत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायां
यागाभिधाने तस्य लोके शक्त्यदर्शनादिति हेतुगर्भं विशेषणं सामा-

न्यनो ह्यस्याभासत्वे ऽध्वर्युमालभेतेत्यादौ व्यभिचारो हेतुगर्भं वि-
शेषणं देवतासम्बन्धाभावादिति भाष्येण विषयशब्दस्य मृदूक्त्या
देवतान्वयाभावोक्त्यर्थता सूचितेति * न चेत्यनेनोक्तम् * आल-
म्भमात्रसंस्कार इति भाष्यसंस्कारशब्देन संस्कारश्चाप्रकरणइति सं-
स्कारशब्दस्योदाहरणोक्तये ऽनुपङ्गः सूचित * इतीहशब्देनोक्तम् *
आलम्भमात्रशब्देन च यावदुक्तं वेति यावदुक्तशब्दस्य प्रतिज्ञोक्तये
ऽनुपङ्गः सूचित इति * यावदुक्तमित्यनेनोक्तम् * प्रायदर्शनस्य लि-
ङ्गमात्रत्वं भाष्योक्तं विवृणोति * तथा चेति * अभिप्रायशब्दस्या-
भीष्टत्वे प्रयोगात्प्रायशब्दस्य ह्यप्रयोजनवाचित्वमङ्गीकृत्य प्रायद-
र्शनशब्दस्य ह्यर्थत्वलक्षणहेतूक्त्यर्थत्वं ह्यर्थत्वाच्चेति भाष्योक्तं
विवृणोति * ह्यर्थत्वं चेति * यथा चोपपत्त्यतइत्यनुपङ्गेण
योज्यम् ।

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

अर्थवादश्चेत्याद्यन्वयतः सूत्रव्याख्यार्थे भाष्यं व्याचष्टे *
वत्सेति * व्यतिरेकतो व्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * मार-
६०८।१ णार्थं त्विति * कथं वत्सालम्भस्य गोप्रसन्नवनार्थतेत्याशङ्क्याह *
इतरत्र पुनरिति * चादुकरणात्प्राक् गोर्वत्सस्नेहानुत्पत्तौ चादुकर-
णे प्रवृत्त्ययोगादुत्पत्तौ वा चादुकरणस्य स्नेहोत्पादकत्वायोगात्पू-
र्वापरितोषेण पक्षान्तराक्तिः स्नेहातिशयोत्पादकत्वोपपत्तेश्च पूर्वो
ऽपि पक्षो युक्त एव साध्यहेतुयोजनार्थं तस्मादपीति भाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादपीति *

॥ नैवारचरोराधानार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

आर्थवादिकस्य देवतान्वयस्य विध्युद्देशानाकाङ्क्षितत्वेना-
ग्रहणात्पूर्ववदिहापि यागकल्पकदेवतान्वयाभावेन यावदुक्तत्वसि-
द्धेरनारभ्यमिदमधिकरणमित्याशङ्क्याह * पूर्वमिति * निर्वा-
पस्येहाश्रुतत्वात्तत्प्रत्युदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्य चरोर्यागार्थत्वे
ऽतिदेशप्राप्तस्य निर्वापस्यापि चरुद्वारा यागार्थत्वापत्तेश्चरोर्यागार्थ-
त्वनिरासे निर्वापस्यापि यागार्थता निरस्ता भवतीत्युक्ते
यजत्यधिकरणे द्रव्यदेवतासंयोगयुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणत्वा-
दन्यथागनेयं सबनीयमुपाकरोतीत्यादौ यागविध्यसिद्धेर्निर्वापा-
लम्भयोरनुदाहरणत्वात्तत्प्रत्युदाहरणानुपपत्तेरपरितोषादधिकाश-

ङ्कारम्भहेतुतयोक्ता । नन्वर्थवादोक्ताया अपि देवताया विध्युद्देशेनानाकाङ्क्षितत्वाद्ब्रह्मानुपपत्तेरयुक्ता देवताशङ्केत्याशङ्क्य देवताकाङ्क्षासिद्ध्यर्थं चरोर्यागार्थत्वमुपपादयति *तत्रेति * चर्वादेर्हविः शब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्जुहोतेश्चार्चिशुचिदुसृपिक्वदिदृदिम्य इसिरिती-
सि प्रत्यये कृते हविःशब्दव्युत्पत्तेः । सौर्यं चरुमित्यादौ च यागार्थत्वदर्शनाद्देविःशब्दसामान्यतोद्दष्टाभ्यां यागार्थतावस्योक्तइत्याशयः । यजिष्ठुतिदेवतान्वयनैरपेक्ष्यसूचनायौत्पत्तिकशब्देन स्वाभाविकतांका चरो हीति पूर्वपक्षभाष्यं चानेन व्याख्यातं यथेष्टविनियोगार्थत्वं च चरोः स्वतस्तत्र प्रवृत्तिसिद्धेर्विधानार्थक्यप्रसङ्गाद्यथेष्टविनियोज्यत्व-
लक्षणस्वत्वत्यागस्यावश्यकत्वावगतेस्तस्य च देवतोद्देशपूर्वकद्रव्य-
त्यागात्मकयागैकदेशत्वाच्चरुकैमर्थ्याकाङ्क्षायामेकदेशेन बुद्धिस्था-
कृतस्य यागस्य प्रयोजनत्वप्रतीतिः शीघ्रं भवतीत्येतदाशयं वा च-
रो हीति भाष्यमिति सूचयितुमाह * सर्वथा चेति * चरुरपध्या-
नार्थत्वावगत्या नैराकाङ्क्षयाद्यागार्थत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्कानि-
रासार्थं चैतद्भाष्यं नोपधानं कार्यं किं तु प्रतिपत्तिस्तस्याश्चान्यत्रो-
पयोगं विनानुपपत्तेरुपधानान्वयस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षानुकूलत्वा-
त्प्रसिद्धेर्यागार्थत्वकल्पनोचितेत्येवं व्याख्येयमिति सूचयितु-
माह * चरुमिति * यागार्थत्वसम्भावनायामपि व-
चनशब्दोक्ते विध्युद्देशे देवतासम्बन्धाभावाद्यज्यश्रवणा-
च्च यागार्थत्वनिश्रयानुपपत्तेर्देवतानाकाङ्क्षत्वादर्थवादस्य च वि-
ध्युद्देशानाकाङ्क्षितदेवतासमर्पणाशक्तेर्न यागार्थता युक्तेत्युच्यत-
इति भाष्येणाशङ्क्य तदुच्यतइत्यनेनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षि-
तापि देवता विध्युद्देशेन * नान्वीयतइत्युक्तम् * तद्व्याचष्टे *
वाक्यशेषे चेति * विधिपर्यवसानायैकदेवत्यत्वौपधद्रव्यत्वसामा-
न्ये चाग्नेयविध्यन्तान्वयं दर्शयन् पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादि-
ति * उपधानस्यापि द्वितीयया शेषकार्यत्वावगतेरेककार्यत्वादौप-
देशिकशेषकार्यबाधकता युक्तेति सूचनायान्तरशब्दः । चरुस्वाभा-
व्यात्स्ववाक्यएव यागार्थत्वावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तर-
श्रुतोपधानार्थत्वेन यागार्थत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्कान् निरस्यन्
सिद्धान्तमाह * एवमिति * भोजनार्थं तरुष्मपक्वोदने चरुशब्द-
वाच्ये लोके हविःशब्दाप्रयोगाद्यागार्थव्यभिचाराच्च शब्दसामा-
न्यतोद्दष्टाभ्यां यागार्थत्वानवगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तरश्रु-
तोपधानार्थता युक्तेत्याशयः । श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे * नैवार इति *
विधानार्थक्यपरिहाराय स्वत्वनिवृत्त्यावश्यकत्वावगमे ऽपि यागा-

६०९।३ वगतिर्नास्तीति सूचनार्थम् * यागेनेत्युक्तम् * या च प्रतिपत्ति-
 त्वाद्यागोपकल्पनोक्ता साध्ययुक्तेत्याह * न चेति * प्रतिपत्तिरि-
 ति यदुक्तं तत्र चेतीतिकरणार्थः । स्थलार्थस्यापि चोपधानकर्मणः
 स्थलनिवर्त्तकचरुद्वारा स्थलनिवर्त्तकत्वनोपधानं प्रति चरोः प्राधा-
 न्यात्तद्वितीयोपपत्तेर्न द्वितीयया प्रतिपत्तिर्वावगतिरित्याह * अ-
 र्थकर्मण्यपि चेति * श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थमुपदधातिनेत्यादिभा-
 ष्यणोपधानान्वयश्चरोः प्रत्यक्षो देवतान्वयस्तु * आनुमानिक इत्यु-
 क्तम् * तद्व्याचष्टे * त्रेधा चेति * श्लाकं व्याचष्टे * नीवारति *
 अन्नशब्दोक्तस्यादनीयत्वस्यापक्षेपु नीवारेषु प्रयोगाच्चरुभूतेषु देवता-
 न्वयानुमानं विष्णुं यजतीत्यादौ द्वितीययापि देवतात्वकल्पनादादि-
 शब्दः प्रयुक्तः । कृदन्तान्नशब्दयोगात्कर्तृवाचिन्या षष्ठ्या भोक्तृत्वा-
 वगतिर्देवतात्वकल्पनाहेतुः तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * श्रुत्या समस्तस्य चरोरुपधानयोगादित्येवं श्रुतिसंयो-
 गव्याख्यानार्थं ततश्चेत्युत्तरभाष्यावतारणार्थं कृत्स्नशब्दव्याख्याना-
 यैवकारं यत्त्विति भाष्यं बार्हस्पत्या नीवारा इत्येवंविध्यर्थवादाश्रव-
 णादयुक्तमाशङ्क्य तैत्तिरीयशाखास्यस्य बार्हस्पत्यो भवतीत्येतद्वै-
 खल्ये वै साक्षादन्नं य एष चरुरिति पूर्वनिर्दिष्टचरुसमानाधिकरणा-
 बार्हस्पत्यशब्दवतो वाक्यस्य बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यज्ञीवारा इति
 शाखान्तरीयवाक्यतुल्यार्थत्वसूचनायानेन प्रकारेणोपलक्षणायैतत्-
 भाष्यमिति सूचयितुमाह * येषां त्विति * वाक्यशेषे देवताकी-
 र्त्तनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षितापि देवता विध्युद्देशेन ग्रहीष्य-
 तइत्याशङ्क्य प्रशंसार्थत्वेनार्थवत्त्वोक्त्यर्थम् * यादृशमित्युक्तम् *
 बृहच्छब्दस्य बृहतिधात्वर्थानुसारेण ब्रह्मशब्दवदवाचित्वात्पतिशब्दस्य
 पालयितृवाचित्वात् ब्राह्मणानां च तपस्तपत्वास्तृजद् ब्रह्मा ब्राह्मणान्
 वेदगुप्तयइतिवेदपालयितृत्वस्मरणात् बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मण-
 वाचित्वप्रतीतेर्मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तमिति च ब्राह्मणश्राद्धे वानप्रस्था-
 ख्यमुन्यदनीयारण्यनीवारप्राशस्त्यस्मृतेर्ब्राह्मणसम्बन्धित्वरूपं बार्ह-
 स्पत्यत्वं कीर्त्तितमित्याशयः । यच्चेति भाष्यं चर्वादीनामिति वास्ति-
 केन व्याख्यातत्वादुपेक्ष्य तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति *

तापृपात्नवितस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥

वाक्यशेषस्य देवतान्वयस्य विधेयत्वाभावाद्यागकल्पकत्वे

निरस्ते पर्यग्निकृतं पात्नीवतमित्यत्र विध्युद्देशस्यत्वाद्धिधेयत्वमाशङ्क्य
विध्युद्देशस्यापि प्रत्यभिज्ञानेनाविधेयत्वापादकतेहोच्यतइत्यनन्त-
रसङ्गतिं पात्नीवद्देवतासंयोगलक्षणो गुणस्त्वाप्पत्नीवद्देवत्यपशुया-
गाद्देवको न वेति गुणनिमित्तभेदाभेदविचाराच्च गुणप्रकरणसङ्गतिं
स्पष्टत्वादनुक्त्वा तदवान्तरसङ्गतिमाह * एतेनैवेति * यत्रोत्सृजति-
स्तत्र यागानुमानमिति व्याप्त्यदर्शनेनोत्सृजतेरालभतवत् यागा-
नुमापकत्वलक्षणयजिमद्वाचित्वशङ्कायोगावुत्सृजतिशब्दस्तत्परवि-
धायकप्रत्ययलक्षणार्थः । एवं गृह्णातिचिनोतिशब्दावपि त्वाप्-
मित्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * पात्नीवतमिति * तत्रेति सन्दे-
हभाष्यं देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य यागाख्यस्योत्सर्गस्य
त्वाप्पवाक्यादेव प्राप्तेर्विधेयत्वाद्देवतोद्देशनिरपेक्षद्रव्यत्यागात्मकस्य
तूत्सर्गस्य नवमोपान्त्ये पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्युदाहृत्य कि-
मनेनेशानाय परस्वत आलभते वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइ-
त्यादेर्वाक्यस्य विहितस्थारण्यालम्भस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां यदेनं
चरुमुपदधातीतिवत्प्रयोजनत्वेन देवतोद्देशनिरपेक्षो द्रव्योत्सर्गो वि-
धीयते किं वेशानायेति चतुर्थ्युक्तदेवतासंयोगेन विहितं यागमुत्सृ-
जतिनानुद्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानात् कर्मशेषः प्रतिषिध्य-
तइति सन्दिग्धे पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवदिति सूत्रेण
द्रव्योत्सर्गविधिं पूर्वपक्षयित्वा शेषप्रतिषेधो वार्थाभावादिषडान्तव-
दित्यनेन देवतोद्देशनैरपेक्ष्ये देवतासंयोगरूपार्थाभावापर्या निषेत्स्य-
मानत्वात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्यनुपपत्तेरयुक्तमाङ्क्य यदुत्सृजन्ति तत्
पर्यग्निकृतमित्युत्सर्गस्य पर्यग्निकृतशब्दोक्तपर्यग्निकरणान्ताङ्गरी-
तिलक्षणगुणविशिष्टत्वरूपेण विधिर्विवक्षितो न स्वरूपेणेत्येवं व्या-
ख्यासूचनपूर्वकं पूर्वं इति भाष्योक्तस्य पात्नीवतानुवादसम्भवस्य
पूर्वपक्षहेतोः पात्नीवतशब्दार्थस्य विधेयत्वेन विहिते ऽनवतारा-
त्तदवतारार्थं स्वयं पूर्वपक्षहेतुमाह * तत्रेति * पर्यग्निकरणान्ता-
ङ्गरीतिविधिगुणशब्देन सूचितः । तद्विवक्षितत्वापपादनार्थं वचन-
व्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वं भाष्योक्तं दर्शितम् । नवमोपा-
न्यन्यायेन ह्यत्राङ्गरीतिविधेः सिद्धत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तन्नार-
ण्यशब्दार्थस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाशङ्ककानुपपत्तेः पर्यग्निकृतानु-
त्सृजन्तीत्येवान्वये पर्यग्निकृतानुवादेनोत्सर्गविधिरुत्सर्गानुवादेन
चा पर्यग्निकृतविधिरिति चिन्तयिष्यतइह तु किं पात्नीवतमुत्सृज-
तीत्यन्वयाद्वायव्यन्यायेन यागविधिः पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयात्

६१०१

पर्यग्निक्कगगान्ताङ्गगीतिविधिरित्यपौनरुक्त्यसूचनार्थं वचनव्यक्ति-
 द्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वोक्तिर्युक्ता उत्सर्गविधौ तु पर्यग्नि-
 कृतमुत्सृजन्तीत्यन्वये त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तस्योत्सर्गस्य विधेयत्वायो-
 गात् उत्सर्गान्तरविधानात् सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्तरत्वापत्तेर्वचन-
 व्यक्तित्वप्रतिभानस्य सन्देहहेतुता न युक्तेत्याशयः । पात्नीवतशब्द-
 स्यात्सृजनिपराख्यातान्वये ऽपि प्रत्यभिज्ञायमानार्थत्वेनाविधेयार्थ-
 त्वाद्यागकल्पनानुपपत्तेः किं यागान्तरत्वे कारणमित्येवं कुत इति
 प्रश्नं व्याचष्टे * किं चेति * पूर्वैश्च्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * न चेति *
 न ह्यत्र स त्वाष्ट्रवाक्यविहितः पत्नीवान् प्रत्यभिज्ञायत इति हि शब्दार्थ-
 चशब्दः । अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * पर्यग्निकृतेति * त्वाष्ट्रस्यो-
 त्सर्गविधिं वदता पात्नीवतशब्देन त्वाष्ट्रमुद्दिश्योत्सर्गविधिर्वाक्य-
 स्तस्य च पर्यग्निकृतत्वविशेषणे विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः
 स्यादित्याशयः । ननु पत्नी विद्यते ऽस्येत्यन्यपदार्थं मतुवन्तपत्नी-
 वच्छब्दप्रवृत्तेः को ऽन्यपदार्थ इत्यपेक्षायां पूर्ववाक्ये श्रुतस्य त्वष्ट्रः
 पात्नीवन्तं गृह्णातीत्यत्राग्नेरिव स्ववाक्याश्रुतस्याप्यन्यपदार्थावसा-
 यान्प्रत्यभिज्ञोपपत्तस्यतइत्याशङ्कानिरासं सूचयन् श्लोकपूर्वार्द्धं व्या-
 चष्टे * यदि हीति * पात्नीवत गृह्णातीत्यत्राग्नीपत्नीवाञ्छिति म-
 न्त्रवर्णादग्नेरन्यपदार्थत्वावगतिर्युक्ता इह तु कर्मान्तरस्य त्वष्ट्रः
 कर्मान्तरं ऽन्यप्रमाणाभावात् अश्विशब्दवचनान्यपदार्थवृत्तेरपि
 पत्नीवच्छब्दस्य तदलाभे स्वातन्त्र्याभ्युपगमोपपत्तेः शुद्धः पत्नी
 वान्देवता न तु पत्नीवान्त्वष्ट्रा येन प्रत्यभिज्ञा स्यादिति इन्द्रमहेन्द्र-
 दृष्टान्तेन सूचितम् । प्रत्यभिज्ञाने ऽपीन्द्रमहेन्द्रवदेवतान्तरयोगादित्य-
 पि शब्दार्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * पात्नीवतेति * नन्वतन्त्रत्वा-
 त्पात्नीवतशब्दस्य न विशिष्टानुवादापत्तिरित्याशङ्काह * व्यवाहि-
 तेति * किं च स्वार्थं वेहोत्सर्गो विधीयते पर्यग्निकृतशब्दार्थवि-
 ध्यर्थं वा तत्राद्ये पक्षे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागरूपस्योत्सर्गस्य त्वा-
 ष्ट्रवाक्यादेव प्राप्तेः पुनः श्रुत्यानर्थक्यमाह * प्राप्तपव चेति * द्वि-
 तीयपक्षे तु लोहितोष्णीपादिवत् पर्यग्निकृतशब्दस्य विशेषणपरत्वा-
 वगतेस्तस्याप्यतिदेशेन प्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यमित्याह * न चेति *
 ननु पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यन्वये पूर्वस्मिन्यागे त्वष्ट्रा पत्नीवता
 सह वैकल्पिकः शुद्धः पत्नीवान् विधास्यतइत्याशङ्काह * न चेति *
 एतच्चासम्बद्धपदव्यवायापत्तेस्तत्र त्रिदोषत्वमुक्तमेवेत्यतः पश्चाद्वा-
 क्यमपि न च प्राकृतकल्लोपकारित्याद्युक्तमेवेत्यन्तं वार्त्तिकं नवमो-
 पान्त्यभाष्यवक्ष्यमाख्यार्थकथनायेति सूचनार्थम् * प्राशुक्तम् * ननु

यथाज्यभागपुनः श्रुतिर्गृहमेधीयस्यापूर्वत्वज्ञापनार्थेति दशमे वक्ष्यति
तथेह केवलपर्याग्निकरणपुनःश्रुतिपात्नीवतपशुयागस्यापूर्वत्वज्ञाप-
नार्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * पर्याग्निकरणस्याप्राकृतं
चेत्कलुप्तोपकारत्वायोगात्प्राकृतत्वे वा प्राप्तत्वेन विधेयत्वायोगात्क-
थमपूर्वज्ञापकतेत्याशङ्क्याह * प्राकृतेत्युक्तम् * स्वरूपेण प्राप्तस्यापि
पात्नीवतयागाङ्गत्वेन विधानाग्नैराकाङ्क्ष्योतकत्वेनापूर्वज्ञापकता यु-
क्तेत्याशयः । पर्याग्निकरणस्य पशुविशेषत्वेन निर्देशात्प्रसिद्धिं च
विना विशेषणत्वायोगात्प्रसिद्धत्वेनाविधेयत्वादङ्गत्वासिद्धेर्नैराका-
ङ्क्ष्यद्योतनान्नापूर्वज्ञापकतेति परिहाराशयः । ननु पर्याग्निकरणा-
न्ताङ्गकलापविध्यर्थनिर्वृत्तपर्याग्निकरणत्वोत्तरार्थत्वेन पर्याग्निकृतश-
ब्दस्योपसर्जनत्वस्याविवक्षितत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * न
चेति * पर्याग्निकरणनिर्वृत्त्युक्तावपि अङ्गान्तरनिर्वृत्त्यप्रतीतेर्न पर्या-
ग्निकरणान्ततावसीयतइत्यर्थः । ननु पर्याग्निकरणान्ताङ्गरीत्यन-
भिधानेऽपि कप्रत्ययस्य निष्ठासङ्गत्वेन भूतकालवाचित्वात् पर्याग्निक-
रणानन्तरकालोत्सर्गप्रतीतेरुत्सर्गोत्तरकालीनपदार्थानिषेधेऽप्यु-
त्सर्गपर्याग्निकरणमध्यवर्त्तिपदार्थनिषेधावगमात्पर्याग्निकरणोत्तरका-
लाङ्गभूतकर्मावच्छेदो विज्ञास्यतइत्याशङ्क्याह * न चासाविति *
पदार्थान्तरव्यवधानेऽपि भूतकालत्वोपपत्तेरानन्तर्ये नावसीयतइ-
त्याशयः । पर्याग्निकरणकालोक्त्यानन्तर्ये सूचितम् । ननु भूतकालत्व-
मात्रस्यातिदेशतः प्राप्तेर्विध्यानर्थक्यपरिहारार्थं तान् पर्याग्निकृता-
नुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्ब्यालभतइत्यत्रानन्तर्यलक्षणा यथा सङ्कल्पका-
ण्डे वक्ष्यते तथेहाप्यानन्तर्यलक्षणा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चे-
ति * प्राजापत्यपशुष्वेकादशे कर्मशेषप्रतिषेधं पूर्वपक्षेऽपि ब्रह्म-
साम्ब्यालभतइति पर्याग्निकरणोत्तरकालीनानां संस्काराणां काला-
न्तरेऽनुष्ठेयत्वश्रुतेः सर्वथा प्रतिषेधायांगेन पर्याग्निकरणोत्तरका-
लीनत्वमात्रनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्तत्सिद्धार्थमानन्तर्यलक्षणा यु-
क्ता इह तु कर्मान्तरविधानेऽतिदेशप्राप्तपर्याग्निकरणानुवादत्वेना-
पि पर्याग्निकृतशब्दस्य वाक्येऽन्वयोपपत्तेर्नानन्तर्यलक्षणा युक्तेत्या-
शयः । सर्वाङ्गानां च पर्याग्निकरणानन्तर्यसम्पादनाशक्तेरानन्त-
र्यलक्षणार्थाविरोधः स्यादित्याह * सर्वाङ्गेषु चेति * ननु पर्याग्निक-
कृतावस्थस्योत्सर्गाविधावर्थादानन्तर्यावगतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
एतेनेति * नावस्थापि श्रुत्योच्यते इत्याशयः । पर्याग्निकरणावस्थाया-
श्च स्वरूपेण प्राप्तत्वादुत्तरावस्थापरिसंख्यार्थत्वे द्विदोषत्वापत्तेर्वि-

६११। धेयत्वं न सम्भवतीत्याह * चोदकेनैव तावदिति * पूर्वपक्षमुप-
 स्हरति * तस्मादिति * विधिसमाप्त्यर्थमिति कर्त्तव्यतापेक्षया
 पत्नीवता लक्षणागुणसामान्येन त्वाष्ट्रप्रकृतिकत्वे ऽभिहिते पूर्वपक्ष-
 त्वादनास्थयाग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वे * अप्यविरोध इत्युक्तम् * सि-
 द्धान्तमाह * इतीति * न कर्मान्तरमिति भाष्यावयवः पूर्वाद्धेन व्याख्या-
 तः । पूर्वस्यैवेत्युत्तराद्धेन प्रकृतस्य त्वाष्ट्रत्वपात्नीवतत्वलक्षणावि-
 शेषणद्वयविशिष्टत्वात्प्रत्यभिज्ञान न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * पात्नी-
 वतीति * द्वन्द्वनिर्देशे ऽप्येकदेशेन समुदायलक्षणयानुवादत्वा-
 त्प्रकृतोक्तिर्युक्ता त्वाष्ट्रं पात्नीवतामिति च भेदेन निर्देशा-
 द्विशेषत इति मनोतादृष्टान्तेन सूचितं पर्यग्निकरणान्ता-
 ङ्गगणस्य विधेयत्वसिद्धयर्थं सामान्यतस्तावद् गुणस्य विधेयत्वमाह
 * पर्यग्निकृतमिति * शङ्कापूर्वं पर्यग्निकरणान्ताङ्गगणस्य विधेय-
 त्वमुपपादयितुमारभते * ननु चेति * या तु तदन्तयाचिशब्दाभावा-
 दविधेयतांक्ता तां परिहरति * यद्यपीति * नाज्यभागवत् पर्यग्निक-
 रणमनुष्ठेयतया विधीयते येन तन्मात्रग्रहणं स्यात् किं तु निष्पन्न
 पर्यग्निकरणत्वं पशोर्यागान्वयितया विधीयते तस्य च यथाप्राप्त-
 स्योपादानात्पूर्वाङ्गेष्वप्रकृतेषु पर्यग्निकरणानुपपत्तेस्तदन्ततावसी-
 यतइत्याशयः । नन्वेवमप्युत्तरेषामप्यङ्गानामतिदेशात्प्राप्तेः पर्यग्निक-
 रणान्तत्वासिद्धिरित्याशङ्क्य गृहमेधीयन्यायेनापूर्वत्वावसायास्तद-
 न्तर्गतत्वसिद्धिमाह * कथम्भावेति * पर्यग्निकरणान्तस्याङ्गगणस्य
 प्रकृतावितरेतरनिरपेक्षात्पत्तित्वात्प्रयोगवाक्यात्साहित्यावगमे ऽपि
 प्रत्येकं क्रतूपकारसाधनत्वशक्त्यवगतस्त्वाष्ट्रपशुयागे प्रत्यक्षवाक्ये-
 नाङ्गतया विधानात्तदुपकारसाधनत्वेनावगतस्यातिक्रमकारणाभा-
 वात्प्राकृताङ्गान्तरानपेक्षत्वादपूर्वत्वावगतेर्नातिदेशो ऽस्तीत्याशयः ।
 अतिदेशाभावे ऽपि सादृश्येन बुद्धिस्थतया धर्मदानोन्मुखत्वात्प्रकृ-
 तित्वव्यपदेशविरोधः । नन्वस्य वाक्यस्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गीति-
 विधायित्वे निवृत्त्यर्थो ऽवच्छेदशब्दो न युज्येतेत्याशङ्क्य फलेनो-
 त्तराङ्गनिवृत्त्यर्थत्वोक्तिमुपपादयति * ततश्चेति * पात्नीवतमुत्सृज-
 न्तीतिसन्निहितान्वयत्यागन पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीति व्यवहितान्वया-
 भ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति किमिति भाष्येण गुणोक्त्यर्थं य-
 जिमत्ता तावदिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति *
 आदिशब्देनाश्रुताङ्गातिदेशकल्पनोक्ता गुणान्तरोक्त्यर्थमुत्सृजति *
 शब्दश्चेति * भाष्यं सिद्धान्ते ऽपि पर्यग्निकरणान्तत्वविशिष्ट-
 रूपेणोत्सर्गविध्युपगमेन वाक्यार्थविध्यविशेषायुक्तमाशङ्क्यापि चेति

वक्ष्यमाणभाष्यालोचनया पूर्वपक्षे पर्यग्निकृतं पात्नीवतमिति पद-
 द्वयान्वयापादनाशयेन व्याचष्टे * न चेति * ननु देवतोद्देशपू-
 र्वकद्रव्यत्यागाख्यस्योत्सर्गस्य त्वाष्ट्रवाक्येनैव प्राप्तैरुत्सर्गविध्युक्ति-
 रयुक्तेत्याशङ्क्याघाराग्निहोत्राधिकरणोक्तेन मार्गेण गुणविधावपि
 धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधि मत्वोत्सर्गविध्युक्तिरित्याशयेन परिह-
 रति * पर्यग्निकरणान्तेति * शङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः अनत्यन्तविप्र-
 कर्षादित्यनेनोत्सर्गसम्बन्धित्वेनाङ्गगणविधानादुत्सर्गस्य * विधेय-
 तोक्तिरित्युक्तम् * तदुपपादनार्थम् * तदुद्देशेनेत्युक्तम् * कर्मा-
 न्तरेतिभाष्यं सिद्धान्ते ऽप्युत्सर्गानुवादाविशेषादयुक्तमाशङ्क्योत्स-
 र्गसम्बन्धित्वेनापि पूर्वपक्षे ऽर्थान्तरविध्यभावाशयेन व्याचष्टे *
 त्वत्पक्षे त्विति * तद्गुणास्तु विधीयेरन्नित्यनेन च न्यायेन देव-
 तातद्धितेनैव देवतोद्देशपूर्व द्रव्यत्यागरूपोत्सर्गविधिसिद्धेः पर्य-
 ग्निकृतशब्दार्था विधौ च तद्वृत्त्यानर्थक्यापत्तेः पर्यग्निकृतं पात्नीवतं
 कुर्वन्तीति पूर्वपक्षे पर्यग्निकरणाविशिष्टपात्नीवतविधिमापाद्यापि
 चेति भाष्येण त्वाष्ट्रस्य पात्नीवततायास्त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तेः पर्यग्निक-
 रणाविशिष्टतायाश्चातिदेशात्प्राप्तेर्दूषणमुक्तं तदापादनाशयस्य न
 च परपदेति वार्तिकेन व्याख्यातत्वाद् दूषणाशयस्य च प्रकृत्य-
 भिन्नानादित्यनेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय तस्मादिति सिद्धा-
 न्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * कल्पनाकलेशप-
 रपदान्वयविधिप्रकर्षधात्वर्थात्यन्तपाराध्याभावप्रकृतप्रत्यभिज्ञाल-
 क्षणहेतुचतुष्टयपरामर्शार्थत्वं तस्माच्छब्दस्य सूचयितुमपिशब्दः ।
 अपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं दोषं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य नैप
 दोष इत्यनेन परिहृत्यात एवेत्यनेन पात्नीवच्छब्देन त्वाष्ट्रपात्नीवता-
 नुवादायोगदोषः पूर्वः त्वाष्ट्रः पात्नीवतश्चेति भाष्योक्तः परिहृतः ।
 तद्वतामेकहेलया व्याचष्टे * प्रकरणादेव चेति * पर्यग्निकरणाव-
 स्थाविशिष्टपात्नीवतानुवादलक्षणस्य पात्नीवतत्वरूपेण चैकेनांशेन
 त्वाष्ट्रपात्नीवतव्यपदेशलक्षणस्य चोपालम्भस्य परिहार इति समा-
 सार्थः । तस्मादित्याधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

न कस्य चिदपीत्यनारभ्याधीतत्वोक्तेः सन्देहत्रैविध्यसूचना-
 र्थत्वं वक्तुमाह * अनारभ्येति * उतेति सिद्धान्तवचनव्यक्ति-
 भाष्यशेषेण ग्रहविधिरित्येतावता वर्तमानेन यावदुक्तत्वपूर्वपक्षा-

न्तरोक्तिरित्याशयः । आलभत्यादिवद् गृह्णातिरपि यजिमदभिधानो न वर्तत प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिहृष्टान्तेन सूचिता पूर्वस्मिन् ज्योतिष्टोमाख्ये क्रतावंश्वदाभ्यनामधेयसंयोगाभावादिष्युत्तरपदसमासपूर्वकनञ्समासाङ्गीकरणेनापूर्वनामधेयसंयोगादिति हेतुः पारिशेष्याद्यागविधिमिद्धौ प्रकृतावेतन्नामकस्य ग्रहस्य वा कस्य चिद्भावाद्यागाभ्यासात्मकस्य ग्रहाभ्यासस्य वा गुणस्य विधिर्न सम्भवतीति प्रकृतौ गुणविधिनिरासार्थो नैतन्नामधेयकः कश्चित् ग्रहो ऽस्तीत्येतावद्भाष्यपदावृत्या च यावदुक्तनिरासार्थं इत्येवं तावत्पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यातुमाह * तद्वदेव चेति * निराकरणमालोच्येत्यध्याहारेण पक्षद्वयनिराकरणस्य यागान्तरशब्दोक्तयागविधिप्रतिज्ञायां हेतुत्वं सूचितम् । उक्त्यादिवच्चांश्वदाभ्यशब्दयोर्यागनामत्वे ग्रहनामत्वे वा सति प्रकृतौ यागाभ्यासलक्षणस्य ग्रहाभ्यासलक्षणस्य वा गुणस्य विधिः स्यात् वत्सादिवच्चांश्वदाभ्यनामकग्रहप्रसिद्धौ सत्यां यावदुक्तांश्वदाभ्यग्रहणमात्रविधिः स्यान्नदुभयाभावात्पारिशेष्याद्यागविधित्वावगतेर्यागान्तरमेवांश्वदाभ्यसंज्ञकं विधीयतइत्याशयः । अपूर्वेण नामधेयेन संयोगादिति नञ्समासपूर्वकोत्तरपदसमासाङ्गीकरणेन वा संज्ञालक्षणयागान्तरत्वपूर्वपक्षहेतुत्त्वर्थतयेदं भाष्यं व्याख्येयमित्याह * किं चेति * अंशुवाक्ये यज्यश्रुतेरंश्वदाभ्यवाक्ये ऽपि व्यवहितयज्यन्वयायोगेन यजिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्यागनामत्वायोगादुपपन्नयहेतुत्वसूचनार्थः किं च शब्दः । अस्मिन्पक्षे गृह्णात्यन्वयेन ग्रहणनामत्वाद्यागनामत्वायोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन न ग्रहः कश्चिदेतन्नामको ऽस्तीति व्याख्येयम् । ग्रहणस्य संस्कारत्वेन संज्ञानर्हत्वाच्चवधाने ऽप्यंश्वदाभ्यसंज्ञकयागं करोतीत्यन्वयप्रतीतेरंशुवाक्ये ऽपि अशुसंज्ञकं कर्म करोतीत्युक्ते किं तदित्यपेक्षायां गृह्णातिचोदनासामान्यात् गृह्णातेश्च यागीयद्रव्यप्रकल्पनार्थत्वावगतेरव्यक्तचोदनाचोदितत्वाच्च ज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेर्द्रव्यदेवतालाभाद्यगरूपत्वप्रतीतेर्यागत्वावसायात् करान्त्यर्थोक्तये च प्रयोज्यस्य प्रत्ययस्यानुग्रहायातिदेशप्राप्तज्योतिष्टोमिकग्रहणानुवादभूतप्रकृतिविशेषद्योतनार्थं गृह्णातिप्रयोगोपपत्तेः संज्ञया यागान्तरत्वावगतिरित्याशयः किमित्यादि तस्माद्यागान्तरमित्यन्तं पूर्वपक्षभाष्यन्तात्पर्यतो व्याख्याय न प्रकृतावित्यवयवं स्वरूपतो व्याचष्टे * न हीति * विध्यन्तभावाद्यागान्तरविध्यपर्यवसानमाशङ्काह * तस्मादिति * न त्विति भाष्येण द्रव्यदेवतान्वयाश्रुतेर्यच्छब्दोपबन्धेन च यागविधिप्रतिबन्धात्सोमदेवत्ययागाङ्गत्वेन यावदुक्तादाभ्याख्यद्र-

व्यग्रहणमात्रविधिमंशुवाक्ये च यज्यश्रुतेः स्वतन्त्रांश्चाख्यद्रव्यग्रह-
णमात्रविधिमाशङ्क्य माभूदित्यनेन यच्छब्दोपबन्धे ऽपि प्रत्यभिज्ञाना-
भावेनानुवादायोगाद्विधित्वप्रतीतेर्निरस्तं तदंशुवाक्यं व्यापकत्वाद्-
युक्तमाशङ्क्य गृह्णातिचोदनोपस्थापितज्योतिष्टोमधर्मातिदेशप्रा-
प्तद्रव्यदेवतान्वयकल्पययागप्राप्तिलक्षणोभयसाधारणहेत्वध्याहारेण
पूरयन् व्याचष्टे * न चेति * वत्सालम्भतुल्यत्वशङ्कोत्तया द्रव्य-
श्रवणे ऽपि देवतान्वयमात्रे श्रुतिसूचनात् द्रव्यदेवतामिति द्वन्द्वैकव-
द्भावस्येतरतरयोगात् श्रुत्युत्तर्थात्वं व्याख्यातमानस्मादिति यागान्त-
न्तरत्वपूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे*अतो ऽपीति*सूत्रं व्याचक्षा-
णः सिद्धान्तमाह * इतीति*ग्रहणस्यापि श्रुतत्वाज्ञाप्ये नामश्रेयमात्र-
विषयतया केवलशब्दव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य नामधेयशब्दस्य ग्रह-
णोपलक्षणार्थत्वं सूचयितुम् * ग्रहणमित्युक्तम् * द्रव्यदेव-
ताभावनिमित्तस्य केवल्यस्याद्रव्यत्वोक्त्यैव सिद्धे केवलशब्दानर्थः ६१३।
क्यमाशङ्क्य यावदुक्तत्वस्यापि निरासं केवलशब्दप्रयोजनं सूचयि-
तुम् * वत्सल्युक्तम् * वत्सालम्भएव तावदेवताराहित्येन या-
गाभावाद्यायव्यश्वेतालम्भादन्यूनमाभिश्वदाभ्यग्रहणं तु द्रव्यस्याप्य-
भावेन द्रव्यविशिष्टविध्ययोगाद्दत्सालम्भादपि न्यूनमिष्यतइत्यर्थः ।
ततश्च पूर्वपक्षद्वयस्याप्ययोगाज्ज्योतिष्टोमाख्यस्य कमेणां ऽभ्यासा-
त्मको ऽवयवो ऽत्र विधीयते इत्यर्थादुक्तमाभद्रव्येति भाष्यादुदाहर-
णपरिग्रहार्थकेवलशब्दापेक्षितकैवल्यनिमित्तोक्त्यर्थो द्रव्यत्वादिति
सूत्रावयव इति भ्रान्तिनिवृत्तये कर्मणोप. स्यादिति सूत्रावयवोक्ता-
भ्यासाख्यकर्मावयवत्वप्रतिज्ञाया हेतूत्तर्था वक्तुम् * अद्रव्यतये-
त्युक्तम् * भाष्ये देवतोक्तेरसौत्रत्वमाशङ्क्य देवताकत्वस्याभिप्रे-
तस्यापि स्पष्टत्वात्सूत्रे ऽनुक्तिः अश्वदाभ्यशब्दयोस्तु द्रव्यवाचि-
त्वशङ्कानिरासायाद्रव्यतोक्तेति सूचयितुमह * देवता तावदिति *
सोमायेत्यस्यानुवाद्ययागविशेषणत्वायोगात्पञ्चाच्छ्रुतत्वाच्च सोमा-
य गृहीत्वेत्यन्वयाप्रतीत्येते सोमादाभ्यं नाम जागृवितस्मै ते सोमं
सोमाय स्वाहेति मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादोपपत्तेश्च देवताविधित्वा-
योगाद् दूरभ्रष्टोक्तौ । अदाभ्यशब्देनावयवव्युत्पत्त्या हिंसाख्यदम्भा-
नर्हद्रव्यस्यांशुशब्देन च निर्यासस्योपादानोपपत्तेरनुपात्तत्वाक्तिर-
युक्तेत्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * एवमप्यदाभ्यशब्दवाच्यद्रव्यवि-
शेषाप्रतीतेर्निर्यासस्य च प्रकृतिद्रव्यविशेषाप्रतीतेर्न वत्सालम्भव-
द्यावदुक्तद्रव्यविशिष्टग्रहणविधि. सम्भवतीत्याशयः । ननु ज्योति-
ष्टोमधर्मातिदेशाद् द्रव्यदेवतालोभो भविष्यतीत्याशङ्काह * न

चेति * ननु यागत्वानवधारणे ऽप्येन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादावनिर्दि-
ष्टद्रव्यविशेषस्य गृह्णातेर्यागीयसोमप्रकल्पनार्थत्वदर्शनेनास्यापि
तादर्थ्यानुमानात्प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमोपस्थापकत्वोपपत्तस्तदीयद्रव्य-
देवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्काह * न च गृह्णातीतिरिति * व्य-
भिचाराच्चातुमानं न सम्भवतीत्याशयः । केवलनामधेयश्रवणे ऽपि
तस्मादेव यागभेदावगतेः कुतो ज्योतिष्टोमे ऽभ्यासविधिरिति पृष्ट्वा
यागनामन्वाभावाद्यागभेदकत्वनिरासार्थमेतावदिति भाष्यं व्याचष्टे
* न चैत इति * ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवत् ग्रहणेनादाभ्य-
मंशुं च कुर्यादिति शास्त्रार्थवधारणात् वैय्यधिकरण्यान्वये ऽपि
एकाधिकरण्यं विनान्वयायोगात्सर्वत्र राज्ञः पुरुष इत्यादावपि रा-
जस्मन्वन्धी पुरुष इत्यादिसामानाधिकरण्यान्वयमभिप्रेत्य ग्रहणाक-
रणकवाभ्यमंशुमिति च सामानाधिकरण्यं मत्वा ग्रहणासामा-
नाधिकरण्योक्तिः गृह्यमाणग्रहद्रव्यनाम्नो ऽपि ग्रहणानिमित्तत्वो-
क्तये ग्रहणनामधेयत्वाक्तिः ग्रहणभेदस्तर्हि सञ्ज्ञातः स्यादित्याश-
ङ्काह * इष्यत एव चेति * अंशुशब्दस्य यज्यन्वयाशङ्कान्यो-
गात् ग्रहनामत्वस्य मुक्तमंशयत्वं स्पष्टत्वाद्वाक्याय ग्रहणासं-
स्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या ग्रहस्य यागार्थत्वावगतेर्ग्रहभेदाद्यागभेदो
भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति
तद्भेदात्कर्मणो ऽभ्यास इत्यनेन न्यायेन यागाभ्यासमात्राद्ग्रहभेदो-
पपत्तिरित्याशयः । न च द्रव्येतिभाष्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्या-
दौ द्रव्यदेवताश्रवणे ऽपि यजिमत्त्वस्य निरस्तत्वादनर्थकमाशङ्क-
क्यातिशयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * द्रव्येति * यदपीत्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * यो ऽपीति * गृहीत्वा शब्दार्थं संक्रान्ता विधौ शक्तिः
प्रत्ययस्येति समासार्थः । तस्मादित्याधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति * अंशुवाक्ये यज्यश्रुतेः अंश्वदाभ्यशब्दा-
भ्यामपीति द्विवचनायोगं शङ्कते * अंशोरिति * परमतेन तावत्प-
रिहरति * गृह्णातीति * गृह्णातेर्लोकवेदसाधारण्येन ज्योति-
ष्टोमोपस्थापकत्वायोगात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * अस्त्येव त्वि-
नि * अदाभ्यवाक्ये ऽपि यजिनानुवादे यागमात्रानुवादापत्तेः
सोमेन तु विशेषणं विशिष्टानुवाददोषापत्तेः प्रकरणेनैव ज्योतिष्टो-
मान्वयं वक्तुम् अनयोरिति द्विवचनम् । एवं सत्यनारण्य विधिरनर्थकः
स्यादित्याशङ्काह * यथेति * कः पुनः पक्षतयमधे ऽत्र सि-
द्धान्तवचनं इत्यपेक्षायामाह * तेनेति *

॥ अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥

अस्यापि प्रासङ्गिकत्वेन प्रकृतयजिमद्वचनावचनत्वाच्चिन्ता-
सङ्गतिमपिशब्देन सूचयितुं सन्देहत्वेविध्यमुदाहरणविवेकपूर्वक-
माह * अग्निमिति * यजिमत्त्वसंस्कारकर्मनिरासार्थो मात्रशब्दः ६१४१२
चिनोतिवाक्येन प्रकृतिविकृत्यङ्गत्वाविधाने ऽपि अनेन वाक्येना-
ग्निसंस्कारत्वेन चयने विहिते संस्कृतस्याग्नेः कैमर्यापेक्षायामु-
त्तरवाक्येः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे विहिते संस्कारविधिपर्यालोचनम-
भिप्रेत्य * प्रकृतीत्युक्तम् * तदर्थमेव भाष्यकृता पूर्वपक्षोपपाद-
नार्थं चोत्तरवाक्यानुदाहृतानि कर्मान्तरं चिनुतइत्याख्यातेन वि-
धीयतइत्येतावता चावृत्तेन भाष्येण यावदुक्तपक्षोक्तैस्त्रैविध्यस्य
भाष्यारूढत्वं किमिति पूर्वपक्षभाष्यं गुणविधियावदुक्तत्वाख्यपक्षद्व-
यप्रतियोगित्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * अश्वदाभ्यवैपश्योक्त्याधि-
काशङ्का दर्शिता चयनस्य स्वभावतः संस्कारमात्रत्वप्रसिद्धेः सं-
स्कारे च फलश्रुतेरर्थवादस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतस्यापि फलस्या-
न्वयानुपपत्तेर्निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्कैवल्यं यावदुक्तत्वं न युक्तमि-
त्यर्थः । अतः परिशेषाच्चिनोतेर्यजिमद्वचनतेति क्रतुशब्देनोक्तं तथापि
कथं कर्मान्तरतेत्यपेक्षायाम् * सञ्ज्ञैवेत्युक्तम् * पूर्वाधिकरणपू-
र्वपक्षवदिहाप्यपूर्वनामधेयसंयोगो भेदहेतुरभिप्रेत इति सूचनार्थं
एवकारः । अग्निसञ्ज्ञकं कर्म करोतीति इष्टकाभिरग्निं चिनुतइति
वाक्यान्तरविहितवचनानुवादिप्रत्ययानुग्रहार्थं चिनोतिधातुपरेण
प्रत्ययेन विहिते किन्तदित्यपेक्षिते ऽग्निमनुयजतीत्युत्तरवाक्ये य-
जिसामानाधिकरण्यात् यागरूपतावसीयतइत्याशयः । गुणविधि-
त्वनिरासेन यजिमद्वचनत्वोपपादनार्थं स्वयं तावद्विङ्गदर्शनमाह
* तथा चेति * ननु गुणविधित्वे ऽपि चयनसंस्कृताग्निलक्षणस्य
फलश्रुतिर्युक्तेत्याशङ्काह * न चेति * भाष्योक्तं लिङ्गदर्शनं व्या-
चष्टे * तथा चेति * नन्विति भाष्येणाग्निशब्दस्य यागनामत्वे
प्रापकं पृष्ट्वा ऽथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति तमुक्त्यनेन तं षोड-
शिना तमतिरात्रेण तं त्रिरात्रेण तं चतुरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड्-
रात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण त-
मेकादशरात्रेणेति वाक्यस्य प्रापकत्वोक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे
* तथेति * अस्य प्रापकत्वोपपादनार्थं यागमिति भाष्यं द्वेधा व्या-
चष्टे * तत्रेति * अथेत्यादिना एकादशरात्रेत्यन्तेनैकेन वाक्येन

विनियोकृतभूतलक्षणतृतीयायुक्तयजतिशब्दानुषङ्गेण वैकल्पिष
 ग्निष्टोमादिसंस्था द्विरात्रादिकालविशिष्टत्वविधावग्नियोगं करो
 तीति सामानाधिकरण्याद्यदाहवनीये जुह्वतीति तत्प्रख्यान्यशास्त्रा
 ऋचाग्निशब्दस्य गुणविधित्वानुपपत्तेर्यागनामत्वावसायात् । ३
 ग्निसञ्ज्ञकं यागं करोतीति चिनोतिवाक्यार्थो ऽवगम्यत इत्याद्य
 व्याख्याने भाष्यार्थः । वाक्यान्तरेणैव नामादिविशिष्टयागविधौ चय
 नवाक्यानर्थक्यापत्तेर्वाक्यप्रवृत्तिवेलायां चाग्निश्चिन्तार्थस्यापि चय
 नवाक्यस्यार्थेष्व्योतिरित्यादिवदन्यतो ऽर्थान्तरसम्भवे विधाय
 कत्वोपपत्तेराद्यव्याख्याने ऽपरितोषात् द्वितीयव्याख्याने ऽर्थे इत्या
 दिषु संस्थार्थत्वविधिपरेषु भिन्नेषु वाक्येषु अग्नियोगं करोतीति
 अग्निशब्दसमानाधिकरणयज्यनुवादान्यथानुपपत्त्याग्निसञ्ज्ञकं याग
 विधायित्वं चिनोतिवाक्यस्यावसीयतइति भाष्यार्थः । एक
 स्मिन् गुणपरे वाक्ये ऽनेकार्थविध्ययोगात्संस्थादिविधि
 परे वाक्यभेद इति एकवचनसामान्याभिप्रायं तस्मादि
 त्युपपाद्योक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अनुशब्दा
 दप्यग्निशब्दस्य यागवाचितावगम्यतइत्युक्त्यर्थमनुशब्दो ऽपीति भाष्य-
 मपि द्वेधा व्याचष्टे * अनुशब्दश्चेति * संस्थादिविधिपरे अनुशब्दोक्तस्य
 पश्चाद्भावस्य विध्ययोगेनानुवाद्यत्वावगतेरयागत्वे च पश्चाद्भावाप्रा-
 प्तावनुवादायोगाद्यागताग्नेर्ज्ञायतइत्याद्यव्याख्याने भाष्यार्थः । द्वितीये
 त्वग्निष्टोमादिसंस्थैरेकाहर्द्विरात्रादिभिश्चाहीनैरग्नेः पश्चात्कारिष्यमा-
 शौरग्निरनुयष्टव्य इति अग्नेर्योगप्राग्भावविधानस्य तुल्यरूपत्वगमक-
 त्वाद्यागत्वावगतिरिति अस्मिंश्च व्याख्याने चिनोतिवाक्यविहितस्य
 योगस्योत्तरवाक्यैः संस्थाद्यर्थत्वविध्युपगमादग्निष्टोमसंस्थायाश्च नि-
 ष्फलत्वेन शेषित्वायोगादग्निष्टोमशब्दस्य तत्स्थयागवाचित्वात्सर्वार्थ-
 तासिद्ध्यै चानुशब्दस्य सर्वत्रानुषङ्गसिद्धान्तवत्सूचयितुम् * यागै-
 रित्युक्तम् * द्रव्यदेवतादीतिकर्तव्यतानाप्तानाद्यागविध्यनिर्वाहा-
 शङ्कां निरस्यस्तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
 दिति * एतच्छब्देन चिनोतिवाक्यं परामृष्टम् । ननु चिनोतिवाक्येन
 यागविधौ उत्तरवाक्यानां संस्थाद्यर्थत्वविधिपरत्वाद्युपगमात्पूर्वा-
 पर्यविधायित्वानुपपत्तेर्द्वितीयव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याग्नेर्ज्योतिष्टो-
 माद्यङ्गत्वप्रसिद्धिनिर्वाहार्थत्वं द्वितीयव्याख्यायाः विधित इति सूच-
 यितुमाह * पश्चिमे त्विति * शङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः अग्निष्टोमा-
 द्यर्थं क्रियमाणत्वेनान्नेरग्निष्टोमाद्यङ्गत्वे ऽभिहिते तदर्थं क्रियमाण-

तैव कथमित्यपेक्षिते ऽग्नेः कैमथ्यापेक्षायामग्निष्टोमादिनाग्नेरनुयष्ट-
व्यत्वं विधितो देवदत्तो यज्ञदत्तेनानुगन्तव्य इति विधितो यज्ञदत्त-
स्य पश्चाद् गमनप्रतीतिवत्फलवतो ऽग्निष्टोमादेः पश्चाद्भावितया प्र-
तीतस्यातिक्रमकारणाभावात्तदर्थनैवाचितेति सूचयितुम् * पश्चा-
दित्युक्तम् * पूर्वव्याख्याने तु पौर्वापर्यस्याविधेयत्वात्तद्वशेन ज्यो-
तिष्टोमाङ्गत्वाप्रतीते स्तनन्त्रनेत्याशयः ।

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

द्रव्यं वेत्यादिप्रमिद्धइत्यन्तभाग्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे *
अत्यन्तेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * पूर्वपक्षोक्तं तत्प्रख्यन्वमनु- ६१५।३
भाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * यदि यदाहवनीये जुह्वतीतिव-
च्छ्रुद्धो ऽग्निः क्रत्वङ्गत्वेनाथेत्यादिवाक्यैर्विधीयते ततस्तत्प्रख्यन्वं
भवेत् स त्वाहवनीयवाक्याच्छ्रुद्धः प्राप्तक्रत्वङ्गभावएव चिनोतिवा-
क्यात् चयनसंस्कार्यतया श्रुता ऽथेत्यादिवाक्यैस्तादृशेव क्रत्वङ्गत्वेन
विधीयते तादृष्येण चान्यतो ऽप्राप्तर्तं तत्प्रख्यतेत्यर्थः श्लोकार्थमुपसं-
हरति * तस्मादिति * एतदेवं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः क-
तमदिति प्रश्नभाष्यमग्निशब्दार्थस्य सर्वलोकप्रमिद्धेर्युक्तमाशङ्क्याप-
पादयति * कतमदिति * यागनामत्वे ऽग्निशब्दस्येष्टकाभिरग्निं चि-
नुतइति वाक्यान्तरेण तदङ्गतया चयनविधेरङ्गाङ्गिनोरभेदोपचारे-
णाग्निचयनं करोतीति सामानाधिकरण्यमपि सम्भविष्यतीत्याश-
यः । यदित्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * चोदनाया इति
सूत्रावयवव्याख्यानार्थं चिनुतइति भाष्यमुपपादयति * तस्मादिति *
वायव्यं इवेतमालभेतेत्यादेर्यागाभिश्चानाशक्तावपि यागचोदना-
भ्युपगमात्तद्वैप्रम्यार्थम् * द्रव्येत्युक्तम् * उपपत्त्यन्तरमाह
* तथा चेति * या त्वनुयजतिशब्दादग्नेर्यागतोक्ता तत्परिहारा-
र्थमनुशब्दमनुशब्दश्चेति भाष्यमाशङ्क्यानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अ-
न्विति * नानुयजतिशब्देनाग्नेरग्निष्टोमादिभिरनुयष्टव्यतोच्यते किं
त्वग्निष्टोमादिशब्दसामानाधिकरण्यादेकाहग्राही द्विरात्मादिशब्दसा-
मानाधिकरण्याच्चाहीनग्राही यजिः सत्रवाचिशब्दाभावाद्ग्निष्टो-
मादिसंस्थासद्भावमात्रेण च सत्रग्रहणे ऽहीनानामपि तथैव ग्रहण-
सिद्धेर्द्विरात्रादिवाक्यानर्थक्यापत्तेः मन्त्रग्राहित्वं कथमिति न वि-
द्मः । चयनसंस्कृतस्याग्नेरेकाहाद्यङ्गत्वोक्तये ऽनुशब्द इत्युत्तरार्द्धार्थः
श्लोकार्थमुपपादयितुमाह * यदि हीति * यदग्निष्टोमादिभिर्यागैः
कुर्यात्तदग्निमन्त्विति व्यधिकरणत्वेनाग्निशब्दस्य यजिसामानाधिक-

रण्याभावाच्च दुःखेन यागवाचित्वकल्पना युक्त्युक्ते सामानाधि-
 करण्याभावे ऽपि द्वितीयोक्तानुयजनकर्मत्वान्यथानुपपत्त्याग्नेर्यागत्वं
 कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य * यदि चेत्पुक्तम् * अग्निचयनस्याग्निष्टो-
 मादिकाललक्षणोत्तरार्थत्वेनानुशब्दस्यानुलक्षणइति कर्मप्रवचनीय-
 सञ्ज्ञत्वात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति स्मृतेस्तद्योगनिमित्तत्वाच्चयं
 द्वितीया कर्मणीत्यर्थः । लक्षणार्थतानुशब्दस्य तत्रेत्यनेनोक्ता चिनो-
 त्यश्रुतेरग्निचयनमन्वित्यर्थाभामाशङ्क्याग्नि * शब्दश्चेत्पुक्तम् *
 ५१६।^४ श्लोकार्थमुपसंहरति * तेन कृत्वङ्गभावेति * तृतीयेत्यम्भूतलक्षणे
 ऽग्निष्टोमेनैवानुयजतीत्यग्निष्टोमाख्यप्रकृत्यङ्गत्वे विहिते ऽतिदेशेनैवा-
 कथ्यादिषु प्राप्तस्तमुक्थ्येनेत्यादेस्तुत्यर्थानुवादत्वेनैकवाक्यत्वावगमा-
 द् बहुवचनानुपपत्तिमाशङ्कते * चोदकेनैवेति * दशमे य एवं वि-
 द्धानग्निं चिनुतइति वाक्यविहितमाग्निमुपष्टम्भनं वा एतद्व्यञ्जस्य यद-
 तिग्राह्या इति वाक्यविहितानतिग्राह्यानुदाहृत्याग्न्यतिग्राह्यं विकृ-
 तावतिदिश्यते न वेति सन्दिग्धे अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतानुपपदेशा-
 दप्रवृत्तिः स्यादिति सूत्रेणाग्नेस्तमुक्थ्येनेत्यादिनातिग्राह्याणां च यदु-
 कथ्ये ऽतिगृह्णीयादित्यादिना कासु चिद्विकृतिपूपदेशादतिदेशाप्र-
 वृत्तिं पूर्वपक्षयित्वा निर्देशस्यापर्यायप्रवृत्तेः सर्वाङ्गे तुल्यत्वादन्य-
 तिग्राह्यस्यापि ग्रहणमितिग्रहणं तुल्यत्वादित्यनेन सिद्धान्तिते वि-
 कृतौ तर्ह्युपदेशः किमर्थ इत्याशङ्क्यातिदेशागृहीतस्यापि कासु चि-
 द्विकृतिपूपदेशेन ग्रहणे गुणकामप्रवृत्त्यर्थं समानविधानत्वं प्रयोजन-
 मिति ग्रहणे समानविधानं स्यादित्यनेन वक्ष्यमाणत्वेनाप्रतीयमान-
 स्तुत्यर्थत्वकल्पनायोगाद्वचनानीति बहुवचनोपपत्तिरिति परिहरति
 * दशम इति * कर्मण्यपि द्वितीयायां तक्रियात्वजात्यपेक्षयानुश-
 ब्दस्य यजिविशेषणत्वोपपत्तेरवान्तरजातितुल्यत्वानावश्यकत्वाच्चा-
 नुयजनकर्मत्वमात्रेणाग्नेर्यागरूपत्वावगतिरित्याह * न चेति * पूर्व-
 पक्षोक्तदृष्टान्तानुभाषणपूर्वं वैपरम्यमाह * यस्त्विति * किं चिदकु-
 र्वतो देवदत्तस्य यज्ञदत्तकर्मकर्तृकानुगमनकर्मत्वायोगात् द्वितीयोक्त-
 कर्मत्वान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वमात्रोपादाने स्मृति क्रियान्तरानुपादा-
 नानुल्यक्रियाकल्पनं युक्तं चयनसंस्कृताग्निवाचिना त्वाग्निशब्देन
 चयनाख्यक्रियान्तरोपादानाच्च तुल्यक्रियाकल्पना युक्त्यर्थः ।

तत्संयोगाकृतस्तदाख्यः रयात्तेन धर्म-

विधानानि ॥ २३ ॥

अग्ने. स्तोत्रमित्यादावग्निशब्दवाच्यचयनसंस्कृतज्वलना-

ख्यद्रव्यसंयोगाल्लक्षणायान्याख्यः क्रतुः स्यात्तेन कारणेनाग्नेस्तो-
त्रादिधर्मविधानान्युपपद्यन्तइत्येवं पूर्वपक्षोक्तलिङ्गपरिहारार्थत्वेन
सुब्रह्मव्याख्यानार्थं यस्त्वित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * अग्नेरि-
ति * अग्निर्संयोगाद्यागलक्षणायां यागमात्रप्रसक्तिमाशङ्क्य चित्य-
विशेषणं तद्भाष्ये कृतं तद्व्याचष्टे * ज्वलनेनेति * व्याख्येयभाष्यानु-
सारादग्निशब्दश्चेति पूर्वसूत्रस्थवार्तिकालोचनया च ज्वलनसामा-
न्येन स्थापनसंस्कृतविशेषो लक्ष्यतइत्यर्थः । वेतससारवयावकाभिश्चा-
ग्नि विकर्पनीत्यादौ त्वग्निस्थापनात्प्राक् प्रयोगाद्वाग्निशब्दस्य स्थल-
क्षणार्थत्वमुक्तं तत्तत्पक्षेवेत्येवकारार्थमाह * न चेति * भाष्यका-
रान्तरकृतानि तु चिन्तान्तराणि कस्माद्भानेन भाष्यकृता दर्शितानी-
त्याशङ्काह * यस्त्विति * फलवदफलवन्नित्यानित्यत्वंविचारण-
मग्न्याद्युदाहरणेपु पर्णमय्यधिकरणसिद्धौ प्राकृतवैकृतत्वविचारश्चा-
स्मिन्नेवादाहरणे ऽग्न्यतिग्राह्याधिकरणसिद्धविचारस्तु गोदोहनो-
दाहरणे उत्तरवेदिविकाराविकारकाभ्यां गुणो नित्यमर्थं करोतीति
व्युत्पादनाच्चैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषादिति तृती-
याधिकरणसिद्धः सङ्कोपे द्वितीये ऽध्याये मध्यमायामुपसद्यग्निश्ची-
यते प्रकृत्युपकृतत्वादित्यत्राधिकरणे मध्यमायामुपसद्यग्निचयनं
सिद्ध्यता किं चित्तावोत्तरवेदिका धर्माः कार्या न वेति सन्दिह्याग्न्युत्तर-
वेद्योः समुच्चयात् भिन्नकार्यत्वावगमेनाग्नेरुत्तरवेदिकार्यापत्त्यभावा-
वगनेरौत्तरवेदिकधर्मानतिदेशं पूर्वपक्षयित्वा सोत्तरवेदिस्तु क्रतुं
चित्त्वा नोत्तरवेद्या अग्निश्चीयतइति वचनालोचनया समुच्चयावगमे
ऽपि चयननिष्पादितस्थलस्याग्निं चिनुतइति द्वितीयोक्ताग्निसंस्कारा-
र्थत्वे ऽस्य योग्यतयाग्निधारणात्मकसंस्कारार्थत्वावगमनोत्तरवेद्या-
मग्निं निद्धातीत्यग्निधारणाख्योत्तरवेदिकार्यापत्त्यवगमात् कार्यैक्ये
ऽपि च वेद्योर्हवीष्यांसादयतीति वेदिवर्हिपोरिव स्थलोत्तरवेद्यो-
रपि पाक्षिकप्राप्त्यभावेन नियमाविध्यभावादभ्योन्यनैरपेक्ष्यानवग-
तेः समुच्चयाविरोधादुत्तरवेदिकार्यापत्त्या स्थलाख्यस्याग्नेस्तद्धर्माति-
देशं सिद्धान्तयितुम् उत्तरवेद्या समुच्चयिमाने ऽपि चयने उत्तरवे-
दिकार्यापत्ते उत्तरवेदिधर्मा भवेयुरिति वदता तत्रत्यभाष्यकृतौत्त-
रवेदिकधर्मप्राहित्वलक्षणस्य तद्विकारत्वस्यातद्विकारत्वपूर्वपक्षनि-
रासपूर्वमुपपादयिष्यमाणत्वात् सिद्धवच्च समुच्चयोत्तया बाधरूपत-
द्विकारत्वानिरासेन बाधरूपस्यातद्विकारत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्तद-

१ नित्यानितात्व इति २ पु० ना० ।

२ अग्न्यातिग्राह्याधिकरणसिद्धौ नित्यानितात्वविचारवृत्तिरिति २ पु० पा० ।

प्रिकरणसिद्धः न केवले गतार्थत्वात्पेक्ष्यं किं त्वप्रसङ्गत्वादपीति
इहेत्यनेनोक्तं कस्मात्तर्हि तेन कृत इत्यपेक्षायामुपहासार्थम् * स्म-
रणेन्युक्तम् * प्रासङ्गिकमधिकरणद्वयं समाप्य प्रकरणार्थमुपसं-
रति * तस्मादिति * पूर्वत्र सम्भवाद्द्व्यादिर्न भेदक इत्यर्थः ।

॥ मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

प्रकरणान्तरविचारस्यानन्तरासङ्गतिमाशङ्क्याह * गतिमि-
६२७ ति * प्रासङ्गिकचिन्तावदपवादचिन्तापि प्रकृताव्यवधायिकेति सू-
चयितुमपवादः प्रसक्तत्वेनोपचरितः गुणचिन्तयापि प्रकरणान्तर-
चिन्तायाः सङ्गत्यभावमाशङ्क्य भेदकान्तरस्यावाच्यत्वात्पारिशोपि-
की सङ्गतिः पञ्चास्वित्यनेनोक्ता । पूर्वपक्षमाह * तत्र तावदिति *
दर्शपूर्णमासवैश्वदेवरूपप्रधाससाकमेधसुनासीरीयाण्यादिशब्देन
गृहीतानि । श्लोकार्थमुपपादयति * यथैवेति * भाष्ये कालविध्युक्तेः
प्रयोजनमाह * न चेति * ननु नित्ये ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोश्च
जीवनस्य निमित्ततयाप्यन्वये तावत्कालमनुष्ठेयत्वावगतं जीवनाव-
धिकालावरोधान्मासविधिर्न भवतीत्याशङ्क्याह * न चेति * अप्रक-
रणार्थीतस्यापि मासस्य साक्षात्कर्मान्वयविधेः प्रकरणार्थीतेन का-
लेन तुल्यबलत्वाविरोधमभ्युपगम्या तुल्यकल्पत्वेना तुल्यबलत्वाशङ्का-
निरासाया तुल्यकल्पजरावधिर्त्रिंशद्वर्षपरिमितकालान्तरपरामर्श-
दिशब्दः जीर्णस्यापि सहायोपादानेनानुष्ठातुं शक्तस्य जीवनावधि-
कालो ऽसहायस्य जरावधिः प्रविब्रजिपोः त्रिंशद्वर्षपरिमित इति
जीवनादिकालानां व्यवस्थितविकल्पवदत्यन्तविरक्तस्य शीघ्रं प्रवि-
ब्रजिपोर्मानो ऽपि वा व्यवस्थितविषयतया विधातुं शक्य इत्याशयः
काम्यप्रयोगस्य वा सायं प्रातःकालत्वावगमे ऽपि सायं प्रातर्मासं
जुहुयादित्यन्वयोपपत्तेर्विरोधिकालान्तरानवगमात्मासविधिर्भवि-
ष्यतीत्यन्यथा परिहरति * यो वेति * नन्विति भाष्येण मास-
विधेर्नित्याग्निहोत्रादिविषयत्वे प्रकरणबाधदोषाप्याशङ्क्य काममि-
त्यनेन परिहृतं तद्व्याचष्टे * प्रकरणस्य चेति * प्रकरणानुप्र-
हार्य दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यग्निहोत्रादीनां पर्युद-
सानां प्रतिप्रसवो ऽयमिति पक्षान्तरमाह * अथ वेति * दीक्षित-
स्य दानहोमपाकप्रतिषेधे ऽविशेषात्सर्वपाकदानहोमप्रतिषेधः स्या-
दिति दशमाधिकरणे ऽपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्
प्रतिषेध विकल्पः स्यादिति सिद्धान्तसूत्रेण पर्युदासत्वस्य वक्ष्य-

माणत्वात्प्रतिषेधोक्तिः पर्युदासलक्षणार्थः । एवमपि प्रकरणानुग्रहः
 कथमित्याशङ्क्याह * स त्विति * कौण्डपायिनप्रयोगमध्ये प्रतिप्र-
 सवकरणात्प्रकरणपाठो युक्त इत्याशयः । अस्मिन्पक्षे प्रकरणपाठो-
 पपत्तावपि तद्व्यापाराभावात्प्रकरणानुग्रहेणापरितोषात्सिद्धान्ते
 अग्निहोत्रादिसंज्ञानां षण्मासपरिमितानां षण्णां षण्मासपरिमि-
 तसोमयागसहितानां सम्बत्सरपरिमितमत्र प्रयोगवचनेन फलवि-
 धिसूचनार्थं स्वगतमाह * अथ वेति * न चान्यसाहित्यमात्रेणा-
 न्यत्वापत्तिरित्याह * न हीति * नन्वगतफलस्याग्निहोत्रादेर्नैराका-
 ङ्क्षात्फलान्तरान्वयानुपपत्तेः फलान्तरान्वयादेवान्यतापत्त्यतइत्या-
 शङ्क्याह * न चेति * ननु कर्मणास्त्वप्रवृत्तिर्त्वादित्यत्र करणस्य
 क्रत्वन्तरगमनविधिनिषेधाच्च पूर्वस्याग्निहोत्रादेः कौण्डपायिनान्तः-
 पातो युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * अतिदेशः क्रत्वन्तरान्वया-
 सम्भवे ऽप्युपदेशतो ऽन्वयाविरोधः स्वशब्दगिरोक्तः । पूर्वपक्षमुपसं-
 हरति * तस्मादिति * यथाभाष्य सिद्धान्तं दूषयितुमुपन्यस्यतीति ६१८।
 ति पूर्वत्रासम्भव्युपसदलक्षणगुणरूपेण हेतुना भिन्नतेत्यर्थः । श्लोकं
 व्याचष्टे * यदि हीति * स्वार्थोपसदभावे ऽपि पश्वङ्गपरिधिग्रह-
 हरणस्य हारियोजनकाललक्षकत्ववत् परार्थानामप्युपसदामग्नि-
 होत्रादिकाललक्षणकृतोपपत्तिमाशङ्क्य * परार्था वेत्युक्तम् *
 हारियोजनस्य ज्योतिष्टोमावयवत्वात्परिधिग्रहरणस्य पशुद्वारा
 ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् * एकप्रयोगवचनग्रहणाद्युक्तम् * काललक्षकत्वं न
 त्विहैव प्रयोगवचनग्रहणमस्तीत्याशयः । एकप्रयोगवचनग्रहणा-
 भावे ऽपि दर्शपूर्णमासयोः सोमकाललक्षणकत्ववदुपपत्त्याशङ्का-
 निराससूचनार्थो वाशब्दकृतः । दर्शपूर्णमासस्य सोमाधिकरणप्रति-
 पत्त्या काललक्षणा युक्ता उपसदा तु क्रत्वन्तरमध्यपातित्वात्क्रत्वन्तर-
 प्रयोगमध्ये च क्रत्वन्तरानिषेधादग्निहोत्राद्यधिकारप्रतिपत्त्यर्थत्वेन
 काललक्षणार्थत्वानुपपत्तेः क्रमप्रतिपत्त्यर्था लक्षणा वाच्या न च भि-
 न्नप्रयोगवचनगृहीतानां क्रमो ऽस्तीत्याशयः । ता इत्यनेनाग्निहोत्रा-
 द्यङ्गत्वेनोपसद्विधिरभिप्रेतः । प्रति प्रसवे ऽग्निहोत्राद्यङ्गत्वाद्विधेः सत्रै-
 कदेशत्वे चोपसदुत्तरकालत्वस्यापि सोमयागवत्प्राप्तेरविधानाच्च वा-
 क्यभेदो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * तस्मादेवेति * अङ्गत्वाविधाने ऽप्यु-
 पसदुत्तरकालत्वस्य प्रतिप्रसवे ऽवश्यविधेयत्वाच्चिर्ज्ञातसायमादि-
 कालत्वेन च सत्रत्वोपाधिककालाङ्गहणात्सत्रैकदेशत्वं ऽपि विधे-
 यत्वावगतेर्वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशयः । कर्मान्तरत्वे ऽपि तर्हि
 नामातिदेशतो निर्ज्ञातकालत्वात्तस्य च प्रयोगवचनाद् बलीयसश्चो-

दकादपि बलीयस्त्वेन सत्रप्रयोगवचनेनोपसदुत्तरकालत्वाग्रहणाद्
 नेकार्थविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मान्तराति * उपसंहरति * त-
 स्मादिति * दूषयितुम् * आरभते इदं त्विति * वाक्यभेदाख्यप्र-
 सिद्धभेदकान्तरापत्तिदोषे अभिहिते वाक्यभेदोक्त्या चोदिते हि त-
 दर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्यनेन गुणस्यानेकात्मकत्वनिमित्तपूर्व-
 त्रासम्भवलक्षणभेदकत्वहेतूक्तेन भेदकान्तरापत्तिरित्याशङ्क्या *
 अथ वन्त्युक्तम् * प्रकरणान्तरानवकाशमुपपादयति * तथा हीति *
 दर्शपूर्णमासाद्युदाहरणाव्यापकत्वादपि न वाक्यभेदो भेदहेतुरि-
 त्याह * किं चेति * सन्नैकदेशत्वेनाग्निहोत्रादिविधायुपसदुत्तर-
 कालसोमरूपयागसन्नैकदेशसाहचर्येणाग्निहोत्रादेरपि सन्नैकदेशस्य
 तदुत्तरकालत्वप्राप्तेरग्निहोत्रे ऽपि वाक्यभेदस्य शक्यपरिहारत्वं
 शक्त्या सूचितम् । श्लोकं व्याचष्टे * मासमिति * न चोपसदो
 ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भाष्यपर्यालोचनमात्रेणानुपपन्नमा-
 शङ्कते * तत्रेति * निरस्यति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे *
 मासमिति * न चोपसदो ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भा-
 ष्यपर्यालोचनमात्रेणानुपपन्नमाशङ्कते * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे
 * तत्रेति * अनुपपन्नवादिनमुपहसति * यस्त्विति * उ-
 पहासाञ्च प्रति वेदाननुज्ञातोपसदावृत्त्यनौचित्यत्वाद्नि-
 ग्रापत्तिमाह * तत्र त्विति * क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालमात्रवाचित्वा-
 दग्निहोत्रात्प्राक् कृतानामुपसदां दर्शपूर्णमासादिपूर्वकालत्वापपत्ते-
 रानुपपन्नवृत्त्यापत्तिरिति शङ्कते * तथेति * सर्वत्रानुपपन्नस्य यत्प्र-
 योजनं सर्वेभ्यः प्रागनुष्ठानं तत्संपादनमित्यर्थः । शब्दाच्चारणमपि त-
 द्दुपसङ्गतसकृदेव स्थितं सदनुपपन्नलभ्यं सर्वेषामग्निहोत्रादीनामुप-
 सदुत्तरकालत्वबोधलक्षणमुपकारं करिष्यतीत्यनुपपन्नानर्थक्यामिति
 परिहरति * तथा सतीति * कथमित्यपेक्षायां पाठक्रमानुरोधेनत-
 रेणामग्निहोत्रोत्तरकालतोक्ता यथाभाष्यं सिद्धान्तव्याख्यादूषणमु-
 पसंहरति * तस्मादिति * स्वमतेन सिद्धान्तमुपक्रमते * इतीति *
 श्लोकं व्याख्यास्यन्प्रकरणान्तरोक्ते तावत्प्रकृतबुद्धिविच्छेदाशयत्वे-
 न व्याख्यातुमाह * इह तावदिति * अनुपादेयान्वये कर्मणो विधेय-
 ताभेदहेतुत्वस्यासिद्धावस्थत्वात्केनापीत्यनवकलप्तिः अतिरात्रइत्या-
 दौ विपरिवृत्तिसिद्धावे प्रकरणान्तरस्य धात्वर्थभेदकत्वाभावात्प्रक-
 रणान्तरं सद्ध्यनुपयोगीत्यर्थः । प्रकरणान्तरोक्तेश्च प्रकृतबुद्धिविच्छे-
 दाशयतोत्तरसूत्रे स्पष्टयिष्यतइत्याह * तथा चेति * श्लोकं व्या-
 ख्यातुमुपक्रमते * सर्वत्र चेति * व्याचष्टे * तत्रेति *

प्रदेशान्तरस्थे कर्मणि प्राप्तिबुद्ध्यभावादुपादेयस्यापि गुणस्याश-
क्यविधित्वाशङ्कोद्देशोक्त्या निरस्ता । स्वभावतः प्राप्तिबुद्ध्यभावे
ऽपि एकोद्देशेनतरापादानं विनान्वयायोगादुपपदश्रुतौ च कर्मानु-
नादाकाङ्क्षणात् यत् जुहति तदाहवनीयइत्युद्देशात्प्राप्तिबुद्धिः सम्भव-
नीत्याशयः । यस्मिन्देशे काले वा कर्म चिकीर्ष्यते तस्मिन्देशाद्यनु-
पादेयपञ्चकस्यापादयितुमशक्यत्वाद्देशाद्यन्वये तदुद्देशेनैव कर्म-
विधेयमित्युक्ते तथाप्यन्यार्थेन विधेयत्वात्समादिविधिवन्न कर्मभेदा-
पत्तिरित्याशङ्क्य * परोद्देशेन चेत्याद्युक्तम् * समादावपि विधिसाम- ६२०५
र्थ्यात्कर्मान्तरे बुद्धिर्भवन्ती वलीयस्या विपरिवृत्त्या वार्यते तदभावे
विशिष्टविध्युपपत्तेर्न भेदबुद्धिर्वाधितुं युक्त्याशयः । एतदेवरूपको-
त्त्या विवृणोति * एव हीति * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजय-
ति * तदिहेति * ननु सन्निधेर्यद्वृत्तयोगलक्षणस्य चाद्देशस्य प्रा-
प्तिबुद्धिर्हेतोरभावे ऽपि नामधेयात्प्राप्तिबुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कते *
ननु चेति * ननु नाम्ना पूर्वकर्मणि बुद्धिर्स्थीकृते ऽपि नामैक्य-
स्यानेकान्तिकत्वेन तदेवेदमिति तत्त्वप्रत्यभिज्ञाभावान्नोत्पत्तिः प्रति-
बद्धं शक्येत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * बुद्धिस्थित्वे ऽपि ६२११
प्रत्यभिज्ञानाभ्युपगमे सन्निधाने ऽप्यप्रत्यभिज्ञापत्तेर्बुद्धिस्थित्वमा-
त्रेण प्रत्यभिज्ञाया वक्तव्यत्वात् नामापि प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वा-
दुत्पत्तिः प्रतिवधनातीत्याशयः । यतश्च नाम्नो ऽप्युपनयन-
शक्तिरस्तीति ततश्चेत्यनेन परामृष्टान्तरार्थं विवृणोति * यत्रेति *
सन्निधेस्तावद्वैवल्ये ऽप्यविलक्षणकर्मापस्थापकत्वात्प्रत्यभिज्ञाहेतुता
युक्तेति परिहर्तुमारभते * उच्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * स-
न्निधाने हीति * नाम्नस्तु पूर्वकर्मापस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मवाचि-
त्वनिमित्तकत्वादाख्यातस्य च पूर्वकर्मविषयत्वं विना नाम्नः पूर्वक-
र्मवाचित्वानवधारणात्पूर्वकर्मापस्थापकत्वानुपपत्तेर्नोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वं सम्भवतीति परिहरति * नामधेयं पुनरिति * अभ्युपेत्याप्युपस्था-
पकत्वं भावनावाचित्वाभावात्तदुपस्थापकत्वं न सम्भवतीत्याह * किं
नेति * श्लोकं व्याचष्टे * सामानाधिकरण्येन हीति * वाक्यार्थत्वात्
प्रधानभूता भावना * प्रयोजनशब्देनोक्तेति सूचनायेतीत्युक्त-
म् * परमार्थतस्तु वैलक्षण्याद्धात्वर्थो ऽपि नोपस्थाप्यतइत्याह *
अथ वेति * नन्वाख्यातोक्तरूपानुपस्थापने ऽपि नित्याग्निहोत्रविधि-
स्थनामोक्तस्य सत्त्वरूपस्यापस्थापनं भविष्यतीत्याशङ्कां विधिविपयी-
कृतस्य रूपस्योपस्थापनीयत्वात् भावार्थाधिकरणन्यायेन च धात्वर्थे-

स्य धातुना विधिविपर्ययीकरणान्न नाम्नोपस्थापनं सम्भवतीत्येवं
 निरस्यद् द्रव्यशब्दे व्याचष्टे * असत्त्वेति * द्रव्यशब्देन सत्त्वशब्दं निष्प-
 ६२२। इरूपवाचितया व्याख्याय तदुपपादनार्थम् * लिङ्गेत्युक्तम् *
 लिङ्गसंख्यवाचिन्याः सुपः प्रातिपदिकपरत्वस्मृतेस्तस्य च प्रातिप-
 दिकार्थः सत्तेति सत्त्ववाचित्वस्मृतेर्लिङ्गसंख्यान्वयार्हत्वेन प्रातिप-
 दिकत्वात्सत्त्ववाचितेत्याशयः । नन्वसत्त्वभूतस्य धात्वर्थस्य धातु-
 ना विधिविपर्ययीकृतस्य नाम्नानुपस्थापनाद्भेदे ऽप्यभ्युपगम्यमाने ऽति
 रात्रश्चतुर्विंश इत्यादावाख्याताश्रुतेरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानात्
 सत्त्वभूतस्यैव धात्वर्थस्यातिरात्रः कार्यश्चतुर्विंशः कार्य इत्यादिवि-
 धिपद्व्याहारेण नाम्ना विधिविपर्ययीकृतस्य प्रकरणान्तरे ऽपि ना-
 म्नोपस्थापनसम्भवादकर्मन्तरत्वापत्तेः प्रकरणान्तरोक्तिरनर्थिका
 स्यादित्याशङ्काभ्युपगमेन तावत्परिहरति * यत्र त्विति * अव-
 भूथं यन्तीत्यादावाख्याताश्रुतावसत्त्वभूताया भावनाया विधिविप-
 र्ययीकृताया नाम्नानुपस्थापनात्प्रकरणान्तरेण भेदसिद्ध्यर्थत्वात्प्रकर-
 णान्तरोत्तर्यवत्त्वशङ्कानिरासार्थम् * भावना वेत्युक्तम् * शुद्धाया
 भावनाया विधिविपर्ययायोगात्तदनुरञ्जकस्य च यागाख्यधात्व-
 र्थस्य वारुणेनैककपालेनावभूथं यन्तीति वारुणशब्दोक्तद्रव्यदेवता-
 न्वयप्रकल्पितेन यजिना भावनानुरूपेणोक्तावपि प्रकरणान्तरे यज्य-
 भावेनासत्त्वभूतधात्वर्थानुरक्तात्मना भावनानुक्तेर्धात्वर्थाधीननिरूप-
 णत्वाच्च भावनायास्तद्भेदे विना भेदो न युक्त इत्याशयः । पूर्वक-
 र्मोपस्थापनसम्भवे ऽनुपादेयान्वयसहकृतस्यापि प्रकरणान्तरस्य
 भेदकत्वं नाम्नीत्येकेनेत्यनेनोक्तम् । असत्त्वभूतधात्वर्थानुपादाने तावदु-
 दाहरणमाह * तद्यथेति * गवामयने प्रायणीयसञ्ज्ञमतिरात्रसंस्थं
 प्रथममहश्चतुर्विंशसञ्ज्ञं च द्वितीयं पृष्ठाभिप्लवसञ्ज्ञाश्च षडहा
 विहिताः प्रकरणान्तरे ऽतिरात्रइत्यादिवचनेनोपस्थाप्य यं कामयन्ते
 तमेतेनाप्नुवन्तीत्यादिवचनान्तरेण फले विधीयन्तइत्यर्थः । एकस्य
 शब्दस्य पूर्वकर्मोपस्थापने ऽन्यत्र च विधौ व्यापारायोगादेकेनोप-
 स्थाप्य * अपरेण विधीयतइत्युक्तम् * असत्त्वभूतधात्वर्थानुरक्ता-
 त्मना भावनानुरक्तावुदाहरणमाह * यथा चेति * वारुण्या
 निष्कामेन तुषेश्चावभूथं यन्तीति वरुणप्रघासप्रकरणस्थे-
 नावभूथशब्देन सौमिकमवभूथाख्यं कर्मोपस्थाप्य निष्का-
 साख्ये ऽङ्गसंस्कार्ये फलोक्त्युपलक्षिते यन्तीत्यव-
 भूथानुष्ठानार्थप्राप्तगमनानुवादिप्रत्ययानुग्रहार्थधातुपरेण विधीयत-
 इत्यर्थः । तृतीयया तु निष्कासस्य साधनत्वोक्तावपि निष्कासस्य

वारुण्यामिक्षायागोपयुक्तद्रव्यशेषत्वात्तुषाणां चाग्नेययागाद्द्रव्य-
शेषत्वात् यत्किं चित्सोमलितं तेनावभृथं यन्तीतिवत्प्रयाजशेषेण
हवीष्यभिघारयतीतिवच्च प्रतिपाद्यत्वरूपसंस्कार्यत्वाविरोधः । प्रक-
रणान्तरोक्त्यर्थात्वाय भेदपक्षमाह * यदा त्विति * संस्कार्योपल-
क्षणायादिशब्दः नाम्ना पूर्वकर्मोपस्थानादुत्पत्तिप्रतिबन्धमाशङ्क्यो *
त्पत्तीत्युक्तम् * विधिविपरिवृत्तिरेवोत्पत्तिं प्रतिबध्नाति न स्वरूप-
विपरिवृत्तिः स्वरूपप्राप्तावपि दध्यादिवत् विधेयत्वोपपत्तिरित्याश-
यः । नाम्नोत्पत्तिविधिसहचरितेनोत्पत्तिविधिविपरिवृत्तिमाशङ्क्य
साक्षाद्विधिविपरिवृत्तिः प्रतिषेधिका नान्यद्वारेति सूचयितुम् *
बलीयस्येत्युक्तम् * यावद्विधित्वमनिवार्यमाणं तावत्सर्वं भिन्नं
न त्वसत्त्वभूतधात्वर्थवच्छिन्नभावनामेव केवलमिति यावच्छब्दा-
र्थः । भाष्यनिष्ठत्वाद्भावनाया धात्वर्थभेदं विनापि प्रत्यभिज्ञानाभावे
भाष्यभेदाद्भेदोपपत्तेर्धात्वर्थप्रत्यभिज्ञामात्रेणोभयाभेदायां गाह्यादि-
वच्च विधेयत्वानपेक्षयागादिस्वरूपाप्राप्तेर्विधिविषयत्वविपरिवृत्ति-
निरपेक्षस्वरूपविषयविपरिवृत्त्ययोगान्नाम्ना विधिविषयभूतधात्वर्थ-
विपरिवृत्तेरेव कुतस्त्वेनोभयभेदस्याप्ययोगात्पक्षद्वयापरितोषेण भा-
वनामात्रभेदं धात्वर्थभेदं च स्वमतेनाह * परमार्थतस्त्विति *
आसनमुपवेशनमुपायश्चोपगमनं तौ वाच्यतया विद्येते ययोर्धा-
त्वोस्तत्परप्रत्ययचादिते कर्मणि तस्यैव पूर्वविहितस्य धात्वर्थस्य ना-
म्नोपादानाद्धात्वर्थे विभिन्यतइत्युक्ते ऽग्निहोत्रादिवच्चाभ्यानुपस्था-
पनमाशङ्क्य तद्वैषम्याय धात्वर्थश्रुत्युक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे *
नामेति * विधिपदानपेक्षस्यापि नाम्नो विधिविषयभूतधात्वर्थोप-
स्थापनोपपत्तिसूचनार्थो मात्रशब्दः प्रकरणान्तरस्थस्यापि यागस्य
प्राग्विधिविषयीकृतत्वं विवक्षित्वा प्राकृतत्वाक्तिः । सत्रशब्दस्योपल-
क्षणार्थत्वादवभृथाख्ययागभेदे ऽपि च भावनाभेदात्तथावभृथः
साम्यादिति सप्तमाधिकरणे वक्ष्यमाणसौमिकावभृथभावनाधर्मा-
तिदेशाविरोधात्करणत्वेन वावभृथस्यातिदेशायोगे ऽपि स्वशब्देनोप-
दिष्टस्य स्वधर्मसन्निधापकत्वात्काम्यगुणाश्रयभूताग्निहोत्रादिवद-
तिदेशनिमित्तमभिप्रेत्यावभृथनाम्नो ऽतिदेशकत्वोक्त्युपपत्तेरवभृ-
थे ऽप्ययमेव प्रकारः अतो नाम्नोपस्थापनाद्धात्वर्थभेदे ऽपि भाव-
नाभेदस्य प्रकरणान्तरहेतुकत्वात्प्रकरणान्तरोक्तिरर्थवतीत्याह *
तस्मादिति * भाष्यमपि गमयति * भाष्येति * नन्वनुपान्वे-
यान्वयसहकृतस्यासन्निधेर्भेदहेतुत्वे ऽथोच्येतेत्यादिभाष्येण वाक्य-
भेदहेतुत्वोक्तिर्युक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * अथेति * न च यत्स-

मित्स्वन्धेन क्रियतइत्यभासाधिकरणभाष्यं समिदादिपदस्य देव-
तानभिधायित्वाद् गुणहेतुकभेदाभावे ऽप्यभ्युपेत्यत्वादत्वेन यथा
समर्थितं तथेदमपि समर्थनीयमित्यर्थः ।

॥ आग्नेयादिकास्येष्ट्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

फलं चाकर्म सन्निधौ ॥ २५ ॥

ननु तदिह पञ्चविधः कर्मभेदो वर्त्तिष्यतइति भाष्ये प-
ण्णामेव भेदहेतुत्वप्रतिज्ञानात्तेषां च पर्यवसितत्वात्किमर्थमेतत्सू-
त्रमित्याशङ्काह * एवमिति * सर्वभेदहेतुसमाप्तावपि करणान्तर-
स्यैवानुपादेयान्वयमहकृतासन्निधिलक्षणाप्रकारविशेषोक्त्यर्थमेतत्सू-
त्रमित्यर्थः । अन्तरशब्दस्य भेदवाचित्वाद्देशशब्दस्य च विशेषवाचि-
त्वात्प्रकरणान्तरशब्देन प्रकारविशेषोक्तिः । एतदेव चिद्वृणोति * स-
दृशेति * कालान्वयवाक्योदाहरणानभिध्यक्तावपि कालस्य कथं
चित्कर्मानुरोधेनापादनाशक्तेरनुपादेयतया निःशङ्कत्वान्निमित्तस्य तु
साम्युत्थानादेरापादयितुमपि शक्यत्वाद्देशस्यापि सरस्वतीदक्षिण-
तीरादेरुत्तरतः सरस्वतीप्रवाहनयनापादनशक्तेः फलसंस्कार्ययोस्तू-
पादेयत्वाशङ्काया वार्त्तिकेणैव वक्ष्यमाणत्वात्कालान्वयवाक्योदाहर-
णभ्रान्तिः फलं च भेदकमिति भाष्यात् कारणान्तरव्युत्पादनाश-
ङ्कां निराकर्तुमाह * त त्विति * प्रकरणान्तरस्यानुपादेयान्वयान-
पेक्षस्य ऋशाहीनस्येत्यादौ भेदकत्वादर्शनात्कथं भेदकतेत्याशङ्का-
निरासार्थत्वेन प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वं फलाद्यनुपादेयमपि सह-
कारि न तन्निरपेक्षं प्रकरणान्तरं भेदकमित्युक्ते कथं तस्य सह-
कारितेत्यपेक्षायामहीनादिवत्सन्निधिहेतुभूतस्योद्देश्यत्वादेव कथं श-
ब्दोपबन्धस्यानुपादेयान्वयं कर्मणो ऽसत्त्वादित्यकर्मसन्निधिशब्देनो-
क्तमित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं तद्भाष्यमित्याशयः । एवं चासन्निधेरेव भे-
दहेतुत्वावधारणाशङ्का धात्वर्थोपस्थापने ऽप्यनुपादेयान्वये भावनो-
पस्थापनहेतोः कस्य चिद्भावाद्भावनभेदं सूचयितुं तदुदाहरणस्या-
नारभ्याधीनस्याभावात्प्रकरणान्तरशब्देनासन्निधिलक्षणा योच्यतइति
गम्यते । नन्वनुपादेयमात्रान्वयकृतसंज्ञोक्त्यर्थत्वे ऽस्य सूत्रस्य फलव-
द्देशनिमित्तयोरप्यनुपादेयतोदाहरणपूर्वं कस्मान्नोपपादितेत्याशङ्काह
* तत्रेति * दक्षिणात्वस्य स्वभावसिद्धदेशविशेषोपलक्षणार्थत्वा-
दापाद्यस्य चोपलक्षणत्वायोगाद्देशस्योपादेयत्वाशङ्कानुपपत्तेः ।
प्राक् सिद्धिं च विना निमित्तत्वायोगान्निमित्तस्यापि कर्मतन्त्रापा-
द्यत्वलक्षणोपादेयत्वशङ्कानुपपत्तेर्न देशनिमित्त उदाहृत इत्यर्थः ।

पूर्वसूत्रार्थस्पष्टीकरणार्थत्वे ऽस्य सूत्रस्याधिकरणभेदायोगात्पूर्वा-
धिकरणे ऽनुपादेयान्वयस्य भेदकत्वे व्युत्पन्निते फलादेरुपादय-
त्वात्पूर्वाधिकरणविषयत्वं नास्त्यनुपादेयत्वाद्वास्तीति पूर्वाधिकरण-
विषयविवेकायैतत्सूत्रमिति व्याख्यान्तरं भाष्यानुसारार्थं सूचयि-
तुमधिकरणशब्दः । पूर्वाधिकरणं तर्हि कस्माद्देशादिवाक्यं नोदा-
हृतमित्याशङ्क्य कालवाक्योदाहरणस्यापलक्षणात्तत्रैवाद्वाद्याख्यातुमि-
र्देशनीयमित्याह * पूर्वदेव त्विति * दर्शयति * तद्यथेति *
एकेन मङ्गकल्पितमत्रानारम्भस्य निमित्तनोच्यते परेणाप्यारब्धस्म-
भातेरिति दर्शनायोदाहरणद्वयं स्मामिशब्दो ऽर्द्धवाची शम्भ्याया दूरे
प्रक्षेपो यस्मिन्देशे न शम्भ्यापराम्भः । न चाग्नेयवाक्ये ऽतिरात्रादिवा-
क्यवद्यज्यश्रुतेरस्त्वभूतधात्वर्थानुपादानादाग्नेयशब्देन प्रकृतिभूत-
दार्शपूर्णमासिकाग्नेययागोपस्थापनोपपत्तेर्भावनाभेदे ऽपि धात्व-
र्थभेदा नास्तीत्याशङ्क्य निराकर्तुम् । आग्नेयशब्दस्य नामधेयत्वाभावा-
त्तत्प्रकृतयागोपस्थापकत्वं सम्भवतीति परिहारस्सम्भवे ऽपि प्रौढ्या
नामधेयत्वे ऽप्यनुपस्थापकत्वं वक्तुं यजि विना वाक्यास्मभातेरस्म-
मानस्य च वाक्यान्तरानन्वयात् वाक्यान्तरस्थयज्यपेक्षानुपपत्तेर-
वश्यकत्वेन यजिना नामार्थविलक्षणसत्त्वभूतधात्वर्थप्रतीतेर्नोप-
स्थापनं भवतीति परिहारमाशङ्क्य पूर्वमाह * यद्यपि चेति * धात्व-
र्थावच्छिन्नभावनाभेदोक्त्यर्थं कर्मान्तरशब्दः । संस्कार्यत्वाधिकरणे
विचार्यमित्यपेक्षायामाह * फलेति * प्राधान्यलक्षणस्यापादेयत्व-
शङ्कानिरासहेतोर्द्वयस्तुल्यबलत्वात्फलोदाहरणेन संस्कार्योदाहर-
णमप्युपलक्षितमित्याशयः । किं तर्हि तयोदवाहरणमित्यपेक्षायामाह
* तत्रेति * त्रैधातव्यवाक्ये संस्कार्यवाचिशब्दाभावात्कथं सं-
स्कार्योदाहरणतेत्याशङ्क्याह * यजमानेति * दीक्षणीयाकार्यं यज-
मानसंस्कारलक्षणार्थेन दीक्षणीयाशब्देन विशेषणभूतसंस्कार्ययज-
मानलक्षणे ऽप्यवसीयतइत्याशयः । प्रकरणात्तरशब्दव्याख्यार्थत्वेना-
कर्मसन्निधिशब्दव्याख्यानार्थतयानारभ्येति भाष्ये व्याचष्टे * अना-
रभ्येति * किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्याशयमाह * तत्रेति * उप-
नयनादिवच्चाकर्मकालस्यापि संस्कारस्योपपत्तेः स्वनन्त्रविहितयापि
त्रैधातव्यया ज्योतिष्टोमादियजमानैः संस्कर्तुं शक्य इति अनेनोप-
लक्षिते स्वारसिकप्रवृत्तिसम्भवे ऽपि अप्रवर्त्तमानं प्रवृत्तौ भार्यासु-
पेयादित्यादिनियमाविधिदर्शनाद्यदाग्नेयं कुर्यात्तद्रूपककाम इति च

१ नामार्थविलक्षणं २ पु० पा० ।

२ ज्योतिष्टोमादिरिति २ प० ना० स्वयमेव यजमान इति पा० ।

विधायकस्य फलविषयत्वव्याख्योपपत्तेर्विधायकोपपत्तेर्विधायकस-
द्भावस्य वक्तुं शक्यत्वान्न शक्यतइति सिद्धान्तभाष्यमभ्युक्तमाश-
ङ्कोपपादयति * सिद्धान्तंति * असाधकं तु तादर्थ्यादिति षष्ठा-
द्यसिद्धान्तसूत्रेण विध्यन्यथानुपपत्त्या कामनोपबन्धाच्च स्वर्गादेः
साध्यत्वप्रतीतत्वादर्थ्येन कर्मविधावुक्ते प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्कर्मतो
ह्यभिसम्बन्धस्तस्मात्कर्मोपदेशः स्यादित्यनेनार्थ्यमानं स्वर्गादि प्रतीत्य
लक्षणीकृत्योद्दिश्य तदाभिमुख्येन तत्तन्त्रतया कर्मणः समीहितस्व-
र्गाद्यन्वयावगतेरिति वदता फलस्योद्देश्यत्वादपि तादर्थ्येन कर्मवि-
धिरिति वक्ष्यमाणत्वान्न कर्मतन्त्ररूपोपादेयत्वेन विधिः सम्भवती-
त्याशयः । ननुद्देश्ययोरपि देशकालयोर्विधेयत्वदर्शनाज्ञोद्देश्यत्व-
मात्रेण विधेयता निराकर्तुं शक्येत्याशङ्काह * विधीयमानं हीति *
देशकालयोः सिद्धवत्काररूपोद्देश्यत्वं ऽपि स्वारसिकप्रवृत्तिविषय-
त्वापादकप्रयोजनाकाररूपेणोद्देश्यत्वाभावात्स्वरूपतश्च सिद्धवत्क-
त्य निर्देशे ऽपि कर्माङ्गत्वेनाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिः । फलस्य तु प्रयो-
जनाकाररूपेणोद्देश्यत्वात् न विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । विधा-
यकस्य च फलविषयत्वाभ्युपगमे कर्मविषयत्वायोगात्तस्य निष्फलत्वं
स्यादित्यभिधानार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * क्रियापि चेति * इयं
तर्हि विधीयतामित्याशङ्काह * न चेति * यस्य पिता पिता-
महः सोम न पिबेदित्युद्दिश्यमानयोरिव विधीयमानयोरप्यन्यो-
न्यानाकाङ्क्षत्वेनान्वयापत्तरवश्यमेकोद्देशेनेतरस्मिन् विधेः फल-
भ्योक्तेन न्यायेनाद्देश्यत्वावधारणात्कर्मणो विधेयतावसी-
यतइत्याशयः । फलोद्देशेन कर्मविध्युक्तः प्रकृतोपयोगमाह *
ततश्चेति * ननु फलस्योद्देश्यतायाः स्वर्गकामाधिकरणभूतोक्तत्वा-
द्देहेतुत्वसम्भवे ऽपि संस्कार्यस्योद्देश्यतायाः क्व चिदनुक्तत्वाच्च
सम्भवतीत्याशङ्का तथापि फलवत्संस्कारकर्मप्रतिप्राधान्याभ्युपग-
माद्विधेयत्वे ऽप्राधान्यापत्तेरुद्देश्यत्वावगमाद्देहेतुत्वमतिदिशति *
एतेनेति * फलस्य चानुपादेयत्वानभ्युपगमे नित्यप्रयोगव्यतिरिक्ते
फलकामनातन्त्रप्रयोगकल्पनानुपपत्तेर्नित्यएव प्रयोगे फलकामना-
प्रसङ्गात्कामयेदिति वा श्रुतेः कर्माङ्गत्वेन कामनाविध्ययोगाच्चित्या-
नित्यसंयोगविरोधः स्यादित्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *
किं चेति * प्रथमार्थं तसिः तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ २६ ॥

अनुपादेयान्वयमात्रस्यासन्निधिसहकृतस्य भेदकत्वे फलमा-
 ध्र प्रत्युदाहरणानुपपत्तिमाशङ्काह * सर्वेषामेवेति * स्विष्टकृते
 यजतीति विहितस्विष्टकृद्यागसन्निधौ शेषादिति वाक्यान्तरे शेषसं-
 स्कारार्थत्वेन स्विष्टकृद्यागविधानात्संस्कार्योदाहरणात्वं भाष्यालो-
 चनयैतच्छब्दपत्र फलवाक्ये विपरिवृत्तिहेतुरिति कस्य चिच्छङ्का
 निवर्त्तयितुं भाष्योदाहृतफलसङ्गावेऽपि उदाहरणान्तरं न्यायशास्त्रे
 पूर्वपक्षाशङ्कां विना प्रत्युदाहरणानर्थक्यापत्तस्तत्प्रदर्शनार्थं किं प्राप्त-
 मिति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वत्रेति * स्वरूपतः प्राप्तस्यान्यसम्बन्धि-
 त्वेन विध्युपपत्तेर्न विधीयमानत्वमात्रेण कर्मान्तरापत्तिरित्याशङ्का
 वृद्धवाक्येनोपपादयति * आह चेति * पूर्वस्मात्कर्मणोऽस्याभेदा-
 भ्युपगमे विहितविध्ययोगादनुवादापत्तेरनुवादस्य च यच्छब्दोप-
 न्धलक्षणोद्देश्यव्यङ्ग्यत्वादनूद्यमानस्योद्देश्यत्वापत्तेर्देशाद्युद्देशे च क-
 र्मोद्देशासम्भवात् भेद इत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अनूद्यमाना-
 नि हीति * ननूद्देशान्वयित्वेन विधानेऽपि स्वरूपानुवादे कर्मान्त-
 रत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह * देशादीति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * त-
 स्मादिति * उत्पत्तिविनियोगविधिव्यापारभेदादुत्पत्त्यनुवादविनि-
 योगविध्योयोगपद्यदोषं परिहरन् सिद्धान्तमाह * इतीति * उत्त-
 रार्द्धं व्याचष्टे * अगत्या हीति * ननु देशादीनामुद्देश्यत्वावगतेः
 कर्मणस्तानि प्रत्युपादेयत्वेन विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याशङ्काह * न
 चापीति * विध्यनुवादशब्दौ त्वप्रत्ययान्तत्वात्कर्मव्युत्पत्त्या वा वि-
 धेयानुवाद्यवाचिनौ । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * सिद्धान्तमुपसं-
 हरति * तस्मादिति * भाष्यादविभागशब्दस्य सन्निहितप्रतिनिर्दे-
 शविषयत्वमाभासमानं निराकर्तुं स्वयं व्याख्यां करोति * विपरि-
 वृत्तिरेव चेति * भाष्यकृद्व्याख्या त्ववेष्टौ विशेषोक्त्यर्थेति दर्शयि-
 तुमाह * विशेषेण त्विति * एतच्छब्दस्याग्निहोत्रशब्दवत् धर्मलक्षणा-
 र्थत्वेनातिदेशिकत्वात्कर्मान्तरे विश्वजिदादिवदव्यक्तचोदितत्वा-
 त्सोमहविष्कृतत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनमाक्षिपति * प्रयोजने त्विति *
 समाधत्ते * तत्त्विति * वृत्त्यन्तरोक्तं भेदकारणचतुष्टयमुपन्यास-
 पूर्वं दूषयितुं भाष्योक्तं षड्विधत्वं तावदुपसंहरति * एवमिति *
 उपन्यस्यति * वृत्त्यन्तरे त्विति * फलाद्यनुग्रहमात्रार्थत्वात् इत्या-
 दिशब्ददर्शनात्फलशब्दोऽनुपादेयमात्रविषयो विश्रायते आन्यभाव्यं
 तु कालशब्दव्यवायादित्युच्चारणभेदे शब्दभेदस्मृतेः सरूपाणामेकशेष
 इति स्मृत्यालोचनया शेषशब्दभेदावगतेरेकस्मिन् शब्दे शतकृत्वो
 ऽप्युच्यते इत्यर्थं भेदाप्रतीतेरभ्यासस्य भेदकत्वायोगात्संख्यायाश्चा-

र्थगतायाः कर्मण्येकस्मिन्सम्भवाद्भेदकत्वे गुणान्तर्भावापत्तेः शब्दगताया एकशेषस्मृत्यवगताया भेदकत्वस्य वाच्यत्वान्तस्याश्च शब्दभेदकत्वात् द्वयोः शब्दान्तर्भावात्प्रकरणान्तरत्वाभावे ऽपि चाग्रेयमष्टाकपाल निर्वपेद्रूपकाम इत्यादावनुपादेयान्वयस्य विधेयत्वापादकत्वाद्भेदकत्वावगतस्तत्प्रतिबन्धकप्रत्याभिज्ञापनयनमात्रे प्रकरणान्तरस्य व्यापारादित्यर्थः । शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रे च भेदचतुष्टयपरामर्शादिति हेत्वन्तरं च शब्देन सूचितं दूषयति * तत्त्विति * आन्यभावमिति कात्यायनस्मृतिं दूषयितुं सर्वान्तरे च यौगपद्यादिति शब्दाधिकरणपूर्वपक्षहेतोरनैरकान्तिकत्वात्त्वर्थसूत्रं पठति * तथा चेति * यथादित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपपलभ्ये ऽपि न भेदस्तथा शब्दस्यापीति सूत्रार्थः । एकशेषस्मृत्यालोचनात् भेदावर्गितं दूषयितुं तत्र त्वं सिद्धान्तसूत्रं पठति * संख्येति * अष्टौ गोशब्दा इति संख्याव्यवहाराभावादेक एव नित्यः शब्द इति सूत्रार्थः । तच्च प्रत्यभिज्ञाने च सत्युपाधिभेदाद्भेदाभाव वक्तुं षष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रैकदेशं पठति * वक्ष्यति चेति * विहितद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरेण कृतस्य यागस्य व्यतिरेकादष्टाकपालद्रव्यकत्वाभिदवत्यत्वरूपाविभागाभेयशब्दाविभागाभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् गोत्ववदैककर्म्यमिति वदन्सूत्रकृतप्रत्यभिज्ञायमानानामभेदं वक्ष्यतीत्येवजातीयकशब्देनोक्तम् । संख्याभ्यासयोः शब्दान्तरान्तर्भावदूषणमुपहासपूर्वकमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वाभावमुपहासपूर्वं दूषयितुमाह ६२६।१ * प्रकरणान्तरत्वाच्चेति * अनुपादेयान्वयादुपादेयत्वावगमे ऽप्यप्राप्तविषयत्वाद्विधेः प्रकरणान्तरशब्दोक्तं प्रकृतबुद्धिर्विच्छेदं विना विधेयत्वापादकत्वान्मुख्यं भेदकारणमित्याशयः । किमर्थं तर्ह्यनुपादेयान्वयापेक्षत्याशङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेन प्रकरणान्तरशब्दोक्तेन प्रत्यभिज्ञानं विना भेदो न भवति तेन कारणेन भेदस्याप्रत्यभिज्ञानहेतुकत्वात्प्रत्यभिज्ञापादकानुपादेयत्वघातकशब्दापबन्धवारणायानुपादेयापेक्षेत्याशयः । यच्चैकं चेति सूत्रं फलान्वयगुणशब्दान्तरसंख्याभेदप्रमाणाभावचतुष्टयमेकत्वहेतुत्वेनोच्यमानं फलादिचतुष्टयं भेदकमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमिति । वृत्त्यन्तरकृतोक्तं तु शाखान्तराधिकरणे ऽभ्याससंख्याप्रकरणान्तराभावानामसम्भवाच्च तु फलादिचतुष्टयस्य भेदकहेतुत्वादित्युपहासपूर्वमाह * यदपीति * एकत्वहेतुभूतं च तद्विपरीतचतुष्टयं चेति विग्रहः । वृत्त्यन्तरदूषणमु-

१ भेदादिति ३ पु० ना० ।

२ त्रिभागाभेदशब्द इति ३ पु० ना० ।

पसंहरति * तस्मादिति * फलस्य भेदहेतुवनिरासार्थम् * य
थोक्ता इत्युक्तम् * चतुष्टयनिरासायैवकारः । ननु भाष्यसिद्धान्तं
ऽपि सञ्ज्ञाया वाच्यधात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वेन शब्दान्तरा
न्तर्भावात्संख्यायाश्च कर्मभेदं विना विध्यसम्भवाद्भेदकत्वेन गुणा
न्तर्भावाच्चत्वार एव भेदहेतवः स्युरित्याशङ्क्य भेदाभिधानं प्रतिजा
नीते * तत्रापि त्विति * सञ्ज्ञायाः शब्दान्तरात्संख्यायाश्च गुणात्
भेदो विधीयत इत्युक्ते ऽध्यायोपक्रमे तयोः स्वावसरे भेदं वक्ष्याम
इत्युक्तत्वात्सञ्ज्ञाधिकरणयोरेवानयोर्भेदो वाच्य इत्याशङ्क्य तत्र
वाच्यस्याप्यवसरालाभेनानुक्तत्वादिदानीमवसरलाभादभिधानमिति
वक्तव्यः * सन्नित्यनेनोक्तम् * अभिधत्ते * स्वरूपेति * शब्दा
न्तरस्यानुरञ्जकधात्वर्थभेदेन भावानां भेदकत्वाद्यागादिशब्दाच्च
सिद्धरूपतयोक्तस्य धात्वर्थस्य भावानानुरञ्जकत्वाप्रतीतेः स्वेन पूर्वा
परीभावरूपेणानुरञ्जकत्वावगमात्सञ्ज्ञायाश्च पूर्वापरीभावरूपानभि-
धायित्वात् धात्वर्थैक्ये चानेकसञ्ज्ञानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थभेदागमकत्वे
ऽपि देवतोद्देशद्रव्यत्यागादिधात्वर्थान्तराविलक्षणरूपानभिधायित्वा-
द्यजत्यादेस्तु विलक्षणरूपे सम्बन्धग्रहणात्तद्व्याचिन्वापपत्तेः ।
सञ्ज्ञायाः शब्दान्तराद्भेदं विध्यरूपभेदे शब्दान्तराद्विव्यापारा-
नुत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वावगतेः संख्यायाश्च व्यासज्यकर्मणि
समवायादकसंख्ये ऽपि कर्मणि (विध्यन्तरोत्पादितकर्मन्त-
रोपजनपेक्षया समवायोपपत्तेर्गुणवत्पूर्वात्पक्षकर्मसंयोगासम्भवेना-
पूर्वकमोत्पत्तिज्ञापकतया भेदकत्वायोगाद् गुणाद्भेद इत्यर्थः । श्लोकं
व्याचष्टे * सञ्ज्ञा हीति * एकसंख्ये ऽपि कर्मणि) कर्मन्तरापेक्षया
संख्यान्तरसमवायसम्भवे कथं भेदकतेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरेणोत्प-
त्तिविषयत्वेनावगतस्य विधेरनेकविषयत्वमात्रं संख्ययावगम्यतइति
परिहारसूचनार्थम् * युगपदित्युक्तम् * पूर्वस्मिन्कर्मण्यसम्भवो यस्य
तत्पूर्वासम्भवं वाजिनादिन्यायाभावे ऽपि अङ्गत्वाविशेषात्संख्याया
अप्यङ्गापरपर्यायगुणत्वापन्द्वायोगात्कथं गुणाद्भेद इत्याशङ्कानिरा-
सायान्तरशब्दः ॥

॥ आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आग्नेयस्तत्तद्हेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

उदाहरणं विवेक्तुमाह * आग्नेयइति * तत्र सन्देहभाष्यं
सकृदनुष्ठानचिन्तायास्तत्रावृत्तिचिन्तासारूप्याल्लक्षणासङ्गतेरयुक्त-

माशङ्क्य भेदाभेदफलोक्तिद्वारा भेदाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति *
 अच्युतवाक्येनैककर्मासम्भवो पौर्णमास्यमावास्याकाललक्षणगुण-
 द्वयोर्गादाग्नेयद्वयविध्यवगतेः एकस्य कालद्वयानन्वयात्कालद्वय-
 विशिष्टस्य वा ऽमावास्यावाक्ये पुनः श्रुतत्वायोगाद्यो ऽमावास्याकाल-
 क आग्नेय उभयं च सोमयागात्प्रागूर्ध्वं वाच्युतो न साप्ताख्यवत्क-
 दाचित् च्युत इत्येवं प्रतियोग्युपलक्षणार्थो वार्त्तिकावयवो व्याख्ये-
 यः । प्रयोजनासम्भवे ऽपि कर्मान्तरत्वानुपपत्तिसूचनायानवकल्ह-
 तिः । कलार्थेनेत्यस्माद्विधेरनुपादेयत्वसम्भवएव सन्निधेः प्रत्युदाह-
 ६२७। णत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे * इतीति * अभ्या-
 सांक्ति व्याख्यातुम् * द्विरित्युक्तम् * अभ्यासोक्त्या वृत्तिविध्यर्थ-
 तास्य वाक्यस्योक्तं शङ्कां निवर्त्तयितुमाह * प्रयोगिति * पूर्वपक्ष-
 प्रयोजनमभ्यास इत्याशयः । अविभागात्तु कर्मणां द्विरुक्तेर्न विधी-
 यतइति सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तत्रेति * कर्मैक्यस्य सिद्धान्त-
 त्वे ऽपि वाक्यद्वयस्य विधायकत्वोक्तेर्प्रीडिमात्रत्वसूचनार्थः पक्षा-
 न्तरशब्दः ।

अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयेत ॥२८॥

अभ्यासाधिकरणन्यायवैषम्योक्त्यर्थत्वेन तुशब्दव्याख्यानार्थं
 पूर्वं कर्मणो विभागादिति हेत्वर्थं व्याचष्टे * युक्तमिति * द्रव्यदेव-
 तान्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्यविभागांक्ति व्याचष्टे * द्रव्येति *
 ननु कर्मणः क्षणिकत्वेनाविभागशब्दोक्तायाः प्रत्यभिज्ञायाः साभ्या-
 न्यविषयत्वान्नाभेदबोधकत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * यदि चेति *
 स्वरूपभेदस्य प्रयोगान्तरे ऽच्युतवाक्यविहितस्याप्याग्नेयस्याविशेषा-
 द्विधेरूपभेदो ऽत्र विवक्षितः । स च प्रत्यभिज्ञया निरस्त इत्या-
 शयः । नन्विति भाष्येण पुनः श्रुत्या कर्मभेदमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वे-
 न द्विर्वचनेनैकमेव कर्म विधीयतइत्येवं भावनिष्ठाभ्युपगमेन द्विरु-
 क्तेनेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं नेतीति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * विकल्पस्याष्टदोषत्वेनापरितोषादथ वेति समुच्चयं व-
 क्तुमेकेन वाक्येन विहिते वाक्यान्तरानर्थक्यमाशङ्क्य * युग-
 पदित्युक्तम् * क्रमेण वाक्यद्वयप्रवृत्तौ पूर्वण विहिते परानर्थक्यं
 स्यान्नित्यत्वात्तु द्वयोर्युगपत्प्रवृत्तेर्नान्यतरानर्थक्यमित्याशयः । युगप-
 त्प्रवृत्तावन्यतरानर्थक्याभावो ऽपि चोत्पत्तिसंयोगाद्यथा स्यात्स-
 त्वदर्शनं तथा भावविभागे स्यादिति पष्ठाधिकरणसूत्रावयववक्ष्यमा-
 योन इष्टान्तेनोपपादितः । ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति कमिपद्-

स्थेन बहुवचनेन ऋद्धिकामबहुत्वोक्तेः प्रत्येकम् । ऋद्धिकामत्वावगमा-
त्प्रत्येकमधिकारमुक्तत्वाख्यातस्थेन बहुवचनेन कर्तृबहुत्वोक्तेः प्रत्येकं
कर्तृत्वावगमादपि प्रत्येकमधिकार इत्युत्पत्ताच्च निर्णायककर्तृसंख्ये
कर्मणि कर्तृबहुत्वसंयोगादित्यवयवेनांक्ते प्रत्येककर्तृत्वे कर्त्रन्तरान-
र्थक्यमाशङ्क्य यथा सत्त्वस्य द्रव्यगवादेर्युगपद् बहुभिर्दर्शनं नान्यतरा-
नर्थक्यपादकं तथा भावस्य कर्मणो विभागे पृथक्कर्त्रन्वयेऽपि न
कर्त्रन्तरानर्थक्यमिति वक्ष्यते युगपत्प्रवृत्तिमात्रेणानर्थक्यपरिहारः
कथमित्यपेक्षायामाह * न चेति * हेतौ चशब्दः । ननु विहितमेवे-
त्यादिभ्याष्येणानर्थक्यमाशङ्क्याभ्युपगमेनोत्तरं दत्तं तदुपपादयति *
काममिति * प्रत्याभिज्ञानमानावृत्त्यर्थान्तरत्व वाच्यं तदा च
शब्दार्थयोरनित्यत्वापत्तिरित्याशयः । तस्मादिति फलतः सिद्धा-
स्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * वाक्यद्वयेनैककर्मवि-
ध्युत्तयानर्थाभ्युपगमयोरभ्यासाधिकरणविरोधमाशङ्क्याह * सर्वं
त्विति * आनर्थक्यपक्षेरेव वाक्यद्वयेनैककर्मविधौनिराकार्यत्वाच्च
पृथगुक्तिः ।

अन्यार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

अन्यशब्दस्यार्थवदाशयत्वोक्त्यर्थभाष्योपपादनपूर्वमुच्यतइत्या-
शङ्काभाष्यम् आग्नेयविधिशेषत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादनपूर्-
वं व्याचष्टे * सर्वथेति * वाशब्दव्याख्यानार्थं वेतिभाष्यव्याख्या-
र्थः सर्वथाशब्दः स्वरसेनाग्नेयविधिशेषत्वप्रतीतेर्भ्रम इत्याशयः । न-
त्त्वर्थवादत्वमात्रोक्त्या प्रयोजनवत्त्वसिद्धेरर्थवादकैमर्थ्याविशेषोक्त्य-
र्था परिचोदना न युक्तेत्याशङ्क्याह * परिचोदना त्विति * नार्थ-
वादकैमर्थ्याविशेषोक्त्यर्थं परिचोदना किं त्वर्थवादार्थत्वस्याप्ययो-
गात्कर्मान्तरविध्यर्थतैवाभ्युपगन्तव्येत्यापादनार्थत्यर्थः । स्वतन्त्र-
स्तुत्यानर्थक्ये दृष्टान्तोक्त्यर्थं यथेति भाष्यमज्ञायमानविषयत्वेनाक्षि-
पति * तत्रेति * विषयोक्त्या समाधत्ते * तत्त्विति * अर्थवाद-
स्तुत्यर्थत्वेन स्थितं सदनर्थकमित्युक्तेऽर्थवादत्वेनैवार्थवत्त्वं भविष्य-
तीत्याशङ्क्या * विध्युद्देशइत्युक्तम् * समाप्ते विध्युद्देशेऽर्थवादा-
न्वयोपपत्तौ विध्युद्देशमध्येऽर्थवादोऽनर्थक इत्याशयः । ऐन्द्राग्न एका-
दशकपालोऽमावास्यायां भवतीति ऐन्द्राग्नस्तुत्यर्थान्नेयपुनः श्रुति-
रित्येवं सूत्रेण परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *
येयमिह सिद्धान्ते प्रशंसां कर्तुं पुनः श्रुतिराश्रिता सा सम्यगिति
क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकलिङ्गेन सम्यक्शब्देनोक्ते कथमित्युपेक्षिते

६२८॥

* सहेत्युक्तम् * पुनः शब्दस्याग्नेयपरामर्शार्थत्वादिन्द्रसहि
 ग्निनाग्नेयस्येति प्रतीतेरैन्द्राग्नस्येत्यर्थः । यदाग्नेय इति वाक्य
 रेणाग्नेयस्य केवलदेवतात्वावधारणात्कथन्तेनैन्द्राग्नप्रशंसेत्यपेक्ष
 * प्रशस्तेत्युक्तम् * प्राशस्त्यवाचिभिरङ्गिरसो वा इति उक्तम् :
 लोकमायन्नित्याद्यर्थवादशब्दैः सहितवाक्यान्तरावधारितत्वे
 यस्य प्रशस्तत्वावगमादाग्नेय एव तावदग्निदेवत्वत्वात्प्र
 पेन्द्राग्नस्त्विन्द्रसहिताग्निदेवत्वत्वात्ततोऽपि प्रशस्त इत्याग्नेयो
 न्द्राग्नप्रशंसार्थतोपपन्नेत्याशयः ।

इति श्रीमन्निकारण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजि
 माधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतायां तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वान्न
 कारिण्यां न्यायसुधारण्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पाट

न्यायसुधायाम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ अथ यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १ ॥

यावज्जीविको ऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

भाष्ये बह्वृच्चविशेषणस्य चिन्तानौपयिकत्वाद्यथावस्थिता-
क्तिमात्रार्थत्वं सूचयितुमाह * बह्वृचेति * चिन्ताया लक्षणासङ्ग-
निमाशङ्कने * ननु चेति * परमतेन परिहरति * के चिदिति *
दूषयति * तर्त्तिवति * स्वमतेन प्रयोगभेदाभेदफलतया सङ्गतिं
वक्तुं प्रक्रमते * अत इति * ननु शब्दान्तरादिप्रमाणकस्य भेदस्य
लक्षणाार्थत्वात् तेषां चोत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वात् स्वरूपभेदएव ६२९॥१
व्यापारावगतेः प्रयोगभेदाभेदचिन्तापि न लक्षणसङ्गतेत्याशङ्क्या-
ह * यथैवेति * प्रयोगाङ्गभूतस्य गुणस्य पूर्वप्रयोगसंयोगासम्भवे
प्रयोगविधित्वज्ञापनेन प्रयोगभेदकत्वस्यावेष्टयधिकरणे व्युत्पादित-
त्वात्प्रयोगभेदे ऽपि व्यापारो ऽस्तीत्याशयः । लक्षणसङ्गतां चिन्तामा-
ह * तदिहेति * यावज्जीवशब्दस्य पूर्वपक्षे काललक्षणानुपादे-
यगुणपरत्वात् सिद्धान्ते च निमित्तपरत्वात्तस्यापि चावच्छेदकत्व-
लक्षणागुणत्वोपपत्तेरनुपादेयगुणान्वयस्य भेदकत्वाभेदकत्वस्य वि-
चारात् कर्मविपरीवृत्तेः प्रकरणान्तरन्यायायोगे ऽप्यनुपादेयान्व-
यनिमित्तभेदचिन्तानन्तरं बुद्धिस्थत्वोपपत्तेः प्रकरणान्तरचिन्तया
ऽपि सङ्गतिः सम्भवतीति सूचयितुं यावज्जीवशब्दः । कालपरत्वे
ऽपि काम्यप्रयोगे सायम्प्रातःकालावरुद्धे ऽप्यभावास्यायामपराह्णे पि-
ण्डपितृयज्ञेन चरन्तीतिवदवच्छेद्यावच्छेदकत्वेन कालद्वयसमा-
वेशोपपत्तेर्जीवनपरिमितस्य कालस्य निवेशसम्भवादभेदकत्वं नि-
मित्तपरत्वे तु तस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगा-
द्भेदकनेति गुणनिमित्तभेदाभेदचिन्तार्थं काललक्षणगुणपरो याव-
ज्जीवशब्दो निमित्तलक्षणगुणपरो वेति विचारस्वरूपं सूचयितुं

गुणशब्दः कस्मात्तर्हि भाष्ये कर्मधर्मः कर्तृधर्मो वेति चिन्तेत्याशङ्क्य प्रयोगभेदाभेदफलासौ चिन्तेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * काललक्षणस्य गुणस्य कास्यप्रयोगे निवेशसम्भवादभेदकत्वसिद्धौ कर्मधर्मत्वोक्तिरिति सूचनार्थः कालशब्दः । कास्यप्रयोगस्य सायम्प्रातःकालसमापनीयत्वेन तस्मिन्वावज्जीवकालस्य निवेशायोगाद्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थताभ्यासांकेः सायमित्यादिना सूचिता निर्मितलक्षणस्य गुणस्यावश्यकत्वापादकत्वेन कास्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकत्वसिद्धौ नियमाख्यस्यावश्यकत्वस्य कर्तृधर्मत्वान्नियमलक्षणार्थी कर्तृधर्मोक्तिरिति सूचनार्थं नियमविधिभाष्योक्तमुपपादयितुम् * यावत्कर्तृभाविनीत्याद्युक्तम् * नियमस्य कर्तृधर्मत्वोपपादनार्थं स्वार्थेत्युक्ते स्वकाले विहिताकरणादुत्पन्नस्य दोषस्य नाशयातिक्रांतेऽपि काले कर्त्तव्यत्वज्ञापनार्थं जन्यत्वाद्वाशयात्मप्रयत्नरूपभावनामाव्यत्वोपपत्तिमूचनाय स्वार्थशब्देनोक्तस्य * सिद्ध्यर्थमित्युक्तम् * निषिद्धाचरणजन्यदोषनाशार्थत्वाभ्युपगमे त्वनाचरितनिषिद्धस्याकर्त्तव्यत्वापत्तेर्नावश्यकत्वसिद्धिः प्रायश्चित्तत्वेन चाविधानान्नोपात्तदुरितक्षयार्थत्वेऽग्निहोत्रादेः किं चित्प्रमाणमस्ति विस्तरेण चोपात्तदुरितक्षयार्थताग्निहोत्रादेस्तन्वसारेऽस्माभिर्निरस्ता उपात्तदुरितक्षयार्थत्वोद्घोषस्तु विहिताकरणजन्यमेव दुरितं विहितकालसमीपे प्राप्तत्वादाङ्पूर्वस्य ददातेर्गुह्यात्यर्थवाचित्वेन ग्रहणफलप्राप्तिलक्षणत्वोपपत्तेरुपात्तदुरितमभिप्रेत्य व्याख्येयः । अकरणे दोषप्रसक्तेरिति हेत्वाभिधानादप्यथमेव वार्त्तिककृतोऽभिप्रायो लक्ष्यते अनर्थपरिहारार्थत्वमात्रहेतुत्वम् * तु व्यवधानाद्युक्तम् * पूर्वा सन्ध्यां जपन् विप्रो नैशमेनो व्यपोहतीत्यादिस्मृतिस्तु निशान्तविहितकमनुष्ठानजन्यमेनो नैशमित्येवं व्याख्येया यद्वाङ्मया पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरेण शिशनेत्यादिमन्त्रवर्णोऽपि मनःप्रभृतीनामन्यासकत्वाद्वाङ्मयान्तविहितकर्मानुष्ठानेन यत्पापमकार्षमित्येवं व्याख्येयः ।

सन्ध्योपासनमात्राद्धि सर्वपापक्षये सति ।

अग्निहोत्राद्यनुष्ठाने कः प्रवर्त्तत बुद्धिमान् ॥ १ ॥

कस्य तु क्षमता कस्येत्यवगन्तुं न शक्यते ।

अतो मदुक्तरीत्यैव पापनाशार्थताञ्चिता ॥ २ ॥

एतच्च स्वकाले कुतश्चित् कारणात्कर्मण्यकृते कालान्तरे नैफल्यपाप्तेः कास्यवन्नित्यस्यापि लोपशङ्कानिरासायोक्तं शास्त्रेण त्वकरणजन्यदोषाभावायैवाग्निहोत्रादेः कर्त्तव्यतोच्यतइति वक्तुं दो-

प्रागभावस्याजन्यत्वाद्भाव्यत्वायोगमाशङ्क्य प्रागसतो ऽपि दोष-
स्योत्पत्तिप्रतिबन्धः प्रागभावप्रतिपालनाख्यो भावयितुं शक्यते इति
परिहारसूचनायानर्थरूपस्यावस्तुरूपस्यासद्रूपस्य दोषस्य परिहारार्थं
* प्रतिबन्धायेत्युक्तम् * अग्निहोत्रादेर्विहितत्वात्तदकरणस्य प्रत्य-
वायोत्पादकत्वं तदकरणस्य च प्रत्यवायोत्पादकत्वात्परिहारार्थवि-
धिरित्यन्योन्याश्रयाशङ्का तु विधिकर्मशक्तोरेनादित्वात्परिहरणीया
अन्यथा विहितत्वात्फलसाधनत्वं फलसाधनत्वाच्च तादर्थ्येन वि-
धिरित्यन्योन्याश्रयमपरिहार्यं स्याज्जीवननिमित्तकस्यापि प्रयोगस्य
निमित्तैक्यादैक्यमेव स्यादित्याशङ्क्य सायम्प्रातःकालावाच्छन्नस्य
जीवनस्य निमित्तत्वात्तस्य च प्रतिदिवस भेदात्प्रयोगभेदोपपत्तिं
वक्तुं कालजीवनसमुदायस्य निमित्ततोक्ता कालस्याङ्गत्वे ऽप्यनुपादे-
यत्वादन्यकालीनजीवनसङ्गावे ऽपि कालापादनाशक्तेरनुष्ठानाया-
गात्तत्कालीनएव जीवने सत्यनुष्ठेयत्वावगतेरर्थात्कालविशिष्टस्यैव
जीवनस्य निमित्ततावसीयतइत्याशयः । फलतः सङ्गतिमुपपादि-
तामुपसंहरति * तेनेति * यदीति सन्देहहेतुभाष्यालोचनया चै-
तदवगम्यतइति सूचनार्थम् * भाष्येत्युक्तम् * यावज्जीवशब्दस्य
निमित्तपरत्वे विधित्वायांगाद्विध्युक्त्या कालपरत्वसूचनाद् याव-
ज्जीवशब्दः कालपरो निमित्तपरो वेति विचारार्थो गम्यते विपरी-
तशब्देन च सिद्धान्ते जुहोतेर्विधित्वोक्त्या भेदविना विध्ययोगा-
त्कर्मस्वरूपभेदस्य च सन्निधौ त्वविभागादित्यत्र निरस्तत्वात्प्रयोग-
भेदाभेदविचारस्यापि सूचनात्तस्य योग्यतया फलतावगम्यतइत्या-
शयः । सूत्रव्याख्यानार्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * किं तावदि-
ति * अभ्यासशब्देनाभ्यासापादककालपरता यावज्जीवशब्दस्य सूचि-
तेति दर्शयितुम् * कालेत्युक्तम् * पूर्वपक्षभाष्यस्थयदिशब्दव्याख्याना-
र्थः पक्षशब्दः । कालविधिपक्षे च कालान्तरनिमित्ताभ्यासविधिपक्षे
च तत्कालरूपमभ्यासरूपं च यथैव कर्माङ्गत्वेन वाञ्छितं तथैवोप-
पद्यतइत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कालो हीति * सन्निधानाप-
रपर्यायाधिकारलक्षणप्रकरणानुग्रहसम्भवाशयेनाशङ्कते * ननु चे-
ति * तथापि कथम्भावात्मकप्रकरणबाधो दुर्वार इति परिहरति
* सत्यमिति * ननु कालत्वस्याप्यनुपादेयत्वात् यच्छब्दोपबन्धल-
क्षणत्वेन चानुपादेयत्वस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाद्विधेयत्वानुपपत्तेः
यावज्जीवशब्दोक्तत्वे ऽपि अङ्गत्वायोगेन प्रकरणानुग्रहासम्भवात्प्र-
करणानुग्रहार्थं यावज्जीवोक्तेः कालपरत्वसूचनार्थो विधिशब्दो न
प्रयुक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * यावज्जीवनं तस्मिन् सति ६३०११

यजेतेति कालानिमित्तपक्षयोः समानायामपि वचनव्यक्तावप्राप्तप्राप्तिफलत्वाद्विधेयच्छब्दोपबन्धाच्च स्वरूपस्य सिद्धत्वप्रतीतावपि अङ्गत्वविषयविधिप्रतिबन्धायोगादनुपादेयत्वेन यच्छब्दोपबन्धादनुवाद्यतया भासमानस्यापि कालस्यानुवादविपरीतं विधानं यागस्य चोपादेयत्वाद्विधेयतया भासमानस्य विधिविपरीतो ऽनुवादः कथ्यत इत्यर्थः । यावज्जीवशब्दोक्तकालान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पिताभ्यासविध्याशयत्वे तु विध्युक्तरभ्यासस्योपादेयत्वाद्विधेयत्वं स्वरसादेव प्रतीयतइत्याह * अथ वेति * अभ्यासस्योपादेयत्वेनोपादेयकर्मान्वयायोगमाशङ्क्य स्वरसेनोपादेयत्वे ऽपि कर्मणो विध्यन्तरप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वापपत्तेस्तदूपेणान्वयोपपादनार्थम् * स चेत्युक्तम् * ननु कर्मण प्राप्तत्वेनोद्देशसम्भवे यावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वं ऽपि निमित्तान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितस्यावश्यकत्वस्योपादेयत्वात्कर्मान्देशेन विध्युपपत्तेर्न विध्युक्त्या कालपरत्वं सूचयितुं शक्यमित्याशङ्क्य कर्मानङ्गत्वेनावश्यकत्वस्य विधेयत्वे ऽपि न कर्मोद्देशापेक्षेत्याह * कार्त्तिकेति * निमित्तान्वयस्यावश्यकत्वापादकत्वसूचनार्थं कर्तृधर्मशब्देन लक्षणाया निमित्तपरतोक्ता एवं चेति लिङ्गदर्शनभाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

कर्तृर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥

यावज्जीविक इति भाष्येण वाशब्दं व्याख्याय कर्तृशब्दव्याख्यानार्थं कर्तुरिति भाष्यं धर्मशब्दाश्रुतेर्युक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * धर्मइति * अत्र च कर्तृधर्मश्चाद्यतइत्येतावता प्रतिज्ञासूत्रावयवव्याख्या कर्तृधर्मोक्तेश्च यावज्जीवशब्दस्य निमित्तपरत्वसूचनार्थत्वान्ननिमित्तान्वयापादितस्य चावश्यकत्वस्य काम्यप्रयोगे ऽनुपपत्तेः प्रयोगान्यत्वसिद्धिसूचनार्थो नियमशब्द इति तेनेत्यादिना सूचितम् । हेतुप्रश्नपूर्वं श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ननु जीवने श्रुतिवृत्तत्वापपत्तावपि यावच्छब्दस्य निमित्तानभिधायित्वात्कथं निमित्तपरत्वपक्षे यावज्जीवशब्दस्य श्रुतिवृत्तित्वं कर्त्तव्यतावाचिनश्चाख्यातप्रत्ययस्य पक्षद्वये ऽपि श्रौतत्वाविशेषान्निमित्तपक्षएवाख्यातस्य श्रुतिवृत्तत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कं निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * इहेति * व्याप्तिवाचिना यावच्छब्देन जीवनेन यावत्कर्तृभावित्वरूपेण सामस्त्येन श्रुत्यैव विशेषणात्सर्वेषां सायम्प्रातःकालभेदभिन्नानां जीवनानामनुष्ठानान्वयप्रतीतेः

कर्मणि च जीवनविधौ स्वप्रयोजनप्रयुक्तस्य कर्मानुष्ठानस्य कादा-
चित्कत्वाद्यावच्छब्दोक्तायाः सर्वजीवनव्याप्तेः प्राप्त्यभावेनानुवादा-
योगादयुगपत्कालीनत्वाच्च जीवनानामेकस्मिन्प्रयोगे साहित्यानुप-
पत्तेः प्रयोगभेदाक्षेपकाभावाच्चाशङ्का सम्पादनत्वेन व्याप्तेर्विध्य-
योगाद् यावच्छब्दानर्थक्यापत्तेः निमित्तपरत्वे तु यावन्निमित्तं नैमि-
त्तिकस्यानुष्ठेयत्वाद्यावच्छब्दोक्तव्याप्त्यनुवादापत्तेर्यावच्छरुतिमा-
मर्थ्यान्निमित्तत्वावगतेर्यावज्जीवपदस्य श्रुतिवृत्तत्वं सिद्धान्तएव
सम्भवतीत्यर्थः । यश्चाख्यातप्रत्ययस्य प्रकृतिभूतोऽप्रशस्तस्य ध्रुत्वेव प्र-
त्ययवाच्यभावनानुरञ्जकधात्वर्थवाचित्वादाख्यातस्य श्रुतिवृत्तत्वं सि-
द्धान्तएव सम्भवतीत्यर्थः । कालपरयावज्जीवपदान्वयनिबन्धनत्वाद्-
भ्यासलक्षणायाः धातोश्च प्रत्ययोपसर्जनत्वेनान्वयायोगात्तदन्विनप्र-
त्ययवाच्यभावनानुरञ्जकत्वेन स्वार्थवाचित्वादाख्यातप्रत्ययद्वारा धा-
तोरपि यावज्जीवपदान्वयात्पूर्वपक्षे ऽभ्यासलक्षणाध्यापनिसूच-
नार्थम् * धातोर्भाविनावाचित्वं तात्पर्याशयेनोक्तम् * मात्रश-
ब्दो ऽभ्यासव्यावृत्त्यर्थः । ननु यावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वेऽपि सायं
च प्रातश्च जुहोतीति चशब्दोक्तकालद्वयममुच्यमान्यथानुपपत्त्या-
भ्यासलक्षणा तुल्येत्याशङ्कानिराससूचनायैवकारः । आग्नेयां न्यायमा-
हुतिसिद्धेः सिकं रात्र्यां गर्भं दधाति तत्सौर्यां प्रातः प्रजनयतीति
रेतःप्रजनसंस्तथान्यथानुपपत्त्या तेषां यस्मिन्जुहोत्तमपृच्छत् क-
स्मिन्त्वं जुहोपीति सोऽब्रवीत् त्वेधेत्यग्नये प्रजापतये सूर्यायेति यो-
द्विस्त्वमपृच्छत् सोऽब्रवीद् द्विधेति अग्नये च प्रजापतये च न्यायं
सूर्याय प्रजापतये च प्रातरिति य एकस्त्वमपृच्छत् सोऽब्रवीदेक-
धेति प्रजापतयप्येति तेषां यो द्विरजुहोत् स आध्नोत्तस्य नेतरे सा-
तत्यमुपायस्तद्य एवं विद्वान् द्विर्जुहोति आध्नोत्येवेत्यभ्यासवा-
चिना द्विरिति सुच्प्रत्ययेनैव कालद्वये ऽभ्यासस्योक्तत्वाच्च सिद्धा-
न्ते लक्षणापत्तिरित्याशयः । श्लोकं व्याख्यातुम् * तदित्युक्तम् *
ननु जीवनधात्वर्थान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या कालाभ्यासलक्षणा प-
ठ्यमाना साध्यसाधनान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या पूर्वकल्पनावज्ञा दो-
षमावहतीत्याशङ्काह * यत्र हीति * निमित्तत्वाभ्युपगमे जीवन-
धात्वर्थविध्ययोगालाक्षणिकार्थविध्यापत्तेर्दोषापत्तिरित्याशयः । या-
वच्छब्दस्य काले प्रयोगदर्शनात्तद्वाचित्वं शङ्कने * तत्रेति * स्वा-
पस्यात्रानुष्ठेयत्वाश्रुतेर्निमित्तानपेक्षत्वाद्वाहनस्य निमित्तत्वेनात्यथा-
योगात् यावच्छब्दोपबन्धान्यथानुपपत्तेर्लक्षणाया कालग्रहणं न
तु श्रुत्या तच्चागत्या युक्तम् अनुष्ठेयत्वश्रुतौ तु निमित्तत्वे-

न श्रुत्यर्थसैवान्वयौपपत्तेर्न युक्ता लक्षणेति परिहरति * शु-
 क्तमिति * कस्माद्यावच्छब्दस्य कालवाचित्वं नेष्यतइत्याश-
 ६३२।५ ङ्गाह * न चेति * लक्षणायापि कालप्रतीत्युपपत्तेर्न वाच-
 कशक्तिकल्पना युक्तेत्याशयः । ननु नाडिकामुहूर्त्तप्रहरादिप्रत्ययानां
 परत्वापरत्वयौगपद्यायौगपद्यचिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययानां
 च कालकृतत्वेनाङ्गीकृतानां विभक्तत्वादाकाशवद्विभक्तेन काल
 द्रव्येण करणाशक्तेः सूर्यादिगतिक्रियावच्छेदाद्विभक्तस्य कालस्य
 विभक्तप्रत्ययहेतुत्वाभ्युपगमे तु सूर्यादिगतिक्रियाणामेव नभः पृष्टि
 तमभागातिलङ्घनफलः सूर्यादिगतिक्षणप्रचयो नाडिकानभस्त्रिंशत्त
 मभागातिलङ्घनफलो मुहूर्त्तो नभो ऽष्टमभागातिलङ्घनफलः प्रह
 इत्येवं नाडिकादिप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेः प्रतियोगिपदार्थापेक्षया बह्व
 ल्पतमसूर्यादिगतिलक्षणावच्छेदयोः परत्वापरत्वविशिष्टपदार्थप्रत्यय
 हेतुत्वोपपत्तेरेकभिन्नक्षणावच्छेदयोर्यौगपद्यायौगपद्यविशिष्टपदार्थप्र-
 त्ययहेतुत्वोपपत्तेरुत्पत्त्यादिभावविकारान्तर्गतबह्वलपसूर्यादिगतिल-
 क्षणावच्छेदयोश्चिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेः क्रि-
 याव्यतिरिक्तकालाभावाज्जीवनक्रियाया एव कालत्वावगतेर्न लक्षणा
 पत्तिरित्याशङ्कते * क्रियेति * सूर्यादिस्थाया गतिक्रियाया युवस्थविरा-
 दिपदार्थसम्बन्धाभावेन तदवच्छेदकत्वायोगात्कालस्य तु सर्वगत
 त्वात् स्वसंयुक्तसूर्यादिसमवेतक्रियावच्छेदलब्धविभागस्य युवस्थवि-
 रादिपदार्थावच्छेदकत्वोपपत्तेर्युवस्थविरादिषु परापरादिप्रत्ययैः क्रि-
 यातिरिक्तकालानुमानादपरिहार्यो लक्षणेति परिहरति * अत्रेति *
 पदार्थासम्बन्धायाः क्रियायास्तेषु परादिप्रत्ययहेतुत्वायोगात्कालस्या
 नुमयत्वे ऽपि क्रियाव्यतिरेकसिद्धिरिति प्रौढ्योक्तम् । परमार्थतस्य
 प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमे कालस्यासिद्धिरिव स्यादिति सूचनार्थम् * ६
 शेषिकानित्युक्तम् * परापरादिप्रत्ययानां हि सार्वत्रिकत्वात् स-
 र्वगतहेत्वपेक्षत्वे ऽप्याकाशादेरेवान्यतः सिद्धात्कालवत्स्वरूपेणाभि-
 न्नादपि सहकारिभेदापादितविलक्षणसामर्थ्यादुपपत्तेर्न कालव-
 ल्पकत्वं भवति प्रत्यक्षत्वे तु सूर्योदयो वर्त्ततइति क्रियाविषयोदय-
 त्ययविलक्षणा वर्त्ततइत्यक्षजप्रत्ययवेद्यत्वाच्चतिरिक्तकालसिद्धि-
 भूतः सूर्योदयो भविष्यति चेति भूतभविष्यत्कालावच्छिन्नोदयर-
 क्षाग्राहिणि प्रत्यये वर्त्तमानत्वाप्रतीतिश्च न वर्त्ततइति बुद्धेः सप्त
 लम्बनत्वं शङ्कनीयं ह्यो भूतो ऽयं नश्यति इवो भविष्यत्ययं नोत्प-
 तइति प्रध्वंसप्रागभावग्राहिनाशानुत्पत्तिबुद्धिवैलक्षण्याच्च भूतभवि-
 ष्यदुद्भयोः प्रध्वंसप्रागभावालम्बनानुपपत्तेः भूतभविष्यत्काला-

च्छिन्नसत्तालम्बनत्वं धातुप्रत्ययार्थलोचनयाभासमानं नापहोतुं
 शक्यं कालानवच्छेदे च सूर्यादियादिसदसत्त्वयोराकाशशशिषाणव-
 त्सर्वदा सदसत्त्वापत्तेः कादाचित्कत्वप्रतीतिरोधः स्वतश्च कालस्यै-
 करूप्ये ऽप्युपाधिभेदाद्भूतभविष्यद्वर्त्तमानत्वव्यपदेशोपपत्तिः । एक-
 फलावच्छिन्ना हि क्रियाक्षणा यावन्तं कालं व्याप्नुवन्ति तावत्का-
 लो वर्त्तमानकालत्वेन व्यपदिश्यते क्रियाक्षणानां च यौगपद्यं ऽप्ये-
 कफलोद्देशेनानुष्ठीयमानानामाद्यक्षणादारभ्य फलोत्पत्तिक्षणपर्य-
 न्तं क्रियैक्यव्यपदेशाद्विद्यमानक्रियावच्छेदौपाधिक कालस्य वर्त्तमा-
 नत्वं विनष्टक्रियावच्छेदौपाधिकं भूतत्वं भाविक्रियावच्छेदौपाधिकं
 भविष्यत्वम् उपपन्नं सूर्यादिक्रियावच्छेदस्य च कालस्याक्षिपश्मादि-
 क्रियावच्छेदाभ्युपगमाच्चान्योन्याश्रयापत्तिः । अतश्च सूर्यादिक्रिया-
 णामपि भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालावच्छेदाक्रियाव्यतिरिक्तस्याकाशा-
 दिव्यतिरिक्तस्य च कालस्य प्रत्यक्षकालवादिमते विलक्षणप्रतीतिबला-
 देव सिद्धेस्तेषां तावत्पराजयो ऽनाशङ्क्य एव । अनुमेयकालवादिनो
 ऽपि त्वाकाशादिव्यतिरेकासिद्धावपि क्रियातत्तावद्व्यतिरेकासिद्धेर-
 शक्याः पराजेतुमित्याशयः । सूर्यादिगतिक्रियाणां कालत्वमभ्युपेत्यापि
 गणनापरपर्यायसंख्यानवाचित्वेन स्मृतात्कालयतेर्यानोर्ध्वजि कृते
 कालशब्दव्युत्पत्तेः क्रियामात्रे च कालत्वाप्रसिद्धः परिच्छेदकत्वप्र-
 युक्तत्वात्कालत्वस्य जीवनस्य चानियतपरिमाणत्वेन परिच्छेदकत्वा-
 योगात्कालत्वानुपपत्तेरपरिहार्येह लक्षणाते वक्तुमारभते * अपि
 चेति * कासु तर्हि कालत्वप्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाह * तत्रेति *
 यावद्गोहं स्वपिति इत्यादौ गोदोहनादिक्रियास्वपि स्वापादिक्रिया-
 न्तरपरिच्छेदकत्वात्कालत्वप्रसिद्धिरस्तीत्याशङ्क्य क्रियान्तरपरिच्छे-
 दकचन्द्रादित्यपरिवर्त्तनक्रियोपलक्षणत्वद्वारा गोदोहनादेः परिच्छे-
 दकत्वं न साक्षादिति क्रियेत्यनेनोक्ते जीवनवदनियतपरिमाणत्वा-
 नुपलक्षणत्वायोगमाशङ्क्य पयःप्राप्त्यादिफललाभात्मव्यवहारोप-
 त्तोत्तया फललाभपर्यन्तत्वान्नियतं परिमाणत्वं सूचितम् । ननु प-
 रिवर्त्तनक्रियाणां प्रहरचतुष्टयव्यापित्वेन महापरिमाणत्वान्नालप-
 रिमाणाभिर्गोदाहनादिक्रियाभिरुपलक्षणं सम्भवतीत्याशङ्काह *
 ता एवेति * उदयास्तमयलक्षणपरिवर्त्तनक्रियाणां यदवान्तरमुहूर्-
 त्तादिक्रियापरिमाणं तेन गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्ष्यमाणेन द्वा-
 रभूतेन परिवर्त्तनक्रिया उपलक्ष्यन्तइति वदता गोदोहनादिक्रिया-
 णां साक्षाद्विपरिवर्त्तनोपलक्षकत्वायोगे ऽपि तदवयवभूतमुहूर्त्ता-
 नुपलक्षणद्वारोपलक्षणत्वे ऽभिहिते मुहूर्तादेव तर्हि उपलक्ष्यता क-

स्मान्नोक्तेत्याशङ्कानिरासाय * अन्येत्युक्तम् * परिवर्त्तनोपलक्षकगो-
 दोहनादिपरिच्छेदार्थमुहूर्त्तादेरुपादानाज्ज्वलनादिवद्वान्तरव्यापा-
 रत्वावगतेर्न प्राधान्येनोपलक्ष्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । अनियतप-
 रिमाणाया गोदोहनादिक्रियाया मुहूर्त्तादिना परिच्छेदायोगमाशङ्क्य
 प्रायिकी परिमाणप्रत्यासत्तिरुक्ता मुहूर्त्तादीनामुपलक्षकत्वसम्भवे
 ऽन्यपरिच्छेदार्थत्वेनोपादानमयुक्तमित्याशङ्कानिराससूचनायैवकारः
 अग्निहोत्रादिकालं किमित्यनंतातिकान्त इति पृष्टं गोदोहनपर्यन्तस्य
 स्वापस्यातिक्रमहेतुत्वोक्तये यावद्गोहं स्वपितीत्युच्यमानस्वापावच्छे-
 दकतया गोदोहनमुदयास्तमययोरेव तत्कालत्वात्पूर्वाह्णादीनामयु-
 दयाद्यपेक्षत्वादुदयास्तमयरूपं परिवर्त्तनमेव प्रयोजनवत्त्वावुपलक्ष-
 णीयमित्याशयः । गोदोहनादीनामन्यतः परिच्छेदपक्षामुपपादय-
 ति * तथा हीति * गोदोहनाक्रियासु स्वरूपतो ऽनवस्थितपरिमा-
 माणत्वाद्व्यवस्थया प्रयोजनभूतया सूर्यादिचेष्टारूप मुहूर्त्तादिनिय-
 तत्वात्परिच्छेदकं लौकिका इच्छन्तीत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *
 कियतेति * नन्वेतावान्नमो भागो ऽस्मिन्क्षणे सूर्यादिनातिलङ्घित
 इति पुराणतो ज्ञानाशकेस्तावद्भागातिलङ्घितफलसूर्यादिगतिक्षणप्र-
 चयात्मकमुहूर्त्तादिपरिच्छेदायांगादपरिच्छिन्नानां मुहूर्त्तादीनां गो-
 दोहनादिपरिच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्परिच्छेदश्चे-
 ति * आकाशावयवविशेषातिक्रमफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयात्मक-
 स्य नाडिकादेः मुहूर्त्तादिवदेव नैपुण्येन स्वतः परिच्छेत्तुमशक्यत्वा-
 त्पृष्ट्या पानीयपलानां यत्र घटीपूरणफलघटीक्लिन्नोर्द्धगतिक्षणप्रच-
 यात्मिका नाडिकाभिप्रेता अक्षिपक्षमसंयोगविभागफलस्याक्षिपक्षम-
 गतिक्षणप्रचयात्मकनिमेषस्य चतुर्थो भागः क्षणद्वयं लवः क्षणत्रयं
 चुट्टिः क्षणचतुष्टयं निमेषः पञ्चदश निमेषाः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठा च
 कला मुहूर्त्तत्रिंशा च यवात्मिकादिशब्देनोक्ता मानुषीणामपि नि-
 मेषादिक्रियाणां स्यतः परिच्छेदकसम्भवे गोदोहनादेरपि स्वतः
 परिच्छेदकत्वापत्तिरित्याशङ्क्या * व्यावहारिकेत्युक्तम् * पयः
 प्राप्याद्यभिमतफलात्मकस्य व्यवहारस्य दोग्ध्रुप्रयत्नशैथिल्याशै-
 थिल्याभ्यां बह्वल्पक्षणाभ्यत्वेनानियतपरिमाणकालव्यापित्वात्त-
 च्छेपभूतानां गोदोहनादिक्रियाणां परिमाणनियामकत्वलक्षणप-
 रिच्छेदकत्वायोगो ऽपि निमेषादिक्रियाणां फलानुद्देशेनै-
 व स्वभावतो ऽनुष्ठीयमानानामप्रयत्नापाद्यत्वेन प्रयत्नशैथिल्यकृ-
 तवह्वल्पकालव्यापित्वायोगात्फलपर्यन्तत्वाभावेन च तन्निमित्ता-
 नियतकालव्यापित्वायोगाश्चियतपरिमाणत्वोपपत्तेः परिच्छेदकत्व

सम्भवतीत्याशयः । कथं तर्हि यावद्दोहं स्वपितीति गोदोहनक्रियायाः
परिच्छेदकत्वव्यवहार इत्याशङ्काह * तदभ्यासेति * सकृदनु-
ष्ठाने प्रायिकत्वायोगात्तस्मिन्नुद्घातोदिपरिमिते काले व्यवहारोपयो-
गिनीनां दोहनादिक्रियाणां यो * अभ्यासस्तद्वशेनेत्युक्तम् * जी-
वनस्य तु कथं चित्परिच्छेदकत्वायोगाच्च कालत्वं सम्भवतीत्याह *
न चेति * काललक्षणापरिहारायोगमुपसहरति * तस्मादिति *
अभ्यासलक्षणामुपपादयितुमारभते * पुनरिति * प्रश्नपूर्वमुप-
पादयति * कथमिति * वैतत्येन कदा चित्तस्तोकानुष्ठानाद्वि-
क्षिप्तत्वेन प्रयोगे क्रियानुजीवनकाल इत्यपरिज्ञानाद्वैतस्य वैपरीत्येन
त्वेकहेलया कृत्स्नप्रयोगे यावज्जीवश्रुतिवृथा स्याद्यत इति अभ्याहा-
रेण योज्यम् । वैतत्येनापरिज्ञानादित्येतद्व्याचष्टे * अनभ्यस्तमिति * ६३२।२
अमृतेन समाप्येतइति परिसंख्यारूपेणासमाप्य क्षियतइत्यर्थविव-
क्षया * अथेत्युक्तम् * मृते ऽपि समापने सर्वस्वाराख्यक्रतुव-
द्वोपमाशङ्काभ्रवपवमाने प्रस्तूयमाने ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ-
मिति सम्प्रण्य संविशतीति वचनात्तत्रादोष इति वैपश्ये * न चे-
त्यनेनोक्तम् * वितत्यप्रयोगपक्षे च यावज्जीवकालस्य सायम्प्रातः
कालसमाप्ये काम्यप्रयोगे निवेशायोगात् । यावज्जीवचोदनायाः
पूर्वपक्षे ऽनिष्टस्यापि प्रयोगान्तविधायित्वस्यापत्तेः सायम्प्रातश्चोदन-
योश्चोदनाद्वयसन्निध्यविशेषे ऽपि काम्यप्रयोगमात्रविषयत्वकल्पना
निष्प्रमाणिकाप्यापद्यतेति दूषणान्तरमाह * सार्धमिति * सती
इति पाठे चोदने इति नपुंसकद्विवचनं प्रयोगान्तशपत्तिस्मृत्या
* अस्मिन्नित्युक्तम् * पश्चान्तरार्थमन्यथेति श्लोकावयवं व्याचष्टे
* यदि त्विति * सायम्प्रातश्चोदनानुरोधेनैकदैव कृत्स्नप्रयोगात्सा-
यम्प्रातश्चोदनार्थं यावज्जीवचोदनार्थयोर्द्वयोरपि सम्पादनं यदि म-
न्येतेत्युक्ते कृत्स्नजीवनकालाव्याप्तौ कथं तच्छोदनार्थमपत्तिरित्या-
शङ्कानिरासार्थो ह्युपान्तः । अस्मिन्पक्षे दोषोक्त्यर्थं वृथेत्यवयवं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * तिथिवाच्यहः शब्दः इह यावज्जीवश्रुतौ व्याप्ति-
तो ऽन्यत्फलं न प्रतीयतइत्यर्थः । श्लोके व्याचष्टे * यदीति *
पूर्वाह्नो वै देवानामित्यन्यार्थदर्शनमेवान्यतः प्राप्त्यभावेन प्रापकत्वा-
च्चोदनाभिप्रेतम् । अजीवतो ऽनुष्ठानाशक्तेः कर्मणो जीवनव्यतिरिक्त-
कालाप्राप्तावपि सायम्प्रातःकालयोर्जीवनव्यतिरेकेणापि भावात्सा-
यम्प्रातश्चोदनावशेनाजीवतः स्वयमशक्तावप्युत्तिग्धारा सर्वस्वार-
चत्प्राप्तानुष्ठाननिवृत्त्यर्थं सायम्प्रातश्चोदनयोर्जीवनकालान्तर्गतसाय-
म्प्रातःकालविषयत्वोपसंहारार्थत्वेनार्थवद्वावज्जीववाक्यमित्याशङ्क्य

सायमित्युक्तम् आहत्य वचनं विनार्त्विगद्वारानुष्ठानकल्पनस्याप्य-
युक्तत्वाच्छक्त्यालोचनयैव जीवनान्तर्गतसायम्प्रातःकालविषयत्वं
तच्चोदनायाः सेत्स्यतीत्याशयः । जीवनान्तर्गतसायम्प्रातःकालविषय-
तान्तर्गत्युक्त्या विवक्षिता अनेन च यदपीत्याशङ्कापरिहारभाष्य-
व्याख्यातम् *यावच्छ्रुतिविरोधश्च* अस्मिन्पक्षे स्यादिति दूषणा-
न्तरोक्त्यर्थत्वेन शब्देन त्विति भाष्यं चशब्दार्थौ तुशब्दाभ्युपगमेन
व्याचष्टे *यावच्छब्दश्चेति* इत्यर्थादित्यभ्यासलक्षणोपसंहारभाष्यं
६३३।१ व्याचष्टे *अत इति* सायम्प्रातश्चोदनामिश्रत्वात्तया कृत्स्नप्रयो-
गाङ्गत्वेन कालविधानात्तद्विरोधादपि वितत्य प्रयोगो न युक्त इति
सूचितम् । ननु जीवनपरिमिते काले जुहुयादिति विहिते ऽर्थादभ्या-
सापत्तावपि विधेरभ्यासविषयत्वाभावान्नाभ्यासलक्षणापत्तिरित्या-
शङ्कानिरासार्थत्वेन स हीति भाष्यं व्याख्यातुमाशङ्कते तावत् *न-
नु चेति* एतदेव विवृणोति *तथा हीति* शब्दस्य होमाभ्या-
सापादने यः श्रमः स सामर्थ्यहोमेनारोपितो यत इत्यव्याहारेण
भारानुपादने हेतुतया योज्यम् । शब्दोक्तजीवनपरिमितकालान्वयसा-
मर्थ्यस्याश्रुताभ्यासापादकत्वमात्रेण तुशब्दस्य दुष्टत्वाभ्युपगमे
सिद्धान्ते ऽपि सायम्प्रातःकालावच्छिन्नजीवनलक्षणनिमित्तान्वयसा-
मर्थ्यस्याश्रुताभ्यासापादकत्वादविशेष इत्याह *अथेति* सिद्धान्ते
प्रत्यहं प्रयोगविध्यर्थसमाप्तेः प्रत्यहमभ्यस्तप्रयोगाभावात्प्रयोगाभ्या-
सस्य च विधिव्यापारं विनापि सामर्थ्यादेव सिद्धेर्नाभ्यासलक्ष-
णापत्तिः पूर्वपक्षे त्वभ्यस्तस्य कर्मणः प्रयोगो न प्रयोगाभ्यासः प्रयो-
गस्य च विध्यधीनत्वादभ्यासलक्षणां च विनाभ्यस्तप्रयोगाविध्ययो-
गाल्लक्षणापत्तिरिति वैषम्येणाशङ्कानिरासार्थतया व्याख्यातुमाह *
उच्यते इति* प्रत्यहं विध्यर्थसमाप्तौ द्वितीयादिष्वहःस्वनुष्ठाना-
नर्थक्यमाशङ्क्य पृथक्प्रयोगतोक्ता श्लोकं व्याचष्टे *ममेति* प्र-
तिदिनं कर्मसमाप्तौ नैकस्मिन्प्रयोगे कर्माभ्यास इत्यर्थः । न त्वभ्य-
स्तप्रयोगस्यापि सामर्थ्यालभ्यत्वेनाशब्दत्वात् न बांषापत्तिरित्याश-
ङ्काह *तच्चेति* अभ्यस्तप्रयोगचोदनां विनाभ्यस्तप्रयोगाभिद्धेर-
भ्यस्तस्वरूपत्वे विधिव्यापारायितव्य इत्यर्थः । ननु विधेयत्वे ऽभ्य-
भ्यासस्य जीवनपरिमितकालान्वयान्यथानुपपत्तितः प्रतीतेर्धातोर-
भ्यासलक्षणायां व्यापाराभावाददोष इत्याशङ्कते *नन्विति* शा-
ब्दत्वं विनाभ्यासस्य विधान्वयायोगेनान्यथानुपपत्तितः प्रतीतिस-
म्भवे ऽपि धातुव्यापारस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वादपरिहार्या लक्षणे-
त्याशयेन परिहारं न चेत्यादिभाष्यसूचितमाह *सत्यामिति* श्रु-

तिश्चेत्यादिसुत्रार्थोपसंहारभाष्यम् । एकहेलया व्याख्यातुमाह * तदि-
ति * पञ्चम्यर्थे तदित्यवययम् उभयशब्देनाव्यातायवज्जीवपदाविष-
यतया श्रुतिशब्दो व्याख्यातः । अनुवादोक्तेरुद्देशाशयतोद्दिश्ये-
त्यनेनोक्ता ।

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत त-
त्रानर्थकमन्यत्र स्यात् ॥ ३ ॥

अप्रतिपातनलक्षणलिङ्गदर्शनादपि कर्तृधर्मो यावज्जीविक-
तैति प्रतिज्ञाय कर्मधर्मे हि यावज्जीवकत्वे सति जीवनपरिमितदर्श-
पूर्णमासकालैक्याद्दर्शपूर्णमासयाजित्वानुपक्रमरूपातिपातनयोः का-
लभेदेन विरोधपरिहारानुपपत्तयो दर्शपूर्णमासयाजी स तदुप-
क्रमेदेवेत्युपक्रमेण दर्शपूर्णमासयाजी तदुपक्रामित्वरूपेण वाहि-
नेव धूमो नियम्येतेत्यनुपक्रमरूपातिपातनानुपपत्तिरित्येवं तदुपपाद-
नार्थत्वेन कर्मधर्मे हि प्रक्रान्तमित्येतावता भाष्येण प्रक्रान्तमेवेत्यव-
धारणया प्रक्रान्तं सदिति पाठे तु सच्छब्देनावधारणसूचनया म-
ध्यमसूत्रावयवं व्याख्याय यावज्जीवेत्यादिना कर्मधर्मपक्षे उपक्रम-
रूपातिपातनायोगादसमापनरूपमतिपातनं वाच्यं तत्र च यावज्जी-
वकालेन समापनावगतेस्तावति काले ऽतिपन्ने कर्मणो ऽतिपत्तिः
स्यात्तत्र च स्मृतस्य प्रायश्चित्तानुष्ठानाशक्तेर्निमित्तभूतातिपातनवच-
नादन्यत्रैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यादित्येवम् अन्यावयवो
व्याख्यातः । तत्र जीवनान्त्यकालात्प्रागप्यसमाप्तिरूपातिपत्त्युपपत्तेः ६३४
काले ऽतिपन्ने कर्मातिपत्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासपूर्वं सर्वं भाष्यं
तात्पर्यतो व्याचष्टे * अतिपत्तिरिति * स्वधर्मभूतकालातिक्रमः
कर्मकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारे ऽतिपत्तिर्नानुपक्रमो समाप्तिर्वा तत्प्रयो-
जकस्तु पुंव्यापारो ऽनुक्रमणासमापनोपलक्षितो विध्यविज्ञानाख्यो
ऽतिपातनमित्याशङ्कानिरासाशयः । सिद्धान्ते तु कालभेदादेकस्मि-
न्मासे दर्शपूर्णमासानुष्ठानालुब्धदर्शपूर्णमासयाजिव्यपदेशस्य मा-
सान्तरे ऽनुपक्रमणरूपमसमापनरूपं वातिपातनं प्रायश्चित्तविधिश्च
सम्भवतीत्याह * मत्पक्षे त्विति * प्रायश्चित्तविषयत्वेन स-
म्भवतीत्यनुपपन्नः । ननु जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्याद्दर्श-
पूर्णमासयाजिनो ऽतिपातनप्रायश्चित्तविध्ययोगे ऽप्यभ्यासकालभेदा-
दादुभयं सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * पूर्णमासमावास्या-
शब्दयोरभ्यासलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावादभ्यासातिपातनस्य निमि-
त्तत्वावगतेर्नाभ्यासकालभेदाभ्युपगमेन विरोधपरिहारः सम्भव-

तीत्याशयेन परिहरति * न शक्यमिति * ननु पौर्णमास्यमावा-
 स्याशब्दयोः कालवाचित्वात्तस्य च जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासप्र-
 योगविषयत्वायोगादनभ्यासविषयत्वावगतेरभ्यासविषयकालाति-
 पातनस्य निमित्तत्वं प्रतीयतइत्याशङ्कते * ननु चेति * अवयववि-
 पयः कालकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारो ऽतिपत्ताख्यो ऽतिक्रमो निमित्त-
 भूतानिपानाख्यपुङ्ग्वर्तकप्रयोजकव्यापारविषयत्वान्निमित्तत्वेनोक्तः । प-
 रमार्थतस्त्वतिपातनं नामेति परिहारग्रन्थालोचनया कालातिपा-
 तनान्यनिमित्तत्वशङ्कार्थो लक्ष्यते कालस्यातिपत्त्याख्यं प्रयोज्यव्या-
 पारं प्रतिकर्तृत्वाभावात्कालातिपातनस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीति
 परिहरति * नैनदिति * कालेन कर्मणातिक्रमणीयमिति काल-
 कर्तृकर्मविषया ऽतिपत्त्यविधेः कालस्यातिपत्त्ययोगमिति हेतुत्वमु-
 क्तमुपपादयितुम् * यस्य हीत्याद्युक्तम् * प्रधानस्याङ्गमनतिक्रमणीयं
 नाङ्गस्य प्रधानमित्येतदेव कुत इत्यपेक्षायाम् * तदेव चेत्युक्तम् * स-
 गुणत्वायानतिक्रमविधानात्प्रधानस्य च सगुणत्वापेक्षणात्प्रधान-
 स्यैवाङ्गमनतिक्रमणीयमित्याशयः । अनुष्ठानाननुष्ठानरूपत्वाच्चा-
 ६३५।३ तिक्रमानतिक्रमयोरनुष्ठेयकर्मधर्मतैव युक्त्याह * तदेव चेति *
 अनुष्ठानमात्मा स्वभावो धर्मो गस्येति विग्रहः अतः पौर्णमास्यमा-
 वास्याशब्दवाच्यकर्मातिपातनस्य निमित्तत्वादभ्यासस्य च पौर्ण-
 मास्यभावास्याशब्दवाच्यत्वाभावादतिपातनप्रायश्चित्तविध्यालिङ्गता
 युक्ता इत्युपसंहरति * तस्मादिति *

व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात्॥४॥

दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालत्वदर्शनाच्च कर्मधर्मपक्षे दर्श-
 पूर्णमाससमाप्त्युत्तरकाल कर्मकालाभावादनर्थकमन्यत् सोमया-
 गाविधानं स्यात्तदर्थवत्त्वाय तु सोमयागस्य दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तर-
 कालं कालो ऽस्तीत्यभ्युपगमे यावज्जीवकालसमाप्त्यत्वायोगात्प्रति-
 मास दर्शपूर्णमासकर्मप्रयोगाङ्गभेदः स्यात् स च यावज्जीविकत्वस्य
 कर्तृधर्मत्वपक्षे पौर्णमास्यमावास्याकालावच्छिन्नस्य जीवनस्य प्र-
 तिमासं भिन्नस्य निमित्तत्वाद्युज्यते न कर्मधर्मपक्षइत्येवं तत्रानर्थ-
 कमन्यत् स्यादिति पूर्वसूत्राद्यवयवानुपगमेण व्याख्यां सूचयितुं कथम-
 नर्थकमन्यत् सोमयागाविधानं स्यादिति प्रश्नपूर्वं कथमित्यादिभाष्ये-
 ण सूत्रं व्याख्यातं तदभ्याससमाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्मधर्मपक्षे
 ऽपि सम्भवात् समाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्तृधर्मत्वाल्लिङ्गत्वशङ्कानिरा-
 सपूर्वं व्याचष्टुं * दर्शयति * यथैव पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरभ्या-

संवाचित्वाभावाच्च प्रतिमासमभ्यासापत्तिः प्रायश्चित्तनिमित्तं किं
 तु यावज्जीविकाभ्यासापत्तिस्तथैव दर्शपूर्णमासशब्दयोरभ्यासवा-
 चित्वाभावाद्यावज्जीविकाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतैव स्यात् न
 प्रतिमासाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतैति शङ्कानिरासार्थः । काल-
 श्चेदित्यादिसूत्रावयवं स्वयमन्यथा व्याख्यास्यन् भाष्यव्याख्याते ऽर्थे
 तावद्योजयति * सूत्रमपीति * अन्यथा व्याख्यातुमाह * कालश्चेदि-
 ति * कर्मान्तरणं सोमयागादिना दर्शपूर्णमासकर्मणोरविच्छेदे स-
 त्यपि को दोष इत्यपेक्षायां दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालविधिविरो-
 धो विचार एतद्यज्ञस्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते ऽन्यस्य तन्त्रं
 प्रतारयते इत्यादिनिन्दोक्तीतनिषेधविरोधश्चेति दोषद्वयमुक्तं लिङ्गद-
 र्शनसाध्यमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * अनुध्यायिनीजरामरण-
 निर्मोकवचनरूपस्याभ्यासार्थदर्शनवद्यज्ञस्य व्यपवर्गसूत्रार्थत्वाभावात्त-
 द्वाद्याख्यावेलायामुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कापवर्गसूत्रार्थत्वाभावे
 * ऽप्यनित्यत्वात् नैवं स्यादित्युत्तर * सूत्रस्यनैवंशब्देन परामर्शसि-
 द्ध्यर्थं तत्समीपे मुक्तकस्याभ्यासार्थदर्शनद्वयस्योपन्यासं इत्याह * मु-
 क्तकेति * सूत्रानारूढस्योपन्यस्तस्य सौत्रेण शब्देन परामर्शमाश- ६
 ङ्क्य विशेषतः केन चित् सूत्रेणानुक्तत्वे ऽपि सामान्यतो लिङ्गदर्शन-
 सूत्रगोचरतोक्ता । अनुध्यायिनीवचनं व्याख्यास्यत् अतिपातनप्राय-
 श्चित्तादीनां लिङ्गदर्शनानां विधिरूपत्वादस्यापि विधिरूपत्वशङ्कां
 निवर्त्तयितुमर्थवादत्वं तावदाह * तद्यथेति * लिङ्गदर्शनसूत्रे ऽनु-
 ध्यायिनीजरामरणनिर्मोकवचनयोरपि नियमलिङ्गत्वादुदाहरण-
 त्वसम्भवसूचनार्थस्तद्यथाशब्दः । अर्थवादत्वासिद्ध्यर्थं विध्यन्तरशेष-
 भूतत्वे ऽभिहिते होमादिनिषेधार्थत्वाद्भिध्यन्तरशेषत्वायोगमाशङ्क्य
 दीक्षितो न ददातीत्यादिवाक्यान्तरणैव होमादेः पर्युदस्तत्वाज्जाग्नि
 होत्रं जुहोतीत्यादरनुवादत्वं दीक्षितस्येत्यनेनोक्तं व्याचष्टे * एतावन्तं
 हीति * य आहृत्यादिभाष्येणाभिमुख्यार्थत्वादाहो हकारस्य च
 निश्चयार्थत्वादात्मावृत्तरूपेणाभिमुख्येन यो भागो निश्चितो भवति
 तस्मिन्नदीयमाने ऽनुध्यायिनीवचनं भवतीत्यनुध्यायिनीपचनाद्भाग-
 स्य नियतत्वमुत्क्वा यज्ञेत्यनेन व्यतिरेकमुखेनोपपाद्य नियतश्चेत्यनेन
 भागनियतत्वद्वारानुध्यायिनीवचनस्य नियमलिङ्गतोपपादिता तत्-
 सर्वं सङ्क्षिप्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * एतदिति * कर्म धर्मपक्षालिङ्गा-
 योगोक्त्यर्थं नेति भौष्यं व्याचष्टे * कालेति * तस्मादित्युपसंहारभा-
 ष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * जरामरणनिर्मोकोक्तलिङ्गत्वांस्त्यर्थ-
 मपि च श्रूयतइति भाष्यं व्याख्यातुं यथाभागस्य नियतत्वं नियमलि-

ङ्गं तथा जरामृत्युभ्यामेव निर्मुच्यतइति जरामरणयोरपि निर्मोक्त-
कारणयोर्नियतत्वं लिङ्गमित्यादिदिशति * एतेनेति * जराविधेरन्य-
तो ऽप्राप्तत्वाद्नेनैव वाक्येन विधि सूचयितुं विधानशब्दः । जरंति
भाष्यं व्याचष्टे * काभ्यत्वेति *

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

जरामरणवाक्यस्य प्रागेवोपन्यस्तत्वात्पुनरुपन्यासां ऽनर्थ-
इत्याशङ्क्याह * यदेवेति * तत्सूत्रस्थेनैवंशब्देन परामर्शार्थं प्रागुप-
न्यस्तं वस्तुतस्त्वेतत्सूत्रार्थएवान्यार्थदर्शनद्वयमुपलक्षणार्थं त्वेकमु-
पन्यस्तमित्याशयः । सूत्रं योजयति * नियमेति * यदेतदनुध्यानं
जरामरणनिर्मोचनं चोक्तं तद्भवत्पक्षे कर्मणो ऽनित्यत्वायोगाद्यशक्तं
तथा न स्यादित्यर्थः । लक्षणाभ्युपगमे ऽपि जीवनस्यानियतपरिमा-
णत्वात्तु यत्काललक्षणार्थत्वमुक्तं तन्नैवं स्यादित्येवं स्वयमन्यथासूत्रं
व्याचष्टे * अथ वेति * सूत्रार्थमुपपादयति * तन्नामेति * नित्यशब्द-
व्याख्यानार्थम् * कियतापीत्युक्तम् * चन्द्रादर्शनस्य ज्यातिःशा-
स्त्रान्नियतपरिमाणेनामावास्याकालेनाविनाभावानुपपत्तौपलक्षणत्वं
युक्तं जीवनस्य तु कियता कालेनाविनाभावानुपपत्तौ युक्तोपलक्षण-
तैत्यर्थः । यस्मादनियतपरिमाणत्वाज्जीवनकालमुपलक्षयितुं न शक्नो-
ति तस्मादेतज्जीवनमेवमुपलक्षणमापद्यते यदुततज्जीवनमेवंभूत-
मनियतपरिमाणं यदा भवेत्तदा जुहुयाद्यजत वेति ततश्च कादा-
चित्कत्वान्निमित्ततैव स्यादित्याह * तदिति * ननु नियतनिमित्त-
त्वान्नियत कर्मेत्याद्यसिद्धान्तसूत्रस्थभाष्ये नियतनिमित्तत्ववशेन कर्म-
णो ऽवश्यकर्तव्यतोक्तिज्जीवनस्यानित्यत्वान्निमित्तत्वाभ्युपगमे विरु-
ध्येतेत्याशङ्कते * कथं तर्हीति * यावदात्माधिष्ठितत्वरूपेण श-
रीरमस्ति तावत्प्राणधारणाख्यं जीवनं नियमेनास्तीत्येवमाशयं भाष्ये
जीवननित्यत्वाभिधानमिति परिहरति * यावच्छरीरेति *

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

यावज्जीविकाभ्यासपक्षे च दर्शपूर्णमासवत्तद्विकृतीनामप्य-
भ्यासापत्तेः सर्वासां चैकस्मिन्काले ऽभ्यासस्याशक्यत्वाद्भिरोधः
स्यादित्येवं सूत्रव्याख्यामिति श्रुत्यादिभाष्यं नियमपक्षे ऽपि विरो-
धस्याभ्यासयुक्तमाशङ्कापपादयति * नियमः सन्निति * नियम-
स्यावश्यकर्तव्यरूपस्य प्रत्यवायपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थत्वादनतिदेशो
ऽष्टमे वक्ष्यतइत्यर्थः । नन्वतिदेशप्राप्तो ऽपि यावज्जीविकालो य

इष्ट्येति वाक्योपदिष्टेन सद्यस्कालत्वेन बाधितइत्याशङ्कते * अनु-
चेति * अविरोधान्न बाध्यतइति परिहरति ।

नैतदिति कर्तुस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं
निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

ननु कर्तृधर्मपक्षे ऽपि यावज्जीवशब्देन जीवनपरिमितकाल-
त्वाक्तेस्तुल्यो विरोध इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन यथाभाष्यं सूत्रं योज-
यति * कर्त्रेति * व्यपवर्गदर्शनानुक्तावपि सूत्रार्थः पर्यवस्यतीति
सूचनाय * एतावदित्युक्तम् * निमित्तपक्षे दर्शपूर्णमासाविष्टे-
त्यपवर्गदर्शनावकल्पेः कालश्चेत्कर्मभेदः स्यादित्यनेनैवोक्तत्वाद्दर्शना-
न्तरानुदाहरणाच्च व्यपवर्गदर्शनोक्तिरयुक्तेत्याक्षिपति * यस्त्विति *
दर्शनशब्दो याज्ञिकस्थितिलक्षणसिद्धान्ताशयो न तु लिङ्गदर्शना-
शय इत्येवं समाधत्ते * तत्रेति * व्यपवर्गसिद्धान्तोक्तेरपि पौन-
रुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वसूत्रस्थभाष्यालोचनया विकृतिविषयतोक्ता प्रकृ-
तिन्यायेनैव विकृतीनामपि व्यपवर्गसिद्धान्तोपपत्तिसिद्धेर्मन्दफ-
लत्वेनापरितोषात्स्वयमन्यथासूत्रं व्याचष्टे * अथ वेति * उपस-
हारार्थत्वे सूत्रस्यानतिरिक्तार्थत्वात्फलगुत्वापत्तेरत्राप्यरितोषान्निय-
मपक्षे कालवाचियावज्जीवशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य नियमवाचितया
यावज्जीवशब्दव्याख्यार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * उक्तेन न्या-
येन कर्तृधर्मनियमे सिद्धे सति कालशास्त्रतयाभासमानमपि
यावज्जीवपदं वस्तुतो निमित्तशास्त्रमेव स्यादित्यर्थः । श्रुतिसंयोगो-
क्त्यैव कालवाचित्वनिरासेन निमित्तवाचित्वसिद्धेरत्राप्यपरितो-
षात् स्वमतेन निरूढपश्वादिषु नैयमिकत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
अथ वेति * पट्सु पट्सु मासेषु पशुना यजेत चतुर्षु मासेषु चा-
तुर्मासैर्यजेतेत्यादिशब्दनोक्तम् । कालशास्त्रत्वेनाभासमानस्य वी-
प्सायोगमात्रेण कथं निमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याशङ्क्याह * न ता-
वदिति * काम्यस्य वा ज्योतिष्टोमप्रयोगस्य वसन्तकाल उपदिश्येत
एव वा अनूणोयः पुत्री यज्वा ब्रह्मचर्यवासीत्यनुणवाक्याद्वावगतस्य
नैयमिकस्य तत्र काम्यस्य तावद्यावदिच्छयावृत्तौ कालस्याप्यङ्गत्वेन
हेतुना वीप्सां विनापि प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादावर्त्यमानतया स्थि-
तत्वाद्गीप्सानर्थक्यापत्तेर्वसन्ते वसन्तइत्येवं वीप्सायुक्तत्वेन कालो
न शक्यो वक्तुं नैयमिकस्य च ज्योतिष्टोमप्रयोगस्योपदिश्यते तत-
श्चौलोपनयनादिवत् सकृत्प्रयोगमात्रेण नैयमिकविध्यसिद्धेर्नि-

६३८१ फलवृत्त्ययोगात्तद्वाचिका वीप्सानर्थिका स्यात् इत्यर्थः । ननु नैय-
मिकस्यापि प्रयोगस्य कालोपदेशे द्वित्रादिषु वसन्तेषु प्रयोगविध्यर्था
वीप्सा भविष्यतीत्याशङ्क्यानवस्थितशास्त्रार्थापत्त्या निरस्यति * न
चेति * अतः सर्ववसन्तव्याप्त्यर्थत्वाद्वीप्साया निमित्तत्वं च,
विना व्याप्तेरप्राप्तत्वेनानुवादायोगादेकस्मिंश्च प्रयोगे ऽनेकवसन्त-
साहित्यसम्पादनाशक्तेर्विध्ययोगान्निमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याह *
तस्मादिति * नन्वधिकरणवाचिन्या सप्तम्या कालस्याङ्गत्वावग-
तेर्निमित्तता न युक्त्याशङ्क्याह * सप्तम्यपि चेति * अत्रार्थे
सूत्रं योजयति * तेनेति * ज्योतिष्टोमन्यायं पदवादिष्वतिदिश-
ति * एतेनेति *

॥ अथ सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तनिन्दा ऽशक्तिसमाप्ति
वचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु क-
र्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

पङ्क्तिधर्म्यापि कर्मभेदस्योक्तत्वादनर्थकमेतदधिकरणमित्या-
शङ्क्य शाखान्तराख्यकारणान्तरनिरासार्थत्वं तावत्परमतेनाह * उ-
क्तेति * प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वादिदं कर्म शाखान्तरीयकर्मभिन्न-
मिति बुद्धेः शाखान्तरान्यभेदकत्वशङ्कानुपपत्तेः कारणान्तरनिरा-
सार्थत्वायेंगेनापरितोषात् स्वमतेनोक्तषट्कमध्ये एव संज्ञागुणाभ्या-
साशङ्कानिरासार्थमाह * तत्रैव चेति * रूपादेः षट्कबाह्यत्वात्क-
थं तन्मध्यताशङ्क्याशङ्क्य केनचिदपूर्वसंयोगादिप्रकारेण षट्कान्य-
तमरूपत्वाशङ्केका कथं निन्दादेः षट्कान्यतमप्रकारत्वमित्याशङ्क्या-
ह * तदिति * सिद्धान्ते प्रतिषेधार्थं निन्दादेर्गुणप्रकारत्वमुदिता-
नुदितकालसंयोगभेदादित्यत्र शाखान्तरीयाणां गुणानामित्यादौ च
पूर्वपक्षवार्तिके योजयिष्याम इत्यर्थः । ननु पूर्वत्रासम्भवेन गुणस्य
भेदकत्वावुदितानुदितकालस्य चोत्पत्तिशिष्टत्वाभावेनार्मश्रादिवत्
पूर्वसंयोगासम्भवेहेतुत्वायोगाच्छाखान्तरीयस्य च कर्मणो ऽनवग-
त्वेनाप्रत्यभिज्ञानाच्छाखान्तरीयस्य गुणस्य शाखान्तरीयं कर्मणि वि-
ध्यसम्भवेन भेदकत्वस्याशङ्कनीयत्वाच्छाखान्तरीयगुणानां चैकशा-
खायै कर्मण्युपसंहाराशक्तः शाखान्तरीयकर्मानवगमस्यैव हेतुत्वा-
च्छाखान्तरीयत्वसहकृतस्यैव गुणस्य भेदकत्वेनाशङ्कनीयत्वावगतेः
पुनः श्रुतेश्च सिद्धान्ते शाखान्तरीयत्वेनैवाभेदकत्वमिधानाच्छा-

खान्तरीयाणां यथोदाहरणत्वं तथा वेदान्तरीयस्यापि कर्मणः शा-
 खान्तरीयाध्यायिभिरनवगमाविशेषाद्वेदान्तराणामप्युदाहरणीयत्वा-
 वगतेः शाखान्तराणीति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्कते * कथं पुनरिति *
 केषां चिदुपलक्षणत्वेन समर्थनं दूषयितुमुपन्यस्यति * के चि-
 दिति * त्रयी विना सर्वाङ्गापेतकमनिवगनेर्वेदत्रयस्याप्यध्ययत्वा-
 च्छाखान्तरीयन्यायासम्भवेन दूषयति * न त्विति * श्लोकं
 व्याचष्टे * यत्र हीति * औदगात्रे वा वेदे यत्कर्म द्रव्यदेवतासंयु-
 क्तमाप्नायते तत्र कथमित्यपेक्षायामाह * यत्त्विति * अनेकवेदार्था-
 तस्य कर्मणो यत्र द्रव्यदेवाप्नानं तत्रैवोत्पात्तवेदान्तरे गुणमात्रवि-
 ध्यर्थश्रुतिरित्येतदेव तृतीयाधिकरणसूत्रेण द्रढयति * तथा चेति *
 तस्माद्युक्तमेव भाष्यमित्याह * तस्मादिति * नामविशेषदर्शनाद्ग-
 णविशेषदर्शनादित्यादिप्रत्येकं दर्शनशब्दान्वयेन सूत्रव्याख्यां दृश्य-
 तेशब्देन सूचयन्नाम्ना भेदोक्तिं व्याचष्टे * तत्रेति * ना-
 मरूपयोर्विशेषोक्त्यन्वयो भेदोक्त्या सूचितः । नामभेदो यद्भेदका-
 रणं तत्तावदिह दृश्यतइत्यर्थः । नन्विति भाष्येण काठकादिनाम्नोऽव-
 ध्यस्मरणोनानादित्वावधारणाद्वैशम्पायनान्तर्वासिपुरुषवाचिककठश-
 ब्दप्रकृतिकत्वे चादिमस्त्वापत्तेश्चरणाख्यब्राह्मणावान्तरजातिवाचि-
 ककठशब्दप्रकृतिकत्वावगमात्तस्माच्च परतस्तेन प्रोक्तमिति विहितस्या-
 राप्रत्ययस्य कठशब्दपरतया विध्यभावेन कठचरकाल्लुगिति स्मृतेर्लु-
 गभावात्स्वार्थिककप्रत्ययान्तत्वेन काठकमिति रूपावगतेर्ग्रन्थस्यैव
 प्रवाच्यतयैतन्नामकत्वावसायात्कर्मनामत्वायोगमाशङ्क्य सत्यमित्य-
 नेन तस्येदमित्यस्मिन्नर्थे गोत्रचरणाद् बुजिति चरणावाचितः कठ-
 शब्दाद् बुज्प्रत्ययोत्पादनेन तदादेशाक्रान्तत्वात्काठकशब्दव्युत्पत्त्यव-
 गतेस्तस्य च धर्मसमाप्ताययोरिष्यतइति स्मृत्या कठसम्बन्धिसमा-
 प्नायविषयत्ववत्तत्सम्बन्धिधर्मविषयत्वस्याप्यवगत्यविशेषाद्विभक्त्यै-
 क्यहेतुकसामानाधिकरण्याविशेषाच्च धर्मरूपकर्मनामताप्युपपा-
 दितेत्येवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * रूपाद्भेदोक्तिं व्याचष्टे *
 तथेति * आमिक्षावाजिनदृष्टान्तेनोपपादितेन गुणत्वेन रूपभेदस्य
 भेदत्वे कपालसंख्याया यागगुणत्वाभावादभेदकत्वमाशङ्क्य गुणस्य
 तु विधानार्थ इत्यत्र कपालार्थनाया अपि संख्याया यागं प्रत्यङ्गत्व-
 रूपगुणतोक्ताद्यदृष्टान्तेन स्मारिता धर्मविशेषस्यापि गुणत्वमुपपाद-
 यितुमाह * कारीरीति * कारीर्याद्यध्यनकालेऽनुष्ठेयमानस्य भूमि-
 सोजनादेः कैमथ्याकाङ्क्षायां फलवतः कारीर्याद्वर्वाक्याध्ययनद्वारा
 स्मृतिहितस्य प्रकरणानाम्नातेतिकर्तव्यताग्राहित्वायोगेऽप्यध्ययन-

स्य दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थेति कर्त्तव्यताग्राहित्वायौगात्सन्निधानाख्येन
स्थानेन कारिर्यादीतिकर्त्तव्यतावगतेगुणत्वे ऽपि कर्माङ्गभूतज्ञानद्वान्-
रत्वेन विप्रकृष्टतरत्वाद्भेदेनोपादानमित्यर्थः । साक्षादितिकर्त्तव्यता-
त्वानिरासार्थः स्थानीयशब्दः । अश्वघासादिग्रहणस्योदाहरणार्थत्वेन
धर्मान्तरस्यापि ग्रहणसिद्धेर्विशेषानभिधानाच्चान्यधर्मोक्तेरुदाहर-
णान्तरार्थत्वायोगादानर्थक्यमाशङ्क्याह * पर इति * अश्वघासादे-
रिति तन्त्रेणान्ययोगनिमित्तापादानपञ्चमीत्वेन व्याचष्टे * अश्वेति *
पुनरुक्तत्वमभ्यासत्वेन व्याचष्टे * पुनरुक्तत्वेनति * निन्दाया गुणत्वं
तावदुपपादयति * निन्दायामपीति * पूर्वपक्षे निन्दाया निषेधमात्र-
पर्यवसानाभ्युपगमनिन्दासंयोगेनोदितानुदिनकालयोर्निषेध्योर्गुण-
योर्भेदादित्येव योज्यम् । अनुदितहो मनिन्दां व्याचष्टे * उदितेति *
निन्दाया निन्ध्यनिषेधापेक्षत्वावुदित एवेत्यवधारणाभ्युपगमेनानुदि-
तहोमो न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे तस्मादिति योज्यम् । उदितहोमनिन्दां
व्याचष्टे * इतरे पुनरिति * प्रवृत्तायान्नदानोक्तेर्निन्दात्वाभिव्यक्त्यर्थः यः
पूजामित्युक्तम् * प्रवृत्तशब्दव्याख्यानाथार्थतिक्रान्तोक्तिः अतिश्रान्ता
यान्नदानाशक्तिमाशङ्क्य * व्याहृत्यहीत्युक्तेत्युक्तम् * तरमादित्यु-
दितहोमो न कार्य इत्येवं योज्यम् । निन्दाया निन्ध्यन्तरविधिशेषत्वात्त-
द्वादशैकादशकपालत्ववद्विकल्पेनाविरोधमाशङ्क्य वैकल्पिकत्वे स-
त्युभयवाप्यवैगुण्यान्निन्दानुपपत्तेर्विरोधपरिहारायोगोक्त्यर्थं संप्रति
६४०।२ भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * अशक्तेर्गुणत्वमुपपादयति * अशक्तीति *
समाप्तिभेदस्याप्येकस्मिन्कर्मणि निवेशासम्भवेन भेदकत्वात् समा-
प्तिवचनस्यापि गुणतेत्याह * समाप्तीति * अस्माकं यो ऽग्निः सो
ऽन्वारोहेषु समाप्यते ऽन्येषामन्यत्रेति समाप्तिभेदाः समाप्त्युक्त्या
भेदकत्वेन विवक्षितभेदशब्देन सूचितम् । क्व चिच्छान्नायामुदितका-
लातिक्रम इति प्रायश्चित्तनिमित्तं क्व विदनुदितकालातिक्रम इति
प्रायश्चित्तनिमित्तभेदस्यापि निन्दावन्निषेधगमकत्वेनैव भेदकत्वात्पृ-
थगुपगमासनार्थक्यमाशङ्क्याह * निन्दयेति * प्रायश्चित्तनिमित्ता भेदः
प्रायश्चित्तभेद इति मध्यमपदलोपी समासः वृद्धिशब्दव्याख्यानाथैवै-
गुण्योक्तिः । एकेनैवोदाहरणेनान्यार्थदर्शनव्याख्यासिद्धेरुदाहरणप-
ञ्चकानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति * परिहारेति * यदीत्यन्यार्थदर्शनं
व्याचष्टे * यदीति * इष्टवतामिति भाष्यादिप्रथमयज्ञतानिप्रथम-
यज्ञता च द्वयमपि लिङ्गमिति भ्रान्तनिरासायानिप्रथमयज्ञत्वस्यैव
लिङ्गत्वमाह * द्वादशाह इति * ताण्डुकइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *
ताण्डुकेति * ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सति यज्ञान्तरेभ्यः प-

आन्प्रयोगे प्राथम्याभावाच्चेष्टक्यापत्तेः यज्ञान्तराणां च प्रथमप्र-
योगे ऽप्यवैगुण्यापत्तेरन्येन यजेतेति चान्यशब्दसमभिव्याहृतस्य
यजेर्यज्ञान्तरवाचित्वात्तत्परिण प्रत्ययेन ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यवि-
भावव्यन्तश्रुतिवाधापत्तेः सामयागान्तराणां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भाव-
रूपधर्मविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यस्य वार्त्तिककृतैव पञ्चमे व्याख्या-
स्यमानत्वाद्यजुर्वेदोत्पन्नत्वेन च ज्योतिष्टोमस्य सामवैदिकताण्डु-
कशाखागतत्वाभावात् सारस्वतसूत्रे च ज्योतिष्टोमपूर्वत्वात् सर्व-
कर्मणामिति आष्यदर्शनादेकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे
सति पक्षद्वये ऽप्यदीक्षितदर्शनानुपपत्तिसम्भवात् तन्निष्ठैर्लिङ्गप-
रिहारसूत्रे सर्वशेषत्वोक्त्यानर्थक्यापत्तेर्द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चा-
द्भावलक्षणाार्थं ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति इत्युक्तिम-
ङ्गीकृत्य प्रकृतशाखागताद् द्वादशाहादन्यनाण्डुकशाखागतं द्वादशाहं
प्रति ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सति प्रकृतशाखागतस्य द्वादशा-
हस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमान्प्रतिशाख द्वादशाहाख्यकर्मभेदे
सत्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वं द्वादशाहकर्तृविशेषणं युक्तं भवतीति व्याख्येयम्।
ननु सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावाद्यजुर्वेदोत्पन्नज्योतिष्टोमप्राथम्य-
प्रतीतेः कर्मभेदे चाविशेषात् सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यापत्तेरेकं च द्वा-
दशाहादियज्ञं प्रति सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यायांगात् सर्वशाखोत्पन्ना-
नां द्वादशाहादियज्ञानां ज्योतिष्टोमः प्रथम इत्यर्थावगतिद्वारा सर्व-
शाखागतानां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भाववगतेरुदाहृतवाक्य-
युक्तशाखागतस्यापि द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमात्कर्म-
भेदे ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्कानिराससूचनार्थोत्तर-
शब्दः । यज्ञान्तरधर्मभूतपश्चाद्भाववच्छेदकत्वेन ज्योतिष्टोमस्य परा-
र्धतयोपादानात्पारार्थ्ये चैक इष्यतइत्यनेन न्यायनैकस्यैव ज्योतिष्टो-
मस्य प्राथम्यावसायाच्चेतद्वशेन सर्वशाखास्थानां द्वादशाहानां ज्यो-
तिष्टोमपश्चाद्भाववगतिरित्याशयः । सर्वशाखासु कर्मैक्ये तु सर्वशा-
खास्य द्वादशाहं प्रति ज्योतिष्टोमप्राथम्यनियमात्तद्द्वारा सर्वशा-
खास्यस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमावगतेरदीक्षितदर्शनं
द्वादशाहे न स्यादित्याह * एकत्वे त्विति * ज्योतिष्टोमः प्रथमो
यस्मात्स ज्योतिष्टोमप्रथमस्तस्य भावो ज्योतिष्टोमप्राथम्यामिति बहु-
व्रीह्यभ्युपगमेन वा सर्वशाखास्यस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमप्राथम्यनि-
यमादित्येवं योज्यम् । तथा चेति द्वितीयान्यार्थदर्शनभाष्यं व्याचष्टे
* तथेति * अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं बहिर्वेदीति वेद्यग्रे विहितस्य
यूपमानस्यातिदेशेन यूपैकादेशिनीं प्राप्तस्य वेदिदेशातिक्रमायोगाद्धेदि-

मानस्य वेद्याधारस्य श्येनादिपक्ष्याकारस्थलावयवभूतपक्षद्वयसम्मानस्य
 चार्थप्राप्तत्वेनानुवादोपपत्तेः प्रत्यक्षाविधिविरोधे ऽर्थवादकल्प्यविध्य-
 योगात्पक्षं सम्मानं निन्दित्वा वेदिसम्मानपरिग्रहः शास्त्रान्तरीयस्य
 विरोधिना वचनान्तरस्य तच्छास्त्रीयं कर्मण्यप्राप्तिं द्योतयतीत्यर्थः ।
 एतदेवोपपादयति * वचनान्तरे हीति * चतुर्विंशतिप्रक्रमवचन-
 देशे रथाक्षमात्रान्तरालानाम् एकादशानाम् यूपानां मातुमशक्यत्वा-
 द्दद्यासमात्राणि पक्षपुच्छानि भवन्तीति च पक्षयोर्वासमात्रत्वविधा-
 नात्पक्षसम्मानपक्षो सुतरामशक्तेर्विशेष इत्याशयः । तस्मादपी-
 त्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अपरं चेति तृतीयान्यार्थ-
 दर्शनात् भाष्यं व्याचष्टे * द्वे इति * स्तोत्रियावाचिसंस्तुतशब्द-
 रनिर्द्धारणपट्टीयोगाद् द्वित्रिसंख्ययोः स्तोत्रियाविषयत्वोक्तिः दश-
 काख्यत्वेन विराट्शब्दं व्याख्यातुं दशकशब्दः । अतिरेकोक्त्याऽतिरात्र-
 संख्यज्योतिष्टोमविषयत्वप्रदर्शनायातिरात्रशब्दः अपि चेति चतुर्थो-
 न्यार्थदर्शनभाष्यं नासौमयाजी सन्नयतीत्यसौमयाजिनं साक्षादय-
 निपद्यो नेन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य तत्स्थाने विधानादीनष्टप्रथमयज्ञानां
 पुरोडाशित्वेन विवक्षितानां दीक्षितादीक्षितदर्शनेनैव गतत्वादयुक्तमा-
 शङ्क्य समाधत्ते * पुरोडाशीति * पञ्चमान्यार्थदर्शनभाष्यं व्या-
 चष्टे * किं चेति * नानाकर्मत्वेति भाष्यं व्याचष्टे * उपहव्येति *
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति *

६४१।३

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * सर्वत्रेति * रूपशब्दोक्तद्रव्यदेवतव्यतिरि-
 क्ताङ्गाशयो गुणशब्दः संयोगचोदनयोर्ग्रेहणायादिशब्दः । शास्त्रा-
 स्थानां ब्राह्मणानामेव विधायकत्वात् सर्वशास्त्राभ्यां ज्ञानं यस्य कर्म-
 णस्तदेकमित्युक्ते सर्वेभ्यां ब्राह्मणमार्गेभ्यां ज्ञानं यस्य तदेकमित्युक्तिः
 पुनरुक्तेत्याशङ्क्याह * सर्वेति * अत्रोदाहरणमाह * तद्यथेति *
 गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकतयाः स्वय-
 मेव वक्ष्यमाणत्वादौद्वात्रे ज्योतिष्टोमानुत्पत्तेस्तद्गभूतस्तोत्राद्याशया
 ज्योतिष्टोमोक्तिः । अर्थसंयोगस्येति भाष्यं व्याचष्टे * संयोग इति *
 संशब्दस्य समीहितवाचित्वात्फलस्यैव च समीहितत्वात् समी-
 हितेन योग इत्यवयवार्थसंयोगात्फलान्वयवाची संयोगशब्द इत्या-
 शयः । रूपमपीति भाष्यं व्याचष्टे * रूपमिति * पुरुषेति भाष्यं
 व्याचष्टे * चोदनेति * नामधेयं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टो-
 मादीति * तेनेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

शाखान्तरस्य भेदकत्वं शङ्कितुमापातनिकां तावत्करोति* न चेति*
 व्याचष्टे* प्रमाणान्तरवदिति* असन्निधानेनैव कारणेन शाखान्तरा-
 ध्यायिभाष्यं शाखान्तरीयस्य कर्मणोऽनवगतेः प्रतियोग्यनवगमे
 च भेदाप्रतीतेर्न शाखान्तरलक्षणमसन्निधानं भेदहेतुरिति परिहरति
 * नेति * एतदेव विवृणोति* येन हीति* स्मृतिहंतुसंस्कारोद्बोध-
 सिद्ध्यर्थं सहशोक्तिः । ननु शाखाद्वयाध्यायिनः प्रतियोगिकर्मग्रह-
 णसम्भवाच्छाखान्तरे प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कते *
 यस्तर्हीति * पञ्चाविशादिषु चैकशाखाङ्गतेषु ब्राह्मणान्तरेष्वेकशा-
 खाध्यायिनोऽपि प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कान्तरमाह *
 एकैति * आद्यां शङ्कां निरसितुमुपक्रमते * नैष इति * एतदेव प्र- ६४२२
 श्नपूर्वमुपपादयति * किमिति * स्वाध्यायोक्तवैदवाचित्वात् सम-
 स्तस्वशाखासमूहस्य च वेदत्वात्कथं स्वाध्यायशब्देनैकशाखाग्रहण-
 मित्याशङ्कां निरस्यन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यथैवेति * एकशाखाध्या-
 यिनि वेदवित्शब्दप्रयोगान्न शाखासमूहस्य वेदतेत्याशयः । संस्का-
 रकर्माध्ययनपक्षे स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वेऽपि स्वश-
 ब्देनात्मीयवाचिना पितृपितामहादिपरम्परागताया एव शाखायाः
 कर्मव्युत्पत्त्याध्यायशब्देनात्माः अध्येतव्यत्वात्तेरेकशाखाग्रहणसू-
 चनार्थश्चशब्दः वेदान्तरस्यापि तर्ह्यनध्ययनापत्तस्त्रिवेदीवोध्यज्यो-
 तिष्टोमादिकर्मसिद्धिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वाध्याया-
 ध्ययनविधिनैकवेदाध्ययनविधानाद्वेदान्तरानध्ययनप्रसंक्तावपि व-
 चनान्तरेण प्रतिप्रसवाद्देवान्तराध्ययनसिद्धिरिति परिहरति *
 नेति * स्मृत्यापि प्रतिप्रसवमाह * तथेति * वेदान्तरवैपश्यप्रदर्श-
 नपूर्वमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * साकाङ्क्षत्वाच्चेति * द्वितीयामपि श-
 ङ्कामनेनैव न्यायेन * परिहरति * साकाङ्क्षत्वादेवेति * ननु
 शाखान्तरानध्ययने प्रतियोगिकर्माग्रहणाद्भेदबुद्धिवत्प्रत्यभिज्ञानस्या-
 पि तदेवेदमिति प्रतियोगिग्रहणसापेक्षत्वेनानुपपत्तेर्विकल्पदेवैकक-
 र्माभ्युपगमप्रसङ्गादन्योन्याश्रयः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * वि-
 धेयरूपभेदे शब्दान्तरादिप्रमाणव्यापारात्तस्य चोत्पत्तिविध्यधीन-
 त्वादुत्पत्तिबोधनेनात्पन्नोत्पत्त्ययोगाच्छब्दान्तरादीनां भेदकत्वावग-
 तेः शाखान्तरे चोत्पन्नोत्पत्तावप्यध्येत्रन्तरे प्रत्यर्थवस्वोपपत्तेरुत्पत्ति-
 बोधनेऽपि भेदकत्वायोगाच्छाखान्तरीयत्वनिमित्तवैलक्षण्यप्रतीति-
 मात्रेण भेदो वाच्यः स च प्रतियोगिग्रहणापेक्षत्वाच्छाखान्तराग्र-
 हणे तावन्न शक्यो ग्रहीतुमध्येन्नन्तराग्रहणेऽपि फलाद्यविशेषेण

प्रत्यभिज्ञानाद्विज्ञादिवैलक्षण्येन च देवदत्तवैलक्षण्यवच्छाखावैलक्ष-
ण्यमात्रेण कर्मवैलक्षण्यायोगादभेद एवावसीयते न भेद इत्याशयेन
परिहरति * नेति * विकल्पपावगतिं विनाप्यध्यन्तराच्छाखान्तरी-
यकर्मग्रहणे सति फलाद्यविषयनिमित्तप्रत्यभिज्ञानमात्रेण कर्मैक्य-
ज्ञानाद्विकल्पसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारमुक्तवैकशाखाध्ययनात् स्वा-
ध्यायविध्यर्थसम्पत्तावप्यनेकशाखाध्ययननिषेधादनैकशाखाध्यायि-
नो विहितविध्ययोगाद्विधिभेदेन कर्मभेदबुद्धेर्विधिश्रुतिविरोधात्
सन्निधिलक्षणप्रत्यभिज्ञाबाधमाशङ्क्य स्वाध्यायगतयैकत्वसंख्यया
ऽनेकशाखाध्ययननिषेधसूचनार्थम् * संख्यावशेनेत्युक्तम् * स्वश-
ब्देन च स्वीयशाखानियमाच्छाखान्तराध्ययननिवृत्तिरिति दृष्टान्तद्वारा
सूचयितुमाह * अथेति * शाखान्तरस्य भेदकत्वशङ्कानिरासमु-
पसंहरति * तस्मादिति *

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

काठकादिनाम्नः कर्माभिधानत्वे ऽभ्युत्पत्तिचोदनागतत्वाभा-
वाच्च नाम्ना कर्मभेदः स्यादिति स्वयमभ्युपेत्योक्त्याशयहेत्वर्थसूच-
नापूर्वं चोद्यतइति व्युत्पत्त्या कर्मवाचिचोदनाशब्दाभ्युपगमेन भा-
ष्योक्तं हेत्वर्थं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति * इदं त्विहनेन परिहृतमि-
ति भाष्ये व्याख्याते ऽथेति भाष्येण कर्मभिरपीति पूर्वपक्षभाष्यो-
क्तमर्थमनुभाष्य नैष इति परिहारभाष्यं व्याख्यातुम् * अन्यायो
हीत्युक्तम् * कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * यद्यदि-
ति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * काठकादीति *
ज्योतिरादिवत्लाक्षणिक्यपि कर्मसंज्ञा कर्म भेत्स्यतीत्याशयेन किमन
इति पृष्ट्वा पञ्चम्यर्थं यदित्यव्ययमङ्गीकृत्य यस्मात्काठकग्रन्थसंयो-
गात्काठककर्मैक्ये ऽपि काठकादिभिन्नग्रन्थसंयोगात्कर्म काठकादि-
भिन्नसंज्ञं भविष्यतीति परिहारार्थं यद् ग्रन्थसंयोगादित्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * ततश्चेति * एतदचोपपादयति * तस्मादिति *

सर्वेषां चैककर्म स्यात् ॥ ११ ॥

नामभेदाच्च कर्मभेदे ऽभ्युपगम्यमाने सर्वेषामेकशान्नाधीना-
नामभिहोददशीपूर्णमासादीनां काठकादिनामैक्यादिकर्मैक्यं स्यादिति
नाम्ना कर्मभेदे ऽनिष्टापत्त्युत्तरार्थमेतत्सूत्रं चातुर्मास्यादिनामैक्ये
ऽपि वैश्वदेववरुणप्रघासादिकर्मभेददर्शनादयुक्तमाशङ्क्यापपादयति
* प्रायेणेति * करोतेर्ज्ञानाख्याक्रियाविशेषलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य सा-

ध्यवाची कार्यशब्दः । नन्वेवमपि सञ्ज्ञैक्यस्य साध्यकर्मैक्ये व्यभि-
चाराच्च हेतुत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * साध्येति * सत्यं साध्य-
व्यभिचारेण सम्यग्हेतुत्वायोगाच्चेदं सम्यगुत्तरं किं तु जात्युत्तरमि-
त्यर्थः । साध्यस्यैवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यार्थविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-
प्तिप्रसङ्गप्रतिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-
षोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनिवृत्त्यनित्यकार्यसमाख्यानां चतुर्विंशतिजा-
तीनां मध्ये केयमित्यपेक्षायां नामभेदात्कर्मभेदे ऽभिहिते ऽर्थास्त्रामैक्ये
कर्मैक्यापत्तेरर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति लक्षणयो-
गात् * अर्थापत्तीत्युक्तम् । जातेरुत्तराभासत्वादुपन्यासानर्थक्यमा-
शङ्क्य कर्मनामभेदस्य पूर्वपक्षहेतोः काठकादेः कर्मनामत्वे ऽग्निहोत्र-
दर्शपूर्णमासादीनामेकशाखास्थानां काठकादिनामैक्येनैक्यापत्तेर्न
कर्मनामता युक्त्यसिद्धत्वलक्षणस्य दोषस्याचोदनाभिधानत्वादि-
त्यनेन दर्शितस्याप्यनिष्टाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्यैक्यापादनद्वारा प्र-
कर्षेणा दर्शना * याभिहितेत्युक्तम् । असिद्धत्वलक्षणदोषाविवक्षा-
यामपि यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरित्यनेन न्यायेन दुष्टपूर्वपक्षे दुष्टम-
प्युत्तरं यथा मदीयमुत्तरं दुष्टं तथा त्वदीयः पूर्वपक्षो ऽपि दुष्ट
इत्येवं पूर्वपक्षस्य दुष्टत्वद्योतनात्सम्यगुत्तरं भवतीत्याशयेन परिहारा-
न्तरमाह * सर्वत्र चेति * सन्तं दोषमनुक्त्वान्यमसन्तं यो हि ज-
ल्पति तस्य द्वे निग्रहस्थाने वाच्यानुक्तीतरांक्तिजे इति बृहद्दृष्टीकायां
दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे सम्यगुत्तरं वाच्यमित्युक्तत्वान्न्यायभाष्ये ऽपि
छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये च पर्यनुयोग
इत्यनेनैव स्वयमप्रयोगाय परप्रयुक्तस्य च छलादेरुत्तराभासत्वोद्भा-
वनाय परिज्ञानाय न्यायविस्तरे छलादिव्युत्पादनं न तु प्रयोगायेत्यु-
क्तत्वाद् दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे जातेर्नोत्तरता युक्तेत्याशङ्क्य परमतत्व-
सूचनार्थं केषां चिद्विष्टमित्युक्तम् ।

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

यथामाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * कृत्रिममिति * कठस्य वै- ६४४।१
शम्पायनान्तेवासित्वात्कलापिवैशम्पापनान्तेवासिभ्यश्चेति तेन प्रो-
क्तमित्यस्मिन्नर्थे पाणिनिप्रत्ययस्मृतेस्तस्य कठचरकालुगिति लुक्-
स्मृतेः छन्दोब्राह्मणानि च तद्विपयाणीति च तदधीते तद्वेदेत्येतद्-
र्थविहितप्रत्ययविषयत्वानियमस्मृतेस्तस्यापि च प्रोक्तालुगिति लु-
क्स्मृतेः कठेन प्राक्तं यो ऽधीते स कठ इति स्थिते तस्येदमित्यस्मि-
न्नर्थे काठकशब्दव्युत्पत्त्यवगमादाख्येति वेदाधिकरणसूत्रे काठकाद्य-

भिधाने पुरुषविशेषप्रवचनकृतमित्युक्तं ततश्चादिमता सत्ताभि-
नेनानादीनि कर्माणि न भिद्यन्तइत्यर्थः । ननु यथा ब्राह्मणादि-
ब्दो मनुष्यावान्तरवर्णाख्यजातिवाची तथा कठादिशब्दो ब्राह्मण-
यान्तरचरणाख्यजातिवाची तद्वाचिन एव च कठशब्दादुक्तप्र-
य इतिस्मृतेस्तज्जातीयानां च वैशपायनप्राग्भाविनां तदन्तैवास्मि-
रुपविशेषप्रोक्ताध्येतृत्वायोगात्प्रवक्तृविषयस्यापि कठशब्दस्य चर-
विशेषवाचित्वावगतेः शाखाचरणविशेषयोगाच्च प्रवाच्यवक्तृसम्-
न्धस्यानादित्वात्प्रवचनकृतापीयमाख्या नित्यैवेति भाष्यकृतव्य-
ख्यानस्यायुक्तत्वमाशङ्क्य स्वयं प्रवचनकृतत्वात्काठकाद्यभिधा-
स्याकर्मणश्चाप्रवाच्यत्वान्न कर्मविषयत्वं सम्भवतीति व्याख्यान्त-
माह * यद्यपीति * नास्मी भेदकत्वायोगमुपसंहरति * तस्म-
दपीति * कठप्रोक्ताध्येतृसम्बन्धनिमित्तत्वात्प्रवचननिमित्तत्वे ऽ-
पूर्वोक्तन्यायात्कर्मविषयत्वासम्भवसूचनार्थो ऽपि शब्दः ।

एकत्वे ऽपि परम् ॥ १३ ॥

रूपभेदाख्यं यत्परं कर्म भेदकारणमुक्तम् तत्कर्म्मैक्ये ऽ-
विकल्पेनानेकाङ्गनिवेशोपपत्त्युक्तमित्यभिधानार्थं सूत्रं व्याख्या-
माह * न चेति * ग्रीहियवादिसम्बन्धिव्यापारस्य कर्मभेदस्या-
भ्युपगमादित्यर्थः । कर्मैक्ये कथं कपालसंख्याभेदनिवेशोपपत्तिर्-
त्याशङ्काह * तस्मादिति * न तूत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि
तद्विरोधिगुणान्तरविध्ययोगादिकल्पासम्भवस्योत्पत्तिवाक्यविज्ञा-
मिति चित्राधिकरणवार्त्तिके ऽभिहितत्वाच्चेह विकल्पः सम्भवन्न-
त्याशङ्कते * ननु चेति * गुणान्तरस्याप्युत्पत्तिशिष्टत्वाविशेष-
त्केन गुणेनावरुद्धे कर्मणि को गुणो ऽशक्यविधिरिति ज्ञातुमशक्य-
त्वादगृह्यमाणविशेषत्वेनोभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो युक्त इति ।
रिहरति * नैव इति * तर्ह्युत्पन्नोत्पत्त्ययोगात्कर्मभेद स्याद्वि-
शङ्कते * कथं पुनरिति * अद्विवचनं वेत्यत्र सूत्रे चोद्यस्याध्येत-
भेदादेकस्मिन्नपि कर्मणि स्वाध्येतृन् प्रत्यप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाज्ज्ञा-
त्तिविधिभेदे ऽपि कर्मभेदापत्तिरपेक्ष्यं परिहारं वक्ष्याम इत्याह-
तस्येति * अनेकवाक्योत्पादितत्वोत्त्वापौनरुक्त्यानुभाषणार्थस्याश-
यवदिति सूत्रस्य बुद्धिस्थत्वात्तदपेक्षयोत्तरत्वं धर्मविशेषस्य भेदक-
निरासार्थम् ।

विद्यायां धर्मशास्त्रमिति ॥ १४ ॥

सूत्रं यद्धर्मशास्त्रं भेदकत्वेनोक्तं तत्कर्माङ्गत्वावेदकश्रुत्यादि-
प्रमाणाभावाच्च कर्मविषयं किं तु ।

तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।

वेदः कृतस्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यादिविद्यासंयोगाद्विद्याविषयमित्यभिधानार्थं यथाभाष्ये
स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

यथाग्नेयस्य पुनर्वचनमाग्नेयसूक्तहेतुत्वादित्याग्नेयाधिकर-
णपूर्वपक्षसूत्रे भेदकमुक्तं तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनं भेद-
कमित्येवं यथाभाष्यं तावत् सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * यत्पु-
नर्वचनं भेदकत्वेनोक्तं तदन्यार्था वा पुनः श्रुतिरित्याग्नेयाधिकर-
णसिद्धान्तसूत्रे यथाग्नेयस्य पुनर्वचनम् अन्यार्थत्वान्न भेदकमित्युक्तं
तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनमप्यन्यार्थत्वान्न भेदकमित्येवं
पौनरुक्त्यस्य भेदकत्वनिरासार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति *
यथासम्भवमर्थवादाथत्वेन गुणार्थत्वेन वा पुनः श्रुतेरन्यार्थत्वान्न
भेदकतयाशयः ।

आद्विवचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

आग्नेयवदित्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थत्वव्याख्याने तेनैव पूर्वप-
क्षनिवृत्तैस्तन्निवृत्त्यर्थं वाशब्दानर्थक्यमाशङ्क्यान्यार्थत्वलक्षणपूर्वपरि-
हारनिवृत्त्यर्थमाह * द्वितीयेति * पूर्वपरिहारनिवृत्तावर्थवादाथं
गुणार्थं वेदं द्विवचनं न भवति समस्तोक्तिकर्तव्यतोपेतप्रधानश्रवण-
लक्षणस्य श्रुतिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येवं सूत्रं योजयितु-
माह * तत्रेति * अच्युतवाक्ये पौर्णमास्यातिरेकश्रुतेरप्राप्तार्थत्वेनै-
कान्तिकविधित्वप्रतीतेरमावास्यामात्रश्रुतेरेव प्राप्तार्थत्वसम्भवेन गृ-
ह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं यथाङ्गीकृतं तथेह यद्येकस्यां शाखायां
समस्तोक्तिकर्तव्यतोपेतप्रधानश्रुतिरस्यां प्रधानमात्रश्रुतिः स्यात्ततो
नेतिकर्तव्यताकप्रधानश्रुतेर्गृह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं स्याद्यदि च
शाखान्तरविहितं किं चिदङ्गमेकस्यां शाखायां प्रधानवाक्यगतं वि-
धेयं स्यात्ततो दध्ना जुहोतीतिपत्र गुणार्थत्वं स्यादित्याशयः । अत्रै-
वार्थं श्रुतीतिसूत्रावयवं योजयति * एतमेवेति * भाष्यकृद्व्या-
ख्याते प्रतिशाखं भिन्नानामध्येतृणां श्रुतिसंयोगस्यापूर्वत्वेनाविशेषान्न
कं चिदध्येतारं प्रति द्विवचनमित्येवं सूत्रं योजयितुमाह * न चे- ६४५११

ति * प्रश्नपूर्वं हेत्वर्थं व्याख्यातुमाह * कुत इति * श्लोकं व्या-
चष्टे * पूर्वोक्तेनेति * इतरस्तैस्तिरीयो ऽपीतरत्काठकमग्निहोत्रम-
नादराज्ञ शृणोति शृण्वन्नपि च कठप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदिति कल्पयि-
त्वा पुनः श्रुतिं न मन्यत इत्यर्थः । यच्च शाखान्तरस्य भेदकत्वानि-
रासायैकं वेति सूत्रे प्रतियोगिभूतशाखान्तरीयाग्निहोत्राग्रहणात्प्रति-
योगिग्रहणसापेक्षभेदग्रहणं न सम्भवतीत्युक्तं तत्रापि प्रतियोगिग्र-
हणशून्यत्वेन श्रुतिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येवं हेतुयोजनं
सूचयितुमाह * इतीति * अभ्युपेत्याप्यनेकशाखाध्ययनं पौर्वाप-
र्याभावात्पुनः श्रुतित्वं नास्तीत्याह * न चेति * अनेन च श्रुति-
संयोगस्य पौर्वापर्यरूपविशेषाभावादिति हेत्वर्थः सूचितः । अत्रै-
वार्थं वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * यथाभाष्यं सूत्रार्थमुपसं-
हरति * तस्मादिति * तन्वेकेन पुंसानेकशाखाध्ययने ऽपि शा-
खानां च पौर्वापर्याभावे ऽप्येककर्मविषयत्वे सत्येकयैव शाखया
सर्वपुंसां प्रतिपत्तिसिद्धेः शाखान्तरानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * ननु
चेति * प्रतिचरणं व्यवस्थितत्वाच्छाखानां स्वशाखात्यागेन पर-
शाखाध्ययनानुपपत्तेः स्वशाखाध्ययनपूर्वं मेधावितया शाखान्तरा-
ध्ययने सत्यानर्थक्यं वाच्यं तच्च स्वाध्यायइत्येकवचनेनानेकशाखा-
ध्ययननिषेधादयुक्तमित्याशयेन परिहरति * नेति * नन्वनधीत-
स्यापि शाखान्तरस्यानध्येतारं प्रत्यप्रतिपादकत्वादानर्थक्यं स्यादि-
त्याशङ्काह * न चेति * यत्पुरुषप्रतिपत्त्यर्था या शाखा तस्यास्तं
प्रत्यप्रतिपादकत्वे सत्यानर्थक्यं स्यान्नान्यथेत्याशयः । स्वाध्यायग-
तेनैकवचनेनैकशाखाध्ययननियमे ऽपि शाखाविशेषानियमात्प्रतिच-
रणं व्यवस्थायाः प्रमाणाभावेनानुपपत्तेः सर्वपुंसामेकयैव शाखया
प्रतीपत्तिरित्याशङ्कित्राशयमुद्गाहनपूर्वकं निरस्यति * यस्त्विति *
तुच्छत्वद्योतनार्थः किलशब्दः ते ऽपीति तच्छब्दो ऽन्यात्प्रतीत्यनन्त-
रनिर्दिष्टान्यपरामर्शी यद्यन्येषामपि शाखिनां पुरुषान्तरगतशाखा-
ध्ययनादेव प्रतिपत्तिसिद्धेः शाखान्तराणि किमर्थं प्रवृत्तानीत्याशय-
स्ततो नित्यत्वेन वेदस्यापर्थनुयोज्यत्वादयुक्तः । अथ शाखान्तराध्य-
यनमनर्थकमित्याशयस्तथापि तच्छब्दनिर्दिष्टकाठकादिशाखाध्यय-
नाध्यापनाभ्यां कठादिचरणानां कर्तृकर्मसम्बन्धलक्षणस्याचारस्या-
नादित्वेन भ्रान्तिमूलत्वायोगात्कठचरणैः काठकशाखाध्येतव्येत्या-
दिश्रुतिकल्पनां प्रतिचरणं व्यवस्थावगतेरयुक्त इत्यर्थः ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेनागच्छन् तरिष्यतीति ॥

स्मृत्यालोचनया काठकादिसमाख्यालोचनया स्वाध्याय इति
स्वशब्दालोचनया च पितृपितामहादिपरम्परात्मकसम्प्रदायागत-
शाखात्यागेन शाखान्तराध्ययनं न युक्तमित्याह * किं चेति *
स्वेनात्मना कठादिना समाख्या काठकशाखेयमित्यादिका निबन्धनम-
ध्ययनव्यवस्थापिका खस्या इत्यर्थाश्रयणेन स्वसमाख्याशब्देन काठ-
कादिसमाख्योक्ता स्वशब्दवती समाख्येत्यर्थाश्रयणे त्वधीयतइति
कर्मव्युत्पत्त्या शाखावाच्यध्यायशब्दाभ्युपगमेन स्वश्चासावध्याय-
श्चेति विग्रहाश्रयणात्स्वाध्यायविधित एव प्रतिचरणं शाखाव्यव-
स्थासिद्धिः एवं सत्यपि शाखान्तराध्ययनस्याल्पायाससाध्यत्वे सत्य-
नुकल्पाश्रयणेन शाखान्तरमधीयेत न त्वेतदध्यस्तीति तुल्यश्रमोत्तया
सूचितमाहशः श्रम इति व्याचक्षाणः सूत्रार्थमुपसंहरति* तस्मा- ६४६।३
दिति * यस्य वेदस्य शाखानां प्रतिचरणं व्यवस्थया यथावस्थित-
मध्ययनं सं तथोक्तः । श्रुतिसंयोगाविशेषोपपादनायैकस्य पुंसो
ऽनेकशाखाध्ययननिरासार्थं वाक्यासमवायादिति सूत्रं विस्मृत-
त्वात्र भाष्यकृता व्याख्यातमित्याह*तत्रेति* कथं तर्हि व्याख्येयमि-
त्यपेक्षायामाह * तदिति *

अर्थासन्निधेश्च ॥ १७ ॥

निन्दादेर्गुणप्रकारत्वात्तत्परिहारार्थत्वेनैकत्वे ऽपि परमित्यने-
न सामान्यतः परिहारसिद्धेरन्यार्थदर्शनानां च प्राप्त्यपेक्षत्वात्तत्त्व-
परिहृतेष्वपि पूर्वपक्षे दोषोपन्यासावसरसम्भवाद्वाक्यासमवाया-
दित्यनेन च काठकादिसमाख्याबलेन प्रतिचरणं शाखाध्ययनव्यव-
स्थायामुक्तायां शाखासमाख्याया बुद्धिस्थत्वात्तद्वबलेन पूर्वपक्षनिरा-
सायैतत्सूत्रं कर्मणो ऽनुग्राहकतयार्थ्यमानस्याङ्गक्राण्डस्य समस्त-
स्यैकैकस्यां शाखायामनिधानादनिक्षेपादभावादैककर्म्येण शा-
खासादृश्याच्छाखासमाख्योपपत्तेर्न कर्मभेद इत्येवं यथाभाष्यं
व्याख्यातुमाह * एकस्येति * धर्मशब्दस्याङ्गवाचित्वात्फलोत्तया
च पुष्पाणामप्युपलक्षणादेवंशब्देन च कर्मैक्यपरामर्शात्कर्मैक्ये स-
त्येकस्यैककर्ममूलत्वं विधिस्कन्धरूपस्य वेदाख्यवृक्षस्य कतिपया-
ङ्गाख्यपुष्पफलान्वयात्काठकाद्याः शाखाः शाखाव्यपदेश्याः प्रसि-
द्ध्यन्तीत्यर्थः । कथं वेदस्य वृक्षत्वोपचारः शाखानां च शाखात्वो-
पचार इत्याशङ्क्य * बाह्येत्युक्तम् * यथैकस्य वृक्षस्यैकमूलः सर्व-
शाखाधारभूतः स्कन्धस्तथैकस्यैव कर्ममाख्यमूलोत्पत्तिविध्याख्य-
स्कन्धरूपत्वाद् वृक्षत्वोपचारः यथा वृक्षस्य पुष्पफलानि नैकैकस्यां

वृक्षशाखायां समस्तानि सन्ति तथा वेदशाखायामप्येकैकस्याभू-
 त्वेदादिप्रतिपाद्यहोत्रादिसमस्ताङ्गाख्यपुष्पफलासत्त्वाच्छाखात्वोप-
 चार इत्याशयः । व्यतिरेकतोऽन्वयतश्च श्लोकार्थमुपपादयति * य-
 दीति * प्रधानभूतमग्निहोत्रादिकर्म प्रथमं विधेयत्वेन प्रतीतेर्मूलत्वे-
 नोपचारितं कर्माख्यमूलान्तरत्वेनाङ्गाख्यपुष्पफलार्थान्तरत्वेन च सम-
 स्तस्य मूलपुष्पफलस्यान्यत्वादादित एवारभ्य भिद्यमानाः शाखाः
 वेदान्तराण्येवोच्येरन्नित्यन्वयः । सौत्रस्य संशब्दस्य सामस्यार्थत्वं सम-
 स्तस्येन सूचितम् । अङ्गानां पश्चात्प्रतीतेः पुष्पफलत्वोपचारः वृक्षमू-
 लाश्रितस्य शाखोपक्रमस्य स्कन्धत्वाप्रसिद्धेः प्रधानाश्रितत्वादितिक-
 त्तव्यताविध्युपक्रमत्वाच्च प्रधानविधेः स्कन्धत्वेनोपचारः एकमग्नि-
 होत्रादिमूलमधिष्ठानविषयमूत्तस्य प्रधानकर्मात्पत्तिविधेः स स-
 वेदशाखास्याङ्गविध्यधिष्ठानत्वास्कन्धरूपो यस्य वेदस्य तत्त्वे सतीति
 कर्मधारयगर्भवहुव्रीहिसमासार्थः । यथा क चिद् वृक्षस्य शाखायां
 पुष्पं क चित्फलमधिकं तथा क चिद्वेदशाखायामितिकत्तव्यतायाः ।
 किं चिदधिकमित्येककर्माख्यमूलसम्बन्ध्याङ्गाख्यविलक्षणपुष्पफल-
 योगित्वरूपधर्मसामान्येन वेदशाखानां वृक्षशाखासादृश्याच्छाखान्त-
 ररूपो वेदान्तरव्यपदेशाद्भेदेन व्यपदेशो वेदस्यैककर्ममूलविधि-
 स्कन्धरूपत्वे सत्युपपन्न इत्यर्थः । शाखान्तराध्यायिनः शाखान्त-
 रीयार्थाप्रत्यभिज्ञानाच्चाद्विर्वचनमित्येवमेतदपि सूत्रं पौनरुक्त्यपरि-
 हारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति *

न चैकं प्रतिशिष्यते ॥ १८ ॥

नन्विहाधिकरणे स्वशाखाविहिताङ्गमात्रोपसंहारः पूर्वपक्षप्र-
 योजनं सर्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारश्च सिद्धान्तप्रयोजनं तत्र चेत्क-
 र्मभेदेऽपि सर्वशाखाविहितमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गानि विधीयन्ते
 ततः पूर्वपक्षप्रयोजनाभावादनारभ्यमिदधिकरणं स्यादित्याशङ्क्या-
 ह * अभ्युपेत्येति * यथा दर्व्यादेरपि होमसाधनत्वस्य हेत्व-
 अधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्य यदि च हेतुरवातिष्ठेत्यनेन निरासे
 उपपन्नकरणेऽसमर्थशूर्पव्यावृत्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधि-
 करणास्मोपपत्तिस्तु चोदिते जुह्वातीत्यादिवाक्यसंयुक्तानामु-
 दितकालादीनामङ्गानां सर्वाग्निहोत्राद्यर्थत्वेऽपि प्राकारणकानाम-
 ङ्गानां प्रतिशाखमग्निहोत्रादिभेदेऽन्यप्रकरणस्थानामङ्गानामन्येनाग्र-
 हणाद्वचनव्यायाः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधिकरणारम्भोपपत्ति

रित्यभ्युपेत्यवादोक्त्या सूचितं, कीदृशो ऽभ्युपेत्यवाद इत्यपेक्षायामाह
 * सत्यपीति * वाक्यसंयुक्तानामङ्गानां सर्वार्थत्वे ऽपि प्राक्-
 रणिकानां व्यवस्थापूर्वपक्षप्रयोजनं भविष्यतीति सूचनार्थस्तावच्छ-
 दः स्वशाखामात्रेण परितोपात्काठके ऽग्निहोत्रे तच्छाखाविहितमे-
 वाङ्गं नान्यशाखाविहितामिति व्यवस्था लभ्यतइत्येतदेव द्रढयितुं प्रात-
 रूपोदयं व्युषितउदिते वेत्यादौ शाखान्तरविहितैरूपोदयादिभिः
 स्वशाखाविहितस्योदितत्वादविकल्पाभिधानादाश्वलायनादीनां सूत्र-
 काराणां मध्ये न कश्चित्स्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारमात्रेण * अव-
 स्थितइत्युक्तम् * अनेन चैकमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गं न शिष्यतइत्येवं सू-
 त्रव्याख्यायै यच्छाग्निहोत्रस्येति भाष्यं पाश्चात्यमपि प्रधानानामपि
 प्रतिचरणव्यवस्थया गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यादिति लोहितो-
 ष्णीपाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तत्वेन पूर्वपक्षिणो ऽप्यनिष्टत्वा-
 त्तत्रैकफलत्वादित्यादिवार्तिकवक्ष्यमाणन्यायेन पौनरुक्त्यपरिहारार्थं
 तन्निरासो न तु पूर्वपक्षस्य निःप्रयोजनत्वोक्त्यर्थ इति सूचयितुं प्रा-
 ग्व्याख्यातं नैकं कठादिकमेव पुरुषं प्रत्यग्निहोत्रादिप्रधानं शिष्यते येन
 भिन्नविषयत्वात्समुच्चयः स्याद्विकल्पस्तु कर्मणां भवतु शाखानां
 वेति जिज्ञासायां शाखानां व्यवस्थितपुरुषविषयतया विकल्पे सम्भ-
 वत्यव्यवस्थितकर्मविकल्पाश्रयणस्यायुक्तत्वाच्छाखानामेव विकल्पा-
 वगतेरद्विर्वचनमित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं न चेत्याद्यं भाष्यमिदानीं
 व्याख्यातुमाह * प्रधानान्यपीति * स्वर्गकामादिशब्दैरर्थिमात्र- ६४७।१
 मुद्दिश्य विधीयमानत्वात्कर्मभेदपक्षे च भिन्नविषयत्वाच्छाखानां
 विकल्पानापत्तस्तस्याष्टदोषत्वपरिहारार्थं प्रतिचरणं शाखाव्यवस्था-
 कल्पस्यायुक्तत्वात् सर्वशाखास्थानि प्रधानानि सर्वान् पुरुषान्प्रति
 प्रकाशन्तइत्युक्ते काठकादिसमाख्याभिर्व्यवस्थामाशङ्क्य यजमानानां
 प्राधान्यात् समाख्यानां च प्रधाननियमं प्रत्यसामर्थ्यात् समाख्या-
 योगे ऽपि न व्यतिष्ठन्तइति समाख्याभियुक्तान्यपीति पदद्वयाध्या-
 हारसाहितेनोक्तं ननु पूर्वपक्ष्यनिष्ठाख्यायाः प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था-
 याः किमर्थं निरास इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * प्रतिचरणमग्निहोत्रा-
 दिव्यवस्थानभ्युपगमे निरपेक्षसाधनत्वेन समुच्चयोयोगादैकेनैवा-
 ग्निहोत्रादिना सर्वपुंसां फलसिद्धेः शाखान्तरीयाग्निहोत्राद्यानर्थक्या-
 पत्तेर्विकल्पेनार्थवत्त्वं वाच्यं तच्च विकल्पेनार्थवत्त्वं कर्मक्याभ्युपग-
 मेन शाखानामेव व्यवस्थितैः कठादिचरणैः प्रतिपद्यमानत्वेनाष्टदोष-
 त्वनिमित्ताकुलत्वानपादकत्वाच्च कल्पितं वरं ततश्चापौनरुक्त्यमि-
 त्येव पौनरुक्त्यपरिहारसूचनार्थम् प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था निरासं

इत्याशयः ।

समाप्तिवच्च सम्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

यदा च भिन्नमपि कर्म सर्वान्प्रति विधीयते तदां यो ऽस्मा-
कमग्निः सो ऽत्र समाप्यतइति कर्मभेदापेक्षसमाप्तिव्यपदेशायोगा-
द्यो ऽग्निः सो ऽस्माकमत्र समाप्यतइत्यध्यतृविशेषापेक्षः समाप्तिव्य-
पदेशो वाच्यः भिन्नकर्मविषयत्वे समाप्यसमाप्योर्ध्येतृविशेषापे-
क्षानर्थक्यापत्तेरस्मानपेक्ष्याग्नेः समाप्तिर्जातेत्येवंरूपापेक्षाबुद्धिरध्येतृ-
विशेषसंमताध्येतृविशेषापेक्षा कर्मैक्यं द्योतयतीत्यभिधानार्थमेतत्-
सूत्रं समाप्तेरापेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यर्थत्वेनात्रेति भाष्येण
व्याख्यायासमाप्तेरापेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यर्थत्वेनान्वारो-
हे त्वित्यादिनापेक्षिकत्वोक्त्यर्थं सौत्रसंशब्दव्याख्यानायासमाप्तेर्मन्त्राय-
णीयापेक्षत्वाभावोक्तिपूर्वं व्याख्यातं तत्सूत्राननुगुणमाशङ्क्याकार-
प्रश्लेषेण पाठान्तरमाह * असमाप्तिवदिति * शिष्यते समाप्तिव-
दिति सूत्रसंहितायामकारप्रश्लेषणापि विच्छेदसम्भवः छेदोक्त्या सू-
चितः । सूत्रार्थमुपपादयति * कर्मेति * अन्वारीहशब्दव्याख्यापूर्वं
सङ्क्षेपतो भाष्यं व्याचष्टे * अन्वारोहनामेति *

एकत्वे ऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्ति-

वचनानि ॥ २० ॥

यानि पुनर्वचनात्पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि कर्मभे-
दकारणान्युक्तानि तान्येकत्वे ऽप्यविरुद्धानीत्यभिधानार्थमेतत्सूत्रं
व्याख्यातुं न हीति निन्दापरिहारभाष्यं तावद्व्याचष्टे * अन्योन्ये-
ति * ननूदितानुदितवाक्ययोर्भिन्नाविषयत्वेनाविकल्पिकतयाष्टदोष-
त्वपरिहाराय व्यवस्थानपेक्षत्वात्प्रतिचरणं व्यवस्थाकल्पनानुपपत्तेः
सर्वपुरुषान्प्रति प्रामाण्याविशेषाबुदितानुहितत्वयोरव्यवस्थितविक-
ल्पापत्तेरपरिहार्याष्टदोषतेत्याशङ्क्याह * त्वत्पक्षे चेति * कर्मभेद-
पक्षे तद्व्याख्यानामपि भिन्नविषयत्वेनावैकल्पिकत्वात् प्रतिचरणं
प्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः कर्मणामव्यवस्थितविकल्पाविशेषाबुभयो-
स्तुल्योदोषो नैकं प्रत्युद्भावनीय इत्याशयः । तथेत्यशक्तिपरिहारभाष्यं
व्याचष्टे * तथेति * एकशाखाविहितेष्वप्यङ्गेष्वन्धादीनामशक्तेः
साधनसम्पन्नानां च सर्वशाखाविहितेष्वपि शक्तेः परशाखाविहि-
तानां च कल्पसूत्रादिभ्यो ज्ञानसम्भवादित्याशयः । ननु सर्वशा-
खास्याङ्गोपसंहारो बहुतरायासमाध्यत्वादशक्य इत्याशङ्क्याह * स-

वैति * बहूनामङ्गानां सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कतिपयान्यत्वे ऽपि न
 बह्वायासापत्तिरित्याशयः । शाखान्तरे ऽधिकाङ्गविधावप्येकशा-
 खायाः सकाशात् सर्वशाखास्वङ्गानामन्तरस्य स्तोकत्वाच्छ्रुतचश-
 त्त्योरविशेष इत्यर्थः । प्रकरणविनियोज्यानामङ्गानां प्रतिप्रकरणं व्य-
 वस्थितत्वेन तत्तच्छाखाध्यायिभिरेवानुष्ठेयत्वाद्वाक्यविनियोज्यानामे-
 व सर्वशाखानुष्ठेयत्वावगतेः स्तोकान्तरत्वं कैश्चिदुक्तं तद् दूषयि-
 तुमुपन्यस्यति * केचिदिति * विध्युक्तिर्विधेयलक्षणार्था प्रधानस्य
 सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कथं भावरूपस्य प्रकरणस्याप्यभेदावगतेः कथं
 प्राकरणिकानामप्यङ्गानां व्यवस्थेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं व्यवस्थामुपपा-
 दयति * कुत इति * कर्मस्वरूपाभेदे ऽपि फलसाधनत्वेन विधी- ६४८।
 यमानस्यैव कथम्भावोत्पत्तेः कर्मकये ऽपि च तद्विधीनां प्रतिशाखं
 भेदादेकविषयत्वाच्च विकल्पमानानां प्रतिचरणं व्यवस्थितप्रामाण्या-
 वगतेर्विधेयत्वप्रयुक्तत्वेन कथंभावस्यापि भेदात्पञ्चावत्तादिवच्चानु-
 ष्ठातृव्यवस्थया व्यवस्थिताङ्गग्राहकत्वोपपत्तेः प्रतिचरणं प्राकरणि-
 काङ्गव्यवस्था युक्तेत्युत्तराशयः । श्लोकं व्याचष्टे * शाखान्तरेष्विति *
 प्राकरणिकाङ्गव्यवस्थां क्तेः प्रकृतोपयोगमाह * ततश्चेति * दूषयति
 * तच्चिति * कर्मधर्मत्वेनाङ्गानामविशेषात्सर्वपुरुषानुष्ठेयकर्मार्थ-
 त्वप्राप्तेः पञ्चावत्तादिवत्पुरुषविशेषानुष्ठेयकर्मार्थत्वावेदकश्रुत्यभावेन
 शाखान्तरानुष्ठेयकर्मार्थत्वानिवारणाद्विज्ञानामपि च प्रकरणानामे-
 ककर्मणि विनियोजकत्वेन व्यवस्थापकत्वायां गत्वा प्राकरणिकानामप्य-
 ङ्गानां सङ्कुर एव युक्त इत्याशयः । नन्वेकैषां प्रकरणानामेकक-
 र्माङ्गविनियोजकत्वेनैकाध्यायिकलपापत्तेर्व्यवस्थापेक्षायां विधायक-
 त्तच्छाखाध्यायिनामेव प्रतिप्रामाण्यभावगतेर्व्यवस्थापकत्वं भविष्य-
 त्वाशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * प्रतिवेदमपि चेति * वि-
 णयकवत्प्रकरणानामप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावेनैकमपि पुरुषं प्र-
 यनेकेषामन्योन्यानपेक्षत्वेनानुवादत्वपरिहारसम्भवात्प्रामाण्योपप-
 तेर्व्यवस्थापकत्वायोगं दृष्टान्तेन द्रढयितुं यथा प्रतिवेदं भिन्नं प्रक-
 णं यद्यपि कर्मधर्मान्द पुरुषस्योपदिशति तथापि वेदान्तराध्यायिने
 रूपां प्रत्यप्रमाणं न भवतीत्युक्तं श्लोकद्वयाख्यार्थम् * कर्मेत्युक्तम्
 * फलवत्कर्मविधिसन्निधावफलकर्मविधिपाठस्य प्रकरणत्वात्प्र-
 नेशाखं च विधिभेदेन सन्निधिभेदात्प्रकरणभेदे सति कथमविशेष
 त्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * कथं तर्ह्यशक्तिः परिहर्त्तव्येत्या-
 ङ्गग्राह * सर्वास्वपि चेति * तथैकस्मिन्नपीति समाप्तिपरिहारभाष्यं
 पाचष्टे * समाप्तिश्चेति *

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २१ ॥

उदितानुदितकालातिक्रमात्मकेन भिन्नेन निमित्तेन प्रायश्चित्तं विधीयमानं भेदकत्वेन यदुक्तमित्यनुभाषणार्थत्वेन तावद्यथाभास्यं सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उदितानुदितकालयोर्द्वयोरप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं विधीयमानं यद्भेदकत्वेनोक्तं तत्केन चिन्नामिन्नेन कर्मकये ऽप्युपपत्तेर्न भेदकमित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * सामान्येनेति *

६४९।१

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥

सङ्कल्पपरपर्यायप्रक्रमवशेन वैकल्पिकानामप्यङ्गानां यदैव सङ्कल्पितं तदेवानुष्ठेयमिति नियमात्तदतिक्रमे कर्मकये ऽपि प्रायश्चित्तमत्रिरुद्धमित्येवमनुभाषितभेदहेतुपरिहारार्थं सामान्यपरिहारोक्तिजनितविशेषसन्देहव्यावृत्त्या विशेषपरिहारार्थं चैतत्सूत्रं प्रधानवशावर्त्तित्वेनाङ्गानां प्रधानसङ्कल्पेनैवानुष्ठानसिद्धेरङ्गानामसङ्कल्पनीयत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् व्याचष्टे * वैकल्पिकानामिति * नैयमिकाङ्गासङ्कल्पने ऽपि वैकल्पिकाङ्गासङ्कल्पने प्रयोगमध्ये किमिदं कुर्यामिदं वेति दोलायमानमतेः कालविशेषापत्तेः कर्मोपक्रमकालएव वैकल्पिकानामङ्गानामिदमेव करिष्यामीत्येवमङ्गीकरणीयत्वादङ्गीकृतसङ्कल्पस्याङ्गस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तविधिर्युक्त इत्यर्थः ।

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयते ॥ २३ ॥

समाप्तेर्भिन्नस्थामत्वरूपेणाभेदहेतुत्वस्य पूर्वपक्षितस्यैकत्वे ऽपि पराणीत्यनेन दूषितत्वादापेक्षिकत्वरूपेण त्वेकत्वहेतुत्वस्य समाप्तिवच्छेत्यनेन सिद्धात्तितत्वादनर्थकमेतत्सूत्रमित्याशङ्काह * एकत्वे ऽपीति * यथैकत्वे ऽग्निसमाप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता न तदीयकतिपयपदार्थसमाप्तिस्तथाभेदे ऽप्यग्निसमाप्तेरेव लिङ्गत्वेनोक्तत्वात्स्वशाखाधीतान्यङ्गभूतपदार्थापेक्षसमाप्त्यभ्युपगमेन दूषणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्का समाप्तिवचनस्य न्यायानुसारेण व्याख्येयत्वान्न्यायेन चैकत्वावधारणात्तस्यैव समाप्तिः साधिका न भेदस्येत्येतदभिधानायदं सूत्रमित्याशयः । नन्वग्निशब्दस्यान्यङ्गभूतपदार्थवाचित्वाभावात्कथं कर्मकये ऽग्निसमाप्तिवचनोपपत्तिरित्याशङ्का पूर्ववत्त्वादित्यवयवेनोपपत्तिरुक्तेत्याह * तद्वचनस्य चेति * एतदेव चावयवं यथाभाष्यं तात्पूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वाभ्युपगमेन व्याचष्टे * आरम्भेति * स-

मातेरारम्भापेक्षत्वान्मैत्रायणीयैश्चाङ्वारोहान्ताङ्गपदार्थकलापमा-
त्रस्याध्येतुमारब्धत्वात्तल्लक्षणार्थो ऽग्निशब्दो ऽवसीयतइत्याश्रयः ।
स्वयमन्यथा व्याचष्टे * कथं वेति * भाष्यकृता तु प्रक्रमाद्धेति सूत्रे-
णारम्भवशाद्वैकल्पिकाङ्गनियमे ऽभिहिते बुद्धिस्थत्वात्समाप्तेरारम्भा-
पेक्षत्वात्समाप्तिसमभिव्याहृतस्याग्निशब्दस्य यावदारब्धपदार्थकला-
पलक्षणार्थत्वोक्तेरभ्रष्टावसरत्वसिद्ध्यर्थं पूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वं
व्याख्यातं पूर्वपक्ष्युक्तविरोधपरिहारसमर्थनार्थत्वं सूत्रस्य च सूचय-
न्नुपसंहरति * तस्मादिति *

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र

कर्मचोदना तस्मात् द्वादशाहस्याहार-

व्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥

यददीक्षितदर्शनं भेदलिङ्गमुक्तं तद्वेदपक्षे ऽप्ययुक्तत्वाच्च प-
क्षविशेषसाधकमित्येवमाद्यसूत्रावयवं व्याचष्टे * अदीक्षतेति * ६५०
सर्वेत्यनेन ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावावस्य सर्वशाखास्यद्वादशाहशेषत्वमुक्त-
मुपपादयितुं प्राथम्यस्य सर्वज्योतिष्टोमधर्मत्वं भाष्यकृतोक्तं विवृणो-
ति * ताण्डकइति * न हीति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न हीति भाष्यं
व्याचष्टे * न हीति * सामवेदे ज्योतिष्टोमस्योत्पत्त्यभ्युपगमे यजुर्वे-
दोत्पन्नाज्योतिष्टोमाद्भेदः स्यान्न चासाविष्ट इति सूचनाय * अपर-
स्येत्युक्तम् * तस्मादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमत इति भाष्यं व्या-
चष्टे * तत्रेति * सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावादध्वर्युर्वेदोत्प-
न्नानां ज्योतिष्टोमानां भेदे सत्यविशेषात्सर्वेषामेव प्राथम्यनियमे
सत्येकं द्वादशाहं प्रति सर्वज्योतिष्टोमानां प्राथम्यायोगात्तद्वद्वारा
सर्वेषां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमापत्तेः पक्षद्वये ऽपि
दोषसाम्यात्तत्परिहारार्थं यदि पुरा द्वादशाहेन दिदीक्षाणा यदि पु-
नरा द्वादशाहेनादिदीक्षाणा इति चाध्याहारेण द्वादशाहस्य पक्षद्व-
ये ऽप्युभयथा व्यपदेशः स्यादित्यर्थो ऽनेन दर्शितः । तस्मादिति सू-
त्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

द्रव्ये वा चोदितत्वात् विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्

व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २५ ॥

अग्न्याख्ये द्रव्ये यूपैकादशिन्या अचोदितत्वात्सम्मानामपे-

क्षत्वेन सम्मानविधीनां मध्ये न कस्य चित्सम्भवः स्याद्यदि ह्यग्नौ
यूपैकादशिन्या निर्देशः स्यात्ततः कश्चित्सम्मानविधिः सम्भवेत्त-
स्मान्नान्तरिक्षे न दिवीतिवत्सम्माननिषेधो नित्यानुवादः स्यान्नित्या-
नुवादत्वादेव च वाचस्तोमादौ यूपैकादशिनीसङ्गावेऽपि पक्षवेदी-
सम्मानयोरप्राप्तेस्तत्र रथाक्षमात्रान्तरालविधिर्न विरुध्यतइत्येवं यथा-
भाष्यं तावत्सूत्रम् अनुभाषणपूर्वं व्याख्यातुमाह * अर्थेति * भेदप-
क्षे ऽप्यग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्पक्षमानं वेदिमानमादिशब्दोक्ता र-
थाक्षमात्रान्तरालता च नास्तीत्युक्तं पश्वेकादशिनीविधानादवाविहि-
तापि यूपैकादशिनी प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् भविष्यतीत्याशङ्का *
श्रूयतइत्युक्तम् * यूपैक्यश्रुत्या न्यायप्राप्तैकादशिनीबाधादभाव इ-
त्याशयः । नित्यानुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं द्वयमपीति भाष्यं सम्माननि-
षेधानुवादस्य पश्वेकादशिनीविधानशेषत्वायोगादयुक्तमाशङ्का यूपै-
क्यविधायिवाक्योपलक्षणात्थत्वं पश्वेकादशिनीविधानोक्तेः सूचय-
न्वाचष्टे * एकंति * यूपैक्यविधिस्तुत्यर्थत्वोपपादनार्थं यदित्यादि-
भाष्यं पक्षसम्माने तावत्स्पष्ट एवोक्तो दोषः वेदिसम्माने तु स्पष्ट-
दोषाभावेऽपि यूपान्तरालानां न्यूनातिरेकनिवृत्तयेऽतिनैपुण्यसम्पा-
दनाय क्लेशलक्षणस्य दोषस्यापरिहार्यत्वेन यूपैकादशिन्या दुष्टत्वाद्यू-
पैक्यमेव प्रशस्तमित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * एकादशिन्यां हीति *
नन्वग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्कस्य चित्सम्मानस्याभावेऽपि वाच-
स्तोमादौ यूपैकादशिनीसङ्गावे सम्मानत्रयसमावेशः कर्मैक्ये विरु-
ध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं वाचस्तोमादिषु त्विति भाष्यं पक्षसम्मानस्य
निन्दया वर्ज्यत्वावगमादनेकयूपत्वे ऽप्यप्राप्तैर्निन्दोन्नीतस्य च त-
न्निषेधस्य नित्यानुवादत्वेन पक्षसम्माने विध्यभावाद्धेदिसम्मानोक्तेश्च
जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयान्न ग्राम्या-
न् पशून् दिनस्ति नारण्यानित्यादिवद्विधेयान्यप्रशंसारूपत्वेन वि-
धेयरूपैक्यप्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थत्वाद्धेदिसम्माननिन्दार्थत्वावगतेर्नि-
न्दोन्नीतस्य तन्निषेधस्यापि नित्यानुवादत्वावगतेर्वेदिसम्मानस्यापि
विध्यभावाद्यूपैकादशिन्यां सत्यां रथाक्षमात्रान्तरालत्वस्यैव निवेशा-
दविरोध इत्येवं व्याचष्टे * पक्षेति * पक्षवेदिसम्मानयोरभावे तत्र
कीर्त्तनं निरालम्बनं स्यादित्याशङ्कासतोरपि जर्त्तिलादिवदन्यस्तुत्यर्थं
कीर्त्तनं युक्तमित्यभिधानार्थं नित्यानुवादाच्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्या-
ख्यातं वेदिसम्मानोक्तेः स्तुत्यर्थत्वं दूषयति * इह त्विति * जर्त्त-
लादावनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यादिनिन्दाश्रुतिवद्वेदिसम्मा-
ननिन्दाश्रुत्यभावात् सम्मानविध्यन्यथानुपपत्त्या च शास्त्रान्तरे यूपै-

कादशिनीविधानस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद्यूपैकादशिनीपक्षे वेदिभ-
स्मानविध्युपपत्तेर्नान्यस्तुत्यर्थत्वकल्पना युक्तेत्याशयः । कथं तर्हि
नित्यानुवादता सूत्रकृतांकेत्याशङ्क्याह * अत इति * नन्वेवमपि
वेदिसम्मानरथाक्षमात्रान्तरालयोः कर्मैक्ये विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह
* प्राकराणिकत्वाच्चेति * ज्योतिष्टोमे ऽन्यभावे पश्वेकादशिन्यवि- ६५१।
धानाद्यूपैकादशिन्यप्राप्तेर्यासु विकृतिष्वन्यभावे ऽपि पश्वेकादशि-
नी विहिता तद्विषयत्वं रथाक्षमात्रान्तरालविधौर्विकृत्युक्त्योक्तं वि-
शिष्टमपि सूत्रं व्यवधारणकल्पनया गमयितव्यमित्याह * सूत्रमपीति *
स चेत्यनेन निश्चितरूपतिदेशनाद्विधानाद्रथाक्षमात्रान्तरालत्वमेव
व्यवतिष्ठेतेत्येवं निर्देशादन्यवयवो व्याख्यातः ।

विहितप्रतिषेधात्पक्षे ऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥

षोडशग्रहणस्य विहितत्वात्प्रतिषेधाच्च ग्रहणपक्षे द्वयोर्ग्रह-
णपक्षे तिसृणामतिरेकः स्यादित्येवं तृतीयलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे *
वैकल्पिक इति *

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २७ ॥

सर्वसोमयागानां ज्योतिष्टोमपञ्चाङ्गावनियमेन सारस्वते
द्वादशाहवत्पक्षद्वये ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वनिमित्तपुरोडाशित्वदर्शन-
विप्रतिषेधाद्यदा पुरोडाशिन इति कालभेदनिमित्तपुरोडाशित्वं
स्यादित्येवं चतुर्थलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे * सारस्वते ऽपीति *
मित्रावरुणयोरयने सारस्वतसत्रविशेषे यथामावास्यायामतिरात्रः
स्यात्तथा दीक्षेरंस्ते ऽमावास्यायामतिरात्रं संस्थाप्य तद्दहरेव वत्सान-
पाकुर्यात्तं पक्षमावास्यायेन व्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः पौर्णमासे-
नोत्तरं व्रजित्वा मावास्यायामायुपमुपेयुरेवमावर्त्तयन्तो ब्रजेयुरित्यनेन
वाक्येन प्रतिमासमेकस्मिन्पक्षे ऽमावास्याख्यकर्मविधानात्पक्षान्तरेण
पौर्णमावास्याख्यकर्मविधानात्पुरोडाशिशब्दः पौर्णमास्याख्यकर्मो-
पयोगिपक्षोपलक्षणार्थः सान्नायिशब्दश्चामावास्याख्यकर्मयोगिपक्षो-
पलक्षणार्थ इत्येवमवश्यं पक्षद्वये ऽपि वक्तव्यमित्यर्थः । ननु का-
लभेदविषयायां पुरोडाशिनः सान्नायिन इति कर्तृभेदव्यपदेशो न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * उपचारात्कर्तृव्यपदेश
इत्याशयः । सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

उपह्वये प्रतिप्रसवः ॥ २८ ॥

उपह्वयस्य भेदे सत्यतिदेशप्राप्तबृहद्ग्रन्तराविकल्पमिष्टातिः

प्रतिप्रसवाख्या पुनःश्रुतिप्रयोजनं स्यात् ऐक्ये तु शाखाद्वयप्रत्यर्थ-
त्वात्पुनः श्रुतावपि विकल्पापत्तेर्न तन्निवृत्त्याख्यः प्रतिप्रसवः प्रयोज-
नमिति पुनः श्रुत्यानर्थक्यं स्यादित्येवमनुभाषणार्थत्वेन यथाभाष्ये
तावत्सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उपहृदये बृहद्रथन्तरपुनः
श्रुतेर्न प्रतिप्रसवो ऽस्माकं प्रयोजनत्वेनेष्टो येन तदसम्भवादानर्थ-
क्यं स्यात्किं त्वन्यार्त्किं चिदित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्या-
चष्टे * सामान्येति *

गुणार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

यदेति भाष्यात् दक्षिणाव्यवस्थालक्षणगुणविध्यार्था निमित्त-
त्वेन बृहद्रथन्तरपुनः श्रुतिरिति सूत्रार्थः । प्रतिभाति स च संस्थाश्रु-
त्यानर्थक्यापत्तेरयुक्त इति मत्वोपलक्षणार्थत्वम्भाष्यस्य सूचयन्सूत्रं
६५२।२ व्याचष्टे * संस्थेति * संस्था सामदक्षिणा विशिष्टयागविधावरूपा
कहायनीन्यायात्पार्श्विकपरस्परनियमावगमे सति सामश्रुतेः प्राप्ता-
र्थत्वाच्चिन्तितपरत्वं प्रतीयमानमविशेषावुभयव्यवस्थार्थं प्रतीयतइ-
त्याशयः * चशब्दार्थे वाशब्दः *

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३० ॥

शाखान्तरविहिताङ्गानुवादेन तद्धर्मविधानं शाखान्तराधी-
तस्य च मन्त्रस्य स्वशाखाधीतेन मन्त्रेण सह विकल्पवचनमन्यान्त्य-
धर्मसाधुर्यं सूचयन्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म द्योतयतीत्येवं सिद्धा-
न्तलिङ्गोक्त्यर्थं सूत्रं व्याचष्टे * शाखान्तरेति * सर्वाभिः शाखाभिः
प्रत्ययो ज्ञानं यस्येति समासार्थः ।

अपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां

व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥

सर्वशाखाङ्गोपसंहारलक्षणसिद्धान्तप्रयोजनाक्षेपार्थमेतत्सूत्रं
व्याचष्टे * प्रतिशाखमिति * एकैकस्यामिति वीप्सा प्रतिशब्देन सू-
चिता ऋतवो वै प्रयाजा इत्यादावपि न शाखान्तरप्रयाजाद्यनुवादः
किं त्वन्यप्रयाजादिविधिरिति सूचनार्थं विधिपृथक्त्वोक्त्या कर्म-
व्युत्पत्त्या विधेयान्यतोक्ता कालपरिमाणयोरपि क्रमात्तत्रोपलक्षणं
सूचयन् हेत्वर्थं व्याचष्टे * तथा सति हीति * काला ऽप्या-

शु निर्माणलक्षणः पूर्वाह्लादिलक्षणश्च न बाधिष्यतइति चशब्देन सूचितम् ।

विराधिनां त्वसंयोगादैककर्म्यं तत्संयोगाद्विधिना

सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् ॥ ३२ ॥

कर्मैक्ये सति सर्वशाखास्थानां विधेयानामङ्गानां विधि-
शब्दोक्तानां तेनैकैव कर्मणा संयोगावगतेर्विरोधिनां क्रमकाल-
परिमाणानामसंयोगात्सर्वशाखाविहितानामङ्गानामेककर्माङ्गत्वप्रत्य-
य इत्येवं सिद्धान्तप्रयोजनसमाधानार्थं सूत्रे विरोधिनामसंयो-
गादिति हेतुमुपपादयितुमाह * यत्रेति * क्रमादीनां पदार्थप्रा-
प्त्युत्तरकालभावित्वात्तदनुरोधवृत्तिता शिष्टाकोपाधिकरणे व्युत्पा-
दितेत्याशयः । शिष्टाकोपाधिकरणेन तर्ह्येतत्पुनरुक्तं स्यादित्याशङ्कते
* एतेनैव चेति * सूत्रानुक्तत्वात् पौनरुक्त्यं परिहरति * नेति *
ननु तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्यावनापि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि
प्रतीयेरन्निति सिद्धान्तसूत्रसमाप्तिपक्षे सूत्रोक्तत्वात्पौनरुक्त्यं स्यादि-
त्याशङ्काह * तत्र हीति * शब्दार्थविरोधात् क्रमादिसंयोगाभावेने-
हांक्तेन सिद्धाविरोधाभावस्तत्र सिद्धवद्धेतुत्वेनोक्तो न तूपपादित
इत्याशयः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्ट * त-
स्मादिति * तदेवेत्यनेनैक वेति सिद्धान्तसूत्रार्थोपसंहारः । न कथं ६५३।२
चिदित्यनेन नामादिभेदहेतुनिरासोपसंहारः न कारणमित्यनेन शा-
खान्तरभेदकत्वनिरासोपसंहारः । अध्यायार्थमुपसंहरति * एवमिति *
उक्तेन प्रकारेण शब्दान्तरादिप्रमाणिका हि भेदसिद्धिर्न शाखान्तरप्र-
माणिकेत्येवकारार्थः ।

इति श्रीमन्निकाण्डमीमांसामण्डनप्रातिवसन्तमोमयाजिभट्ट-
माधवात्मजभट्टमोमेश्वरकृतायां तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्य-
कारिण्यां न्यायमुभाख्यायां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ।

(यहैकत्वन्यायः) सर्वेषां ग्रहादीनां समागच्छधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

संस्कारादित्रयस्यापि यथासंयोगं विनियोगोक्त्या श्रौतवि-
नियोगप्रकारपर्यवसानचिन्तान्तराणामानर्थक्यमाशङ्क्याह * एव-
मिति * संयुक्ते ग्रहादौ सम्मार्गादेर्विनियोगे स्थिते स्वविशेषणैक-
त्वादिविशिष्टे विनियोगो ग्रहादिमात्रे वेति चिन्तैकवचनादिश्रुति-
हेतुकाविनियोगविषया कार्येत्यर्थः । संस्कारविषयायाः विशेषचि-
न्तायाः संस्कारविनियोगचिन्तानन्तरं कार्यत्वशङ्कानिरासायेदानीमि-
त्युक्तम् । सर्वशेषविनियोगपर्यवसानात्प्राग्विशेषाऽनवसर इत्या-
शयः । तुल्यन्यायतयैकत्वग्रहणस्योद्देश्यस्य संख्यामात्रोपलक्षणार्थत्वा-
दुदाहरणतेत्याशङ्क्यावगमात् द्वित्वबहुत्वयुक्तमपि वाक्यमुदाहार्यमि-
त्याह * यथा चेति * ननु पुरोडाशक्षणाहविर्नाशयोर्निमित्तत्वेनोद्देश्य-
त्वाद्गोदाहरणतेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्था-
याश्चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात्प्रयाजशेषस्योद्देश्यत्वेन च हविषामनुद्देश्य-
त्वाद्गोदाहरणतेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्य-
र्थत्वेऽपि द्वितीयावगतहविः संस्कारार्थत्वस्यापि सम्भवतो त्याज्य-
त्वादेकस्यापि प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वयोः स्विष्टकृद्ब्रह्मविरोधात्परप्रयुक्तद्र-
व्यसंस्कार्यत्वादसंस्कार्यत्वेऽपि हविषां चतुर्थे वक्ष्यमाणशेषधारणा-
त्प्रयोजकत्वाविरोधादुद्देश्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । एवं च स-
त्युद्देश्यसंख्याया विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहान्मूलसंशयो युक्त
इत्याह * तत्रेति * हेताविति करणः वेदे वक्तृभावाद्ब्रह्मचनेच्छानिच्छा-
रूपविवक्षायोगात्प्रमाणभूतवेदप्रतीतस्य च त्यागायोगाच्चिकीर्षाच्चि-
कीर्षारूपविवक्षाविवक्षायोगात्प्रतीत्यप्रतीतिरूपविवक्षाविवक्षाविव-
क्षाभ्युपगमे तु यस्य कस्य चिद्विवक्षायोगाद्धेतुभूतसन्देहमाक्षिपति
* ननु चेति * प्रश्नपूर्वमाक्षेपाशयं विवृणोति * कुत इति * वेद-
वाक्यविशेषणफलोक्तिपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * सम्भवति
प्रमादोऽभिप्रायान्तरं वा येषु वाक्येषु तानि सम्भवत्प्रमादाभिप्राया-
न्तराणि । प्रमाणान्तरगम्योऽर्थो येषां तानि प्रमाणान्तरगम्या-
र्थानीति बहुव्रीहिद्वयं कृत्वा सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च प्र-
माणान्तरगम्यार्थानि चेति कर्मधारयः । पुरुषाधीनोच्चारणत्वा-
त्पुरुषधर्मयोः प्रमादाभिप्रायान्तरयोः पौरुषेयेषु च वाक्येषु सम्भवे

ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वस्य वैदिकेष्वपि सम्भवास्तुल्यनामाशङ्क्य
 ज्ञातार्थे विवक्षायोगात्पौरुषेयेष्वैकान्तिकं प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वं न
 कृतपक्षैरपि श्रोतृभिः प्रमादाभिप्रायान्तराध्यवसानसिद्ध्यर्थमुपपाद-
 यितुं विवक्षोक्तिः । एवं च पुंवाक्येषु श्रुतस्याप्यर्थस्य चकृन्निच्छ-
 रूपासम्भवत्यविवक्षेत्युक्ते विवक्षाकार्येण वाक्येनानुमीयमानाया हि
 वक्ष्यायाः कथमभावावधारणेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् * वेदव-
 क्येष्वभाश्रयभूतपुरुषाभावात् सद्भावे तत्प्रमादाभिप्रायान्तरायोगं
 तत्तर्थाः कस्य चिच्छब्दः । अभिप्रायान्यथात्वस्य तदुपलक्षितस्य
 च प्रमादस्य सम्भवाभ्युपगमे ऽपि कथनाख्यस्तावद्वेदे ज्ञानप्रकारो
 वत्क्रमाभावात् सम्भवतीत्युक्ते वेदाधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तभावोप-
 पादनार्थम् * सर्वेत्युक्तम् * वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि स्वरू-
 पार्थस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वे ऽपि लोके विषं भक्ष्य न तु पापिगृहे
 भुङ्क्ष्वेत्यादौ विवक्षानुमापकत्वादर्शनात्तात्पर्यार्थस्य च प्रमाणान्त-
 रागम्यत्वाद्वितीयो ऽपि ज्ञानप्रकारो न सम्भवतीति न चेत्युक्तम् ।
 न केवलमविवक्षाहेतुभूतप्रमादाभिप्रायान्तरायोगाद्वेदवाक्येषु विव-
 क्षा न युक्ता किन्तु वचनेच्छानिच्छयोर्विवक्षाविवक्षात्वात् द्वारमित्या-
 दौ संव्रियतामित्यादिपदानुच्चारणात्सम्बरणादिसम्प्रतिपादनेच्छा-
 ननुमाने ऽपि सम्बरणादिप्रतिपादनं विना नैराकाङ्क्षाभावात्तत्तत्प्र-
 तिपादनाशयरूपां बुद्धिमनुमाय सम्बरणमनेन विवक्षितमिति व-
 चनेच्छाहेतुभूते वचनाशयरूपे प्रत्ययविशेषे विवक्षाशब्द-
 प्रयोगाद्वचनाशयरूपप्रत्ययविशेषाभावे च मौनिनो ऽनि-
 च्छायामप्यविवक्षाशब्दाप्रयोगाद्वचनेच्छानिच्छाहेतुभूतयोः प्रत्यययो-
 र्विवक्षाविवक्षात्वाद्वा स्वरूपेणापि विवक्षाविवक्षयोर्वेदवाक्येषु प्रयो-
 गादपीति विवक्षेत्यनेनाक्तम् । तेनेत्यादिना श्लोकार्थोपसंहा-
 रः । अचिकीर्षारूपा विवक्षा वेदे सम्भवत्यपि प्रमाणाभावादयु-
 केत्यर्थान्तरन्यासेन दर्शयितुमाह * पुंवाक्ये ऽपीति * विधेया-
 विधेयत्वस्वरूपविवक्षाविवक्षाभ्युपगमेन भाष्याक्तसन्देहहेतुभूतस-
 न्देहं समाधातुमाह * उच्यतेति * वचनश्रुत्यैकत्वस्याभिधा-
 नात्स्वरूपेण प्रतीतिः पदश्रुत्या च ग्रहान्वयोक्तेर्ग्रहान्वयित्वरूपेण प्र-
 तीतिरविवादेत्येवं पूर्वाहं व्याचष्टे * एकत्वं तावादिति * उत्तरा-
 हं तावद्व्याख्यातुं सम्मार्जनीयस्य ग्रहस्यैकत्वान्वयावगतिमात्रे-
 गौकग्रहसम्मार्गसिद्धेर्विधेयत्वचिन्तानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं वि-
 नियोगाभिधानश्रुतिविषयभूतस्यापि विधिश्रुतिविषयत्वं विनानु-
 घ्नानायोगं चिकीर्षाचिकीर्षारूपविवक्षाविवक्षासिद्ध्यर्थं वा श्रुतित्रै-

विध्योक्तिपूर्वं विधेयत्वं विनानुष्ठानायोगं तावदाह * इह त्विति *
 तृतीयैव श्रुतिरनुष्ठानहेतुर्न पूर्वत्यर्थः । उदाहरणानिष्ठं श्लोकं व्याचष्टे
 * प्रकृतीति * अभिधातृत्वस्वरूपमात्रबोधां ऽभिप्रेतः विध्यनपे-
 क्षैः श्रुत्यादिभिस्तादर्थ्य बोधाख्यविनियोगासिद्धेरन्वयमात्रबोधां ऽत्र
 विनियोगो ऽभिमतः । कारकविभक्तीनां प्रत्ययत्वेन स्वार्थस्वरूपबो-
 दधृत्वे प्रकृतिसमभिव्याहारात्मकपदत्वरूपेण प्रकृत्यर्थान्वयवाद्बधृत्वे
 ऽपि क्रियान्वयबोधाधिक्योक्त्यै पृथगुक्तिः । षष्ठ्या अपि पदान्तरां-
 कार्थान्वयबोद्धृत्वोत्तर्यश्चकारः । लिङादीनामपि कारकविभ-
 क्तिवदभिधातृत्वविनियोकतृत्वसद्भावे ऽपि विधिसामर्थ्याधिक्यमुक्तं
 तत्रेत्यनेन श्लोकतात्पर्योक्तिः । विधिनित्यन्धनत्वं प्रयोगस्यान्वय-
 व्यतिरेकाभ्यमुपपादयति * स हीति * सौर्यादियागं ऽनभिहिते ऽपि
 सकनुपु होमसाधनत्वेनाविनियुक्तेष्वपि विधिसद्भावे प्रवृत्तेर्विध्य-
 भावे च वायव्यश्लेतालम्भादौ धातुनाभिहिते द्वितीयया च विनि-
 युक्ते ऽप्यप्रवृत्तेर्विध्यधीनत्वाद्यवगतिरित्यर्थः । नन्वश्रद्धयापि
 प्रवृत्त्युपपत्तेः नाप्रवृत्तिमात्रेणाभिधानविनियोगश्रुत्याः प्रेरणाशक्त्य-
 भावां ऽवसीयते इत्याशङ्क्याभिधानश्रुत्या ऽस्मिन्त्वमात्रपरिच्छेदाद्विनि-
 योगश्रुत्या चान्वयमात्रपरिच्छेदात्सत्तान्वयविषयकार्यत्वबुद्ध्यनुत्पा-
 दकत्वेनानयोः प्रेरणाशक्त्यभावमुपपादयितुमाह * न हीति * उक्त-
 शब्देन्याख्यानायानुष्ठानस्य विध्यधीनत्वमुपपाद्योत्तरार्द्धं तात्पर्यतो
 व्याचष्टे * तेनेति * विधिं प्रतीत्य विधिं लक्षणीकृत्य
 विधिलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे भयत इत्युक्ते
 सनो ऽपि इच्छार्थस्यास्मिन्पक्षे परिग्रहलक्षणार्थत्वापत्तेः । तस्य च
 श्रुतिवृत्तत्वासिद्धये ऽनुष्ठानं प्रतीत्यानुष्ठानलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्ये-
 त्युक्तम् । द्वयमपि व्याख्यातुं विधित्सितेत्युक्तं चिकीर्षिताचिकी-
 र्षितत्वयोश्च मूलसन्देहविषयभूतकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वोपलक्षणार्थ-
 त्वेनोपायसन्देहहेतुत्वेनोपन्यसनीयत्वाद्भाष्ये ऽपि चैकत्वाविवक्षाया-
 मेकवचनयोगशङ्कायाः शब्दविषयत्वेनानुष्ठातृगता चिकीर्षाविष-
 यत्वे ऽनुपपत्तेर्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्विश्रित्वाविधेयत्वोपलक्षणार्थं वि-
 धित्सिताविधित्सितार्थत्वावसायात्पनः श्रुतिवृत्तिशक्तिप्रदर्शनमा-
 त्त्रार्थं विवक्षाविवक्षयाश्चिकीर्षिताचिकीर्षितात्मकतोक्ता न पारमा-
 र्थिकी विधित्सिताविधित्सितात्मकमपि विवक्षिताविवक्षितत्व वि-
 धायकस्य शब्दस्याचेतनत्वेनेच्छाभावादयुक्तमित्याशङ्कते * नन्विति *

७१६।१

‘एकवचनेनैकत्वोक्तिर्निःशङ्कत्वेनात्र विवक्षाशब्दस्य आशङ्क्या
 सन् वक्तव्य इति स्मृत्यविषयत्वादौपचारिकतैव सनो युक्तत्वाशयः ।
 उपचारेणापि चेच्छाव्यतिरिक्ते सन्प्रयोगोपपत्तौ सूत्रस्मृतच्छावाचि-
 त्वत्यागेनान्यार्थत्वकल्पनायां ग्राह्याक्यकृत्स्मृत्यनादरेण दृष्टान्ते ऽप्यौ-
 पचारिकत्वाक्तिः सन्प्रत्ययोपलक्षणार्थ इति परिहरति * उच्यते इति *
 सनश्चेच्छाफलप्रत्यासत्तिलक्षणार्थत्वदर्शनाच्चात्यन्तादृष्टोपलक्षणेति
 दर्शनाच्चात्यन्तादृष्टोपलक्षणोति दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति *
 अनुष्ठानार्थौ परिग्रहपरित्यागशब्दौ मत्वा ऽभिधानविनियोगश्रुत्योर-
 विधायकत्वे ऽपि विधेयसमर्पकत्वात्तद्विषयताया विधेयत्वावगतेर्वि-
 धायकश्रुत्यविषयत्वे ऽपि परित्यागो न युक्त इत्याशङ्कते * कथमि-
 ति * अप्राप्तत्वाद्विधानार्हत्वरूपविधेयत्वावगमे ऽपि विधेयत्वाधी-
 नत्वादनुष्ठानस्य विधायकेनाग्रहणेनानुष्ठानं युक्तमिति परिहरति *
 नैष इति * पुनराक्यदृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति * यथैवेति * श्लोकं
 व्याचष्टे * पुरुषेति * इच्छाशब्देनाज्ञादयः पुरुषाशयविशेषा प्रवर्त-
 नासामान्यव्यक्तिभूता विवक्षिताः विधित्वशब्देन प्रेरणाख्यां लिङ्-
 व्यापारः । शङ्कापरिहारमुपसंहरति * अत इति * विनियोगाभि-
 धानश्रुतिसमर्पितत्वाविशेषे ऽपि विधिस्पर्शास्पर्शव्यवस्था न युक्ते-
 त्याशङ्कते * कथं पुनरिति * समर्पितत्वाविशेषे ऽपि
 रूपरसयोश्चक्षुर्ग्रहणाग्रहणव्यवस्थावद्विधिग्रहणाग्रहणव्यवस्था यु-
 केति परिहरति * तदिति * योग्येत्यनेनाध्याहृतापिशब्दकेनाभि-
 धानविनियोगश्रुतिवशत्वे निरस्ते दृष्टान्तत्वेन श्रोत्राशयवशत्वाभा-
 वाक्तिः । व्यतिरेकपूर्वैः श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * कस्मिन्नर्थे वि-
 धायकानां शक्तिरित्यपेक्षायामाह * तथा हीति * श्रौतं विधित्वं भा-
 वनाविषयं कारकविषयं चार्थमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्या ताव-
 दिति * धात्वर्थस्य कारकत्वे ऽपि तदवच्छिन्नाया भाव-
 नाया निरूपणाशक्तेर्विध्ययोगात्पदश्रुत्यैव धात्वर्थविध्यवगते
 स्तद्व्यतिरिक्तानामेवकाराणामार्थान्निधिविषयत्वसूचनायान्तरोक्तिः
 कारकत्वेन श्रुतस्य सङ्ख्यादेः साक्षात्कारकत्वायोगे
 ऽपि कारकीभूतद्रव्यद्वारा कारकत्वसम्भवे विधेयत्वानप-
 ह्वसूचनायोत्तरार्द्धे व्याख्याने तदाश्रयत्वोक्तिः विध्यवगतानुष्ठेय-
 त्यानुपपत्त्या सामान्यतः किं चित्समीहितं प्रत्यङ्गत्वे ऽवधारिते श्रु-
 त्यादेस्तद्विशेषसमर्पणमात्रे व्यापाराद्विध्यपरिग्रहे अतस्याप्यङ्गत्वं
 नास्तीति सूचनायानुष्ठानं प्रत्यङ्गत्वं स्यात्तच्च विध्यभावाच्चास्ती-
 त्युक्तम् एकत्वादेर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणविवक्षितान्विशितत्व-

सन्देहे ऽप्येकस्य ग्रहस्य सम्मागादिकार्यम् सर्वेषां चेति
मूलसन्देहस्य सिद्धिः कथमित्याशङ्क्य विवक्षिताविवक्षितत्वं
सन्देहेनैकत्वादेः कार्यत्वाकार्यत्वसन्देहसिद्धिर्दर्शयितुमाह * तेने-
ति * उपक्रमोक्तो विवक्षाविवक्षितत्वसन्देहः सम्भवोपपादनसमा-
प्या बुद्धिस्थीकृतस्तच्छब्देन परामृष्टः हेत्वभावे वेदे सम्भवमात्रेण
विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहासिद्धेस्तद्धेतुत्वेनैकत्वादेः सम्मार्गादि-
भावनाविशेषणत्वसदसद्भावसन्देहं दर्शयितुमाह * तत्रेति * भावना-
द्व्याङ्गत्वहेतुभूतकारकाकारकत्वसन्देहान्तरसूचनार्थं कारकत्वेने-
त्युक्तं चिकीर्षितत्वात्मके विवक्षितत्वे विधिस्पर्शस्य हेतुत्वार्थं पञ्चमी
विधित्तिस्वरूपे विवक्षितत्वे शब्दप्रवृत्तिमात्रे हेतुत्वम् । ननु विवक्षा-
विवक्षोक्त्योर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणार्थत्वं कस्माद्बुद्ध्यसंख्या
विधिना गृह्यते न वेत्येव सन्देहो न कृत इत्याशङ्क्याशङ्काह * तदेतदि-
ति * विधिशाक्त्यशक्यधीनयोर्विधिपरिग्रहापरिग्रहयोर्यद्विवक्षितावि-
वक्षितत्वं वाच्योक्त्युच्चारणं तन्मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपादनफलं पौरुषे-
यवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनार्थमित्युक्ते कस्मात्पुत्रवाक्यव्याख्यासा-
दृश्यापादनं विना न शिष्यप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यालौकिकस्थनावुद्ध-
स्य वेदवाक्यार्थस्य विसदृशव्याख्यानप्रकारप्रकरणशक्तेरित्युक्तं क-
या वृत्त्या परिग्रहापरिग्रहयोर्विवक्षिताविवक्षितवाच्योक्तिरित्याशङ्क्या-
न्तर्णीतमुपमानं यस्याङ्गौणवृत्तौ तदाश्रयणेनेत्युक्तम् । कथमुपमानमि-
त्यपेक्षायां परिग्रहापरिग्रहाख्यफलसामान्यदर्शनादित्युक्तं न केवल-
मेतदेव विवक्षिताविवक्षितवाच्योक्त्युच्चारणं परिग्रहापरिग्रहविषयं
किं त्वन्यत्रापि तस्मान्नैतत्किं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिभाष्या-
दौ यद्वेदविषयं विवक्षिताविवक्षितवाच्योक्त्युच्चारणं तदेव मे
विसमर्थनीयमिति ग्रन्थेत्यनेनाक्तमाव्याख्यार्थवच्यङ्गीकारेण वाच्या
चिख्यासाव्याचिख्यासे विवक्षाविवक्षोक्तिभ्यामुच्येते इति समाधा-
नान्तरमाह * अथ वेति * ननु सम्प्रदायानुसारेण व्याचक्षाणा-
नां याज्ञिकानां न्यायशास्त्रे ऽभिप्रायाख्येच्छा चिन्ता न युक्तेत्याश-
ङ्काह * शब्देति * सम्प्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणापेक्षत्वा- ७१८१
द्ब्रह्मैकत्वादिविवक्षाविषयभूतस्य च प्रमाणान्तरस्यादर्शनादप्रन्याय-
मूलत्वसम्भवे चाहृष्टमूलान्तरकल्पनायोगान्न्यायमूलत्वावगत्यन्याया-
विरोधे सम्प्रदायाद्ब्रह्मदार्थावगमं ऽपि विरोधे न्यायावगम्यविधिशब्द-
शक्यनुसारेणैव याज्ञिकैरपि व्याख्येयत्वात्तद्व्याचिख्यासा चिन्तयितुं
युक्तेत्याशयः । यद्वेच्छाया निरङ्कुशत्वात्तद्वशेन शास्त्रार्थनिर्णयायोगा-
शङ्कानिरासार्थत्वेनायं श्लोकाद्धो व्याख्येयः । व्याख्यात्रिच्छायाः

साङ्गशत्वमेव विवृणोति * तत्रेति * विवक्षाविवक्षोक्त्योर्व्या-
चिख्याव्याचिख्यासार्थत्वमुपसंहरति* तेनेति*ननु ग्रन्थकारप्रयुक्त-
योर्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्व्याख्यात्रिच्छानिच्छानिच्छार्थत्वसम्भवेऽपि
व्याख्यातुमुक्तयोरारम्भाश्रयदोषापत्तेर्व्याख्यात्रिच्छानिच्छार्थत्वं न स-
म्भवतीत्याशङ्क्याह * अत इति * संवत्सरवाचिना समाशब्देन
कालोपलक्षणादतः पूर्वव्याख्यातृप्रतियोगित्वेनापस्थापितादर्वाचीनाद्
व्याख्यातु पूर्वकाले वृत्ता जाता ये व्याख्यातारस्तेषामिष्टं यत्तेनार्वा-
चीनेन व्याख्यात्रविवक्षितमुच्यते तेषां चानिष्टं यत्तदविवक्षितमु-
च्यतइत्यर्थः । अतो वेदेऽपि विवक्षिताविवक्षितत्वचिन्ता न
विरुद्धेति प्रस्तुतोपयोगमाह * तस्मादिति * स्वरूपं ऽर्थं वेदप्रा-
माणयात्सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुख्यवृत्त्यैव विव-
क्षाविवक्षोक्ती समाधत्ते * ऋग्वेदादीति * यो वै वेदेषु तिष्ठ-
न्वेदानन्तरं यमयति यो वेदान्वेत्ति यं वेदा न विदुः यस्य वेदाः श-
रीरं एष त आत्मानन्तर्याम्यमृत इत्युपनिषत्प्रामाण्यादृग्वेदादिष्व्वात्मा-
नो ये प्रतिष्ठितास्तेषामिच्छानिच्छाख्यभिप्रायो विवक्षाविवक्षाशब्द-
वाच्य इत्युक्ते कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहाधिष्ठातृभिर्वैर्नित्या-
नां वेदानां कर्मानर्जितत्वेनाधिष्ठानायोगात्परमात्मनश्च देहानधिष्ठा-
तृत्वाद् ऋग्वेदादीनां चेतनेच्छाधीनव्यापारत्वानुपपत्तेः । शब्दश-
क्त्यालोचनावशेन शब्दव्यापाराच्चेतनेच्छानुमानायोगेन सदसद्भाव-
चिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य परमात्मनः कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहानधि-
ष्ठानेऽपि कार्यकारणप्रतिनियमसिद्धयै सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठाना-
करणात्परमात्मनोऽपि च क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भार-
तेति देहाख्यक्षेत्रे ज्ञातृत्वाख्यक्षेत्रे ज्ञत्वस्मृतीर्वेदेष्वधिष्ठातृत्वोप-
पत्तिसूचनार्थं क्षेत्रज्ञत्वेऽभिहिते ।

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।

व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णनार्होपपद्यते ॥

इत्यनेन न्यायेन पदावयविवत् ऋग्वेदाद्यवयविनो वेदावय-
विनश्चानुपपत्तेरनारब्धावयविकानां चावयवानां देहत्वाददर्शनादृ-
ग्वेदादीनां देहत्वायोगेन ।

इदं शरीरं कौतये क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

इति देहाख्यक्षेत्रमधिष्ठाय ज्ञातृत्वलक्षणक्षेत्रज्ञत्वायोगमाश-
ङ्क्योपनिषत्प्रामाण्यादनारब्धावयवविकेषवृत्तेर्देवादिशब्दवाच्येषु म-
न्त्रब्राह्मणसमूहेषु क्षेत्रज्ञानामधिष्ठातृत्वोक्ता । ननु पञ्चधातृत्ववयम्

षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुरित्यादिस्मृत्यालोचनेन महाभूताधिष्ठितस्यै-
वात्मनो ज्ञानेच्छादिमत्त्वावगमाद्वेदाधिष्ठितानामात्मनां ज्ञानाभावेन
तत्पूर्वकविवक्षासम्भवोत्सम्भवऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वाभावाद्वे-
दाधिष्ठातृभिरकथितायाः परैर्ज्ञातुमशक्यत्वात्तत्सदसद्भावचिन्ता यु-
क्त्याशङ्क्याह * महाभौतिकेति * यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाका-
शाख्यमहाभूतारब्धदेहाधिष्ठितानामात्मनां चेतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्त-
त्पूर्विका विवक्षा सम्भवति वृषलैर्न प्रवेष्टव्य गृहे ऽस्मिन्नित्यादौ वा
कथितापि बहुत्वाद्याविवक्षा प्रमाणान्तरगम्येऽपि चार्थे शब्दशक्त्या-
लोचनयैवान्यैर्ज्ञायते तथर्वेदादिदेहाधिष्ठितानामप्यात्मनां चेत-
न्याख्यज्ञानवत्त्वात्तत्पूर्विका विवक्षा सम्भवति शब्दशक्त्यालोचनया
चान्यैर्ज्ञातुं शक्यत इति तथर्वेदादयो देहा इति वक्ष्यमाणान्वयं न
व्याख्ययम् । अकथितत्वसूचनायान्तर्गतत्वोक्तिः प्रमाणान्तरव-
शत्वनिरासार्थः शब्दशक्त्यैवेत्येवकारः । ननु देहानां पार्थिवत्व-
व्याप्तेऽर्ग्वेदादीनां व्यापकपार्थिवत्वनिवृत्त्या व्याप्यदेहत्वनिवृत्त्यव-
गमान्नात्मभिराद्यष्टानं युक्तमित्याशङ्क्याह * देहेति * पृथिवीपर-
मायवादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहारम्भवैचिड्यदेहानां भिन्नाः प्र-
कारा इत्युक्ते प्रकृत्यारम्भवैचिड्यनिमित्तापेक्षायामपरमात्मनां जीवा-
नां देहविचित्रकर्मजन्यविचित्रफलोपभोगापादकापूर्वाख्यशक्तिव-
शानुगा इत्युक्तम् । ततश्च शुद्धायाः पृथिव्याः क्व चिद्देहप्रकृतित्वा-
भावाद् बाहुल्यस्य च भूतान्तरेष्वपि भावाद्देहत्वस्य पार्थिवत्वेन
व्याप्तिरसिद्धेति परिहाराशयः । वैचिड्यं विवृणोति * पार्थिवेति *
स्वेदजागडजोद्भिजैरादिशब्दोक्तेः संख्यापूरणं तोयबाहुल्योपपादनार्थं
स्वेच्छावयवरूपतोक्ता । वायुबाहुल्योपपादनार्थं भ्रमन्तीत्युक्तम् ।
अग्निदृष्टान्तेन तेजोबाहुल्योपपादनार्थं राक्षो विक्षिप्तेन सौर्येण तेज-
सा आप्यायन्तइत्युक्तं वाक्यशेषेऽपि ।

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजो मूर्तिर्यथाजुन ॥

इति मानवाभिधानेन च तैजसानां देहानां चेतनाधि-
ष्ठितोपपादिता । नाभिहित इतिपाठे ना पुरुषः । ननु जीवात्मनां
स्वकर्मोपात्तफलोपभोगदेहाधिष्ठातृत्वसम्भवेऽपि वेदाधिष्ठातृत्वे-
नाभिमतस्य परमात्मनः कर्तृभोक्तृत्वाभावाद्देहाधिष्ठातृत्वं न सम्भ-
वति वेदानां च नित्यत्वेनात्मकर्मानुपात्तत्वान्न तद्देहत्वे सम्भवती-
त्याशङ्क्य नित्यानां वेदानां व्योमदृष्टान्तेन परमात्माधिष्ठितत्वमुप-
पादयितुमाह * तथेति * क्रमार्थस्तथाशब्दो न तु दार्ष्टान्तिकत्वोक्त्य- ७१९।॥

र्थः । परमात्मनो ऽ नदनन्नन्यो अभिचाकशीति श्रुतेः । प्रयोजनाभावा
 देहानाधिष्ठातृतामाशङ्क्य भोक्तृत्वसिद्धौ तसवितुर्वरेण्यमिति सवि
 त्रधिष्ठानतच्छब्दवाच्यब्रह्माख्यपरमात्माभिधायिन्या गायत्र्योत्क्षिप्य
 माणेन वारिण्येतदित्युक्तम् । तद्यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽह
 मित्युपनिषच्छ्रुतेः । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मन्त्र
 चर्णाच्च ब्रह्मणः सवित्रधिष्ठातृत्वावगतिः कृस्नदेहाधिष्ठानस्या
 पि चान्मना हृदयाधिष्ठानोपासनवत् कृस्नव्योमाधिष्ठानस्या
 पि व्योमान्तर्गतसवितुर्मण्डलधिष्ठानोपासनाविरोधः कस्याः श्रुं
 र्योमशरीरता श्रुतेत्यपेक्षायां खम्ब्रहोति श्रुत्या व्योमशरीरतयोदि
 तइत्युक्तम् । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशमन्तरो यमयतीति य आकाश
 वेत्ति य आकाशं न वेद यस्याकाशः शरीरमेव त आत्मा सर्वान्तर्यामी
 अमृत इति श्रुत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः । नित्यस्यापि नियमत्वलक्षण
 भोग्यत्वाद्देहत्वोपपत्तिसूचनार्थं नित्योक्तिः । नन्वेवमपि देहानां भौ
 तिकत्वव्यापेक्ष्यदेहादीनां व्यापकभौतिकत्वनिवृत्त्या देहत्वनिवृत्त्य
 चगमाच्च देहता युक्तेत्याशङ्क्य महाभूत (गुणानामपि यो रूपेषु तिष्ठन्त
 पागयन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्देहत्वावगतेर्भौतिकत्वेना
 पि देहत्वस्य व्याप्तिरसिद्धेति सूचयितुमाह * रूपेति * देहत्वोप
 पादनार्थं नियमलक्षणसम्भोगाधिष्ठानता सम्भोगहेतुशब्देनोक्ता
 पृथिव्यादिमहाभूतवत्स पुद्गितामेव रूपादीनां देहत्वशङ्कानिरा-
 सार्थं प्रत्येकमित्युक्तम् । शब्दब्रह्मवादस्य च चेतनाचतनयो
 ब्रह्मशब्दयोस्त्वादात्म्यानुपपत्तेः । शब्दो ब्रह्माधिष्ठानमित्येवं व्याख्येय-
 त्वाच्छब्दात्मकानामपि वेदानान्देहताम्ब्रह्माख्यस्य च परमात्मनो
 ऽपि देहाधिष्ठातृतां शब्दब्रह्मवादिनामपि मतं प्रकृतगर्वेदाद्यधिष्ठा-
 तृत्वेनानिर्द्धयै सूचयितुमाह * शब्देति * यद्वेदाख्यं शब्दं शब्दब्र-
 ह्मेत्युच्यते तत्परमात्मनाधिष्ठितमिति कृष्याहारेणयोज्यम् । अना-
 दिनिश्चयमब्रह्म शब्दतत्त्वमिति शब्दमात्रस्य ब्रह्मत्वोक्तावपि शास्त्रत्वाख्यै
 श्वर्ययोगिकूटस्थनित्यब्रह्माधिष्ठानस्य कूटस्थनित्यं शास्त्रं विनानु-
 पपत्तेर्वेदानिरिक्तस्य च शास्त्रस्य कूटस्थनित्यत्वाभावाद्धाख्यं शा-
 स्त्रमिति विशेषतः परमात्माधिष्ठानमात्रेण तर्हि चेतनाधिष्ठितत्व-
 सिद्धेः । अत्रजाधिष्ठानोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखा
 येत्यादिश्रुत्यालोचनया सर्वस्य साधारणचेतनद्वयाधिष्ठान-
 त्वावगत । सर्वसाधारणपरमात्माधिष्ठितस्यापि प्रतिबिम्बवत्स्वा-
 साधारणाधिष्ठितत्वोपपत्तिसूचनार्थं सर्वाभेकेनेत्युक्तम् । सर्वस्यैका-
 धिष्ठितत्वं वेदमात्रस्यैकाधिष्ठितत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य ।

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाञ्च निर्ममे ॥

इत्यादस्मृत्यलोचनया सर्वस्याभिधानाभिधेयजातस्य वेदा-
न्तर्गतत्वाद्देहात्मकत्वसूचनायेदमित्युक्तम् । रूपादिदृष्टान्तेनाभौ-
तिकानामपि वेदानान्देहत्वसम्भवेऽपि ज्ञानसाधनेन्द्रियाद्यभावा-
त्परमात्मवच्च क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेऽपि ज्ञानानुपपत्तेस्तत्पूर्विका विवक्षा न
सम्भवतीत्याशङ्कां निरस्यन् दार्ष्टान्तिके ज्ञानपूर्वे विवक्षोपपत्तिं यो-
जयति * तथेति * यथा माहाभौतिकदेहेष्वत्माधिष्ठानाच्चैतन्याख्यं ज्ञान-
मस्ति तथैवेदादयोऽपि देहत्वेन श्रुत्योक्तत्वाद्देहानाञ्चात्मयोग्यत्व-
व्याप्तेर्ज्ञानञ्च विना भोगायोगाच्चैतन्याख्यज्ञानान्विता इत्यर्थः ।
परमात्मन एव वेदान्स्वार्थप्रतिपादने नियन्तु वेदाख्य-क्षेत्रज्ञाधिष्ठातृ-
त्वेन क्षेत्रज्ञव्यपदेश्यत्वान्नित्यज्ञानत्वोपपत्तः । साधनाभावेन ज्ञाना-
भावाशङ्कानिरासः सदत्यनेन सूचितः । शब्दब्रह्मैव क्षेत्रज्ञशब्देनोक्तं
स्यादित्याशङ्क्य वेदपुरुष इति समवोचामयेन वेदान्वेद ऋग्वेदं यजु-
र्वेदं सामवेदमिति श्रुत्या प्रत्येकमसाधारण्येन ऋग्वेदादीनान्देहत्वा-
क्तैः सर्ववेदसाधारणत्वाच्छब्दब्रह्मणः प्रतिवेदमसाधारण्येन क्षेत्र-
ज्ञस्य वैलक्षण्यसूचनार्थं पृथक् पृथगित्युक्तम् । यथा च भौतिक-
देहस्थानात्मनामन्तर्गतापीच्छा शक्त्यालोचनयाऽन्यैर्ज्ञायते तथा वेद-
देहस्थानामपीत्याह * तेषाञ्चेति * वेदक्षेत्रज्ञाशयविषयविवक्षाविव-
क्षोक्तिपक्षमुपसंहरति * विधीति * शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्र-
ह्मणोऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्यते
ते च विधिशक्तितो ज्ञायते इत्याह शब्देति । एवंशब्देन प्रत्येकम्वेदा-
धिष्ठातृणां दृष्टान्ततोक्ता * नन्वनादिति *

नन्वनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं व्यवस्थितम् ।

विवर्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इति वदद्भिः शब्दब्रह्मवादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थनिरासात्तस्मि-
न्पक्षे ऽर्थविवक्षानुपपत्तेस्तद्विषयत्वेन विवक्षोक्तिव्याख्या न युक्तेत्या-
शङ्काह * अनादिति * अर्थापह्नवे सर्वप्रमाणाविरोधापत्तेरभिधेयवा-
चिनोऽर्थशब्दात्कृदन्तादुत्पन्नं भावप्रत्ययेन वाच्यवाचकसंबन्धोक्ति-
मङ्गीकृत्य वाच्यविषयशक्तियुक्तत्वेन विवृत्त्यर्थभावेन विवृत्त्युक्तेर्व्य-
ख्येयत्वसूचनायानादिनिधनत्वस्योपलक्षितस्य शब्दब्रह्मणो वेदवेदा-
र्थाधिष्ठानतोक्ता । शब्दब्रह्मपक्षे त्वेवं वेदक्षेत्रज्ञपक्षात्तत्प्रकारेण वि-

(१) अथ पा० २ पु० ना० ।

(२) विविधवृत्त्यर्थतया अर्थभावेनेति १ पु० पा० ।

ग्रहैकत्वविधानं प्रतिपादनीयमित्येवं तथाशब्दार्थततः शब्दापिशब्दाध्याहाराद्यभ्युपगमेन योज्यम् । यद्वा यदीत्यसंदिग्धे सन्दिग्धवचनं नामवचनः कथं चिच्छब्दार्थे गच्छति नान्वेतव्यः । ततश्चेति चशब्दाध्याहारस्तुल्यः । उद्देश्यविशेषणस्योद्देश्यत्वेन क्रियान्वयाभ्युपगमे प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्यापत्तेरुद्देश्यद्वयस्यैकक्रियावशिकाराभावेनान्योन्यानियमावुद्देशोपादानयोश्चैकस्मिन्पदेऽनुपपत्तेरुपादयत्वेन क्रियान्वयायोगाद् ग्रहैकत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वायोगेनैकपदलक्षणायाः श्रुतेस्ताद्विषयत्वायोगात्तादर्थ्यविषयत्वमापाद्य वाक्यायक्रियान्वयबोधकत्वं शङ्कते * ननु चेति * पदश्रुतेस्तादर्थ्यविषयत्वाभ्युपगमेनैव ग्रहाणां निर्ज्ञातदशसंख्यत्वेन स्वरूपतः संख्यानपेक्षत्वात्संस्कार्यस्वरूपेणैकत्वं प्रत्यङ्गित्वावगतेः समागभावनान्वयित्वाख्यसंस्कार्यरूपाङ्गत्वस्यैकस्य भावनाङ्गत्वविरोधमाह * नैष इति * वस्तुस्वभावनियन्धनोद्देश्योपादयत्वयोः शब्दव्यापाराविषयत्वादेकपदोपात्तयोरव्यवस्थोपपत्तेर्ग्रहमिति द्वितीयोक्तस्यापि चैकत्वस्यानुपयोगित्वेनासंस्कार्यत्वात्सक्तुवद् गुणत्वप्रतीतेः । साक्षाच्च निष्क्रियत्वेनाश्रयत्वेनाश्रयद्रव्यापेक्षायामेकपदलक्षणया श्रुतेराश्रयद्रव्यसमर्पकत्वेनाविरोधसम्भवे विरोधापादकग्रहात्थेताविषयत्वकल्पनायोगमभिप्रेत्यान्यथाविरोधाभावमाह * भिन्नेति * विरोधे सत्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वं विना विधेयत्वायोगात् श्रुत्युक्तस्य ग्रहाङ्गत्वस्यानुपपत्तेर्वाक्यीयोऽपि क्रियान्वयो न बाध्यत इति परिहारान्तरमाह * अथ चेति * श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यभावसिद्धौ चापेक्ष्यत एव क्रियान्वयः । श्रुत्येति परिहारान्तरमाह * यद्वन्ति * तादर्थ्यविषयश्रुत्यभ्युपगमे त्वैकत्वस्य क्रियान्वितग्रहान्वयनिमित्तक्रियान्वयपक्षात्पूर्वोक्तात्प्रकारान्तरैकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वयाभ्युपगमे तस्यैकाभिधानश्रुत्यैकाभिधानश्रुत्यैकपदोक्तात् ग्रहात्प्राक् संस्कार्यत्वप्रतीतेः । स्वतन्त्रस्य चैकत्वस्य क्रियायोगात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्यनुपपत्तेर्ग्रहस्यैकत्वान्वयपूर्वकः क्रियान्वयः ।

गुणत्वेन तु क्रियाभ्युपगमे द्वितीयायाः कारकसामान्यलक्षणार्थत्वोपपत्तेः योग्यत्वाद् गुणप्रधानभावावधारणे सति द्वयोर्विप्रकर्षतुल्यत्वद्योतनार्थं समानदेशोक्त्या लक्षणायैककालतोक्ता । एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * विशिष्टत्वेन श्रुतो योऽर्थो भावनां विशिनष्ट्यसौ विशिष्टो भूत्वा पश्चाद्विशिनष्टि न त्वक्लृप्तविशेषणावस्थ इति कृत्वाऽसौ विशेषणपूर्वं भावनां प्रविशतीत्युक्ते तदुपपादनार्थं भावनाया विधानार्हत्वात्कार्त्स्न्यसिद्धौ च

विशेषणापेक्षत्वादविशिष्टेन च विशेषणो ऽपि कात्स्न्यासिद्धिरिति वक्तुं विध्युक्ता कर्मव्युत्पत्त्या भावनोक्ता ।

योगपक्षपक्षे पूर्वोक्तिः साहित्यलक्षणार्था भावनापि विशिष्टमेव ग्रहं गृह्णाति न त्वगृहीतविशेषणमित्याह * गृह्णातीति * सति त्वेकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वये तस्यापि ग्रहवद्विध्यन्वयान्साक्षाच्च क्रियान्वयायोगेनाश्रयद्रव्यापेक्षायां पदश्रुत्यवगतग्रहान्वयित्वनियमादवघातभावनार्थस्यापि प्रोक्षणस्योलूखलमुसला-र्थन्वयवद्वाहर्थतोपपादिता भवतीति प्रकृतोपयोगमाह * एवं चेति * एकाभिधानश्रुत्या चैकत्वस्य कारकविशेषणत्वावगतेः कारकत्वस्य क्रियान्वयिरूपत्वेन कारकद्वारा क्रियाविशेषणत्वादेकपदश्रुत्योक्तग्रहविशेषणत्वात्कारकैकत्वयोः साम्येन मिथो ऽन्वयायोगाच्चैकत्वस्य कारकविशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * प्रत्ययार्थत्वाच्चेति * प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थत्वाविशेषणैकस्मिन्पदे ऽनेकेषां प्राधान्यायोगादेकस्यैकव प्राधान्ये ऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्यप्रतर्नेर्लिङ्गसंख्यापक्षया च प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्मृत्युपपत्तेः कारकमेव प्रधानमित्यर्थः । प्रयोजनवत्त्वसमुच्चयार्थश्चकारः ।

ननु प्राधान्ये ऽपि कारकत्वस्याद्रव्यत्वेनैकत्वाख्यगुणस्यैकत्वयोगान्न तद्विशेष्यत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सर्वे चेति * कुंकुमान्योष्ठाश्रितस्यापि राजशेषत्ववत्संख्यादेर्द्रव्याश्रितस्यापि कारकं प्रत्यङ्गता न विरुद्धेत्याशयः । अतः कारकद्वारैकत्वस्य क्रियान्वयाद्युक्ता विधेयतेत्युक्तमुपसंहरति * तेनेति * विशिष्टविधानाच्चावाक्यभेदापत्तेर्युक्तमेकत्वविधानमित्याह * तत्त्विति * पञ्चैकत्वविवक्षाधिकरणन्यायेनैव हृदयितुमाह * वक्ष्यन्ति इति * गौरवभयेनैकत्वस्यापि विधेयत्वाभ्युपगमे दशापवित्रा-
७२२:३ दंगविधेयत्वं स्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * यथैवेति * ननु हेतुत्व-
न ग्रहस्य क्रियया वशीकारायोगात्तत्क्रियाङ्गभूतेनैकत्वेन विशेष्यनियमः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सर्वेषां चेति * एकक्रियाविशेषणत्वस्यान्योन्वनियमहेतुत्वात्तु हेतुत्वस्यापि वाक्यार्थभूतक्रियाविशेषणत्वाविरोधान्नियमोपपत्तिरित्याशयः । वाक्यभेदप्रसङ्गेनोद्देश्यविशेषणविवक्षानुपपत्तिमाशङ्क्य वस्तुस्वभावकृतस्योद्देश्योपादेयत्वस्य शब्दव्यापारविषयत्वाद्वाक्यभेदाप्रसक्तिसूचनार्थं यथा पशुमालभेतेति भाष्यस्य दर्शयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ननूपादेय-

स्थलिकविवक्षाद्वृष्टान्तोत्तैकत्वयुक्तवाक्योदाहरणस्योद्देश्यविशेष-
णमात्रोपलक्षणार्थत्वप्रतीतिः संख्यामात्रविवक्षोपसंहारो न युक्त इ-
त्याशङ्क्याह * पुंपशुश्चंति * उद्देश्यविशेषणविवक्षायां वाक्याभे-
दापत्तिलक्षणस्य न्यायस्याविवक्षासाधकस्य तुल्यत्वेऽपि यथोभ-
यपदानर्थक्यपरिहारायां भयत्वस्थोद्देश्यान्तर्गतत्वेन विवक्षाशङ्काधि-
क्यान्नेहोदाहरणत्वं तथा स्वर्गकामस्योपादेयत्वशङ्काधिक्यात्संख्या-
विचारेण लिङ्गविचारपर्यवसानानुपपत्तेर्वाक्यभेदापत्तिलक्षणन्याय-
तुल्यत्वेऽप्यनुदाहरणतेति सूचनार्थः प्रायशब्दः । स्वर्गकामपदस्या-
पादेयकर्तृसंख्यावाच्याख्यातान्तसामानाधिकरण्येनोपादेयार्थत्वशङ्का
तर्ह्यत्रैव स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वात्फलस्य चानुपादयत्वा-
त्कर्तुरेव च फलभागित्वात्सामानाधिकरण्योपादेयार्थत्वानुपपत्ति-
रित्येवं कस्मान्न निरस्तेत्याशङ्क्याह * माभूदिति * यथात्यधिकरणपौ-
नरुक्त्यभयादुभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गत्या शङ्का हविर्द्वयातिगमने
च पञ्चशरावेऽधिकार्यैकहविरार्तिगमनेऽपि चेति (विवेकाय शष्टे
निरसिष्यमाणात्र निरस्यते यथा स्वर्गकामपदस्योपादेयत्वशङ्का
पुमानेव ज्योतिष्टोमादावधिकारी सर्वापि वेति) निरसिष्यमाणात्र न
निरस्यत इत्यर्थः ।

सर्वेषां लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वेति त्काप्रत्ययेनाविधेयत्वसिद्ध्यर्थो-
द्देश्यत्वसूचनार्थत्वं भाष्यस्य द्योतयन्सिद्धान्तमारभते * व्यक्तीरि-
ति * ग्रहोद्देशेन विधिं विना सम्मार्गस्य तद्गुणत्वासिद्धेर्ग्रहशब्द-
स्य पात्रवाचित्वे जात्या ग्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वे वादिशब्दोक्तेन
संस्कारेणोपलक्षितानां प्रकृतापूर्वसाधनभूतानां ग्रहव्यक्तीनामुद्दे-
श्यत्वस्य च विध्यपेक्षितत्वात्तच्छब्दव्यापारविषयत्वावगतेः प्रकृता-
पूर्वसाधनत्वस्य विधानापत्तेरविषयत्वाधीनत्वाद्विषयस्य च विधे-
यत्वायोगाद्ब्रह्मान्वयित्वेन सम्मार्गविधानेऽपि ग्रहश्रुत्युक्तस्य ग्रह-
त्वस्यापूर्वसाधनानां लक्षणार्थत्वेनाविधेयत्वात्तल्लक्षितस्यापूर्वसाध-
नानां लक्षणं विध्यन्तरविषयत्वेनाविधेयत्वादविधेयस्य च विधेयद्वारा
ऽस्य चैकत्वस्य नाक्रियत्वेन कारकतया विध्ययोगाविवक्षेयाशयः ।
ग्रहस्योद्देश्यत्वसिद्ध्यै प्राधान्यं सम्मार्गस्य चाङ्गत्वमुपपादयन् श्लो-
कं व्याचष्टे * इह तावदिति * लक्षणत्वेन स्वरूपेण व्यक्तिलक्ष-
णयाष्टवर्षब्राह्मणत्वेनोपनयनसंस्कार्यतयोद्देश्यतया ब्राह्मणव्यक्ते-

लक्षिताया अप्युपनयनान्वयित्वेन विधेयत्वायाद्यवर्षत्वविशेष्यत्ववद्
 ह्यन्येनपि सम्मार्गान्वयित्वेन विधेयत्वादेकत्वविशेष्यतोपपत्तेर्वि-
 ध्यनर्हापूर्वसाधनानांशलक्षणाप्रदर्शनायैव वेत्युक्तम् । एवं च साति वैगु-
 ण्यपरिहारायापि सर्वे सम्मार्ष्टव्या इत्याह * तत्रेति * ग्रहैकत्व-
 स्य पञ्चैकत्वसाम्यं पूर्वपक्षोक्तमपि वैगुण्यापत्त्यनापत्तिवैषम्यादेवायु-
 क्तमित्याह * यदि त्विति * प्रधानानां धर्मान्वयं हि साहित्य-
 म्याविवक्षितत्वात्प्रतिग्रहं सम्मार्गवृत्त्यवगतस्तस्याः शास्त्रावृत्त्यधी-
 नत्वाच्छास्त्रभेदोक्तिः । न्यायलभ्यत्वेनावृत्तेः शास्त्रानधीनत्वादेवद-
 स्यद्वन्द्वविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति वद्विज्ञपदोपादाने प्रत्येकं बाध्य-
 समाप्तेः कल्पनाभावेन शास्त्रभेदानुपपत्तेरपरितोपात्तस्वमतेन शास्त्रै-
 क्येऽप्यन्योन्यानपेक्षैकग्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य तथाविधज्ञानभेदाधी-
 नत्वात्तद्वदमप्यभ्युपेत्य प्रतिग्रहं सम्मार्गाकरणे यस्य न क्रियते
 ३३३ तद्विषयं ज्ञानं बाध्येतेत्याह * अथापीति * ज्ञानस्याप्यैक्याभ्युप-
 गमे तु प्रतिग्रहं सम्मार्गविषयत्वं ज्ञानस्य बाध्येतेति विशेषणप्रधा-
 नार्थत्वेन व्याख्येयम् । ननु ज्ञानप्रामाण्यस्यानुष्ठानानधीनत्वाज्ञाननु-
 स्ठानमात्रेण ज्ञानबाधापत्तिरित्याशङ्क्याह * अबाधिते त्विति * प्रतिग्रहं
 सम्मार्गविषयज्ञानबाधाभावायोन्यो द्वितीयादिः सम्मार्गसंस्कृतो न क्रि-
 यते तस्मिन्ग्रहे वैगुण्यलक्षणप्रत्यवायाङ्गीकारापत्तेस्तत्परिहारार्थबाधो
 अभ्युपेतव्य इत्याशयः । सामान्यावगमाद्विशेषानवबोध्याच्चेति हे-
 तुव्याक्तं संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति सर्वधर्मत्वहेतुव-
 योपलक्षणार्थत्वं सूचयन्सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सर्व-
 यो ग्रहाणां सम्मार्ष्टव्यत्वप्रतीनेरित्यर्थः । अविशिष्टं हि लक्षणमिति
 सूत्रावयवस्यैकत्वाविशिष्टं समारष्टव्यानां व्यक्तीनां लक्षण भविष्यती-
 ति शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यानार्थं नन्विति शङ्काभाष्यं श्रुतस्याप्येकत्व-
 म्याविवक्षितत्वादयुक्तमाशङ्क्याह * नन्विति * विशेषणत्वेनैकत्वस्य
 विध्यपरिग्रहाख्यायामविश्रयां विध्यनर्हत्वरूपकारणोक्त्यर्थं नैतदि-
 त्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तत्रद्वयाख्यातुमारभते * अत्रेति * विश्रप-
 रिग्रहोऽनुष्ठेयत्वोक्तो लक्षितः एकत्वस्याप्राप्तत्वाद्विध्यनर्हत्वेऽपि
 बाध्यभेदापत्त्या द्रव्ये क्रियायां वा तादर्थ्यबोधाख्यविनियोगानर्हत्वे-
 न पुरुषार्थाननुबन्धित्वाद्विध्यपरिग्रहं वक्तुं विध्यधीनविनियोगोक्त-
 र्भ्यां तदर्हत्वं लक्षितेऽनुष्ठानकाले विधिभृत्यधीनः पुरुष इत्यादिवा-
 निकेऽन्वयमात्रबोधाख्यविनियोगस्यानुष्ठानोपयोगनिरासादपिरोधः ।
 एतदेवोपपादयति * विहित इति * यस्मात् द्रव्यदेवतान्वयाद्यनु-
 मितेऽप्यप्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वाद्भावनायां च करणत्वेन विनियोगा-

हृत्वात्तादृश्येन विधिना गृह्यते श्रुतो ऽपि वायव्यद्वेतालम्भादिः प्रा-
प्तत्वेन विध्यनर्हत्वात्सत्त्व्यादिहोमश्च सत्त्व्याद्यर्थत्वेन विनियोगा-
नर्हत्वात्तादृश्येन विधिना न गृह्यते तस्मात्तत्र विधिपरिग्रहो कार्यैः
श्रुतैरश्रुतैर्वाक्यार्थैर्विधिर्विनियोगार्हत्वं अपेक्षणीयं इत्यर्थः । तस्मात्प्र-
प्रकृतिप्रत्ययश्रुत्यभिहितानां पदश्रुतिविनियुक्तानामपि चार्थानां मध्ये
को विधिविनियोगाभ्यां गृहीतः को वा नेति चिन्तायां तत्सिद्धयै
को विधिविनियोगार्हतया समर्पितः को वा नेति विचार्यमित्याह *
तादिति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययं वाक्यभेदापत्तरपरिग्रहेतुत्वसू-
चनार्थैकवाक्याक्ति ग्रहैकत्वस्य विनियोगानर्हग्रहाविशेषणत्वेन वि-
धिविनियोगानर्हत्वानिश्चयाद्विचारणा न युक्तेत्याशङ्क्य ग्रहाश्रितेनैक-
त्वेन सम्मार्गभावनां कुर्यादित्यादिवचनव्यक्त्यन्यथात्वाभ्युपगमेन त-
स्यापि विधिविनियोगार्हत्वप्रतिभानात्कात्र वचनव्यक्त्युक्तेति नि-
र्णयार्थं विचारणा युक्तेत्युक्तम् ।

ननु द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य लोकदृष्ट्या विधिविनियोगानर्ह-
त्वावगमाद्वचनव्यक्त्यन्यथात्वशङ्का न युक्तेत्याशङ्काह * मीमांसका
र्हीति * न्यायाभासावगतवचनव्यक्त्यन्तरनिरासेन लोकावगतशक्त्यनु-
सारिवचनव्यक्त्यवधारणा कार्येत्याशयः । ननु लोकावगतशब्दशक्य-
नुसारात्सम्मार्गानि वर्तमानापदेशस्याविधायकत्वाच्चिन्तितं विधि-
त्वाचिन्ता नैव युक्तेत्याह * वर्तमानेति * अप्राप्तार्थत्वेनास्य वर्त-
मानापदेशत्वायोगेन तत्सारूप्ये ऽपि पञ्चमलकारत्वावधारणात्तस्य-
लोकप्रयोगाभावे ऽपि लिङ्ग्यं लेडिति लिङ्ग्यं स्मृत्या विधौ साधु-
त्वाद्युक्तं चिन्तेत्याशयः । एवमपि भावनामात्रविधायित्वेन
स्मृत्युपपत्तेरलौकिकार्थान्तरविध्यन्वयित्वायोगाच्च युक्तेत्याशङ्काह
* केवलेति * एव च सति भावनाविशेषणत्वेनार्थान्तरस्य विधे-
यत्वात्तस्यां च विनियोगात्सम्मार्गग्रहतत्संख्यानां मध्ये किं भाव-
नाविशेषणं किं वा नेति विधिविनियोगार्हत्वसिद्धयै विचार्यमित्या-
ह * सेति * सम्मार्गस्य करणत्वेन ग्रहस्य च कर्मत्वेन विशेषः ७२४।१
श्रुत्वाद्भिन्नार्थत्वेन समुच्चयावगतेर्नेयं चिन्ता युक्तेत्याशङ्का सम्मा-
र्गस्यापि लोकप्रसिद्धेन धात्वर्थस्य भावनाकरणत्वरूपेण विशेषण-
त्वमङ्गीकृत्येयं चिन्तेत्युक्ते तथाप्यद्रव्यकसम्मार्गभावनानुष्ठाना-
शक्तेः समुच्चयो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्येन केन चिदपि द्रव्येणानुष्ठेय-
त्वस्योपपन्नताशक्यशब्देनोक्ता देशापवित्रमपि कस्माच्च चिन्त्यत
इत्याह * दशापविक्षेति * दशापवित्रमिति शब्दो यस्य केवलदशा-
ग्रन्थ्याख्यस्यार्थस्य स दशापवित्रशब्दो विवक्षितत्वेन निश्चितत्वा-

न्मात्रैः सह विचार्यत इत्युक्ते ग्रहकर्मत्वपक्षे दशापवित्रस्य कर-
णत्वेन भिन्नविशेषणत्वात्समुच्चयोपपत्तेरविचार्यत्वेऽपि सम्मार्गेक-
मेवपक्षे ग्रहस्य कर्मत्वायोगेन करणत्वापत्तेर्ग्रहो वा करणत्वेन
भावनाविशेषणं दशापवित्रं वेति विचारो युज्यतेवेत्याशङ्क्य सम्मा-
र्गस्यापि कर्मत्वपक्षे तस्याकर्मकस्यानुष्ठानायोगात्कर्मापेक्षार्यां त-
न्कर्मत्वेन ग्रहान्वयोपपत्तेरश्रुतकारणत्वकल्पनायोगाद्दशापवित्रस्य
करणत्वाव्याघातात्तत्त्वार्थं सर्वेषामपि सम्मार्गादिषु कर्मत्वेन विशे-
षणभूतेषु दशापवित्रशब्दस्य करणत्वरूपार्थतुल्यत्वाच्च दशापवित्र-
शब्दवाच्यो ऽर्थो न विचार्यते सम्मार्गादीनां करणत्वेनाविशेषणरू-
पवचनव्यक्तिभेदे तु अयं न विचार्यते अपि तु विचार्यतएवेत्युक्त-
म् । ग्रहनैकत्वसम्मार्गाणां च मध्ये ग्रहसम्मार्गयोस्तावत्किं
ग्रहएव भावनां विशिनष्टि सम्मार्गएवेति नियोगेन विशेषणत्वं किं वा
ग्रहां वा सम्मार्गां वेति विकल्पो यथा ग्रहश्च सम्मार्गश्चेति समुच्च-
योऽथ ग्रहसम्मार्गयोः सम्बन्धः अथ समुदायो वा अथ वा ग्रहविशिष्टः
सम्मार्गः सम्मार्गविशिष्टो वा ग्रह इत्यष्टपक्षीतिरूपणा कार्येत्याह *
* प्रदादीनां चेति * भावनाविशेषणत्वचिन्ताया विधेयसिद्ध्युप-
योगितामाह * विशिष्टमिति * सम्मार्गेकत्वयोरप्यष्टपक्षीमतिदिश-
ति * सम्मार्गेति * ग्रहेकत्वयोरप्यतिदिशति * विचार्येति *
तथा किं सम्मार्गविशिष्टो ग्रह एव भावनां विशिनष्टि एक-
त्वमेव वेत्यादिनियोगविकल्पादिरूपाष्टपक्षी किं ग्रहविशिष्टः स-
म्मार्ग एवेकत्वमेव वेत्यादिरूपा द्वितीया किं एकत्वविशिष्टो ग्रह
एव सम्मार्ग एवेत्यादिरूपा तृतीया किं ग्रहविशिष्टे एकत्वमेव स-
म्मार्ग एव वेत्यादिरूपा चतुर्थी किमेकत्वविशिष्टः
सम्मार्ग एव ग्रह एवेत्यादिरूपा पञ्चमी किं ग्रह-
विशिष्टमेकत्वमेव सम्मार्ग एव वेत्यादिरूपा षष्ठीति पू-
र्यान्ताभ्यामनुष्ठानो ऽष्टपक्षीभ्यो ऽन्याः षडष्टपक्ष्यो विचार्यो
इत्याह ननर्थति * नन्वेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासैकत्वस्य द्विती-
यैकत्वित्वाविध्यनर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयत्वशङ्कायाम-
पि प्रदवदुद्देश्यत्वप्रसङ्गात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्या वाक्यभेदोपप-
त्तेर्विधेयता न युक्त्याशङ्क्यापपादनानर्हत्वस्यापि विध्यनर्हत्ववद्वि-
चारमन्तरेणास्तिद्वैतार्थाविध्यनर्हत्वस्य विवेकाय भावनाविशेषणत्वं
विचार्ये तथा ग्रहनैकत्वयोः संहत्य प्रत्येकं वा सम्मार्गान्वय इति
विवेकायोपदेयोद्देश्यत्वेऽपि विचार्येत्याह * तथा किमिति * ग्रहेक-
त्वेन सम्बन्धसमुदायादीनामुद्देश्योपादेयत्वचिन्ताया निष्प्रयोजनत्वेना-

कार्यत्वे ऽपि ग्रहस्योद्देश्यत्वे तदेकपदोपादानानामप्युद्देश्यत्वापत्तिः
किमुत संख्याया इति सूचनायैषामिति बहुवचन कस्मिन्पक्षे संह-
त्यान्वयः कस्मिन्वा प्रत्येकमित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * क्रियाप्रा-
धान्योक्त्येतरयोरुपादेयत्वं सूचितम् । साहित्योपपादनार्थं कृत्स्न-
क्रियाकरणात् कृतकृत्यत्वं भवत्युभयान्विताया एव च कास्म्यसि-
द्धिरित्युक्ते ऽनुष्ठानावृत्त्यापि कास्म्यं सेत्स्यतीत्याशङ्का गुणानुरोधेन
प्रधानावृत्त्ययोगसूचनार्थं सकृदित्युक्तम् । चशब्दो हेतौ । प्रत्ये-
कं वाक्यसमाप्त्युत्तया प्रत्येकमन्वयो दर्शितः । उद्देश्योपादेयत्वयोरपि
विशेषणत्ववद्विचारमन्तरंगासिद्धेरुद्देश्यत्वे तावत्किं ग्रह एवोद्देश्यः
समार्गं प्रत्येकत्वमेव वा य ग्रहो वैकत्वं वा ऽथ ग्रहश्चैकत्वं चाथ
ग्रहैकत्वयोः सम्बन्धो ऽथ समुदायो ऽथैकत्वविशिष्टो ग्रहो ऽथ ग्रहवि-
शिष्टमेकत्वमिति विशिष्टापक्षी विचार्येत्याह * तत्रापि त्विति *
उपादेयत्वे ऽपि इहश्येवाष्टपक्षी विचार्येत्याह * क्रियां चेति * एवं
चानेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासे सति द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य वि-
धानोपादानार्हत्वंविषयलोकहृष्टिप्रतिघाताद्विधेयापादेयत्वशङ्का यु-
क्तेत्याह * एवमिति * वाक्यभेदपरिहारायोपादेयतयेत्युक्तम् । न
न्वक्रियाविशेषणस्य विधातुमशक्तेर्ग्रहे विध्ययोगात्सम्मार्गं च वा-
क्यभेदापत्तेः । प्राधान्येन द्वितीयाविरोधाच्च गुणत्वेन विध्ययोगाज्जै-
कस्योपादानं विधिर्वा सम्भवतीत्याशङ्काह * येन येनेति * त-
त्रैकस्तावत्पक्ष इत्यापूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तेन येन येन प्रकारेण ग्रहे स-
म्मार्गं चैकत्वस्योपादानं विधिर्वा सम्भवति तंतं प्रकारं ननु सम्मार्गी-
तिशङ्काभाष्येण द्रव्यविशेषणस्यापि विध्यर्हत्वसूचनादेवैकत्वं स-
म्मार्गं उच्यतइत्यनेन च सम्मार्गविशेषणत्वाशङ्कनात्पूर्वपक्ष्यापाद-
यिष्यतीत्यर्थः । यच्छब्दानुसारात्तच्छब्दो ऽप्यावर्तनीयः । उद्देश्यत्वे
ऽपि चैकत्वस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयायोगात्प्रत्येकं वाक्यस-
माप्त्यनापत्तेर्देशकालवच्चोद्देश्यत्वमात्रस्य विधेयत्वानापादकत्वा-
द्विधेयत्वाविरोध इत्याह * यथा चेति * प्रत्येकं वाक्यसमा-
प्त्यनापत्तिश्चशब्देन सूचिता । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्का-
ह * यां यामिति * कथं दूषयिष्यतीत्यपेक्षायामुपादेयत्वं ता-
वत्संख्याया दूषयति*प्राधान्यादिति*प्रकृतापूर्वसाधनत्वेन यथासंख्यं
ग्रहस्योद्देश्यतया संख्यानाकाङ्क्षत्वात्स्वातन्त्र्येण च निष्क्रियत्वायो-
गेनैकत्वोपपादनस्य ग्रहोपादानाधीनत्वावगमाज्जैकत्वोपपादनं शक्य-
मित्याशयः । विधिरप्यशक्य इत्याह * ग्रहं चेति * ग्रहे वैकत्वं वि-
धीयेत सम्मार्गं वेति विकल्प्य ग्रहे तावदावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्ते

रयक्यतामुपपादयति* न तावदिति* कथमावृत्त्यापत्तिरित्यपेक्षाया-
माह * इदमिति * विधायकावृत्तिं विना तावत्सम्बन्धद्वयासिद्धिं
७२६। विवृणोति * विदधदिति* ग्रहशब्दावृत्तिं विना सम्बन्धद्वयासिद्धिं
विवृणोति * संख्येति* सकृदुच्चारिताभ्यां क्रीणाति तद्विधायका-
भ्यां द्रव्यगुणान्वयवद्ग्रहविधायकाभ्यामपि सकृदुच्चारिताभ्यां
सम्मार्गान्वयद्वयासिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ग्रह इति * ग्रहस-
म्मार्गानिष्पाद्यत्वेन सम्मार्गक्रियाया अनिष्पादकानेकानेकार्थवशी-
काराशक्तेरन्वयमात्रेणोच्चारणपर्यवसानाद्वैषम्यमित्याशयः ।
कथमावृत्तेर्दोषतयाशङ्क्याह * पुनरिति* अनावृत्तस्य च प्रत्ययस्यै-
कत्वविध्यशक्तेः सम्मार्गेऽप्येकत्वविध्ययोगादाविवक्षा सिद्धेत्याश-
येनाह * सर्वेति* पृथक्भूताभिर्निष्कृष्टाभिर्वचनव्यक्तिभिर्ग्रहान्वयि-
त्वेन विधेयतया विशिष्टस्यैकत्वस्य तु विधातुमशक्यत्वावधारणाच्च
विधिना ग्रहणं सम्भवतीत्यर्थः । तच्छब्दौ हेतौ ।

ननु सर्वग्रहसम्मार्गेऽप्येकत्वाविधाने गुणभूतस्यापि सम्मार्गस्य
लाघवार्थं सर्वेषां ग्रहणानन्तरं संहतानां हविरभिमर्शनादिति वत्स-
कृदनुष्ठानापत्तेः प्रत्येकमावृत्त्यर्थत्वेनैकत्वविध्यर्थवत्त्वसम्भवात् ग्र-
हान्तरसम्मार्गानिरासानापादकत्वेनैकत्वविधानस्य निरासोऽनर्थ-
क इत्याशङ्क्याह * केन चित्त्विति * एकैर्वाददेशे सन्नानां हविषां
सर्वेषामनुलिप्तमाध्यायेन सकृदभिमर्शनसम्भवादावृत्त्यभावेऽपि
ग्रहणानन्तरं विहितस्य सम्मार्गस्य सर्वग्रहणप्रतीक्षणेन विक्षेपस्या-
शान्त्र्यान्वाद् गृह्यमाणस्य च सोमस्याधोव्यवसेकनिरासायानुष्ठे-
यसम्मार्गस्य सर्वग्रहणानन्तरमनुष्ठानेऽधोवसेकनिरासाशक्तेर्नैष्क-
ल्यप्रसङ्गादल्पपरिमाणेन च दशापवित्रेण सकृत्सर्वग्रहसम्मार्गाश-
क्तेर्न्यायान्वावृत्तेः प्राप्तायाः प्रयोजनवत्त्वयोगाद् ग्रहान्तरसम्मार्ग-
निरास एवैकत्वविधिप्रयोजनमित्याशयः । ननु संस्कार्यत्वाद्ग्रस्तुतो
ग्रहस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वेन भावनायाः शब्दतः प्राधान्याद्ग्रह-
नदेकत्वाद्विशिष्टसम्मार्गभावनाविधिप्रसूतेनार्थेन विन्ध्यतरेण ग्रहैक-
त्वविधिः संख्येतीत्याशयेनाशङ्कते*तत्रेति* ग्रहार्थत्वेन विधिं विना
ग्रहस्य संस्कार्यत्वासिद्धेर्विशेषणविशेष्यत्वरूपगुणप्रधानत्वालो-
चनया भावनायाः प्राधान्येऽप्युपकार्योपकारकत्वलक्षणगुणप्रधा-
नत्वालोचनया ग्रहाङ्गत्वेनैव विधानादङ्गत्वेऽपि च राजाङ्गभूतस्य
राजपुत्रस्य समानार्थत्ववद्वाक्यार्थत्वाविरोधाच्छब्दतोऽपि स-
म्मार्गभावनायामङ्गत्वप्रतीतेर्विध्यन्तरविहितत्वाच्च ग्रहस्याप्रवृत्तप्र-
वर्तनस्य भावविधिर्विधेयत्वायोगात्प्रत्यक्षविध्यन्तरप्राप्तस्यैव च सं-

मार्गसंस्कार्यत्वसम्भवे विशिष्टविधिप्रसूतग्रहविषयार्थविधिकल्प-
नायोगात् ब्राह्मणादेरिवाप्यनसंस्कार्यतया ग्रहस्य सम्मा-
र्गसंस्कार्यतया विध्यनुपपत्तेर्ग्राहाविधानाच्च तथैकत्वविध्यनुपपत्ते-
र्नैतद्ग्रहतदेकत्वयोर्विधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * यदीति *
आस्य पूर्वपक्षिणो ग्रहतत्वदेकत्वस्यापि विवक्षेष्टा सा सेत्स्यतीति स-
र्वस्यापीत्यपिशब्दापकर्षेण योज्यम् । एवं नैतदस्तीत्यादि तस्माच्चैत-
त्किं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यतइत्यन्तमुत्तरभाष्यं समुदायतात्पर्यतो व्या-
ख्यायावयवशां व्याख्यासुनैतदिति भाष्यावयवं श्रुतत्वादेकवचनं
विशेष्यतीति यच्छङ्कितं तन्नास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * तस्मा-
दिति * तस्मादुपादीयमानपश्वादिवदेवेति वार्त्तिकोक्तोद्देश्यविशे-
षणस्योपादेयविशेषणतुल्यताप्यन एवायुक्तेत्याह * अत इति *
श्रुतत्वमात्रस्य विधिग्रहणाख्यविवक्षाहेतुत्वाभावात्सामारौन्द्रं घृते
चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणामित्यादिभिरुपादेयविशेषणैर्नोद्देश्यवि-
शेषणं तुल्यमित्यर्थः एकत्वं हीत्यादिशङ्कानिरासोपपादनभाष्यं
ग्रहं विशेषयति*क्रियां वेति*विकल्पनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं विक-
ल्पं तावदाह * द्रव्यस्येति * सम्मार्गविशेषणत्वं भाष्ये सशिष्य-
माणं धात्वर्थस्यापि भावनाविशेषणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वाद्-
सम्बन्धः सम्मत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेनैव विशेषणानन्वयाद्धात्व-
र्थानवच्छिन्नाया भावनाया विशेषणान्वयोक्त्यर्थं न तु सम्मार्गस्यै-
कत्वान्वयोक्त्यर्थमिति सूचनार्थं क्रिययोरित्युक्तं तथैकत्वं हीत्यादि-
ना द्रव्यएकत्वं नियम्यत इति शक्यमाश्रयितुमित्यन्तं द्रव्यानवयपक्ष-
निरासायेत्याह * तत्रेति * अयोगव्यावृत्त्यैकत्व द्रव्यविशेष-
णाम् अन्ययोगव्यावृत्त्यै वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थत्वेनैकत्वं ही-
त्यादि न क्रियेत्यन्तं भाष्यावयवव्याख्यातुमाह * तद्धीति * द्वि-
तीयपक्षशङ्कार्थं तत्रेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * एतच्छ- ७२७।
ङ्कानिरासार्थं नैतदिति भाष्यावयवमभिप्रायतो व्याख्यातुमाह * नै-
तदिति * सामान्यतः प्राप्तावस्थस्य विशेषश्रुतेः परिसंख्यार्थत्वे
स्वार्थहानपरार्थकल्पनप्राप्तवाधात्मकदोषत्रयापत्तेः सामान्यप्राप्तितः
प्राग्भावे सति विशेषश्रुतेः परिसंख्यौचित्यादसमाप्ते च वाक्ये
विध्यपर्यवसानेनैकवाक्यस्थत्वे पदयोः पौर्वापर्यं ऽपि पदार्थविधि-
पौर्वापर्यायोगान्नास्या पुनः श्रुतेः परिसंख्यार्थता युक्तेति प्राप्ता श्रूय-
तइति भाष्याद्धर्तमानोक्त्या सूचितं कस्मान्नहं विशेषश्रुतेः सामा-
न्यप्राप्तितः प्राग्भावः सम्भवतीत्याशङ्काह * तच्चेति * विरोधा-
दप्येकस्मिन्वाक्ये प्राप्तिपरिसंख्ये न युक्ते इत्याह * तच्चात्य-

नमेवेति * इह त्वेकपदस्थत्वात्सुतरां विरोध इत्याह * न-
 चेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्राप्तिपदिकेन हीति * अशक्यतामे-
 घोपपादयति * अन्या हीति * अत्रापीत्यन्वयः एवमपि वा-
 क्यैक्यात्पदैक्ये को विशेष इत्याह * तन्नैव हीति * प्रातिपदि-
 कोक्तानामपि सर्वग्रहाणां क्रियान्वयप्राप्तेः कारकविभक्त्यधी-
 नत्वात् क्षणैक्याक्तिः प्रत्यक्षश्रुतिप्राप्तपरिसंख्यायां च दोषत्र-
 यपरिहाराशक्तेरानुमानिकप्राप्तिविषयत्वात्परिसंख्यायास्तत्रोपपत्तेरि-
 त्याह * किं चेति * आनुमानिकप्राप्त्याश्रयतामेवोपपा-
 दयान * निर्दोषत्वं हीति * कल्पत्वेनानुमानिकस्याप्राप्तावर्थादे-
 व गर्दभाभिधायिन्यां मन्त्रे पाठकल्लप्ताद्वाक्यान्मन्त्राश्वाभिधानी-
 विशिष्टादानविधाने सति परिसंख्याया निर्दोषत्वं कल्प्यत इति इत्यु-
 क्तं विधिन्वे निवर्त्तकत्वाख्यपरिसंख्यात्वायोगमाशङ्क्य फलादेवाश्री-
 यनइत्युक्तं प्रातिपदिकाधीनात्मलाभत्वाच्च प्रत्ययस्य प्रातिपदिकप्रा-
 ७२८२ त्तार्थपरिसंख्यातृतात्यन्तायुक्तेत्याह * समानेति * वाक्यपदैक्ययोः
 परिसंख्याननुपपत्तिहेतुत्वं दृष्टान्तयोक्तमिति मन्त्रस्य चेत्यादिभाष्या-
 न्मन्त्रस्यादानान्वयाभावेन लिङ्गप्राप्तानुवादायोगादश्वाभिधान्या र-
 शनाद्वयादाने प्राप्तमन्त्रविशेषणत्वानुपपत्तेर्विधीयमानमन्त्रविशेष-
 णत्वाद्वर्द्धभाभिधानीनिवर्त्तकत्वं युक्तम् । एकत्वस्य तु विधीयमानग्रह-
 विशेषणत्वाभावान्प्राप्तग्रहविशेषणत्वेन च द्वितीयादिग्रहनिवर्त्तक-
 त्वे दोषत्रयापत्तेर्न युक्ता निवर्त्तकतेति वैषम्यप्रतीतेरन्याहग्वैषम्या-
 भिधानत्रयाख्या न युक्तेत्याशङ्क्य यथाश्रुतभाष्यमुपन्यासपूर्वं
 दूषयितुमुपक्रामति * यत्त्विति * मन्त्रादानान्वये यदननादत्ते त-
 द्दर्वाभिधानीमिति विशेषणसामर्थ्याद्गर्दभाभिधानीतो मन्त्रनिवृत्ति-
 मिच्छेः स्वार्थहानपरार्थकल्पनाभावे ऽप्यनुवादतः प्राप्तस्यादानमन्त्रा-
 न्वयस्य वाभापरिहाराश्रयेयं वचनव्यक्तिरिष्टा मन्त्राश्वाभिधाव-
 चनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदन्यान्वयवत्त्वादानान्वयाभावादप्रा-
 प्तावस्यैव मन्त्रस्याश्वाभिधानान्वयविधानात्प्राप्तबाधपरिहारोप-
 पत्तेरनेताश्वाभिधानीमितीयमेव वचनव्यक्तिरिति यदर्शितं यश्चादा-
 ने प्राप्तत्वादिति मन्त्रादानान्वयवचनव्यक्तिनिरासे कारणासूक्तमि-
 त्यर्थः । प्रश्नपूर्वमिष्टानिष्टवचनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदयुक्तत्वमुपपा-
 दयते * कुत इति * । आददातिपरस्य विधायकस्याख्या-
 नार्थानपेक्षमन्त्राश्वाभिधानान्वयपर्यवसानायोगसूचनायाश्वाभि-
 धान्यामिति सप्तमी । कारणात्तद्युक्तत्वमुपपादयति * आदानं चे-
 ति * नन्वनुष्ठेयस्मृत्यर्थत्वान्मन्त्रस्य कारकस्य च क्रियाद्वारानुष्ठेय-

त्वादादाने प्राक् मन्त्रप्राप्तिः पश्चाद्दशनायामित्याशङ्क्याह * न चेति *
क्रियाया अप्यकार्मिकाया अननुष्ठेयत्वाक्रियाकारकसंयोगस्यैवानु-
ष्ठेयत्वावगतेस्तद्वारा द्वयोरपि रशनादानाख्ययोः कर्मक्रिययोर्युगपन्म-
न्त्रप्रकाश्यत्वप्रत्यवायान्नस्य रशनाम्प्रति विप्रकर्ष इत्यर्थः । प्रत्युत ब्रा-
ह्मणवाक्ये पवेमामगृह्णानूशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यस्मि-
न्मन्त्रस्याददातिधात्वर्थान्वये सन्निकर्षो ऽश्वाभिधानीनामन्वये विप्र-
कर्ष इति विवेकादादानरशने प्रति सन्निकर्षविप्रकर्षविशेष उपलभ्यत
इत्याह * सुतरामिति * वाक्ये तावद्विशेष विवृणोति * पदेति * क्रियानि-
रपेक्षकारकान्वयाप्रतीतिर्नामान्वयः पदद्वयापेक्षत्वाद्विप्रकृत्यो धात्व-
र्थान्वयस्तूश्वाभिधानीपदानर्थक्यप्रसङ्गात्तदन्वयं विना विधायक्य-
न्मानं ऽपि स्वरूपेण तावत्पर्यवस्यतीत्याशयः । विधायकप्रत्यये विवृणो-
तिप्रत्ययश्चेतिमन्त्रे ऽपि विपरीतविशेषमाह * मन्त्रो ऽपीति * हृप्रहांभैः
छन्दसीति लोकाप्रयुक्तछन्दोविषयभकारयुक्ततया क्लेशावगम्यवा-
चकत्वेन प्रकृतिभागेनोक्तत्वाद्ब्रह्मस्य न शीघ्रप्रतीतिरित्यर्थः । ननु सा-
मान्यवाचिनो नाश्वरशनाप्रतीतिः शीघ्रम्भवतीत्याशङ्क्याह * न चेति *
अपूर्वसाधनीभूतं विशेषपव मन्त्रविनियोगेन सामान्यविनियोगपूर्वक-
त्वाभावात्तद्विप्रकर्ष इति श्लोकत्रयाशयः । नन्वादानान्वये लिङ्गप्राप्तर-
शनामात्रादानान्वयानुवादेनाश्वाभिधानीविशेषविध्यापत्तेरैवोप्य-
स्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गान्मन्त्रस्याश्वाभिधान्यन्वयः पव युक्त इत्याश-
ङ्क्याह * तस्मादिति * यस्मादुभयत्रापि मन्त्रप्राप्तिस्तुल्या तस्मादादा- ७२९।
नान्वयानुवादो ऽश्वाभिधान्यन्वयविधिश्चेति वैषम्यमयुक्तन्ततश्चानु-
वादाभावे ऽनुवादि सिद्ध्यादानान्वयप्राप्त्युपगमनिमित्तप्राप्तबाधा-
नापत्तेः न तद्व्यनान्वयनिरासः क्रियानपेक्षकारकान्वयायोगाच्चा-
श्वाभिधान्यन्वयविधिरयुक्त इत्याशयः । ननु मन्त्रादानान्वयस्य
विधेयत्वे ऽश्वाभिधानीपदानर्थक्यापत्तेरश्वाभिधानीविधेये ऽनुवा-
द्यतावसीयतइत्याशङ्क्याह * किंत्विति * मन्त्रादानवदश्वाभि-
धान्या अपि विधेयत्वात्तत्पदानर्थक्यापत्तिर्विशिष्टभावनाविधा-
नाच्चापेक्षार्थविध्यनापत्तिरित्याशयः । नन्वादानभावनायां मन्त्रस्य
लिङ्गादेव प्राप्तेर्न विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * नचेति * श्रुत्यैवा-
नुमितया प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * रूपेति * प्रकरण-
गम्यसामान्यसम्बन्धपेक्षत्वाद्दूषशब्दाक्तस्य लिङ्गस्य श्रुत्यनुमानवि-
लम्बोक्त्यै प्रकरणाक्तिः अतोऽप्राप्तावस्य मन्त्रस्य दाने विधिः
सम्भवतीत्याह * अप्राप्तेति * कथं नहि मन्त्राधिकरणे परि-
संख्येति सूत्रमित्याशङ्क्याह * परिसंख्येति * एतदेव विवृणो-

नि * प्रयोजनमिति * प्रयोजनमितिगर्दभाभिधानीतो निवर्तना-
 दस्य विधेः फलं नास्तीत्यर्थः । नन्वपदार्थस्याप्यन्यव्यवच्छेदा-
 न्न्यमेदवाक्यार्थपक्षवद्वाक्यार्थत्वसम्भवात्कस्माद्गर्दभाभिधानीतो म-
 न्त्रनिवर्तनाद्वाक्यार्थ एव न भवतीत्याशङ्क्याह * नत्विति * निवृत्तिहेतु-
 निवृत्तनात्प्रत्यक्षव्यापारलक्षणार्था निवृत्त्युक्तिः प्रवृत्तस्यैव निवर्त्यत्वे-
 नाप्रवृत्तस्य निवर्तनायांगान्न वाक्यार्थो निवर्तनेत्युक्ते कथं प्रवृत्तएव
 निवर्त्यते इति नियम इत्याशङ्क्याप्रवृत्त एव प्रवृत्तस्य स्वतो प्रवृत्तस्यैव
 निवृत्तकार्यामिदं निवृत्तिसिद्धे निवर्तनानर्थक्यप्रसङ्गादित्युक्तं कथा-
 लिङ्गाद् गर्दभाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तेः प्रवृत्त एव प्रवर्त्यतामित्याशङ्क्या
 पूर्वोक्ता प्राप्तावस्थविधिस्मरणेन निरस्यति * नचेति * एवं च
 लिङ्गाच्छ्रुतिरुक्तपदानभ्युपगमऽपि कल्प्यमानैव पुनः श्रुतिः स्यात् न प्र-
 त्यक्षेत्याह * शीघ्रंति * परमार्थतस्तु पश्चादपि श्रुत्यननुमा-
 नाद्गर्दभरशनायां मन्त्रप्राप्तिर्न कदाचिदस्तीत्याशङ्क्याह * अश्वेति * शी-
 घ्रापहने ऽर्थमन्थरानर्थक्यं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति * सो ऽयमिति *
 ननु लैङ्गिकश्रुत्यनुमानं प्रति बाध एवानन्तर्यात् प्रत्यक्षश्रुतेः फलं
 स्यान्न तद्वचवाहिता गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्तनेत्याशङ्क्यालोचना-
 न्पूर्वं गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्तनायां फलतां श्लोकपञ्चकेनोपपाद-
 ३३०५ यितुमाह * प्रयोजनं त्विति * प्रयोजनं यदालोच्यते तदा यद्य-
 द्यरशनामात्रे मन्त्रप्राप्तिमानुमानिकी श्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिवत्
 कुर्यात्तन्मन्त्रनिवन्धे ऽपि प्रत्यक्षश्रुत्या ऽनर्थक्यापरिहाराद्गशनाद्वये
 मन्त्रप्राप्तिप्रतिबन्धस्य फलवत्त्वावगतेर्व्यवाहताया अपि गर्दभरश-
 नातो मन्त्रनिवर्तनाया एव परिशेषात्फलत्वं सेत्स्यतीत्युक्तं काह-
 गालोच्यतइत्यपेक्षायां भवत्येति साङ्ख्यश्लोकेन लैङ्गिकश्रुतिविरो-
 धस्य प्रयोजनत्वाम्भवे ऽभिहिते लैङ्गिकश्रुतिनिराधस्याशक्य-
 त्वात्प्रयोजनत्वाम्भवे ऽभिहित इति भ्रान्तिनिवृत्त्यै सत्यमित्यनेन
 प्रयोजनत्वाम्भवे हेतुरुक्तः किमर्थं त्वरया विहितस्तर्थात्-
 प्रदत्तस्यात्तरन्त्येनैवमर्थं प्रत्यक्षाश्रुतिस्त्वरितेत्युक्तमात्रतदेव साङ्ख्यश्लो-
 केन विवृणोति * केवलेति * प्रत्यक्षश्रुत्येवानुमानिक्या केवला-
 यमदवाभिधान्यां मन्त्राविधिर्न सिद्ध्येदिति कृत्वा यस्मात्प्रत्यक्ष-
 श्रुतिरान्वयते तस्मादपौनरुक्त्यात्प्रत्यक्षा श्रुतिरर्थवती गर्दभरश-
 नातो मन्त्रनिवृत्त्यर्थत्वाच्चेति चकारार्थः वकारार्थोपपादनार्थं पू-
 र्वोक्तं श्रुत्यनुमानं स्मारयति * तस्मादिति * फलतः परि-
 संख्यायां च त्रैदोष्यं नास्तीति व्यतिरेकमुखेन तावदाह * यदा
 त्विति * दाढ्यायायमेव परिसंख्यासूत्रार्थो ऽस्माभिस्तत्राप्युक्त

इत्याह * तदिदमिति * यथाश्रुतभाष्यद्वयमुपसंहरति * तत- ७३१।
 श्चेति * इत्यश्वाभिधानीमिति वचनव्यक्त्यन्तरं यदिह वाक्ये
 भाष्यकृतात्र परिसंख्यासूत्रे चाक्तम् । तत्र यथाश्रुतत्वादरो न
 कार्यः किं त्वादानभावनांतरकालीनो ऽरुणैकहायनीवन्मन्त्राश्वा-
 भिधान्योः परस्परनियमांतरोपलभ्यवचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरादानमा-
 त्रान्वयनिरासार्थश्चत्यादत्तइति वचनव्यक्तिनिरास इत्येवं परिसं-
 ख्यासूत्रस्यभाष्यवदिह भाष्यं नेयं प्राप्नुयुक्तिश्च सम्भवमात्राभिप्रा-
 येति सूचनार्थो ऽतीवशब्दः । इह पुनरिति वैषम्योक्त्यर्थं भाष्यम-
 र्थाभिधान्या मन्त्रविशेषणत्वाभावे वैषम्यसामञ्जस्यादयुक्तमाशङ्क्य
 विदेहत्वायोगोक्त्यर्थत्वाद्विधेयविशेषणत्वनिरासस्य विधेयाश्वाभि-
 धान्यैकत्वस्य वैषम्यमुक्तं भवतीत्येवं समाधातुमाह * नचेति *
 ग्रहस्याविधेयत्वाद्विशेषणो विधिव्यापारायोगाक्तये ऽल्पाक्षर-
 स्यापि ग्रहशब्दस्याविधेयार्थत्वेनानभ्यर्हितत्वसूचनार्थं पर-
 निपातः । यथेति इष्टान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * य-
 थेति * उपघातकारिद्वादनिराकरणापरत्वाद्वाक्यस्य श्वा-
 दीनां निवार्यत्वेन विधेयत्वात्कुतो नोपघातकारिविशेषणते-
 त्याशङ्कं प्रश्नपूर्वकं निरस्यति * कुत इति * इवादीनाम-
 नुपयोगित्वाभिधारणासंस्कार्यत्वसूचनाय रक्ष्यत्वोक्तिः । अत्राद्यौ-
 पघातप्रतिबन्धार्थत्वात् इवादिनिवारणायाः काकादिभक्षणवोप-
 घातस्य तुल्यत्वात्तस्यापि वारणावसीयत इत्याशयः । व्यवहारे-
 णोपघातस्य प्राधान्यं सूचयितुं वृद्धश्लोकम्पठति * तथा चाहेति *
 संख्यामात्राविवक्षायां त्विदमुदाहरणं न युक्तमित्याशङ्कते * न-
 न्विति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * क्व तर्हीद-
 मुदाहरणं युक्तमित्याशङ्काह * चमसेष्विति * चमससम्मार्गस्य पूर्वप-
 क्षत्वेनास्थायित्वात्तत्रादाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्य स्थायिनि सिद्धान्ते-
 पीदमुदाहरणं युक्तमित्याह * स्थितेति * क्वेत्यपेक्षायामाह * पशु-
 प्रकरणाइति * संख्यामात्राविवक्षायान्तर्हि किमुदाहार्यमित्यपेक्षा-
 यामाह * इह त्विति * एतदेव विवृणोति * वृषलैरिति * न चा- ७३२।
 त्रिति भाष्यविधायकाभावादपि ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीत्यु-
 क्ते सम्मार्ष्टीतिशब्दो ग्रहैकत्वान्वयस्य विधायको ऽस्तीत्याशङ्क्यार्थं नन्वि-
 तिभाष्यं संमृजिपरस्य ग्रहसम्मार्गान्वयविधायित्वेन ग्रहैकत्वान्वय-
 विधायित्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यैकत्वान्वितस्य सम्मार्गान्वयप्रतीतेर-
 न्वयद्वयविधायकत्वेन व्याचष्टे * नत्विति * न हीत्यादि तथा द्वि-
 तीयस्यापीत्यन्तम्भाष्यन्तात्पर्यतोव्याचष्टे * नेति * नञा न हीत्ये-

नावजिरासप्रतिज्ञानार्थत्वेनच्छित्त्वा पदश्रुत्या ग्रहोद्देशेन सम्मार्गवि-
धिध्वननेनः श्रुतिविरोधाद्वाक्येन ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीति
हेत्वर्थत्वेनैतदित्यादिश्रुतीत्यनेन व्याख्यातः (न विरोधशङ्कानिरासार्थं
भ्रम्यसम्भवे चेति भाष्यावयवव्याख्यातुं न हीत्युक्तम् । अत इत्या-
दिभाष्येणैवस्त्वत्रेत्यनेन व्याख्यातः) ननु सम्मार्गीतिशङ्काभाष्यसू-
चिनविशेषणविशेषणस्यापि विधेयत्वोपपत्तिं दूषयितुमार्थधीयमानवि-
शेषणनेनेति सूचनार्थं भाष्यव्याख्यामध्ये तत्रैकस्तावत्पक्ष इत्यादि-
पूर्वोक्तवार्तिकोक्तां ग्रहविशेषणस्याप्येकत्वस्य विधेयत्वोपपत्तिं दूष-
यितुमनुभाषते *यदिति* श्रुद्धो ग्रहः क्रियाविशेषण, एकत्वविशिष्टो
वर्ति विकल्पयायं तावद्ग्रहविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विधेयता न युक्तौ-
विशेषणविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विशिष्टस्य क्रियान्तर्गत्ययोगात्सं-
ख्यायाः क्रियाविशेषणत्वाभावे शुद्धेनैव ग्रहेण क्रियाविशिष्टत्वाप-
त्तिर्विशिष्टत्वेन विशिष्टत्वायोगादेकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टसम्मार्गवि-
धिन्ययः नुपपन्नैर्यापस्यमन्तरेणैकत्वविधानमिति यदुक्तं तदयुक्तमि-
त्याशयः । न त्वेकत्वविशिष्टस्यापि ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वे द्रव्यवि-
शेषण यावद्विधिप्रत्ययो न गच्छतीत्येवमेकत्वविधेर्निराकर्तुं शक्य-
स्या-पुनरप्यनुक्तशुद्धग्रहविशेषणत्वपक्षे दूषणोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य-
तेनैवस्य ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे ग्रहविशेषणस्यैकत्वस्य विधेय-
त्वानुपपत्त्यात्माह *यदीति* न केवलं विशिष्टस्य विशेषणत्वान्य-
थ नुपपत्त्युक्तं पूर्णपक्षे किं तु क्रियाया विशिष्टेन ग्रहेण विशेष्य-
त्वानुपपत्त्यापत्त्यवमित्यननोक्तम् । भावनाविशेषणतैव तर्हि
निराकर्तव्यमङ्गोक्तत्वं सम्मार्ग उच्यते इत्यादिभाष्याव्याख्यानवेला-
या तत्रैकत्वस्याम इत्युक्तम् । श्लोकोक्तस्य दूषणस्यार्थवत्तामुपपाद्य
इति च *यदिति* *शुद्धेति* विशिष्टत्वानिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह
नचेति *संख्यायां* ग्रहमात्रेण संबद्धेत्येतदुपपादयति *नहीति*
यदिति *संख्यायां* विधेयगन्तारिति हेतुसूचनार्थं भावनानन्वितत्वे त-
त्वेनेन न भावनापि ग्रहमात्रेणेत्येतदुपपादयति *नचेति* *ग्रह-
यदिति *संख्यायां* धनत्वात्कथं तथाभूतस्याग्रहणमित्याशङ्क्य अ-
प्यस्य *संख्यायां* विशेषणभूतेन व्यवहितत्वात्संख्याया भावनान्व-
यि पक्षे न *यदिति* ननु ।

अतः ग्रहस्य भावनविशेषणत्वे सति तुल्यक्षत्वाद्विशेषणा-
न्वयः *यदिति* *संख्यायां* संस्कार्यत्वेन तु ग्रहस्य प्राधान्याद्विशे-
षण इति *यदिति* *संख्यायां* प्रत्ययकत्वेनाप्यविरुद्धं विशेषणमित्याशङ्क्य अ-
प्यस्य *यदिति* *संख्यायां* प्रहविशेषणत्व भावनविशेषणत्वस्याप्यपरि-

हार्यत्वापत्तेस्तस्य चोपरिष्ठाक्षिराकारिष्यमाणत्वाद्भावनाप्रति विशेष्य-
भूतस्यापि ग्रहस्य नैकत्वविशेषणमित्येकत्वं विशेषणमिति व्यवहि-
तानुपपन्नेन योज्यं कथं ग्रहविशेषणमिति व्यवहितानुपपन्नेन योज्यं
कथं ग्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * न
हीति * भावनानन्वितमेकत्वं विधातुमशक्यत्वाच्च ग्रहं विशेष्यं ७३३।
शक्नोतीत्यविशिष्टमित्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयम् । विशेषणस्य
विधेयत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अयं चेति भाष्यं
व्याख्यातुं चशब्दसूचितम् विधीयमानविशेषणत्वोक्त्याक्षिप्तं
वाक्यभेदाख्यं तावदोपमाह * तथा सतीति * क्रियासाधनत्वेन
विधीयमानस्य द्रव्यस्य निर्विशेषणस्याशक्योपादानत्वेन साध-
नत्वायोगाद् विशेषणस्यापि क्रियासाधनत्वोपपत्तेर्विधीयमानवि-
शेषणत्वे सत्येकत्वस्य भावनाविधिना ऽऽकाङ्क्षितत्वाद्युज्येताक्षेपः अ-
नुवाचस्य तु यथाप्राप्तप्राप्त्यत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षणाद्भावना-
विधिना द्रव्यविशेषणाक्षेपानुपपत्तेरविधीयमानद्रव्यस्य विशेषण-
विधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यविधीयमानविशेषणोक्त्या ऽऽशयो ऽनेन
व्याख्यातः । विधीयमानस्य सम्मार्गस्यानूद्यमानग्रहविशेषकत्वा-
योगाच्छुद्धस्य ग्रहस्यैकत्वविधावपि सर्वग्रहसम्मार्गो ऽपरिहार्य
इत्येवमर्थत्वेनायं चेति भाष्यं व्याचष्टे * अङ्मुपेत्यापि त्विति *
प्रसिद्धसम्बन्धो हि शक्नोति लक्षयितुमित्यत्रत्यभाष्योक्तोपपत्ति-
रनागतावेक्षणान्यायन विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति न च विधीयमा-
नावस्थः क्रयः प्रसिद्ध इत्यरुणाधिकरणवार्तिकेनोक्तं सूचनार्थं
न हीत्युक्तम् । द्रव्यविशेषणत्वपक्षे विधिग्रहणनिरासमुपसंहर-
ति * तस्मादिति * द्रव्यविशेषणभूतस्य तावदित्यन्वयः ।
क्रियाविशेषणत्वेनैकत्वस्य विधिग्रहणाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्या-
चष्टे * अथेति * भावनां प्रति प्राधान्येन गुणत्वेन वैकत्वविधिरिति
विकल्पोभयथासम्भवप्रतिज्ञार्थं तत्रापीति भाष्यं व्याचष्टे * त-
थापीति * आद्यकल्पासम्भवोपपादनार्थं न तावदिति भाष्यं
व्याचष्टे * तद्वेति * पक्षेकत्वसाधनत्ववद्ब्रह्मैकत्वस्य संस्कार्यत्वं
द्रव्यद्वारा भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* न चेति * एकत्वस्य द्रव्यादन्यत्वात् । द्रव्याश्रिते संस्कारे कृते नै-
कत्वं संस्कारः कृतो भवतीत्यनेनोपकरोतीत्यन्तभाष्यावयवे व्या-
ख्याते चक्षुर्वृत्त्यधिष्ठाने कृतस्य संस्कारस्य तदाश्रितवृत्त्युपकारि-
त्ववद्ब्रह्मे कृतस्य तदाश्रितैकत्वोपकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानि-
रासार्थं केन चिदित्यवयवं च व्याख्यातुं ग्रहस्येत्युक्तम् । एवं सति

यथा चक्षुर्बुद्ध्यर्थो ऽपि संस्कारो ऽधिष्ठाने वैद्यैर्विधीयते तथैकत्वं प्र-
 योजनतया द्वारीकृत्य ग्रहस्यैव विधीयते ततश्च पुनः श्रुतिवार्त्ति
 फलप्राप्तिरित्यर्थः । एकग्रहसंस्कारस्यान्यतो प्राप्तेरपौनरुक्त्यमा-
 शङ्क्यानुष्ठानेन्युक्तम् । एकत्वसंस्काराविधाने ऽप्येकैकस्य ग्रहस्य
 संस्कार्यन्वात्संस्कार्यद्वयस्य वान्योन्यविशेषणविशेषणविशेष्य-
 त्वायोगेनैकत्वस्य ग्रहविशेषणत्वायोगात् । द्वितीयादिनिवर्त्तक-
 त्वानुपपत्तिर्नैकत्वविधितो ऽनुष्ठानान्यथात्वासिद्धिरित्याशयः । प-
 रैकत्वस्य तु क्रियासाधनत्वेन विधानात्साधनानाश्रयक्रिया
 यत्प्रकारनिमित्तान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तेर्वैषम्यं वक्तुं पदवै-
 कत्ववद्द्वैकत्वस्य द्रव्येण सह विशेषणविशेष्यत्वरूपान्वया-
 भावात्तत्त्वार्थत्वेनान्यत्वाक्तिर्व्याख्यया । द्वितीयकल्पस्योपन्या-
 सपुर्व्वमसम्भवापपादनार्थमथेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति *
 यद्यतीति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्व्वं व्याचष्टे * कथमिति *
 प्रायः द्वैकतायनाद्रव्यपरिच्छेदद्वारा ऽऽरूप्यं गुणो ऽपि क्रियाङ्गमिष्यते
 प्रसज्य तु निष्कलसम्मार्गं प्रत्यङ्गत्वायोगात् तत्परिच्छेदद्वारैक-
 त्वस्य सम्मार्गाङ्गता युक्त्यर्थः । यदीति भाष्यावयवं व्याचष्टे *
 एतद्वमिति * नन्विन्वाशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ग्रहस्य
 तन्मातृव्यर्थत्वात्सम्मार्गनिवर्त्तकत्वायोगमाशङ्क्य प्रासङ्गिको-
 क्तिः । क्रियाङ्गभूतेन गुणेन परिच्छेद्यत्वस्य क्रियाङ्गभूतद्रव्यधर्मत्व-
 दृशेन द्रव्यस्यानद्रव्येन परिच्छेद्यत्वायोगमाशङ्क्यानङ्गमपि साधनत्वे-
 नपक्षार्थग्रहद्रव्यं विरिषदेकत्वं सम्मार्गस्योपकारिष्यतीति परि-
 हारार्थेनैवेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * प्रधानेति * एतदुपपाद-
 नार्थं नैव नावमिकदष्टान्तद्वयोक्तेः सूचयितुमाह * न हीति * न
 द्रव्यमप्यश्रितं शेष उपकरणानि नियमः किन्तूपकारिमात्राश्रित-
 इत्यर्थः । गुणस्य साक्षात्क्रियासाधनत्वाभावेनाङ्गपरिच्छेदद्वारा
 नैव द्रव्यस्य साधनत्वाश्रितस्याङ्गता युक्त्याशङ्काह * शेष-
 मिति * साक्षादेवाङ्गत्वे श्रुत्यावगते पश्चात्तत्तिष्ठौ द्वारकल्प-
 नपक्षसम्भवेन द्वारकल्पतोचितेत्याशयः । अत्रेत्यादि नैतत्कि-
 णीदृशं कर्तुं विरुध्यत इत्यन्नं परिहारभाष्यं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे
 * न प्रम इति भाष्यावयवव्याख्यार्थं वस्तुवृत्त्या-
 यवयवत्वं ग्रहस्य प्राधान्यक्रियाङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वरूपानेकार्थत्वं
 उपपन्नम् । किन्तुहिन्यादि न चैतदेवमित्यन्तावयवव्याख्यार्थं
 तद्विरोधाशङ्कयुक्तिः । सम्यग्द्रव्यविधौ वाक्यभेदापत्तेर्द्रव्येण
 सम्भवेनैवैकवचनस्यासम्भवे इत्युपसंहारार्थं तस्मादित्यव-

यत्वं ग्रहस्यैकत्वान्वय एव त्याज्यो न सम्मार्गान्वय इत्यानभ्यादयु-
क्तमाशङ्क्य ग्रहैकत्वान्वयस्य परपदार्थत्वेन व्यवहितत्वात्सम्मा-
र्गश्च प्रति गुणत्वास्याज्यत्वोपपादनायां भयत्वस्य हविःशब्देन
व्यवहितत्वाद्विशेषणत्वेन च गुणत्वास्याज्यत्वोक्त्यर्थमार्याधि-
करणभाष्यं दृष्टान्तत्वेन पठितम् । एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्व-
पक्षे विवक्षानिरासभाष्यमाक्षेप्तुमारभते * न त्विति * कस्मि-
न्प्रकारे ऽयमाक्षेप इत्याक्षेपविषयं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथामिति *
प्राधान्येन क्रियान्वयपक्षे तावदमूर्त्तत्वेनाशक्यसंस्कारत्वं प्राति-
पदिकार्थस्यापीष्टप्राधान्यविघातकारित्वाददूषणमाह * यत्ताव-
दिति * जातेः साक्षात्संस्काराशक्तेः प्रातिमाद्वारा विष्णुपूजाव-
द्व्यक्तिद्वारा संस्काराभ्युपगमेन परिहार संख्यायामपि तुल्य इ-
त्याह * अथापीति * जातेर्व्यक्तौ समवायाद्व्यक्तौ कृतस्य सं-
स्कारस्य जातावनौपचारिकतापि संख्यायां तुल्येत्याह * अथेति *
संस्कारस्यापूर्वसाधननिवेशित्वाद् द्रव्यस्यैव चापूर्वसाधनत्वाद्
ग्रहशब्देन लक्षणया द्रव्यस्यैव संस्कारविध्यभ्युपगमेनापि परिहारः
संख्याया द्रव्योपादानोत्तरकालमव्यापारात्प्राक् व्यापृतायाश्चाप-
योक्ष्यमाणसंस्कारानपेक्षत्वात्सम्मार्गस्य चोपयुक्तसंस्कारत्वा
भावादेकवचनस्यापि द्रव्यलक्षणत्वापत्तेः संख्यायामपि तुल्य
इत्याह * तथेति * जातेर्द्रव्याव्यतिरेकान्मूर्त्तत्वमाश्रित्य साक्षा-
त्संस्काराभ्युपगमेनापि परिहारः संख्यायां तुल्य इत्याह * अ-
थेति * यदपि न चेति भाष्येण द्रव्यादन्यत्वात्संख्याया द्रव्यद्वारा
संस्कार्यत्वे न सम्भवतीति दूषणमुक्तं तदपीष्टविघातकारित्वाद्
दूषणमित्याह * यदपीति * जातेः संस्कार्यत्वानभ्युपगमान्नप्रवि-
घातापत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणाभयादेकवचनस्य द्रव्यलक्षणार्थत्वा-
नभ्युपगमे नैकत्वस्य संस्कार्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्यापि द्रव्य
लक्षणार्थत्वायोगमापाद्य तुल्यत्वोक्तिरिति त्वत्पक्षोक्त्या सूचितम् ।
श्रुत्यैव ग्रहप्रातिपदिकस्य व्यक्तिवाचित्वान्न मत्पक्षे जातेः संस्का-
र्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्या ऽऽकृत्यधिकरणविरोधेन निरस्यति * अथेति *
विशिष्टाकारलक्षणोपाधिवशाद्भिन्नासु ग्रहव्याक्तिष्वेकशब्दप्रयो-
गोपपत्तेर्न ग्रहत्वजातिरस्तीत्याशङ्क्याद् * न चेति * प्रतिव्य-
क्त्याकारवैलक्षण्यान्नाकारोपाधिकव्यक्तिवाचिता युक्त्यर्थः ।
आकारस्यापि संस्थानावयवसंज्ञिवेशपरपर्यायस्य परिमाणवि-
शेषात्मकतया गुणत्वेनामूर्त्तत्वाज्जातितुल्यत्वापत्तेर्नाकारवा-
चित्वशङ्काचिता प्रत्येक गृह्यमाणानान्तद्वदेव संस्कारे सतीति

अवक्ष्यमाणवार्तिकालोचनया ग्रहशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या गृह्य-
माणसोमवाचित्वावसायादेवतान्वितद्रव्यवाच्यैन्द्रवायवादिशब्द-
सामानाधिकरण्यादपि सोमवाचित्वस्यैव न्याय्यत्वाद् ग्रहादि-
सोमपात्रवाचित्वशङ्कानिराससामर्थ्यप्रदर्शनायेदं वार्तिकं यद्-
पि केन चिन्प्रकारेण नोपकरोतीति विशेषणेनैकत्वार्थमपि ग्रहे
एव सम्मार्गस्य कार्यत्वात्तस्य च सम्मार्गविधिनैव सिद्धेरकत्वे
सम्मार्गविधानार्थक्यं सूचितं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति *
यन्निवति * संस्कार्यत्वे ऽप्येकत्वस्य स्वतन्त्रस्यासंस्कार्यत्वेन ग्रह
धियोपगन्वावसायादर्थ्याद् द्वितीयादिग्रहनिवृत्त्यवगतेरेकग्रहसंस्कार-
७३५। चिन्निवत्यायः । श्लोकं व्याचष्टे * अयमेवेति * पृथक्प्रयोजनोत्त्वा
भेदोक्तिः प्रयोजनभेदार्थत्वेन व्याख्याता । गुणत्वप्रतिज्ञायास्त्वयैक-
त्वं सम्मार्गं प्रति गुणभूतमिति भाष्यकृतायाः प्रणीताधर्मदृष्टान्तेन
भाष्यकृतेनोपकार्याश्रिततयोपपादितत्वादयुक्तं दूषणमित्याह *
गुणत्वेति * क्रियोपकार्याश्रितेनैवाङ्गेन क्रियाया उपकर्तव्यमित्य-
स्यापि नियमस्याग्रामणिकत्वाच्छेषाश्रितत्वनियमः सुतरामग्रामणिक
इत्याह * मन्देति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति *
किमर्थाः सम्बन्धपेक्षाश्रितत्वे इत्याशङ्कासम्बद्धैः सम्बद्धानां
क्रियासम्बन्धयोगादिन्यसम्बन्धिनो गुणताप्युपकार्याश्रितत्वायो-
पेक्षणीयेत्याशङ्काह * न त्विति * प्रधानस्याप्युपकारिता तावद्भा-
ष्यकृतेनैवाङ्का ऽप्युपगम्यापि त्वनुपकारितामुपकार्याश्रितेनैवोपक-
र्तव्यमिति नियमाभावात्सम्बन्धिगतयोः शेषशेषित्वयोगुणास्य क्रि-
योपकारित्वापादकानापादकत्वविशेषाभावोक्तिः । ननु साधनस्य
निसंख्यस्योपादानुमशक्यत्वादनुपात्तस्य च साधनत्वायोगा-
त्परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वेन संख्यान्वयो युक्तः प्रधानस्य तूपात्तस्यैव
संस्कारान्वयेनापादानार्थसंख्यानपेक्षत्वाच्च संख्यान्वयो युक्त
इत्याशङ्काह * यथा चेति * होमायोपात्तस्यापि ग्रहस्य सं-
स्काराय किं संख्यस्योपादयतेत्यपेक्षोपपत्तेः प्रधानस्यापि संख्या-
न्वयो युक्त इत्याशयः । ननु यावदुपात्तं तत्सर्वं सम्मार्गव्यमिति
नियमान्वयेन सम्मार्गान्वये ऽनवगतसंख्यत्वाद् ग्रहस्य संख्यापेक्ष-
णाऽपि सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहविषयतया ज्ञातत्वेना-
नवगतसंख्येऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्संख्याया क्रियोपकारित्वानु-
पपत्तेः । क्रियाङ्गत्वं न सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहवि-
षयतया ज्ञातत्वेनानवगतसंख्येऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्संख्यायाः
क्रियोपकारित्वानुपपत्तेः । क्रियाङ्गत्वं न सम्भवतीत्याशङ्काह * ए-

तावच्चेति*क्रियाया अनुष्ठानानौपयिकत्वे ऽपि सस्कार्यपरिच्छेदद्वारा
क्रियान्वयात्तदङ्गत्वसम्भवः । प्रधानांपक्षयोः क्रियासम्बन्धका-
रणोक्त्या सूचितः । अङ्गुपगम्यापि प्रधानसंख्यायाः साक्षात्क्रि-
यानुपकारितां क्रियाङ्गत्वं सम्भवतीत्युक्तम् । वस्तुनस्तु प्रधानमुपकु-
र्वन्त्याः संख्यायाः प्रधानोपकारिण्याः साहाय्यकरणान्साक्षादपि सं-
ख्यायाः क्रियाङ्गता वक्तुं शक्येत्याह * अपि चेति * श्लोकं व्या-
चष्टे * क्रियया हीति * फलसम्बन्धात्स्वामियुक्तं प्रधानस्ये-
त्यत्र यजमानसंस्कारणां प्रधानाश्रितानामपि क्रियाङ्गत्वस्य वक्ष्य-
माणत्वाद् ग्रहसंख्यायामपि च तन्न्यायसाम्यात्प्रधानाश्रितायाः क्रि-
याङ्गता न विरुद्धेत्याह * यजमानेति*यापि वस्तुशक्त्यालौचनया प्र-
धानाश्रितस्याप्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वसम्भवे ऽपि सम्बन्धद्वयविधौ
वाक्यभेदापत्तेरेकत्वस्याविधेयतात्रोच्यत इत्यादिभाष्येणोक्ता सा प-
थेकत्वस्याप्यविधेयत्वापादकत्वेनेष्टविघातकरत्वादयुक्तेत्याह *
एवमिति * अविशिष्टतामुपपादयति * तत्रापि हीति * ननु
परांप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्द्वारा लिङ्गसंख्ययोः क्रियाविशेषण-
त्वेन विधेयत्वोपपत्तेर्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्यः ग्र-
हस्य तु प्राप्तत्वेनाविधेयसंख्याद्वारत्वानुपपत्तः । स्वतन्त्रस्य च गुण-
स्य निष्क्रियत्वेन क्रियासाधनतया विध्ययोगाद् ग्रहसंख्याभ्यां वि-
शिष्टायाः क्रियाया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहोद्देशेन सम्मार्गं विधाय निवृ-
त्तव्यापारस्य विधायकस्यावृत्तिं विना संख्याविधायित्वायोगा-
दपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह * अथापीति *
स्वरूपेण होमाङ्गत्वेन च प्राप्तस्य सम्मार्गसंस्कार्यत्वेनाप्राप्तेर्विधेय-
त्वसम्भवाद्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदो ऽत्रापि तुल्य इत्यर्थः । ग्रहै-
कत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वान्नोपादेयविशेषणपथेकत्वतुल्यतयाश-
ङ्क्याह * तादृहेति * उद्देश्यस्यापि विधिस्पर्शाद्विशेषणविवक्षा
सम्भवतीति वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । उपहासायान्यथा वेत्युक्तम् । मि-
श्रप्रसरत्वेनोद्देश्योपादेययोर्युगपदेकक्रियाविशेषणत्वायोगाद्युगपदु-
भयविशिष्टक्रियाविध्यशक्तेर्वाक्यभेदो ऽपरिहाये इत्याशङ्क्याह
* अपि चेति * ग्रहोद्देशेनैकत्वविशिष्टक्रियाविधिनैवाभयविशिष्ट
क्रियाविधिनैवाभयविशिष्टक्रियाविधिसिद्धिर्न वाक्यभेदापत्तिरि-
त्याशयः । अविवक्षापादकोद्देश्यपदाक्तत्वेनाविवक्षितादेकत्वा-
त्यदान्तरेक्तत्वेन दशापवित्रादेर्विशेषमाशङ्क्याह * यत्त्विति * नो-
द्देश्यपदमार्गविवक्षापादकमिति वक्ष्यमाण एवाशयः । किञ्चिद्वैल-
क्षण्यमात्रेणानुल्यन्यायत्वाङ्गुपगमे तुल्यन्यायविषयत्वाभावाच्च

क्वचिदनुमानाङ्गं दृष्टान्तो नाप्युपमानव्यवहाराङ्गमुपमा स्यादित्यर्थः ।
 विशेयालोचने चैकपदोक्तत्वाच्छास्त्रप्रतीतेर्वरङ्गग्रहैकत्वमेव वि-
 धिक्षेपे स्यादित्याह * किञ्चेति * उद्देश्योपादेययोर्विशेषणावि-
 धेयस्यापि विशेषणमुपसंहरति * तस्मादिति * उद्देश्यस्याविधेय-
 त्वान्नविशेषणस्य विधेयत्वायोगमाशङ्क्याह * अस्ति हीति * ग्रहा-
 न्वयित्वेन सम्मार्गे विधीयमानं स्वरूपेणाविधीयमानोऽपि ग्रहः सम्मा-
 र्गान्वयिरूपेण विहितो भवतीत्याशयः । इममेवाशयमाशङ्क्यापूर्वं
 विवृणोति * अथेति * ग्रहस्य प्रकृतापूर्वेसाधनत्वात्संस्कार्यत्वा-
 दगतेर्द्वितीयासंयोगावगतसंस्कारत्वसम्मार्गान्वयप्राप्त्या विध्यन-
 हन्त्वे पशोरपि द्रव्यत्वेन साधनार्हत्वावगतेः साधनापेक्षयागान्वय-
 प्राप्त्या विध्यनर्हत्वोपपत्तिरिति पर्यनुयोगसाध्यमाह * अथ ज्योतिष्टो-
 मे इति * पशोः सामान्यतः साधनापेक्षक्रियान्वयप्राप्तावपि यागा-
 क्रियक्रियान्वयाप्रामिर्विध्यनर्हत्वे ग्रहस्यापि सम्मार्गस्य संस्कारवि-
 शेयान्वयाप्रामिर्विध्यनर्हत्वोपपत्तिरिति परिहारसाध्यमाह * अथा-
 मयिति * सम्मार्गस्य ज्योतिष्टोमान्तर्गतत्वात् ज्योतिष्टोमान्तर्गत-
 मग्निहोतृग्रहोद्देशेन विध्युपपत्तेर्ग्रहस्य सम्मार्गान्वयप्राप्तिसम्भवा-
 द्धिध्यनर्हत्वे यागस्यापि लोकान्तर्गतत्वाल्लोकान्तर्गतत्वापादितस-
 श्चिदानपद्युद्देशेन विध्युपपत्तेः । पशोरपि यागान्वयप्राप्तिसम्भवाद्धि-
 ध्यनर्हत्वापत्तिरिति परिहाराशक्तिसाध्यमाह * अथ सम्मार्गस्ये-
 ति * मग्निव्यविशेषः शक्यं हीत्यनेनोक्तः । यः पशुरिति लोक-
 प्राप्तपशुस्वरूपानुवादेऽपि यागानुष्ठानापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वोपपत्ते-
 र्विधेयत्वं युक्ते ग्रहस्य तु संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वान्न युक्ता विधेय-
 तेति वैषम्यमाह * उद्देश्यमानत्वारिविति * विध्यनुवादशब्दौ कर्मव्यु-
 त्पन्नौ । चत्वारोऽपि विध्यादिशब्दा भावप्रत्ययाध्याहारेण व्याख्य-
 याः । अत्यन्तभेदमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति * अथाही-
 ति * देशकालयोरनापाद्यत्वेनोद्देश्यत्वसद्भावेऽप्यप्राप्तत्वेनानु-
 पाद्यत्वाभावात्पञ्चालम्भस्य वा चाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वसद्भावेऽपि
 रमिता पशुदण्डे गृह्णातीति ग्रहणविधिप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावाद्धि-
 ध्यानुवाद्यन्वयोरुद्देश्योपादेयत्वयोरपि भेद इत्यर्थः । ननु देश-
 कालयोरुद्देश्यत्वेऽपि अङ्गत्वेन क्रियाविशेषणत्वाद्भिधेयत्वोपपत्तिर्ग्रे-
 हस्य तु प्राधान्याद्भिधेयत्वात्प्राप्त्यनुपपत्तेर्विशेषणत्वाभ्युपगमे चैकत्व-
 वद्ग्रहस्याप्यङ्गत्वापत्तेर्न युक्ता विधेयतेत्याशङ्क्याह * तस्मादिति *
 प्रधानस्यापि राजवद्भिधेयत्वविरोधाद् ग्रहस्यापि क्रियाविशेष-
 णत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः । तत्परिच्छेदद्वारा क्रियासाधनत्वेनैकत्व-

विधिसम्भवो दृष्टान्तव्याजेनोक्तः । अविरोधोपपादनासार्थादि-
त्युक्तम् । यदा च ग्रहस्य विधेयतोपपादिता तदा तदेकपदोपादाना-
दप्येकत्वस्याविधेयता न युक्तेत्याह * किञ्चेति * कर्मव्युत्पन्नौ
विध्यविधिशब्दौ । पूर्वाद्धे व्याचष्टे * एकस्मिन्ननेवेति * विधानाद्धे-
तोऽनुष्ठानं प्रति विषयत्वेनाश्रीयते इत्यर्थः । उत्तराद्धे व्याचष्टे * न
चेति * स्वानन्वयानियतयौगिकत्वात्प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृत्यर्थे
विशिष्टप्रत्ययार्थरूपैकार्थगमकत्वेनैकपदेऽपि प्रात्यात्मिकार्थभेदात्प-
दान्तरताभ्युपपन्नेत्याशयेनाशङ्कते * गमकत्वादिति * अतिप्रस-
ङ्गापत्तेः पदशब्दस्य यौगिकत्वं निरस्यति * नेति * घर्णसंघत्वेऽपि
गमकत्वविशेषणोऽतिप्रसङ्गमाह * एकस्मिन्नपि चेति * लोचन-
यापि पदशब्दः प्रकृतिप्रत्ययसङ्ख्याचयेवेत्याह * पदमिति * पदा-
न्तरत्वाभ्युपगमेऽप्येकप्रत्ययोक्तयोः कर्मत्वैकत्वयोरविधेयविधेय-
त्ववैषम्यं न युक्तमित्याह * उभ्युपेत्यापि त्विति * उक्ताया अपि सं-
ख्याया विध्यनन्वयादविवक्षा भविष्यतीत्याशङ्काह * अविवक्षाया-
मिति * एतदेवोपपादयति * यावदिति * अन्वयश्च वाक्यार्थ इत्य-
र्थ इत्याशयः । ततश्चह ग्रहसंख्याविध्यनन्वये विभक्तेरश्रुतेः समत्वा-
पत्तेः कर्मत्वस्यापि विध्यनन्वयप्रसङ्गाद् ग्रहस्य संस्कार्येतैव न स्या-
दित्याह * तदिति * द्वितीयां विनापि प्रयोजनत्ववात्प्रयाजशेषव-
त्संस्कार्यत्वासिद्धिं शङ्कते * प्रयोजनवत्त्वादिति * सामान्याक्रियान्व-
यपूर्वकत्वाद् गुणप्रधानत्वरूपविशेषान्वयस्य कारकविभक्त्यभावे
सामान्यताऽन्यतोऽन्वयाभावाद् विशेषान्वयासिद्धिरित्याशयेन निर-
स्यति * नेति * एतदेव विवृणोति * न हीति * अतः कर्मत्वस्यात्याज्य-
त्वात्तदर्थे विभक्त्यादरापत्तेः संख्यात्यागायोगान्न सर्वसम्मार्गं
सिद्धिरिति सिद्धान्ताक्षेपमुपसंहरति * तेनेति * कर्मत्वप्रतीत्यर्थं
विभक्त्यादरेऽप्येकत्वं त्यक्ष्यतइत्याशङ्क्य विभक्त्यर्थैकदेशात्याज्य-
त्वोक्तिः । अशक्यत्वमेव श्लोकत्रयेणोपपादयति * तथा हीति *
एकपदोक्तस्य ग्रहस्यैकप्रत्ययोक्तस्य च कर्मत्वस्याविवक्षयेत्यर्थः ।
सदसत्त्ववच्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुत-
स्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिनास्याविवक्षयेत्यर्थः । सदसत्त्वव-
च्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुतस्यापि श-
ब्दस्य कश्चिदर्थो विधिना ग्रहीष्यते कश्चिन्नेत्याशङ्क्य श्रुतेत्युक्तम् ।
तथा शब्दातिदिष्टं विरोधं द्रढयितुमर्हं कुकुट्याः पच्यतामर्हं प्रसवाय
धार्यतामिति लोकप्रवादाद्यानं पाशुपतं वाक्यं नैकस्यैवस्तुनोऽर्हं जर-
तीयं कथमनेन कुक्कुट्यर्हस्य वा पाकः प्रसवायार्हधारणीमिति वा-

सिक्कालोचनया दृष्टान्तितं गम्यते । ऊचापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति
 उत्तरपदसमासे संज्ञायां ऊपो ह्रस्वविकल्पस्मृतेः ह्रस्वत्वावि-
 रोधः । सिद्धान्तमाक्षिप्तन्तावत्समाधातुमाह * अत्रेति * प्राधान्ये-
 नैकत्वस्य क्रियान्वये ग्रहं सम्माष्ट्येकं सम्माष्टीति प्रत्येकं वाक्यस-
 माप्त्यान्यान्यानपेक्षयोर्ग्रहेकत्वयोः क्रियान्वयोपपत्तेः एकत्वविवक्षा-
 यामपि सर्वग्रहसम्मार्गप्रसङ्गान्निष्फलाविवक्षा गुणभूतत्वेन त्वे-
 कत्वविवक्षा द्वितीयाविरोधान्न युक्त्यर्थः । पूर्वार्द्धं व्याख्यातुमुप-
 क्रमते * यदा हीति * विधायकावृत्तिलक्षणो पर इति तावच्छब्दा-
 र्थः । ननु हेत्ययोरन्योन्यानन्वयाद्वाक्यभेदे सत्युपादेययोरप्य-
 न्योन्यानन्वयादरुणया क्रीणाल्येकहायन्या क्रीणातीति प्रत्येक-
 वाक्यसमाप्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * उपादेयेति *
 उपादेयानां साधकत्वेन क्रियान्वयात्तस्याश्चानेकसाधनसाध्यत्वेन-
 कैकसाधनान्वयमात्रेणापर्यवसानात्समुदाये वाक्यसमाप्तेर्न वाक्य-
 भेद इत्याशयः । ननु ग्रहेकत्वयोः साधत्वेनानन्वये ऽपि वस्तुतः
 साधनत्वस्यापि सद्भावेन क्रियां प्रति गुणत्वान्तद्वशीकारेणान्योन्य
 नियममात्रत्वेनस्यतीति समुदाय एव वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यभेदो ऽपी-
 त्याशङ्क्याह * अस्मिन्नेव चेति * क्रियोद्देशेन विनोपकारित्वे ऽप्य-
 द्गन्थायां गान्धोद्देश्यत्वपक्षे क्रियावशीकारः सम्भवतीत्यन्योन्यानपेक्ष-
 योर्ग्रहेकत्वयोः कर्मत्वरूपकर्तव्यत्वावगमात्प्रत्येक वाक्यसमाप्ति-
 नुपगिहरेत्याशयः । नन्वेकत्वस्य द्रव्यानपेक्षस्य संकर्तुमशक्य-
 त्वात् नन्मात्रान्वये वाक्यसमाप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तदि-
 हेति * ग्रहस्य निर्जानिदशसंख्यत्वात् संस्कारान्वयस्य वा ऽपूर्व-
 साधनत्वप्रयुक्तत्वेन यथाप्राप्तस्यैव संस्कारान्वयावगतेः संख्यान-
 पेक्षत्वादन्त्यतराकाङ्क्षामात्रेण चान्योन्यान्वयायोगात्संख्यानतरा-
 वरुद्धस्य चैकत्वान्वयायोगेनैकत्वाकाङ्क्षयापि ग्रहस्याकाङ्क्षोत्था-
 पनयोगाद् ग्रहानपेक्षस्यैकत्वस्य संस्कार्यत्वापत्तिरित्याशयः । एवं
 सति स्वतन्त्रस्यैकत्वस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्कस्मिंश्चिदाश्रयभूते
 द्रव्ये ऽनुक्ते ऽप्यपेक्षमाणेयद्येकपदेकत्वाच्छीघ्रं बुद्धिस्थत्वाद् ग्रह ए-
 वाश्रयोभ्युपगम्येत ततो द्वयोः संस्कार्ययोस्तन्त्रेण संस्कारे सम्भव-
 त्प्राप्त्ययोगादन्योन्यसापेक्षयोः संस्कारकरणापत्तेरन्योन्यानपेक्ष
 संस्कारान्वयेन यन्प्रत्येकं संस्कार्यत्वलक्षणं प्राधान्यं शास्त्रेणावधृतं
 तद् बाध्येतेत्याह * तत्रेति * अविहितसम्मार्गद्रव्यान्तराश्रयत्वा-
 भ्युपगमे तु किं तदित्यज्ञानादव्यवस्था स्यादित्याह * अथेति * अ-
 ज्ञानमेवोपपादयति * न हीति * सर्वस्य स्वरूपेणैकत्वादन्त्यापेक्ष-

यथा धानेकत्वादन्यानपेक्षत्वेनैकत्वावधारणहेतोर्धैकः पुरुषो ऽस्मिन्
 बृहद्वैतवत्कस्य चिदवच्छेदकस्याभावाद्यथा ब्रह्मत्वोपलक्षितं द्रव्यं
 निर्धारितरूपं प्रकरणे दृश्यते नैवमेकत्वोपलक्षितमित्यर्थः । तत्प्रक-
 रणस्यैवविशिष्टमेकवचनान्तशब्दचोदितत्वमेकत्वेन संख्येयस्य द्र-
 व्यस्यावच्छेदकं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * अमसाध्वर्युन्वृ-
 णीत इत्याद्युत्पत्तौ बहुवचनान्तशब्दचोदितानां अमसाध्वर्यवर्थादीनां
 अमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति तान्स वषट्कर्त्रे हरतीत्याद्येकवच-
 नान्तशब्दविनियुक्तानामुत्पत्त्युक्त्या व्यावृत्तिः । यूपं छिनत्त्यौदुम्बरी
 भवति सद्यो मिनुयादित्याद्येकवचनान्तशब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्र-
 करणचोदितानामपि बहुत्वात्किमेकं सम्मार्ष्टव्यमिति निर्धारणा-
 शक्तेर्ब्रह्मण्यवच्छेदकं सम्भवतीति परिहरति * नेति * सर्वे-
 षामेकवचनान्तेन शब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितानां द्रव्या-
 णां सम्मार्गो ऽस्त्वित्याशङ्कते * अथेति * परिहरति * नेति *
 विकल्पेन सम्मार्गः समुच्चयेन वेति विकल्पस्याद्यकल्पे तावच्चोदि-
 तहानिमाह * तथा हीति * बहुष्वपि पुरोडाशकपालेषु सत्स्वे-
 केनैव तुषोपचापे ऽपि यथा न चोदितहानिस्तथेहापीत्याशङ्क्याह * गु-
 णेति * द्वितीयकल्पे तु चोदितहानिरचोदितकरणं चेत्याह *
 यदीति * ननु युगपत्सर्वं सम्मार्गं संख्यानन्तरोपजनः स्यादिह त्वे-
 कत्वोद्देशेन विधीयमानस्य सम्मार्गस्यैकत्वान्वयित्वेनानुगतेर्यौ-
 गपद्ये च तद्रूपानुष्ठानासिद्धेः प्रत्येकं सम्मार्ष्टव्यत्वावगमात्त सं-
 ख्यानन्तरोपजननापत्तिरित्याशङ्क्याह * वीप्सार्थश्चेति * अश्रुत-
 वीप्सार्थं कल्पनापत्तेर्ब्रह्मप्रत्येकानुष्ठानं विधातुं शक्यमित्याशयः । न-
 न्वेवं सति ब्रह्मस्यापि प्रत्येकं सम्मार्गविधिसिद्धौ ब्रह्मं ब्रह्ममिति
 वीप्सार्थकल्पनापद्येतेत्याशङ्क्याह प्रत्येकं सम्मार्गस्य विद्वानपेक्षित्व
 सूचनार्थं सर्वाणि हवींष्यमृशतित्याभदौ हाविष्यवादिजात्युद्देशेना-
 भिमर्शनादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृतावपि न जात्यन्तराप-
 त्तिर्येन प्रत्येकमावृत्त्याभिमर्शनादि विधीयते क्वचिद्वा शुक्लादिगु-
 णान्तरोद्देशेन युगपदनेकत्र सम्भवदनुष्ठानावेक्षणादिसंस्कारविधौ
 युगपदनेकसंस्कृतावपि न गुणान्तरापत्तिरित्याह * जातीति *
 सामान्यन्यायेन युगपदनेकब्रह्मसम्मार्गं ऽपि जान्यन्तरानापत्तिमुक्ता-
 मप्यबुध्यमानं प्रति विशेषनिष्ठोक्त्याक्षरत्रयन्यूनपादत्रयेण विवृणो-
 ति * तथा हीति * यथा युगपदनेकद्रव्यान्तरसम्मार्गं संख्यानन्त-
 रोद्भवस्तथा युगपदनेकब्रह्मसम्मार्गं ऽपि ब्रह्मत्वाजात्यन्तरस्योद्भवो ना-
 स्तीत्यर्थः । याज्ञिकानां तर्हि प्रतिब्रह्मं सम्मार्गावृत्तिर्विरुध्येत्याह *

७४०।१

इतीति * प्रत्येकं गृह्यमाणानामिति वार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रतिग्रह-
सम्मार्गावृत्तिहेतुसूचनायेतिकरणः । एवमपि सकृदनेकग्रहस-
म्मार्गानुष्ठानस्य जात्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहसंस्कार्यत्वव्याघातक-
त्वाभावाद् ग्रहस्य संस्कार्यत्वनिर्द्धारणार्थविधेः प्रतिग्रहं सम्मा-
र्गावृत्तिविधायित्वाभावे ऽपीत्यध्याहृतापिशब्दकैवंशब्दार्थः । ए-
नीत्यस्मिन्नर्थे समर्थादिणः श्विवन्तात्सप्तम्याम् इतीति रूपांसकृतस-
र्वग्रहसम्मार्गस्य जात्यन्तरानापादकत्वाद् ग्रहसंस्कार्यत्वाव्याघा-
तकत्वमात्रपरामर्श्येवंशब्दः । एवं युगपत्सर्वसम्मार्गस्य जात्य-
न्तरानापादकत्वेन ग्रहार्थत्वाबाधकत्वादावृत्तिमविधायापि इति गच्छ-
तिः पूर्ववस्यत्यपि भिन्नकालग्रहणानन्तरकालत्वादल्पपरिमाणदशा-
पवित्रसाधनकत्वाच्च सम्मार्गस्य सकृत्सर्वत्रानुष्ठानुमशक्तेः सा-
मर्थ्यादापन्नावृत्तिर्नैव विरुध्यत इत्यर्थः । एवं तर्ह्येनैव न्यायेन
सर्वेष्वप्येकत्वयुक्तेषु द्वयान्तरेषु संस्क्रियमाणेष्ववृत्तिसिद्धेरनुष्ठान
वेलायामेकैकस्यैव सम्मार्गान्वयदर्शनात्संख्यान्तरोपजनननिमित्त-
त्वादिदत्तहान्यत्वादितकरणापत्तिलक्षणविरोधानापत्तेस्तत्परिहारार्थं
प्रत्येकमावृत्त्यानुष्ठानविधिसिद्धौ वीप्सार्थकल्पनानापत्तिरित्याशङ्क-
ते * तत्रेति * वीप्सार्थकल्पनापत्तिभयात्प्रत्येकानुष्ठाना-
विधाने ऽपि सामर्थ्यात्प्रत्येकानुष्ठानसिद्ध्या संख्यान्तरोपजनननिमित्त-
भुतहान्यभुतपरिग्रहापत्तिविरोधपरिहाराभ्युपगमे सति ग्रहैक-
त्वविवक्षायामपि सर्वग्रहाद्गुण्यार्थत्वन्यायापन्नसर्वग्रहस-
म्मार्गाविरोधाद्विवक्षोक्तिर्निष्फला स्यादित्याह * तथा सतीति*
शङ्कां व्याचष्टे * न हीति * सर्वग्रहसम्मार्गे ऽपि प्रत्येकमनुष्ठान-
सिद्धिरैकत्वविवक्षाफलमित्येकदेशी शङ्कते * नन्विति * गृह्यमा-
णानां सामानाधिक्यपात्यवयवनिर्हरणार्थत्वात्सम्मार्गस्यावृत्त्या च
गृह्यमाणानामावृत्त्यैवाधो ऽवयवपातात्तन्निर्हरणार्थः सम्मार्गोऽप्यावृ-
त्त्यैव न्यादिन्याशयेन परिहरति * नैतदिति * ग्रहणोत्तरकाला-
न्वयसम्मार्गस्य नैरन्तर्यविवक्षा वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति
स्मृतिमालोच्य गृह्यमाणानामित्युक्तम् । अस्माच्च वार्त्तिकाद् अ-
ह्नयस्य ग्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वप्रतीतेः स एव इन्द्रतुरीयो ग्र-
हो गृह्यते यदैन्द्रवायव इत्यादौ चैन्द्रवायवादिशब्दसामानाधिकर-
ण्यान्पात्रसोमवयवान्वयाभावेनैन्द्रवायवादिशब्दवाच्यत्वायोगात्सा-
क्षाच्च यागसाधनसोमसंस्कारसम्भवे व्यवहितोपयोगेन पा-
त्रस्यासंस्कार्यत्वाद् ग्रहणादिसोमसंस्कारप्रस्तावाच्च सम्मार्गस्य
सोमसंस्कारत्वप्रतीतेः पात्रस्य च गृह्यमाणावसिक्तसोमावयवस्य सं-

स्मार्गे ऽशुचित्वानापत्तेस्तन्निर्हरणार्थं सम्मार्गानपेक्षत्वात्सोमस्य तु विहितात्प्रदेशाद् बहिर्वृत्तौ वैगुण्यापत्तेस्तन्निरासार्थं सम्मार्गापेक्षत्वाद्पक्षितविध्ये ऽपि सोमसंस्कारत्वावगतेराकलशेषु धावति-
 ताविधौ परिषिच्यते इत्यादिमन्त्रलिङ्गादप्येवमेवावगतेर्ग्रहादि सो-
 मपात्रं यस्मिन्पात्रे ऽस्य सोमस्य ग्रहणे क्रियमाणे सोमो व्यवसिच्यते
 इत्याशङ्कां तत्सर्वं सम्मार्जयितव्यमिति चमसाधिकरण्यभाष्यस्य च
 पात्रत्रिष्टुप्सोमसंस्कारार्थमपि क्रियमाणस्य सम्मार्गस्य नान्तरीय-
 कपात्राश्रितत्वाशयतया व्याख्यातुं शक्यत्वान्न ग्रहपात्रं सम्मार्ष्ट-
 व्यमिति भ्रमितव्यम् । नानापात्रेषु गृह्यमाणानां सोमनानां युगप-
 त्सम्मार्गाप्रसङ्गे ऽपि वायव्येन्द्रवायवयोः सोमयोरेकस्मिन्पात्रे गृह्य-
 माणयोर्योगपद्यप्रसक्तौ तन्निरोधो विवक्षाफलं भविष्यतीत्याशङ्काह
 * अभ्युपेयेति * स्वतन्त्रस्यैकवाक्यस्याप्रतीतेः स्वतन्त्रं चाग्रहत्वनि-
 रपेक्षमेकत्वं यस्य द्रव्यान्तरस्य तस्याप्रतीतेर्ग्रहगतत्वेनैकत्वविवक्षा-
 मभ्युपेत्य नैफल्योक्तिः । वस्तुतस्तु वाक्यभेदापत्तेर्नैकत्वविवक्षा सं-
 भवतीत्याशयः । द्रव्यान्तरगतत्वेनैकत्वविवक्षानिरासमुपसंहरति
 * अतश्चेति * सम्मार्गस्यैकत्वांशेन यो ऽन्वयस्तस्य द्रव्यविशेषनि-
 ष्टतया ऽनवधारणेनेत्यर्थः । द्रव्यान्तरस्थत्वेन विवक्षाभ्युगमे ऽपि न
 सिद्धान्तहानिरित्याह * यद्यपि चेति * अनेन प्राप्नोति हि प्रधा-
 नस्येति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । प्राधान्येनैकत्वस्य क्रियान्वयपक्षे
 सर्वग्रहसम्मार्गापर्युक्तेः संख्योद्देशेन संस्कारविध्ययोगोत्तरार्थत्वं
 दर्शयितुमाह * तस्मादिति * यूपं छिनत्त्यग्निनादाधीतं चमसा-
 ध्वर्यूनं वृणीत इत्यादावप्राप्तोद्देश्यगतायाः संख्यायाः विवक्षाभ्यु-
 पगमात्तस्याश्च द्वितीयाविरोधापत्तेर्गुणत्वेन क्रियान्वयायोगाद्यथा-
 संख्योद्देशेन छेदनादिसंस्कारो विधीयते तथात्रापि भविष्यतीत्याश-
 ङ्का यूपदेरनवगतसंख्यत्वेन परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वाद्विधेयत्वाच्च
 तत्परिच्छेदकत्वेन संख्याविध्युपपत्तेर्द्वितीयाविरोधात् । क्रियान्व-
 यायोगे ऽपि संख्याविशिष्टयूपादिविशिष्टछेदनादिक्रियाविध्यन्यथा
 नुपपत्तिकल्पितेन विधिना क्रियाविशेषणभूतयूपविशेषणत्वेन स-
 ख्याविध्यवगमात्संख्याविशिष्टयूपदेरुद्देश्यत्वे ऽपि संख्याया नोद्दे-
 श्यतेति सूचनार्थं कश्चिदित्युक्तं विधेयत्वे यूपदिसंख्याया द्विती-
 या संस्कार्यत्वापत्तेर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्यादौ
 नानेकत्र लोकवेदयोर्दर्शनेन प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेरदोषत्वात्कस्मा-
 दूपं छिनत्तीत्यादौ न संख्योद्देशेन संस्कारो विधीयतइत्याशङ्का
 संख्यायाः स्वकीयगोचरे वर्गे लक्षणं स्वभाव एवैष इत्युक्तस्वभा-

घोषपादनायोद्दिश्यमानानां पुनरवशीकृतत्वादिवार्तिकोक्तोपपत्तिस्तस्माच्छब्देन परामृष्टा गुणभूतविवक्षा त्वित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथ त्विति * वैरूप्याशयत्वेन विरोधोक्तिव्याख्यानायैकत्ववञ्चेत्याद्युक्तम् । प्रयोजनवन्तयैव ग्रहस्य प्रधान्यसिद्धेर्द्वितीयायास्तात्पर्यं नैष्कल्यापत्तेर्ग्रहस्यापि च क्रियान्वयसिद्धौ कारकत्वस्यावश्यप्रतिपाद्यत्वाच्चिर्विशेषस्य च साभान्यस्यापर्यवसानात्सर्वं पाकादिसम्बन्धे द्वयाकारास्तन्मुलादय इत्यनेन च न्यायेन साधनत्वस्याप्युपपत्तेः साधनस्य चाङ्गत्वप्रसिद्धेरवैरूप्यायाङ्गत्वे द्वयोर्द्वितीयार्थ इत्याशङ्कते * तत्रेति * ग्रहाङ्गत्वे तात्पर्याभावमूचनार्थस्तावच्छब्दः । साधनत्वेऽपि ग्रहस्य प्रासङ्गिकोपघटना न युक्तेति परिहरति * तत्रेति * यदि तु कथं चित्सगुणभावनतः पश्चादपि स एव विवक्ष्येत न प्राधान्यमित्यादावित्यनेनोक्तम् । अशब्दस्य प्राधान्यस्य शब्दक्रियानन्वयात्पश्चादपि शब्दत्वाभ्युपगमापत्तेर्विप्रकर्षप्रसङ्गाच्छब्दात्सम्भवतः । प्राधान्यस्यार्थत्वायोगमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * सर्वैवेति * श्रुतिवशाद्यत्प्राधान्यङ्गम्यते तद्यदि तावद्वास्तवत्वेन गृह्यते ततः प्रागपि प्राधान्यमेव ग्राह्यं न गुणत्वं प्राधान्यासम्भवाच्च द्वितीयाश्रुतौ लक्षणाश्रयणे पुरोडाशकपालवन्प्रयोजनवत्त्वेऽपि गुणत्वस्यैव शास्त्रीयत्वात्पश्चादपि गुणभाव एव विवक्षित इत्यर्थः । असम्भवस्य वैरूप्याय काल्पनिकत्वात्सम्भवस्य च वास्तवत्वादविरोधमाशङ्क्याह * युगपञ्चेति * विरोधपरिहारसम्भवेऽपि सम्भवासम्भवपरिग्रहनिमित्तस्यालोचनविक्षेपनिमित्तस्य च शब्दक्लेशस्यापरिहार्यत्वाच्चैवं कल्पना युक्तेत्याशयः । एतदेव विवृणोति * प्रथमं हीति * प्राधान्यस्याशब्दत्वाच्च शब्दक्लेशापत्तिरित्याशङ्क्याह * पश्चात्तन्मपि चेति * शब्दस्यार्थस्याशब्दार्थान्वये प्रामाण्याभावेनान्वयमिदं कल्प्यार्थवाचिशब्दकल्पनाहेतुत्वाच्छब्देनैव प्राधान्यं वाच्यमित्युक्तेऽनुपलब्धिविरोधेनास्मिन्वाक्येऽसावप्युच्चारित इत्येव कल्पयितुमशक्यत्वात्सत्तामात्रेण च कल्पनस्य व्यवहारानौपयिकत्वेनानाशङ्क्यत्वात्केन रूपेण शब्दकल्पनेत्याशङ्क्या कल्प्यार्थवाच्यपि शब्दाऽस्मिन्वाक्ये व्याप्रियत इत्येवं कल्पनां सूचयितुं व्यापारशब्दे प्रयुक्तस्य व्यापारस्यापि शब्दविशेषनिष्ठतया कल्पयितुम् अशक्यत्वात्कल्प्यार्थभिधानशक्तशब्दमात्रव्यापारकल्पना शक्तिशब्देन सूचिता द्वितीयारूपस्य वा प्राधान्यवाचिनः शब्दस्येह श्रुतत्वेन शब्दान्तरकल्पनायोगात्तस्यैव प्राधान्येऽपि व्यापारः शब्दशक्तिशब्देन

लक्षितः । एवञ्च गुणप्रधानत्वरूपानेकार्थव्यापारकल्पनानिमि-
 त्तो वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याह * अतश्चेति * शब्द-
 व्यापारं विना प्रयोजनवत्तामात्रेण प्राधान्यसिद्धयभ्युपगमे ऽपि द्विती-
 यायास्तावदनुवादित्वेनापि स्वार्थवाचित्वसम्भवाच्च गुणत्वलक्ष-
 णार्थता युक्तेत्याह * किञ्चेति * यथा विधीयमानं स्वार्थं प्राप्य शब्दो
 न लक्षणिके ऽर्थे वर्तते तथान्यतो ऽवधारितमपि प्राप्य लक्षण-
 कार्थत्वे ऽपि स्वार्थात्यागादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति *
 एवं च प्रत्येकत्वस्य गुणतामपि यदि द्वितीया लक्ष्येत्ततोपरमपि वै-
 रूप्यं स्यादित्याह * ततश्चेति * प्राधान्यानानुवादांस्तेरभ्युपेत्य ७४२१
 घादमाप्रतां द्योतायितुमाह * श्रुत्या चेति * नन्वेकत्वस्य निष्प्र-
 योजनप्राधान्यायोगाक्रियान्वयसिद्धौ गुणत्वस्यावश्यलक्षणीयत्वा-
 वगतेर्वैरूप्यपरिहाराय ग्रहप्राधान्यस्यार्थत्वकल्पनोचिता त्याज्ये-
 त्यर्थः । अतो यद्येकत्वस्य विवक्षाभ्युपगन्तव्या ततः प्राधान्येनैव
 सा निरस्तेत्याह * तस्मादिति * नन्वेवं प्राधान्येन गुणत्वेन च-
 कत्वस्य क्रियान्वयनिरासात्सिद्धान्तं समाहिते ऽपि भाष्यं कथं समा-
 धेयमित्याशङ्क्याह * भाष्यमपीति * क्रियान्वयासम्भवाक्तिभा-
 ष्यमेतेषु प्रत्येकवाक्यसमाप्त्यनेकविधवैरूप्यलक्षणेषु मनसि कृ-
 तेषु सत्संयोज्यं वाक्यभेदोक्तिभाष्यं चैतेष्वेव वाक्यभेदेषु विषय-
 भूतेषु योज्यमित्यावृत्त्या निमित्तविषययोः सप्तम्यभ्युपगमेन
 व्याख्येयम् * तथा हि * एकत्वस्यापि ग्रहवत्प्राधान्ये प्रत्येकं वाक्य
 समाप्तेर्ग्रहनिरपेक्षस्यैकत्वस्य सम्मार्गः स्यात्स चाशक्यः द्रव्यान्तरे
 च क्रियमाणः सर्वेषामेकवचनान्तशब्दचोदितानां कार्यः सच वि-
 कल्पेन कस्य चि क्रियमाणा ऽन्यगतस्यैकत्वस्य चोपकरोति समुद्भूता-
 नां तु क्रियमाणः सख्यानन्तरं पजननाच्च कस्य चिदेकत्वस्यापकरोति ।
 गुणत्वे त्वमूर्त्तत्वेन प्रमाणान्तरतो निष्पादकत्वानवगमाच्छब्देनैव गु-
 णत्वं वाच्यन्तत्र च द्वितीयाविरोधः गुणत्वलक्षणार्थत्वे तु द्वितीया-
 याः प्रयोजनवत्त्वावगतेः प्राधान्यस्य ग्रहस्यापि गुणत्वापत्तिरि-
 त्युभयथापि क्रियान्वयासम्भवंभाष्यं योज्यम् । वाक्यभेदभाष्य
 च द्वितीया प्रधानभूतं ग्रहमुद्दिश्य सम्मार्गो विधीयते यदि तथाप्ये-
 कत्वस्य गुणत्वेनान्वयो परो विधीयते ततो गुणप्रधानार्थकः स्यादित्या
 शङ्कते * ननु चेति * पष्ठचाक्षेस्तृणद्वारापचयान्वयावगतेस्तस्य
 वच्च विशेषान्तरायोगेनाङ्गाङ्गिलक्षणावयवविशेषनिष्ठत्वावसाया-
 त्कोऽङ्गको ऽङ्गीत्यपेक्षायां वाग्नेः प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानतयाह * यद्यपि
 चेति * यथा मध्यात्पूर्वाद्धाचचेति पञ्चम्यविवक्षितापादानरूपगु-

पार्था हविषश्च कार्यार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्तत्प्राधान्यं लक्षयन्ती प्रव-
र्त्तते तद्येयमप्यविवक्षितगुणार्थाग्नेः प्राधान्यं च लक्षयन्ती प्रवर्त्तते
इत्यर्थः । अतो ऽग्निवाक्ये ऽपि वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदाः शक्या योज-
यितुमित्याह * ततश्चेति * प्रत्येकवाक्यसमस्तित्वग्न्येकत्वप्रा-
धान्यं त्वनाशङ्क्यात्वेनानापत्तेर्न योजिता । ननु तृणानां द्वितीयायो-
ने ऽप्यपचयं प्रत्यप्रतिपाद्यत्वेनाप्राधान्याद्विवक्षितसंख्यत्वेनाप्राधा-
न्याद्विवक्षितसंख्यत्वेन त्रयाणामेवापचयावगतेः शेषतृणानपचये-
न तृणसंमर्गादापस्यमानस्योलमुकवहिःपातस्यापरिहार्यतयाग्नेस्तृ-
णापचयसंस्कार्यत्वाद्योगात् प्राधान्यमित्याशङ्क्याह * तृणानी-
ति * विभागरूपत्वेनापचयस्य संयोगपूर्वकतया प्राक्सिद्धसम्ब-
न्धापेक्षत्वादपचयानान्तृणानां सिद्धत्वेनान्वयादप्राधान्ये ऽपि देशा-
दिवद्बुद्देश्यतापपत्तेरविवक्षितसंख्यत्वात्सर्वतृणापचयादग्निसंस्का-
रत्वापपत्तिरित्याशयः । पूर्वोक्तानां वाक्यभेदानामत्रापि योज-
नीयत्वं ध्यातव्यत्वात्तद्योक्तम् । प्राधान्याभावे गुणप्रधानत्ववैरू-
प्याभावान्कथं पूर्वोक्तवाक्य भेदयोजनेत्याशङ्क्य गुणप्रधानत्ववैरू-
प्याभावे ऽपि संख्यासंख्येययोर्द्वयोरुद्देश्यत्वेन क्रियान्वये प्रत्येकं वा-
क्यसमामिलक्षणः संख्यायास्तूपादेयत्वेनान्वये ऽनुपादेयोपादेय-
न्यवैरूप्यलक्षणा वाक्यभेदः शङ्क्यो योजयितुमिति परिहारं बहुवि-
षयन्वद्यान्तायोदाहरणान्तरानिष्ठतया दर्शयति * तथेति * भेद-
नस्यैव निमित्ततैकत्वस्यैव चेति नियोगपक्षे भेदनस्य निमित्ततैक-
त्वस्य वेति विकल्पपक्षे वाक्यभेदाभावादन्योन्यानन्वयमात्रोक्तिः ।
प्रत्येकोक्तिश्चान्यानतपक्षत्वमात्राशया । समुच्चयस्य त्वन्योन्या-
नपक्षत्वे ऽप्येकनिमित्तत्वान्वयमात्रेणोपपत्तेर्वाक्यभेदापादकतापि ।
सम्बन्धादिपक्षेषु प्रत्येकसमाप्त्यनापत्तेरादिशब्देनान्योन्यविशि-
ष्टयोर्द्वयोः समुच्चयपक्षः सूचितः । पूर्वशब्देनोपादेयानुपादेयत्व-
वैरूप्यमुक्तमिति नानारूपत्वोक्त्वा व्याख्यातं तस्य विरुद्धत्वो-
क्तिः सतम्युच्चारणावृत्त्या वाक्यभेदापादनार्थेति सूचना-
यैकवाक्यत्वात्तत्वा सशुद्धुच्चारणोपलक्षणम् । भिन्ने जु-
होनीत्यादिषु वचनाविवक्षेत्यन्वयः । एवमेतदेकत्वं ग्रहस्य न क-
चिदुपकारं करोति न सम्मार्गस्येति भाष्य प्रधानभूतस्यापि ग्रहस्ये-
यत्तावधारणेन संख्याया ग्रहस्य न कश्चिदुपकारं करोति न सम्मा-
र्गस्येति भाष्य प्रधानभूतस्यापि ग्रहस्येयत्तावधारणेन संख्याया अ-
होपकारित्वसम्भवादनङ्गस्थितानामपि च प्रणीताधर्माणामुपका-
रित्वमात्रेण क्रियोपकारित्वदर्शनाद् ग्रहस्य च सम्मार्गोपका-

रित्वसद्भावात्तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वस्य यजमानसंस्काराणां यागो-
पकारित्ववत्सम्मार्गोपकारित्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य दशैतानध्वयुः
प्रातः सने ग्रहान् गृह्णातीत्यादेः प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्यान-
पेक्षत्वात्तैकत्वस्य ग्रहोपकारित्वं तद्द्वारा वा सम्मार्गोपकारित्वं
सम्भवतीति भाष्याशयं सूचयितुमाह * सत्यां चेति * यद्वोदे- ७४३।
इयविशेषणस्याविवक्षितत्वे ऽष्टवर्षब्राह्मणोपनयनादिविधायुद्देश्य-
ब्राह्मणादिविशेषणमष्टवर्षत्वादिः अमावास्यायामपराह्णं पिण्डपितृ-
यज्ञेन चरन्तीत्यत्र चोद्देश्यामावास्याविशेषणमपराह्णः । प्राचीन-
प्रवणविधौ चोद्देश्यप्रवणविशेषणं प्राचीनत्वं यावज्जीवविशेषणं
सामान्याद्यपि न विवक्ष्येत ब्राह्मणसुरापानादिनिषेधे चोपा-
देयब्राह्मणादिविशेषणं लिङ्गादि विवक्ष्येतेत्याशङ्क्य निरा-
सार्थो ऽयं ग्रन्थः । आकाङ्क्षाधीनत्वाद्विशेषणविवक्षाया ब्राह्मणादे-
श्रायनयनादायुद्देश्यत्वे ऽप्यन्यतो ऽनवगतरूपत्वेन विशेषणाकाङ्क्ष-
त्वाद्विशेषणविवक्षानिषेधे चोपादेयत्वे ऽपि ब्राह्मणादेरनुवाद्यत्वेन प्रा-
प्तस्यैव निषेधान्वयाद्विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वेनाविवक्षायुक्तेत्याशयः।
एवं तर्ह्युद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते नेति संशयोपन्यासो न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * सा चेति * विधेयक्रियानुष्ठानार्थत्वेनापा-
द्यत्वलक्षणोपादेयत्वाभावे ऽपि प्रतीक्ष्यत्वलक्षणोपादेयता ब्राह्मणा-
मावास्यादिषु विवक्षिता । उपनयनपितृयज्ञाद्यनुष्ठानकाले हि
ब्राह्मणामावास्यादेर्भियमेन प्राप्तत्वापादकस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्व-
स्याभावात्स्वकालाप्राप्ते च ब्राह्मणादौ तदन्वितोपनयनाद्यनुष्ठानाया-
गात् ब्राह्मणादिसिद्धवत्कारेणोपनयनादिविधानाद् ब्राह्मणादेस्त-
त्कालापाद्यत्वायोगे ऽपि स्वतः सिद्धस्य प्रतीक्ष्यतावश्याभ्युपगन्तव्या।
ग्रहादेस्तुपकृतापूर्वसिद्धयर्थमुपात्तत्वेन सम्मार्गादिकाले नित्यप्राप्तेर्नि-
षेधस्य च प्राप्तविषयत्वनियमान्निषेधकार्यायाश्च निवृत्तेः प्रवृत्तिपूर्व-
कत्वनियमात्सुरापानादिनिवृत्तिकाले तत्कारिणो ब्राह्मणादेर्भित्यप्राप्तेर
प्रतीक्ष्यत्वायुद्देश्यत्वं विवक्षितम् । कीदृक् ब्राह्मणादिरुपनयनाद्यनुष्ठा-
नार्थं प्रतीक्षितव्यं इत्युपादेयेषु विशेषणाकाङ्क्षोत्पत्तेरुद्देश्येषु ग्रहा-
दिष्वनुपत्तेरनाकाङ्क्षितत्वेनोद्देश्यविशेषणस्याविवक्षाव्युत्पादना-
योद्दिश्यमास्य किं संख्या विवक्ष्यते न वेति संशयोपन्यासो युक्त इ-
त्याशयः । उद्देश्येषु विशेषणानाकाङ्क्षामुपपादयति * उद्दिश्यमा-
नेषु हीति * प्रमाणान्तरावगतत्वात्संख्यानानाकाङ्क्षायां प्रकृतापूर्वसा-
धनस्य प्रकरणात्संस्कार्यत्वावगतेरुद्देश्यस्वरूपस्यापि प्रमाणान्तरा-
वगतत्वात्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थग्रहत्वान्वयस्यापि नाकाङ्क्षा स्या-

द्वित्याशङ्क्य प्रातिपदिकार्थान्वये सम्मार्गस्य संस्कारत्वासि-
द्धेः प्रकृतापूर्वसाधनस्य संस्कार्यत्वावगत्ययोगादुद्देश्यस्वरूपान-
वगतोद्देश्यं च विना निष्फलत्वापत्तेर्विध्ययोगा-
न्वयसमर्पकप्रातिपदिकार्थान्वयाकाङ्क्षोपपादनार्थं प्रातिपदिका-
र्थेत्युक्तम् । प्रकृतापूर्वसाधनत्वे ऽवगतसंख्यस्यापि ग्रहादेः
सम्मार्गाद्यन्वये ऽनवगतसंख्यत्वात्संख्याकाङ्क्षा भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याह * अत इति * प्रातिपदिकार्थान्वितप्रकृतापूर्वसाधनमा-
त्रस्य सम्मार्गाद्यन्वयावगतेर्विशेषणानाकाङ्क्षा अतःशब्देनोक्ता ।
अनेन चाविशिष्टं हि लक्षणमिति सूत्रावयवव्याख्यानस्य नैतदस्ती-
त्यवमादिभाष्यकृतस्योपसंहारार्थं तस्मान्नैतदिति भाष्यं व्याख्यातं कुत
इति भाष्येण सर्वं संस्कार्यत्वहेतुप्रश्नपूर्वं विहितस्तु सर्वधर्मः स्यादिति
सूत्रोक्तहतुद्वयमनुकृष्टलक्षणत्वादित्यनेनैव हेतूर्हत्वेनाकाङ्क्षणा-
द्युक्तमाशङ्क्य लक्षणत्वादित्यनेन ग्रहत्वादेर्विधेयसम्मार्गाद्यन्वयापू-
र्वसाधनलक्षणत्वेन सम्मार्गान्वयितया विधेयत्वाभावात्तद्विशेषणत्वेनै-
विधिरभविष्यतीत्याशङ्क्याः संस्कारान्वयितया विध्यनुपपत्तेः शुद्ध-
विधौ च विशेषणस्याविधेयत्वापत्तेर्नापूर्वसाधनविशेषणत्वेनाप्ये-
कत्वादेर्विधिः सम्भवतीत्येवं निरासायैतद्धेतुद्वयानुकर्षणमिति सू-
चनायाविधेयत्वार्थतया लक्षणेत्वोक्तिं व्याख्यातुमाह * स-
र्वेति * विधेयत्वानिवृत्त्यर्थो मात्रशब्दः ततश्च तद्विशेषणस्य सु-
तरामविधेयत्वादनुष्ठानान्वयित्वेनानादृत्यतेत्याशयः । लक्षणत्वो-
क्तेरविधेयार्थत्वप्रकटनायानादृत्यतानङ्गत्वोक्त्या लक्षिता । लक्ष-
णस्यानादृत्यतां लौकिकदृष्टान्तेन द्रढयति * यद्येति * ग्रहत्व-
स्यापि तद्वदनादरापत्तेश्च चमसेष्वपि सम्मार्गः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह
* तत्रेति * ग्रहादेर्लक्षणत्वेन विना तल्लक्षितेष्वपूर्वसाधनेषु
सम्मार्गाद्यनुष्ठानासिद्धेर्लक्षणत्वेन ग्रहाद्याद्रियते ततश्चानुष्ठाना-
न्वयित्वेनानादरे ऽपि चमसेषु सम्मार्गान्वयपूर्वसाधनलक्षणाग्रहत्वा-
द्यभावाच्च सम्मार्गाद्यनुष्ठानापत्तिरित्याशयः । लक्षणत्वेनैव त-
द्वैकत्वादिविशिष्टमेव ग्रहादि गृह्यतामित्याशङ्क्यानिरासार्थो मात्रश-
ब्दः । यदीत्यादि भवितव्यमित्यन्ते शङ्काभाष्ये बहुषु विवक्षितेष्वि-
त्येवं नहुत्वस्याप्यविवक्षितत्वादयुक्तमाशङ्क्यैकवचनायोगोक्ति-
शेषत्वास्वार्थतास्यभावेन व्याख्यातुमाह * नन्विति *

(१) तद्विशेषणस्य सुतरा विधेयत्वं न सम्भवतीत्युक्ते यद्वादिभ्यर्कपरिग्रहण-
त्वेनैकत्वादेर्विध्ययोगोऽपि यद्वादिभ्यर्कपरिग्रहणपूर्वसाधनविशेषणत्वे विधिर्भविष्यतीति
* पु. पा. ।

उच्यते इत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एक-
चचनस्य प्रमादपाठापत्तेरेतत्परिहारान्तरार्थमपि चेति भाष्यं व्या-
चष्टे * तेनेति * कारकसम्बन्धोऽपीत्यपि शब्दसूचितं प्रातिपदिकानु-
ग्रहार्थत्वं व्याख्यातम् । एवमप्येकवचननियमोऽनर्थक इत्याशङ्क्य
अहुत्वविधौ कपिञ्जलाधिकरणवक्ष्यमाणत्रित्वनियमदृष्टान्तेनार्थव-
त्तामाह * प्रथमं वेति * पुरोडाशाविति द्विवचननियमस्तर्हि किमर्थं इ-
त्याशङ्क्याह * यस्येति * पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयरूपस्य
सान्नायरहितायाश्चामावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नरूपस्य पुरोडाशद्वय-
स्याधिकृतत्वाद्विवचनमित्येतद् दृढयितुम्यस्योभयं हविरार्त्तिमाल्लेह-
न्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यार्त्तिगमनसम्बद्धस्य हविषो नि-
मित्तत्वेनाद्देश्यत्वाद्द्विविष्टस्य च प्रकृतापूर्वसाधनलक्षणत्वेन प्रती-
तिमात्रौपायिकत्वाद्ब्रह्मवदविवक्षितविशेषणत्वसिद्धौ अग्न्युभयप-
दानर्थक्यापत्तेरुभयत्वस्योद्देश्येऽन्तर्गत्यग्न्युपगमेन विवक्षां पूर्वपक्ष-
यित्वाधिकारिकोभयत्वाग्न्युपगमेनोभयपदानर्थक्यपरिहारः षष्ठा-
धिकरणे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितः । पुरोडाशद्वयसद्भावाद् द्विवचनस्य
सालम्बनत्वेऽपि नियमः किमर्थः इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति *
यथाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति
यागद्वये विहितेऽमावास्यायामुपांशुयाजपक्षे तद्विकारे सा-
रस्वते वेदानन्तरवेदिकरणपञ्चहांत्राभिमर्शनवृध्न्वत्याज्वभा-
गानुवाक्याप्राप्तेरग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे हवि-
रधिवासनानन्तरवेदिकरणचतुर्होत्राभिमर्शनवाग्नेयानुवाक्याप्राप्ते-
रग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे प्रसज्यत इति पूर्वपक्षयित्वा
मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणसूत्रेण मुख्य-
त्वादाग्नावैष्णवः कल्पः सारस्वते प्रसज्यत इति वक्ष्यते । तथा मु-
ख्यत्वादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य क्षीणस्य निमित्तत्वेन ग्रहणमिति
भ्रान्तिनिवृत्त्यै नियम इत्याशयः । अपि चेत्यादिभाष्यं विधायका-
भिधानश्रुत्यवगतक्रियान्वयविरोधेन पदश्रुत्यवगतद्रव्यान्यववा-
धादयुक्तमाशङ्क्य द्रव्यान्ययाग्न्युपगमेऽपि सिद्धान्ताव्याघातोक्ति-
मात्राशयत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * ग्रहस्याप्यनेकसंख्यत्वा-
न्नैकत्वेन विशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * जातीति *

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

परार्थत्व-व्याख्यार्थस्य सागर्थः पशुरिति भाष्यावयवस्य
 पशोरपि द्वितीयया प्राधान्यावगमादयुक्तत्वशङ्कां निरस्यन्सूत्रं व्या-
 ७४४- चष्टे * पशौ पुनरिति * भव्यस्य भावकापेक्षणाद् भूतस्य च भा-
 वकत्वापपत्तेर्भूतस्य भव्यार्थत्वं दृष्टार्थत्वं भूतस्य तु भव्यानपेक्षणाद्भ-
 व्यस्य भूतार्थतायामदृष्टार्थतेत्येकस्यैव न्यायस्य भूतभव्यसमुच्चा-
 रणे भूतम्भव्यायोपदिश्यत इति भाष्यारूढत्वं द्रव्याणां कर्मसंयोगे
 मुख्यत्वेनाभिसम्बन्ध इति सूत्रारूढत्वञ्च द्वयोक्त्या सूचितम् ।

अथ चमसादौ समार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

यथाश्रुतं तावत्पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * एकत्ववदेवेति * ग्रहत्वस्या-
 र्प न्यनेन प्रदर्शिनार्थमित्यादि द्रष्टव्यमित्यन्तं भाष्यं पराभिमतपूर्वपक्षा-
 र्थत्वेन व्याख्याय प्रदर्शिनार्थत्वं इत्यनेनोच्यत इत्यादिकल्प्यत इत्य-
 न्तन्तन्निरामार्थत्वेन व्याख्याय वाक्येन चेत्यनेन स्वा-
 भिमत्पूर्वपक्षार्थतयोच्यते सम्माष्टीत्यादिभाष्यशेषो व्याख्या-
 तः । श्रुत्या वाक्यवाधाभ्युपगमे लक्षणया ग्रहशब्दव-
 र्णनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्का वाक्येन ग्रहान्वयाभ्युपगमे स्वरूपे-
 णैवान्वयापत्तेस्तद्वाधेन शुद्धसम्मार्गविधिमभ्युपगम्य विद्विष्यस्य
 ग्रहशब्दस्य का गतिरित्यपेक्षिते सम्मार्गस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां स्वी-
 मग्रहणानन्तरकालत्वेन योग्यतया ऽथो ऽवसिक्तसामनिर्हरणार्थत्वा-
 यमायान्मामस्य संस्कार्यत्वेनावगतस्य स्पष्टीकरणायोपलक्षणार्थत-
 या ग्रहशब्दस्य गतिसूचनार्थो वाक्येन वेत्यवयवः । शुद्धसम्मार्गवि-
 धातात्पूर्वपक्षपरिग्रहे तेषामर्थाधिकरणोक्तशुद्धावघातादिविधिपूर्-
 वपक्षमादृश्यान्तदनन्तरमेतदधिकरणारम्भापत्तिरित्याशङ्कानिरासा-
 र्थेकत्वमादृश्याोक्त्याग्रहे तेषामर्थाधिकरणोत्तरानारभ्यतोपपा-
 दितः । ननु पदस्य केवलाप्रयोगित्वात्पदान्तरान्वये च श्रुतिबाधस्य
 वाक्यार्थविकरणे परिहृतत्वाद् ग्रहादाच्छिद्य केवलसम्मार्गविधिः पूर्वप-
 क्षविनृमशस्य इत्याशङ्काह * इह न्विति * यथा वाढं संयुक्ता अव-
 नान्दयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या वाक्येनैषां ब्रीह्यादिसंयोग इति
 तेषामर्थाधिकरणमन्वेहोपपादनभाष्याद्यथाश्रुतप्रतीयमाने शुद्धा-
 यवानादिविधौ न त्वेतद्युक्तमिवेत्यादिवार्तिकेनाक्षेपं कृत्वा विधीयते
 न्ययनादिः श्रुत्या ब्रीह्यादिसङ्गत इत्यादिवार्तिकेन बाढमवघातादयो
 बाह्यविमंयुक्ताः श्रुत्या विधीयन्ते किं त्वपूर्वसाधनांशलक्षणात्मकेन

वाक्येनैषां समीहितापूर्वसाधनभूतेन ग्रीह्यादिना योगो न स्वरूपेणेत्येवं
व्याख्यया परिहारः कुतस्तथेह सम्मार्ग्यतिविश्रब्दाऽनाहत ग्रहत्व-
ग्रहशब्दोपलक्षितापूर्वसाधनमात्रान्विते सम्मार्गे पुरुषेच्छायोनिकं प्रय-
त्नं विधातुं पुरुषार्थपर्यवसायित्वस्वभावापादकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मक
विधिश्रवणनैव शक्नोति आवृतग्रहत्वग्रहशब्दान्वयात्मकेन तु वा-
क्येन सम्मार्गस्य ग्रहत्वसम्बन्धं विधातुं शक्नुयात् । ततश्चापूर्वसा-
धनमात्रान्वयेन पर्यवसिता ध्रुतिर्वाक्यीयविशेषान्वय बाधतोतस्माद्-
पूर्वसाधनमात्रलक्षणमात्रग्रहशब्दो वर्णनीयः तेन चमसेष्वप्यपूर्वसा-
धनत्वविशेषात्सम्मार्गसिद्धिरित्येवं व्याख्यया कार्य इति परि-
हारे ऽत्यन्तमवघातादि-साम्याभावे ऽपि कथं चित्साभ्यादवघातव-
द्भावोक्तिः । भङ्गाख्याक्षेपसाम्यस्य प्रसिद्धत्वादुद्धारख्यपरिहारसि-
द्धेर्दृष्टान्ततयोक्तिः एवं तर्ह्यवघातादिन्यायेन सम्मार्गस्यापि परमापू-
र्वप्रयुक्तत्वायोगेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धेर्ग्रहत्वलक्षितस्य चावा-
न्तरापूर्वसाधनत्वस्य चमसेष्वभावाद्भवस्थ्यासिद्धेर्ज्ञैतदधिकरण-
मारभ्यमित्याशङ्कते * नन्विति * एकत्ववद् ग्रहत्वैकार्थसमवायित्व-
स्याप्युद्देश्यापूर्वसाधनविशेषणस्याविवक्षितत्वशङ्कापक्षेतेषामर्थ्याधि-
रणासिद्धान्ताक्षेपेणैतदधिकरणारम्भेण परमतन तावत्पौनरुक्त्यं
परिहरति * सत्यमिति * वाच्यैकार्थसमवायित्वं विना ऽपूर्वसाध-
नत्वस्य लक्षयितुमशक्यत्वेन वाच्यैकार्थसमवाय्यवान्तरापूर्वसा-
धनत्वस्यैव लक्ष्यत्वान्नस्योद्देश्यत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावात्तेषामर्थ्या-
धिकरणसिद्धान्ताक्षेपायोगेनैतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेनान्यथा प-
हरति * अथ वेति * ननु तेषामर्थ्याधिकरणोक्तयथासंयोगव्यव-
स्थाक्षेपेणात्र पूर्वपक्षे स्थलसम्माज्जनादिवत्संयोगमानादरसिद्धौ सं-
स्कारत्वहेतुक्तिर्युक्ता तदनाक्षेपे तु किमर्थेत्याशङ्क्याह * संस्कारा-
दिति * प्रतिप्रधानमावृत्त्या संस्कारानुष्ठानस्यापूर्वसाधनेन प्रयुक्त-
त्वाच्चमसेषु संस्काराभावे वैगुण्यापत्तर्पूर्वसाधनत्वव्याहृतसूच-
नार्थं संस्कारोक्तिरित्याशयः । सर्वप्रधानेष्वनुष्ठानमेवोपपन्नन्ते
नानुष्ठानं चमसेष्वपीत्येतदाख्यानार्थं संस्कारोक्तिरिति सावधार-
णानुष्ठानवाचिक्रियाशब्दाभ्युपगमेनोपपन्नत्वाख्यानार्थोपपादनशब्दा-
भ्युपगमेन च व्याख्येयम् ।

व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्र-

माणत्वात् ॥ १७ ॥

यथाश्रुतपूर्वपक्षभाष्यव्याख्याने सिद्धान्तभाष्यमपि यथा
 ७३५।० श्रुतमेव व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * यथास्थूलन्तावादिति * ग्रह-
 शब्देन ग्रहमुद्दिश्य तत्सम्बन्धित्वेनैव सम्मार्गो विधीयते न शब्द इ-
 त्येवं ग्रहशब्देनेति भाष्यं व्याख्यातुं ग्रहेत्युक्तम् । ग्रहसम्मार्गान्वयस्य
 विधेयत्वे सम्मार्गस्वरूपस्याविधेयत्वापत्तेर्वाक्यानुरोधेन पदभु-
 न्त्वगनसम्मार्गस्वरूपविधिवाधप्रसङ्गात्तद्विरोधेन वाक्यीयग्रहस-
 म्मार्गान्वयवाधैवोचितेत्याशङ्क्य विशिष्टक्रियास्वरूपविधिकल्प्यत्वा-
 द्विभेदणान्वयविधेः क्रियास्वरूपविधिवाधकत्वायोगोक्त्यर्थं न चे-
 न्यादि न श्रुतिर्वाधिता भवतीत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुं ग्रहान्वयस्य स-
 म्बन्धितोऽन्यतः प्राप्तत्वेऽपि सम्मार्गान्वयस्य सम्बन्ध्यन्तरस्यान्यतो
 ऽप्राप्तत्वात्समे यजेतेत्यादिवक्रियास्वरूपविध्यनपेक्षान्वयविध्यनुपप-
 त्तेर्ग्रहसम्मार्गसम्बन्धविधौ सम्बन्ध्यन्तरविधेरवश्यम्भावित्वादि-
 त्तुक्तम् । प्रदर्शनार्थवपक्षेऽप्यवश्यं भावित्वात्कस्य चित्सम्बन्ध्य-
 न्तरस्येत्येवमिदं व्याख्येयम् । अनेन चार्थस्य विधेयतया प्रयोजन-
 भूतस्य सम्मार्गस्य श्रुत्या ग्रहसंयोगाद्ब्रह्मेणैव सम्मार्गव्यवस्थेव सू-
 च्यताया मूर्चिता । परमार्थतत्त्वर्थस्योद्देश्यस्यापूर्वसाधनस्य
 श्रुत्युक्तग्रहत्वसंयोगेनैव लक्ष्यत्वात्परमापूर्वस्य चोत्पत्त्यपूर्वमात्र-
 पर्ययस्यापि ग्रहत्वनियमसाध्यत्वाभावेन ग्रहत्वान्वयाभावाद्ब्रह्मत्वेन
 लक्षणाज केग्रहत्वेकार्थसमवायिनोऽवान्तरापूर्वसाधनत्वस्यैव ल-
 क्षणयान्यायत्वादित्येवं सांघहेतुव्याख्यार्थं ग्रहत्वस्यापूर्वसाधन-
 त्वभक्तवानभ्युपगमे ग्रहश्रुतिवाधापत्तेर्ग्रहत्वस्य लक्षकत्वानभ्यु-
 पगमे ग्रहश्रुतिवाधापत्तेर्ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्वसाधनं लक्षयि-
 त्वा नस्य सम्मार्गान्वयो विधीयतेन च ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्व-
 साधनविशेषान्वयितया सम्मार्गविधिश्चुनेरपूर्वसाधनमात्रान्वय-
 शिष्यतामभ्युपगम्य ग्रहपदैकवाक्यतया ग्रहसमवायितया विशेष-
 णान्तरं चतुश्चणवाधापत्तिरित्युक्ते कुत इति प्रश्नपूर्वं यद्यपि पुरु-
 षार्थस्यैव सम्वायिस्वभावविधिभूत्यां सम्मार्ष्टीतिशब्दोऽपूर्वसाधनान्व-
 त्सम्बन्धित्वेन प्रयत्न विधातु शक्नोति तथापि ग्रहान्वयाभाव सम्मा-
 र्गस्य श्रुत्युपकारित्वापत्तेरपूर्वसाधनद्रव्यान्वयावगमेन ग्रहान्वय-
 स्यैव श्रुत्युपगमनीयत्वाद्ब्रह्मसमवाय्यपूर्वसाधनविशेषान्वयस्यैवाव-
 गमे सम्मार्गविधिस्वभावलोचनैवाविशेषान्वयावगतौ न क-
 ष्यादिति विधिस्वभाववाच्युत्पद्यमानशब्दाभ्युपगमेन यथा-
 श्रुतमेव व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * अ-
 न्वयान् * नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदादयुक्तमाशङ्क्य

व्याचष्टे * नन्विति * नानादेवतायुक्तग्रहणसंस्कृतद्रव्यभेदा-
क्षिप्तानामपि यागाभ्यासानामविधेयत्वाद्विध्यैकसमधिगम्यत्वाच्चा-
पूर्वस्य प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदाभावात्पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्यादौ
च प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदेन श्रपणव्यवस्थाया नचमे वक्ष्यमाणाया ए-
तदधिकरणाधीनत्वेनेदानीमसिद्धावस्थत्वाद्यागापूर्वस्यैव प्रयोज-
कत्वावगतेः तस्यैकत्वाशयमेतद्भाष्यमित्याशयः । अत्रेत्यादिप्रत्य-
क्षेत्यन्तं परिहारभाष्यं शङ्काशयनिराससमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह *
सत्यपीति * प्रत्यक्षाभ्यासविद्व्यभावे ऽपि देवतायुक्तद्रव्यभेदान्य-
थानुपपत्तिकल्प्यविधिर्विहितत्वेनाभ्यासानां प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदोप-
पत्तिरित्याशयः । नन्वभ्यासैर्विना ज्योतिष्टोमरूपासिद्धेर्दृष्टार्थत्वे-
नाभ्यासानामवघातादिवचनापूर्वार्थतास्तीत्याशङ्काह * विना-
ऽपि चेति * ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तरूपयागवाचिताया यागाभ्या-
सविधिनिमित्तकत्वेनाभ्यासविध्यभावे ऽनभ्यस्तस्यापि यागस्य ज्यो-
तिष्टोमशब्दवाच्यस्वरूपसिद्धेर्न दृष्टार्थत्वमभ्यासस्य सम्भवतीत्या-
शयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तनश्चेति * नन्वभ्या-
सापूर्वाणां प्रत्यासन्नत्वे ऽप्यफलत्वात्प्रयोजकत्वासम्भवां ऽतिक्रमका-
रणमस्तीत्याशङ्काह * अवघातादिवदेवेति * फलन्त्विति सूत्रे ऽव-
घातादेरपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ यद्यपि चैषां साक्षादफलत्वं तथापि स्व-
रूपसिद्धान्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यतीत्यादिवार्तिके यो
ऽर्थो वर्णितः सो ऽत्रापि योज्य इत्यर्थः । ग्रहैकत्वसम्बन्धे पुनरिति
भाष्यस्य तात्पर्यमाह * न चेति * स्थलसम्मार्गवैपम्यां सत्त्वर्थत्वेन
तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यत्त्वित्यादिभाष्यं
स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

ग्रहेष्वेव सम्मार्गो न चमसेष्वत्युक्ते सप्तदशारत्नित्वं षोड-
शिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतिं च-
तुर्द्धाकरणाधिकरणस्य चमसाधिकरणसङ्गत्यभिधानेन सूचयिष्य-
माणत्वात्स्पष्टत्वेनानभिधाय भाष्योक्तसन्देहं वचनव्यक्तिसन्देहेनो-
पपादयति * यदीति * यूपशब्दानुवादसामर्थ्यात्सप्तदशारत्नित्वस्य
यूपसदृशे षोडशिपात्रे निवेशाभ्युपगमे ऽनुवादात्षोडशि पात्रप्राप्तिस्त-
त्प्राप्तेश्चानुवाद इत्यन्योन्याश्रयापत्तिमाशङ्क्य सप्तदशारत्नित्वस्य
वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयमानस्य साक्षाद्वाजपेयान्वयायोगाद्वाजपेया-

रण्याभावेन च गौणवृत्त्ययोगाद्यूपस्यैव साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धि-
त्वेन निर्देशापत्तेः तस्य च साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धित्वाभावेन सा-
क्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविध्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्वाज-
पेयाङ्गभूतपशुयागसम्बन्धिनि यूपे सप्तदशारत्नित्वविधिरित्येवं सू-
त्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * न
चोद्ध्वपात्रशब्दसमभिव्याहृतो यूपशब्दः प्रतीयत इत्यर्थः * श्लोकं
व्याचष्टे * योहीति * अगत्यभावोक्त्यर्थेनास्मत्पक्षे त्वित्यादिना वाजपेय
पत्रेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । आनन्तर्यादिति पूर्वपक्षहेतोर्द्विधा व्या-
ख्यासूचनाख्यानन्तर्यषष्ठीश्रुती एकहेलयानुभाषते * यत्त्विति * नैरन्तर्यं
तावद्वाजपेयशब्दस्य मध्यपाठात्सप्तदशारत्नित्वशब्दवद्यूपशब्देनापि
तुल्यमित्यादि व्याख्याशयेनानुभाषणे परिहरति * तदिति * सा-
क्षात्सम्बन्धिनि षष्ठीश्रुतेरिति द्वितीयव्याख्याशयेनानन्तर्याच्छ्रुते-
रित्यनुभाषणपक्षे वाजपेयान्वयस्यानुवाद्यत्वान्न साक्षात्त्वादर इति
परिहरति * अतश्चेति * यूपस्य सप्तदशारत्नित्वविधौ वाजपेयान्व-
याननुवादमाशङ्क्यानन्तर्यबलादेव विवक्षितस्याप्यन्वयस्यावगमो
ऽतश्चेत्यनेनोक्तः । ननु दीक्षाः सोमस्येत्यादिवत्प्रकरणप्राप्तस्यापि
प्रधानान्वयस्य परिसंख्यार्थत्वेनापि विधिसम्भवे ऽनुवादत्वाभ्युप-
गमो न युक्त इत्याशङ्काह * अस्ति त्विति * बहुव्रीह्यपेक्षितस्यान्य-
पदार्थस्य वाजपेयशब्देन समर्पणाशक्तिर्यूपशब्देनैव तत्समर्प्यस्या-
वगमाद्यूपस्य च वाजपेयान्वयाभावात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेया-
न्वयपक्षत्यागेन यूपान्वयपक्षो ऽवलम्बित इत्यर्थः । सप्तदशारत्नित्व-
स्य च वाजपेयेन सह साक्षाद्वाजपेयः स्यात्सम्बन्धिमात्रद्वारा यूप-
द्वारा वा सर्वथा न सम्भवतीत्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * सा-
क्षात्तावदिति * यूपस्य वाजपेयाङ्गत्वाभावे शक्यति च स पशुयूपं
विशेषमिति भाष्ये वाजपेयस्य यूपविशेषणोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्य
पारम्पर्यान्वयाविशेषणत्वं व्याख्येयमित्याह * तस्मादिति * स्वरू-
पे कार्ये चोपयोगिनो ऽङ्गत्वावसायाद्यूपस्य च प्रकृतौ विज्ञातोत्पात्तिप्र-
कारत्वेन स्वरूपोपयोग्यज्ञानपेक्षणात्कार्यस्यापि पशुनियोजनस्य
पशुयागस्य चातिदेशादेवज्ञानोपायपरिमाणत्वेन तदुपयोगिनो ऽप्य-
ङ्गस्यानपेक्षणात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयापूर्वापयोगित्वोक्त्यै वा-
जपेयविशिष्टस्य यूपस्योद्देश्यताङ्गीकार्येति भाष्याशयः । विशि-
ष्टानुवाददोषापत्तेर्भाष्योक्तदोषापरितोपात्स्वमतेनाधिकारलक्षणप्र-
करणप्राप्तवाजपेयान्वयानुवादमाह * अधिकारेति * अनङ्गत-
स्यापि च साप्तदश्यस्योपकारिस्थितत्वमात्रेण वाजपेयोपकारित्वो-

पपत्तेः कथं भावात्मकमपि प्रकरणं न विरुध्यत इत्याह * वक्ष्य-
ति हीति *

अभिक्रमणादीनां प्रयाजामात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः

स्यात् ॥ ११ ॥

आनर्थक्यापत्त्या श्रुतक्रियान्वयायोगेन तदङ्गावतारे स्थिते त-
द्विशेषचिन्तात्वेनोत्तराधिकरणद्वयस्यानन्तरसङ्गतौ स्पष्टायामभि-
क्रमणोपव्यानयोस्तदङ्गावतारे सति संस्कारत्वापत्तेः सम्मार्गारव्य-
संस्कारचिन्तानन्तरमेव चिन्ता कार्या न साप्तद्वयगुणाचिन्तान-
न्तरमित्याशङ्क्याह * एवमिति * क्रियायाः साक्षात्क्रियान्वयायो-
गाद् गुणवक्रियासाधनद्रव्यद्वारा क्रियान्वयेनार्थात् द्रव्यसंस्कारत्वा-
वगतेर्गुणाचिन्तानन्तरं चिन्ता युक्तेत्याशयः । ननु धातुसम्बन्धाधि-
कारणमुल्लङ्घ्यतिवशादाभिक्रमणस्य क्रियान्तरान्वयावगमे ऽप्यारादुप-
कारित्वे ऽप्यन्वयाविरोधात्कथं संस्कारत्वावगतिरित्याशङ्क्याह *
तत्रेति * आभीक्ष्येणमुलेचीतस्मृतेर्वर्णिसार्थस्यावृत्तिरूपस्याभी-
क्ष्यस्य गुणमुलोपादानादारादुपकारित्वे च तन्त्रत्वादावृत्त्यनुपपत्तेः
संस्कारस्य तु कार्ययोग्यताधानार्थत्वात्प्रतिकार्यमावृत्त्युपपत्तेः
संस्कारत्वावगतिरित्याशयः । प्रयाजविधायिसमिदादिवाक्येभ्यो
ऽभिक्रमवाक्यस्यान्यत्वात्प्रयाजवाक्ये श्रूयतइति भाष्यमयुक्तमित्या-
शङ्क्यावान्तरप्रकरणाशयत्वं वाक्योक्तेः सूचयितुमाह * परश्चेति*
तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * विस्पष्टजुहोतिसम्ब-
न्धश्रुतेः पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * स-
म्बन्धेति * यथा कथं पुनरुणयेति भाष्येण विस्पष्टक्रयसम्बन्धा-
वगमेनारुणाधिकरणसन्देहमाक्षिप्येह गुणमरुणिमानमित्यादिभा-
ष्येण शब्दवस्तुविसम्वादात्परिहारो ऽभिहितस्तथाभिक्रमणस्यापि ण-
मुल्लङ्घ्यत्वा क्रियान्तरसाधनत्वावगमादमूर्त्तत्वाच्च वस्तुस्वरूपालोच-
नेनासाधनत्वावगमात्सन्देहाक्षेपस्य परिहारो वाच्य इत्यर्थः ।
एतदेव विवृणोति * कर्मण इति * पौनरुक्त्यात्तर्हि नेदमधिक-
रणमारभ्यमित्याशङ्क्याव्ययकृतो भावे भवन्तीति अव्ययत्वाणमुलो
ऽभावमात्रवाचित्वस्मृतेरेकहायनीवत्समानाधिकरणद्रव्यानुपादाना-
द् द्रव्यविपयानियमे चोपपत्तिभूतस्य साध्यक्रियासम्बन्धस्य णमु-
ल्लुक्तसमानकर्तृकपूर्वकालत्वान्यथा ऽनुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूत-

नां गुणो ऽभिधास्यते तस्मात्प्रयाजानां प्रकरणमद्याप्यवसीयत इत्यर्थः ।

॥ उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

नन्वभिक्रमणस्य णमुल्लभ्युक्तक्रियान्तराङ्गत्वोपजीवनेन पूर्वोत्तरपक्षविचारात् श्रुतिपादे सङ्गतिर्युक्ता उपव्यानस्य तु वैयग्र्यापादकशीतवारणासामर्थ्यरूपाल्लङ्गात्कर्तृसंस्कारत्वावगतेः सामान्यसम्बन्धापेक्षायां च प्रकरणात्प्रकृतकर्माङ्गत्वावगतेः कचिदंशश्रुतिव्यापाराभावाच्च श्रुतिपादे सङ्गतिरित्याशङ्का प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिमाह * सिद्ध इति * कर्मणामपि कर्तृसंस्कारद्वारा कर्मान्वये सिद्धे प्रसङ्गात्मिकमवान्तरप्रकरणेनोपव्यानस्य सामिधेन्यनुवचनमात्रे विनियोगो महाप्रकरणाद्वा कृत्स्ने दर्शपूर्णमासप्रकरणइति भाष्यमते सङ्गतिः । वार्त्तिकमते त्ववान्तरप्रकरणात्कर्मणामभिक्रमणादीनामङ्गभूतप्रयाजादिकर्मान्वये किं सामिधेन्यनुवचनावान्तरप्रकरणमुपव्याने ऽनुवर्त्तते न वेति सङ्गतिरित्यर्थः । सामिधेन्यादीनामुदाहरणत्वशङ्काभाष्यस्थयज्ञोपवीतशब्दाच्च तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयद्यजेत याजयेदिति काठकशाखाविहितकर्माङ्गभूतनवसूत्रातन्तुकयज्ञोपवीतशङ्कोपवीतोक्त्या निरस्ता । भाष्ये तु सर्वधर्मत्वशङ्कानिरासाय प्रकृतयज्ञाङ्गत्वोक्त्यर्थो यज्ञशब्दः । अस्मिन्ननुवाके सामिधेन्यो ऽस्मिन्निविदइत्यादिविभागोक्तेः प्रयोजनमाह * तत्रेति * सामिधेनीप्रकरणे वर्त्तमानएवोपवीतमाप्नातन्निवृत्ते वा तत्प्रकरणे इति न ज्ञायत इत्येवं सौत्र सन्दिग्धशब्दे व्याख्ययति सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणस्याभावादनुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहो न युक्त इत्याशङ्कार्थं नन्विनाभाष्यं पूर्वाधिकरणे भाष्यकृतावान्तरप्रकरणाव्युत्पादनादेवान्तरप्रकरणभावाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * नन्विति * महाप्रकरणेनाङ्गतया सामिधेन्यादीनां ग्रहणात्करणत्वाभावेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं न सम्भवतीत्याशयः । स्वमते तु पूर्वाधिकरणएवावान्तरप्रकरणव्युत्पादनात्प्रयाजादिष्वदृष्टार्थेष्वङ्गेष्ववान्तरप्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वाद्वावान्तरप्रकरणमस्तीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * अस्मिन्पक्षे परस्य द्रव्यस्य प्रकृष्टत्वकरणमतिशयाधानम्परप्रकरणशब्देन विवक्षितम् । सत्यमिति परिहारभाष्ये अवान्तरप्रकरणव्युत्पादनाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * नैतदिति * महाप्रकरणावगतप्रधानभावनाङ्गत्वोपपादकत्वात्प्रधानानुग्रहकरणस्य न महाप्रकरणावगतेनाङ्गत्वेन कथं भावः प्रतिबध्यत इत्यर्थः । नन्वङ्गभावनानाम-

ज्ञान्वये प्रधान्यापत्ते प्रधानभावनान्वयो विरुध्यतेत्याशङ्क्याह *
यथैवेति * यथाङ्गवाक्यानामवान्तरवाक्यार्थापेक्षया परिपूर्णस्वा-
र्थानामपि महावाक्यार्थापेक्षया साकाङ्क्षत्वात्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वं
नस्यामपि चावस्थायां स्वार्थे परिपूर्णत्वमात्मीयरूपं न विरुध्यते त-
थाङ्गभावनानां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्येऽपि प्रधानभावनां प्रत्यङ्गत्वन्त-
स्यामपि चावस्थायां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्यमविरुद्धमित्याशयः । पू-
र्वाधिकरणएवावान्तरप्रकरणव्युत्पादने तु यद्यपि परस्य द्रव्यस्य
प्रकृष्टत्वकरणेऽतिशयाधाने सामिधेन्यः श्रयन्ते तथापि तासामवा-
न्तरप्रकरणमस्तीत्येवं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * संस्का-
रोऽपीति * नन्वदृष्टार्थस्य प्रोक्षणादिसंस्कारस्यावान्तरस्यावान्तर
प्रकरणसद्भावेऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेतिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वा-
त्तत्र स्यादित्याशङ्क्य तास्यपि नियमादृष्टांशसिद्धये इतिकर्तव्यताकाङ्क्ष-
णादस्त्येवावान्तरप्रकरणमित्याह * दृष्टार्थेष्वपीति * किं च के-
वलदृष्टार्थेष्वपि दृष्टार्थेनैतिकर्तव्यताकाङ्क्षणात्तदस्त्येवेत्याह * दृष्टे
ऽपि चेति * अतः संस्काररूपाणामप्यङ्गानामवान्तरप्रकरणमस्तीत्यु-
पसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि दृष्टार्थैवेनेतिकर्तव्यतया
सामिधेन्यनुवचनस्य नैराकाङ्क्षसिद्धेर्वासौविन्यासविशेषरूपोप-
व्यानात्मिकायाश्चेनैतिकर्तव्यतायाः शीतवातादिवारणात्मकदृष्टार्थत्व-
मात्रेणोपर्यवसानाददृष्टार्थत्वावगतेस्तदाकाङ्क्षा न सम्भवतीत्याश-
ङ्क्याह * अतश्चेति * विवक्षादिक्रमेणोपजनिता यो वर्णग्रहणसाम-
र्थ्यकरणरूपः श्रोत्रसंस्कारस्तदनुगृहीतनेत्यर्थः । तस्माददृष्टार्थोप-
व्यानादीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाप्यस्तीत्युपसंहरति * तस्मादिति *
सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणसद्भावे वासाविन्यासरूपस्योपव्यानस्य
तदङ्गत्वसम्भवेन प्रकरणविच्छेदकत्वायोगात्प्रकरणनिवृत्तिरूपसि-
द्धान्तशङ्कानुपपत्त्या सन्देहाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यमवान्तरप्रक-
रणनिवृत्त्यनिश्चयेनावान्तरप्रकरणविरोधानिश्चयान्महाप्रकरणेन दर्श-
पूर्णमासार्थत्वसिद्धान्तसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * एवं
तर्हीति * सन्दिग्धेऽपि बलवद्विरोधे दुर्बलस्य विनियोकतृत्वं न
सम्भवतीत्याशयः । सामिधेनीप्रकरणविच्छेदकोत्तरार्थं निवृत्तिपदा-
नीतिभाष्यं व्याचष्टे * उच्यते इति * एवं सत्यवान्तरप्रकरणा-
नुवृत्तिरूपपूर्वपक्षशङ्कानुपपत्तेः सन्देहो न सम्भवतीत्याक्षेपार्थं यदीति
भाष्यं व्याचष्टे * एवं तर्हीति * निविद्धिर्विच्छिन्नस्यापि सामिधेनी- ७५११
प्रकरणस्य काम्यैः सामिधेनीकल्पैरुज्जीवनसम्भवासम्भवसन्देहाद्-
नुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहोपपादनार्थं परस्तादिति भाष्यं व्याचष्टे * नैत-

दिति * किन्ताद्यदित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं तात्पर्यतोव्याचष्टे * किन्ता-
 दिति * निविदुष्यः प्राक्पश्चाच्च सामिधेनीनाङ्गीर्त्तनात्काम्यसा-
 मिधेनीकल्पपर्यन्तं सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावप्युपव्यानपर्यन्तं क-
 थमनुवृत्त्यवगतिरित्याशङ्क्य तिष्ठन्नन्वाहान्तर्वेद्यन्यः पादा भवति बहि-
 र्वेद्यन्यो ऽथान्वाहेत्युपव्यानात्पश्चादपि सामिधेनानुवचनाङ्गीर्त्तना-
 त् देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्निति च स्त्रौवाधाराविध्यु-
 पक्रमे सामिधेन्यनुवचनापसहारादुपव्याने ऽपि सामिधेनीप्रकरणा-
 नुवृत्तिः स्थितोक्ता सूचिता । निविदामप्यव्ययधायकत्वार्थं सन्दे-
 हसमर्थनोपसंहारभाष्यानुसारात्परप्रकरणे पाठमुक्त्वा पदोत्तरत्वे-
 नोत्तरसूत्रं व्याख्यातुमथ वेत्युक्तम् । सामिधेनीवन्निविदामपि अग्नि-
 सामिन्धनप्रकाशनार्थत्वं ऽपि सामिधेनीनामाग्निसमिन्धनार्थधमकाष्ठ-
 प्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वान्निविदामिधमप्रक्षेपफलाग्निसमिन्धननिष्पात्ति-
 प्रकाशनार्थत्वाद्गन्मस्त्रः संज्योतिषाः भूमेति दर्शपूर्णमासफलनिष्प-
 त्तिप्रकाशनार्थस्य मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववत्सामिधेनीप्रकाश्ये-
 धमप्रक्षेपफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वान्निविदां सामिधेन्यङ्गता युक्ते-
 त्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * यथेपि * पूर्वपक्षमुपसंहरति *
 इतीति * सिद्धान्तमाह * इति प्राप्त इति * सौत्रवाक्यभेदशब्दोक्ते-
 ऽवान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्वाभावे ब्रूम इत्यनेनार्थाद्व्याख्याते-
 तदुपपत्तित्वेन व्यवयोक्तिव्याख्यायै विच्छिन्नेत्युक्त्वा काम्यैः सामिधे-
 नीकल्पैः सामिधेनीप्रकरणोज्जीविनाञ्च निविदां विच्छेदकत्वं भवती-
 त्याशङ्क्य न हीत्युक्तम् । न हीत्येतावतो निषेधार्थत्वाद्धि शब्दद्वयापौनरु-
 क्त्यमानि निविदामपि सामिधेन्यङ्गत्वात्कथं तत्प्रकरणाविच्छेदकतेत्याश-
 ङ्क्य सामिधेनीभिरसम्बद्धेन ग्रन्थेनेति भाष्यावयवसूचितं निविदाम-
 नङ्गत्वमुपपादयितुमाह * तावद्धीति * नन्विद्ध इति भूतनिष्ठया
 सामिधेनीप्रकाश्यधमप्रक्षेपफलाग्निसमिन्धननिष्पत्तिप्रकाशनार्थाद्गन्म-
 स्त्ररित्यादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववन्निविदां सामिधेन्यङ्गत्वं
 भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * दर्शपूर्णमासादिकलस्यादृष्टद्वार-
 रसाध्यत्वेन श्रद्धापेक्षत्वाच्छ्रद्धाजननात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्ग-
 त्वं युक्तम् । इधमप्रक्षेपफलस्यात्वग्रेः समिद्धत्वस्य दृष्टद्वाररसाध्यत्वेन
 श्रद्धानपेक्षत्वात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं न युक्तमित्याशयः ।
 सामिधेनीनामपि निविदप्रकाश्याग्निसमिन्धनसाधनेधमप्रक्षेपप्रका-
 शनार्थत्वान्निविदङ्गता कल्पयितुं शक्येत्याह * अथेति * पू-
 र्वार्द्धं व्याख्यामुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्या-
 ख्यातुमाह * कस्यास्तिवति * एकविंशतिमनुब्रूयात्तत्प्रतिष्ठाकाम-

स्येत्यादिषु श्रुत्या काम्यकल्पानां पुरुषार्थत्वावगतेः प्रकर-
णेनाप्रहृणत्तदुज्जीवनं न सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवं सति काम्य-
कल्पेनैव प्रकरणविच्छेदसम्भवान्नविच्छेदोक्तिरनर्थिकेत्याश-
ङ्क्याह * याद पुनरिति * नन्वनङ्गत्वे ऽपि निविहां परप्रकरण-
पाठसम्भवान्न प्रकरणविच्छेदकतासीत्याशङ्क्याह * अथापीति *
काम्यकल्पानामङ्गत्वाभावेन प्रकरणानुवृत्तिप्रमाणाभावात् तद्वत्त्वेन
परप्रकरणपाठकल्पना युक्त्याशयः । एवं च निविदामङ्गत्वस्य प-
रप्रकरणपाठस्य वा कल्पयितुमशक्यत्वादवान्तरप्रकरणविच्छेदक-
त्वसिद्धेर्मेहाप्रकरणेनोपवीतस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासार्थता युक्तेति सू-
त्रार्थमुपसंहरति * नन्विति * ननु दध्नेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेनैक
विंशत्यादेर्गुणात्फलावगतेर्गिराश्रयस्य च गुणस्य फलान्वयानुप-
पत्तेः विच्छिन्ने च प्रकरणे तेनापादानाद्धाक्येन त्वाश्रयदाने
गुणफलाश्रयाश्रयिसम्बन्धद्वयकरणात् वाक्यभेदापत्तेर्भावनान्तरत्वा-
द्वा वाक्यभेदपरिहारे रेवतीवारवन्तीयादिष्वपि वाक्येनाश्रयदा-
नाद् गुणफलान्वयोपपत्तेः स्थितसिद्धान्तहानिप्रसङ्गात्प्रकरणोना-
श्रयलाभार्थं विच्छिन्नस्या ऽपि प्रकरणस्य काम्यकल्पैरुज्जीवनाव-
गतेरुपवीतस्या ऽपि सामिधेन्यङ्गत्वप्रसङ्गाद् दुर्घटः सिद्धान्त इ-
त्याशङ्कते * ननु चेति * प्रकृताश्रयालाभात्कर्मण एवात्र फलं न-
गुणादिति परिहरति * उच्यते इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवेति *
ननु कर्मान्तरत्वे संख्येया ऽनुपादानात्संख्यामात्रं विशिष्टानुवचन
विधिरपरिपूर्णः स्यादित्याशङ्क्यातिदेशात्संख्येय साम्यमह * क-
थमिति * ननु कर्मान्तरत्वे ऽपि काम्येनैव सामिधेन्यनुवचनेन प्रस-
ङ्गात् कत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्याग्निसामिन्धनप्रकाशनसिद्धे-
र्गुणकामतुल्या ऽनुष्ठानावगमात्कर्मान्तरत्वोक्तिः किमर्थेत्याशङ्क्याह
* यद्यपि चेति * अनुष्ठानाविशेषे ऽपि प्रकृताश्रयालाभाद् गुण
फलान्वया ऽनुपपत्तेः कर्मान्तरविधिं विना वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात्क-
र्मान्तरतोक्त्याशयः । ननु कर्मान्तरत्वे पृथक्प्रयोगापत्तेस्तेन प्रसङ्गा-
त् कत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्यासम्भवात्कर्मान्तरत्वयोरनुष्ठानविशे-
षो ऽस्येवेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रकृतानुपयोगित्वादेव तावन्नर्थं
शङ्का युक्त्याह * न तावदिति * न च कर्मान्तरत्वे ऽपि पृथक्प्रयो-
गापत्तिरित्याह * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत
इति * यस्य नमः प्रवक्त्रइत्यादि निगदस्य पश्चात्सामिधेनीवचने
क्रयमाणो पश्चाद्वचनवाच्येकविंशतिमनुब्रूयादित्ययमनुशब्दः प्र-
युज्यते तस्य निगदरूपस्यान्यप्रयुक्तत्वेन पृथक्प्रयोगे सति साम-

धेनीभिरलाभादनुवचनव्यविधानापत्तेर्न पृथक्प्रयोगौ युक्त इति
भावे शानचमङ्गीकृत्य व्याख्येयं पृथक्प्रयोगेऽपि सामिधे-
न्यङ्गत्वाग्निगदो लप्स्यत इत्याशङ्कं निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * यो
होति * जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गाग्निगदस्याप्यग्निप्रका-
शनाथंवावगतेर्ज्ञे सामिधेन्यङ्गतेत्याशयः । अग्नये सामिध्यमानानुब्रू-
७५३। होति प्रपपश्चाद्भावनिमित्तोऽनुशब्दो भविष्यतीत्याशङ्क्य पृथक्प्रयो-
गे क्रत्वर्थानिसमिन्धनप्रपप्राप्तेरनाशङ्क्यत्वाग्निगदानन्तर्यनिमित्तं
तानुशब्दस्याशङ्कोत साच्च स्वातन्त्र्ये सति न सम्भवतीति परिहा-
रार्थं तदनन्तरत्वेन चेत्युक्तम् । पृथक्प्रयोगे च सत्येकविंश-
त्यादिसंख्यापरिच्छेद्यत्वेनातिदेशप्राप्तानामपि प्रयोवाजा अभि-
द्यव इत्याद्यानामृचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वा-
भावापत्तेरप्रयोगमध्यस्य चाग्नेर्निष्प्रयाजनत्वेनासमिन्धनीय-
त्वाद्वाचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वानुपपत्तेः सामिधेनीनामेकविंशत्या-
दिसंख्यापरिच्छेद्यत्वातिदेशप्राप्ता विहन्येनेत्याह * किञ्चे-
ति * श्लोकं व्याचष्टे * एकविंशत्यादिभिस्तावदिति * उत्त-
रार्द्धव्याख्यार्थं सचेत्युक्तम् । कथं तर्हि कर्मान्तरत्वेऽप्यन्तः क्रतुप्र-
योगमिद्विरित्याशङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेनाग्निसमिन्धन-
प्रकाशनत्वं विना सामिधेनीत्वं न सम्भवति क्रतुप्रयुक्तत्वं च विना-
ग्नेः समिन्धनीयत्वं न सम्भवति तेन कारणेनार्थाभिधानकर्म च भ-
विष्यति संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थे हि विधीयते इति चतुर्थाधि-
करणन्यायेनास्याग्निसमिन्धनप्रकाशनार्थासामिधेनीकर्मस्वरूपस्य प्र-
कृतिभूतक्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनवत्काम्ये सामिधेन्यनुवचनेऽनुप्रयो-
गवशात्प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनाधीनत्वं कर्मान्तरभूतस्यापि का-
म्यस्य सामिधेन्यनुवचनस्येत्युक्तं प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनप्र-
काशनस्य पञ्चदशसंख्याविच्छिन्नसामिधेनीसाध्यत्वात्कथमेकविं-
शत्यादिसंख्याविच्छिन्नसामिधेन्यनुवचनेन सिद्धिरित्याशङ्क्य प्राकृ-
तस्य चेत्युक्तम् । उपवीतस्य निविद्धचवहित क्रत्वर्थसामिधेन्यनङ्गत्वे
ऽपि काम्यसामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्यार्थं ननु सामिधेनीकल्पा-
नामिति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * निविद्धचवधानाग्निवृत्तस्य क्र-
त्वर्थसामिधेनीप्रकरणस्य काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु प्रकरणेनाश्र-
यालाभाद्वाक्येनाश्रयान्वयाभ्युपगमापत्तेस्तत्र च वाक्यभेदप्रसङ्गा-
द् गुणफलान्वयासम्भवेनाश्रयापेक्षाभावात्तन्निमित्तोजीवनानुपपत्तेः ।
प्रकरणेनाश्रयालाभेऽपि गुणफलान्वयाभ्युपगमेनाश्रयतया सा-
मिधेनीग्रहणेऽपि तासां संख्यान्वयित्वमात्रेण ग्राह्यतया कर्त्तव्यत्वेना-

विधानात्संख्यासामिधेय्यन्वयस्य वाक्येनैवाभ्युपगमनीयत्वापत्ते-
र्गुणफलान्वयेऽपि प्रकरणानपेक्षणात्सामिधेनीनां प्रकृतत्वाभावात्प्र-
करणेनोपवीतग्रहणानुपपत्तेः सामिधेनीवाक्यानन्तर्गत्वाच्च वा-
क्येनोपवीतग्रहणस्यानाशङ्क्यत्वाच्च काम्यानामपि सामिधेनीनामुपवी-
तमङ्गमिति परिहारार्थं नेति ब्रूम इत्यादि भाष्यं काम्येषु सामिधे-
नीकल्पेषु ऋत्वर्थसामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावपि काम्यसामिधे-
नीप्रकरणेनैवोपवीतग्रहणोपपत्तेर्गुणफलान्वयस्य च विच्छिन्नप्र-
कृताश्रयत्वेनानिष्टत्वादुपेक्ष्य स्वयङ्काम्यानां सामिधेनीनां प्राकृताङ्ग-
निराकाङ्गत्वेन प्रकरणाभावात्सङ्गावेऽपि देवा वै सामिधेनीरनूच्ये-
त्यस्याघारार्थवादाङ्गत्वेन सामिधेनीप्रकरणाननुवर्त्तकत्वादनुवर्त्त-
कान्तरस्य चानाशङ्कनीयत्वात्सन्निधिनोपवीतमङ्ग स्यात्स च प्रक-
रणात् दुर्बल इत्येवं परिहारमाह * नैतदिति * श्लोकां व्याचष्टे *
सर्वास्वेवेति * अतिदेशलभ्यानामपि प्राकृतानामङ्गानां क्लृप्तोप-
कारकत्वेनोपदिष्टेभ्यः प्राग्विकृतिभिर्ग्रहणात्पृषदाज्येनानुयाजान्यज-
तीत्यादीनां च प्राकृतानां गुणत्वेनोपदिष्टानामपूर्वाणामप्यङ्गानां
स्वाङ्गपरिपूर्णप्राकृताङ्गग्राह्यया विकृतिभावनयाकृताङ्गग्रहणवे-
लायामेव ग्रहणात्तदङ्गानाञ्चानिवृत्ताकाङ्गत्वात्प्रकरणेनैव प्राकृताङ्ग-
गुणभूताप्राकृताङ्गग्रहणोपपत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै यदित्युक्तम् । प्राकृता-
ङ्गग्रहणसमकाललक्षणार्थो मध्यशब्दः । अभिपेक्षनीयसन्निधिपठि-
तानां विदेवनादीनां स्थानादभिपेक्षनीयाङ्गत्वस्य प्रतिभासमानस्य प्र-
करणावगतेन राजसूयाङ्गत्वेन बाधो बलाधिकरणे वक्ष्यमाणः काम्य-
सामिधेनीसन्निधिनोपवीतस्य काम्यसामिधेय्यङ्गतायाः प्रकरणावग-
तेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन बाधासिद्धौ दृष्टान्तित- तस्मादिति सिद्धान्तो-
पसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ वारणवैकङ्कतादिपात्राणां कृत्स्नयागगुणताधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ मिथोऽसम्बन्धन्यायो वा ॥

गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा-

स्यात् ॥ २२ ॥

पात्रविचारस्योपवीतचारासङ्गतिमाशङ्क्य वाजपेयाङ्गत्वेनाव-
गतस्य सप्तदशारन्ध्रत्वस्य तत्रासम्भवात्तदङ्गपशुयागावतारेऽभिहिते
तैर्नैव न्यायेनाभिक्रमणोपन्यायः कर्माङ्गभूतकर्त्रवतारो सिद्धे किम-
भिक्रमणस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासाङ्गत्वात्तदङ्गेषु सर्ववर्तिष्ववतारः प्र-

योजहोमाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूते ऽध्वर्युमात्रे उपवीतस्य च किं सामि-
 धेन्यनुवचनमात्राङ्गत्वात्तदङ्गभूते होतृमात्रे ऽवतारः कृत्स्नदर्शपूर्ण-
 मासाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूतेषु सर्वेर्विधिवति विचारात्पर्यवसितस्या-
 नर्थक्यतदङ्गावतारन्यायस्य पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वे ऽपि यज्ञ-
 त्वाभावाच्चाधानप्रकरणपठितानां पात्राणान्तास्त्ववतार इति प्रति
 पादनात्स्वमतेनापवादतया सङ्गतिमाह * आनर्थक्यादिति * भाष्य-
 मते तु किं पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वात्पात्राणां तास्त्ववतारो ऽनङ्ग-
 त्वाद्वा नवतार इति विचारात्प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । वैकंकतेषु नत्वे
 तेनेति पर्युदासानुषङ्गशङ्कं निरस्यन्नग्न्याधेय इत्युदाहरणभाष्यं
 व्याचष्टे * वारणेति * वारणानि होमव्यतिरिक्तपात्रकार्यार्था
 नि वैकंकतानि सर्वपात्रकार्यार्थानीत्यर्थः । प्रकरणेनाधानाङ्गत्वावग-
 मात्पवमानेष्टिष्वेव निवेशः सर्वयागेषु वेति सन्देहायोगमाशङ्क्य
 यज्ञ ऽवचर्यते ऽनुष्ठीयते ऽनेनेति यज्ञावचरशब्देन यागाङ्गत्वाभिधाना-
 त्प्रकरणगम्ययागरूपाधानाङ्गत्वबाधेन सन्देहोपपादनार्थं न चेत्या-
 दि भाष्यं व्याचष्टे * यज्ञेति * किमित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं व्याच-
 ष्टे * आनर्थक्यादिति * एवमित्यादि सिद्धान्तभाष्यं सङ्घि-
 ष्य व्याचष्टे * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणेति * के-
 वाक्येनेत्यपेक्षायां वाक्यमुदाहरति * किमितीति * भाष्यस्यस्येति कश्च
 णस्य येन वाक्येनाग्नेर्भवति तर्हि वाक्यमित्यग्न्यङ्गत्वप्रतिपा-
 दकत्वपरामर्शार्थत्वं सूचितम् । पवमानेष्टीनां कैमथ्याकाङ्क्षायामा-
 हवनीयं जुहुतीति कल्पतफलाहवनीयसंयोगे तत्कल्प्यफलानामि-
 ष्टीनां तादर्थ्यावसायादगारे गावो वास्यन्तामगारे कुसुमानीत्यादिवः
 प्राधान्ये ऽपि सप्तम्यविरोधाज्जुहोत्वनुत्पत्तित्वेन चेष्टिनिरोधा-
 नपेक्षणाद्विश्वजिद्वत्स्वर्गे ऽपि कल्प्यमाने जुहोत्युपलक्षिताद्यागात्स्व-
 र्गो यागस्य चाहवनीयेनापरो ऽदृष्टः संस्कार इत्यदृष्टद्वयकल्प-
 नापत्तेरग्निसंस्कारकल्पनस्यैवोचितत्वात्पवमानेष्टीनामप्याधानवद्वा-
 क्येनाग्न्यङ्गत्वावगतैर्नाधानाङ्गतेत्याशयः । सिद्धान्तभाष्यं दूष-
 यति * तत्रेति * आहवनीयप्रयोजनाभिधायिवाक्यान्तराश्रु-
 तेरनेनैव वाक्येनाग्निहोत्राद्यङ्गतया ऽऽहवनीयस्य प्रयोजनवत्त्वप्रती-
 तेरश्रुपगमनीयत्वाद्ग्नहोत्रादीनां पवमानेष्टीनां च श्रुताश्रुतफ-
 लत्ववैषम्ये ऽप्येकेन वाक्येनाहवनीयस्य कचिद् गुणत्वे क्व चित्प्रा-
 धान्ये ऽभिधीयमाने वैरूप्यापत्तेः सप्तम्याश्च श्रुतिलक्षणगृह्णित्विरो-
 धापत्तेः पवमानेष्टिष्वच विश्वजिदादीनामश्रुतफलत्वेनाहवनीयाङ्ग-
 त्वापत्तेर्ज्ञानेनाग्न्यर्थत्वं पवमानेष्टीनां गम्यतइत्याशयः । पवमानेष्टी

नामपि च प्रकरणावगताधानाङ्गत्वेन फलवत्त्वावसायात्फलवद-
 फलत्वविशेषानुपपत्तेस्तद्वशेनैकस्य वाक्यस्य गुणप्रधानभूता-
 हवनीयोक्तिवैरूप्याभ्युपगमः सप्तम्याश्च श्रुतिलक्षणावैरूप्याभ्यु-
 पगमो विश्वजिदादीनां चाहवनीयाङ्गत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *
 सर्वे चेति * फलवदग्निहोत्रादिकर्मानुरोधेन च निष्पन्नाहवनी-
 ओपदेशादफलवत्पवमानेष्ट्यादिकर्मानुरोधेन च भाव्याहवनीयसं-
 ज्ञाविधानादाहवनीयशब्दप्रवृत्तावप्यस्मिन्पक्षे वैरूप्यं स्यादित्याह *
 * निष्पन्नश्चेति * फलवत्कर्मानुरोधेनेत्यकारसदसद्भावाभ्यामावृ-
 त्तयोभयत्र योज्यमायदाहवनीये जुहति यद्गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति
 यद्दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पञ्चनीत्यनारभ्याधीतेभ्यः कर्माङ्गत्वेनाहव-
 नीयादिविधायिभ्यो ऽन्येन पवमानेष्टिप्रकरणाधीतेनानारभ्याधीताह-
 वनीयवाक्यसदृशेनाहवनीयाङ्गतया पवमानेष्टिविधिर्भाव्यनीति
 परमतेन भाष्य समाधत्ते * तस्मादिति * नन्वश्रुतप्राकरणिकवा- ७५५।१
 क्यकल्पनां विनाप्यनारभ्यवाक्येनाश्रुतहोमास्तु पवमानेष्टिषु आह-
 वनीयमुपदेष्टुमशक्नुवतातिदेशात्प्राप्तेनाहवनीयं प्रापयनाङ्गत्वेना-
 निष्पन्नाहवनीयप्रापणाशक्तेः साध्यत्वेन प्रापणावगमात्पवमानेष्टी-
 नामग्न्यङ्गत्वसिद्धेरतिदेशप्राप्तवाक्यव्यापारोक्त्यर्थत्वेन वाक्यो-
 क्त्युपपत्तेर्नाश्रुतवाक्यकल्पना युक्त्याशङ्कानिराससूचनार्थः कि-
 लशब्दः । उपकारपृष्टेनातिदेशप्रवृत्तेः पवमानेष्टिष्वनिष्पन्नत्वेना-
 धारतया गुणत्वेन प्राप्त्यसम्भवे कार्यलोपात्कृष्णलेश्वघातवदाह-
 वनीयानिष्पत्तावप्याधानजन्यसंस्काररूपेणैकदेशनिष्पन्नत्वादतिदे-
 शाभ्युपगमे ऽङ्गत्वस्याप्युपपत्तेः अतिदेशप्राप्तस्य चाहवनीयस्य
 साध्यत्वाभ्युपगमे ऽन्योन्यानपेक्षास्वाधानानपेक्षास्तु चेष्टिष्वातिदेशप्रा-
 प्तेः तादृशीनामेवाहनीयाङ्गत्वापत्तेराधानपवमानेष्टिसमुच्चयाभ्युपग-
 मविरोधप्रसङ्गादतिदेशप्राप्तस्याहवनीयस्य साध्यत्वानुपपत्तेर्नाश्रुत
 प्राकरणिकवाक्यकल्पनां विनाग्न्यङ्गत्वं पवमानेष्टीनां संस्त्यतीत्या-
 शयः । अनारभ्यवाक्यसदृशाश्रुतप्राकरणिकवाक्यकल्पने ऽप्या-
 धानाङ्गत्वात्पवमानेष्टीनामाहवनीयोत्पादकत्वाभ्युपगमे ऽगारप्रावा-
 दादिवदाहवनीयस्यानिष्पन्नत्वेनाधिकरणतया संस्कार्यत्वायोगा-
 त्सप्तमीभङ्गापत्तेः सम्मार्गादिवत्पवमानेष्टीनां कर्मविशेषप्रकरणान-
 धीतत्वेन कर्मविशेषयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगात्साधा-
 रणयोग्यताधानस्य चाहवनीयस्वरूपोत्पत्तिमात्रातिस्तेरुपनयना-
 दिवत्सर्वकर्मसाधारणस्य सर्वयोग्यताधानात्मक संस्कारार्थत्वायोगा-
 दग्न्यङ्गत्वासिद्धेर्नाश्रुतकल्पना युक्त्येतत्समाधानं दूषयति * वयं

त्विति * कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षयुक्ताधानाङ्ग-
त्वाभ्युपगमेनापि पात्राणां पवमानेष्टिष्वनवतरणमुपपद्यतइत्याह *
अन्यथापीति * अन्यथात्वमेव दर्शयति * भवन्तु नामेति * वाक्य-
गम्ययूपान्वयेन प्रकरणगम्यसाक्षाद्वाजपेयान्वयवाधाद्वाजपेयाङ्गा-
ङ्गयूपद्वारापि च सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयोपकारणां किञ्चिदस्ती-
त्यर्थः । यज्ञग्रहणं पवमानेष्टिष्वनवतारकारणां भविष्यतीत्याशङ्क्याह
* यत्त्विति * एकादशे ऽग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतेः कर्म-
णः परेषु स्वाङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोक्तः स्यादिति सूत्रेणाग्नेः
साङ्गप्रधानार्थत्वेनाग्नियोगस्यापि तद्वारा साङ्गप्रधानार्थत्वावसाया-
त्साङ्गप्रधानापवर्गे ऽग्निविमोक्तं पूर्वपक्षयित्वा प्रधानापवर्गे तदर्थत्वा-
दित्यनेन पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो य इति श्रुतेर्यज्ञशब्दस्य च स एव यज्ञः
पञ्चविधो ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति वा-
क्यालोचनया प्रधानयागवाचित्वावसायादग्नियोगस्य प्रधानयाग-
मात्रार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रापवर्गे ऽग्निविमोक्तसिद्धान्तस्य प्रधाना-
र्थो योगः प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावा-
नेष यज्ञस्तमालभतइति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति ज्ञायतइति भाष्ये वक्ष्य-
माणत्वाद्वाचित्कृतापि यज्ञसंयोगार्थवादस्य पञ्चभिर्युनक्तीति गुणवा-
क्यशेषनयार्थं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यशेष-
त्वाभावेन सिद्धान्तदूषणाद्यपि यज्ञसंयोगो भवेत्तथापि यज्ञशब्दो
यागमात्रवचनो यागमात्रवचनश्चेदङ्गयागानपि वदतीति वार्त्तिके
च यागमात्रवाचित्वोक्तेश्चेच्छब्देनैवानभिमतत्वसूचनात्पवमानेष्टीनां
प्राधान्याभावेन प्रधानयागवाचियज्ञशब्दवाच्यत्वाभावमभिप्रेत्य प्र-
कृतयज्ञाभावादीर्घसामे सन्तृयादितिवत्प्रकरणावृत्तर्पणानारभ्य-
वादरूपतां प्रतिपाद्य सर्वेषु दर्शपूर्णमासादिषु प्रधानयागत्वाद्यज्ञशब्द-
वाच्येषु यज्ञवचनग्रहण पात्राणि विदधातीत्युक्तम् । अनेन चाधा-
नगुणभूतानां पवमानेष्टीनाम्परार्थत्वेनायज्ञतयाधानसमत्वाद्यज्ञसं-
योगेन श्रुतैः पात्रैरसम्बन्धः स्यादित्येवं सूत्रव्याख्या सूचिता । दर्श-
पूर्णमासादिषु जुह्वादिपात्राणाम्पर्णतादिविधवाप्युलूखलादिपात्रेषु
वारणवैकट्यतत्त्वविध्यविरोधः । यज्ञशब्दस्य प्रधानयागवाचित्वेन
पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रमन्यथा तु पवमानेष्टीनां
यज्ञत्वाभावाद्यज्ञसंयोगेन श्रुतानां पात्राणाम्बलवत्प्रमाणाविरोधेन प्र-

(१) कारित्वोपपत्तेः प्रकरणसंभवेऽत्यन्तवाधायोगाद्रूपे ऽवतरणं कालितं पाववाक्ये तु
पवमानेष्टीग्रहणात् तद्वदवतार ६० २ पु० अधि० ।

(२) अवतारेण कारणमिति १ पु० पा० ।

करणादुत्कर्षणं पूपाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैव सेतस्यतीत्याधिकरणानर्थ-
क्यं स्यादित्याह * तच्चेति * सूत्रस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य शङ्को-
त्तरत्वेन पूर्वाधिकरणशेषतया सूत्रङ्गमयितव्यमित्याह * सूत्रन्तिव-
ति * शेषतयेत्यध्याहार्यम् । कथमेतच्छङ्कोत्तरतास्य सूत्रस्येत्याश-
ङ्क्याह * तदिति * तामेव व्याख्यां स्मारयति * तथा हीति *

॥ वार्त्तन्यामनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ वार्त्तघ्नीन्याय इति वा ॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

यज्ञावचरवाक्येन पात्राणां प्रकरणादाधानाङ्गत्वबाधे ऽभिहि-
ते ऽनुवाक्यानामपि क्रमावगताज्यभागाङ्गत्वबाधस्य प्रसक्तस्याप-
वादायैतदाधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * यथासंयोगमिति *
अनुवाक्यानां क्रमकृतमाज्यभागसंयोगमवाधित्वा निवेशार्थमित्य-
र्थः । एवं तर्हि वाक्यबलीयस्त्वेन क्रमकृतसंयोगवाधनिश्चयात्सि-
द्धान्तानुपपत्तेः सन्देहो न युज्येतेत्याशङ्कते * कुत इति * वाक्य
क्रमकृतयोः संयोगयोः सम्प्रधारणे सन्देहायोगसूचनायातिकरणः ।
वाक्यकृतस्य प्रधानसंयोगस्य क्रमविरोध्यविरोधित्वेन द्वेधा प्रतिभा-
नात्सन्देहोपपत्तिरिति सूचयति * संयोगस्यैवेति * बाधकत्वा-
भिमतवाक्यकृतसंयोगसूचनायैवकारः । एतदेव विवृणोति * सां-
धारण्येनेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः काले कर्माणि च साधा-
रण्यात्कालाभ्यामनुवाक्यानां संयोगः । कर्मभिर्वाग्नेयादिभिरित्येवं
वाक्यकृतः संयोगः सन्दिग्ध इत्यर्थः । कस्मिन्पक्षे क्रमवाक्ययो-
र्विरोधः कस्मिन्वा नेत्यपेक्षायामाह * विरुद्ध इति *
वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिसम्बन्धे सति क्रमो वाक्याविरुद्धः का-
लसङ्गतौ न विरुध्यते इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * तुल्यकक्षौ
हीति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिकर्मसम्बन्धे क्रमावगम्येना-
ज्यभागसम्बन्धेन सहाङ्गाङ्गित्वरूपतया तुल्यत्वं कालसङ्गतौ त्व-
ङ्गाङ्गित्वरूपत्वाभावेनानुल्यतेत्यर्थः । पूर्वपक्षमाह * नित्यमिति * यस्माद्या-
गानामेवानुवाक्याभिः सङ्गतिर्युक्ता ननु कालयोः तस्माद्वाक्यावगता-
नुवाक्यानां प्रधानाङ्गताज्यभागाङ्गत्वबोधकः क्रमो बाधित इत्युक्ते
ऽनुवाक्याभिः कालयोरङ्गाङ्गित्वरूपसङ्गत्ययोगे ऽपि व्यवस्थाप्यव्यवस्था-
पकत्वरूपा सङ्गतिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिराससूचनार्थं नित्यमित्युक्तम् ।
आज्यभागयोः साक्षात्कालान्वयाभावात्पौर्णमास्याङ्काले यावाज्य-
भागौ तयोर्वार्त्तत्रयावमावास्याकाले यौ तयोर्बुधन्वत्यादिति व्यवस्था-

ऽनुपपत्तेः कालकृतायां व्यवस्थायां य इष्टचेति वाक्येन दर्शपूर्णमास-
सोमविकारेषु पौर्णमास्यमावास्याकालविधानात्पौर्णमास्यां द-
र्शविकारानुष्ठाने वार्त्रधनीप्रसक्तेरमावास्यायां च पूर्णमासविकारा-
नुष्ठाने वृधन्वतीप्रसक्तेः प्रकृतिवद्भाववैरूप्यप्रसङ्गात्प्रधानं पौर्णमा-
सी चामावास्यां च नाज्यभागाविति पूर्वपक्षभाष्ये चाज्यभागयोः
पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वनिषेधात्सिद्धान्ते पौर्णमास्यमावा-
स्याशब्दयोः प्रधानवाचिनोः प्रधानकालाज्यभागलक्षणार्थत्वावसाया-
द्व्यवस्थापक्षे ऽपि पौर्णमास्याख्यप्रधानकालीनयाराज्यभागयोर्वार्त्रे-
धन्यावमावास्याख्यप्रधानकालीनयोर्वृधन्वत्याविति प्रधानयागद्वा-
रैव व्यवस्थाया वाच्यत्वात्पक्षद्वये ऽप्यनुवाक्याभिः प्रधानयागानां
सङ्गतिरित्याशयः । विस्तरेण चास्माभिस्तन्त्रसार ऽनयोः पौर्णमा-
स्यमावास्याशब्दयोरभिमर्शनमन्त्रविधायिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावा-
मास्याशब्दवत्प्रधानवाचितोपपादिता शक्यते च कालांक्तिः
पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यप्रधानलक्षितकालविषयतया व्या-
ख्यातुम् । साधारण्येनेति सन्देशोपपादनवार्तिकमपि व्यवस्थापक्षे
ऽप्याज्यभागयोः साक्षात्कालानन्वयेन प्रधानद्वाराज्यभागकालस्य
लक्षणीयत्वात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः पक्षद्वये ऽपि प्रधानवाचि-
त्वसाधारण्यात्किं कर्मलक्षिताभ्याम् कालाभ्यां अनुवाक्यानां
व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकलक्षणः संयोगः कर्मभिरेव चाङ्गाङ्गलक्षण इ-
त्येवं सन्दिग्धः संयोग इत्येवं व्याख्येयम् । वारणवैकं कतपाद्वा-
णां पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैवोत्कर्षसिद्धेः गुणानां चेति सूत्रस्य प्र-
धानविषयत्वानभ्युपगमे त्वेतदधिकरणपूर्वपक्षे ऽपि योजयितुं
शक्यमिति सूचयितुमाह * गुणानां चेति * पूर्वपक्षोपसहार-
पूर्वं सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तस्मादिति * सूत्रे साध्यान्-
भिधानात्पूर्वसूत्रस्यासम्बन्धपदानुपङ्गेण साध्याकाङ्क्षां पूरय-
न्व्याचष्टे * मिथश्चेति * पुरा ऽनुवाक्यामन्वाहंति विवक्षितैकसं-
ख्यत्वेनानुवाक्यालक्षणानां मिथो युग्मभूतानां प्रधानैः सह दे-
वताप्रकाशनाख्यकार्यरूपार्थद्वारसम्बन्धाभावादित्येवं हिशब्दार्थच
शब्देकनोत्तराद्धेन सूत्रं व्याख्यातम् । पूर्वसूत्रोक्तसम्बन्धानु-
कर्षणार्थः सौत्रश्चशब्दः । पूर्वसूत्रेणैतदधिकरणपूर्वपक्षकरणे त्व
चोदकाश्च संस्कारा इतिवत्पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । वार्त्रेधनीवृधन्वत्य-
नुवाक्यालक्षणानां गुणानां प्रधानैः सहार्थद्वार सम्बन्धाभावोप-
पादनार्थत्वेन मिथःशब्दं व्याख्यातुमाह * द्वे तावदिति * पिड्ये-
ष्टिवत्कर्मैक्ये ऽप्यनुवाक्याद्वयोपपत्तिमाशङ्क्य द्वे द्वे अनुवाक्ये इति च-

दिह द्वित्वविध्यभावाद्नेकार्थविधिगौरवापत्तेश्च तेनैव द्वित्वाविध्य-
योगान्नानुवाक्याद्वयोपपत्तिरिति परिहारसूचनार्थं कथं च नेत्युक्तम् ।
कर्मद्वये तर्ह्यनुवाक्याद्वये भविष्यतीत्याशङ्क्याह * द्वयोरपि चेति * ए-
तदेवापपादयितुमारभते * अमावास्यायां तावदिति * पौर्ण-
मास्यामग्नीषोमीये सोमस्यापि देवतात्वात्सौमी विद्यमाना-
र्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह * पौर्णमास्यामपीति * एवं
तर्ह्येकदेवत्ये कर्मण्यनपेक्षितत्वादननुवाक्याद्वित्वविध्ययोगे ऽप्य-
ग्नीषोमीये ऽपेक्षितत्वात् द्वित्वविध्युपपत्तैर्द्वयोर्वात्रैव न्योः स-
मुच्चयेन प्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * श्रुतैकसंख्यावि-
रंधान्न सामर्थ्यतो ऽनुवाक्याद्वयसमुच्चयो नापि विधितो वाक्यभे-
दापत्तेरित्याशयः । नन्याज्यभागयोरपि मन्त्रविशेषस्य कालस्य च
विधानात्तुल्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह * आज्यभागयोस्त्विति * लि-
ङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रविशेषप्राप्तेर्न्यायप्राप्तप्रधानकालद्वारा व्यवस्था-
र्थासंयोगे वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । सिद्धान्तमुपसंहरति * त-
स्मादिति * अङ्गाङ्गिकल्पनमपेक्ष्य प्रधानकालद्वारव्यवस्थार्थः
संयोगो न्याय इत्युक्ते प्रधानवाचिनोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः ।
काललक्षणार्थत्वापत्तेरन्यायतामाशङ्क्य कालयोगेनैव प्रधानानां
पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वात्तस्य च कालस्य साक्षादाज्य-
भागमन्त्रव्यवस्थापकत्वायोगात्प्रधानान्वयपूर्वव्यवस्थाभ्युपगमेन प्र-
धानान्वयिरूपलक्षणापत्तावपि स्वरूपेण वाच्यत्वात्पूर्वप्रतीतिरदोष
इति पूर्वत्यन्तनोक्तम् ।

मुष्टिकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणाङ्गताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥

प्रधानान्वये ऽनुवाक्यानामानर्थक्यापत्तेस्तदङ्गभूतयोराज्यभा-
गयोः क्रमानुसारेणावतारोक्त्या वारणाधिकरणापोदितानर्थक्य-
तदङ्गावतारोर्ज्जीवने कृते मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्जनोत्तरकाल
प्रधानान्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयायोगा-
द्वस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरकालप्रधाना-
न्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयेनान्वयायो-
गाद्वस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकरणस्याङ्गुलिविसर्जनप्राग्भा-
विषु ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु वाग्यमस्य च वाग्विसर्गप्राग्भाविषु हस्ता-
वनेजनस्य च दर्शपूर्णमासाङ्गभूतेषु पिण्डकरणप्राग्भाविषु पदार्थै-

स्ववतारप्राप्तावनित्तैलक्षणक्रमानुसारान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्दीक्षि-
 तावेदनमात्रे हस्तावनेजनस्य चालपराजिस्तरणमात्रे ऽवतारः क्रमा-
 नादराद्वा सर्वेष्वङ्गुलिविसर्जनप्राग्भाविषु मुष्टिकरणस्य सर्वेषु च
 वाग्विसर्गप्राग्भाविषु वाग्यमस्य हस्तावनेजनस्य च सर्वेषु पिण्ड-
 करणप्राग्भाविष्ववतार इति विचारस्यापवादत्वेनानन्तरसङ्गतिमाह
 क्रमेति क्रमस्यैककर्तृकपदार्थविषयत्वान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्भिन्न-
 कर्तृकेणावेदनेन क्रमानुपपत्तेः क्रमेणावेदनाङ्गत्वपूर्वपक्षयोगात्सन्दे-
 ७५७। हमाक्षिपति * मुष्ट्योरिति * प्रयोक्तृत्वेनावेदने ऽपि
 यजमानस्य कर्तृत्वादयमदीक्षिष्टेत्यावेदने वा क्रियमा-
 णे यदीक्षिस्याहं दीक्षितो ऽस्मि तस्मादवश्यं समा-
 पनीयो ज्योतिष्टोमो मयेत्येवमध्यवसानरूपं कर्म तस्य मुष्टिकरणवा-
 ग्यमसमानकर्तृत्वोपपत्तेः तदङ्गत्वपूर्वपक्षसम्भवात्सन्देहं समाध-
 त्ते * नैष इति * एवमप्यानन्तर्यैलक्षणस्य क्रमस्य विनियोजकत्वे
 तस्य पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोस्तुल्यत्वात्पूर्वस्यैवात्तराङ्गत्वन्नोत्तरस्य
 पूर्वाङ्गतेति नियमायोगान्मुष्टिकरणादेः पूर्वमपि कृष्णाजिनाच्छादना-
 दिपदार्थं प्रत्यङ्गत्वोपपत्तेः परमावेदनाद्येव प्रत्यङ्गतेति पूर्वपक्षो न
 युक्त इत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * आवेदनोलपराजिस्तरणयो-
 स्तु प्रकरणावगतप्रधानान्वयापपत्तेस्तदङ्गावताराभावेन प्रकरणवि-
 रोधपरिहारायोगान्न क्रमेण पूर्वपदार्थाङ्गत्वं शङ्कितुं शक्यम् । मुष्टिक-
 रणादेः कृष्णाजिनाच्छादनाद्यङ्गतापि पूर्वपक्षिणो ऽभिमता । पूर्वस्य प-
 राङ्गत्वोपादानन्त्वनियमप्रदर्शनार्थमेव । हस्तावनेजनस्य तु तन्त्रप्रक-
 मभावित्वेन प्राथम्यात्पूर्वेष्टु कृतपदार्थाङ्गत्वानुपपत्तेः पराङ्गत्वोपादा-
 नं युक्तमेवेति परिहरति * अनियमेति * यद्वा न केवलं हस्तावनेजनस्य
 नियमेन पराङ्गत्वं किन्तु मुष्टिकरणवाग्यमयोर्लिङ्गेन मनःसमाधाना-
 र्थत्वेन हस्तावनेजनस्य च हस्तशुद्ध्यर्थत्वेन कर्माङ्गत्वावसायात्सर्वासु
 मुष्टिकरणवाग्यमहस्तावनेजनभावनासु किमित्यंशेन मनःप्रणिधान-
 हस्तशुद्ध्यपकार्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोत्पत्तेः पूर्वानुष्ठितपदार्था-
 नपेक्षणात् मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किङ्कर्मोपकर्तव्यमित्यपेक्षिते दी-
 क्षितावेदनोपकारार्थत्वावसायान्मुष्टिकरणवाग्यमयोरपि नियमेन प-
 राङ्गतेति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * पूर्वानुष्ठितस्यापि पदा-
 र्थस्याश्रद्धाहेतुवैगुण्यपरिहारायाविस्मृत्यै मनसः समाधानोपकारा-
 र्थत्वेनापेक्षोपपत्तिमाशङ्क्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोपपत्तेः । प्रथमो-
 क्त्या वलीयस्तोक्तम् । एवं तद्व्युत्तरकालानुष्ठेयसर्वपदार्थाङ्गतापद्य-
 तेत्याशङ्क्य सर्वैत्युक्तम् । पुरस्ताच्छब्दस्याग्रवाचित्वादनन्तरं पश्चादुच्च-

रितस्य ग्रन्थक्रमानुसारेण पूर्वलोचनात्तन्मात्राङ्गतैव युक्तेत्याशयः । प्रकृतोदाहरणानादरेण तु सर्वभावनासु किम्भावापेक्षायाः पूर्वोत्पत्तेः पश्चादुच्चरितस्य बाधस्य उच्चारितापूर्वालोचनात्पराङ्गता युक्तेति व्याख्याऽनुयाजादीनामप्यनेन न्यायेन प्राग्भावाग्रयाद्यनङ्गत्वापत्तेरनिष्ठापादकत्वादयुक्ता । एवं सत्यपि यद्यावेदनमपि मनःप्रणिधानार्थं स्यात्ततो मनःप्रणिधानार्थमुष्टिकरणसाध्यत्वे योग्यत्वाभावाद्वाग्यमवदतिक्रम्येत न त्वेतदस्तीत्याह * न चेति * निष्प्रयोजनता ऽतिक्रमहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * शक्यते चेति * सर्वोदाहरणसाधारण्यमस्य प्रकटयितुं हस्तावनेजने ऽप्येतन्न्यायमतिदिशति * एवमिति * उलपराजिशब्दं व्याख्यातुमाह * ऊर्ध्वरिति * उत्पूर्वस्य लुनातेः कपन्प्रत्यये धात्वन्तोपसर्गान्तयोर्लोपनिपातनात्कारनकारयोश्चेत्संज्ञत्वेन लोपादुलपशब्दस्योर्ध्वलवनार्हसुगन्ध्यादिकठिनतृणवाचितोर्ध्वशब्देनोक्ता । तृतीययोलपैः कृता राजिरित्यर्थे तृतीयासमासो दर्शितः । रेखापरपर्यायराज्याकारत्ववाचितया राजिशब्दं व्याख्यातुं दीर्घमित्युक्तम् । ननु पाठसादेश्यलक्षणस्या ऽनुष्ठानसादेश्यलक्षणस्य वा क्रमस्य प्रकरणादिकल्पनद्वारा विनियोजकत्वं युक्तम् । आनन्तर्यलक्षणस्य तु क्रमस्य बहुषु पठितव्येष्ववर्जनीयनयोभयाकाङ्क्षादिरूपप्रकरणाद्यभावे ऽप्युपपत्तेस्तत्कल्पनायोगाच्च विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्य सन्निधिविशेषास्नानार्थवत्त्वाय प्रकरणादिकल्पनस्यानन्तर्ये ऽपि तुल्यत्वाद्भिन्नियोजकत्वं सम्भवतीति सूचयितुमाह * सर्वत्र चेति * योग्यत्वं लिङ्गे प्रकरणवाक्यकल्प्यत्वात्पश्चाद्वाच्यमप्ययोग्यस्यानन्तर्ये ऽप्यन्वयायोगाद्योग्यतायाः प्राधान्यसूचनार्थमादावुक्तम् । आनन्तर्येणानन्तरभूतयोरेव पदार्थविशेषयोरन्योन्याकाङ्क्षाकल्पनादवान्तरेत्युक्तं । यथा पाठसादेश्यलक्षणे अनुष्ठानसादेश्यलक्षणे वा क्रमे लिङ्गादीनि कल्प्यन्ते तथानन्तर्यलक्षणे ऽपीति सर्वत्रेत्यनेनोक्तम् । प्रत्यक्षमहाप्रकरणविरोधेन क्रमस्यावान्तरप्रकरणादिकल्पकत्वायोगमाशङ्क्याङ्गुलिविसर्जनाद्युत्तरकाले प्रधानं महाप्रकरणेन मुष्टिकरणादिर्विनियोगाशक्तं प्रधानप्रकरणस्य च प्रधाने निरपेक्षे ऽङ्गविनियोजकत्वायोगात्तद्विराभावाच्च क्रमस्य प्रकरणादिकरणादिकल्पनप्रतिबन्धानुपपत्तेः कल्पितस्या ऽपि प्रकरणादेः कल्पितश्रुतिवत्प्रामाण्याविशेषसूचनार्थं महाप्रकरणादित्युक्तम् । महाप्रकरणेन क्रमबाधमाशङ्क्य बलवद्वाच्यत्वाद्यनुग्रहेण बाधयोगोक्त्यर्थतया त्वेत्द्ग्रन्थव्याख्याक्रमं विनानवगतस्य योग्यत्वाद्देः

क्रमानुग्राहकत्वायोगान्महाप्रकरणस्य चात्र विनियोजकत्वायोगाद्
 वाधकत्वाऽनुपपत्तेरयुक्ता । तस्मात्प्रामाण्याविशेषसूचनायैव ब-
 लीयस्त्वाक्तिः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * मुष्टिकर-
 णस्य तर्ह्यनन्तरवाग्यमाङ्गता कस्मान्न पूर्वपक्षिनेत्याशङ्क्याह * यो-
 ग्यत्वेति * पूर्वाङ्गताया सर्वभावनासु किमित्युपकारापेक्षणमि-
 त्यत्रैव वार्त्तिके निगस्तत्वाद्वाग्यमस्य मुष्टिकरणाङ्गत्ववन्मुष्टिकर-
 णस्य वाग्यमाङ्गताप्यनाशङ्कनीयेति ह्यष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावार्थः
 परस्परशब्दः । अनन्तरवाग्यमातिक्रमाच्चह्यविदनोत्तरपदार्थाङ्गता
 ऽपि मुष्टिकरणस्य कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * एकाङ्गाव-
 तारमात्रेण प्रकरणाभिनानानर्थक्यपरिहारादेकान्तरितस्या ऽपि च
 ह्यनन्तरिताद्यपेक्षया सन्निधानानपायात्कारणं च विना सन्निहिताति
 क्रमायोगादित्याशयः । षड्बुधु पठितेषु कस्य चिन्दानन्तर्यस्यावर्जनी-
 यत्वाद्बुधानक्रमार्थत्वेन च तत्सन्निधिविशेषाभिनानार्थवत्त्वोपपत्तेः
 उभयाकाङ्क्षादिरूपप्रकरणादिकल्पकत्वायोगाच्छ्रुतिवच्च क्रमस्य
 साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादानन्तर्यमङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यानाक्षेपकामि-
 त्येवं ध्रुम इत्यनेन सूत्रार्थं सूचयन्सिद्धान्तमुपक्रमते एवमिति *
 सर्वैरिति भाष्येण मुष्टिकरणाङ्गुलिविसर्जनान्तरालवर्त्तिभिः सर्वैर्मु-
 ष्टिकरणस्य वाग्यमवाग्विसर्गान्तरालवर्त्तिभिर्वाग्यमस्य हस्तावनेजन-
 पिगडङ्करणान्तरालवर्त्तिभिर्हस्तावनेजनस्यान्वय इति प्रतिज्ञाते वा-
 क्यभेदो हेतुत्वेनांकः स वाक्येन पूर्वपक्षाकरणात् क्रमकल्प्यवाक्या-
 सम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदाक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाक्य-
 रणानुत्तया न्यूनत्वापत्तेरयुक्त इत्याशङ्क्या क्रमकल्प्यसर्वप्रकरणा-
 द्यसम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदाक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाक्य-
 स्यानुत्तया न्यूनत्वाय न तेषां परस्परेण कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीति भाष्यै-
 कवाक्यत्वादिक्रमानिरासेन सूचितमिति । अर्थद्वयस्याभिधानादित्या-
 दि भाष्येण क्रमकल्प्यैकवाक्यत्वाद्यसम्भवे ऽभिहिते प्रत्यक्षमेवैकवा-
 क्यत्वाद्यनेन निरस्तमित्याशङ्कमानं प्रति न च पदार्थाकाङ्क्षाया-
 मित्यनेनानन्तर्यमात्रेणाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनाशक्तेः प्रकरणाक-
 रणकल्पननिरपेक्षणं क्रमेणैकवाक्यत्वकल्पनाशक्तेः कल्प्यस्या-
 ग्यैकवाक्यत्वादेरसम्भवः स्पष्टीकृत इति सूचनार्थं नार्थं दृश्यत
 इत्युक्तम् । एकवाक्यत्वादर्शनमुपपादयति * न हीति * बलीय-
 स्त्वसूचितप्रामाण्याविशेषनिरासायैकवाक्यत्वादेः कल्पनासम्भ-
 वेनाकल्पितत्वादप्रामाण्यं न कल्प्यत्वमात्रेणेति सूचयितुं यदित्यु-
 क्तम् । योग्यता सनेत्यकारप्रश्नेप विना तावद्व्याचष्टे * योग्यता

पुनरिति * असमेत्यकारप्रश्लेषेण व्याचष्टे * यद्वेति * उत्तरार्द्धं
 व्याचष्टे * न चेति * यदि चात्रावान्तरं कथं भावो भवेत् ततः क-
 र्तव्यत्वेनावगमस्येति कर्तव्यत्वाकाङ्क्षात्मककथंभावोत्पत्तेः पूर्व-
 पदार्थभावनांशत्रयालोचनकाले ऽनन्तरस्य कर्तव्यत्वानवगमात्पु-
 र्वस्यैव कथंभावो भवेत्ततश्चोत्तरमेव पूर्वस्याङ्गं प्राप्नोतीत्यनिष्ठा-
 पत्तिमाह * यदीति * अस्तूत्तरं पूर्वाङ्गं तथा ऽपि सिद्धान्तासिद्धेः ७८
 कानिष्ठापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * अनेनैवं साध्यमित्यवग-
 ते कथं भावोत्पत्तेः साध्यांशदशापूरणात्कथं भावोत्पत्त्ययोगान्नो-
 त्तरं पूर्वाङ्गमभिवृत्तुमर्हतीत्याशयः । पूर्वपदार्थभावनांशत्रयालोच-
 नेवेलायामुत्तरपदार्थकर्तव्यत्वानवगमे ऽप्युत्तरपदार्थभावनांशत्र-
 यालोचनेवेलायामुत्तरेण पूर्वस्य साध्यांशपूरणान्पूर्वस्योत्तराङ्गमेव पू-
 र्वपक्ष्यभिमतान्तेत्येतात्याशङ्क्याह * न चोत्तरेणेति * आग्नेदनात्तरेणा प-
 दार्थेनावेदनस्य साध्यांशपूरणात् क्लृप्तप्रयोजनत्वेन मुष्टिकरणसाध्यां-
 शपूरकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एवमिति * अनः प्रधानात्प्राचीने-
 न केनाचित्पदार्थेन साध्यांशपूरणाशक्तेः सर्वमङ्गप्रधानपर्यन्तं प्राप्तं
 न त्वन्तराले पर्यवस्यतीत्याह * इतीति * नन्वक्लृप्तप्रयोजनावस्थ-
 त्वेनात्तरस्य पूर्वसाध्यांशपूरणाशक्तौ गोदोहनादेः क्लृप्तप्रयोजनत्वेन
 साध्यांशपूरणाशक्तत्वात्सर्वेषां पूर्वाङ्गानाङ्गोदोहनाद्यङ्गत्वापत्तेः स-
 र्वाङ्गानां यावत्प्रधानं प्राप्नुयुक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यते * यदीति * महाप्र-
 करणगम्यप्रधानाङ्गत्वस्यावान्तरप्रकरणगम्येन गुणकामाङ्गत्वेन बा-
 धो ऽवान्तरेत्यनेनाक्तः । सन्देहं विनावान्तरकथम्भावानिष्पत्तेः गुणका-
 माङ्गत्वानुपपत्तिरिति परिहरति * उच्यत इति * श्रुतिलिङ्गं ऽपि
 वाक्योपलक्षितं गुणकामस्य प्रयोजनवत्त्वात्सन्देहं विनापि प्रधानव-
 त्कथम्भावासिद्धिमाशङ्क्य संस्थाधिकरणन्यायेनाश्रयभूतदर्शपूर्णमा-
 सादिधर्मैरतिदेशप्राप्तैर्देवाकाङ्क्षाद् गुणकामस्याभिमतो वाक्याद्यवग-
 तगुणसङ्गावे ऽपि वस्तुतः कथम्भावो नास्त्येवेति प्राकृतेन कथम्भावे
 तदीये पूरिते सतीति वार्तिकं ऽभिहितम् । अश्रुपेत्यवादमात्रेण तु सन्दे-
 शाभिव्यङ्ग्यतांकोति सूचनार्थो नामशब्दः । सन्देशान्तरालवर्तित्वं कथ-
 म्भावस्य मुष्टिकरणादेः श्रुत्याद्यगवत्प्रधानगुणसन्देशान्तरालवर्त्ति-
 त्वाभावात्प्रधानकथंभावेन ग्रहणं न स्यादित्याशङ्क्यानिरासायावा-
 न्तरविशेषणफलन्दर्शयितुमाह * प्रधानेति * अनन्तरेण सम्ब-
 न्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरस्तदारूढः पुनः पश्चात्तदानन्तर्यमश्नुत इत्य-
 नुपङ्गाधिकरणन्यायेनाङ्गान्तरव्यवधायकत्वाभावान्कथं भावविच्छे-
 दबुद्धिपर्यन्तं सर्वाण्यङ्गानि प्रधानकथम्भावेन सङ्गच्छतीत्युक्ते पाश्चा-

त्याङ्गगमनेऽपि कथम्भावस्य यदि भवेत्पूर्वस्य कथम्भावइति वार्तिको-
 क्तेन न्यायेनाधस्तनाङ्गागमनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानकथम्भावेनाग्रह-
 णं स्यादित्याशङ्क्य फलवत्सन्निधावफलास्नानस्य प्रधानकथम्भाव
 ग्रहणहेतोरुत्तराङ्गवत्पूर्वाङ्गेष्वविशेषात्प्रधानात्प्राक्पश्चाच्चोभयतः कथ-
 म्भावगमनमभितोऽपीत्यनेनोक्तम् । गोदेहनद्वादशोपसत्त्वादीनामपि
 तर्हि कथं भावेनःग्रहणं स्यादित्याशङ्क्यान्येत्युक्तम् । प्रधानकथम्भा-
 वस्याभितो गमने ऽङ्गगुणस्य कस्यचिदसम्भवात्सन्दंशानुपपत्तेर्न
 कचिदवान्तरप्रकरणं स्यादित्याशङ्कते*नन्विति*बलवता प्रमाणेन प्र-
 धानकथम्भावं वाधित्वाङ्गगुणत्वावगमे सन्दंशसम्भवेन परिहरति *
 उच्यत इति* पुनः शब्दस्य पश्चाद्भावावार्थत्वाच्चकारेण च प्राग्भावसू-
 चनाच्छ्रुत्यादिभिः प्राक्पश्चाच्चान्यप्रकरणस्थानामङ्गानामङ्गे ज्ञाते स-
 न्दंशसम्भवादवान्तरप्रकरणमिष्यतइत्यर्थः । सर्वेषांश्चावान्तरप्रकर-
 णित्वेनाभिमतानां श्रुत्यादिभिः प्राक्तदङ्गमुक्त्वा पश्चादपि तदङ्गपराम-
 र्शसद्भावाच्च कचित्सन्दंशाभावः शङ्कनीय इत्याह * सर्वेषां हीति *
 किमर्थं सन्दंशापेक्षेत्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणोपक्रमसमाप्तिमर्यादाव-
 धारणार्थतामाह * तत्पर्यन्तेति * अतः सन्दंशाभावेनावेदनादेः प्र-
 त्यक्षावान्तरप्रकरणाभावादानन्तर्येण चावान्तरप्रकरणायोगान्मुष्टि-
 करणादेः प्रधानार्थत्वद्वारा तदङ्गाङ्गत्वसिद्धिरिति सूचयितुमाह *
 यत्न त्विति * पुनः शब्देन प्राक्त्वस्याप्युपलक्षणाद्यत्र प्राक्पश्चाच्छ्रु-
 त्यादिभिः तदङ्गकीर्तनज्ञान्त्यर्थः । प्रधानार्थत्वाध्यवसाने सति त-
 दङ्गाङ्गत्वसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्सूचनार्थमाह * तस्य त्विति *
 अङ्गाङ्गस्य प्रधानानुपकारित्वे प्रधानार्थत्वावेदकस्य प्रकरणस्यात्य-
 न्तवाधापत्तेः प्रकृतात्पूर्वसाधनत्वलक्षणाहेत्वभावात्स्वरूपार्थत्वे नैष्फ-
 ल्यापत्तेर्बलीयसापि वाक्यादिनाङ्गाङ्गत्वस्यावङ्गन्तुमशक्यत्वाद्दे-
 व्यादिकेवलस्य प्रधानस्याङ्गसाङ्गस्य वेति चिन्तानुपपत्तिप्रसङ्गेनाङ्गा-
 ङ्गस्यापि प्रधानोपकारित्वावसायात्प्रकरणावगतसाक्षात्प्रधानार्थत्वा-
 सम्भवे ऽङ्गाङ्गत्वेनापि प्रकरणानुग्रहसिद्धौ प्रधानार्थत्वे सत्यङ्गावता-
 रन्यायादङ्गाङ्गत्वं सत्स्यतीत्याशयः । ननु प्रकरणावगतप्रधानार्थ-
 त्वस्य मुष्टिकरणादेरङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वे सत्यकाङ्गावतारमात्रे-
 ण प्रकरणास्नानानर्थक्यपरिहारादनेकेष्वङ्गेष्ववतारकल्पनानुपपत्ते-
 रेकस्मिन्नेवाङ्गे ऽवतारस्याचितत्वादानन्तर्यविशेषाच्च विशेषावधा-
 रणापपत्तेरावेदनादिमात्रे ऽवतारावसायान्न सिद्धान्तसिद्धिः स्यादि-
 त्याशङ्क्य मुष्टिकरणादेर्लिङ्गेन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंस्कारार्थत्वावसाया-
 त्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात्सौमिकवेदिवत्साङ्गप्रधानार्थ-

त्वस्यैवावगतेर्वस्तुतो न प्रधानार्थस्याङ्गे ऽवतारः प्रयोगस्य तु साक्षादङ्गविषयत्वाभावेन न प्रधानद्वाराङ्गविषयत्वात्प्रयोगद्वाराङ्गप्रधानार्थत्वस्याङ्गस्य प्रधाननैरपेक्षेणाङ्गान्वयायोगमभिप्रेत्य प्रकरणाविरोधे क्रमेण पूर्वपक्षयोगात्प्रकरणस्य स्वरसभङ्गार्थाञ्चन्ताया आनर्थक्यतद्ङ्गावतारप्रकरणसङ्गतिरिति सिद्ध्यर्थमौपचारिक्यवतारोक्तिरित्यविरोध इति सूचयितुमाह * तदिहेति * साङ्गोक्त्याङ्गानां प्रधानविशेषणात्वेन साक्षान्मुष्टिकरणाद्यन्वयाभावसूचनान्मुष्टिकरणादे प्रधानद्वाराङ्गान्वयः सूचितः । योग्यतां क्त्वा प्रयोगाङ्गभूतकर्तृद्वारत्वलक्षणोपपत्तिवन्मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्गोत्तरभाविषु वाग्यमनस्य च वाग्विसर्गोत्तरभाविषु हस्तावनजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरपदार्थेष्वयोग्यत्वात्कृष्णविपाशाग्रहणचात्वालप्रासनान्तरालवर्त्तिषु पदार्थेषु कृष्णविपाणकण्डूयनवन्मुष्टिकरणाङ्गुलिविसर्गाद्यन्तरालवर्त्तिनामेवाङ्गानां मुष्टिकरणाद्यङ्गमित्यपि सूचितम् । तुमुन्प्रत्ययाभावेनैकवाक्यत्वनिरासार्थं नहीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रेणानन्तर्यस्य प्रकरणाद्येकत्वेनाविनियोजकतोक्ता प्रकरणविरोधेनाविनियोजकत्वोक्त्यर्थन्तयेतत्सूत्रमिति सूचयितुमाह * इतश्चेति * क्षिपतिचादयस्योः प्रकरणवाचित्वेनैकार्थ्याद्धूमा ऽभ्रराक्षेपक इत्यादौ च क्षिपतेः प्रामाण्ये प्रयोगादर्शनात्तत्समानार्थस्य चोदयतेरपि प्रामाण्यवाचित्वानवगमादचोदनाशब्दा ऽप्रामाण्यवाचित्वेन व्याख्यातः । आनन्तर्यबाधकस्य वाक्यैकवाक्यत्वरूपस्य प्रकरणस्य वाक्यं बाधकं स्यान्नचात्र तदस्तीत्येतदर्थोक्त्यर्थत्वेन वाक्यसमाप्युक्तिं व्याख्यातुं यत इत्युक्तम् । प्रत्येकोक्त्या प्रकरणेन क्रमबाधः प्रकरणस्य च वाक्येन बाधो न समस्तेष्वित्यनेन सूचितः । वाक्यभेदादित्यादिभाष्येण पूर्वसूत्रे एकवाक्यत्वनिरासाद्वैकवाक्यत्वनिरासः पुनरुक्त इत्याशङ्क्य संहत्यैकार्थत्वाभावेन तत्रैकवाक्यता निरस्ता विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनात्रेति विवेक सूचयितुमाह * तस्मादपीति * एकवाक्यस्थानां पदानामन्योन्यसाहित्यं विना प्रयोजनरूपार्थाभावेनान्योन्यसहितानामर्थो यस्मिन्नैकवाक्ये तदन्योन्यार्थमिति मध्यमपदलोपिना समासेनैकवाक्यतोक्तेस्तस्मात्पूर्वसूत्रोक्तत्संहत्यैकार्थस्वरूपैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनाद्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वरू-

पेकवाक्यत्वलक्षणादर्शनादपि नैकवाक्यतत्त्वर्थः ।

चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मि-

थस्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

चमसाधिकरणं ग्रहन्वेव सम्मार्गो न चमसंष्वित्युक्तं तत्प्रस-
ङ्गान्मसदशारान्तिता षोडशिपात्रे निविशते यूपे वेति । चन्तायामान-
र्थक्यान्तद्वृद्धिप्वत्यनेन यूपनिवेशेऽभिहितेऽभिक्रमणाप्रवातायाधिकरणा-
भ्यां चाङ्गावतारविशेषेऽभिहिते वारणाधिकरणापवादितस्याङ्गावतार-
स्याऽनुवाक्याधिकरणेनोर्जावताङ्गाक्यविरोधे क्रमस्य पारहते सु-
ष्टिकरणादर्थ विरोधिना क्रमेण विनियोगमाशङ्क्यानन्तर्यरूपक्रम-
स्यानन्तर्याधिकरणनाविनियोजकत्वोक्त्या चमसाधिकरणप्रसङ्गा-
गतविचारेण समामयत्प्रसक्त्या यो विचारस्तत्समाप्ता स एव बुद्धि-
स्थो भवतीति बुद्धिश्चमसाधिकरणप्रसङ्गनास्य सङ्गतिं सूचयि-
तुमाह * यथा संयोगांमति * अनन्तराधिकरणोक्तसर्वार्थत्वापवा-
दाद्वानन्तराधिकरणेनैव सङ्गतिमभिप्रतो स्पष्टत्वादनुक्त्वा चमसा-
धिकरणोक्तमथामयोगव्यवस्थाविरोधात्पूर्वपक्षायोगेन सन्देहाया-
गशङ्कानिगमायाविरोधोक्त्यर्थोऽयं ग्रन्थः । धर्मान्वयिनोऽपूर्वसाधन-
स्य यदाग्नेयशब्देन केवलाग्निदेवत्वमुपलक्षणमुक्तं तस्य द्विदेवत्ये
केवलान्यन्वयतद्विशेषदेवतान्वसमुदायात्मकस्य समस्तस्याभावा-
त्समस्तेनोपलक्षणेनोपलक्षितस्य धर्मसंयोगाभ्युपगमे । द्विदेवत्वस्याग्नेय-
शब्देन ग्रहणायां गार्ह्यिक समुदायैकदेशेनाप्यग्न्यन्वयमात्रेणोपलक्षितस्य
धर्मसंयोगः समस्तेनैव बोधोपलक्षितस्येति सन्देहाद्विदेवत्या गृह्यते न
वेति विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाह * गृह्यते इति * तो आप हीति
भाष्योक्तं हेतुं व्याचष्टे * शक्यते हीति * दृष्टान्तं व्याख्यातुं मन्तो-
ताधिकरणभाष्य पठति * यद्यपीति * ननु त्वं ह्यग्ने प्रथमो मना-
नेति मन्त्रे वाचनिकविनियोगान्यथाऽनुपपत्त्याऽनशब्दस्याग्नीयो-
मोपलक्षणार्थत्वं युक्तं तद्वितेन तु देवतात्वेनैवाग्न्यभिधानाद् द्वि-
देवत्ये चान्तेः समवेतत्वेऽपि देवतात्वाभावान्नोपलक्षणत्वं सम्भ-
तीत्याशङ्क्याह * समवेतत्वं चेति * सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य
इत्यन्वयमात्रेऽपि तद्वितस्मृतेः प्रकरणावगमस्य सर्वार्थत्वस्याति
सङ्कोचपरिहारार्थं समवेतत्वमात्रस्यैवोपलक्षणाश्रयणीयेत्या-
शयः । यद्यप्येकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायां गार्ह्यिकमात्रवाचित्वं च

देवतात्वविशेषप्रतीत्ययोगाद्विशेषवाचित्वे तु लक्षणाया सामान्य-
प्रतीतेर्देवतात्वमेवागनेयशब्दवाच्यम् । तथा ऽप्यग्नेश्चतुर्द्धाकरणा-
ख्यविधयकार्ययोग्यपूर्वमाधनर्हाविशेषोपलक्षणमात्रे पर्यवसा-
नाधागविधाविव चतुर्द्धाकरणविधौ साक्षात्कार्ययोगित्वाभावेना-
त्यन्तानावरणीयत्वाभ्यकारणात्सिद्धौचपरिहारार्थं समवेतत्वमा-
त्रेणैवोपलक्षणना युक्तंत्याह * न चेति * एकपुरोडाशार्था पौर्णमा-
स्यां पुरोडाशद्वयस्योपलक्षणस्योपांशुयाजाख्यकार्ये ऽनादरो ऽनपाय-
श्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति दशमान्त्याधिकरणसूत्रव-
क्ष्यमाणो ह्यष्टान्तः । पर्यग्निकृतं पान्नीवनमुत्सृजन्तीत्यत्रा ऽपि पान्नीव-
च्छब्दस्य पशूपलक्षणार्थत्वात्तेनैवोपलक्षणत्वेन हेतुना त्वष्टुरनादरः
पान्नीवने ऽनुपूर्ववत्वादवच्छेद इत्यत्रोक्त इति ह्यष्टान्तान्तरमाह *
तथेति * स्वयं वैदिकह्यष्टान्तद्वयमुक्त्वा भाष्योक्तं लौकिकं ह्यष्टान्त-
मनुमन्वत्ते * तथेति * उपलक्षणत्वे कार्ययोगित्वाभावोक्त्यर्थत्वेन मि-
थ्यन्तपामिति सूत्रावयव तच्छब्देन शेषशब्दोक्तस्य कार्यस्य गुणशब्दो-
क्तस्य चोपलक्षणास्य परामर्शः बहुवचनं चानेकोदाहरणत्वोपलक्षण-
कार्यबहुत्वाशयमभिप्रेत्य व्याख्यातुमाह * उपलक्षणेति * तद्धितवा-
च्यमुख्यदेवतात्वत्यागेन लाक्षणिकसमवेतत्वोपलक्षणात्वाभ्युपगम-
स्य प्रकरणात्तत्पञ्चाचपरिहारार्थत्वेन तेषां साधारणोक्त्या साधार-
ण्यविषयत्वेनोपस्थापितानामाग्नीषोमीयादीनामेकप्रकरणानन्वये
सन्ति प्रकरणात्तत्पञ्चाचानापत्तेर्व्यवस्था स्यात्तत्पान्त्वेकप्रकरणान्व-
यात्साधारणभर्मकत्वप्रतीतिरुपलक्षणार्थत्वेन तत्र श्रुत्यविरोधस-
म्भवे प्रकरणात्तत्पञ्चाचयोगात्साधारणतैव युक्तेति व्यवधारणक-
ल्पनया हेतुत्त्वर्थे सूत्रावयवव्याख्यानार्थं यदीत्यादिभाष्यमस्मिन्सू-
त्रे व्यवस्थावाचित्वाभावात्सिद्धान्तसूत्रव्यवस्थाशब्दान्वयेन तु पू-
र्वसूत्रपूरणाभ्युपगमे प्राथम्यात् व्यवस्थाशब्दोपेतस्यैव पूर्वपक्षसूत्र-
स्य पठनीयत्वापत्तेरयुक्तमाशङ्क्यानन्तर्यमचोदनेत्येतत्सूत्रस्याचोद-
नाशब्दस्यानेयातिरिक्तानाश्चतुर्द्धाकरणाचोदना स्यादित्येवं व्यवस्था-
वाचितामभ्युपगम्यानुपपन्ने पुराणभाष्यकृतो ऽभिमतमित्याह * भा-
ष्येति * व्यवहितानुपपन्नायोगादनाक्षेपकत्वात्मकारणत्ववाचि-
नध्याचोदनाशब्दस्यानुपपन्ने ऽप्यन्यार्थत्वायोगात्कार्ययोगित्वाभावेन
चोपलक्षणस्यानाहत्यत्वानुक्तं प्रकरणानुरोधमात्रेण श्रुतिभिर्ज्ञायोगा-
दस्या व्याख्यायाः स्वानभिमतत्वसूचनार्थं भाष्यकारग्रहणम् । ल-
क्षणार्था गुणश्रुतिरिति सिद्धान्तसूत्रावयववक्ष्यमाणवैषम्यावता-
राय यथा प्राशिन्नावदानरूपः शेषो ऽग्निगुणसंयुक्तो ऽपि साधार-

ण इत्यावृत्त्या ह्यप्रान्ततया व्याख्यार्थं यथेत्यादिभाष्यं तात्पर्यं
चष्टे * भवति चेति *

व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धाद्

क्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

यथा ग्रहत्वेनोपलक्षणेन ग्रहाणामेव संयोगात्सम्मा-
ख्योक्ता तथाग्निदेवत्वत्वरूपेण तद्धितार्थेनैकदेवत्वस्यैव संयो-
ज्यकरणव्यवस्था युक्तत्वं सूत्रावयवव्याख्यार्थत्वमग्निनेति
७६०।४ स्य द्योतयितुमाह * यथैवहीति * ह्यप्रान्तोक्तेरुद्देश्यस्वरूपा
शङ्कानिरासप्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * उद्दिश्यमानन्तावा-
द्विदेवत्वसंयोगनिरासार्थं समन्वतत्वमात्रस्योपलक्षणत्वनिर-
भिधेयवाचिनार्थशब्देन तद्धितवाच्यस्य देवतात्वस्योपलक्ष-
ति सूचयितुमाह * न चेति * नन्वसम्बद्धस्याग्नेरुपलक्षण-
गात्सम्बन्धमात्रमपेक्षितत्वाद्वाह्यं तद्विशेषस्तु देवतात्वं तद्धि-
नपेक्षितत्वादग्राह्यमित्याशङ्क्य देवतात्वमेव प्रत्ययार्थत्वेन प्राध-
पलक्षणां प्रकृत्यर्थत्वात्त्वग्निरुपलक्षणविशेषणमित्याह * भव-
तिरिति * बहुकर्तृकं ऽपि सूत्रे प्रत्येकं कर्तृत्ववद्विदेवत्ये ऽप्यग्रेस्ताव-
त्त्वमस्येवेत्याशयेन कुन इति पृष्ट्वा तन्निरासार्थं यदधीत्यादिभा-
ष्यपर्यतो व्याचष्टे * याञ्चेति * एतदेवोपपादयति * नहीति *
कारणादग्नीषोमीय ऐन्द्राग्नौ वा नाग्नेयशब्देनोच्यत इत्यर्थः ।
त्वस्यासत्यामपि तद्धितेनोक्तौ तस्योपलक्षणमात्रार्थत्वाज्जात्य-
इत्याशङ्क्योपलक्षणां विना धर्मान्वयिनो ऽपूर्वसाधनविशेषस्योप-
तुमशक्यत्वान्नोपलक्षणास्याप्यनादरो युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वं
ङ्गस्योपलक्षणास्यापि देवतात्वस्य तद्धितवाच्यत्वादर्थेन स-
नोपलक्ष्यसम्बन्धोपपत्तेरित्येवं व्याख्यार्थं देवतालिङ्गस्य हीति
व्याचष्टे * तद्धितार्थो ऽत्रेति * लिङ्गस्यार्थेनेति सामर्थ्यवाच्यर्थ-
क्ता निरपेक्षतार्थसंयोगार्थव्याख्यार्थं पूर्वभाष्ये ऽनागतावेक्ष्यो-
निरपेक्षोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * आग्नेय इति * ह्य-
शिन्नमवद्यतीति सामान्यवाक्येन हविर्मात्रात्प्राशिन्नावदाने ऽ-
स्माद्धविः प्रदेशात्प्राशिन्नमवदेयमित्यपेक्षायां मस्तकाख्यप्रदेश-
शेषोपलक्षणार्थाग्नेयत्वोपलक्षणश्रुतिरित्येवं वैपम्योक्त्यर्थत्वेन
षणपूर्वमन्त्यसूत्रावयवव्याख्यार्थमथेत्याद्यनियम इत्यन्तं भाष-
ख्यातुमाह * यत्त्विति * मस्तकाविभागस्य भञ्जनस्फोटन

धीयंस्याग्नेयपुरोडाशविशेषे विधानार्थमेतद्वचनमिति वदता यदा-
 ग्नेयस्येति प्राशिन्नावदानान्तरप्रकरणप्राप्तमाग्नेयात्प्राशिन्नावदानम-
 नूद्य तन्मस्तकं विभज्येति वचनव्यक्तिर्व्याख्याता । प्राशिन्नमवधत्ती-
 ति सामान्यवाक्यात्प्राशिन्नावदानस्य साधारणता युक्त्युक्ते चतु-
 र्द्धाकरणस्यापि तं चतुर्द्धा कृत्वेति सामान्यवाक्यात्साधारण्यं शङ्कि-
 तुमाह * स्थित इति * द्विदेवत्ये तद्धितार्थो न सम्भवतीत्येवमुक्ते- ७६१२
 न न्यायेनाधिकरणे स्थिते उभौ बाविशेषादिति कात्यायनाख्यसू-
 त्रकृद्वाक्यबलात्प्रत्ययस्थीयते इत्यर्थः । कतस्यापत्यङ्गोत्रमित्यस्मि-
 न्नर्थे गगादिभ्यो यञिति यञं कृत्वा कात्यस्यापत्यं युवेत्यस्मिन्नर्थे
 यञिञोश्चेति फक्प्रत्यये तस्य चायनादिसूत्रेणार्थनादेशे कृते कात्याय-
 नस्येदमित्यस्मिन्नर्थे वृद्धाच्छ इति छप्रत्यये तस्येयंदेशे नाजादित्वा-
 त्फक्फिओरन्यतरस्यामिति फक् प्रत्ययस्य लुक्पक्षे कात्यं इति यकारा-
 रात्परतः छप्रत्ययप्राप्तावापत्यस्य च तद्धिते नातीति आकारादिव-
 र्जिते तद्धिते परेऽपत्यवाचिनेो यकारस्य लोपात्कातीयमिति रूपसि-
 सिद्धिः । न्यायविरोधात्कात्यायनीयवचनस्य बाधमाशङ्क्याबाधार्थं
 श्रुतिमूलतामाह * उक्तमिति * इह दर्शपूर्णमासंपकरणे श्रुति-
 र्दृष्ट्यर्थः । कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां पठेति तमिति । सामान्यश्रुतेर्वि-
 शेषश्रुत्याग्नेयमात्रविषयत्वेनोपसंहारात्साधारण्यानापत्तिरिति परि-
 हारमाह * अत्रेति * नित्योक्त्याऽनुपसंहारे विकल्पापत्तिरुपसंहा-
 रकारणत्वेन सूचिता । प्राशिन्नवाक्ये व्याख्यातेन परपदार्थान्वयवि-
 धौ श्रुतिबाधापत्तेर्विशिष्टावदानविध्यवंगमाद्विशेषशास्त्रत्वेन सा-
 मान्यशास्त्रोपसंहारकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * प्राशिन्नेति * वाक्या-
 न्तरात्प्राप्तेः प्राशिन्नावदानस्य विधातुमशक्यत्वाद् गुणमात्रार्थत्वा-
 वगतेर्विशिष्टावदानशास्त्रत्वाभावाच्चोपसंहारकत्वं सम्भवतीति परि-
 हरति * नेति * एतदेव विवृणोति * मस्तकमिति * पुरोडाशवाक्यस्यापि
 बर्हिःपत्वलक्षणगुणमात्रार्थत्वात्कर्ममात्रार्थत्वाद्वा चतुर्द्धाकरणवि-
 धायित्वाभावेऽविशेषशास्त्रत्वाभावाच्चोपसंहार्यत्वं स्यादित्याशङ्क्या-
 ह * इदं त्विति * कृत्वाशब्दोक्तायां चतुर्द्धाकरणभावेनार्थां गुणा-
 श्रुतेराख्यातोक्तायाश्च बर्हिःपत्वकरणभावनायाः प्राधान्यप्रतीतेः
 कृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वायोगाभिर्गुणत्वोक्तिः । शास्त्रान्तरी-

अस्याध्येतृभेदेन पुनर्वचनत्वस्य निरस्तत्वाच्छाखान्तरीयस्य च दूर-
स्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायोगात्सगुणश्रवणे ऽपि विधेयैव क्रिया दूरस्थस्य
प्रत्यभिज्ञाभ्युपगमे ऽपि त्वभ्यासेन क्रियाविधिः शक्यो वक्तुमिति प्रौ-
ढिप्रदर्शनार्थं पुनर्वचनोक्तिः । शाखान्तरीयस्य सामान्यस्याबुद्धिस्थ-
त्वेनोपसंहारायोगं शङ्कते * दूरस्थत्वादिति *

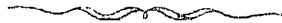
यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ॥

न्यायाद् दूरस्थो ऽभ्युपसंहारो नाशक्य इति परिहरति * नेति *
बृहत्श्लोकेन सामान्यन्यायमुक्त्वा तदुपजीवनेन दूरस्थस्या ऽपि सा-
मान्यस्य विशेषणोपसंहारसिद्धिमाह * तेनेति * येन कारणेन
दूरस्थस्या ऽपि योग्यत्वात्सम्बन्धो युक्तस्तेन कारणेन दूरस्थमपि सा-
मान्यं विशेषेण विना ऽनुपपद्यमानत्वाच्छाखान्तरीयविशेषं प्रति ग-
च्छति ततश्च श्रुतविशेषलाभे विशेषान्तरकल्पनायोगाद्विशेषशास्त्रेण
स्वविषयभूते विशेषे स्थाप्यते दूरस्थत्वे ऽपीति श्लोकार्थः । दूरस्थ-
योरभ्युपसंहारयोपसंहारकतावश्यम्बोक्तिभ्यामुक्ता युक्ता । सा-
मान्यशास्त्रस्य पूर्वालोचनायामुपसंहारसम्भवं ऽपि विशेषशास्त्रस्य
पूर्वालोचने सामान्यशास्त्रानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य तस्मिन्पक्षे विशे-
पान्तर्गतत्वेन प्राप्तस्य सामान्यस्य तदुरकालवर्हिःपत्वकरणवि-
धये ऽनुवादमाह * अथ वेति * वर्हिःपत्वकरणस्या ऽपि चतुर्धा-
करणवच्छेषप्रतिपत्त्यर्थमक्षाङ्गत्वेन चतुर्धाकारणाङ्गत्वाभावादङ्गा-
ङ्गिमावाया ऽनुवादायोगान्क्रमनिरपेक्षवर्हिःपत्वविधाचनुवादा-
नर्थक्यापत्तेः शाखान्तरप्राप्तचतुर्धाकरणा ऽनुवादाभ्युपगमे वर्हिः-
पत्वस्य शाखान्तरप्राप्तस्या ऽनुवादापपत्तेः न विधिः सम्भवती-
त्याशङ्क्य क्रयमात्रं तर्हि विधीयतामिति पक्षान्तरमाह * अथेति *
साधारणयाशङ्कापरिहारमुपसंहरति * अतश्चेति * मिथस्तपाम-
सम्बन्धादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य व्यवधारणकल्पनयास्यैकदे-
वत्वद्वित्वेत्यानामेकप्रकरणान्वये योजितस्य विरुद्धत्वोक्त्यै यद्येकाद्वि-
देवत्यानां मिथः सम्बन्धो न स्यात्ततो द्विदेवत्यस्या ऽपि लक्षणार्था-
भिगुणश्रुतिभेदेन त्वेनदस्तीत्येवं लक्षणार्थेति सिद्धान्तरसूत्रावयवे
ऽनुपपत्तस्य पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन योजनार्थं यदि सिचति भाष्यं

व्याचष्टे * यदि त्विति * उपलक्षणकार्ययोर्मिथो ऽस्मिन्धात्कार्या-
योगित्वेनोपलक्षणस्यानाहत्यतेत्येवं स्वमतेन व्यवधारणकल्पनां वि-
नैव पूर्वपक्षसूत्रावयवे व्याख्याते त्वाग्नेयत्वेन द्विदेवत्वस्योपलक्षयितु-
मशक्यत्वादानुपलक्षितस्य चाग्नेयशब्देन ग्रहीतुमशक्यत्वान्मिथस्तं-
पामसस्वन्धे ऽप्येकदेवन्यस्यैव लक्षणार्था ऽग्नेयत्वोपलक्षणश्रु-
तिरित्येवं लक्षणार्थेति सूत्रावयवस्य व्याख्यां सूचयितुमाह * य-
द्यपि चेति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमह-
माधवात्मजमहामोमेश्वरकृतौ तन्त्रवाचिकटीकायां
सर्वानवद्यकरण्यां न्यायमुधाख्यायां तृती-
यस्य प्रथमश्चरणः समाप्तः ।

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

बहिर्भ्यायः । लवनप्रकाशमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-

स्मादुत्पत्तिसम्बन्धो ऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

लिङ्गहेतुकस्य विनियोगस्य श्रुतिसापेक्षत्वाच्छ्रौतविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तायां सङ्गतिमाह * इदानीमिति * विशिष्टावृत्त्या विविधरूपविनियोगाभिधानाद्विनियोगप्रकारोक्तिः । सामर्थ्याख्यस्य लिङ्गस्य मन्त्रेष्विव द्वावदानाद्यङ्गभूनेषु रूपादिष्वपि विनियोजकत्वसद्भावात्तेष्वलिङ्गहेतुकविनियोगप्रकारचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याशङ्क्य मुख्यएव विनियोगो गौणो ऽपि चेत्येतत्प्रकारव्यतिरिक्तस्य लैङ्गिकविनियोगप्रकारस्याभावात्तस्य चार्थप्रत्यायनव्यतिरिक्तसामर्थ्यहेतुकत्वाभावान्मन्त्रव्यतिरिक्तस्य चार्थप्रत्यायनसामर्थ्याभावान्मन्त्राणामेव लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्ताविषयत्वं भाष्यकृतोक्तमिति दर्शयितुमाह * लिङ्गं नामेति * गौणार्थप्रत्ययस्य तर्हि मुख्यार्थप्रत्ययजन्यत्वेन मन्त्रे मन्त्रजन्यत्वाभावान्मन्त्रसामर्थ्यानुपपत्तेर्बहिर्मन्त्रस्य मुख्येष्वेव कुशेषु विनियोगो गौणेष्वपि वा कुशसदृशेषूलपाख्येषु सुगन्धादिषु तृणान्तरंश्चित्तं चिन्ता न युज्यतेत्याशङ्क्याह * तच्चेति * गौणस्यार्थस्याशब्दत्वे शाब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेर्गौणे ऽप्यर्थे शब्दव्यापारो ऽस्तीत्याशयः । कः पुनरिति भाष्यस्य गौणार्थाभावान्सन्देहायोगेनाधिकरणाक्षेपार्थत्वं सूचयितुमाह * तत्रेति * तत्सिद्धिसूत्रे गौणस्यार्थस्योक्तत्वाच्चेह तदभावाशङ्क्य युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्सिद्धीति * गौणत्वनिमित्तविशेषानवधारणे गुणस्वरूपसद्भावमात्रेण प्रकृतचिन्तासिद्धेरिह सामान्यतो गौणे ऽर्थे सिद्धे जहत्स्वार्थाभिधायित्वादिनिमित्तत्रयस्य वेदे ऽनुपपत्तेः प्रस्तरादिशब्दानां यजमानादिषु

गुणवृत्तिसिद्धौ लक्ष्यमाणगुणयोगवृत्तित्वरूपो गौणत्वयोगौ-
णत्वनिमित्तविशेषस्तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात इत्युक्ते तथाप्यजहन्त्या-
र्थाः सर्वा वृत्तय इति तत्सिद्धिसूत्रे अभिहितत्वादुपपदाधीनत्व-
दिषु चेद्वाशङ्क्यमानेषु पञ्चस्वपि गौणत्वनिमित्तेषु स्वार्थत्वाच्चेहो-
पपदाधीनत्वादिति निमित्ताशङ्का युक्त्याशङ्का स्वार्थाः सित्यागवृत्ति-
त्वमप्यर्थेन नित्यसंयोगादित्यत्रय सिद्ध तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात-
मित्युक्तमनो नैव गुणो नाम कश्चिदस्तीत्याशङ्का युक्तेतीति करणा-
र्थः । एवं सति तत्सिद्धिसूत्रं पश्चात्कार्यामित्याशङ्काह * अय-
मर्थत इति * वक्ष्यमाणगौणत्वसिद्धवत्कारेणापि निमित्तविशेषा-
स्त्किर्युक्त्याशयः । उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्र
चेति * शाङ्ख्यप्राणोपपदाधीनत्वादिनिमित्तान्निरासं विना
गुणयोगनिमित्तत्वात्सिद्धेरुपक्रममात्रत्वसूचनार्थम् * तत्र चेत्युक्त-
म् * उत्पत्युत्तयावगतिरुक्ता गुणादवगमनं गौणत्वे हेतुरित्यर्थः ।
शङ्काशयविवरणार्थं यद्येवमिति भाष्यं व्याचष्टे * ज्ञात्वादिभ्य
इति * कथं सर्वेषां शब्दाभिधेयतेत्याशङ्का निराकुर्वीशङ्कं व्याच-
ष्टे * परेति * पैङ्गल्यादिसामान्यस्य गुणत्वाभावाद्दिशेषस्य चाग्नि-
गतस्यान्यत्राभावाद्दिग्गुणयोगेन माणवकावगत्यनुपपत्तेरभिव्य-
ञ्जयतीत्यत्रत्वादेरसंवेगतत्वादग्निशब्दात्प्रतीयमानोऽर्थोऽभिधीयमा-
नत्वादन्येन प्रकारेणावगत्ययोगान्मुख्य इत्यर्थः । अन्यशब्दाभि-
धीयमानत्वापेक्षायामपि नित्यसापेक्षत्वाद् गतिशब्दसमासाविद्या-
तः । उपपदाधीनत्वादीनां निमित्तानां सिद्धान्तितोऽनिष्टत्वादुप-
न्यासपूर्वको निरासोऽनर्थक इत्याशङ्का गौणत्वनिरासायैकदेश-
कल्पनानि निमित्तान्याशङ्किता दूषयितुमुपन्यस्यतीत्याह * तत्रे-
ति * गौणस्य मुख्याद्विवकायेहोपपदाधीनप्रत्यक्षस्य लक्षणत्वेन
शङ्कनीयत्वाद्व्यापिनश्च धर्मस्यान्यतो व्यावर्त्तकत्वेन लक्षणत्वाद्-
ग्निरधीतइत्यादौ चोपपदाभावेऽपि गौणत्वप्रसिद्धेरुपपदाधीनप्रत्य-
यस्याव्यापित्वादर्थधर्मत्वाभावाच्च लक्षणत्वाऽनुपपत्तेरर्थेति भा-
ष्यमयुक्तमाशङ्काह * सर्वथेति * धर्मत्वाभावेऽप्यन्यतो व्या-
वर्त्तकत्वालक्षणत्वोपपत्तिः पूर्वाङ्गेनोक्ता उत्तराङ्गेन पराधीना श-
ब्दप्रवृत्तिर्येतिरिमन्नर्थे पराधीनप्रवृत्तिरित्यर्थधर्मस्य पराधीनप्रवृत्ति-
त्वस्य लक्षणतोक्ताग्निरधीतइत्यादावपि माणवकाद्युपपदस्यार्थप्र-
करणान्नित्यशब्देनाव्याप्तता परिहृता । नित्यशब्दार्थं व्याचष्टे * न
हीति * माणवके पैङ्गल्ये प्रत्ययो माणवकप्रत्ययः । एवमपि को
ऽत्र गुणो विवक्षितो यत्सम्बन्धाद् गौणत्वं स्यादित्याशङ्काह *

तदेव चेति* अग्न्यादिनाम्नां पैङ्गल्यादिप्रवृत्तौ माणवकादिपदान्तर-
स्य हेतुत्वेनानुग्राहकतयाङ्गात्तत्त्वं गुणत्वे ऽभिहिते कथं पादान्तरस्य
पैङ्गल्यादावग्न्यादिनामप्रवृत्तिहेतुत्वाशङ्का सामान्योक्त्या समाना-
धिकरणकृतोक्ताग्निशब्दस्य माणवकगतपैङ्गल्यादिवाचित्वाभावे मा-
णवकशब्दाग्निशब्दसमानाधिकरणयायोगात्पैङ्गल्यादिवाचिताग्निशब्द-
स्यावसीयतइत्याशयः । पदान्तरेण पदान्तरस्य स्वाभाविकशक्तिनाशेन
शक्त्यन्तरानुत्पादकत्वादुपपदापेक्षित्वे ऽपि मुख्यत्वानपायान्मुख्याद्वि-
वेकानापादकत्वेनैतल्लक्षणां नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे* नैतदिति*
स्वभावादेव पैङ्गल्ये ऽत्याग्निशब्द प्रति मुख्यत्वं लक्षणवाच्यत्वं नापे-
तमित्यर्थः । श्लाकं व्याचष्टे* यथैवेति* सम्बन्धानुभवजन्यसंस्का-
रसम्बन्धस्मृतिग्रहणायादिशब्द । नचासाधिति भाष्यं शब्दद्वयसमुदा-
यावयवत्वात्थं गुणशब्दात्प्रतीतेर्गौणत्वेवं गौणत्वलक्षणदूषणार्थत्वेन
व्याख्यातु लक्षणान्तरमुपन्यस्यति* अथेति* माणवकाग्निशब्दस-
मुदायावाच्यस्य पैङ्गल्यस्याग्निशब्दात्मकमवयवं प्रति गौणत्वार्थः ।
एतल्लक्षणदूषणार्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे* तदिति* श्लाकं व्या-
चष्टे* तत्रेति* उभयोरपि पैङ्गल्यपिण्डश्चरूपयोर्वाच्यत्वात्तुभाव- ७६५।४
प्यग्निमाणवकशब्दा प्रात्यात्मिकयोरर्थयोर्मुखादित्युक्ते ऽथे विष-
यगौणमुख्यादिवेकप्रस्तावाद्ये मुख्यत्वात्तां शब्दमुख्यत्वोक्तिरिति सू-
चनार्थनिकरणः । वाक्यार्थस्यैकं पदं प्रति वाच्यवाच्यवत्त्वात्मकगु-
णवशात्प्रतीतेर्गौणत्वेवं लक्षणान्तरापन्यासार्थमर्थति भाष्यं व्या-
चष्टे* इदानीमिति* सर्ववाक्यार्थानां तर्हि शब्दं प्रति गौणत्वाप-
त्तिरिति परिहारसूचनार्थम्* पूर्ववदेवेत्युक्तम्* एतल्लक्षणादू-
पणार्थं नैतदितिभाष्यं व्याचष्टे* तदिति* अग्निमाणवकशब्दाभ्या-
मग्निमाणवकत्वयोरभिधानात्तद्विशिष्टैः कार्योक्तिः सम्भवतीति वा-
शङ्काह* नत्विति* तच्छब्देनाग्निशब्दः परास्मृष्टः । पैङ्गल्यस्य तर्ह्यग्निश-
ब्दवाच्यत्वात्पदार्थत्वोपपत्तौर्वाक्यार्थत्वसम्भवाद्युच्येत ततो वा-
क्यार्थता भवेदित्यनेनावाच्यत्वात्पैङ्गल्यस्य वाक्यार्थत्वनिरासो न
युक्त इत्याशङ्काह* नचेति* वाक्यार्थत्वनिरासमुपसंहरति* तस्मा-
दिति* गौणमुख्यविभागादावसिद्ध्युपसंहारार्थन्तदेवमिति भाष्यं
व्याचष्टे* तेनेति* पैङ्गल्यस्य शब्दावाच्यत्वोक्तेष्वविरोधमाश-
ङ्काह* माणवकस्येति* मन्दप्रसिद्धत्वात्मक गौणलक्षणोपन्या-
सार्थं तथेति भाष्यं मन्दप्रसिद्धस्य गुणादवगतत्वाभावेन गौणता-
दवाच्यत्वायोगादयुक्तमाशङ्का मन्दप्रसिद्धस्य मन्दप्रयोगविषयभू-
तस्य वाक्यार्थस्यापपादनं विना निश्चेतुमशक्यत्वादुपपदस्यैवात्रापि

पक्षद्वये ऽनुग्राहकत्वेनाङ्गत्वाद् गुणता विवक्षितेति सूचयन् व्याचष्टे
 * अथेति * यथा मन्दप्रसिद्ध्या कृतमुपपदस्याश्रयण च यथा च
 सुष्ठु प्रसिद्ध्या कृतमनाश्रयण ततएव दर्शयतीति मन्दप्रसिद्धत्वस्यो-
 पपदाश्रयणमिति तत्त्वोक्त्या मन्दप्रसिद्ध्यर्थे प्रतीतावुपपदस्यानुग्रा-
 हकत्वाद् गुणत्वसूचिते कथं तर्ह्युपदाधीनत्वपक्षात्पक्षान्तरतेत्याशङ्क्य
 मन्दप्रसिद्धौ सन्तमप्युपपदव्यापारं लक्षणत्वेन * मुक्त्वेयुक्तम् * ए-
 तल्लक्षणदूषणार्थमिदमपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ज्ञानस्य
 निरवयवत्वात्स्वतो न्यूनातिरिक्तत्वाभावे ऽपि ज्ञानरूपवदुत्वाभ्यां
 न्यूनातिरिक्तत्वसम्भवमोशङ्क्य ज्ञानरूपत्वात्संख्यातो ज्ञानाल्पत्वे ऽपि
 मान्द्याप्रसिद्धेर्निरवयवत्वेन च स्वरूपपरिमाणाल्पत्वायोगान्निरव-
 यवसामान्यमात्रविषयत्वेन च शब्दस्य ज्ञानस्य विषयात्परिमाणत-
 या ऽप्यल्पपरिमाणयोगान्मान्धार्योगसूचनायाञ्जस * इत्युक्तम् *
 अल्पप्रयोगित्वात्संकललक्षणोपन्यासार्थमथेति भाष्यमल्पप्रसिद्ध-
 त्वलक्षणात्प्रयोगित्वलक्षणस्य मूलभूतत्वेन विशेषं दर्शयन् व्या-
 चष्टे * इदानीमिति * एतच्च लक्षणदूषणार्थेनैतादिति भाष्यं व्या-
 चष्टे * तदिति * पुनः शब्देन सामर्थ्यनिमित्तप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्य
 मुख्यत्वे ऽप्यर्थस्य गौणत्वानिरासः । प्रकृतं कथं सिद्धेदित्याशङ्क्य श-
 ब्दस्य मुख्यत्वे ऽर्थस्यापि मुख्यत्वापत्तिरिति परिहारार्थत्वेनातः सो-
 ऽपीति भाष्यव्याख्या सूचिता । यथा च तद्यथा गवादिशब्दानां पृ-
 थिव्यादिरित्यनेनोपपदधीनत्वस्येति व्याप्तिर्दायिता तथास्य प्रसिद्धि-
 प्रयोगयोरपि दर्शयितव्येत्याह * इहापि सेति * अतिव्याप्तिमेव
 दर्शयितुं वृद्धश्लोकं पठति * तथा चाहेति * परकल्पितेषु गौणत्व-
 लक्षणेभु मुख्याद्विवेकानापादकत्वेन दूषितेषु वाच्यगुणयोगेन प्रती-
 यमानत्वात्मकविवेकापादकलक्षणोक्त्यर्थमत्रत्यादि भाष्यं तात्पर्यतो
 व्याचष्टे * इदानीमिति * अग्रेस्तावदभिधानमित्युत्कृष्य तावच्छब्दो
 व्याख्येयः । अग्निवत्पैङ्गल्यस्य माणावके च पैङ्गल्यान्वयस्याप्यभि-
 धानमस्त्वित्याशङ्क्याग्निसम्बन्धादेव परिशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतेरभि-
 धेयतामुक्तामाकृत्यधिकरणन्यायेन दृढयितुम् * व्यक्तिवदिन्युक्तम् *
 परगुणानां परशक्यतां परगुणानां चेति वार्तिकोक्तां परिहर्तुमाह
 * सन्नि चेति * गुणव्यक्तीनां परत्राभावे ऽपि सामान्यानि पर-
 त्त स तं त्युक्ते तत्सद्भावं द्रढयितुं चित्रादौ यत्तु सादृश्यं सामान्य
 तत्र किं भवेत् तत्रापि पृथिवीवर्णसंस्थानादिसमानतेति प्रश्नोत्तर-
 रूपोपमानवार्तिकोक्ततोक्ता । गुणयोगनिमित्तवृत्तित्वात्मकगौणत्व-
 लक्षणव्युत्पादनस्य वेदे गौणत्वसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थमेवमिति भाष्यं

दर्शपूर्णमासयोस्तृणसदृशाभावात् कुशाविषयस्तृणशब्दो न कुशस-
दृशसुगन्ध्यादितृणान्तरोलपराजिस्तरणार्थविषयस्तृणसदृशशब्द इ-
त्येवं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । गौणमुख्यविभागोक्तेरधिकरणारम्भ-
सिद्ध्यर्थोत्तथै तदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सु-
खग्रहणार्थं गौणत्वलक्षणानि सङ्गृह्णाति * एते चेति * स्वार्थं जहा-
तीति जहत्स्वार्थोऽर्थान्तराभिधायी च तस्य भावो जहत्स्वार्थाभि-
धायित्वं गुणिरूपगत्यादिस्वार्थत्यागेन गुणरूपे पैङ्गल्यादौ वृत्तिर्गौ-
णत्वे कारणम् अग्न्यादिजातिपैङ्गल्यादिगुणसङ्गतोऽग्न्यादिशब्दवा-
च्यः सञ्जातिरहितगुणमात्रे शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणम् । अ-
ग्न्यादिशब्दवाच्यस्याभिवादेर्माणवकादावग्न्यादिगुणदर्शनेन कल्प-
नागौणत्वकारणममाणवकाद्युपपदसहायस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्ग-
ल्यादौ वृत्तिरङ्गाख्यगुणभूतोपपदाधीनत्वाद् गौणत्वकारणमभिर्मा-
णवक इत्यादिशब्दस्यावयवार्थानपेक्षवर्णसमुदायरूपेण पैङ्गल्यादौ या
प्रसिद्धिस्तस्याभावं समुदायावयवभूतस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ
समुदायावयवभूतत्वाख्यगुणवत् । प्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणं
पैङ्गल्यादेरग्निर्माणवक इत्यादिवाक्यार्थत्वमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ
वाक्यवयवत्वाख्यगुणवत्त्वाद् गौणत्वकारणमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्या-
दावकल्पश्रोतृप्रसिद्धत्वमङ्गाख्यगुणभूतोपपदापेक्षत्वप्रतिनिमित्तादौ-
णत्वकारणम् । यस्मिन् पैङ्गल्यादावग्न्यादिशब्दस्यालपैर्वक्तृभिः प्रयो-
गः सोऽल्पप्रयोगी तस्य भावोऽल्पप्रयोगिताऽल्पसिद्धत्ववद्गौणत्वका-
रणम् एतान् गौणत्वकारणपक्षान्निरस्याग्न्यादिशब्दवाच्येनाभिवादि-
नाग्न्यादिगुणस्य पैङ्गल्यादेर्लक्षणा माणवकादावग्न्यादिगुणवत्यग्निश-
ब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद्गौणशब्दवाच्यरूपगौणत्वकारणत्वेन साधितेति न-
वानां मध्ये युक्तायुक्तपक्षविवेकायोक्तं किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं
व्याचष्टे * तत्रेति * सकृदाम्नातस्य मन्त्रस्यावृत्त्यनापत्तिः साक्षान्मुख्ये ७६७।१
विनियोगस्य मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमावृत्त्यविरोधोत्तथै
परार्थत्वादित्युक्तं मुख्यविनियोगेन कृतार्थस्य गौणे विनियोजकश्रु-
त्यकल्पनादुभयाङ्गत्वायोगमाशङ्क्यानेन मन्त्रेण यदभिधातुं शक्नुया-
त्तदभिधेयादिति गौणमुख्यसाधारणश्रुतिकल्पनेनोत्तथै नित्यशब्दः
अप्राकरणिकेऽपि तर्हि विनियोगापत्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणावग-
तसामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वाल्लिङ्गस्याप्रकृते विनियोजकत्वायोगोक्त्यै-
व प्रकृते गौणे मुख्ये च * प्रयोगितेत्युक्तम् * संस्कारत्वादि-
ति सूत्रस्य शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * एवं
चेति * प्रकरणवच्चोदकोऽप्यनुग्रहीतव्य इत्याह * तथेति *

अद्विषिशब्देन दृश्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या वेदामिधानाद्वैदिकं मन्त्ररूपमा-
 र्षशब्देनोक्तम् । औत्पत्तिकेन प्रथमावगतेन मुख्येनैवार्थेन मन्त्राणां
 सम्बन्ध इत्येवं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थमध्यमसूत्रावयवव्याख्यार्थत्वेन
 स्पष्टत्वात्मुख्य एव चेति भाष्यमव्याख्याय हेत्वर्थत्वेनाद्यावयवव्या-
 ख्यार्थं प्रकरणे हीत्यादिभाष्य प्रधानैकवाक्यतां विनाप्यभिधेयार्थ-
 त्वोपपत्तेः प्रधानैकवाक्यतोत्तानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुशेषत्वो-
 त्त्यर्थत्वेनार्थत्वं सूचयन्सूत्रावयवपाठपूर्वं व्याख्यातुमाह * एवमि-
 ति * मुख्यार्थप्रत्यायनद्वारा गौणे ऽपि शक्युपपत्तेर्गौणमुख्यसाधार-
 णैकविधिनियोजकश्रुतिकल्पनेनाविशेषादुभयत्र विनियोगं न त्विति
 भाष्येणाशङ्क्यानुष्ठेयत्वेनावगते पदार्थं स्मारकापेक्षिणि लिङ्गेन मन्त्र-
 विनियोगादन्योन्यानपेक्षाणां च पदार्थानामनुष्ठेयत्वावगतेरन्योन्यान-
 पेक्षाणामेव स्मारकापेक्षत्वात्प्रत्येकमेव पदार्थेषु मन्त्रविनियोजिकायां
 श्रुतौ कल्प्यायां मुख्यप्रत्यायनं विना गौणप्रत्यायनाशक्तेर्मुख्यप्र-
 त्यायनाशक्तेर्मुख्यविषयविनियोजकश्रुतिकल्पनां विना गौणविषय-
 श्रुतिकल्पनायोगान्मुख्यविषयश्रुतिकल्पनायाः प्राथम्यावगतेर्मुख्य-
 विनियोगेन मन्त्रस्य नैराकाङ्क्षात् गौणे मन्त्रविनियोजककल्पना
 न युक्तेत्येवं परिहारार्थतया मुख्येनार्थेन गौणतार्थप्रत्यायनवेलायाम-
 पि मन्त्राणां प्रत्याय्य प्रत्यायनलक्षणा संयोगादित्येवमन्त्यावयव-
 व्याख्यार्थं सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मुख्येन चेति * गौणेन
 कृतार्थत्वाच्च मुख्ये श्रुतिकल्पनेत्येवं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य निरस्य
 श्लोकोक्तं व्याचष्टे * अपि चेति * अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रो
 ऽभिधानवाची स्यादिति द्वितीयमन्त्राधिकरणसूत्रन्यायेन सामर्थ्या-
 धीनत्वाच्छ्रुतिकल्पनस्य मुख्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगतस्तत्रैव श्रुतेः
 प्राक्कल्पत्वाद् गौणे तु सामर्थ्यस्य मुख्यसामर्थ्यपूर्वकत्वाच्च वैपरी-
 त्याशङ्क्या निरासाशयः एतदुपपादनार्थेन नित्यसंयोगादित्यनेना-
 जहन्स्वार्थता गौणवृत्तेरुक्तेति सूचनार्थम् * यदीत्युक्तम् * मु-
 ख्येनैवार्थेनोपायान्तरनिवृत्त्या मन्त्राणां स्मृत्युपायत्वेन नित्यसंयोगा-
 त्प्रकरणास्नानार्थवत्त्वोपपत्तेर्गौणस्मृतावुपायान्तरनिवृत्त्यशक्तेः सा-
 मर्थ्यप्राप्तोपायान्तरनिवृत्त्यशक्तेः सामर्थ्यप्राप्तोपायान्तरबाधापादक-
 गौणविनियोगायां तात्पर्यतया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्यवयवस्था-
 न्यथाव्याख्यार्थमपि च गौणस्येति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति *
 मुख्यविनियोगेन मन्त्रपाठस्य कृतार्थत्वे ऽपि मुख्यद्वारा गौणप्रत्याय-
 नार्थं गौणां ऽपि मन्त्रो विनियोज्य इत्याशङ्क्योपायान्तरेणापि गौण-
 प्रत्याश्रनोपपत्तेर्मन्त्रनियमो न युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन यदि गौ-

णप्रत्यायनस्य नित्यं मुख्येनार्थेनोपायोपेयत्वलक्षणः संयोगो भवेत्त-
तो मुख्यद्वारो मन्त्रस्य गौणे ऽपि विनियोगः स्यान्न त्वेतदस्तीति
व्यवधारणकल्पनया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्ययवस्यान्यथाव्याख्या-
मपि च यो गौण इत्यादि मुख्य एव विनियोग इत्यन्तं भाष्यमवय-
वशो व्याचिख्यासुः प्रत्याययतीत्यन्तं तावद्व्याचष्टे * अपि चेति *
सच्चेदित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * यदित्युत्तरभाष्यं
व्याचष्टे * नेति * अथेत्याद्याशङ्कोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * पाक्षिक- ७६८।१
त्वे ऽपीति * यदेति प्रकृतसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * नित्यमि-
ति * उपायान्तरेण गौणप्रतीतिसिद्धावपि मन्त्रस्मारितस्याभ्युद-
यकारित्वाद् गौणे ऽपि मन्त्रविनियोगो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थे-
त्वेन साधनविशेषानपेक्षणार्थस्मृतिमात्रेण प्रयोजनभूतनार्थानुष्ठातुः
संयोगाच्च मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थे-
न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मन्त्रात्मनानर्थक्यपरिहारार्थं
मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थेन मन्त्रस्य
स्मार्यस्मारकत्वसंयोगमात्रादात्मनार्थवत्त्वापपत्तेर्न गौणस्य मन्त्र-
स्मारिततादरणीयेत्येवमवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनैव पञ्चम-
व्याख्यार्थमथापीति भाष्यं व्याचष्टे * मन्त्रति * पञ्चस्वपि
व्याख्यासु सकृत्सूत्रं योजयति * तेनेति * नित्योपपादनायाव्य-
भिचारितोक्ता *

संस्कारत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

भाष्यव्याख्यार्थे सूत्रं योजयति अचोदित इति *
लिङ्गेन प्रकरणबाधस्यादोषत्वोक्त्यर्थतया न च कश्चिदिति
भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गेन चेत्युक्तं कर्मान्तराङ्गत्वे
ऽपि तर्हि प्रमाणाभावादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * कथं
पुनरिति * वैदिकत्वसामान्योपस्थापितवैदिककर्मन्तराङ्गत्वं
सन्निधानाख्येन पञ्चमप्रमाणनाशङ्काहवन्तीयादिवत्सामान्यतः कर्मा-
ङ्गत्वानवगमात्सामान्यमात्रेणानाकाङ्क्षिता कर्मविशेषाङ्गता बोद्धुमश-
क्येति परिहारसूचनार्थं वैदिकोक्तिः । कर्मानङ्गत्वे ऽपि लिङ्गादेव-
ताङ्गत्वं भवतीत्याशङ्काह * कथं चेति * कत्वङ्गभूते ऽर्थे सा-
मान्यतो मन्त्रविनियोगाभावे कर्मापूर्वसाधनत्वापेक्षायां विनियोगा-
पत्तेर्नैफल्यप्रसङ्गान्न लिङ्गमात्रादङ्गत्वं सम्भवतीत्याशयः । परिहर-

(१) अवयवादारण्येनैव व्यवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनान्यथा व्याख्यायमानेन च
विभाष्य * व्याचष्टे नचेति * इति २ पु० पा० ।

ति * तदिति * पूर्वाद्धं व्याचष्टे * यागेति * उत्तराद्धं
व्याचष्टे * तत इति * चोदकानुग्रहशङ्कोत्तरवे तु विकृता-
वचोदिते ऽग्न्यादावग्न्यादिशब्दो यत्र भवति तत्तथा युक्तमित्येवं
सूत्रयोजना स्पष्टवान्न कृता ।

गार्हपत्यन्यायः । इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्य

विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते विनियो-
जकश्रुतिसहायतापि गौणसामर्थ्यस्य न सम्भवतीति प्रसक्तं
७६९।१ स्यापवादायैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * अपवाद इति *
निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वारूपा अभिचष्टे शचीभिः । देव इव
सविता सत्यधर्मैन्द्रो न तस्यौ समरे वसूनामित्युपमार्था येन कार-
णोपमानतया ऽस्मिन्मन्त्रे निर्देशादप्राधान्यात् गतेर्धरो ध्रुवः तथा
सोम आपश्चैवानिलो ऽनलः प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो ऽष्टौ प्रकी-
र्त्तिता इत्यनलशब्दाव्यस्य वाग्नेर्वसुत्वस्मरणानुक्तानां मध्ये ऽग्नि-
र्वा नाम वसुरिन्द्र इव सङ्गमे स्थितवानित्यग्निस्तुतिप्रतीतेर्वसूनां पा-
वकश्चास्मीति चाग्नेरेव वसुश्रेष्ठत्वस्मरणानुक्तसमीपे ऽन्येषां वसूनां ग-
मनाद्वसुसङ्गमनत्वेनाप्यग्नेरेव स्तुतिप्रतीनेर्नैयमृगैन्द्रित्वेनोदाहार्येत्या-
शङ्क्याह * निवेशन इति * बलाबलाधिकरणे श्रुत्या लिङ्गबाधस्य व-
क्ष्यमाणत्वान्मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यानालोचनेनैन्द्रयेति देवतातद्धित-
श्रुत्यैन्द्रप्राधान्यावगमाद्रामरावणयोरिवेति वक्ष्यानन्यचरितत्वेनेन्द्र-
स्यापीन्द्रोपमानरूपस्तुतिसम्भवादैन्रीत्वेनैपोदाहनेत्याशयः । विज्ञा-
यतइति कृत्यैतदुदाहरणं युक्तमित्यध्याहारेण ग्रन्थो योज्यः । मन्त्रस्व-
रससामर्थ्यालोचनेन च पूर्वपक्षकरणे बलाबलाधिकरणवादिहापि
कदा चनस्तरीरसीत्यृचः शाखान्तरपठिताया उदाहार्यत्वापत्तेस्त-
द्धितश्रुत्यालोचनयैवेह पूर्वपक्ष इत्यपौरुक्त्यसूचनायाह * केषां चि-
त्विति * असमर्थविनियोगाशक्तेः श्रुत्या सहायत्वेनापेक्षित साम-
र्थ्यं किं मुख्यमेव सहायतामश्नुते । गौणमपि चेति सन्देहो भाष्यो-
क्तसन्देहस्य हेतुरिति सूचयितुमाह * तत्रेति * कुतः पुनरित्या-
द्याश्लेषपूर्वकसन्देहसमाधानार्थं भाष्य शब्दवस्तुविसंवादात्सन्देहो
घटनीय इत्येवमर्थत्वेन तात्पर्यतत्तावद्वाचष्टे * सत्यपि चेति * न-
च्चारुणवन्मन्त्रस्य कथं चिदपि शक्तिर्वक्तुं शक्या यतस्तन्निर्णये-

नैव निर्णयः स्यादित्याह * तत्रेति * प्रमाणान्तरेणेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरतावगमिष्यतइत्याशङ्काह * नहीति * तात्पर्यतो व्याख्यानं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यङ्गीत्यवयवं तावद्व्याचष्टे * अभिधानं चेति * नापस्थानमन्त्रचोदितं किं त्वभिधानमपीति चकारेण वदता वचनेनाभिधानेनोपस्थानमित्युक्तं विनाप्युपस्थानमभिधानसम्भवादाभिधानपरतया नापस्थानमाद्विषयेत्याशङ्का संस्कियते पूज्यते ऽनेनेति संस्कारशब्देनापस्थानस्य सम्पूज्यार्थनायामुक्तायां कथं-तर्ह्यभिधानार्थनेत्याशङ्काभिधानस्य स्तुतिरूपपूजात्मकत्वेनैकपदैस्तु-ह्ययोगाद्वाक्योक्त्योपपादिते सम्बन्धभाष्यव्याख्या सूचिता कथमात्मनेपदादभिधानार्थतावसीयतइत्याशङ्कापान्मन्त्रकरणादित्युपपूर्वा-त्तिष्ठतेमन्त्रकरणके ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदस्मृतिमालोक्य तिष्ठतिना मन्त्रकरणस्य व्यापारस्याभिधाने ह्यात्मनेपद भवति नचाभिधानत्वमनपेक्ष्य व्यापारान्तरे मन्त्रः करणमित्युक्तम् । नचेत्याद्याशङ्क्यन्तं भाष्यावयवं व्याचष्टे * नेति * उपपूर्वस्यापि तिष्ठतेलोकं ऽभिधानं वाचित्वाप्रसिद्धेः फलभोक्तृत्वयोग्यताधानार्थानां यजमानसंस्काराणां यागकार्यभोक्तृत्वयोग्यतोत्पादनाद्यागाङ्गत्ववत्समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वे सति समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वकल्पनान्मन्त्रकरणकत्वोपपत्तौ प्रसिद्धसमीपस्थानवाचित्वत्यागायोगादभिधानार्थसमीपस्थानवाचित्वेनोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदमवगम्यते न तु समीपस्थानवाचित्वत्यागेन वाचितेति सूचनायोपस्थानोक्तिर्गार्हपत्यस्य समीपस्थानं कर्मत्वसम्भव ऽप्यभिधानकर्मत्वोक्त्यर्था प्रकाश्यत्वोक्तिः एतदभिधानाप्रयोजनसमीपस्थानरूपमुपस्थानं गार्हपत्यसयोगार्थमित्यनवगमे ऽपि तद्धितद्वितीययोर्विप्रतिपत्तौ तद्धितः समञ्जसो द्वितीया वेति सन्देहात्कैमर्थ्याशङ्का जायते न तु गार्हपत्यार्थत्वं निश्चीयतइत्येवं व्याख्या तत्रेत्यनेन सूचिता । अनीप्सिने ऽपि द्वितीयास्मृतं गार्हपत्यस्याङ्गत्वेनान्वयसम्भवाद्विरोधपरिहारमाशङ्का सत्कधिकरणे ऽनीप्सितत्वस्य द्वितीयावाच्यत्वनिषेधाद्विरोधसमर्थनार्थं गार्हपत्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * कथमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * अविवाक्षिनेप्सितार्था वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थं वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थवाचित्वाभावे ऽपि वाच्येनेप्सिततन-

(१) गार्हपत्यवाचित्वानवगमे ऽपि अनेनैव शास्त्रेण तद्वाचित्वावगमाच्छक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सधन्यस्याशास्त्रहेतुकतीक्षा शास्त्राद्याचवाचकलक्षणसधन्यानवगमे ऽपि गुणवृत्त्येन्द्रशब्दस्येति १ पु० पा० ।

अत्वात् कर्माख्यकारकविशेषेण क्रियासम्बन्धात्मककारकसामान्य-
लक्षणाद्वाराधिकरणादिकारकविशेषान्तरलक्षणाशयत्वेन व्याच-
ष्टे * सक्तुवदिति * गार्हपत्यदेशे स्थित्वा ततो निर्गत्य चन्द्रमुपति-
ष्ठेति विध्यर्थसूचनायाधिकरणमपादानं चादीयते लक्ष्यते ऽनेनेति व्यु-
त्पत्त्या कारकत्वं सामान्यस्यादिशब्देनोक्तत्वादधिकरणापादानादि-
लक्षणं कारकत्वसामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाण-
पक्षापेक्षया भाष्ये वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणापादानादि-
लक्षणं कारकत्वं सामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणप-
क्षापेक्षया भाष्ये वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणावृत्तिरयुक्ते-
त्याशङ्काह * शक्नोति हीति * तद्धितश्रुत्यैवेन्द्रप्राधान्यावगमे
तस्याश्च मुख्यत्वेन लक्षणावृत्त्ययोगात्पश्चाच्छ्रुताया द्वितीयाया एवं
तद्धितश्रुतिविरोधात्लक्षणावृत्तिरयुक्तेत्याशयः । अधिकरणादिरूप-
कारकविशेषलक्षणा भाष्ये कस्मान् नोक्तेत्याशङ्का न्यायलङ्घनार्वादिति
सूचयितुमाह * तत्र चेति * यद्वेति भाष्यं गार्हपत्यशब्दो गार्हप-
त्यगुणयज्ञसाधनत्वसम्बन्धाद् गृहपतेर्यजमानस्य देवता भूता वे-
त्यवयवसम्बन्धाद्वेन्द्रलक्षणार्थः सन्निधिताख्यमुपस्थानं प्रतिप्राधान्ये-
न विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यशब्दविशिष्टमप्युपस्थानमिन्द्रार्थमेव
कार्यं चेन्द्राख्यस्य गार्हपत्यस्यासंनिधानात्समीपस्थानपूर्वकार्माभिव्रान-
कर्मत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । पुराणतिहासेषु इन्द्रस्य आची-
दिकपालत्वस्मृतेः प्राच्यां च दिश्यैन्द्रीत्वव्यपदेशात्प्रादेशाभिमुख-
स्थाने देशद्वारेन्द्रस्य सामीप्यविशेषणत्वोपपत्तेरित्येवं व्याचष्टे *
यद्वेति * पूर्वभाष्ये द्वितीयायाः क्रियासम्बन्धाख्यकारकत्वसामा-
न्यमात्रलक्षणार्थत्वे ऽभिहिते यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यस्य द्वितीयो-
क्तकर्माख्यकारकविशेषलक्षककारकत्वसामान्यरूपेण क्रियासम्बन्धा-
न्निर्विशेषसामान्यायोगेन कारकविशेषापेक्षायां द्रव्यकर्मसंयोगन्या-
येनाधिकरणतया ऽपादनतया चाङ्गत्वेन विशेषणं गार्हपत्यस्तस्मा-
द् गार्हपत्याङ्गकमुपस्थानमिन्द्रप्रधानकं कार्यं गार्हपत्यस्य च दाहक-
त्वात्स्वतो ऽधिकरणापादानत्वायोगे ऽपि समीपदेशद्वाराधिकरण-
त्वेनापादनत्वेन वा विशेषणत्वं भविष्यतीत्येवं व्याख्यान्तरसूचना-
र्थः केचिच्छब्दः । कारकान्तरलक्षणेन्द्रलक्षणार्थत्वपक्षयोर्विवेकमा-
ह * एतदिति * इन्द्रलक्षणार्थत्वे प्रधाननुगुणत्वापत्तेरपरितो-
षात्स्वमतेन धातुस्वरसोक्तसमीपस्थानमात्ररूपमुपस्थानं प्रति प्राधा-
न्येन गार्हपत्यशब्दो विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यप्रधानकमुपस्थानमिन्द्रप्र-
धानार्थं कार्यं गार्हपत्यस्यैव च सन्निहितदेशत्वात्समीपस्थानं प्रति

कर्मत्वेन विशेषणतोपपद्यते नत्वसन्निहितस्येवं व्याख्यातुमारभते *
 अथ चेति * आत्मनेपदधातित्वाभिधायित्वं विशिष्टसमीपस्थानरूप- ७७०।१
 धात्वर्थनिरासार्थेन मात्रशब्देन समीपस्थानमात्रमनेनोपस्थानशब्देनो-
 क्तमित्युक्तम् * एवं च सत्यभिधाने मन्त्रस्य करणत्वात्समीप-
 स्थाने च गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रियाविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्द-
 योरविरोधो भवतीत्याह * एकेति * एकेन धातुनैकस्यैव व्यापा-
 रस्योक्तत्वात् भिन्नव्यापारविषयत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * द्वौ
 चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानवद् गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रि-
 यविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरविरोधो भवतीत्याह * एकेति * ए-
 केन धातुनैकस्यैव व्यापारस्योक्तत्वात् भिन्नव्यापारविषयत्वं सम्भ-
 वतीत्याशङ्क्याह * द्वौ चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानमात्मनेप-
 दाख्यप्रत्ययानुगृहीतया प्रकृत्या प्रकाशनमित्येवं द्वौ व्यापारावु-
 पात्तावित्यर्थः । अस्मिंश्च व्याख्याने द्वितीयाप्रतिपदिकयोर्द्वयोरपि
 श्रुतिवृत्तत्वादयमेव परिहारो ऽभिमतो न तु पूर्वो द्वितीयाया लक्षणावृ-
 त्तिवादित्याह * तत्रेति * व्याख्यानस्याधिकरणत्वस्यापादन-
 त्वे वा समीपस्थानानपेक्षप्रकाशनं प्रत्ययोगात्समीपस्थानान्विते प्रका-
 शनइत्यर्थः । शुद्धधातुवाच्यत्वात्समीपस्थानमात्रं धात्वर्थो विवक्षितः
 समीपस्थानपूर्वकप्रकाशनमात्मनेपदाख्यप्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्य-
 त्वात्प्रत्ययार्थो विवक्षितः । एवं चास्मिन्पक्षे विध्यर्थो भविष्यतीत्याह *
 एतदिति * प्रकाशनस्य प्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्यत्वात्प्रत्ययार्थतया
 प्राधान्याद् गार्हपत्यस्यापि प्रकाशनमेव प्रति कर्मेतेत्याशङ्क्य समी-
 पस्थानस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन प्रकाशनेनाङ्गतया सम्बन्धा-
 दानर्थक्यतद्दङ्गन्यायेन प्रकाशनान्वयायोग्यं कर्म समीपस्था-
 ने ऽवतरतीत्येवं निरासार्थत्वेन सम्बन्धादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे
 * यद्यपि चेति * मुख्यमेवेति भाष्यं पूर्वपक्षोपसंहारार्थत्वेन व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्तमाह * एवमिति * वचनशतेनाप्य-
 शक्यविनियोगायोगाद् गौणशक्त्याश्रयणं तु मुख्यैन्द्रिशब्दानुरोधेन
 गार्हपत्यशब्दस्य गुणवृत्त्येन्द्रपरत्वावगमान्नायथार्थं विनियोगः स-
 म्भवतीत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * निवेशनः सङ्गमनो वसू-
 नामिति गार्हपत्यमुपनिष्ठनइति एतावताग्विशेषविनियोगसिद्धेरै-
 न्द्रीशब्दस्यानुवादत्वादिन्द्रशब्दवन्मन्त्रविषयत्वोपपत्तेर्विध्यर्थत्वे ऽपि
 चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनविध्यर्थत्वादैन्द्रीशब्देनैव मन्त्रे गौणता-
 - अत्रित्याशयेनोत्तरमाह * गौणत्वमिति * ऐन्द्रिशब्दस्यानुवादत्वे-
 नेन्द्रप्राधान्यामभिधायित्वाद्विध्यर्थत्वे ऽपि चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यं प्र-

काशयेदित्येवमर्थत्वेनैन्द्रीशब्देनैव मन्त्रे गौणताश्रयणाद्गार्हपत्यशब्द-
स्य तद्विरोधानुपपत्तेर्मन्त्रब्राह्मणयोरैवान्न विरोधो वाच्यः यत्र च
मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे कचिदन्यतरत्र गौणताश्रयणीया ऽऽपद्यते तत्र
मन्त्राणां गौणता युक्तेति मन्त्रस्य लिङ्गरूपत्वाद् ब्राह्मणस्य च श्रु-
तिरूपत्वाद्वाक्यरूपस्यैव तु मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुच्चाहेति ब्राह्मण-
स्य प्रशास्तर्यजेति मन्त्रलिङ्गेन बाह्याऽनुपगमाच्छ्रुतिलिङ्गाधिकरणे-
नैव मन्त्रे ब्राह्मणविरोधे मन्त्रगौणत्वस्य सिद्धत्वाद् गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्यो-
र्विरोधायोगेन मन्त्रब्राह्मणविरोधमापाद्य श्लोको व्याख्येयः । आ-
पाद्योक्तिसूचितं गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्योरविरोधं तावद् द्योतयितुमाह *
गार्हपत्यस्तावादिति * मुख्यैन्द्रीश्रुतिविरोधे सत्युपसर्जनभूते स-
मीपस्थाने कर्मत्वस्यावतरणीयत्वात्प्रधानभूतप्रकाशनसम्बन्धाभिधा-
ननावतारणोक्त्यै गार्हपत्यः प्रकाशयिष्यतइति चेन्द्ररूपेण गार्हपत्य-
प्रकाशनीयत्वोक्त्यै विरोधाभावो द्योतितः । एवं चैन्द्रीश्रुत्यैव म-
न्त्रस्यामुख्ये ऽर्थे विनियोगादविरोधः सिद्धो भवतीत्याह * तत्रेति *
इन्द्रप्रकाशने मन्त्रविनियोगार्थत्वेनैन्द्रीश्रुत्युपपत्तेर्नैन्द्ररूपेण गार्हपत्य-
प्रकाशनविध्यर्थता कल्पनीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकं व्याचष्टे
* अवश्यं भावि हीति * ब्राह्मणगौणत्वापत्तेर्नैन्द्रप्रकाशनविध्यर्थतै-
न्द्रीश्रुतेर्युक्त्याशङ्कानिरासाशयः । पूर्वश्लोकोत्तरार्द्धव्याख्यार्थो म-
न्त्रस्य त्विति श्लोकः । येन कारणेन गार्हपत्यश्रुतेर्नैन्द्रीश्रुत्या वि-
रोधस्तेन कारणेन द्वितीयालक्षितकारकसामान्यसम्बन्धाद् गार्हपत्य-
स्याधिकरणत्वेनापादानत्वेन वा लक्षितेनाङ्गता या पूर्वपक्षिणोक्ता
साप्ययुक्तेत्याह * तेनेति * याप्यवयवसम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्द-
स्यैन्द्रवाचितोक्ता साप्यैन्द्रीश्रुत्याविरोधे समुदायप्रसिद्धिबोधायोगा-
दयुक्त्याह * न चेति * यतः कारणाद् गृहपतयजमानस्य देवता-
त्वेन सम्बन्धादिन्द्रस्तेन कारणेनात्र ब्राह्मणं ऽवयवसम्बन्धाद् गार्ह-
पत्यशब्दवाच्य इति यदुक्तं तदपि रूढ्या गार्हपत्यशब्देनाग्निप्रत्य-
यान्तस्य चैन्द्रीश्रुत्यविरोधेनावधिततया दृढत्वान्न स्यादित्यर्थः ।

७७१।

गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्सम्बन्धस्या-

शास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रावतारणार्थमत्राहेत्यादिकरिष्यन्तीत्येवं भाष्यमव-
यवशा व्याचिख्यासुर्भविष्यतीत्यन्तं तावद्वाह्यावयवं व्याचष्टे * ननु
चेति * उच्यतइत्यनेन स्वतो ऽशक्तेनाप्यैन्द्रमन्त्रेण वचनकालिपत-

या गुणवृत्त्या शक्तिसम्भवाद् गार्हपत्यप्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्काप-
रिहार्थमाहेत्यादिक्लिपयेत्यन्तं भाष्यावयवं शङ्काशयनिराससमर्थत्वेन
व्याचष्टे * तथा हीति * शब्दमाहोपकारिण्या देवतया ऽर्थे रूपोप-
कारिणो गार्हपत्यस्य सादृश्यं न सम्भवतीत्याशयः उक्ते ऽर्थे भाष्यं
योजयितुमाह * न हीति * सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं न
हि शास्त्रहेतुक इत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * न चेति * अदेडाख्यं
वर्णत्रयं परिभाषिको गुणो नैवमग्निः परिभाषयेन्द्र इत्यर्थः । एत-
च्छङ्कोत्तरत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिक-
णचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्काह * एवं तावदिति *

आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वान विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

• तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥

मुख्यप्रकाशनस्य मन्त्रकार्यत्वेन सापवादस्याधिकरण-
द्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्काह *
एवं तावदिति * अपवादविषयत्वस्य गौणार्थविनि-
योगस्य क्व चिदनिरूपणात्को हविष्कृदादिमन्त्रो वचनविनि-
योज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे एव सन्मुख्यविनियोगरूपस्योत्सर्ग-
स्य विषयः को वा सूक्तवाकादिवचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवाद-
विषयत्वे ऽप्युत्सर्गस्यैव विषय इत्येवं व्याख्येयम् । यद्वात्सर्गाप-
वादांक्तिभ्यां लक्षणयां तद्धेतूभूतलिङ्गवचनाभिधानात्को लिङ्गस्य
विषयः को वा वचनस्येत्यर्थः । तत्रेति सन्देहभाष्यमङ्गाङ्गिभावोप-
देशार्थमेतद्वचनं काललक्षणार्थं चेति चिन्तायाः प्रकृतगौणमुख्यवि-
चारासङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्का वचनाद् गौणे ऽवघाते मन्त्रविनियोगो
मुख्ये वा ऽऽह्वाने लिङ्गादित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति * आ-
ह्वाने मन्त्रविनियोजकस्य लिङ्गस्य श्रुतिविरोधपरिहारार्थावहन्तिसं-
योगस्य कालार्थत्वांक्तिः । वचनादवघाताङ्गत्वोक्तिश्चाप्यथामन्त्रा-
र्थत्वेन मुख्यत्वायोगाद् गौणे ऽवघाते विनियोक्त्यर्थेत्याशयः । शतृप्र-
त्ययेनावघातस्या ऽऽह्वानाख्यक्रियान्तरलक्षणत्वेनोपादानादुपसर्जनभू-
तस्य मन्त्रान्वयानुपपत्तेः पूर्वपश्चाद्योगमाशङ्का ऽऽह्वानस्या ऽविहितत्वं-
नानुष्ठेयत्वानवगतेः स्मारकमात्रानपेक्षत्वादपेक्षां च विना लिङ्गस्याह्वा-
ने मन्त्रविनियोजकत्वाशङ्केः पत्नीकर्तृकावघातार्थाक्षेपादाह्वानस्या-
नुष्ठेयत्वावगमे ऽप्याह्वानानुष्ठानात्पूर्वमेवानुष्ठेयत्वेनावगतावघातस्य
स्मारकापेक्षत्वात्तदतिश्रमेण पश्चात्प्रतीताह्वाना(ङ्गत्वानुपपत्तेरुपसर्ज-
नभूतमप्यवघातमेव प्रत्यङ्गता युक्तेति सूचनार्थं पूर्वप्रतीतोक्ता अ-

७७२१

ध्वर्युक्तवृत्तत्वेनावघातस्य पत्न्याह्वाना)नाक्षेपकत्वात्पत्न्येव हविष्कृ-
 पोत्तिष्ठति देवानृषीन्पितृत्सामिदंरुह्यावहन्तीतिवाक्यात्पत्नीकर्तृक-
 त्वावगमोत्तरकालमवघातेन पत्न्याह्वानस्य चिरेणाक्षेपमभिप्रेत्य
 तरप्रयुक्तः । कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा तत्प्रतिपादनार्थं
 यदीति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यमवघ्राञ्जति अवहति प्रति मन्त्रोप-
 देशकविधायकाभावादाह्वयतिपरेण पञ्चमलकारेण मन्त्रोपदेशं दर्श-
 यन् व्याचष्टे * यदीति*अथेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यमवघ्राञ्ज-
 नाह्वयती(त्यन्वये ऽनुपात्तस्यमन्त्रस्य काललक्षणायोगादवघ्राञ्जनेना-
 ह्वयतीत्यप्यन्वये कालविध्यापत्तेश्चिरावृत्तिमात्रविधिसिद्धान्तासि-
 द्धिप्रसङ्गादयुक्तमशङ्क्य यदवघ्राञ्जनेनाह्वयती)ति सामर्थ्यप्राप्तमनूयते
 त्रिरिति वचनव्यक्तिरिह विवक्षिता अस्मिन्स्तु पक्षे तेन त्रिराह्वयती-
 त्येतावता त्रिरश्यासविधिसिद्धेरवघ्राञ्जनित्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य का-
 ललक्षणार्थत्व वक्तुं क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्रत्ययेन
 क्रियान्तरस्यैव कालतो लक्षयितुं शक्यत्वात्तदन्वयित्वेनेतिः गौणा-
 र्थमन्त्रविनियोगापादकमन्त्रावघातान्वयशङ्कानापत्त्यर्थं च मन्त्रा-
 नुपादनमिति सूचयन् व्याचष्टे * अथेति * ततो ऽस्य मन्त्रस्य त्रि-
 रावृत्तिविधौ हन्तिराह्वानस्य कालं लक्षयतीत्येवं भाष्यं योज्यम् ।
 यथेन्द्री वचनादयथार्थे विनियुज्यते तथा ऽऽह्वयतेराह्वानमेहिशब्द-
 वत्त्वादाख्यायते ऽनेनेत्याख्यानार्थल्युङ्गन्तकरणव्युत्पन्नाह्वानशब्दोक्तो
 हविष्कृन्मन्त्रो ऽप्ययथार्थं विनियुज्यतइत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं
 किन्तावदिति भाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * किमिति * हन्ति प्रति म-
 न्त्रोपदेशं सति श्रुत्यर्थे ऽवघाते मन्त्ररूपं विहितं भवति सिद्धान्ते तु
 शतृप्रत्ययेन क्रियान्तरलक्षणभूतकर्त्रभिधाने ऽपि कालानभिधानाल-
 क्षणा स्यादित्येवं तथा शब्दानुक्तस्य वचनादिति पूर्वाधिकरणसूत्राव-
 यवस्य श्रुत्याशयत्वेन व्याख्यार्थमेवमिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं*मव
 हन्तीत्युक्तम्*वचनादित्येवैकवाक्यत्वादित्येवं व्याख्यातुं मन्त्रस्य च
 कालस्य च कालस्य चाह्वानसम्बन्धः (सिद्धान्ते विधेयो भवेदित्येवं
 वाक्यभेदोत्तर्धो मन्त्रस्य चेत्यवयवो ऽवहननकालपर्यन्तं हविष्कृ-
 दाह्वतव्येति सिद्धान्तभाष्ये) कालाह्वानसम्बन्धविधिनिरासात्पूर्व-
 पक्ष तद्विधिप्रतीते केवलान्तु त्रिरावृत्तिर्विधीयतइति च भाष्यादा-
 ह्वानावृत्तिसम्बन्धविधिप्रतीतेः स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातः।मन्त्रस्याहवा-

१) अयं पा० २ पु० ना० ।

२) अयं पा० १ पु० ना० ।

३) अयं पा० २ पु० ना० ।

नानङ्गत्वे सत्याहवयत्यन्वयायोगमाशङ्क्याहवानाभावो ऽप्येहिशब्दो-
 ष्चाराणात्तत्करोतितदाचष्टइतिस्मृतेराहवानमाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे शिज-
 न्ताहवयतिप्रयोगोपपत्त्युक्त्यर्थं मैवं चेति भाष्यावयवं व्याख्यातु *
 माहवयतेश्चेत्युक्तम् * असामर्थ्यादविधानाङ्गत्वायोगमाशङ्क्यावघा-
 स्याच्चेननत्वाद्वस्तुतः स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वाभावे ऽपि वैवक्षिकेन
 स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वसद्भावाद्धविष्कृत्वस्य सामर्थ्यमवहन्तेरेवेत्यनेन
 स्वमतेन गुणाभावसूत्रावतारायोक्ता हविष्कृच्छब्दस्य मुख्यार्थत्वा-
 दयथार्थतामुपसंहृत्य हविष्कृत्पत्नीसम्बन्धे हविःसम्पत्तिहेतुलक्ष-
 णगुणयोगे वावघातप्रत्यायकत्वं भाष्योक्तगुणेत्यनेन विवृतम् ।

न कालविधिश्रोदितत्वात् ॥ ६ ॥

सौत्रनअर्थव्याख्यार्थं नैतदित्याद्येवमवहन्तीत्यन्तं भाष्यं का-
 लविधिशब्दाव्याख्यार्थं कालेत्यवयवमपनीय व्याचष्टे * त्रिरिति *
 अनाहूताया एव पत्न्याः स्वयमागत्यावहन्तृत्वोपपत्तेरन्योगतो प्रा-
 सत्वादप्राप्ते चाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वान्मन्त्र-
 वर्णतः प्राप्तयभ्युपगमे ऽन्योन्याश्रयापत्तेराह्वानस्य नियमार्थं विधि-
 सम्भवाच्चियमेनापि च प्राप्तावध्वर्युकर्तृकत्वार्थं प्रथनोपधानादिवद्वि-
 ध्युपपत्तेर्वाचमं च तदाहवयतीति चाह्वानस्यैव स्तुत्यर्थत्वाद्विधेय-
 त्वावगतेराह्वानाविधाने च त्रिरित्यर्थो विधीयतइत्येतावताभ्यास-
 विध्युक्तिसिद्धिर्भाष्ये त्रिराहवयतीत्याहवयतिशब्दानर्थक्यप्रसङ्गाद्
 गौरवाशयेन वा भेदोक्त्युपपत्तेः केवलास्तु त्रिरावृत्तिरिति केवलश-
 ब्दस्य च गुणान्तरविधिनिरासार्थत्वेनोपपत्तेस्त्रिरभ्यासमात्रविशि-
 ष्टाह्वानपरत्वादित्येवं व्याख्येयम् । अवघातपरामर्शार्थो ऽत्रशब्दः ।
 कथं तर्हीति भाष्यं शतृप्रत्ययाक्षिप्तत्वेन काललक्षणाया लघीयस्त्वात्
 दोषत्वाभावसूचनार्थत्वेन व्याचष्टे * लक्षणे वेति * आह्वानका-
 री कीदृगध्वर्युरित्यपेक्षायां क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्र-
 त्ययेनावघातकारित्वस्य लक्षणत्वाभिधानादवघातकारित्वावस्थस्या-
 ध्वर्योराह्वानकारित्वावगतैर्यदावघातस्तदाह्वानमिति कालतो ल-
 क्षणत्वावसायात्पत्नीकर्तृके चावघाते ऽध्वर्योः कर्तृकत्वायोगादभि-
 चरन्त्यजेतेन्यत्र यागस्याभिचारार्थतावच्छतृप्रत्ययादाह्वानस्यावघा-
 तार्थत्वप्रतीतेस्सादृश्यद्योतनार्थत्वेनावघातकालत्वस्यैव विवक्षितत्वा-
 वसायाल्लघीयसी काललक्षणेत्याशयः । लघीयस्त्वेति श्रुतिवृत्ति-
 भङ्गापत्तेर्दुष्टैव लक्षणेत्याशयेन यास्वित्यनुभाष्य श्रुत्यसम्भवलक्षणा
 ऽथ दुष्टेति परिहारार्थं नैव इति भाष्यमसम्बद्धव्यवायो-

पपत्तेरपकृष्य शतृप्रत्ययान्तशब्दे काललक्षणेत्याशयः । लघी-
यस्त्वे ऽपि श्रुतिस्मृतिभङ्गापत्तेर्दुष्टशतृप्रत्ययान्ते शब्दे का-
ललक्षणाया लघीस्त्वोक्त्यर्थस्यावगन्नाहवयतीत्यस्यानन्तरं यो-
ज्यम् । नान्विति भाष्येणावघाताङ्गत्वेन मन्त्रानुपदे-
शे ऽप्याहवानाङ्गत्वेन मन्त्रकालयोस्त्रिरावृत्तिवद्विधेयत्वाद्वाक्यभेद-
माशङ्क्य कालमन्त्रयोरनुवादत्वाद्वाक्यभेदपरिहारार्थं नेतीति मन्त्रो
ऽपीति च भाष्यद्वयं व्याचष्टे * प्राप्तं चेति * श्लोकं व्याचक्ष्वाणः
* कथं तर्हीति * यत्तु लक्षणाशब्द इति च भाष्यद्वयस्य काललक्षणाया-
दोषत्वपरिहारार्थत्वसूचनार्थं तृतीयं पदं तावद्व्याचष्टे * अवगन्नि-
ति * हि यस्मात्कारणात्क्रियाया लक्षणे हेतौ च शतृप्रत्ययस्मृतेर्लक्ष-
णत्वरूपेणार्थेन युक्तः कर्त्ता कृत्स्नं शतृप्रत्ययात्प्रतीयते । तेन हेतुना
न क चिदवगन्नित्यन्तात्तिष्ठन्नित्यत्र काललक्षणायामपि श्रुतिपीडत्यु-
क्ते तथापि श्रुत्यर्थस्यावघातस्य मन्त्रान्वयसम्भवे लक्षणा न युक्तं-
त्याशङ्क्य धात्वर्थस्यापसर्जनत्वान्मन्त्रान्वयानर्हतोक्ता । मन्त्रस्याव-
घातं प्रत्यनुपदेशे ऽवगन्नित्यस्यानर्थक्यनिरासार्था काललक्षणार्थतो-
क्तिरिति तस्माच्छब्देन सूचयंश्लोकशेषं व्याचष्टे * तस्मादिति *
कालाह्वानसम्बन्धानुवादेोक्त्यर्थस्यावहननेति भाष्यस्य सौत्रकाल-
विध्युक्तिविरोधमाशङ्क्य भाष्यानुसारणाभिधानपूर्वकविधानवाचि-
नो विधिरिति शब्दस्याभिधानलक्षणार्थतामङ्गोक्त्य परिहरति * यो-
ग्यत्वेन चेति * त्रिरभ्यासापादितकालविध्युक्त्या वा त्रिरभ्या-
सविधिर्लक्ष्यतइति परिहारान्तरमाह * सकृदिति * अभ्यासे
विहिते यः सकृदुच्चारणकालादधिकः कालस्त्रिरभ्यासेन जा-
यते सो ऽस्मिन्वाक्ये विधीयतइत्युक्ते ऽर्थद्वयविधौ वा-
क्यभेदः स्यादित्याशङ्क्यार्थलभ्यत्वम् * कालविधेरित्युक्तम् *
अर्थलभ्यतामेवोपपादयितुमाह * तथा चेति * चादितत्वादिति
सूत्रावयवव्याख्यार्थं चादितश्चेति भाष्यं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् ।

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

गुणाभावादिति सूत्रमवघाते हविष्कृतपत्नीगतह-
विः सम्पत्तिहेतुत्वलक्षणगुणयोगसम्भवे ऽपि आह्वाना-
मन्त्रणविभक्तिप्रेषविषयत्वलक्षणाभावाद्धविष्कृतप्रतिपदिकस्य गौ-
णसामर्थ्यसम्भवे ऽपि सम्बुद्ध्याख्यातपदयोगौणस्यापि
सामर्थ्यस्यासम्भवात्सकलमन्त्रविषयत्वाच्च वचनस्य सक-
लमन्त्रसामर्थ्यं विना विनियोजकत्वाशक्तेर्नावघाते मन्त्रवि-

नियोगः सम्भवतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुं केन चिद् गुणेन मन्त्रे
 ऽवहन्ति प्रत्याययिष्यतीति पूर्वपक्षोक्तगौणसामर्थ्यनिरासार्थत्वेनाव-
 तारयति * अथेति * हविष्कृत्पत्नीगुणयोगादवहन्तिरेव हविष्कृ-
 त्तविष्यतीत्यर्थः । ननु हविष्कृत्पत्नीगुणयोगाद्धविष्कृत्प्रातिपदिक-
 स्यावघाते शक्त्यभ्युपगमे देवदत्तः सरस्वतीतिवदस्त्रियामप्यवघाते
 स्त्रीलिङ्गहविष्कृच्छब्दप्रवृत्त्यैकान्तिकत्वाद्वागित्यैकान्तिकत्वेन संस्तवो-
 पपत्तेर्लिङ्गादिति सूत्रमयुक्तं स्यादिशङ्काह * गुणेति * हविष्कृ-
 त्त्ववाचिनो मन्त्रस्य हविष्कृत्पत्नीगुणहविःसम्पत्तिहेतुत्वयोगादव-
 घातप्रत्यायनसामर्थ्यं सत्यप्याह्वानादिविषयत्वलक्षणगुणाभावादव-
 घाते वाचनिकविनियोगाभावो यदाच्यते तदा मन्त्रादियोग्यत्वरूपं
 पत्न्याः सामर्थ्यं मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वेनाश्रीयते न तु स्त्रीलिङ्ग-
 त्वेन संस्तव इत्यर्थः । यदातदाशब्दाभ्यां पाक्षिकतास्य व्याख्यान-
 स्योक्ता भाष्योक्तां व्याख्यामनुसन्धत्ते * अथ वेति * सत्यं न
 श्रुत्यान्नावघाते मन्त्रो विधीयते किं त्ववघातस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्ष-
 या हविः कर्तृत्वसद्भावलिङ्गस्य चैकादशसामर्थ्यं विनियोजक-
 त्वोपपत्तेः सामर्थ्यादेव मन्त्रो ऽवघाताङ्गमित्याशङ्कार्थः सरूपोक्त्या
 गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वं सूचितम् । हविष्कृत्प्रातिपदिकस्या-
 वघातप्रकाशनसामर्थ्यं ऽयैहीत्यस्य तदेकवाक्यत्वबाधापत्तेः प-
 त्न्याह्वानाङ्गत्वपक्षे च लिङ्गवाच्ययोर्द्वयोरप्यनुग्रहसम्भवे वाक्य-
 बाधापत्तेरेकस्य पक्षस्यानभ्युपगमनीयत्वालिलङ्गेनाप्यवघाताङ्गता न
 युक्तैत्येवमुत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं गौणमिति भाष्यं गुणशब्दस्यात्र
 सामर्थ्यवाचित्वात्सामर्थ्यलभ्यत्वं गौणशब्देनोक्तमाह्वानविषयत्वा-
 भावांक्तिश्चामन्त्रणाप्रेषविषयत्वाभावयोरप्युपलक्षणार्थित्वेव व्याख्या-
 तुमाह * तदिनि * यद्यपीत्यनेनावघातस्याचेतनत्वेन किं पा तेन
 चास्वातन्त्र्यात्कर्तृता * वास्तवी नास्तीत्युक्तम् * व्यर्थोक्त्यार्थदर्श-
 नाभावादेहीत्यस्यावघाते विनियोगाद्धविष्कृत्पदैकवाक्यत्वबाधा-
 पत्युत्तर्ह्यत्वेन तन्निति भाष्यावयवे व्याख्याते हविष्कृत्पदमात्रस्य
 तर्ह्येहिपदैकवाक्यत्वबाधेन लिङ्गाद्विनियोगो ऽस्त्वित्याश-
 ङ्का पत्न्याह्वनाङ्गत्वे लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यबाधसम्भवाद् बाध-
 पक्षो न युक्त इति परिहारसूचनार्थत्वेन यजमानस्यति भाष्यावयवं
 व्याख्यातुं चेतनावल्यां त्वित्युक्तम् । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहार-
 भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥

एतत्सूत्रव्याख्याभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याख्यातम् । मन्त्रस्य पत्न्या-
हानाङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्न्या वाक्साह-
श्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः ।

(अवघाताङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्न्या
वाक्साहश्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः १ ॥

अवघाताङ्गत्वे त्ववघातस्यैकान्तेन नियमेन व्यक्तस्य रूपस्य
प्रत्यक्षस्य वास्तवस्य कस्य चिल्लिङ्गस्याभावाच्छब्दधर्मतया शब्दानुका-
रमात्रेणावगतेन स्त्रीत्वेन योगाढाकसदृशेनावघातेन द्वारभूतेन म-
न्त्रस्य स्तवः कल्प्यः स्यात्स च क्लेशेनेति कथं चिच्छब्देनोक्ते क्लेशो-
पपादनायावघातवाचिनः स्त्रीलिङ्गस्य क्रियेत्यादिशब्दस्य धर्मतया
ऽवघातस्त्रीत्वापादकस्यानुपादनतोक्ता स्त्रीलिङ्गपदोपादाने ऽवघात-
स्य शब्दधर्मतयैकान्तिकं स्त्रीत्वं सिध्येदनुपादानात्त्ववघातावहनना-
दिपदवाच्यस्यापि सम्भवाच्छब्दधर्मतयापि नैकान्तिकः स्त्रीत्वं
सिध्यतीति बहुव्रीह्याशयः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्य
तात्पर्यमाह * तस्मादिति *

विधिकोपश्वोदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवघाताङ्गत्वेन हविष्कृन्मन्त्रोपदेशे सत्यवरक्षो दिवः सम्प-
न्नं वध्यासमित्यवहन्तीत्यादिभिर्मन्त्रविध्यन्तैरस्य विधेः पक्षे वा
७७४।२ स्यादित्येवं सूत्रं व्याख्याय भाष्यं व्याचष्टे * अवघातेति * अवघा-
ताङ्गभूतैर्मन्त्राक्षरैः सहास्य विकल्पः स्यात्स चान्याय इत्यर्थः ॥

अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव
विनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

अतिदेशोक्तैव पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तावेवात्रापि इत्यवगतेर्य-
स्तत्रेति भाष्यमनर्थकमाशङ्क्यास्य सूत्रस्य यथावघातस्तथात्त्वनविस-
र्जने अपि पूर्वपक्षे मन्त्रप्रकाशे सिद्धान्ते त्वप्रकाशे इत्यवमतिदेशा-
र्थत्वेन पश्चानामपि पूर्वाधिकरणसूत्रार्थानां योजयितव्यत्वोक्त्यर्थ-
त्वेन सूत्रस्य व्याख्यार्थत्वं भाष्यस्य सूचयितुमाह * इतीति * इति क-
रणो ऽस्येत्यर्थः यथैन्द्रीवचनाद्यथार्थं विनियुज्यते तथाह्वानमपीत्यपि-
शब्दोक्तावग्रीद्व्रतवन्मन्त्रावपि इत्येवमाद्यसूत्रे ऽग्रीति भाष्येण योजिते
निरस्तत्वात्पूर्वपक्षयोगमाशङ्क्य विधौ लक्षणायांगनोत्थानव्रतमन्त्रसं-

योगयोः काललक्षणार्थत्वेनावघातसंयोगवदानर्थक्यपरिहारायोगाद-
गाङ्गिभावार्थतावसीयतइत्यधिकाशङ्कोत्तवर्थं लक्षणाभयादिति भा-
ष्यं व्याचष्टे * पूर्वत्रेति * अवघ्राञ्चिनिशब्दे ऽनुवादार्थे कालार्थता-
का इह तु यदग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलं कुरु पशुनो
दैहीत्याह तदुक्ता न कालइत्युत्तिष्ठान्निति शब्दे यद्वाचं विसृजति तद्व-
त्तं चरतेति मन्त्रकालइति च मन्त्रनिर्देशके शब्दे विधानार्थे सा चायु-
क्तेत्याशयः । भाष्योपलक्षितं मन्त्रोपदेशे ऽपि वाक्यभदानापत्तिरूपं
विशेषान्तरमाह * त्रिरिति * नोत्थानविसर्जनाङ्गत्वेनाग्नीद्व्रतमन्त्रो
विधीयते किं त्वग्निविहरणे प्रेषणाङ्गत्वेन लिङ्गात्प्राप्तस्याग्निमन्त्रस्या-
त्थानकालत्वं वाग्यमनियमासमाप्त्यङ्गत्वेन च प्राप्तस्य वाग्विसर्गस्य
व्रतभक्षणप्रषणाङ्गभूतमन्त्राच्चारेण कालत्वं विधीयते विधिमन्त्रपा-
ठकमाश्रयां चोत्थानव्रतमन्त्रयोर्विशिष्टकालकत्वेनावगतत्वरूपा-
च्चादितत्वादग्निमन्त्रवाग्विसर्गलक्षकत्वशक्तिरस्तीत्येवं सिद्धान्तसूत्र-
योजनार्थमुत्तिष्ठन्नितिभाष्यमुत कालार्थः संयोग इति सन्देहभा-
ष्यालोचनयैव ज्ञातार्थत्वान्न व्याख्यातम् । कालविधौ सिद्धान्ताव-
साने पूर्वाधिकरणे कालानुवादाभ्युपगमात्तदतिदेशार्थतास्याधिक-
रणस्य न युज्येतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षे श्रुत्या गौणे मन्त्रावनियोगः सि-
द्धान्ते लिङ्गान्मुख्य इत्येतावता साम्येनातिदेशतेति परिहारसूचना-
र्थं नेतिभाष्यं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातं पदोत्तरत्वेन तृतीय सूत्रं योजयि-
तुमनुत्थितेनाग्नीन् मेधितुं विहर्तुं वाशक्यत्वादुत्थानस्याग्नीन्धनविह-
रणयोः कर्तृत्वं विवक्षित्वा मन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेः वागात्मिकायाश्च
जिह्वाया व्रतशब्दवाच्ययपृत्यर्थपयोयवाग्वादिभक्षणकर्तृत्वं वि-
वक्षित्वा व्रतमन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गादग्नीद्व्रतमन्त्रयोरुत्थान-
वाग्विसर्गाङ्गत्वं भविष्यतीति शङ्कार्थं यद्यपिचेति भाष्यं कथं शक्यते
इत्यपेक्षामुत्थानेनेत्यनेन शक्यनोपपादितेत्येवं व्याचष्टे * उत्थाने-
ति * अध्वर्युकर्तृकस्योत्थानस्याग्नीध्रकर्तृके विहरणे हेतुत्वायोगात्त-
न्निमित्तः कर्तृत्वोपचारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यदेति * समा-
ख्याप्राप्ताध्वर्युकर्तृकता प्रेषत्वे सति प्रेषेषु च पराधिकारादिति न्या-
याद्वाध्येतोत्थानाङ्गत्वे तु प्रेषत्वाभावाच्च तद्बाधो युक्त इत्याशयः ।
बर्हिस्तरणादिग्रहणायादिशब्दः । व्रतमिति शङ्काभाष्यावयवं व्या-
चष्टे * एवमिति । वाचोऽस्वतन्त्रत्वेन कर्तृत्वायोगात्कथमनेन म-
न्त्रेण वागाभिधानमित्याशङ्क्याह * वागिति * यथा भक्षानुवाके
वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति भक्षपितृस्य तृप्तिकर्तृत्वं वाच्युप-
रेतम् तथास्य सम्बन्धिनः पुरुषस्य यद्व्रतभक्षणे कर्तृत्वं तद्वा-

च्युपचारितुं शक्यमित्यर्थः । मुख्यस्यापि जिह्वावत्कर्तृत्वायोगा-
त्सम्बन्धितातिरेकजनितास्येति षष्ठी व्याख्येया चरतेर्भक्षणाथत्वा-
तत्कृविहिंसायामिति कृणोतेर्हिंसार्थात् करणशब्दं व्युत्पाद्य भक्षणा-
स्य नाशकत्वेन हिंसारूपत्वाद्भक्षणे कर्तृत्वं विवक्षितमेवमपि वाचो-
ऽप्रेष्यत्वात्प्रैपार्थी लोडयुक्तेत्याशङ्क्य प्राप्तं कालार्थत्वं
लोडो दर्शयितुम् * तवेत्युक्तम् * वाचः
शब्दात्मकत्वाच्छब्दस्य च तात्वादिष्वप्यसु स्थानेष्वभिव्यक्तेर्बहुव-
चनाधिष्ठानभेदाक्तिः । अस्याः शङ्काया गुणाभावादिति सूत्रं तथा-
पीति भाष्येणाग्नीदित्यामन्त्रणाविभक्तेर्विहरेत्यादेश्च प्रैपस्यार्थशु-
न्यत्वाख्यव्यर्थत्वरूपादृष्टार्थत्वप्रसङ्गाक्तिद्वारोत्तरत्वेन योजितमि-
त्याह * गुणंति * कथमर्थदर्शनाभावोक्तिद्वारैतत्सूत्रं योजितं भव-
तीत्याशङ्क्य गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वाद्ग्रीद्व्रतमन्त्रयोस्तूत्थानवा-
ग्विसर्गप्रकाशनसामर्थ्याभावादित्येवं सूत्रव्याख्यासूचनार्थं * मन्त्रे-
त्युक्तं * लोडः प्राप्तकालवाचित्वेन प्रैपार्थत्वाभावात्सामर्थ्यं भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह * न हीति * नचेदं युगपद्विवक्षितुं शक्यते पदार्थ-
स्य प्राप्तः कालस्तत्र वेति भिद्येत हि तथा वाक्यमिति प्रैपाधिकरणा-
भाष्ये प्रैपं विना मध्यमपुरुषायोगस्य वक्ष्यमाणात्वाच्च प्राप्तकालार्थ-
ता युक्तेत्याशयः । लिङ्गसूत्रं कथं योज्यमित्याशङ्क्याह * लिङ्गम-
पीति * लिङ्गान्तराभावे ऽपि गुणाभावसूत्रमग्रीद्व्रतमन्त्रयोर्मुख्य-
वृत्त्योत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनासामर्थ्यं ऽपि गौणसामर्थ्यसद्भावाद्धेत-
विनियोगोपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेन लोडव्यतिरिक्तस्य मन्त्रभागस्य
सामर्थ्यसम्भवे ऽपि लोडुक्तस्य प्रैपविषयत्वलक्षणस्य गुणस्योत्थान-
वाग्विसर्गयोरभावादित्येवं व्याख्यायामन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमा-
श्रीयते तदेत्यनेन न्यायेनाग्नीदित्यामन्त्रणासामर्थ्यं प्रैपसामर्थ्यं च
लिङ्गसूत्रार्थत्वेन व्याख्येयमित्याशयः । अनेन चापिचेति भाष्यस्यो-
त्थानवाग्विसर्गाङ्गत्वे ऽर्थदर्शनाभावादसमर्थौ मन्त्रौ स्यातां प्रैप-
णे त्वर्थदर्शनात्समर्थवित्येवमर्थत्वेन लिङ्गसूत्रयोजनार्थत्वं सूचितं ।
षष्ठमसूत्रयोजनार्थं कदपनायां चेति भाष्यं व्याचष्टे * विधीति *

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गता ऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अयमेव प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

वचनविनियोज्यत्वाभावेनाप्रसक्तापवादविषयत्वानामेव ह
विष्कृदादिमन्त्राणामुत्सर्गविषयत्वे ऽधिकरणद्वयेनोक्ते सूक्तवाकस्ये

वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वस्याप्युत्सर्गविषयतैवेत्य-
भिधानार्थत्वेनास्याधिकरणस्य प्रकृतविषयविवेकसङ्गतिमपवादत्वे-
नचानन्तरसङ्गति स्पष्टत्वादनुक्त्वा सूक्तवाकप्रस्तरयोः पाराध्योक्तेः
कालविधिहेतुत्वमुपपादयति *देवतेति* अग्निमाहुतादूर्ध्वमनुयाजै- ७७५।३
श्चरन्ति प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति । दर्शपूर्णमासाविष्टा
सोमेन यजेतेत्यादौ च सर्वत्र कृतार्थसंयोगकालार्थत्वस्य च स्थाप्य-
मानत्वात् कृतार्थसंयोगस्य कालविधिहेतुत्वेन विप्रतिपत्तव्यमित्या-
ह *सर्वत्रेति* तृतीयया याङ्गात्वावसायात्कालार्थता न युक्ते-
त्याशङ्क्याह *तृतीयां चेति* सूक्तवाकयुक्तं प्रस्तरं प्रहरतीत्युक्ते
योग्यत्वात्कालद्वारैव सूक्तवाकयुक्तत्वावगता काललक्षणावसीयत
इत्याशयः । प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वाच्चन्निरासार्थं कृ-
तार्थत्वोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह *प्रस्तरेति* प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सि-
द्धान्तिनोऽनिष्टत्वे ऽपि यदि कश्चित्सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वेनाङ्गत्वायो-
गो ऽपि प्रस्तरप्रहरणस्याकृतार्थत्वात्सूक्तवाकेन प्रयोजनेनेत्यस्मि-
न्नर्थे तृतीयामङ्गीकृत्य सूक्तवाकं प्रति दृष्टार्थत्वेन वा सूक्तवाकस्या-
दृष्टार्थाङ्गानपेक्षत्वे ऽपि तत्कार्यदेवतासंस्कारोपयोगद्वारा सूक्तवाक-
वाच्या देवताः प्रत्यङ्गत्वात्कालार्थसंयोगायोगं शङ्कत तं प्रति कालार्थ-
संयोगोपपादनायास्य प्रहरणस्य प्रतिपाद्यमानप्रस्तरप्रधानत्वादन्या-
ङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनीयत्वात् अकृतार्थस्य प्रतिपाद्य-
त्वयोगात्प्रस्तरस्य चेति भाष्येण प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमित्य-
र्थः । प्रतिपत्तिर्वेन वा प्रहरणस्य देवतया प्रयोजनाभावात्सूक्तवा-
कस्यापि सदेवतस्य प्रहरणाङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादना-
र्थं प्रस्तरस्याकृतार्थत्वे प्रहरणस्य तत्प्रतिपत्तित्वासिद्धेः प्रहरणस्य
प्रतिपत्तित्वसिद्धौ प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमिति प्रयोजनान्तरमाह
तथेति ग्रन्थोऽनुपपन्नेन पूरणीयः ।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाक-

स्मात् ॥ १२ ॥

सौत्रचाशब्दसूचितसिद्धान्तहेतुव्याख्यार्थम् । एवमिति भाष्यं
पूर्वपक्षिणेत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयाभ्युपगमात् प्रकरणसंयोगासिद्धे-
रयुक्तमाशङ्क्य करणविभक्तित्वोपपादनेनोपपादयति *सूक्तेति*
क्रियाया भावनात्मिकाया वाक्यार्थत्वेन प्राधान्यात्सर्वपदार्थानां त-
थैवान्वयप्रतीतिः कारणत्वे च साक्षात्क्रियान्वयसम्भवेनोपपदार्थो-

न्वयद्वारा क्रियान्वयापादकस्येत्यम्भूतलक्षणस्यानभ्युपगमनीयत्वा-
 त्कारकवाचित्वस्य च स्वाभाविकत्वेन पदान्तरान्वयानपेक्षतयोपप-
 दान्वयापेक्षेत्यम्भूतलक्षणार्थत्वरूपातुपपदविभक्तित्वात्कारकार्थरू-
 पस्य कारकविभक्तित्वस्य बलीयस्त्वावगतेः करणत्वं गम्यमानं ना-
 त्स्तरुं शक्यमित्याशयः । प्रत्यक्षशब्दः साक्षात्त्ववाची । श्रुतिलक्षणोक्ती
 प्रातिपदिकविषयत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * सौम्यस्य हेतोरूप-
 चयत्वव्याख्यायार्थमेवं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति *
 अङ्गत्वे सत्युत्तरसूत्रन्यायेन प्रहरणस्य देवतान्वयाद्यागतत्वसिद्धेर्या-
 गाङ्गमन्त्रत्वलक्षणयाज्यागुणयोगाद्याज्याशब्दोपपत्तिरित्याशयः । प्र-
 सङ्गाच्चिन्तान्तरं प्रस्तौति * किं पुनरिति * चिन्तान्तरस्य प्रश्नपूर्वं
 प्रयोजनमाह * कश्चेति * एषां धर्माणां पश्यति निर्धारणं पृष्टी
 फलतः पूर्वपक्षं प्रतिजानीते * किमिति * उपपादयति * यथेति *
 एकदेशिनः शङ्कामुपन्यासपूर्वं पूर्वपक्षा निरस्यति * तत्रेति * इज्य
 ते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या सूक्तवाकस्य याज्यात्वे होमे ऽपि यागत्वानुवृत्ते
 होमसाधनानाममन्त्राणां याज्यात्वप्रसङ्गात्प्रयोगत एव याज्यान
 व्यवस्थावगतेः सूक्तवाके चाभियुक्तैर्याज्याशब्दाप्रयोगाच्च याज्यात्व
 ७७६।२ मस्तीत्याशङ्कते * अथेति * प्रयोगतो व्यवस्थामभ्युपगम्य तावत्पूर्वं
 पक्षी परिहरति * तेनेति * यदि प्रयोगतो व्यवस्थेय्यते तर्हि वेद
 एव सूक्तवाके याज्याशब्दप्रयोगात्तेन याज्यात्वेन सिद्धेन हेतुना ध
 र्मैर्भावमित्यर्थः वैदिकप्रयोगस्योपचारिकत्वादव्यवस्थापकतामाश
 ङ्क्याह * न चेति * याज्याशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वे यत्कारणं याग
 साधनमन्त्रत्वं तत्सङ्गावस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । प्रकर्षसेचनकरण
 शक्तं तैलादावसत्यपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगे प्रकर्षसेचनकरणत्वस
 कारणत्वाविघातवद्धोममन्त्रैवसत्याप याज्याशब्दप्रयोगे यागसाध
 नमन्त्रत्वस्य कारणवत्त्वाविघात इति प्रत्यक्षधर्माबाध्यत्वलक्षणार्थय
 प्रत्यक्षोक्त्या सूचितम् । पङ्कजादिशब्दानां च प्रयोगव्यवस्थ
 पक्षपक्षत्वजात्याद्यधीनव्यवस्थितविषयत्वदर्शनाद्यौगिकानां शब्द
 नामवयवयोगवतीषु सर्वासु व्यक्तिषु साधारणं
 न प्रवृत्तानां लक्षणभूतप्रयोगव्यवस्थापकधर्मानपेक्षात्प्रयोग
 मात्राद्यवस्थितविषयत्वावधारणाशक्तेर्होत्रप्रवचनविहितकारिणां
 न मन्त्रेणैज्यते स मन्त्रो याज्येति लक्षणस्याभ्युपगमनीयत्वात्सूच
 वाके ऽपि तल्लक्षणत्वोपपत्तेर्याज्यात्वाविघात इत्याह *अपि चेति
 यौगिकानां जातिवाचित्वाभावात्साधारण्यवाचिसामान्यशब्दः प्र
 ख्यादिप्रयोजनानामपि मन्त्राणां याज्यात्वप्रसिद्धेर्होत्रप्रवचनाख्यग्वे

वेदितकर्मकारिवाची होतृशब्दः । मन्त्रत्वादरे ऽपि तद्विशेषत्वा-
नादरसूचनार्थो वस्तुशब्दः । चिन्तान्तरपूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मा-
देति * होतृप्रयोज्येष्वपि द्विहोममन्त्रेषु याज्यात्वाप्रसिद्धेयेन म-
न्त्रेण होत्रेज्यते सा याज्यति लक्षणायोगाद्यागाङ्गदेवतोद्देशार्थविहित-
मन्त्रत्वस्यैव लक्षणत्वावगतेः सूक्तवाकस्य नैव लक्षणत्वान्न याज्या-
वर्तिनः सिद्धान्तमाह * एवमिति * यजेयंजमानकर्तृकत्यागाविशि-
ष्टोद्देशवाचित्वशङ्कानिरासोद्देशमात्रवाचित्वसूचनार्थो होतृशब्दः ।
उद्दिशतीत्युक्ते निवांपादिकालीनोद्देशार्थत्वे याज्याशब्दस्यावयवार्थ-
त्यागापत्तिमाशङ्क्य यागाङ्गत्वेन देवतोद्देशाद्यागसाधनत्वरूपावयवा-
र्थोपपत्तिसूचनार्थम् * यागाङ्गमित्युक्तम् * ये यजामहानन्तरस्या-
ग्निमित्यादेरप्यादेशाख्यस्य शब्दस्य यागकालीनदेवतोद्देशार्थत्वेन वि-
धानाद्याज्यात्वापत्तिर्मन्त्रविशेषणेन निरस्ता तृतीयया देवतोद्देशा-
र्थत्वेन विधिः सूचितः । देवतां यागकालं येन मन्त्रेणादिशति
तस्य याज्यात्वमिति लक्षणस्याप्रांशुयाजादेषु याज्यान्वयात्प्रागनव-
गतदेवतेषु देवतोद्देशार्थत्वेन मन्त्रविषययोगादव्यापकत्वमाशङ्क्य दे-
वताविशेषानवगमे ऽपि यागत्वात्सामान्यतस्तत्रापि देवतान्वयावगते-
र्देवतोद्देशार्थत्वेन विधिसम्भवाच्चापकत्व प्रसिद्ध्युत्साहः सूचितम् ।
सूक्तवाकस्य देवतोद्देशार्थत्वेनाविधाने ऽप्यर्थादेवतोद्देशार्थत्वसम्पत्ते-
र्याज्यात्वापत्तिरित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * प्रकृतौ हीति *
त्यज्यमानविशेषणेन यागकालीनतोक्ता । न केवलं सूक्तवाकस्य
तादर्थ्येन विरूपोत्पत्तिर्नास्ति किं त्वञ्जुपनेत्याद्यनीतकालवाचिप्रत्य-
ययोगित्वेनेष्टदेवताभिधानसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधात्त्यज्यमानप्रस्तरदे-
वतोद्देशार्थतापि नास्तीत्याह * इष्टेति * सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वा-
वेदिकया तृतीयाश्रुत्या मान्त्रवर्णिकप्रहरणो देवतोद्देशार्थत्वावसाया-
ल्लिङ्गावगतेष्टपुरोडाशादिदेवताथंता बाध्यतइत्याशङ्कते * लिङ्ग-
मिति * अस्यामर्थविनियोगाशक्तेः श्रुत्या लिङ्गावगतेष्टदेवताभि-
धानार्थत्वाभ्यनुज्ञानादिष्टानां चाज्यभागाद्यनुयाजान्तयागदेवता-
नां स्वार्थत्वेनैव सूक्तवाकप्राहकत्वादन्यार्थया ऽवधूतस्य सूक्तवाकस्य
प्रहरणो विनियुक्तस्यापि तुपोपवापेन पुरोडाशकपालं तत्प्रहरणेनाप्र-
योज्यत्वावगतेस्त्यज्यमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थत्वं श्रुतितां ऽवधीयत
इति परिहरति * नेति * श्रुत्या लैङ्गिकविनियोगानुशां द्रढयितुमा-
ह * तथा चेति * श्लोकार्थमुपसंहरति * तेनेति * भवितव्यं ध-
र्मैरिति पूर्वपक्षोपक्रमात्ततश्च न भवितव्यं धर्मैरिति शेषः । याज्या-
त्वाभावे ऽपि यागरूपप्रहरणाख्ययाज्याकार्यकारित्वाद्याज्याभ्यां

भविष्यन्तीत्याशङ्काह * न चेति* सूक्तवाकान्वयात्प्राक् प्रहरणस्य यागरूपत्वाभावेन याज्याकार्यत्वाभावात्तत्सूक्तवाकस्य याज्याकार्य-
 कारितास्तीति सूचयितुं प्रहरणविषयान्या याज्या नास्तीत्युक्तम् ।
 (दर्विहोमानां जुहोतिचोदितत्वेन यागत्वाभावाद्यथेज्यते सा या-
 ज्येत्यवयवात्प्रतीत्यभ्युपगमे ऽपि) चतुर्होत्रा ग्रामकामं याजयेदिति
 यागसाधनत्वेन विहिते चतुर्होत्राख्ये मन्त्रे याज्यत्वाप्रसिद्धेर्वाक्यान्त-
 रावगतयागत्वपव कर्मणि विनियुक्तमात्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपग-
 मनीयत्वात्सूक्तवाके च तदभावाच्च याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति*
 प्रहरणदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपगमनीयत्वा-
 त्सूक्तवाके च तदभावाच्च याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति* प्रहरण-
 देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वलक्षणकृतसूक्तवाकनिवृत्तिस्तु योगमात्र-
 साधनार्थविहितमन्त्रत्वे ऽपि लक्षणे सेत्स्यतीत्याह *न त्वत्तेति* प्र-
 हरणस्य यागरूपत्वं विना सूक्तवाकस्य यागसाधनमन्त्रत्वनिमित्त-
 याज्यात्वासिद्धेर्वाज्यारूपसूक्तवाकान्वयात्प्रहरणस्य यागरूपप्रहरणा-
 न्वयाच्च सूक्तवाकस्य याज्यारूपतैत्यन्योन्याश्रयापत्तिरित्याशयः । या-
 ज्यात्वानपेक्षसूक्तवाकमात्ररूपतया सूक्तवाकशब्दगृहीतस्य मन्त्रस्य
 यागत्वाभिमतं प्रहरणे विनियोगोत्तरकालं सूक्तवाकाभिधेयाभिर्देव-
 ताभिर्मन्त्रवर्णिकेन सम्बन्धेन लभ्ययागत्वं यस्येति न याज्याका-
 र्यत्वात्तां प्रति प्रधानभूतेन प्रहरणेन सम्बन्धात्सूक्तवाकस्य याज्या-
 त्वासिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * अभियुक्तप्रसिद्ध्या
 यागकालीनदेवतोद्देशार्थतया विहितस्यावयवप्रसिद्ध्या च यागार्थ-
 तया विहितस्य मन्त्रस्य याज्यात्वावगतेः सूक्तवाकान्वयात्प्रा-
 कप्रहरणस्य यागत्वासिद्धेः सूक्तवाकस्य यागार्थतया विध्ययोगादि-
 ष्टदेवतासमर्पकत्वात्मकलिङ्गविरोधेन चेज्यमानदेवतोद्देशार्थतया वि-
 ध्ययोगात्सूक्तवाकान्वयात्पश्चात्प्रहरणस्य यागत्वे सत्यपि यागरूपार्थ-
 त्वेन सूक्तवाकस्य विध्यभावाद्याज्यात्वलाभसिद्धेर्नान्योन्याश्रयं परिह-
 र्तुं शक्यमित्याह *तदिति* त्यज्यमाने हविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रतौ-
 त्पत्तिकशब्दसामर्थ्यगम्यत्वादुत्पत्तिशब्देन विवक्षिता यागार्थविहि-
 तमन्त्रत्वं विनियोगाधीनत्वाद्विनियोगशब्देन विवक्षितम् । औत्पत्तिक-
 शब्दसामर्थ्यालोचनवेलायां त्यज्यमानहविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्र-
 त्वेन विनियोगवेलायां च यागार्थविहितमन्त्रत्वेन लक्षणेन येन सूक्त-
 वाकेन याज्यात्वं न लभ्यते तस्य पश्चात्कथं याज्यात्वलाभ इत्यर्थः ।
 यथा यूपं छिनत्तीत्युत्पत्तिवेलायां खादिरे बध्नातीत्यादिविनियोग-
 वेलायां चानवगतमपि यूपत्वं यत्पशुबन्धार्थं रवदिरादिछे-

दनादिसंस्कृतः स यूप इति विपरीतवचनव्यक्त्यालोचनया पश्चाद-
वगम्यते तथा याज्यात्वमपि पश्चादवगमिष्यतइत्याशङ्क्याह * यो
हीति* समिधो ऽन्नयाज्यस्य व्यान्त्वत्यादिष्वौत्पत्तिकमन्त्रसामर्थ्या-
लोचनवेलायां समिदादियागेषु विनियोगवेलायां च याज्याशब्दार्थ-
लाभात् यूपदितुल्यतेत्यर्थः । सूक्तवाकस्य मुख्ययाज्यात्वाभावे च
याज्याकार्यकारित्वेन पश्चाद्याज्यात्वाभ्युपगमे ऽपि याज्याधर्मा न
प्राप्नुवन्तीत्याह * ये ऽपि चेति * याज्याकार्यकारित्वाभ्युपगमे का-
र्यापत्त्या धर्मप्राप्तिरानवार्थेत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * सूक्तवाक-
स्यार्थाद्याज्याकार्यकारित्वसम्पत्तावपि शास्त्रेण याज्याकार्यकारिनया
विधिं विना धर्मप्राप्त्ययोगात्प्रकृतौ च कार्यस्याक्लृप्तत्वेन तत्कारि-
तया विध्ययागात्कार्यापत्त्यनुपपत्तेर्न धर्मप्राप्तिरित्युक्तं प्रकृतावपि फ-
लचमस्यै सोमकार्यापत्तिः कल्पिता इहतुं परिरधौ पशुं नियुजतीति
यूपकार्ये पशुनियोजने श्रुत्योक्तं परिव्याख्याहवनीयपरिधानार्थकाष्टवि-
धिवत्सूक्तवाक्येन यजेतेति कल्पनिकेन वाक्येन श्रुत्योक्तं याज्याकार्ये
यागे खलेवाली यूप इति यूपशब्दलक्षिते यूपकार्ये खलेवाल्याख्यधा-
न्यखले कृतमेढीविधिवद्वा सूक्तवाक्येन याज्येति याज्याशब्दल-
क्षिते याज्याकार्ये सूक्तवाक्ये विधानात्कार्यापत्तिर्नाच्या प्रकृतौ च प-
दार्थावाधपूर्वकत्वात्कार्यकल्पनस्य पदार्थविधानात्प्राकार्यानवगतेर्या-
गस्य याज्याकार्यत्वानवगमाच्छ्रुत्या लक्षणया चोक्ते याज्याकालसूक्त-
वाक्यविधिर्न सम्भवतीति परिहारसूचनार्थम् * परिधीत्युक्तम् * अतो
न सूक्तवाको याज्या नापि तस्य नापि तस्य याज्यात्वं लिङ्गेन इदयि-
तुमाह * तथा चेति * कथमेवकारस्योपचारद्योतकतत्त्वपेक्षायामा-
ह * अयाज्यापरं हीति * याज्यान्तरनिषेधायां गात्सूक्तवाक्य एव
याज्यावत्प्रशस्त इत्येवकारात्सूक्तवाकस्योपचारिकयाज्यान्वमवसी-
यतइत्याशयः । अत एवाहुनौ मुख्यत्वाच्चैवकारः प्रयुज्यतइत्याह *
मुख्यत्वादिनि * कथमाहुतेमुख्यतयाशङ्क्याह * तदेति * प्रहरणा-
ङ्गत्वेन सूक्तवाकोपदेशस्य याज्याशब्दोपपत्तिहेतोस्तथा चाङ्गत्वे
स्तीति वार्तिकनिर्दिष्टस्य प्रासङ्गिकचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीभूतस्य
तच्छब्देन परामर्शात्तेन सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वोपदेशेनैव हेतुना
प्रक्रियमाणस्य प्रस्तरस्य मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयादाहुनित्वं परमा-

(१) पूतीकानां च सोमकार्यापत्तिर्हृत्तेत्याशङ्क्य तत्र तस्यै सचं प्रकल्पयेन्न सो-
ममिति फलचमसविधौ सोमनिषेधानुवादादेकवाक्यतान्त्रयानुपपत्त्या यागीयसोमसंस्का-
ररूपमन्त्रविधिना च यदि सोमं । न विन्देत पूतीकानामिषुणुयादिति न पूतीकविधौ सो
माभावे विधानेन ब्रह्म २ प्र० ।

र्थिकमित्यर्थः । प्रहरणस्य सूक्तवाकप्रकाश्यदेवतात्वयागाङ्गत्वे स
त्यपि होमत्वाभावाद्धोमसाधनद्रव्यत्वनिमित्तं प्रस्तरस्याहुनित्वं ना
स्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रक्षेपाधिक्यविधाने जुहोतिचोदन
विना कथं कथं होमतेत्याशङ्क्याह * आधारादिनि * जुहोति
चोदनाभावेऽपि प्रक्षेपाधिके यागेऽभियुक्तप्रसिद्धेर्होमतास्त्ये
वेत्याशयः चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्यौ निनयेहतुभ्यः स्वाह
दिभ्यः स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेत्यादिवि
हितस्योदकनिनयनादर्मन्त्रवर्णिकदेवतान्वयाद्यागस्य हारणाधिक्या
द्धोमनादिशब्देनोक्ता । एवं च सत्ययागाङ्गत्वादपि सूक्तवाकस्य या
ज्यात्वं नास्तीत्याह * होमेति * सूक्तवाके तु विशेषतो याज्यात्वं ने
ष्यते निगदत्वेन याज्यात्वनिषेधादित्याह * निगदत्वादिति * निग
दतैव तावत्कथं सूक्तवाकस्येत्याशङ्क्याह * नितरामिति * तथ
७८।१ याज्यात्वनिषेधः कथमित्याशङ्क्याह * निगदानां चेति * निषेधस
रूपार्थवादोऽयं लिङ्गत्वेनोपन्यस्त इत्यृषिविषयकवाक्यत्वोक्त्या सू
चितं तस्माद्विशेषतः सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नेष्यते इति हि शब्दा-
न्वयः निषिद्ध चेत्कथं तर्हि सूक्तवाकएव याज्येत्यत्रोक्तमित्याशङ्क्या
ह * निषिद्धमपीति * होमाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य याज्यात्वप्रशंसानिरा-
लम्बना स्यादित्याशङ्क्याह * तत्सम्बन्धात्त्विति * आहुतेः पारमार्थिक
त्वोक्तिप्रसङ्गेनोक्तस्य होमाङ्गत्वानिषेधाद्याज्यात्वस्य समाप्त्या बुद्धि-
स्थत्वेनाहुतेस्तच्छब्देन परामर्शाद्याज्यावत्सूक्तवाकस्यापि होमकालप्र-
योज्यत्वेनाहुत्याख्यहूयमानावस्थद्रव्यसम्बन्धलक्षणयाज्यागुणयोगा-
द्याज्यात्वेन स्तुतिर्युक्त्यर्थः । पूर्वपक्षेऽपि तर्हि स्तुतित्वेन याज्या
व्यपदेशोपपत्तेर्न सिद्धान्तलिङ्गतेत्याशङ्क्याह * न चेति * पूर्वपक्षे
ऽत्यन्तनिरालम्बनस्तुत्यापत्तेर्बोभयोः पक्षयोः स्तुतिर्युक्त्यर्थः ।

सदेवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य सूक्तवाकस्य
देवतासङ्कीर्तनार्थत्वादिति भाष्येण कृतार्थत्वोक्तार्थतया प्रह-
रणं च प्रत्यशक्तेरित्यनेन चासामर्थ्यात्तद्यर्थतया
व्याख्यातत्वाच्छङ्काद्वयपरिहारार्थत्वेन अव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यनु-
भाषणभाष्यं देवतासङ्कीर्तनेन समाप्त्यर्थत्वान्न प्रहरणाङ्गं सूक्तवा-
को देवतासङ्कीर्तनएव च शक्तो न प्रहरणइत्येवमुच्यते इति परिहार-
भाष्यं देवतावचनोऽपि सत्सूक्तवाकः प्रहरणस्यापि यागत्वेन देव-
तासङ्कीर्तनाकाङ्क्षत्वात्प्रहरणान्वयं विना कृतार्थत्वानुपपत्तेः प्रहरणान

न सम्बध्यते ऽपि तु सम्बध्यतएव देवतोक्तिशक्तो ऽपि च प्रहरणेने न श-
 क्तो ऽपि तु शक्तएवत्येवं द्वेधा व्याख्यातु कृतार्थत्व तावदनुभाषणपूर्वं प-
 रिहरति * यस्त्विति * भद्रशब्देनान्योन्यानपेक्षत्वात्कोलिङ्गावगतं देवता-
 कीर्त्तनार्थत्वमनपेक्ष्य यदि श्रुत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गन्ता श्रुत्यवगतं
 च प्रहरणाङ्गत्वमनपेक्ष्य हीत्थं लिङ्गन देवता बोध्येत ततः श्रुतिविरो-
 धाभा वालिलिङ्गाभापत्तर्बाधिते च लिङ्गे सूक्तवाकस्याशक्तत्वेन श्रुत्या
 विनियोगायोगादुभयानुग्रहायष्टदेवताकीर्त्तनमात्रेण कृतार्थत्वं सूक्त-
 वाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थः प्रहरणान्वयो ऽभ्युपगम्येत किं तु श्रुत्य-
 नुग्रहार्थं लिङ्गन प्रहरणाङ्गभूतदेवताकीर्त्तनद्वारा श्रुत्यवगतप्रहरणा-
 ङ्गत्वापेक्षणात्सूक्तवाकस्य च प्रहरणांक्तिरसिद्धौ श्रुत्या लिङ्गावगतदे-
 वताकीर्त्तनाङ्गत्वापेक्षणाच्छ्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यार्थत्वेन विरोधो ना-
 स्तीति न विरोधपरिहारयायेष्टदेवतोक्तिमात्रेण कृतार्थतामङ्गीकृत्या-
 न्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थता ऽभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । असामर्थ्यं
 परिहरति * यस्त्वस्येति * उभयपरिहारोपपादनार्थत्वेन प्रहरणां
 हीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमारभ्यते * इह हीति * देवताभिद्रव्यसू-
 क्तवाकः कथं श्रुत्यर्थं प्रहरणाभिधानं कुर्यादित्याह * सर्वत्र चेति *
 प्रहरणदेवताभिधानात्प्रहरणमभिहितं भवतीत्याशयः । शेषिभूताक्रि-
 यान्वयित्वेन प्रसिद्धस्य मन्त्रं प्रति प्रकाशनार्हतया शेषिरूपस्य मन्त्रेणा-
 भिधेयत्वात्सूक्तवाकाभिधेयानां देवतानां प्रहरणान्वयाप्रसिद्धेर्न द-
 मिधानद्वारा प्रहरणाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रापी-
 ति * यद्यापि प्रसिद्धाक्रियान्वयस्य मन्त्राभिधेयत्वावगतिः प्रथमं भ-
 वति तथापि प्रसिद्धाक्रियान्वयाभिधानसामर्थ्याभावान्मन्त्रस्य प्रसि-
 द्धाक्रियान्वयपदार्थाभिधायित्वाप्रतिपत्तौ श्रुताङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या म-
 न्त्राभिधेयस्य क्रियान्वयकल्पनारूपो विपर्ययः पश्चाद्भवतीत्यर्थः ।
 सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृतेरूपकद्वारा योजयति * नस्मादिति *
 सूक्तवाकप्रकाशयानामग्न्यादीनां प्रहरणान्वये ऽपि तत्र देवतात्वान-
 वधारणात्कथं प्रहरणस्य यागता भाष्यकृतोक्त्याशङ्क्याह * नचे- ७७९।६
 ति * एवमभिसम्बन्ध इत्याद्यग्न्यादिदेवताकश्चेत्यन्तं भाष्यं सङ्गे-
 पतौ व्याचक्षाणां नच प्रहरणं यागमात्रं रूपे ऽवतिष्ठतइति वार्त्तिक-
 स्य भाष्यविरोधं परिहर्तुमाह * अतश्चेति * पुरोडाशादेः परोक्षत्वा-
 दनेन हविरेत्यपरोक्षतया निर्देशानुपपत्तेः हविःशब्देन प्रस्तरस्य ह-
 विष्ट्वसङ्गीर्तनादित्युक्ते प्रस्तरस्य तृणत्वेनानदनीयत्वाहविष्ट्वायोग्य-
 तामाशङ्क्यानदनीयत्वे ऽपि कृष्णलादिवद्वचनाद्विष्ट्वावोपपत्तिसूच-
 नार्थं द्रव्योक्तिः । मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतान्वयाद्यागता भासमाना

भाष्यकृतोक्ता । परमार्थतस्तु प्रक्षेपाधिक्याद्धोमतैवावधार्यतइत्येतदेव सूत्रकृत्संमत्या द्रव्यितुं हरणं तु जुहोतिर्यागसामान्यात् द्रव्याणां चार्थशेषत्वादिति चतुर्थ्याधिकरणसूत्रैकदेशः शाखाप्रहरणार्थकर्मत्वसिद्धौ होमत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति सह-शब्दोक्तस्य प्रस्तरसदयोगस्य हेतुत्वाभिधानात्प्रस्तरप्रहरणस्य होमतो-भयसिद्धावसीयतइति मत्वा पठितः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमुप-क्रमानुरोधाद्देवतीर्थत्वे ऽपि हरतिसंयोगो घटत एवेत्युपसंहार्ये विपरीताभिधानादयुक्तमाशङ्क्य विरोधं ऽपि तावदलैङ्गिकस्य देवता र्थत्वस्यैव बाधापत्तेस्तृतीयाश्रुतेः काललक्षणार्थत्वकल्पना न युक्ता इह तु विरोधाभावात् किं चिद् बाध्यमित्यवमर्थत्वसूचनार्थतामाह * तस्मादिति * सूत्रं चानेन भाष्येण हरतिसंयोगे ऽपि सूक्तवाको देवतार्थ एव हरतेरपि देवतासंयोगादित्येवं योजितं भवतीत्याह * एवं चेति * कालार्थतापि न्यायावगता न बाध्येत्याह * कालार्थतापि चेति * अनुयाजयाज्यान्तरं सूक्तवाकपाठात्सूक्तवाकेन प्रस्तरे कालः शक्यो लक्षयितुमित्याशयः । यदित्यादिभाष्यमाशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपि श्रुत्यवगतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वान्यायानुपपत्त्या ऽग्न्यादीनां प्रहरणान्वयावगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदीति * नन्विति भाष्येण ऽनेन हविषेत्यनेनापि प्रसिद्धहविष्कस्य पुरोडाशादेरेवाप-रोक्षत्वोपचाराभिर्देशोपपत्तेस्तद्वलेनाग्न्यादेः प्रहरणान्वयकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्योभयविधलिङ्गसम्भवात्सन्देहे सति श्रुत्यालोचनया निर्णयो भविष्यतीति परिहारार्थमुभयथेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * आशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपीदं हविरित्यपरोक्षे निर्देशाद्धविः शब्दस्य प्रस्तरविषयत्वावगतेरग्न्यादीनामन्तरितत्वोक्तिमात्रे पर्यवसानं न सम्भवतीत्यभिधानार्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणवशाद्धविरन्तराणां च संवाककालभक्षार्थशेषसद्भावे ऽपि सामस्त्यरूपतां शाब्दप्रत्यक्षतां प्रस्तरस्य जोष्यमाणत्वेनाजुषतेत्यतीते निर्देशानर्थक्यापत्तेः प्रस्तरनिर्देशो न युक्त इत्याशङ्कते * अजुषतेति * स्तुत्यर्थत्वात् भूतनिर्देशो ऽनर्थक इति परिहरति * नेति * अतः प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाक-स्य देवतार्थत्वाविघातात्प्रहरणाङ्गतोपपत्तेति सूत्रतात्पर्यमाह * अत इति ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षहेतोः कृतार्थत्वोक्त्यर्थत्वे द्वयोः कृता-

र्थतां विनाङ्गागित्वनिरासायोगात्प्रस्तरस्यापि कृतार्थत्वोक्त्यवगतेः प्र-
हरणस्य प्रतिपत्तितायाः पूर्वोक्तत्वादनुभाषणसूत्रमेतदसामर्थ्यव्य-
र्थत्वे तु सूक्तवाकमात्रस्य पारार्थ्योक्तेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तितायाः प्रा-
गनुक्तत्वात्परिचोदनासूत्रमित्याह * अनुभाषणमिति * प्रतिपत्ति-
त्वाक्तेः सिद्धान्ताक्षेपोपयोगितामाह * कथामिति *

७८०।१

स्विष्टकृद्दुभयसंस्कारः स्यादिति ॥ १५ ॥

सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * अत इति *
भाष्यकृतैकसूत्रतया व्याख्यातत्वात्सूत्रभेदेन व्याख्या न युक्तेत्या-
शङ्क्य भाष्यकृतप्रक्रियया सूत्रद्वयमेवैतदित्याह * अर्थेति * यथा-
स्विष्टकृद्यागः प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो ऽपि मन्त्रयागः प्रतिपत्तिश्चे-
त्युभयात्मक इत्याश्रयिष्वविशेषणभावात्तः प्रतीयेतेति चतुर्थ्याधिकरणे
वक्ष्यते तथा प्रहरणमप्युभयात्मकमिति यथाभाष्यं तावन्सूत्रं व्या-
चष्टे * यथैव चेति * अयमपि हरतिरित्यर्थः । देवतानामङ्गत्व-
सिद्धौ यागस्य प्रतिपत्तित्वे ऽप्यविरोधमुत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं
तदित्युक्त्यर्थतां दृष्टान्तस्योक्त्या सूक्तवाकाङ्गत्वाविरोधीत्यर्थतामपि
वक्तुम् * यथा चेत्युक्तम् * यागत्वाविरोधं तावदुपपादयति *
न हीति * उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तर-
गमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चातुर्थसूत्रवक्ष्यमाणस्य लक्षणा-
स्योत्पत्तौ स्मृगास्तादनसंयोगात्प्रस्तरस्य तादर्थ्यावगतेः प्रहरणाख्या-
र्थान्तरगमनाच्च प्रहरणे सङ्गावेनाप्रतिपत्तित्वम् * सम्भवतीत्युक्तम् *
प्रतिपत्तेस्तर्हि दृष्टार्थत्वेन वैदिकाङ्गानपेक्षतया मन्त्रानन्वयात्तल्लभ्य-
द्रव्यदेवतानन्वयाद्यागत्वं विरुद्धेतेत्याशङ्क्यानुष्ठेयत्वावगमोत्तरकालं
भावनायाः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रति यदर्थकर्मत्वविचारात्सकलकारक-
वैशिष्ट्याच्च प्रागनुष्ठानानर्हत्वान्मन्त्रान्वयलभ्यद्रव्यदेवतान्वयेन हर-
तेर्यागत्वं सति प्रक्षेपाधिकयाङ्गोमरूपतावधारणोत्तरकालामनुष्ठेयत्वा-
वगमे सति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रतिपत्तिस्वावधारणाद्विरांशो ऽभिहितः।
न च पश्चात्तनेन प्रतिपत्तित्वेन पूर्वावगता होमरूपता बाध्यते विरोधा-
भावादित्याह * न चेति * उभयरूपश्चासौ संस्कारश्चेति कर्मधार-
यत्वेनोभयसंस्कारशब्दं व्याख्यातुमाह * तेनेति * यागमादौ ऽपि
देवतान्वयोपपत्तेर्होमो यागत्वेनोक्तः । यथा स्विष्टकृद्द्रव्यसंस्कारो
ऽपि यागस्तथा प्रहरणमप्युभयोर्द्रव्यदेवतयोः संस्कारो ऽपि यागत्वं
न विरुणाद्धीति पट्टीसमासत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथा
स्विष्टकृद्द्रव्यदेवतयोरुभयोः संस्कारस्तथा प्रहरणमपीति सर्वथा

साम्येनान्यथा व्याचष्टे * अथ वा स्विष्टकृत्यपीति * केवलप्रतिप-
त्तिवाङ्मुपगमे ऽपि न मन्त्रस्याङ्गत्वं विरुध्यतइत्याह * न चेति *
वैदिकयागस्य दृष्टमात्रं पर्यवसानाभावेनाहृष्टार्थत्वात् दृष्टार्थया प्रति-
पत्त्यानाकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिपत्तेरपि नियमाहृष्टार्थत्वादह-
ृष्टाङ्गाकाङ्क्षास्तीत्याह * नियमेति *

सूत्रवाकन्यायः । सूक्तवाकानामर्थानुसारं विनियोगा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥

७८१ प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्येष्टदेवताभिधानार्थत्वाविघाता-
च्छ्रुतिविनियोज्यस्यापि मुख्यपदार्थविनियोगाद्वचनात्त्वयथार्थमि-
त्यस्यापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचि-
नामिन्द्रादिपदानाममावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्राजा-
पत्यादिपदानामसम्भवेनायथार्थत्वान्मुख्ये ऽर्थे विनियोगो न सम्भ-
वतीत्याक्षिप्यासम्भवेनार्थानामप्रयोगादपवादसमर्थनायेदमधिकरण-
मित्यनन्तरसङ्गतिं च सूचयितुमाह * अधिकारमुपजीवयन्निति *
तत्रेति सन्देहभाष्य व्याचष्टे * किमिति * पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं
तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * इदं द्यावपृथिवीभद्रम-
भूदित्यादौ नमो देवेभ्य इत्यन्ते पदसमूहे सूक्तवाकशब्दस्याध्यतृप-
सिद्धे निष्कर्षे सूक्तवाकश्रुतिर्बाध्येतेत्याशयः ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥

यथार्थं वचनमिति पूर्वसूत्रस्य वचनशब्दस्य प्रयोक्तव्यश-
ब्देन समासाजिष्कष्यानुषङ्गेत्तया सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थसूत्रावयव-
व्याख्यार्थं य इति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय हे-
त्वर्थं सूत्रावयवव्याख्यार्थशेषभूतमिति भाष्यं यजैर्यज्ञाङ्ग-
प्रकाशनमेव प्रयोजनमिति मन्त्राधिकरणभाष्योक्तकर्म-
सम्भवेतार्थप्रकाशकत्वाशयतया भासमानं कृत्स्नप्रयोगे ऽपि गौश्या-
वृत्त्या समवेतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य यत्रेति चार्थवत्त्वा-
त्स्यादिति स्तुतशस्त्राधिकरणसूत्रं सस्कारत्वादचोदिते न स्यादिति
लिङ्गाधिकरणसूत्रे च मुख्यार्थविनियोगसम्भवे गौणे ऽथ मन्त्रविनियो-
गस्थान्याय्यत्वादपकर्षोक्तिमभिप्रेत्य कर्मशेषभूतार्थसंस्कारकत्वस-
म्भवे कर्मोपकारित्वान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या नान्यथेत्येवं व्याख्यातुमाह
* एवमादीनामिति * प्रकारवाचिनादिशब्देन स्मृतिहेतुसंस्कारोक्त

बोधकत्वाख्या संस्कारकतोक्ता । लिङ्गादिविनियोज्यानामसमवेतार्थत्वादपकर्षे ऽपि सूक्तवाकस्य श्रुतिनियोज्यत्वेन स्वार्थकर्मन्वयककल्पत्वात्सर्वासां देवतानामुभयत्र प्रहरणान्वयो भविष्यतीत्याहुः ॥
 * यदीति * आज्यभागादावभिहितानामेव देवतानां प्रहरणाङ्गत्वं सर्वासामन्वयः कल्पेत आज्यभागोद्देवताप्रत्याभिज्ञानान्नापूर्वदेवता कल्पना युक्तेत्यर्थः । प्रहरणस्यापूर्वदेवतानन्वये ऽपि प्रहरणेन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्याङ्गतया गृहीतत्वाच्च पदमात्रस्यापि त्यागो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अतश्चाति * अतःपूर्वयागाङ्गदेवताप्रत्यभिज्ञानात्मकस्य सूक्तवाकशब्दस्य सुभाषितवचननिमित्तत्वात्प्रहरणस्यार्थाभिधानकर्मत्वेन सूक्तवाककृतपूर्वयागाङ्गभूतदेवताप्रकाशनोपजीवितया सूक्तवाकं प्रत्यप्रयोजकत्वावगतेः प्रधानश्रुतदेवतापेक्षत्वेन प्रधानार्थनित्वात्प्रधानानां यथादेवतमेव सूक्तवाकप्रयोजकत्वात् कृत्स्नसूक्तवाकग्रहणमित्याज्यभागादयो ऽनूयाजान्ता यागाः सूक्तवाकप्रयोज्यत्वाद्यागाङ्गभूतप्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थप्रहरणं प्रति प्राश्नान्ये सति प्रधानत्वेनोक्ताः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

कृत्स्नोपदेशादिति पूर्वपक्षे हेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्या-
 र्थमथेति भाष्यं सूक्तवाकशब्दावयवव्युत्पत्त्या सुभाषितवाचिपदस-
 मूहमात्रनाचित्वादिष्टत्वादिष्टदेवताप्रकाशनार्थपदसमूहमात्रे सूक्त-
 वाकस्य कृत्स्नत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्कोद्देवं द्यावापृथिवी इत्यादौ देवेभ्य
 इत्यन्ते पौर्णमास्या देवताप्रकाशनार्थं पदसमूहसूक्तवाकशब्दप्रसि-
 द्धेः । पौर्णमास्या वामावास्यादेवतानाम् । अमावास्यायां च पौर्णमा-
 सीदेवतानामाभाषितत्वेनावयवार्थाभावाद्ब्रूहिताशब्दत्वेन व्याच-
 ष्टे * सूक्तेति *

प्रकरणावभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

रूढित्वानश्रुपगमेन कृत्स्नवचनपरिहारार्थतया सूत्रव्याख्या-
 र्थमुभे इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * द्वौ हीति * यथैकादशिनीन् प्रा-
 यणीयोदनीययोरालभेरन्निति द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयाख्याद्योत्त-
 माहकालत्वेन श्रुतानामेकादशिनीनां पञ्चानां द्वेद्वश्रुत्यनरेतरेतरयुक्तयोः
 प्रायणीयोदयनीययोः काललक्षकत्वावगमेनैकैकत्र समस्तालम्भायो-
 गात्पञ्च प्रायणीये पञ्चादयनीये अन्त्यो ऽप्यासन्नत्वावुदयनीय एवै-

८२१

त्यवयवशः प्रायणीयोदयनीयान्वयो दशमे वक्ष्यते यथा-च-लोके
 चातुर्विधेष्वयो धनं देयमिति चतुर्वेदविदेयत्वेनोक्तस्य धनस्यै-
 कवेदविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इति अवयवशो ऽन्वयः पूर्वसिद्धः तथा
 सूक्तवाकस्याप्यवयवशः पौर्णमास्यमावास्याकालेन प्रहरणप्रयोगा-
 न्वयो भविष्यतीत्यर्थः । भाष्यकृत्पक्षे प्रकरणाद्यथादेवतां चावयवशः
 प्रयोगात्सूक्तवाक्यश्रुतिदेवतालिङ्गदर्शपूर्णमासप्रकरणानामविरोध इ-
 त्यर्थः । सूत्रदूषणार्थं नैतदिति भाष्यमवतारयति * तदिति *
 विशेष्यस्यानेकाविशेषणवशीकारसामर्थ्यात्साधनानां विशेषणत्वे स-
 ति सापेक्षाणांमितिकर्तव्यतान्वयः स्यान्न तु तेषामितिकर्तव्यतान्व-
 ये विशेषणता ऽस्तीत्याशयः । प्रश्नपूर्वमेतदुपपादयितुं कुत इत्यादिभा-
 ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * साधनानां फलान्वय-
 सिद्ध्यर्थत्वादितिकर्तव्यतान्वयस्य फलान्वये सापेक्षत्वादितिकर्त-
 व्यतान्वयं सापक्षतैव युक्त्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थं फलं प्रतीति
 भाष्यावयवं व्यचष्टे * प्रधानानि हीति * नेतिकर्तव्यतां प्रती-
 त्यनुपङ्गः । इतिकर्तव्यताविधेयत्वाक्तेः साधनानामुद्देश्यत्वेतिप्रयो-
 जनतामाह * इतिकर्तव्यतां प्रतीति * साधनेनिकर्तव्यतयोर्द्वे-
 योरपि प्रात्यात्मिकोत्पत्तिविधितः स्वरूपेण प्राप्तत्वादेकान्वयित्वेनेत-
 रस्मिन्विधेये साधनान्वयित्वेनेतिकर्तव्यतैव विधेया नेतिकर्तव्यता-
 न्वयित्वेन न साधनमिति कथं निर्धारणेत्याशङ्क्याह * अविधीयमाना-
 या इति * इतिकर्तव्यताविधाने ऽपि कथं साधनानामुद्देश्यतेत्या-
 शङ्क्याह * सा चेदिति * वाक्यभेदापत्तेर्द्वयोर्विधानायोगाद् द्वयो-
 र्द्वयं विधेयत्वे समत्वादन्यो ऽन्यासम्बन्धापत्तेः साधनानामुद्देश्यताव-
 सीयतइत्यर्थः । अतो दर्शपूर्णमासाम्यामिति ऋद्धावगतस्य साहित्यस्या-
 विवक्षितत्वाद्विद्युदादिब्राह्मणतर्पणान्त्येतिकर्तव्यतया ऽऽग्नेयमुपकु-
 र्यादुपांशुयाजमुपकुर्यादित्येवमादिप्रत्येकमितिकर्तव्यतावाक्यसमाप्तेः
 प्रत्येकं समस्तेतिकर्तव्यतान्वयावगमान्नावयवशो ऽन्वयो युक्त इत्याह-
 * ततश्चेति * प्रत्येकमेव तर्ह्यनुष्ठानापत्तेः पौर्णमास्याममावा-
 स्यायां चैकादश वक्ष्यमाणाङ्गानुष्ठानं विरुध्यतेत्याशङ्क्याह * तथै-
 व चेति * समान्यन्यायमुक्ता प्रकृते योजयति * तदिति *
 पञ्चम्यर्थं तदित्यर्थः । सौत्रपक्षे ऽनिष्टापत्तिमाह * इतरथा चेति *
 प्रयाजादीनामपि विभागमङ्गीकुर्वाणमपर्यायप्रयोगवचनावग-
 तसाहित्यविरोधेन निरस्यति * न चेति * न्यायतः प्रतिप्रहर-
 णप्रयोगे सकलसूक्तवाक्यप्रयोगे प्राप्ते ऽप्यसमवेतार्थवद्भागस्यासा-
 मर्थ्यादुत्कर्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * समुदायरू-

दिसूक्तवाकश्रुतिबलीयस्त्वाल्लिङ्गगम्यविभागं बाधित्वा गुणेन चेदि-
तिभाष्यनुसारादिन्द्रादिपदानां प्रजापत्यादौ प्रजापत्यादिपदानां चे-
द्रादौ गौणता न दृष्टाय भविष्यतीति भाष्यानुसाराद्वा अदृष्टार्थम-
ध्यवस्याम इत्युक्ते मन्त्राधिकरणविरोधाददृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य
मन्त्रवर्णबलात्पौर्णमास्यामिन्द्रादेरमावास्यायां च प्राजापत्यादेर्देवता-
त्वेन शास्त्राददृष्टत्वादिनिष्ठस्यापि प्रहरणं देवतात्वकल्पनमदृष्टार्थ-
त्वोक्त्योक्तमिति सूचनायासमवेतार्थस्य पदस्य यानि यत्रानर्थकानी-
त्यदृष्टार्थत्वोक्तिर्व्याख्येयभाष्यानिर्दिष्टा तच्छब्देन परामुष्टस्य विषय-
भूतदेवतान्तरमपूर्वं प्रहरणे ऽध्यवस्याम इत्युक्तम् । दर्शपूर्णमासना-
म्नः समुदायवाचित्वनिरासस्य सामानाधिकरण्येन यागनामन्वनि-
श्चय इति पौर्णमास्यधिकरणवार्तिके कृतस्य प्रत्येकमिति कर्तव्य-
तान्वयप्रतिपादकप्रकृतभाष्यसम्मतत्वसूचनार्थं समुदायस्य फलसा-
धनत्वं निरसितुं शङ्कते * कथं पुनरिति * निरस्यति * अत्रोच्यत
इति * श्लोकं व्याचष्ट * यागत्वं हीति * धातोः प्रत्येकसमवेत- ७८३।*
यागत्ववाचित्वे ऽपि नामानुरोधात्समुदायलक्षणार्थत्वं भवतीत्याश-
ङ्कते * नन्विति * धातुसामानाधिकरण्याधीनत्वान्नामत्वनिश्चयस्य
नाम्ना ऽपि प्रत्येकवृत्तितावसीयत इति परिहरति * नेति * पौर्ण-
मास्यधिकरणे चैतद्विस्तरेणोक्तमित्याह * तदिति * अतः सत्यपि
नाम्नि न समुदायः फलवानित्युपसंहरति * नेनेति * द्वन्द्वात्समुदायी-
कृतयोस्त्रिकयोरितरेतरयोगाख्यसमुदायविशिष्टयोः फलवत्त्वावगतेः
समुदायस्य फलवत्त्वमाशङ्क्येतरन्यायेन * करणतंत्युक्तम् * एवमपि
साहित्यविशिष्टानामितिकर्तव्यतान्वयः स्यादित्याशङ्कत * नन्वि-
ति * परिहरति * नेति * इतिकर्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्यैव
क्वचिद्विवक्षा क्वचिद्वाविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्योद्देश्योपादेयगतत्वरू-
पलक्षणभेदाद्विवक्षाविवक्षयोर्व्यवस्था युक्तेत्याह * एकमपि हीति *
साङ्गाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति युगपत्साध्यसाधने-
तिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविध्रावेकस्याग्नेयावेयुगपत्फलनिकर्तव्य-
तान्वये युगपदुद्देश्यत्वोपादेयत्वविरोधं शङ्कते * कथमिति * आ-
चार्यो मातुलश्चेति द्वयैकत्वे ऽपि दृश्यते अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः
पृथक्त्वयेति स्तुतशस्त्राधिकरणादाहृतवृद्धश्लोकं विरुद्धानामप्यपेक्ष-
णीयभेदेनैकत्र युगपत्सम्भवस्योक्तत्वाद्वस्तुविरोधस्तावज्ञास्तीति प-
रिहरति * अपेक्षेति * हेतूक्त्यालम्बनवाचिन्या ऽपेक्षणीयमुक्तम् । व-
स्तुविरोधाभावे ऽपि वैरूप्यमिति वाक्यभेदापत्तरेकेन शब्देन युगप-
द्रूपद्वयोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्ण-

मासावुपकुर्यादिति प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यतां विदधतोऽनुमिनस्य
वाक्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतावाक्यात्फलो-
द्देशेन प्रधानं विदधतो भेदे सद्भावाच्चानिष्टापत्तिरिति परिहरति *
को वेति * स्वरूपे नैष्कल्यापत्तेः फलसाधनीभूतप्रधानोद्देशेनेतिक-
र्तव्यताया विधेयत्वात्फलान्वये विवक्ष्यमाणां साहित्यामतिकर्तव्य-
तान्वयेऽपि यथासिद्धानामेव प्रधानानामनुवाद्यत्वादाधिवक्ष्यमाण-
मप्यापद्येतेवेत्याशङ्कते * ननु चेति * विध्यपरिगृहीतत्वात्प्रती-
तमप्यनाहत्यमिति परिहरति * सत्यमिति * प्रधानोद्देशेनेतिकर्त-
व्यताख्यविशेषणविधायिनि प्रकरणाभिनानुमिते वाक्ये प्रधानसा-
हित्याविवक्षया मप्यङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मके महावाक्ये साधनेति-
कर्तव्यताविशिष्टभावनाविधायिनि फले प्रति प्रधानसाहित्यस्य वि-
वक्षितत्वादवैक्यत्वादितिकर्तव्यतान्वयेऽपि विवक्षा भाविष्यतीत्याश-
येन कथमितरेतरयोगो विधितः शक्यो वारयितुमिति पृच्छति * क-
थमिति * विशेषणविध्युत्पाद्यत्वेन विशिष्टविध्यर्थस्य विशेषणवि-
धिसम्भवानुरूपस्याभ्युपगमनीयत्वाद्धिषेणविधौ च प्रधानसाहि-
त्यस्याशक्यविवक्षत्वात् (अत्येकमिति कर्तृगताम्बितैः प्रधानैः सहत्य फलं
कुर्यादिति विशिष्टविध्यर्थावगते) विशिष्टविधावपीतिकर्तव्यतान्वये
प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षेत्याशयेनांतरमाह * इह हीति * ग्रहपदे
च प्रतिपादकांशेन ग्रहोद्देशाद्धिमत्त्वशेन चैकत्वोपादानाद्वैक्यप-
रिहारः शक्येनापि धातुरूपेण तु शब्दप्रधानवाचिन्यंशभेदाभावाद्दर्श-
पूर्णमासपदेऽपि समस्यमानपदद्वयातिरिक्तसमाख्यशब्दरूपाभावा-
देकेनैव प्रधानवाचिना शब्देन स्वरूपेण प्रधानोद्देशे समासरूप्येण
साहित्योपादानाद्वैक्यपरिहारः शङ्कामपि नाधिराहतीत्याह * न
हीति * इति कर्तव्यतान्वये साहित्याविवक्षामुपसंहरति * तस्मादिति *
साहित्याविवक्षायामेकस्यैव प्रधानस्येति कर्तव्यतान्वयापत्तेरानन्त-
र्यविशेषावस्थसिद्धेः सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयो न स्यादित्याशङ्का-
निरासार्थं तत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * प्रतिश-
ब्देन सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयित्वं यत्सूचितं तद्दर्शयतीत्यर्थः । आ-
नन्तर्यमचोदनेत्यनेन न्यायनानन्तर्यस्याकारणतया बुद्धिनिवृत्तेः सन्नि-
धित्वेनानुपपन्नाधिकरणेऽभिहितत्वादविशेषोक्तिः यदि कस्य चित्प्र-
धानस्येति कर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षात्कृत्योपदि-
ष्टं स्यात्तत्तत्तद्व्यतिरिक्तानां प्रधानानामितिकर्तव्यतात्मकं प्रकरणं
स्यान्न त्वेतदस्तीत्यभिधानार्थमितिकर्तव्यताया इति भाष्यात्

वान्यूनत्वाद् व्याहारेण व्याख्यातु * मेकस्यापि वेत्युक्तम् *
 अस्थेति भाष्यावयवव्याख्यानायास्य च भाष्यकथम्भावरूपस्य प्रक-
 रणाख्यप्रकरणिनो ग्रहणसामर्थ्यस्या * विशेषादित्युक्तम् * सामा-
 न्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तत-
 श्चेति * सूत्रदूषणभाष्यशेषस्य तदिहापीष्यते इत्यादिवार्त्तिकेन
 प्रागेव व्याख्यातत्वात्स्वमतेन वचनादिति चेदिति सूत्रानुभाषित-
 पूर्वपक्षनिरासार्थमत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * एवं चेति *
 अदृष्टाय भविष्यन्तीति भाष्येण पूर्वदेवताकल्पकत्वस्यापि शङ्कितत्वा-
 द् गौणत्वनिरासस्योपलक्षणार्थत्वसूचनायादृष्टार्थत्वं चेत्युक्त्वा देव-
 तान्तरोक्त्या व्याख्यातं मुख्यत्वसम्भवं गौणत्वस्य पुरस्तादिलिङ्गाधिक-
 रणे प्रसिद्धकर्माङ्गभूतदेवताप्रकाशनसम्भवे च देवतान्तरकल्पकत्व-
 स्य ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते इति नवमाधिकरणसूत्रे नि-
 रासादित्यर्थः । पुरस्ताच्छब्दो भाष्यस्थोक्तशब्दव्याख्यायार्त्वाद् गौणत्व-
 निरासमात्रविषयः । प्रश्नपूर्ववचनसूत्रानुभाषितकृत्वोपदेशसमाख्यर्थं
 कस्तर्हीत्यादिवाक्यानीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * वाक्यबहु-
 त्वोपपादनार्थं येषामित्यादि धृतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * न हीति *
 न चेति भाष्यावयवव्याख्यायां ऽन्योन्यानपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तत्वो-
 क्तीभिरेत्यनेनापपादिना । तस्मादित्यादिना पुरस्तादित्यादिना पु-
 रस्तात्पदानामनुपपत्त्या वृत्त्या प्रयोगभेदे ऽभिहिते कथन्तर्हि सा-
 धारणानीत्यादिभाष्येण पुरस्तात्पदानां तन्त्रतोक्त्याशङ्का सर्वेषां
 सूक्तवाकानां मध्ये ये पौर्णमासीदेवताप्रकाशकत्वात्पौर्णमास्यङ्गप्र-
 हरणप्रयोगभाजो ये चामावास्यादेवताप्रकाशकत्वादामावास्याङ्गप्र-
 हरणप्रयोगभाजः सूक्तवाकास्तदवयवभूतानां कतिपयानां पदानां
 कर्मकाले तन्त्रेण पठनीयतावज्ञानाकालीनसर्वसाधारणतन्त्रपाठ-
 वलेन सूचयितुं तन्त्रतोक्तिरिति तेनेत्यनेनोक्तम् । अतः समुदायस्यार्थाप्र-
 तिपादकत्वात्प्रातिपदिकोक्तं सूक्तवाकत्वं विभक्त्युक्तं च साक्षा-
 त्साधनत्वाख्यकरणत्वं नास्तीत्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं बहुषु
 सूक्तवाकेष्वेकवचनायोगशङ्कानिरासार्थं च सूक्तवाकेतिभाष्यं स्पष्ट-
 त्वाद् व्याख्याय पदेनाप्यपगतनेत्यनुभाषणसूत्रस्थभाष्योक्तशङ्कानिरा-
 सार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन केन चित्त्विति * कृत्स्न-
 स्य हीति भाष्याक्तशङ्कोपपत्तिनिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्या-
 चष्टे * यत्त्विति * भाष्यं लिङ्गादेवतापदेत्कर्षवद्वाक्यात्समभिव्याह्नि-
 तानामपि पदानामुत्कर्षाल्लिङ्गेक्तिरूपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * त-
 श्चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं दूषयितुमारभते * इदमपीति *
 यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपत्पुत्रे जातइति जातेषुचपक्रमाय-
 स्मिन्जातएतामिष्टनिर्वपतीति च जातेषुचैवोपसंहारादेकवाक्यत्व-
 स्य वैश्वानरवाक्ये प्रत्यक्षत्वेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादिवाक्यबहु-
 त्वं न युक्तं तथेहाप्युपक्रमोपसंहारस्य तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्य
 प्रत्यक्षत्वाद्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्य-
 र्थः । भिन्नकर्मस्थभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्योऽन्यानपेक्षत्वा-
 द्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः ।
 भिन्नकर्मस्थभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्योऽन्यानपेक्षत्वाद्विभ्रप्रयो-
 जनत्वाच्चेकवाक्यता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न हीति * यदनेन ह-
 विषेति प्रस्तरप्रकाशनस्य प्राधान्याभ्युपगमात्प्रस्तरान्वयित्वेनष्टदेव-
 ताप्रकाशनस्यैकप्रयोजनत्वं यदनेन हविषेति च प्रधानभूतानां तन्त्र-
 पदानां क्रीणानिवदावृत्त्ययोगादेकेन देवतापदेनान्वये देवतान्तरप-
 दानां तन्त्रपदैर्विना साकाङ्क्षेत्यर्थः । सुभाषितोक्तिनिमित्तत्वात्सू-
 क्तवाकशब्दस्येष्टानां च देवतानामाज्यादिहविष्कृदिष्टत्वेन सुष्ठुक्त-
 त्वादिष्टदेवताप्रकाशनस्यैव प्राधान्यावगतेः प्रत्येकवाक्यपरिसमा-
 प्तिनिमित्तो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * यस्य पि-
 ता पितामहः सोमं न पिबेदित्यादिवदर्थतो वाक्यभेदेऽपि तत्र पदा-
 त्मकशब्दान्वयादेकवाक्यत्वसिद्धिः परमार्थतस्तु प्रहरणाङ्गत्वोपदे-
 शात्प्रद्वियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्राधान्यापत्तेः या ते अग्नेऽयाशया या ते
 अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेत्युपसन्मन्त्रशेषः तनूर्वर्षिष्ठे-
 त्यादिरग्रयेत्वामह्यं ददातु बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात्वित्ये-
 वमादि दक्षिणामन्त्रशेषः सोऽमृतत्वमशीयेत्यादिरादिशब्दोक्तश्चे-
 ष एकपद्युज्झं द्विपदीत्यादिसप्तपदीक्रमणमन्त्रशेषो भवेत्यादिर्जु-
 हूरस्युपभृदसि ध्रुवासीत्याज्यासाधनमन्त्रशेषश्च घृताचीत्या-
 दिर्यथावृत्त्या प्रयुज्यते तथात्रापि पुरस्तात्पदानामावृत्त्या प्रयो-
 गापत्तेर्याज्ञिकानां तत्र प्रयोगो विरुध्यतेत्याह * यदि
 चेति * एकवचनलोचनया चैकस्यैव सूक्तवाक्यस्य प्रयो-
 गापत्तेः पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या
 इति भाष्ये बहुवचनं विरुध्येतेत्याह * प्रस्तरंति * वाक्यबहुत्वनि-
 रासमुपसंहरति * तस्मादिति * अतोऽन्यः परिहारो वाच्य इत्या-
 ह * अतश्चेति * तस्मादाह * स उच्यत इति * यथैकस्मिन् विधा-
 यनेकविन्दुसमुदाये च सम्मर्गिद्रव्यरूपत्वेनानेकेषामपि किं विन्दूनां
 संयोगे सत्येकीभावादेकवचनान्त एव तोयशब्दः प्रयुज्यते न घटव-

द्विवहुवचनान्तः विभागे च सति पृथग्भावान्नापत्तोर्द्विवहुवचना-
न्तस्तथैकस्मिन् देवतापदे ऽभितस्तन्त्रपदोपेते तत्समुदाये चेष्टदेवता-
प्रकाशनानिमित्तत्वात् सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनानामनेकेषा अ-
थैकप्रयोगवर्त्तित्वरूपे संयोगे सत्येकीभावादिकवचनान्त एव प्रयुज्य-
ते भिन्नप्रयोगवर्त्तित्वरूपे च विभागे सति पृथग्भावमात्रापत्तेः सूक्त-
वाकशब्दएव प्रयुज्यते न सूक्तवाकार्थशब्दः ततश्च विभागे ऽपि
सूक्तवाकत्वं नापैतीत्याशयः । तथात्वमुपपादयति * सूक्तवाको
हीति * अग्निरिदं हविरजुपतेत्यादीष्टदेवताप्रकाशनसामर्थ्यालोच-
नया प्रयोगवर्त्तिदेवतापदसाहितस्याभितस्तत्र पदोपेतस्ये-
ष्टदेवताप्रकाशकपदसमूहस्य सूक्तवाकत्वावधारणाद्यत्र या-
वत्यो देवता इष्टा सूक्ते तावद्देवतापदसमूहस्त-
स्य कृत्स्नसूक्तवाकत्वोपपत्तेरित्युक्ते ऽभिन्नकर्मसङ्गतिभिन्नदेवता-
प्रकाशनानां भेदात्कथं तत्कारिणां पदसमूहानामेकशक्यतेत्याशङ्क्य
देवताप्रकाशनस्येष्टत्वप्रयुक्तत्वादिष्टत्वरूपप्रकाश्यकत्वेन प्रकाशनैक-
त्वसूचनार्थं * प्रयोजनतश्चेत्युक्तम् * प्रत्युत देवतान्तरपदसाहि-
त्ये देवतान्तराणामनुदिष्टत्वेनानुक्तत्वादजुपतत्युदिष्टत्वरूपोक्तवचन-
स्यानृततया दुष्टत्वापत्तेर्दुरुक्तवाकः स्यादित्याह * प्रयोगेति *
सामान्यत समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेण सूक्तवाकसाकल्यसिद्धेर्देव-
तान्तरपदसाहित्ये त्वसूक्तवाकत्वापत्तिरित्युक्त्वा पौर्णमास्यमावा-
स्ययोर्विभज्य प्रयोगे योजयति * तेनेति * निष्कर्षसिद्धयै युक्त्यपेक्षा-
पाठेनाभितः पदानां कर्मकाले ऽपि तन्त्रप्रयोज्यत्वावगतिस्तनूर्वपि-
ष्टेत्याद्यनुपङ्गपूरितस्य यात अग्नेइत्यादेर्मन्त्रस्यादिशब्दोक्तस्य चाशा-
स्ते ऽयं यजमानो ऽसावसावित्यादेः सर्वनामनिर्देशद्वारास्मात्तदेवदत्ता-
दिनामपूरितत्वात्तस्य मन्त्रस्य यथायुक्तिसहितेन पाठेन कात्स्न्याव-
धारणेति दृष्टान्तार्थः । समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेणैष्टदेवताप्रकाशनादन-
न्तरितत्वोक्तिसिद्धावपि ग्रहरणे यथास्मात्सूक्तवाकोपदेशाद्विभज्य
प्रयोगेन कृत्स्नेन सूक्तवाकेन ग्रहरणं कृतं स्यादित्याशङ्क्याह * अत-
श्चेति * सूक्तवाकशब्दस्य रूढित्वे सत्येकदेशप्रयोगे कात्स्न्यं बाध्ये-
त यौगिकत्वासमवेतार्थपदसमूहमात्रे ऽवयवार्थोपपत्तेः । कात्स्न्या-
वाध्नाद्विद्यमानाः प्रयोगसमवेता देवता अनतिक्रम्य याव-
त्सूक्तवाकस्तावत्साध्यत्वाग्रहरणस्य कृत्स्नेन साधितत्वोपप-
त्तिरित्यर्थः । कृत्स्ने तर्ह्यधेतृणां सूक्तवाकप्रसिद्धिर्न
युज्यतेत्याशङ्क्याह * तेनेति * (स्वाध्यायकाले प्रयोगभे-
दानालोचनादर्शपूर्णमाससमवेतदेवताप्रकाशननिमित्तं सर्वप्राकृत-

७८६।१

देवत्वस्य पदसमूहस्य सूक्तवाकत्वं कर्मकाले च प्रकृतिविकृतिभेदा-
द्वैविध्यमित्येवं त्रधावस्थितः सूक्तवाको ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रिविधे स-
त्यपि कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * सूक्तवाक इति * यत्र स्वाध्यायका-
ले प्रकृतौ विकृतौ वा यादृशसूक्तवाको ऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव स सू-
क्तवाको ऽन्यत्र त्वसमवेतार्थानिरूपणात्सूक्तवाकत्वं जहातीत्यर्थः । बहु-
त्वमपि सूक्तवाकस्य सम्भवति किमुन द्वित्वमित्येवं भाष्यङ्गमयि
तव्यमित्याह * भाष्ये ऽपि चेति * उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति स्वा-
ध्यायकाले प्रकरणाविभागमालोच्य यः कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो ऽध्येतृ-
प्रसिद्धः सायथार्थं निष्कृष्य प्रयोगे ऽपि स्वदेवतापदसाहित्यमात्रे एव ।
कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो युक्तिसहितेन पाठेन कल्पित इत्येवं सूत्रङ्गमयि-
तव्यमित्याह * तथेति * भाष्योक्तसूत्रव्याख्यानिरासायैवकारः ।
सम्भवामात्राशयत्वेन बहुत्वोक्तिव्याख्याने ऽपि न चः तेषामित्यादि-
भाष्यविरोधः प्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिपदसमूहस्याभितस्तन्त्रपदोपे-
तस्यैकसूक्तवाकत्वाभ्युपगमे दुःपरिहर इत्याशङ्क्य तेषामभितस्तन्त्रप-
दोपेतानां भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवताचिनां पदानामन्योन्यसमूहः कश्चि-
देकप्रयोगसमवेतमर्थं न वदति तस्मान्न भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतापदस-
मूहः कर्मकाले सूक्तवाकः प्रयोगसमवेतार्थो ऽप्रकाशकत्वादेव च न
करणमिति भिन्नप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य कर्मकाले सूक्तवाक-
त्वनिरासार्थं भाष्यं न त्वेकप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य सूक्तवाकत्वनि-
रासार्थं सूक्तवाकत्वं भाष्यं च ^१) स्वाध्यायकाले सर्वप्राकृत-
तदेवत्ये पदसमूहे प्रकृतौ च पौर्णमास्याख्ये ऽमावास्याख्ये च याग-
त्रयसमुदाये ऽनिष्कृष्टप्रयोगस्थदेवतामध्ये पदसमूहे विकृतौ । सूर्या-
दिपदमध्ये पदसमूहे सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशकत्वसमानरूपस्य
संसर्गिद्रव्यवत्संसृष्टपाठे सत्येकत्वादेकवचनोपपादनार्थमित्येवं वि-
रोधपरिहारसूचनायोक्तेन गमनिकाप्रकारेण सर्वेषां भाष्याणाम-
विरोध इत्याह * इतीति * सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्वा सर्वशब्दः ।

॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकाशडानां काम्यमात्रा-
ङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं
समाप्नानम् ॥ २० ॥

सन्देहभाष्यं विचारस्यानन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च सूचयन् व्याच-
ष्टे * तानीति * प्रमाणान्तरगम्यक्रतुविशेषान्वयविशेषापेक्षं लिङ्गं
विनियोजकं निरपेक्षं वेति विचारात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षवचनव्यक्तौ
क्रत्वन्वयबोधककमोल्लङ्घनोक्त्या सिद्धान्तवचनव्यक्तौ कमामुष्मा-
रोक्त्या सूचिता श्रुतेर्लिङ्गापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणेऽनेनोक्ते प्रसङ्गाल्लि-
ङ्गस्यापि जघन्यप्रमाणापेक्षत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिः । कमोक्त्या
समाख्याप्युपलक्षिता प्रकारोक्त्या लिङ्गस्यान्यसम्बन्धापेक्षांका ।
याज्याङ्गाण्डमित्युपक्रमादेव सर्वत्रेत्युपसंहाराच्चोदाहरणवद्वत्वाद्दर-
प्रतीयमानस्य प्रयोजनमाह * उदाहरणेति * समाख्यानविशेषण-
स्य सामिधेनीसाप्तदश्यवत्केवलाग्निदेवत्यपाथिकृतीयादिष्टिविष-
यत्वाल्लिङ्गविशेषणस्य विलिङ्गसंमारांष्ट्रिविषयत्वात्क्रमविशे-
षणस्य समानलिङ्गानेकोष्टिविषयत्वादुदाहरणवहुनेत्यर्थः या-
वत्किञ्चित्प्रकरणानाम्नातयाज्यानुवाक्याकं काम्यं चैन्द्राग्न्यादि-
कर्म तत्र याज्यानुवाक्या यथालिङ्गं भवेयुरिति पूर्वपक्षो-
क्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * मन्त्रादीनां देवता-
दिस्वरूपान्वये नैष्कल्यापत्तेः क्रत्वपूर्वसाधनांशान्वये नवमे वक्ष्य-
माणेऽप्यध्ययनविधिर्नैव दृष्टार्थत्वापरित्यागेन पुरुषार्थानुबन्धित्वाय
वगमेऽपि मन्त्रप्रकाश्यदेवतादेः क्रतुमात्राणामङ्गत्वात्क्रतु-
क्रत्वन्वयसिद्धेर्लिङ्गस्य प्रकरणादिगम्यक्रतुविशेषान्वयानपेक्षन्वसू-
चनार्थं क्रममिति भाष्यवचनं व्याख्यातुं लिङ्गादित्यु-
क्तम् । अध्ययनविधिना सामान्यतः क्रत्वन्वया-
विशेषाङ्गभूतं देवतादौ मन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वावगतेर्लिङ्गस्य
च सामर्थ्यात्मकत्वात्सामर्थ्यस्य चार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र
सन्दिग्धार्थनिर्णयमात्रे व्यापाराभिधानादवगतक्रतुविशेषान्वयानां
च मन्त्राणां कया द्वारेषां क्रतुविशेषोपकारितेति द्वारविशेषे सन्देहा-
नुदयात् लिङ्गेनाविनियोगापत्तेः प्रकरणादिगम्यक्रतुविशेषान्वयमापे-
क्षस्यैव लिङ्गस्य विनियोजकत्वावसायादासां याज्यानुवाक्यानामिष्टि-
विधायिब्राह्मणप्रकरणेऽनाम्नानात्प्रकरणेन क्रतुविशेषान्वयानवगमेऽपि
क्रमसमाख्याभ्यां क्रतुविशेषान्वयेऽवगते द्वारविशेषं प्रति सन्देहात्पत्तौ
लिङ्गेन तदङ्गभूतदेवताप्रकाशनद्वारत्वनिर्णयादेतद्याज्यानुवाक्यास-
माप्नान काम्येष्टियुक्तमित्येव सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गत्वादिभाष्यसूचि-
तामुपपत्तिमाह * नासतीति * लिङ्गक्रम इति भाष्ये क्रमोक्त्या स-
माख्याप्युपलक्षिता नन्वितिभाष्येण वक्ष्यमाणलिङ्गवलीयस्त्वविरो-
धापत्तेः क्रमाद्यपेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य लिङ्गानपेक्षितस्य क्रमादेर्लि-

ज्ञादौर्बल्ये ऽपि लिङापेक्षितस्य क्रमादेर्वलीयस्त्वाविशेष इत्येवं प-
 रिहारार्थं सत्यमिति भाष्यं व्याचक्षाणः । पूर्वार्थमुपपादयति *
 लिङ्गं हीति * देवतात्वाधिष्ठानान्न्यादिरूपवाची देवताशब्दः । सा-
 मान्यते ऽन्याद्यन्वये ऽनवगते तद्विशेषसन्देहाभावेनान्न्यादिरूपे
 ऽपि लिङ्गेनाविनियोगात्सम्भावनामात्रं लिङोक्तम् । उत्तरार्द्धमुपपा-
 दयितुमारभते * यज्ञेति * आश्रावयत्यादीनामपेक्षैः समप्रदत्तः प्र-
 जापतिर्यज्ञे यज्ञत्वापत्तइत्यादिवाक्यालुचनाविनिर्वाणं च प्रकरणो-
 कक्रतुविशेषान्वये ऽवगते लिङ्गस्य विनियोजकत्वदर्शनाद्वाक्यप्रकर-
 णोक्तिभिन्नदेशानामिति ततः श्रावयतीत्यादीनां क्रमानवगतक्रतुविशे-
 पान्वयानां समाख्यापेक्षोक्त्या क्रमापेक्षा सूचिता । पश्चनपूर्वं क्रमसमा-
 ख्यापेक्षोपपादनार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * याज्यानुवा-
 क्यसमाख्यां विना ऽऽग्नेयानामृचां याज्यानुवाक्याकार्यशे सामिधेनी-
 कार्यशे च विनियोग इत्यज्ञानात्समाख्यापेक्षणीया तावच्छब्दाश्च क्रमं
 विना कस्यैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्याद्वयस्य कस्यामैन्द्राग्न्यामिष्टौ विनियो-
 ग इत्यज्ञानात् क्रमो ऽप्यपेक्षणीय इत्यर्थः । किमर्थमाश्रयणीयेत्यपेक्षा-
 यामाह * तथा हीति * द्वयमप्युपपादयति * इज्यत इति *
 एवं च सति यज्ञविशेषं प्रति सन्देहात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्याह *
 ततश्चेति * याज्यासमाख्याया योगगतकार्यविशेषान्वयावगमे ऽपि
 काम्येष्टिविषयत्वं सूत्रोक्तं न सिध्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन याचे-
 त्यादिभाष्यं व्याख्यातुं शङ्कते * न न्विति * न्यायान्ते * कथ-
 मिति * याज्याकाण्डमित्येतावन्मात्रसमाख्यानभ्युपगमे ऽपि क्र-
 मात्काम्येष्टिविषयत्वं सेत्स्यतीति स्वयमन्यथा परिहर्गति * अपि
 चेति * विशिष्टक्रमकंष्टिविशेषांशे क्रमेण समाख्यावाच्ये ऽपि कार्य-
 विशेषांशे ऽपेक्षणाद्व्याख्यात्वविरोधः सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मा-
 दिति * क्रममात्रात्समाख्याद्वा क्त्वन्वयसिद्धेर्विशेषणद्वयानर्थक्यश-
 ङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * किमर्थमिति * पाथिकृतीयादिषु कौवला-
 ग्निदेवत्ये ऽष्टौ साप्तदश्याम्नानेन सामिधेनीकार्यस्या ऽप्याग्नेयर्द्ध्या-
 काङ्क्षस्य सद्भावात्सामिधेनीकार्ये ऽपि लिङ्गक्रमोपपत्तेः समाख्यान-
 पेक्षणे प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्सामिधेनीकार्यपेक्षं विनियोगापत्तेः
 समाख्याविशेषणार्थत्वोक्त्यर्थमस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रति *
 द्रातपात्यादिविशेषणसूचनायाग्नेयादीनीत्यादिशब्दः तत्रैवेत्येवकारेण
 सामिधेनीकार्ये ऽपीति भाष्यस्थो ऽपि शब्दो मृदूत्त्यर्थत्व नैवकारार्थं
 व्याख्या तत्समाख्यामात्रात्तर्हि पाथिकृतीयादिषु याज्याकार्ये विनियो-

तेन तर्हीति * येन कारणेन समाख्यानादरे ऽनिष्टापत्तिस्तेन कारणेन समाख्यानादित्येतावन्मात्रमस्त्वित्यर्थः । समाख्यानादित्येतावत्युक्ते याज्यानुवाक्याकार्यातिरिक्तानां विलिङ्गनमपि चर्चा याज्यानुवाक्याकार्येण विनियोगापत्तेस्तासां चानाकाङ्क्षितत्वाद्-शक्तत्वाच्च याज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगाल्लिङ्गक्रमानादरा-त्तन्सामिधेनीकार्ये ऽपि विनियोगादानर्थक्यापत्तेर्लिङ्गक्रमात्समाख्या-नाच्चत्युक्ते तु पूर्वस्या इष्टेः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यास्तानाक्षिप-त्तयाज्यानुवाक्याकार्ये पाठेनातीते क्रमत्वादिलिङ्गत्वापूर्वाप्रयाज्या-नुवाक्याकार्ये विनियोगायोगादुत्तरेष्टिस्मामिधेनीकार्ये समाख्याना-वस्थितलिङ्गक्रमाभ्यां विनियोगः संत्यजतीति लिङ्गक्रमविशेषणार्थ-वत्त्वोक्त्यर्थे सर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तादति * आग्निवारुणस्य सोमारौद्रस्य वा कर्मणः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितत्वाद्याज्या-नुवाक्यानाकाङ्क्षत्वे ऽभिहिते लिङ्गविनियोग्यस्वानुरूपयाज्यानुवा-क्याबाधेनैन्द्रीवद्गन्तरविनियोगशङ्कानुदयार्थे क्रमातिरिक्तबलव-त्प्रमाणवाधः क्रमोक्त्या सूचितः । तल्लिङ्गमाश्रेयीन्वेनोक्ताविरोध-विषये वा समाख्याया निवृत्तव्यापारोक्ता । विषयप्रदर्शनार्थं यथात-भाष्यं व्याचष्टे * तामिति * मनोऽङ्गुचामग्निरुक्थपुगेहित इत्याद्या-नां पृथुयाजा इति द्वयोश्च धारयाममाख्यात्वाज्यसाक्षादयनिकायध्या-यामानर्हीवर्जिवाससामिधेनीष्विति च सामिधेनीषु प्रश्नेष्यानां धारयत्वात्स्मृतेः समाख्यायानुगृहीता भवतीत्युक्त्यर्थेन ता इति भाष्यव्याख्यार्थम् * ता इत्युक्तम् * सोमारौद्रीष्टिस्मामिधेनीक्रमो-क्त्यर्थत्वेत्यतीतानागतोक्ती व्याख्यातुम् * तत्रापि न्वित्युक्तम् * लि-ङ्गसमाख्यानादित्येतावन्मात्रे तर्हीत्यनीनामुच्चां व्रातपतीत्यादिया-ज्यानुवाक्याकार्ये-मनोर्ज्ञां पृथुयाजवत्याश्च सोमारौद्रीष्टिस्मामिधेनी-कार्ये विनियोगसिद्धेः क्रमविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * यदि-चेति * क्रमेण तर्हि समाख्यावाधाद् व्रातपतीयादौ सामिधेनीकार्ये विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्रमविनियोगविषये समाख्यावाधो ऽपि याज्याकार्यविषये विरोधाभावादवाध इत्येव परिहारसूचयता * येनीत्युक्तम् * विशेषणद्वयार्थवत्त्वापसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

७८९।४

॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां

विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शि-

ष्टत्वात् ॥ २१ ॥

लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे ऽभिहिं
 प्रसङ्गाल्लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसम्बन्धापेक्षया विनियोजक
 त्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्राकृतान
 विशेषरूपेणास्मानामपि विशेषरूपेण विध्यभावे विनियोगाकाङ्क्ष
 त्वात्तात्त्रामेवाग्नेयीशब्देन ग्रहणापत्तेरग्निदेवता ऽस्या इति वस
 त्रिहतत्वाच्च सर्वनामार्थवृत्तिनाग्नेयीशब्देन प्रकृतानामेव ग्रहणावगते
 पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्य विशेषरूपस्मानानाद्विशेषरूपेणा वि
 हितानामेव प्रकृतोक्त्या विवक्षितत्वादग्निदेवतात्वोपलक्षितस्य वा
 न्यत्र पदार्थस्यात्रापस्थानाङ्गत्वे विधेरुपलक्षणांतरानपेक्ष्यत्वेन स
 त्रिहितत्वस्योपलक्षणत्वेनानन्वयादविवक्षितत्वावगतेराग्नेयीमात्रग्र
 हणावगमात्पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहापपात्तिसूचनार्थं विषयं शोध्य
 न्ति * ज्योतिष्टोम इति * सत्रिहितत्वाविवक्षया सामान्योक्त्या सू
 चिता परमतेन दशतयीभ्य एव दशतयीभ्यो ऽपीति वा ऽध्याहृत
 शब्दद्वयपूर्वं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यावृत्या त्रिविधसन्देहोक्त्यर्थ
 त्वेन तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सन्देहभाष्यात्पक्षद्वय
 प्रतीतेर्यैविध्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तस्माद्वा दशतयालिङ्गवन्तो मन्त्रा
 ग्रहतिव्या इत्यनेन भाष्येणाप्रकृतमात्रपक्षमुक्त्वा नान्वत्यनेन सिद्धा
 न्तं शङ्किते नेत्युच्यत इत्यनेनाविशेषपक्षोपक्रमाल्लिङ्गेन प्रत्ययो भव
 ति दशतयेनापि कर्तव्यमित्यादिना विशेषपक्षस्यैव स्पष्टीकरणात्प
 क्षत्रयप्रतिभानमाह * ग्रन्थादिति * अप्रकृतमात्रपक्षं दूषयितुमुप
 क्रमते * न त्विति * प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं कल्पसामान्यस
 म्बन्धात्प्रकृतग्रहणसामवे कल्पनागौरवापादककल्पसम्बन्धात्प्र
 कृतग्रहणायोगादविशेषपक्षो ऽपि तावदतिक्लेशसाध्यो प्रकृतमात्र
 निर्धारणं तु न कथं चिन्सम्भवतीत्याह * महता हीति * निर्धार
 णाख्यनिश्चयायोगमुपपादयितुमाह * येन हीति * आग्नेयीत्येवमा
 दिभिर्हीति भाष्योक्तस्याग्नेयीशब्दाविशेषात्मकस्य प्रमाणस्य प्रकृता
 साधारण्ये ऽप्यन्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकृतानामग्रहणमित्याशङ्क्याह *
 न चेति * पुरोडाशाश्रयणे विनियुक्तस्य कपालस्य तुपोपवापं वि
 नियोगवद्विनियुक्तविनियोगो ऽप्यविरुद्ध इत्याशयः । कथं तर्हि भाष्यं
 पक्षत्रयोक्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * आदौ सन्देहकाले दश
 तयीभ्य इत्यनेनाप्रकृतवाचिना शब्देनाऽपिशब्दरहितेनाविशेषपक्षपरि
 ग्रहादप्रकृतमात्रभ्रान्तिरिति वदता ऽपिशब्द एवाध्याहार्यो नवशब्द

इति सूचितं सन्देहभाष्यादप्रकृतमात्रपक्षप्रकाशने ऽपि शिष्टत्वादि-
ति हेत्वर्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं यश्चायमत्यादिभाष्यात्तत्प्रकाशनं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * सौत्रप्रतिज्ञासूचितस्याग्नेयीश-
ब्दविशेषस्य हेतोरग्नेयीत्वेमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्याविशेषपक्षसाधन-
त्वादधिकारं प्रकरणे यो लिङ्गमालोच्य मन्त्रविधिः सो तदाख्येषु प्र-
कृतेषु मन्त्रेषु चेत्तलिङ्गक्रमसमाख्यानादिति पञ्चमी लिङ्गशब्दमात्रा-
त्परा ल्यब्लोपे कल्पयित्वा प्रतिज्ञानार्थावगतेः सिद्धान्तनिरासार्थ-
त्वेन सौत्रहेतूपपत्तस्तद्व्याख्यार्थेनापि भाष्येण नाप्रकृतमात्रपक्षः प्र-
काशयतइत्याशयः । कथमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्य प्रामा-
ण्यस्याविशेषपक्षसाधकतावसीयतइत्यनेनोक्तं प्रौढिप्रदर्शनायाप्रकृत-
मात्रपक्षमपि समर्थयितुमारभते * यदि त्विति * न्यायाकौशलसू-
चनायोपहासार्थं * श्रान्नियस्योपपत्तिरित्युक्तम् * कीदृशीत्यपे-
क्षायामाह * प्रकृतस्येति * यस्योदनादेः पक्वस्य यामः
प्रहरो यतो गतः तस्य गतरसत्वात्तत्सामान्येनान्यदपि गतवी-
र्यं यातयाममुच्यते ।

कुशा द्रव्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

न ते निर्माह्यतां यान्ति विनियोज्या पुनः पुनरिति ॥

स्मृतेः । यातयामत्वस्यानाशङ्कत्वादपरितोषेणोपपत्त्यन्तरमाह *
अथेति * आग्नेयीषु सामगा स्तुवतइत्यादौ सौत्रादिसाधनत्वेना-
ग्न्याग्नेय्यादिशब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि
त्विति * विध्यन्तैर्विशेषविधानात्सामान्यसाधनत्वेनाग्न्याग्नेय्यादि
शब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * वि-
ध्यन्तर्विशेषस्तु बाधः सत्स्यतीत्याशयः । इममेव पक्षमुपसंहरति *
तस्मादिति * तृतीयपक्षसमर्थनेन तस्मादाशतयीलिङ्गवतो मन्त्रा
ग्रहीतव्या इत्यन्तं भाष्यमप्रकृतमात्रपक्षविषयत्वेन व्याख्याय स्वमते-
नादित आरभ्याविशेषपक्षविषयत्वेन व्याख्यातुं सौत्राविशेषग्रहण-
प्रतिज्ञासूचितहत्तूक्त्यर्थमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्यं व्याचष्टे *
अथ वेति * विशेषोक्त्या दाशतय्यो ऽपीत्यापिबद्धव्याहारः सूचितः ।
प्रकृतानामपि दशतयाख्यदशमण्डलसंज्ञकावयवषट्कं च मन्त्रसंहि-
तामन्तुत्वरूपेण ग्रहणं वक्तुं दाशतयीशब्देनैवाविशेषोक्तिः । कल्पना-
लाघवात्प्रकृतानामेवर्चा ग्राह्यतेति सिद्धान्तमाशङ्क्य प्रकृतानां स्तो-
त्रादिद्वारविशेषान्वयलक्षणसामान्यसम्बन्धानवगमात्सिद्धान्ते ऽपि
सामान्यसम्बन्धस्य कल्प्यत्वेन कल्पनालाघवायोगाद्यथाग्नेय्यास्तो-
त्रादि करोतीत्याख्यातप्रत्यर्थावहितत्वरूपस्य शिष्टत्वस्योपलक्षणात्वे

सति प्रकृतनियमः स्यान्नान्यथाशिष्टत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधि-
 प्रत्ययस्योपलक्षणमात्रे क्षीणशक्तित्वेन विध्यभावात् काचित् ग्राह्य-
 त्यादिमाद्यनिरासार्थतया शिष्टत्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानायापाद्यो-
 ७९०।५ क्त्वा पातनिकार्थेयश्चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *नचेति* कथम्भा-
 वात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वाख्येन ग्राहकत्वेन प्रकरणाङ्गबोध-
 मात्रं व्यापारान्नान्यव्यावर्तकत्वाख्यं विशेषकत्वं भवतीत्याशयः ।
 कथम्भावलक्षणस्य प्रकरणस्य व्यावर्तकत्वायोगेऽपि यौगिकशब्दा-
 नां स्वावयवार्थान्वयार्हवस्तुवाचित्वात्सहितावलम्बित्वाय सन्निहिता-
 र्थविषयत्वावगतेर्विशेषतोऽग्निर्देवताऽस्या इति सन्निहितवाचिसर्व-
 नामार्थवृत्तित्वादाग्नयीशब्दस्य सन्निहितार्थविषयत्वावगतेरग्निदेव-
 स्यत्वचदकप्रवच्च सन्निहितत्वस्याप्यन्यपदार्थेऽपि लक्षणत्वावगमा-
 च्छ्रुत्यनुगृहीतसन्निधिलक्षणप्रकरणस्य व्यावर्तकत्वं भविष्यती-
 त्याशङ्काह * सन्निधीति * उपलक्षणत्रयप्रतीतावप्यविशिष्टं
 हि लक्षणमित्यनेन न्यायेनोपलक्षणानां विशेषणविशेष्यत्वायोगादे-
 केन चोपलक्षितप्रत्ययोक्तस्तीत्वान्यथानुपपत्त्या गम्यस्य वा शुद्ध्यस्य
 श्रुतशब्दगम्यत्वेनागृह्यमाणे गृह्यमाणविशेषत्वावगत्या समुच्चये
 ऽपि निहितत्वस्य श्रुत्यनुग्रहाभावो लौकिकोक्त्वा सूचितः । प्रकृत-
 त्वान्गन्धीत्वसद्भावात् श्रुत्यविरोधमाशङ्क्य यौगिकशब्दानां व्यक्ति-
 वाचित्वात् प्रकृतव्यक्तिमात्रग्रहणं श्रुतिसङ्कोचापत्तिर्यौगिकोक्त्वा सु-
 चिता । भाष्यस्याप्रकृतमात्रपाक्षोपपादार्थत्वशङ्कानिरासायाविशे-
 षपक्षोपपादनफलसिद्धान्तनिरासार्थता सूचयितुमाह * तस्मादि-
 ति * उपदिष्टेति भाष्यमविशेषपक्षेऽनुपपन्नमाशङ्क्य सावधारण-
 त्वेन व्याचष्टे * उपदिष्टेति * एवं जातीयकस्येति भाष्यावयवं
 व्याचष्टे * एवमिति * कथं जातीयकस्येति प्रश्नभाष्याशयमाह *
 कथमिति * विशेषणरहितस्यापि यथाग्नेय्या स्तोत्रादि करोती-
 त्याख्यातप्रत्ययविहितरूपेणोपदिष्टत्वेनोपलक्षणाप्रकृतग्रहणं भवि-
 ष्यतीत्येवमाशयत्वं कथञ्चातीयकस्येति सिद्धान्तप्रश्नस्य मत्वा
 त्तन्निरासार्थं यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्य इत्यन्तं भाष्यं उपदिष्ट-
 त्वोपलक्षणरूपायाः प्रकृतग्रहणोपपत्तेः सिद्धान्तिनोऽनिष्टत्वादयु-
 क्तमाशङ्क्य परमार्थः । सिद्धान्त्यनभिमतमेवापदिष्टत्वोपलक्षण-
 रूपां प्रकृतग्रहणोपपत्तिं स्वोत्प्रेक्षामात्रेण सिद्धान्त्यभिप्रेतां परिक-
 ल्प्य पूर्वपक्षी यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्या इत्यन्तमाहेत्येवं ता-
 त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * परः पुनरिति * लिङ्गशब्दव्याख्यायास्तल्लिङ्ग-
 मित्येतद्विपयत्व यः कस्मिंश्चिदित्यवयवस्य चोपदिष्टत्वरूपोपलक्षण-

निरासावतारमात्रार्थत्वं सूचयितुं मध्यप्रतीकेनावतारितम् । अत्र भाष्ये यदीति भाष्यावयवगतेन याग्न्याख्यातप्रत्ययसामर्थ्यस्य वि-
पयभूताख्यातप्रत्ययविहिता वेत्येवमाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तस्याप-
देशकस्याख्यातस्य मन्त्रविषयं लिङ्गमिति षष्ठीसमासाश्रयणेन तदु-
पदिष्टत्वं लिङ्गमित्यसमासाश्रयणेन वा तत्तस्य विधीयमानस्य म-
न्त्रस्योपलक्षणं विवक्षितमित्युक्तं कथमेतद् गम्यत इत्यपेक्षायामुपल-
णोपक्षीणशक्तौ लिङ्गनोपदिष्टो भवतीति विध्यभावोपन्यासादेव-
ताल्लिङ्गस्य चोपलक्षणत्वे * तदयोगादित्युक्तम् * एतदेव भाष्यम-
वयवशो व्याचिख्यासुर्यः कस्मिंश्चिदिति भाष्यावयवं तावदध्या-
हारणं व्याचष्टे * नासाविति * उपदिष्टत्वस्यैव स्फुटस्य विशेष-
णस्य सम्भवात् कथं नान्यत्रोपदेशमर्हतीत्याशयेन कथमिति पृ-
ष्ट्वोपदिष्टत्वस्योपलक्षणत्वरूपविशेषणत्वरूपविशेषणत्वनिरासार्थं य-
दीति भाष्यमापाद्योक्तार्थत्वेन व्याचष्टे * तदिहेति * यथा-
लम्भनिर्वापौ विधीयते न प्राकृतौ तौ हि विहितौ यदि न विधीयेत
तत प्राकृतौ लक्ष्येते यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्यालम्भनिर्वापा-
धिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तव्यतावाचिना प्रत्ययेनोपलक्षणी-
भूत्वा व्यावृत्त्याख्यविशेषणं कर्त्तव्यमित्युक्तं तस्य विशेषणत्वंोपपाद-
नार्थम् * तद्धीत्युक्तम् * येनेति भाष्यावयवादयमेव लिङ्गश-
ब्दार्थो ऽवसीयत इत्याह * तथा चेति * तत इति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * तत इति * अथेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अथेति * ७९१।१
तेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * तस्मादित्युपसंहार-
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्त्यभिमतप्रकृतग्रहणो-
पपत्त्युक्तार्थं न त्विति भाष्यं प्रकरणस्याविशेषकत्वादयुक्तमाशङ्क्य
साक्षात्प्रकरणस्याव्यावर्त्तकत्वे ऽपि विधेर्लाघवादेकत्वेन गौरवापा-
दकप्रकृतग्रहणव्यावर्त्तकत्वाशयतया व्याचष्टे * न त्विति * प्र-
कृतानामपि सद्धारस्यैव कृत्वन्वयस्यावगतेर्द्वारान्तरान्वयार्हनिर्द्धार-
कृत्वन्वयरूपसामान्यसम्बन्धानवगमात्प्रकरणस्य विधिलाघवापादक-
त्वानुपपत्तेर्विनियोजकत्ववाच्यमित्यापाद्य बलवद्भिरोधेन नियाम-
कत्वनिरासार्थं नेतीति भाष्यं श्रुतिनियोज्ये मन्त्रे लिङ्गविरोधोप-
न्यासादयुक्तमाशङ्क्य देवताख्यचिन्हरूपलिङ्गयुक्तश्रुतिलक्षणार्थत्वेन
लिङ्गशब्दं व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * प्रसङ्गात्सर्वे ऽप्युपरितनाः
शुद्धा लिङ्गशब्दाः श्रुतिलक्षणार्था इत्याह * उपरिष्ठादिति * अ-
विरोधशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * आहेति * गौरव इति
वा श्रुत्या यद्गोत्वाद्यवधारितं “ विशेषं यदि तन्न स्यात्ततः

स्याच्छ्रुतिवाधनमिति तद्भूताधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनाविरो-
ध इत्यर्थः । व्यक्तिवाचित्वेनाग्नेय्यादिशब्दानां जातिवाचिग-
वादिशब्दवैषम्याद्विरोधसमर्थनार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नै-
तदिनि * जातिवाचित्वाभावे ऽपि वैयाकरणगतेन सम्बन्धवाचित्वं
मत्वा व्यक्तीनामवाच्यत्वाद्प्रकृतमन्त्रव्यक्त्यग्रहणे ऽपि श्रुतिविरोधो
नास्तीति शङ्काशयविवरणार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सामा-
न्यस्येति * आग्नेयीत्वादिजात्यभावान्मन्त्रदेवतासम्बन्धमेवानेक-
मन्त्रव्यक्तिसमानत्वात्सामान्योक्त्याभिप्रेत्य तस्यैव प्रतिमन्त्रव्यक्ति-
समामिरुक्ता तस्मादित्यनेन नचेहेति भाष्यशेषो व्याख्यातः । प्रकृता-
यामपि व्यक्तौ समस्तशब्दार्थसम्भवान्नित्यश्रुत्यबाधे ऽपि विकल्पेना-
प्रकृतानां बाधात्पक्षे श्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इति विरोधसमर्थना-
शयविवरणार्थमुच्यते * सत्यमिति * भाष्यं लिङ्गात्सामान्यमित्य-
नेन व्यक्तेरश्रौतत्वात्कस्याश्चित्वाग्रे ऽपि अविरोधस्योक्तत्वादयुक्तमा-
शङ्क्य व्यक्तिवाचित्वाशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * नत्विति-
शङ्काभाष्यं व्यक्तिवाचित्वाशयनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न त्विति *
जिज्ञासापूर्वं व्यक्तिवाचित्वाशयसमर्थनवचः पूर्वं पक्षसमर्थनार्थम् उ-
च्यते इत्याद्यपरमित्यन्तं भाष्यं व्याचिख्यासुजिज्ञासाभाष्य तावदव-
तारणपूर्वं व्याचष्टे * परस्त्विति * किं त्विति निर्णयभाष्य स्वरूप-
७९२।३ तस्मावद्व्याचष्टे * सा चेति * तात्पर्यतो व्याख्यातुमाकृत्याधिकर-
णोक्तजातिवाचित्वविरोध शङ्कते * किं पुनरिति * विरोधपरिहा-
रार्थं परेषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * नेतीति * जातिवाचित्वान-
पन्हवे व्यक्तीनामतत्वाच्छ्रुतिविरोधद्वारपूर्वपक्षासिद्ध्यापत्त्या दू-
षयति * तर्हि चेति * समन्तेन व्याचष्टे * अत इति * न केवलं जा-
तेर्वाच्यतापन्हूयते किं तु सद्भावो ऽपीत्याह * न चेति * जात्यन्त-
राभावे ऽप्यृज्जातिरेवात्र जाताख्यौ देवतान्विता पङ्कजशब्दस्यैव प-
ङ्कजननान्विता पञ्चत्वजातिर्वाच्या भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेदेव-
तैवेति भाष्यं व्याचष्टे * देवतासम्बन्धमेवेति * आग्नेयो ऽष्टाकपा-
लः शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्वाग्नेयः आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादौ द्र-
व्यादिष्वपि प्रयोगादिदमभिप्रेत्येततः शब्दार्थः । सम्बन्धाव्यभिचा-
रित्वे तस्यैव वाच्यता कस्मान्नेष्टेत्याशङ्क्याह * सम्बन्धस्त्विति *
वाङ्मित्रा लिङ्गात्सामान्यमिति सामान्योक्त्या सम्बन्धस्य वाच्यत्वे-
नोपन्यस्तत्वात्स्वानभिमतत्वसूचनार्थम् * भाष्यकारेणेत्युक्तम् *

(१) अयौतत्वादिति २ पु० पा० ।

(२) अग्न्याख्यदेवतेति २ पु० पा० ।

आनन्त्यव्यभिचाराख्यदोषापत्तेर्व्यक्तिवाचित्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्या-
ह * तस्या एव चेति । अनेन चापस्थानसाधनमृग्यक्तिर्देवतयोपल-
क्षयितव्येत्येवमानन्त्यव्यभिचारपरिहारार्थत्वेन यथेति भाष्यावयवो
व्याख्यातः देवताया ऋग्व्यक्त्युपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्राग्व्याच्यत्वाप-
त्तेर्देवतात्वस्य च सम्बन्धिरूपत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं विना ऽनुपपत्त्या
प्रति सम्बन्धिन्या ऋग्व्यक्तेः प्रतीतिसम्भवादवाच्यत्वापत्तिरित्या-
शङ्क्याह * पूर्व्वेति * देवताविशेष्याया ऋग्व्यक्तेः प्रत्ययवाच्य-
त्वानभ्युपगमे ऽधिष्ठानभूतं प्रकृत्यर्थमग्निं प्रति प्रत्ययार्थस्य देवता-
त्वस्य विशेषणत्वापत्तेः प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषणविशेष्याभिधानश-
क्तिभेदविरोधापत्तेः प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमेवाविरुद्धं न तु वि-
शेषणाभिधानमिति साधारणोक्त्या सूचिनं गवादिशब्दाल्लक्षणाया
अपि व्यक्तिविशेषान्वयसम्भवाद्विशेष्यत्वसिद्धे ऽपि न वाच्यत्वक-
ल्पना युक्तेत्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * गवादिशब्दस्य जानौ
व्यक्तौ चाभयत्र वाचकत्वस्यास्मृतेः शब्दभेदाभावाच्च तन्निमित्तश-
क्तिभेदानवगतेरुभयत्र प्रयोगान्यथानुपपत्तिमात्रेण शक्तिद्वयकल्प-
नापत्तावेकप्रतीत्याविनाभावेनेतरप्रतीतिसिद्धान्यथानुपपत्तिपरिहा-
राद्विशेष्यानभिधानं युक्तं तद्धितस्य तु “सास्य देवते”ति स्मृत्यैवा-
स्य शब्दनिर्दिष्टे विशेष्ये देवतात्वे च विशेषणे वाचकत्वानवगमा-
च्छक्तिद्वयानभ्युपगमे ऽपि कल्पनागौरवानापत्तेरुभयाभिधानं युक्त-
मिति व्यापारयितव्यत्वोक्त्या ऽऽभिधानाख्यस्य व्यापारस्यान्यथानु-
पपत्त्या कल्पयितव्यत्वाभिधानात्सूचितम् । सास्य देवतेति स्मृत्या
ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य प्रति सम्बन्धित्वमात्रमवगम्यते । न
वाच्यतेत्याशङ्क्य स्मृत्या प्रतिप्रतिसम्बन्धिनो वाच्यत्वा ऽनुक्तौ ल-
क्षणायावगतिसम्भवे ऽप्याग्नेयीशब्दस्य तात्पर्याभावापत्तेरग्निशब्द-
वदाग्नेयीप्रथमोपसदित्यादौ विशेष्यसमानाधिकरणः प्रयोगो न
स्यादेवताशब्दवदग्निसमानाधिकरणः प्रयोगः स्यान्न चैतद्वयमप्यस्ति
यतो देवताख्यविशेषणमात्रवाची सन्नाग्नेयीशब्दो लक्षणाया विशेष-
्यपर्यन्तं नीयेतेत्याह * न चेति * देवताख्यस्य च विशेषणमा-
त्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे मन्त्रकरणके व्यापारदेवतायाः क-
रणकार्याक्षमत्वे ऽपि तद्धितान्तप्रानिपदिकश्रुतिबलत्वात्कारक-
विभक्तित्ववाप्रेन सहाये तृतीयामभ्युपगम्याग्नीधादिवत्पुस्थान-
कर्मत्वे क्षमत्वसम्भवान्न लाक्षणिकं विशेषमाद्विद्येतेत्याह * यदि
चेति * अनेन चानेकव्यक्तिसाधारणं सामान्यरूपस्य देवताख्यस्य विशे-
षणमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे यथा देवतयर्ग्यत्तद्याख्यसाध-

नं लक्षयितव्यं सैवात्रोपस्थाने करणत्वायोगे ऽपि करणत्वेनाभिधा-
 दिना समाना सती साधनं भविष्यति किमृग्यत्किंलक्षणयेत्येवं व्या-
 ख्यानंतरं देवतैवेति भाष्यावयवस्य सूचितम् । व्यक्तिवाचित्वोपपाद-
 नार्थतामस्य सूचयितुमाह * तस्मादिति * विस्तराच्च सम्बन्धटी-
 कायां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्व्यवाचित्वोपपादनार्थं सर्वयोगि-
 कानां व्यक्तिवाचित्वोपपादितेत्याह * तदिति * व्यक्तिवाचित्वोपपा-
 दनस्याविशेषपक्षसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं न चेत्याद्युपाददीरन्नित्यन्तं भाष्यं
 ७९३।१ सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * ततश्चेति * अप्रकृतमपीत्यविशेषोक्तेर्यश्चायमि-
 ति भाष्योक्तप्रकृतापदेशायोगविरोधाशङ्क्यर्थं न त्विति भाष्यं यश्चाय-
 मित्येनेनापि प्रकृतमात्रापदेशायोगोक्तिद्वारेणाविशेषोपदेशस्यैवोक्त-
 त्वेनाविरोधादयुक्तमाशङ्क्याप्रकृतमात्रोपदेशो यश्चायमिति भाष्येणा-
 क्त इति भ्रान्तस्येयं शङ्क्येवमुपपादायितुमाह * न त्विति * भाष्ये
 ऽनुक्तस्याप्यप्रकृतमात्रपक्षस्य परमतेन किं तद्व्यतिरिक्ता इति स-
 न्देहवार्तिके प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेनेत्याद्युपपत्तिवार्तिके वाद्य-
 नुक्तत्वादाद्यत्वं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्राणां बाध आदिशब्दे-
 नाक्तः । उच्यतइति परिहारभाष्यं यश्चायमिति भाष्यार्थविवरणार्थ-
 तया व्याचष्टे * परस्त्विति * मध्यमताप्याद्यत्ववत्तद्वार्तिकोक्तक्रमो-
 च्येवेत्येनेनाविशेषोक्तेर्यश्चायमिति भाष्यविरोधाख्यदोषाभावोक्त्यर्थ-
 त्वेन नैवं सतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अविशेषोक्तेर्भाष्यविरो-
 धाख्यदोषाभावे ऽपि करणबाधाख्यो दोषो ऽस्त्येवेत्याशङ्क्यर्थं न त्वि-
 ति भाष्यं श्रुत्या प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याविरोधार्थं श्रुतेः
 सामान्यवाचिता ऽङ्गीकार्येत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न त्वि-
 ति * सत्यमिति परिहारभाष्यं श्रुतेः प्रसिद्धार्थत्वागेन युक्त इत्येव-
 माशयत्वेन व्याख्यातुमाह * परस्त्विति * वैकल्पिकपदार्थमध्ये नि-
 त्यमथेकप्रयोगे विरोधाभावान्नित्यं प्रकृतमात्रग्रहणं ऽपि श्रुत्यनुग्रहो-
 षपत्तेन प्रकरणं बाधनीयमित्याशङ्कानिरासार्थं अपि चेत्यादिभाष्यं
 स्वोपस्कारमनपेक्ष्य प्रमाणोपकारार्थं बुद्धिपूर्वकारिणः प्रकृतमायोगा-
 त्प्रमाणांनुग्रहार्थत्वशङ्क्यानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्या लौकिकादिभ्रान्तप्र-
 दानिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * किं तर्हीत्येनेन यदिनि
 भाष्यावयवो व्याख्यातः । प्रवृत्तेरात्मानुग्रहार्थत्वे ऽपि प्रकृतमात्रेणा-
 पि क्रतूपकाराख्येन फलेन फलवतात्मानुग्रहसिद्धेन प्रकरणं बाधनी-
 यमित्येवमाशयत्वेन किमितिप्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति *
 उभयथाप्यात्मानुग्रहसिद्धौ दुर्बलप्रमाणानुरोधेन बलवत्प्रमाणफल

भूतायाः प्रवृत्तेः सङ्कोचो न युक्त इत्याशयेनोत्तरार्द्धमेतदिति भा-
ष्यावयवमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत इति * यद्यग्रप्येत्येकरूपैव
श्रुतिर्वहुषुप्रकृतं च प्रकृतेषु च मन्त्रेषु प्रमाणं तथापि क्वचित्प्रकृतम-
न्त्ररूपेऽर्थे प्रमाणमनुगृहीतमिति प्रमाणानुग्रहेण पुरुषस्य कृतार्थत्वं
प्रकृतमन्त्ररूपाण्यर्थान्तराणि पुरुषार्थोपयिकान्यपि सन्ति न गृह्यन्ते
इति यच्छक्यते तन्नेत्येतदतः प्रवृत्तेः प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभावाद्भव-
तीत्येवं योज्यम् । प्रवृत्तेः प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभ्युपगमेऽनिष्टापत्ति-
माह * सकृदिति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति * तस्माच्छब्देन किं परामृष्टमन्यपेक्षायाम-
विशेषेत्युक्ते प्राक्तस्यानिर्दिष्टत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शयोगमाशङ्क्य लि-
ङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादित्यत्र श्रुतेरविशेषेण सर्वमन्त्रग्रहणसामर्थ्यं वि-
ना विरोधायोगालिलङ्घयुक्तायां श्रुताविवाविशेषग्रहणसामर्थ्योऽपि
प्रयुक्त एवेत्येवशब्दात्कर्पयुक्तेन लिङ्गेनेत्यनेनोक्तम् । दाशतय्या-
मपीत्याद्यपिशब्दालोचनादुर्पादष्टेऽपि देशो हीत्यादिभाष्यस्य साव-
धारणत्वप्रतीतेरविशेषपक्षोक्त्यर्थत्वसम्भवेऽपि सूत्रेऽपि शब्दा-
भावात्कथमविशेषपक्षप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * सूत्रमपीति * प्राक्त-
दाख्यानान्तदाख्यानं चानुक्तत्वात्सूत्रस्याप्राप्तातदाख्यमन्त्रप्रापणा-
र्थत्वावगतेन विधारणार्थता युक्तेत्याशयः । तदाख्या अपि तर्हि
कस्मात्स्वशब्देन नोक्ता इत्याशङ्क्याह * तदाख्येषु त्विति *

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रस्थेनातदाख्यशब्देनाप्रकृतानां च शब्देन च प्रकृ-
तानां विधेरुक्तत्वासिद्धान्तसूत्रे तदाख्यपुनर्वचनस्यान्यपरिसंख्यार्थ-
त्वेन तदाख्य एव मन्त्रो विधीयतइत्येव कर्मव्युत्पन्नविधिशब्दानुषङ्गेण
व्याख्यार्थं तदाख्यइति भाष्यं तच्छब्देनानिर्दिष्टज्योतिष्टोमपरामर्शयो-
गादयुक्तमाशङ्क्याधिकारविषयत्वाद् बुद्धिस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य परामर्श-
सम्भवं सूचयस्त्रेधा व्याचष्टे * अधिकाराख्य इति * ज्योतिष्टोमाङ्गे
ज्योतिष्टोमसङ्गतत्वस्यौपचारिकत्वेनापरितोषाद्व्याख्यानंतरद्वयम् ।
कुत इति प्रश्नोत्तरत्वेन सौत्रप्रकरणशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ हीति भा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अयमाग्नीध्रोपस्थानाख्यः पदार्थः
क्रतुसम्बन्धनुष्ठेयविशेषः सन्मन्त्रकार्यत्वेनोपदिश्यते न चानेन म-
न्त्रेण क्रतुसम्बन्धकिञ्चित्कार्यमिति सामान्यतः क्रतुसम्बन्धनुष्ठे-
यान्वयप्राप्तिं विना तद्विशेषान्वयानाकाङ्क्षाच्छक्यो विधातुं स्वरसतः
पदार्थस्वरूपमात्रान्वयप्रतीतेः क्रत्वन्वयाधीनत्वाच्च सामान्यतः क्रत्व-

ज्ञान्वयस्याप्रकृतानां क्रत्वन्वयाभावात् सामान्यतः क्रत्वज्ञान्वयप्रा-
प्तिरस्तीत्याशयः । पूर्वार्द्धमुपपादयितुमाह * आप्नेयेति * आ-
धानवत्सस्कारकर्मत्वे ऽप्युपस्थानस्याग्नीध्रादिमनुष्यस्वरूपप्रयुक्तत्व-
क्रतुकार्यविशेषत्वं न स्याद्विरस्यधारणवत्स्वनन्तपुरुषार्थत्वं वा न
च क्रत्वैकान्तिकस्याप्याग्नीध्रादेर्जुह्वादिवह्नौकिवात्स्वरूपेण प्रयो-
जकत्वं सम्भवति फलाश्रवणाच्च न स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वम् । अतो बलादुप-
स्थानस्य क्रतुकार्यविशेषत्वावगन्तव्यंतिष्ठोमापूर्वसिद्ध्यर्थम् उपस्था-
नमागनेय्या करोतीति शास्त्रार्थस्याश्रयितव्यत्वात् ज्योतिष्ठोमस्यस्य
कार्यविशेषस्य मन्त्रकार्यत्वेन विधिर्निश्चीयत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमुप-
पादयितुमाह * सचेति * स्वरसतः पदार्थस्वरूपान्वयप्रतीतेराकाङ्क्षां च
विना क्रत्वान्वतरूपलक्षणायोगादित्याशयः । सामान्यान्वयापेक्षत्वे
ऽपि विशेषान्वयस्य कथमकृतमन्त्रनिवृत्तिरित्यपेक्षायामप्रकृतविधौ
वाक्यभेदापत्तिमाह * तत्रेति * प्रकरणादेव सामान्यान्वयसिद्धे-
र्वाक्यभेदपरिहारं शङ्कते * ननु चेति * अनेन च न्याय्यतोक्तिसू-
चितवाक्यभेदपरिहारशङ्क्यर्थत्वन कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याख्यानम् ।
श्रुतिकल्पनां विना प्रकरणस्याविनियोजकत्वात्प्रकृतेषु च प्रकरणा-
म्नानात्सामान्यान्वयाविषयार्थांश्रुतौ क्लृप्तार्था सत्यामानेयादिवा-
क्यकृतविशेषान्वयसिद्धेरप्रकृतेषु सामान्यान्वयविषयश्रुतिकल्पन-
स्याशक्यत्वात्प्रकरणेन सामान्यान्वयासिद्धेरपरिहार्यो वाक्यभेद
इति नज्ज्योतिष्ठोम प्रतीयुत्तरभाष्यसूचितमर्थमाह * सत्यमिति *
प्रकरणात्सामान्यान्वयो सिध्यन्नपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपप-
त्तिलक्षणयार्थापस्या सेत्स्यतीत्याशङ्कते * न त्विति * श्रुतार्थापत्तेः
शब्दकल्पत्वेनार्थापत्त्याख्यस्यार्थस्यापि श्रुतिकल्पनापेक्षया प्रकरणा-
तुल्यत्वान्न श्रुतिमकल्पयित्वार्थात्सान्यावगतिः सेत्स्यतीति परिहर-
ति * नेति * सामान्यतः क्रत्वज्ञान्वयापादकत्वेनान्न क्रत्वज्ञस्य सा-
मान्यान्वयोक्त्याविवक्षितत्वात्तस्य वागान्वयद्वारत्वेनानुनिष्पादित-
या शास्त्रविषयत्वान्न विधायके श्रुतिकल्पनापेक्षेत्याशङ्क्याह * यदि
हीति * प्रयोगकाले ऽनुनिष्पादित्वे ऽपि शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनेन
मन्त्रेण क्रतोरुपकर्तव्यमिति सामान्यान्वयानवगमे स्वरसतो ऽवगन्-
स्याग्नीध्रस्वरूपान्वयस्य त्यागायोगात् क्रत्वन्वयस्याग्नीध्रान्वयानुनि-
ष्पादित्वानुपपत्तेः शास्त्रविषयता ऽस्त्येवेत्याशयः । क्रत्वव्यभिचारित्वे-
नाग्नीध्रस्य तद्वन्वयानुनिष्पादित्वं क्रत्वन्वयस्य प्रयोगकाले ऽप्यस्त्ये-
वेत्याशङ्क्याग्नीध्रस्य जुह्वादिवत् क्रत्वव्यभिचारित्वे मन्त्रस्य क्रत्व-
न्वयात्प्रागाग्नीध्रस्वरूपान्वयोपपत्तेः क्रत्वव्यभिचारिताहवनीयादि-

स्वरूपान्वितस्याधानस्यैव न कृत्वन्वयो ऽनुनिष्पादित्वेवं प-
रिहारसूचनार्थं न केवलं शास्त्रार्थविधारणकाले ऽनुनिष्पादित्वं
नास्ति किन्तु प्रयोगकाले ऽपीत्याह * किं चेति * कृत्वङ्गत्वान-
पेक्षप्रत्यक्षगम्यमण्डपरूपाशया लौकिकोक्तिः । कृत्वङ्गत्वान-
पेक्षगम्यमनुष्यरूपाशयालौकिकोक्तिः । ततश्च क्लेशेनाप्यर्था-
च्छ्रुतिकल्पनाशक्तेर्यद्यवश्यं श्रुतिः कल्पयितव्या ततः प्रकर-
णान्न तत्कल्पनायां सत्यां कल्पयितुं शक्यत्याशयेनोपसंहरति * ते-
नेति * इदं कल्पनायाः श्रुतेः प्रकृतमन्त्रमात्रविषयत्वादप्रकृतेषु ७९५।१
सामान्यान्वयश्रुतिकल्पनाग्नेयीवाक्यस्य प्रकरणम्नानान्न विरुद्धेत्या-
शङ्काह * सर्वत्र चेति * कल्पितसामान्यान्वयप्रकृतमात्रविषय-
त्वेनाग्नेयीवाक्योपपत्तेः सामान्यान्वयकल्पनापादकसर्वाग्नेयीविष-
यत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशयः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति *
तदिति * अप्रकृतानां ज्योतिष्टोमं प्रत्यज्जेन मन्त्रेण व्याप्रियेतेत्येवं
रूपसामान्यान्वयाप्राप्तेरव्यापकत्वं हेनोराशङ्क्य प्रकृतविषयत्वेनापि
वाक्योपपत्तौ कल्पनागौरवापादकसर्वविषयत्वाभ्युपगमायोगाद्धेतो-
ऽर्थानुष्ठापकत्वं यथेत्यनेनोपपादितम् । अनेन च भाष्येण द्विविधो
ऽपि पूर्वपक्षो निरस्तो भवतीति सूचयितुमाह * इतरर्थति * सिद्धा-
न्ते ऽपि प्रकरणानुरोधोच्छ्रुतिसङ्कोचापत्तिलक्षणो दोषो ऽस्तीत्या-
शङ्काह * प्रकृतेति * विधिश्रुत्या च स्वव्यापारलाघवायाग्नेयीश्रु-
तिसङ्कोचस्यापेक्षितत्वात्तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वेन श्रुत्यन्तरेभ्यो ब-
लीयस्त्वान्न सङ्कोचो दोष इत्याशयः । वरं प्रकृतानां प्रत्यासन्न-
त्वाच्छीघ्रं बुद्धेर्बुद्धिविलंबानापत्तिलक्षणो गुणः प्रकृतग्रहणे भवि-
ष्यतीत्याह * एवं चेति * प्रकृतेष्वपि द्वारान्तरात्मकविशेषान्व-
यार्हनिर्द्धारकृत्वन्वयलक्षणसामान्यान्वयस्य कल्पितत्वाद्विशेषान्वय-
विध्ययोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यार्थव्यापारा-
विशेषेति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * ननु चेति * वेद-
शास्त्रानन्त्याद्योग्यानुपलब्ध्यभावेनाभावनिश्चयायोगमाशङ्क्य यश्चायं
प्रकृतः । स कार्यान्तरं विनियुक्तो यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणोपदिष्ट इति
च भाष्यद्वयसंवादेनाभावनिश्चयो यद्यपीत्यनेनोक्तः सद्भावाभ्यु-
पगमे ऽपि भाष्यविरोधाख्यो दोषो ऽस्तीत्यपिशब्दार्थः । कार्यान्तरे
विनियुक्तस्यापि मन्त्रस्योपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानमुपपाद्यतइ-
त्येवं भाष्याव्याख्यां सूचयन्परिहारमाह * उच्यतइति * का-
र्यान्तरविनियुक्तानामभ्युपस्थानाख्यव्यापारविशेषान्वयित्वेन पुरोडा-
शकपालस्य तुषोपवापान्वयित्वेन ग्रहणसम्भवाच्चिनिर्द्धारकृत्वन्व-

यलक्षणसामान्यान्वयाभावो दोषो नापि भाष्यविरोध इत्यर्थः । कार्यान्तरविनियुक्तानां तर्हि विशेषान्वयस्यैव प्राप्तत्वात्सामान्यान्वयेनाभिप्रेतस्य ज्योतिष्टोमं प्रति व्यापारस्य प्राप्तत्वादेवेति भाष्यावयवेन प्राप्त्युक्तिर्विख्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्तिरभिप्रेता न स्वातन्त्र्येणेति परिहरति * कथमिति * विशेषान्तर्गतस्य सामान्यस्य निराकाङ्क्षेण विशेषान्तरान्वयानर्हत्वात् प्राप्त्युक्तिरनर्थिकेत्याह * तेनेति * प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि प्रयाजादेर्विकृत्याकाङ्क्ष्याकाङ्क्षामुत्पाद्य विकृत्यर्थत्ववत्तोत्रादिद्वारविशेषान्वयेन निराकाङ्क्षस्यापि कृत्वन्वयलक्षणस्य सामान्यान्वयस्योपस्थानाख्यद्वारान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्य द्वारान्वयो ऽस्ति योग्यतेत्याशयः । विशेषरूपाविवक्षोक्त्याकाङ्क्षोत्थापनं सूचितम् । अनेन चोपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानवेलायामविवक्षितत्वात् स्तोत्रादिव्यापारविशेषस्येत्येवं सामान्यान्वये प्राप्तुत्तयानर्थक्यशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्राप्तत्वादिति भाष्यावयवं व्याख्यातः । श्रुतं तु वैलप्रकरणस्य सामान्यान्वयापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य वाक्यभेदपरिहारार्थं तुर्बलापेक्षाप्युपपत्तयेवं निरासार्थत्वेनाप्युपपत्तिशब्दव्याख्यार्थमनपेक्ष्य चेति भाष्यमुपस्थानमन्त्रलक्षणानेकार्थविधिनिमित्तवाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेनाभासमानमाक्षिपति * यस्त्विति * विशिष्टविधिसम्भवेऽपि विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो ऽभ्युपगम्यमानः सिद्धान्तं ऽप्यपरिहार्यः स्यादित्याह * सिद्धान्ते ऽपि चेति * तत्रेतिवार्तिकोक्तसामान्यविशेषान्वयलक्षणानेकार्थविधावपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विध्यन्तरेण सामान्यान्वयविधानाद्विशिष्टविधावपि प्रत्ययावृत्त्यभावे ऽपि श्रुतार्थविधिमात्रेण कृतार्थस्य प्रत्ययस्याश्रुतार्थविध्याक्षेपाशक्तेः श्रुतस्य प्रत्ययस्यावृत्तिमापाद्य विधिगौरवमेव वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्येवं भाष्यं समाधातुम् * तस्मादिति * कथं पूर्वोक्तो वाक्यभेदो ऽत्र भाष्ये योज्यतइत्यपेक्षायामुपस्थानस्याग्नीध्रस्वरूपान्वये नैष्कल्यापत्तेर्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीध्रान्वयावगमेन ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थत्वावसायाज्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमुपस्थानमेवं लिङ्गेन मन्त्रेण कुर्यादित्येवं मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमाय कार्यविशेषान्वयोक्त्यर्थत्वेनोपस्थानं चेति भाष्यावयवं मन्त्रस्य चोपस्थानस्वरूपार्थत्वे नैष्कल्यापत्तिस्तच्चेति भाष्यस्थस्य तच्छब्दस्य ज्योतिष्टोमकार्यविशेषभूतापस्थानपरामर्शत्वावगमात्तत्र च विशेषान्वयस्योपस्थानं चेति भाष्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यापत्तेर्विशेषाक्षिप्तकार्यसामान्यपरामर्शे तात्पर्यावसायास्त-

ञ्चेति भाष्यावयवसामान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * प्रदर्शनशब्दस्य करणव्युत्पन्नत्वात्तत्र भाष्यमध्ये उपस्थानं चेत्येतद्भाष्यं विशेषप्रदर्शकं तच्च प्रकरणानिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिष्टोमान्वयस्य देवतारूपेण चिह्नेनोपलक्षितस्य मन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमान्वयस्य प्रदर्शनीयत्वसूचनायाप्राप्ततामुक्तमुपपादयितुं प्रकरणनैरपेक्ष्योक्तिः । आप्नप्त्रिसदो हविर्द्धानानां क्रत्वैकान्तिकत्वात्तत्स्वरूपान्वयमात्रविधाने ऽप्यनुनिष्पादितत्वेन क्रत्वन्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेनानर्थकश्चोपदेशः स्यादसम्बन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवदिति सूत्रमवतारयति * अथेति * क्रत्वैकान्तिकत्वे ऽप्याग्नीध्रादीनामुपस्थानमस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्वारक्रत्वन्वयायोगादाग्नीध्रादिशब्दानां च संस्कारनिमित्तत्वाभावेनाहवनीयादिष्वत् स्वरूपनिष्पत्तयै वै संस्कारानपेक्षणात्रैकफलापत्तेरुपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सन्मात्रस्य फलवदसम्बन्धापत्तेरनर्थकः स्यादित्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वात्फलवतेत्यन्तं सूत्रावयवमव्याख्याय न हीति सूत्रावयवस्याग्नीध्रादिद्वारोपस्थानस्य क्रत्वन्वयायोगे ऽपि प्रकरणाक्रत्वन्वयोपपत्तेः फलवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनावतारणार्थं नन्विति भाष्यं गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारोपयोगपर्यन्तत्वेन व्याचष्टे * न न्विति * प्रकरणाक्रत्वन्वयः प्रतीयमानो ऽप्यविधीयमानो ऽननुष्ठानाच्च निष्पद्यतइति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वाद्गौरवे सत्यपरिहार्यत्वापत्तेः क्रत्वन्वयशून्यमुपस्थानं न फलवदित्येवं शङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवमव्याख्याय यदीत्याद्यर्हतीत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्याचष्टे * न त्विति * सामान्यान्वयो ऽप्यविधीयमानो न निष्पाद्यतइत्यर्थः । एतदेव भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे * यदीति * मन्त्रविशिष्टस्याग्नीध्राद्युपस्थानस्य प्रकरणगम्यो ज्योतिष्टोमान्वयो यद्यनुष्ठानमिष्येत तदा विधिं विना ऽनुष्ठानायोगात् ज्योतिष्टोमान्वयित्वेनोपस्थानमुपदिश्येतेति स्पष्टिकरणाद्योपदेशोक्त्या भाष्ये क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तावपि विवक्षोक्तोर्विधिसार्थत्वाभ्युपगमे तयैव क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तिः सेत्स्यतीति मत्वा तदेति भाष्यावयवमुपेक्ष्य भाष्यं योजितम् । स्वरूपमात्रेणोपस्थानस्य मन्त्रान्वयविधानुपस्थानमात्रे मन्त्रप्राप्तिरुक्तेति व्याख्यातुम् * क्रत्वन्वयमविधयेत्युक्तम् * यथा कथं चित् प्राप्तोपस्थानानुवादेन मन्त्रविधौ अनुवाद्यस्योपस्थानस्याग्नीध्रादिना विशेषमशक्यत्वादाग्नीध्राद्यनुवादेन मन्त्रविशिष्टोपस्थानविधावपि प्रायश्चित्तार्थावभृथस्नानवत्क्रत्वन्वयानभ्युपगमे स्वत-

न्त्रप्रधानकर्मत्वापत्तेः सर्वोपस्थानेषु मन्त्रप्राप्त्युपपादनायानूद्य विधि-
विशिष्टरूपेण * वेत्युक्तम् * कृत्वन्वयानपेक्षत्वोक्त्यर्थत्वेन सर्व-
शब्दव्याख्यार्थं लौकिकोक्तिः । क्रतूपकारफलाभावे ऽपि पुरुषार्थरू-
पेण फलेन फलवत्तामाशङ्क्य फलाश्रुतिः शुद्धोक्तोक्ता । अनुवाद्यस्या
ऽप्युपस्थानस्य द्विर्हविषो ऽवद्यतीतिवद्विधेयस्यापि वा दशापवित्रेण
ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवत्प्रकरणादिशेषलाभमाशङ्क्य प्रकरणबाधं भा-
ष्योक्तं सम्मार्गावदानवैषम्येणोपपादयितुमनुमितश्रुतितोक्ता । फ-
लवत्त्वोयोपतिष्ठेतेति श्रुत्या प्रकृतापूर्वसाधनांशलक्षणार्थं प्रकरणा-
पेक्षणादवाधितेन प्रकरणेन श्रुतिमनुमायोपस्थानं विशेष्यतइत्याश-
ङ्कानिरासार्थं न प्रकरणभाष्यावयवं प्रकरणस्यान्वनिवृत्तौ व्यापारा-
भावे ऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणाद्वारार्थाद्विशेषकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य
कृत्वन्वयाविधाने ऽपूर्वलक्षणाभावेनाविशेषकत्वोपपादनार्थम् * न
हीत्युक्तम् * प्रकृतस्यापि तर्हि मन्त्रस्योपस्थानमात्रान्वयादानर्थक्यं
कृत्वन्वितस्याचोपस्थानस्य मन्त्रान्वयार्थं कृत्वन्वयविधौ गौरवं स्या-
दित्याशङ्क्य प्रकृतस्य कृतप्रकृत्वन्वयत्वात्कृत्वङ्गोपस्थानविषयत्वाव-
गतेर्वैषम्योक्त्यर्थमस्मत्पक्षे पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे
त्विति * लाघवं चेत्यनेनान्यदिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अ-
तिलाघवोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नी-
ध्रादीनां मन्त्राणां च प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ सम्बन्धविधानस्य यत्रोभौ
लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयतइति जाघन्यधिकरण-
भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्धात्वर्थविधाने ऽपि च प्रत्ययार्थभूताया भाव-
नाया विशेषणपरे ऽपि विधौ विध्यभ्युपगमात्तदन्वयद्वारा ऽवगत-
स्य कारकयोः परस्परान्वयस्य विधेर्भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापे-
क्षायामात्मनेपदालोचनयाभिधाय्यधात्वर्थावच्छिन्नत्वावगमादाग्ने-
याग्नीध्रमभिदध्यादिति वाक्यार्थप्रतीतेरग्नभायाहीत्यादिभिश्च सन्नि-
हितविषयामन्त्रणविभक्त्यादियुक्ते समीपस्थानं विना ऽऽभिधानाशक्तेः
प्राप्तस्य समीपस्थानस्यानुवादोपपत्तेस्तस्यापि सामान्यान्ययवदविधा-
नादिति लाघवमित्याशयः । उपतिष्ठतइत्यात्मनेपदालोचनया समा-
सीदतीत्यर्थः प्रतीयतइति वदता भाष्यकृताभिधानान्यथानुपपत्त्यो-
पस्थानप्राप्तिरुक्ता ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

केवलप्रकृतपक्षसमर्थयितुमतेन तावच्छिष्टत्वादित्याद्यपूर्वपक्ष-
७९७। हेतुदूषणार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे * यत्त्विति * न ते

निर्मात्यतां यान्तीतिस्मृत्या यातयामत्त्विनिषेधादभ्युपेत्यवादमात्रेण विधिलाघवलक्षणन्यायावगतप्रकृतमात्रविषयत्वादाग्नेर्येतिवचना-
यातयामस्यापि विध्युपपत्तिरुक्ता पदे जुहोतीति च विशेषशास्त्रे-
णाहवनीये जुह्वतीति सामान्यशास्त्रस्य विकल्पायोगात्समुच्चये चा-
श्रुतप्रधानावृत्त्यापत्तेर्बाधो वक्ष्यते गुणावृत्तिस्तु प्रधानानुरोधेनो-
चितैवेत्याशयः । स्वमतेन शिष्टत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तापाद्य
सिद्धान्तहेतुदूषणनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * तथेति * यदपी-
त्यनुभाषणभाष्यमुपतिष्ठतइति विधिप्रत्यययोक्तेन कार्यान्तरोपादष्ट-
त्वेन विशेषणात्प्रकृतमात्रग्रहणं वाच्यं न च तत्सम्भवति प्रत्यय-
स्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधायकत्वायोगापत्तेरित्येवं प्रत्ययेन विशे-
षणस्य सिद्धान्तहेतुत्वभाषाद्य शिष्टत्वादित्ययवोक्तं दूषणोनुभा-
षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * क्लृप्तं सामान्यान्वयप्र-
कृतमन्त्रविध्यै विशेषान्वयविधिमात्रेणाग्नेयीवद्व्यर्थवत्त्वोपपत्ते सा-
मान्यविशेषान्वयकल्पनापादकमाग्नेयीमात्रग्रहणं न युक्तमित्यने-
नैव न्यायेन प्रकृतमात्रग्रहणरूपविशेषसिद्धेर्न प्रत्ययेन विशेषणं
सिद्धान्ते हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्येवं परिहारार्थत्वेन सौत्रचशब्दव्या-
ख्यानार्थं तदितिभाष्यं न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमु-
पपद्यतइति भाष्येण सिद्धान्तहेत्वन्तरं वदतोपदिष्टत्वेन विशेषणं
सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इति उत्तरमर्थावुक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह *
तदिति * प्रतिभासनविवक्षयोपहासार्थं शोभति प्रयुक्तः । न के-
वलमन्यथैव सिद्धः प्रत्ययेन विशेषणमनभिमतं किं त्वसम्भवा-
दपीत्येव सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याख्यातुम् * तथा
हीति * अशब्दार्थे हिशब्दः । तदाहरणार्थं सर्वं इति भाष्यं व्या-
चष्टे * सर्वो हीति * स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविषये-
णाहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति च ब्रह्मयज्ञविषयेण वाचस्तोमे सच्च
सर्वाणि यजुषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शंसतीति वाचः
स्तोमविषयेणाश्विने शस्यमाने यदि सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दा-
शतयीरनुब्रूयादिति चाश्विनानुद्यत्सूर्यास्थाविषयेण प्रत्ययेन ताः
सर्वा विहितः इत्यर्थः । तेनेति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत
इति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *
प्रकृतमात्रग्रहणेन सामान्वयकल्पकार्यापत्तिप्रतिबन्धमात्रं विधिला-
घवापादकत्वात्सिद्धान्तहेतुर्न प्रत्ययेन विशेषणमिति तस्माच्छब्द-
व्याख्ययोक्तम् ॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवाक

मुख्यसामर्थ्यात्मकमेव लिङ्गं विनियोजकं गौणं
 मपि वेत्येवं सामान्यान्वयापेक्षं लिङ्गविनियोजकं निरूपे
 ङ्गिकविनियोगप्रकारे लिङ्गस्वरूपगते सापवादप्रसङ्गे
 क्षादचोदितेषु सामर्थ्याक्षिप्तेष्वनुष्ठेयेषु लिङ्गविनियोज
 विषयगतलैङ्गिकप्रकारचिन्तार्थत्वेन पादसङ्गितलिङ्गश्च
 न्यान्वयसिद्धार्थापेक्षत्वात् दुर्बलकमप्रकरणाद्यनुरोध
 णे बाधेऽनन्तराधिकरणद्वयेनोक्तेऽत्रापि सामान्यान्व
 क्षानुवाकसमाख्यापेक्षालिङ्गबाधस्य प्रसक्तस्यापवा
 ति स्पष्टत्वादनुक्ता कृत्स्नानुवाकोदाहरणप्रयोजनमाह
 भाष्ये त्वादिशब्दस्तुल्यन्यायोदाहरणान्तरग्रहणार्थः चि
 विश्वत् सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * अत्रेति * वसुमद्भ
 प्रातः सवनदिशब्दसमानाधिकरण्यस्यानैन्द्राधिकरणे
 ष्यमाणत्वस्य सवनस्तुत्यर्थत्वसूचनार्था संस्तुतोक्तिः ।
 ७९८।१ व्याख्यायार्थं किं प्राप्तमित्यादिप्रयुज्यन्त इत्यन्ते पूर्वपक्ष
 समित्यादिनामाख्यातानां तथा तु विशेषणीभूतस्वार्थवानि
 रयुक्तमाशङ्क्य तद्वितश्रुतमित्यादिभाष्यवक्ष्यमाणचोदि
 र्थत्वायोगलक्षणहेतूपजीवननोपपादयति * तत्रेति
 भाष्यवक्ष्यमाणोपजीवनार्थं * भक्षस्येत्युक्तम् * प्रयो
 क्षमाणहेतूपजीवनात्पा * घन्तेइत्युक्तम् * प्रकृतापूर्वस्व
 गतानामेव मन्त्राणां लिङ्गविनियोगस्य सामान्यान्वय
 त्पादनेन स्थितत्वादग्रहणादौ वा चोदिनत्वादार्थाक्षेपस्य
 साधनत्वमात्रेणोपपत्तेरपूर्वसाधनत्वरहिते द्वारे विनियु
 मपूर्वसाधनत्वव्याघातापत्तेस्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदित
 त्यनेन न्यायेन सध्यासमित्यादीनामपि चोदितभक्षवि
 ग्रहणाद्यभिधानद्वारा भक्षाभिधानार्थत्वावगमाद्भक्षेहीत्या
 भीत्यन्तेऽभक्षसङ्कीर्तनात्तत्सन्दंशगृहीतत्वमितरेषामपि
 भक्षव्यतिरिक्तार्थपरत्वायोगाद्यथा देवस्य त्वेति मन्त्रस्य न
 पाभिधानार्थत्वात्सवित्रादिपदस्याचोदितत्वेनोहाप्राप्तावुक्त
 तर्हि चोदितार्थानां सवित्रादिपदानां प्रयोग इत्याशङ्क्य
 वित्रादयः प्राधान्येन वक्तव्या इत्यनेन कारणेन सवि
 चनमिति नास्ति किं तु निर्वापस्तुत्यर्थं सवित्रादिपदं प्र
 वृत्ते वक्ष्यते आतिथ्याग्रहणादीनां भक्षविशेषणत्वेनाभिधानं

मित्यादीनामेकभक्षायप्रधानभूतार्थानां भक्षयामिपदैकवाक्यत्वाद्भ-
क्ष एव विनियोग इत्याशयः । लिङ्गेन वाक्यवाचादेकवाक्यत्वायो-
गशङ्कार्थं न त्वित्यादिभाष्यमेकोपक्रमोपसंहारत्वेनैकवाक्यत्वोपगम-
नसामर्थ्यरूपाह्लिङ्गादेकवाक्यत्वावगतेः भक्षेहीत्यस्याप्येहिशब्दयोगा-
देहिवसवित्येकवाक्यत्वेन ग्रहणार्थत्वाभ्युपगमं वा भाष्ये तत्परि-
त्यागायागादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * इत्युक्त इति * भक्ष-
णे ऽपिशब्दाद्ग्रहणे ऽप्युपपत्तेरेकोपक्रमोपसंहारत्वानिश्चयाच्छङ्का
युक्ता वस्तुतस्तु प्रधानभूतभक्षार्थत्वसम्भवो गुणभूतग्रहणार्थत्वा-
योगादेहिवसवित्यादेर्ग्रहणार्थत्वं भाष्यकृतोक्तमित्यर्थः सधोहिंसा-
र्थत्वस्मरणाद्ग्रहणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * यत्र
कापि विनियुज्यमानस्य बाहो सामर्थ्याद्ग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वा-
वगतेः पाणरेव ग्रहणवृत्तावसाधारण्ये ऽपि पाणिपर्यन्ते बाहुव्यादे-
शात् बाहोरसाधारणत्वापपत्तेर्बीजितन्तुसन्ताने स्मृतान्निर्वपतिरिव
बाहुकरणकत्वाभावाविनाभावान्निमित्तकया लक्षणयास्माद्धातोर्ग्रह-
णप्रतीतिरित्याशयः ॥

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैको ऽर्थो निदर्शितः ।

प्रयोगता ऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥

इति स्मृतेर्वा वृद्धप्रयोगाच्छ्रुत्येव ग्रहणार्थतावसीयत इत्याह
* अस्ति चेति * ग्रहणे वृद्धप्रयोगाद्धिसायां च स्मृतेरुभयानुग्रहार्थं
ग्रहणं कृतं हिंसावाचित्वावगतेः सत्ये लक्षणया ग्रहणार्थतेत्यन्यथा
समाधत्ते * ग्रहणमिति * न च क्लृप्तमिति भाष्यावयव व्याचष्टे *
तथेति * चक्षिङः स्वाभावार्थत्वस्मरणादेव भक्षणार्थता न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * यद्यपीति * अत्राप्युभयानुग्रहार्थं भाषणकृतप्रकाशनवा-
चित्वावगतेर्लक्षणया प्रकाशनार्थतेत्याशयः । प्रयोगप्रदर्शनार्थं नृ-
चक्ष शब्दव्याचक्षाणो मन्त्रावयवं योजयति * तेनेति * चक्षिङः
ख्यात्रादेशस्मरणान्तस्य चानिदृत्वात् ख्येपमिति रूपासिद्धिमाशङ्क्याह
* अथख्येपमिति * छन्दसि दृष्टानुविधित्वेनेह ख्याजित्युपसंख्यानकर-
णात्सिद्ध्युलं लेटीति सिद्ध्यकरणश्रयणाच्च रूपसिद्धिरित्याशयः ।
हिनोतेर्गतौ स्मरणदुपसंहारे च नाभेरशस्ताद्धतिनिषेधादुपक्रमो-
पसंहारपर्यालोचनेन्द्रियगणवितृषीकरणनिषेधाच्चक्षुर्नासाश्रोत्राख्यद्व-
न्द्वत्रयास्यसप्तमयीषयस्येन्द्रसञ्चारिसप्तप्रमाणाख्यसप्तर्ष्युपस्थापनो-
क्तयोरपि नाभ्यूध्वगात्रगतिमात्रार्थत्वप्रतीतेः सम्यग्जरणार्थता न यु-
क्तेत्याशङ्क्या हिनोतेः प्रीणने प्रयोगाहुतिवच्च वृद्धावपि स्मृतेर्वनन-
रूपप्रीणनार्थत्वाविरोधात्प्रीणनाधस्तादगत्योश्च सम्यग्जरणार्थताभु-

पपादयितुमाह * हित्वेति * शङ्कोपसंहारार्थं तदिति भाष्यं व्याचष्टे
 * तस्मादिति * अन्यानि वास्येति भाष्यावयवेन भक्षानुवाकावयव-
 भूतानामेहीत्यादिपदानां लक्षणाविशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वोक्त्या वि-
 लिङ्गविरोधाभावस्याज्ञानाच्छङ्काकृतेति मत्वा तत् स्मारणेन परिहारार्थं
 उच्यते इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * ग्रहणावेक्षणयोः प्राग्वर्त्तमा-
 नत्वेन सम्यग्जरणस्य चोर्ध्वं वर्त्तमानत्वेन विशेषणेत्यर्थः । विशेषण-
 विशेष्यभावे ऽपीडोपह्वानेऽभक्षणावत्पृथक्प्रकाशनोपपत्तेर्भिन्नार्थ-
 त्वाविरोधमहेति भाष्येणाशङ्का उपह्वानवद्ग्रहणादीनां पृथग्विध्यभा-
 वात्पृथक्प्रकाश्यत्वं नास्तीति परिहारार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याचष्टे
 * तेनेति * वर्त्तमानत्वाक्तिसूचितस्य विध्यभावस्य तच्छब्देन परा-
 मर्शाद्ग्रहणादीनां विध्यभावेन कारणेन विशिष्टलक्षणे प्रकाशने ऽर्था-
 द्विशेषणभूतस्य ग्रहणादेराक्षेप्यत्वात्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वा-
 त्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकाध्याय्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथ-
 ग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नत्वोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकाध्याय्य-
 उपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रय-
 त्नापाद्यत्वात्पृथक्प्रकाशत्वलक्षणस्वप्राधान्योपपत्तेर्लक्षणाया विशेषण-
 त्वेन ग्रहणादिप्रकाशनं न युक्तमित्याशङ्काशयविवरणार्थं नैवमिति
 भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वे ऽप्यविहित-
 त्वेन विध्यैकसमधिगम्यापूर्वसाधारणत्वायोगादपूर्वसाधननिभूतम-
 न्तादिरूपवैदिकोपायद्वारात्वायोगाद्ग्रहणादेः स्वातन्त्र्येण प्रकाशनं ने-
 त्युक्तमिति परिहाराशयविवरणार्थत्वेन भक्षणस्यैव समुच्चरितेन श-
 ब्देन द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयतीत्यादिना विधेयत्वान्मन्त्रप्रकाश्य-
 त्वं नाविहितस्य ग्रहणादेरित्येवं सौत्रसमाख्यानशब्दव्याख्यानार्थं
 अत्रेत्यादि न च नैः प्रयोजनमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति *
 लिङ्गाद्विन्नार्थत्वावगतेरेकवाक्यत्वायोगशङ्कापरिहाराशयविवरणार्थ-
 त्वेनाप्यस्यैव सूत्रावयवस्य समीहितत्वरूपेण प्रयोजनत्वेन लक्षणरूप-
 स्यैवार्थस्याख्यानान्न लिङ्गविरोध इत्येवं व्याख्यार्थं प्रयोजनं चेति भा-
 ष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यर्थः । शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाशयमिति
 सूचयितुमाह * तदिति * न किञ्चिदित्यनेन च तैरिति भाष्यावयवं
 व्याख्याय बुद्धिस्थीकृतस्य प्रयोजनं चेत्यनन्तरभाष्यस्य तच्छब्देन प-
 रामर्शादेनेन भाष्येण यदुक्तं तन्निर्वापे विस्तरणोपपादितमित्यर्थः ।
 तस्मादिति भाष्यं लिङ्गविरोधाशङ्कापरिहारोपसंहारार्थत्वेन व्या-
 ख्यानुमाह * तस्मादिति * सामान्यान्वयार्थमपेक्षितया समाख्य-
 या कृत्स्नानुवाकस्य भक्षणार्थत्वाच्चगमाह्लैङ्गिकविभज्य विनियोगो-

त्तर्थात्वेनान्यथास्यैवावयवस्य व्याख्यार्थं समाख्यानं चेति भाष्यं
 व्याचष्टे * तथा चेति * अध्वर्यादिसमाख्यावद्भक्षानुवाकसमा-
 ख्याया वैदिकत्वाभावेन विनियोजकत्वायोगाल्लिङ्गस्य च तदपेक्षा
 नास्तीत्याशङ्क्य नन्विति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति *
 मिथ्यात्वाशयं शङ्का समाख्याया विनियोजकत्वायोगशया वेति
 विकल्प्यावैदिकत्वे ऽप्यनादित्वेन पुरुषनिबन्धनदोषाभावान्मिथ्या-
 त्वं तावन्नास्तीति परिहारार्थं यद्यपीति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लो-
 कं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्धपरम्परादोषापत्तिशङ्कानिरासाय सा- ७९९।
 श्चाद्विनियोगविषयप्रामाण्यनिरासेन वाच्यवाचकत्वविषयप्रामाण्य-
 सूचनार्थत्वेन स्वार्थोक्तिं व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * अतीन्द्रिये
 ऽर्थे न्धपरम्परा स्यान्न च वाच्यवाचकभावां ऽतीन्द्रिय इत्याशयः ।
 भक्षानुवाकसमाख्यानस्यैतदनुवाकवाचित्वावसाये ऽप्यतीन्द्रियवि-
 नियोगे प्रामाण्यं न सम्भवतीति द्वितीयकल्पं किमिति भाष्येणाश-
 ङ्क्य साक्षाद्विनियोगप्रामाण्यायोगे ऽपि क्रमादिपरम्पराद्वारविनियो-
 जकश्रुतिकल्पनाद्वारा वैदिकसमाख्यावद्विनियोगप्रामाण्योपपत्त्युक्त्य-
 र्थमेतदित्याद्यनुमास्यामह इत्यन्तं भाष्यमवैदिक्याः समाख्या-
 याः वेदार्थावधारणवेलायामबुद्धिस्थत्वाद्विनियोजकत्वायोगशङ्कानि-
 रासपूर्वं व्याचष्टे * अतश्चेति * सन्निध्यु-
 चचारणवाचिना समाभिव्याहारशब्देनोच्चारणार्हशब्दसन्निध्यभि-
 धानाद्भेदाधिष्ठानत्वाच्च सन्निधेरवयवव्युत्पन्नत्वसूचनार्थम् * वि-
 शृङ्खमाणेत्युक्तम् * षष्ठीसमासात्सम्बन्धमात्रावगमे ऽप्यङ्गाङ्गिरू-
 पसम्बन्धावगति कथमित्याशङ्क्य सम्बन्धसामान्यसन्निधिलक्षणा-
 त्क्रमादुभयापेक्षालक्षणप्रकरणकल्पनद्वाराङ्गाङ्गित्वविशेषरूपसम्बन्धा-
 पादकवाक्यकल्पने ततश्चेत्यनेन सूचिते तदुपपादनार्थं भक्षस्याङ्ग-
 विषयानुवाकस्य चाङ्गविषयापेक्षा भक्षो ऽपि हीत्यनेनोक्ता । अग्निः
 सिञ्चतीत्यन्वयविशेषावगमे ऽपि सामर्थ्यं विना निर्वाहायोगात्त-
 त्कल्पनास्ति चेत्यनेनोक्ता । सत्यपि सामर्थ्ये ऽङ्गाङ्गित्ववाचिश्रुत्यभावे
 ऽङ्गाङ्गित्वायोगा चशब्देन श्रुतिः सूचिता विनियोजकश्रुत्यनुमाने ऽपि
 विद्येकगम्ये ऽर्थे विधिश्रुतिं विनाङ्गत्वायोगमाहेति भाष्येणाशङ्क्य
 समाख्यावगताङ्गस्यानुवाकस्य प्रयोगवाक्याद्विध्युत्त्वर्थमत्रेति भाष्यं
 व्याचष्टे * तेनेति *

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो ऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५॥

लिङ्गविनियोगाधिकारादुपदेशस्य च सम्यग्जरणे ऽपि

क्लेशोपपाद्यत्वादुपदेशग्रहणस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्वप्रतीतेर्भक्षानुवाक-
 स्यावयवानां केषां चिल्लिङ्गेन भक्षादपकर्ष इत्येवं तस्य रूपा-
 दपकर्ष इत्येवं तस्य रूपादपकर्ष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं
 रूपादित्यादि न लक्षणेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * परिचोदनेति *
 कीदृक् परिचोदनोक्तो मार्ग इत्यपेक्षायां मन्त्रस्य श्रौतार्थत्यागात्तत
 श्रुतिवृत्तं ननु ग्राह्यत्वाद्ग्रहणाशक्तेः स्वाभिधानमवान्तरव्यापारीकृत्य
 लक्षणार्थं त्यागात्कर्तृकत्वानुपपत्तेः स्वप्राधान्यस्यानु * ग्राह्यत्वादि-
 त्युक्तम् * अनेन च भाष्यस्थमुख्यशब्दः श्रुतिप्राधान्यरूपार्थद्वया-
 शयतया वाक्यान्यविशेषणत्वरूपार्थद्वयाशयतया च लक्षणाशब्दो
 व्याख्यातो भवति । कृत्स्नस्यैकवाक्यत्वाद्भक्षणं विनियोगस्य पूर्वप-
 क्षितस्य निरासार्थं मुख्यार्थभावेति भाष्यावयवं व्याख्यातुं ग्रहणादिप्र-
 काशार्हेण रूपशब्दोक्तेन सामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन वाक्यबाधोक्त्यर्थो
 हार्थवाच्यव्ययलुप्ततृतीयकवति प्रत्ययान्तग्रहणादिवच्छब्दयुक्तो
 ग्रन्थः सर्वाण्येतानि लक्षणविशेषणानीति भाष्योक्तं लिङ्गाविरोधं
 दूषयितुमनुभाषते * न त्विति * एवमपि विपरिचोदनाभाष्योक्तं
 दूषणमाह * सत्यमिति * ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यरूपप्रत्यक्षलिङ्गा-
 पक्षयैकवाक्यताकल्प्यलक्षणाद्वारभक्षपदैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यं
 रूपस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षोक्तस्य श्रुतिकल्पने विप्रकर्षादौर्वल्यमित्यर्थः ।
 एवं च प्रत्यक्षलिङ्गं विनियोज्येन मन्त्रादिना भक्षस्य वा रुद्धत्वादेहि व
 सवित्यादीनां च प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् ग्रहणादिषु प्रवृत्तेर्लक्षणादपकर्ष
 इत्याह * तेनेति * यद्यपि ग्रहणादय इति सौत्रसमाख्यानो-
 क्तिप्रथमे व्याख्यार्थभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थमुच्यते इति भाष्यं व्याच-
 छे * न त्विति * तत्परिहारार्थत्वनार्थस्य चादितत्वादिति सूत्रावयव-
 स्य भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविधिनैहिवसवित्यादिवाक्यार्थस्य
 ग्रहणादेर्चादितत्वादपूर्वसाधनत्वेनापूर्वसाधनीभूत मन्त्रं प्रति द्वा-
 रत्वोपपत्तेर्मन्त्रप्रकाशयता युक्त्येवं व्याख्यार्थं मन्त्रेत्यादिभाष्यमर्थ-
 प्राप्तानामस्मृतानामपि वा कल्प्तिवत्सिद्धेः स्मारकापेक्षया पूर्वसाध-
 नत्वाभावेनापूर्वसाधनीभूतमन्त्रं प्रतिद्वारत्वायोगादिति विकल्पनिरा-
 सार्थोऽस्तीति भाष्यावयवः सम्यग्जरणस्यानुनिष्पादित्वमाशङ्क्य वि-
 नाडीगतिप्रतिबन्धफलार्जनवस्थानमतः प्रणिधानादिप्रयत्नापाद्यत्वो-
 क्त्यर्थश्चोदितानीत्यादिर्द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्या-
 र्थ इत्येवं व्याख्यातुमाह * कथमिति * गात्रप्राणनेन्द्रियगणवि-
 तृषाकरणप्राणायामसप्तसंस्थाननाभ्यधस्तादगमनरूपानेकार्थहेतुत्वा-
 त्सम्यग्जरणस्य बहुत्वमुपचर्य धमनविवेकनिमित्तप्रायश्चित्ताग्नातरू-

पपृथग्वाक्यचोदितत्वोक्तिः । प्रायश्चित्तविधेरुल्लिङ्गमात्रत्वादयुक्तेति मत्वा लक्षणस्योद्गृह्यपन्नरूपप्रतिपत्तित्वात्सम्यग्जरणं विनोदरे स्थित्य-
योगाद्भक्षविधेः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वाशयं पुरस्तात्प्रत्यक्षमैन्द्रवा-
यवं भक्षयति पुरस्तात्प्रत्यक्षं मैत्रावरुणं भक्षयति सर्वतः परिहारमा-
श्विनं भक्षयतीत्यादिभक्षविधिपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैर्व्यक्तीनामि-
व सम्यग्जरणस्य चोदितत्वाभिधानमर्थप्राप्तानीत्येतच्च विहितभक्षान्य-
थानुपपत्तिकल्पविध्यन्तरचोदितत्वाशयमित्येवं व्याख्यातुम् * भ-
क्षेन्युक्तम् * प्रयोजनं चेति सौत्रसमाख्यानोक्तिद्वितीयव्याख्यायार्थभा-
ष्याक्तार्थनिरासार्थत्वेनावृत्त्या रूपोक्तिव्याख्यायार्थं रूपञ्चैवामिति भाष्य-
मेहीत्यादिवाक्यानां भक्षयामिपदैकवाक्यतानपेक्षरूपं ग्रहणादिप्रका-
शनपत्र समर्थमित्येवमेकवाक्यतापगमनसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्याभिधान-
सामर्थ्यात्मकलिङ्गापेक्षया श्रुतिविप्रकर्षेऽपि सामान्यान्वयापेक्षितसमा-
ख्यानुसारित्वाच्छ्रुतिकल्पकत्वं युक्तं सामान्यान्वयरहितत्वात्स्वितर-
स्य न युक्तमिति नत्विति भाष्येणाशङ्क्य भक्षणस्य स्तुत्यर्थग्रहणादिवैशि-
ष्ट्याप्रकाशने श्रुतेरचोदितत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टसम्भवे चादृष्टा-
र्थत्वायोगादेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्य श्रुतिकल्पकत्वानुपपत्तेः
क चिन्न्यायेन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावेऽपि भक्षानुवाक-
समाख्योपपत्तेः ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यस्यापि समाख्याविरोधा-
भावाच्छ्रुतिकल्पकता युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन ग्रहणार्थस्यैवानुष्ठेय-
त्वेन प्रकाश्यतयापेक्षितत्वात्तददृष्टार्थत्वोपपत्तेरनपेक्षितभक्षस्तुत्यर्थत्वे
सत्यदृष्टार्थत्वापत्तेरित्येवमर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्यावृत्त्या-
व्याख्यान्तरार्थं बाढमित्यादिभाष्य स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातमात्रं भक्षा-
नुवाके केषां चिदवयवानां लक्षणे विप्रकर्ष इत्येवमधिकरणार्थोपसं-
हारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * मन्त्रविधायिवा-
क्याभावाद्ग्रहणादिविषयत्वेनोपदेशोक्तिर्व्याख्याता । हिन्वेति मन्त्र-
स्य सम्यग्जरणप्रकाशनशक्तेरतिस्पष्टत्वमात्रालम्बना प्रौढ्योपदे-
शोक्तिरर्थस्यैवेत्येवकारेण भक्षस्तुतेरचोदितशब्दोक्ता भक्षार्थता व्या-
वर्त्तिता येन कारणेन ग्रहणाद्यर्थस्य पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनानुष्ठेयत्वा-
त्प्रकाशनापेक्षितार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवेनोक्ता तेन कारणेन
ग्रहणादेः प्रत्यक्षापदेशानुदाहरणेऽपि भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिक-
ल्पविधिभिश्च ग्रहणाद्युपदेशसम्भवान्नादोष इत्याह * तेनेति * स-
म्यग्जरणस्य च सोमेद्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति वमने
प्रायश्चित्ताग्निनाद्विरेकेऽपि क चित्प्रायश्चित्ताग्निनात्तदन्यथानुपप-
त्त्यापि विधिकल्पनसम्भवात्स्पष्ट एवोपदेश इत्याह * सम्यग्ज-

रणं त्विति * दाढ्याशया प्रत्यक्षोक्तिः ॥

अथ मन्द्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य
एकशब्दाधिकाकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मद्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थ
संयोगात् ॥ २६ ॥

यथार्थनिष्कृष्टमन्त्रांदाहरणभाष्यं सूक्तवाक्यवदेवेति पूर्वाधि-
करणवार्तिकेनैवार्थाद्व्याख्यातत्वात्सन्देहभाष्यं च स्पष्टत्वादव्याख्याय
क्कि तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं पुरोडाशादिभक्षणवत्सोमभक्षणस्यापि
द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वं वक्तुं अनुष्ठानसामर्थ्याधानरूपभक्षयितृसंस्कारार्थ-
त्वस्यापि सम्भवात्तर्पयतिना अनुष्ठानसामर्थ्यस्य लक्षणाया प्रात्साहना-
याननुष्ठेयस्यापि स्वर्गादिवत्प्रकाश्यत्वोपपत्तावभिधानसामर्थ्यात्मके-
न लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणं विनियोगायोगात्पृथङ्मन्त्रत्वेवमाशयत्वेन
व्याख्यातुमाह * ग्रहणादिवदेवेति * अपवादत्वेनानन्तरम्भङ्गति-
सूचनार्थो दृष्टान्तोक्तिः । सोमभक्षणस्यानुषङ्गिकभक्षयितृसंस्कारार्थ-
त्वकल्पनेऽपि भक्षयितृसंस्कारस्य स्वर्गवत्फलत्वाभावनोत्साहनार्थं
प्रकाशनानर्हत्वात्तर्पयतेत्यत्र तल्लक्षणाथत्वहेत्वभावात्तृप्तश्चादपं भक्षय-
तीति यावत्तृप्तिनिषेधेनानायङ्गनीयापादनतयाननुष्ठेयत्वात्प्रकाशना-
र्हत्वानुपपत्तेरभिधानसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्गस्यानर्थक्यापत्त्या वि-
नियोजकत्वात्तद्विरोधिनैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गे
न मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगात्तृप्त्यत्वन्तवसुमद्राद्याधोर्मन्त्रभागयोरेक-
कृत्तिफलकभक्षणरूपार्थं संयोगात्तर्पयतेर्भक्षणगुणत्वेन तृप्त्य-
भिधानावगमान्मन्द्रादिरेक एव मन्त्र इत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थमेव-
मित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे *
ग्रहणादीनीति * तयोरेकार्थसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं भ-
क्षयामि वाक् तत्पश्यतीत्यादिभाष्यशेषं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * लोटः प्राप्तकालार्थत्वे प्रार्थनार्थत्वे वा तत्पश्यतीत्येतदर्थं भक्ष-
यामीत्येवमेकवाक्यतोपपादनार्थं तर्पणक्रियार्थयोर्भक्षणक्रियायामुप-
पदभूतायां स्मृता तत्पश्यतीतिभविष्यन्त्याख्यातलट्प्रतिभाष्ये
प्रयुक्ता ॥

८०११

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु

ऊहेन विनियोगाधिकाकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥

मन्द्रादिर्मन्त्रो लिङ्गेन भक्षणे विनियुज्यत इत्युक्ते प्रसङ्गात्कि-
मैन्द्रसोमभक्षणेऽप्येव विनियुज्यते सर्वेषु वा सोमभक्षणेऽपि चि-
न्तार्थमापाद् समातिरेकमधिकरणं सन्देहहेतुश्चैन्द्रपीतशब्दः किमिन्द्रेण
पीत इति तृतीयासमासत्वात्सोमवाची किञ्चिन्देश्च पीतमस्मिन्निति
बहुव्रीहित्वात्सवनवाचीनि सन्देहः तल्लिङ्गविशेषनिर्देशादनैन्द्रा-
णाममन्त्रत्वमित्येतावत्सूत्रमन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया स्वपदार्थे
प्राधान्यात्तत्पुरुषस्य बलीयस्त्वप्रतीतिर्विशेषतश्चास्य व्यधिकरणत्वेन
बहुव्रीहित्वायागादिन्द्रपीतस्येत्येन्द्रलिङ्गनिर्देशादनैन्द्रसोमभक्षणानां
लिङ्गविनियोज्यमन्त्राविषयतान्येवं पूर्वपक्षार्थे समानविधानेऽप्यनै-
न्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्त्वावृत्तैकदेशमैन्द्राणां च प्रदानानां धर्मग्रा-
ह्यैकज्योतिष्टोमावयवत्वेन समानविधाने प्रकृतिविकारभावाभावेनो-
हायोगादनैन्द्रसोमभक्षणानां शून्यतेत्येवं पूर्वपक्षप्रयोजनोत्तरार्थमिति
सर्वं सूचयितुमाह * इन्द्रपीतस्येति *

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

लिङ्गेन मन्त्रस्यानैन्द्रसोमभक्षणे विनियोगाभावे ऽपीन्द्राय त्वा
घसुमने गृह्णामीतीन्द्रलिङ्गेन मन्त्रेण सोमग्रहणादिन्द्रलिङ्गनैव च सो-
ममानाद्विद्याग्नीनां त्रैवर्णिकविषयत्वनियमात्तत्साध्यानां क्रतूनां त्रै-
वर्णिकविषयत्वनियमवन्मन्त्रलिङ्गादग्नीषोमीयस्य चाङ्गत्वनियमव-
त्सोमस्य मानग्रहणयोरिन्द्रलिङ्गमन्त्रनिर्देशादनैन्द्राणामेव प्रदानाना-
मौपदेशिकधर्मवत्त्वावगतेः सोमेन यजेतत्यस्यापि मन्त्रालोचनार्थै-
न्द्रेण सोमेन यजेतत्येवमर्थत्वावगतेः कर्मक्ये ऽपि चाश्वासानां मे-
दसंस्थावत्प्रकृतिविकारभावोपपत्तेः सर्वेषां प्रदानानां समानविधान-
त्वाभावादनैन्द्रसोमभक्षणानां यथादेवतं मन्त्रवत्तत्त्येवं पूर्वपक्षप्रयोज-
नाक्षेपार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातुमाह * अनैन्द्रस्त्वपीति * प्रयोगोक्त्या
पूर्वपक्षे प्रयोजनोत्तरार्थपूर्वसूत्रावयवोक्त्यामन्त्रकत्वनिरासार्थत्वेन वा
शब्दा व्याख्यातः विकृतित्वादित्यनेनानैन्द्राणां प्रतियोगित्वेनोप-
स्थापितेन्द्रप्रकृतित्वं हीतिसूत्रावयवो व्याख्यातः । कर्मक्यात्प्रकृति-
त्वायोगमाशङ्क्याह * समाने हीति * अनैन्द्राणां विकृतित्वप्रकृतिः
कल्पपेक्षायामाह * ध्रुवेति * लिङ्गविशेषनिर्देशादिति पूर्वसूत्रा-
वयवमनुष्यैन्द्राणां प्रकृतित्वोपपादनत्वेन हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्यातु-
माह * कथामात * कथं गुणभूतमन्त्रानुरोधात्कथम्प्रधानभूतप्रदान-
व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * प्रकृतिविकारभावमुपसंहरति *
तेनेति * प्रकृतिविकृतित्वोपपादनस्योद्देशयोगमुपसंहरति * ततश्चेति

* प्रकृतिविकारभावलिङ्गत्वायोगात्तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयतीत्यावृत्य
एकदेशसूत्रावयवोक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे * तथा चेति * अग्निष्टोमा-
न्तानां प्रदानानां समानविधानत्वे ऽपि संस्थां परमतेन तावत्परिहरति
८०२१ * संस्थानां चेति * स्वमतेन विकारत्वं ऽप्युद्दानुवादस्य लिङ्गत्वोपपत्ति
शङ्कापूर्वमाह * नन्विति * अग्निष्टोमप्रदानसामानावध्ये सति संस्था-
नाधिकारान्वयियथाप्रकृतावाग्निष्टोमप्रदानसामानवि ध्येसति संस्था-
नाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावाग्निष्टोमसंस्थायां सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यं स्या-
दिति सिद्धान्तन्यायेनानूहितप्रयोगस्तथा विकृतावपि पांडशिन्यतिरात्रे
चादित्यवत् गणस्य तृतीयसवनं ऽस्य जगतीच्छदः पितृपीतस्येत्यनू-
हितप्रयोगसम्भवान्नाहानुवादो युज्यते ऐन्द्रप्रदानानां तु प्रकृतित्वे
यथा प्रातः सवनीयेष्वनैन्द्रेषु प्रदानेषूहितस्तथा तार्तीयसम्पत्तिकेष्व-
ग्निष्टोमादिष्वपितृदेवत्येषु प्रदानेषूहितत्वापाड्यतिरात्रयोस्तृती-
यसवनीयसोरपि पितृदेवत्ययोः प्रदानयोरुद्देशनं युक्त-
मित्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽन्यदेवत्यसोमक्षणेनाममन्त्रकत्वे ऽपि
समानविधानत्वस्य पूर्वसिद्धान्तपक्षयोस्तुल्यत्वम् । इन्द्रलिङ्गानां
रसीभूतसोमग्रहणायादिष्वप्रयोगमुभयाभिमतमाक्षेप्तुमसमानविधि-
त्वेनात्राक्षेप्तोहशङ्कार्थं सङ्गतिलाभायेन्द्रपीतशब्दस्य सामवि-
षयत्वाभ्युपगमनानन्द्रेषु भक्षणमन्त्रोहस्य शङ्कितत्वाल्लिङ्गदर्शनाप-
त्तिः । समानविधानत्वे ऽप्यनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तं भक्षमन्त्रं
करोतीति भक्षमन्त्रे ऽनुष्टुप्छन्दःशब्दविधानपूर्वपक्षन्यायेन वा षो-
डशिनं पितृदेवत्यं पितृपीतशब्दयुक्ततार्तीयसावनिकभक्षम-
न्त्रप्राप्तेरनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तभक्षमन्त्रविधानादर्थप्राप्तस्योहस्य धातुना
ऽनुवादां भविष्यतीत्याशङ्काह * विशिष्टेति * जगतीकार्यं षो-
डशिन्यनुष्टुप्छिन्नौ सत्यनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहितस्य मन्त्रसिद्ध्यर्थो
विधिरूढाननुवादं ऽप्यवसीयते तदभावानुसारेण सति तदनु-
ष्टुप्छन्दः स इत्यवमूहविशेषरूपेण विशिष्टमनुष्टुप्छन्दः पदमपेक्षया-
प्यविपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु स्वरूपेण विधित्सितमनुष्टुप्छ-
न्दःशब्दमपेक्ष्य ततश्चानुष्टुप्छन्दः शब्दस्योहत्वे प्रमाणाभावात्तद्वि-
धावप्युद्देश्याप्राप्तत्वात्तानुवादोपपत्तिरित्याशयः । इष्टपदेतिपाठे
त्वनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहानुवादार्थं नमतीति पदमपेक्ष्य पश्चाद्विधौ
सति विपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःश-
ब्दमपेक्ष्य पश्चाद्विपरिणामव्यपदेश इत्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपमु-
पसंहरति * तस्मादिति *

अभ्युत्थीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

ऊहोक्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनमात्रार्थत्वेनास्थापित्वाद्बहुविशेषचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्योहव्याजेन पुनरभ्युन्नीतयागे पूर्वशेषस्य हि तस्य पुनरभ्युन्नीतस्य सोमस्य विनियोगो ऽभ्युन्नीतमात्रस्य चेति चिन्तार्थं कृत्वाचिन्तयोहविशेषचिन्तोपपत्तिसूचनार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपः पूर्वपक्षोक्त्या विवक्षितः । ऊहानिरस्ते तद्विशेषचिन्तानवसरापत्तर्मध्यं चिन्तान्तरोपपत्तिसूचनार्थैवकारः कृत्वाचिन्त्याहव्यापित्वे ऽपि मन्मिषेण ससर्गिद्रव्यस्य निष्कर्षसामर्थ्यं कृत्स्नस्य पात्रस्य पुनरभ्युन्नीतयागाङ्गत्वे बुद्ध्या वा निष्कर्षशक्तेः पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतुकशेषचिन्तात्मकत्वात्पादलक्षणसङ्गतचिन्तोपपत्तिः सूचिता । पुनरभ्युन्नीतोक्तिं व्याचष्टे * द्रुतेष्विति * पुनरभ्युन्नीतत्वोक्त्युपपादनार्थं तेषामित्यादि तत्रेत्यादिचाहचिन्ताविषयत्वोपपादनार्थं भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तेषामिति * ब्रह्मयजमानहोष्टुद्रातारां मध्यतः कारिणः मित्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतुनेष्टाग्नीध्राच्छावाकानां षण्णां मध्ये ऽच्छावाकचमसे पुनरभ्युन्नयनाभावादनेन्द्रत्वे ऽप्यूहविषयत्वानुपपत्तेः नाच्छावाकयाज्या दर्शिता । ब्राह्मणाच्छंसियाज्यायाश्चैन्द्रित्वे ऽपि कियतः सोमस्य विनियोग इति चिन्तोपयोगित्वात्प्रदर्शनं ससर्गिद्रव्यत्वेन शेषभेदानवगमाच्छेषस्तत्रेति भाष्यावयवमयुक्तमाशङ्क्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवसूचनार्थम् * इश्यते इत्युक्तम् * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * शेषस्य देवतयोपलक्षणे क्रियमाणे तुपलक्षणार्थत्वेन प्रस्थितापीन्द्राख्या देवता कीर्त्तयितव्या न वेति कीर्त्तनाख्यप्रकथनवाचिकरोत्यर्थं तव्यप्रयोगाच्छेषोपलक्षणायेन्द्रः कीर्त्तयितव्य इत्येवं उपलक्षणत्वोक्तेर्व्याख्यातत्वाग्नेन्द्रपदाहो ऽनेनोक्तः येनेन्द्रपदस्य प्राकृतत्वादिन्द्रामित्रावरुणसमुदायस्य च देवतात्वाभावेनेन्द्रमित्रावरुणपदस्येन्द्रमित्रावरुणपदस्येन्द्रपदस्थाने प्रयोगायोगात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्ययोगः शक्येत द्वयोस्तु प्रदानयोः प्रत्येकं भक्षमन्त्रप्राप्ताविन्द्रे प्रदाने प्रकृतित्वाद्विकृते मित्रावरुणपीतस्येत्येवमित्युक्तम् । अतिक्रान्तयागान्वयाच्चेन्द्रस्यातिक्रान्तता प्रस्थितोक्तव्याख्यानायोक्ता । शेषद्वयसद्भावे पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगं शङ्कते * कुत इति * पूर्वदेवतान्वयापनयानयनसन्देहात्सन्देहमुपपादयितुमाह * किमिति * भक्षमाणस्य सोमस्य द्वयोर्देवतयाः शेषत्वादिन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां शेषोपलक्षणार्थं कीर्त्तनाख्यं प्रकथ-

नमित्येवं प्रकथनवाचिनः करोतेत्यर्थं ल्युट्प्रयोगात्स्पष्टार्थं सूत्रम-
सिद्धान्तार्थत्वमात्रेण व्याचष्टे * किमिति *

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षहेतुपूर्वदेवतापनयसिद्धौ पात्रस्थस्य कृत्स्नस्य सोमस्ये-
न्द्रं हविरग्निमुख्येन देवतायै श्रावितायै श्रावयेति मन्त्रेणाश्रावणप्रेष-
णादेस्तु श्रौपडित्यनेन देवतां प्रत्याश्रावणे कृत्स्नस्य देवतान्तरसञ्चारे
मित्रावरुणादिभाग इति भाषेणाक्ते देवतान्तरोद्देशेन गृहीतमात्रस्या-
प्याश्रावणादिसम्भवात्कथं कृत्स्नस्याश्रवणं गम्यतइति पृष्ठे प्रदान-
कालीनत्वादाश्रवण्यादीनां च संसर्गिद्रव्यत्वेन त्रिवेकाप्रतीतेरित्येव-
मुपपत्तिसूचनार्थं मित्रावरुणादेयस्तदैव हीज्यन्ते इत्याद्याहारसहिते-
नाक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्यातुमाह * आश्रावणेति * होता यक्षन्मि-
त्रावरुणेत्यादिप्रैवान्तानुवचनग्रहणायादिशब्दः प्रदानकालीनैराश्रव-
णादिभिरिति हेतुगर्भितं विशेषणम् । अपनीतपूर्वदेवतान्वयस्यापि
शेषस्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कानिराससूचनार्थत्वेन
दृष्टान्तभाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेति * पूर्वस्येन्द्रस्य विशेषोपल-
क्षणार्थत्वेन कीर्तितमित्येव पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं त-
स्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादिना
सावनीयतइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * देव-
तान्तरोद्देशेन पूर्वस्य सकृद्गुह्यस्य शेषस्याग्रहणादिति एवसमपन-
यनिरासोपपादनार्थत्वेनाग्रहणादिति सूत्रावयवं पूर्वसूत्रस्थं पू-
र्वशब्दशेषरूपार्थान्तरपरामर्शार्थत्वेनानुषज्य व्याख्यार्थं सकृदित्या-
दिभाष्यं प्रश्नपूर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति । यां देवतामुद्दिश्य
यत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं गृह्यते तस्या देवता-
यास्तदेव द्रव्यं सम्बन्धीत्युक्ते ऽग्न्याद्युद्देशेनापि निरुत्तानां सवनीयह-
विषामथैतेषां हविषामिन्द्रमेव यजतीति देवतान्तरान्वयश्रवणाद्यामु-
द्दिश्य यद्गृह्यते तत्सम्बन्धीति नियमायोगमाशङ्क्य ग्न्यादीन् प्र-
ति स्तत्वापादकस्याग्न्याद्युद्देशेन त्यागः स्यात्सवनीयहविषामभावेना-
ग्न्यादीन्प्रति स्तत्वाभावात्स्वस्वामिभावलक्षणाग्न्यादिसम्बन्धाभावो
युक्त इति वैषम्यसूचनार्थं यां प्रति स्वत्वेन* प्रयोजनेन न-
गृह्यतइत्युक्तम् * श्लाकं व्याचष्टे * शास्त्रेति * एवमपि पु-

नरभ्युन्नीतमात्रं देवतान्तरोद्देशार्थत्वेन गृह्यते ननु पूर्वशेष इति क-
थमवसीयते इत्याशङ्क्य सकृद्ब्रुतचमसाभिमुख्येन पुनरभ्युन्नीतसो-
मग्रहविधानात्सकृद्ब्रुतसोमशेषस्य ग्राह्यद्रव्याभारभूतपात्रोपलक्ष-
णमात्रता ऽवसीयते ननु ग्राह्यतेत्येवं परिहारार्थत्वेन तदेव भाष्यं व्या-
चष्टे * इह चेति * यत्विति भाष्येणापनयोपपादनशङ्कामनुभाष्य
ग्रहणकालावगतभेदानुसन्धानेन प्रदानकाले संसृष्टस्यापि बुद्ध्या
निष्कृष्टं शक्यत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रस्याश्रवणादिविषयतावसीयते
ननु कृत्स्नस्य पात्रस्थस्येत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिगम्यतइत्यन्तं
भाष्यं व्याचष्टे * यथा चेति * यथा गृहीतोक्त्या संसृष्टस्यापि ग्रह-
णकालीनविवेकावगतानुसारादेकपात्रगृहीतवायव्यैन्द्रवायवसोमव-
द्बुद्ध्या निष्कर्षः सूचितः । देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यसङ्कुल्पापा-
द्यत्वात् द्रव्यदेवतान्वयस्य तस्य च होमाख्यप्रदानकाली-
नत्वात्तदा च संसृष्टत्वात् कृत्स्नस्यैव देवतान्तरान्वयो गम्य-
तइत्याशङ्कानिरासार्थं नाश्रावणेति भाष्यं देवतान्वयस्य प्रदानकाली-
नताया निराकर्तुमशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य यदेवतोद्देशेन यत् द्रव्यं
त्याज्यत्वेन गृहीतं तस्यैव प्रदानकाले तदेवतान्वयमप्रत्येवमर्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * न चेति * प्रदानकाले कृत्स्नविषयरूपसङ्कुल्पान्त-
राभावे ऽपि पुनरभ्युन्नीतसोमसङ्कुल्पनैव संसृष्टस्य विवेकग्रह-
णाशक्तः प्रसङ्गात् कृत्स्नः सोमो विषयीकरिष्यतइत्याशङ्क्य यदेवता-
सम्बन्धत्वेन ग्रहणकाले सङ्कुलितं तदेवं प्रदानकाले बुद्ध्या नि-
ष्कृष्टा श्राव्यतइत्येवं परिहारार्थं यदिति भाष्यं व्याख्यातुमाह
* न चेतरिति * यथागृहीतोक्तिसूचिनो निष्कर्षसम्भवो विम- ८०४।२
कोक्त्या प्रकटितः । उपाकरणकाले कृत्स्नस्य पशोर्देवतायै सङ्कु-
ल्पवद्ग्रहणकाले पूर्वशेषस्यागृह्यमाणत्वेन ग्रहणकालीनसङ्कुल्पान-
र्हत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रसङ्कुल्पे ऽपि प्रदानकाले कृत्स्नसङ्कुल्पावि-
रोधाक्लेशेन निष्कृष्य पुनरभ्युन्नीतमात्रत्यागरूपः सङ्कुल्पो न युक्त
इत्याशङ्क्याह * न च प्रदानेति * ग्रहणकालदेवतोद्देशनेदं त्यक्ष्या-
मीति सङ्कुल्पितस्यैव प्रदानकालदेवतान्वयापादनायेदं न ममेति
त्यागरूपः सङ्कुल्पः न कृत्स्नविषयः सङ्कुल्पो ऽस्ति पूर्वशेषस्य कस्या
श्चित्देवतायै सङ्कुल्पितस्य त्यक्तत्यागायोगेन च विना पूर्ववदेवतातो-
पहृत्यान्यस्य सङ्कुल्पयितुमशक्यत्वात् कृत्स्नसङ्कुल्पानुपपत्तिरित्यर्थः
एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * त्यागरूपस्य मानसस्य सङ्कुल्प-
स्य यजिवाच्यतया भावार्थान्विकरणोक्तस्य प्रदानकालीनयोः प्रसि-
द्धत्वात्कृत्स्नसङ्कुल्पनिरासपरत्वेन व्याख्येयम् । देवताया भोक्तृत्व-

प्रतिगृहीतृत्वाभावे ऽपि सोमाय यजतइत्यादिषु सम्प्रदानव्यवहारसिद्ध्यर्थमनिराकरणारव्यानुमनव्यापाराभ्युपगमात्संसृष्टे च विविचयानुमननाशक्ते पूर्वशेषस्य देवतान्तरोद्देशेनात्यागे ऽपि देवतान्तरैरकपात्रस्थकृत्स्नसोमानुमननावगमात्पूर्वदेवतावपद्रुतस्य देवतान्तरैरात्मीयत्वेनानुमन्तुमशक्यत्वात्पूर्वदेवतातो ऽपनयो भविष्यतीत्याशङ्काह * यद्यपि तावदिति * मुख्यभोक्तृस्य नवमे निषेत्स्यमानत्वेनानाशङ्कनीयत्वादनिराकरणे चाव्यापारान्भक्तत्वादननुष्ठेये भुञ्जीतेति कर्तृत्वव्यपदेशायोगापत्तरूपांशुयाजाधिकरणवार्तिकोक्ता निराकरणापादितः स्वीयत्वानुमननव्यापारो भुजिना लक्षितः । अनपनयनोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पूर्वशेषस्य देवतान्तरान्वयित्वेनासङ्कल्पे ऽप्यग्नौ किं चित्प्रक्षेप्यस्यावर्जनीयतया निराकर्तुमशक्यत्वादर्गिन्मुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया चाग्नौ प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयपादकत्वप्रतीतेर्देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतातोपनयावश्यम्भावादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तेनेति * देवतोद्देशेन त्यागं विना नाग्नौ प्रक्षेपमात्रादेवतान्वयोपपत्तिरित्याशयः । नान्तरीयकतया भक्षमाणस्यापि पूर्वशेषस्य भ्रष्टावसरेण भक्षणेन प्रतिपाद्यत्वायागात्प्रतिपत्त्यर्थं एव भक्षणे मन्त्रापेक्षणाच्च पूर्वदेवतोपलक्षणं युक्तमित्याशङ्क्य पुनरभ्युक्षेयमाणे सोमसंस्कारार्थं होमानन्तरं ध्रियमाणस्य पूर्वशेषेण पुनरभ्युक्षीतभक्षकालएव भक्षणावसरात्प्रतिपत्त्यर्थन्वावरोधसूचनार्थं भक्ष्यते चेति भाष्यं व्याचक्ष्णाणो ऽत इति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * कृत्येतिभाष्यमूहकृत्वाचिन्ताया भक्षणासङ्गतेर्भक्षणसङ्गतस्य प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षे कृत्स्नस्य मित्रावरुणाद्युद्देशेन त्यागः सिद्धान्तो पुनरभ्युक्षीतमात्रस्येति लक्षणसङ्गतं प्रयोजनं पूर्वशेषापनयविचारात्प्रसिद्धमित्येवं परिहार सूचयितुमाह * इतीति * अधिकरणसमाप्त्या वक्तव्यतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति करणेन परामर्शः ॥

पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आग्रयणाख्यसोमपात्रस्थस्योपांश्वाख्यस्य पात्रे गृहीतस्य पात्नीवतयागाङ्गत्व किं वा ऽग्रयणाद् गृहीतस्य सोमस्य पात्नीव-

(१) देवताया भीष्मत्वादिवदनुमगृह्यते ऽपि प्रमाणाभावाद्यद्यपिशब्दीकृत्यपेक्षया ।
दलीपपक्षि. अथ पा० १ पु० अ० ।

दन्वये ऽनाग्रयणस्याप्याग्रयणसंसृष्टत्वसामर्थ्याद् ग्रहणापस्या
पत्नीवदन्वयापत्तेः कृत्स्नस्याग्रहणादुपांशुपात्रे गृहीतस्य पात्नीव-
त्त्वेन यागाङ्गतेत्युहं कृत्वा चिन्तामिषेणाभिप्रेतायाश्चिन्तयाः पादलक्ष-
णं सङ्गतिं स्पष्टत्वाद्नुत्कानन्तरसङ्गतिमाह * पूर्व्वेति * ऊहचिन्ता-
विषयत्वोक्त्यर्थे द्विदेवत्यानां हीतिभाष्यमादित्यदेवतान्त्यस्य सोमस्य
स्थाल्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * द्विदेव-
त्यानामिति * आग्रयणदेवताभूतानां विश्वेषां देवानामुपलक्षणं
कस्मान्न चिन्त्यतइत्याशङ्क्य तदपनयस्य नि सन्दिग्धत्वादित्येवं
परिहारसूचनार्थं तत इति भाष्यं व्याचष्टे * नतश्चेति * अथेति
सन्देहभाष्यमवयवव्याख्यापूर्वं पात्नीवते सोमः पुनरभ्युन्नीतवत्स-
र्वेषामुपलक्षणमित्येवं पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे * तस्येति * वाय्वि-
न्द्रवायुं मित्रो वरुणोऽथिपत्नीवन्पीतस्यैत्यवमूहप्रदर्शनायादिशब्दः इ-
न्द्रवायुग्रहण तूपलक्षणार्थम् ॥

ग्रहणाद्वा ऽपनीतं स्यात् ॥ ३ ३ ॥

वा शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणहेतुत्वेनापनीतोक्तिव्या-
ख्यार्थमपनीयते हीति भाष्यं व्याचष्टे * नैतदिति * द्विदेवत्यशेषस्य
पूर्वदेवतातोपनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवतग्रहणकाले एव
द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वान्नाऽपि पूर्वदेवतातो ऽपनीयतइति ग्रह-
णोत्तरकालसंसृष्टादिन्द्रशेषाद्वैलक्ष्ये पूर्वार्द्धेनाक्तग्रहणकाले संसृष्टत्वे
ऽपि द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणस्थाल्यां निक्षेपकाले विवेकावगमात्तद-
नुसन्धानेन बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तेराग्रयणस्यैव देवतान्तरोद्देशेन
सङ्कल्पान्तद्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतानयनस्य इत्याशङ्क्याग्रयणापेतस्य
देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पनीयत्वादानाग्रयणीयस्यापि वाग्रय-
णसंसृष्टत्वेनाग्रयणावयवस्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवे ऽपि वार-
यितुमशक्यत्वादानाग्रयणस्यैवाग्रयणस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्क-
ल्पविध्युत्त्वा वक्ष्यमाणग्रहणभाष्योपपादयिष्यमाणया ऽपनयः स-
मर्थितः । श्लोकं व्याचष्टे * आग्रयणेति * स्थालीनिक्षे- ८०५१
पकालीनस्य विवेकस्य सङ्कल्पे ऽनपेक्षणादाग्रयणविषयस्य स-
ङ्कल्पस्य प्रसङ्गादानाग्रयणविषयत्वसिद्धिः पुनरभ्युन्नीतवत्त्वेन नि-
वार्येति पूर्वार्द्धव्याख्यानायोक्ते किमुनेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् ।
ग्रहणकाले ऽपि संसृष्टस्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रस्य सङ्कल्पस-
म्भवं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रसङ्कल्पसम्भवे
ऽप्याग्रयणापेतस्य सङ्कल्पविधानादाग्रयणानाग्रयणयोश्च ऽऽग्रयणा-

पेतत्वाविशेषात्कृत्स्नसङ्कल्पोपादनार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे *
 तथा हीति * एष आग्रयणो द्विदेवत्यशेषाग्रयणादपैतितेन
 शेषश्चैषश्चैष च ग्रहणकाले सङ्कल्पतइत्यर्थः । व्यति-
 रक्तो ऽन्वयतश्च श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आ-
 ग्रयणस्य पात्नीवतत्वविधौ संसृष्टो ऽपि द्विदेवत्यशेषो ऽनाग्रयणत्वा-
 द्बुद्ध्या निष्कृष्य सङ्कल्पविषयत्वाद्व्यावर्त्येतेतिव्यतिरेकतो व्याख्या।
 आग्रयणापेतस्य तु पात्नीवतत्वविधानादपादानस्य च वृक्षवत्स्वा-
 वयवत्वविशेषानपेक्षत्वात्संसृष्टयोः संशब्दवाच्यैकीभावपूर्वाग्रयण-
 स्थालीपातनिमित्तसम्पातशब्दवाच्यद्विदेवत्यशेषाग्रयणयामध्ये य ए-
 चाग्रयणो वापैति तस्य सर्वस्याग्रयणादपेतत्वादपेतत्वमात्रस्य स-
 ङ्कल्पनिमित्तत्वात्सर्वः सङ्कल्प इत्यपनीयते । इत्यन्वयतो व्याख्या
 आग्रयणविशेषणविशेषणबलाद्वाग्रयणादेवेत्यवधारणप्रतीतेरनाग्रय-
 णस्य चाग्रयणमिश्रादनाग्रयणादप्यपेतत्वेनाग्रयणादेवेत्यवधारण-
 विषयत्वायोगादपात्नीवत्त्वं न त्विति भाष्येणाशङ्क्याग्रयणस्याप्या-
 ग्रयणमात्रादपायाशक्तौराग्रयणादेवेत्यवधारणायोगाद्वाग्रयणाभाव-
 दपेत इत्येतावन्मात्रेण विशेषणत्वप्रतीतेर्द्विदेवत्यशेषे ऽप्यापि तादृ-
 प्यविशेषात्पात्नीवतत्वापपादनार्थं नैष इति भाष्यं व्याख्यातुमाह *
 यन्त्विति * अनाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति निषेधवचनाभावाद्निषे-
 धार्थवचनकल्पने वाग्रयणान्वयापेतत्वेन पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रय-
 णापेतस्य पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वनिषेधाभावेन
 विधाविषय निषेधेऽपि विषयत्वलक्षणोपयोगाभावाद्बुभयोगपि पात्नीव-
 तत्वविधौ विरोधाभावादाग्रयणमात्राच्चोपायायोगनाग्रयणादेवेत्य-
 वधारणस्याशक्यत्वादयोगव्यावृत्त्यापि च विशेषणत्वसम्भवेनावधा-
 रणस्याप्रमाणकत्वाद्वाग्रयणाभावदपेत इत्येवं विशेषणत्वप्रतीतेर्द्वयो-
 रपि देवतान्तरान्वय इत्यर्थः । देवतान्तरोद्देशेन ग्रहणेन पू-
 वदेवतातोऽपनयः कथम्भवसीयतइत्याशङ्क्याह * न चति *
 अश्वस्य दातुमशक्यत्वात्पूर्वस्यैव देवतायै दत्तस्य नत आ-
 च्छिद्य स्वीकारं विना स्वत्वानापत्तेर्देवतोद्देशेन च त्या-
 गाच्च देवताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टदेवतानर्हत्वरूपस्वदेवतास्वत्वापादाने
 ऽपि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन यथेष्टविनियोक्तत्वलक्षणस्वा-
 म्यानापादनकृतापहरयो ऽपि परस्तापहरणनिमित्तदोषाप्रसक्तः पुन-
 र्दानास्त्वान्यथानुपपत्त्या पूर्वदेवतातो ऽपहत्य स्वीकारविधिः कल्प-
 यिततव्य इत्याशयः । पूर्वदेवतातो ऽपनये ऽपि पूर्वदेवतोद्देशेन त्यक्त-
 त्वस्य तत्पीतोक्तिलक्षणस्थानपायादनपनीतापि देवतोपलक्षणीयेत्येवं

शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणायोगमाशङ्क्य चतुर्थ्यां देवतामुद्दि-
 श्य द्रव्यत्यागात्पिबतेस्त्यागभक्षणार्थतायामिन्द्रपीतशब्देनलक्षणा-
 ननुगतचतुर्थीसमासापत्तेरिन्द्रेण स्वीकृतमन्यस्य यथेष्टविनियोगा-
 नहीकृतामत्यानराकरणनिमित्तान्यस्य यथेष्टविनियोगानहीकरणपर-
 रस्वीकारलक्षणाथत्वावगतेरपनये चान्वयनाशान्नापनीता देवतोपल-
 क्षणीयत्वेवं वाशब्दोपपादनार्थं तद्धेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इ-
 तोति * पूर्ववर्णकनाचार्यशेषभुग्देवदत्तशपे भुज्यमाने यथा ऽऽचार्यशेषो
 पनीतान्वयत्वाभ्यामपलक्षणं तथा पूर्वदेवतापीत्यर्थः । नत्वित्याशङ्काभा-
 ष्यमपनयेन पूर्वदेवतार्थत्वेनाशादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति *
 नेतीति परिहारभाष्यमिन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन गृहीतस्य कृत्स्नस्य पाद-
 थ्यस्य पूर्वदेवतार्थस्यावयवदर्शनाद् ध्रुतमात्रस्य देवतार्थत्वेनानाश-
 ङ्कितस्यावयवदर्शने ऽप्याशङ्काशयानिरासादयुक्तमाशङ्क्योपहासार्थ-
 त्वेन व्याचष्टे * आचार्यस्त्विति * अनिरस्ताशयस्योपहासानर्हता-
 माशङ्क्यानपनीतपूर्वदेवतान्वयात्पूर्वदेवतापीतत्वेनोपलक्षणार्हस्य हु-
 तावयवस्यादर्शनमितरस्यानीतत्वेनानुपलक्षणीयत्वसिद्धौ मयाच्य-
 मानमप्युपपादनकलशमनापाद्यापशङ्कितास्त्रयमेव यथाभ्युपगच्छति
 तथा करोमि ततश्चोदिनानुवादित्वादुपहासाहो भवि-
 श्यतीत्येतत्स्त्रयमाशङ्कितास्त्रयमभ्युपगमयामीत्यनेनोक्तम् । कस्तर्हि प-
 रिहाराशय इत्याशङ्काह * न हि हुताविति * इन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन हु-
 तादन्यदुपांशुपात्रगृहीतमिन्द्रवाय्वादिसम्बन्धि न विद्यते अप-
 नीतत्वादित्यर्थं हुतावयवदर्शनस्यानुपलक्षणहेतुत्वाभावाशङ्क्य न-
 न्विति भाष्यम् अपनयस्यानुपलक्षणहेतुत्वेनाभिमतत्वादयुक्तमाशङ्क्या-
 ज्ञानाशयोक्तित्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * प्रकृतौ हुतावयवा-
 दर्शने ऽपि हुतसम्बन्धिशेषहुतसोमसमुदायस्यानपनीतन्द्रादेवत्य-
 स्वावयवः प्रकृताविन्द्रशब्दः सत्पलक्ष्यत इति वैषम्योत्तथमुक्त्य-
 तइति भाष्यमेकदेशहोमन समुदाये नष्टे देवतान्वयनाशादयुक्तमा-
 शङ्क्य देवतोद्देश्यपूर्वद्रव्यत्यागरूपसङ्कल्पकाले विद्यमानस्य समुदा-
 यस्य देवतान्वयानौपचारिकस्तदवयवे देवताव्यपदेश प्रकृता-
 वित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * सङ्कल्पनेति * देवतान्वयिनि समुदा-
 ये नष्टे ऽप्यवयवस्यौपचारिकदेवताव्यपदेशाभ्युपगमे द्विदेवत्यसमु-
 दायनाशे ऽप्युपचारादवयवे देवताव्यपदेशाविराध इति साम्यश-
 ङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * इतर इति * द्विदेवत्यसमुदाया-
 वयवत्याग्रयणसमुदायावयवसहितस्यान्यदेवत्यत्वेनाग्रयणावयवस-
 मुदायस्य पूर्वदेवतोपेतत्वात्पूर्वदेवतानुपलक्षणमित्येवं साम्यान्ति-

रासार्थं नेतीति भाष्यं प्रकृतादेवतापनयो ऽत्र त्वपनय इत्येवं वै-
लक्षण्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पीत इति भूतनि-
ष्ठया नष्टस्यापि समुदायस्य देवतान्वयेन मुख्यवृत्त्यभिधानसम्भवे-
नौपचारिकावयवविधानयोगात्प्रकृतावपि भूतपूर्वगत्यभिधानावग-
तेरिह च पूर्वोद्भवाद्यादिदेवतापीतस्य समुदायस्यावयवेनान्यदेव-
त्यसमुदायारम्भे ऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वसमुदायावयवत्वव्यपदे-
शोपपत्तेर्भूतपूर्वगत्या पूर्वदेवतोपलक्षणं भविष्यतीत्याहंति भाष्ये-
णाशङ्क्य प्रतिपाद्यस्य सादृगुण्यायादेवतयोपलक्षणीयत्वादेव यवप्र-
तिपाद्यत्वेन ह्यप्रार्थत्वायोगाद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतः प्रकृतौ
भूतपूर्वगत्यापेतदेवतान्वयस्यानुपलक्षणात्तेह भूतपूर्वगत्योपलक्षणां
युक्तमिति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * एक-
देशावस्थितानां चावयवानामेव समुदायव्यपदेशनोदनात्प्रत्येकमपि
मुख्यवृत्त्यैव देवतान्वयव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतौ समुदायनाशे ऽपि वि-
द्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतान्वयसमुद्भावेनापेतदेवतात्वस्य भू-
तपूर्वगत्योपलक्षणशङ्कायोगादिह च विद्यमानस्यावयवस्य देवता-
न्तरान्वयेन पूर्वदेवतापनयस्य सिद्धान्तसुव्रणैव स्फुटमुक्तत्वात्पूर्व-
देवतोपलक्षणं नाशङ्कनीयमित्यतिशयोक्त्यर्थमपि चेति भाष्यं व्या-
चष्टे * इह त्विति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
* तस्मादिनि *

पात्नीवतशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३४ ॥

मन्त्रस्थसाहित्यवाचिचक्षुःश्रुतिस्मामर्थरूपाह्लिङ्गास्त्वष्टुरपि दे-
वतात्वेन पात्नीवतयागाङ्गत्वमाशङ्क्य निरासात्पादलक्षणं सङ्गति-
सन्देहं च स्पष्टत्वाद्नुत्का ऽनन्तरचिन्तितपात्नीवतविषयत्वेनानन्त-
रसङ्गतिं सूचयत्पत्नीवत्ताया विशेष्यं विना ऽपर्यवसानान्मन्त्रवर्णा-
वगतविशेष्यत्वस्याग्नेस्तद्विनोक्तदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नी-
वतचोदनागृहीतस्य देवतान्वस्मारणार्थं पातृत्वनिर्देशो त्वष्टृसाहित्य-
निर्देशात्त्वष्टृसहितस्याग्नेर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षतात्पर्यमाह * तस्मि-
न्नेवेति *

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैवमिति सिद्धान्तसूत्रावयव व्याचष्टे * नैवेति * हेतुप्रश्न-

पूर्वमतुल्यत्वं व्याचष्टे * विधौ हीति * मन्त्रलभ्याग्निनिरपेक्षप-
त्नीवत्त्वापर्यवसानात्केवलोक्त्या त्वष्टृमात्रनिरासः पत्नीवत्त्वेनैकस्य
विशेष्यस्य नित्यमपेक्षणाद्विषयसापेक्षत्वे च समासवत्तद्धितस्याप्यवि-
धातान्मन्त्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशात् शीघ्रावगताविशेष्यत्वा-
ग्निसापेक्षत्वाविरोधः ऽपि तन्मात्रेणापर्यवसानाद्व्यधिकरण्ये निर्दि-
ष्टत्वसापेक्षत्वे तद्धितानुत्पत्तिरुक्ता यद्यपि मन्त्रवर्णात्त्वष्टा देवतात्वे-
न प्रतीयते तथापि तद्धितेन बाध्यत इति मन्त्रवर्णिक्यपीत्यपिशब्दो
योज्यः । उत्तरार्द्धे व्याख्यातुमाह * न चेति * सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति *

८०७१३

पात्नीवतशेषभक्षे त्रिशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्द्धत्वात् ॥ ३६ ॥

विशेष्यापेक्षास्वामर्थरूपाह्लिङ्गादग्निवत्त्रयस्त्रिशतो ऽपि
देवतानां सामानाधिकरण्यनिर्देशाद्विशेषाद्देवतात्वेन पात्नी-
वते यागाङ्गतामाशङ्क्य निरासादतिदशत्वेन सङ्गति-
त्रयमाह * अधिकरणेति * अधिकाशङ्कोक्त्या पौनरुक्त्यं परिहर-
न्पूर्वपक्षमाह * एतावता त्विति * त्रयस्त्रिशताग्रेष्व समुच्चयेन प-
त्नीवद्विशेष्यतया देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादतिशयार्थात्तर्पयस्व-
मादयस्त्वेत्युक्तेन परिवेष्टृत्वेनाग्नेर्गुणभूतत्वाक्तिः । या चातुल्य-
ता त्वष्टुर्निरासहेतुत्वेनाक्ता साप्यत्राग्नेर्गुणत्वावगमात्त्रयस्त्रिशतः प्रा-
धान्यावगमाद्विपरीतेत्याह * पूर्वत्वेति * तद्धितविरोधमाशङ्क्य
पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया तद्धितेन देवतात्वात्तर्पयपे-
क्षत्वादग्निवत्त्रयस्त्रिशतापि देवैस्तद्धितयुक्ता चोदना न विरुध्यत-
इत्याह * पत्नीवत्त्वेति * अग्न्याख्यगुणान्वयमात्रे तद्धितपर्यव-
सानात्त्वष्टृवत्त्रयस्त्रिशतो ऽप्यनपेक्षमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यनिर्देशा-
विशेषाद्गृह्यमाणविशेषनयाग्निमात्रेणापर्यवसानमाह * अवशिष्टो
हीति * अगृह्यमाणविशेषत्वे ऽप्येकेन गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्गुणद्वया-
वयो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणद्वयान्वये ऽपि
बोदनाक्तस्य पत्नीवत्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चादितया गुणद्व-
यानिपेधान्मन्त्रगम्येनेकापि गुणिभूता देवता युक्तेत्याशयः । अ-
न्यन्वये पत्नीवान् देवतात्येकवचनान्तेन त्रयस्त्रिशदन्वये पत्नी-
शतो ऽस्य देवता इति बहुवचनान्तेन विग्रहापत्तेः सङ्कच्छ्रूते च श-
द्विग्रहद्वयविरोधाद् गुणद्वयान्वयश्चोदनया निषेत्स्यतइत्याशङ्क्याह

* न च मान्त्रवर्णिक्यामिति * बहुवचनान्तेन विग्रहमात्रेण गुणिद्वयान्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयविरोधो ऽपि नास्तीत्याशयः । एवमप्येकगुणान्वयेन निवृत्तापेक्षस्य नित्यसापेक्षत्वाभावात् त्वष्टृपेक्षायामिव गुण्यन्तरापेक्षायामपि सापेक्षत्वात्तद्धितो नाप्यद्येनेत्याशङ्क्याह * न च प्रमाणान्तरेति * त्वष्टुर्मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेण देवतात्वानवगमात्तद्धितेनैव त्वष्टृनापेक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वस्यावगम्यमानत्वात्तद्धितप्रकृतः सापेक्षत्वं तद्धितस्यानुत्पत्त्यापादकं दूषणमुक्तम् इह तु देवतान्तरानपेक्षस्यैव पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गुणरूपत्वेन गुण्यपेक्षत्वात्तद्धिताविरोधिना मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेणागृह्यमाणविशेषतयैकेन गुणिनाकाङ्क्षानिवृत्त्ययोगाद् गुणिरूपायां देवतायां तद्धितप्रकृतिरित्यनपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणोक्तिप्रयुक्तगुणसापेक्षत्वं तद्धितस्य दूषणं न भवति यदि हि तद्धितो ऽन्यसापेक्षपत्नीवन्तं देवतात्वेन विदध्यात्ततः प्रकृतिसापेक्षत्वनिमित्तमनुत्पत्त्यापादकदोष तद्धितः प्रतिपद्येनेत्यर्थः । अग्रेस्त्रयस्त्रिंशतश्च देवानां गुणित्वाभ्युपगमे पत्न्यः सन्त्येषां त्रयस्त्रिंशतो देवानामग्निसहितानामित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रगतपत्नीवच्छब्दमनुब्रूयात्तद्धितात्पत्तेरभ्युपगमनीयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वदोषः स्यादित्याशङ्क्याह * मन्त्रस्य त्विति * मन्त्रस्याग्निसापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशद्देवरूपगुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावात् विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्षात् गुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्तस्य सापेक्षत्वाभावात् विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकैव गुणिना नैराकाङ्क्षात् गुणद्वयस्यान्योन्यसापेक्षत्वं विरुद्धेनेत्याशङ्क्याह * समुच्चयेति * अग्निमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशद्देवानपेक्षस्याग्नेः त्रयस्त्रिंशद्देवमन्त्रेणाग्निरप्यभिधानात्समुच्चयमुपपादयति * न स्यादिति * परिवेष्टृत्वेनाग्न्युक्तेर्न मन्त्रात्समुच्चयावर्गतारित्याशङ्क्याह * स त्विति * अग्नेपत्नीवत्सोमं पिबेति पानचोदनया त्रिशन्मन्त्रस्थया चाग्नयाहीत्यागमनचोदनया देवतारूपतया सिद्धमग्निमभिदधत्त्रयस्त्रिंशतो देवानां देवतात्वमाहेत्यर्थः । तेनाग्निस्त्रयस्त्रिंशद्देवपत्नीवत्पतिस्यैत्येवमूहः कार्य इति पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * कथं परिवेष्टृत्वेन देवतात्वासिद्धिरित्याशङ्क्याग्नीत्कर्तृकाध्येषणोत्त्याग्नीध्रस्यात्तदनुष्ठाने ऽपि स्वाभ्याभावे ष्विष्टृत्वायोगसूचनादध्येष्यत्वेन च प्रेषणानर्हतया गुणभूतत्वायोगसूचनादग्नेश्च देवतात्वातिरिक्तस्वाभ्ययोगाद्देवतात्वसिद्धिरिति परिविष्टृत्वायोगसूचनार्थं तत्परिवेष्टृत्वेन देवतात्वं मन्त्रव्याख्यया दर्शयतीत्याह

*नदिति*मन्त्रव्याख्यार्थमिमं हीनि भाष्यं व्याचष्टे *याज्यामिति*मन्त्रस्य विश्वामित्रार्थत्वाद्गनीधोऽप्यष्टवायोगमाशङ्क्य याज्योच्चारयितृत्वेनाध्येष्टृतोपपादिता । छन्दसीत्यनुवर्त्तमाने व्यवहिताश्चेति सूत्राद्व्यवहितान्वयोपपत्तिः छन्दसीत्यनेनोक्ता । आयाहीत्याख्यातान्वयागल्येध्याहारस्ततश्चैत्यनेनोक्तः । इदमिति भाष्यावयवस्यानुष्वधपदव्याख्यार्थत्वोक्त्यै पदपाठवत्पूर्वस्वधाशब्दाव्याख्यार्थो ऽत्रशब्दः सोमयागविनियोगानुसारात्सोमविषयत्वेन व्याख्यातः आवहेत्याख्यातस्योत्तराख्यातान्वयायाहूयेति पदस्य भाष्ये व्याहनस्य ततो ऽन्तरमित्यर्थः प्रनीत्यावगतिस्ततश्चैत्यनेनोक्ता तर्पयेत्यस्य मादयत्यर्थव्याख्यार्थत्वोक्त्यै *मादयेत्युक्तम् * ऋषिप्रत्ययेनार्थतथात्वानश्चयः । अत्र हीति भाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति * नत्वित्याशङ्कानिरासार्थं सत्यमिति न च चोदनयेति वार्तिकेन किमत इत्याशङ्कानिरासार्थं न च मान्त्रवर्णिका इति भाष्यं न च मान्त्रवर्णिक्यामित्यनेनागतवेक्षणं व्याख्यातत्वादव्याख्याय त्रिशच्चैवं स्याद्विधानाग्नस्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यमानत्वादेवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमवं प्राप्तइत्यादिसङ्कीर्त्यते भाष्यमाक्षिप्य व्याचष्टे * एवमिति * कुत इति हेतुप्रश्नभाष्यव्याख्यार्थं कुत इत्युक्ता सहीत्युत्तरभाष्यं पूर्वार्द्धेन व्याख्यायोत्तरार्द्धे ऽनेन वेत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातम् । पूर्वार्द्धे व्याचष्टे * पाचत्नीतेति * उत्तरार्द्धे व्याचष्टे * न चेति * देवतात्वेन चोदितस्याग्नेर्दातृत्वक्षितैश्वर्यप्रकाशनरूपस्तुत्यर्थत्वेन त्रिशङ्कीर्त्तनादित्यर्थः । कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * न हीत्यादिप्रत्याययतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अप्रसिद्धेति * यस्यान्यतोप्रासिद्धेश्वरत्वस्याग्नेर्दातृत्वं कीर्त्त्यते तस्यैश्वर्यार्थं तद्धातृत्वकीर्त्तितं प्रतीयते न हि तस्य दातृत्वकीर्त्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपो ऽर्थः सम्भवनाहं इति न शब्दाध्याहारणं योज्यम् । श्लोकार्थमुपपादयति * यदि हीति * ८०९।१ देवतात्वेन चोदितस्याग्नेरकरणात्प्रकथनात्कीर्त्तनाख्यः प्रकथनार्थं करोतिः । मादयतेत्तर्पणमात्रवाचित्वाद्दातृत्वाख्यविलम्भयितृत्वं च कीर्त्त्यतइति न त्वितिभाष्येणाशङ्क्य लक्षणया विलम्भनकीर्त्तनोक्त्यर्थं उच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मादयस्वेत्यपि चेति * यथेष्टविनियोज्यत्वरूपपरस्वत्वापादनाभावेन दानस्यापि मुख्यस्याभावाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागमात्रं दानत्वेन विवक्षितमिति भाष्ये त्यागोक्त्या सूचितम् त्यक्तत्वकीर्त्तने ऽप्यैश्वर्यं कीर्त्तनार्थत्वं कथमिति न त्विति भाष्येणाशङ्क्य लक्षणयैश्वर्यकीर्त्तनोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्या-

चष्टे * दातृत्वमपीति * केवलस्य च पत्नीवतो देवतात्वनोदनाश्च
 त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमित्यपि चेति भाष्यणोक्ते सत्यं चोदनयेति
 भाष्योक्तदेवतान्तरानिषेधनं त्वितिभाष्येणानुष्वधानिषेधेऽपि मान्त्रव-
 र्णिकदेवतान्तराभावस्य परार्थेनेत्यादिभाष्यणोक्तत्वादेवतान्तराभा-
 वोक्त्यर्थमुच्यतइति भाष्य रूपप्रत्वाद्वाक्याख्याय तद्धितसामर्थ्यादेव-
 तान्तरोक्त्यर्थमपि चेत्यादिभाष्यं पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य गुणापेक्षायां
 मन्त्रवर्णादिर्गन्त्रयस्त्रिंशतो देवानां च समुच्चयेन गुणित्वावगतेः प-
 त्नीवद्गन्त्रयस्त्रिंशद्देवरूपस्य प्रकृत्यर्थस्यानपेक्षस्यैव तद्धितेन देव-
 तात्वाभिधानमभिप्रेत्य न च प्रमाणान्तरगम्यायामिति वार्त्तिकेन
 सापेक्षत्वादोषस्य परिहृतत्वादयुक्तमाशङ्क्य पत्नीवान्देवताऽस्यैत्ये-
 कवचनान्तविग्रहे त्रयस्त्रिंशद्देवानामग्रहणात्पत्नीवन्तो ऽस्य
 देव इति बहुवचनान्तविग्रहे ऽप्येभिरग्ने इति म-
 न्त्रनिर्दिष्टस्याग्नेः पत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्यभावेन गु-
 णित्वायोगान्मन्त्रद्वयनिर्दिष्टयोश्च गुणिनोरन्योन्यानपेक्षसिद्धि-
 योर्गुणावयवप्रतीतेरन्योन्यसापेक्षत्वनिमित्तबहुवचनान्तविग्रहे अग्नेः
 पत्नीवन्नित्येकवचनान्तनिर्दिष्टस्याग्नेः परामर्शयोगाद् गुणसमुच्च-
 यायोगेनैकेन गुणिना नैराकाङ्क्षावगतेरितरस्य गुणित्वान्वयायोगादे-
 वतात्वेनान्वयमापाद्य सापेक्षतोक्तेति सूचनार्थं व्याचष्टे * विरूपं
 चेति * एतच्चोदनावशेनेति भाष्यं पूर्वपक्षयुक्तमन्त्राद्यैरिहासार्थ-
 त्वेन रूपप्रत्वाद्वाक्याख्याय पत्नीवांश्चेत्यादिभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनाव-
 तारणपूर्वं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * सामानाधिकरण्यस्यानि-
 श्चायकत्वं शङ्कते * तन्विनि * तद्धितस्य निःसंख्यदेशने विगृह्यो-
 च्छारणे नि संख्यप्रातिपदिकार्थायोगात्संख्यायां कल्प्यमानायां निय-
 तक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ प-
 रिहृतायां द्वित्वबहुत्वकल्पने प्रमाणाभावादेकत्वाख्याविशेषाभिव्य-
 क्तेरेकवचनान्तनिर्दिष्टत्वादग्निरेव पत्नीवांस्तद्धितेन गृह्यतइत्येवं
 सामानाधिकरण्यस्य निश्चायकत्वं समाधत्ते * सत्यमिति * एतदेव
 विवृणोति * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपमंहारभाष्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * त्रयस्त्रिंशतो देवानां पत्नीवते देवतात्वाभा-
 वोक्त्योहव्याजेन देवतात्वविचारे तात्पर्यं सूचितम् ॥

अक्षणेऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वषट्कारश्च कर्तव्यत् ॥ ३७ ॥

अनुवषट्कारे यागे भूतभव्यसमुच्चारणन्यायाद्वस्तुस्थिति

मथ्यात्सोमो ऽङ्गम् । अनुशब्दसामर्थ्याद्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वावगतेरनुवषट्कारयाग एवाङ्गमित्यनुवषट्कारदेवतार्थं पृथक् सोमग्रहणाविध्यभावाद्ब्रह्मति तेन शेषेण संयोजयति देवतामित् वषट्कारदेवतायै यद्धिवर्ब्रह्मति तच्छेषेणानुवषट्कारदेवतासंयोजना-
र्थवायवादिशेषेणानुवषट्कारयाज्यायाः सङ्कर्षे चक्ष्यमाणत्वात्सो-
मग्रहणकाले ऽनुवषट्कारे वेति प्रयोजनार्थं वषट्कारयागानन्तरं नष्टे
सोमे ऽर्थकर्मत्वात्सोमान्तरं गृहीत्वानुवषट्कारे याज्याकार्यात्प्रति-
पत्तिकर्मत्वाद्वा लुप्यतइति प्रयोजनार्थं वा लैङ्गिकविनियोग-
विचारे तात्पर्यात्पादलक्षणासङ्गती स्पष्टत्वादननुवषट्कारदेवतात्वे-
ताभिप्रेतस्याग्ने वीहीति मन्त्रवर्णेन देवतात्वावगमान्मन्त्रविशिष्टानु-
वषट्कारयागचोदनया च देवतापेक्षितया मान्त्रवर्णिकदेवताग्रह-
णोनाग्नेर्देवतान्वयस्यैकान्तिकत्वात्पूर्वाश्रिकरणव्युत्पादितदेवतात्वरू-
पलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गति सू-
च्यन्पूर्वपक्षमाह * अनुवषट्कारेति * वायव्येन्द्रैवायववदेक-
पात्रस्थस्यापि सोमस्यानेकयागाङ्गत्वाविरोधान्मन्त्रवर्णाच्च सोमद्र-
व्यकत्वावगमे ऽपि प्रतिपत्तित्वावेदकान्यदीयसोमद्रव्यकत्वानवगमा-
दननुवषट्कारयागस्यार्थकर्मत्वावगतेरर्थकर्मभूतसोमयागाङ्गत्वरूपा
प्राकृतकार्यापन्नत्वादननुवषट्कारदेवतापलक्षणीयेत्यर्थः । वषट्कारश्च
नैवं स्यात्पानकर्तृवद्धषट्कारशब्देनानुवषट्कारदेवताया लक्षितलक्ष-
णयांक्तायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वेन प्राकृतकार्यापत्यभावात्प्राकृतदेवता-
संस्कारभूतस्योपलक्षणस्याप्तिदेशतो प्राप्तेरित्येवमुपलक्षणानिरासार्थं
नैवमिति पूर्वसूत्रानुषक्तं तत्पूर्वं सूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थ-
मेवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पश्चात्तनाध्वर्यादिः पाता
पूर्वस्य होत्रादेः पातुः प्रतिपत्तिकर्मपानाङ्गत्वेन प्राकृतदेवताकार्या-
नापन्नस्योपलक्षणं प्रकृतितो ऽत्रातिदेशेनाप्राप्तत्वाद्यथा ऽनुकुर्वीत तथै-
तामपि अनुवषट्कारदेवताप्रतिपत्तिकर्मानुवषट्कारयागत्वेन वा कृ-
तार्थकर्मदेवताकार्यानापन्नत्वान्नोपलक्ष्यदित्यध्याहारेण योज्यम् ।
पूर्वतरसूत्रस्यैवं शब्देन त्वष्टारं तूपलक्षयेदित्येतत्सूत्रोक्त्योपलक्ष-
णीयत्वपरामर्शात्प्रमाणवानध्याहारः । प्रतिपत्तिकर्माङ्गभूतस्यापि
स्विष्टकृतः सूक्तवाके ऽग्निहोत्रेणदं हविरजुपतेतस्युपलक्षणवबुप-
लक्षणाविरोधाद्धोत्रादेश्चादेवतात्वेनानुपलक्षणोपपत्तेरनुवषट्का-
रदेवतायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वे ऽप्युपलक्षणीयत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन
न हीति भाष्यव्याख्यार्थमप्राकृतपदमिन्द्रप्रदानाख्यप्राकृतस्थेषु भक्षे
वबुवषट्कारदेवतापलक्षणाभावादित्येवं व्याचष्टे * न हीति *

मन्त्रे तु वषट्कारदेवतावाच्यग्नपदानात्मनः प्रकृतौ बोधाभावाद्नु-
पलक्षणे ऽपि विकृतावूहस्यावश्यकत्वावुपलक्षणं भविष्यतीत्याश-
ङ्क्योपलक्षणाभ्युपगमे यदर्थकर्म ज्योतिष्टोमाभ्यासात्मकं प्रकृताविन्द्रा-
ख्यया देवतया कृतं तद्विकृतावन्याख्यया ऽनुवषट्कारदेवतयापि
कार्यं नच तत्क्रियते सङ्कुर्याद्ये सोमस्याग्ने विहीत्यनुयजनीत्यनेनै-
न्द्रवायवादियागे मन्त्राख्यगुणविधि पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रविशिष्टकर्मा-
न्तरविधेर्वैक्ष्यमाणत्वे तु वषट्कारयागस्येन्द्रप्रदानवत् ज्योतिष्टोमा-
वयवभूताभ्यासत्वनिरासन्तादर्थ्येन च पृथक् सोमग्रहणादैन्द्रवाय-
वादियागार्थत्वेन च गृहीतस्य कर्मान्तरार्थत्वायोगादनुषङ्गाच्च पूर्वया-
गानुसारप्रतीतेस्तदीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वावगमाद्यद्वा यत्सोमस्याग्ने वि-
हीत्यनुवषट् करोति तेनैव संस्थितात्सोमात्भक्षयन्ति स एव सोमस्य
स्विष्टकृद्भाग इति च द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थस्विष्टकृद्भागरूपत्वसत्त्वादिपि
प्रतिपत्तिकर्मत्वावगमादर्थकर्मत्वेन सकृदनुष्ठानापत्तेर्द्विवत्यादिष्व-
नुवषट्कारनिषेधरूपाल्लिङ्गावगतप्रत्यभ्यासावृत्तिविरोधात्सङ्कुर्ये च
स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठानं पूर्वपक्षयित्वा पृथक्त्वेनावृत्तेर्वैक्ष्यमाणत्वादि-
त्येवं परिहारार्थत्वेन यत्र नामेति भाष्यव्याख्यार्थतयाप्यप्राकृतपद-
मेवावृत्त्यावषट्कारदेवतायाः प्राकृतदेवताकार्यानापन्नत्वेनापलक्षणस्य
प्रकृतितो ऽतिदेशेनाप्राप्तेरित्येवं व्याचष्टे * न चेति * तस्मादित्यकर-
८१०१२ णार्थोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कृत्वाचिन्तारूपम् ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणानामम-
न्त्रकत्वस्य यथादेवनं चेति सूत्रेणाक्षिप्तस्य समाधानार्थत्वेनैव सूत्र-
व्याख्यार्थं स्थितादिति भाष्यं व्याचष्टे * स्थितादिति * इन्द्रपीताधि-
करणापूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपात् स्थितादित्यर्थः । तुहितमन्त्रप्रयोगनिरा-
सेनामन्त्रके त्वपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानार्थतया तु शब्दव्याख्यार्थं नै-
तदिति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * सामाधानहेतुत्वेन समानविधानेष्व-
नैन्द्राणाममन्त्रत्वइत्येतत्सूत्रस्यसमाविधानशब्दोक्तप्रकृतिविकारभा-
वाभावस्मरणार्थं कस्मादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ज्यो-
तिष्टोमक्रियायाः एकत्वेन कथम्भावात्मकप्रकरणभेदाभावादेकस्य क-
थम्भावस्यापदेशपूरितत्वे निराकाङ्क्षणेनातिदेशिकधर्मग्राहित्वरूपवि-
कृतित्वायोगादपूरितत्वे वान्यस्यैव धर्माभिधानाशक्त्यर्थमाधातृत्वक-

पप्रकृतिव्यायोगादात्मानमेव प्रति प्रकृतिविकृतिता न युक्तेत्यर्थः । क-
 ंदःप्रतिषेधोक्तिव्याख्यायर्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यमसम्बन्धव्याख्यापत्ते-
 रत्तृकस्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावज्ज्योतिष्टोमस्याभेदाद् प्रकृतिवि-
 कृतिव्यायोगे ऽपि प्रकृतानां प्रकृतित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ-
 मुच्यते ऐन्द्रसाम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाश्लेषसूत्रस्य भाष्याक्तप्रकृतानां
 प्रकृतिविकृतिभावादुक्तमिति भाष्येण स्वर्गकामो यजतेति यागस्यैव
 फलान्वयश्चतेः धर्मत्वरूपेण अभ्यासानां निष्फलत्वादशक्त्यवगतभे-
 दस्याभ्यासानां धर्मकत्वाभावात्प्रकृतिभावायोगोक्त्यर्थं नैनइति भाष्यं
 य एते ऽभ्यासविशेषा ऐन्द्रा अनेन्द्राश्च भिन्ना नैते यागा येन फलव-
 त्तया धर्मग्राहित्वात्प्रकृतिविकृतिवार्हाः स्युः यदि चाधर्मका अपि
 भिन्नयागान्वयिनः स्युस्ततः प्रकृतिविकृतिगतयागद्वाराप्यभ्यासानां
 प्रकृतिभावः शक्यते न त्वेतदप्यस्त्येकयागत्वादित्येवं व्याख्यातुमाह
 यदि होति न चेति भाष्यं गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धं समत्वा-
 स्यादित्यनेनापि न्यायेनाभ्यासानां यागगुणत्वाद् गुणरूपधर्मान्वया-
 नर्हत्वात्त्वर्थतया भासमानगुणानामपि प्रयाजादीनां गुणान्वयाभ्यु-
 पगमे ऽपि साक्षात्फलवत्त्वाभावे ऽपि चाभ्यासतां फलवद्यागोपका-
 रित्वेन परम्परया फलवत्त्वान्मैत्रावरुणाद्यभ्यासानां श्रयणादधर्मग्रा-
 हित्ववत्सर्वोपदेशिकानिदेशिकधर्मग्राहित्वोपपन्नं प्रकृतिविकृतिवत्स-
 म्भवाद्युक्तमाशङ्क्याभ्यासार्थधर्मविध्यभावाशयत्वेन व्याचष्टे * न
 चेति * यागधर्मत्वायाभ्यासद्वारा योगापकारित्वादैन्यप्रदानमात्रद्वारा-
 रापि च यागोपकारित्वोपपत्तेः प्रदानानां भेदान्सामफलत्वमस्योरिव
 कर्मैक्यं ऽपि प्रकृतिविकृतिवोपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन सर्वगामि-
 त्वादिनि सूत्रावयवस्य सर्वाभ्यासगामित्वात्सोमस्य तद्धर्माणां चे-
 त्येवं व्याख्यायते तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन त्विति * भाष्यांक्ता-
 र्थोपपादनायाभ्यासानां धर्मग्रहणस्य यागीयत्वसर्वाभ्यासगामित्वा-
 दिति व्याख्यान्तरमप्यनेन सूचितम् । यथा च भवनान्तवर्तिनां प्र-
 हाणां प्रातःसार्वाहकैः सह सामानविध्यं सप्तमपादाधिकरणे व्यक्ष्य-
 ते तथानैन्द्राणामैन्द्रैः सहेति दाढ्यार्थं दृष्टान्तमाह * यथेति * क-
 थम्पुनर्ज्ञस्यत इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाश्लेषभाष्योक्तं मन्त्रवर्णात्स्वाम-
 स्य धर्माणां चैन्द्रप्रदानावषयत्वं यल्लेविति भाष्येणानुभाष्य परिहारा-
 र्थमिन्द्रस्येत्यादिभाष्यं तात्पर्यतत्तावद्व्याचष्टे * न चेति * सोमेन
 यजतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वप्रदानविषयत्वबोधाद् गुणरोधेन सङ्कोचो न
 युक्त इत्यर्थः । भवत्विह साधनवशेन साध्यस्य नियम इत्यादिपू-
 र्वपक्षप्रयोजनाश्लेषवार्तिकमाह वनायादिवशेनाग्निहोत्रादेस्त्वैवार्पिक-

विषयतया सङ्कोचवन्मन्त्रवशेनासोमस्येन्द्रप्रदानविषयतया सङ्को-
चसम्भवं वैषम्योक्त्या परिहरति * न च यथेति * आहवनीय-
स्यानारभ्यवादेन सर्वहोमार्थत्वात्मङ्कोचवत्त्वं युक्तं मन्त्रस्य तु स-
र्वस्तोमार्थत्वानवगमाम्न सङ्कोचकता युक्तेत्यर्थः । मन्त्रस्य वाक्या-
त्सर्वार्थत्वानवगमे ऽपि प्रकरणार्थसर्वार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कां निर-
स्यन्नैतदेवमिति भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे * प्रकरण इति * सामर्थ्या-
वगतेन्द्रार्थसोमप्रकाशकत्वमात्रेणापि प्रकरणापाठोपपत्तेर्न सर्वसां-
मार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्याशयः । अभिप्रेककालीनसोमग्रहणविषयत्वा-
न्मन्त्रस्य तदा च विवेकाभावेनेन्द्रसोममात्रविषयत्वायोगादिन्द्रस-
म्बन्धिनः सोमस्य ग्रहणं मन्त्रेण स्मार्यते देवतान्तरसम्बन्धिनो
ध्यानादिनेत्येतद्व्याख्यापरितोषेणैतदेवमिति भाष्यं कर्मयुत्पत्त्या
ग्रहणशब्दोक्तो ग्राह्यः सर्वः सोमो मन्त्रेणेन्द्रसम्बन्धितया सङ्कल्पनी-
या देवतान्तरसम्बन्धितया ध्यानादिनेत्येवं व्याख्यातुमाह * अथ
वेति * यथेन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याख्ये मन्त्रे प्रकृतदेवतामात्रोपलक्ष-
णार्थं मुख्यतयेन्द्रः प्रकाश्यतइत्येकादशे सुब्रह्मण्याधिकरणे वक्ष्यते
तथेहापि भविष्यतीति स्वयं परिहारान्तरमाह * अथ वा सुब्रह्म-
ण्यावादिति * देवताशब्दपर्यायेण च शब्देन देवतान्तरप्रकाशनस-
म्भवप्रदर्शनार्थत्वकल्पनायोगादेतत्परिहारापरितोषेणान्यथा परिहर-
ति * अथ वा धीयेतेति * तुशब्दोक्तोहितमन्त्रप्रयोगनिरासे हेतु
८१११ सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवोक्तमुक्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
उपेक्षितं छन्दःप्रतिषेधशब्दव्याख्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यं व्या-
चष्टे * यत्त्विति * समानविधानत्वे ऽसिद्धान्तन्यायेनानूहितमन्त्र-
प्रयोगाज्जगच्छब्दः शब्दप्रयोगे प्राप्तोऽनुष्टुप्छन्दः शब्दविशिष्टोहविधा-
नत्वेनानुष्टुप्छन्दो विधानाभिधानमुपपत्स्यतइत्यर्थः । सस्यासामान-
विध्याशये ऽनुलिङ्गोक्तिः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणेन सस्यानां विका-
रत्वेन निराकार्येत्याह * अथ वेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानोप-
संहारार्थं तस्मादिति भाष्यं सोमस्य प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वाभ्यासाविष-
यत्ववद्भक्षणस्य सर्वसोमविषयत्वानवबोधान्मन्त्रवशेनेन्द्रसोमविष-
यतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कां नि-
रस्यन्व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमविषयतया
भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कां निरस्यन्
व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमभक्षार्थत्वमात्रेण
प्रकरणापाठोपपत्तेः सर्वसोमभक्षार्थत्वप्रमाणाभावान्मन्त्रवशेन मान-
ग्रहणयोरिव भक्षस्यापि सङ्कोचो न युक्त इत्याशयः ।

ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

समानविधानत्वोपपादनेनोहितमन्त्रप्रयोगात्पूर्वपक्षप्रयोजना-
क्षेपपरिहृते ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे तूहितमन्त्रप्रयोगोप-
पत्तेरमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्राव्यापकत्वेनाक्षिप्य व्या-
पकत्वोक्त्यर्थमेतदधिकरणमिति सूचनायैव पूर्वपक्षप्रयोजनसाधन-
स्थिते ऽन्यथाक्षिप्य समाधातुं चिन्त्यतइति अभिधानार्थस्यैव-
मिति भाष्यस्याथशब्देन व्याख्यां सूचयन् सन्देहभाष्यं
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं च सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * अथेति *
सहितशब्दो ऽनैन्द्रान्तराणाममन्त्रकत्वे ऽप्येन्द्राग्ने ऽनैन्द्रे ऽपि मन्त्रस-
ङ्गावाप्रयोजनस्याव्यापकत्वेनान्यथाक्षेपसूचनार्थः । इन्द्रपीतशब्दस्ये-
न्द्रदेवत्योक्त्यर्थत्वादैनद्रदेवत्यतायाश्चतुर्थोधिकरणे निरस्तत्वात्
कुतो ऽन्यमहितेन्द्रदेवत्ये सोमे व्यपदेश इति प्रश्नोत्तरत्वेन लि-
ङ्गाभावादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यस्य हीत्यादिपीतमवयवान्तर-
मिन्द्रेस्मृत्यन्तं भाष्यं व्याचक्षाणां यस्येन्द्राग्ना देवता तस्य-
न्द्रो न देवतेति कृत्वेन्द्रपीतोक्त्या देवतात्वानुक्तेराग्नेयाक्ततुल्यतेत्ये-
वमाद्यं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * कुन इति * इहेन्द्रपीतश-
ब्दे सापेक्षत्वे नत्यसामर्थ्याद्यदाग्नेयसामर्थ्यं प्रतीयते तादिन्द्रस्य दे-
वतात्वाकीर्त्तनाश्लेष्यतइत्यर्थः । वैषम्यं विवृण्वन् लक्ष्यतइति भाष्या-
वयवं व्याचष्टे * आग्नेयां हीति * केवलैन्द्रदेवत्ये ऽपि हुत-
शेषस्य मुख्येन्द्रदेवत्यत्वाभावे चौपचारिकस्य कीर्त्यत्वापत्तेः श्रौत-
स्यैवेन्द्रपीतत्वस्य मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारात् कीर्त्तनसम्भवे ला-
क्षाणिकदेवतात्वकीर्त्तनायोगात्पानाख्यो व्यापारो विशेषणं तस्येचे-
न्द्राग्निदेवत्ये प्रत्येकं सङ्कल्प्यमानत्वलक्षणदेवतात्वाभावे ऽपि केन
चिद् धुर्नाशरूपेण शेषविषयभूतेन मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारिक-
स्य विद्यमानत्वाच्च सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सौत्रलिङ्गोक्तिव्या-
ख्यार्था विशेषणोक्तिः हुतविषयत्वात्पीतव्यपदेशस्य केवलैन्द्रदेवत्ये
ऽपि हुतशेषस्येन्द्रपीतत्व नास्तीत्याशङ्कानिरासार्थं यस्य हीत्यवय-
वान्तरमसम्बद्धव्यावायपत्तेरनुकूप्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावदुभाष्यां
पेये कथमेकस्य पातृतेत्यादिशङ्कानिरासार्थं तस्येति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * यस्य चेति * अनेकपेये प्रत्येकपेयो ऽलपत्वनिमित्तेन
पातृव्यापाराहपत्वेन पातृत्वव्यपदेशव्याप्यतादर्शनादिन्द्राग्निपीते ऽय-
मस्येन्द्रपीतत्वं वक्तुं वाक्यमित्यर्थः । यस्य हीत्युपेक्षितं भाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * भक्षणकाले वर्त्तमानस्य हुतशेषस्य देवतोद्देशेनाहुतत्वात्साक्षादिन्द्रपीतत्वाभावे ऽपि हुतावयवगतमिन्द्रपीतत्वमहुते ऽप्युपचर्येन्द्रपीतव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । केवलेन्द्रदेवत्ये हुतशेषस्येन्द्रेणापीतत्वात्तद्वतेन्द्रपीतत्वोपचाराद्धुनादिविशिष्टे तत्पीतत्वात्तद्वतेन्द्रपीतत्वोपचाराद्धुनादिविशिष्टे तत्पीतव्यपदेशोपपत्तावपि इद्राग्निदेवत्ये हुतस्यापि कृत्स्नस्येन्द्रेणापानात् । हुतशेषं किङ्कतेन्द्रपीततोपचार्येनेत्याशङ्क्याह * न च तत्रेति * हुतार्धगतमिन्द्रपीतत्वमुपचरिष्यते इत्याशयः । तस्मादित्यव्यापकत्वोपसंहारभाष्यं

८१२२ व्याचष्ट * तस्मादिति *

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

लिङ्गभावशब्दोक्तस्य पातृनाविशेषणत्वस्य निरासार्था देवतोक्तिरिति सूचयन् देवतान्तरांक्तिं व्याचष्टे * सत्यमिति * उभयपीतस्याप्यर्द्धे ऽन्यतरपीतव्यपदेशवत्तुभाष्यां सङ्कल्पितस्यार्द्धे ऽन्यतरसङ्कल्पाव्यपदेशोपपत्तरैन्द्राग्ने ऽपान्द्रस्य देवतात्वसद्भावादेवतान्तरोपयोगमाशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * देवतात्वस्येह पातृत्वेन भक्षणीयत्वादेन्द्राग्ने चाग्निसहितस्येन्द्रस्य पातृत्वादग्निसहितस्यैव देवतात्वं भक्षणाय व्यपदेश्यतइत्याशङ्क्य समासात्केवलस्येन्द्रस्य पातृत्वप्रतीतेः तस्य चार्द्धविषयत्वतया देवत्वस्याप्यधर्मविषयतयैव भक्षणीयत्वापत्तरुद्देशापाद्यस्य च देवतात्वस्याधर्मविषयोद्देशभावनार्द्धविषयत्वायोगादिन्द्रस्यैन्द्राग्नेर्देवतात्वायोगसूचनार्थं * तद्धितेत्युक्तम् * अनेन च नावकल्पतइत्यन्तं भाष्यं देवतान्तरांक्तिव्याख्यामिति सूचितम् । तदुक्तमिति भाष्येणैकस्मिन्निति पूर्वपक्षप्रयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारार्थस्य सूत्रावयवस्य केवलएवेन्द्रदेवताया मन्त्रः स्यान्नान्यसहित इन्द्र इत्येवं व्याख्या व्यवस्था शब्दवत्सूत्रादाहरणाद्विभागरूपचतुर्द्धाधिकरणविषयसिद्धान्तसूत्रादाहरणाच्च विभागो यथैकस्मिन्नवाग्नौ देवतायानान्यसहित इत्येवं विभागवदिति सूत्रावयवव्याख्या सूचितेति सूचयन् सूत्रावयवद्वयं व्याचष्टे * तस्मादिति * आहेतिभाष्येण चतुर्द्धाकरणाधिकरणेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहारार्थमुच्यतइतिभाष्यं व्याचष्टे * अननैव चेति * सूत्रव्याख्याया तात्पर्यतः कृत्स्नं व्याख्याय नास्य सोमस्याहुतमवयवान्तरं देवताया पीयते न च हुतेनावयवान्तरेण देवताया पीतेनाहुतमवयवान्तरं देवतापीतं भवतीत्येवमर्थान्तरस्येत्याद्यभाष्यं हुते ऽप्यवयवे देवतायाः पातृत्वा-

भावादयुक्तमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति*
 अशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे
 * चमसंस्थो हीति* देवतायाः पातृत्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वा-
 दग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया ऽग्नौ मुखेति शेषस्य पे-
 यत्वावगमान्मुक्तनिक्षिप्तं पेये मुखितः पातृत्वप्रसिद्धेः पीतव्यपदेशस्य
 हुतविषयतावसीयतइत्याशयः । उक्तेन प्रकारेण केवलेन्द्रदेवत्य-
 हुतशेषस्यापीन्द्रपीतत्वायोगादिन्द्रपीतोक्तिरिन्द्रदेवतत्वलक्षणार्थेत्य-
 भिधानार्थं तेनेति भाष्यमिन्द्रदेवत्यत्वस्यापि मुख्यस्य हुतशेषे ऽनु-
 पपत्तेरिन्द्रदेवस्य च समुदायस्यैकदेशहोमेन नष्टत्वादभक्ष्या
 प्रकाश्यत्वायोगादुपचाराद्धुतशेषस्येन्द्रदेवत्यत्वव्यपदेशाभ्युपगमे
 त्विन्द्रपीतत्वस्याप्युपचारो व्यपदेशोपपत्तेः श्रौतार्थवत्यर्थत्यागायो
 गादयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् व्याचष्टे * तस्मादिति * हुते ऽपि पी-
 तव्यपदेशस्यैवपचारिकत्वेनाहुतेत्यन्ताविद्यमाने ऽपीतव्यपदेशस्याह-
 द्यार्थत्वापत्तेरिन्द्रदेवत्यस्य तु समुदायस्य मुख्यस्यैव विद्यमानस्या-
 हुतेस्तुत्यर्थत्वापत्तेरदृष्टकल्पनातश्च लक्षणाया ज्यायसीत्वाद्देवता-
 त्वमेव भक्ष्यमाणास्य शेषस्योपलक्षणं न पीततन्त्याशयः । यद्य-
 पि च हुते सोमावयवे परमार्थतः पीतत्वं स्यात्तथापि समुदा-
 यसमुदायिनोरभेदात्समुदायधर्मस्येन्द्राय सङ्कल्पितत्वस्य समुदाय-
 भूतभक्ष्यमाणाशेषधर्मताया मुख्यत्वसम्भवात् पीनेन चापीतलक्ष-
 णायामिन्द्रशब्दस्योपपदस्य पिबतेर्धातानिष्ठाप्रत्ययस्य चानभिधे-
 ये वृत्त्यापत्तेः सङ्कल्पलक्षणार्थां तु धातुमात्रस्य भक्षणावृत्त्यापत्तेर्नाहु-
 ते पीततापचरितुं शक्यंत्याह * न चेति * सङ्कल्पस्य यजमान-
 धर्मत्वात्सङ्कल्पितत्वभक्षणार्थं सङ्कल्पोक्तिः । सङ्कल्पितत्वस्य भक्ष-
 माणशेषधर्मतामुपपादयितुमाह * एकदेशे ऽपि हीति * पिबतेः स
 ङ्कल्पभक्षणार्थतामुपसंहरति * अत इति * निर्वपतेर्यागभक्षणार्थ-
 त्वाभावं यागप्रतीतिप्रयोजनत्वमात्रेण हृष्टान्तत्वम् । पूर्वपक्षप्रयोज-
 नाव्यापकत्वशङ्कापरिहारमुपसंहरति * तेनेति* चिन्तायाः प्रयोज-
 नं मन्त्रार्थे ऽनुसन्धेये पूर्वपक्षे देवतादेशेन हुतत्वमनुसन्धेयं सिद्धान्ते
 देवतादेशेन त्यक्तत्वमिति ।

गायत्रच्छन्दः इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियो-

गाधिकरणम् ॥ १९ ॥

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेनाधिकरण-

स्यानन्तरसङ्गतिमाह * इदमिति * ऐन्द्रेष्वेव ज्योतिष्टोमिकसोम-
भक्षणेण मन्त्रादिमन्त्र प्रयोक्तव्य इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयो-
जन पूर्वोक्तं सर्वेषु ज्योतिष्टोमिकसोमभक्षणेऽपि सिद्धान्तप्रयो-
जनं च सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाणं गायत्रच्छन्दस्त्वसामर्थ्यरूपेण लिङ्गे-
न नैकछन्दस्के ज्योतिष्टोमादुत्कर्षशङ्कायाक्षिप्यानुत्कर्षसिद्धान्तेन
समाधानात् पादलक्षणङ्गति सूचनायामपिशब्दः । यथान्यसहिते-
न्द्रदेवत्यकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते तथा-
न्यसहितया गायत्रच्छन्दस्कयापीत्येवं प्रयोजनाक्षेपसूत्रं व्याचष्टे *
तत्रेति * केवल गायत्रच्छन्दस्कः सोमयागो नाम्नातो ऽपि मन्त्रग-
तगायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणसामर्थ्यं कल्पयिष्यते बृहस्पतिसवे वा गा-
यत्रमेतदर्हर्भवतीति श्रुतः केवलगायत्र्युपयुक्तत्वाशयः । सर्वेषु वा
भावादकच्छन्दस इति सूत्रमाक्षिप्तप्रयोजनसमाधानार्थत्वेनावतार-
यति * इतीति * मन्त्रास्याविधायकत्वेनापूर्वयागकल्पकत्वायोगा-
द् बृहस्पतिसवे ऽपि गायत्रत्वश्चुतेरविहितच्छन्दोविशेषाज्यादि-
विषयत्वेनापि सम्भवे प्रातरनुवाकादावनिर्देशप्राप्तसप्तच्छन्दस्क-
त्वादिबाधायोपाद्यस्त मधुनेतयइति सुक्तमुखीये इत्यादिनानाच्छन्दो-
विधानाच्च केवलगायत्रीच्छन्दस्तुतिवानुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसो-
मयागाभावात्सर्वेषु सोमयागेषु मन्त्रादिमन्त्रस्यादित्ये च ऐन्द्राग्ने
लिङ्गाभावात्स्यादित्येतत्सूत्रस्थस्य स्याच्छन्दस्यैकस्मिन्वा स्यादित्येवं
तदनन्तरसूत्रे ऽनुपक्तस्य छन्दश्चाक्षेपसूत्रे ऽस्य बुद्धिस्वीकृतस्यानुष-
ङ्गेण योज्यम् । इन्द्रपीतसमामवद्गायत्रच्छन्दः समासे ऽपि सम्ब-
न्धिशब्दत्वनिमित्तनित्यसापेक्षत्वाभावात्कथमनेकच्छन्दसो गायत्र-
च्छन्दस्त्वविशेषणमित्याशङ्क्याह * यत्र नामेति * सम्बन्धिशब्दस्यापि
गुर्वादेर्नित्यसापेक्षस्य शिष्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यभावहेतुकत्वात्सम्बन्धि-
शब्दत्वाभावे ऽपि गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षस्या-
भावाच्चित्यसापेक्षता नास्तीत्याशयः । यदि तु तत्र केवलान्निदेवत्यो
ऽग्न्यासवत्सर्वव्यापारपरिहाराय द्विदेवत्यो ऽग्न्यग्रहीष्यतइति
भाष्यस्यार्थः पाठानुपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * उक्तं हीति * वेदोक्ते-
र्वेदविहितकर्मलक्षणार्थत्वाद्देवत्रयविहितानामपि सोमयागानां मध्ये
कस्य चित्केवलगायत्रछन्दस्कत्वे नास्तीत्युक्ते बृहस्पतिसवे गाय-
त्रमेतदर्हर्भवतीति श्रुतः केवलगायत्रछन्दस्कत्व भविष्यतीत्याशङ्कते
* तत्रापि * क चिप्रतरनुवाकादावङ्गाख्यसाधनांशच्छन्दोन्तराणा-
मवश्यं भावित्वादित्युक्तम् । छन्दोन्तरव्यावृत्तौ गायत्रस्य विशेष-
णात्वायोगेन सामर्थ्याभावात्समासो न स्यादित्याशङ्क्या गायत्रच्छन्दः ।

एवास्येति छन्दः शब्दलक्षितः छन्दः कार्यासत्त्वव्यावृत्त्या विशेषण-
त्वोपपत्तिसूचनार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * रथन्तरं
सामैवास्येत्येवं विशेषणत्वविवक्षया दृष्टान्तः । रथन्तरस्य वैकल्पि-
कत्वाद् बृहत्पक्षे सामकार्यस्तोत्रसाधनत्वाभावापत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै वि-
शेषणार्थकत्वाद्व्याघ्रस्य तु वैकल्पिकत्वेन नित्यं छन्दः कार्यस्तोत्र-
शास्त्रादिसाधनत्वात्पक्षे ऽप्यभावानापत्तेर्न विशेषणार्थक्याद्वैषम्य-
माशङ्क्य सम्बन्धिषट्त्वाभावे ऽपि विशेषणत्वायोगमात्रनिमित्ता-
श्रित्यसापेक्षत्वात्सामर्थ्यादिघातसूचनार्थं दृष्टान्तत्वोक्तिर्न सत्त्वासा-
म्येन व्यावृत्त्यर्थत्वाभावे ऽपि चास्त्यर्थत्वेन विशेषणार्थवत्तेति सूच-
यितुमाह * अत एव चेति * छन्दोन्तराणामवश्यम्भावित्वात्केव-
लगायप्रच्छन्दस्त्वाभावनोक्तस्य निरपेक्षविशेषणत्वायोगे ऽस्यातो
रथन्तरसामत्वमिवेत्यतः परामृष्टस्यानेन येन शब्देन परामर्शः । त-
स्मादिति पक्षद्वयप्रयोजनसमाधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति
पक्षाक्तप्रयोजनसम्भवे यस्याश्चिन्तायाः प्रकृतेन्द्रपीताधिकरणेष्वेत्थ-
सिद्धौ तत्प्रयोजनसमाधानप्रयोजनतास्माभिरुक्ता ।

॥ एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपा-

नत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४२ ॥

मन्त्रादिमन्त्रो लिङ्गेनानैन्द्रसोमभक्षणेषु न विनियुज्यतइति
प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थमेतत्सूत्रमिति सूच-
नार्थं यद्युक्तमित्यनुभाष्य व्याख्यातुमाह * स्थितादिति * छन्दःप्रतिषे- ८१४।२
धसूत्रेणैवोह्निरासात्सर्वेषं मन्त्रवत्त्वेत्येवमुक्तं सिद्धान्तसिद्धावप्यनू-
हितस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्याल्लिङ्गेन विनियोगानुपपत्तेरुहेनानैन्द्राणां मन्त्र-
वत्त्वेत्येकदेशिनः पुनः प्रत्यवस्थानशङ्कानुत्थानार्थैकशब्देनैकरूपत्वा-
वाचिनोहो निरस्त इत्येवमैकमन्त्र्यं शब्दव्याख्यार्थं सर्वेषामित्यादिभा-
ष्यं व्याचष्टे * अनिन्द्रेति * लिङ्गेनानैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते
ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धान्तस्तत्प्रयोजनं च त-
न्त्रोक्तम् । तत्पुरुषवलीयस्त्वेनैन्द्रपीतशब्दस्यैन्द्रसोमवाचितया ऽनै-
न्द्रेष्वशक्तेः कुतो लिङ्गेन विनियोग इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सवनाधि-
कारो हीति सूत्रावयवस्यैन्द्रपीतत्वात्केवलमुद्गीहित्वेनैन्द्रपीतसवनवा-
चित्वादनैन्द्रस्यापि च सोमस्यैन्द्रपीतसम्बन्धितया प्रकाशयितुं श-
क्यत्वात्तत्रापि विनियोगोपपत्तिरित्येवं व्याख्यार्थं नैन्द्रपीत इत्यादि-

सामानाधिकरण्यादित्यन्तर्भाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * श्लोके
 व्याचष्टे * नेवमिति * अनेन चाधिकारोक्तेर्विषयवाचित्वादिन्द्रपी-
 तशब्दः सवनविषयो हित्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः । प्रातर्यस्य सोम-
 स्य सवनमभिषव इति प्रातःसवनशब्दस्यापि बहुव्रीहित्वेन सोम-
 सामानाधिकरण्यापपत्तेः प्रातः सवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवा-
 चित्वकल्पना न युक्तेत्याशयः यद्यपि च वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्य
 त्विति षष्ठ्यन्तसोमशब्दसामानाधिकरण्यासिद्धौ प्रातःसवनशब्द-
 स्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वं तथाप्याद्यक्रतुभागगतस्य कृ-
 त्स्यस्य सोमस्य प्रातरभिषवात्प्रातःसवनशब्दस्य क्र-
 तुभागगतकृत्स्नसोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य च सव-
 नसम्बन्धवाचित्वात्प्रातःसवनसम्बन्धित्ववर्चान्नं शब्दं विना सा-
 मानाधिकरणयानुपपत्तेः प्रातःसवनशब्दः कृत्ययान्तः प्रसज्येतेत्याह
 * कुत इति * अतो देवसोमयस्त्वमिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य स-
 म्वन्धी तस्य ते ऽवयवं भक्षयामीत्येवं षष्ठी योज्या न तु यस्य प्रातः स-
 वनस्य सम्बन्धीन्द्रपीतः तस्येत्युपसंहरति * अत इति * षष्ठ्यन्तस्य सो-
 मशब्दस्याख्यातान्वयायोगादल्पभक्षणोपदेशात्स्वावयवसम्बन्धाधि-
 क्यप्रतीत्या सोमस्यति षष्ठीत्युक्ते कथमभ्युतावयवान्वयप्रतीतिरित्याश-
 ङ्ग्य प्रतीतिसिद्धौ सोमाश्रयतावयवोक्ता । किं चापूर्वसंयोगाविशेषा-
 त्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वत्र प्रधानपूर्वभूतभक्षयामिपदसामर्थ्यात्प्रातस्य
 गुणभूतन्द्रपीतपदाशक्त्या सङ्कांचो ऽङ्गीकार्यः । तस्यापि तु सवन-
 विषयत्वेन शक्त्युपपादनाच्च सङ्कांचकता युक्तेत्याह * तेनेति *
 अनीन्द्रपीतत्वपीति शेषः । अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरु-
 षस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेन व्यधिकरणबहुव्रीह्यायोगाच्च सोमविषय-
 त्वेन्द्रपीतोक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भक्तिपानत्वादिति सूत्रावयवे
 चतारणानुक्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे * कस्मादिति * समुदायस्येन्द्रदेव-
 त्स्येन्द्रपीतोक्त्या विवक्षितस्यावयवहोमेन नष्टस्य सोमेतिसम्बन्धार्थ-
 त्वात्प्रत्यक्षवचनेन शब्देन व्यपदेश्यमशक्यत्वाद् धृतशेषे च भक्त्या
 पानाक्त्यापत्तेः तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहिरप्यकार्यत्वात्कण्ठेकाला-
 दित्वा व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि सम्भवात्पूर्वपक्षवदप्रकृतिस्ररत्वाच्च
 बहुव्रीहित्वावगतेर्नेन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्त्येवं भक्तिपान-
 त्वादित्यवयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिशब्द इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *
 सोमविषयत्वेनाभक्तपानप्रसङ्गादिन्द्रपीताक्तः सवनविषयत्वं शृङ्खले
 इत्येव सूत्रावयवं योजयित्वा ऽन्य एवेति भाष्यं ऽन्यशब्दस्य समुदा-
 यवाचित्वसूचनपूर्वं पानोक्तोभक्तत्वोपपादनार्थम् * पूर्वत्युक्तम् *

पिबतिना सङ्कल्पस्य विवक्षितत्वान्मुख्यत्वाविरोधः सङ्कल्पोक्त्या सूचितः । अवयवसम्बन्धशङ्कानिरासायैवकारः । देवतायाः पातृत्वाभावात्सर्वत्रविशेषत्वेऽपि भक्तिता तुल्येत्याशङ्क्योपपदधातुप्रत्ययानां त्रयाणामपि विशिष्टार्थोक्तिद्वारानभिधेयवृत्त्यापादकसोमविषयत्वापेक्षया धातुमात्रस्य नामधेयार्थवृत्त्युपपादिकायाः सर्वत्रविषयताया निर्दोषोक्त्यर्थे समानवर्तिक त्वित्यादिभाष्यस्य सोमपातृत्वनिरासार्थं भक्तिपानत्वसूत्रावयवशेषत्वसिद्धौ सोमविषयत्वनिरासतात्पर्यं सूचयितुमाह * न चेति * अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमन्निकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमहर्षा-

धवात्मजमहर्षोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां

सर्वमवर्तिनवद्यकरण्यां न्यायसुधारणायां

तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

समाप्तः ॥

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथोष्हेत्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तायाः सङ्गतिमाह * एवमिति * लिङ्गाधिकरणोपक्रमवदिहापि विशिष्टावस्था विशिष्टरूपविनियोगोक्तेर्विनियोगप्रकारोक्तिः वाक्यमरुणया क्रीणातीति प्रकरणाधिकरणभाष्यात् अरुणाधिकरणं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तां निराकर्तुमुच्चैरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह * तत्रेति * वेदोपक्रममृगाद्युपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरणमित्याह * तद्यदीति * तत्रेति वा सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहसामान्यरूपाणां जातानां ऋगादिशब्दग्रहणं वेदानां वेत्येवं भाष्ये व्याख्याते शब्दार्थचिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्कादिमन्त्रप्रकाशये कर्मणि उच्चैस्त्वादिकर्मभेदे च प्रायश्चित्तमित्येवं विनियोगचिन्ताफलत्वात् लक्षणसङ्गतिसूचनायोच्चैस्त्वेत्याद्युक्तं वाक्यव्यापारालोचने ऽपि पूर्वपक्षोद्भवसूचनायोपक्रमोपसंहारव्यपदान्वयानपेक्षश्रुतिवशत्वे जातग्रहणस्योक्ते श्रुतिविरोधात् सिद्धान्तायोगमाशङ्क्य विनियोगश्रुत्यव्यापारात् अविरोधो ऽभिधानोक्त्या च सूचितः। श्रुतिवशाद्वेदग्रहणाप्रतीतिः सन्देहायोगं शङ्कते * कुत इति * श्रुतिवशात्पूर्वपक्षसम्भावनातिशयायोक्ता वस्तुतस्तु अत्र पूर्वपक्षस्यापि वाक्येनैव करणात्पदानां चान्योन्यविरोधे सति एकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधनेतरस्य व्याख्येयत्वावगतेरुपक्रमोपसंहारस्थयाः श्रुत्योर्विरोधे बलाबलविशेषो ऽस्ति न वेति सन्देहाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे ऽङ्गगुणविरोधे च नादर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रति प्राधान्यात् बलीयस्त्वावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारव्यपदानां श्रुतिबलीयस्त्वात् तदनुशेषेनार्थवादरूपोपक्रमस्या वेदश्रुतिर्व्याख्येया उपक्रमबलीयस्त्वे तु उ-

पक्रमस्य वेदश्रुत्यविरोधेन गांदिश्रुतिव्याख्येयेति पक्षद्वयप्रतिभाषा-
 त्सन्देहमुपपादयति * एकांति * एतदेवोपपादयति * उपक्रमे
 हीति * यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादाबुपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरपि
 विध्युद्देशस्थत्वे सति उपक्रमबलीस्त्वे ऽपि अन्वार्थवादरूपस्योपक्र-
 मस्य विध्युद्देशेन बाधनिश्चयात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * स चेति
 * विध्युद्देशस्यार्थवादकृतप्ररोचनां विना पर्यवसानासम्भवासम्भवे
 ऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहारार्थवादैकवाक्यत्वाभ्युपगमे ऽपि विध्यु-
 द्देशबलीयस्त्वेन स्नेहमात्रस्याञ्जनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचनं
 विना पुंसः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् अर्थवादसन्निधौ चार्थवादानपे-
 क्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्त्तकत्वायोगेनार्थवादात् घृताख्यविशेषप्र-
 हणात्पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनां
 विना पर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहात्स्नेहमात्रेणोक्तव्याः शर्कराः
 घृतेनैव वेति सन्देहः सम्भवतीति परिहारेण यथासन्देहः समर्थि-
 तः तथेहापि समर्थयन्ती इत्यर्थः । पौनरुक्त्यं तर्हीत्याशङ्कते * एवं
 नहीति * विध्युद्देशे ऽजनसाधनद्रव्यानुपादानात्सन्दिग्धार्थस्य दौ-
 र्बल्यं वक्तुं युक्तं न तु निश्चितार्थेत्याशङ्क्याधिक्यादारभ्यतइत्याशयेन
 परिहरति * नायमिति * विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वातुल्येस्त्वादिविश्रौ-
 जानस्य विधेयोक्तैस्त्वादिविषयतेत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं
 तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अक्ताधिकरणपूर्वपक्षे
 विध्युद्देशस्योपक्रमस्थत्वात् बलीयस्त्वोपपत्तेः न तन्न्यायनास्त्वोपस-
 हारस्थस्य बलीयस्तता युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोपक्रमस्याप्य वेदश्रु-
 तेर्लक्षणया जातविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षण-
 या ऽध्यधिकारो विषयीकारः सम्भवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रव्याख्यार्थं
 वेदानामिति भाष्यं व्याख्यातुं लक्षणासम्भावनयान्योन्यान्वयं ताव-
 दाह * किं चेति * सूत्रावृत्तिसूचनार्था किञ्चोक्तिः यथाग्नीषोमीये
 पशुमालभेतेति विध्युद्देशस्यपश्चात्त्यद्रव्यं सामान्यरूपत्वा-
 द्वाक्यशेषभूतमन्त्रस्थेन ज्ञागाख्येन विशेषेण भावनावानेकधात्व-
 र्थानुरञ्जनसहत्वेन सामान्यरूपत्वात् द्रव्यदेवतान्वयानुमितिवाक्य-
 शेषस्थेन यागाख्येन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्यते तथर्गादयो ऽवा-
 न्तरसमूहरूपत्वाद्विशेषस्थानीया महासमूहत्वात्सामान्यस्थानीयैर्वा-
 क्यशेषस्थैर्वेदैर्न विरुध्यते किं त्वन्वीयन्ते ततश्च सम्भवति तावल्लक्ष-
 णेत्याशयः । लक्षणासम्भवे ऽपि वेदोक्तैर्वर्गादयो लक्ष्यन्ते न त्वर्गा-
 द्युत्पत्त्या वेद इति कुतो ऽवधारणेत्याशङ्कां निरस्यत भाष्यव्याख्यां
 सूचयति * न कथं चिदिति * ब्राह्मणे ऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां

न वदन्तीत्युक्तम् । पक्षद्वये ऽपि सामर्थ्येनोच्चैस्त्वादीनामृगादिम-
न्त्ररूपशब्दाख्यजातिधर्मत्वाद्देवविषयत्वपक्षे ऽनेकवेदविहितानामृ-
गादीनामुच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्राप्तावष्टदोषविकल्पापत्ते-
र्जातविषयतैव युक्तत्वेवमावृत्त्यान्यथासूत्रव्याख्यायार्थमपि चेति भाष्यं
व्याचष्टे * किं चेति * जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वे ऽप्येक-
र्गादिरूपव्यवस्थानादेकोच्चैस्त्वादिधर्मावधारणादिशक्यं वेदानां
त्यनेकजानसङ्कीर्णत्वाद्देवविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजातधर्मोच्चैस्त्वा-
दिसङ्करः स्यादित्यर्थः । श्लोक व्याचष्टे * ऋचो हीति * वेदविहि-
तत्वस्य धर्मान्वयहेतुतयोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणात्वात् पठतिर्विधि-
लक्षणार्थः भाष्यस्यस्य ऋग्ग्रहणास्योपलक्षणाार्थत्वात् तथेत्यननोक्तम् ।
उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे धृतैर्वेदविषयत्वे च प्र-
करणेन वर्गीकारायोगात् प्रकरणबाधापत्तेर्जातविषयतैव युक्तत्वेव-
मन्यथा सूत्रव्याख्याय प्रकरणं चेति भाष्य व्याचष्टे * ज्योतिष्टो-
मेति * प्रकृतज्योतिष्टोमत्यागे ऽपि प्रकरणास्यानादरादुल्लङ्घनम् ।
ऋग्वेदादिविहितस्य ऋगादिप्रकाशत्वस्यापि सर्वकतुसाधारण्या-
त्तद्धर्मत्वपक्षे ऽपि प्रकरणबाधाख्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाक्याद्यर्थत्वेन
प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकरणक्यर्चा यत् प्रकाशयते तदुच्चैरुच्चारित-
तया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन
व्यवस्थाऽयुपगमाद्दोषपरिहारे तु वेदविहितधर्मत्वपक्षे ऽपि प्राक-
रण्याकेन ऋग्वेदेन यत् विधीयते तदुच्चैरुच्चारितेन शब्देन प्रकाशनी-
यमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकगर्वेदविषयत्वेन व्यवस्थया प-
रिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्तव्य इत्याशङ्कते * न-
न्विति * ज्योतिष्टोमप्रकरणं यो वेदः तेन यद्विधीयतइति वाच्ये
कृत्स्नवदस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाव्याप्तेः यावानित्युक्तं जातस्यर्गा-
दिशब्दवाच्यवर्णसङ्घाते प्रत्येकं प्रवृत्तेः प्रकरणस्थर्गादेः समाप्तत्वा-
द्भववर्थापपत्तेर्वेदत्वस्य तु प्रकरणस्य वेदभागे समाप्यभावात् व्यव-
स्थानुपपत्तेर्न परिहारतुल्यतेत्याह * नैतदिति * व्यतिरेकमुखेनानु-
व्ययत्वमुपपादयति * सर्वेति * श्लोकद्वयेनान्वयमुखेन विवृणोति * ८१७।१
मन्त्रेति * विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति विधिशब्दोक्तस्य विधाय-
कब्राह्मणभागस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां मननविध्यपेक्षिता-
त्मनत्वतर्कणार्थजगज्जननात्मकार्याभिधायिनो “ यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति त-
द्विजिह्वासिस्व तद्ब्रह्म ” त्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे
काठकाद्याख्ये क्रतुविषये वेदत्वं पादसमूहे त्वेकवाक्यभूतं जातं

पदसमूहे यजुर्जातम् अवच्छेदरूपभक्त्यवयवात्मकेष्ट्यपर्वसमूहे साम-
मजानं वर्तनइत्यर्थः । जातशब्दार्थसमूहसामान्यवाचितां वनादिश-
ब्दद्वष्टान्तेनोपपादयितुमाह * यथेति * सङ्घातसामान्यान्विता
वृक्षादिसङ्घाता यथा वनादिशब्दवाच्याः तथा ऋगादिशब्दवाच्यानां
पादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यन्तइत्यर्थः । जात्यधि-
कार इति भाष्येण भर्तृमित्रादिभिश्चाजातशब्दस्य जातिवाचित-
या व्याख्यानात्समूहवाचितया युक्तेत्याशङ्काह *जातिरेव त्विति *
ऋगादिजात्ययोगम् ।

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।

व्यतिरिक्तपदारम्भां वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥

अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।

इति वार्तिकोक्तगोशब्दत्वायोगन्यायेन तद्भूताधिकरणो-
क्तवाक्यत्वायोगवदुपपादयितुमाह * द्विवर्णे ऽपीति * प्रा-
तिपदिकाशयो द्विशब्दः श्लोक व्याचष्टे*यथैव हीति * भिन्नैः कर्मा-
दिभिः स्थानैरुच्चारणप्रकाराख्यैश्च करणैस्तद्धेतुभूतैश्च प्रयत्नैर्व्यङ्ग्यत्वेन
क्रमवत्त्वादयुगपद्भावितानां वर्णानां वर्णसमुदायात्मकानां वा ऽक्षरा-
णामक्षरसमुदायात्मकानां वा पदानां समूहे वाक्यान्त्ये वा वर्णे जा-
तिरूपं वाक्यत्व भ्रमणात्वादिवत् कल्पयितुमारभ्यमाणं नवान्यवर्ण-
वेत्यायां तेष्वालोचनसम्भवः पदतद्वाक्यसम्बन्धबुद्धिव्यवधिबाध-
नादिति तद्भूताधिकरणोक्तात्तद्विलक्षणानां पदरूपाणां वाक्यावय-
वानां ग्रहणरूपे पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धानां च स्मरणानुरूपैः
प्रत्ययैः पदार्थानां चान्योन्याकाङ्क्षाभिर्व्यवधानाज्जात्याश्रया । ननु स-
न्धानेन जातिग्रहणायोगात् यथा नाध्यवसितं तथर्गादीनि जातिरू-
पाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः । अयुगपद्भावित्वेन तर्हि समूह-
स्याप्ययोगात्तन्सामान्यरूपं जातमपि न स्यादित्याशङ्काह * किं
त्विति * अयोगपद्ये ऽर्थे एकार्यप्रतिपादकत्वलक्षणैकधर्मयोगात्समू-
होपपत्तिरित्याशयः सामान्योक्तेर्जातिवाचित्वात्सामान्याभ्युपगमे
जात्यपद्वान्न युक्त इत्याशङ्काह * यौगिकानामिति * साधारण-
वाच्यस्य सामान्यशब्दो न जातिवाचीत्याशयः । जातोक्तंश्च समूह-
वाचितया लोकप्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्वव्याख्या युक्तेत्याह *
लोके ऽपि चेति *

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

र्थकमिसमानार्थत्वेनेणः प्रक्रमाख्योपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्थं
वेदेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एतद्भाष्यविवरणार्थं प्रजापति-
र्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इति प्रदनभाष्यं पूर्वपक्ष-
सूत्रस्थश्रुतिशब्दोक्तहन्त्वनुसन्धानार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यत्त्विति
* वाक्येत्युत्तरभाष्याशयं व्याचष्टे * तत्रेति * विध्यकवाक्यत्वं वि-
ना ऽर्थवादत्वानवसायात् विधिविरोधानवभासे ऽपि स्तुतिनिन्वा-
ज्ञानानुपत्तेर्न विधिजन्येन ज्ञानेनार्थवादजन्यस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वलक्ष-
णं विध्यवादयोर्बलाच्च किं तु विधायकरूपविध्यकवाक्यत्वात् स्तु-
त्यर्थवादो निषेधरूपविध्यकवाक्यत्वात् निन्दार्थवाद इति विध्यक-
वाक्यत्वानुसारेणार्थवादस्वरूपावधारणलक्षणं तच्च विरोधकारण-
कत्वाभावात् न मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं अतो जर्तिलयवाग्वा वा जुहु-
यादित्यादेर्मुख्यस्याप्यर्थवादस्य पयसा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्याद्युपसंहा-
रस्थविध्यनुरोधात् पयोहोमस्तुत्यर्थवादत्वाद्यवधारणं युक्तम् । इह तु
श्रौतार्थज्ञानाद् बाध्यबाधकत्वलक्षणं बलाबलमालोच्यते तच्च विरोध-
हेतुकत्वात् मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं न विध्यर्थवादपदस्थत्वालाञ्छनाद्वि-
परीतं भवतीत्याशयः । यदि तु विध्यर्थवादत्वनिबन्धनमेव बला-
बलं वाच्यमित्याग्रहस्ततः पश्चात्तन्नेष्वर्थवाद्गेषु तदस्त्वित्यतिशयार्थ-
माह * य इति * मुख्यत्वर्वाद्बध्युद्देशत्वस्याप्यङ्गगुणविरोधन्या-
याद् बलीयस्त्वहेतुता न विरुद्धेत्याशयः । पौरस्त्येष्वर्थवाद्गेषु भङ्ग-
त्वाद्दौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * ये त्विति * विरोधा-
वस्थायां श्रुतस्य विध्युद्देशस्य स्वार्थपरत्वे ऽर्थवादान्वयापत्तेः सार्थ-
वादस्य स्वयमप्ररोचकत्वेन केवलस्यापर्यवसानादलब्धात्मकस्य बा-
धकत्वानुपपत्तेर्मुख्यत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्त्वाद्विध्युद्देशगतत्वे ऽ-
प्यृगादिशब्दानां दौर्बल्यं मित्याशयः । आग्नावैष्णवमेकादशक-
पालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्येन यजेतेतिश्रुतेरमुख्यस्याग्नावैष्णवस्य
विकल्पेनाग्नीषोमीयैन्द्राग्नविकारत्वात्पौर्णमास्यमावास्यातन्त्रप्राप्तेनैव
नैराकाङ्क्ष्यात्पाश्चात्यस्य सारस्वतस्योपांशुयाजविकारत्वहेतुकपौ-
र्णमासतन्त्रनियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणे वक्ष्यते इह त्वेकवाक्यत्व-
प्रतीतिरुपक्रममात्रेण नैराकाङ्क्ष्याभावात् न तेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयं
यद्युद्गातापच्छ्रियादक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेने-
तिश्रुतेः द्वयोः क्रमेणावच्छेदे पूर्वनिमित्तकः प्रयोगः कार्यः परनिमित्त-
कां वेति सन्दिह्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद् बाधकत्वं पूर्वपक्षयित्वा
पूर्वबार्ध विनोत्तरात्मलभानुपपत्तेः वैकृतेभ्यः पदार्थेभ्यः प्राक् प्रा-
प्तप्राकृतपदार्थवत् पूर्वदौर्बल्यस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्या-

र्थवादजन्यस्य वेदज्ञानस्य पाश्चात्यविध्युद्देशजन्येन जातज्ञानेन
 बाध्यता युक्त्याशङ्कते * ननु चेति * उत्पन्नस्योत्तरभानस्य
 विरोधिपूर्वज्ञानबाधे विनोत्पत्त्ययोगेन बाधकत्वादेकवाक्यस्थानां
 च पदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गाप-
 स्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसा-
 पेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिनां ज्ञानस्यो-
 त्तराणां पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुत्पत्तेर्नात्र पूर्वदौर्बल्यन्यायः
 ८११।४ सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * श्लोकां व्याचष्टे
 * ये हीति * पूर्वपदस्यांत्तरपदानुरोधवृत्तित्वे ऽप्येकवाक्य-
 त्वविधातात् एकवाक्यस्थेष्वपि पूर्वदौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्या-
 शङ्काह * पूर्वप्रतीतिं चेति * जातस्याञ्चैस्त्वादिविध्यधेयत्वाभा-
 वेन पूर्वप्रतीतिद्विधेयविषयात् अनधिकत्वात् पूर्वप्रतीतिवेदरूपवि-
 धेयविषयत्वाभावेन च पूर्वप्रतीताननुगुणत्वादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपा-
 द्यतया बलीयस्ता नाशङ्कितुमपि शक्येत्याशयः । सामान्यन्याय-
 मुक्ता प्रकृते योजयति * तदिहेति * वेदानां विधेयविषयत्वस्य पूर्व
 प्रतीतिर्विधेयमात्रपेक्षणात् जातस्यान्वयायागेनाप्रतिपाद्यत्वाच्च बा-
 धकतेत्यर्थः । वेदानामर्थवादाद्विधेयविषयत्वप्रतीतौ विध्युद्देश-
 कीर्त्तनमनर्थकं स्यादित्याशङ्काहार्थवादस्य एव त्विति । वेदानां
 विधेयत्वं विधेयतैव वेत्यर्थवादात्सन्देहे विषयत्वनिर्णयस्य वि-
 ध्युद्देशकीर्त्तनाधीनत्वात् यद्यपि वेदां ऽर्थवादाद्विधेयविषयतया
 भाति तथापि निर्णयार्थं विध्युद्देशे कीर्त्तनीय इत्याशयः । भा-
 व्यव्याख्यार्थं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रायदर्श-
 नोक्तेर्भूयोदर्शनवाचित्वेन प्राप्त्युत्तरार्थत्वमङ्गीकृत्य वेदो व्यापकत्वे-
 न हेतुलक्षणव्याप्यत्वशून्यत्वात् न ऋगादीन् लक्षयितुं शक्तः स एव
 ऋगादिभिर्व्याप्यत्वेन हेतुलक्षणयुक्तैः शक्यो लक्षयितुमित्यन्वया-
 त्स्वयं सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह * वेदश्चेति * वेदाव्यभिचारात्
 ऋगादीनामृगाद्युक्तिमात्रेणार्गादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धेः तल्लक्ष-
 णार्थत्वे वेदोक्तिरनर्थिका तस्माद्बहुलो वेद इत्येवमादिमध्यम-
 पदलोपिसमासत्वनैवर्गवेदाद्युक्तिर्व्याख्येयत्वप्यनेन ग्रन्थेन सूचितम् ।
 अर्थवादादेव च वेदानां विधेयाञ्चैस्त्वादिविषयत्वप्रतीतिसिद्धेर्व्यव-
 स्थामात्रार्थत्वेनर्गवेदाद्युक्तीनामनुवादप्रायत्वादनुवादानां च लक्षणवृ-
 त्तिदर्शनाद्विध्युद्देशस्थानामपि ऋगाद्युक्तीनां लक्षणायावृत्तिरविरु-
 द्धेति व्याख्यानतरं सूचयितुमाह * यथा वेति * यस्मादिति
 भाष्यं सकलवाक्यवचनव्यक्त्युत्तरार्थत्वेन व्याचष्टे * तेनेति * त-

स्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

ऋग्भिः प्रातरित्याद्यृक्शब्दस्य लक्षणयैव वेदे प्रयोगादलिङ्ग-
त्वमाशङ्क्याह * लक्षणापि चेति * त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ ऋक्शब्दं
च सङ्कीर्णं वेदैरिति चतुर्थे पादे बहुवचनेनोपसंहरतीति कृत्वा वेद-
वचनमृक्शब्दं दर्शयतीत्येवं लिङ्गत्वोपपादनार्थं द्वावित्यादिभाष्य-
ममुख्यपादद्वयस्य वेदसङ्कीर्णतया दाबुपन्यासेन मुख्यं वा पूर्वचोद-
ना लोकवदित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमि-
त्यस्माद्विज्ञाधिकरणतया समसंख्यविराधविषयत्वमङ्गीकृत्याह्यस्य
मुख्यत्वे ऽपि भूयोनुसारित्वसूचनोत् चतुर्थपादानालोचने ऽपि
ऋक्शब्दस्य यजुर्वेदसामवेदशब्दसाहचर्यात् वेदविषयत्वज्ञानं भव-
ति बहुवचनान्यथानुपपत्त्या तु तदेव दृढीक्रियतइत्येव व्याचष्टे *
त्रिष्वेव तावदिति * तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जतइति पूर्व-
पक्षवार्तिकोक्तं ऋगादौ वेदप्रयोगमनुभाषणपूर्वं परिहरति * य-
स्त्विति * धर्मोपदेशसूत्रमसम्बद्धपदव्यवायापत्तेः स्वस्थानादुत्कृष्य

त्रयी विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

इति सूत्रं तावत् बलीयसा शास्त्रस्थेन प्रयोगोपन्यासानर्थ-
क्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * यदि चेति * प्रश्न-
पूर्वं प्रयोगमुपपादयति * कथमिति * पञ्चविंशत्याह्वणप्र-
थमप्रपाठके महन्मे वोच इत्यादि यजुः पाठात् छन्दोगानां जातत्रय-
त्वं त्रयीविद्यशब्दस्य वेदविषयत्वे ऽपि ऋगादिशब्दानां किमायात-
मित्याशङ्क्याह * अत इति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ८२१।१

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

पक्षद्वये ऽपि लिङ्गेनोच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः ऋगादिशब्दरूपश्रुति-
सम्बन्धितयैव प्रयोज्यत्वाद्द्विविहितपदार्थधर्मत्वपक्षे यजुर्वेदविहित-
त्वेन ऋचामृगवेदाव्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्तावपि
ऋग्वेदविहितत्वेनोच्चैस्त्वस्याप्यपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहित-
वानिमित्तस्योपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथात्वापत्तेः जात-
धर्मतैवांचितेत्यपि चेति भाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थ-
त्वेनैतत्सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुभाषणीति *

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

ऋग्वेदविहितानां यजुषां यजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वे यजुर्वेद-
विहितानां चर्चा ऋग्वेदपाठमात्रेणाञ्चैस्त्वे सति विधिबिरोधादोषः
स्यात् सर्वस्मिन्स्त्वृज्जाते यजुर्जाते च ऋग्वेदविहिते उच्चैस्त्वनिवे-
शाद्यजुर्वेदविहिते चोपांशुत्वनिवेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसम्ब-
न्धाप्राप्तर्तं दोष इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नैषदोष इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* न पाठमात्रेणेति * करोतेर्विध्यनभिधायित्वात्कथं वेदविधेयतो-
क्तिरित्याशङ्क्य वेदस्य कर्त्तव्यत्वज्ञापनरूपकरणत्ववाचिन्या तृतीय-
या विधायकत्वाभिधानात्करोतेर्विध्यभिधायकत्वोपपादनार्थं प्रमा-
शेनेत्युक्तम् । एवमपि वेदद्वयविहिते ऽग्निहोत्रादौ विकल्पो ऽप-
रिहार्य इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन
न्यायेनाग्निहोत्रस्य याजुर्वेदिकत्वावगतेः सर्वं वास्य बर्हिष्यं सर्वैः
परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहातीत्यार्वेदकस्य विधेरुदय-
कालत्वलक्षणगुणविध्यर्थं प्रकरणाज्जीवनार्थत्वावसायाच्चोच्चैस्त्वो-
पांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारणे तु विकल्पो ऽप्यदोष
इत्याशयः ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

उच्चैस्त्वादिविधानस्य जातिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदाधिकारत्वे
प्रकरणबाधापत्तेः जाताधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणं चेति भाष्यं
व्याख्यातं सूत्रार्थं यदुक्तमिति भाष्येणानुभाष्य तत्परीहारार्थत्वेन
वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्ज्यातिष्टोमाद्यतिरि-
क्ते ऽपि कृतावुच्चैस्त्वादिति निवेशः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधितुं शक्य
इति कृत्वा यत्प्रकरणं बाध्यते स न दोषः बाध्यतेन प्रकरणबाधस्य
युक्तत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं वेदेति भाष्यं स्पष्टत्वाद् व्याख्याय वेद-
संयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चैस्त्वादिविधमौ
बाधेतेति द्वितीयान्तविपरिणतनिवेशोत्तचङ्गीकारेण धर्म इत्यध्याहा-
वाधिक्येन च सूत्रव्याख्यामभिप्रेत्य पाठान्तरमुदाहरति * बाधेतेति
चेति * पूर्वपाठे प्रथमान्ततया निवेशशब्दविपरिणामः ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ४ ॥ (१)

ऋग्धर्मत्वेनोपदिष्टस्योच्चैस्त्वस्य पुनःसामधर्मत्वेनोपदेशाच्च

(१) यत्र चतुर्थसूत्रं व्याख्यातं वार्तिके ।

ऋगादिशब्दैर्वेदो ऽधिक्रियतइत्येवं सिद्धान्तसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेण सूत्रपूरणसूचनार्थं लिङ्गाच्चेति सूत्रानन्तरमेतत्सूत्रकृतमपि पूर्वपक्ष-
निरासार्थत्वेन स्वस्थानादुत्कृष्येदानीं व्याख्येयमिति सूचयितुं जा-
ताधिकारपक्षं ऋग्धर्मत्वापदेशेनैवोच्चैस्त्वस्य सामधर्मत्वसिद्धेः सा-
मान्वयो न वक्तव्य इत्येवं पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रशेषं व्याचष्टे
* जातेति * प्रजापतिहृदयादिसंज्ञानां साम्नामृग्रहीतत्वात् तदर्थं
साम्नामुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्कते * अनुक्तेति * जा- ८२२।
तधर्मपक्षे प्रकरणाानुग्रहसम्भवेनाप्राकरणीकेषु प्रजापतिहृदयादिषु
उच्चैस्त्वविध्ययोगात्तादर्थ्यं न सम्भवतीति परिहरति * नेति *
तादर्थ्याभ्युपगमे ऽप्यल्पविषयत्वान्मन्दप्रयोजनत्वापत्तिरित्याह *
अल्पेति * वेदो ऽधिक्रियतइत्यनुषङ्गेण सूत्रपूरणं सूचयन्नधिकरणा-
र्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

॥ आधाने गानस्योपांशुनाधिकरणम् ॥ २ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन

वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

उच्चैस्त्वादेवैदधर्मत्वे स्थिते प्रसङ्गादुत्पत्तिवेदधर्मत्वं वेत्यत्र
चिन्तेति परमतेन तावदधिकरणं वर्णयन् आधानसाम्नां विधानस्य
वेदान्तरीयत्वाभावादनुदाहरणत्वमाशङ्क्य कृत्वाचिन्तात्वसूचनपूर्वं
सन्देहं पूर्वपक्षं चाह * इदानीमिति * उत्पत्तिवेदधर्मः कर्त्तव्यः ।
प्रयोगवेदधर्मो वेति सन्देहार्थः वेदव्यपदेशनिबन्धनत्वादुच्चैस्त्वा-
दिधर्माणां प्रत्यात्मव्यवस्थितोत्पत्तिविधिविषयस्य च साक्षाद्वेद-
व्यपदेशोपपत्तेः । प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वङ्गेषु प्रधानद्वारत्वेन
साक्षाद्वेदव्यपदेशहेतुत्वायोगात् यस्याङ्गस्य यत्र वेदे विधाने तस्य
तद्वेदधर्मः स्यादिति वदता यत्सामवेदिकैर्वारवन्तीयादिवाक्यैर्वि-
धीयते सामवेदेनैतत्साक्षात्क्रियते यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्येवं पू-
र्वपक्षभाष्यव्याख्या सूचिता । अङ्गप्रधानयोर्भिन्नवेदविहितत्वरूपे
व्यतिक्रमे अङ्गं स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य ध-
र्मस्य बाधलक्षणो ऽतिक्रमः कार्यः । प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्व-
रूपनिबन्धनस्येति सन्देहे प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वादङ्गधर्मानुष्ठानस्य
प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमस्य न्याय्यत्वा-
त्प्रधानद्वारकः प्रयोगवेदसंयोगः क्रियतइत्यनेन विवक्षित इत्येवं
सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * गुणे स्वरूपतः

प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः । भाष्ये ऽपि स्वरूपनिबन्धनो धर्मो गुणोक्तोक्तः । प्रधानद्वारको मुख्योक्त्या । अपरांतेर्विरोधिधर्मा-
न्तरार्थतामवश्यकर्त्तव्यतोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * अवश्ये-
ति * तदर्थत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे *
तथा हीति * प्रधानद्वारप्राप्तेनैव धर्मेणाङ्गस्यापि सादगुण्यसिद्धेर-
श्रुपेत्यवादमात्रेण * यद्यपीत्युक्तम् * आधानस्येत्यादिभाष्यं
सिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रयोगवि-
धेरङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वलभ्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयत्वेन
कल्पयत्वादान्नातत्वेन वेदत्वानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपां-
श्वितिं शास्त्रार्थायोगात् यजुर्वेदेन यद्विनियुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रा-
र्थावगतेः सामवैदिकोत्पत्तिविधिविहितेष्वाधानसामसु उपांशुत्वा-
प्राप्तनोच्चैस्त्वबाधकता युक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति
* नान्विति * प्रधानेन सहाङ्गानामेकदेशकालकर्त्तृत्वसिद्धये ऽङ्गानि
तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशा-
धिकरणसिद्धान्तसूत्रे प्रकाराख्यविधानरूपेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाकरणा-
ख्यप्रधानविषयेन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रयोग-
विधिनोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः क-
रोतेश्चानुष्ठानात्मकप्रयोगवाचित्वाज्जुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्वि-
ति शास्त्रार्थोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैनदिति * प्रधानेन
सहैकवेदविहितानामङ्गानां वाक्यैकवाक्यत्वापन्नवाक्यसमूहात्मक-
महावाक्यार्थभूतानामङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयवैदिकप्रयोगवि-
धिप्रयोज्यत्वसम्भवे ऽपि वेदान्तरविहितानामेकवाक्यत्वायोगात् न
तत्प्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं विधेस्त्वेकश्रुतत्वात् अप-
र्यायविधानात् नित्यवत् भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्त्येवप्राप्तं
शब्दार्थो नीतः तत्तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकर-
णान्तरसिद्धान्तसूत्रं पठति * तथेति * साङ्गप्रधानप्रयोगविधेरैकप्र-
धानप्रयोगविधिभ्रुतिनिबन्धनत्वेनापर्यायेणाकादाचित्कत्वेन सर्वा-
ङ्गानां विधानावगतेर्नित्यवच्छ्रुतानां च तथाभूतानां श्रुत्यादिप्रमा-
णोपनयलक्षणसन्निधानाविशेषात्सन्निकर्षविप्रकर्षानादरेण प्रधाना-
न्वयावगतेरनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन च प्रधानोपकाररूपेणार्थेन
सर्वेषामपेक्षितत्वात् युगपत्प्राप्त्येवप्राप्ते च स्वशब्दार्थं विकल्प-
योगात् निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वर्त्विजां निवीतवद्यथाप्रा-
प्तस्याङ्गसमूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधायिशब्दविषयत्वावगतेः
सर्वाङ्गप्रयोगे फलसिद्धिः स्यादिति समन्त्याङ्गप्रयोगोपपादनयैकका-

ण्डाभानानिमित्तैकवाक्यत्वाभावे ऽपि अङ्गप्रधानानामन्योन्यापेक्षा-
वशात्सर्वाङ्गानुगृहीतेन प्रधानेन फलं भावयेदित्येवं वाक्यैकवा-
क्यत्वकल्पनया सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां सर्वेषामङ्गानां प्रधानप्रयोग-
विधिप्रयोज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् वेदान्तरीयाणामप्यङ्गानां प्रधान-
प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । अतः प्रधानप्रयोगविधिप्र-
योज्यत्वेनाङ्गानां वेदान्तरोत्पन्नानामपि प्रधानप्रयोगवेदप्रयोज्यत्वा-
त्साङ्गस्याधानस्य याजुर्वेदिकत्वेनासाभ्यामुपांशुत्वोपपत्तिरित्युपसंह-
रति * तस्मादिति * स्वयमेव तर्ह्याधानवत्साभ्यामपि यजुर्वेदप्रयोज्यत्वा- ८२३।
दुपांशुत्वप्राप्तेः प्रधानद्वारत्वायोगाद्वलीयस्ता न युक्त्याशङ्कते * एवं
तर्हीति * प्रधानोपकारित्वेनाङ्गधर्मस्याप्युपांशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वा-
भ्युपगमे तूचैस्त्वस्यापि प्रधानधर्मत्वापत्तेरपरिहार्या तुल्यबलतत्त्याह
* अथेति * साक्षादङ्गविधावप्युत्पत्तिविध्यालोचने साम्नां याजुर्वेदिक-
त्वाभावादुपांशुत्वप्राप्तेः प्रधानस्यैव तु साङ्गस्य यजुर्वेदसम्बन्धा-
त्साम्नामुपांशुत्वप्राप्तेः दुर्निराकरा प्रधानद्वारतेति परिहरति * उ-
च्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आधानसामोत्पत्तेर्वै-
स्तुतो याजुर्वेदिकत्वे ऽपि सामवैदिकत्वं कृत्वाचिन्तारम्भादित्याश-
यः । साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धस्य याजुर्वेदिकत्वेन साङ्गस्योपांशु-
त्वावधारणात्स्वरूपेण चाङ्गस्योपांशुत्वसंस्पर्शाभावे साङ्गस्योपांशु-
त्वायोगात्स्वरूपेण संस्पर्शापत्तिरित्याशङ्कते * नन्विति * साङ्ग-
विधौ विशेषणत्वेनाङ्गविधानाद्विशेषणविधश्च विशिष्टविधिकल्पत्वे-
नानाम्नानाद्वैदिकत्वानुपपत्तेराधानसाम्नां याजुर्वेदिकत्वाभावेनो-
पांशुत्वाप्राप्तेरुपांशुत्वरूपो धर्मः प्रधानद्वारैवाङ्गानि प्राप्नुवन्नाङ्गधर्म-
इत्येवं कथ्यते न त्वङ्गस्य स्वरूपेणोपांशुत्वापादिका यजुर्वेदे सा-
क्षाच्चोदनास्तीति परिहरति * नेति * अतो नोपांशुत्वोच्चैस्त्वयो-
स्तुल्यबलतत्त्याह * ततश्चेति * बलीयस्त्वे ऽप्युपांशुत्वस्य विरो-
धाभावे बाधकत्वायोगाद्विरोधो ऽतिक्रमात्तत्तः प्रधानद्वाराप्यङ्गं
प्राप्तस्य धर्मस्य बाधे साक्षात्प्रधानवैगुण्यानापत्तेरङ्गवैगुण्यद्वारस्य
तु प्रधानवैगुण्यस्योच्चैस्त्वबाधे ऽपि तुल्यत्वेन नोपांशुत्वस्य बा-
धकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रधानेन * न हीत्युक्तम् * उपांशु-
त्वस्य साङ्गप्रधानधर्मत्वादङ्गे ऽप्युपांशुत्वबाधे साक्षात्साङ्गप्रधानवै-
गुण्यापत्तेरुच्चैस्त्वस्य त्वङ्गधर्मत्वात्तद्बाधेन साक्षात्प्रधानवैगुण्या-
नापत्तेर्वैपम्यमित्याशयः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्वेदविशेषविधयत्वो-
पलक्षितकर्माङ्गत्वेन विधानादुत्पत्तिवेदविधेयत्वस्य चाङ्गेष्वनन्य-
द्वारत्वात्साक्षात्प्राप्तेः प्रयोगवेदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वाद्विप-

८२४।

रीतं बलावलमिति प्रात्यात्मिकत्वाद्वाच्यपदेशधर्माणामिति चार्त्तिकोक्तं
 पूर्वपक्षाशयं दूषणायानुसन्धत्ते * नन्विनि * वैषम्ये ऽपि नोच्चै-
 स्त्वस्य बाध्यतयपिशब्दार्थः । प्रधानवैगुण्यापादकत्वेन साक्षात्प्राप्ते-
 र्वलीयस्त्वहेतुत्वाभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वमात्रं वाच्यं तच्च षष्ठाधि-
 करणन्यायाद्दोषव्यमेवापादयतीत्याशयेन दूषयति * सत्यमिति *
 प्रधानवेदस्वरबलीयस्त्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्तिं शङ्कते * ननु चेति *
 वचनेन न्यायादानिष्टापत्तिं परिहरति * सत्यमिति * सामिधेन्य-
 नुवचनादीनां ऋग्वेदे ऽन्वाधानमन्त्रादीनां च यजुर्वेदे विधानात्
 पूर्वपक्षन्यायेन नानावेदस्वरप्राप्तौ सिद्धान्तन्यायेन बाधितायां विशे-
 षविषयेण मन्त्रादिवचनेन प्रधानेषु सामान्यवचनप्राप्तोपांशुत्वबाध-
 पूर्वमङ्गेषु तद्वाच्य इत्यर्थः । स्वप्रधानानामिष्टाख्यानां पशुबन्धा-
 ख्यानां च दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिकं मन्त्रादिस्वरत्रयं
 चोदकाप्राप्तं बाधित्वा प्रत्यक्षयाजुर्वेदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोप-
 देशवशेन प्रधानविधायियजुर्वेदनिमित्तोपांशुत्वस्वरप्रसक्तौ सामवेद-
 विहिते इत्येते ऽङ्गान्युद्गातृभिः कार्याणीति वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे
 यथोपदेशं स्युरिति सप्तमपादान्त्याधिकरणसूत्रेण पूर्वपक्षयि-
 त्वा तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यादव्यक्तः शेष इत्यनेन
 पूर्वसूत्रस्थपूर्ववच्छब्दनिर्दिष्टप्रत्युपस्थापितप्राकृतधर्मपरामर्शिनं तच्छ-
 ब्दं चोदकप्राप्तान्यङ्गान्यधिकृत्य वैकृतप्रयोगवचनप्रवृत्तेश्चाधिकार-
 शब्दश्चोदकवाचितमभिप्रेत्य प्रयोगवचनेन प्राकृतधर्मग्रहणात्प्राकृताना-
 श्वधर्माणां चोदकसामर्थ्येनानतिविकर्तृकाणामेव प्राप्तेः स्वकीयचोद-
 कप्राप्तनानतिविकर्तृकधर्मयुक्तः इत्येतादिः स्यात् यस्तूद्गात्रादिः सामा-
 न्यसमाख्यानिमित्तत्वात् अव्यक्तः कर्त्ता स शेषे प्राकृतधर्मव्यति-
 रिक्ते कण्टकवितोदनादावपूर्वं इत्येताद्वे भविष्यतीति सिद्धा-
 न्तविषयमाणत्वात् तेनैव न्यायेनात्रापि चोदकबलीयस्त्वात्
 काम्येष्टित्यतिरिक्तानां दर्शपूर्णमासविकृतीनां साङ्गानां चो-
 दकप्राप्तमन्त्रादिस्वरत्रयं काम्येष्टीनां तु यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टय-
 स्ता उपांशु कर्त्तव्या इति काम्यशब्दवाच्ये प्रधाने विशेषवचने नो-
 पांशुत्वविधानादङ्गमात्रं स्वरत्रयं युक्तमित्याह * तथेति * ज्योति-
 ष्टोमाङ्गभूतानां तु दर्शपूर्णमासविकृतीनां दर्शपौर्णमासिके मन्त्रा-
 दिस्वरत्रये चोदकात् प्राप्तप्रयोगवचनेन बाध्यमाने तद्ग्रहणाद्वेति
 वक्ष्यमाणेन चोदकबलीयस्त्वेनोज्जीविते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिक-
 त्वेनोपांशुधर्मकत्वात्प्रवृत्तत्वादिष्टे सोमे प्रवृत्तिः स्यादित्यष्टमाधिक-
 रणपूर्वपक्षवक्ष्यमाणस्य क्लृप्तोपकारत्वाद्दार्शपौर्णमासिकानां धर्मो

पां ग्रहणस्य कृत्स्नविधानात्तत् पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निराकरिष्यमा-
णत्वेनाभावाद्दार्शपौर्णमासिकमन्द्रादिस्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्ग-
भूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योति-
ष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयाद्युद्देशेन विशेषवचनवि-
हितेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः
सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रा-
दि (स्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि
प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणी-
याद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गा-
नां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनवि-
भागे विहितानां मन्द्रादि) स्वरकाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टो-
माङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिस्वं साङ्गं प्रयोगं प्रयोगं
त्रेधा विभज्य प्राकृतमन्द्रादिभिराज्यभागान्तत्वाद्यनादरात्सर्वथा सा-
भ्याभाव उपि त्रेधा विभक्तयज्ञभागधर्मत्वेन तुल्यानां मन्द्राद्युच्चार-
णानां प्राप्तौ यत्किञ्चिदिति वाक्याच्च सर्वेषां दैक्षात्प्राचांमुपांशुत्व-
प्राप्तौ प्रधानमात्रवाचिना शब्देनाद्दिश्य यावत्या वाचा कामयी-
त तावत्या ऽनुब्रूयादित्यादिस्वरविशेषविधानात्प्रधानमात्रे स्व-
रविशेषोपात्तदङ्गेषूपानुवर्तित व्यवस्था दैक्षे तु मन्द्रयाज्यभा-
गान्तमित्यादिविभागन प्राप्तस्य प्राकृतस्य स्वरस्य गुण-
मुख्यव्यतिक्रमन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसङ्गाद्वारितस्य सव-
नविभागविहितेन मन्द्रादिस्वरेण गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायादेव दैक्ष-
प्राप्तेर्नाभयानुग्रहायाज्यभागान्तादिविभागेन साङ्गदैक्षप्रयोगं त्रेधा
विभज्य प्रयोज्यतया ऽवगतेन प्रतिप्रसवः प्राकृतस्य वा स्वरस्या-
ङ्गभूतं दैक्षे स्वरूपतः प्राप्तस्य प्रधानतः प्राप्तेन सवनविभागस्वरेण
बाधात्सवनविभागतुल्यदैक्षविभागश्रयाणाम्मन्द्रादिस्वरकस्योच्चार-
णस्य सम्पादनं कार्यमनुबन्ध्यादिष्वपि सवनविभागस्वरद्वारप्रा-
प्ता मन्द्राद्युच्चारणविशेषादैक्षेण व्याख्याता इत्याह * एवमिति *
तथा ज्योतिष्टोमस्येति तु पाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम् । ततो
ज्योतिष्टोमस्येति पाठस्तु सुगमः यत्किञ्चिदित्येनैवोपसत्स्वप्युपां-
शुता न युक्त्याशङ्कोपसंहारे यत्किञ्चिदिति वोपसार्थप्रतीतिविराधा-
पत्तेर्दीक्षणीयास्वरप्रशंसार्थत्वेन चार्थवत्त्वोपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्वं स-
म्भवतीतिसूचनायोपांशुपसत्स्वित्युक्तं विप्सार्थयत्किञ्चिच्छब्देन
सर्वव्यापित्वोक्त्योपसंहारानर्हत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि साङ्गं

प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्राद्युच्चारणानां दैर्घ्यन्यायेनोचितत्वात्तद-
 त्क्रमेणानूबन्धादिषु दैर्घ्यन्यायातिदेशो न युक्त इत्याशङ्क्याह * सु-
 ८२५।१० त्याकालेति * मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिवाक्यस्थानां सवनो-
 क्तानां सोमयागावयववाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वाभावाद्यथा दी-
 क्षणीयाद्युद्देशेन विहिताः स्वरास्तदङ्गेषु न भवति यथा वा दीक्ष-
 णीयादिषु सुत्याकालबहिर्भूतेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सवनसम्बन्धेन
 विहिताः स्वरा न भवन्तीत्याशङ्कते * ननु सवनशब्दानामिति *
 सप्तम्या सवनानामाधारत्वप्रतीतिः कर्ममध्ये ऽनुष्ठानादेव च कर्मणा-
 माधारत्वप्रसिद्धे कर्मकाले चानुष्ठानं विनानुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा-
 सिद्धेः सवनकाले तत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादिवाक्यवगमात्
 सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वरा भवन्तीति परिहरति *
 नेति * एतदेव व्यतिरेकतां ऽन्वयतश्च यथाक्रमं श्लोकद्वयेन वि-
 वृणोति * यदिति * यत्प्रातःसवनस्याङ्गं चरन्ति तन्मन्द्रमित्य-
 ङ्गव्यतिरेकजनितषष्ठ्याश्रयणात्सवनाङ्गमन्त्रप्रतीतिराभिमतः । सव-
 नानामाधारत्वमात्रविवक्षायां स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिरूपाणां स-
 वनाङ्गमन्त्राणां सवनाख्यसोमयागावयवभूतावान्तरसमुदायावयव-
 त्वेन सवनेभ्यो ऽत्यन्तभेदाभावादाधेयत्वानुपपत्तेर्वपया प्रातः सवने
 चरन्तीत्यादिवाच्यं सवनं प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वाच्च यथा सवन मन्द्रा-
 दिस्वरः स्यादित्याशङ्कते * केचिदिति * व्यतिरेकतां ऽन्वयतश्च
 यथाक्रमं श्लोक व्याचष्टे * आधार इति * पृष्ठीप्रयोजनस्य मन्द्रा-
 दिस्वरलाभस्य षष्ठ्यभावे ऽपि सवनाधारत्वाविशेषेण स्तोत्रादिष्व-
 प्यवगतत्वेन सम्भवात् स्तोत्रादौ मन्द्रादिस्वराभावापत्तिरूपो दोषो
 नास्तीति परिहरति * इतीति * अङ्गानङ्गविषया इत्युक्ते परिहारो
 ऽभिधीयत इत्यध्याहारेण योज्यम् । अत्यन्तभेदाभावे ऽपि आधेयत्वं
 ८२६।१ दृष्टान्तेनोपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथा हीति * अङ्गानङ्गविषया
 द्वयोक्तिः । याज्यानुवाक्यादिसन्निपत्योपकारिमन्त्रव्यातिरेकस्य त्वा-
 रादुपकारिणः स्तोत्रादेः कृत्स्नस्य मन्त्रजातस्य निःफलसवनाङ्ग-
 त्वायोगेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वावसायात्सवनीयाद्व्यङ्गान्तरवस्तोत्राद्यपि
 प्रत्याधारत्वमात्रं सवनानां न तु प्रधानतेति सवनीयादितुल्यता वक्तुं
 शक्येत्याह * यदि वेति * सुत्योक्त्यात्र ज्योतिष्टोमां विवक्षितः ।
 सवनान्तरगते सवनीयादौ स्तोत्रादौ च यथासवनस्वरमुपपादितम-
 पूर्वं स्तोत्रादौ स्वरान्तरप्राप्तिरुक्तपूर्वमुपसंहरति * नानेति
 सवनीयादिव्यावृत्तिशङ्कानिरासाय समस्तोक्तिः । सुत्यकालीना-
 न्यङ्गानीति मध्यमपदलोपीसमासः । सर्वेष्वेकाहाहीनसत्रेषु

ज्यौतिष्टोमिकस्वरन्यायमितिदिशति * एतेनेति * सर्व-
 ञ्चाचनिकस्वरलाभव्युत्पादनेनानिप्रापसौ परिहृतायामुच्चैर्भवे-
 त्यादिविहितस्य नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वं शङ्कते * क पु-
 नरिति * को विषय इत्यर्थः । इयेनादावौद्गात्रादिस्माख्या-
 प्राप्तस्य कर्तुं प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्ववत् नानावेदस्व-
 रस्यापूर्वमङ्ग विषयो भविष्यतीति पारहरति * उच्यतेइति *
 एतदेव विवृणोति * यदिति * येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतस्व-
 रस्तद्वत्यां विकृतौ चोदकेन प्रयोगवचनबाध्यात् प्रयोगवचनं च वि-
 नाङ्ग प्रधानधर्माप्राप्तेरपूर्वं ऽङ्गस्ववेदस्वरपपत्तिसूचनार्थम् * प्राकृ-
 तेत्युक्तम् । प्रयोगवचनस्याबाधायुपगमे ऽपि वेदान्तरीयलोकाः ।
 सन्धिपयइति पूरणीयं प्राकृतस्वङ्गेषु चोदकप्राप्तन स्वरेण प्रयोगव-
 चनप्राप्तस्वरबाध ऽप्यपूर्वं ऽङ्गे चादकाप्रवृत्तेः प्रयोगवचनप्राप्तस्वर-
 बाधायोगात् वेदान्तरीयैश्चाङ्गवाक्यै प्रत्यक्षैकवाक्यत्वाभावे ऽप्यङ्गा-
 ङ्गिनामन्योन्यापक्षाकल्पनैकवाक्यत्वशब्दादान्तरीये ऽप्यङ्गे वेदान्त-
 रीयप्रधानप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तेः गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन
 वेदान्तरीये ऽप्यप्रधानप्रयोगविधेर्वेदान्तरीयाङ्गेकवाक्यत्वायोगा-
 द्देवान्तरीये अङ्गे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः वेदान्तरीये ऽङ्गे प्रधा-
 नवेदस्वरप्राप्तिसूचनार्थं वेदान्तरीयेऽपूर्वं ऽङ्गे प्रधानद्वारस्य स्व-
 राख्यस्य धर्मस्य भावाच्च सविषय इत्येवमपि पक्षं दूषयति
 * नन्विति * समानवेदस्य तर्ह्यङ्गप्रधानस्वराविरोधिस्वरत्वेनाबा-
 ध्यस्वकीयस्वरत्वाज्ञानास्वरविधिविषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते
 * एव तर्हीति * कण्टकवितोदनादेः प्रधानवेदविहितस्याव्यक्तः
 शेष इत्यनेन विषयत्वकल्पनादत्रापि समानवेदविहितस्यैव विषयता
 युक्तेति सूचनार्थम् * शेषेष्वित्युक्तम् * अङ्गे नानावेदस्वरस्य प्रधान-
 नस्वराविरोधित्वं वदता प्रधाने ऽवश्यं नानावेदस्वरविधिरप्युपग-
 न्तव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात्प्रधानद्वारैवापूर्वं ऽङ्गे त-
 द्देदस्वरलाभोपपत्तरङ्गविषयस्वरविधेर्नैकफल्यप्रसङ्गात् सो ऽपि वि-
 षयो न भवतीत्येवमेतमपि पक्षं दूषयति * स्तं ऽपीति * प्रधानमन्त्र
 तर्हि यथाप्राकृताप्राप्तशेषाङ्गक स्वसमानवेदस्यापूर्वाङ्गान्तरकं विषयो
 ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * तदेव तर्हीति * दाशेर्षोणमासिकेन म-
 न्द्रयाज्याभागान्तमित्यादिना ज्यौतिष्टोमिकेन वा मन्त्रं प्रातः मन्त्रन-
 त्यादिना स्वरण तस्य प्रधानस्यावरुद्धत्वात्सो ऽपि विषयो न भव-
 तीत्येवमेतमपि पक्षं दूषयति * नोति * प्रधानस्यान्तीयवेदस्वराभावे
 प्राकृतस्य स्वरस्य प्राकृताङ्गमात्रान्वयित्वेनापूर्वाङ्गान्वयानुपपत्तेः प्र-

ध्यानद्वाराङ्गे स्वरलाभायोगात् अङ्गमेव तर्हि विषयो भविष्यतीत्यपूर्-
 वाङ्गविषयवाच्येव पुनः प्रत्यवर्तिष्ठते * न तर्हीति * प्रधानद्वारापू-
 र्वाङ्गस्य नानावेदस्वरप्राप्त्यभावे ऽपि य प्रधानस्य प्राकृतस्य प्राकृत-
 स्वरारण्यो धर्मः तस्यैव देशादिवत्प्रयोगाङ्गत्वेन प्रकृतिवद्विकृतावपि
 प्रयोगवचनाश्रयत्वावगतेरपूर्वे ऽप्यङ्गे ऽभावाङ्गाङ्गं नानावेदस्वरवि-
 धिविषय इत्येवं परिहरति * नैवमपीति * प्रकृतस्य स्वरस्य च य-
 ज्ञभागधर्मतया देशवद्धमुपांशुत्वमिति नवमाधिकरणन्यायेन स्थित-
 त्वाद्यज्ञभागपतितस्यापूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतस्वरारण्यधर्मलाभोपपत्ते-
 र्नापूर्वमङ्गं नानावेदस्वरविधिविषय इत्याह * अपि वेति * ननु
 त्सरा वा एष यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु
 चरन्तीत्युदाहृत्य उपांशुताग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्धधर्मो यज्ञभागध-
 र्मो वेति सन्दिग्धे यज्ञशब्दस्य प्रयोजनवत्तरत्वादर्थवादस्थित्सराशब्द-
 त्यागेन विध्युद्देशस्थप्राचीनशब्दान्वयप्रतीतेर्यज्ञभागधर्मत्व पूर्वपक्ष-
 यित्वा तस्मादित्यादिपदव्यवधानेन यज्ञस्य प्राचीनमित्यन्वयायोगात्
 प्राचीनस्य चोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्यज्ञभागस्य चैकत्वात्
 यत्किञ्चिदिति बहुविषयविष्सार्यप्रतीत्ययोगापत्तेर्यज्ञस्य त्सरेत्यन्वये
 ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन्नधिकरणे
 सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् कथं तेन न्यायेन मन्त्रादिस्वरस्य यज्ञभा-
 गधर्मता स्थितेत्याशङ्कानिरासार्थम् * त्वेधेत्युक्तम् * यत्किञ्चित्प्रा-
 चीनमित्यत्र यज्ञशब्दानन्वयाद्यज्ञभागधर्मत्वं निराकरिष्यमाणे ऽपि
 प्रातः सवनादिशब्दानां यज्ञभागवाचित्वाद्वाज्यभागान्तादिशब्दाना-
 मप्येकवचनान्तत्वेनाङ्गसा यज्ञभागवाचित्वावगतेः नवमाधिकरणपू-
 र्वपक्षन्यायेन मन्त्रादेर्यज्ञभागधर्मतावसीयतइत्याशयः । यूपान्वटस्त-
 रणवर्हिषः प्राकृतलवनादिधर्मानन्वयवत् अपूर्वस्याङ्गस्य प्राकृतस्व-
 रानन्वयशङ्कानिरासाय पूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतयज्ञभागाख्यकार्या-
 रम्भकत्वेनाप्राकृतकार्यवर्हिषस्तुल्यत्वं निरस्तम् । नानावेदस्वरस्य नि-
 र्विषयत्वशङ्कामुपसंहरति * तस्मादपीति * ज्योतिष्टोमे च नाना-
 वेदस्वरनिवेशे सति वाक्यबलीयस्त्वादन्वय निवेशे ऽपि त्यान्तनं
 ज्योतिष्टोमप्रकरणाभिनानर्थक्यार्पात्तज्योतिष्टोमनिवेशाभावत्वे ऽस्य-
 न्तानर्थक्यं स्यादित्याह * प्रकरणेति * शङ्काद्वयस्यापि परिहारं
 प्रतिजानीते * अत्रेति * सर्वेषां दर्विहोमानामपूर्वत्वेन प्राकृतधर्मा-
 श्रांहित्वात्प्रायशब्दश्च याजुर्वेदिकत्वादङ्गभूतपु प्रधानद्वारस्वरप्राप्ता-
 वपि स्वतन्त्रेषु दर्विहांमेषु उपांशु यजुपेति विधानमर्थवदित्याह *
 ८२७। उपांश्विति * एवं निर्विषयत्वशङ्कापरिहारे ऽपि ज्योतिष्टोमे निवे-

शाभावात् प्रकरणाभिनानार्थक्याशङ्काऽपरिहृता स्यादित्याशङ्क्य ऋ-
क्सामवेदस्वरविधानयानैमित्तिकं ज्योतिष्टोमाङ्गे काम्यं चानङ्गं
ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गाश्रितत्वादन्तः क्रतुप्रयोज्ये सार्थकत्वात् ज्योति-
ष्टोमप्रकरणाभिनानार्थवत्त्वोपपत्तस्तत्साहचर्यादस्यापि प्रकरणाभ्या-
नमर्थवद्भविष्यतीति सूचनार्थस्तवच्छब्दः । इतरयोरपि स्वरयोः का-
म्यनैमित्तिकेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु निवेशेन सविषयता अन्तर्ज्योतिष्टोम-
प्रयोगाच्च प्रकरणाभिनानार्थवत्त्वात् * ऋक्सामेति * वेदानिमि-
त्तस्वरलक्षणार्था वेदोक्तिः कस्यां श्रितत्वलक्षणाङ्गाक्तिः । तत्र वि-
शेषविहितमन्द्रादिस्वरमन्द्रावात् नार्थवत्त्वाशङ्कानिरासपूर्वमेतदे-
व विवृणोति * मन्द्रमिति * सामवेदाविहितं प्रवर्ग्याङ्ग-
महाधीरभेदनिमित्तकमङ्गमुदाहरति * तथेति * एकपदार्थात्म-
कत्वेनाभिमर्शनस्याग्नीषोमीयवत्त्वेन विभागायोगात्सुत्याकालत्वाभा-
वेन च सवनीयादिवद्यथासवनमेकस्वरत्वायोगान्प्रधानद्वारस्वरा-
प्राप्तेराग्नीष्यवेदस्वरावाध्यादुदाहरणत्वाविरोधे ऽप्यमन्त्रकत्वे स्वर-
विषयत्वायोगापत्तैर्मन्त्रप्रतीकग्रहणनैमित्तिकवर्णग्वेदिकस्य काम्यस्य
चोभयविधस्यादाहरणस्य सूचनयादिशब्दः । यजुर्वेदविहितत्वनि-
मित्तमुपांशुत्वमप्येवं विधयजुर्वेदविहितैकपदार्थात्मककाम्यनैमित्तिक-
काङ्गविषयमुदाहार्यमित्याह * एवमिति * सुत्योत्तरकालेषु चानुव-
न्ध्यादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु मध्ये ऽवभृथाङ्गभूतानां साम्नामादिश-
ब्दोक्तानां चानुवन्ध्यादिसङ्गां परिसामाख्यानां परितः सामाना-
तिव्युत्पत्त्या ऽवभृथादिप्रयोगाद् बाह्यान्वाचगतेरवभृथादिप्रयोगविधि-
विधेयत्वाभावेनावभृथादिद्वारस्वरप्राप्त्यभावात्साक्षाज्योतिष्टोमाङ्ग-
त्वाभावेन चाग्नीषोमीयादिवत्सवनविभागस्वरेण विषयतया ग्रहणा-
भावाद् बाधकाभावेन स्वरूपतः प्राप्तो यथावदमव स्वरो युक्त इति
कृत्वा नानावेदस्वरोपदेशादुच्चैस्त्वसिद्धेः नानावेदस्वरोपदेशस्य नि-
र्विषयत्वं प्रकरणाभिनानार्थक्यं वा नास्तीत्याशयेनोदाहरणान्तरमा-
ह * तथेति * सवनविभागविहितमन्द्रादिस्वरलक्षणार्था सव-
नोक्तिः । सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभार्गाविहितोपांशुत्वप्राप्त्यभावे
सवनविहितेन च स्वरेण विषयतया ग्रहणाभावात्मन्द्रादिस्वराभा-
वे पारिशेष्यादुच्चैस्त्वसिद्धेः वेदस्वरविधानार्थक्यमाशङ्क्याह *
अन्यथा हीति * परिसामसु प्रयोगसमवायिस्वराभावे दीक्षणी-
याद्यङ्गप्रयोगसमवाय्युपांशुत्व न स्यादित्याशङ्क्याह * दीक्षणीयादी-
ति * दीक्षणीयादिपरिसामां दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतत्वे ऽप्य-
ग्नीषोमीयप्राचीनत्वाविशेषादुपांशुत्वेत्याशयः । प्रवर्ग्यसाम्नामपि त-

ह्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वात्प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावाच्च प्रवर्ग्यस्वरोच्चै-
 स्त्वाप्राप्तेः उपांशुत्व स्यादित्याशङ्काह * प्रवर्ग्येति * करण-
 विभक्त्या साङ्गस्याच्चैस्त्वविधानात् प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावे ऽपि च
 पशुप्रयोगबहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनस्य पश्वङ्गत्वाविरोध-
 यत् प्रवर्ग्यसाम्नां प्रवर्ग्याङ्गत्वाविरोधादुच्चैस्त्वमित्याशयः । प्रास-
 ङ्गिकं परिस्माप्य साङ्गप्रधानसंयोगादुपांशुत्वं तु गम्यतइत्येतेन
 प्रकृतमेवं तर्हि स्वयमंवाङ्मानां याजुर्वैदिकत्वादुपांशुत्व न गुणप्र-
 धानधर्मविरोधद्वारमिति शङ्कानिरासमुपसंहरति * प्रधानेति *
 शङ्कानिरासोपसंहारवत्सुचनार्थस्तुशब्दः परमतेन वर्णितमधिकरणं
 आधानसाम्नां यजुर्वेदविहितत्वेन वेदान्तरीयत्वाभावाद्दाहरणत्वा-
 योगेन तावद् दूषयति * य इति * सामवेदेनैतदक्रियते यद्वारव-
 तीयादीभिरिति भाष्ये वारवन्तीयादिसामरूपं यद्गानं पठ्यते त-
 त्सामवेद इति करोतेः पाठार्थत्वाद्धारवन्तीयादिभिरिति तृतीयाया-
 श्चेत्यभूतलक्षणाथत्वात्स्वरूपपाठमात्रं सामवैदिकमपेक्ष्योपचारा-
 त्सामवेदेन क्रियतइत्युपन्यासो न तु लिङ्गादिव्यापारत्मिकायां वि-
 धानक्रियायां कारकहेतुं सामवेदमभिप्रत्येति स्वमतनोदाहरणं स-
 मर्थयितुमाह * तत्रेति * पाठस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादक-
 त्वोपचारात्पक्षेत्तरुत्पादनवाचिकरात्यर्थत्वसम्भवसूचनायोत्पत्त्युत्तया
 ऽस्मिन् व्याख्याते पाठो विवक्षितः । एवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्ययोदा-
 रणसमर्थने सति पाठवेदधर्मो बलीयान् विधिवेदधर्मो वेति चिन्ता-
 पक्षेः गुणे स्वरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विराधे चिन्ताभावात्सौ-
 त्रौ गुणमुख्यशब्दौ नोपपद्येतामिति कृत्वा कस्यां चित्तसामवेदे
 शाखायामप्याधानसाम्नां विधिकल्पनेनोदाहरणं समर्थनीयमिति प-
 रमतेनाह * तस्मिन् * उपपत्त्युत्तयात्र शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन पाठस्योत्पाद-
 कत्वोपचारात् पाठो विवक्षितः । विनियोगोत्तया च विशिष्टो ऽसा-
 धारणो नियोग इतिव्युत्पत्त्या सर्वाङ्गप्रधानसाधारणप्रयोग-
 विधिव्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिप्राप्तात्मिकानकपदार्थावषयत्वेनासाधा-
 रणत्वाद्विवक्षितः । सामवेदशाखायामाधानविधौ सत्यध्येतृमदाभा-
 वाद्यजुर्वेदे पुनः श्रुत्यानर्थक्यापक्षे शाखान्तरीयविधिपक्षेदान्तरीया-
 णामप्येकार्थानां विधीनां विकल्पेन विधायकत्वाऽप्युपगमः विकल्पेन
 पूर्वपक्षकरणापक्षेत्तरनुदाहृतसामवैदिकविधिकल्पनायोगाच्चैतन्ममर्थ-
 नानुपपत्तेरुत्पत्तिर्विनियोगबलाबलस्यैव चिन्तनीयत्वादपठितानां म-
 न्त्राणामज्ञातस्वरूपत्वाद्विनियोगाशक्तः पाठस्य विनियोगं प्रत्युपका-
 रित्वात् पाठाख्यामुत्पत्तिं गुणशब्देन मुख्यशब्देन च पाठं प्रत्युपका-

यैस्त्वलक्षणात्प्राधान्यात्प्राथम्याद्वात्पञ्चविधि विवक्षित्वाधिकरणं व-
क्ष्यमाणाप्रकारेणारम्भर्णायमिति परमतनिगासपूर्वं स्वमतेनाधिकर-
णवर्णनं प्रतिजानीते *तदा त्विति * कीदृगारभ्यतइत्यपेक्षायां विष-
यसन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तात् सहेतुकान्सङ्गं पेणाह * यत्त्विति *
भाष्यमपि पाठवेदस्वरानुरोधेन वेदस्वरानुरोधेन वा
पाठवेदस्वरमिति जिज्ञासाया पाठवेदस्वरा बाधयितुं युक्तो वि-
धिवेदस्वराश्चानुग्रहीतुं युक्त इत्येतावद् गुणोक्त्या पाठवेदस्वरो मु-
ख्योक्त्या च विधिवेदस्वरा विवक्षित इत्येव व्याख्याय शेषं विधाना-
र्थत्वात्पाठस्य विधीयमानस्यैव च मन्त्रस्य स्वरापेक्षत्वाद्भिधानका-
लावगतस्यैव स्वरस्य यादृक्सामवेदाभ्यां विधीयते तदुच्चैः प्रयोज्यं
यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येव चादनार्थत्वावगते, यदृक्साम-
वेद्याः पठ्यन्ते तदुच्चैः यजुर्वेदे पठ्यन्ते तदुपांश्वित्येवं विधानाभावात्
पाठकरणेन विधीयव्यवस्थायुक्तः सम्पद्यतामित्येतदर्थमध्यता पा-
ठे प्रवर्तते तत्र चस्वरचादनार्थाज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधि-
वेदस्वरहानिर्भवति ततश्चादिताकरणात्फलमेव नावाप्तं भवति विधि-
वेदस्वरानुष्ठानाच्च पाठवेदस्वरहानौ तस्याचोदितत्वाच्च स्वार्थहानिः
गुणश्च सामगानं पाठात्मकं प्रधानमाधानम् आधानाङ्गत्वेन विधीय-
मानं तस्य च याजुर्वेदिकत्वादुपांशुता गुणः स सामवेदाख्यपाठवे-
दधर्ममुच्चैस्त्वं बाधनेत्येवं व्याख्येयम् । भाष्यानुसाराद्यतिक्रमशब्दं
बाधवाचिनं सन्देहात्तत्त्वार्थत्वाद्वा विरोधवाचिनमभिप्रेत्य निय-
ममात्रेण च पूर्वपक्षं कृत्वा स्वयं व्यभिचारवाची व्यतिक्रमशब्दो
नियमावकलपाभ्यां च पूर्वपक्ष इत्येतावनान्यथाधिकरणं वर्णयति *
अथ वेति * सामान्यतो वेदान्तरीयाङ्गमात्रविषयत्वादस्याधिकरण-
स्य कृत्वा चिन्तया ऽधानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमते-
नाधिकरणार्थं स्वरूपतो दूषयितुं स्मारयति * अथ वैवमिति *
स्वरूपताङ्गविधायिना वेदेनाङ्गस्य स्वरविधाबुपलक्षणं बलवत्प्रधान-
द्वाराङ्गविधायिना वेति चिन्तायां गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यनेनैव
न्यायेन प्रधानद्वाराङ्गविधायिनेति निर्णयात्प्रात्यात्मिकवेदधर्मबाधेन
प्रधानवेदधर्मः कार्य इत्याधिकरणार्थो व्यपदेशद्वारोक्तः । प्रधानद्वारा-
ङ्गे प्राप्तेन धर्मेण स्वरूपतः प्राप्तस्य धर्मस्य बाधपक्षे प्रकृतौ ज्यो-
तिष्टोमं वेदान्तरीयेषु स्तोत्रशस्त्रादिवृत्तेषु तद्ग्रहणाद्वा तच्छब्द-
परासृष्टप्रात्यात्मिकत्वेनैव सामान्याप्राप्तकर्तारं विकृतौ तत्सूत्रव्युत्पादि-
तबलीयस्त्वप्रात्यात्मिकत्वात्कप्रप्तकर्तारं बाधित्वा प्रधानवेदसमा-
ख्यानकर्तृप्राप्तः स्थितसिद्धान्तबाधप्रसङ्गात् नैव चिन्ता युक्तस्याह

* एतस्मिंस्त्विति * यथाचोदकप्रापिताङ्गप्राहित्वात्प्रयोगवचनञ्चो-
दकात् दुर्बलस्तथा प्रात्यात्मिकोपदेशरूपविधिप्रापिताङ्गप्राहीत्वात्त-
तो ऽपि दुर्बल इति सूचनार्थं चोदकबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थः सूत्रोप-
न्यासः । प्रात्यात्मिकाङ्गविधेरितिदेशस्य च प्रापकत्वेन बलीयस्त्वा-
त्प्रकृतौ विकृतौ चाङ्गवेदसमाख्यानकर्तृग्रहणे ऽनुस्वरस्याप्यङ्गवेद-
समाख्यातस्यैव ग्राह्यत्वापत्तेः प्रधानस्वरग्रहणं न युक्तमित्याह *
अथेति * करोते प्रयोगवार्त्तित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति
प्रयोगविधिविहितस्थापांशुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वेदिकप्रयोगविधिवि-
हितत्वेनोपांशुनैवाधानसाम्नां युक्तेति यत्प्रयोगवचनपरिगृ-
हीतत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिरि-
ति वार्त्तिकेनोक्त तन्निराससूचनायैवकारः । प्रधानप्रयोगविधिवि-
धेयत्वे ऽङ्गानामेकादशं वक्ष्यमाणा ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजतेत्यादेः केवलस्याङ्गवाचिशब्दरहितत्वेन साङ्गप्रधानप्रयोगविधा-
नाशक्तं करणविभक्तिर्निर्देशात्साङ्गत्वावगमं ऽप्यङ्गविशेषानवग-
तेः साङ्गत्वस्य वैकाङ्गसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्तेः सर्वाङ्गोपसंहाराना-
दरप्रसङ्गात् श्रुत्यादिस्मृत्याचारपर्यन्ताङ्गप्रापकसर्वप्रमाणसहितस्यैव
दर्शपूर्णमासादिवाक्यस्य साङ्गप्रधानप्रयोगविधायित्वाद्धांपस्य च
पदान्तरस्य पारार्थ्यादाख्यानं यो ऽपि मन्यते । वाक्यं प्राधान्ययो-
गेन वाक्यार्थं चापि भावनामित्याख्यानस्य वाक्यताद्बोधवत् प्राधा-
न्यमात्रेणोपपत्तेस्तादृशस्य चानास्नातत्वेनोद्वादेर्मन्त्रत्ववद्वेदत्वाभा-
वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति वाक्यार्थानुपपत्तयजुर्वेदेन य-
द्विधीयते तदुपांश्वित्येष एव वाक्यार्थो युक्त इत्याशयः । करोनेश्च
विधिवाचिनस्तद्विशेषप्रयोगविधिपरत्वे सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगे-
नाङ्गे स्वरूपतो धर्माप्राप्तेस्त्वस्य प्रधानद्वारप्राप्तं धर्मेण सह बलाब-
लचिन्ता न युज्येत उत्पत्तिविधिवाची करोतिः प्रयोगविधिवाची वे-
ति चिन्तायां तु गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यादिग्रन्थानुपपत्तिः तस्मा-
त्पाठार्थः करोतिर्विधानार्थो वेति सन्दिह्यात्पादनार्थत्वात्करोतेः पाठ-
स्य च शब्दभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादनत्वोपचारोपपत्तेर्विधाने ऽत्यन्ताप्र-
सिद्धवाचकशक्तिकल्पनायोगात्पाठार्थः करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा
पाठे वेदस्य करणत्वायोगादचेत्यादितृतीयाभङ्गापत्तेः करोतेस्तु ल-
क्षणया क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषापेक्षायां प्रयोगविधेः कल्पत्वेनैव-
द्विशेषव्यपदेशायोगस्योपपादितत्वात्कार्ये ज्ञाते ऽधिकारः स्यादि-
ति चाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविध्यधीनकार्यज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेना-
धिकारविधेः प्रयोगविधिपूर्वकत्वावसायात्सुतरां वेदविशेषव्यपदेशा

योगावगतेरुत्पत्तिविनियोगविध्योरन्यतरो विधिविशेषो विवक्षित इति अवगतेरुत्पत्तिविधौ करोतिसामञ्जस्यात् तस्यैव च प्राथम्यादुत्पत्तिविधानार्थः करोतिरिति सिद्धान्तयितव्यमिति सूचयन् किं करोतिः पाठार्थत्वात्पाठवेदधर्मकार्यो विधानार्थत्वाद्वा विधिवेदधर्म इत्यपैव व्याख्या शोभनेत्याह * अत इति * पाठाख्यामुत्पत्तिं करोतिवाच्यां पूर्वपक्षे अभिप्रेत्य सिद्धान्ते विधानं करोतिवाच्यमभिप्रेत्य किमुत्पत्तिवेदधर्म कार्यो विधिवेदधर्मो वेत्येष विचार इत्यर्थः। वाच्यलिङ्गानपेक्षताऽऽद्येनैवकारेण व्यावर्तिता । एवं च सामवेदपठितत्वादाधानसाम्नां युक्तादाहरणतेत्याह * तथा चेति * गुणानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादित्यादिभाष्यानुसारादङ्गप्रधानधर्मविशेषार्थतया गुणमुख्यव्यतिक्रमशब्दं कस्मान्न व्याख्यात इत्याशङ्काह * यदि त्वाति * अपौरुषेयसम्भवः सम्प्रधारणीय इति मृदुतयोक्तः ।

॥ ज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुति १० ॥

ज्योतिष्टोमस्यानेकवेदविहितत्वात् स्वरविकल्पो यजुर्वेदमात्रविहितत्वाद्दोषांशुनैवेति भाष्योक्ता चिन्ता वाचनिकस्वरान्तराचरुत्वेन ज्योतिष्टोमे नानावेदस्वरस्यानवकाशादयुक्तेत्याशङ्काग्निहोत्रं जुहोतीति यजुर्वेदे सर्वं वा अस्य बहिर्गम्यं सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यृग्वेदे च श्रुतस्याग्निहोत्रस्य भाष्योक्तोदाहरणानादरेणोदाहरणतामनन्तराधिकरणसिद्धान्तोपजीवनेन च सिद्धान्तकरणादनन्तरसङ्गतिं सूचयितुमाह * इदानीमिति * यानि नानावेदेषु श्रूयन्ते तानि केन वेदेन व्यपदेष्टव्यानीत्युदाहरणानादरः सूचितः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः पाठवेदधर्मत्वे ऽनेकवेदपठितस्यैकस्य मन्त्रस्यानेकव्यपदेशनिराकरणाशक्तेः सिद्धान्तायोगप्रसङ्गात् विधिवेदधर्मत्वे ऽनन्तराधिकरणेनोक्ते ऽनेकवेदश्रुते केन वेदेन विहितमिति व्यपदेष्टव्यमिति चिन्ता सिद्धान्तसम्भवाद्युक्तेत्यनन्तरसङ्गतिः सूचनायेदानीमित्युक्तं वाक्यीयविनियोगप्रकाराच्चिन्ताशेषत्वात्तुलक्षणप्रकरणसङ्गती पूर्वधिकरणवदस्यापि रूपे निर्गुणपुनः श्रवणस्यैकशास्त्राख्यस्यैव वेदान्तरस्यस्याप्यध्येतृभेदाभावेन भेदकत्वात्सन्देहायोगमाशङ्क्य सन्देहोपपादनार्थं द्वितीयश्रवणस्य गुणार्थतां भाष्योक्तां स्ववाक्यं गुणानुपादानात् वाक्यान्तरस्य च गुणस्य वाक्यान्तरेण विध्ययोगादयुक्तमाशङ्कासरूपत्वेनोत्पादकत्वायोगाङ्गेद-

कत्वानुपपत्तेरनुवादकत्वाभ्युपगमे चानर्थक्यापत्तेः प्रकरणेन स्तोत्र-
शास्त्राद्यङ्गान्वयार्थो वेदान्तरीयस्यो विधिरिति सूचनायाविच्छिन्ने
कथम्भावे यत्प्रधानस्य पठ्यते भनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्ग-
तेति प्रकरणस्य कथम्भावात्मकत्वाभ्युपगमात् प्रधानानीत्युक्तं व्यप-
देशोक्त्या सामवेदविहितत्वधर्मः कार्य इति फलतश्चिन्नाक्ता भाष्ये
चैकावधारणाभावरूपा निश्चयोक्त्या विकल्पेन पूर्वपक्षकरणादुत क-
दाचिद्विपरीतमिति कदाचित्पदाध्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्याक्त-
व्याख्येया इतरत्रेति भाष्य चिन्ताप्रयोजनात्तत्त्वार्थत्वेन व्याचष्टे * त-
र्ज्ञात * यस्मिन्वेदं स्वरूपेण विधीयन्ते तन व्यपदष्टव्यत्वात् तद्वेद-
धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरवञ्जित्यं सर्वेषु वेदेषूपपत्तिप्रती-
८२९।१ तेर्द्धर्मविकल्पाशयत्वेन तावत्पूर्वपक्षभाष्य परमतेन व्याचष्टे * कि-
मिति * शास्त्रान्तरवदध्यतृभेदाभावात् नित्यं सर्वेषु वेदेषु उत्प-
त्त्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषाभावे चान्यतरत्रोत्पत्त्यनिर्णयात् स्वमतेनात्प-
त्तिविकल्पार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * पूर्वपक्षनिरासार्थत्वमेव
प्राप्तइति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यथा शास्त्रान्तरं सर्वत्र
नित्यकर्मोत्पत्तेर्विरुद्धैकादशद्विंशकपालत्वादिधर्मविकल्पस्तथा वे-
दान्तरे ऽप्येतृभेदाभावो सर्वत्र नित्यकर्मोत्पत्त्ययोगात् स्वराख्यधर्म-
विकल्पो न युक्त इत्याद्यपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यहृष्टान्तः नित्यवदा-
म्नानाच्छास्त्रान्तरवत् वेदान्तरे ऽप्युत्पत्तिविधिविकल्पेन युक्त इति
द्वितीयपूर्वपक्षनिरास वैधर्म्यहृष्टान्तः । अतो ऽनेकवेदस्याविधायकम-
ध्यं नित्यमवैकः कश्चित् कर्मणा विधायको ऽन्यस्तु प्रकरणेन गुणा-
न्वयसिद्ध्यर्थमित्युत्तरार्द्धार्थः सूत्रव्याख्यार्थं भूयस्त्वनेत्यादिभाष्यं
विशेषानिर्धारणहेतूत्तत्त्वार्थत्वेनावधारणपूर्वं परमतेन तावद्व्याचष्टे *
सन्विति * एकैकस्याङ्गस्य करणनिराकाङ्गीकारणाशक्तरङ्गभूय-
स्त्वेनेति कर्त्तव्यतेत्याशयः । एकैकस्याङ्गस्येति कर्त्तव्यतात्वाभ्युपगमे
ये च भूयांसो गुणाः सा बह्वीति कर्त्तव्यता तस्माद् बह्वीति कर्त्तव्य-
तासाम्निध्याख्यकर्मानुग्रहार्थं कर्त्तव्यता चोदनालिङ्गवगतेर्भङ्गेति-
कर्त्तव्यतया लिङ्गभूतया कर्त्तव्यताचोदनानुमानं युक्तमित्येवं परम-
नेनैवान्यथा व्याचष्टे * यजुर्वेद इति * यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमोत्प-
त्तावपि करांतिवाच्यस्यानुष्ठानस्य वेदत्रयाधीनत्वादेकवदकार्यत्व-
व्यपदेशानुपपत्तेरेकवेदाधीनानुष्ठानस्यैव दधिहोमादीर्नानावेदस्वर-
विषयत्वान्नागमात् ज्योतिष्टोमादौ स्वराचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य वि-
हितानुष्ठानाशक्तेर्यजुर्वेदेन यस्मात् ज्योतिष्टोमो विधीयते तस्मा-

त्वेन क्रियत इत्युच्यत इति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणार्थत्वात् ज्यो-
तिष्टोमादरेकवदकार्यत्वव्यपदेशोपपत्त्युक्त्यर्थं यजुर्वेदेन हीति भा-
ष्यमनुष्ठेयत्वप्रमापकत्वाद्विधेरनुष्ठानहेतुहेतुत्वमुपपादयन् व्याचष्टे *
अतश्चति * यजुर्वेदेन ज्योतिष्टोमस्य कर्त्तव्यत्वप्रमा क्रियत इति कृत्वा-
यजुर्वेदेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमस्तेन क्रियत इति करोत्यर्थो भव-
तीत्यन्वयः । यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयते अवहितानुष्ठानाशक्तेभ्यानुष्ठे-
यताज्ञापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङादिव्यापारस्य वेदेन पुंसि प्रव-
र्त्तमाने द्वारतावसीयते तस्मात्तेन क्रियत इत्युच्यत इति मुख्यार्थतयै-
व करोति व्याख्यास्येतद्भाष्यमित्येवमन्यथा व्याचष्ट * अथ वेति *
कर्त्तव्यत्वकरणाख्येनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि यद्वेदान्नवति तद्वेदेन
क्रियत इत्येवं व्यपदिश्यत इत्यर्थः । परमतेन भूयस्त्वव्याख्यां दूषयि-
तुमुपशङ्कते * नत्विति * एकैकस्याङ्गस्येति कर्त्तव्यताभूयस्त्व लि-
ङ्गमित्यन्तावद्व्याख्यां प्रश्नपूर्वं दूषयति * कुत इति * इष्टान्तै-
तदेवोपपादयति * यादृशस्य हीति * दार्ष्टान्तिक योजयति * त-
थेति * व्याप्तिमात्रापेक्षत्वेन भूयस्त्वानपेक्षत्वाज्ज्ञायं भूयसी स्यात्
स्वधर्मत्वमित्यस्य विषय इत्याशयः । गुणभूयस्त्वैवेति कर्त्तव्यतेत्या-
द्यां व्याख्यां दूषयति * नैव हीति * प्रत्येकं करणोपकारिणामेवा-
ङ्गानामुपादेयत्वात् संहतानां प्रयोगो न तु संहतानामुपकारित्या-
शयः । एकैकस्याङ्गस्येति कर्त्तव्यतात्वे ऽपि वेदान्तरस्य प्रधानानुवाङ्-
स्यानुसन्धानहेतुशापावकत्वात् बहुङ्गविधौ च हेतुशब्दत्वापत्तवेदा-
न्तरस्य प्रधानानुवादे घालपाया एव विधेयत्वस्योचितत्वात् भूगस्त्वा-
याः प्रधानविधिलिङ्गतेत्याशङ्कते * तत्रेति * एकाङ्गविधये गुणार्थेन
प्रधानविधिना अनुसन्धीयमानस्य बुद्धिविच्छेदकाभावेनाङ्गान्तरवि-
धये पुनरनुसन्धानानपेक्षत्वात् बहुङ्गविधाने ऽपि हेतुशाधिक्यं ना-
स्तीत्याशयेन परिहरति * उच्यत इति * वेदान्तरस्य प्रधानस्य
वेदान्तरीयाङ्गापेक्षायां वेदान्तरीयाङ्गान्वयसिद्ध्यर्थं वेदान्तरीयप्रधा-
नविध्यधीनत्वाभ्युपगमात् स्वतो वेदान्तरीयाङ्गानपेक्षत्वावगतेरनपे-
क्षितार्थविधेश्च हेतुशब्दत्वापत्तर्भूयस्त्वस्य प्रधानविधिलिङ्गत्वं श-
ङ्कते * नतानि * प्रधानस्य प्रत्येकमङ्गापेक्षायामङ्गाधिक्ये हेतुशक्ति-
क्यापत्तिस्तस्य तु युगपत्सर्वाङ्गापेक्षाभ्युपगमाद्यावदङ्गवाक्यं सक-
दपेक्षोत्पत्तेरङ्गवाक्यबहुत्वादेवाकलेरोन बहुविधिः सेत्स्यतीत्याशयेन
परिहरति * नैतदिति * परव्याख्यादूषणोपसंहारपूर्वं स्वमतेन
कर्मनिष्पत्त्युपयोगिद्वयदेवतारूपाङ्गसाकल्यार्थतया भूयस्त्वं व्या-
ख्यातुं प्रतिजानाति * तस्मादिति * व्याचष्टे * इहेति * एतदे- ८३०१९

च तत्र हि द्रव्यदेवतारहिते कर्ममात्रं प्रस्तुतस्तोत्रशस्त्रयाज्यानुष्वा-
क्यादिमात्रं विधीयतइति शाखान्तराधिकरणवार्त्तिकेन द्रढयति *
तथा चेति * यजुर्वेदे तु समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्या-
म्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पत्तिशक्तेस्तोत्रादिनिरपेक्षाक्रि-
याविधानं शक्यमित्याह * यजुर्वेदे त्विति * स्तोत्राद्याङ्गग्रहण त-
द्धानर्थकं स्यात् इत्याशङ्काह * वचनेति * व्याख्याते ऽर्थे सूत्रं
योजयति * अत इति * त्विष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमाभ्यानामुभयोक्तिर-
नुक्तेत्याशङ्काह * ऋक्सामेति *

॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

भृत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञात-
त्वात् । भृत्यादिप्रत्ययस्य विनियोगकारणत्वमनुक्ता प्रकरणादेर्विनि-
योगकारणत्वाक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तानीति वृत्तसङ्कीर्तन-
भाष्यं तेषामर्थेन सम्बन्ध इत्यादिना कथं च विनियुज्यतइति प्र-
तिज्ञाचिन्तनन भृत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमा-
शङ्क्य वृत्तविनियोगप्रकारचिन्तानुकीर्तनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *
एवं तावदिति * तद्भूतानां क्रियार्थेन समाप्ताय इत्यत्र यैरर्थै-
र्येषाशब्दानामौत्पत्तिकः सम्बन्धः तेष्वर्थेषु वर्तमानानां शब्दानां
सर्वकारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणत्वात्तया प्रत्येकश्रुतिरूपाणां
पदकारकविभक्त्याख्यानां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयरूपे क्रिया-
न्वितकारकरूपे चार्थे व्यापाराभिधानात् लिङ्गस्य विनियोगकार-
णत्वे सिद्धे ऽपि यदि कश्चिच्छब्दस्य तात्पर्यानवधारणात् चिह्ना-
नानुत्पादकत्वे प्रामाण्यायागाद्वेदस्य च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वेन
प्रमाणान्तरतोऽर्थेतात्पर्यावधारणायोगाद्वेदान्तर्गतस्य भृत्यादेर्वि-
नियोगकारणत्वायोगं शङ्केत तद्भ्रमापनुत्तये ऽध्ययनविधानार्थे
विनियोगात्तात्पर्यावधारणे विनियुक्तशब्देनोक्ते पुरुषार्थानुबन्धिन्धर्थे
विधिना विनियोगाच्छ्रुत्याद्यर्थस्याङ्गत्वाख्यपुरुषार्थानुबन्धित्वे प्रधानो-
क्तोक्ते भृत्याद्यनपक्षस्य विधेः समीहितविशेषे विनियोजकत्वा-
योगात् भृत्यादेर्ज्ञापकत्वेन ज्ञेये लिङ्गाद्विनियोगोपपत्तिसूचनार्था
ज्ञेयोक्तिः पुरुषार्थानुबन्धिन्धङ्गान्वयरूपे ज्ञेये ऽध्ययनविधिना भू-
त्यादीनां विनियोगात्तात्पर्यावधारणे यस्य भृत्यादेर्यस्मिन्नर्थे विशे-
षतात्पर्यं तस्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वसिद्धेस्तेषामर्थधिकरणा-
दिभिः विनियोगविशेषचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य भृत्यादिभिर्यस्य य-

दङ्गत्वं ज्ञापयितुं शक्यते तस्य तदङ्गत्वं ज्ञापयेदिति सङ्कीर्णाना-
 त्पर्यावधारणात् सङ्कीर्णविनियोजकत्वसिद्धावपि विनियोगविशे-
 षचिन्तार्थवत्त्वसूचनार्थं सङ्कीर्णरूपेण विनियुक्तानि सन्ति विशेष-
 रूपेणाख्यातानीत्युक्तम् । विनियुक्तानीति पाठ तु प्राधान्येनैतद्-
 ध्यायक्षेत्रे ऽङ्गत्वरूपे ऽर्थे तदभूताधिकरणप्रथमान्त्यन्यायाभ्यां सङ्की-
 र्णानि सन्ति तेषामर्थाधिकरणादिभिर्विषयकानि कृत्वा वर्णितानी-
 त्यर्थः । अनेन चैतद्भाष्यस्या विनियोगाक्तिर्विशिष्टावृत्तिर्विनियोगाव-
 शेषार्थत्वेन व्याख्याता । एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति प्र-
 हाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे ऽवघातादीनां श्रुतिसंयोगाद्व्यवस्थाभ्युपगमे
 सम्मागांधापि एकवचनश्रुतिसंयोगादेकस्मिन्नेव प्रहादौ व्यवतिष्ठे-
 तेत्यभिधानादवघातादिविनियोगविशेषकारणत्वेन श्रुतेरर्थाभिधान-
 सामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यादित्यत्र सामर्थ्यशब्दान्मन्त्रविनया-
 गविशेषकारणात्वेन लिङ्गस्य सूत्रित्वं ऽपि वाक्यस्य कर्त्तृत्वविशे-
 षकारणत्वेनासूत्रितत्वाद्विनियोगकारणानीति बहुवचनायोगमाश-
 ङ्क्य परमतन साक्षाद्वाक्यस्य विनियोगविशेषकारणत्वं केन चि-
 त्सूत्रेणानुक्तं ऽपि श्रुत्यन्तर्गत्वात् लिङ्गान्तर्गत्या च वाक्यस्य विनि-
 योगविशेषकारणत्वसिद्धेर्बहुवचनमुपपादयितुमाह*तत्रेति* विनियु-
 क्यते ऽनयेति विनियोगशब्दस्य विनियोजकवाचित्वाद्विनियोजका-
 त्मिकायाः श्रुतेः सामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्यान्तर्गन्तवाक्यमिति कृत्वा
 वाक्यशब्दाख्येन ग्रहणन साक्षान्न सूत्रितमित्युक्तं ऽन्तर्गत्युपपादनार्थं
 यथाशुद्धावघातादिविध्ययोगेन केवलपदप्रयोगाच्च ग्रीह्यादिश्रवणं स-
 त्यश्रुतावहेतुत्वादिकल्पनानुपपत्तेरवहत्यादिसमर्पकब्रीह्यादिपदान्त-
 रसन्निध्यपेक्षत्वात् विध्यात्मिकायाः श्रुतर्वाक्यान्तर्गततया विनियोग-
 स्यापि प्रतियोग्यनपेक्षस्यायोगात् केवलपदप्रयोगाभावाच्च श्रुते च प्र-
 तियोगिनि सत्यश्रुतप्रतियोगिकल्पनानुपपत्तेः प्रतियोगिनि समर्पकप-
 दान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात् विनियोजकात्मिकाया अपि श्रुतेर्वाक्यमन्त-
 र्गतं लिङ्गविनियोज्यस्य कर्मसमवेतार्थस्य निर्वपामीत्यादिपदस्य के-
 वलस्य प्रयोगाभावेनासमवेतार्थसवित्रादिपदान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात्
 वाक्यस्यैव लिङ्गं विनियोज्यत्वावगतेर्विनियोगविषयत्वस्यैव च सा-
 मर्थ्यस्य लिङ्गत्वात् लिङ्गस्यापि अन्तर्गतं वाक्यमित्युक्तम् । अन्यत्रा-
 न्तर्गत्वे बहुवचनायोगोपपत्तेः श्रौतसामान्यविनियोगापेक्षितविशेष-
 विनियोगहेतुत्वमात्रेण वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतिः सामान्यविशेषरूपवि-
 षयभेदात् श्रुतिवाक्ययोर्भेदो ऽस्त्येव लैङ्गिकपदविनियोगापेक्षि-
 तवाक्यविनियोगहेतुत्वमात्रेण च लिङ्गान्तर्गतिः पदवाक्यरूपवि-

व्यभेदात् लिङ्गवाक्ययोर्विषयभेदो ऽस्त्येवेति प्रायशब्देनोक्तम् ।
 श्रुतेः सामान्यमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वाव-
 गतेर्लिङ्गस्य च पदमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्त-
 त्वावगतवाक्यस्य विशपणविशेष्यभावमात्रे व्यापाराच्छ्रुतिलि-
 ङ्गाभ्यां विनियोगे वाक्यस्य विनियोगकारणत्वाभावेनैव बहुवच-
 नसमर्थनानुपपत्तरपरताषात्स्वमतेन वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगते
 ग्रहणाभावऽपि प्रायशब्दनापक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वस्य विनियो-
 गकारणत्वाभिधानात् वाक्यमपि साक्षाद्विनियोगविशेषकारणत्वन
 सूचनमित्येवं बहुवचनं समर्थयितुमाह * अथ वेति * विशेष-
 विहितस्यापि अरुणयेति वाक्योदाहरणं न युज्येतेत्याह * अथ
 त्विति * सामान्यमात्रविनियोगेन श्रुतिपर्यवसानाभ्युपगमे त्वे-
 न्द्रुदाहरणे श्रुतिलिङ्गविनिरोधो बलाबलाधिकरणवक्ष्यमाणो न यु-
 ज्येतेत्याह * अथेति * कथं तर्ह्यरुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणतेत्याह
 ८३१। कुहाह * तस्मादिति * उदाहरणद्वये ऽपि विशेषविनियोगव्यापृतश्रु-
 त्यपेक्षितविशेषणविशेष्यभावसमर्पणेन वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतदेश-
 यितुं शक्यत्वात् विनियोजकत्वस्य तूभयत्रापि अभावात् उभयस्य
 साक्षाद्विनियोगविवक्षया श्रुत्युदाहरणत्वे विनियोगोपपत्तिविशेष-
 णविशेष्यभावविवक्षया च वाक्योदाहरणत्वे सम्भवत्यपि गुणस्य
 क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना श्रुत्यवगतक्रियाङ्गत्वानिर्वाहात् श्रुतश्च
 द्रव्यान्वये व्यापाराभावात् वाक्यगम्यस्यारूपयस्यैकहायनीद्वारता-
 र्थकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्मान्नियमः स्यादित्यशोक्तंति सूचनाया-
 रुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणतेत्याशयः । श्रुत्यादिष्वयवत् प्रकरणा-
 दिप्रत्ये ऽपि कथं च विनियुज्यतइत्यंशः कस्मान्न चिन्त्यतइत्याश-
 कुहाह * इदानीमिति * व्रीहीनित्यादिपरमापूर्वसाधने ऽवघातादि-
 विनियुक्ते ऽवान्तरापूर्वसाधने वेत्यादिश्रौतविनियोगविशेषचिन्तायां
 गौणे मुख्ये च लिङ्गं मन्त्रं विनियुङ्के मुख्य-एवेति । लैङ्गिकविनियो-
 गविशेषचिन्तायां वाक्यमुपक्रमानपक्षमुच्चैस्त्वादीनि विनियुक्ते
 तदपेक्षं वेति वाक्यीयविनियोगविशेषचिन्तायाः श्रुत्यादिबलाबल-
 चिन्तानपेक्षत्वात् पृथक्करणं युक्तं पूर्वप्रमाणविनियुक्ताङ्गव्यतिरि-
 कानां प्रकरणादिविनियोजकं सर्वेषामेव वेत्येवं प्रकाराया विनि-
 योगविशेषचिन्तायास्तु श्रुत्यादिबलाबलचिन्तान्तर्गतत्वाद्वाङ्मया-
 च विनियोगविशेषचिन्तायाः प्रकरणादिष्वयोगान्न तेषु विनियोग-
 विशेषचिन्ता कार्येत्याशयः । अधिकारलक्षणस्य प्रकरणस्यानन्तर्य-

लक्षणस्य क्रमस्य रुद्धिशब्दलक्षणायाश्च समाख्यायाः सिद्धान्तेऽपि विनियोजकत्वानभ्युपगमादितिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणायां समाख्यायाश्च पूर्वपक्षे सद्भावस्याप्यनभ्युपगमाद्विनियोगकारणात्त्वचिन्ता न युक्त्याशङ्केतिकर्तव्यतार्थत्वाद्देशसामान्यात्तदर्थत्वादिति सूत्रावयवैः स्वरूपेणासयुक्तं प्रकरणाच्छेष इति प्रधानभूताध्यायार्थवाचितया सर्वत्रानुवर्तमानशेषशब्दानुषङ्गात् पञ्चम्या च ज्ञापकहेतुत्वोक्तेः क्रमश्चेति चकारेण पञ्चम्यर्थानुकर्षणादाव्याचैवमित्येवं शब्देन च तदतिदेशाद्विनियोगसामर्थ्येन दर्शयतीत्युक्तम् । सद्भावेनेतिवाच्ये यत्किञ्चिद्रूपप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्धत्वात् स्वाभिमतरूपप्रकरणादिसद्भावस्य साध्यत्वसूचनार्थं स्वरूपोक्तिः । वैदिके चार्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात् । शब्दस्य च साक्षरश्रवणाक्षरसामर्थ्याकाङ्क्षितयोग्यार्थपदसंश्लिष्यतिरिक्तविनियोगकारणभूतप्रकाराभावात् । श्रुत्यादीनि ग्रीण्येव तादर्थ्यबोधाख्ये विनियोगे कारणानीत्याशये किमेतावन्त्येवेति पृथगोक्तं पञ्चेत्युक्ता तण्डुलानानय काष्ठान्याहरोदकं स्यादयादि चोपनयेत्युक्ते लोके तण्डुलोपनयनादीनां पाकाङ्गत्वप्रतीतेः पदसन्निधिवद्वाक्यसन्निधावपीतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेभ्यः शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्ते च शुक्लवस्त्रादीनां यथाक्रमं देवदत्ताद्यङ्गत्वप्रतीतेः सादेश्यनिमित्तस्य सन्निधिर्विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तीयः पाक इत्युक्ते देवदत्तस्य पाकाङ्गत्वप्रतीतेर्यौगिकशब्दस्य विनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दे व्यवहारे वा शाब्दस्यार्थस्यान्वयायोगादितिकर्तव्यताकाङ्क्षासादेश्ययौगिकत्वानामपि विनियोगकारणभूतशब्दप्रकारवाचित्वावगतेस्तान्यपि विनियोगकारणानीत्याशयेन नेतिभाष्येण निरस्य भावनायाः सन्निपत्योपकारीतिकर्तव्यतान्वयमात्रेणेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरारादुपकारीतिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात् सन्निपत्योपकारिण्याश्चोतिकर्तव्यतायाः श्रुत्यादिगम्यत्वेन प्रकरणगम्यत्वाभावात् नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणमस्तीत्याशयेन प्रकरणमात्रविषयं प्रश्नान्तरकिमपरमिति भाष्येण कृत्वाधिकरणरक्षणार्थं पूर्वपक्षे कार्ये प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य विपर्ययवत् सन्देहाज्ञानयोरपि सिद्धान्तप्रतिकूलत्वात्पूर्वपक्षत्वसम्भवसूचनार्थं त्रैविध्यप्रासिद्धेन प्रश्नेन पूर्वः पक्षः कृत इति प्रश्नेनैवेति भाष्येणाक्तं तत्सर्वं तात्पर्येण व्याचष्टे * तत्रेति * अयमपि क्रमेणोपपादयति * यावज्जीति * सूत्राधीनज्ञान-

स्य पुंस्मः कथनात् प्राक् सन्देहाज्ञाने सम्भवत इत्याशयः । नदीत्वप-
 वेतत्वफलत्वरूपेणानिश्चितेषु प्रश्नस्य लोक द्वैविध्यप्रसिद्धिदर्शनार्थं
 भवन्ति चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं पूर्वपक्षमुपसंहरति * त-
 स्मादिति * अस्य पूर्वपक्षस्याधिकरणत्रयसाधारण्यसूचनार्थ्या-
 दिशब्दः तदित्यादिमिद्धान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति *
 करणत्वस्यातिशयितमाधकत्वरूपसाधकनमत्वलक्षणत्वादतिशयस्य
 चापेक्षितत्वादपकृष्टमाधकत्वरूपामितिकर्तव्यतां विना करणत्वा-
 नुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणश्च प्राक्षेपमन्त्रादेर्यागानिष्पादकभाष-
 नाकरणीभूतद्रव्यदेवतादीनि कर्तव्यतात्वेन फलभावनाकरणीभूत-
 यागादीतिकर्तव्यतात्वाभावावश्यम्भाविन्यारादुपकारीतिकर्तव्यता-
 काङ्क्षेति सूचनार्थः करणवाची प्रधानशब्दः । सन्निपत्योपकारी-
 तिकर्तव्यतान्वयमात्रेणाकाङ्क्षानिवृत्त्यभावः कथम्भावाविच्छेदात्कथो-
 क्तः । असंयुक्तोक्तिव्याख्यानायानिर्वातेत्युक्तम् * प्रकरणेना-
 ङ्गनेति वदता * शेषः परार्थत्वादिति सूत्रस्थशेषशब्दानुपपन्नः सूचि-
 तः । सिद्धान्तोपपादनार्थं यदीतिकर्तव्यताकाङ्क्षिण इत्यादिभाष्यं
 व्याचष्टे * दर्शेति * दर्शपूर्णमासयोरुपकाराख्यानुग्रहापेक्षायां प्र-
 याजादीनां च साध्यपेक्षायां सत्यामपि यथाविकृतेरुपकाराकाङ्क्षायां
 विकृतौ चानिदिष्टानां प्रयाजादीनां साध्याकाङ्क्षायाः प्राकृतप्रमाण-
 सिद्धेनोपकारेण निवृत्तेर्न विकृतौ प्रकरणं प्रवर्तते । तथा यदि द-
 र्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां साध्य उपका-
 रोऽन्यतः सिद्धः केन चित्प्रमाणेनोपलभ्येत ततो द-
 र्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्तते न त्वेतदस्ती-
 तिसूचनार्थं * तथेत्युक्तम् * वायव्य श्वेतमालभेतेत्यस्य च प्र-
 कृतिलिङ्गभूतेनालभतिना दैक्षोपकारस्य स्वपदे मासमग्निहोत्रं जु-
 होतीत्यत्र अग्निहोत्रोक्त्या नारभ्याग्निहोत्रधर्मातिदेशात्तद्वत्स्योपका-
 रस्य स्ववाक्ये दैक्षप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनादैक्षे
 पूर्णमासधर्मातिदेशावगतेः स्वतोपकारस्य स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाण-
 सिद्धस्योपलम्भात्तत्तद्वैषम्यसूचनार्थं * स्वेत्युक्तम् * एवं
 सत्यपि यदि प्रकरणालोचनादर्शपूर्णमासयोः का चित्प्रवृत्तिरव-
 गम्येत ततस्तद्वत्प्रमाणसिद्धेनोपकारेण नैराङ्काक्ष्यं स्यान्न त्वेतदस्ती-
 ति सूचनार्था प्रकरणान्तरोक्तिः । शब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपञ्चका-
 न्तर्गतत्वात्तन्निरासेनैव निरासेऽपि लौकिकवैदिकशब्दभेदविवक्षया
 भेदेनोक्तिः । दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां च साध्यभूत
 उपकारोऽन्यतः सिद्धो न केन चिन्नैकिकेन वैदिकेन वा प्रमा-

हेतोपलभ्यतइत्युक्ते ऽर्थात् प्रोक्षणावघातादिजन्येन सान्निपाति-
केनैवोपकारणोपकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्दर्शपूर्णमासयोर्नारादुपकाराकाङ्क्षे-
त्याशङ्क्य * अवश्यश्चेत्युक्तम् * यदि त्वित्यनेनाभावशङ्कायां प्रक-
रणाख्यारादुपकारप्रमाणसद्भावाच्चिरस्तायां सन्निधिमात्रादन्वयानु-
पपत्तेः प्रकरणे पदसन्निध्यभावाद्वाक्यसन्निधेश्च विप्रकृष्टत्वेनान्वय-
हेतुत्वाद्योगान्न प्रकरणं प्रमाणमित्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * वि- ८३१६
श्वजिद्वत्फलाध्याहारणं दर्शपूर्णमासफलानुपङ्गेण वा साक्षात्पुरु-
षार्थभूतं स्वर्गाद्येव प्रयाजादीनां साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यतइत्या-
शङ्क्य यच्चान्यत्स्वर्गादिसाध्यं कल्प्येत तस्येज्याधिकरणन्यायाद्-
दर्शपूर्णमासनामविशेषितयज्युक्तेनाग्नेयादिपदकेण सह सम्बन्ध-
निराकाङ्क्षिभूतस्य न प्रयाजादीं सम्बन्धाकाङ्क्षास्तीत्युक्त्वा दर्श-
पूर्णमासयोः प्रयाजादीनां च परस्परमुपकार्योपकारित्वनियमसि-
द्धिरन्यान्याकाङ्क्षाधीनाङ्गाङ्गिसिद्ध्यर्थमुपसहता । प्रयाजादेश्च स्व-
र्गार्थत्वशङ्कानिरासेन तानि तत्रैवेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य प्रयाजादी-
नि दर्शपूर्णमासयोरेव विनियुज्यन्ते न स्वर्गे तथाग्निहोत्रे ज्योतिष्टो-
मे वा यद्वं विधं पदार्थजाते तदप्यग्निहोत्रएव ज्योतिष्टोमएव वि-
नियुज्यते न स्वर्गइति व्याख्या सूचिता फलकल्पनानुपङ्गाभ्यां चेह
पूर्वपक्षश्चतुर्थोपात्तये फलवाक्यस्येन यजिन्ना प्रयाजादीनामपि ग्र-
हणादित्यपौनरुक्त्य स्पष्टम् । इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षिप्रधानसन्निधौ
पठितानां प्रोक्षणप्रयाजादीनां बहूनामुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते
विनियुज्यतइति प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनोदाहरणप्रश्नावचनर्थ-
कावाशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रोक्षणादीनां क्रियाङ्गभूतद्रव्या-
द्यन्वयेन नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन क्रियायां विनि-
योगानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगात्क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यङ्गत्वद्वारा तु तेषां
क्रियाङ्गत्वाभ्युपगमे ऽधिकारलक्षणाप्रकरणानुगृहीतेन श्रुत्यादिनैव
तत्सिद्धं कथम्भावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगायोगात्तैरेव च क्रि-
याया इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेरारादुपकारिणां प्रयाजादी-
नां विनियोगायोगात्प्रयोजनानुपपत्तेः प्रयोजनोदाहरणे पृष्ट्वा स-
न्निपत्योपकारिणामुदाहरणत्वायोगे ऽपि आरादुपकारिणामुदाहर-
णत्वं तद्विनिर्जमं च प्रयोजनमिति भाष्यव्याख्यासूचनायासंयु-
क्तोक्तेः सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं
परमतेन तावत्सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च प्रकरणावि-
नेयोज्यतामभिप्रेत्यासंयुक्तोक्तेः । प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * असंयु-
क्तेति * द्वित्वबहुत्वयुक्तस्य प्रतिपद्विधानस्य श्रुत्या द्विवहुयजमा-

नक्तत्वन्तरसंयुक्तस्य पूषणो ऽहं देवयज्यया पशुभिर्जनीषीयेत्याद्यनु-
 न्वयेषु च पूषादिशब्दानां लिङ्गात् तच्छेषाणां चाहमित्यादीनां र-
 क्येन पूषादिदेवत्येष्टिपशुसंयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकरण-
 भ्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युत्तरार्थः । प्रोक्षणादीनां श्रुत्यादिभि-
 र्ब्रीह्यादिसंयुक्तानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यामविनियोगा-
 पक्षविशेषणमध्याहरति * प्रकरणेति * पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थ-
 प्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारस्य स्यान्न ते सदनमित्यादेः सुमन-
 स्यमान इत्यन्तस्य वाक्यविनियोगोक्तेरेकवाक्यत्वापगमने साम-
 र्थ्यनिमित्तविनियोगाङ्गत्वस्य स्योनं न इत्यस्य पूर्वेण सहैकवाक्य-
 तामभ्युपेत्योपसरणे समर्थतयादिभाष्यालोचनया प्रतीतेः प्रतिनि-
 यतावेनौ श्रुतिनाक्यसम्बन्धावेकः शेषशेषिरूपेभ्यो विशेषणविशे-
 ष्यात्मकइत्यादिवार्तिके वाक्यस्य विनियोजकताया निषेत्स्यमा-
 नत्वात्तत्सामान्यनारुणावाक्ये ऽपि वाक्यस्याविनियोजकत्वावगतेरा-
 रुण्यस्य वाक्येन क्रयसम्बन्धायुक्तत्वादेतत्प्रयोजनानुपपत्तेः स्वम-
 तेनासंयुक्तस्य ग्रहणस्य सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्ति-
 प्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * तत्त्वति * श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव
 परदोषवत्यात् पूर्वसंयुक्तपदार्थे परस्याविनियोगसामर्थ्यात्सामर्थ्या-
 लोचनयैव श्रुत्यादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्तेः सिद्धत्वा-
 दसंयुक्तमिति यत्सूत्रं तच्छब्दादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोग-
 निवृत्त्यर्थं न भवति । किं तु संयुक्तशब्देन सन्निपत्त्योपकारित्वाभि-
 धानात् । सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्सादेश्चयौगिकत्वयोश्च
 विनियोगहेतुभूतशब्दप्रकारत्वाभावात् । न क्रमसमाख्ये विनियोग-
 कारणे इत्याशयनाथेत्याद्ये ऽधिकरणद्वयस्य विकृतीनां प्राक्प्राकृता-
 ङ्गान्वये ऽप्यज्ञातोपायपरिमाणत्वाद्भुतफलत्वेनाङ्गत्वयोग्येषु कर्मसु
 सन्निहितेषु सत्सङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्यसिद्धैर्वैकृतकर्मसन्निधानस्य प्रक-
 रणत्वादुपांशुयाजस्य विप्रतिपन्नजातिशत्रुमत्कर्तृकैन्द्राग्नकर्मद्वयस्य
 वा ब्राह्मणपाठादनुमन्त्रणमन्त्रस्य याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य वा
 मन्त्रसहितायां पाठादेकप्रदेशवाक्यपाठसादेश्याभावेन तद्धेतुकबुद्धि-
 विपरिवृत्त्याख्यसन्निध्ययोगादैक्षस्य च स एष औपवसथ्ये ऽहनि द्वि-

दैवत्यः पशुरालभ्यतइति श्रुत्यौपवसथाख्ये ज्योतिषामप्रदेशे
 ऽनुष्ठानोक्तावप्युपाकरणादीनां दैक्षाङ्गत्वावगमात्प्रागौपवसथ्ये ऽनु-
 ष्ठानावगन्तरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यानुष्ठानसादेश्याभावेन तद्धेतुकस्यापि
 सन्निधेरयोगान्न फलवत्सन्निधिलक्षणाः क्रमो ऽस्ति निर्वापादीनां
 च समाख्यां विनाध्वर्यादिसम्बन्धानवगतेराध्वर्यवादिसमाख्या औ-
 गिकशब्दलक्षणा नास्तीत्याशयेन * किं चेति * द्वितीये च प्रश्न-
 भाष्ये एकहेलया व्याचष्ट * पूर्ववद्वेति * किमुक्तंभयो ऽन्यदपि-
 प्रमाणमस्तीति किञ्चेति भाष्यार्थः । क्लृप्तोपाकारत्वेन प्राकृतानाम-
 ङ्गानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य दशमे गृहमेधीयाधिकरणे व-
 द्यमाणत्वाभिप्रेत्याकाङ्क्षाया सांग्रहण्यादिकाया विकृतेः सन्निध्या-
 म्नातानाम् अश्रुतफलानामामनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलवत् क-
 र्मोपाकाराख्यसाध्यसम्भवे कल्पनागौदवापादकस्वर्गफलत्वकल्पना-
 योगात् विकृतिफलानुपङ्गस्य फलसम्बन्धोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं
 स्यादिति चतुर्थोधिकरणे परिधिमन्त्राद्यसम्बद्धपदव्यवायेन निरा-
 करिष्यमाणत्वात् सन्निहितविकृत्यङ्गतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकाङ्क्ष-
 स्योपाध्यायस्य शिष्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनवत्सन्निध्याम्नातधर्मा-
 काङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापने ऽपि स्वतो नैराकाङ्क्षानुभयाकाङ्क्षालक्षणाप्रक-
 रणत्वानुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधिः क्रम एव भिन्नग्रन्थाज्ञातानामपि च
 कर्ममन्त्राणामुपाकारोपाकार्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणाधीतैः कर्मभिर्मन्त्रम-
 हिताधीतेषु मन्त्रेषु उपकारत्वेन मन्त्रैश्च कर्मसूपकार्यत्वेनालोच्य-
 मानेष्वदित आरभ्यालोचनादाद्यग्रन्थप्रदेशाधीतयोः कर्ममन्त्रयो-
 रन्यान्यं द्वितीयप्रदेशाधीतयोश्चान्यान्यमित्येवं क्रमेण बुद्धौ विप-
 रितवृत्तेः सर्वस्वसंवेद्यत्वेनापह्नवायोगात् पाठभादेश्यहेतुको दैक्षाङ्ग-
 त्वानवगमे ऽपि चोपाकरणादीनां पाठक्रमेणौपवसत्स्याख्ये दैक्षप्रदेशे
 ऽनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुको ऽपि फलवत्सन्निध्याख्यः
 क्रमोऽस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येतावतोऽन्का चकारेण पूर्वसूत्रस्थ-
 प्रकरणादिति पञ्चम्युक्त्येषहेतुत्वानुर्कर्मणात्सो ऽपि येषहेतुरिति एवं
 सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * तत्रेति * क्रमो ऽपि विनि-
 योगकारणमित्येतावताद्ये प्रश्ने निरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थं वैकृतक-
 र्मसन्निधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितम् । दक्षिमन्त्रैर्ब्राह्मणा-
 ज्यानुवाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्वाभिमतकर्मविशेषसन्निधि-
 पाठाभावं ऽप्येकदेशत्वाख्येन देशसामान्येन बुद्धिपरिवृत्त्याख्यस-
 न्निधिरूपः क्रमः प्रतीयतइत्युक्ते देशसामान्यव्याख्यार्थं द्वैविध्योक्तिः
 देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्ये सति कस्मात्पाठसादेश्यमात्रे भा-

यकृतोक्तमित्याशङ्क्य दैक्षस्य श्रुत्योपाकरणादीनां चौपवसथ्याहानु-
 ष्टेवाग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालपाठेन पाठक्रमादौपवसथ्ये ऽह्न्यनुष्ठे-
 यत्वावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यस्यानुष्ठानसादेश्यस्य स्पष्टत्वात् सुप्र-
 तिपादं सन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादेश्यस्यास्पष्टत्वेन सन्निधिहेतुत्व-
 स्य दुःप्रतिपादश्च प्रतिपादनायेति परिहारं सूचयन्पाठसादेश्योपपा-
 दनपूर्वं सन्निधिहेतुत्वमेव तावदुपपादयति * घनापीति * अपिपब्द प्र-
 कारान्तरवाची पाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य विनियोगहेतुतामुपपा-
 दयति * चेन्नानि * ऐन्द्राग्नयायाज्यानुवाक्यायुगलयारैन्द्राग्नाभ्यां
 प्रधानाभ्याम् देवताप्रकाशकत्वाल्लिङ्गस्य च सामान्यस्य सम्बन्धि-
 विना विनियोजकत्वायोगात् काम्ययाज्याकाण्डसमाख्यया च कर्म-
 विशेषान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमेण विनियोगे ऽप्य-
 नुमन्त्रणस्य प्रधानेनानाकाङ्क्षितत्वाक्रमेण विनियोगो न युक्त इत्याश-
 ङ्क्य प्रधानस्यानुमन्त्रणानाङ्गत्वे ऽप्यनुमन्त्रणाकाङ्क्षया ऽकाङ्क्षामु-
 त्पाद्य विनियोगो भविष्यतीति परिहारं सूचयन्ननुमन्त्रणविनियो-
 ८३३ गे क्रमस्य हेतुतामुपपादयति * तथेति * आद्या-
 नुमन्त्रणस्याद्यशेषान्वयाच्चिराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनां अनुमन्त्राणा-
 दीनां द्वितीयादिभिः शेषभिः सम्बन्धेन भाव्यमित्यर्थः । एवं तर्ह्यग्नर-
 हं देवयज्ययेत्याद्यनुमन्त्रणानां क्रमविनियोज्यत्वेन कश्चादौदाह-
 तानीत्याशङ्क्य अधिकारलक्षणप्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्वयाख्ये सा-
 मान्ये सम्बन्धे सर्वेषामनुमन्त्रणानामवगतद्वारविशेषान्व-
 याय व्यवस्थापेक्षायामग्नेयादियागाङ्गत्वेनानुमन्त्रणानामाग्नेयाया-
 गादिप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गेन व्यवस्थासिद्धः क्रमानपेक्षत्वात् अस्प-
 ष्टलिङ्गतया लिङ्गेन व्यवस्थापयितुमशक्यमनुमन्त्रणमुदाहरति *
 तत्रेति * लिङ्गेनाव्यक्तलिङ्गमन्त्रव्यवस्थानङ्गुपगमे प्रकरणात्स-
 वार्थत्वापत्तेः । क्रमेण विनियोगो न सिद्ध्यदित्याशङ्कने * ननु
 चेति * अबाधसम्भवे बाधपक्षस्यानाश्रयणीत्वात् उपांशुयाजस्य
 विशेषितया ग्रहणे द्वयानुग्रहसम्भवात् । न क्रमो बाधनीय इति
 परमतेन दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * उपांशुयाजमात्रार्थ-
 त्वे प्रकरणावगतसर्वार्थत्वबाधापत्तेर्न द्वयानुग्रहः सम्भवतीत्या-
 शयेन दूषयति * शक्यन्त्विति * अनुमन्त्रणस्याश्रुतावृत्तिदोषा-
 पत्तेः । सर्वार्थता युक्त्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरन्यथैवेति सूच-
 नार्थं प्रति * प्रधानेत्युक्तम् * आग्नेयादीनां लिङ्गावगतैरनुमन्त्र-
 णान्तरैर्नैराकाङ्क्षादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनास्यानुमन्त्रास्या-
 ग्रहणं न सम्भवतीति स्वमतेन परिहारमाह * तत्रेति * स्पष्टलि-

ङ्गानां लिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्य च प्रकरणेन विनियोगाद्विषयमशिष्ट-
विकल्पापत्तेरपि नास्य प्रकरणेन ग्रहणमित्याह * न चेति * अदृष्टा-
र्थत्वेनैकार्थ्यानवगमात् विकल्पानापत्तिः शङ्कते * अदृष्टार्थानामिति *
मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रस्यत्वेन सस्मरन् ।

शेषिणे तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणमित्येवम् ॥

लक्षणेनैषां यागानुमन्त्रणाख्यया यागस्मृत्यर्थत्वावगमत् ।
कृतस्यापि च यागस्याकृतत्वशङ्कायामश्रद्धानिर्मित्तदैगुण्या-
पत्तेः शङ्कानिवृत्तौ कृतस्य यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्यवेक्षा-
पेक्षत्वात् दृष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन च मन्त्रेण तत्सिद्धेर्दुर्वारा विक-
ल्पापत्तिरिति परिहरति * नेति * कृतयागस्मरणस्यानुष्ठानानौप-
यिकत्वात् कालविप्रकृष्टभावेन चाकृतत्वशङ्कानुपपत्तेस्तद्विवृत्यर्थ-
त्वायोगात् पदार्थमध्ये क्षुतादिनिमित्तविष्णुस्मरणवददृष्टार्थत्वे ऽपि
भिन्नानां मन्त्राणाम् क्षतिमन्त्रवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तेर-
न्द्रवायवादिग्रहणवच्च समुच्चयमन्त्रेणागत्यभावात्समुच्चयानाश्रय-
णीयत्वावगतेर्न समुच्चय युक्त इत्याह * सत्यपि चेति * गत्यन्तर
सतीत्यतद्विवृणोति * आग्नयादिभिरिति * मन्त्राणां चाक्रियात्वेना-
नितिकर्तव्यत्वरूपत्वात् स्वमत प्रकरणविनियोज्यत्वानुपपत्तेरभि-
धानाक्रियाद्वारा विनियोज्यत्वावगमे ऽपि अस्पष्टलिङ्गाभिधायकता-
योगान्नास्य प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्याह * किं चेति *
उपांशुयाजे ऽपि तर्ह्यभिधानाशक्तेर्नाविनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्र-
मादुपांशुयाजाङ्गत्वावगतेः सन्निहिताभिमुखवाच्यमध्यमपुरुषयो-
गात् प्रकरणसन्निहितानेकयागत्यागेन क्रमसन्निहितैकोपांशुया-
जाभिधानसामर्थ्यावगतेरुपांशुयाजे विनियोगोपपत्तिसूचना * या-
सीत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * दब्धिर्नामेति * युष्मदर्थविषयम-
ध्यमपुरुषान्तरत्वेनासिगब्धस्य सन्निहितवाचित्वे ऽपि सर्वेषां प्रकृ-
तत्वेन सन्निधानात् अभिधानापत्तिमाशङ्क्य सन्निहितवाच्यमिमु-
ख्यस्य युष्मदर्थत्वादुपांशुयाजस्यैव च मन्त्राकाङ्क्षयोत्पादिताकाङ्क्ष-
त्वेनाभिमुखत्वात् मन्त्रत्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुख-
त्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुखानामाग्नेयादी-
नां सन्निधाने ऽप्यनभिधानसूचनायामिमुखोक्तिः सादृश्येनोपांशु-
याजस्यात्यन्तसन्निध्यात्तस्यैवाभिधेयता युक्तेति परिहारसम्भवे
ऽपि अतिशयार्थाभिमुखोक्तिः । स्वमतनोक्तपरिहारमुपसंहरति
* ततश्चेति * तथैन्द्राग्ने कर्मेत्यादिभाष्येणोदाहृतो याज्याकाण्ड- ८३४।१
क्रमस्योद्वाङ्माङ्गवपेक्षवेलायामित्यादिवार्त्तिकेनाभयाकाङ्क्षाया क-

मस्य विनियोगहेतुत्वाभिधानाद्व्याख्यात इत्याह * याज्येति * अनुष्ठानदेशः क्रमः कस्मान्नोदाहृत इत्याशङ्क्य पशुधर्माधिकरणे क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारणं पशुधर्माणां दैक्षार्थत्वे वक्ष्यमाणे अनुष्ठानदेशलक्षणो ऽपि क्रमो विनियोगहेतुत्वेन सुज्ञानो भविष्यतीति भवेत्याह * अनुष्ठानेति * वैकृतधर्मकर्मसन्निधेस्तु प्रकरणत्वशङ्कायाश्चतुर्थे मध्यस्थं यस्य तन्मध्यस्थस्मिन्नधिकरणो स्वातन्त्र्यशङ्कायाश्च फलबद्धाक्तहेतुत्वादिनरस्य प्रधानं स्यादित्यस्मिन्निराकरिष्यमाणत्वेन क्रमस्य निःसन्दिग्धत्वात् । निराकाङ्क्षापांशुयाजसन्निधेः च विनियोजकत्वसंज्ञकत्वात् पृथगनुदाहरणं लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमसमाख्यासापेक्षत्वमात्रोक्तेः क्लृप्तस्य विनियोजकत्वाभिधानादिहोदाहरणम् ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

आख्या चैव तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

आख्याया विनियोगहेतुत्वाभावाशयस्याथेति प्रश्नभाष्यस्य यौगिकत्वलक्षणसमाख्यात्वाभावाशयस्य च किञ्चित्स्य प्रयोगे च व्याख्यातत्वात् समाख्यापि क्रमविशेषत्वहेतुः क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञानेन चाध्वर्यवादियौगिकत्वात्समाख्या चैवमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं समाख्या चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यौगिकीति * क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात्सम्बन्धनिमित्तैवेषाख्यैत्येतावता यौगिकत्वाख्ये समाख्यात्वे द्युत्पादित तस्या विनियोगहेतुत्वोक्त्यर्थमध्वर्यादिना प्रकृत्यर्थत्वेन सहान्वाधानादः प्रत्ययार्थस्य कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीत्येवं सामान्याकारेण स्ववाच्यविशिष्टार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीते सम्बन्धे ऽपि निःशेषसामान्याश्रोगात् विशेषपेक्षायां शेषशेषिलक्षणसम्बन्धविशेषं बोधयतीत्युक्ते विशेषबोधोपपादनार्थमृत्विजां कर्माणि प्रति कर्तृतया शेषत्वेन चरणभरणाभ्यां परिकीर्तित्वादानुष्ठेयत्वेन शेषिभूतकर्मापेक्षायामनुष्ठातृत्वेन च शेषिभूतानां कर्मणां कर्तृशेषभूतापेक्षायां प्रत्ययार्थस्यान्वाधानादेः प्रकृत्यर्थस्य चाध्वर्योरन्यान्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्तं समाख्याया निर्दोषत्वायानादिप्रसिद्धता यच्छब्देनोक्तं सूचनार्थं पौरुषेयमपि तावदीक्षानुवाकादिसमाख्यायामर्नादत्वान्न दोषो ऽस्ति आध्वर्यवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्कापि नास्तीत्युक्तिपूर्वमुत्तरार्द्धे व्याचष्टे * आध्वर्यवादीति * आध्वर्यवशब्दवाच्यत्वेनान्वाधानादेरध्वर्युशब्दवाच्यत्वेन चत्विजो ऽन्वाधानादिकर्तृकत्वक-

रूपना भवतीत्युक्ते कस्मात्तर्ह्यध्वर्युसमाख्या भाष्ये नोदाहृतेत्या-
 शङ्क्यैकयापि समाख्यया द्वयोरपि कर्त्तृकर्मणोः श्रुत्यर्थाभ्यां नियम-
 सिद्धेरिति सूचनार्थं प्रत्येकोक्तिः । प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्या-
 पत्तेर्वा स्मृत्यभावात् कथमाध्वर्यवत्कर्त्रध्वर्युना व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य
 प्रकृते ऽध्वर्युप्रातिपदिकाहत्वविशेषवाचितया प्रसिद्धादाध्वर्यवश-
 द्धास्तद्विकारत्वेन व्याकरणालोचनयावगताध्वर्यवकर्मवाचित्वात्म-
 केन प्रकृत्यानुरूपेण विकाराद्वाध्वर्यवशद्वार्थान्वयस्य निमित्तत्वायो-
 गेनौपचारिकादन्वाधानादिवर्चाचतयावगतादौदमधिवत् प्रसिद्धा-
 ध्वर्यवशद्वार्थेनाध्वर्युशब्दस्तत्र प्रकृतित्वेनावगतो ऽन्वाधानाद्या-
 ध्वर्यवकर्तृवाचित्वात्मकेन विकारानुरूपेणानुमीयतइत्युक्तं शब्दा-
 धिकरणप्रकृतिविकृत्योश्चति पूर्वपक्षसूत्रोक्तं प्रकृतिविकारइति सूत्रे
 विकारोक्त्यानुभाष्य शब्दान्तरोक्त्या निरस्तत्वात् प्रकृतिविकारोक्ती
 न युक्ते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वोक्तंश्चाध्वर्यवशब्दप्रवृत्तावप्यध्वर्युश-
 द्धार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगान्नोपचारतोऽपि प्रकृतिविकारता युक्ते-
 त्याशङ्क्य व्याकरणाप्रत्ययौपचारिकी प्रकृतिविकारतोक्ता वस्तुनस्तु
 यद्यप्यध्वर्युध्वर्यवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षौ नि-
 त्यं चार्थान्वितौ तथापि शब्दस्यार्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृतेः कूटस्थ-
 नित्यत्वाभावात् नित्यस्य च नैमित्तिकत्वे ऽपि अविरोधादाध्वर्यव-
 शब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेनाध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वादध्वर्युश-
 द्दस्याध्वर्यवशब्द प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकारत्वान्वाख्यान-
 मित्याह *यद्यपि चेति* प्रवाहनित्यत्वस्य नैमित्तिकत्वाविरोधसूच-
 नार्थं सर्वयौगिकानामिति यद्युक्तं तदुपपादयितुमाह * न हीति *
 एवमपि शब्दानां कूटस्थनित्यत्वे ऽपि सम्बन्धज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ
 निमित्तत्वात्मसम्बन्धज्ञानस्य च कादाचित्कत्वाग्निमित्तत्वाग्निमित्त-
 त्वाविरोधवद्वाजादिशब्दस्यापि राज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतरा-
 ज्याद्यन्वयापेक्षतराज्याद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्द प्रति निमि-
 त्तत्वात् सम्बन्धज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्ते कादाचित्कत्व-
 निमित्तता न विरुद्धेत्याह * निमित्तेति * समाख्याहेतुकाद्भिन्नियो-
 गात्प्रागाध्वर्यवाख्यस्यान्वाधानादेरध्वर्युसम्बन्धाप्रतीतौ शब्दे यौगि-
 कत्वज्ञानाशक्तेः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वायोगापत्तेर्यौ-
 गिकत्वायोगात् रुढित्वेनान्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्यध्वर्युध्वर्यवसमा-
 ख्ययोरध्वर्योः कर्त्तव्यापेक्षायामध्वर्युसमाख्यासादृश्यादाध्वर्यवस-
 माख्यायामुपनिबध्यमानायामन्वाधानादेः कर्त्तव्यत्वावगमात् । अ-
 न्वाधानादेश्च कर्त्रपेक्षायामध्वर्युसमाख्यायामुपनिबध्यमानायामध्वर्योः

कर्तृत्वावगमात् एष समाख्याहेतुको विनियोगः सेत्स्यतीति भर्तृमि-
त्रादिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * यत्रातिदेशे धर्मसम्ब-
न्धे सारूप्यादुपस्थापनस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धं तद्वापि तावद्वादिः सारू-
प्यहेतुकस्योपस्थापनस्य नास्त्यत्र त्वौपदेशिके क्रियाकर्तृसम्बन्धे सा-
रूप्यहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं दूरात्सारितमित्येवं दूषयति *
न त्विति * उपस्थापनस्य नित्यमुपस्थापकापेक्षत्वादुपस्थापकसारू-
प्यभापेक्षत्वे ऽपि सामर्थ्यशब्देन सह समासाविघातः । कण्वरथन्त-
रशब्दस्य यौगिकत्वं सत्यरथन्तरे रथन्तरे रथन्तरशब्दस्य वत्यर्थक-
त्वनया शब्दोक्तात्सादृश्यात्प्रवृत्तेः सादृश्यस्य च धर्मसामान्यल-
क्षणत्वात् रथन्तरधर्मानिवेशकत्वं स्यात् रुढित्वाच्च शब्दसादृश्येन
रथन्तरशब्दोपस्थापनद्वारा रथन्तरोपस्थापने ऽपि शब्दसादृश्यस्य प्र-
त्यक्षस्य गम्यत्वेन शब्दत्वात्तद्वारेण रथन्तरोपस्थापने शब्दस्याव्यापा-
राज्ञातिदेशता युक्तेति दार्शमिकदृष्टान्तेन रुढिसादृश्यहेतुकस्योप-
स्थापनस्यातिदेशकधर्मान्वयासमर्थतोपपादिता । उपदेशे तु वत्यर्था-
नपेक्षणेन शब्दोक्तस्यापि सारूप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादृश्यवच्च
सारूप्याभावात्सादृश्यवच्च सारूप्यसम्बन्धं विनानर्थक्याभावेन
सम्बन्धाभिमुख्यरूपेणानुपस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेण चोपस्थापने
ऽपि भोगवयवत्सम्यग्भाप्रतीतेरशब्देन सारूप्येणोपस्थापने शाब्द-
स्याव्यवहारात् वैदिके च शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणाभावात् रुढिसारूप्य-
स्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्य शक्तेर्दूरात्सारितता किमुतेत्यनेनोक्तार्थाद्वा
सम्बन्धमात्रे ऽपि सारूप्यहेतुकत्वोक्तस्योपस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति त-
द्विशेषे तु क्रियाकर्तृसम्बन्धे दूरात्सारितेत्यर्थः । भाष्यकृतो ऽपि रू-
ढिनाभिमततति सूचयितुमाह * याचकादीति * परपक्षे दोषमु-
क्ता स्वपक्षे दोषं परिहर्तुं निर्दोषत्वं प्रतिजानीते * तस्मादिति *
अनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * सत्यं समाख्याहेतुकात् वि-
नियोगात्प्रागध्वर्युणाध्वर्यवाननुष्ठानादध्वर्यवाध्वर्यवयोः सम्बन्धे प्र-
त्यक्षप्रमाणं नास्ति तथाप्यध्वर्युणाध्वर्यवं कार्यमित्येवं रूपं श्रुत्याख्यं
प्रमाणं समाख्यया क्रमादिपारम्पर्येणाङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधाख्याद्विनि-
योगात् प्रागनुमाय सम्बन्धं प्रमाणं भविष्यतीत्यर्थः । सम्बन्धात्प्रा-
ग्यौगिक्या समाख्यायाः प्रवृत्तिरयुक्तेति यदुक्तं तत्परिहर्तुमाह *
वेदं हीति * अनादित्वोपलक्षणार्था वेदोक्तिरनादिसमाख्याप्रमाण-
कस्य सम्बन्धस्यानादित्वादिदानीं ततः समाख्यातुप्रयोगात् प्रागेव पू-
र्वेष्वनुष्ठानेषु निष्पत्तेस्तस्मिन् प्रतीते सतीदानीन्तनेषु प्रयोजकृषु स-
माख्या प्रवृत्तेत्यर्थः । समाख्यातः प्रागङ्गाङ्गिसम्बन्धप्रतीतौ समा-

ख्याप्रमाणं न स्यादित्याशङ्क्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि सम्बन्धस्या-
मीभिर्मामांसकमूलप्रमाणं विना याज्ञिकानुष्ठानमात्रादविश्वसद्भिः प्र-
तिपत्तेः समाख्याख्यमूलप्रमाणदर्शनेनैव वयं मीमांसकाः सम्बन्धं
प्रतीपग्रामहइत्याह * वयं त्विति * सम्बन्धप्रतिपत्तिं विना सम्ब- ८३५/११
न्धिनिमित्तायाः समाख्याया दर्शनायांगात्समाख्यादर्शनेन सम्बन्धप्र-
तिपत्तौ अन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्याशङ्क्य क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञा-
नेनावयवार्थाभावविनिश्चयं च विना समुदायकल्पनायांगात्स-
म्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयोक्तृस्या समाख्या ज्ञायते पश्चात्सम्ब-
न्धो ज्ञायतइत्याह * तेनेति * कथं तर्हि सम्बन्धस्य
प्रथमतोक्त्याशङ्क्य वस्तुस्थित्येत्याह * वस्तुनस्त्विति * सम्ब-
न्धऽपि सम्बन्धस्याज्ञानं तत्प्रानपादिकाया समाख्यायाः प्रवृत्ति-
रयुक्त्याशङ्क्य सम्बन्धस्याप्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण क्लृ-
प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञानं समुदायशक्तिकल्पनायांगात् । प्रयोक्तृस्या-
याः समाख्याया श्रोतारं प्रति ज्ञेयत्वेन प्रवृत्तिरयुक्त्याह * स चे-
ति * अन्यप्रयुक्तसमाख्यादर्शनाच्छ्रोतुः सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे ऽपि
अनवगते सम्बन्धे तत्प्रतिपादिकयाः समाख्याया वक्तुरप्रयोगादप्र-
युक्तायाश्च श्रोतुर्दर्शनायांगात् न सम्बन्धिप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यानिरा-
सपूर्वं यौगिक्या समाख्यायाः सम्बन्धमात्रावगमे ऽपि तद्विशे-
षाङ्गाङ्गिसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्क्यां निरस्यति * यदि हीति *
प्राक्सम्बन्धावगमे ऽपि नित्यत्वात्समाख्याया पूर्व बुद्धप्रयोगदर्शना-
त्सर्वेषां नित्यं प्रयोगोपपत्तावुक्तायां सम्बन्धिनिमित्तायाः समाख्या-
यास्तं विना कथं नित्यं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रवाहनित्यतोक्ता
न समाख्यावगतस्य सम्बन्धसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्तेर्वि-
शेषान्तगानुक्तेश्चाध्वर्योश्चाध्वर्यु वृणीतेति विधिना वरणेनाध्वर्युमुपा-
ददीतेत्येवंविधानात्सामान्यतो ऽङ्गत्वादन्वाधानादंश्च क्रतूपकारत्वेन
समूहितत्वात्सामान्यतो ऽङ्गत्वे ऽवगतेर्विध्यनुगृहीतया समाख्याया-
ङ्गाङ्गित्वलक्षणः सम्बन्धविशेषो ज्ञायतइति द्वितीयाशङ्क्यानिरासार्थः
अनेन वैवं चेदे ऽपीति भाष्यस्याकृतकमध्वर्युत्वाद्याधानाद्याख्ययोः
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामान्यतः सम्बन्धप्रतिपादकमाध्वर्यवशब्दमु-
पलभ्य निर्विशेषसामान्यायांगात् तस्मिन्नाङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधस्य वि-
नियोगविषयभूतं ऽङ्गाङ्गित्वलक्षणे सम्बन्धविशेषे प्रत्ययो भवती-
ति शङ्काद्वयनिरासार्थत्वेन व्याख्या सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्री-
दिसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरादवगतेः सम्बन्धनिमित्तसमाख्योदाह-

रणायोगः । प्रमाणात्तत्सम्बन्धावगतौ वा सामान्यानि कविनि-
बो गोक्तिर्निष्प्रयोजनत्वाद्यत्वेन किमिहेति प्रश्नभाष्यव्याख्या यौगि-
कत्वायोगशङ्कानिरासार्थं सूचिता अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * रुदित्वनिरासोपसंहारायैवकारः ॥

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्ववलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसामान्यानां स-

मवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

श्रुत्यादीनि विनियोगे करणानीनि अंशे चिन्तिते तेषां
प्रबलदुर्बलनेत्यंशचिन्तायाः सङ्गन्युत्तरार्थानानीति भाष्यं व्याचष्टे
८३६।१ * इदानीमिति * समवायोक्तैर्व्याख्यापूर्वं प्रयोजनमाह * तच्चेति *
विरोधानपेक्षस्यासमवायस्य चिन्ताऽविषयत्वान्न्यूनतां शङ्कते
* तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं
व्याचष्टे * एक एव हीति * प्रमाणानां परस्परानुग्रहे समवा-
यस्य निमित्तत्वोपपादनार्थं निर्विशेषसामान्यायोगात् श्रुत्या वाक्यं
स्वरूपप्रयुक्तं स्वेनानर्थक्याद्व्याचक्षेपेन प्रकरणमपेक्षितमित्युक्तम् । सम-
वायोक्तैरेव विरोधसिद्धेर्न विरोधग्रहणं कार्यमिति परिहरति
* नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * तुल्यबल-
त्ववाचिन्या समानोक्त्या संशब्दस्यान्यूनानधिकैकार्थत्वव्याख्या
नात् । विषयोक्त्वा चापहाराख्यविच्छेदार्थविशब्दपूर्वात् बन्धनार्था-
न्मिनांतेर्धानोरुच्यप्रत्ययान्तादुत्पन्नतया विनाशब्दस्यापहरणनिमित्ता-
द्यकरणार्थत्वादकस्मिन्नन्यूनानधिकेऽर्थेऽपहरणो नान्यदधःकृत्यायां-
गमने समवायशब्दार्थत्वेनाक्तं यत्र त्वेकः शेष स्तावानेव चेत्यादिवि-
वरणवार्तिकालोचनया चैकशब्दस्यान्यूनानधिकैकत्वाविषयार्थत्वा-
वसायादपहार्यं च प्रार्थनातिशयादर्शनेनार्थशब्दस्य प्रार्थनावा-
चिन्या पदार्थलक्षणाार्थत्वावसायात्समानविषयत्वरूपः समवायः
श्रुत्यादीनां प्रमाणानामन्यूनानधिकैकशेषापहारित्वे शेषाणां चान्यूनान-
नाधिकैकशेषपरिहारित्वं सत्यवगम्यत इति उत्तरार्द्धार्थः । श्लोकं व्या-
ख्यानो विषयोक्त्वापहारानपेक्षबोध्यवदरुणावाक्ये प्रमाणानां सम-
वायो नास्तीत्याह * अरुणादौ तार्वादिति * श्रुत्यादीनामेकवारुणादौ
शेषे मिश्रणात्कथं न समवाय इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वार्द्धे व्याचष्टे
* न हीति * प्रमाणस्य प्रमेयविशेषविषयत्वात् शुद्धस्यैवार्थस्य क्रि-
यामात्रान्वयत्वेन श्रुतिप्रामातृक्रियान्वयस्य चारुण्यस्य श्रुत्युक्तकार-
कापेक्षतक्रियासामान्यान्यवयमात्रेणापर्यवसानात् भूयः क्रियाविशेषे

ऽपेक्षाविशेषेण क्रयान्वयितया वाक्येन क्रयान्वयपर्यन्तत्वे ऽपि स्वरूपस्य समीहितप्रयोजनानवाप्तेः प्रयोजनविषये ऽपेक्षान्तरे सति ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धवत् । क्रयस्य सम्बन्धिनः सतो ऽरुणकगुणस्य ज्योतिष्टोमान्वयितया प्रकरणेन प्रमेयत्वात् विषयनानात्वेनाधिक्यं सर्वेषां विनियोजकनेत्यर्थः । कथं कारकश्रुत्यारूपस्य क्रयान्वयप्रमितिरीत्याशङ्का पदश्रुत्युक्तकारकान्वयद्वारा क्रयान्वयोपपत्ति-सूचनार्था कारकोक्तिः श्रुत्यादिकल्पितः प्रमीतः क्रियायाः सह कारकद्वारा सम्बन्धो यस्यारूपस्येति विग्रहो विशेषस्य सामान्यं प्रत्याश्रयत्वेन विषयत्वाद्विशेषणविशेष्यान्वयमात्रे वाक्यस्यावस्तुनो व्यापारो नाङ्गाङ्ग्यान्वयाख्ये विनियागे प्रौढ्याश्रुपेत्य तत्र विनियोगं वाक्यव्यापारे विषयताक्तेति सूचनार्था विषयतोक्तिः । क्रयस्येत्यारुण्यव्यतिरेकजनिता षष्ठी । प्रकरणसमर्थितज्योतिष्टोमापूर्वसाधनार्थत्वेन श्रुतिव्यापारपर्यवसानाच्छ्रुत्यपक्षितशेषस्वरूपसम्पणमात्रे प्रकरणव्यापारमुच्चनार्थं ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य क्रयस्य शेषित्वाद्विशेषणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितानामभिप्रेत्य ज्योतिष्टोमार्थत्वोक्तिरिति प्रकरणेन ज्योतिष्टोमिकस्य क्रयस्य शेष इति पूर्वोक्तनाविराधः ॥

अर्थापत्त्या च बुध्यन्ते सम्बन्धन्त्रिः प्रमाणाकम् ।

इतिचद्विनियोगे व्याप्रीयमाणया श्रुत्या ऽपेक्षितस्य शेषित्वस्य वाक्येनापूर्वसाधनांशस्य च प्रकरणेन समर्पणाद्व्याक्यप्रकरणयोर्विनियोजकश्रुतिसहायत्वं विवक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्तिः । प्रकरणेनापूर्वसाधनांशसमर्पणात्प्राक्श्रुतिव्यापारपर्यवसानायैवारूपस्य क्रिया-र्थत्वं श्रुत्येत्यनेनोक्तम् । एकविषयपह्णारलक्षणास्तु समवाया ऽरुण-दावनाशङ्का एवेति दर्शयितुमाह *न चेति* वाक्यादिप्रमाणकविशेष्यान्वयग्रहणात् । श्रुत्यादिप्रमाणकशेष्यन्वयबाधकप्रसक्तौ सत्यां श्रुत्यादिनास्वप्रमेयशेष्यन्वयाबाधार्थम् एष वाक्यादिप्रमेयाच्छेषिणः शेषो ऽयद्विद्येत तद्व्याधप्रसक्तादर्शनेन त्वपहारान्प्राचीनैकाविषयापहारित्वलक्षणः समवायः सम्भवतीत्याशयः । जानस्य व्याधस्यानिवार्यत्वात् प्रसक्तो दृश्यतइत्यध्याहार्यम् एतद्वेव विवृणोति * न हीति * क्व तर्हि प्रमाणासमवायः सम्भवतीत्यपेक्षायां स चैकाग्र्ये प्रमाणानामित्येतद्याख्यायोत्तरमाह *यत्र त्विति* एकस्या एवास्या एवान्यूनाधिकाया ऐन्द्रा लिङ्गेन गार्हपत्यादयः श्रुत्येन्द्रार्थत्वज्ञानाच्छ्रुत्या चेन्द्रादपहत्य गार्हपत्यार्थत्वज्ञानात् श्रुतिविषयो लिङ्गं सः परस्परेणापहार्यः समानं विषयो ययोक्ते तथोक्ते तयोर्भावस्तत्त्वं तल्लक्ष-

णमस्येति विग्रहः । विशेषाणां चावगम्यतइत्येतद्याचष्टे * तथेति * एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शेषिणि तुल्योपस्थापनजन्योपकारनिबन्धन-
त्वाच्चान्यूनानधिकेन लिङ्गेनैन्द्रीतां गार्हपत्यमपहृत्याग्नेय्यास्तदुपकार-
साधनत्वन शेषत्वप्रतीतेः श्रुत्या चाग्नेयीतो ऽपहृत्येन्द्रया शेषत्वप्रतीते
एकशेषिविषयापहारित्वाच्छेषयोः समवाय इत्याशयः । तुल्य उपकारः
शेषान्वये निबन्धनमस्येत्याद्ये शेषविशेषणे द्वितीयेत्येकेन शेषणोप-
कार साधितो ऽस्येति विग्रहः । श्लाकार्थस्य विरोधग्रहणाकार्यत्वे
हेतुतागुपपादगितुमाह * स चेति * विरोधं विना नापहारः सम्भव-
तीत्याशयः । प्रमाणविषये शेषे शेषविषये च शेषिण्येकत्वविशेष-
णस्यान्यूनानतिरिक्तत्वविशेषणस्य च यथाक्रमं फलान्न दर्शयितु-
माह * यत्र पुनरिति * शेषैकत्वविशेषणस्य समिध्यागादिषु शेषभे-
दे प्रमाणासमवाये निवृत्तफलत्वे ऽभिहिते कथं नष्टाग्नेयादिशेषि-
भेदे तद्यथा श्रुतिलिङ्गविरोधवार्तिके विरोधात्त्वा प्रमाणसमवायो
वक्ष्यतइत्याशङ्क्य भिन्नोपकारसाधनशेषभेदो ऽत्र विवक्षित इति सू-
चनार्थो स्पष्टोक्तिस्तावन्मात्रत्वविशेषणफलं यत्र वा तस्येत्यनेनाक्तं
शेष्यैकत्वविशेषस्याग्नेयादिशेषिभेदे समवायनिवृत्तफलत्व तथेत्यने-
नाक्तम् । तुल्योपकारित्वानिबन्धनविशेषणफलोक्तार्थं यत्र शेष्यैक्ये
ऽपि शेषिगतमाधिक्यं यथा वर्षपूर्णमासयागाङ्गानामेकैकस्मिन्नाग्ने-
यादौ शेषिण्युपकार्यस्थेन शेषित्वात्प्रत्यङ्गं चापकारभेदात्समिधा-
गजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेनाग्नेयस्य समिध्यागशेषित्वात्तनूनपा-
द्यागजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेन तनूनपाद्यागशेषित्वेवमवान्तरो-
पकारनिबन्धनमाधिक्यं तच्छेषाणां शेष्याख्यविषयान्यत्वादसमवाय
इत्युक्तं यत्र शेषभेदो यत्र वा तस्यैव शेषस्य किञ्चिदाधिक्यं तत्र
प्रमाणानां शेषाख्यविषयत्वादन्यसमवायस्तथा यत्राशेषाणां शेष्या-
ख्यविषयान्वयादसमवाय इति प्रत्येकं तत्रेत्यस्यान्वयसूचनार्थो
ऽपिशब्दः एव सत्यपि विरोधविषयत्वाद् बलाबलचिन्ताया सा-
क्षाद्विरोधग्रहणमेव कस्मान्न कृतमित्याशङ्क्य विरोधे सत्यपि समवा-
याभावं प्रत्यक्षेण श्रुत्यादिना विनियोगे कृते ऽपि श्रुत्यनुमानमूलभू-
तानामाकाङ्क्षानिवृत्तभावेन श्रुत्यनुमानद्वारा लिङ्गादिजन्यविनियोग-
प्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तुल्यत्वापत्तेर्विरोधं विना बाध्यबाधकत्वायो-
गात् विरोधापादनद्वारा समवायस्यैव बाधहेतुत्वे ऽपि समवाय-
स्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्समवायग्रहणमेव कार्यमिति परिहारं
सूचयितुमाह * इतीति * समवाये सतीतिकरणार्थं समवायाभाव
अ महिपवद्विरोधसम्भवे ऽप्येकेन इतरप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तु-

इत्यत्रापक्षेर्बलवद्बलत्वायोगादित्याशयः । समिद्यागादीनामङ्गानाम-
 धान्तरोपकारभेदे ऽपि परमोपकाराभेदेन भिन्नोपकारसाधनशेषभेदा-
 भावात् प्रमाणासमवाय्येकपरमोपकार्यत्वेन चैकस्य शेषिणो ऽभिन्नाप-
 कारोपकार्यत्वनिवन्धनाधिक्याभावाच्छ्रुतसमवाये सत्यपि विराधा-
 भावात् । समवायस्य विरोधव्याभिचारावगते कथं समवायग्रहणा-
 द्विरोधशक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यस्त्विति* फलं भावयेद्यागेनेत्य-
 मित्यपयोगेण यौगपद्येनाङ्गानां परमोपकारं विधानात् श्रुत्यादीनां च
 प्रत्येकविनियोजकतया यौगपद्येनानकाङ्गविनियोजकत्वायागात्
 प्रयोगवाक्यस्यैव विनियोजकत्वावगतेस्तस्य च एकत्वेन शेषप्रमा-
 णानां भेदाभावात् समवायस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् असमवायः ।
 शेषभेदस्य च भिन्नोपकारसाधनत्वेनेह विवक्षितत्वात् परमोपका-
 रापेक्षया च शेषाणां भिन्नोपकारसाधनत्वाभावात् असमवाय इत्यु-
 क्ते प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयाङ्गानां प्रत्येकमुपकारसाधनत्वावग-
 मात्संहृत्यैकोपकारसाधनत्वायोगमाशङ्क्य समिद्यागेन भावयेत् तनू-
 नपाद्यागेन भावयेदिति प्रात्यात्मिकैर्विधिभिर्व्यापारभेदावगते, प्रत्ये-
 कं बुद्ध्या व्याप्रियमाणानां भृत्यादीनाम एकस्मिन् लज्जुजयाख्ये स्त्रा-
 म्युपातानेकव्यापारसाध्ये संहृत्य साधनत्ववदङ्गानां प्रात्यात्मिक-
 भिन्नव्यापारधारा संहृत्यैकोपकारस्य साधनत्वोपपत्तेः शेषत्वस्यैव
 उपपत्तिसूचनार्था व्यापारभेदोक्तिः । एवमप्येकस्यैव प्रधानस्य
 हविर्मेन्नादे' शेषस्यैकस्मिन्नेव पुरोडाशप्रथनादौ शेषिणि श्रुत्या
 लिङ्गेन च विनियोगात् प्रमाणासमवायस्य विरोधव्यभिचारावगतः
 समवायग्रहणाद्विराधासिद्धिरित्याशङ्क्या लिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणश्रुते-
 रर्थवादभिरभ्यासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् तत्र प्रमाणासमवाय इ-
 त्याह * तथेति * न्यूनत्वशङ्कापरिहारम उपमहरति*तस्मादिति*
 स्तोकशो बलाबलसम्प्रधारणस्य चिकीर्षितस्यौचित्योत्तथर्मनेका-
 र्थेति भाष्यमनेकेषु अर्थेषु वाच्यवृत्तिदर्शनादेकार्थवृत्तित्वं
 च द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणायोगात् अयुक्तमाशङ्क्योकार्थ-
 वृत्तित्वाक्तिः । एककालविषया सम्प्रधारणा चैकै-
 कस्याभिप्रेतेत्येवं परिहर्तुमाह * तत्रेति * सूत्रे कृत्स्नशो बलाबलो-
 क्तेर्भाष्ये स्तोकशः सम्प्रधारणस्यानौचित्यशङ्कानिरासार्थत्वं षण्णा-
 मप्येकस्मिन्नेव काले बलाबलकथनीयत्वोत्तया सूचितम् । एकैकस-
 म्प्रधारणस्याभिप्रेतत्वे द्वयोक्तिरयुक्तेति आशङ्क्यैकैकस्य द्वितीयेन
 सहेत्येवमर्थत्वेन द्वयोक्तिं व्याख्यातुमाह * यत्त्विति *
 एकैकस्मिन् श्रुत्यादिरूपे ऽर्थे बलाबलवाग्वर्त्तते इत्येवमकार्थवृत्ति-

न्यायाच्च इत्येतावदन्यथा व्याचष्टे * एकार्थेति * एतदेवापपादयति
 * तानि हीति * बलाबल प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात् प्रतिप्रधान-
 न बलाबलोक्तिरावर्त्तनीयेत्याशयः । एवमप्यैकैकस्य पञ्चभिः सह
 सम्प्रधारणीयत्वात् द्वयोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * श्रुत्या-
 दिबाधनेन लिङ्गादिना बाध्यस्य वाक्यादः वाक्यादिबाधकस्य लि-
 ङ्गादेर्बाधकेन श्रुत्यादिनेत्यर्थः । एतद्व विवृणानि * यानि हीति *
 तत्रेतिभाष्यं श्रुतिलिङ्गबलाबलसम्प्रधारणस्य प्राधान्योक्त्यर्थत्वेन
 व्याचष्टे * तत्रेति * किंपुनरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनकोदाहरण-
 प्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणसङ्गात् अयुक्तमाशङ्क्य न किञ्चिदुदाहर-
 णं सम्भवतीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति * केवलस्य पद-
 स्य श्रवणसामर्थ्याभ्यां विनियोगादर्शनाच्छ्रुतिलिङ्गयोः स्वीकृत्यस्य
 विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्यीयविनियोगसामर्थ्याद्विवेका न लक्ष्यत-
 इत्यर्थः ऐन्द्रयेत्युत्तरभाष्यं विवेकहेतुनभिधानादयुक्तमाशङ्क्याह
 ८३८१ * वक्ष्यमाणोति * अत्रेति सन्देहभाष्यमाहोस्त्रिलिङ्गमिति भाष्ये
 लिङ्गबलीयस्त्वोत्तरेन्द्रस्यैवेत्यपि नियमस्य उक्तत्वाद्याह तु लिङ्गं ब-
 लीय इत्यस्मिन्नुज्जीविष्यमाणत्वादय नहि विरोध इति भाष्यं चोप-
 पादयिष्यमाणत्वादविरोधात् कः स्वत्वपीतिभाष्येण समुपपत्त्यापि
 वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्थसन्देहप्रतीतेर्यूनमाशङ्क्यापलक्षणार्थत्वेन व्या-
 ख्यातुमाह * किमिति * यदीति सन्देहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
 व्याख्यातुमाह * यदीति * एन्द्राधिकरणं श्रुतिबलेन मन्त्रस्य यथार्थ-
 त्वाभिधानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यत्त्विति * का पुनरिति प्रश्न-
 भाष्यं श्रुतेः ऐन्द्रा गार्हपत्यमिति द्वितीयाविभक्तिलिङ्ग मन्त्रेषु व-
 चनसामर्थ्यमिति प्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्ये स्वरूपस्योक्तत्वात्
 अयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गयावैक्याद्विवेकाभावाश्रयत्वेन व्याचष्टे *
 तेनैवेति * केवलपदप्रयोगाभावादिति वार्त्तिकोक्तेन सर्वेषु वाक्य-
 त्वाशयेन श्रुतिलिङ्गरूपे ऽर्थे वाक्यत्वभ्रान्त्या पूर्वोक्तमपि स्वरूपं
 पृच्छतीत्यर्थः । श्रुतिरित्युत्तरभाष्यं भ्रान्तिनिरासकविवेकानभिधाना-
 दयुक्तमाशङ्क्य येन यत्तावच्छब्दस्येत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणाविवेका-
 भिप्रायेणोदाहरणाभावाशयस्य प्रश्नस्येन्द्रचेतिभाष्येणोत्तरमुक्तं ते-
 नैवाभिप्रायेणदमप्युत्तरमित्याह * तत्रेति * प्रश्नशेषनिरास वि-
 नोत्तरत्वायोगात् । उत्तरोक्त्या तेनैवाभिप्रायेणेतिपदद्वयानुपपन्नत्वे-
 नैवेत्यस्य च वक्ष्यमाणविवेकविषयत्वपरामर्शित्वं सूचितम् अनेति
 प्रश्नभाष्यं वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां विवेकाभावाशयत्वे व्याचष्टे
 * परः पुनरिति * संहत्येत्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति *

पदसमूहस्यैकवाच्याभावादयुक्तमाशङ्क्य द्वेषा व्याचष्टे * यद्यपि
 चेति * वाक्यार्थङ्गमयन्ती सतीत्याद्यव्याख्यानं गमनमात्रल
 क्षणार्थो ऽभिदधाति द्वितीये त्वेकेन पदार्थमिहितैकगम्यमानेन वा
 क्यार्थेन पदसङ्घातस्य प्रयुक्तत्वात् सङ्घात पदार्थ स्वस्वपदार्थम
 भिदधाति पदान् वाक्यार्थमित्यर्थः । पदार्थाभिधानानपेक्षस्य पदस
 ङ्घातस्य वाक्यार्थवाचिताया उपसंहारस्य उपक्रमानुरोधवृत्तित्वेन
 वाक्यार्थव्याख्यासिद्धान्तमङ्गापत्तः । पदार्थाभिधानद्वारतोक्ता प्र
 ह्नाशयविवरणार्थं यदित्यादिभाष्यं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति *
 वेदे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोग्यत्वाभावात् प्रकर
 णोपक्रमे मन्त्रविनियोगहेतुलिङ्गस्वरूपप्रदर्शनार्थं मन्त्रेषु वचनसा-
 मर्थ्यमित्युक्तम् । कारकविभक्तिभूतेरेव च विनियोगहेतुत्वात्कार-
 कविभक्त्युपलक्षणाद्यद्वितीयाविभक्तेः श्रुतितांका का पुनरत्र श्रुतिः ।
 किं लिङ्गमित्यनेन त्वेन्द्रद्युदाहरणे ऽत्र शब्देन श्रुतिलिङ्गयोः स्पृ-
 ष्टयोरिन्द्रशब्दस्य द्वन्ताभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तम् । गार्हपत्यं
 प्रातिर्षादकान्वयं च विना विभक्तिमात्रात् गार्हपत्यप्राधान्याप्रती-
 तेः लिङ्गविरोधाभावेन बलावत् विनोदाहरणत्वात्प्रसङ्गात् गार्हपत्य-
 श्रवणश्रुतितांका इह पुनः श्रुतिलिङ्गवाक्यानाम लक्षणतो विवे-
 कार्थं सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गलक्षणत्वे ऽप्यर्थान्तरविषयत्वे लिङ्गस्य
 श्रुतिवाक्याभ्यां विवेकरूपप्रविषयत्वाच्छब्दविषयलिङ्गस्य श्रुतिवा-
 क्याभ्यां विवेकार्थाभिधानसामर्थ्यलक्षणं यदर्थमभिधातुं सामर्थ्यं
 तच्छब्दस्य लिङ्गमिति वदतोक्तं विध्यभिधानश्रुत्या लिङ्गवाक्याभ्याम्
 अविवेकशङ्कायां तद्वदेव विनियोगश्रुतिरपि अविवेकापन्नपदार्थस्य
 स्वरूपेणातिवृत्तत्वेनैकार्थत्वाभिधानेन तच्छ्रवणमिति कृत्वा श्रुतिरिति
 तच्छब्दाध्याहारेण श्रुतिमात्रलक्षणमुक्त्वा श्रोतृजन्यस्य श्रवणशब्द-
 वाच्यत्वात्प्रसिद्धः शब्दजन्यार्थज्ञानाख्यस्याभिधानस्य श्रवणशब्दवा-
 च्यत्वायोगात् पर्यायश्रुतिवाच्यता न युक्त्याशङ्क्य सो ऽर्थः
 श्रुत्यावगम्यतइति कृत्वा श्रुतिजन्यार्थावगमाख्यमभिधानं लक्षणया
 श्रुतित्वेन व्यपदिश्यतइत्युक्तं व्यवयार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दश्र-
 वणाख्यश्रुतिजन्यत्वाच्छ्रुतित्वापत्तिरित्याशङ्कापदार्थाभिधानानपे-
 क्षाच्छब्दश्रवणाद्यो ऽर्थो गम्यते स एवानया श्रुत्या गम्यतइतिव्यप-
 दिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारा गम्यमानो वाक्यार्थ इत्युक्ते सं-
 हत्यार्थमित्यनेन तु वाक्यमात्रलक्षणस्यैवोक्तत्वात्तद्व्याख्यानलक्षणं वाच्यं
 इत्येकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्य व्याख्येयम् । तदेतदित्यादिना
 लिङ्गादित्यन्तं भाष्यं श्रुत्यावित्रयसङ्करनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं

शङ्कां नावदाह * सामर्थ्येति * एतदेव विवृणोति * तथा
 हीति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेनार्थतो भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमि-
 ति * यद्यपि ब्राह्मणे मन्त्रे च शक्तिरभिधानाख्या श्रुतिश्चास्ति तथा-
 प्यद्रव्या गार्हपत्यस्य प्रकाशानोक्तिः कार्येति शक्त्या नावगम्यते इ-
 न्द्राङ्गत्वमनिश्चैन्द्रया न अवशोनाभिधानद्वारा कृतीति श्रुतिलिङ्गयोः
 परस्परं विवेकः शक्यो वक्तुमित्याशयः । अभिधानद्वारत्वसूच-
 नार्थम् * काग्निन्युक्तम् * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * या हीति *
 ब्राह्मणपदस्यशक्त्येन्द्रया गार्हपत्याङ्गतावगम्यते मन्त्रपदस्यया वेति
 विकल्प्याद्यपक्षे अन्यस्यया शक्त्यान्यविनियोगाद् ब्राह्मणपदस्यया
 शक्त्या नैन्द्रो मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमवगम्यतइत्युक्ते ब्राह्मणपदानामे-
 च तर्हि स्वया शक्त्या स्वेषु स्वेषु ऐन्द्रीत्यादिविनियोगस-
 म्भवात् श्रुतित्वाद्भिमतेषु ब्राह्मणादिपदेष्वपि विनियोगहेतुश-
 क्त्याख्यलिङ्गापपत्तेर्न श्रुतेर्लिङ्गाद्विवेको ऽवगम्यतइत्याशङ्क्य लौक-
 कार्थविनियोगहेतुत्वे ऽपि तस्य लिङ्गस्य वैदिकविनियोग-
 हेतुत्वाभावात् विवेकासिद्धिरिति परिहारसूचना * येना-
 न्यवेत्युक्तम् * प्रतिपद शक्तिभेदे ऽपि सामान्याश-
 येनैकवचन गार्हपत्योक्तावशक्तस्यैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये ऽपि वि-
 नियोगान्मन्त्रपदस्यया शक्त्या मन्त्रपदस्यङ्गार्हपत्याङ्गत्वं भविष्यती-
 ति द्वितीयपक्षनिरासार्थं ब्राह्मणस्यैः पदैः मन्त्रपदस्यामशक्तिमिव
 शक्तिमप्यनपेक्ष्य स्वकीयेऽस्मिन्तत्तमत्वाद्युक्तिसामर्थ्यवशात् ईप्सि-
 ततमत्वादिषु प्रवृत्तेरैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गमन्त्रत्वमभिधीयतइ-
 त्युक्तं कथमशाब्दस्य अङ्गत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रशक्तिग्रहणात्प्राक्
 स्वसामर्थ्यवशेनाङ्गत्वाभिधाने निष्पक्षे तदन्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाङ्ग-
 त्वाभिधानात्प्राक् शक्त्यग्रहणात् गृह्यमाणात्वरूपेण शक्त्यनपेक्षोक्ता-
 नां स्वरूपेणेति न चेत्यनेनोक्ते ऽनवगतापि विनियोगहेतुभविष्यती-
 त्याशङ्क्य ज्ञानस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वनियमाच्च ज्ञातायाः
 शक्तेरङ्गत्वाख्यं विनियोगे हेतुत्वोपपत्तिरित्याशयेन तेनेत्यनेन परि-
 हृते विनियोगहेतुत्वाभावे कल्प्यमानानर्थक्यमाशङ्क्य कारकहेतुत्वा-
 त्कल्पनार्थवत्त्वे यद्यपीत्यादिना उक्ते शेषिज्ञापनेनैव मन्त्रस्याङ्गत्वा-
 दज्ञातशक्तिकस्य च ज्ञापकत्वायोगात् अङ्गिज्ञापकरूपे ऽङ्गत्वे कार-
 कताप्ययुक्त्याशङ्क्य विनियोगवाक्यस्य पौरुषेयत्वे सति प्रमाणान्त-
 राग्राह्यस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तेरङ्गत्वाभिधानात् । प्राक् विनियो-
 ज्यमन्त्रप्रयोक्तुः शेष्यभिधानशक्तिज्ञापनमपेक्ष्यं स्यात् वेदत्वेन त्व-
 स्यापौरुषेयत्वात् स्वयं प्रमाणान्तरावगतगौणशक्त्याक्षेपत्वोपपत्तेः म-

अप्रयोगकाले शक्तिज्ञानापेक्षायामपि विनियोगकाले ऽनपेक्षणात् युक्ता मद्भावमात्रेण शक्तेः कारकतेति यदि त्वित्यनेन सूचयित्वा पूर्वार्द्धोक्तश्रुतेर्लिङ्गादिविवेकस्तस्मादित्यनेनोपसंहृतः । अङ्गत्वज्ञापनाख्यविनियोगविषयत्वेनाङ्गत्वं लक्षणया विनियोगत्वेनाभिप्रेत्य विनियोगस्याभिधेयत्वोक्तिः लिङ्गस्य श्रुतिनो विवेकार्थम् उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कदेति * इन्द्राभिधानशक्त्यालोचनात् मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वशक्तिज्ञाने सत्यङ्गत्वं कस्मान्नाभिधीयत इत्याशङ्क्य मन्त्राङ्गत्वस्य सिद्ध्यर्थसौ शक्तिर्नाङ्गित्वाभिधानसिद्ध्यर्थेति कृत्वाभिधानतया मन्त्रस्याङ्गत्वाभिधायिना युक्तेति परिहारसूचनार्थं न चत्युक्तत्वाभ्युपगम्याङ्गत्वाभिधान विधिं विना विहितस्यापि अङ्गस्य सत्कादिवदनादरणीयत्वात् मन्त्रस्य चाभिधायकत्वेनाभिधानश्रुत्येन्द्रस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरिति न विहिता इत्यनेनोक्ते ब्राह्मणे ऽप्यङ्गत्वविधानस्य प्रागनुक्तत्वात् कस्य चिदभावस्य शङ्कां निराकर्तुम् * ब्राह्मणे त्वित्युक्तम् * यथा ब्राह्मणेऽभिधानान्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाभिधानात् पश्चाच्छक्तेर्ज्ञानाद्विनियोगहेतुत्वायोगेनाभिधानस्यैव प्राथम्यात्विनियोगहेतुत्वं तथा मन्त्रे ऽप्यभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्वापत्तेन लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकः शक्यो ऽवगतुमित्याशङ्कते * ननु चेति * इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानमिति विवेकहेतुमाह * सत्यमिति * विनियोगानभिधाने विनियोगशक्तेः कल्पकभावनासिद्धेः । स्वरूपाभिधानशक्तेर्नाभिधानमात्रहेतुत्वेन विनियोगहेतुत्वाभावात् न शक्त्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्काह * अन्यैव चेति * स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तच्छक्तौ कल्पितायां स्वरूपाभिधानशक्तिबलेन विनियोगयोग्यत्वाख्या शक्तिः कल्प्यते ततश्च विनियोक्तुं शक्यत्वात् कल्पितया श्रुत्या विनियुज्यत इत्याशयः । पाकादौ शक्तस्यापि देवदत्तादेर्विनियोक्तारमननुविदधानस्य विनियोक्तुमशक्यत्वदर्शनाद्यो यत्कर्तुं शक्तस्स तत्र विनियोक्तुं शक्य इति नियमानुपपत्तेः कथमभिधानशक्त्या विनियोक्तुं शक्यत्वं कल्प्यत इत्याशङ्कां प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * असौ शक्तो न ह्यशक्त इति कर्मोत्पन्ननिष्ठान्ताभ्यां शक्यत्वाशक्यत्वोक्तेः प्रकरणाज्ञातस्य मन्त्रस्य प्रकरण्यङ्गत्वे ऽवगते कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षायां शक्त्यालोचनाया अनेन मन्त्रेणैद्रमभिदध्यादिति विनियोजकश्रुतिकल्पनादवश्यविनियोज्यत्वावगतेः विनियोक्तुमशक्याभिधानशक्तिकल्पितयापि श्रुत्युक्तिविनियोज्यत्वायोगात् अभिधानशक्त्या विनियोज्यत्वे शक्य इत्यर्थः । श्लोकव्याख्यानान्न शक्त्येव विनियु-

ज्यने मा विनियोजि न ह्यवश्यविनियोज्यता केन चिद्वगतेत्याशङ्क्या-
 भिधानशक्यैव श्रुतिकल्पनाद्वारा ऽवश्यविनियोज्यतावगतेतिसूच-
 यितुमाह * ततश्चेति * हेतौ चशब्द ततो ऽभिधानत्वाच्छ्रुतिक-
 ल्पनाद्वारा यो विनियोगो ऽभिमतः स द्वितीयाद्विनियोजितुं शक्यत्वरू-
 पात् सामर्थ्यात्कल्पयिष्यत उपपादयिष्यत इत्येतदर्थमभिधानशक्ति-
 बलेनाविनियोजितुं शक्यत्वं कल्पयतइति क्रियार्थायां क्रियायाम् उपप-
 दस्मृतेन लट्प्रत्ययेन विनियोगशक्ति कल्पयतइत्युपपदार्थीकृतविनि-
 योजितुं शक्यत्वं कल्पनक्रियया कल्पयिष्यत इति क्लृप्तसामर्थ्यवाच-
 ककल्पयत्युक्तोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानार्थः । अभिधानशक्तिमात्रात्
 विनियोगोपपत्तेर्विनियोजितुमशक्यत्वं कल्पना न कथितेत्याशङ्क्य न प्र-
 थमसामर्थ्यमात्रात् विनियोगोपपत्तिरित्याह * नेति * एतदेवो-
 पपादयति * प्रथमेन हीति * पूर्वणावगतो ऽपि विनियोगो द्वि-
 तीयं विना न निर्वहतीत्याशयः । श्रुतिलिङ्गयोर्विवेकमुक्तं स्पष्टयति *
 अत इहेति * श्रुतौ जातत्वरूपेणासत्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्याङ्गतोच्य-
 ते लिङ्गं त्वनुकाङ्क्षत्वसामर्थ्यमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्ट
 १४११ * अविद्यमानमवति * ज्ञानत्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितस्याङ्गत्व
 विधानात् कल्पयामित्यर्थः । तदेतदित्यस्य श्रुत्यादित्रयपरामर्शित्वसूच-
 नार्थं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्त्तिकेनानाशङ्कितमपि श्रुतिलिङ्गा-
 श्र्यां वाक्यस्याविवेकं निरस्यति * वाक्ये पुनरिति * सर्वेष्वेवेति
 भाष्यात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणे श्रुत्यादित्रयविवेककथनस्य स-
 र्ववाक्येषु विवेकज्ञानार्थत्वावगतेर्वाक्यप्रकरणादिविरोधोदाहरणेषु
 प्रकरणादिविवेको ऽपि कस्मात् भाष्ये न पृष्टः कथितो वेत्याशङ्क्याह
 * कथं भावेति * तदाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे विवेचिते इति णिन्प्रत्यययो-
 गेन कथित इति वाच्ये प्रत्ययानुग्रहार्थो धातुः व्याख्याते ऽर्थे श्रुत्या-
 दित्रयशङ्कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्यावयवं योजयति * त-
 दिति * लिङ्गाच्छ्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेवमिति भाष्यावयवं
 योजयति * गार्हपत्ये पुनरिति * का पुनरत्र श्रुतिरित्यादिभाष्येण
 श्रुत्यादिविवेकोक्तेः । ऐन्द्रचुदाहरणे श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्व-
 सूचनार्थत्वेन यदि त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इतीति * यथे-
 वमित्यादिभाष्ये चोभयोर्वाक्यत्वात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणात्वा-
 योगे शङ्कितेनैव श्रवणात् गम्यते नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चारि-
 रितिसामर्थ्यमप्यस्ति येनैतत् गम्यतेत्यनेनैन्द्रीत्वस्य वाक्यीयस्य
 औतत्वनिरासं ऽपि न त्वेवमस्यामृचि सामर्थ्यमालोच्यैव वाक्यात्
 ऐन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानं भवतीति अनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य लै-

लिङ्गकत्वनिरासे ऽपि वाक्यायत्वानिरासात् वाक्यायत्वाभ्युपगमे प्रतीते यथा गार्हपत्यशब्दमात्रात् गार्हपत्यप्राथम्यप्रतीतावपि ऐन्द्र-
त्वस्य वाक्याधीनत्वादेन्द्रीवाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपग-
म्यते तथेन्द्रशब्दमात्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वप्रतीतावपि शेषाणां म-
न्त्रपदानाम् इन्द्राङ्गत्वस्य वाक्याधीनत्वात् केवलस्य च पदस्याप्रयो-
ज्यत्वेनाविनियोजकत्वात् मन्त्रे ऽपि वाक्यस्य विनियोजकताभ्यु-
पगमनव्येत्याशङ्क्येत्यानादथ वेति भाष्येणोभयत्र वाक्यस्य विनियो-
जकत्वे निरस्ते मन्त्रे केवलस्य पदस्याभिधानाशक्यत्वं ऽनिराकाङ्क्षी-
करणसमर्थपदान्तरान्वयं विना सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयो-
ज्यतया विनियोजकतुमशक्यत्वात् इन्द्राभिधानशक्तेन्द्रपदैकवाक्य-
त्वाच्चावशिष्टानामपि षड्भ्यां विशेषणभिधानद्वारेन्द्रप्रकाशनश-
क्युपपत्तेः पदमात्रे च लैङ्गिकविनियोगस्य पर्यवसानाभ्युपगमे
लिङ्गविरोधाद्वाक्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगापत्तेरिन्द्रपदसामर्थ्येन कृ-
त्स्नमन्त्रविनियोगाय पदान्तराणाम् इन्द्रविशेषणाभिधानासामर्थ्यस-
म्पादनमात्रे वाक्यव्यापारावगमात् लिङ्गेनैव कृत्स्नमन्त्रविनियोग-
सिद्धेर्न वाक्यस्य विनियोजकतन्तीन्द्रशब्दवत् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्र-
प्राधान्यमिति भाष्येणोपपादितत्वात् लिङ्गत्वमभ्युपगम्य ब्राह्मणवा-
क्यस्य विनियोजकत्वनिरासयुक्तानभिधानादेव तर्हि लिङ्गवाक्ये
इति भाष्येण पुनः प्रत्यवस्थानमिति व्युत्क्रमेण परेषां भाष्यव्याख्यां
दुपयितुम् उपन्यस्यति * अत्रेति * प्रश्नपूर्वकमपकर्षहेतुमाह *
कुत इति * शङ्कावादिनैव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रो-
पस्थानकस्य प्रमाणस्य लिङ्गत्वाभ्युपगमात् पुनर्वाक्यत्वाभिधानाश-
क्तेस्तं निरासार्थम् अथ वेति भाष्यमेवं तर्हि त्यतः पश्चादसम्बन्धमि-
त्याशयः । क्व तर्हि अथ वेत्ययं ग्रन्थो योजनीय इत्यपेक्षायाम् यत् यद्ये-
वमिति भाष्ये द्वयोर्वाक्यत्वं शङ्क्यते तन्नैव तदभिधीयतइत्यादिना
ततो गार्हपत्येन द्वयोर्वाक्यत्वसम्भवे ऽपि श्रुतिलिङ्गयोस्तावदन्यो-
न्यविवेको ऽस्तीत्युक्तं वाक्याद्विवेकौक्तये ऽथ वेत्यनेनैकवाक्यत्वव्यापा-
रनिरासो च कल्प्यते इत्यभिधानपूर्वकं श्लोकं व्याचष्ट * यत्रति *
दुपयति * न त्विति * यद्येवमिति भाष्येण श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्यत्वोक्त्या
वाक्याद्विवेकं शङ्क्यत्वा श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानीति धनेन
द्वितीयासामर्थ्यात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीते श्रुते लिङ्गत्वेन लिङ्गाद-
विवेकः मन्त्रेन्द्राभिधानात् इन्द्रप्राधान्यात् इन्द्रप्रतीते लिङ्गस्य श्रुति-
त्वेन श्रुतेरविवेकः वाक्ये चर्ग्वेहृष्टवाग्नेरजायतेत्यादिभिरुपक्रमस्यैः
पदैर्वेदाभिधानादुच्चैर्ग्वेहृष्टवाग्नेरजायतेत्यादीनां चोपसंहारस्थानाम् आश्रुगादिशब्दानां

वेदाभिधानसामर्थ्यात् उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मत्वप्रतीतेर्वाक्यस्य श्रु-
तिलिङ्गाभ्याम् । अविवेक इति शङ्कात्रयसूचनाच्छङ्काचतुष्टयमध्ये कदा-
चनस्तरीत्यनेन मन्त्रेणेत्यादिभाष्येण लिङ्गश्रुतिवाक्याभ्यां विवेका-
भिधानात् तृतीयाशङ्कालिङ्गांशे चाद्यां परिहृत्य नत्वेवमित्यादिना
श्रुतेर्लिङ्गात् ध्वंस्काभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य श्रुतिलि-
ङ्गाभ्यामविवेक इत्यनिष्टापादनं कृत्वा तदेतत्सर्वेष्वेव सम्भवेत विवि-
क्तं च दृश्यत इति प्रतिज्ञामात्रेण निरासासिद्धेस्तत्परिहारमुपपाद्य
तत्परिहारकाले ऽपि लिङ्गयोर्वाक्यादविवेक इत्याद्यशङ्कां लिङ्गांशे-
नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृ-
तत्वादुपेक्ष्यैवं तर्हीत्यङ्गेन श्रुत्यंशे ऽनुभाष्य नैतदेवमित्यनेन श्रुत-
र्वाक्यादविवेके ऽपि श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्येत्यापि विवेकाभ्यु-
पगमेन परिहारे दत्ते लिङ्गस्यापि तर्हि वाक्यादविवेकाभ्युपग-
मापत्तेः कृत्स्नस्य मन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगात् कृ-
त्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रे विनियोजकेन वाक्येन विनैव श्रुतेर्विरो-
धप्रतीतेः पदमात्रविनियोजकेन लिङ्गेन विरोधाभावात् श्रु-
तिवाक्ययोरसम्प्रधारणापत्तेर्न श्रुतिलिङ्गविरोधादाहरणता युक्तेति
लिङ्गांशे वाक्यत्वादाशङ्कापरिहारार्थत्वाशङ्काया नापि शब्दान्तइत्य-
नेन परिहृताया अपि श्रुतिदृष्टान्तेन पुनरुज्जीवनमाशङ्क्यथ घेत्यननो-
भयोर्वाक्याद्विवेकाभिधानात्परिहारः सम्भवतीत्याशयः । एतस्याथव-
त्यस्याद्यशङ्कापरिहारार्थादादौ निवेशो युक्त इत्यपकर्षनाद्याशयमापा-
द्योक्तं प्राक्काथ्य चेत्स्थनेनोभयोर्वाक्यत्वे निरस्ते श्रुतेर्वाक्यत्वशङ्कानु-
त्थानात् एवं नर्हीत्यत्र वाक्यशब्दो न युज्येतेत्याह * अपि चेति *
अपकर्षवाद्युक्तम् अपकर्षकारणं त्रेधा निरस्यति अत यो देवताविशेषं
वक्तुं शक्नोति इन्द्रशब्दः सो ऽस्यामृचि विद्यते कर्मसमवेतत्वात् चै-
न्द्रशब्दोक्तया देवतया प्रयोजनमस्तीति एवशक्त्यालोचनमात्रेण सा
उपस्थानव्या इत्येवं गम्यते न त्विन्द्रशब्दश्रवणमात्राच्छब्दान्तरसमी-
पाद्वेत्युक्ते कथं मिन्द्रशब्दशक्तिमात्रात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वाव-
गतिरित्याशङ्क्येन कारणेनेन्द्राभिधायकः शब्दो ऽस्मिन् मन्त्रे प्रयु-
ज्यते तदेकवाक्यत्वेन चावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेन कारणेन
कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गतावगम्यते इति शक्त्येकवाक्यत्वाभ्यां मन्त्रस्ये-
न्द्रागतावगमाभिधानात् वाक्यसङ्कीर्त्तनमेव लिङ्ग श्रुतिलिङ्गविरोधा-
भिधायिनो ऽभिमत इति मन्यमाननाक्षेप्ता यद्येव धिधं लिङ्गं तवा-
भिमतं तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्तेः श्रुतिविरोधादाहरणता न
युक्तेत्यभ्युपेत्यवादमात्रेण लिङ्गत्वस्योक्तत्वात् आक्षेप्तुर्वाक्यत्वा-

भिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्ती-
त्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वं निरस्यतापनीतस्यापि
लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं भविष्यतीति शेषमपनेतुमथ वक्ष्य-
नेन उभयत्र वाक्यस्य निरासो युज्यते यद्वा श्रुतेरेव केवलया वा-
क्यात् विवेकायैन्द्रियावाक्यस्यैवैकवाक्यत्वस्य विनियोग प्रत्यकार-
णता विवक्षिता न मन्त्रस्यस्य दृष्टान्तार्थं तु मन्त्रस्यैकवाक्यत्वस्य
कारणत्वं पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गात् स्मारितमित्येवं यथान्यासमेव स्थि-
ते ग्रन्थसन्दर्भं व्याख्यानं कार्यमिति भावे कृत्योत्पत्तेरर्थः स्वमतेन
यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तर्हीति भाष्यस्य वाक्यं ह्येतदित्यवयवं
पेन्द्र्याः केचिदुपस्थानार्हपदार्थं प्रति तृतीयाङ्गत्वप्रतीतिर्गार्हपत्यस्य
च कं चिन्मन्त्रं प्रति द्वितीययाङ्गत्वप्रतीतिर्वाक्यत्वे सत्यपि श्रुतेरपि
विनियोजकत्वासम्भवेन श्रुतिलिङ्गविरोधसम्भवादयुक्तमाशङ्कोप-
पादयति * तत्रेति * श्रुतेर्वाक्यात् विवेकाभावे ऽपि श्रुतेरेवात्र
लिङ्गविरोधो न वाक्यस्येत्याशङ्कोपरिहारार्थं नैतदिति भाष्यमैन्द्र्या-
रुणादिवाक्ये श्रुत्या क्रियामात्रे वाक्येन क्रियाविशेषे प्रकरणेन प्राक्-
रणिके विनियोग इत्येवं वादिमते ऽथ चेत्यस्य वाक्यव्यापारनिरा-
मार्थत्वायोगात् भाष्यद्वये ऽपि श्रुतिविशेषमात्राक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
प्रातिपादके श्रुतिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * नैतदिति * गार्हपत्यशब्द-
स्य यौगिकत्वात् गौणत्वाद्देन्द्र्यार्थत्वाभावे ऽपि द्वितीयायाः सप्तम्यर्थ-
बुद्ध्या गार्हपत्यसमीपे तिष्ठन्निन्द्रमुपतिष्ठेनेत्यैन्द्र्या विरोधो भविष्य-
तीत्याशङ्क्य विभक्तिश्रुत्यनुग्रहीतया प्रातिपदिकश्रुतिर्विरोधोक्त्यर्थम-
ग्निस्मीपं चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुम् अग्निस्मीपं वा लक्षयेदित्यु-
क्तम् । समुदायप्रसिद्धिपरित्यागोक्त्या गौणत्वसमीप्ये लक्षणयो-
निरासः । अथ वेति भाष्ये प्रातिपदिकश्रुत्यनुग्रहीतविभक्तिविरोधो-
क्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * श्रुतिविरोधयोः प्रातिपदिकविभ-
क्तिभेदादपौनरुक्त्ये ऽपि लिङ्गविरोधस्य नापि शब्दान्तरस्य समी-
पे उच्चरितस्य इत्यनेन मन्त्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासेनोक्त-
त्वात् श्रुतिवच्च लिङ्गवैलक्षणयानुपलम्भाच्चैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं
किं तु इन्द्रशब्दवत्वात् मन्त्रस्येति लिङ्गस्यैव श्रुत्या विरोधो न वा-
क्यस्येति लिङ्गविरोधोक्तेः कथमपौनरुक्त्यम इत्याशङ्क्य नापीत्यनेन
केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते ऽपीन्द्रशब्दस्य लिङ्गेनाव-
शिष्टानां च पदानां वाक्येन विनियोगात् लिङ्गसहितस्य वाक्यस्य
कृत्स्नविनियोजकत्वावगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन च लिङ्गस्य
कृत्स्नमन्त्रविनियोजकतया श्रुत्या विरोधाभावात् वाक्यरूपैव श्रुत्या

विरोध इत्येवं वाक्यत्वविषयदीर्घद्वेषदोषापनयार्थं केवलस्य सम्पूर्ण-
व्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतथा विनियोगानर्हत्वात् इन्द्रविशेषणना-
क्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानामिन्द्राक्तशक्त्युपपत्तेः श्रुतिवा-
क्याभ्यां सामान्यविशेषविनियोगवच्च पदमात्रकृत्स्नमन्त्रविनियोग-
योरन्योन्योपकारित्वाभावेन विरोधाल्लिङ्गविरोधवाक्येन स्योना-
दिमन्त्रवत् कृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगात् लिङ्गविनियोगापेक्षितपदा-
न्तराणामिन्द्रविशेषणोक्तिसामर्थ्यस्य सम्पादनमात्रे वाक्यस्य व्या-
पारो न विनियोग इत्येवम् । एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरास-
मात्रार्थं नैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यमित्युक्तमित्येवं परिहरति
* लिङ्गंति * श्रुतिवाक्ययोर्द्वयोरपि अत्र विनियोजकताभ्युपगमे
श्रुत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यान्पक्षाया श्रुतेरपि ऐ-
न्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्येत्यादिवार्त्तिकोक्तन्यायेनाविरोधात् श्रुतेरेव विरो-
धो न वाक्यस्येति परिहारो न युक्त इत्याशाङ्किताक्षिपति * कथं
पुनरिति * आक्षेपनिरासोक्तेरेतत्परिहारार्थत्वेन भाष्यव्याख्यानाप-
रितोपात्तमतेनाप्यथ वति भाष्यस्य मन्त्रवद्भाष्येऽपि एकवाक्यत्व-
स्य विनियोगव्यापारनिरासार्थत्वेन व्याख्यासूचनार्थं विरोधे शीघ्र-
प्रवृत्तया श्रुत्या लिङ्गादिकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धवदविरोधेऽपि क्रिया-
सामान्यस्य विरोधित्वेन साक्षात्परम्पराया वा पुरुषार्थाननुबन्धि-
तया शेषित्वाद्वात्वर्थानवच्छिन्नभावनाश्रयत्वेनासामान्योक्तेः स्वस्था-
धिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया धर्मान्वयस्य निराक-
रिष्यमाणत्वेन दोषत्वात् । महत्वात्सामान्ये वा विनियोगायोगेन
क्रियाविशेषे ऽङ्गविनियोग विना तृतीयाश्रुत्यपर्यवसानात् वि-
धेश्च स्वाविषयस्य साक्षात्स्वतः समीहिनाङ्गत्वं समीहित
विशेषणसमर्पणद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थे ऽङ्गविनियोजकत्वव्या-
तोक्तविधिबिहितस्यैवाङ्गस्य द्वितीयाविनियोज्यत्वावगतेरङ्गमात्रवि-
नियोगे पर्यवसानायोगादक्षरश्रवणकृत पञ्चाय गार्हपत्याङ्गप्रत्यय
इति वार्त्तिकश्च विशेषविनियोगएवश्रुतिपर्यवसानावगतेरैन्द्र्या गा-
र्हपत्याङ्गत्वबोधाख्ये विनियोगे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या वाक्यकल्प्यश्रु-
तिप्रतिबन्धाद्विनियोगव्यापारानुपपत्तेर्न वाक्यलिङ्गविरोध इत्येवं
परिहरति * उच्यत इति * कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धसूचनार्था हृष्टा-
न्तोक्तिः । सैव प्रवर्त्तत इति । एवकारेण वाक्यप्रवृत्तिं निरस्ता
मुपपादयितुं श्रुतिकल्पनप्रतिबन्धोक्त्यै पूर्वप्रवृत्त्युक्तिः श्रुतेः शी-
घ्रं प्रवृत्तावपि सामान्यविषयत्वादविरोधे वाक्यप्रवृत्तेश्च निरा-
साद्वाक्यविरोधमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गविरोधवाक्ये चाविरोधं वक्तुं

विषयत्वं सूचयितुमाह * यच्चति * विशेषविषयत्वं विना प्रतियोगित्वायोगात् प्रतियोग्युक्त्या विशेषविषयत्वं सूचितं परिहाराशयाज्ञानाच्छ्रुते * ननु चेति * तृतीयया गार्हपत्यमेव प्रत्येन्द्र्याः शेषत्वाक्तेर्द्वितीयया चैन्द्रिमेव प्रति गार्हपत्यशेषित्वोक्तेः श्रुत्यैव विशेषविनियोगकृतवाक्यस्य विनियोजकत्वायोगात् विशेषविनियोगप्रवृत्त्याश्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेषान्वयमात्रार्थत्वावगते श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्येति स्वाभिमतपरिहाशयविवरणेनाशङ्कां निरस्यति * कथमिति * एकश्रुतिकृता ऽन्यो वाक्यकृत इत्येवं प्रत्येक व्यवस्थितेनाङ्गाङ्गचन्वयस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वाक्यस्य लिङ्गविरोधाभावे ऽपि श्रुतिकृतस्य सामान्यतो ऽङ्गाङ्गचन्वयस्य कथं विरोध इत्याशङ्क्य विशेषितष्वङ्गाङ्गचन्वय श्रुत्या क्रियत इति सूचयितुम् * तत्रेत्युक्तम् * निष्प्रतिद्वन्द्व्युक्त्या वाक्यस्याङ्गाङ्गचन्वये व्यापाराभावः स्पष्टीकृतः क्रीणात्यरुणयेत्यत्र समवाया हि सत्यपीत्यादेस्तु परमते स्थित्वोक्तत्वादिह चारुण्यस्य क्रियासम्बन्धः श्रुत्येत्यादिश्चेत्तद्वन्धानुसारेणैव व्याख्यातत्वाच्च पूर्वापरवार्तिकविरोधः । तद्भाष्योक्तं द्वितीयाश्रुतेर्लिङ्गविरोधमुपपाद्य विध्यानर्थक्यपरिहारार्थेवेन्द्रव्यतिरिक्ताङ्गत्वस्यैन्द्र्याः कल्पयत्वनख्यातान्वयाधीनत्वात् वाक्यान्पेक्षयास्तृतीयाश्रुतिरपि लिङ्गविरोधायोगात् । स्वानभिमतमपि तृतीयाश्रुतेर्लिङ्गविरोधं प्रौढिप्रदर्शनायाह * अथ वेति * श्रुतिर्लिङ्गविरोधोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * श्रुतिर्लिङ्गविरोधोपपादनस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वं सूचयितु श्रुतिर्लिङ्गविरोधोपपादनभाष्यं व्याख्याय भाष्ये शेषव्याख्यानात् प्राक् सूत्रं व्याख्यातु पूर्वपक्षं तावदाह * किं तावदिति * श्रुत्याद्यनुमानद्वारा लिङ्गादीनां प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधं च लिङ्गादिभिः श्रुत्यादेः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धयात्येव श्रुतेः कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं तुल्यबलतत्प्राशयेन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * स्वशक्तेरित्यनेन स्वतः प्रामाण्यात्स्मृतिवैरूप्यं सूचितम् । स्वतः प्रामाण्यस्यापि न कच्चिद्वाधात् अप्रामाण्यं प्रत्यक्षादिवद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सर्वत्रेति * प्रत्यक्षादावपि किञ्चित्प्रमाणमेव कश्चित्च प्रमाणाभास एवेति नियतैकरूपप्रकारद्वयातिरिक्ताद्वैरूप्यलक्षणप्रकारान्तराभावात् प्रमाणस्याभासता । आभासस्य वा प्रमाणता नास्तीत्युक्ते स्वतो ऽन्यथात्वाभावे ऽपि वाक्यात्प्रमाणास्य प्रामाण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य बाधकलक्षणत्वात्प्रामाण्यस्य न कदाचित्प्रमाणस्य बाधो बाध्यस्य वा प्रमाणतैत्युक्ता अपि तर्हि प्रमाणाभासा एव बाधिस्य-

न न्यायज्ञा प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षार्थविषयत्वात् इन्द्रियार्थ
 प्रत्यक्षार्थविषयमञ्जारऽनुमानस्य व्यापकविषयत्वादव्यापकवि
 यत्वादव्यापकविषयमञ्जारं प्रमाणाभासतेति एवं सर्वेषां वि
 यन्तमनुवात् प्रमाणाभामत्वस्य श्रुत्यादीनां चाभिधेयात्
 कथं त्वनादितिकर्षव्यनाकाङ्क्षममीषाङ्गातात्समानदेशात्समाख्य
 नात् स्वविषयाद्विषयान्तरसञ्चाराभावेन प्रमाणाभासत्वं न
 स्मिन्पुक्तम् । नचानुत्पत्तिविनाशसंस्कारोच्छेदे फलापहार
 णां चाश्रयकाराणां मध्ये कश्चिदत्र सम्भवतीत्याह *
 चेत् * बाध्यत्वाभिमतं विज्ञाने स्मृत्याख्यकार्यदर्शनेन
 नुच्छेदोपपादनार्थं स्मृतिहेतुतांका तुल्यबलत्वं पूर्वपक्षं सप्रयोजन
 मुपमहरति * तस्मादिति * बलाबले वैपरीत्यपूर्वपश्चान्तरमाह *
 बाधमिति * श्रुत्यादिकल्पनाद्वारापि लिङ्गादीनां प्रामाण्यविराड्
 ऽपि स्मृतिवज्ज्ञान्यादिचतुष्टयान्यतरमूलत्वायोगेन श्रुत्यादिकल्पन
 स्य दुर्योगस्योक्तकल्पनापेक्षत्वेन श्रुत्यादिभ्यः पश्चात्पवृत्तः कल्प्य
 श्रुत्याद्यपेक्षत्वे ऽपि च विरोधिश्रुत्याद्यनपेक्षश्रुतत्वात् ।
 यौग्यपर्यवलयिस्त्वन्यायैव वैपरीत्य युक्तमित्येव । श्लोकं
 व्याचष्टे = श्रुत्यादीनामिति * परदौर्बल्यहेतुत्वेन सिद्धान्त्युक्तस्य
 विप्रकर्षस्य पूर्वदौर्बल्यापादकत्वाद्विपरीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षवै
 परीत्यादपि बलाबलवैपरीत्यमित्याह * किं चेति * यद्यपि श्रुत्या
 विनियोग प्रतीयते तथाप्यशक्तस्य नावकल्पयतइत्यपिशब्दार्थः ।
 नामर्थैकवाक्यस्य त्वाकाङ्क्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानामेक
 वाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निधिरूपैर्वाक्यैर्प्रकरणस्थानैर्विना रूपमेव नास्ती
 त्यर्थः । श्रुत शक्त्यपेक्षत्वे ऽपि विनियोगानुसारशक्तिकल्पनया वि
 नियोगो ऽवकल्पनइत्याशङ्क्याह * उत्पत्तीति * प्रागविद्यमानसा
 मर्थैर्विनियोगादपि विनियोजकावस्थया च श्रुत्या विरोधाभावात्सा
 मर्थ्यस्यैवाविनियोजकत्वावगतेर्बलीयस्त्वादनुमानकालवगतस्येन्द्रि
 याविषयनामर्थ्यस्य श्रौतविनियोगकाले निवर्त्तनाशक्तैर्गार्हपत्यशक्ति
 कल्पनायोगाच्छब्दगुम्मारणेन्द्र एव विनियोगो युक्त इत्यर्थः । लि
 ङ्गन्य वाक्यापेक्षनामुपपादयति * केवलमिति * केवलस्य पद
 स्य प्रयोजकत्वे वा विनियोजकत्वात् लिङ्गेन कृत्स्नमन्त्रविनियो
 गार्थैव मन्त्रवाक्यस्यासमेवतार्थस्यापि देवस्येत्यादेः पदस्य समवे
 तार्थनिर्वपामान्यादिपदेन सदैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धबलेन निर्वा
 पार्दीवपयरीक्तकल्पेन विनियोगदर्शनात् । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षाव
 गते यस्य मन्त्रान्तरस्थपदस्य यत् मन्त्रातरस्थपदेन सदैकवाक्य-

तालक्षणाः सम्बन्धो न विद्यते । तस्यैव विनियोज्यपदार्थविषय-
शक्तिर्न कल्प्यते । तस्मिन्सीद तवैव सदनं कृणोमीत्यनेन सहैकवा-
क्यतालक्षणे सम्बन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव तस्मिन्सीदेत्यादेः
सदनकरणविषयशक्तिसिद्धे स्यान्तं तद्व्यादेश्च सीदेत्यनेन सहैक-
वाक्यतालक्षणसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या सादनविषयसिद्धेर्वाक्यस्यैव
लिङ्गाद् बलीयस्तेत्यर्थः । वाक्यस्य प्रकरणापेक्षामुपपादयति * तथे- ८४५।५
ति * प्रकरणस्य क्रमापेक्षितामुपपादयति * तथा सर्वाकाङ्क्षा
इति * आकाङ्क्षायाः सम्बन्धसिद्ध्यर्थत्वादसम्भवत्सम्बन्धिवैफ-
ल्यापत्तेः । नाकाङ्क्षा युक्तेति सूचनार्थम् * सम्बन्धं चेत्युक्तम् *
समाख्यायां कथं बलीयस्तेत्यपेक्षायामाह * समाख्या पुनरिति *
वैपरीत्यपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * समुच्चयेन पूर्वपक्षमाह ।
* अथ वेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रश्नपूर्वं लिङ्गा-
दौ विनियोगाख्यसामर्थ्यस्य विप्रकर्षहेतुमाह * कुत इति * पूर्वाद्धे-
व्याचष्टे * यदेव हीति * पठितश्रुतिग्रहणे प्रत्यक्षः समुदायो पठि-
तश्रुतिग्रहणे लिङ्गादीत्याशयः । षोढावस्थानोपपादनार्थं पूर्वपक्षा-
शयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमाह * कथं पुनरिति * चोदनाशब्दाद्विधा-
ज्येव श्रुतिः प्रमाणम् । न विनियोक्तीत्याशङ्क्य शब्दमात्रमेव धा-
र्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थं चोदनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थम्
* तथा चेत्युक्तम् * एवं सति षट्प्रकारत्वं भवतीत्याह * तत्रेति *
उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * प्रस्थितयोः प्रवृत्तयोर्मध्य- ८४६।१
इत्यर्थः । विरोधेऽपि श्रुतिकल्पनस्य दुर्वारत्वात् । श्रुतिकल्पनत्व-
निबन्धनविप्रकर्षस्य बलाबलवैपरीत्यापादकत्वं बाधो यदि कल्पयेते-
ति द्वितीयपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्त निराकर्तुमाह * तस्मिन्श्चेति * आ-
काङ्क्षारूपप्रकरणावगतसामान्यव्यापक्षत्वेनाकाङ्क्षासहितस्य लिङ्गस्य
विनियोजकश्रुतिकल्पनत्वे नैराकाङ्क्ष्येऽसति सामग्रीवैकल्याच्छ्रु-
तिकल्पनानुपपत्तेः श्रुतिं विना विनियोगासिद्धेर्लिङ्गप्रामाण्याद्वैप-
रीत्यं दूरोत्सारितमित्याशयः । न केवलं प्रकरणानुमानान्यथानुपप-
त्तेः परिहृतत्वात् श्रुतिकल्पनायोगात् किं तु विध्याकाङ्क्षासहिताना-
मेव श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वात् । प्रत्यक्षाया च विनियुक्ते मन्त्रे
विध्याकाङ्क्षानिवृत्तेर्विध्याकाङ्क्षाविरहादपीति सूचयितुं सान्निकृष्टो न
लक्ष्यते प्रकृष्टोऽपि वैदिकः * अपवादस्तु तस्य स्यात् * प्राप्तः संचिहितो
यदेत्यनुषङ्गाधिकरणवार्त्तिकोक्तामाकाङ्क्षां विना कल्पितस्य वैदिकत्वं
स्मारयति * वर्णितं चेति * विप्रकर्षस्य विपर्ययसाधनत्वनिरास-
मुपसंहरति * तस्मादिति * वृद्धश्लोकेनैतदेव दृढयति * आह चे-

ति * इममेव श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनां हीति * पौर्वापर्ये पूर्वैर्दौर्बल्यमिति न्यायस्यान्योन्यानपेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वात् सापेक्षे लिङ्गादावप्राप्तिस्त्वनार्थम् * न हीत्युक्तम् * विप्रकर्षवैपरीत्यं श्रुत्यापि नास्मर्थस्येति वार्तिकोक्तं दूषयितुमनुभाषते * नन्विना * दूषणप्रतिजानाति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * शक्तिकल्पने विनानुपपत्त्यपरिहारे ऽपि अङ्गत्वरूपज्ञानात्पादनेन श्रुतः शक्त्यपेक्षेति पूर्वार्द्धेनोक्ते जानस्याप्यङ्गत्वज्ञानस्य शक्तिं विना कथं प्रमितत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य निरासार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * विनियोगेति * स्वाभाविकशक्तिनिवृत्त्या शक्त्यन्तरस्यानेकत्र दर्शनादपानुपपत्तिरिति परिहार सूचयितुमाह * नत्रेति * स्वाभाविकशक्त्यनिवृत्त्ययोगवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * ननु चेति * अनुमेयस्य लिङ्गस्य दुर्बलतरत्वात्त्वानुमापिकायाः श्रुतदुर्बलत्वं सूचितम् । विनियोगात्प्राक् सामर्थ्ये कल्प्यमाने तत्कल्पिकायाः श्रुतेस्तदानीमविनियोजकत्वाच्छ्रुतिविरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यविनियोजकत्वापत्तेः कल्प्यस्य सामर्थ्यस्य प्रत्यक्षदुर्बलतरतापद्येन । ननु विनियोगात्प्राक् तत्कल्पनास्तीत्याह * सत्यमिति * एवं विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासेन बलाबलवैपरीत्ये निरस्ने मन्त्रप्रकरणिनोश्च नैराकाङ्क्षोक्तोभयत्र विनियोगनिरासात् । समुच्चयपूर्वपक्षस्यापि निरासे सूचिते विनियोजकश्रुत्यपेक्षितस्य शक्तिकल्पनस्य पश्चाद्भावं सिद्धान्त्युक्तमाभित्य विप्रकर्षितुल्यत्वादन्यूनतां शङ्कते * नान्वति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वथा हीति * एव विधानप्रकर्षसाम्यं बलाबलसाम्येनोपपादयतीति परिहरति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वं बलाबलसाम्यानापादकतामुपपादयति * कुत इति * लिङ्गविनियोगाभिधानात् पूर्व श्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य दूरत्वं श्रुतौ तु विनियोगोत्तरकालं शक्त्यनुमानं न विनियोगोक्तेर्दूरतत्पर्यः । श्लोकं व्याचष्टे * लिङ्गे हीति * श्रुतौ विनियोगप्रत्ययस्योत्पत्तिविशेषाभावे ऽपि प्रमितत्वनिर्वाहाय विक्षेपस्य लैङ्गिकेन विनियोगप्रमितिविश्लेषेण ग्राह्यात्तुल्यबलतैव युक्त्याशङ्क्याह * सहेति * प्रश्नानप्राप्यत्वेन विनियोगस्य देशत्वोपचारात् सह विनियोगाख्यं देशं प्रस्थितयोः सतोः प्रमाणायेर्येन विक्षेपेण कृत्वा प्रमाणस्य चिरेण विनियोगप्राप्तिः सम्भवति तस्यैव दौर्बल्यकरत्वाद्भिन्नियोगप्रत्ययोत्पत्त्युत्तरकालं तस्य प्रमितिप्रयोजकनिर्दोषकारणजन्मत्वावगमे प्रमितित्वावश्यम्भावावगमात् । प्रमितित्वनिर्वाहायापवादकशक्तिनिरासार्थं शक्त्यनुमानविक्षेपे ऽपि न विनियोगविपरीतता नापि तुल्यो

विप्रकर्ष इत्यर्थः । प्रत्युपयुज्यत इति हि शब्दान्वयाध्याहारार्थं युग-
लान्तरेष्वेतमेव न्यायमिति दिशति * एतेनेति * प्रकरणास्मात्तत्त्वस्य
देवस्यत्वेत्यादेरसमवेतार्थस्य पदस्य प्रकरणाङ्गत्वे ज्ञाते कथमुप-
क्षरिष्यतीति सन्देहे यथा शक्नोतीत्यवधारिते कथं शक्नोतीत्यपेक्षायां
निर्वापामीत्यादिवत् प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात् समवेतार्थनिर्वापामीत्या-
दिपदैकवाक्यतामनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या प्रकरणयपेक्षितोपका-
रजननसामर्थ्यकल्पनपूर्वम् अनेन प्रकरणिनमुपकुर्यादिति श्रुतिमनुमा-
य विनियोगावगते उपांशुयाजादिसन्निध्यास्मात्तस्य च दधिमन्त्रादे-
रुपांशुयाजादिप्रत्याकाङ्क्षादर्शनाच्छ्रित्याद्याकाङ्क्षायाश्च स्वात्मा निरा-
काङ्क्षेऽप्युपाध्यायादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वदर्शनेनास्या अप्युपांशुया-
जादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वावगते उपांशुयाजादेर्दधिमन्त्राद्याकाङ्क्षा-
मनुमाय तदैकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुत्यनुमानपूर्वं विनियोगावगते राध्व-
र्यवादिसमाख्यातस्य च कर्मणोऽध्वर्यादिसम्बन्धदर्शनात्तत्सन्निधि-
मनुमाय तदाकाङ्क्षैकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुतिकल्पनपूर्वं विनियोगाव-
गतेः परस्य वाक्यादेः पूर्वं लिङ्गाद्यननुमाय विनियोगोक्तिरैव (दर्शनेन
निर्वापादिविशेषणीभूतस्य स्वार्थाभिधानद्वारा स्वार्थे विशिष्टनिर्वा-
पादिप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेनेन निर्वापादि प्रकाशयेदिति श्रुति-
कल्पनद्वारा विनियोगावगते प्रयाजादेश्च प्रकरणास्मात्सोभयाका-
ङ्क्षादर्शनात् प्रकरणिना सहैकवाक्यतैव) नोपपद्यते पूर्वेण तु लिङ्गा-
दिना वाक्याद्यनुमायैव पूर्वं श्रुत्याद्यनुमात्रेण विनियोगे कृते प्रत्यक्ष-
दृष्टस्य सामर्थ्यादनेकवाक्यत्वाद्यन्तरेण प्रमित्यनिर्वाहाद्विर्वापार्थं प-
रस्य वाक्यादन्तरेणैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्युपपद्यते इत्येवं नान्तरी-
यकत्वेन सद्भावमात्रं विनियोगहेतुत्वाद्यपेक्षा इति बलाबलवैपरीत्य-
निरासार्थं नान्तरीयकतोक्ता एकवाक्यत्वादिभिर्विन्ना सामर्थ्यादेर्दृष्ट-
मात्रस्याप्रमितत्वेन श्रुत्यादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वायोगमाश-
ङ्क्याप्रमितस्यापि गृहाभावादेर्निर्दोषकारणजनितत्वाख्यप्रमितिप्रयो-
जकयुक्तजानविषयत्वमात्रेण बहिर्भावादिकल्पकत्ववत्सामर्थ्यादेरपि
प्रमितिप्रयोजकत्वाद्युक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिविर्विनाऽनु-
पपद्यमानस्यैकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् श्रुत्यादिविर्विनानुपपद्यमा-
नत्वात् श्रुत्यादिकल्पकत्वस्याप्युपपत्तिसूचयनायेति * इत्युक्तम् *
सर्वलौकिकानामेष प्रतिपत्तिः सर्वस्वसंवेद्येत्यर्थः । वाक्यादीनामपि
श्रुतिकल्पनमात्रेण लिङ्गवद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्लिङ्गादिकल्पनानपे-
क्षत्वाच्छ्रुतितः सर्वेषां दौर्बल्येऽपि अन्योन्यं तु-

८४८।२ ल्यबलतैव युक्तेत्याशङ्कने * आहेति * विनियोगसि-
द्धये विनियोजकां श्रुति कल्पयितुं प्रवृत्तैर्वाक्यादिभिरसमर्थविनि-
योगायोगेनाङ्गाङ्गिप्रतिपादकशब्दैकवाक्यतां च विनाङ्गाङ्गचन्वयायो-
गेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा एकवाक्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात्
समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वायोगे साकाङ्क्षमकल्पयित्वा
एकवाक्यतः कल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां कल्पयितुं प्र-
वृत्तवाक्यसंहितालम्बनेन सन्निधिमकल्पयित्वा कल्पयितुमशक्यत्वा-
लिङ्गादीनां यथाक्रममेकादिभिः श्रुतिसमर्थैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्नि-
ध्याख्यैर्वस्तुभिर्व्यवधिकारितं विनियोगं प्रति विप्रकर्षवैपश्यं बलाब-
लापादकमिति परिहरति * तदिति * लिङ्गवाक्ययोर्मध्ये तावद् वा-
क्यस्यार्थविप्रकर्षमुपपादयितुं प्रतिजानाति * श्रुतिमात्रंति * प्रश्नपूर्व-
मुपपादयति * कथमिति * असमवेतार्थवाचिनाम्पदानां समवेतार्थ-
वाचिना पदेनैकवाक्यत्वात्समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा श्रुतिः
कल्प्यतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * देवस्य त्वा सवि-
तुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णां हस्ताभ्यामग्नये जुष्टनिर्वपामीतिम-
न्त्रपदानां देवादिर्विशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वोक्त्या सकल-
स्यैव मन्त्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचनात्ततः
शब्देन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपन्नार्थं विनियोज्यत्वाभिधानाद्वाक्यसह-
कृतेन लिङ्गेन सकलमन्त्रविषयश्रुत्यनुमानं सूचितम् । एवं तर्हि
स्योनन्ते तस्मिन् सीदेत्यनयोरपि तच्छब्दयोगावगतेनैकवाक्यत्वानुप-
पत्त्या तस्मिन् सीदेत्यस्यापि सदनकरणे स्योनन्त इत्यप्यापि च पु-
रोडाशसदनेन सामर्थ्यकल्पनोपपत्तेर्लिङ्गं बाधो न युज्येनेत्यागङ्गाह
* तच्चेति * द्वयोः समवेतार्थत्वसम्भवं भेदेन विनियोगाय प्रस्था-
नाद्विरोधावगतेर्युक्तो बाध इत्याशयः । प्रस्थित इति भावोत्पन्नया
निष्ठया प्रस्थानमुक्तम् । लिङ्गनैकत्र प्राप्तवतो वाक्येनान्यत्र नेतुमश-
क्यतां लिङ्गाच्च प्राप्नुवतः स्वप्रकाशे ऽर्थे तेभ्यो वाक्यादागच्छ-
द्भ्यो ऽवकाशदातृतां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्यालिङ्गस्यार्थम-
न्तिकर्षमाह * कथमिति * केवलस्य पदस्याप्रयोज्यत्वात् वाक्यस-
हकृतेन लिङ्गेन सकलस्यैव मन्त्रस्य विनियोगानगतेः तच्छब्दप्रयोग-
ण च स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्यैकमन्त्रस्यावगमादकनैव सामर्थ्येन
तावतः पदसमूहस्य विनियोगसिद्धेः सामर्थ्यान्तरकल्पनानापत्ति-
८४९।१ रित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * समुदायो हीति * कल्पया-
स्यन्तस्य स्वार्थविशिष्टोपस्तरणप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशित-
स्योपस्तरणसंस्कृतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य तच्छब्देन ग्रहणात् ॥

सादनत्वविशेषणत्वे ऽपि उपस्तरणविशेषणेन कल्पयाम्यन्तानां सा-
दनविशेषणत्वानुपपत्तेः श्रुत्योपस्तरणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तो
ऽवयवः सादने विनियोकृतुमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्च स्वार्थविशि-
ष्टसादनप्रकाशेन नैराकाङ्क्षत्वात् तत्प्रकाशितस्य सादनस्योपस्तरण-
क्रियाविशेषणत्वे ऽपि सादनविशेषणानामुपस्तीर्णस्थानादीनामुपस्त-
रणक्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस्तस्मिन्नित्यादि-
रवयवो नोपस्तरणे विनियोकृतु शक्य इत्याशङ्कानिरासाशयः । समु-
दायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वात् शक्त्यन्तरकल्पनापेक्षत्वे
ऽपि एकवाक्यतयैव शक्तिद्वयस्यापि कल्प्यत्वात् विप्रकर्षसाम्यशङ्कां
निराकर्तुम् अवयवस्यैकवाक्यत्वमात्रमन्योन्यानपेक्षोपस्तरणसादनरू-
पभिन्नार्थाभिधानशक्त्यवगमात् प्राक्शब्दालोचनया प्रत्यक्षवच्छीघ्रं
प्रतीयते न उपस्तरणविशिष्टसादनरूपस्य साधनविशिष्टोपस्तरणरू-
पस्य चैकार्थस्याभिधाने शक्तिरन्योन्यानपेक्षार्थाभिधानशक्तिस्तु
स्वविशेषणविशिष्टैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धेत्युत्तरश्लोकव्याख्यार्थ
तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्वाक्यस्य विप्रकर्षोक्तिः पूर्वबाधसिद्धौ प्र-
करणे मन्त्रास्नानस्य नैराकाङ्क्षमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयो-
र्लौकिकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्षमुक्त्वा प्राकरणिकप्रकाशनाख्यो-
पकारनिवृत्त्या प्राकरणिनो ऽपि नैराकाङ्क्षं प्रकाश्ययोरर्थयोर्नैराका-
ङ्क्षोक्त्या वक्तु कल्पयाम्यन्तमन्त्रावरुद्धत्वात् उपस्तरणस्य तस्मि-
न्नित्यादिमन्त्राग्राह्यत्वे तस्मिन्नित्यादिमन्त्रावरुद्धत्वाच्च सादनस्य
कल्पयाम्यन्तमन्त्राग्राहकत्वे ऽभिहिते सादनस्योपस्तरणस्य सादन-
विशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् कल्पयाम्यन्तमन्त्रमात्रेण तथा प्रकाशयि-
तुमशक्यत्वात् । उत्तरमन्त्रग्राहितामुपस्तरणस्य वा सादनं प्रत्यु-
पसर्जनत्वेन सादनस्योपस्तरणविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् तस्मिन्नि-
त्यादिमन्त्रमात्रेण च तथा प्रकाशनाशक्तः पूर्वमन्त्रग्राहितामाशङ्क्य
* स्वप्राधान्ये चेत्युक्तम् * अतश्च लिङ्गवाक्ययोस्तावत् बलाबलं
सिद्धमित्याह * तस्मादिति * लिङ्गबलेन दृश्यमानैकवाक्यत्वबाधे
लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य यावद्भिः पदैर्विना नैराकाङ्क्षं न सम्भव-
ति तावता लिङ्गापेक्षितेन वाक्येन विनियोगे व्यतिरिक्तानामसमवे-
तार्थवाचित्वात्पृथक्प्रयोगानर्हाणामपि लिङ्गेन बाधार्थविनियोगापत्तेः
शिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्यादिवार्त्तिकेन देवस्य त्वत्यादी-
नां निर्वापे विनियोगोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * भिन्नप्रयो-
जनत्वे सति याज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वाभावापत्तेर्भिन्नप्रयोज-
नकत्वायोगेन न समुच्चयः सम्भवतीत्युक्ते यष्टनुज्ञाप्रकाशनं चेह प्र-

योजनान्तरं शङ्कतीयं तस्य च नवमे निराकरिष्यमाणत्वेनायोगात्
 प्रयोजनान्तरशङ्काप्रयुक्तोत्पत्त्यशयायावदयम् * चेत्युक्तम् * लिङ्ग-
 विनियोज्यस्य पदस्य देवस्यत्वेत्यादिपदादेवस्य त्वेत्यादीनां लिङ्गवि-
 नियोज्याभिनिर्वपामिपदैकवाक्यत्वं विनानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहाराय
 वाक्यस्याप्यनुग्राह्यत्वात् निर्वापविनियोगोक्तिरविरुद्धत्वाशयेन प-
 ८५०१२ रिहरति * अत्रेति * अगत्युपपादनपूर्वं श्लोकं व्याख्येयम् * मानि ही-
 ति * क्लृप्तनिर्वापान्वयोऽग्नये जुष्टमित्यादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि नि-
 र्वापो देवस्येत्यादीनां साकाङ्क्षत्वात् उपपन्नपुनराकाङ्क्षं सन् देवस्येत्या-
 दिपदप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते निराकाङ्क्षस्यान्योन्याकाङ्क्षाप-
 पत्त्युपपादनार्थं प्रकरणप्राप्तैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतानामप्युपांशुयाजादीनां
 निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिलक्षणेन कमेणाकाङ्क्षामुत्पाद्यानुमन्त्रणादि-
 धर्मप्राप्तिं प्रयाजादीनां च प्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्क्षीकृतानामपि वि-
 कृत्याकाङ्क्षयोत्पन्नाकाङ्क्षणां विकृतिगमनं दृष्टान्तयित्वात्यन्तसाम्या-
 र्थं मन्त्रशेषस्यैकमन्त्रावयवान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतस्यापि मन्त्रान्तर-
 व्यवायाकाङ्क्षामुत्पाद्य मन्त्रान्तरान्वयं दृष्टान्तयितुं यथाक्लृप्तावसक-
 बुद्धारितमन्त्रशेषयुक्तायां विचारितायां सकृदुद्धारितमन्त्रशेषत्वात्प्र-
 तियोगित्वेनानुषङ्गाधिकरणे प्रसक्ते मन्त्रशेषार्थो यथैकमन्त्रावयवा-
 न्वितशेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि मन्त्रान्तरावयवानां
 साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुद्धारितपूर्वमन्त्रशेषप्रकाश-
 त्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यात इत्येवं यथाक्लृप्ताविति पाठे यथा सो-
 मलक्षणं वस्तु सद्गुणादिषदैः प्रकाशने तु निराकाङ्क्षीकृतमपि म-
 न्द्रादीनां तृप्यन्तानां पदानाम् अनुष्ठेयतृप्तिप्रकाशने कर्मानङ्गत्वाप-
 त्तेः भक्षणावयवां भूततृप्तिप्रकाशनो ऽर्थत्वेन साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्ना-
 काङ्क्षः सन्मन्त्रादिप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातमित्येवं तृ-
 तीय दृष्टान्तमुक्त्वा विप्रकृष्टप्राप्तानामपि देवस्येत्यादीनां निर्वापसम्ब-
 न्धोपपत्तेः निर्वापविनियोगविरोधमुपसंहृत्य पदान्तराणि यत्रार्थमि-
 ति श्लोकावयवं व्याख्यातुम् * येषां त्वित्युक्तम् * देवस्येत्यादिप-
 दानामानर्थक्यापत्तावपि लिङ्गेन बाधो निर्वापे विनियोगमाशङ्क्याह
 * सर्वेषामेवेति * विभिन्ना सामान्यतः समीहिताङ्गनयाकाङ्क्षितस्य
 विशेषमात्रबोधे श्रुत्यादीनां व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहिता-
 ङ्गत्वायोगाज्ज श्रुत्यादीनां व्यापारः सम्भवतीत्याशयः । केष्य-
 तइत्यपेक्षायां नवमाद्यसिद्धप्रकरणेन श्रुतिबाधमुदाहरति * तद्यथा-
 ति * श्रुत्या स्वरूपेण शेषित्वं प्राप्तं प्रकरणप्राप्तन प्रकृतापूर्वसाध-
 नीभूतानि व्रीह्यादीनि समीहिततया शेषित्वं बाधित्वा प्रकरणलक्ष्यं

यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्षणादिसम्बन्धो नवमाद्ये भविष्यती-
त्यर्थः । देवस्येत्यादिनां निर्बापाङ्गत्वाविरोधापत्तेर्लिङ्गस्य वाक्या-
द् बलीयस्त्वायोगाद्यङ्गायाः परिहारमुपसंहरति * तेनेति * येन
कारणेन लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वेऽपि नानिष्ठापत्तिस्तेनेत्यर्थः ।
लिङ्गबलीयस्त्वानभ्युपगमे एवेत्येकोपक्रमोपसंहारवशेनैकवाक्य-
त्वस्य भक्षानुवाकेन गतस्य लिङ्गेन बाधो भक्षानुवाकाधिकरणो-
क्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह * तथा चेति * वाक्यात्प्रकरणा-
स्यार्थं विप्रकर्षं प्रतिज्ञापूर्वकमुपपादयितुमाह * वाक्येति *
अङ्गाङ्गिसम्बन्धत्वाभावेऽपि उभयाकाङ्क्षामात्रेणाङ्गाङ्ग्यन्वयायो-
गावगतेराकाङ्क्षातां ऽङ्गाङ्गिवाक्यरूपाणां शब्दानां सङ्गतिरनुमातव्ये-
त्युक्तं श्लोकं व्याचष्ट * प्रकरणे हीति * वाक्यानामित्यनेन प्र-
करणे ऽङ्गाङ्गिवाक्यानां प्रत्यक्षा सङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः सूचितः । वाक्ये
पदानां सङ्गतिः प्रत्यक्षेत्यर्थः । विप्रकृष्टत्वव्याख्यार्थम् * ततश्चेत्यु-
क्तम् * यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुतिः कल्प्यतइत्यनुष-
क्तेन पदेन कल्प्यमानाया वर्त्तमानत्वोक्तेस्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्य-
ङ्गाभिहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तः प्राकरिणिक-
श्रुतिकल्पनात्प्राक् वाक्येऽपि विनियोगाभिधानमुक्तं वाक्यात्प्रक-
रणस्यार्थविप्रकर्षं फलेनोपसंहरति * तस्मादिति * करणात्क-
मस्यार्थविप्रकर्षं प्रतिजानाति * तथेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति
* कथमिति * प्रकरणमाकाङ्क्षातः प्रकृतिभूतेरर्थे विनियोगं प्रति
गच्छति क्रमस्य तु विनियोजकत्वं सिद्ध्यर्था श्रुतिराकाङ्क्षां विना
गौरव इत्यादेः सन्निधाने ऽप्यन्वयादर्शनात् आकाङ्क्षामपि इत-
राकाङ्क्षातो यथैकवाक्यत्वस्मामर्थ्यकल्पनपरम्परया कल्पयितुमा-
रभ्यन्ते इत्यर्थः । दब्धिमन्त्रस्यानिर्ज्ञातपरिमाणोपायत्वे त्वनिवृत्ताका-
ङ्क्षनयोपांशुयाजे साकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगाभ्युपगमात् क्रमे ऽप्युभ-
याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् अङ्गाकाङ्क्षयाङ्गवाकाङ्क्षाकल्पनोक्तिरयुक्ते-
त्याशङ्क्याह * क्रमो नामेति * मन्त्रस्याक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्य-
तारूपतया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेणोपांशुयाजेनाभिधानक्रियानपेक्षित-
स्याकाङ्क्षितुमशक्यत्वात् दब्धिमन्त्रस्यापि ज्ञातलिङ्गत्वेनाभिधा-
नक्रियाद्वाराकाङ्क्षितुमशक्यत्वाशोपांशुयाजस्य स्वतो मन्त्राकाङ्क्षा-
स्तीत्याशयः । निरपेक्षाणां सतां प्रधानानामनुष्ठानदेशतः पाठवेशतो
वाङ्मानां साक्षिभ्यमात्रं क्रम इत्यनघानतोक्ता पाठस्याप्यनुष्ठाना-

साकाङ्क्षसन्निधाख्येन प्रकरणेन सह क्रमस्य क्वचित् समवायायो-
गात् क्वचित्क्रमप्रकरणविरोधे प्रकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * अत्र
चेति * विकृतित्वेन प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकरणात् क्रमस्यमहाप्रकर-
णोपनिपाताच्च प्रकरणसमवायस्तु सम्भवतीत्याशयः । दैक्षस्यापि
तर्हि ज्यौतिष्टोमिकमहाप्रकरणोपनिपाताद्दर्शपूर्णमासाविकृतित्वा-
च्चोदाहरणत्वोपपत्तेः पशुधर्माणां क्रमप्राप्ते दैक्षाङ्गत्वं प्रकरणेन
बाध्येतेत्याशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणाविनियोज्यत्वाभा-
वादनुदाहरणत्वसूचनार्थम् * प्रायेणेत्युक्तम् * राजसूयादिमहा-
प्रकरणान्तरगततास्वध्यभिषेचनाद्यासु ज्योतिष्टोमादिविकृतिषु शौनः
शेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यतइत्यादिना प्राकृत-
माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गसबन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गत्वावगते-
र्निरङ्गस्य माहेन्द्रस्तोत्रादेवैगुण्यादानिष्टमुपकारं प्रकृतौ शौनःशेपाख्या-
नाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ तद्ग्रहितस्यासाधनत्वावगमादतिदिश्यमा-
नानाम्माहेन्द्रस्तोत्रमुपादिश्यमानाङ्गवैशिष्ट्यं विनातिदेशपर्यवसानाव-
गतेर्विकृतिकथम्भावकाङ्क्षायामपनिवृत्तायामेव शौनःशेपाख्यानाद्यु-
पनिपाताद्वान्तरप्रकरणेन माहेन्द्रस्तोत्रादिद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वप्र-
करणबाधमहाप्रकरणान्तर्गतानामपि विकृतीनां नोदाहरणता युक्ते-
ति मध्यस्थं यस्य तन्मध्य इति चतुर्थोपकरणपूर्वपक्षन्यायेनाश-
ङ्क्य माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यतइत्यस्याभिषेचनीयाङ्गभूत-
माहेन्द्रस्तोत्रदेशे ऽभिषेकान्तः शौनःशेपाख्यानमभिषेचनीयप्राकृता-
ङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं
यत्प्राकृतानुवादेनान्यदनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुत्पत्तिविधेयत्वादुत्प-
त्तिविधिवेलायामेव तत्प्रयोजनापेक्षणादभिषेचनीयात् । बहिरुत्प-
न्नान्महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वावगत्या च कृतार्थत्वेन माहेन्द्रस्तो-
त्रसंयोगस्य देशार्थत्वोपपत्तेस्तद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनायोगात्
क्रमेणैवाभिषेचनीयाङ्गता कल्पनीयेति सर्वासां वा समत्वाच्चोद-
नातः स्यात् हि प्रकरणं तद्देशार्थमुच्यते तस्य मध्य इति तदीयसि-
द्धान्तन्यायेनोदाहरणसमर्थनं सूचयितुमाह * तासु हीति *
शौनःशेपाख्यादीनामभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेच-
नीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृताङ्गानुवादेनोत्पन्न-
मिति वाच्ये प्राकृतानुयाजोद्देशविहितपृषदाज्यवद्विधानार्थानूदित-
प्राकृताङ्गानुवादेनाप्युत्पन्नस्याङ्गस्य सन्देशाभिव्यक्तकथम्भावग्राह्य-
त्वसूचनार्थे प्राकृताङ्गमध्यपतित्वेनेत्युक्तं प्राकृताङ्गगुणविधानतः प्रा-
गतिदेशपर्यवसानात्कथम्भावानिवृत्त्यभ्युपगमे ऽपि तिष्ठन्तं पशु प्र-

यजन्तीति प्राकृताङ्गापकर्षविधानात्प्रागुत्पन्नानामुपकरणादीनामपि
 दैक्ष्यप्रकरणग्राह्यत्वापत्तेः क्रमविनियोज्यत्वोक्तिर्विद्वद्भ्येत्याशङ्क्य
 क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गग्रहणे प्रवृत्तस्य कथम्भावस्य स्वतो
 ऽक्लृप्तोपकारात्पूर्वाङ्गग्राहित्वायोगात्प्राकृताङ्गान्वयस्य च पू-
 र्वाङ्गग्रहणहेतोः प्राकृताङ्गगुणविधितः पुरस्ताद्वावस्थितेष्व-
 ङ्गेषु अभावात् प्रकरणाग्राह्यत्वापत्तिसूचनार्थं पुरस्तादित्युक्त-
 म् । एवमन्योन्याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वशङ्कां क्रमप्रकरणविरो-
 धोदाहरणयोगाशङ्कां च निरस्यन् प्रकरणक्रमस्यार्थविप्र-
 कर्षं दर्शयितुमारभते * तथेति * क्रमसमाख्ययोर्मध्ये क्रमे स-
 म्बन्धार्थान्योन्याभिमुख्यरूपेणा सन्निधानाख्यं परस्परपर्युपस्थापनं
 वेदरचितत्वात् प्रत्यक्षमित्यनेकात्मसाख्यायामप्रत्यक्षमिति विप्रकर्ष-
 सिद्ध्यर्थमुक्ते ऽपेक्षां विना सम्बन्धायोगात् समाख्योक्तसम्बन्धमा-
 त्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षयोगमाशङ्क्य संशब्दस्यैकीभावार्थत्वात् सम्ब-
 न्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात् अवयवव्युत्पत्त्या ऽऽलोचनया नियम्य-
 ते । यदेकस्य सम्बन्धास्यार्थशब्दयोरित्याद्युदाहरणालोचनया च
 सम्बन्धस्यैकनियमरूपत्वावगतेः सम्बन्धिनोः केन चिदभिन्नेन स-
 म्बन्धहेतुना विना सम्बन्धायोगादसिद्धात्मलाभेन च सम्बन्धना-
 काङ्क्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्र निधानाख्यसम्बन्धिनोः सन्नि-
 धानं सम्बन्धहेतुत्वेनावश्यं कल्पनीयम् । पौरोडाशिकसमाख्यावतं
 शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह न किञ्चित्पाठतो
 ऽनुष्ठानतो वा देशैक्यं वेदेन विरचितमस्ति येन मन्त्रपुरोडाशपात्र-
 शुन्धनेन सह तन्निमित्तसम्बन्धार्थं सम्बन्धिनोरन्योन्याभिमुख्यं
 स्यादाभिमुख्यानपेक्षं च भवदपि न विनियोगायालमिति सर्वत्र ही-
 त्यादिनोक्तम् । समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव सम्बन्धं वदन्तीति पूर्व-
 पक्षवार्त्तिकोक्तं समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वमनुभाषते * ननु चेति * ८५२।१
 दूषयति * नैतदिति * श्रुत्यभिधेयादङ्गाङ्गित्वावशेषरूपात्सम्बन्धा-
 त्सामाख्यानिकस्य सम्बन्धस्य सामान्यरूपात्मनोक्त्या श्रुतितुल्य-
 त्वे निरस्ते ऽप्यतिशयार्थं कल्प्यतां कत्याभिधानं निरस्तम् । लौ-
 किक्याः समाख्याया वैदिकसम्बन्धप्रतिपादने विप्रकर्षसूच-
 नापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * अर्थानामिति * यापि वैदि-
 की समाख्यानवगतसम्बन्धार्थप्रतिपादने प्रवर्त्तते सापि तावन्नाङ्गा-
 ङ्गित्वं प्रतिपादयतीति वदता विप्रकर्षो लौकिक्याः सूचितम् । येन के-
 नचिदित्यनेन सामान्यरूपतयान्यत्वं व्याख्यातम् । सर्वत्र हीति
 वार्त्तिकेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यैव सन्निध्यपेक्षोक्तंति भ्रान्त्या समाख्या-

कल्पितस्य सम्बन्धमात्रस्य सन्नधिक्कल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावशङ्कां
 निराकर्तुमाह * सम्बन्धमात्रस्य चेति * यदेतत्किञ्चिदभिन्नं स-
 म्बन्धिनामस्तीत्यवगम इत्यध्याहारेण योज्यम् । सम्बन्धस्य सन्नि-
 ध्युक्तः क्रमसमाख्याबलसिद्ध्यर्थत्वं दर्शयितुमाह * ततश्चेति *
 विप्रकर्षमेव प्रपञ्चयति * समाख्या हीति * सूत्रार्थमुपसंहरति
 * तस्मादिति * एवमेव दृढायितुं वृद्धानाम् । श्लोकपञ्चक पठति *
 आह चेति * अतश्च यत्पूर्वपक्षवार्तिके विरोधोऽपि बाधायो-
 ८५३।०. क्त्यर्थं कचिद्यस्य प्रमाणत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तमित्याह * तस्मा-
 दिति * यदपि नित्यं च प्रमाणाभासस्यैव बाध इत्युक्तं तदप्यनुभा-
 षणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * यदपि भ्रुत्यादिपट्टकस्य समस्ते-
 त्यादिवार्त्तिकेन विषयान्तरसञ्चाराभावेन लिङ्गादीनां कचित्प्रमा-
 णाभासत्वायांगात् बाध्यत्वं न युक्तमित्युक्तं तदपि दूषयितुं प्रश्नपूर्वं
 प्रमाणाभासतामुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * न
 हीति * श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्त्या यज्ञसाधनत्वगुणयोगेनेन्द्र-
 इत्यर्थानुसाराद्वेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरत्वावगतेरिन्द्रोपस्थानस्य श-
 क्यत्वेन लिङ्गाविषयत्वात् स्योनन्ते सदनं तस्मिन् सीदेत्यनयोश्च
 लिङ्गाद्विज्ञवाक्यत्वावगतेरनन्यत्वेन वाक्याविषयत्वात् पौर्णमासी-
 देवतापदशेषाणां च वाक्यादमावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वाभावाव-
 गतेरामावास्याप्रयोगेणेतिकर्त्तव्यत्वेनानाङ्गणादमावास्यादेवतापदशे-
 षाणां पौर्णमासीप्रयोगेणानाकाङ्गणात् प्रकरणविषयत्वानुपपत्तेः
 शौनः शेषाख्यादीनां च प्रकरणात् प्रकृतसर्वसाधारण्यावगतेरभिपे-
 चनीयमात्रसन्निध्यभावेन क्रमाविषयत्वात् शुन्धनमन्त्रस्य च क्र-
 मात् साश्चाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वावगतेः पौरोडाशिकसमाख्याया भू-
 स्ना दर्शपूर्णमासकाण्डविषयत्वावगमेन पुगेडाशमात्रकाण्डपरसमा-
 ख्यानाविषयत्वाल्लिङ्गादीनां विषयान्तरसञ्चारो विषयापहारोक्त्या
 बलाबलवद् बाधिते विषये व्यापाराभावसिद्धेः सूचितः । बाधहेतुक-
 कत्वाद्व्यापाराभावस्य बाधान् प्राक् व्यापारोपक्रमं सत्यपि बाधा-
 द्विषयान्तरसञ्चारावगमात्तरकालसमाप्तव्यापारत्वात् प्रमाणाभास-
 नेत्यन्यथाप्रमाणाभासतामुपपादयितुमाह * अथ वेति * प्रमाणा-
 भासतामेवोपसंहरति * तेनेति * यदपि नच तदुत्थापितं ज्ञानमित्या-
 दिवार्त्तिकेन बाधप्रकारासम्भवात् बाधो न सम्भवतीत्युक्तं तदपि उ-
 त्पत्तिप्रतिबन्धाख्यबाधाभ्युपगमेन परिहरति * अनुत्पन्नमेव चेति *
 व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनार्थैवकारः व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचना-
 र्थैवकारः व्यापारोपक्रमपक्षे आन्तरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनरूप-

ज्ञानमिध्यात्वकल्पनायेत्यम्भूतकल्पनार्थं तथा तृतीयया बाधप्रकार-
तोक्ता । शेषसेषिज्ञानं तु पक्षद्वये ऽप्यनुत्पन्नमेष बाध्यते वस्तुकथनार्थं
ब्रह्म प्रकारान्तरस्यानाशङ्कनीयतोक्ता न तूपपादनास्मादर्थ्यादिति सू-
चयितुं यो ऽप्यनुमानादीनां प्रत्यक्षादिभिरुत्पन्नबाधो बाधग्रन्थे वक्ष्य-
ते । तमपि तत्रैवोपपादयिष्याम इत्याह * यो ऽपि चेति * एकैकस्य ८५४।१
भाष्ये बाध्यत्वाक्ते. सूत्रे परशब्दस्य अनन्तरपदमात्रविषयत्वभ्रान्ति
निराकर्तुं व्यवहितपराणामपि बाध्यत्वस्य प्रपञ्चनीयतामाह * एव-
मिति * श्रुतेर्वाक्यविरोधं संदाहरणं बलाबलं प्रपञ्चयति * यथे-
ति * आनन्तर्यसामानाधिकरण्यावगतात् वाक्यसामर्थ्यादेकहाय-
न्याद्यङ्गत्वेनारुणादि प्राप्नुवदित्यर्थः । षष्ठीश्रुतेः प्रकरणविरोधमुदाह-
रति * श्रुतीति * षष्ठीश्रुतिसंयोगविशेषे ऽप्यनुवचना नामैव प्रकरणवि-
रोधो न द्वादशत्वस्येति परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * अनुवचनानां
चेति * एवकारार्थं चकारः । दूषयति * न त्विति * स्वविशेषणवैशिष्ट्यं
विना वैगुण्यापत्तेरितिकर्त्तव्यत्वायोगेनाभिज्ञेऽतिविद्यमानानामुप-
सद्गामुपदिश्यमानद्वादशत्ववैशिष्ट्यात् प्रागतिदेशापर्यवसानादहीन-
कथम्भावब्राह्मताऽविरुद्धेत्याशयः । विप्रकर्षं दर्शयति * इहापि
चेति * ज्योतिष्टोमे विध्यन्तदानाय कयाचिद्विकृत्या न हीयत इति
व्युत्पत्त्या ऽहीनश्रुत्युपपत्तेर्नदं श्रुतिविरोधोदाहरणं युक्तमित्याश-
ङ्काह * नैव हीति * श्रुतेः प्रश्नपूर्वं क्रमाविरोधमुदाहरति * ८५५।१
श्रुतीति * रशना तद्धर्माश्च दर्भमय्यादयः क्रमादग्नीषोमीययागा-
ङ्गतया यूपं परिव्ययतीति द्वितीयाश्रुत्या रशनाया यूपाङ्गत्वे ऽव-
गते दर्भमयी रशना भवतीत्यादौ रशनाश्रुत्या रशनात्वैकार्थसमवा-
यियूपाङ्गत्वं लक्षयित्वा तदुद्देशेन दर्भमयीत्वादिविरोधात् तद्धर्म-
श्चास्याङ्गमित्यर्थः । यूपस्याग्नीषोमीयाङ्गत्वात् स्वधर्मिकाया रश-
नाया यूपाङ्गत्वे ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गकयाङ्गस्यारुण्यस्य ज्योतिष्टोमा-
ङ्गवदग्नीषोमीयाङ्गत्वोपपत्तेरविरोधमाशङ्कालौकिकत्वेन यूपस्य
स्वरूपोत्पत्त्यर्थमेव रशनादिधर्मान्वयोपपत्तः कथञ्चत् प्रकृतापूर्वसा-
धनत्वानपेक्षणात् यूपस्वरूपे विधीयमानानां रशनादीनामग्नीषो-
मीयाङ्गत्वानुपपत्तेः यूपस्य च पशुयागप्रयोगात् बहिरुत्प-
न्नत्वेनागृह्यमाणविशेषतया सर्वपशुयागसाधारण्यात् रशनादीनां
यूपाङ्गत्वे सवनीयस्याप्राकृतत्वे ऽपि परिव्याणान्तरे साधारण्याव-
गतेरग्नीषोमीयाङ्गत्वसाधारण्यापत्तः विरोधं सूचयितुमाह * एत-
द्यूपेति * रशनया यूपं परिव्ययतीत्यग्नीषोमीये विहितत्वापरिव्या-
णात् स आश्विनं ब्रह्म गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं व्ययतीति सवनीये

विहितस्य परिव्याणस्य भेदे ऽपि लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्वरूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रत्युक्तत्वात् धर्मान्वयस्य यूपसाधारण्यात् धर्माणामपि साधारण्याप्रतीतिः परिव्याणद्वये ऽपि रशनायाः समानविध्यसूचनायुगतावित्यस्माद्धातेरितेस्तुङ्गवेत्युणादिसूत्रेणातिप्रत्ययस्य तुडागमसहितस्य विहितत्वादिति सर्वत्रागच्छतीत्यर्थविवक्षया साधारणवाक्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशुद्वयसाधारणस्य यूपस्य यदेकं परिव्याणमग्नीषोमीये परं च मघनीये विहितं तस्योभयस्य साधारणशेषे रशना धर्मसंहितः श्रुत्यावगम्यते अतस्तद्विरुद्धेन क्रमेणाग्नीषोमीयश्रुत्यागमात्ताङ्गतां न यातीत्यर्थः । विप्रकर्षे श्लोकद्वयेन दर्शयति * यावदिति * श्रुतिसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुपसंहरति * श्रुतीति * पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्याविरोधे ऽभिहिते दशपूर्णमासप्रकरणे वर्त्तमानत्वात् प्रकरणाविरोधमाशङ्क्य साधारण्यात्तस्येवात्रापि मन्त्रविनियोगे विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणावहिर्भावे ऽपि सर्वार्थप्रतीतिर्विरोधापरिहारमाशङ्क्य नचाविज्ञातलिङ्गानां प्रक्रिया विनियोजिकेतिन्यायेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् प्रकरणाविनियोज्यत्वे क्रमेण चेति चकारेण सूचिते तसीत्यस्य सामर्थ्यं सन्निधावुपमहृतमित्यनेन न्यायनात्रापीषत्वेति शुभमर्थविषयत्वात् सन्निहिताभिधायित्वान्तशब्दायोगात् प्रथमपदार्थे ऽग्निप्रणयनेनाज्ञातमन्त्रकत्वात् मन्त्राकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगावगतेः श्रुतिक्रमविरोधापत्तेरित्याशङ्क्य क्रियापदशून्यत्वेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् क्रमस्य विनियोगाशक्तावुक्तायां क्रियापदशून्यत्वे ऽपि यागानुमन्त्रणसमाख्यानात् सामान्यतो यागाङ्गत्वावगमाद्द्विधमन्त्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पौरोडाशिकसमाख्यानादिषत्वेत्यस्यापि सामान्यतः पुरोडाशयागाङ्गत्वे ऽवगते क्रमेणाग्निप्रणयने विनियोगोपपत्तिमाशङ्क्यानुमन्त्राख्या क्रिया विशेषवद्द्विधमन्त्रसाध्यक्रियाविशेषावगमात् न क्रमस्य विनियोगे शक्तिरिति परिहारसम्भवे ऽपि अश्रुपेत्य क्रमविनियोगक्रमसमाख्ययोस्तावन्न विरोध इति परिहारसूचनार्थम् * पुरोडाशस्यैव चेत्युक्तम् * विप्रकर्षं दर्शयति * तत्रापीति * लिङ्गस्य प्रकरणाद्विरोधोदाहरणानि प्रतिजानाति * एवमिति * प्रकरणं विरोधं तावदुदाहरति * तत्रेति * विप्रकर्षं दर्शयति * यावच्छेति * माहेन्द्रप्रहयागक्रमे पठितस्यैन्द्रस्य प्रगाथस्य लिङ्गेनापकर्षः

८५६।४ क्रमविरोधोदाहरणमित्याह * अलिङ्गति * अनिष्टापादनार्थत्वाच्चापकर्षोक्तेरपरितोषात् प्रतिवचनमिति पञ्चमपादाधिकरणस्थितमुदाह-

रणमाह *स्थितेति* विप्रकर्षं दर्शयति *यावद्धीति* उदाहरणमाह ८५६^{१४}
 तथेति परिवीरसि परिवृत्तादेवीर्विशोध्ययन्तां परीमं रायस्योषो
 यजमानं मनुष्या इतिकरणमन्त्रस्य युवास्तुवासाः परिवीत आगात्स-
 उ श्वेयान् भवति जायमान इति क्रियमाणानुवादिमनोतासूक्तस्य प्र-
 करणात् ज्योतिष्टोमान्वयावगतेर्मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानु-
 ब्रूहीति मनोतोद्देशेनावदीयमानपश्वाख्यहविरथंत्वेन प्रैपाञ्च पशुदं-
 वताया मनोताशब्दवाच्यत्वावगमेन पशुयागान्वयावगतेन सामा-
 न्येन लिङ्गेनाग्नीषोमीयकर्म बाधित्वा सवनीयाङ्गत्वावगमस्यादाहर-
 णत्वं शङ्कते * कथमिति * श्रुत्या लिङ्गबाधान्न मनोतासूक्तस्य स-
 वनीयाङ्गनेति परिहरति * नेति * कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां श्रुतिमु-
 दाहरति * एवं हीति * मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादित्यत्र
 वायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य मनोतासूक्तस्योहनिवाह्यत्वेनास्याः श्रु-
 तेर्व्याख्यास्यमानत्वात् । न दैक्षे विनियोजकता युक्त्याशङ्काह
 * अनया हीति * दैक्षक्रमे ऽधीतायाः श्रुतेर्लिङ्गप्राप्तोत्कर्षनि-
 रामार्थत्वेन दैक्षार्थत्वसम्भवे दूरस्थे वायव्याद्रावूहनिवार्यत्वायो-
 गात् लैङ्गिकोत्कर्षनिरासनेन च लिङ्गस्यानादित्यर्थे ऽभिहिते ऽर्थत्वा-
 न्मुख्यस्यार्थत्वाभावेनान्यायनिगदत्वात् बहुवचनान्तपाशशब्दवदनु-
 ह्यनिर्द्धर्मनोताधिकरणविरोधाभावालिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता कार्य-
 श्रुत्या वारितेत्याशयः । आग्नेय्येवेत्येवकारेणानाग्नीयोनिषेधाव-
 गतेः प्रकृतौ चानाग्नेय्या मनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्वि-
 कृतौ त्वतिदेशप्राप्तायास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताया वा-
 यव्यादिवैकृतपशुदेवताया प्रकाशकाशक्तेस्तस्मादञ्चानाहेनिषर्णानूह-
 निषेधाद्यावादिदेवतस्य सूक्तान्तरस्य मनोताकार्ये प्राकृतस्यैव
 कारकश्रुत्यानिषेधोपपत्तेर्वायव्यादिपशावनाग्नेयादिसूक्तान्तरत्वे रू-
 पविकारनिषेधार्थेवय श्रुतिर्न दैक्षादावाग्नेयसूक्तोत्कर्षार्थेत्याशङ्क्य द्वे-
 धैवकारमुपादयति * द्विदेवत्ये ऽपीति * द्विदेवत्ये यद्यप्येकदेव-
 त्याग्नेय्यशक्ता तथापि सैव कार्या न तूत्कृष्टयेत्याद्यव्याख्यायामेव-
 कारार्थः द्वितीयायां कार्येवेत्यर्थः । भक्षानुवाकस्थान्ये हि सवितरि-
 त्यादिवाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गत्वरूपाय विनियोगाय प्रस्थि-
 तानि सन्ति लिङ्गेन ग्रहणादिषु विनियुज्यन्तइति यत् भक्षानुवा-
 काधिकरणे स्थितं तदेकं सलिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणं यच्चानि-
 रुद्धे पुरोहितइत्यादीनां मनाःकुचां पृथूपजास्तं स बाध इति पृथुपा-
 जवत्योश्च याज्यासमाख्यां बाधित्वा लिङ्गेन सामिधेनीकार्ये विनि-
 योगइति लिङ्गकमसमाख्यानादित्यत्रोक्तवदपरमित्याह * लिङ्गे-

ति * विप्रकर्षं दर्शयितुं भक्षणाङ्गत्वरूपसम्बन्धमभिमुखार्थस्य कस्य
 चित्सामान्यस्यादिशब्दाक्तस्य वाक्षादेः कल्पनयेत्युक्तम् । वाक्या-
 नि लिङ्गेन विनियुज्यन्तइति वदता लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियो-
 जकतोक्ता परिव्याणकरणमन्त्रं परिवीरसिपदव्यतिरिक्तानां परि-
 त्वादेवीर्विशोर्व्ययन्तामित्यादिपदानां क्रियमाणानुबन्धमन्त्रे च प-
 रिवीतपदव्यतिरिक्तानां युज्येत्यादिपदानां लिङ्गे विनियाक्तुमारभ्य-
 माणाभ्यां परिवीरसिपरिवीतपदाभ्याम् एकवाक्यत्वात् स्वनियार्थं
 द्वितीयेऽपि परिव्याणे विनियोगो वाक्यक्रमविरोधोदाहरणमित्याह
 * वाक्येति * परिवीतपदोक्त्या परिवीरसिपदमप्युलक्षितम् । स-
 न्ध्यासमाप्त्यादिपदेषु लिङ्गेन ग्रहणादौ विनियोक्तुमारभ्यमाणेषु स-
 न्ध्यासमित्यादिपदैकवाक्यगतानां शेषाणां पदानां भक्षणादवाची-
 नग्रहणादावेव वृत्तिविनियोगाख्या वाक्यसमाख्याविरोध उदाहार्ये
 ८५७।४ त्याह * वाक्यसमाख्यायोरिति * आवृत्तिरिति पाठे त्वाङ्गोऽवगर्थवा-
 चित्वात् भक्षणात्प्रागनुष्ठीयमानत्वात् ततोऽवाचीनेषु वृत्तिविनियोग
 इत्यर्थः । यद्वा भक्षणशेषाणां पदानामावृत्तिरविनियोग इति समाख्या-
 प्राप्तभक्षणाङ्गत्वाबाधो वृत्तिप्रतिषेधनोक्तम् । एकपदमात्रे लैङ्गिकवि-
 नियोगपर्यवसाने चालिङ्गविरोधिना वाक्येन शेषपदविनियोगा-
 योगात् शेषपदमात्रस्य कृत्स्नवाक्यत्वाभावेन विरोधेन वाक्येन वि-
 नियोक्तुमशक्यत्वात् पदान्वये तु तस्य चैकवाक्यत्वस्य पदार्थान्वय-
 त्वाभावेन वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात् आत्माश्रयदोषापत्तेश्चात्मनेवा-
 त्मनो विनियोगाच्छेषाणां पदानां लिङ्गविनियोज्यपदार्थोपसर्जनी-
 भूतार्थप्रतिपादनशक्तिमात्रमेकवाक्यत्वादवसीयते । ननु विनियोग
 इत्यपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * चेतनस्य कर्म-
 फलभाक्ते विना कर्तृत्वायोगात् । समाख्याकर्तृत्वस्य यजुर्वेदा-
 ध्यानलब्धाध्वर्युसंज्ञस्य पुंसः कर्मफलभाक्तेन प्राधान्यावगतेः समा-
 ख्यातोऽध्वर्यवेत्त्वावगमेऽपि वाक्यावगतस्य स्वर्गकामार्थस्य समा-
 ख्यानुरोधेन यजुर्वेदाध्यायिस्वर्गकामविषयकल्पनया सङ्कोचायोगा-
 द्वाक्येन च समाख्याबाध इत्याशयः । कर्त्रधिकरणे निपत्त्य-
 मानस्याख्यातन कर्त्रभिधानस्याज्ञानात् श्रुतिसमाख्याविरोधोदा-
 हरणत्वं शङ्कते * नन्विति * कर्त्रधिकरणसिद्धान्तस्मारणेन
 निरस्यति * नात्रेति * प्रयाजादीनां पुरोडाशमात्राङ्गत्वस्य प्रकृ-
 तप्रधानमात्राङ्गत्वेन बाधः प्रकरणासमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह *
 प्रकरणेति * श्रुत्यादीनां शेषमात्रत्वेन शेषविविधत्वाभावात् शे-
 ष्यैकविषयत्वेऽपि शेषभेदे प्रमाणसमवायानुपपत्तेरुपस्मरणे कृत्स्नो

मन्त्रः स्योनादिसुमनान्तः प्रयोज्यः कल्पयाम्यन्तो वेत्येकस्मिन्नुप-
 स्तरणाख्य शेषिणि समुदायावयवरूपयोस्समवाये ऽपि लिङ्गवा-
 क्ययोः समवायायोगात् बलाबलचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य शेषसम-
 वायद्वारा प्रमाणासमवायसूचनार्थं शेषसमवायोदाहरणानि दर्श-
 यिष्यन् विरोधवृत्तवर्त्तिष्यमाणसङ्कीर्त्तनं तावत्करोति * एवं ता-
 वदिति * श्रुतेस्तावद्विलङ्गावरोधमुदाहरति * तद्यथाति * ऐरं
 कृतोद्गम्यमातश्रुतर्वाक्यावराध इत्याह * श्रुतीति * पूर्ववदप-
 रिनापादुदाहरणान्तरमाह * तथेति * प्रकारविरोधमुदाहरति
 * प्रतिष्ठाकामति * एकविंशतिसंख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानु- ८५८।९
 श्रुत्या नमः प्रवक्त इति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्या-
 वगतिनिगदस्य च जातवेदो रमया पशून्मर्याति लिङ्गेन सामिधेनीव-
 दग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावेनानुवचनेन प्र-
 यावतुमशक्ते एकविंशतिसंख्यायाश्च सख्येयापेक्षया संख्याविशि-
 ष्टानुवचनचोदनासामान्यनानुवचनान्तरस्य दार्शपौर्णमासिकस्य
 सामिधेन्यनुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां सख्ययत्वेनातिदेशात्
 तासां वार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वात् अतः प्रयोज्यनिग-
 दसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्य-
 त्वादेकविंशतिसंख्याविशिष्टनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठां कामयमानस्य
 नित्यं फलार्थं वा दर्शपूर्णमासप्रयोग इत्युक्तम् । अन्तः क्रतु प्रयो-
 ज्यत्वादेव पुरुषार्थेनाप्यनुवचनान्तरेण प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः
 श्रुतिप्रकरणविरोधादाहरणसिद्धये ऽङ्गत्वोपचारः प्रतिष्ठाकामस्येति
 षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजानतत्वमनुवचनान्तरस्यान्तः-
 क्रतुप्रयोज्यबलेनाङ्गीकृत्य षष्ठीश्रुतिप्रयोगाङ्गतांक्ता । क्रमविरोध-
 मुपहरति * पशुकामेति * चमसोत्पत्तिसन्निधावपः प्रणयतीति
 श्रुतस्य कारणात्वेनान्वयस्य विवक्षितत्वात् कर्तृव्यापारत्वलक्षणस्य
 शब्दतः साधनापेक्षितत्वावगमे ऽपि चमसस्य साधनत्वानुक्ते श-
 ब्दतः साध्यापेक्षित्वानवगमात् शब्दानपेक्षवस्तुमात्रायाश्चापेक्षाया
 दण्डो ऽस्ति । गामानयेत्युक्ते ऽपि दण्डनानयेत्यप्रतीतेः शब्दं व्यहा-
 रानुयागित्वादन्वतराङ्गालक्षणेन क्रमेण च समस्याङ्गता गोदो-
 हनेन पशून् कामयमानस्यापि दर्शपूर्णमासप्रयोगे सामान्यतः प्राप्ता
 श्रौतात्तु गोदोहनात्तस्मिन् प्रयोगे चमसनिराक्रियेत्यर्थः । गो-
 दोहनस्यापि क्रत्वर्थे प्रणयनाश्रिततवान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वबलेन
 पशुकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजानतत्वाङ्गी-
 कारात् गोदोहनस्यदर्शपूर्णमासप्रयोगाङ्गतायाः प्रासङ्गिकोपकारि-

त्वनोपचरितायाः श्रौतत्वं श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धये ऽ-
भिप्रतं समाख्यविरोधमुदाहरति * वाजपेय इति * स्वा-
राज्यकामस्य कर्त्तृतेत्यध्याहारः कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षे स्थित्वोदाहृत-
त्वेनैतदपरितोपात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * लिङ्गस्य वा-
क्यविनियोगमुदाहरति * स्योनादेरपीति * एकस्मिन्सादनाख्ये शे-
षिण्येकसमुदायावयवात्मकशेषसमवायः प्रथमश्लोकेनैकस्मिन्नु-
पस्तरणाख्यं शेषिणि द्वितीयोदाहृतः । पुरोडाशव्यापारस्य सदन-
स्याननुष्ठेयत्वेनाप्रकाश्यत्वात् प्रयोजकसादनलक्षणार्था सदनोक्तिः
हविः संस्कारार्थत्वे ऽप्युपस्तरणस्य हविराधारपान्नाभिमुखक्षारणरू-
पत्वेनाभिधारणं विवक्षितम् एतयोः समुदायावयवयोः पूर्वोदाहृतत्वा-
दविवेकमाशङ्क्याह * अनेकति * अनेकयाः शेषिणोरन्योन्यविशिष्ट-
शुद्धरूपयोरेकस्य शेषित्वमभिप्रेत्य प्रागुदाहृतौ सम्प्रत्येकस्य सा-
दनस्योपस्तरणस्य वा शेषिणो ऽनेकसमुदायावयवरूपाशेषान्वयम-
भिप्रेत्येत्यर्थः । पूर्वार्द्धे श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * पूर्वमिति * कल्पया-
म्यन्तस्योपस्तरणवाचित्वात्तस्मिन्नित्याद्येकवाक्यत्वेन सादनाङ्गत्वा-
योगमाशङ्क्य साभिधारणोक्त्यापस्तरणस्य सादनेनोपसर्जनतोक्ता
शेषः सादनविशिष्टे ऽभिधारण इत्याध्याहार्यं तस्यैवोत्तरार्द्धं व्याचष्टे
८५९। * एकैकस्मिन्स्तिवति * द्वयोरवयवयोः समुदायापन्नयोर्वाक्यादेक-
स्य तु लिङ्गेनैकस्मिच्छेषिणि यस्मिच्छेषत्वं प्राप्तं तत्सम्प्रति उदाहर-
णत्वेन गृह्यतइत्यर्थः । सादनोपस्तरणाख्यशेषिभेदेनोदाहरणभे-
दात् विशिष्टोपपत्तिः समुदायस्य विकल्पेन समुच्चयो न वा शेषि-
द्वये विनियोगो यथालिङ्गं वावयवस्येत्येकस्यैव । लिङ्गवाक्यबलाब-
लोक्तिप्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्प्रकारचतुष्टयोक्तिर्भाष्यानारूढेत्या-
शङ्क्याह * एकस्मिन्नेवेति * यद्यप्येक एव मार्गो भाष्यकृतोक्तः त-
थापि किमुपस्तरणे पुरोडाशसादने च प्रयोक्तव्य उतोपस्तरण इत्ये-
तावता भाष्येण निष्कृष्टेनापस्तरणं कृते यत्पुरोडाशसादनमित्येवं वि-
शेषणविशेष्यभावप्रतीतिरुपस्तरणविशिष्टे सादने स्वप्रधाने चोपस्त-
रणे प्रयोक्तव्या इति अनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसम-
वायादेकां मार्गः पुरोडाशसादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्य
इत्यनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमुदायादेकां मार्गः पुरो-
डाशसादने कार्यं यदुपस्तरणमिति विपरीतविशेषणविशेष्यभावा-
त्सादनविशिष्टे उपस्तरणे स्वप्रधाने सादनइति द्वितीया ऽपि किं कृ-
त्स्न उपस्तरणं प्रयोक्तव्य इति कल्पयाम्यन्तइत्येतावतैकस्मिन्नुपस्त-
रणे शेषिणि समुदायावयवरूपशेषद्वयसमवायात् तृतीयः किं कृ-

त्स्नः पुरोडाशसादने प्रयोक्तव्य उत नस्मिन्सीदेत्येवमादिरेत्येताव-
 तैकस्मिन्पुरोडाशसादने शेषिणि तस्यैव शेषद्वयस्य समवायाच्चतु-
 र्थ इति मार्गचतुष्टयमेकास्मिन्नेव मार्गे यत्सङ्कीर्तनमव्यक्तं प्रतीयते
 तद्व्याख्यातुमिरात्मना स्वयं विवेक्तव्यमित्यर्थः । लिङ्गस्य प्रकरणा-
 दिविरोधानुदाहरति * लिङ्गस्येति * लिङ्गेन प्राप्तनेत्यध्याहार्यं
 वाक्यस्य प्रकरणविरोधमुदाहरति * वाक्येति * शेषद्वयसम-
 वायमुपपादयति * प्रकरणेन हीति * गार्हपत्यस्योपरि हविःस्थापनं
 विधाय वेदिकरणाविधानात् त्रिधिपाठक्रमेणार्थादवगन्तव्यं तदधि-
 वासनोत्तरकालस्य प्रकरणेनाङ्गतया ग्रहणमुपपादयितुं विधानो-
 क्तिः कालाख्यविशेषणप्रधानानुष्ठानलक्षणाधत्वादुत्तरकालविधान-
 हेतुकस्योत्तरकालस्य ग्रहणमित्यर्थः । एवमप्यमावास्यायामिति स-
 मीमाश्रुत्यैव पूर्वेषु कालस्यामावास्याङ्गत्वापगतेर्वाक्यप्रकरणविरो-
 धोदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * शेषिणः शेषेण सह
 सम्बन्धाख्यशेषित्वं न वदतीत्यर्थः । तावत्या दीक्षणीयामनुब्रूयादि-
 त्यादिवत्सप्तस्युक्तस्याधिकरणत्वस्याधेयव्याप्यत्वात् प्राधान्यापेक्ष-
 कत्वेन सप्तम्याः शेषित्वे प्रमाणत्वमाशङ्क्य स्वरादिवत् कालस्य
 कर्म मध्यपातित्वलक्षणाधेयत्वाभावात् काल प्रति कर्मणोऽधिकर-
 णत्वायोगोक्तिः (प्रतिपदासम्बन्धिकार्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमान-
 स्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृति-
 द्वितीयं) वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपपादनमुपसहरति * त-
 स्मादिति * बाध्यबाधकतात्तुल्यपदितत्वात् सिद्धैवेत्याह * स
 चेति * क्रमविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * वाक्येति * इति राजन्याय
 प्रतिपदमिति निष्कर्षश्रुत्या विनियोगात् श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्व-
 शङ्कां निराकर्तुं पादमात्रमित्युक्ते श्रुतिविरोधात्स हि वाक्येनापि
 द्वितीयादिपादविनियोगो न युज्यतेत्याशङ्क्य विरोधार्थं प्रतीकोक्तिः
 वृषा पवस्व धारयेत्याद्यपादानां विनियोगेनोपासमै गायता नरः
 पवमानायेन्दवे अभिदेवं इत्यक्षत इति नित्यायाः प्रतिपादं तुल्या-
 र्यत्वेनाद्यस्यैव पादस्य निश्चिततत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य
 श्रुत्या विरोधे सति द्वितीयपादात्प्रभृति कस्याः प्रतिपदसम्बन्धिका-
 र्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्ब-
 न्धिन एव द्वितीयापादादिप्रभृति द्वितीयातृतीयत्वलक्षण यथासं-
 ख्यं क्रमविनियोगप्रसङ्ग इति तत्रेत्यनेनोक्तम् । ततश्चैकस्मिन् बहि-
 ष्पवमानस्तोत्रे शेषिणि द्वितीयपादप्रभृतिशेषद्वयसमवायमुदाहर-

णपूर्वं दर्शयितुमाह * तद्यथेति * वृषेति प्रथमान्तस्थ पदस्य पव-
 मानायेत्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तैरेकवाक्यतोपगमनासामर्थ्याल्लिङ्गेन क्रमस्य
 विरोधे सम्भवति ततो जघन्येन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते
 * नन्विति * मत्सरादिपदवत्पवमानायेत्यादीनामपि सोमलिङ्ग-
 त्वाच्च लिङ्गविरोध इति परिहृति * नेति * एकवाक्यत्वोपगम-
 नशक्त्याख्ये तु लिङ्गमेकवाक्यत्वेन कल्प्यत्वात्ततो ऽपि जघन्यमि-
 त्याशङ्काशयनिरासार्थं दर्शयितुमाह * विभक्तीति * मरुत्वतह-
 त्यस्यापि चतुर्थ्यन्तत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य मरुत्वत इत्यस्य
 द्वेवतावाचिनो वृषेत्यादिद्रव्यवाचिपदानन्तर्यान्मरुत्वद्रव्यत्वेन सोम-
 द्रव्यस्तुत्यर्थत्वात् सोमस्तुत्यर्थवृषादिपदैकवाक्यत्वापपत्तिर्मत्सरा-
 द्विपदानां च वृषादिपदवत्सोमवाचित्वेन स्पष्टमेव वृषादिपदैः स-
 मानविषयत्वं विप्रकर्षोक्तिमिषया सूचयितुमाह * तदिति * स-
 माख्याविरोधमुदाहरति * वाक्येति * समुच्चयाशङ्कानिरासाय
 * केनेत्युक्तम् * तत्रेत्यनेन विप्रकर्षस्यानाशङ्कातोक्ता । प्रथमा-
 या अप्यभिहितकारकविभक्तित्वादिति कर्तृधिकरणवार्तिके प्रथमा-
 याः कारकविभक्तित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रथमाश्रुतेः समाख्याविरो-
 धमाशङ्क्य कर्त्तरि प्रथमाश्रुत्यभावात् आख्यातसामानाधिकरण्या-
 न्यथानुपपत्त्या च प्रतिपदिकस्थाख्यातोक्तभावनाक्षिप्तकर्तृत्वाश्रय-
 त्वेन कर्तृधिकरणवार्तिकोपपत्तेः । प्रथमायाः कारकविभक्तित्वा-
 भावाच्छ्रुतिविरोधवादिनाख्यातस्य कर्तृवाचिता वैयाकरणोपाश्रुप-
 गन्तव्येत्यापाद्य तदसम्भवोक्त्या निरस्यति * नचेति * प्रकरणस्य
 क्रमविरोधमुदाहरति * क्रमेति * पूर्वं श्रुतिवाक्यविरोधाविषयत्वेना-
 स्योदाहृतत्वात्क्रमविरोधादाहरणत्वायोगमाशङ्क्य स्तोत्रापेक्षयेयुक्तत्वा-
 याग्नष्टामेत्युक्तं सामशब्दो ऽत्र स्तोत्रवाची पूर्वं किमपेक्षयेत्या-
 शङ्क्य यज्ञायज्ञीयसामापेक्षयेत्याह * पूर्वं त्विति * समाख्यावि-
 रोधमुदाहरति * प्रक्रियेति * वाक्यसमाख्याविरोधविषयतया
 ऽस्योदाहृतत्वात् । प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य
 ऽयोतिष्ठोमं प्रतीयुक्त्वा तस्य हीत्यादिना विविक्तविषयत्वं विवृत्तं
 क्रमसमाख्याविरोधे प्रश्नपूर्वमुदाहरति * क्रमेति * लिङ्गेनापूर्व-
 कर्मद्वयाङ्गत्वापत्तेः लिङ्गक्रमविरोधादाहरणत्वमाशङ्क्याह * लिङ्गं
 त्विति * सामान्यसम्बन्धापेक्षत्वेन लिङ्गस्यान्यतश्च सामान्यसम्ब-
 न्धानवगतेः क्रमसमाख्ययोर्मध्ये यद्वर्लीयस्तदपेक्षत्वात् बाधेन वि-
 नियोजकत्वं न सम्भवतीत्याशयः । श्रुत्योः समवाये दौर्बल्यमर्थविप्र-
 कर्षात् लिङ्गयोः समवाये पारदौर्बल्यमाश्रित्येविकर्षादित्येवमादिमुत्रा-

श्रुतपगमेन सजातीयबलबलप्रदर्शनं सुखग्रहणार्थं प्रवृत्तानुकी-
र्त्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवमिति * शैक्यत्वेन सा-
क्षाच्छेपभेदेन शेष्येकत्वे शेषसमवायद्वारा श्रुत्यादीनां वि-
जातीयैः समवायस्य चिन्तित्वोक्त्या सजातीयसमवायस्यापि द्वे-
धा चिन्तनीयत्वं सूचितम् । कारणदोषजन्यत्वात् मिथ्यात्वस्य भ-
नाप्तप्रणीतत्वस्य च शब्ददोषत्वात् पौरुषेयत्वाद्देऽनुपपत्तेः वेदा-
र्थज्ञानस्यात्पक्षस्य मिथ्यात्वज्ञापनलक्षणवाधायोगात् । सामान्य-
शास्त्रादीनां बाधायोगमाशङ्क्य लिङ्गादिवत्सामान्यशास्त्रादेरपि ज्ञेया-
सङ्गद्युदासप्रकाशनलक्षणपारिच्छेदफलविज्ञानोत्पादकत्वप्रतिबन्धल-
क्षण एव बाधोक्तिस्तु बाधग्रन्थे वक्ष्यमाणाज्ञानमात्रोत्पादकत्वाशयेति
सूचयितुम् * यथा चेत्युक्तम् * श्रुत्युदाहरणानि तावद्दर्शयितुं
सामान्यविशेषसन्दिग्धपौर्वापर्याविराध्याद्विषयत्वेन भिन्नायाः श्रु-
तेरेकस्मिन् शेषे समवायो दर्शनीय इत्याह * तथेति * सामा-
न्यविशेषश्रुत्योरेव चतुर्द्धाकरणाख्यशेषयोर्विरोधमुदाहरति * पुरो-
डाशमिति * प्राप्नुवदित्यनेन प्राप्तबाधः सूचितः । एकस्मिन्नवभूथ
होमे शेषिणि आहवनीयस्य आहवनीयाख्यशेषद्वयसमवाये सामा-
न्यविशेषश्रुत्योर्विरोधमुदाहरति * तथेति * अपूर्वत्वेनावभूथे चतु-
रवसहोमाप्राप्तेराहवनीय (प्राप्त्युदाहरणान्तरमाह * तथेति * अक-
रणविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसंख्याविशि-
ष्टस्यानुवचनान्तरस्यानुश्रुत्या नवइति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदान-
न्तरं प्रयोज्यावगतिनिगदवस्यवज्जातवेदौ रम्या पशुन्मेधालिङ्गन
सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावे
सानुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां सङ्गन्धेयत्वेनातिदेशात् तासां
चार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रत्युक्तत्वाभावात्तः प्रयोगनिगदसा-
मिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यातः सन् प्रयोज्यत्वा-
देकविंशतिसंख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठाकाममानस्य नित्ये
फलान्तरे वा दर्शपूर्णमासप्रयोगइत्युक्तम् । तन्नः क्रतुः प्रयोज्यत्वादेव
पुरुषार्थेन) प्राप्त्ययोगमाशङ्क्यातिदेशतो होमाप्राप्तावप्यवभूथे जुहां-
तीति उपदेशादेव प्राप्तिं दर्शयितुं जुहोति सामानाधिकरण्योक्तिः ए-
कस्मिन्वैश्वदेवयागशेषिण्यामिक्षावाजिन इति चतुर्द्धा पञ्चमरूपेण
सन्दिग्धायाः श्रुतेर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यसन्दिग्धस्तद्धितश्रुत्या विरोध
इत्याह * सन्दिग्धेति * एकस्मिन् ज्योतिष्टोमे शेषिणि पूर्वोद्गात्रविच्छेद-
निमित्ता दाक्षिण्यप्रतिहर्त्रवच्छेदनिमित्तसर्वस्वदाक्षिण्यरूपशेषद्वय-

८६१३

समवाये पूर्वशेषविषया दाक्षिण्यश्रुतेः । य इष्टयेति वाक्येनैकस्मिन्
 पर्वणि शेषे सोमेष्टिश्रुत्योः समवायो ऽङ्गगुणविषयोऽष्टश्रुतेरेकस्मिन्
 श्रूयन् प्रयोगशेषिणि प्राकृतबहिर्वैकृतशराख्यशेषद्वयसमवाये प्राकृ-
 तविषयाया बहिर्विषहर्वास्यासादयतीति बहिर्वैकृते. प्राप्तत्वेन विप्र-
 कर्षायोगात् बाध्यत्वायोगमाशङ्क्य विप्रकर्षाभावे ऽपि विज्ञानो-
 त्पादकत्वाभावात् बलवद्विरोधपरिहारं च विना तात्पर्यस्यावधार-
 णाभावात् । विषयपरिच्छेदकरूपज्ञानाख्यज्ञानविशेषोक्तिप्रतिबन्ध-
 लक्षणबाध्यत्वं सम्भावयितुमाह * एवमिति * प्राकृतवैकृतवि-
 रोधग्रहणायादिशब्दः । एकस्मिन्सख्याख्ये भावनाख्ये च शेषे प-
 दैकाभिधानश्रुत्योः समवाये पदश्रुतेरेकाभिधानश्रुत्या बाध्यात् श्रे-
 णद्वयेनोदाहरति * तथेति * लिङ्गद्वयस्यैकस्मिन् शेषे शेषद्वयस्य
 च एकस्मिन्छेपिणि समवाये स्योनमित्येवादाहरणमित्याह * तथा
 लिङ्गेति * किमत्र लिङ्गद्वयमित्याशङ्क्याह * एतच्छेति * तदैवा
 ऽर्थविप्रकर्षो यत् स्योनं त इत्यस्य प्रत्यक्षस्मादनाभिधानसामर्थ्ये
 मुख्यमित्यादिभाष्येण विशेषं द्रष्टव्यितुमाह * इतीति * एकस्मिन्
 वैश्यप्रयोगं शेषिणि पाञ्चदश्यसाप्तदश्याख्यशेषद्वयसमवाये वा-
 क्ययोर्विशेषमुदाहरति * वाक्ययोरिति * उदाहरणत्वोपपा-
 दनपूर्वं विशेषमाह * उभयत्रापीति * सामान्यश्रुतिवत् सा-
 मान्यवाक्यस्यापि विशेषविषयज्ञानोत्पादने साङ्कर्याद्विप्रकर्ष इत्या-
 शयः । एकस्मिन्नभिक्रमणं शेषे प्रकरणयोः समवायमुदाहर-
 ति * प्रकरणयोरिति * विरोधोपपदानपूर्वं विशेषमाह * महाप्रक-
 रणेन हीति * सत्त्वंशाभिव्यक्त्यावान्तरप्रकरणस्थस्याङ्गस्य स-
 न्दशभूतश्रुत्यादिसंयुक्तत्वेन महाप्रकरणाय ग्राह्याभ्यामाद्यन्ताभ्यां
 अवान्तरप्रकरणयङ्गाभ्यां व्यवधानादवान्तरप्रकरणेनः प्रयाजादेर्महा-
 प्रकरणस्पर्शं विनाभिक्रमणादेर्महाप्रकरणस्पर्शानुपपत्तस्तन्मनुभूयै-
 वान्तरप्रकरणान्वयः प्रत्यासत्तेर्वाक्यस्थानीयत्वात् पूर्वं भवतीत्याश-
 यः । आद्यस्य युगलस्य द्वितीयकर्मणः पूर्वत्वात् द्वितीयस्य बाध्या-
 त् परत्वात् पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य द्वितीयाङ्गत्वावगतेर्द्वितीयस्य पौ-
 र्वापर्यक्रमेणाद्याङ्गत्वात् द्वितीयाङ्गत्वानवगतेर्यथासंख्यक्रमेण त्व-
 वगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषे क्रमद्वयसमवाये पौर्वापर्यक्रमेण
 बाधस्य यथासंख्यक्रमेण द्वितीयस्य च पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य च य-
 थासंख्यक्रमेणाद्याङ्गत्वावगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषिणि शेषद्व-
 यसमवाये क्रमयोर्बलाबलमुदाहरति * क्रमयोरिति * सादृश्य-
 लक्षणस्यैव क्रमस्य विनियोक्तत्वाभ्युपगमात् पौर्वापर्यस्य क्रम-

त्वाभावमाशङ्क्य सन्निधिरूपत्वेन क्रमस्य विनियोकतृत्वात् पौर्वा-
पर्यस्यापि सन्निधिरूपत्वाविशेषेण विनियोकतृत्वसम्भवे ऽप्यबाधि-
तपौर्वापर्यादर्शनैर्न विनियोकतृत्वानभ्युपगमाद्धस्तावनंजनोपरजि-
कास्तरणादिपौर्वापर्यवञ्च प्रकरणादिना बाधाभावाद्यथासंख्यकमे-
णाबाधे विनियोकतृत्वापत्तेस्तेन बाधः सम्भवति न चति सम्प्र-
धारणा युक्तेति परिहारसूचनार्था प्रत्यासत्त्युक्तिः । एकस्मिन्
पोत्रियाख्यकर्मणि शेषिणि पोत्रध्वर्याख्यशेषद्वयसमवाये पो-
त्रियमिति विशेषसमाख्यया आध्वर्यवमिति समान्यसमाख्याया बाध-
स्तस्येति । सप्तमपादसूत्रवद्धः समाख्याद्वयविरोधोदाहरणमित्या-
ह * समाख्ययोस्त्विति * सन्दिग्धासन्दिग्धश्रुत्याद्युक्तोदाहरणे-
षु मध्ये कैकस्मिञ्छेपे प्रमाणद्वयसमवायः क्वैकस्मिञ्छेपिणि
शेषद्वयसमवाय इत्याशङ्क्यास्मदुक्तप्रकारविवेकं सूचयितुमाह
* शेषेति * उपकारपृष्ठभावेन पदार्थशास्त्राणामप्यतिदेशाभ्यु-
पगमादानुमानिकेष्वपि श्रुत्यादिषु बलाबलस्य विचार्यत्वं वृत्तानु-
कीर्त्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवं तावदिति * एनदेव विवृणोति
* तन्न वेति * शरमयं भवतीत्यादीनां प्रत्यक्षगम्यानां श्रुत्या-
दीनां बहिषि हवींभ्यासादयनीत्यादिभिः श्येने ऽनुमानगम्यैः श्रु-
त्यादिभिः सह पशौ चानुमेयानां प्रयाजादिविषयाणां श्रुत्यादीनां
पशुपुराडाशे प्रयाजादिविषयैरानुमानिकैः श्रुत्यादिभिः सह बलाबल-
मनुपपन्नमेव चेह श्रुत्यभावाच्छेषज्ञानम् । बाध्यतइति पूर्ववार्त्तिकोक्तं
मार्गेण व्याख्येयमित्यर्थः । कीदृश्याख्येयमित्यपेक्षायां प्रत्यक्षाणामा-
नुमानिकैः सजातीयैः सह विरोधे प्रत्यक्षाणां बलीयस्त्वमाह * तद्य-
थेति * विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि श्रुत्यादेरानुमानिकस्य परणाप-
लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाध इत्याह * विपरीतो ऽपि चेति * यथा
कृष्णलेषु कृष्णलानवहन्तीत्यवहननातिदेशानुमितिश्रुतिप्राप्तावघात-
स्तुषकरणविमोचनसामर्थ्येन प्रत्यक्षेण तुपरहितेषु कृष्णलेष्वशक्य-
त्वावगमात् बाध्यतइत्युदाहरणमाह * यथेति * लिङ्गमात्रेषु व-
चनसामर्थ्यमिति करणाधिकरणोपक्रमभाष्ये मन्त्रसामर्थ्यस्य लिङ्ग-
त्वाभिधानात्कृष्णलग्नस्यासामर्थ्यस्वलङ्गत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह * म-
र्थेति * लैङ्गिकगौणमुख्यार्थविषयविनियोगप्रकारचिन्तायां मन्त्रस्याति-
रिक्तविषयत्वायोगात्तदनुकीर्त्तनार्थं भाष्ये लैङ्गिकविनियोगमिधौ लि-
ङ्गविशेषलक्षणं तदित्याशयः । सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गत्वे भाष्यसम्म-
निमाह * तथा चेति * प्राप्युक्त्या प्रापक विवक्षितत्वालिलङ्घ्यदर्श-
नाक्तेः प्रापकोपोद्बलार्थत्वाद्यत्वापक्रमेण लिङ्गनापोद्बलनीयम् ।

तत्किमिति पृष्ठे ऽनन्यथासम्भवोक्त्या नन्यगतित्वलक्षणसाध्यता-
 याः प्रापकत्वाभिधानात् सामर्थ्यरूपता लिङ्गस्य भा-
 ष्यकृतो ऽभिमतज्ञायतइत्याशयः । भवत्वन्वयार्थदर्शनस्य प्रा-
 पण्यसमर्थत्वाल्लिङ्गत्वम् । तस्य तु श्रुतिविरोधे बाधोक्तिर्न चेति
 पृच्छति * यत्पुनरिति * सन्देहोपपादनार्थं श्रुतेरानुमानिकत्वे लिङ्गस्य
 प्रत्यक्षत्वे ऽभिहिते कृष्णलावघातवदेव तर्ह्यन्यत्राप्यानुमानिक्याः श्रुतेः
 प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वासङ्गः प्रदर्शनं न युक्त इत्याशङ्क्या निदेशानुमेयायाः
 श्रुतेर्वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतयानुमेयत्वाभ्युपगमात् समस्तप्राकृत-
 वैकृताङ्गप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणपर्यालोचनयानुमीयमानायां श्रुतौ
 विरोधपरिहारार्थं बलवत् प्रमाणाविरुद्धार्थाविषयतयानुमानादज-
 ष्ढरूपस्य वा लिङ्गस्य गौणसामर्थ्यायोगादसमर्थस्य च विनियोगा-
 योगादवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यरूपलिङ्गानादरे विनियोगानुप-
 पत्तस्तस्याः श्रुतेः प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसम्भवे ऽपि स्मृत्यनुमेयायाः
 श्रुतेः स्वातन्त्र्येण पठ्यमानतयानुमेयत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षश्रुतितुल्य-
 त्वावगमाद्गर्भे नूनौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वपृज्जनिता विश्वरूप इत्या-
 देर्मातुलबुद्धितृपैतृष्वसेयीविवाहादिद्योतनार्थस्यान्यार्थदर्शनसामर्थ्य-
 रूपस्य लिङ्गस्यानादरे ऽपि पैतृष्वसेयी मातुलसुतां सगोत्रां च प-
 रीणीय चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवत् बिभृयात् इति स्मृत्यनु-
 मेयया श्रुत्या मातुलबुद्धितृपैतृष्वसेयीविवाहनिषेधादंशक्यत्वा-
 भावाद्बैषम्यसूचनार्थम् * यथेत्युक्तम् * उत्तरमाह * तत्रेति *
 प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वारत्वस्यैताव-
 त्विह वक्तव्यमित्यादिविरोधाधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वेन लिङ्गविरोधे मू-
 लान्तराङ्काया दूरोत्सारितत्वादयथार्थश्रुताश्रुतिमूलत्वं मूलान्तरो-
 क्त्वाभिप्रेतम् । यमेन स्वभगिनीं यमीं प्रति आवयोर्गर्भे दम्पती प्रजापति-
 र्जनितेत्यभिधानात् भ्रातृभगिन्यपत्ययोरन्यान्य दाम्पत्यौचित्यश्रौतक-
 त्वे ऽनभिमतस्य गर्भेतिवति लिङ्गस्यौचित्येन वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवा-
 दः षष्ठ्यद्युग्मिभ्यमीमिथुनार्थं यमं प्रोवाच सतां नवमी युग्मिरनिच्छत्प्र-
 त्याचष्टइति शौनकस्मृतर्गभेतिवत्यृचः पञ्चमीत्वेनानायुक्त्वाद्यस्याः स्व-
 भ्रातरं यममप्रति गर्भस्यावेवावां दम्पती जनितेत्यभिधानार्थतया भ्रातृ-
 भगिन्यपत्ययोर्दाम्पत्यौचित्यद्योतकत्वायोगमाशङ्क्य मम सप्तपुरु-
 षान्तरात्तव च स्वयन्तरेयो गर्भस्तज्जातयोस्तावत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पती-
 तावश्यं स्वभाविनी तद्वरमावयोरेवान्योन्यसम्पर्काद्यो गर्भो भविष्य-
 ति तज्जातयाः श्रीपुंसयोर्दम्पतिता ऽस्त्वित्येवं यमीवचनत्वे ऽपि भ्रातृभ-
 गिन्यपत्ययोर्दम्पतीत्वौचित्यद्योतकत्वाविरोधसूचनार्थम् * न त्वित्यु-

क्रम * आयाहीन्द्रपथिभिरीणितेभिर्यज्ञमिमञ्चो भागधेयं जुषस्त्राभि-
तृताञ्जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवेति अस्यामप्यु-
चि घृतसेकतृप्तवपाख्यं भागधेयं जुषस्त्रेत्युक्तं वपायाः सेव्यत्वलक्षणं
नामत्वं दृष्टान्तेनोपपादयितुं यथा मातुलस्य योषा रूपं जहुशब्दवा-
च्यमपत्यं यथा च पैतृष्वसेयी पुंसो भागो भजनीया संव्या तथा
वपा तद्वत् सेव्येत्यभिधानं स्तृचौ व्यूहति प्रार्ची जुह्वं प्रतीचीभ्युप
भूतमिति, स्तृग्व्यूहनविधिवाक्यशेषे च समानात्पुरुषदत्ता चाद्यश्च
जायते इत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभगिनीभ्यां पुरु-
षादत्ता भोक्ता पुरुषसन्तानो वाद्यश्च भोग्यस्त्रीसन्तानो जायतइ-
त्युक्तेभ्रातृभगिन्योरेव भोक्तृभोग्यतेत्याशङ्क्य निरासार्थमुन तृतीये
सङ्गच्छामहे चतुर्थे सङ्गच्छामहा इति ये देवन्दीव्यमाना जाता आ-
सन्तद्वेत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभागनीभ्यां द्वितीयाभ्यां स्त्र-
भार्यास्वपतिसंपृक्ताभ्यामेकस्मात्पुमानन्यस्मात् स्त्रीत्येवं जातेतृतीये
ततो वा जाते चतुर्थे विवाहाख्यां सङ्गतिं कुर्म इत्येवं दीव्यमानाः
क्रीडमाना श्लाघ्यमानाः जाताः कूलीना यस्मादासते तस्मादेकस्मा-
द्भाक्ता भोग्यश्च जायते इत्यभिधानं भ्रातृभगिन्यपत्ययांर्दम्पतित्वौ-
चित्यद्यांतकालिङ्गमनन्यगतित्वात् स्मृतिं बाधते तस्मात्पुत्रिकाकर-
णे दुहितुः स्वत्वनिवृत्त्यभावात्सापिण्ड्यानिवृत्तेः ।

अविप्लुतग्रह्यचर्यो लक्षणयां स्त्रियमुद्रहेत् ।

अनन्यपूर्विकाङ्क्षातामसपिण्डां यवीयमीम ॥

इति सपिण्डाद्वाहनिषेधात्तद्विषयत्वेन पैतृष्वसेयीमातुल-
सुनापरिणयनिषेधस्मृतिर्व्याख्येया अतएव ।

पैतृष्वसेयी भगिनी स्वसीयां मातुरेवच ॥

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रयण चरेदिति ।

गमने प्रायश्चित्तमुक्त्वा ।

एतास्त्रिस्तु भार्याथे नोपयच्छन् बुद्धिमान् ।

ज्ञातित्वेनानुपयास्ताः पतानि ह्युपयन्धधः ॥

इति पैतृष्वसेयादिपरिणयनानपेधे जातिरैव सपिण्डताख्या-
हेतुत्वेनोक्ता भगिनीत्वस्य पैतृष्वसेयीविशेषणत्वाभावे च-
तुष्ट्वापत्तेरेतास्त्रिस्तुवत्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्पितृष्वसुः पुत्रिका-
करणे तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति पुत्रिकायाः
पुत्रत्वस्मृतेः । अभ्राते च पुस एति प्रतीचीति मन्त्रे चाभ्रातृका-
दुहिता पुत्रिकाकरणात्पुंसः प्रतीचीनं पुत्रत्वङ्गच्छतीति पुत्रिका-
याः पुत्रत्वदर्शनान् पुत्रिकायाः स्वभ्रातृः पुत्रं प्रति पितृव्यत्वापत्तेः ।

पितृव्यदुहितृश्च भगिनीत्वविशेषणेन पुत्रिकायां पितृव्यसुदुहिता
 पैतृव्यसंख्याति प्रतीतेर्मातृभ्रातृश्चासत्त्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्या
 भ्राता सपिण्डस्तस्य दुहितुरङ्गत्वेत्यर्थावगमात् पैतृव्यसंख्यामातुल-
 दुहितृपरिणयननिषेधः पुत्रिकाकरणविषयां निश्चीयते । वसुदेवाङ्ग-
 जाता च कौन्तेयस्य विरुध्यतइत्यादिवार्तिकं त्वय्युपेत्यवादमात्र-
 त्वेन व्याख्येयम् । मातुलदुहितृपरिणयनस्याश्वविक्रयादिवत् दु-
 शच्चारत्वस्मृतिपितृसन्ताने सप्तमाभ्यातृसन्ताने च पञ्चमाद्वर्वा-
 क्पुत्रिकाकरणाभावमनिश्चित्य परिणयनविषयेति सर्वमनवद्यम् ।
 न केवलमानुमानिकस्यैव श्रुत्यादेः परंण-ल्लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण
 बाध किन्त्वानर्थक्यापत्तौ प्रत्यक्षस्यापीत्याह * सर्वत्र वेति
 * विपरीतबाधोदाहरणार्थसाधनाविशेषलक्षणार्था जातिनाध्यव-
 सीयते । व्रीहिजातिरहितं यत्साधनं किं तद्यतस्तन्दुला भवन्ति
 तत्प्रोक्षितव्यमिति तन्दुलनिर्वृत्तिकरणता हि साधनं न द्रव्यतेति
 नवमाधिकरणभाष्यम् अर्थतः पठति * तदिति * श्रौतं व्रीहि-
 स्वरूपमनादित्य प्रकरणगम्यापूर्वसाधनानांशलक्षणो सूजतिना
 व्यवहिताः प्रमेयाख्याश्रयबलावलवैपरीत्यादपि प्रमाणबलाबलवै-
 ८६३१ परीत्यं भवतीत्याह * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति *
 एनदेव लोकसिद्धोपपादयति * तथा चेति * श्रुतिलिङ्गविरो-
 धापादनभाष्यस्य सूत्राक्तसमवायोपपादनार्थत्वसूचनार्थं वृत्तव-
 र्त्तिष्यमाणकीर्तनं करोति * एवमिति * किन्तावदित्यादिपूर्वप-
 क्षभाष्यलिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षत्वेनासम्भवादर्थविषयप्रतिज्ञानुपपत्तेरयु-
 क्तमाशङ्कापपादयितुमाह * तत्रेति * श्रुत्यपेक्षत्वाभ्युपगमेऽपि
 यस्मिन् विषये विरोधो नास्ति तस्मिन् यल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पन-
 हेतुभूत समवेतार्थोक्तिसामर्थ्यं करणाम्नातं च रूपं तस्य विरोध-
 विषयंऽपि तुल्यत्वात् श्रुतिकल्पनाविधात्. तुल्यबलत्वोपपत्तिं
 प्रदेशान्तरेत्यनेनोक्ता यथाश्रुतविरोधाविरोधयोस्तुल्यं रूपम् । त-
 था लिङ्गस्यापीति श्रुतिदृष्टान्तेन लिङ्गस्य रूपतुल्यत्वं द्वयोरपीत्यने-
 नोपपादितया पूर्वार्थं व्याचष्टे * स्वत एवेति * श्रुतिलिङ्गजन्य-
 योर्ज्ञानयोस्तुल्यरूपत्वेन श्रुतिलिङ्गत्वोपपादनार्थं न हीति भाष्यं
 श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्पितया गार्हपत्योक्तिशक्त्येन्द्रो-
 क्तिशक्तिबाधात् श्रुत्याख्यलिङ्गरूपविकल्पेन लिङ्गस्य ज्ञानोत्पादक-
 त्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्कापपादयितुमाह * न हीति * रूपोत्था
 शक्त्यभिधानादज्ञानत्वशक्तिकस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात्
 विनियोगात् प्राक् शक्तिनिरूपणे कार्ये स्वारसिकेन्द्राक्तजानितेन्द्राङ्ग-

त्वज्ञानबाधा न शक्येत्यर्थः लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वा-
लिङ्गस्य सारूप्यशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं लिङ्गादपि सन्देहाख्यवि-
चिकित्सानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विक्षेपार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिं व्या-
ख्यातुमाह * नन्विति * स्वतःप्रामाण्यात् विक्षेपायोगमाशङ्क्य *
नहीत्युक्तम् * नैतदिति परिहारभाष्यं श्रुत्यपेक्षत्वेन कुतश्चित्
लिङ्गान्निर्विक्षेपप्रत्ययायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * परःपु-
नरिति * भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति भाष्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादनं
सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वात् । ऐकान्तिकभ्रान्त्या गृहीत्वा ज्ञानस्यो-
त्पन्नस्य विक्षेपेऽपि दोषाभावेन सविक्षेपत्वस्य सविचिकित्सत्वस्य
वाच्यत्वात् सन्देहो विपर्ययोऽनध्यवसायो वा सदसत्तासाधारण-
ज्ञानरूपो विचिकित्साशब्देनोक्त इति मत्वा सन्दिग्धबुध्यभावात्तदे-
वमिति वाचकाभावेन च विपर्ययायोगात्पारिश्रयादिन्द्राङ्गत्वलक्षण-
यैन्द्रीत्वसदसत्त्वयोर्मध्येऽन्यतरानिश्चयरूपोऽनध्यवसायाख्यो भवति
तस्याविराधेऽपि विषयसदसत्त्वादित्यत्र परिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वा-
भावेनाप्रामाण्यात् बलाबलचिन्तानुपपत्तेर्वाध्यत्वेऽपि न पूर्वपक्ष-
हानिः । यतस्तु कदाचनिति स्पष्टेन्द्रलिङ्गात् इन्द्रदेवस्योऽयं मन्त्रो
भवत्येवेति । एव सत्त्वनिश्चयरूपे निर्विचिकित्साख्यः प्रत्ययो भव-
ति सप्रामाण्याविशेष्याद्विकल्पितुमर्हतीति पूर्वपक्ष्याहेत्यर्थः । न-
न्विति शङ्काभाष्यश्रुतिविरोधे मन्त्रस्येन्द्रपरत्वायोगात् विज्ञानोत्पा-
दकशब्दसहकारितात्पर्यावधारणाभावे विज्ञानापरपर्यायाध्यवसाया-
ख्यनिर्विचिकित्सत्त्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सविचिकित्सो हीति भा-
ष्यवद्विहापि विक्षेपार्थे विचिकित्सोक्तिरित्येव व्याचष्टे * नन्व-
ति * नैतदिति परिहारभाष्यं विक्षेपेऽप्यविरोधिश्रुतिविकल्प-
नोत्तरकालं प्रामाण्यासम्भवादयुक्तमाशङ्क्यानध्यवसायाख्याविचिकि-
त्साशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विनि * काममित्यादि न लिङ्गं वि- ८६४५
नियोजकमित्यन्त शङ्काभाष्यं सिद्धान्तिनः सार्वत्रिकलिङ्गात्प्रामा-
ण्यानुज्ञानौचित्यादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे तावत्प्रामाण्यं नास्त्येवेत्ये-
वमर्थत्वं कुपितात्त्या सूचयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वि-
चिकित्सोक्तेर्विक्षेपार्थत्वव्याख्याया लिङ्गस्य चाप्राप्तबाधोक्तेरेतद्वा-
प्यविरोध शङ्कते * कथं पुनरिति * यदि सविचिकित्सोक्त्या
सविक्षेपताच्यते कथं भाष्यकृता सविक्षेपकत्वम् सविचिकित्स-
शब्दवाच्यत्वेन परित्यज्य संशयो यः स विचिकित्सशब्दवाच्यत्वेन
लोके प्रसिद्धः स एवात्र सविचिकित्सत्वेनोच्यते लिङ्गस्य वा प्रा-
प्तबाधायुपगमे कथं लक्षणस्य चाप्राप्तबाधायुपगमे कथं लिङ्ग-

परिज्ञातत्वं भाष्यकृतोच्यते नास्मिन् विषयद्वये भाष्यविरोधो
 वार्तिकस्येत्याशयः वशद्वयं एवशब्दः । श्रुत्यविरोधे लिङ्ग-
 विनियोज्यस्य मुख्यार्थतात्पर्याविधारणा लिङ्गस्याङ्गत्वरूपा विषय-
 परिच्छेदकविज्ञानोत्पादकत्वे ऽपि विरोधतात्पर्यानवधारणा सा
 क्तिप्रकरणान्नानलक्षणलैङ्गिकज्ञानमात्रोत्पादकसामग्रीसङ्गा-
 विषयपरिच्छेदकस्वरूपज्ञानविशेषात्मना विज्ञानोत्पादकतात्पर्याविधा-
 रणाख्यसामान्यभावात्मदसत्वसाधारणज्ञानरूपो ऽनध्यवसायः ।
 संशय-एव प्रतिभादितुल्यां यस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाको-
 कोपेनाविरोधो ऽपि प्रामाण्यं त्यज्यते तथापि तद्वरमङ्गीकुर्मः । न तु
 विरोधे प्रामाण्यमित्येवमर्थत्वात् भाष्यस्य न तद्विरोधाख्यो दोषो
 वार्तिकस्यास्तीत्याह * नैष इति * ज्ञेयसत्वानिश्चयतुल्यत्वात्
 सन्दिग्धत्वोक्त्या नाध्यवसाय एवाक्तः । शक्तिप्रमाणाज्ञानमात्रस्य
 च लैङ्गिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेनाविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रोत्पादक-
 का वस्तुतः श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोकतुल्ययोगात्
 आकाङ्क्षां च विना श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य शक्तेराकाङ्क्षायामपि
 सामग्रीत्वावगमात् प्रत्यक्षया च श्रुत्यान्यत्र विनियुक्तस्य मन्त्र-
 स्याकाङ्क्षानिवृत्तेः सामान्यभावेन ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगान् प्रा-
 माण्यशङ्कैव नास्तीत्यभिधानार्थं यदेवेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे *
 यदि चेति * सामान्यतो लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमात्रेत्यादिप्रमाणा-
 मित्येतत्परिहारभाष्यं सिद्धान्तिना सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्णवादयुक्त-
 माशङ्क्य काममित्यादिभाष्येण सिद्धान्तिना विरोधविषयएवाप्रामा-
 ण्यं शङ्कितं ऽपि पूर्वपक्षी भ्रान्त्या सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्णवं सिद्धा-
 न्तिकमतं मत्वा प्रकरणवादित्यादिभाष्येण प्रामाण्यमार्गं दर्शयन्ती-
 ८६५।१ त्याह * परास्त्विति * इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गं द्रढयितुमा-
 ह * तदेतदिति * यद्वा सार्वत्रिकं लिङ्गप्रामाण्यं सि-
 द्धान्त्यनभिमतं न विरोधविषया प्रामाण्योक्तिसौकर्यार्थं का-
 ममिति भाष्येणाशङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्य-
 मत्रात भाष्येण पूर्वपक्षेनोक्तमित्येवमन्यथा भाष्यद्वयं व्याचष्टे *
 अथ वेति * तुल्यबलत्वाभावे ऽप्यविरोधात् समुच्चय इति पूर्वपक्षभा-
 ष्यं व्याचष्टे * अभ्युपगम्यापीति * एकस्यानेकार्थता विरुद्धेत्या-
 शङ्क्य प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनकार्यत्वादर्शनाद्विरो-
 धोक्त्यर्थं न चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * अश्रु-
 तावृत्तिदोषापत्तेः विरोधाशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * सकृदि-
 ति * प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तन्याय्यत्वात् विरोधपरिहारार्थमुप-

स्थापयेति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * एकस्येन्द्रशब्दस्य मुख्यजघ-
न्यवृत्तिद्वयविरोधशङ्कार्थमयं तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * इन्द्रेति *
प्रयोगभेदेन विरोधपरिहारार्थं नेति ध्रूम इति भाष्यं व्याचष्टे * नेति *
इन्द्रार्थत्वे मुख्यवृत्तेः सम्भवस्य गार्हपत्यार्थत्वे द्वारसम्भवस्याश्र-
वणादित्यर्थः । अत इत्युपसहारभाष्यं समुच्चयपूर्वपक्षानुरूपत्वादयु-
क्तमाशङ्क्य परं लक्षणार्थत्वेन तुल्यबलोक्तिं व्याचष्ट * तस्मादि-
ति * एवमिति सिद्धान्तप्रतिष्ठाभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * कुत
इत्याद्यवगम्य तं प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * वि-
धेरस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समीहिताङ्गत्वे विधितो ऽवगतेर्हिती-
यया गार्हपत्यस्योपसृततमत्वेन समाहृत्योक्तेर्गार्हपत्याङ्गतोक्ता
भवतीत्याशयः । श्रुत्याख्यस्य वचनाभावे ऽपि प्रकरणलक्ष्यसामान्यस-
म्बन्धे ऽस्य लिङ्गाद्विनियोगा भविष्यतीति अत्राभिधीयतइत्यादिपूर्व-
पक्षभाष्यांक्तानुभाषणार्थं नन्वात भाष्यं व्याचष्ट * यत्त्विति * वै-
दिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणायोगात् श्रुत्यभावे लिङ्गादेः प्रामाण्येन
सम्भवतीति परिहारार्थं नैतदित्यादिविप्रकृष्टः श्रुत्यर्थाल्लिङ्गमित्य-
न्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिनि * श्रुतिं विना प्रामाण्याभावे लिङ्गस्य
श्रुत्यभावे नुपपत्त्यभावात् श्रुतिसद्भावकल्पकत्वायोगाप्रामाण्यापत्तेर्ब-
लाबलचिन्तानुपपत्तिशङ्कार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परस्त्व-
ति * अध्ययनविधितो मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे ऽवगते
तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृते कर्मणि समीहितविशेषत्वेन सम-
र्पिते यदुद्देशेन विधिविषयत्वाख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनेदं कुर्यादित्येवं
रूपाङ्गाङ्गिवाचिशब्दाभावे ऽनवगते समीहितविशेषार्थत्वं च विना
सामान्यतो ऽवगतस्य समीहितार्थत्वस्यानिर्वाहान्तर्निर्वाहायानेन
यजेनेति श्रुतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मन्त्रेण यागं कुर्यादित्यपे-
क्षायां यथा शक्नुयादिति सर्वाख्यातसाधारणोपबन्धात्सामान्यतः
शङ्काद्वारा ऽवगमे तद्विशेषापेक्षायां लिङ्गनाभिधानाख्ये द्वारविशेष
समर्पिते ऽपि पूर्ववदेव मन्त्राभिधानयोरन्वयवाचिशब्दाभावे ऽन्व-
यानवगतेरभिधानद्वारानन मन्त्रेण यजेतेति द्वारद्वार्यन्वयवाचिश-
ब्दकल्पने ऽस्या लैङ्गिकविनियोगान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या ऽव-
गतश्रुतिमूलत्वेन लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमन्त्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थ
इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्व ८६६।१
सति विरोधे ऽपि श्रुतेरेव कल्पकत्वाविघातात् प्रामाण्याविघातश-
ङ्कार्थं यदीत्यादि अर्हतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्तु मदीयमवन्ति *
नापीत्यादि बाध्यतइत्यन्तं भाष्यं प्रामाण्यविकल्पाख्यदोषपरिहारार्थं-

त्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विकल्पायोगोपपादनार्थं यतस्त्वि-
 त्याद्यर्थविप्रकर्ष इत्यन्तं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * विरोधे चेत्यु-
 क्तम् * भाष्ये च लिङ्गभूतस्येन्द्रशब्दस्येन्द्रोक्तिमसामर्थ्यमालोच्या-
 नेन मन्त्रेणोन्द्रोपस्थानमित्ययं ततो ऽर्थो च गम्यतइत्युक्ते साम-
 र्थ्यादिदशब्दमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमन्त्रस्येत्याशङ्क्य कृत्स्नम-
 न्त्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्राग्भवन्तीति कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैक-
 वाक्यतामपेक्ष्य * आलोच्येत्युक्तम् * तदस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य
 इति श्रुतेः सन्तापादिष्वनुमानशब्दस्य पाठमङ्गीकृत्याप्रत्ययोत्पत्तिम-
 लिङ्गेन पदमात्रविनियोगात् वाक्यायकृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगस्मृ-
 त्यनुमेयश्रुतिवच्च लिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः क चिदपाठादपाठं च विना
 विशिष्टक्रमकवस्तुसमूहार्थश्रुत्यसम्भवात् लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमा-
 नायोगमाशङ्क्य पदमात्रस्य निराकाङ्क्षार्थं शक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनि-
 योगानर्हत्वात् पादमात्रे लैङ्गिकविनियोगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्गि-
 विनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममिन्द्रपदैकवाक्यत्वालौचनया
 कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रोक्तिमसामर्थ्यरूपं लिङ्गज्ञानं ततः कृत्स्नमन्त्रसा-
 मर्थ्यालौचनयाच्चरितेनाप्यनेन मन्त्रेणोन्द्रो ऽभिधेय इति शब्देन प्रयो-
 गवाक्यैकदेशतयाभिसंहितेनोच्चारणक्रमाभावे ऽपि अभिज्ञानक्रमा-
 त्सम्भवाद्विशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्मकत्वेनास्य मन्त्रस्येन्द्रोद्गच्छरूपा
 ऽर्थो ऽभिहितो ऽर्थो भवतीति विज्ञानमित्येवं शङ्काद्वयपरिहारार्थं प्र-
 थमं तावदिति भाष्यद्वयमविरोधे श्रुतिकल्पनापपत्त्यर्थत्वेन व्या-
 ख्यातुम् * यत्र हीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लैङ्गिकश्रुतिवि-
 कल्पनायोगोक्त्यर्थं तदतदित्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुम् * यत्र
 त्वित्युक्तम् * गार्हपत्योपस्थानाख्येनैकेनौवापकारेण निर्ज्ञातेन मन्त्र-
 वाक्यस्य कृतायागोपकाराख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणस्य च कृतयागा-
 द्भ्रत्वबोधाख्यप्रयोजनत्वाच्चिराकाङ्क्ष्यं तत्रत्यनेनोक्तप्रयोजनाख्यः स-
 मीहितोक्त्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकस्यानेन भाष्यत्वेन साम-
 र्थ्यशब्देनोक्तः । चिकल्पस्य चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किं चेति *
 अप्रदोषत्वेनान्याय्यत्वापपादनार्थं नित्यवच्छेतिभाष्यं व्याचष्टे * स्व-
 तन्त्रयेति * श्रुत्युपन्यासेन लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनार्थम् *
 लिङ्गेन चेत्युक्तम् * चोदितं सन्न कृतमित्यनेन श्रुतं चेति भाष्यावयवं
 व्याख्यायाचोदितसत्कृतामित्यनेनाश्रुतं सत्कृतं भवनीत्येवमश्रुतमिति
 भाष्यावयवे व्याख्यात व्युत्क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशङ्क्य चोदि-
 तस्यापीतरालोचनेनाचोदितत्वापत्तिहेतुं सूचयितुम् * तदपेक्षेत्युक्-
 तम् * अन्यतराश्रयणे सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदाश्रीयमाणस्य

नियमार्थेन शास्त्रेणार्थादन्यनिवृत्तेरितराकरणस्यापि चोदितत्वात्
 दापो ऽकृतेनेत्याशङ्कोतरन्न कार्यमिति निषेधाभावान्नियमस्य च स्व-
 विषयनियतत्वमात्रपर्यवसानेनान्यनिवृत्तावध्यापारात्प्रकरणमपि चा-
 दितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्वं स्यादिति तदकरणमपीत्य-
 नेनोक्तमश्रुतस्याप्यनिषिद्धत्वेनावुष्टं करणमित्याशङ्क्य न शास्त्रपरिमाण-
 त्वादित्यनेन न्यायेन पदार्थेयत्तानियमात् अधिकपदार्थकरणे च यत्ता-
 वाध्यापत्तेरश्रुतकरणदोषत्वोक्त्यर्थं यावांश्चेति भाष्यं व्याचष्टे
 * श्रुतेति * तुल्यत्वोपपादनार्थं उभयत्र हीति भाष्यं व्याचष्टे
 * प्रसिद्धीति * विकल्पपक्षनिरासोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मात्तावदिति * समुच्चयपक्षस्याविरोधात्खल्वपी-
 त्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानुभाषणपूर्वं निरासार्थमथेत्यादिभाष्यं
 व्याचष्टे * यस्त्विति * विरोधोपपादनार्थं यत्कृतसामर्थ्ययोरि- ८६७।२
 त्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति * भाष्यस्य वाक्यो-
 क्तिव्याख्यायां मन्त्रोक्तिः कृतप्रयोजनोक्तैरैराकाङ्क्ष्यमिद्व्यर्थत्व-
 सूचनार्थम् * निराकाङ्क्ष्यमुक्तम् * यस्मान्मन्त्रप्रकरणे द्वे अपि
 निराकाङ्क्षे कृते लिङ्गस्य च विनियोगरूपो ऽर्थः साकाङ्क्षाभ्यां
 मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्यः तस्माल्लिङ्गं श्रुत्या विरुध्यतइत्यर्थः ।
 श्लोकं व्याचष्टे * एक इति * मन्त्रप्रकरणयोरैराकाङ्क्ष्यं सति हवि-
 ष्कृदेहीति त्रिवरपञ्चाङ्गाद्यतीत्यादिवच्छरुतेरपि विनियोजकत्वायोगात्
 लिङ्गविनियोज्यपदानिरिक्तपदमात्रसमूहस्य चाकृतनवाक्यत्वेना-
 विनियोज्यत्वं विनियोगयोर्द्वयोरप्ययोगात् लिङ्गविनियोज्यं पदैक-
 वाक्यतायाश्च लैङ्गिकविनियोगापेक्षत्वस्य नि सन्दिग्धत्वात् लिङ्गेन
 सह तुल्यवलत्वशङ्कानुपपत्तेर्भाष्योक्तं लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणा-
 परितोपात्तस्यमुदाहरणान्तरं तावदाह * लिङ्गंति * होता यक्षन्मि- ८६८।३
 त्रावरुणाप्रशास्ताराप्रशास्त्रश्चतुना सोमं पिवतां प्रशास्तयजेति प्रैषः ।
 प्रशास्तुशब्दस्य मैत्रावरुणवाचित्वात् स्वशक्त्या मैत्रावरुणयागे नि-
 युङ्क्तं । ततश्च मैत्रावरुणस्य नियोज्यत्वेन नियोक्तवायोगाद्विनियो-
 गार्थं प्रेष्यपु मैत्रावरुणविधिर्न कवलंष्विति सूचनार्थं हौत्वप्रवचना-
 धीनत्वविशेषणं को ऽनुष्ठाने विशेषइत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * मैत्राव-
 रुणस्य यागे नियोगे ऽस्मिन्स्तस्य प्रैषे कर्तृत्वाशक्तः अशक्तस्य
 च विनियोगायोगात् वाक्येन प्रैषे विनियोगायोगमाशङ्क्य वाक्या-

(१) प्रैषे शक्तानुपपत्तेरुदाहरणत्वात् लिङ्गेन विनियोगावगमात्कैत्रावरुणविनियोज-
 कस्य वाक्यस्य विरोधावगत्युक्तादाहरणेत्यर्थः । अनुवाक्यापूर्वकेष्वेव इति वाक्यं २ पु० ।

वगतेन प्रैपकर्तृत्वेन लिङ्गानवगतयागकर्तृत्ववाधात् हो-
 तुरेव सामाख्यावगतं यागकर्तृत्वं बाधकाभावनं यागे
 नियोगावगतेर्मेत्रावरुणस्य प्रैषे शक्त्यविरोधात्तौ त्वात्मनि चेत्यु-
 क्तं केन परेण मैत्रावरुणा यागे नियोक्तस्य इत्यपेक्षायां स च परो
 होता नियात्ता विप्रतिषेधे समवायविशेषादितराभ्यामन्यस्तेषां यतो
 विशेषः स्यादिति सूत्रशेषात्केन न्यायेन विज्ञायतइत्युक्तेष्वपकृष्टस्या-
 त्कृष्टकार्यकारित्वप्रसिद्धेर्मेत्रावरुणात्कृष्टस्य होतुर्मेत्रावरुणकार्यका-
 रित्वायोगान्मैत्रावरुणादपकृष्टस्यानन्तरस्य होतुर्गुरुत्वेन मैत्रावरुण-
 सदृशस्याच्छावाकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तेरप-
 रितोषान्समाख्ययोर्होतृकर्तृकत्वं प्रैपस्योक्तं प्रैषार्थे ऽपि तर्हि यागे
 समाख्यया होतृत्वकर्त्ता स्यादित्याशङ्क्य यागांशे लिङ्गान् समाख्याबा-
 धः प्रैषार्थेत्यनेनोक्तः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रस्य तु ब्राह्मण-
 चोदितार्थप्रकाशनात् तत्परतन्त्रवृत्तेरित्यैन्द्रचधिकरणवार्त्तिकं म-
 न्त्रस्य ब्राह्मणानुरोधवृत्तिवोक्तः प्रैषमन्त्रानुरोधेनेह ब्राह्मणवाक्य-
 बाधो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ब्राह्मणोक्त्या श्रुति-
 स्तत्र विवाक्षतेत्याशयः । कीदृकं लिङ्गमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति
 * मैत्रावरुणस्य प्रैषकारित्वे होतुः सामाख्यावगतप्रैषकार्यं यागका-
 रित्वापत्तेर्यागनियोज्योत्तथेन प्रशास्तृशब्देन होता वाच्यः । स च
 मैत्रावरुणकार्यलोपं मत्वा न शक्यो वक्तुमित्याशयः । मैत्रावरुणस्य
 प्रैषार्थकारित्वे ऽपि होतृशब्दो मैत्रावरुणे ऽनर्थकः स्यान्न युक्तो ऽन-
 र्थको ऽभ्युपगन्तुमिति लिङ्गद्वयविरोधस्यैतदुदाहरणम् । ततश्चो-
 पक्रमस्थेन होतुर्यष्टृत्वलिङ्गेनोपसहारस्यस्य प्रशास्तुर्यष्टृलिङ्गस्य बाधः
 स्यादित्याशयेन शङ्कते * ननु चेति * ऋग्वेदविहितकर्मकारित्व-
 गुणयोगेन होतृशब्दस्यार्थवत्त्वाभ्युपगमं प्रशास्तृशब्दस्यापि तुल्यार्थ-
 वत्तेत्याह * गौण इति * आदिरित्यादिशब्दसूचितं होतृशब्दस्य गौण-
 त्वायोगं प्रकटयितुमाह * अपि चेति * शङ्काशयं प्रकटयन्नुपसहारति *
 तस्मादिति * होतृशब्दस्य होतरि मुख्यायां वृत्तौ ऋग्वेदविहितकर्मका-
 रित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणेष्ट्यां वृत्तौ निमित्तत्वायोगात् कार्य-
 पत्तिरेव निमित्तं वाच्या मैत्रावरुण एव होतृकार्यम् ऋग्वेदविहितं
 करोति न तु मैत्रावरुणकार्यं प्रैषानुवचनं होतृत्याशयेन परिहर्तुमाह
 * अत्रेति * एवमपि होतृशब्दस्य गौणत्वदोषो परिहृतः स्यादि-
 त्याशङ्क्य * सर्वथा तावदित्युक्तम् * अगत्या च मुख्यस्यापि गौण-
 त्वं न दोषायेत्याशयः । अध्वर्यवो यजयन्ति विनिष्यद्वाद्वातारः
 स्तुवन्तीत्यादौ च मुख्यत्विग्वान्नोरध्वर्युद्वातृशब्दयोस्तत्पुरुषेष्वपि

प्रयोगदर्शनात् होतृशब्दस्यापि मुख्यविग्वान्निस्तत्पुरुषमैत्रावरु-
णवाचिता कल्पयितुं युक्तेति सूचायतुमाह * सर्व एनति * अथाह
यद्धोता यक्षद्धोता जक्षदिति मैत्रावरुणा होत्रे प्रथ्यत्यथ कस्मादहो-
तृभ्यः सद्भ्यां होत्रांशसिभ्यां होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रेष्यतीति
आहोतृषु होतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृष्ट्वा प्राणो वै होता प्राण साव-
ऋत्विजः प्रतिप्रतिवचनालोचनायां होतृशब्दस्य गौणाता-
वसीयतइति सूचनार्थः सर्वशब्दः । अतो होतृलिङ्गत्वाभावाच्चायं प्रै-
षमन्त्रो होतारं प्रयुङ्क्तं किं तु प्रशान्तलिङ्गत्वात् प्रशास्तारमवेति नेह
लिङ्गयोर्विरोध इत्युपसहर्तुमाह * तस्मादिति * एतत्प्रेषानुवच-
नमात्रविषय एव लिङ्गन वाक्यबाधो नार्थेषु प्रेषानुवचनावित्याह *
न चेति * भाष्यकारोदाहरणमाक्षिपति * स्योनमिति * श्लोकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * पुरोडाशाधारस्य पात्रस्य सीदति पुरो- ८६९।१
डाशो ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सदनशब्दवाच्यस्याभिधारणमाधारद्वा-
रा पुरोडाशसंस्कारार्थत्वाद्भाष्यकृतोपस्तरणत्वेनाक्ते निश्चलत्वफल-
प्रतिष्ठापनपर्यन्तं सादनं मन्त्रवर्णात्कार्यमिति सूचनाय प्रतिष्ठाप-
नाक्तिः स्योनादिकल्पयाम्यन्तपदसमूहात्मकमेकं वाक्यं तस्मिन्नि-
न्यादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकमपरमित्यर्थेकत्वादेकं वाक्यं
साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्यत्र वाक्यैकत्वविशेषण-
प्रत्युदाहरणत्वेनोक्तत्वात् सकलस्य स्योनादेः सुमनस्य-
मानान्तस्य पदैकवाक्यत्वायोगे ऽपि तस्मिन्निति त-
च्छब्दाद्वाक्यद्वयैकवाक्यतावगम्यते यद्यपि किं सकलस्यो-
नादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकावान्तरवाक्यभेदशून्यं वाक्यं
लिङ्गविनियोज्यत्वविचारो न सम्भवति तथापि किमेक एवावान्तर-
वाक्यरूपांशो लिङ्गबलीयस्त्वाद्विनियुज्यते वाक्यबलीयस्त्वाद्वा द्वि-
तीयो ऽपि द्वितीयांशेन सहैको ऽशो विनियाज्यः केवलां वेत्येवं
विचारः सम्भवतीति परमतन तावत्समाश्रितं * तत्रेति * म-
न्त्रप्रकाश्यस्यार्थद्वयस्य विशेषणविशेष्यत्वेनोक्तावान्तरवाक्यभे-
दायोगात्स्वानन्त्यशाक्तौ विधेयत्वाभावेनाङ्गलिङ्गत्वाद्यपेक्षाभावात्
वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तोरहावान्तरवाक्यभेदे सति वाक्यैकत्वायो-
गात् नत्यपि च वाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावान्तरवाक्यविनियोगेन
पर्यवसानसम्भवेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षालिङ्गानपेक्षितस्या-
न्तारस्यार्थान्तरे च लिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य लिङ्गवि-
नियोज्यावान्तरवाक्यैकभूतावान्तरवाक्यान्तरविनियोजकतया लि-
ङ्गापेक्षेण वाक्येन विनियोगाशक्तेर्वाक्यस्य विनियोजकत्वायोगा-

न्सत्यपि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानेकत्वनिश्चयाद्वाक्यस्य लिङ्गापेक्षत्वनिश्चयाच्चुल्यबलत्ववाक्यवलीयस्त्वयो. शङ्कानुपपत्तेरेत-
न्समाधानापरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * श्लोकं
व्याचष्टे * तस्मिन्निति * साकाङ्क्षावयवत्वे सत्यप्यर्थक्याभा-
वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य साकाङ्क्षावयवत्वेनैवार्थक्यस्य कल्प-
यितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानकारणमित्युक्त्वा साका-
ङ्क्षावयवत्वे नार्थक्यकल्पन शक्तये हीत्यादिनोपपादितं यदीत्या-
दिना लिङ्गवलीयस्त्वस्य नानावाक्यत्वानापादकतोपपादिता वा-
क्यस्य तर्ह्यलब्धात्मकत्वाद्विरोधो बलाबलचिन्ता वा न युक्त्याश-
ङ्क्याह * तेनेति * वाक्यस्यात्रात्मलाभो ऽस्ति न वेत्येवमिह
चिन्त्यते तेन लब्धात्मकस्य वाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे सति
बलाबलमिव वाक्यात्मलाभस्याशङ्क्यमानस्य बलाबलसहितो
लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति भाष्यस्यविरोधात्तथा चोक्तो नतु लब्धा-
त्मकस्य वाक्यस्येति वदता सूचिते वाक्यात्मलाभस्य भाष्याना-
रूढत्वमाशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगोक्तिद्वारा कृत्स्नस्यैकमन्त्रतोक्ते
त्युक्तम् अनेन न कृत्स्न एको मन्त्र इति कृत्स्न उभयत्र विकल्पेन
समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन् सी-
देत्यवमादिरपर इति कृत्वा विभक्त्येत्येव सन्देहभाष्यव्याख्यां सू-
चिता वाक्यात्मलाभ एव कथं तर्हि कस्मात्साक्षान्न विचारित इत्या-

८७०। शङ्क्याह * तत्रापीति * साकाङ्क्षावयवत्वेनापाततो वाक्यात्म-
लाभप्रतीतेर्लिङ्गेन वाक्यभेदप्रत्ययेन बाधे सत्यनिर्वाहाद्बाधे तु
निर्वाहाद्वाक्यात्मलाभसहसद्भावार्थं बाधकसदसद्भावविचार इ-
त्याशयः । किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्य व्याचष्टे * किमिति * तु-
ल्यबलत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र प्रयोज्य इति पूर्वपक्षव-
चनव्यक्त्यसम्भवमाशङ्क्य पुरोडाशसादने चेति चकारेण विभज्य
प्रयोगो ऽपि पाश्रिकः सूचित. पुरोडाशसादने वेति वाशब्दाध्या-
हारेणोभयत्र विकल्पेन कृत्स्नप्रयोगस्य शब्दावृत्त्या समुच्चयेन
कृत्स्नप्रयोगो ऽभिहित इत्येवं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यव्याख्यां सू-
चयितुमाह * तदा चेति * लिङ्गकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगो
वाक्यायविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्ये ऽन्यतरत्र
समुच्चयेन वोभयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । विभज्य प्रयोग-
स्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्समुदायप्रयोगस्य वा भेदापेक्षत्वात् वाक्य-
भेदाभेदयोस्त्वार्थभेदाभेदापेक्षत्वात्तावत् एव च स्योनादे.सुमनस्य-
मानान्तस्य मन्त्रसमूहस्यैको ऽर्थो भिन्नो वेत्यनवस्थितमन्त्रशास्त्रार्थ-

गाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न सम्भवतीत्याशङ्कते * कथं
रिति * समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगोपादकवैकल्पिकाभिज्ञा-
न्नरूपतेतृशब्देनोक्ता । एकस्याप्यतो देवा अवन्तु न इत्यादे-
त्रस्य देवविष्णवादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वा-
त्मात् एकस्यापि स्योनादेः सुमनस्यमानान्तपदसमूहस्य विशो-
भावापन्नैकार्थत्वं स्वतन्त्रार्थपरत्वं वेत्येवं वैकल्पिकानेकार्थत्वा-
रोधेन वैकल्पिकवाक्यभेदाभेदविकल्पाविरोधाद्विभज्य समुदा-
योगयोरविरुद्धो विकल्प इत्याशयेन परिहरति * सर्वथेति *
१ प्रमाणतो भिन्नाभिन्नरूपतया ऽनवस्थितस्योनादिसुमनस्यमा-
तमन्त्रशास्त्रार्थावगतिरित्यपेक्षायामाह * लिङ्गेति * वाक्यबली-
त्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचक्षाणस्तस्मिन्पक्षे प्रकारेण
भज्य प्रयोगसूचनाशङ्कां निराकर्तुमाह * यदा त्विति * यथा
ज्ञाच्छीघ्रप्रवृत्तेः श्रुतिर्लिङ्गाद् बलीयसी । तथा यस्य येन सह स-
ञ्च एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्तिः कल्प्यते
। वार्षिकोक्तेन न्यायेन लिङ्गस्य केवलपदविनियोगे पर्यवसाना-
त्तेन पदान्तरैकवाक्यत्वापेक्षितत्वात् वाक्यमपि लिङ्गात् शीघ्रं
तेस्ततो बलीय इत्यभिधानार्थं तद्धीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुम् *
नर्वत्युक्तम् * एवमित्यादिप्रयोजनमस्तीत्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्या-
* एवमिति * तस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणस्योनादिरिति स्योनादिह-
त्तरणप्रकाशनाय तस्मिन्नित्यादिश्च सादनप्रकाशनाय स्वतो ऽवग-
सामर्थ्येन विनियोगाभिराकाङ्क्षः शक्यते कर्तुमिति यत्तु साका-
१ कल्पयितुमारभते * तत्तस्मिन्निति * तच्छब्दाधीनं तच्च
देवीतिवन्नैकवाक्यत्वापादकसाकाङ्क्षत्वं कर्तुं शक्नोतीत्यध्या-
ण योज्यं वाक्यात्मलाभहेतोः साकाङ्क्षावयवत्वस्य तच्छब्दादा-
तः प्रतीतस्यापि स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन बाधादेकवाक्यत्व-
मलाभ एव नास्ति कुतस्तस्य तुल्यबलत्वं बलीयस्त्वं वा शङ्क्येत-
त्तयः । स्योनादेः कल्पयाभ्यन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्येन विनियो-
राकाङ्क्षोक्त्या केवलस्य पदस्य लिङ्गविनियोज्यत्वशङ्कानिरासो
सूचनः तस्मिन्नित्यादेर्नैराकाङ्क्षोक्त्यर्थस्य प्रकरणावत इत्यादे-
यो ज्यतेत्यन्तस्याद्यस्य श्रौतं व्याख्यानमकृत्वा स्योनादेर्नैराका-
१स्य तथेत्यादेः पाश्चात्यस्य श्रौतव्याकरणं स्योनादेर्नैरा-
त्यस्य स्पष्टत्वसूचनायतिसर्वस्तावदित्यनेन सूचनपूर्वं श्लोको व्या-
* सर्वस्तावदिति * उपलक्षितभाष्यव्याख्याप्रकरणार्थं

मे * न चेत्युक्ते * तच्छब्दस्य पूर्वापेक्षत्वात्कथं च परस्य पूर्वण विना-
नर्थकत्वानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकादन्यपादव्यानाख्यार्थ-
म् * यद्यपि चेत्युक्तम् * नास्तीत्यस्य न पुरोडाशसादनइत्यस्य च
भाष्यावयवस्यान्येनैव पादेन व्याख्येति सूचनार्थम् * तस्मादि-
त्युक्तम् * एवमिति भाष्यस्य तस्मिन्सीदेति पुरोडाशसादना-
भिधानसामर्थ्यादित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनविनियोगमात्रेण
निराकाङ्क्षोक्तेः सामर्थ्यस्य विनियोजकप्रमाण्याभावेन वोपस्तरणे
विनियोगोक्तेस्तस्मिन्सीदेत्यस्योपस्तरणार्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात्
पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्यस्य तत्तथेत्यादिना सामर्थ्यावगतेरुप-
स्तरणविनियोगमात्रेण नैराकाङ्क्षोक्तेः सादने च विनियुज्यमानस्य
स्योनमित्यस्य प्रयोजकवाचिप्रयोजनशब्दोक्तविनियोगाक्षपकसाम-
र्थ्याख्यप्रमाणाभावेन सादने विनियोगानर्हत्वोक्तेरर्थात्सामर्थ्याभा-
वाभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * एवमिति * अर्थसिद्धस्यापी-
तरविषये सामर्थ्याभावनिरूपणस्य दाढ्यायेत्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्य
सादने विनियोगाक्षैराकाङ्क्षे स्योनमित्यस्याप्युपस्तरणे विनियो-
गाक्षैराकाङ्क्षे सतीति भाष्यस्यैवशब्दार्थः । यत्स्योनं तद्व्यत-
स्येति भाष्यस्य सदेत्यनेन सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्व-
ण सहेत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यथेति * तस्मिन्नित्यस्यैकत्र
सादने सामर्थ्यस्य । तस्मिन्सीदेति पुरोडाशाभिधानसामर्थ्यादिति
भाष्योक्तस्य इतरस्यापस्तरणवदिति भाष्येण स्योनमित्यस्य धैक-
जोपस्तरणे सामर्थ्यस्य तथेति भाष्योक्तेरस्येतरत्र सादने पुरोडाश-
सादने ऽपीति भाष्येण नास्ति सामर्थ्यमित्यनुषङ्गसहितेनाभावं
दर्शयित्वा तच्छब्दालोचनधैकवाक्यत्वस्यावगतस्यार्थैक्यं विनानुपप-
त्तेरवयवद्वयस्येतरतरविषये सामर्थ्याविश्यं भावमाशङ्क्य सत्यन्त-
स्मिन्सीदेत्यस्य पूर्वैकवाक्यत्वादुपस्तरणे पूर्वस्य च पदैकैवाक्य-
त्वात्सादने शक्तिस्तथापि स्वरूपेणोभयोर्मन्त्रयोरुभयार्थविषयशक्त्य
भावाद्विनियोगस्य श्रुत्यर्थविप्रकर्ष इत्युक्ते तस्मिन्सीदेति वत्स्यो-
नादिशब्दानामप्युपस्तरणाख्यसादनकरणाक्तिः शक्तेः सादनम् करो-
मीत्येतदेकवाक्यत्वाधीनत्वेन तत्त्वायोगाद्विप्रकर्षतुल्यत्वमाशङ्क्य स-
दनशब्दवत् स्योनसुशेवशब्दयोर्द्वितीयान्तत्वेन कृणोतिकर्मभूतस्य
सादनशब्दोक्तस्य स्थानस्य ग्रहत्वसुमुखत्वरूपस्तुत्यर्थत्वेन तेशब्दस्य

च स्थानापेक्षितस्यातुपुरोडाशसमर्पकत्वेन घृतस्य धारयेत्यस्य च
 करणसमर्पकत्वेन कल्पयामिशब्दस्य च सदनक्रियाया रचनाक-
 पस्तुत्यर्थत्वेन कृणोमिपदैकत्वस्य स्पष्टत्वात् स्योनादेः कल्पया-
 इत्यन्तस्य सदनकरणोक्तिशक्तिः स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमावग-
 तत्वान्मुख्येति वदता यत्स्योनं तद्व्यस्येति भाष्येणात्मनिबन्धनं
 स्वरूपनिबन्धनं शक्त्याख्यं धर्ममुपनीय सिद्धत्वेनोक्ता तस्मिन्नित्या-
 देरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्यं सदनक्रियाफलोत्तरार्थत्वेन कृणोमि-
 पदैकवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य सदनक्रियाया
 मन्त्रविधेयत्वाभावेन फलानपेक्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्त-
 सदनपरामर्शित्वसम्भवेनैकवाक्यत्वानाक्षेपत्वात् बलात्कृणोमिपदैक-
 वाक्यतामापाद्य सदनकरणोक्तिशक्तिः पाश्चात्यत्वेन जघन्यति वदता
 सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्येणेतरेमन्त्रावयवैकवाक्यत्वनिबन्धनस्य श-
 क्त्याख्यसुधर्मस्य तेनाकाङ्क्षे सत्यैकवाक्यत्वकल्पनायोगेन तन्निब-
 न्धनं शक्तिकल्पनायोगाग्निराकरणं कृतं ततश्च भिन्नार्थात्वाच्च पौ-
 नरुक्त्यमित्येवं सकलो ग्रन्थो निराकुलीकार्य इत्यर्थः । एवमप्येक-
 वाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यलिङ्गविप्रकर्षार्थत्वात्तत्त्वार्थस्य सत्यमेवमि-
 त्यादिभाष्यस्य सीदेत्यनेनोत्तरस्य त्वित्यनेन चापिचेत्यादिभाष्य-
 स्य च न ह्यस्मिन् विनियुज्यमानस्य किं चिदपि प्रयोजनम-
 स्तीत्यनेन पौनरुक्त्या परिहारात्कथं सकलस्य ग्रन्थस्यानाकलतेत्या-
 शङ्काह * पूर्वञ्चेति* को वा अर्थविप्रकर्षः प्रस्तुतस्तत्र प्रकरणवत् ८७१।
 इत्यादिना लिङ्गं बलवत्तरमित्यनेनैकस्यावयवस्य स्वार्थे ऽभिधानश-
 क्त्याख्यविनियोगप्रमाणसङ्गावाप्तस्य च श्रुतिकल्पनमात्रान्तरितत्वा-
 त्सन्निकृष्टो विनियोगाख्यश्रुत्यर्थः अवयवान्तरार्थं त्वभिधानशक्त्या-
 ख्यप्रमाणाभावेन वाक्यस्य विनियोजकतयाऽप्युपनीयत्वात्तस्य च
 लिङ्गश्रुतिकल्पनान्तरितत्वात् विप्रकृष्ट इत्येववाक्यस्य लिङ्गापेक्षयार्थं
 विप्रकर्षप्रस्तावे पूर्वकृते अवयवद्वयस्यैकवाक्यत्वावगमदैकार्थ्यं च
 विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शक्ते शक्तिनियुक्ते इत्याशङ्का-
 निरासार्थं ततः स्योनामित्येषशब्दमित्यादिभाष्येण लिङ्गेन बाधापक्षे-
 रेकवाक्यबाधायोगापक्षेर्विरोधस्यापरिहारार्थत्वमाशङ्क्यैकवाक्यत्वो-
 पगमनशक्तेर्लिङ्गत्वविधिप्रकृत्यर्थत्वेन बाध्यत्वस्योचितत्वात् वाक्य-
 भेदोपपत्तेः शक्त्यशक्त्योर्विरोध इत्येव शक्त्यशक्तिभ्यामविरोधित
 योपपाद्यत्वेन प्रयोगभूताभ्यां सत्यमेवमित्यादिभाष्येणैकवाक्यत्वो-
 पगमनशक्त्याख्यस्य लिङ्गस्य सन्धानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षयार्थविप्रक-
 र्षप्रस्तावो मध्ये कृत इत्यस्य तावद्भाष्ये सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनोत्तरस्य

वित्यनेन चार्थभेदादपौनरुक्त्यम् । अनेनापि चेति भाष्येण वाक्य-
स्य तन्निर्वाह्यार्थस्य शब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षया ह-
ृद्यार्थत्वविशेषनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रस्तावो न ह्यस्मिन्नित्यनेन च प्रमा-
णस्य चोक्तौ पौनरुक्त्यं तत्तच्छब्दावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहार्थैकवाक्य-
त्वापगमनशक्त्याख्यालिङ्गात्कल्पितादेकवाक्यत्वनिर्वाहे ऽवगते
ऽप्यवयवान्तराक्तक्रियाविशेषयोक्तिद्वारावयवान्तरस्यावयवान्तरा-
र्थभिधानशक्तेः कल्पयत्वात् स्वप्रधानभूतस्वार्थोक्त्या च निराकाङ्क्ष-
णावयवावृत्तारार्थविशेषणीभूतस्वार्थोक्तौ च हृद्यार्थत्वापत्तेरस्यार्थविश-
ेषस्यावयवान्तराकाङ्क्षां कल्पयित्वान्तराभिधानशक्तित्वात्कल्पनपूर्वक-
ल्पार्थकल्पनाद्विप्रकर्षो प्रधानभूतस्वार्थमात्रोक्तौ च हृद्यसमवेतार्थत्वेना-
वयवान्तरार्थाकाङ्क्षाकल्पनाभावात्सेनिकर्ष इत्येवमाशयशब्दादपि चेति
भाष्यस्येत्यर्थः । एवमित्यादिभाष्यस्य तु निरूपणादाह्वयार्थत्वेनाद्य-
प्रस्तावान्तत्वात्मध्यमप्रस्तावार्थत्वं न युक्तमित्यनवयवम् * तस्मा-
दिति लिङ्गबलीयस्त्वसिद्धान्तोपसंहारभाष्य * तस्मादि-
ति * अथेति भाष्येण वाक्यप्रकरणयार्थविरोधे कीदृश्वला-
बलमिति पृष्ठा प्रकरणस्वरूपप्रश्नार्थं किं पुनरिति भाष्यमितिकर्त्तव्य-
तार्थित्वलक्षणस्य स्वरूपस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य शब्देने-
तिकर्त्तव्यतार्थित्वरूपेण भावनानभिधाने वस्तुवृत्त्या तदर्थित्वे ऽपि
अङ्गप्रधानवाक्यानामन्योन्यानाकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वायोगापत्त्या तद-
नुमानद्वाराविप्रकर्षायोगापत्तः प्रकरणस्य वाक्यार्थविप्रकर्षेण दोष-
ल्यं वक्तुमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वेन भावनाभिधानस्य प्रकरण-
लक्षणकत्वकथनायैतद्भाष्यमिति सूचयितुमाह * किं पुनरिति *
प्रकरणस्य विनियोगसामर्थ्योपपादनायेतिकर्त्तव्यतार्थित्वादिति
सूत्रावयवः । न तु लक्षणकथनायेति न चेत्यनेनोक्ते वस्तुवृत्त्येतिक-
र्त्तव्यताकाङ्क्षायाः सद्भावे ऽपि शब्दस्पर्शाभावे शब्दैकस्मभिगम्ये
ऽयं प्रामाण्याभावापत्तेर्विनियोगसामर्थ्यस्याप्यसिद्धेस्तत्रैतल्लक्षणं
वाक्यमित्याशङ्क्य शब्दस्पर्शविनीतकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः परमार्थतो
विनियोगप्रामाण्याभावे ऽपि शब्दोक्तार्थत्वमात्रेण प्रामाण्यं वक्तुं श-
क्यामीति प्रौढिसूचनार्थं तत्र लक्षणानुक्तिरिति सूचयितुम् * तदि-
त्याद्युक्तम् * यद्वा न लक्षणजिज्ञासयायं प्रश्नः किं तु वाक्यक्रमा-
भ्यां भेदजिज्ञासयेत्यन्यथागतार्थत्वं परिहरति * अथ चेति * वा-
क्यात्तावदभेदशङ्कां दर्शयितुमारभते * साकाङ्क्षेति * इतिकर्त्तव्य-
तान्वयं विना भावनाकर्त्तव्यत्वोक्त्यपर्यवसानात्प्रकरणे ऽप्याकाङ्क्षा-
याः शब्दस्पष्टत्वाविशेषसूचनार्थं पदसाकाङ्क्षत्वाक्तिः प्रकरणस्य वा-

क्यसमूहात्मकत्वेन पदसमूहात्मकात् वाक्यात् भे-
दो ऽस्मा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यावतां
पदानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं संहत्यमानानां चैकप्रयोज-
नत्वं तावतां वाक्यतेत्येतावन्मात्रोपलक्षणत्वाद्वाक्यस्य तन्निरपेक्षार्थां
पदसंख्यायां प्रमाणभावे नैराकाङ्क्ष्यात् प्राक् वाक्यत्वात् प्रकरणे
ऽपि पदानामेकसमूहो न वाक्यानामित्यपरं बहुपदमित्यनेनाशङ्कानि-
रासार्थं सूचिते ऽवान्तरवाक्यार्थवशेनावान्तरसमूहाख्यवर्गान्तरकृ-
तात्यन्तभिन्नवाक्यत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्यावान्तरसमूहीकृतत्वे
ऽपि महावाक्यार्थाख्यप्रयोजनवशेन महासमूहापत्तेरेकवाक्यत्वोप-
पत्तिरुक्ता एतदेव न नद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति वेदाधिकरणसूत्र-
स्थभाष्यसम्भत्या द्रढयति * वक्ष्यति हीति * क्रमादभेदशङ्कां
दर्शयति * अथ वेति * कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रयं लक्षणत्रयोक्त्य-
र्थत्वेनाभासमानत्वादयुक्तमाशङ्क्य आद्यमेव लक्षणोक्त्यर्थं द्वितीयं
लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थं तृतीयं रुढित्वशङ्कानिरासाय
यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायाक्त्यर्थमित्येवं व्याचष्टे * नर्दति *
तत्त्वं प्रकरणस्य प्रकरणत्वं प्रकरणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सर्वप्रकरण-
व्युत्पत्तमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणभेदो ऽवयवार्थोक्तिः प्रकरणशब्दप-
र्यायो विध्यादिशब्दः तस्मै प्रकरणं निरूपयतीत्यर्थः एतदेव विवेक्षतुं
कर्त्तव्यस्येतिभाष्यं तावत्तेन प्रकरणोक्त्यर्थेनया व्याचष्टे * तत्रेति *
इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपादनार्थं कर्त्तव्यतोक्तिं द्वेधा
व्याचष्टे * कर्त्तव्येति * सेति कर्त्तव्यताकप्रधानसाध्यत्वेनापूर्वस्येतिक-
र्त्तव्यतां विना साध्यत्वायोगात्साध्यत्वोक्त्या भावनाया वा सनिक-
र्त्तव्यताकप्रधानावच्छिन्नाया विधेयत्वेनिकर्त्तव्यतां विना विधेय-
त्वायोगाद्भावनाविधेनैतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनोक्तिसूचना-
यानुष्ठापकप्रयोगविधिषिष्यत्वलक्षणार्थत्वेन कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्या-
र्थानुष्ठेयत्वोक्तिभावनार्थत्वाकर्त्तव्यत्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेर्भावना-
शब्देन भावनोक्ताकर्त्तव्यत्वेनोक्तेः साध्यार्थत्वं फलवाचित्वापत्तेर्वा-
पूर्ववाचित्व स्यादित्याशङ्कते * साध्यांशेति * फलं भवद्भावयेद-
नेनेत्यमिति साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावच्छिन्नाया भावनाया युगप-
त्प्रयोगविधिविषयत्वात्त्रयाणामपि भावनांशानामेककालत्वावगतेः
फलस्य चानिर्ज्ञातकालत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताकालत्वावगमात्स-
र्गादेश्च कालान्तरभावेत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताप्रयोगेण सहैकका-
लत्वाख्यसमवायाभावादपूर्वस्य तु यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या
फललाभः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदिति न्यायन फ-

लनिष्पत्तिपर्यन्तं पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालकालैक्यात् प्रयोग-
समवायोपपत्तिसस्यैव कर्त्तव्यत्वावधारणाच्च फलं कर्त्तव्यमिति
परिहरति * नेति * अपूर्वस्य फलत्वाभावात्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्र-
योगसमाप्त्ययोगात्स्वर्गादिनिष्पत्तिपर्यन्तं कालैक्यात्स्वर्गादेरपि प्र-
योगसमवायोपपत्तिमाशङ्क्य पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालवर्त्तिप्रयो-
गवाह्यस्य कालस्य प्रयोगपरिच्छेदकत्वायोगात्स्वर्गादेशान्तरालव-
र्त्तित्वाभावाच्च निष्पत्तिपर्यन्तकालैक्यानुपपत्तेः फलसिद्ध्यर्थत्वा-
च्चापूर्वस्यापि इत्युद्देश्यत्वलक्षणफलत्वोपपत्तेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्र-
योगसमाप्तिसूचनार्थम् * तत्सिद्ध्यर्थेत्युक्तम् * यस्य च शब्दार्थेन
फलं साध्यते नापूर्वं कृतेति भावार्थाधिकरणभाष्ये द्वितीयया पूर्वस्य
कृतिकर्मत्वाभिधानेन कर्त्तव्यत्वावधारणं द्रढयितुं तदवयव पठ-
ति * तेनेति * नवमाद्यसूत्रे च यज्ञेन क्रियते इति व्युत्पत्त्या पू-
र्वस्य यज्ञकर्मशब्दोक्तस्य कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वेन हेतुना प्रयोज-
कत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव कर्त्तव्यतासूत्रकृतो ऽभिप्रेतेति द-
र्शयितुमाह * तथा चेति * कर्त्तव्यताङ्गीकारेणेति तथाशब्दस्या-
र्थः फलदेवतयोश्चेति नवमाधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे चागन्मस्वः स-
ञ्ज्योतिषा भूमेति फलप्रकाशके मन्त्रे फलस्यैग्निरुज्जितमनुज्जेषमि-
त्यादिषु देवताप्रकाशकेषु देवतायाः प्रयोजकत्वमुपन्यस्य चोदना-
तां हि तादृगुण्यमिति सिद्धान्तसूत्रे कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वे
नापूर्वस्य मन्त्राणामपि नवमाद्यन्यायेनापूर्वावगुणत्वागतेः फ-
लदेवतयोः कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रयोजकत्वस्य निराकारण्यमाणत्वात्फ-
लस्याकर्त्तव्यता सूत्रकृतो ऽभिप्रेतावसीयतइत्याह * फले
ति * इतिकरणसूत्रावच्छेदायोपन्यासपूर्वनिराकार्यप्रयोजकत्वप-
रामर्शाय चावर्त्तनीयः कर्त्तव्योक्तिं द्वेधा व्याख्यायेतिकर्त्तव्यताका-
ङ्क्षोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * कर्त्तव्यस्य य इति कर्त्तव्यता-
विषया आकाङ्क्षाभिलाषस्तस्य यद्वचनमिति व्यधिकरणस्य षष्ठ्यन्त-
न्तपदद्वयस्याद्य व्याख्याने ऽभिप्रेतत्वात्तस्येति षष्ठ्यां प्रयोज्यायां
कर्त्तव्यतानुकाचितिकर्त्तव्यताया अभावेनापूर्वनिष्पत्ताद्यपि भावना-
याश्च विधेयत्वायोगे ऽपि शब्दविरोधाभावात्कयाच्चिदितिकर्त्तव्यत-
यावश्यम्भाव्यमितिकर्त्तव्यता ऽकाङ्क्षायाः शब्देनाक्षेपायोगेन शब्द-
त्वापत्तेः शब्दे च सिद्ध्यर्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेण कर्त्तव्यत्वस्य नि-
मित्ते च सूचनार्थं तत्रेति सप्तम्यर्थे तत्प्रयोगेण षष्ठ्यर्थो लक्षितः
पर्यायेत्यादि कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यानायानुग्रहोपयोगोक्तिः भावव्यु-
त्पन्नत्वेनाकाङ्क्षोक्तौ व्युज्जन्तयाकाङ्क्षणोक्त्या व्याख्यातायामाकाङ्क्षापद-

स्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रसिद्धेः पुल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य पुल्लिङ्गत्वसिद्धौ घञ-
न्ततायामुक्तायामलौकिकप्रयोगापत्तेर्घञन्तत्वायोगमाशङ्क्याकाङ्क्षायाः
शाब्दत्वसिद्धौ वाच्यत्वं विवक्षितं परमतेन षष्ठीसमासमभिप्रेत्येवं
व्याख्यातिव्याख्यायतइत्यनेन सूचिते साकाङ्गत्वापवादकेन रूपेणापू-
र्वस्य भावनाया वाभिधानमात्रेणाकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपत्तौ तद्वाचि-
शाब्दकल्पनायोगादेतद्व्याख्याख्यानापरितोषेण कर्मत्रयेण प्रत्ययम-
भिप्रेत्योपपादसमासतया स्वमतेन व्याख्यातुं यद्वेत्युक्ते ऽस्यां व्या-
ख्यायां पदद्वयस्यापि सामानाधिकरण्याद्वनपदेनान्वयः पूर्वस्यां तु
वैयधिकरणयादितिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विधिववाक्ये केन चिच्छब्देना-
नभिधानाद्वचनोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य व्याचष्टे * वचनेति * आद्य-
व्याख्याते ऽङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन क-
थमिति शब्देन प्रत्यायनं द्वितीये त्वपूर्वकर्तव्यत्वपक्षे यागेनापूर्वं कृ-
त्वा स्वर्गं भावयेदिति साध्यसाधनान्वयान्यथानुपपत्त्या कल्पितेना-
पूर्वकर्तव्यत्ववाचिना पूर्वं कृत्वेति शब्देन भावनाकर्तव्यत्वपक्षे भु-
तेनैव विधिशब्देनेत्यर्थः वचनविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह
* एतदिति * प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानत्वे ऽपि शाब्दत्व
सिद्धेः शब्देनेत्यध्याहार्यं आकाङ्क्षाशब्देन प्रत्यायनशङ्कां निवर्त्तयितु-
माह * तेनेति * भावनेत्यत्राप्यभिधीयमानेत्यनुषङ्गनीयं भावव्यु-
त्पत्त्याकाङ्क्षाया भावनाया वा प्रकरणत्वोक्तिः आकाङ्क्षावतो ऽपूर्वस्य
प्रकरणत्वानुपसंहारेणापूर्वनिष्पत्तिभावनयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाणाद-
पूर्वस्याकाङ्क्षोक्ता वस्तुतस्त्वंशतयान्विता भावना विध्युत्तरकालं क-
ल्प्यत्वेनापूर्वस्य प्रागप्रतीतेराकाङ्क्षायोगान्नावमिक्याश्चापूर्वप्रयुक्तत्वो-
क्तेर्भावनीया . धर्मप्रयोजकस्यापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाशयत्वेन व्याख्यातुं
शक्यत्वान्नापूर्वस्याकाङ्क्षास्तीति सूचितं प्रारम्भो हीति भाष्यं यस्मा-
द्य. प्रकरणशब्दवाच्यो ऽर्थः स क इत्यपेक्षायामवयवार्थानुसारान्त
क्रियायाः प्रारम्भोऽवसीयते क्रियानवयवत्वाच्चाकाङ्क्षायाः क्रियारम्भत्वं
न सम्भवति तस्मान्नाभिधानानपेक्षाप्रकरणं किं त्वंशतयान्वितकर्तृ-
व्यभावनाभिधानाख्यक्रियारम्भात्मकत्वादाकाङ्क्षाभिधानं साकाङ्क्ष-
भावेनाभिधानं वा प्रकरणमित्येवमुपलक्षणोपपादनायावयवार्थभेदेन
प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * इदानीमिति * लक्षणोपपादनार्थ-
त्वसूचनायेदानीं शब्दः क्रियाप्रारम्भवाचित्वं प्रकरणशब्दस्योपपादयि-
तुमाह * तत्रेति * अवयवालोचनया क्रियामाप्रारम्भप्रतीतेर्वच-
नविशेषणमयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षाभिधानस्य क्रियान्तरारम्भत्वायो-
गादंशत्रयोपेतां भावनाभिधानक्रियारम्भत्वोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितु-

माह * का पुनरिति * किं विषया वचनक्रियेत्यपेक्षार्यां नश्येत्येतेः कर्त्तव्यस्य भावनास्यस्यार्थविषयत्वेन परामर्शं सूचयन्वचनोक्तेः वाक्यवाचित्वाशङ्कां निवर्त्तयन्नवतारितं भाष्यावयवं व्याचष्टे * अर्थेति * भाष्यं स इत्यस्य प्रकरणपरामर्शित्वे ऽप्यारम्भशब्दसामानाधिकरण्यात्पुल्लिङ्गत्वाविरोधः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनाभिधानस्यांशद्वयोपेतभावनाभिधानक्रियारम्भत्वमुपपादयितुमारभते * भावनेति * इयंशभावेनाभिधानक्रियाया प्रयोगवाक्यव्यापाराद्यतः प्रयोगवाक्यस्य प्रवृत्तिस्तस्य तद्वारम्भत्वात्किं केन कथमिति च फलकरणेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वात्पादकेन भावयेदिति अनेन रूपेण भावनाभिधानस्य प्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकत्वात्तस्यैव इयंशभावनाभिधानक्रियारम्भतावसीयतइत्याशयः । प्रयोगवाक्यस्यास्मात् प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिशब्देनोक्तं यस्मादाद्यप्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकं सम्भाविताभिधानक्रियारम्भस्तस्मादिकिं कर्त्तव्यताकाङ्क्षभावनाभिधानस्य भावनाभिधानक्रियारम्भता युक्तेत्यर्थः । फलाकाङ्क्षाया एव तर्ह्याद्यत्वादारम्भत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * फलोति * फलद्वयमात्रसाध्यत्वेनाद्यांशद्वयपूरणस्य प्रकरणानपेक्षतयेतिकर्त्तव्यतालाभमात्रस्यानेकवाक्याधीनसिद्धित्वेन प्रकरणापेक्षत्वादितिकर्त्तव्यतालाभे च फलकरणाकाङ्क्षयर्हेतुत्वाभावेन प्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनावक्तव्यत्वात्कथम्भाव एवेति कर्त्तव्यतालाभाभावाद्धेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनोच्यते इत्युक्ते कथम्भावस्य फलकरणाकाङ्क्षोत्तरकालत्वेनानादिभूतत्वाद्वारम्भत्वायोगमाशङ्क्य तेषामनेकेषां वाक्यान्तराणां समस्तानामालोचनापेक्षयेत्युक्तं वचनशब्देनाभिधानवाचिना ऽविधानस्याप्युपलक्षणं सूचयितुं विधानोक्तिः यथा च करणशब्दस्य स्वरसतक्रियामात्रवाचित्वे ऽप्यागमस्य क्रियान्तरायोगाद्योग्यतयाभिधानाद्यक्रियाविशेषणवाचितावसीयते तथारम्भवाचिनः प्रशब्दस्य स्वरसतः कथं किं भावविषयत्वावगमे ऽपि किं भावस्येतिकर्त्तव्यतालाभाहेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वायोगाद्योग्यतयाङ्गवाक्यालोचनादिभूतकथम्भावविषयतापीति सूचयितुमाह * करणेति * स एष इति भाष्ये प्रकरणाशब्दस्य रुढित्वेनायोगिकतया क्रियारम्भवाचित्वाभावात् तद्वशेनाकाङ्क्षाभिधानलक्षणतावसातुं शक्येत्याशङ्कारम्भवाचिविध्यादिशब्दपर्यायत्वात्प्रकरणशब्दस्यारम्भवाचित्वोपपादनार्थं पर्यायेण प्रकरणोत्तर्यतया व्याचष्टे * स एष इति * विध्यादिशब्दमात्र

स्य पर्यायत्वात् विध्यन्तापेक्षांक्तयानर्थक्यमाशङ्क्य परिहर्तुमाह *
 आदीति * इष्टान्तायान्तशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतोक्ता विध्यन्तशब्द-
 स्यार्थमाह * विध्यन्तोनामेति * विध्यन्तापेक्षया विध्यादित्वे त-
 त्समस्तालोचनापेक्षया कथं भावः प्रकरणमभिधानविधानक्रिययो-
 रारम्भ इति चार्त्तिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तस्य चेति * अ-
 नेकेषां प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां वाक्यार्थानां च प्रयाजादीनां प्रयाजादि-
 प्रयोजनानां चालोचनानि विधिमध्यभूतानि यस्येति बहुव्रीहिणा
 मत्वर्थोक्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयैव
 विध्यादित्व भाष्यकृतोऽभिप्रेतं ननु विध्यन्तमात्रापेक्षया विध्यन्तो-
 क्तिरूपलक्षणार्थेत्याशयः । विध्यन्तमात्रापेक्षया च कथं भावस्यादित्वे
 विध्यन्तादित्वप्रसिद्ध्यापत्त्या विद्ध्यादिष्वप्रसिद्धयांगापत्तेरङ्गवाक्य-
 द्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयादित्वे त्वादभूतविधि-
 भागव्यतिरिक्तसमस्तोत्तरविधिभागसमूहं विधित्वेनाभिप्रेत्य विध्या-
 दित्वप्रसिद्ध्युपपत्तेरतत्प्रसिद्धिबलादपि विध्यन्तमात्रापेक्षयादित्वं
 निराकर्तुमाह * इतीति * हेत्वर्थेनेतिकरणेनात एव मध्यसहितान्ता-
 दित्वाद्धेतोर्विध्यादित्वप्रसिद्धिर्युक्तेत्युक्ते प्रसिद्धेरप्रामाण्याशङ्कानिरा-
 स्याच्चार्याणामित्युक्तम् आद्यन्तव्यपदेशयोर्वा मध्यापेक्षत्वात्तत्सम्ब-
 न्धित्वेन मध्योत्तथर्थोऽयं ग्रन्थः वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदे जि-
 ह्वास्या प्रश्नपक्षे कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्येण भेदसिद्ध्यै प्रकरणस्वरूप-
 स्य वाक्याद्धेदसिद्ध्युपयोगित्वोत्तथर्थत्वेन वाक्यं त्विति भाष्यव्या-
 ख्यां सूचयितुमाह * तत्र चेति * वाक्यार्थोक्तेः प्रयोजनत्वाभ्युप-
 गमे तन्मात्रपर्यवसानेनानपेक्षत्वाद्वाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः प्रयो-
 जनत्वानभ्युपगमे पर्यवसानायोग इत्याशङ्क्य वाक्यार्थस्य प्रमेयत्वेन
 प्रमाणभूतवाक्यप्रयोजनत्वात्तत्प्रतिपादनेन वाक्यानां स्वप्रयोजनादा-
 काङ्क्षानिवृत्तिलक्षणं पर्यवसाने सत्यपि वाक्यार्थभूतभावनाकार्येदृष्टा-
 दृष्टप्रयोजनापेक्षावशेनान्योन्यान्वयोपपत्तिसूचनार्थम् * कियत्पपी-
 त्युक्तम् * पदानामपि पदार्थोक्त्याख्ये प्रयोजने पर्यवसितानां वा-
 क्यप्रयोजनभूतवाक्यार्थोक्त्याख्यकार्यान्तरापेक्षावशेनान्वयाद्विशेष-
 माराङ्ग्याह * तथेति * पदमप्यधिकाभावात्स्मारकाच्च विशिष्यत
 इत्यनेन न्यायेन पदार्थानां प्रमेयत्वाभावेन प्रमाणाप्रयोजनत्वायोगाच्च
 तन्मात्रे पर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः । वाक्ये पदानामन्योन्यान्वया-
 दादौ विभज्यमानानां प्रयोजनलेशेऽपि वृत्तिर्नास्ति किं त्वन्योन्या-
 न्वयेनैव वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभ इत्यर्थः क्रमास्तु प्रकरणस्य भे-
 दमने कस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाभिनानमात्रं हि क्रम इति

प्रकरणाक्रमस्य दीर्घतद्योत्तरार्थं भाष्यं व्याचक्षाणः स
क्रमेण त्विति * वाक्यक्रमाऽयां प्रकरणस्य भेदमुपसं-
दिति * तयोरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यमनकोदाहरणस्य
शङ्का साकाङ्क्षपदसन्निभिमात्रं हीत्यादिवाचिकोक्तौ
८७३। कवाक्यत्वशङ्का येनत्येवमुपपादयति * किमिहेति
न्युदाहरणभाष्य सूक्तवाक्यस्यापि निगदस्य दृष्टौ
धिपाठेन तदेकवाक्यत्वशङ्कासम्भवाद्भूतमाशङ्क-
सिद्धान्तोति * साक्षाद्दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वान्न
धाकविधायिनः सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीतिवाक्यस्य
चलक्षणेनान्वयेन सूक्तवाक्यैकवाक्यभूतस्य दर्शपूर्ण-
मासवाक्यद्वारा सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्ये-
विषयन्तीत्याशङ्क्य विधयविधायकत्वलक्षणस्यान्वयस्यै-
क्येनैकवाक्यत्वानापादकत्वं भिन्नप्रवृत्तित्वात्त्या-
ह्यणयोर्द्वयोरपि प्रहरणस्यैकाध्याविषयत्वेनैकवाक्य-
त्वं विषयैक्येऽपि विधायकस्मारकत्वलक्षणव्यापार-
त्वायोगोऽभिहितः । अग्नये पावकायत्यादिवदिन्द्राग्न-
माख्यपौर्णिमास्तिदेशताविशेषवाचित्वादग्नीषोमपदस्य
ख्यामावास्यादेवताविशेषणवाचित्वादन्योन्यैकवाक्यत्वं
विरोधाभावेन देवतापदोत्कर्षाभावात्तदेकवाक्यत्व-
सिद्धान्तार्थागेन सन्देहायोगमाशङ्कापपादनपूर्वं स्व-
हीत्यादिभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्ट * लिङ्गादिनि * नि-
तनिष्ठया देवतापदानिष्कर्षस्य कृत्योपदेशादुभय-
त्येतदधिकरणसिद्धत्वं स्मारितं तच्छ्रुत्या विष्कलं
शेषप्रापकत्वपक्षेऽविवृधेगमित्यादिप्रतीकत्वमङ्गी कृत्य-
विरजुपतामवीबुधतामहोऽयायोऽक्रातामिति होष-
चन्द्रादिपदशेषाणामन्युदाहरणत्वं सूचितं देवतापद-
यां देवताविशेषणवाचित्वायोगेनाप्रयोज्यत्वमाशङ्क्य
तदेवताविशेषणवाचित्यैव प्रयोगसमवेनदेवतापदशे-
लपेन प्रयोगापपत्तिस्सूचनार्थम् * तद्गहिता अपीत्युक्त-
विकल्पेनानकशेषविनियोजकत्वं मत्वा यावत् कृत्य-
यव समुच्चयेनानकशेषप्रयोगोक्तवर्थतया भासमानं
३ त्वर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रकरणेनेति * विकल्पपक्ष-
भाष्याद्यामाज्ञस्यापसौरस्या व्याख्याया परमतत्त्वसू-
द्धः द्विवचनयोगिनः शेषस्य द्विवचनयोगिना शेषेण

गिनश्चेकवचनयोगिभिः सह वैलक्षण्याद्विकल्पोक्त्यान्तर्धक्यापक्षरे-
कवचनयोगिना द्विवचनयोगितश्चेकवचनयोगिभि सह विकल्पस्य
वक्तव्यत्वात् ॥ लिङ्गात्समानमर्थयोरेव विशेषणविशेष्यत्वावगतेः
॥ १ ॥ करणवाधः कथादित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * भवैलक्षण्ये ऽप्य-
प्राप्यंमप्यदशेषस्येन्द्राग्निपदान्विते प्रजापत्यादिपदशेषस्य वेन्द्रादिप-
दान्वये पाठक्रमेण देवतापदान् प्राक् प्रयोज्यत्वाभावात् देवताप-
दशेषस्य तु पश्चात्प्रयोज्यत्वात्प्रयोगक्रमवैलक्षण्यार्थत्वेन वि-
कल्पोक्त्यान्तर्धक्यत्वं पपत्तेर्लिङ्गानुसारंशौभयोः पौर्णमास्यमागा-
क्ययोः सर्वशेषप्रापकत्वाच्च लिङ्गविरोधः प्रकरेणस्ये-
त्याशयः । प्रयोगमन्वेतदेवतापदशेषस्य स्ववाक्यस्यान्वाद्देवतान्तरप-
दशेषस्य तु वाक्यान्तरस्त्वान्निपमशिष्टत्वेन विकल्पानुपपत्तेः प्रक-
रणबलीयस्त्वान्मयं शेषा विकल्पेन प्रयोक्तव्या वाक्यपलीयस्त्वान्ना
प्रयोगमन्वेतदेवतापदशेषे पत्र नियमनेति सन्देहो न युक्त इत्याशये-
नाशङ्कते * ननु चेति * आत्मीयानात्मीयत्वलक्षणे विषमशिष्टत्वे
अप्यपि प्रकरणेनापनीतदेवताकस्यापि वाक्यान्तरस्यस्य शेषस्य वि-
कल्पेन प्रयोज्यत्वप्राप्तेर्वाक्येन तु स्ववाक्यस्यैव नित्यं प्रयोज्य-
त्वप्राप्तेः वाक्यप्रकरणविरोधे सति वाक्यबलीयस्त्वं चिना स्ववा-
क्यशेषनियमाश्रयणायोगाद्विकल्पोत्पत्तिरुक्त इत्याशयेन परिहरति *
सत्यामिति * प्रकरणस्यापर्यायवृत्तित्वेन युगपत्सर्वाङ्गप्राहित्वाद्स-
मन्वेतविशेषणान्वयप्रकाशनस्य आहृष्टार्थत्वाच्छास्त्रैक्यमभिगम्यत्वेन
आहृष्टस्यैकैकस्माच्छेषादहृष्टसिद्धवगतेरिदं हविरनुषेतामित्येताव-
तो विभागमन्त्रवद्विकल्पसम्भवे ऽप्यवीवृधतामित्यादेर्विकल्पायोगा-
च्छेषोदाहरणभाष्यस्य चास्मिन्पक्षे ऽनाश्रयापत्त्येवावत् कृत्व शान्त
भाष्यावयवस्य सर्वप्रयोगमात्रोक्त्यर्थत्वव्याख्यानायापरितोषात्स्व-
भवेन समुच्चयार्थत्वव्याख्यासूचयजन्यथासन्देहं दर्शयितुमाह *
असकृद्वेति * सकृदसकृत्प्रयोगयोरपिरोधपक्षायोगसूचनार्था वि-
रोधोक्तिः अवीवृधतामिति शेषेणामकृत्प्रयुक्तेनेष्टं देयतं विशिष्यतां
प्रसूतं प्रहरेदिति प्रकरणकल्पयथासकृत्प्रयुक्तेनेति वाक्यकल्पयाया
वा श्रुतेः शेषस्येष्टदेवतापदैकवाक्यत्वपूर्वकेष्टदेवताविशेषणोक्तिसा-
मर्थ्यकल्पनापूर्वकत्वाविशेषादेकवाक्यत्वस्य च वाक्यप्रकरणाद्योक्त-
योरेण्याकाङ्क्षाहेतुकत्वाविशेषानुल्लेखबलनेति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं ताव-
दित्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाख्यप्रकरणपूर्वकत्वेन नैकवाक्यत्वस्य लिङ्गा-
दिव प्रकरणादपि विप्रकृष्टार्थत्वाद्वाक्यस्य दुर्बलतेति पूर्वपक्षान्तरो-
क्त्यर्थं चाथवेति भाष्यं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् । एवमित्यादिसिद्धान्त-

भाष्ये वाक्यबलीयस्त्वसिद्धौ वाक्ये पदैकवाक्यत्वप्रत्यक्षतोक्तिं पदैक-
वाक्यत्वस्याकाङ्क्षाविशेषाद्युक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षानवगमे ऽप्यन्योन्या-
न्वयायोग्यपदसमभिव्याहारमात्रे ऽस्यैकवाक्यत्वावगत्याशयत्वेनोप-
पादयितुमाह *कलप्तेति* वाक्यस्य वाक्यार्थाख्यप्रयोजनलाभेन नैरा-
काङ्क्षरूपात्परिपूर्णत्वात्प्रकरणे वाक्यैकवाक्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वोप-
पादानपूर्वं विप्रकर्षोपपादनार्थमिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षस्येत्यादिभाष्यं
सूक्तवाक्यमन्त्रात्मकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणात्मकदर्शपूर्णमासवाक्यै-
कवाक्यत्वायोगात्प्रहरणसंयुक्तत्वेन प्रकृतयागैकवाक्यतया तदभि-
धानसामर्थ्यकल्पनपूर्वकप्रकृतयागाभिधानार्थत्ववाचिश्रुतिकल्पन-
स्यायुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * कथम्भावन हीति *
इत्थं यजेतेति कथम्भावाख्यप्रकरणानुमितायां श्रुतौ दर्शपूर्णमास-
वाक्यविहितयागानुवादेन तदङ्गत्वेन सूक्तवाक्यविधिरैकवाक्य-
तयोपचरित इति सम्बन्धोक्त्या सूचितं प्रहरणसंयुक्तत्वात्साक्षा-
त्प्रकृतयागाङ्गत्वाभावे ऽपि प्रकृतयागापूर्वान्वयिनि रूपे सूक्तवाकस्या-
ङ्गत्वसिद्धौ सामान्यसम्बन्धानुमानपूर्वं प्रहरणाङ्गतया विहितसू-
क्तवाकस्यापनीतदेवतापदशेषाणामात्मीयैर्वाक्यान्तरस्थत्वादन्वयीयैर्दे-
वतापदैः कलप्तस्य वाक्यशेषान्वयत्वाच्छेषान्तराकाङ्क्षैः सह पुनः शेष-
ान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्यान्वयकल्पनेति प्रहरणाङ्गत्वविध्यपेक्षितन्वा-
मान्यसम्बन्धासिद्धौ प्रहरणाङ्गत्वद्वारा प्रकृतयागाङ्गत्वोक्तिरिति तथा-
शब्देन सूचिते सामान्यसम्बन्धापेक्षया शेषाणां वाक्यान्तरस्थदे-
वतापदान्वये स्ववाक्यस्थदेवतापदान्वये च तुल्यत्वेनोभयसा-
धारण्याद्विप्रकर्षया वाक्यत्वमाशङ्क्य सर्वशेषप्रयोगसिद्ध्यर्थत्वं सा-
मान्यसम्बन्धोक्तैः सूचयितुम् * यावदास्मानमित्युक्तम् * भा-
ष्ये चाभिधेयो ऽयं प्रकृतो याग इति वाक्य श्रौतप्रहरणाख्यद्वार-
विशेषान्वयस्य सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय पूर्वकालत्वात्तथार्थाभि-
हित इति भूतनिष्ठा साक्षाद्यागाभिधाने ऽपि श्रुतिविहितयागाङ्गभूतप्रह-
रणाभिधानद्वारा यागाभिधानोपपत्तिसूचनार्थं तस्मात्सूक्तवाक्येन प्र-
स्तरप्रहरतीति सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय वक्ष्यमाणभाष्यादाहन-
श्रुतिविहितद्वारपरामर्शायैव शब्दः प्रकृतयागापूर्वसाधनभूतप्रस्तर-
प्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाक्यविधिमात्रात् सूक्तवाक्ये विशेषणभूतप्रकृ-
तयागसिद्धेः प्रकृतापूर्वलक्षणाभावे प्रकरणव्यापारो न त्वङ्गत्वावेदने
यागेतिकर्त्तव्यताभूतप्रहरणाकरणत्वेन सूक्तवाक्यस्य यागेतिकर्त्तव्य-
तात्वाभावात्प्रकरणाविनियोज्यत्वानुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणां च
प्रकरणाविनियोज्यत्वस्यासंयुक्तं प्रकरणादित्यसंयुक्तत्वोक्त्या पर्युद्ध-

स्तत्वादिति सूचयितुं प्रहरणाङ्गत्वविधिमात्राद्यागाङ्गत्वसिद्ध्युक्त्यर्थे
भवतीत्युक्तम् एषो ऽत्रेति भाष्यमुपपादितार्थविप्रकर्षापसंहारार्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * इतीति * तस्मादिति भाष्यं प्रकरणावार्थासिद्धा-
न्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * इति कर्तव्यताकाङ्क्षे-
त्यादिभाष्येण सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतायाः प्रत्य-
क्षत्वनिरासे ऽपि देवतान्तरपदशेषाणामुत्कर्षायेददेवतापदैकवा-
क्यतायाः प्रत्यक्षत्वस्य निरसनीयस्यानिरासादुत्कर्षासिद्धेः कथं
देवतान्तरपदशेषाणां निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रकरणस्मा-
मर्थालोचनं विना देवतान्तरपदशेषाणामिददेवतापदैकवाक्यत्व-
स्यानवगतेरप्रत्यक्षत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य येन कारणेन यद्यप्यप्रत्यक्षा
सती पौर्णमासी देवतापदशेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यतानु-
मातुमारभ्यते तथापि प्रत्यक्षेणामावास्या देवतापदैः सहाभ्रातानामेव
शेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वावगतेः प्रत्यक्षविराधाभानु-
मान सम्भवति वस्तुतस्तु शेषाणां स्ववाक्यदेवतापदान्वयादेव-
तापदानां च स्ववाक्यशेषान्वयात्प्रकरणाज्ञानार्थत्वोपपत्तिरिकाङ्क्षा-
णां देवतापदान्तराणां शेषान्तराकाङ्क्षात्पादनाशक्तेन प्रकरणस्या-
नुमानारम्भे सामर्थ्यमस्ति तेन कारणेन निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिर-
ति तेन शब्दोत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य
प्रयोग इति भाष्यावयवानुषङ्गेण परिहारार्थं तेने-
त्यादिभाष्यं क्लृप्तशेषैरिति वार्त्तिकेनानागतान्वेक्ष-
णन्यायेनार्थतो व्याख्यातत्वाद्धिपरीतबाधपूर्वपक्षस्य चाथेति
भाष्येणानुभाष्य निरासार्थं न यदित्यादिभाष्यं वाक्ये पदैकवाक्य-
त्वस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्या वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकर्षः प्रकरणापेक्ष-
या सन्निकर्ष इत्युपपादितार्थत्वादव्याख्याय चिन्ताप्रयोजनं विवेक्तु-
माह * ततश्चेति * देवतापदान्तरशेषाणां नित्यमपकर्षसिद्धान्तप्र-
योजनमुक्त्वा तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रकरणस्य विकल्पेन सर्वशेषप्राप-
कत्वे वाक्याश्रयणे नित्यमपकर्षः प्रकरणाश्रयणे पाक्षिकः समुच्चये-
नासकृत्प्रयागप्रापकत्वे तु प्रकरणाश्रयणे सर्वशेषविनियोग इति प्र-
योजनं सूचयितुं न पाक्षिक इत्याद्युक्तम् । बलाबलविपरीतपूर्वपक्षे
तु न पाक्षिक एवापकर्षः सर्वदेवताविनियोग इत्युभयत्राप्यवधारणं
कार्यम् । अथेति प्रश्नभाष्यस्यार्थतः पाठपूर्वमाशयं व्याचष्टे * अथे-
ति । अनुक्तमुदाहरणं ज्ञातुमशक्नुवतः श्रोतुरज्ञानादापातनो ज्ञातं च
निश्चेतुमशक्नुवतः संशयात्तावत्सम्भवत्येव प्रश्नः तावत्तिकस्यापि
तुल्यक्रमाणामैन्द्राग्नादीनां कर्मणां याज्यानुवाक्यायुगलानां चाना-

इत्याधीनत्वेन कस्य विप्रकरणेऽनाम्नादाहृतिरभवत् अन्वयनस्य
 न्नस्य च तथाप्यलक्षणक्रमविनियोज्यस्य कर्तृपूर्णतासंप्रकरणा-
 न्नान्तरस्यापि द्वाभ्यध्वनिर्वाच्यविनिर्वाहकारिभ्यश्च न्यायपथप्रवृत्त्या-
 मर्थोपपत्तिरलक्ष्येन क्रियमन्तरस्य चास्पष्टिर्लक्षणेषां प्रकाश-
 नाविनियोज्यत्वाद्योगाद्यथास्यलक्षणपाठसादृश्यहेतुफलस्य क्रमस्य
 प्रकरणविरोधे कस्य चिन्नुदाहरणस्थानुपपत्तिरनुष्ठानमार्गेऽप्यहेतु-
 फलाक्रमादिभिर्वचनीयाङ्गत्वावगतेः प्रकरणाच्च राजभूधाङ्गत्वावगते
 रुदाहरणत्वेनाभिमतस्य पुरस्तात्परस्ताद्वाभ्यान्तसन्निधिनैव लक्षणं न
 सन्तशाभिदयङ्गत्वावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गाच्च फलितुदाहरणमस्तीति
 विपर्ययदाह्यस्य सम्भवनीत्यर्थः । राजसूयइत्युत्तरभाष्यमात्रागतिकपूर्व-
 वत्ताच्चष्टे * शङ्क्यत्विति * कथं शङ्क्यमित्यपेक्षितनैकान्याम्नायथा-
 नस्येति भाष्यवक्ष्यमाणाकाङ्क्षारहितसन्निधिमालक्षणत्वाक्रमस्ये-
 ति सूचयितुं तद्भाष्यकारीयं पुरस्तात्परस्ताद्वाभ्यान्तसन्निधानलक्षणं न
 क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपाद्यैव तावत्सप्रयोजनम-
 न्देहोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं शौन रोपाख्यानादीनां स्वाभ्यान्तानां ऽङ्ग-
 त्वाभ्यन्तरेणाङ्गोपचिन्तायोगादयुक्तमाशङ्क्यापि पाङ्गमनिज्याः इत्यु-
 चिति चतुर्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे ऽङ्गत्वस्य नञ्यमाश्रुत्वान्नमदेह-
 विपर्ययाभावेनोपपादन्यदि तुल्यबले सर्वेषां वाभिर्वचनीयस्य चेति
 विकल्प इत्यध्याहारण भेदा नन्देहोक्त्यर्थतया व्याख्यातुमाह *
 तेषां चेति * विपर्ययो विप्रतिपत्तिशब्देनोक्तः । समस्तैकाङ्गत्वयोः
 समुच्चयायोगादुक्तप्रकारेण प्रथैव विचार्यमर्थेति प्रतिश्रवणान्वयः ।
 कैमर्थ्यचिन्ताया बलाबलचिन्ताप्रयोजनत्वसूचनार्थम् * प्रकरणा-
 न्येत्युक्तम् * आकाङ्क्षान्निधियोप्यन्तानां त्रयाणां प्रकाशकत्वा-
 पादकत्वेनेष्टत्वादाकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सन्निधिलक्षणस्य च
 क्रमस्य तुल्यबलत्वोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यं तत्रैव न्यायार्थतया द-
 ष्टाङ्गायाः सन्निधिश्च विना सम्बन्धयोगात्सर्वाभावाद्वाङ्गाः स-
 त्तिहाताबलीविनीत्यावगतेराकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य व्याख्यातव्यं
 सन्निधिलक्षणक्रमादर्थविप्रकर्षात् तुल्यतेतिबलाबलार्थपरत्वेन पूर्व-
 प्रश्नान्तरोक्त्यर्थं चापि चेति भाष्यमेव मित्यायर्थविप्रकर्षादित्यत-
 च सिद्धान्तभाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्या-
 वान्तरप्रकरणत्वेन महाप्रकरणान्नसिद्धिप्रार्थत्वावगतेनार्थविप्रकर्ष-
 सम्भवनीत्याशयत्वेन को ऽत्रेति प्रश्नभाष्यव्याख्यां सूचयन्नवा-
 न्तप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयितुं शङ्कते * ननु चेति * ए-
 तदङ्गानिगसार्थत्वेन प्रकरणवत् इत्यादि सन्निधिविशेषाज्ञानभाजं

हि क्रम इत्यन्तरयोस्तरभाष्यस्य व्याख्यां मुच्यस्यवान्तरप्रकरण-
 त्वापत्तिनिरासमुपपादयति * नैष इति * अनेन आद्यान्तरप्रकरण-
 त्वेनाभिमतस्याभिपेक्षनीयस्य यद्वि शौनःशेषादिपाठकाले साक्षाद्भूत-
 व्यास्तनस्तन्वक्षिधायाज्ञानेन शौनः शेषाख्यानादिना स्ववाक्याये-
 त्तिपूर्णमायपान्तरप्रकरणलक्षणवाक्यैकवाक्यतावकल्पेत तस्य त्वभि-
 पेक्षनीयस्य विद्वज्जशौनः शेषाख्यानादिभ्यः प्रागेव निराकाङ्क्षीकृत-
 त्वेनान्तरप्रकरणत्वयोशासकं तत्त्वज्ञैवाक्षयनावकल्पेत इत्येवं
 प्रकरणवत इति शाब्दानुवचकत्वात् सूचिता । प्रत्यात्मनिवेदना-
 धुल्लङ्घनेन प्राकृतमर्मापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोभिवचनी-
 यावत्त्व एव अत्रावकाशोपेक्ष्यते । इदत्वापकारान्तरादिनान्वयार्थ-
 भुल्लङ्घननिवेदनात् अर्थरामाय प्रकृत्यपेक्षत्वाद्वाकाङ्कारहितसंज्ञिभि-
 र्मात्रलक्षणाक्रमवत्त्वापत्तः अत्रिधिमामलक्षणं क्रमे शौनःशेषाख्याना-
 दिनाज्ञानेनायेकवाक्यत्वं नावकल्पनस्यैव न विवर्तिभाव्यावयवव्या-
 ष्यां सूचनितुपाद * सत्यामयीति । क्रमत्वे सत्याप साङ्गद्वयवादे-
 निमित्तं आदुर्गोष्ठोहोतोत्यादिभिरैकवाक्यत्वापपत्तेरनवकल्पन्युक्तिरमु-
 क्त्याशङ्क्य प्रकरणमपिरोपनानवकल्पन्युक्तिसुपपादयितुमाह * नि-
 राकाङ्क्ष इति * अभिपेक्षनीयत्वम्वेषां राजसुयशब्दवाच्यार्था-
 न्नामार्थप्रशुब्धत्वात् विकृतित्वेन प्राकृतमर्थमनिराकाङ्क्षीकृतत्वात्कथ-
 म्मावायगमाशङ्काह * तदीयां हीति * प्रात्यात्मिकापूर्वमित्य-
 कथमभावस्य प्राकृतमर्थमनिवृत्तावपि स्वमस्तसाध्यफलापूर्वमित्य-
 कथमभावस्य पवित्रात्मान्नामयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसामान्या-
 नपर्यन्तप्रभुत्वात्स्वमध्यपातिविदेवनादिस्पर्शात्तत्कथमभावेन विनि-
 योगः सिद्ध इत्याशयः । अद्यान्तरप्रकरणापत्तिनिरासमुपसंहरति *
 अत इति * कस्यां चिदपि तर्हि विकृतौ प्रात्यात्मिकं प्रकरणं न
 स्यादित्याशङ्काह * यस्यां त्विति * प्रकृतमङ्गमनूय तत्सम्बन्धि-
 त्वेन वैकृतमङ्ग यस्यां विधीयते तत्सम्बन्धित्वेन वा विहितस्य वैकृ-
 तस्याङ्गस्यैकस्य विधीयमानादङ्गान्पुरस्तादपरस्य च परस्तादवशि-
 तस्य मध्ये स्वतन्त्रमङ्ग यस्यां विधीयते प्रधानाद्वा पुरस्तात्प्राकृताङ्गा-
 नुवादेन विहितस्याङ्गस्य परस्तात्स्वतन्त्रमङ्ग परस्ताद्वा प्राकृताङ्गा-
 नुवादेन विहितस्य पुरस्तान्स्वतन्त्रमङ्गं यस्यां विधीयते तस्यां
 कथमभावमृहीतप्राकृताङ्गवर्तित्वात्कथमभावमृहीतप्राकृताङ्गानुवादे-
 न विहितस्याङ्गस्यैकस्यैव विहितत्वाद्वा प्रकरणोपपत्तिरिति यथाशोभ-
 याहारावृत्तयः योच्यन्ते । अभिपेक्षनीयेऽपि तर्हि माहेन्द्रस्य शौन-
 प्रत्याभिपेक्षत इति पाद्येन प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्राभ्यान्वित्वेन विधात-

लक्षणायोगात्प्रकरणोपाख्यानादीनां प्राकृतवर्तित्वात्पश्चादिषु प्राकृत-
सामिधेन्यनुवादेन विधीयमानस्यात्पदश्रवणप्रकरणपाठो भविष्यती-
त्याशङ्क्याह *न चेति* शौनःशेषाख्यानादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽनु-
ष्ठानविधाने ऽपि स्तोत्राङ्गत्वाभावेन स्तोत्रद्वारा कथंभावग्रहणायो-
गात्प्रकरणव्यापारो न सम्भवतीत्याशयः । तात्पर्यतो व्याख्याते
प्रकरणवत् इति भाष्ये शौनः शेषाख्यानादेः परिपूर्णत्वोक्तिं प्रकरण-
वत्तैकवाक्यत्वात्प्रयोजनालभेन नैराकाङ्क्षलक्षणपरिपूर्णत्वायंगदशु-
कामाशङ्क्योपपादयति * सन्निधाविति * क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाशङ्कानिरासार्थलक्षणोक्त्यर्थे ऽनेकस्येति भाष्ये ऽनेकविशेषणानर्थ-
क्यमाशङ्क्यानेकस्य मध्ये कस्य चित्सन्निधावाग्मानमित्येवं रूपस्य
सन्निधिविशेषाग्मानस्य नान्तरीयकत्वादेकाङ्गत्वं विनाप्येकसन्निध्यु-
पपत्तिस्मृत्तनायानेकोक्तिर्न लक्षणविशेषणायेत्येवमुपपादयितुमाह *
अनेकस्येति * नान्तरीयकतामुपपादयति * यो हीति * एकस्यापि
तर्हि प्रकरणिनो ऽर्थे ऽनाम्नायमानस्य प्रकरणापाठावश्यम्भावात्प्रक-
रणपाठो ऽपि नान्तरीयकः स्यादित्याशङ्क्याह * नत्विति * क्रमवद्-
ङ्गत्वं विनापि क्रमस्योपपत्तिरूप यादृशं नान्तरीयकत्वं तादृशं प्रकर-
णवद्ङ्गत्वं विनापि प्रकरणापाठस्योपपत्तिरूपं नान्तरीयकत्वं नास्ति क-
श्चित्प्रकरणवन्तं प्रत्यङ्गत्वाभावे बहिरपि पाठसम्भवात्प्रकरणपाठ-
स्यादृष्टार्थत्वापत्तेरित्याशयः । सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निध्योस्तुल्यवेदकवाक्यत्वहेतुत्वाच्च क्रमस्या-
काङ्क्षलक्षणात्प्रकरणाद्विप्रकर्षः सम्भवतीति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षाश-
यस्याकाङ्क्षानपेक्षान्सन्निधिमात्रादेकवाक्यत्वानवगतेः क्रमे चाप्रत्यक्ष-
त्वाकाङ्क्षायाः प्रकरणे तु प्रत्यक्षत्वाद्विप्रकर्षोपपादनेन निरासार्थं त-
त्रेत्यादिभाष्यं सन्निहितालम्बनत्वेनाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वाद्विप-
रीतबलबलपूर्वपक्षस्यानुभाषणपूर्वमाकाङ्क्षणीयान्वयं विनानुपपत्ति-
रूपत्वेनार्थापस्याख्यप्रमाणतया ऽऽकाङ्क्षायाः साक्षादेकवाक्यत्वावगति-
हेतुत्वात्सन्निधेस्त्वाकाङ्क्षणीयविषयविशेषसमर्पणद्वारैकवाक्यत्वाव-
गतिहेतुत्वाद्विषयविशेषसमर्पणायाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वे ऽप्येक-
वाक्यत्वावगमाय सन्निध्यनपेक्षत्वाद्वैक्यापेक्षयार्थविप्रकर्षात्प्रकरण-
स्य दीर्घत्वे ऽपि क्रमापेक्षयार्थसन्निकर्षाद्वैक्यस्त्वित्येवं निरासार्थं
वाथेत्यादिभाष्यम् एकग्रन्थेन संकृत्य व्याचष्टे * अत इति * क्रमस्य
सन्निधिविशेषमात्रत्वेनान्तरप्रकरणत्वाभावे सतीत्येव तच्च सन्नि-
धिविशेषाग्मानसामर्थ्यादिति भाष्यस्यतत्रशब्दव्याख्यासूचनार्थं व्या-
ख्यातभाष्योक्तक्रमलक्षणपरामर्शायातः शब्दः क्रमसमाख्याविरो-

धौदाहरणपक्षमाश्रयमपि पूर्ववद्वेषा व्याख्येयमित्याह * क्रमेति * ८७५।१
 अत्रिकृत्य कृते ग्रन्थइत्यनुवर्त्तमाने पुरोडाशाद्विज्ञिति स्मृतेः पौरोडा-
 शिकसमाख्यायाः पुरोडाशविषयग्रन्थवाचित्वावसायान्मन्त्रपुरो-
 डाशपात्रशुन्धनसम्बन्धाख्यविनियोगहेतुत्वस्य तद्धितशब्दकृतत्वेन
 बलीयस्त्वात्परदौर्बल्यसिद्धान्तोपयोगिवरोधोदाहरणत्वायोगादयौ-
 गिक्याश्च समाख्याया विनियोगहेतुत्वनिरासाद्बुद्धित्वाभ्युपगमेन
 सारूप्यमात्रेण विनियोगहेतुनया दौर्बल्यायोगान्न किञ्चिदुदाहरणं
 सम्भवतीति वक्तुं शक्यत्वं ऽपि पौरोडाशिकसमाख्यायाः समस्ते
 दर्शपूर्णमासकाण्डे पुरोडाशानलङ्घनविरहितवद्गौणत्वाच्छ्रुतितुल्यत्वश-
 ङ्कापि नास्तीति अनिशयोक्त्यर्थत्वेन पौरोडाशिकमित्युदाहरणभाष्यं
 व्याख्यातुमाह * पौरोडाशिकमिति * पुरोडाशपात्रशुन्धनार्थत्वा-
 भावे पौरोडाशिकसमाख्यानुपपत्तिशङ्कापि समस्तकाण्डवाचित्वो-
 क्त्या निरस्तलिङ्गाच्छुन्धनार्थत्वावगमे ऽपि पात्रशुन्धनार्थत्वानवगमा-
 त्पात्रविशेषसन्देहो न युक्तः पात्राणामेव प्रक्षालनाख्यशुन्धनविधा-
 नाशुन्धनार्थत्वलिङ्गवशेन पात्रशुन्धनार्थत्वरूपविशेषावगमे ऽपि तु-
 ग्रहादिपात्रशुन्धने ऽपि लिङ्गाद्विनियोगावगतेः क्रमसमाख्ययोर्द्वयो-
 रपि बाधप्रमङ्गान्सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकरणाद्वार्षपौर्णमासिकत्ववि-
 शेषपक्ष इत्येवं सन्देहापपादनार्थत्वेन दर्शपूर्णमासकाण्डे शुन्धनार्थि-
 मन्त्रे समास्नाते सतीत्येवं तत्रशब्दं व्याचक्षाणस्तत्रेति सन्देहभाष्यं
 व्याचष्टे * स चेति * प्रकरणावगतस्य सामान्यसम्बन्धस्य द्वार-
 विशेषसम्बन्धापेक्षत्वात्प्रकरणविरोधस्य निर्वाते प्रकरणेनेति भाष्य-
 व्याख्यायां निराकारिष्यमाणत्वेनानाशङ्क्यत्वसूचनार्थम् * सामान्येने-
 त्युक्तम् * विनियोगविषयविशेषचिन्तायाः फलतो बलाबलचि-
 न्तार्थत्वसूचनार्थतां समाख्यानस्येति भाष्यावयवस्य सूचयितुम् *
 इतरदित्युक्तम् * तुल्यफलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्धोभयत्रेति
 पूर्वपक्षद्वयान्तरमपि किञ्चिदेन सूचितम् । पौरोडाशिकासमाख्यायाः
 पौरोडाशिकापौरोडाशिकसमुदायवाचित्वे ऽप्यर्थवत्त्वाय भृत्यादित्र-
 षानवगतद्वाराविशेषस्य पुरोडाशशब्दान्वयार्थत्वावगतेस्तद्बलीयस्त्वे
 पुरोडाशमात्रपात्रशुन्धनार्थताक्ता । समाख्योक्तसम्बन्धस्याकाङ्क्षावि-
 नानुपपत्तेः सन्निधिमकल्पयित्वा ऽप्याकाङ्क्षाकल्पकत्वसम्भवान्स-
 माख्यायाः क्रमाद्विप्रकर्षायोगाशयेन तुल्यबलत्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं
 तावदित्यादि श्यातामित्यन्तं भाष्यमते इत्यादिचावृत्त्या विच्छिन्नं द्वे
 अध्येते ऽविरोधाद्विनियोगकारणे इत्येवं समुच्चयपूर्वपक्षान्तराक्त्यर्थं
 यदि वेति भाष्यं च समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वाद् बलाबलवैपरीत्य-

पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थमित्येकहेलया पूर्वपक्षभाष्यद्वयव्याख्या पूर्वमेव-
मित्यावर्त्य विप्रकर्षादित्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तुल्येति *
दृष्टवाधत्वोक्त्या क्रमस्य विप्रकर्षः समाख्यायाश्चादृष्टवाधत्वोक्त्या
सन्निकर्षो विवक्षितः । कथमर्थविप्रकर्ष इत्यपेक्षायामुपदिश्यते हि -
हि क्रमे समानात्साक्षात्सम्बन्ध इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणामुपप-
त्तिमनागतावेक्षणन्यायेन दर्शयति * तथा हीति * यावति प्रदेशे
ब्राह्मणं साध्यापात्रशुन्धनं तावत्स्यैव मन्त्रसहितायां शुन्धनमन्त्र-
पाठाद्वेदरचितत्वेन क्रमे स्वादेश्यं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं दृश्यते समाख्या-
यां तु सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वाच्चलम्बेनेत्यर्थः * कः पुनरि-
ति * सम्बन्धस्यावाच्यत्वऽप्यन्तर्णीतिसम्बन्धस्य सम्बन्धिनो ऽभि-
धानात्सम्बन्धानुपपत्तिमात्रेणाकाङ्क्षाकल्पनसिद्धेरकस्मिन्नेव च क्ष-
णं स्वादेश्यसम्बन्धाभ्यामाकाङ्क्षाकल्पना न विप्रकर्ष इति तुल्यबल-
त्वपूर्वपक्षे प्रश्नाशयः । वैपरीत्यपूर्वपक्षे तु श्रुत्यभिधेयस्याङ्गाङ्गि-
सम्बन्धस्य समाख्यावाच्ये सम्बन्धिन्यन्तर्णीतत्वेन श्रुतितुल्य-
त्वात्समाख्यायाः क्रमस्यैव प्रकरणादिव समाख्यातो ऽप्यर्थविप्रकर्ष
इत्याशयः । निर्ज्ञात इत्युत्तरभाष्ये प्रकरणव्यापारात्तत्त्वानर्थक्यमाश-
ङ्क्य परिहरति * निर्ज्ञात इति * अविरोधोपपादनार्थं विरोधं
नावच्छङ्कते * कथं पुनरिति * मन्त्रस्य संनिपत्योपकारित्वेन
प्रकरणविनियोज्यत्वाभावेन सामान्यान्वयमात्रे प्रकरणव्यापारात्तस्य
च द्वारविशेषापेक्षत्वादविरोधे इत्याशयेनाविरोधमुपपादयति *
नैष इति * लिङ्गाच्छुन्धनसयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणेन कृत्वङ्गत्व-
बोधशक्तेः शुन्धनस्वरूपाङ्गनायामानर्थक्यप्रसक्तिपरिहारायापूर्व-
साधनांशलक्षणाभात्रार्थं प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशल-
क्षणया चानर्थक्यं परिहृते, ऽपूर्वान्तरसाधनांशलक्षणया
प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्यं परिहृते
पूर्वान्तरसाधनांशलक्षणयां प्रकरणाभ्यानात्सर्वार्थत्वावगतिसूचनार्थं
प्रकृतदर्शपूर्णमासाख्ययागषट्कान्यतरार्थत्वावधारणोक्ता । परिहा-
राशयाज्ञानाच्छङ्कामपरिहृतां मत्वा पुनः शङ्कते * नन्विति * परि-
हाराशयं विवृणाति * नावश्यमिति * मन्त्रस्यैकप्रकरण्यन्वयेन
कृतार्थत्वादानर्थक्यपरिहारं ऽप्यन्येषां पुरोडाशाज्ययागाख्यानां प्र-
करणिनां पात्रशुन्धनमन्त्राभावे वैगुण्यापत्त्या ऽपूर्वाख्यप्रयोजनरूपा-
र्थासिद्धेर्मन्त्रस्य सर्वार्थत्वमाशङ्क्य मन्त्रस्य यागान्तरपात्रशुन्धना-
ङ्गत्वाभावात्तच्छुन्धनस्यामन्त्रकत्वे ऽपि वैगुण्यानापत्त्यर्थागान्तरा-
णां क्वचिदप्यंशे मन्त्राभावे ऽभियुक्तानां दृष्टान्ते ऽर्थेषु कर्मसु मन्त्रा-

दरदर्शनादमन्त्रमन्ये यत्किञ्चिद्भुज्यते च हुताशने । सम्बत्सरकृतं
पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामीत्यादलिङ्गाच्च वैगुण्यं वाच्यं तच्च
प्रोक्षणादिविज्ञानतरेषु मन्त्रस्य द्वावाञ्जोपपद्यतइति परिहारसूचनार्थम्
* मन्त्रान्तरैरपीत्युक्तम् * क्रमात्पूर्वं च प्रकृतकत्वन्वयाख्यसा-
मान्यविनियोगविषयश्रुतिकल्पने ऽपि क्रमविरोधाभावात्पात्रशुन्ध-
नाख्यद्वारविशेषान्वयविषयश्रुतिकल्पनकाले च पात्रशुन्धनस्य स-
न्निपत्योपकारित्वेन प्रात्यात्मिकयागोत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायित्वात्ते-
षां चापूर्वाणां धर्मान्वये ऽन्योन्यानपेक्षतया युगपत्पर्यालोचनायां गा-
यावत्प्रकरणात्मकैकयागापूर्वसाधनीभूतं पात्रशुन्धनं प्रतिद्वारविशेषा-
न्वयविषयां श्रुतिं कल्पयितुमारभते तावत्क्रमेण सामान्यापात्रशुन्धन-
विषयाकाङ्क्षाख्यप्रकरणाकल्पनापेक्षेणाप्येकविषयतयान्यालांघननि-
मित्तविशेषशून्येन कल्पितत्वात्प्रकरणेन कल्पयितुमारभ्यमाणाया
द्वारविशेषान्वयविषयायाः श्रुतेः क्रमकल्पनश्रुतिविषयभूतसामान्य-
पात्रविषयतयोपसंहारापत्तेः प्रकरणेन सर्वार्थत्वानवधारणादविरोध-
इत्याह * सामान्येति * समाख्याया अपि तर्हि समस्तदर्शपूर्णमा-
सवाचित्वेनानेकविषयश्रुतिकल्पनापत्तौ क्रमकल्पनैकविषयश्रुतिवि-
षयापसंहारसम्भवादविरोधापत्तिरित्याशङ्कानेकविषयत्वे पौरोडा-
शिकसमाख्यानार्थक्यापत्तेर्द्वारापेक्षिणां धर्माणां पुरोडाशमात्रद्वारा-
न्वयार्थेयं समाख्येत्यवसायाद्विराध इति परिहारं सूचयितुमाह
* समाख्या पुनरिति * लौकिकस्त्विति भाष्यमवैदिकत्वेनास्याः
समाख्याया वैदिके ऽर्थे प्रामाण्यायांगोक्त्यर्थेमिति भ्रमं निवर्तयितुं वि-
प्रकर्षात्समाख्या दुर्बला नत्त्ववैदिकत्वादित्याह * विप्रकर्षाच्चेति *
समाख्योक्तेन सम्बन्धेन सन्निधिमकल्पयित्वैवाकाङ्क्षाकल्प-
नाद्विप्रकर्षाभावमाशङ्क्य सम्बन्धिनोरेकत्र नियमरूपत्वात्सम्बन्धस्यै-
कत्र सम्बन्धिद्वयनिधानाख्यं सन्निधिं विनात्मलाभाभावेनाकाङ्क्षा-
कल्पनाशक्तेर्विप्रकर्षोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोक्त्यर्थस्योपदिश्यते हीति
भाष्यस्य सामान्यपात्रशुन्धनेन सह शुन्धनमन्त्रस्यैकत्र नियमरूपः
सन्निधिः क्रमेण पाठनैवापदिश्यते ऽवगम्यते समाख्यायां नावग-
म्यतइत्येवं सशब्दैकैकीभावार्थत्वाद् बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वा-
न्सम्बन्धशब्देन सन्निध्युक्तिगङ्गीकृत्य व्याख्यासूचनेन विप्रकर्षं द-
र्शयति * सर्वो हीति * वैदिकत्वं ऽपि तर्हि समाख्याया विप्रक-
र्षेसिद्धेर्लौकिकत्वेन चाप्रामाण्यस्य भक्तानुवाकसमाख्यायां निरस्त-
वाल्लौकिकस्त्वित्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य वैदिकाङ्गाङ्गिसम्ब-
न्धविप्रकर्षस्य लौकिक्यां समाख्यायामतिशयाख्यप्रकर्षदर्शनार्थ-

त्वेनोपपादयति * लौकिकस्त्विनि * यद्येवमित्याशयाशङ्काभाष्यं लौ-
किकत्वेनाप्रामाण्यस्य सिद्धान्तनानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याज्ञाताशय-
शङ्कात्वेनोपपादयति * परस्त्वाति * नैष इत्यादि न प्रमाण-
मित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * की-
दृगुत्तरमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * एतदेवभाष्यमवयवशो
व्याचिख्यासुः पौरोडाशिकशब्द इति भाष्यावयवं तात्पर्यतस्तत्वाद् व्या-
चष्टे * पौरोडाशिकेति * भवति चेति भाष्यावयवस्याशयं ताव-
दाह * शब्दश्चेति * वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानादित्वेनानासत्त्वे-
नानासत्त्वदोषाभावात्पुरोडाशाद्वृत्तिरित्यौगिकत्वस्मृतेश्च प्रयोगमूल-
भूताया विद्यमानत्वेन यौगिकत्वाद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्नाप्रमाणाम-
त्युक्ते पुरोडाशान्वयस्य पौरोडाशिकशब्दवाच्यस्यातीन्द्रियत्वेन वा-
च्यवाचकसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्स्मृतेरपि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्या-
पत्तेर्न तन्मूलत्वेन शब्दप्रमाणता युक्तेत्याशङ्क्य याज्ञिकैरनुष्ठीयमा-
नस्य पुरोडाशान्वयस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः सम्बन्धस्यापि प्रत्यक्षत्वस-
म्भवोक्त्यर्थम् * पौरोडाशिकेत्युक्तम् * तदेतदवैदिकत्वे ऽपि श-
ब्दस्य प्रामाण्यं दृष्टान्तैर्दर्शयतीत्याह * तदिति * सान्नायपात्रशुं-
धनक्रमे शुन्धनमन्त्रास्नानं दर्शपूर्णमासयोरिदं प्रकरणं शुन्धध्वं
दैव्यायेत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं काटकादिसमाख्यातवाक्यसमूह-
रूपः शब्दा वेद इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुषः प्रमाणं तथा पौरोडा-
शिकशब्दो ऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणमित्य-
र्थः । न हीति भाष्यावयवं पुरुषप्रामाण्योपपादनायैन्द्रियकत्वो-
क्त्यर्थत्वेन नावद्व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * अध्येतृपुरुषस्य क्रमा-
स्नानादिदर्शनपूर्वं श्रोतॄणां सर्वत्र क्रमास्नानादौ क्रमादिशब्दप्रयोगप्र-
वृत्तिरित्यर्थः । अनिन्द्रियरूपवेदविषयत्वाभावात्पुरुषस्यास्मिन्नर्थे
प्रमाणता युक्तेत्येवमर्थत्वेनैतमेव भाष्यावयवं व्याचष्टे * समानेति *
पदानामन्योन्यान्वयलक्षणैकवाक्यत्वहंतुभूतस्यान्योन्यसन्निधेर्वेदेना-
नभिधाने ऽप्येकवाक्यत्वस्यैकार्थ्यनिबन्धनत्वाद्धेदार्थस्य चानन्यप्र-
माणकत्वादर्थोक्तिद्वारैकवाक्यत्वस्यापि वेद एव वक्तव्यताशङ्क्य वे-
दानुक्तस्याप्येकवाक्यत्वस्य पदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन ज्ञातुं
शक्यत्वान्न वेदो वक्तव्येति परिहारसूचनार्थम् * परस्परेत्याद्युक्तम् *
उपपद्यत इति भाष्यावयवं पूर्वोक्तैन्द्रियकत्वोक्तावतः शब्दाध्याहारेण
पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदविषयत्वाभा-
वोक्तिपक्षे मूलभूतप्रमाणाभावात्तर्ह्यप्रामाण्यं पुंसां स्यादित्याशङ्का-
तिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * किं तर्हीति * इदयतइत्यनन्तं

प्रत्यक्षमूलतोका । पुरुषदोषनिराभायानादित्वे नैरपीत्यनेनोक्ते ऽन्ध-
परम्परान्यायनिवृत्त्यै दर्शसम्भवोक्तिः । ये त्वानि भाष्यावयवम-
नीन्द्रियत्व सर्वलोकप्रसिद्धवेदादिविवेकबाधापादननैन्द्रियकदृढी-
करणाद्यत्वेन व्याख्यातुमाह * अन्यथा हीति * बुद्धादिवाक्या-
नामपि तर्ह्यप्रामाण्यभयेनैन्द्रियकविषयनाभ्युपगन्तव्येत्यतिप्रसङ्गश-
ङ्कां वैपश्योक्त्या निराकृतुमाह * अनेकाति * तस्मादिति परि-
हारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उपदिश्यते
हीत्यादिभाष्योक्तस्य समाख्यायां सादेश्यलक्षणस्य सन्निधेः क-
ल्पनीयत्वेन विप्रकर्षस्य समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणाकाङ्क्षादिकल्पनसि-
द्धेः सादेश्यस्याकल्पनीयत्वेनायोगमाशङ्क्य सर्वत्र हि केन चिदाभ-
न्नेन सम्बन्धो ऽवकल्पतइति सूत्रव्याख्यावार्तिकेन सादेश्यस्य क-
ल्पनीयत्वोपपादनादुक्षादिपरामर्शित्वायोगेनान्यत्राप्यस्य ग्रन्थस्या-
सामर्थ्याशङ्कयोः युक्त इत्याशङ्क्याह * विज्ञानेति * श्रुत्यादिबाध-
प्रस्तावेन बाधान्तराणामपि बुद्धिस्थित्वात्सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्ता-
वुक्तायां सन्निधानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकृतश्रुत्यादिपरामर्श
एव युक्त इत्याशङ्क्यानिरासार्थम् * विज्ञानेत्युक्तम् * बाधान्तर-
प्रकारोक्तं स्वतन्त्रोपयोगसिद्धौ मिमांसाशास्त्रोपनिबद्धतोका । बा-
धान्तराणां बुद्धिस्थित्वे ऽपि श्रुत्यादिबाधप्रकारोक्तौव ज्ञानप्रकारो-
क्तः स्वतन्त्रोपयोगमाशङ्क्याह * तेषां चति * एवमपि प्रकृतोप-
योगाभावात्तत्प्रश्नां न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तबाधस्य मिथ्यात्वज्ञा-
पनरूपत्वान्मिथ्यात्वस्य दोषजनत्वाद्देद चानाप्तोक्तत्वदोषाभावा-
त्सामान्यादिशास्त्रस्य प्राप्तबाधाभ्युपगमे शास्त्रार्थप्रतिपत्तुरपरामृष्ट-
प्रतियोगिशास्त्रत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य च लिङ्गादिष्वपि
सम्भवात्प्राप्तबाधोपपत्तौ बाधस्य सर्वत्रैकप्रकारत्वसम्भवे प्रका-
रान्तरकल्पनायोगालिङ्गादिभिर्बाधकविषयप्राप्त्यै श्रुतेरवश्यानुमेय-
त्वादनुमितायाश्च श्रुतेः सामान्यशास्त्रादिवद्विषयव्यवस्थया विरो-
धपरिहारायोगात्प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वेन चात्यन्तबाधायोगानुल्यबल-
त्वेन विकल्पपापत्तेर्युत्पादितमपि श्रुत्यादिषु परदौर्बल्यं न सम्भव-
ति शास्त्रार्थं प्रतिपत्तु परम्परामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य क्लृप्तेष्व-
च्छब्दे संक्रान्त्ययोगाच्छाब्दज्ञानमिथ्यात्वापादकदोषत्वानुपपत्तेर्लिङ्गा-
दिषु प्राप्तबाधायोगेनाप्राप्तबाधाभ्युपगमे तु तेनैव हेतुना सामान्य-
शास्त्रादिष्वपि अप्राप्तबाधापत्तेः सामान्यशास्त्रादेर्ज्ञानजनकत्वाभा-
वेन विशेषशास्त्रानवरुद्धे विषये प्रामाण्याभावापत्तेः सार्व-
त्रिको बाधः प्रसज्येतेति कृत्वा वेदेन क चिदुबाधः सम्भवतीति

सूचनात्प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमाह * सर्वत्रेति * बाधस्यानेक-
प्रकारत्वस्य बायोगान्न कचिद्बाधः सम्भवतीत्येवमाशयत्वे प्र-
श्नस्य श्रुत्यादावपि स्वाधारण्यापत्तेः श्रुत्यादिविषयत्वनिरासो न
युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सर्वबाधागतरविषयत्वेन प्रश्नं
व्याख्यातुमाह * प्रत्यक्षेणेति * स्मृत्तः १५मित्यादिना बाह्यार्थविषय-
प्रत्यक्षेण निरालम्बनानुमानम् । मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च तत्स-
म्प्रयोगजकत्वादिप्रत्यक्षादिप्रमाणलक्षणरहितत्वात्प्रमाणाभासाः प्र-
त्यक्षेणा प्रत्यक्षाभासाः १५नुमानेनानुमानाभास इत्येव यथास्व प्रत्य-
क्षादिभिः प्रमाणैः औदुम्बरीस्पर्शनादिश्रुत्या सर्ववैष्टानादस्मृतिः ।
आप्तस्य मन्वादेरविगीतया नात्मानं घातयेत्प्राज्ञ इत्याद्यया स्मृत्या
केदारं पातयद्देहार्हमित्याद्यनाप्तपारवण्ड्यादिस्मृतिः । भार्याश्चनस्त्रा
विप्रस्येत्याद्याप्तस्मृतिरपि ।

यवुच्यते द्विजानीनां शूद्राहारोपसग्रह ।

न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिर्भाविगीता—

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यध्वागतिमन्याद्यगा अहृष्टा-
र्थया न जातु ब्राह्मण हन्यादित्यादिस्मृत्या जिघासन्नाज्जघांसीया-
दित्यात्मरक्षणादिदृष्टार्था पुत्र प्रतिग्रहीष्यन्वधूमाहूपरज्ञ निवेद्यानि-
वेशानृत्यस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रातर्गृहीत्यादित्याद्यया होमादिना
कर्तव्यतायुक्तपुत्रप्रतिग्रहार्हादिविषयत्वानिप्रभवया स्मृत्या न शेषो अग्न
अन्यजातमस्तीत्यादे शेषाः १५पत्यमन्योत्पादितं नास्तीत्याद्याभधायि-
त्वेन दत्तकपुत्रनिषेधादिलिङ्गत्वात्तत्प्रमया यस्य यनापादिना वि-
प्रकर्ष इत्याह * स चेति * तदेतेषामित्यादिरधिकरणार्थोपसहा-
रभाष्यस्य प्रत्यक्षानुमादिबाधप्रकारोक्त्यर्थोदधेत्यादिभाष्यात्प्रागप-
कृत्य व्याख्येयत्वं सूचयितुमधिकरणार्थं सश्रिण्यापसंहरति * एव-
मिति * सामान्यादिविषयायाः श्रुतरपि विशेषादिविषयेण बा-
धात्यस्य विशेषविषयायाश्च समाख्यायाः सामान्यविषयां समा-
ख्यां प्रति बाधकत्वस्य सजातीयबलवार्तिकं १५भिहि-
तत्वाभित्यं श्रुतेर्बाधकता समाख्यायाश्च बाध्यता न युक्तेत्याशङ्का-
निरासार्थं यथाभाष्यावस्थितानाम् * मध्यइत्युक्तम् * अथेत्या-
दि न तन्मिथ्येत्यन्तस्य भाष्यस्याक्षेपपूर्वमेतदधिकरणोक्तश्रुतिलि-
ङ्गादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं तथा परमतेन व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्य-
ति * इदानीमिति * श्रुतिलिङ्गादिमात्रविषयत्वे तत्र तत्रेति वी-
प्सायोगमाशङ्क्य पञ्चधा विभक्तश्रुतिलिङ्गादियुगलविषयत्वेन वि-
प्सापपादनार्थम् * द्वयोर्द्वयोरित्युक्तम् * यदिति भाष्यं व्याचष्टे

* तद्यदि तावदिति * अथेति भाष्यं व्याचष्टे * समवायेति *
 प्राप्ते बाधकविषयमित्यादिबाधप्रकारोत्तरार्थं भाष्यं व्याचष्टे * त-
 र्ज्ञाति * विरोधाविरोधसाधारणभूतात्सामर्थ्यैकवाक्यत्वाकाङ्क्षा-
 सादेवैयर्थ्यादिकत्वरूपल्लिङ्गादिर्विनियोगज्ञानकारणाद् बाधकस्य
 श्रुत्यादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयमैष्ट्यादिकं प्राप्तं सल्लिङ्गादिर्विनियो-
 गज्ञानं बाधकेन मृषात्वेनावगम्यतइत्युक्ते लिङ्गादेर्विप्रकृष्टार्थश्रुत्यादि-
 विरोधे ऽननुमितश्रुतिनया विनियोजकज्ञानजनकत्वायां गतात्प्राप्तबाधा-
 योगमाशङ्क्य विरुद्धार्थविषयज्ञानजनकत्वं विना लिङ्गादेर्विरोधायो-
 गेन बाधायोगान्मृषात्वावगतेः प्राग्वस्तुतो सत्यामप्याकाङ्क्षायां श्रौ-
 त्याकाङ्क्षारोपेण श्रुत्यनुमानद्वारोत्पन्नस्य विनियोगज्ञानस्य श्रुत्या-
 दिजनितेन ज्ञानान्तरेण विरोध सति विप्रकर्षालोचनया वास्तव-
 नैराकाङ्क्षमध्यवसायश्रुत्यनुमानमृषात्वावगतिस्सूचनार्थत्वेन भाष्य
 स्थपूर्वशब्दव्याख्यार्थम् * पूर्वामत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे
 * यद्यपि चेति * सामान्यस्येति भाष्येणोपपत्तेरुक्तत्वाद्विनोपपत्तेरि- ८७८
 त्ययुक्तमित्याशङ्क्य सामर्थ्यादिरूपाणां लिङ्गादीनां साक्षाद्विनियोग-
 कारणताभावात्साक्षात्करणभूतायाश्च श्रुतेरभावादसिद्धयमुपपत्ति-
 रित्याह * यदपीति * श्रुत्यनुमानाभ्युपगमेन तुल्यबलत्वापद्यतइ-
 त्याह * अथ त्विति * अधिद्यमानाकाङ्क्षारोपेणानुमितायाः श्रुते-
 वस्तुतो ऽस्तत्त्वान्न तुल्यबलत्वापत्तिरित्याशङ्क्य पश्चान्नावा-
 भ्युपगमेन विप्रकर्षो वाच्यः तदा च पूर्वोपर्यवलीयस्त्वन्त्यायेना-
 नुमनयैव श्रुत्येतरश्रुतिबाधापत्तेस्तद्विनियोगवशान्नैराकाङ्क्षाभ्य-
 वसायायोगाच्छ्रुत्यनुमानमिथ्यात्वकल्पना न युक्तंति परिहारं सू-
 चयितुमाह * यदि चेति * पूर्वबाधापत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति *
 कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादाविति * परव्याख्यादूष-
 णोपसंहरपूर्वं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * बाध- ८७९
 ग्रन्थान्तेऽधिकरणोपसंहाराद्यद्यप्यप्यग्रन्थः श्रुत्यादिबलावलप्रकरणा-
 न्तः पातित्वेन श्रुत्यादिविषयः प्रतिभानि तथापि तेषु न घटतइति
 कृत्वोत्कृष्यतइत्यर्थः । तत्रेति सर्वनाम्ना प्रकृतश्रुत्यादित्यागेनाप्रकृत-
 बाधान्तरविषयभूतप्रत्यजिनो जानास्तस्य तेनेतरस्य त्वित्याद्या तद्य-
 था मनुष्यराजआगते अन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतम्बाक्षदन्त
 इत्याद्यर्थवादप्रभवा च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पये-
 दित्याद्यामागमनागममदिति वधिष्ठेत्यादिविधिश्रुतिप्रभवयागो ब्राह्म-
 णा ऽनलाभ्भांसिनाच्छिद्यो न पदा स्पृशेत् न निन्दा ताडने कुर्यादि-
 त्याद्या सूर्याविदेव धूमवस्त्रन्दद्यादित्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थे ऽन्दि

वधूवस्त्रपरिधानाद्याचारः । वृद्धव्यवहारमभियुक्तानामपि श्लेच्छानां
हस्त्यादौ पीलवादिशब्दप्रयोगाचारोऽभियुक्तराणामार्याणां वृक्ष-
विषयप्रयोगाचारेण । अक्ताः शर्करा इति सन्दिग्धमसन्दिग्धेन
घृतस्तवनेन दुर्बलक्रमाशयं वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति वेदवाक्ये-
बलवत्पदार्थाश्रयेण श्रुतादिनिमित्ताचमनवाक्येन उपसंहारस्थमृगा-
दिपदमुपक्रमस्थेन वेदपदेन साक्षादाज्ययोरित्यन्तास्पष्टार्थे अवघाता-
द्याषधे नियमाद्व्याख्यानवघातादिना पशुपुराणशस्यारादुपकारित्वं
सन्निपत्योपकारित्वेन दध्ना जुहानिति विशिष्टविधिपक्षे विशेषण-
विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधाने गुणविधिपक्षे इत्यर्थविधानेन
एकव्यर्थस्यानेकगोमाव्यादिशब्दत्वम् एकगोशब्दत्वेन एकस्य च
शब्दस्यानेकव्यक्ताकृत्यर्थत्वमेकाकृत्यर्थत्वेन प्रतिगृहीतुरिष्टिरिति
पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयनेश्च प्र-
तिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्य-
निर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्वातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देव-
ताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति
चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयनेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन
कल्पनात्स स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरा-
मर्शित्वाद्वातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविव-
क्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्च-
म्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयनेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वा-
न्देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्वातृत्वे
च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबा-
धो दातुरिष्टिरिति पक्षे प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दाने कल्प्यत्वादल्पबाधे-
न सामवेदोत्पन्नं वारवन्तीयादियजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्त्यो-
च्चेस्त्वरूपेण परशाखाविहितं वार्तामात्रेणावगते यावत्स्वयं श्रूयते
तावत्स्वशाखाविहितेनाग्नीषोमीयादर्द्धादशकपालत्वाद्येकादशकपा-
लत्वादिना नित्यं सामधेनीपाञ्चदश्यं वैश्यनिमित्तेन सामद-
श्येन नित्यं पाञ्चदश्यं नैमित्तिकवशात्सात्पदश्यम्पुरुषार्थेनैकै-
विशत्यादिनानारभ्याधीतं सामादश्यं प्रकरणाधीतन पाञ्चदश्येन
सर्वस्वं दाक्षिण्यादाक्षिण्यानिमित्तभूतप्रतिहर्तुद्गात्रपच्छदपौर्वा-
पर्यात्सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्ययोः पौर्वापर्येणाप्यवमानयोर्विरोधे पू-
र्वपरं प्राकृतं बर्हिरादि वैकृतेन शरादिना । प्रयोगवचनाश्रितं ज्येन-
प्रकृतपङ्केषु उद्गातृकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नानर्त्तिकर्तृकत्वेन । नि-
प्रयोजनं निगदेषु परसम्बोधनार्थेषु उपांशुत्वं सप्रयोजनेनोच्चेस्त्वेन ।

आग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण देवताभ्यमैन्द्रपुरो-
 ङ्गाशादौ साक्षादविध्यन्तादिद्रव्याभ्येणौषधविध्यन्तादिना । पञ्चा-
 द्यप्याम्नातमुपांशुयाजविकारभूतं सारस्वतं कर्माभावास्यायामुपांशु-
 बाजमङ्गीकृत्यामावास्यातन्प्रवर्तकतयाभासमानं पूर्वाम्नातेनाग्नीषो-
 मीयविकारभूतनाम्नावैष्णवेन पौर्णमासतन्प्रवर्तकेनाऽल्प पञ्चद-
 शारात्रे ऽग्निष्टुक्तर्माग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकं भूयसा ज्योतिरादिनैन्द्री-
 सुब्रह्मण्याप्रवर्तकेन गौणं बहिर्मन्त्रप्रकाश्यं कुशसङ्घं मुख्येन
 कुशेन सामान्यविहितमाहवनीयादि विशेषविहितेन पदादिना सा-
 वकाशं यत्किञ्चित्प्राचीनमित्यग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थेविहितमुपां-
 शुत्वं दीक्षणीयादिमात्राङ्गतया विहितेन स्वरेणान्यत्र निरवकाशे
 ऽनाङ्गमाधाने ऽग्निहोत्रहवणीप्रधानेन निर्वापेणाऽङ्गधर्मो दीक्षणी-
 यादौ पर्वकालत्वं प्रधानधर्मेण सुत्यायाः पर्वकालत्वेन बाध्यत इति
 षत्तत्रतत्रोच्यते तत्सर्वं प्राप्तमप्राप्तं वा बाध्यतइत्यर्थः । सर्वश-
 ब्देनैकाभिधानश्रुत्या पदश्रुतिबाधो ऽपि सूचितः । किञ्चेति भाष्ये-
 णाप्राप्तबाधपक्षे को दोषः प्राप्तबाधपक्षे क इति पृष्टे बाधकविष-
 यमप्राप्तस्य बाधे दोषोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं यदि बाध्यं सामान्यशा-
 स्त्रादिज्ञानानुत्पादकत्वाद् बाधकस्य विशेषशास्त्रादेर्विषयभूतं हो-
 मादि अप्राप्तं ततो विरोधाभाषात्किं बाध्यतइत्येवमर्थत्वेन भास-
 मानं बाधकज्ञानविषयविरुद्धज्ञानाभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानस्या-
 पि सामान्यराज्यादेरन्योन्यराज्याभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितराज्याना-
 मपि राज्ञामिव विरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विरोधविषयभूतपदहो-
 मादिवद्विरोधविषयमूने ऽग्निहोत्रहोमादावप्याहवनीयाधिकरण-
 त्वादिज्ञानानुत्पादकत्वेनानुदयत्वात्सार्वत्रिकबाधापत्यर्थत्वेन व्या-
 ख्यातुमाह *तद्यदि तावदिति* सामान्यशास्त्रादेः प्रत्यक्षेण स्वरूपे- ८८०।१
 णाभावायोगे ऽपि ज्ञानोत्पादेन प्रवृत्त्यभावेनाहवनीयादिविनियोज-
 कत्वरूपेणाभावापत्युक्त्यै विनियोजकस्येत्युक्तम् । अनेन च किं
 बाध्यतइति भाष्यस्य किंशब्दस्य स्तोत्रवाचि किञ्चित् शब्दैकदेश-
 त्वात्किमिव च रेतो विक्रियतइत्यादिदर्शनाद्वा स्तोत्रवाचित्वाभ्यु-
 पगमपूर्वं विरुद्धलक्षणया सर्ववाचित्वमभ्युपगम्याव्ययत्वाभ्युपग-
 मेन च सप्तम्यर्थत्वाचित्वमभ्युपगम्य सर्वत्र बाध्यतइति भाष्यार्थः
 सूचितः । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधनिबन्धनत्वाद्विरोधविषये
 प्रतिबन्धकाभावेनोत्पादकत्वोपपत्तेः नाप्रवृत्तिनिमित्ताऽसत्सुदयत्वा-
 पत्तिरित्याशयेन *अथेति* सामान्यादिशास्त्रास्याप्येवसाना-
 द्विशेषादिषु प्रवृत्तावपि सामान्यादिद्वारैव प्रवृत्तेर्विषये भेदाभावेन

ज्ञानभेदायोगात्क चिदंशे ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबध्यते क चिन्नैत्यनुप-
पत्तेरविरोधविषये प्रतिबन्धाभावेन * ज्ञानोत्पादकवच्छास्त्र-
स्यासत्तुल्यत्वानापत्तौ विरोधविषये ऽप्यसत्तुल्यत्वापत्त्ययोगा-
द्विशेषादिशास्त्रेण सह तुल्यबलत्वापत्तिः । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्या-
याद्वा विपरीतबाधापत्तिरित्याशयेन परिहरति * तत इति * ज्ञा-
नभेदाभावेनोत्पत्तिप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यवस्थायोगसूचनार्थम् * न
हीत्युक्तम् * सर्वमेतदुदाहरणनिष्ठतया विवृणोति * तेनेति *
सामान्यविशेषशास्त्रयोस्तुल्यबलत्वं विपरीतो वा बाधो ऽस्त्वित्या-
शङ्कमानस्य लोकप्रसिद्धिविरोधसूचनार्थं लौकिकोदाहरणम् । ज्ञा-
नोत्पादने शास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धाशक्तेरप्राप्तबाधवादिना
ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धार्थं शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य वाच्यत्वात्तन्मते
शास्त्रस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्तुल्यत्वापत्त्युपपादनाया ऽप्रवृत्तिशब्दः ।
नहीति वार्त्तिकवयवव्याख्यानायाप्यतो प्रतीत्यनेनैकस्य ज्ञानस्य
सदसत्त्वविरोधात्तज्जनकस्य शास्त्रस्य सदसत्तुल्यत्वविरोधमुक्तमेक-
स्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदात् विरुध्यत-
इत्यादिसम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकोक्तग्रहणाग्रहणविरोधवत्तद्ग्रहणान्तत्वेन
वेक्ता धानन्धसमीपच्छरूपग्रहणाग्रहणाविरोधवदेकस्यापि शास्त्र-
स्य ग्रहणाग्रहणाविरोधाद् गृहीतस्यैव च शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वात्क-
चिदंशे ज्ञानजनकत्वं क चिन्नैत्यविरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्यांशभेदे
ऽपि प्रमातृभेदाभावाच्छास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधायोगो न चा-
त्रेयनेनाक्तः । प्रमातृभेदाभावे ऽपि विषयभेदेन तदधीननिरूपणाज्ञा-
नभेदादज्ञानज्ञानाख्यशास्त्रनात्मकशास्त्ररूपभेदावगतेः सदसत्त्ववि-
रोधो नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सकृच्छरुतस्य शास्त्रस्यानेका-
र्थपरत्वायोगाद्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः । सामान्यशास्त्रस्य
च व्यक्तिविषयत्वाभावादतिदेशशास्त्रस्यैकपदार्थविषयत्वाभावा-
द्विषयभेदो नास्तीत्याह * व्यक्तीति * व्यक्तिवाचित्वपदार्थाविदे-
शपक्षयोः शास्त्रस्वरूपेण भेदे ऽपि स्वरूपभेदाभावसूचनार्थं कदा
चिद्विज्ञत्वं भवेदित्युक्तम् । आकृतिवाचित्वयागगामिपदार्थसमुदा-
यव्यापारतिदेशयोरपि सामान्यशास्त्रस्यानुष्ठानार्हव्यक्तिपर्यवसा-
यित्वादिदेशशास्त्रस्य च पदार्थपर्यवसायित्वाद्व्यक्तीनामङ्गाख्या-
नां च पदार्थानां भिन्नत्वात् भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदो भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह * आकृतीति * प्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाऽप्युपगमे
सामान्यवाचिना ब्राह्मणादिशब्देन व्यक्तिलक्षणाया प्रकृतिसादृश्यो-
क्तिद्वारभूतयागगतव्यापारवाचित्वात् जनकपदार्थवान्तरकार्यलक्ष-

णाद्वारायाः पदार्थलक्षणायाः प्रवृत्तिवेनाभिप्रेतायाः प्रतिबद्धत्वेन
नाभावाद्बन्धकीर्णां पदार्थानां वा विषयत्वानुपपत्तेर्विषयभेदो न स-
म्भवतीत्याशयः । व्यक्त्वादिलक्षणात्मकप्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधा-
भ्युपगमे विषयभेदाभावेन शास्त्रभेदाभावात्सदसत्त्वविरोधपरिहा-
रायोगे ऽपि सर्वत्र प्रवृत्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्य विशेषादिशास्त्रेण
स्वाविषयानिवृत्तिलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाच्छास्त्रभेदोपपत्तेर्वि-
रोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एतेनेति * व्यक्तिषु सामा-
न्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य पदार्थेषु चातिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहे-
तोः प्रकृतिवच्छब्दस्य सर्वव्यक्तिषु सर्वपदार्थेषु तुल्यत्वेन कस्याश्चि-
द्व्यक्तेः कस्य चिद्वा पदार्थस्य वर्जनायोगादनेन ततो ऽवश्यमित्या-
दिवाचिंकोक्तं प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्तशास्त्राभावापादनलक्षणबाध-
निरासेन निवर्त्तनाख्योत्कालनलक्षणो ऽपि बाधो निरस्त इत्यर्थः ।
सूत्रकृतसम्मत्या किं चिद्वर्जनायोगं दृढयितुमाह * तथा चेति *
अनारभ्यादिकरणे ऽनारभ्यविधिना विकृतिष्वपि खादिरत्वादिप्राप्ते-
स्तद्वर्जं चोदकवचनमित्यनारभ्यवादानां प्रकृतिमात्रार्थत्वसिद्धान्त-
हेतोः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्क्यर्थमुत्का-
चोदकस्यानारभ्यविधितो दौर्बल्यं तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्षाच्चोदकाभा-
वापत्त्या तत्प्राप्यप्रयाजादिदर्शनादितिचेदिति सूत्रेणाशङ्क्यं न चोदनै-
काध्यादित्यनेनानारभ्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थपरत्वेन स्तुवा-
द्यविधानाद्विकृतिनैराकाङ्क्षकरणाशक्तेश्चोदकस्य दौर्बल्ये ऽप्यनार-
भ्यविध्यप्राप्तप्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुत्का सिद्धान्तैकदेशिमतेन
द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्र-
याजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुत्का सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रस-
ङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य संक्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधि-
दृष्टान्तेन खादिरादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानमुत्पत्तिरिति चे-
दित्यनेनाशङ्क्यं न तुल्यत्वादित्यनेनाशङ्क्यं न तुल्यत्वादित्यनेनामन-
होमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि सङ्क्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेनानैकान्तिक-
त्वादनुमानायोगमुत्का चोदनार्थकास्त्र्यास्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्य-
र्थमित्यनेनानारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वाविषयभूतस्तुवादिप्राप्त्यै
चोदकापेक्षत्वेन चोदकस्यैव बलीयस्त्वादनारभ्यविधिविषयवर्ज-
नानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गजातस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमे-
नानारभ्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेश्चोदकः शेषो ऽना-
रभ्यविधिर्वेति विप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारायानारभ्यविधानं प्र-
कृतिमात्रार्थमिति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्क्यनिरासेन सिद्धा-

८८१११ तमुपसंहरिष्यंश्चोदनार्थकात्स्न्यार्द्धेतोर्न प्राप्तवर्जनमित्यसिद्धत्व-
 शङ्कोत्तरं सूत्रकृद्वास्यतीत्यर्थः । शुद्धस्य च वर्जनव्यापाराभावात्स-
 म्यवर्जनव्यापारस्य च वक्राशयस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न किं
 चिद्वर्जनं सम्भवतीत्याह * पौरुषेये ऽपि तावदिति *
 वक्राशयानुरोधेन पुत्राशयस्यार्थप्रतिपादकत्वाच्छब्दव्यापारं वि-
 नापि तत्र वर्जनरूपस्यार्थस्य यन्मया ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्रयुक्त
 तत्कौण्डिन्यवर्जमित्येवं वक्तृत्वे हृदये वर्तमानतयो वर्जनं भवेदिति
 हृदये वर्तमानो ऽर्थो हृदयार्थ इति मध्यमपदलोपिसमासाभ्युपगमेनो-
 क्तवर्जनस्याशब्दार्थत्वे सत्यनावृत्य त्वमाशङ्क्यानुविधेयपुरुषाशयार्थत्वे-
 नादृत्यत्वसूचनायेवरेत्युक्तम् । सामान्यशास्त्रस्यैकत्वे ऽपि तत्क-
 ल्पव्यक्तिशास्त्रभेदात्सदसत्त्वविरोधपरिहारमाशङ्क्य सामान्यशा-
 स्त्रस्यैवाप्यवसानाद्यक्तिपरपरत्वेनानुष्ठेयार्थत्वोपपत्तेः शास्त्रान्तरक-
 ल्पना न युक्तेत्याशयेन परिहरति * न चेति * अतो लिङ्गादि-
 ष्वप्राप्तबाधस्योक्तत्वादवश्यम्भाविबाधैकरूप्यसिद्धौ यदि सामान्य-
 शास्त्रादिव्यप्यप्राप्तबाधो ऽभिप्रेतस्ततो विरोधविषयवदविरोधविषये
 ऽपि बाधोपपत्तेर्नावकल्पनइति यदीति भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मा-
 दिति * प्राप्तबाधपक्षे दोषोक्तार्थमथेति भाष्यं प्राप्तस्य सामान्या-
 दिशास्त्रस्याशक्य बाधेत्येवमर्थत्वेनाभासमानमुत्पादितज्ञानत्वेन बाध-
 कविषयप्राप्तस्यापि तज्जनितज्ञानमित्यात्वकल्पनया बाधोपपत्तेरयु-
 क्तमाशङ्क्य प्राप्तं चेत्सामान्यशास्त्रादि बाध्यते ततो लिङ्गाद्यपि बाधै-
 करूप्यसिद्धौ प्राप्तमेव बाध्येत तस्य च बाधकसमानविषयश्रु-
 तिकल्पनं विना बाधकविषयप्राप्तययोगात्कल्पितायाश्च श्रुतेः प्र-
 त्यक्षया सहाविशेषात्तुल्यबलत्वापत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा क-
 ल्प्याया एव पाश्चात्त्यत्वेन बाधकत्वापत्तेः कथं लिङ्गादि बाधितुं
 शक्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दोषजन्यत्वा-
 न्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्धेदे च तदयोगा-
 त्प्राप्तबाधयोगमाशङ्क्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति *
 दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्धेदे च
 तदयोगात्प्राप्तबाधयोगमाशङ्क्य तात्पर्यावधारणानपेक्षस्य शब्द-
 स्य विषयपरिच्छेदकज्ञानाख्यविज्ञानानेनुप्तादकत्वात्सर्वशोपेतभा-
 वनाविषयसमस्तोत्सर्गापवादरूपशास्त्रालोचनं च विना तात्प-
 र्यानवधारणात्सामान्यादिशास्त्रमात्रलोचने विज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्ते-
 र्विज्ञानापेक्षया वेदे सर्वत्राप्राप्तबाधे ऽपि लिङ्गादिना ब-
 लवद्विरोधिभ्रुत्यनुमानाभावेन ज्ञानमात्रमपि नोत्पाद्यते सा-

मान्यशास्त्रादिना ऽनुविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रमुत्पाद्यतइति वैलक्षण्यप्रदर्शनाय ज्ञानमात्रापेक्षयात्र प्राप्तबाधोक्तिर्ज्ञानमात्रस्य च विज्ञानत्वाभावाद्विज्ञाने तु दोषाणां व्यापारा नैव विद्यते कारणाभावतस्त्वेव तस्मिन् नस्त्वबुक्तिवदिति स्वतो ऽप्रामाण्याभिधानादोषाभावे ऽप्यप्रामाण्यापेक्षिरिति सूचनार्थः कथञ्चिच्छब्दः । तत इत्यादिना ततो लिङ्गाद्यपि प्राप्तमेव बाध्येत तच्च कथं शक्नोत बाधितुमिति साध्याद्वारभाष्यव्याख्या सूचिता । कथं शक्येनेति यद्भाष्यकृतोक्तं तच्च श्रुत्यादीनां प्राप्तबाधे इति तच्चेत्यध्याहारसूचनायोक्तं कथं तद्बाधितुमशक्यमित्यपेक्षायां न चेत्तदुत्थापितं ज्ञानमनुत्पन्न शक्यवक्तुमित्यादिवार्तिकोक्तोपपत्तिसूचनार्थश्चकारः । प्रश्नभाष्यस्य वेदे कचिद् बाधो न सम्भवतीत्येवमाशयत्वं सूचयन्नुपसंहरति * अत इति * बाधमार्गस्यैकरूप्यं युक्तं तच्च न घटतइतिकृत्वा न कचिद् बाधो वेदे घटतइत्यर्थः । प्राप्तमित्युत्तरभाष्ये प्रश्नाशयानतिक्रमाद्युक्तमाशङ्क्य प्रश्नाशयं तावन्निरस्यति * तदिति * प्रमाणवत्त्वाच्चरूप्यमवगम्यमानं यस्मादिह वेदे न किञ्चिद्विरुणद्धि तस्माच्च बाधस्यैकप्रकारत्वनियमो ऽस्तीत्यर्थः । बाधप्रकारनानारूप्यस्यानुभवसिद्धत्वेन प्रमाणवत्त्वं बाध्यनानारूप्यदृष्टान्तेनोपपादयन्नुत्तरार्थं व्याचष्टे * यथैवेति * य एते ऽनुमानादयो ऽङ्गधर्मपर्यन्ताः षट्त्रिद्विन्योन्यं मिद्यमाना बाधविषया वर्णितास्तेषु भिन्नरूपत्वस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्यथैकरूप्यं नाङ्गीकृतं तथा बाधप्रकारनानात्वस्यापि गम्यमानत्वेन प्रमाणवत्त्वाद्धेदे ऽपि ज्ञानमात्रापेक्षया प्राप्तबाधोपपत्तश्च बाधविरोधित्वाभावाद् बाधप्रकारेष्वप्यैकरूप्यं नाङ्गीकार्यमित्यर्थः । बाधप्रकारनानात्वोक्त्यर्थत्वेन प्रश्नाशयनिरासकतयोपपायितुमुत्तरभाष्यं श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपत्तिपूर्वं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * लिङ्गाद्वरप्यप्राप्तबाधपक्षे सामान्यशास्त्रादिवत्सदस्त्वविरोधापत्तिमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रादेर्विरोधविषयभूते कौण्डिन्यादौ शास्त्रान्तरप्रतिबद्धायाः प्राप्तितः प्राप्त्यन्तरस्याविरोधविषयभूते माठरादावभ्युपगमात्सदस्त्वविरोधापत्तिरुक्ता कदा चनस्तरिरस्यैतन्मन्त्रस्थेन्द्राक्तशक्यात्मकस्य तु लिङ्गस्य तस्मिन्नित्यस्य च स्योनाद्येकवाक्यत्वात्मकस्य वाक्यस्यावीवृधतामित्यस्य च दर्शपूर्णमासप्रकरणाग्नातात्मकस्य प्रकरणस्य शौनः शेषाख्यानादेर्भाभिषेचनीयसन्निध्यात्मकस्य शुन्धनमन्त्रस्य च पौरोडाशिकाख्यात्मिकाया क चिद्विनियोजकत्वानभ्युपगमेन विरोधविषयप्राप्तितः प्राप्त्यन्तरानभ्युपगमाच्च तत्राप्राप्तबाधे ऽपि सदस्त्वविरोधो

ऽस्तीत्युक्तम् । श्रुत्यादिव्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वेन प्रश्नभाष्य-
 व्याख्यानादुत्तरभाष्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वशङ्काप-
 त्तस्तन्निरासार्थम् * ये ऽर्पात्युक्तम् * अर्थविप्रकर्षहेतुकत्वेन श्रु-
 त्यादिच्छायानुपातिनो ये बाधास्ते सर्वे ऽर्थविप्रकर्षाख्यस्य हेतोरत-
 स्मिंश्च निर्वाते कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणायोनैतद्वत् कल्पयितुं श-
 क्यमिन्द्रोपस्थानं शब्देनाभिहितमितीद्यादिभाष्येणाप्राप्तबाधसाम-
 र्थ्यकथनात्तद्व्याधेनैवाप्राप्तबाधतया व्याख्याता इत्यर्थः । सहशवा-
 चिना ऽऽदिशब्देन पूर्वोद्दिष्टा ऽनुमानबाधो ऽनन्तराद्दिष्टा च परशाखा-
 विहितान्तबाधाव्यवहितोद्दिष्टाश्चानारभ्याधीतप्रयोगवचनाश्रितब्रा-
 ह्मणक्रमदैवताश्रयगौणबाधा गृहीताः । अनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधे
 पक्षस्यैव साध्यशून्यत्वेन विपक्षत्वात्तत्र हेतोर्वृत्तेरनैकान्तिकत्वेन
 कारणाभावात्सर्ववैष्टनादिश्रुतेश्च द्वित्राङ्गुलव्यतिरिक्तसर्ववैष्टनादि-
 विषयत्वसम्भवेनाशेषवैष्टनादिश्रुतिकल्पनाशक्तत्वादानात्स्मृतेश्च श्रु-
 त्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वाद्विगीतायाश्चाप्तस्मृतेरप्यापद्धिष्ये ऽल्प-
 दोषत्वार्थत्वसम्भवेन निर्दोषत्वावेदकश्रुत्यकल्पकत्वादातता-
 यिवधस्मृतेश्चात्मरक्षणप्रयत्नमात्रार्थत्वसम्भवेन वधपरश्रुत्यक-
 ल्पकत्वाल्लिङ्गार्थवादप्रभवयाश्च स्मृत्योस्तन्मूलत्वेनैव श्रुत्य-
 कल्पकत्वाद्वधूवक्ष्यपरिधानाचारस्य चाऽश्रीरा तनू भवतिरुशती-
 पापयामुपापतीर्यद्धो चासमास्वमङ्गमभिधित्सत इत्यादिलिङ्गाद्वधू-
 वशत्वफलत्वावगतेर्वधूवन्धूभिस्तद्वशत्वसिद्धौ प्रवर्तितत्वसम्भवेन
 श्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्वस्त्यादौ च पिलवादिशब्दप्रयोगाचारस्य माह-
 श्यादि मूलत्वसम्भवेनानुपपत्तिक्षयाद्वाचकाशक्तिकल्पनाशक्तेः स-
 न्दिग्धस्य च विध्युद्देशस्यासन्दिग्धवाक्यशेषापेक्षत्वेन तद्विरु-
 क्तादर्थविध्यशक्तत्वात् तुर्बलक्रमाद्याश्रयस्य च बलवत्पदार्थवि-
 प्राप्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धक्रमादि विध्यशक्तत्वादुपसंहारस्य चोप-
 क्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वादवघातादिविधेश्रौषधे निय-
 माहृष्टार्थत्वेन परिहृतानर्थक्यस्याज्यसान्नाय्ययोरत्यन्ताहृष्टार्थवघा-
 तादिविध्यशक्तत्वादग्नीषोमीयपशुपुगोडाशयागविधेश्च लिङ्गावगत-
 देवतासंस्काराख्यसन्निपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहृतानार्थक्य-
 स्य प्रकरणावगम्यारादुपकारार्थयागविध्यशत्वादल्पार्थविधानेन
 च कृतार्थस्य विधेरनेकार्थविध्याशक्तत्वादेकस्य च शब्दस्य वा-
 चकशक्तिकल्पनेन तदशक्तिजशब्दान्तरप्रयोगोपपत्तेः शब्दाशक्ति-
 कल्पनस्याशक्यत्वादेकस्य वार्थस्य वाच्यशक्तिकल्पनया तद्विना-
 भावेनार्थान्तरप्रत्ययोपपत्तेरर्थान्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वाप्रतिगृह्णा-

त्रिमात्रवाधेन चाश्वप्रतिगृहेष्टिवाक्योपपत्तेर्बहुवाधकल्पनस्याशक्य-
त्वादुच्चैर्ज्ञा क्रियतइति च करोतेर्विधवाचित्वेनोत्पात्तिवेदस्वर-
विध्यशक्तत्वात्परशाखाविहितस्य च मूलानिश्चयात्प्रागश्रद्धेयत्वेनानु-
ष्ठेयत्वादनारभ्याधीतस्य च विकृतिप्रकरणावगतविकृत्यन्वयानिरा-
काङ्क्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनाशक्तः प्रयोगवचनस्य च चोपेक्षत्वेन
तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात्प्रयोगसमवायिमन्त्रक्रमकल्पितक्रमविधा-
यिश्रुतिकल्पनाशक्तेः स्वरूपसमवाय्यन्तरङ्गद्रव्यसामान्ययुक्तसुसहश-
प्रकृतिलाभसम्भवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गदेवतासामान्ययुक्तस्य
कर्मणो मन्दसहशत्वेन यदि सुसहशमन्यलुभ्यते तत्र मिथ्या भव-
ति विसहशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तमित्यनेन न्यायेन विसहशत्वात्प्रकृ-
तित्वकल्पनाशक्तेः पूर्वान्मन्त्रकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलभ्योपकार-
स्य पश्चादाग्नान्तस्य कर्मणः स्वकीयतन्त्रप्रवृत्तकत्वाशक्तेः मुख्ये
ऽर्थे मन्त्रविनियोजकलौङ्गिकश्रुतिकल्पनेन च मन्त्रप्रकरण्याका-
ङ्क्षायां निवृत्तायां गौणो ऽर्थे विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्तेः सर्वेष्वे-
ष्वप्राप्तबाध इत्याशयः । प्राप्तबाधोक्तिस्तर्हि किं विषयेत्यपेक्षायाम् *
ये त्वित्युक्तम् * प्राप्तिहेतुप्रश्नार्थं कथमिति भाष्यं ब्राह्मणशब्दादेः
प्राप्तिहेतोः स्पष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य लिङ्गादौ सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतो-
र्भावे ऽपि बलवता श्रुत्यादिना प्रतिबन्धादप्राप्तिवत्सामान्यशास्त्रादा-
वपि बलवता विशेषशास्त्रादिना प्राप्तिहेतुप्रतिबन्धादप्राप्त्या भा-
व्यमित्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * कथमिति * आकाङ्क्षा-
सहकृतस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाद् बलवद्विनियोगेनाकाङ्क्षानिवृ-
त्तौ शुद्धस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाभावादप्राप्तिर्युक्ता ब्राह्मणश-
ब्दादेस्तु विरोधाविरोधयोः साधारणरूपस्य शुद्धस्यैव प्राप्तिहेतुत्वा-
त्प्राप्तिहेतुभूतब्राह्मणादिशब्दानाश्रितत्वेन च विशेषशास्त्रादेः प्रति-
बन्धकत्वायागाग्नेहाप्राप्तिर्युक्तत्वेवमाशय सामान्यस्येत्युत्तरभाष्यम-
वतारयति * उत्तरमिति * विरोधाविरोधसाधारण्यवाचिना
सामान्यशब्देनाविरोधासाधारणाकाङ्क्षानपेक्षत्वं सूचितम् । प्रमा-
णाभासे सामान्यरूपस्य कारणस्य चक्षुरादेः प्रमाणविरोधे ऽपि
नित्ये च सामिधेनीपाञ्चदश्ये क्रतुप्रकरणाग्नान्तस्य वैश्यप्रयोगे ऽपि
नित्यनैमित्तिकयोश्च क्रत्वर्थयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोर्युगलकामप्रयो-
गे ऽपि पूर्वस्मिंश्च सर्वस्वदाक्षिण्ये निमित्तभूतस्य प्रतिहर्त्रव-
च्छेदस्योद्गात्रवच्छेदे ऽपि प्राकृते च बर्हिषि प्रकृतिवच्छब्दस्य श-
रोपदेशे ऽपि सामान्यविहिते चाहवनीये होमत्वस्य पदादिहोमे
ऽपि निष्प्रयोजनेच परसम्बोधनार्थेषूपानुत्वे यजुर्वेदविहितत्वस्य नि-

गद्वेषव्याग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्त्तकत्वे चाग्निष्टुत्वस्य भूयो विरोधे
 ऽपि सावकाशो चोपांशुत्वे ऽग्नीषोमीयप्राग्भावित्वस्य दीक्षणीया-
 दिष्वप्यग्निहोत्रहवययङ्गकत्वे च निवार्पत्वस्याधाने ऽप्यङ्गधर्मे च
 दीक्षणीयायाः पर्वकालत्वे मुख्यत्वेनानुपसञ्जातविरोधत्वस्य प्रधा-
 नसंभवागधर्मपर्वकालत्वविरोधे ऽपि विद्यमानत्वात्प्राप्तिः सम्भ-
 वतीति भाष्यार्थसूचनायोत्तरशब्दः । कथं प्राप्तिकारणस्य विरो-
 धाविरोधविषययोः साधारणरूपतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्द-
 योस्तुल्यहेतुत्वेन किं चिद्वर्जनासम्भवादिति चासिकेन सामा-
 न्यातिदेशप्राप्तिकारणयोर्विरोधाविरोधसाधारण्योत्तया सर्वेषां प्र-
 माणाभासादिप्राप्तिकारणानां चक्षुरादीनां साधारण्यं तुल्य-
 न्यायतया दर्शितं भवतीत्याह * दर्शितमिति * प्राप्त-
 स्य बाधायोगाशयमथेति प्रश्नभाष्यमुपपादयितुं नचैतदुत्था-
 यितुं ज्ञानमनुज्ञं शक्यं वक्तुमित्यादिपूर्वपक्षवार्तिकोक्तां बा-
 ८८२। ध्यानागोपपत्तिमनुभाषते * यत्त्विति * अनुष्ठानाख्यफलवि-
 योगाशक्तिस्त्वर्थसत्त्वपरिच्छेदाख्यफलवियोगलक्षणबाधोपपादनेन
 निराकारिण्यमाणात्वाभानुभाषिता । नैवेत्युत्तरभाष्यं नात्पक्षं ज्ञानं
 प्रतिषधयते न च स्वरूपेण संस्काररूपेण चाबाधकवशान्नश्यति किं
 तु मिथ्यात्वेनावगम्यतइति मिथ्यात्वज्ञापनरूपबाधोक्त्यर्थत्वेनावता-
 रयति * तत्रेति * विषयासत्त्वव्युदासप्रकाशफलज्ञानविशेषरूप-
 विज्ञानमिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्दे च दोषाभावात्तन्मिथ्यात्वानु-
 पपत्तर्वेदे ज्ञानमाश्रय प्राप्तस्य बाधो विवक्षितो विज्ञानस्य त्वप्राप्त-
 स्यैवेति सूचयितुं भाष्यविशब्दानादरेण ज्ञानमित्येतावदुक्तम् ।
 भाष्यं त्वकारप्रश्लेषेण विज्ञानत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन दोषाभावाद्विज्ञा-
 नमिथ्यात्वाद्योगशङ्कानिरासार्थमविज्ञानमेतदिति विज्ञानत्वाभावप्रा-
 ह्णकं प्रत्ययान्तरं विज्ञानरूपं भवतीत्यविज्ञानरूपाद् बाध्यप्रत्ययाद्विज्ञा-
 नरूपत्वेन बाधकप्रत्ययस्य वैलक्षण्योक्त्यर्थमन्तरशब्दमङ्गीकृत्य व्या-
 ख्येयम् । एतदेव विवृणोति * शास्त्रान्तरं हीति * परिकल्पनोत्तया
 सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विषयसत्त्वपरिच्छेदकत्वलक्ष-
 णविज्ञानत्वाभावाध्यवसाने ऽभिहिते यथा तर्हि गौरिति पक्षमात्रस्य
 गोसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रमाणान्तरेण गवाभावावगमे ऽपि वि-
 रोधो न भासते तथास्यापि विशेषादिशास्त्रेण विषयाभावावगमे ऽप्य-
 विरोधापत्तेर्बाधो न युज्येतेत्याशङ्क्य नेह ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहार-
 लक्षणा बाधो ऽभिमतः किं तु सामान्यादिशास्त्रस्य भ्रान्त्यवगत-
 कौण्डिन्यादिविषयवत्त्वापहारलक्षणो ऽनन्यगतिना विशेषादिशास्त्रेण

बाध इति भ्रान्तिशब्देन सूचिते भ्रान्तौ को हेतुरित्यपेक्षायां सामा-
न्यरूपेण कारणेन ब्राह्मणशब्दादिना कौण्डिन्यादिव्यतिरिक्तेषु ब्राह्म-
णादिषु सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यमित्येवंरूपाया बुद्धेरपहारेण
ब्राह्मणादिमात्रे तात्पर्यभ्रान्ति सामान्यादिशास्त्रस्य ब्राह्मणादिमात्र-
विषयत्वभ्रान्तौ हेतुं सूचयितुम् * सामान्येत्युक्तम् * बाध्यशा-
स्त्रस्य बाधकशास्त्रावरुद्धविषयताया भ्रान्तत्वे प्राप्तयोगात्प्राप्त-
बाधोक्तिर्विरुद्धेनेत्याशङ्क्य चक्षुरादेरसन्निकृष्टे मृगतोयादौ स्वकार्य-
प्रमाणज्ञानजननाशक्तेस्तद्विषयत्वाभावे ऽपि दोषसहितचक्षुरादिज-
न्यस्य मृगतृष्णादिज्ञानस्यासन्निकृष्टविषयत्वोपपत्तिवत्सामान्यादिशा-
स्त्रस्य तात्पर्यशून्ये कौण्डिन्यादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेः कौ-
ण्डिन्यादिविषयत्वाभावे ऽपि ब्राह्मणादिमात्रतात्पर्यभ्रान्त्याख्यदोष-
सहितसामान्यादिशास्त्रजन्यस्य ज्ञानस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वोप-
पत्तिसूचनार्था दृष्टान्ताक्तिः । ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहारलक्षणवा-
धाभावे मिथ्येति प्रत्ययान्तरं भवतीति भाष्यं न घटेनेत्याशङ्क्य
विषयसत्त्वपरिच्छेदफलबुद्धित्वलक्षणविज्ञानत्वाभावनिश्चयेन विष-
यसत्त्वपरिच्छेदाख्यातफलाद्वियोगलक्षणो बुद्धेर्बाधो मिथ्याशब्देन
विवक्षित इति सूचयद्भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * भ्रमे-
रनवस्थानार्थत्वात्सत्त्वव्यवस्थाहेतुपरिच्छेदकनिरासार्थो ऽयं भ्रा-
न्तिशब्दः । यद्वैतद्विज्ञानमिति कृत्वा सत्त्वेनापरिच्छिद्यमानत्वात्कौ-
ण्डिन्यादिरर्थो सन्नितिप्रत्ययान्तरं शास्त्रं वार्थसत्त्वापरिच्छेदक-
मिति प्रत्ययान्तरं भवतीत्यर्थासत्त्ववाचिनं शास्त्रस्यार्थसत्त्वपरिच्छे-
दकत्वाभाववाचिनं वा मिथ्याशब्दमिति करणावृत्तिं चाङ्गीकृत्येदं
भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनायार्थं * शास्त्रं वेत्युक्तम् * किमि-
त्याशङ्काभाष्य सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विज्ञानत्वेनाभा-
समानस्यापि विज्ञानत्वाभावरूपमिथ्यात्वज्ञापनेन निरासे विशेषा-
दिशास्त्रजनिते ऽपि ज्ञाने विज्ञानत्वानाश्वासापर्यर्थत्वेन व्याचष्टे
* किं त्विति * पदादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयसदसत्त्वसाधा-
रण्यात्स्वत एव विज्ञानत्वाभावो ऽवसीयते न तु प्रत्ययान्तरबलेनेति
वैपश्यसूचनार्था प्रत्ययान्तरोक्तिः । यस्येत्युत्तरभाष्यं शास्त्रान्तर-
विरोधे यथाश्रुते तात्पर्यावधारणायोगात्तन्निरपेक्षस्य शास्त्रस्य विज्ञा-
नजनकत्वाभावाद्विज्ञानत्वनिरासो न तु विरोधम् । विनेति व्य-
वस्थोत्तर्थात्वेन व्याचष्टे * तदिति * यस्य च बुद्धं करणं यत्र
मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्यय इति भाष्ये कारण-
दोषज्ञानबाधकज्ञानयोर्विषयव्यभिचारित्वलक्षणविज्ञानमिथ्यात्वज्ञा-

पक्षत्वेनोक्तोर्मध्ये बाधकविज्ञानस्य विज्ञानत्वाभावलक्षणज्ञानमि-
 थ्यात्वज्ञापकत्वोक्तौ कारणदोषज्ञानस्यापि बाधकज्ञानवद्विषयास-
 त्वज्ञापनेनैव विषयसत्त्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावज्ञापक-
 ८८२।२ त्वस्याप्युपपत्तेः कस्मादहं तत्तज्ञापकतोक्त्याशङ्क्याह * यत्स्विति *
 शाब्दविज्ञानमिथ्यात्वहेतुत्वेन प्रसिद्धस्यानाप्तप्रणीतत्वाख्यस्य वि-
 ज्ञानकारणशब्दस्य दोषस्य वेदे ऽमुपपत्तेर्नै तत् ज्ञानस्य मिथ्या-
 त्वज्ञापकत्वं सम्भवतीत्याशयः । दोषाभावे निष्कारणं मिथ्यात्वं
 न सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । नोत्पन्नस्य विज्ञानस्य विषयव्य-
 भिचारित्वलक्षणां मिथ्यात्वं वेदे सम्भवति किं तु विशेषशास्त्राद्य-
 वरुद्धे विषये सामान्यशास्त्रादेर्विज्ञानोत्पादकतैव नास्ति । यथोक्त-
 माग्नेयाधिकरणे परिहृत्य च विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि
 प्रवर्तन्तइति । जज्ञप्स्यमानाधिकरणे च न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि
 केन चिदपि निवर्त्यन्ते किं तस्मादित एवेषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धो ऽवधा-
 र्यत इति दशमेनेदानीं किमितिदिश्यतइति व्याख्यायत इति दश-
 माद्यवार्तिकालोचनयापनिदेशशास्त्रादेर्विरोधिशास्त्रविषये विज्ञानो-
 त्पादकतावसीयते श्वेतो ऽवधावतीत्यादौ त्वनेकार्थप्रतिभाने ऽपि
 यत्रैवार्थे ऽर्थप्रकरणादिना तात्पर्यमवधारितं तत्रैव विज्ञानजनकत्व-
 दर्शनाद्विज्ञानोत्पादने तात्पर्यावधारणस्य शब्दसहकारित्वावगतेः
 सामान्यशास्त्रादेश्च विशेषशास्त्राद्यविरोधार्थं तदनवरुद्धे ऽर्थे ता-
 त्पर्यावसायात्तात्पर्याख्येन शब्दव्यापारेण विशेषशास्त्राद्यवरुद्धविष-
 यवर्जनोपपत्तेः कक्षान्नरितसामान्यविशेषेषु हि दुर्लभः सामान्य-
 चचनः शब्दो जायते लक्षणावलादिति वार्तिके दुर्लभांस्तथा सामा-
 न्यवाचिनः शब्दस्य विरोधिशास्त्रान्नरविषयवर्जनावगतेर्न तत्र वि-
 ज्ञानजनकत्वोपपत्तिः चादनार्थकात्स्न्योक्तिस्तु ज्ञानमात्राण्यत्वेन
 व्याख्येया एतदेवाभिप्रेत्य पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दो ऽन्यां कुरुते म-
 तिमित्युक्तमन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते । अन्यश्च परि-
 पूरणं समस्तार्थोपसंहृतादिति च वक्ष्यते इहापि यथा चैषां
 विप्रकर्षाद्विजातीयैः सह बलाबलमेवं सजातीयैरपि यत्र हे-
 तुसाध्यं तत्र दर्शयितव्यामित्युपक्रम्य सामान्यविशेषादिश्रुतिबलाव-
 लोदाहरणात्सामान्यादिशास्त्रस्याप्राप्तबाधोक्तिर्विज्ञानापेक्षया प्राप्त-
 बाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रापेक्षयत्यवसीयते ।

ज्ञानमात्रस्य चोत्पत्तिर्न प्रामाण्यसञ्जिका ।

स्मृतौ पदार्थबाधे च प्रामाण्यानुपलब्धितः ॥

अतो विरोधविषये विज्ञानोत्पत्त्यभावतः ।

दोषाभावे ऽपि सामान्यशास्त्रादेर्न प्रमाणता ॥

न च प्रामाण्यजनकं ज्ञानमात्रस्य कारणम् ।

किं तु ज्ञानविशेषस्य विज्ञानस्यैव कारणम् ॥

सर्वं चैतत्तन्त्रसारे विस्तरणोपपादिम् । प्रधानल-
क्षणे चास्माभिस्तस्मादुपरम्यते । बाधग्रन्थस्य श्रुत्यादि-
बाधव्यतिरिक्तबाधविषयत्वे ऽधिकरणोपसंहारभाष्यात्प्राक्पाठायोग-
शङ्कानिरासपूर्वं तदेतेषामित्याद्युपसंहारभाष्यं कः शेषः केन हेतुना
शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च विनियोगकरणानि वक्ष्य-
न्ते तेषां च बलवन्नेति भाष्यात्पञ्चानामेव शेषप्रकाराणामथातः शेष-
लक्षणमिति सूत्रेणाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वप्रतीतिस्तेषां च सर्वेषा-
मुक्तत्वाद्यत्कारणमिति च कारणशब्देन विनियोगकारणत्वतद्विशेष-
रूपयोश्चतुर्थतृतीयप्रकारयोरुपसंहारसम्भवादुपकारित्वादिरूपे च
शेषे तद्धेतुकस्योपकारादेः प्रत्यक्षादिगम्यत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणकत्वा-
भावात्प्रमाणवाचिना कारणशब्देनैवाद्ययोरप्युपसंहारसम्भवादहीनो
वेत्याद्युत्तरसूत्रग्रन्थस्य चाध्यायान्तरत्वसम्भवादध्यायोपसंहारपर-
त्वेनाभासमानमधिकरणोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रासङ्गिक-
मिति * प्राक्पाठापपत्तिसूचनार्था प्रासङ्गिकोक्तिः । अध्यायोपसं-
हारार्थत्वशङ्कानिरासार्थाधिकरणोक्तिः चतुर्थोपक्रमे तृतीये ऽध्याय
इति भाष्येण प्रयुक्तलक्षणास्य शेषस्यानन्तर्योक्तः मध्ये ऽध्यायान्त-
रानुपपत्तिसूचनार्थाधिकरणान्तराक्तिः ॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहीनो वा प्रकरणादौणः ॥ १५ ॥

अध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरचिन्ताजातस्य लक्षणासङ्गति
शङ्कते * ननु चेति * विरोधविषयस्यैव बलाबलचिन्ताविषय-
त्वात्को विरोधस्य विषयः को वा नेति विरोधविषयपरिशोधनार्थत-
या बलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिमाह * तदिति * कस्मिन्प्रदे-
शे कस्य प्रमाणस्य केन प्रमाणेन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षिते
पशुधर्माधिकरणात्प्राचीनेषु तावदधिकरणेषु प्रकरणस्य क चिच्छ-
रुत्या क चित्तिङ्गेन क चिद्वाक्येन सहेति दर्शयितुमाह * तत्रेति *
भाष्यादादृताग्निष्टोमयुक्तवाक्यवच्छास्त्रान्तरीयं सान्द्रयुक्तमपि वा-
क्यमिहोदाहरणमिति दर्शयितुमाह * ज्योतिष्टोमइति * सान्द्रशब्दस्या-
प्रसिद्धार्थत्वेन तद्योगिनी द्युपसत्तापि सन्दिग्धत्वाच्चिन्तनीयेत्या-
शङ्का वाक्यशेषात् सान्द्रशब्दार्थप्रसिद्धेऽन्युपसत्ताया निःसन्दिग्ध-

त्वात् द्वादशोपसत्तामात्रचिन्तेत्युपपादनार्थमाह * तत्रेति * प्रक-
 ८८३१ रणस्य श्रुतिविरोधाविरोधत्सन्देहात्सन्देहमुपपादयति * यदीति *
 पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया वाशब्दोक्तत्वं दर्शयितुमाह * किमिति * कथं
 वाशब्देन ज्योतिष्टोमार्थत्वप्रतिज्ञेत्याशङ्क्य भाष्योक्तसन्देहनिवृत्तिश्चा-
 रेव सिद्धान्तनिवृत्तिद्वारापि प्रतिज्ञार्थत्वोपपत्तिसूचनार्थं सिद्धान्ते-
 नेत्युक्तं परदौर्बल्योक्त्या सिद्धान्तोद्भूतेस्तेनोपक्रमो युक्त इत्याशयः ।
 प्रकरणस्य श्रुतिविरोधशङ्कोत्तरत्वेनाहीनो गौण इति सूत्रावयवद्वयं
 व्याख्यातुं नन्विति भाष्ये नाहीनस्येति षष्ठीश्रुतिविरोधमाशङ्क्य त-
 त्परिहारार्थं न बाधिस्यतइति भाष्यमुपपादयितुमाह * न चेति *
 न समासार्थत्वेन गौणोक्तिव्याख्यार्थं न हीयतइति भाष्यं व्याचष्टे *
 अस्ति चेति * मध्योदात्तत्वेनाहः समूहवाचिरवप्रत्ययान्तत्वावसा-
 याञ्जसमासत्वायोगमाशङ्क्य स्वरस्याशब्दत्वेन श्रुतित्वाभावाद्विरोधे
 अनादरणीयत्वं सूचयितुमाह * अन इति * यतो ऽहीनशब्दस्य
 ज्योतिष्टोमाभिधानसामर्थ्यास्तत्वाच्छ्रुतिविरोधः शक्यः परिहर्तुमि-
 त्यत शब्दार्थः । नञ्समासे गौणोक्तिः कथमित्याशङ्क्यानिरासाय *
 अहानीत्युक्तम् * स्वमतेनाहानि द्वेधा व्याचष्टे * सहीनि * त्या-
 गवाचिनो जहातेः कर्मकर्त्तरि निष्ठोत्पत्तौ प्रतियोगिना सोमयाङ्गा-
 न्तराणां समानजातीयत्वेन प्रतिपन्नानामपि कर्मत्वेन कर्त्तृत्वेन वा-
 न्वयायोगादपायरूपस्यागापेक्षितापादानत्वेनान्वयं कुतश्चिदिति पञ्च-
 भ्योक्ता निष्ठार्थोक्त्यै हीयतइत्युक्तं कर्मणि निष्ठायामेनमिति द्वितीय-
 या निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनां कर्त्तृत्वेनान्वयोक्त्यै * जहतीत्युक्तम् *
 हीनोक्तन्यूनवाचित्वे तन्निषेधोपपादनार्थं परिपूर्णत्वोक्त्यै * कृत्स्न-
 त्युक्तम् * दक्षिणायेति भाष्योक्तामहानिव्याख्यां दक्षिणादीनां सोम-
 यागान्तरवत्समानजातीयत्वस्यान्यस्य चाप्रतिपत्तिनिमित्तस्यानुपा-
 दानेन प्रतिपत्त्ययोगादिच्छामात्रं वानुसृतदक्षिणादिभिरहीनत्वावि-
 कल्पे क्रियमाणे ऽनवस्थितसमासार्थापत्तेः सहस्रदक्षिणादिभ्यश्च
 साद्यस्क्रादिभ्यः क्रतुभ्यो ज्योतिष्टोमस्य दक्षिणाभिर्न्यूनत्वाक्रतुकर-
 णाख्यैश्च सवनीयपशुभिः संस्थान्तरे ऽत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोम-
 स्य न्यूनत्वादुपपत्तिर्यदिति * फलस्य तु साक्षात्परिमाणाश्रुतेस्तेन
 न्यूनत्वं कल्प्यत्वाज्ज्ञोक्तम् । तेनेत्यहानिव्याख्योपसंहारभाष्यं स्वम-
 तमेवानुसृत्य व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वमतेनैवाहानिदुर्त्तरि नि-
 ष्ठासुत्पाद्य तृतीये प्रकारेण व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * कर्मनिष्ठा-
 पक्षपवाख्यातेन निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनः कर्त्तृत्वेन तृतीययान्वयं
 वक्तुं * केन चिद्वेत्युक्तम् * स्वरानादराद्वा प्रत्ययान्तत्वानिश्चये

ऽपि नऽसमाप्तापि कथं निश्चेयेत्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्याभिप्रेत्ये
ऽभिहिते नऽसमाप्तं ऽपि गौणवृत्त्यभावादौगोक्तिरयुक्त्याशङ्क्याने-
नेत्याद्युक्तम् ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमस्याहीनशब्देन सह वाक्यवाचकलक्षणसम्बन्धाभावा-
दहीनसयुक्ता द्वादशापसत्ता ज्योतिष्टोमादपकृष्येत्येवं सिद्धान्तसूत्रं
श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * मुख्यइति * गुणयोगेनाप्यहीनशब्दसम्बन्धो
नास्तीति कथं च नेत्यनेनोक्तं भाष्यात् द्वादशोपसत्त्वासंयोगप्रतीतेरही-
नशब्दासंयोगव्याख्या न युक्त्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टाहीनशब्दा-
संयोगव्याख्यायां तत्सङ्गतत्वेन बुद्धिस्थद्वादशोपसत्त्वस्यापकृष्येते-
त्यनेनान्वयसौकर्यायान्यथाव्याख्येति परिहारसूचनार्थं तेन * सङ्गते-
त्युक्तम् * प्रश्नपूर्वं द्वादशोपसत्ताया ज्योतिष्टोमासंयोगोपपादनार्थं
कथमिथ्यादिभाष्यं षष्ठीश्रुतेः । सम्बन्धमात्रवाचित्वे ऽपि निर्विशे-
षसामान्यायोगात्सम्बन्धविशेषपरत्वापेक्षायां विधीयमानसंख्यापे-
क्षिताङ्गाङ्गिसम्बन्धविशेषपरत्वावगत्या विनियोजकत्वस्य निर्वीत
मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देश इत्यादिनिविताधिकरणभाष्यव-
क्ष्यमाणन्यायेनावगमान्नऽसमासाच्च ज्योतिष्टोमेनाप्येकवाक्यत्वोपप-
त्तरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यमरुणया क्रीणातीति भाष्यवदिदमपि विशेषा-
न्वये वाक्यस्यापि व्यापारोक्तेन तु श्रुत्यभावाशयमहीनोक्तिश्चाह-
रगणवाचिन्यभिप्रेतेति सूचयितुमाह * द्वादशत्वमिति * नन्वि-
तिभाष्यं पूर्वपक्षोक्तश्रुतिविरोधपरिहारानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे *
यत्त्विति * नेतीत्यनुभाषणपरिहारभाष्यमौपचारिकत्वाख्यस्य मु-
ख्यत्वप्रतियोगिनो गौणत्वस्य पूर्वपक्षिणानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य गौ-
णात्तौपचारिकत्वं विवक्षितं नऽसमासात्मिकावयवव्युत्पत्तिर्वेति
विकल्प्याद्यकल्पनिरासायैतद्भाष्यमित्येवं व्याचष्टे * तदिति *
प्रकरणवाधापत्तेर्मुख्यसम्भवोक्तिरयुक्त्याशङ्क्य न प्रकरणानुरोधे-
नेत्युक्तम् । यो विदग्धः स नैऋत इत्यादौ नैऋतादिशब्दानां प्रकर-
णानुरोधेनापि श्रुत्यर्थत्यागो ऽदृष्ट इत्याशङ्क्याह * न चेति *
विधावप्यष्टावुपभृतीत्यष्टशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन चतुष्टयलक्षणा-
र्थता दृष्ट्याशङ्क्याह * नचास्येति * चतुष्टयवाचिशब्दान्तरा-
भावादष्टशब्देन तल्लक्षणाभ्युपगता ज्योतिष्टोमवाचिनस्त्वह सान्ह-
शब्दस्य भावान्नाहीनशब्देन तल्लक्षणा युक्त्याशयः । आद्यकल्प-
निरासमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वितिभाष्येण द्वितीयं क-

रूपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं नेतीति भाष्यं मध्योदात्तत्वोक्त्या समूहवा-
 चिखप्रत्ययान्तत्वेनावयवव्युत्पत्त्यार्हगणवाचित्वात्त्वार्थत्वेनाभासमान-
 महर्गणात्मकेष्वपि सत्रेष्वहीनशब्दप्रयोगाभावेन केवलयोगिकत्वा-
 योगादयुक्तमाशङ्क्य योगरुद्ध्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति *
 अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्विशिष्टगणवाचित्वे ऽनेकशक्तिकल्पनापत्ते-
 समुदायप्रसिद्धयोगादहीनशब्दावयवभूतस्याहः शब्दस्याहःपरिमिते-
 सोमयागाभ्याससमूहे समुदायप्रसिद्ध्या नञ्समासनिरासादित्येव
 व्याख्येयं विशेषणभूतश्च नञ्समासो ऽनेन निषिद्धयते न विशेष्य-
 भूतावयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्धौ नञ्समासनिरासेन नञ्स-
 मासचिन्हभूताद्युदात्तत्वाभावेन तन्निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्योप-
 यार्थत्वेनार्थवत्त्वं चशब्देन सूचयंस्तथासतीति भाष्यं व्याचष्टे *
 न च नञ्समासयेति * नञित्यन्वाख्यानाख्यलक्षणसद्भावाच्चिन्ह-
 वाची लक्षणशब्दः चिन्हाभावमुपपादयति * नञ्समासे हि स-
 तीति * नञ्समासस्य तत्पुरुषत्वाद् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्य-
 तः प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवर्त्तमाने तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासंख्युप-
 मानावयवद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या ऽवयवाख्यस्य नञः पूर्वपदस्या-
 दात्ताख्यप्रकृतिस्वरत्वान्वाख्यानादित्याशयः । मध्येति भाष्यं खप्रत्ययां
 तत्त्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * मध्यति * कथं मध्योदात्तत्वा-
 त्खप्रत्ययान्तत्वाध्यवसानामत्याशङ्क्याह * तथा सति हीति *
 आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वानध्यानादाकारं प्रकृतिस्वरः सि-
 द्ध्यतीत्युक्ते आयनेयीनीयियः फट्खच्छ्र्वां प्रत्ययादीनामिति प्रत्यया-
 दिभूतस्य खकारस्येनादेशविधाने यीनादिशब्दस्याप्रत्ययत्वादादेशादा-
 वीकारे कथमुदात्तस्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यायनादिष्वान्देशेषु स्वरसि-
 द्ध्यर्थमुपदेशो विद्यते येषां फगादिप्रत्ययानां तद्वद्भावस्य वचनङ्गा-
 र्यमितिस्मृतेरादेशसम्बन्धिन्यपीकारे * स्वरः सिध्यतीत्युक्तम् * त-
 स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं मध्यादात्तत्वोपपादितसिद्धान्त-
 हेत्वहर्गणवाचित्वोपसंहारपूर्वकत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति *
 सान्हाहीनशब्दयोः सह प्रयोगेणापर्यायत्वावगन्तुं ख्यस्य सान्हा-
 शब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्य वाच्यवाचक-
 लक्षणसम्बन्धाभावादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याच-
 ष्टे * अपि चेति * अर्थान्तरवाचित्वाभावे ऽहीनशब्दानर्थक्याप-
 त्युक्त्यर्थत्वेन व्याख्याय शब्दद्वयानर्थक्यापत्युक्त्यर्थत्वेनैतद्वेव भाष्यं
 व्याचष्टे * प्रकरणाद्वति * अहीनशब्दस्यार्थान्तरवाचित्वे ऽपि सा-
 न्हाशब्दस्यानर्थकान्तद्वयसमेवेत्याशङ्क्याह * अर्थान्तरत्वे त्विति * निस्त्र-

उप सद इत्युपसदनुवादेन त्रित्वविधिमात्रेण नैराकाङ्क्षादहीनशब्दा
 नुषङ्गानुपपत्तेरहीनशब्दस्य च सान्द्रशब्दवन्नित्वद्वादशत्वमध्यपा-
 ठाभावेनोभयान्वयानवगतेरनूद्यमानाहीनसन्निधेश्च प्रकरणविरोध्य-
 हीनाङ्गत्वानापादकत्वात्कथं त्रित्वस्याहीनान्वयापत्तिरित्याशङ्क्य
 वस्तुनो ऽहीनान्वयानापत्तावप्यनन्तर्यासदन्वयापत्तिभ्रम निवर्तयि-
 तुं सान्द्रशब्द इति सूचनायानन्तर्यादित्युक्तम् । द्वादशोपसत्त्वं ज्यो-
 तिष्टोमे विधीयते ऽहीने वेत्येवं यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्यातं स्व-
 मतेनाहीने द्वादशत्वविध्ययांगमभिप्रेत्याक्षिपति * न त्विति * ग-
 थाहीनस्य द्वादशोपसत्तोचिता तथा ज्योतिष्टोमस्य ध्रुत्युपसत्तेत्यौचि-
 त्यरूपेण त्रित्वस्तुत्यै द्वादशता ऽनूद्यते न त्वहीने विधीयत-
 इत्याक्षेपार्थः । स्वाभिप्रेतत्वे ऽप्याक्षेपस्य स्तुत्यर्थतयैकवाक्यत्वसं-
 भवे वाक्यभेदापादिका विध्यर्थता न युक्तं नि दुषीकोक्त एवाक्षेप-
 हेतुर्युक्ता ऽत्र त्वन्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यतान्यधर्मविधौ वि-
 च्छिन्नस्य प्रकरणस्यानुसन्धानकृशा ऽहीने च द्वादशत्वप्राप्तिरिति हेतु-
 त्रय परमतेनोक्तमिति सूचनार्थः किलशब्दः स्वमतेन ज्योतिष्टोमे
 द्वादशत्वं विधीयते वाक्यान्तराद्वाहीने प्राप्तं त्रित्वस्तुत्यर्थमनूद्यतइ-
 त्येवमधिकरणं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं त्वीति * श्लोकं व्याचष्टे *
 एतदिति * अहीनसम्बन्धद्वादशत्वं केज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तु-
 त्यर्थत्वे प्रकृतज्योतिष्टोमोपयोगसम्भवात्प्रकरणविरोधाविरोधचि-
 न्तास्मिन्नधिकरणं न युज्येत इत्याशङ्कते * नन्विति * द्वादशत्वस्य
 विधेयत्वं प्रकरणस्य तद्विनियोजकत्वाद् बाधो विरोधत्वेनेत्येवं वि-
 रोधाविरोधचिन्तामुपपादयति * नैष इति * प्रकरणस्याविनियोज-
 कत्वे ऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वेन
 प्रकरणपाठानर्थक्याभावात्प्रकरणाबाधोक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याह * अन्य-
 त्विति * प्रकरणपाठार्थवत्त्वे ऽपि विनियोगएव प्रकरणास्य प्रामा-
 ण्याद्विनियोगाभावे बाधो भवतीत्याशयः । द्वादशाहीनस्येत्यस्य
 स्तुत्यर्थत्वेन त्रित्वविधेरेकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदानेकादष्टकल्प-
 नापादकविध्यर्थत्वायोगाद्वादशत्वस्याविधेयत्वेत्युक्तं हेतुत्रयेण वि-
 धेयता निराकर्तुमशक्यंति सूचयितुमाह * यदा त्विति * कृत्वन्त-
 रान्वयाख्यविशेषसम्बन्धविधिनैवापूर्वान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धाक्षे-
 पे गौरवापत्तेः किलान्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वं वाच्यं सत्यां
 च गतौ मौरवं दोषो नास्त्यं कृत्वन्तराङ्गविधिश्च कृत्वन्तरविधायि-
 त्वाभावेनातुल्यकक्षत्वात्पूर्वोत्तराङ्गसन्दशावगतं, प्रकरणां विच्छेत्तुं न
 शक्नोतीति उत्तराधिकरणन्यायोत्तया सूचितम् । शाखाभेदाच्चा-

पौनरुक्त्योपपत्तेर्विधित्वसम्भवे स्तुतेः प्रयोजनत्वायोगाद्विधितैव यु-
 क्तेति सूचनार्थम् * शास्त्रान्तरैर्युक्तम् * स्तुत्यर्थत्वे ऽप्येवं प्र-
 करणमनुगृहीतं भवति प्रकरणं बाधित्वेति पूर्वपक्षभाष्यसिद्धान्त-
 भाष्ययोः पूर्वपक्षं हीत्यादिवार्त्तिकोपपत्ताद्यपि विधित्वपक्षे एव-
 भाष्याजंवं यथाभाष्यतोक्त्याक्तम् । ज्योतिष्टोमगतऽयुपसस्त्वस्तुत्य-
 र्थत्वे तस्मादपकृत्येतेति सूत्राद्यवस्थाप्यनार्जवापत्तेर्यथासूत्रमिति
 ८८६१२ कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वथा तावदिति * द्वादशत्वस्या-
 हानसन्बन्धित्वेनोक्तस्य पक्षद्वये ऽपि ज्योतिष्टोमानन्वयसाम्यादप-
 कर्षोक्तिरविरुद्धेत्याशयः प्रकरणविच्छेदशङ्कानिवृत्तिसूचनाय * ए-
 तावदित्युक्तम् *

॥ कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

अतिदेशाधिकरणत्वेनानन्तरसङ्गतिं सूचयन्संदेहभाष्यं व्या-
 चष्टे * पूर्ववदेवेति * का तर्ह्यधिका शङ्कृत्याशङ्क्याह * एतावदिति *
 ज्योतिष्टोमानन्वयिगुणद्वाराप्युत्कर्षसिद्धेः पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य * कथं
 चिदित्युक्तम् * आशङ्कितः प्रकृतेन सम्बन्धो यस्येति समासार्थः
 प्राथम्यादस्य पूर्वपक्षत्वशङ्कां निवर्त्तयन् मुख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य
 द्वित्वबहुत्वनिमित्तयुक्तमपि प्रति यद्विधानं तस्माज्योतिष्टोमादपकृ-
 ष्येतेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थानुकर्षणार्थत्वेन चकारव्या-
 ख्यार्थं द्वित्वेति भाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * सिद्धान्तेनाधिकरणो-
 पक्रमो येनेति समासार्थः । असंयोगोपपादनार्थत्वेन तस्य ज्योति-
 ष्टोमस्य यजमानद्वित्वबहुत्वाचोदनादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्राव-
 यवव्याख्यार्थं नहीति भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति * अन्यतः
 सिद्धद्वित्वबहुत्वानुवादेन द्वित्वबहुत्वे निमित्तीकृत्य द्विबहुशब्दप्रवृ-
 त्त्यवगमेनानयोर्वाक्ययोः प्रतिपन्मात्रविधिपरत्वात्संख्या प्रतिपदूपा-
 नेकार्थविधौ च वाक्यभेदापत्तेर्नैह वाक्यद्वयं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन द्वि-
 त्वबहुत्वे विधीयेत इत्यर्थः । अविहितत्वाच्चेति वार्त्तिकस्य वक्ष्यमा-
 णार्थानाक्षेपापेक्षया तावच्छब्दः संख्यानपेक्षस्य यजमानस्य यजमा-
 नानपेक्षाया वा संख्याया नित्यत्वेन संख्यायाश्चाव्यवस्थितत्वाधिक्येन
 निमित्तत्वायोगान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति वद्यजमानविशि-
 ष्टाया निमित्तत्वे ऽपि न वाक्यभेदापत्तिः प्रतिपत्प्रकरणे च यजमान-
 द्वित्वे निमित्ते युवं हिस्त्रः स्वर्पतो इति कुर्यादिति निमित्तोद्देशेन
 मन्त्रे विहिते प्रकरणान्तेन प्रतिपन्नानगतेर्ज्ञानशब्दे च तावतापत्तेः

स्वायं जुहोतीति कालोद्देशेन देवतायां विहितायां प्रकरणप्राप्तजुहो-
त्यनुवादवत्प्रकरणप्राप्तप्रतिपदनुवादसम्भवाच्च प्रतिपत्तिनिमित्तयो-
र्द्धयोरुद्देशाद्व्याख्याभेदापत्तिः । प्रतिपत्वेनैव च मन्त्रविधिमभिप्रेत्य
प्रतिपद्विध्युक्तिः । अनेकस्तोत्रीयागणात्मके स्तोमे कस्याश्चित्स्तोत्री-
यायाः निग्रमेनादित्वप्राप्तेराद्यस्तोत्रीयत्वाख्यप्रतिपत्त्वप्राप्तेः स्तोमवि-
धिर्नैव सिद्धत्वात्स्वरूपेण प्रतिपद्विध्यनुपपत्तिः । एकस्य यजमा-
नस्य ज्योतिष्टोमानुष्ठानाशक्तावशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायात् ज्योतिष्टोमे
ऽपि विहितयजमानैकत्वत्यागेनार्थात्तद्वित्वबहुत्वप्राप्तिर्भविष्यतीति
आशङ्क्य आख्यातादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वावगतेरेकत्वाभावेनाधि-
काराभावादेव त्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वानुपपत्तेर्नार्था-
द्वित्वप्राप्तिरिति परिहारमुत्तरमुच्यते । अतस्तद्व्याख्यायामप्येकत्वस्याशक्तिकृता-
ङ्गत्यागन्यायविषयत्वसदसद्भावसन्देह एवात्र सन्देहहेतुरिति सूच-
नार्थं तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा ज्योतिष्टोमे ऽर्थोक्षेपाभावादित्ये
वमन्त्रोद्देशात्तस्येति सूत्रावयवारूढं कर्तुमाह * अविहितत्वाच्चेति *
यथेतिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुलालादिषु त्विति * सिद्धान्त-
मुपसंहरति * तस्मादिति *

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

एकाशक्तिपक्षेणापञ्चादर्थोद्देश्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्यो-
तिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीति प्रतिपद्विधानस्यार्थप्राप्त-
द्वित्वबहुत्वसंयोगविषयत्वकल्पनात्केर्विजं तावदाह * प्रकरणाद्वेति *
द्विबहुभुतिविरोधात्प्रकरणबाधमाशङ्क्याह * न चेति * साक्षाद्य-
ज्ञान्तरसम्बन्धाश्रवणे ऽपि द्वित्वबहुत्वसम्बन्धश्रवणाच्छ्रुतिविरोधो
ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यजमानेति * द्विबहुभुत्योरङ्गाङ्गिभावार्थत्वे
प्रकरणगम्याङ्गाङ्गिभावबाधकत्वस्यानिमित्तार्थत्वं तु भिन्नविषयत्वे-
नाविरोधाच्च बाधकनेत्याशयः । द्वित्वबहुत्वश्रुत्योर्द्विबहुयजमानकर्तृक-
कतुलक्षण्या तदङ्गत्वावेदकत्वात् विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह
* न चेति * लक्षणापि लौकिकीत्वाद्युक्तैवेत्याशङ्क्याह * न हीति *
श्रौतद्वित्वबहुत्वाङ्गत्वावेदकत्वादेव तर्हि विरोधो भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याह * द्वित्वादीति * श्रौतस्य द्वित्वादिसम्बन्धस्य निमित्तमा-
त्रोपयिक्तत्वे ऽपि संक्रान्त्यादौ निमित्ते फलार्थस्नानादिविधिवत्
द्वित्वादौ निमित्ते प्रतिपद्विधेः फलार्थत्वसम्भवात्स्वातन्त्र्योपपत्तेर्न
ज्योतिष्टोमे निवेशो युक्त इत्याशङ्क्याह * फलेति * फलकल्पना-

यामश्रुतफलतत्साधनेतिकर्तव्यताकल्पनागौरवापत्तेः प्रकृतकत्व-
 न्वयकल्पनैव ततो ज्यायसीति वाक्ये प्रकरणप्रमाणकत्वेन कल्पना-
 लाघवादिति हेतुसूचनार्थं कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाची प्रकरणशब्दः
 प्रयुक्तः । एतदन्तेन च प्रकरणादित्यादिवार्तिकेनेति चेदिनि सूत्रावय-
 व तस्मादपकृष्येतेत्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थमेव व्याख्याय
 पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रेण प्रकरणादिति हेतुना मगङ्कप्लुति-
 न्यायादन्नागतेन परिहारोक्त्यर्थं बाध्येतेत्यन्त भाष्यं व्याख्यानम् ।
 असंयोगादित्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेनावृत्येति चदिति
 सूत्रावयवव्याख्यार्थं बाध्यतामिति भाष्यं व्याचष्टे * यत्किञ्चित् *
 तत्परिहारार्थत्वेनार्थकृतस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमसत्यपीति भाष्यं
 व्याचष्टे * तदिति * अचोदनात्तस्येति सूत्रावयवोक्तमुपपत्ति
 ८८७।२ निराकर्तुमाह * न हीति * हित्ववहुत्वयोरर्थप्राप्त्युपपादनार्थत्वेन
 पक्षणेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं य एक इति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति
 चेति * एकस्याशक्तावपि यजेतेत्येकत्वश्रुतिविरोधाज्ञानेकयजमान-
 प्राप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारं विवक्षितं हीत्यु-
 त्तरसूत्रस्थभाष्यसूचितमाह * न चेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन प्र-
 त्यवस्थाने सर्वविचाराणामनवस्थानापत्तेरतत्परिहारापरितोषादश-
 क्तिकृताङ्गत्यागन्यायेनैकत्वत्यागादनेकयजमानप्राप्तिरिति स्वमतेन प-
 रिहारान्तरोक्त्यर्थमवश्यंतिभाष्यं व्याचष्टे * सत्यामपि चेति *
 पष्ठे सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथ भूतपदेषादिति सूत्रेण नित्ये ऽपि
 प्रयोगे सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तौ सत्यां प्रवृत्तिर्युक्ता विधस्तत्वेकश्रुतित्वा-
 दपर्यायविधानात्मनिधानेन श्रुतिभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्ते-
 र्यथाप्राप्तं स्वतन्त्रार्थं निर्वीतवत्तस्मात्सर्वप्रयोगे स्यादित्येकादशा-
 धिकरणन्यायेन सर्वाङ्गोपेतप्रयोगोपदेशादिति पूर्वपक्षयित्वा ऽपि
 वाप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिवृत्तिर्गुणभात्रमित्तरत्तदर्थत्वादि-
 त्यनेनाङ्गैकदेशे ऽपि शक्तौ सत्यां नित्ये प्रयोगे प्रवृत्तिर्युक्ता
 शक्यपेशत्वे ऽप्यधिकारस्य सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तेरनित्यत्वेन नित्य
 सर्वाङ्गोपेतं कुर्यादिति विध्ययोगाद्यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्तुं श-
 क्युयात्तदा कुर्यादिति विध्यार्थाभ्युपगमे च यावज्जीवादिश्रु-
 त्यवगतनित्यत्वाविरोधापत्तेर्यावन्त्यङ्गानि कर्तुं शक्युयात्तावज्जि-
 रुपेन नित्यं कुर्यादिति विध्यार्थावसायाद्यावच्छङ्काङ्गोपेते प्रधाने
 ऽनुष्ठिते विध्यार्थनिष्पत्तेरितरस्य चाशक्यस्याङ्गस्य प्रधानार्थत्वेन
 गुणभावत्वाद् गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति दशमाधिकरण-
 न्यायेनाङ्गलोपे ऽपि प्रधानानुष्ठानस्य युक्तत्वादिति सिद्धान्तविषयः ॥

माणत्वाद्यजमानैकत्वमपि कदा चित्परित्यज्यानेके यजेरन्नित्युक्ते
कर्तुरेवाधिकारानेकत्वविशिष्टस्यैव च कर्तृत्वादेकत्वत्यागे ऽधिका-
राभावाद्यागानुष्ठानं न युक्तमित्याशङ्क्य बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्वि-
वचनैकवचनं इति बहुद्व्येकशब्दानां संख्याप्रधानत्वाऽयुपगमात्कर्तु-
रेकत्वे द्वित्वे बहुत्व इति च व्याख्यातात्संख्याविशेषणत्वेन संख्या-
न्वयात्प्रागेव कर्तृत्वप्रतीतिरेकत्वत्यागे ऽपि कर्तृत्वसंज्ञावेनाधिकार-
संज्ञावाद्यागानुष्ठानोपपत्तिस्त्वन्नार्थम् * यथैवेत्युक्तम् * सूत्रता-
त्पर्यमुपसंहरति * ततश्चाति * प्रतिपद्विधानान्यथानुपपत्तिरूप-
दर्धात्कल्पितया ज्योतिष्टोमस्य द्विवहुयजमानकत्वश्रुत्या विहिताभ्यां
छाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंगो भविष्य-
तीत्येव स्वयमन्यथार्थकृतस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * अथ वेति *
ज्योतिष्टोमेन द्वौ बहुषो वा यजेरन्निति धृगिकल्पने द्विवहुश्रुत्योर्द्वि-
त्वबहुत्वविधिं विनानर्थक्यापत्तेरनन्यगतित्वेन निरवकाशत्वाद्य-
जेनेत्येकवचनाख्यातश्रुतेराख्यातानां मध्ये कस्मिंश्चिदाख्याते प्रयो-
क्तव्ये प्राधम्यात्प्रयोगोपपत्तेर्गत्यन्तरसम्भवेन सावकाशत्वादेकत्व-
मत्यन्तं बाध्यतेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्प्रतिपद्विधिपक्षेणेति सूत्राव-
यवं व्याचष्टे * सा चति * यदि च हेतुरवतिष्ठेतेति न्यायात् शू-
र्पत्वैकार्थसम्भावयिनो ऽक्षकरणावान्तरसामान्यस्य होमसाधनत्व-
हेतुत्वान्यथानुपपत्त्यान्वयविधिः कल्प्यमानो यथा शूर्पविषयएव क-
ल्प्यते तथा द्वित्वादिनिमित्तप्रतिपद्विशेषविध्यन्यथानुपपत्त्या द्वित्वा-
दिविधिः कल्प्यमानः प्रतिपद्विशेषपक्ष एव कल्प्यत इत्याशयः । न
त्वेतद्युक्तं प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्वित्वादिविधिकल्पने ऽन्योन्यानिमित्तत्वा-
पत्त्या ऽन्योन्याध्यापत्तेः निमित्तानपेक्षद्वित्वादिविधिकल्पने रूपा-
स्मै गायता नर इति प्रतिपदं कुर्यादिति नित्यायाः प्रतिपदो नैमित्त-
क्या प्रतिपदावाधेनार्थोद्वित्वबहुत्वयोस्तन्निमित्ताभ्यां प्रतिपद्व्यामं-
विषयत्वनियमे ऽपि तद्विधायिन्योः श्रुत्योः प्रतिपद्विशेषानपेक्षत्वा-
त्सर्वत्र प्राप्तेरेकत्वचोदनाया विरोधपरिहारायोगेन बाधे सत्युपास्मै
गायता नर इत्यस्या अपि प्रतिपदो ऽनन्यगतित्वाद्विवहुयजमानकयो-
रेव प्रयोगयोर्विकल्पेन निवेशापत्तेः । तस्मात्प्रौढिमात्रेणेयं व्या-
ख्याकृता ।

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिशब्दं स्वयं तावत्प्रक्रियतइतिकर्मव्युत्पत्त्या प्र-

कृतवाचित्वेनासंयोगात् मुख्यस्येति मुख्यशब्दवत् ज्योतिष्टो-
मोत्तार्यतया व्याचष्टे * प्रकृतीति * यथाभाष्यं व्याचष्टे
* औपदेशिकत्वाद्धेति * आतिदेशिकं सदेकत्वं प्रयोगाख्यस्यार्थ-
स्यैकेन कर्तृमशक्यत्वात्तद्वशेन कपालवद् बाध्यं द्विविधं ऽपि तु
ज्योतिष्टोमप्रयोगे तस्यैकवचनश्रुत्या प्रत्यक्षविहितत्वान्नार्थवशेन बा-
धो युक्त इत्यर्थः । विवक्षितं हीति भाष्यमविवक्षाशङ्कानिरासार्थत्वेन
व्याचष्टे * न चेति * षष्ठाद्यन्यायेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वे-
नैकत्वस्य पुंस्त्वदुद्देश्यविशेषणत्वमविवक्षाकारणमस्तीत्याशङ्क्य प्रा-
धान्यस्य भावनानिष्पादकत्वाख्यगुणत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेन गु-
णत्वमेव शास्त्रव्यापारादाख्यातोकस्यैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतो-
पादीयमानकर्तृविशेषणत्वाद्विवक्षोपपादयिष्यतइत्याह * यथा
चेति * यत्रापि हीति भाष्यमेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषय-
त्वाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * यदपीति * भावनासंख्ययोरैक-
प्रत्ययवाच्यत्वाद्भावनाप्रतीतिकालमेव संख्याप्रतीतेस्तदा च भावना-
क्षेप्यस्य कर्तृप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगाद्भात्वर्थेन तु निष्पाद्यत्वा-
द्यथा कथं चिन्निष्पादकाक्षेपे ऽप्यक्रियात्वेन स्वतन्त्रनिष्पादकक-
र्तृरूपाक्षेपायोगाद्यावदेवेह भात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भाव-
ना कर्त्ता कश्चिद्भविष्यतीत्यवधार्यत इति कर्त्रधिकरणवार्तिके च
भात्वर्थेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्त्राक्षेपस्य वक्ष्यमाणास्य प्रौढिमाश्रत्वा-
त् बहुवचनशब्दानां संख्यामात्रस्य वाच्यत्वान्वाख्यानमित्येवं पर-
त्वात्प्रथमप्रतीतत्वेन संख्याया एव विशेषणत्वावगतेर्यजेतेत्येकव-
चनादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वाभावे कर्तृत्वाभावेना-
धिकाराभावाभैकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयता युक्तेत्याश-
यः । यदि क्यान्याङ्गत्यागे ऽप्येकस्या शक्तिः स्यात्ततो गुणलोपे च
मुख्यस्य क्रिया स्यादिति न्यायात्प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्व-
त्यागः शङ्कोत न त्वेतदस्तीत्याह * शक्नोति हीति * कर्तृविशेषण-
त्वाभ्युपगमे ऽप्येकत्वस्य त्यागो न युक्त इति प्रौढिं दर्शयितुमाह
* उत्पत्तीति * सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिच्चादनास्थत्वेनैकत्वस्य कर्मरू-
पत्वावधारणात्तत्यागे कर्मणा एवाननुष्ठितत्वापत्तेरुत्पत्तिकाले च
बहुदक्षिणत्वाद्येकाशक्तिहेतुवनवगमनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां शु-
तत्वाद्भवन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति च प्रयोगचोदनास्थत्वेनानु-
ष्ठानप्रत्ययप्रत्यासन्नतया बलवत्त्वादित्याशयः । तस्मादिति भाष्यं
सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वयं व्याख्याते
पक्षेणेतिशङ्कासूत्रार्थं विकृतौ क चिद्विद्वत्त्वबहुत्वाभ्यामपि संयोगा-

सद्भावेनार्थाक्षेपायोगोक्त्यर्थत्वेन प्रकृतेरेवैकत्वसंयोगनियमादित्येवं
व्याख्यातुमाह * यत्विति * प्रतिपद्विशेषनिमित्तो यजमानसंख्या-
विशेषो यजमानसंख्याविशेषनिमित्तश्च प्रतिपद्विशेष इत्यन्योन्याश्र-
यापत्तेः प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्विवहुयजमानकत्वश्रुतिकल्पनाया-
गात्प्रतिपद्विशेषानपेक्षश्रुतिकल्पने चैकत्वचोदनाविरोधापरिहाराद्य-
जमानसंख्याविशेषविशिष्टप्रतिपद्विशेषविकल्पनपूर्वं तदन्यथानुप-
पत्त्या विशेषणभूतसंख्याविशेषविधि कल्पयित्वा संख्यान्तरपक्षे
प्रतिपद्विशेषविध्यभावात् संख्याविशेषस्यार्थान्निमित्तत्वं वाच्यं कु-
लायादौ तु संख्याविशेषप्राप्तेर्गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च न विशि-
ष्टविधिः सम्भवतीत्याशयः । अथेत्यादिभाष्येण वासनाविति द्वि-
वचनवत् ज्योतिष्टोमे ऽपि पत्न्याशयं द्विवचनं बहुवचनं वा भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याख्यास्यत्स्वयं
तावद्धर्मप्रजासम्पन्ने दारेषु नान्यं कुर्वीतिति दारान्तरनिषेधेनैक-
पत्नीकत्वनियमात्पत्न्याशयस्य द्वित्वस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वं न स-
म्भवतीति परिहारमाह * पत्नीति * व्याचष्टे * बहुभ्य इति * ८८८१२
बहुशब्दस्यैकशेषत्वाभावान्मध्यप्रतीकेन बहुत्वयुक्तं वाक्यं गृहीत्वा
तुल्यन्यायत्वाच्च चकारेण द्वित्वयुक्तं वाक्यमन्वाचिर्यास्मिन्वा-
क्यद्वये यो यजमानशब्दः स पुमान् स्त्रियेति लक्षणाद्विरुद्धशेषः
कल्प्येत सच्च पुं बहुत्वस्य पुं द्वित्वस्य वा सत्राहीनेषु विहितस्य स्त्रि-
वचनार्थां स्वरसात्प्रतीतेर्निष्प्रमाणक इत्येवं योज्यं निमित्तोपा-
दानानर्थक्यदोषोक्तिप्रसङ्गेनह त्विति भाष्यावयवं व्याख्याया सम्भ-
वादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * क्षौमे इति * ब्राह्मणो ऽग्नीनाद-
धीतेत्युत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधिपुन्डित्वविध्ययोगात् क्षौमाख्यगुणवि-
धानार्थत्वेन च वाक्यार्थवत्त्वोपपत्तेः पुन्डित्वाप्राप्तिमगतिर्हंतुं सूच-
यितुं गुणस्य तु विधानत्वात्पक्षार्थां द्वितीयशब्दः प्रयुक्तः क्षौमवाक्ये
पुन्डित्वाविधाने ऽप्यन्यत्र क चिद्विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थम्
* न हीत्युक्तम् * अपि चेतिभाष्यं व्याचष्टे * एकंति *
विकल्पेनार्थवत्त्वमाशङ्क्य नित्यनैमित्तिकत्वेन विषमशिष्टत्वाद्विक-
ल्पायोगो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्ये त-
स्मादुक्तव्ये एवेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्येण गतार्थमाशङ्क्या-
पिशब्देन युक्त्यन्तरपक्षसंहारार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * तस्माद-
पीति * न चाहीनवदप्रकृतयज्ञसम्बन्धो ऽस्तीत्यादिवार्तिकेन
कत्वन्तरान्वयावेदकप्रमाणाभावाद्यजमानद्वित्वबहुत्वस्वरूपान्वये चा-
नर्थक्यापत्तेरुक्तार्थायोगमुक्तमनुभाषणापूर्वं द्विधा परिहरति * यत्विति *

ज्योतिष्टोमस्य प्रतिपन्निमित्तभूतयजमानद्वित्वबहुत्वसंयोगाभावात्प्र-
तिपदोक्तकर्पो ऽपि क्रत्वन्तराङ्गत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य द्विवचना-
न्तयजमानशब्दोपस्थापितस्य द्वियजमानकस्य यज्ञस्याहीनवच्छेद्या-
बहुवचनान्तोपस्थापितस्य च बहुयजमानकस्य तादर्थ्यचतुर्थ्याप्राधा-
न्यामिधानाच्छ्रुतिं प्रमाणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसहरति * त-
स्मादिति *

॥ जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

जाघनीपत्नीसंयोजान्वयविधिर्देशपूर्णाभासयोः पशौ वेति
चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वं सविरोधाविरोधचिन्तात्वाभावेनासङ्ग-
तिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनोद्देशभूतयोर्द्वित्वबहुत्वयोः प्रकृतकर्मासंयो-
गात्तत्संयुक्तानां पत्नीसंयोजानामप्युत्कर्षं प्रसक्तमपवादितुं चिन्तै-
वेति विरोधाविरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तात्वात्सङ्गतिमाह
* उत्कर्षेति * जाघन्यास्तृतीययाङ्गत्वांक्तः संस्कार्यत्वायोगेनो-
त्कर्षकत्वायोगादुत्कर्षशङ्कानुपपत्तेरधिकरणानारम्भमाशङ्क्य पश्वव-
यवत्वेन पशु विनोपादानाशक्तेरवयवत्वेनैव चात्तराङ्गादिद्वयव-
यवप्रयोजकत्वादङ्गत्वानुपपत्तेः प्रयाजशेषवत् तृतीयाभङ्गेन संस्का-
र्यत्वं न्यायाभासात्पुरुषबुद्धिप्रभवाच्छङ्क्यनइति परिहारसूचनार्था
बुध्युक्तिः क्रियतइति वक्तुं प्रयुक्तस्य प्रत्ययस्यानुग्रहार्थं कस्मि-
न्श्चिद्भातौ प्रयोज्यं नित्याया प्रतिपदः प्रकृतौ विहिताया कुलाया-
दिष्वप्यतिदेशात्प्राप्तिं प्रसङ्गाद्वारयितुं प्रतिपदन्तरविधिर्युक्तः जा-
घन्यास्तु प्रकृतावप्रस्तुतत्वात् युक्तः संस्कारविधिरित्याशङ्क्य पत्नी-
संयोजानां प्रकृतावारादुपकारित्वेन विहितानां प्रसङ्गात्पशावतिदे-
शप्राप्तानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविधेर्युक्तत्पसूचनार्थं प्रसङ्गवाची प्र-
स्तौतिः प्रयुक्तः । प्रश्नपूर्वं सन्देहहेतूत्तरार्थं कथामित्यादिभाष्यं व्याच-
ष्टे * जाघन्येति * क्रीदग्वचनव्याक्तद्वयमित्यपेक्षितं पत्नीसंयोजा-
नां गुणात्वं जाघन्याः प्राधान्यमित्येका जाघन्या गुणत्वं पत्नीसंयोजानां
प्राधान्यमिति द्वितीयेतिविवरणार्थं यदीत्याद्युक्तं सर्वपशुप्रकृतित्वा-
दगनीषोमीयगतत्त्युक्तं संस्कार्यत्वोपपादनायात्तराङ्गत्वात्पत्तिंसंयोजा-
नानां तत्काले पशुकार्यस्य प्रधानस्य कृतत्वात्तदवयवभूताया जाघ-
न्याः कृतार्थतोक्ता नेह पत्नीसंयोजानामुत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता किन्त्वस्य
वाक्यस्येत्येतद्विधानमिति भाष्यस्थविधानशब्देनोक्तमिति सूचनार्था

विधानोक्तिः । किं तावदित्यादिभाष्योक्तं पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * कि-
मिति * अचोदनादित्यस्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्य हतोर्जाधन्याः
पशुरहितयोर्दशपूर्णमासयोश्चोदयितुमशक्यत्वादित्येवमर्थाङ्गीकारे-
णात्कर्तुं हेतुनयानुपपत्तस्य व्याख्यार्थेन जाघन्यामिति भाष्येण प्रति-
ज्ञाते सन्निपत्योपकारित्वे कथमिति प्रश्नाक्षिप्तयोर्हेतुत्त्वर्थमाराधुप-
कारित्वमपेक्ष्य सन्निपत्योपकारित्वस्य पशुपुरोडाशाधिकरणन्याय-
नाश्रयहितत्वादित्युक्तम् । शब्दादितिभाष्ये शब्दोक्तेरेकपदोपादान-
लक्षणधृतिवाचित्वसूचनायान्यत्र चेत्युक्तम् । सौत्र हेतुमेकदेशश्चेति
भाष्यव्याख्यातं स्पष्टयितुमेकदेशेत्युक्ते विद्यमानैकदेशिसंयोगस्यैक-
देशद्रव्याप्रयोजकत्वहेतुनया वक्ष्यमाणस्यैकदेश्यभावेनाभावादेक-
देशो प्रयोक्ष्यतइत्याशङ्क्य परप्रयुक्तधृतेकदेश्येकदेशग्रहणे सम्भव-
त्यन्यप्रयोजकता न युक्तेति सूचनार्थम् * तथा सति चेत्युक्तम् * ८८९.
अपकृष्येत्यहीनाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवस्य द्वित्वबहुत्वयुक्तं
चेति चकारानुक्रष्टस्येहापि जाघनी चति चकारेणानुक्रष्ट्य पूर्वपक्ष-
प्रतिज्ञार्थत्वेन व्याख्यार्थे भाष्यस्यमुत्कर्षपदं व्याख्यातुमुत्कर्षोक्तिः ।
नन्वित्याशङ्कायाः परिहारे सत्यमित्यादावुच्यते शब्दस्योत्तरग्रन्थ-
शेषत्वभ्रमं निवर्त्तयितुमाह * सति * एव सतीति भाष्यं पत्नीसं-
याजानां सन्निपत्योपकारित्वोक्तिप्रयोजनोत्त्वर्थत्वेन व्याचष्टे *
परं चेति * कर्मानुष्ठानं कथ्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्यानुष्ठानकथनार्थं परं
माष्यमित्यर्थः । कस्मान्नोत्तरग्रन्थशेषतोच्यते शब्दस्येष्यत इत्याश-
ङ्काह * यदि पुनरिति * विहितत्वाश्रयुपगमेन परिहारे दत्ते
पत्नीसंयाजान्यजतीति वाक्यान्तरेण विहितत्वे सति दर्शपूर्णमास-
योर्जाघन्यभावे ऽपि पत्नीसंयाजानुष्ठानापत्तेः पूर्वपक्षीष्टोत्कर्षोत्सिद्धि-
प्रसङ्गादनिष्टापत्तिपरिचोदनाच्छायापतनयुक्तमेवेत्याशङ्क्योत्तरेत्युक्त-
म् । पशौ जाघनीप्रतिपादनार्थत्वं ऽपि दर्शपूर्णमासयोराराधुपका-
रित्वेनानुष्ठानविशेषाज्जाघनी त्वित्यादेर्नोत्तरत्वं सम्भवतित्याशयः ।
अतः परिहारवाचिबचनत्वेनैवैवं सतीत्यादिग्रन्थजातं जाघनीवाक्ये-
न पत्नीसयाजमंस्कृता जाघनी कार्येति वचने सति वाक्यान्तरादर्श-
पूर्णमासयोः पत्नीसयाजानुष्ठाने ऽपि जाघनीवाक्यात्पत्नीसयाजेषु
जाघनी प्रतिपाद्यते तस्मात्पशौ हृदयादिनिष्पत्तिप्रयोजनत्वेन विश-
स्यमानं पशुमनुनिष्पन्नाया जाघन्याः प्रतिपत्तिरित्येवं योज्यमि-
त्युपसंहरति * तस्मादिति * जाघनीवाक्यस्य जाघनीसंस्कारा-
र्थतया पत्नीसंयाजविधायित्वे सति क्रत्वन्वयनिरपेक्षाणां जाघनी-
स्वरूपान्वये नैष्कल्यापत्तेः प्रतिपच्छब्दाक्रतुगामित्वप्रतीतिवद्नेनैव

वाक्येन जाघनीशब्दात्पश्वाख्यक्रतुगामित्वप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वा-
त्प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासगामित्वबाध्यापत्त्या तत्राकरणप्राप्तेदर्शपूर्ण-
मासयोः पत्नीसंयाजा इति भाष्यं न युज्येतेत्याशङ्कते * नन्विति *
जाघनीवाक्यं विना पश्वाख्यक्रतुगामित्वासिद्धौ वाक्येन प्रकरणा-
बाधादर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाकरणं प्राप्नुयादतिदेशात् तद्वा-
मित्वप्रतीतिसम्भवं वाक्यस्य तत्राव्यापारादतिदेशेन चोपदेशात्म-
कप्रकरणबाध्यायोगात्प्रत्युतातिदेशेनात्मलाभार्थं प्रकरणगम्यदर्शपू-
र्णमासाङ्गत्वापेक्षणात्तत्राकरणाप्राप्तेन भाष्यविरोध इत्याशयेन प-
रिहरति * प्राप्नुयादिति * उत्कर्षोक्तिस्तर्हि विरुद्ध्यतेत्याशङ्कते
* तेन तर्हीति * वाक्योत्कर्षो ऽत्र विचक्षितो न विधेयोत्कर्ष इति
परिहरति * सत्यमिति * पाठोत्कर्षशङ्कानिरासार्थं विकृताचित्यु-
क्तम् । जाघन्याः पश्वेकदेशत्वात्पशुं विनापादानाशक्तेरङ्गत्वेन चो-
दयितुमशक्यत्वात्पशौ कृतार्थत्वात्प्रतिपाद्यत्वावगतेरुद्देश्यत्वाज्जाघ-
नीवाक्यमपकृष्येतेत्येवं सूत्रं योज्यमित्याशयः ।

चोदना वा ऽपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

जाघनी चेति भाष्यं पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थानुषक्ता चोदना-
दिति शब्दांक्ताविधेयत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यायतया भासमानं
पूर्वपक्षसूत्रस्थचकारानुकृष्टापकृष्येतेति शब्दोक्तोत्कर्षप्रतिज्ञानिरासा-
भावे पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रयोरन्योन्यासङ्गत्यापत्तेः प्रथमान्तजाघनी-
शब्दपरेण तु चकारेण पचम्यन्तभावव्युत्पन्नाचोदनादिति
शब्दानुकर्षणमङ्गीकृत्य ऽविधेयत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानुज्ञपत्तेर्युक्तमाशङ्क्य
सौत्रेण वाशब्देनोत्कर्षप्रतिज्ञायां निरस्तायां तद्धे-
तुत्वेनाभिमतोद्देश्यत्वनिरासार्थत्वेन सौत्रचोदनाशब्दव्याख्या-
यतया व्याख्यातुमाह * नवेति * जाघनी संस्कार्या
सत्युद्दिश्यमानत्वाद्भुत्कर्षिका स्यात्सा तु तृतीया पत्नी मयाजा-
ख्येषु यागेष्वङ्गत्वावगतेः संस्कार्यत्वाभावान्नोद्दिश्यते किं तूपादीयते
ततश्चेह दर्शपूर्णमासयोरेवैतद्वाक्यं विधानाख्यं कार्यं कुर्वन्नोत्कृ-
ष्यतइति श्लोकार्थः । भाष्ये विधेयत्वांक्तेरुपादेयत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचना-
योपादीयतइत्युक्तम् । पत्नीसंयाजाङ्गत्वेनाज्यस्य विहितत्वाज्जाघनी-
विध्यानर्थक्यमाशङ्क्य विकल्पेनार्थवत्वसूचना * याज्यावदित्युक्त-
म् * विधेयत्वसिद्ध्यर्थत्वेनापूर्वत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्या-
दिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीसंयाजा इति भाष्यं स्वरूपेण
विहितानामपि जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः सत्यं वि-

हिता इत्यादिपूर्वपक्षभाष्ये ऽभिहितत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्सन्धिधे-
 शुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेनापि न्यायेन जाघन्या विधेयत्वोक्त्यर्थत्वेन
 व्याख्यातुमाह * सर्वत्रैवेति * जाघनीवाक्यस्यैवंविधशब्दोक्तप्रत्य-
 भिज्ञायमानधात्वर्थवत्वोक्त्यर्थतां भाष्यस्य चक्षुः ततश्चानन्तरवि-
 हितत्वान्मनसि विपरिवृत्तेरशक्यः पत्नीसंयाजानाम् * विधिरि-
 त्युक्तम् । ततश्चेति अकारार्थः । अनन्तरविहितस्यापि खिष्टकृ-
 द्यागस्योत्तरार्द्धसंस्कारार्थत्वेन विधिवदेवामपि जाघनीसंस्कारा-
 र्थत्वेन विधिर्भविष्यतीति सत्यमित्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तपरिहार-
 निरासार्थं यद्यपि जाघनीसम्बन्धः पत्नीसंयाजानामविहितस्तथापि
 जाघन्याः प्राप्त्यभावेनोद्देश्यत्वायोगात्सम्बन्धिद्वयोद्देशं च विना सम्ब-
 न्धिनो ऽपि विधेयत्वापत्त्या गौरवापत्तेः प्राकाशावध्यर्थवेददातीत्या-
 दिवत्सम्बन्धविधौ तात्पर्यायोगादक्रियात्वेन जाघन्याः स्वान्तन्त्र्येण
 विध्ययोगे ऽपि पत्नीसंयाजोद्देशेन तत्सम्बन्धं नान्तरीयकमङ्गीकृत्य
 तस्या एव विधेयता युक्तेति जाघनीसम्बन्ध इत्यादिना लक्षणत्वेन चात्र
 पत्नीसंयाजा इत्यन्तेन भाष्येणोक्तं कथंतेषामुद्देश्यतावगम्यतइति क-
 थमिति भाष्येण पृष्ठा पत्नीसंयाजानां जाघन्यन्वये विधेयत्वोपादेय-
 त्वात्पत्त्यन्वये चानुवाद्यत्वप्राधान्योद्देश्यत्वाद्भैरूप्यादत्तेः विधेयत्वा-
 योगादित्यभिधानार्थं पत्नीसम्बन्धादित्यादिभाष्यं दार्शपूर्णमासि-
 कानां पत्नीसंयाजानां पशवतिदेशात्प्राप्तानां जाघन्यन्वयविधेः प-
 र्वपक्षीष्टत्वात्तेषां च पत्त्यन्वयस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्भैरूप्यानापत्तेर-
 युक्तमाशङ्क्य स्वरूपतो प्राप्तानामन्यान्वयविध्ययोगेन जाघन्यन्वयवि-
 धेः स्वरूपप्राप्त्यनुवादापेक्षत्वात्पशौ च प्राप्तानां दर्शपूर्णमासप्रकरण-
 स्थेन वाक्येनाप्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुवादायोगादपूर्वस्य यागस्य जा-
 घनीसंस्कारार्थत्वेन विधिः पूर्वपक्षिणां वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्य-
 र्थतया व्याख्यास्यन्पूर्वपक्षीष्टं पक्षे दूषयितुमाह * न चेति * पा-
 शुक्पत्नीसंयाजानुवादसम्भवाभ्युपगमे ऽप्युद्देश्यत्वायोगाज्जाघन्या
 नोत्कर्षकत्वं सम्भवतीत्याह * न च जाघन्या इति * इहोपादीय-
 तइति वार्त्तिकेन पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वये जाघन्याः संस्का-
 र्थत्वे निरस्ते ऽपि पाशुकपत्नीसंयाजान्वये संस्कार्यत्वावुद्देश्यत्वं भ-
 विष्यतीत्याशङ्कापूर्वं निरस्यति * संस्कार्यत्वादिति * पशौ जाघ-
 न्याः कृतार्थत्वमतिक्रमकारणमाशङ्क्य कृतार्थत्वावेदकशेषादिशब्दा-
 भावाशयेन निरस्यति * यदि चेति * पूर्वपक्षनिरासमुपसंहरति
 * तस्मादिति * पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वयपक्षे तु पत्नीसं-
 याजानां प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वविरोधापत्तेर्जाघनीसंस्का-

८९०। रार्थत्वायोगान्नोत्कर्षशङ्काप्यस्तीत्याह * न चेति * पत्नीसंयाजोक्त्या
 ऽस्मिन्पक्षे पदार्थोत्कर्षः सूचितः । वाक्याज्जाघन्यङ्गत्वावगतेः प्रकर-
 णबाधं शङ्कते * वाक्येति * अनुत्पन्नानां पत्नीसंयाजानां जाघन्यां
 विनियोक्तुमशक्यत्वात्पत्नीसंयाजान्यजतीत्युत्पत्तिर्वाक्यापेक्षित्वे-
 नार्थविप्रकर्षाद्व्याक्यमपीदं न बलीय इति परिहरति * नेति * एत-
 देव विवृणोति * यदि हीति * एवमपि तुल्यबलत्वापत्तौ वैल्यौ-
 क्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य जाघनीफलालोचनाद्विप्रकर्षाधिक्यमाह * न
 चेति * अतः पशौ दर्शपूर्णमासयार्वा प्राप्तानां पत्नीसंयाजानां जा-
 घनीसंस्कारार्थत्वविध्ययोगाद्पूर्वस्य यागस्य तादर्थ्यविधिः पूर्वपक्षि-
 णा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्यै पत्नीसम्बन्धादिति भाष्यमित्येव व्या-
 चष्टे * न चेहेति * भाष्ये च पत्नीसम्बन्धादित्यनेन वैरूप्ये सू-
 चिते सर्वयागेषु सपत्नीकस्यैवाधिकारात्पत्नीकर्तृकत्वप्राप्तं पत्नीशब्द-
 स्य तदनुवादत्वेनाविधायकत्वाद्भैरूप्यानापत्तिमाशङ्क्यानर्थक्यापत्ते-
 र्बहुपत्नीकर्तृकत्वस्य च नित्यमप्राप्तेर्देवपत्नीदेवत्यत्वानमित्तपत्नीसं-
 याजनामधेयावगवत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च पत्नीशब्दस्य देवताभूतदेवपत्नी-
 वाचित्वावगमनं देवतारूपगुणविधायित्वावगमाद्भैरूप्यस्या ऽपरिहा-
 र्यत्वसूचनार्थं नात्र यजमानपत्नीभिर्भागो ऽन्वीयते येन सर्वयागानां
 पत्न्यन्वयप्राप्तेः पत्नीशब्दो ऽनुवादः स्यात्किं तु यस्य यागस्य देव-
 पत्न्यो देवतात्वरूपेण साधनत्वनोच्यन्ते तासां चापूर्वे यागे प्राप्तच-
 भावेन विधेयत्वापत्तेरपरिहार्यं वैरूप्यमित्युक्तम् । एतद्भाष्यविव-
 रणार्थत्वेनाथेत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * जा-
 घन्याख्यद्रव्यपत्न्याख्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरकालं यागकैम-
 र्थ्याकाङ्क्षायां जाघनीप्रतिपादनार्थत्वावगमे ऽपि जाघन्युद्देशेनाविधा-
 नाद्भैरूप्यपरिहारशङ्काया निराससूचनार्थत्वेन जाघन्या त्विति भा-
 ष्यस्य तुशब्दं व्याख्यातुमाह * अल्पार्थेति * पत्नीविशिष्टयागोद्देशेन
 जाघनी विधियज्ञे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदशङ्कानिरासार्थत्वे-
 नास्ति त्विति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कापातनिकायै सिद्धान्त्यभिमतव-
 चनव्यक्त्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पश्चात्पठितमपि तावद्व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * शङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यमिदानीं
 व्याचष्टे * नन्विति * पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणात्पत्नीविशिष्ट-
 त्वप्राप्तेः पत्नीशब्दानादरादित्यर्थः । अवान्तरप्रकरणाद्विशेषलाभं
 हृष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * यत्तित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वाद्-
 व्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
 स्मादिति *

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षसूत्रोक्तोत्कर्षहेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति
 भाष्यं व्याचष्टे *अथ यदिति * एकदेशत्वस्याप्रयोजकत्वे हेतुताया
 न्यायसिद्धत्वसूचनार्थं चतुर्थाधिकरणसूत्रं पदकर्माप्रयोजकमित्ये-
 तत्सूत्रस्यावपरिणताप्रयोजकपदानुषङ्गसहितं पठितम् * न प्रकृते-
 रशास्त्रनिष्पत्तेरिति * सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * तत्रेति *
 नञं व्याख्यातुमाह * स नामेति * यद्यप्येकदेशो द्रव्यं यस्य ८९१२
 यागस्येति चतुर्थाधिकरणसूत्रस्यैकदेशद्रव्यशब्दाद्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैक-
 देशो द्रव्यो गम्यः प्रतिपाद्यो यस्य शब्दस्येत्येकदेशद्रव्यशब्दार्थं
 कृत्वा एकदेशवाची शब्दो ऽर्थस्यानुपादायको यस्य सम्बन्धि-
 शब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं च विना सम्बन्धुपादानाशक्तेरन्यतः
 सिद्धप्रतिसम्बन्धिसम्भव च तदाक्षेपाशक्तेरन्यतः सिद्धत्वेन प्रकृ-
 तस्य प्रतिसम्बन्धिनो ग्रहणं विनार्थो न ज्ञायते जाघनीशब्दस्य तु
 जातिवाचित्वेन सम्बन्धिशब्दत्वाभावात्तदर्थभूताया जाघन्या प-
 शुयानाङ्गत्वेन सिद्धस्य पशोर्ग्रहणं विनाप्युपादातुं शक्यत्वान्ना-
 नुपादेयत्वेनोत्कर्षकतेश्चुक्तम् । न प्रकृताविति भाष्ये प्रकृतौ दर्श-
 पूर्णमासयोरित्यवयवव दैक्षवैषम्योत्तर्थासौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थत्वा-
 दुत्कृष्यनेन विशसनादिप्रकारेण पशुनो निष्पन्नया जाघन्या पन्नी-
 संयाजाः कार्या इत्यनेन रूपेण जाघनीशास्त्रेण नोच्यते किं त्ववि-
 शिष्टा विधीयत इत्येवं भाष्यशेषं व्याख्यातुमाह * रूपं वेति *
 यथा कथाश्चिच्छब्देन विशमनाद्युत्पत्तिप्रकारनियमाभावं येन केन
 चिदित्यनेन च क्रयाद्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्तमनोवासोन्याये-
 नोपपादयितुं रूपं वेति सममाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं पठितम् । यदि
 चेयं पृथग्भूता न प्रचरेत्ततः पशुं विना न शक्येतोपादातुं न त्वेदस्ती-
 त्येवमर्थत्वेन सति भाष्यं व्याख्यातुमाह * नचेति * पृथक्त्वाच्च-
 वयवशब्दः छागप्रकृतिकत्वनियमस्यापि चाभावाद्दिशमनादिनि-
 यमो दूरापास्त इत्याह * नचावश्यमिति * दैक्षे ऽपि तर्ह्यनियमः
 स्यादित्याशङ्क्य वैषम्योत्तर्थासौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ दर्श-
 पूर्णमासयोरिति भाष्यावयवमुत्कृष्टमिदानीं व्याख्यातुमाह * अ-
 ग्रीपोमीये ऽपीति * पश्ववयवप्राप्तौ दर्शपूर्णमासयार्दैक्षप्रकृतित्वा-

भावात्प्रकृत्युक्तानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाचित्वेन दीर्घपूर्णमासोपलक्षणार्थतयोपपादयति * प्रकृतीति * भाष्ये च सप्तम्यर्थे षष्ठीव्याख्यार्थम् * प्रकृतावित्युक्तम् * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं संस्कार्यत्वाभावनात्कर्षकत्वा ऽयोगे ऽपि दार्शपौर्णमासिकेषु पत्नीसंयाजेष्वाज्यावरोधेन जाग्रन्त्यनवकाशावुत्कर्षापक्षेऽप्युक्तमाशङ्क्योपपादयन्व्याचष्टे * तस्मादिति *

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

दीर्घसोम इति सप्तमीश्रुत्या प्राधान्यानुक्तेरधिकरणत्वस्य च सन्तर्दनं प्रति यागस्यायोगात्केन सहात्र प्रकरणस्य विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षायामाह * इहेति * ज्योतिष्टोमोक्त्या प्रकरणविरोधाविरोधचिन्तात्वसूचनपूर्वं हनू वा एते यज्ञस्य यदभिषवणे इति चाभिषवणफलकयोः प्रक्रमोक्त्या सन्तर्दनीयत्वसूचनपूर्वं ज्योतिष्टोम इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोम इति * सम्पूर्वस्य तर्दनेरर्थं व्याचष्टे * मित्वेति * द्वयोः समीभूतयोः संश्लेषार्थं संश्लेषप्रदेशौ भेदनेन तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा संश्लेषयेत् इति यावत् । तत्रेति सन्देहभाष्यं कर्तुं नो वेत्यादिपक्षान्तस्मिन्मपि चक्ष्यमाणत्वान्न्यूनमाशङ्क्याग्निष्टोमपक्षवत्कर्तृपक्षे ऽप्यविरोधाविशेषाद्भाष्यमतेन च संस्थापक्षे ऽप्यविशेषाद्विरोधस्य च सत्राहीनपक्षवदग्निष्टोमान्यमात्रपक्षे ऽप्यविशेषाज्ज्योतिष्टोम एवेत्यनेनाग्निष्टोमकर्तृसंस्थापक्षाणामाहोस्त्रिदित्यनेन च सत्राहीनाग्निष्टोमान्यमात्रपक्षयोः संग्रह इति सूचयितुमाह * तत्रेति * कियन्तो ऽत्र पक्षाः २२।१ सम्भवन्तीत्यपेक्षायामाह * एते चेति * अग्निष्टोमसंस्थानोक्त्यर्थः शुद्धशब्दः । सन्तर्दनं प्रकृतानर्थलोपादित्येतावत्सूत्रव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * दीर्घसोमशब्दार्थस्य दीर्घकालत्वस्य सोमयागत्वस्य च प्रकृतावग्निष्टोमे ऽप्यलोपादित्येवं व्याख्यार्थं दीर्घेत्युत्काग्निष्टोमोदारणशङ्काभावेन दीर्घाख्यप्रयोजनलोपाद् धृत्यर्थत्वार्थवादायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थम् * सन्तर्दनेत्युक्तम् * क्रयणद्रव्याणां विकल्पहृष्टान्तत्वायोगसूचनार्थं स्वयं हृष्टान्तान्तरमुक्तम् । अग्निष्टोमनिवेशप्रतिज्ञार्थत्वेनावृत्त्या प्रकृतिशब्दव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याख्यातुमनुत्कर्ष इत्युक्ते कर्मव्युत्पत्तेन प्रकृतिशब्देनाग्निष्टोमोक्तेः प्रकरणाख्यानुत्कर्षहेतुसूचनार्थत्वं सूचयितुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * दीर्घसोमत्वस्याग्निष्टोमं

प्युपपत्तेर्वाक्यविरोधाभावे ऽप्यसन्तर्दनविरोधादुत्कर्षमाहेति भा-
ष्येणाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन क्रयणद्रव्यवद्विकल्पो भविष्यतीत्येवं
क्रयणवच्छब्दव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं द्वावशे क्रयणेषु वि-
कल्पः स्यादेकार्थत्वादिनसूत्रेण क्रयसाधनानां द्रव्याणां विकल्पं
पूर्वपक्षयित्वा समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेन समुच्च-
यो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेन समुच्चयस्य सिद्धान्तयिष्यमा-
णत्वाद्युक्तमाशङ्क्य तत्रत्यपूर्वपक्षाशयत्वेन व्याख्येयमित्याह * क्र-
यणावदिति * पूर्वपक्षस्य स्यायित्वाद्वा युक्ता ह्यष्टान्ततेत्याशङ्क्यानति-
विशेषकरत्वाक्रयप्रयोगे द्रव्याणां समुच्चयोपपत्तेरिति विकल्पाप-
वादकस्य सिद्धान्तहेतोः सन्तर्दनासन्तर्दनयोरभावेन पूर्वपक्षन्या-
यस्याप्यनपोदितत्वाद्युक्ता ह्यष्टान्ततेत्याह * न चेति * यद्वा नायं
विकल्पे ह्यष्टान्तः किं त्वनर्थलोप इति स्वयमन्यथा क्रयणवच्छब्दं
व्याचष्टे * असन्तर्दनेति * कथमयं ह्यष्टान्तो नार्थलोपे योज्य
इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अग्निष्टोमनिवशपक्षमुपसंहरति * त-
स्मादिति *

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य २५ ॥

सूत्रव्याख्यार्थमुत्कष्येत वेति भाष्यं व्याचष्टे । वाक्येति *
अग्निष्टोमस्यापीष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वादीर्घसोमशब्दसंयोगोपपत्तेः क-
थमुत्कर्ष इति प्रश्नोत्तरत्वेन ज्योतिष्टोममिति भाष्यं व्याख्यातुमाह *
कुत इति * सोमयागरस्य दैर्घ्यमुक्तं न कर्ममात्रस्य तत्तु सोमयागा-
न्तरापेक्षयैवेत्यर्थः । श्लोके व्याचष्टे * नहीति * सोमयागान्तरस्या-
प्यनुपादानाश्रयपक्षा युक्तत्वाशङ्कने * नन्विति * बुद्धिस्थत्वायोपा-
दानापेक्षणात्सोमयागान्तरस्य चानुपादाने ऽपि सजातीयत्वाद् बु-
द्धिस्थत्वोपपत्तेर्युक्ता ऽऽपेक्षेति परिहरति * यद्यपीति * सोमशब्देन
चानुपादानं सामान्यतो ऽस्तीति परिहारान्तरमाह * विशेषणंति *
एवं च सति ज्योतिष्टोमस्य दैर्घ्यायागादीर्घसोमशब्दनान्ये ऽनूद्यन्त
इत्युपसंहरति * तत्रेति * भाष्यं सप्रशब्दस्यान्यमात्रापलक्षणार्थ-
तान्योक्त्या सूचिता । दैर्घ्यस्य विशेषणत्वं विरोधिब्यावृत्त्या विशेषण-
त्वप्रसिद्धेर्विरोधिह्रस्वत्वव्यावृत्त्या विशेषणत्वप्रसङ्गात्तद्विरात्रादिषु
च सहस्रसंवत्सराध्याचीनेषु ह्रस्वत्वव्यावृत्तदैर्घ्याभावात्सहस्रसंव-
त्सरमात्रग्रहणापत्तेः सत्राणीति भाष्ये बहुवचनं न युज्येतेत्याश-
ङ्क्याह * तेषां चेति * विरात्रादिष्वस्य दैर्घ्यस्य त्रिरात्राद्यपेक्षह्रस्व-
त्वाव्यावर्त्तकत्वे ऽपि दैर्घ्यबुद्धेह्रस्वापेक्षत्वात्रिरात्रादेश्च विरात्राद्य-

८९.३।३

पेक्षया ह्रस्वत्वाभावेनानपेक्षणीयत्वाज्ज्योतिष्टोमवच्च निरतिशयत्वा-
भावेनान्यानपेक्षह्रस्वत्वायोगाज्ज्योतिष्टोम एवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन
प्रथमं ह्रस्वतया बुद्धिस्थत्वादन्येषामपेक्षायाः कारणमालम्बनं विषयो
ऽपेक्षणीयस्ततश्च ज्योतिष्टोमापेक्षह्रस्वत्वव्यावृत्तस्य दैर्घ्यस्य द्विरा-
त्रादिष्वपि भावाद् बहुवचनं युक्तमित्याशयः । अपेक्षणीयस्यापेक्षा-
कारयितृत्वाद्वा णिजन्तात्करोतेत्युटि कृते व्युत्पन्नेन कारणशब्देनो-
क्तिः । तच्छब्दापेक्षत्वे ऽप्यपेक्षाशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासावि-
घातः । सोमयागानां मध्ये ज्योतिष्टोमस्यैवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन प्रथमं
प्रतियोगितया बुद्धिस्थत्वातिक्रमायोगादिति वा योज्यम् * कर्तृतो
वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् * नोत्कृष्येति भाष्येण वाशब्दं व्या-
ख्यायानुत्कर्षे वाक्यविरोधपरिहारायोक्तस्य षष्ठीसमासत्वस्यानुप-
पत्तेर्यत्कर्तृकल्पनविक्षेपाद्दैर्घ्यस्य चानवस्थितत्वात्कर्मधारयापेक्षया
च दीर्घत्वात् क्लृप्तस्यानुत्कर्षप्रमाणं विना कल्पनाशक्तेराद्यसूत्रस्थप्रकृ-
तिशब्दसूचितप्रकरणाख्यप्रमाणाख्यप्रमाणोक्तार्थमेवमिति भाष्यं कु-
र्वेलप्रमाणानुरोधेन दीर्घसोमश्रुतेः क्लृप्तकल्पनायोगादयुक्तमाश-
ङ्काबाधपक्षसम्भवे बाधपक्षस्यायुक्तत्वादुपपादयितुमाह * यथा
कथं चिदिति * दीर्घसोमसंयोगाख्यस्य विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे
कादाचित्कत्वात्सन्तर्दनं प्रति निमित्तत्वोपपत्तेः सन्तर्दनस्य नैमि-
त्तिकत्वाभित्यासन्तर्दनबाधेन ज्योतिष्टोमे निवेशोपपत्तिसूचनार्थं त-
न्निमित्तत्वादिति सूत्रावयवं नैमित्तिकत्वाभावे ऽपि विकल्पेन नि-
वेशोपपत्तेरुक्तत्वेनातिशयमात्रार्थत्वाद्नादृत्य कर्तृतो विशेष इत्ये-
तावत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं दीर्घेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * सचेति*
स्यपत्याधिकरणो कर्मधारयाद्दीर्घत्वस्य वक्ष्यमाणात्वाच्छब्दासमासानु-
पपत्तेः कर्तृद्वारता न युक्तेत्याशङ्काह * नचेति * परविशेषण-
त्वस्य षष्ठ्यर्थलक्षणाया वा दीर्घत्वहेतोस्तत्र वक्ष्यमाणस्य प्रमाण-
बाधापक्षावनादरणीयत्वात्स्वरगतं पूर्वपरनिपातलक्षणं वा विशेषं
विना षष्ठीसमासो ऽशक्यो निराकर्तुमित्याशयः ।

ऋतुतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

न चेति भाष्येण कर्तृपक्षनिरासार्थतया वा शब्दं
व्याख्याय ऋतुत इति सूत्रावयवस्य पूर्वसूत्रस्थप्रथमान्तविपरिणत-
विशेषशब्दानुषङ्गेण ऋतुत एवायं विशेषो न कर्तृत इत्येवं व्याख्या-
र्थं ऋतुत इति भाष्यं व्याचष्टे * ऋतुत एवेति * कर्मधारयव-
लीयत्वोपपादनार्थत्वेनार्थत्वादेति सूत्रावयवं षष्ठीसमासे पूर्वपदेन

स्वप्रधानभूतार्थाभिधानायोगादित्येवं व्याख्यातुं क्रतुद्वारदीर्घसो-
मसंयोगाख्यविशेषोक्तः कर्मधारयप्रतिज्ञार्थत्वं सूचयितुमाह * स-
मानाधिकरयोति * स्वयं तावत्कर्मधारयबलीयस्त्वोपपादनार्थत्वेना-
र्थवादित्यवयवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * किमिति * स्वयमेव क्रतु-
दैर्घ्यस्य निमित्तत्वे बहुसोमाभिषवाहारणशङ्कां निवर्तयितुं दाढ्या-
काङ्क्षायां सन्तर्दनस्य दीर्घसाधनत्वाद् इष्टार्थस्य विधानस्य सम्भ-
वतः कर्तृदैर्घ्यनिमित्तपक्षे दारणानाशङ्कनेन दाढ्यानाकाङ्क्षानुप-
पत्तरित्येवं क्रतुदैर्घ्यनिमित्तत्वोपपादनार्थत्वेन दीर्घसोमत्वाख्यस्य
विशेषस्य क्रतुद्वारत्वोपपादनार्थत्वेन वा व्याचष्टे * एवं चेति *
विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे वाक्यशेषायोगादित्येवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्या-
यं कुत इत्यादिभाष्यं कर्मधारयबलीयस्त्वेनात्यन्ताहृष्टार्थं नियमाह-
ृष्टार्थं नियमाहृष्टार्थेन बाध्यतइति बाध्यग्रन्थोक्तेन च न्यायेन क्रतु-
द्वारत्वनिश्चयात्सन्देहाभावेन वाक्यशेषाभिर्णयोक्त्यनुपपत्तरेयुक्त-
माशङ्क्य न्यायोपोद्बलनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथेति * क्रतुद्वार- ८९४।२
रत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह * तस्मादिति * मृदुदेशस्थाप-
नेनापि दाढ्योपपत्तर्दीर्घकाले ऽपि सोमयागे सन्तर्दननियमस्याहृष्टा-
र्थत्वात्साम्यमाशङ्क्य * अत्यन्तमेवेत्युक्तम् * स्वसमंवतस्यैव
वानुरञ्जकत्वाद्द्विशेषणत्वप्रसिद्धं कर्तृश्च कृतावसमवायाद्यदेतद्दीर्घे-
ण कर्त्ता कृतोर्विशेषणं तत्सन्तर्दनशेषितया प्रमितिसिंते सोमयाग-
रूपे ऽन्तःपातित्वेन सम्बन्धद्वारतया व्यवहितत्वाद्वाह्यं यत्तु स्व-
समवेतेन दैर्घ्येण विशेषणं तत्प्रमितिसितक्रतुरूपांतःपातित्वेन
सन्निकृष्टत्वादान्तरङ्गं तस्मादेतदेव ज्याय इत्याह * बाह्यं चेति *
तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥

कर्मधारयसम्भवे षष्ठीसमासायोगात्कर्तृद्वारदीर्घसोमत्वस-
म्भवात्तोत्कर्षो युक्त इत्येवं शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमिदमिति
भाष्यं व्याचष्टे * परिचोदनापदेति * किमिति भाष्येण किं प्रका-
राणि पदानीति पृष्ठा शङ्कापदप्रकारोक्त्यर्थमथेत्यादीत्यन्तं भाष्यं
व्याचष्टे * मा नामेति * संस्थानां ज्योतिष्टोमेन सह प्रकरणतुल्य-
त्वस्य संस्थाधिकरणेन निराकारिष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशे प्रक-
रणानुग्रहायोगमाशङ्क्याह * प्रकरणंति * वक्ष्यमाणानालोचनेन
शङ्काया मन्दत्वादित्थं संस्थाधिकरणविरोधपरिहारानुपपत्तरिष्टो-
मसंस्थाया निष्फलत्वेन प्रकरणायोगात्प्रकरणस्य ज्योतिष्टोमीयत्वा-

वगतेज्योतिष्टोमस्य च संस्थाचतुष्टये ऽप्यनुवृत्तेज्योतिष्टोमसमाप्ति-
विशेषरूपाणां फलवतां संस्थान्तराणां प्रकरणाविशेषस्य निराकर्तु-
मशक्यत्वात्प्रकरणाविशेषे ऽपि च नित्यानित्यसंयोगविरोधान्नित्या-
भिष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमगृहीतत्वेन नित्यानां धर्माणामनित्याभिः सं-
स्थाभिः प्रकरणेनाग्रहणोपपत्तेः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणाऽसामानवि-
ध्या विरोध इत्यन्यथा परिहरति * अथ वेति * अग्निष्टोमसंस्थ-
ज्योतिष्टोमवाक्यग्नष्टोमशब्दः । तस्मात्संस्थाखेव सन्तर्दननिवेश
इति शङ्कामुपसंहरति * तस्मादिति * अभिपूयमाणसोमधारणे
सन्तर्दनप्रयोजने ऽर्थवादोक्ते कर्तृदैर्घ्यद्वय संस्थास्वप्यविशेषणार्थवा-
दायोगसाम्याद्यथादीर्घः कर्त्ता न सन्तर्दननिमित्तं तथा संस्था अपी-
त्येवं सूत्रव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्य व्याचष्टे * इतीति * शृङ्गाकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * सन्तर्दनाभावे ऽपि धृतिसिद्धेरितिकरणप-
रामृष्टं सन्तर्दनं धृत्यै वृथा धृत्यर्थं न भवतीत्येव धृत्या इति पदत्रय-
स्यावृत्त्या व्याख्या दृष्टार्थत्वोक्त्या सूचिता । उक्त्यादिषु वार्थस्य वि-
द्यमानत्वादिति सूत्रस्य सोमवृद्धिं विना प्रदेयवृद्धययोगाद्धारणे सं-
स्थासु विशेषो ऽस्तीत्याशङ्कान्नायविवरणार्थत्वेन नवेत्यादिभाष्यं
व्याख्यातुमाह * प्रदानेति * स्तोकसोमग्रहणात्सोमवृद्धिं विनापि
प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरासार्थं पूर्णं चेत्यादिभाष्यावयवं व्याख्या-
तुमन्यूनेत्युक्तम् । उपरि बिलाद् गृह्णातीति पूर्णग्रहणविधानान्न
न्यूनग्रहण युक्तमित्याशयः । ~~अन्येनैवास्तुतिर्व्यर्थेति चेदिति~~ सूत्र-
स्य तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिं सम्भवान्मुष्टिवृद्ध्या पर्ववृद्ध्या वा सोमवृद्धि-
र्दशमुष्टिपर्वनियमविरुद्धा न युक्तिति परिहाराशयविवरणार्थत्वे-
नेति चेदित्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नेति * पदोत्तराशयविव-
रणोपसंहारार्थं तस्मादुत्कर्ष इति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

८९५।२

स्यादनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

परिचोदनापदानामेव सिद्ध्यन्ति त्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्या-
र्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * स्यादिति * प्रकरणानुग्रहादिति
भाष्यावयवव्याख्यार्थम् तेनैवेत्युक्तम् । संस्थानु सन्तर्दननिवेश ऽप्य-
र्थवाद् उपपन्नः स्यादित्येवमावृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमर्थश्चेति भा-
ष्यं व्याचष्टे * प्रदानेति * तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरा-
ससूचनार्थत्वेन भाष्यस्थां प्रदेयोक्तिं व्याख्यातुमाह * तोयनेति *
मुष्टिपर्वसंस्थाविरोधात्सोमवृद्धययोगं पूर्वपक्षोक्तं कर्तेति भाष्यणानु-

(१) इदं सूत्र भाष्ये व्याख्यातम् ।

भाष्यं पर्वदैर्ध्यात्मानो मवृद्धिसंभवोक्त्यर्थत्वेनानित्यत्वादिति सूत्रावय-
वव्याख्यार्थं विप्रकृष्टेति भाष्यं व्याचष्टे * स चेति । * तृतीयस-
र्वशोरकस्याभिपूयमाणस्या एकपर्वणः स्थूलपर्वणश्च ग्रहणादपि प्र-
देयवृद्ध्युपपत्तेः दीर्घत्वकल्पनायोगशंकां तस्यापि दशमुष्टरेव सोमा-
दुपादानात्स्थायित्वं ऽपि प्रदेयवृद्ध्यसंभवाच्चित्त्वविरोधेन च बहुपर्वत्व-
स्यासमाप्तिराकर्तुं स्थौल्येत्युक्तं । सप्तमषिष्टयोस्तंत्रेण द्विवचनं
योज्यं । पर्वदैर्ध्यां विधिं विना कथं गम्यत इत्याशयः प्रदानवृ-
द्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवादन्यथानुपपत्त्येति परिहारं सूचयितुमाह
* तथा सतीति । * सत्राहीनेषु संतर्दननिवेशे पर्वदैर्ध्यां विनापि
प्रदानवृद्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवादन्यथानुपपत्तिरस्तीत्याशंक्य
संस्थासु दीर्घसोमशब्दोपपत्तेर्वाक्याविरुद्धेन प्रकरणेन संस्थास्वेव
निवेशावगमाभ्यामन्यथापपत्तिरस्तीति परिहारं सूचयितुमाह * प्रक-
रणेति । * प्रकरणस्योपपत्तिरविरोधः । संस्थासु च निवेशे
सोमशब्दवाच्याया लतायाः स्वत एव दैर्घ्योपपत्तेः कालद्वार-
दैर्घ्यकल्पनायाः सोमशब्दस्य यागपरत्वकल्पनायाश्चाभावादांज-
स्येन दीर्घसोमशब्दोपपत्तिरित्याह * शक्यं चेति । * विप्रकृष्ट-
पर्वत्वस्यानित्यत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वोपपादनायोक्ते ऽर्थे सूत्रा-
वयवं योजयति * अनित्यत्वादिति । * दशमुष्टिपर्वत्वनिय-
मेनाग्निष्टोमसंस्थायां नियतस्य सोमपरिमाणस्योक्त्यादिसंस्था-
स्वप्यतिदेशप्राप्तस्य प्राकृतनियमावाधे बाधयोगात्कथमनियतत्वा-
ख्यमनित्यत्वमित्याशंक्य दशमुष्टिपर्वत्वनियमावाधेपि दीर्घपर्वग्रह-
णाख्येनोपायांतरेणाग्निष्टोमसंस्थागतं परिमाणं बाधितुं शक्यमि-
त्याह * शक्यं हीति । * दीर्घसोमशब्दस्य दीर्घकालसोमयागवा-
चित्वेन संतर्दनविध्यपेक्षितांगिसमर्पणोपयोगसंभवे ऽनपेक्षितानिमित्त-
मात्रसमर्पणोपयोगापादकलनादैर्घ्याच्चित्वाऽप्युपगमायोगादीर्घकाल-
सोमयागमात्रवाचित्वावगतेः संस्थास्विव सत्राहीनेष्वपि संत-
र्दनविध्यवगमात्तपु च केषां चिदहामग्निष्टोमसंस्थत्वेन प्रदान-
वृद्धिरहिततया प्रदेयवृद्धौ लतादैर्घ्यकल्पनायोगाच्चेदं भाष्यकारी-
यमनित्यत्वोक्तिव्याख्यानं युक्तमित्येवं विप्रकृष्टेति भाष्यं दूषयति
* नन्विना । * सत्राहीनेष्वप्युक्त्यादिसंस्थेष्वहस्तु प्रदानवृद्ध-
र्थप्रदेयवृद्धिसिद्धौ लतादैर्घ्यकल्पनसंभवेन पूर्वपरिमाणातिक्रमस-
म्भवात्समास्येत भवनपुरपत्तिः संभवोक्त्युक्ता । यत्र प्रदेयवृद्धिः

रपेक्ष्यते तत्र लतादैर्घ्यकल्पनं भविष्यतीत्याशङ्क्य दशमुष्टयवशिष्टलताद्वीकरणविधावयवशिष्टानां लतानामनियतपरिमाणत्वादतिरिक्तलताद्वीकरणेन प्रदेयवृद्धयुपपत्तौ कच्चित्तुतदैर्घ्यकल्पना युक्तेति परिहार सूत्रयन्त्रशिष्टलताभ्यूहपरिमाणस्यानित्यत्वादित्येवं सूत्रावयवं व्याचष्ट * अत इति । * यद्वा न प्रदेयवृद्धिप्रकारोपपादनायानित्यत्वाक्तिः किं तु स्यादिति सूत्रावयवं प्रकरणानुग्रहात्संस्थासु संतर्दन स्यादित्युक्ते संस्थानां प्रकरणाभावस्य संस्थाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्संस्थासु निवेशे प्रकरणविरोधापत्तस्तदनुग्रहो न संभवतीति ब्रुवाणस्य न संस्थानां प्रकरणाभावो वक्ष्यते किं तु प्रकरणाविशेषेऽपि नित्यानित्यसंयोगविरोधादसमानाति सूचनार्थं भर्मांतराणां नित्याग्निष्टोमगृहीतत्वेन नित्यत्वादित्याभिः संस्थाभिरग्रहण संतर्दनस्य तु नित्याग्निष्टोमागृहीतत्वेनानित्यत्वात्संस्थाभिरग्रहणमविरुद्धमित्युत्तरमनित्यत्वोक्त्योच्यतइत्येवं व्याख्येयमित्याह * संस्थाधिकरणेति * तृतीयसवेऽभिषूयमाणैकांशुपरिमाणस्यानित्यत्वादित्येव व्याख्यांतरार्थम् * अपि चेति * अपिचेति भाष्यमेकस्याप्यंशोर्दशमुष्टेस्त्रिपर्वण एव सोमाकुपादानात्प्रदेयवृद्धिकारणत्वानुपपत्तेर्दूषयति * तृतीयेति * विहितावशिष्टांश्वभ्यूहपरिमाणानियमेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्विप्रकृष्टपर्वत्वकल्पननिरासंऽवशिष्टांश्वभ्यूहपरिमाणानित्यत्वाशयत्वेनानित्यत्वोक्तिव्याख्या सूच्यतेपि प्रकरणविरोधशंकोत्तरत्वेनानित्यत्वाक्तिव्याख्यापन्नेन केन चिद्भाष्येणानित्यत्वोक्तिव्याख्यायते विप्रकृष्टेति भाष्यद्वयं तु विप्रकृष्टपर्वत्वात्तृतीयसवनंशोरेकस्याभिषूयमाणस्यानेकस्थूलपर्वत्वात्प्रदेयस्य सोमस्य वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यादित्येवं प्रदेयवृद्धिप्रकारोपपादनार्थत्वेनावृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमिति सूचनार्थैकस्मिन्नप्यंशौ विप्रकृष्टपर्वत्वमात्रं प्रदेयवृद्धिकारणं वाच्यं न त्वनेकस्थूलपर्वतेत्याह * अत इति * मात्रशब्देनैव कारणांतरनिराससिद्धावपि कारणांतरनिरासमात्रे तात्पर्यं न तु विप्रकृष्टपर्वत्वस्य कारणत्वाक्ताविति सूचनार्थैवकारः । तस्मादिति सिद्धांतोपसंहारभाष्यं व्याचष्ट * तस्मादपाति * संस्थावत्सत्राहीनं चपि निवेश इति स्वाभिमतसिद्धांतसूचनायापिशब्दः । अनुत्कर्षप्रतिज्ञालोचनया प्रकरणानुग्रहोपपत्त्यालोचनया च संस्थामात्रनिवेशसिद्धांतावगतेः सत्राहीनेष्वपि निवेशसूचनार्थोऽपिशब्दो न युक्त इत्याशङ्क्य संस्थामात्रनिवेशसिद्धांता-

योगं प्रतिजानाति * नत्विनि * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत
इति * एष वाच प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमां य एतेनानिष्टाथा
न्येन यजेतगर्त्तपत्यमेव तज्जायते प्राचमीयत इति ज्योतिष्टोमात्प्राग्य-
दन्ययजनं तद्वर्तपतनतुल्यं तस्माद्योन्येन प्राग्यजेत सजरां सृत्तुं वा
नोतीति निदाकल्पप्राग्यजनविषेधद्वारज्योतिष्टोमोत्तरकालत्ववि-
धिवाक्येय एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणादिति पञ्चमाधिकरणेनैतच्छब्द-
स्याग्निष्टोमसंस्थमात्रज्योतिष्टोमवाचितामुक्ताथान्येनेति संस्थानां
सन्निधानादित्यनेनान्यशब्दस्य सर्वनामत्वेन सन्निहितवाचित्वाद्या-
गांतराणां च संस्थाभिव्यवधानात्संस्थामात्रवाचित्वं पूर्वपक्षयित्वा
तत्प्रकृतेर्वापत्तिविहारौ न हि तुल्येषूपपद्येते इत्यनेनान्यशब्दस्यानं-
तर्याख्यसंनिध्यपेक्षायामुक्त्यमात्रवाचित्वापत्तेस्तस्य च स्वशब्दे-
नोक्तिसंभवे संदेहापादकान्यशब्दानर्थक्यप्रसगाद्बुद्धिस्थत्वाख्यसंनि-
ध्यपेक्षावगतेज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वेन च सर्वेषां तद्विकाराणां बुद्धि-
स्थत्वाविशेषादग्निष्टोमान्यमात्रवाचितायाः सिद्धांतियस्यमाणत्वा-
द्यथान्यशब्दो ऽग्निष्टोमान्यमात्रे ऽवकल्पते तथादीर्घसोमशब्दो पी-
त्यर्थः * श्लोकं व्याचष्टे यथैवेति * संस्थानां प्रकरणसद्भावा-
भ्युपगमे ऽपि वाक्येनप्रकरणबाधात्सर्वधर्मतैव युक्तेति प्रौढिप्रदर्श-
नार्थं प्रकरणेनेत्युक्तं । वस्तुनस्तु प्रकृतिवच्छब्देन संस्थानां निराकां-
क्षीकृतत्वात्प्रकरणं नास्तीत्यथवास्त्येव संस्थानां प्रकरणमिति पूर्व-
पक्षवार्त्तिकोक्तं प्रकरणाविशेषं निराकर्तुमाह * प्रकृतिवच्छब्दे-
ति कथं तर्हि दैक्षाद्यानां विकृतीनां प्रकरणेन पृषदाज्यादिग्रहण-
मित्याशंक्य पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्राकृतानुयाजानुवादेन पृष-
दाज्यविधानात् प्राकृतांगग्रहणवेलायामेव पृषदाज्यग्रहणप्रतीतेस्तदा-
नीं च नैराकांक्ष्याभावात्प्रकरणेन पृषदाज्यं यथा गृहीतं तथा यद्वि-
सस्थाभिर्गृहीतं किञ्चित्प्राकृतमंगमनूद्य संतर्दने विधीयत तनस्ताभिः
प्रकरणेन संतर्दने गृह्येत न त्वेतदस्ति ज्योतिष्टोमधर्ममध्यपानित्वा-
त्संतर्दनेत्येत्याह * नहीति * संस्थानामपि ज्योतिष्टोमांनः पाति-
त्वेन सन्निधानाविशेषात्फलवत्त्वाविशेषाच्च ज्योतिष्टोमस्यैव दीक्ष-
णीयादयो धर्मा न संस्थानामिति कथं गम्यतइत्याशंक्य नासौ
साध्यस्य भवन्ती साधनेन संबध्यतइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्यवक्ष्य-
माणन्यायसूचनार्थं प्रथमं ज्योतिष्टोमार्थतयोपदिश्यमानांतांका ।
संस्थानां धर्माकांक्षासद्भावाभ्युपगमे ऽपि संस्थावांतरप्रकरणे

संतर्दनापाठान्न संतर्दनविधिवेलायां संस्थानां प्रकरणमस्तीत्याह
 * इतश्चेति * श्लोक व्याचष्टे * यदि हीति * असंबद्धपदव्य-
 वायेनैव प्रकरणवत्सन्निधानाख्यस्य स्थानस्यापि निवृत्तेस्तदपि न
 संस्थासु संतर्दनविनियोजकमिति स्थानवेत्यनेन प्रसंगावुक्ते कथं तर्हि
 संस्थासु संतर्दननिवेश इति किं तर्हीत्यनेन पृष्टे वाक्यमेवेत्यु-
 म् । दीर्घसोमशब्दस्य लतादैर्घ्यवाचित्वात्मस्थास्त्वेव च तार्तीयसव-
 निके सकृदभिपद्ये प्रदेयवृद्धौ लतादैर्घ्यापेक्षणाद्व्याख्यामपि तास्वये
 व विनियोक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * तच्चेति * दशमुष्ट्रचवशिष्टलताभ्यूह-
 परिमाणानियमादतिरिक्तलताभ्यूहनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्लतादैर्घ्यान-
 पेक्षणादपेक्षिताङ्गिसर्मपणोपयोगित्वार्थं च दीर्घसोमशब्दस्य यागपर-
 त्वावसायात्कर्मधारयण च यागवाचित्वसंभवे दीर्घः सोमोऽस्मिन्न-
 स्तीति बहुव्रीह्याश्रयणायोगादीर्घकालसोमयागमात्रवाच्यं शब्द
 इत्याशयः । सूत्राणि तु पदोत्तरसूत्रेण संस्थास्त्वेवेत्यवधारणा निर-
 श्योक्त्यादिषु वेति सूत्रेणापिशब्दार्थं वाशब्दमङ्गीकृत्योक्त्यादिषु
 चेति चकारयुक्तमेव वा पाठं कृत्वाोक्त्यशब्देन वा संस्थास्तिन्नो-
 ऽप्यादिशब्देन च सत्राण्यहीनांश्चोक्ता संस्थासु सत्राहिनेषु च दीर्घ-
 सोमशब्दार्थस्य दीर्घकालसोमयागत्वस्य विद्यमानत्वात्संतर्दनं
 स्यादिति द्वितीयपूर्वपक्षोक्तं सत्राहीनमात्रविषयतयोत्कर्षनिरासे-
 नाग्निष्टोमान्यमात्रविषयतयोत्कर्षे सिद्धान्तिते संस्थासु प्रदेयस्य
 सोमस्य दशमुष्ट्रिपर्वत्वनियमेन वृद्ध्याख्यविशेषाभावाग्निरालम्ब-
 नस्तुत्यापत्तराग्नष्टामन्यमात्रविषयसिद्धान्तायोगमाविशेषादिति सूत्रे-
 णाशङ्क्यावशिष्टांश्चभ्यूहपरिमाणस्यानियतत्वात्संस्थास्त्वपि प्रदेयस्य
 वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यादित्यन्त्यसूत्रेण परिह्रियतइत्येव व्याख्येयानि
 सिद्धान्तसूत्रस्थमनुत्कर्षभाष्यं प्रकरणानुग्रहभाष्यं चोपेक्षणीयम् ॥६॥
 प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ ३२ ॥

वाक्यप्रकरणाविरोधाविरोधाचिन्तात्मकत्वेनावान्तरप्रकरणसंग-
 तिसूचनपूर्वविषयोत्तयर्थे ज्योतिष्टोमइतिभाष्यं बह्वीषु शाखासु प्रवर्ग्य-
 स्यान्तरभ्याधीतत्वं ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठाभावादयुक्तमाशङ्क्याना-
 रभ्याधीतत्वे ऽप्यव्यभिचरितकृत्वन्वयाभिरूपसद्भिर्वाक्यकृतेनान्वयेन
 कृत्वन्वय प्राप्तस्य प्रकृता वेतिन्यायेन ज्योतिष्टोमगमनासयतया

तावत्परमतेनोपपादयति * प्रवर्ग्य इति । * सर्वार्थत्वे द्विरुक्तत्वा
पक्षि प्रकृते योजयितुं * तत्र हीत्युक्तम् । * एवं ज्योतिष्टोमगमने
ऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्यपाठाभावाद्भाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्य
ज्योतिष्टोमे न्यायाद्भवंतं प्रवर्ग्यमिति भाष्यार्थो न तु ज्योतिष्टोमे प्रकृ-
त्येत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुं * तेनेत्युक्तम् । * येन कारणेन ८९७।३
प्रवर्ग्यो ज्योतिष्टोमं गच्छति तेन कारणेन ज्योतिष्टोम इत्याह न तु
ज्योतिष्टोमे प्रकृतत्वेनेत्यर्थः । एव व्याख्यायां प्रवर्ग्यनिषेधस्य
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वपूर्वपक्षोपयोगसंभवे ऽपि प्राकराणिकज्योतिष्टोमाङ्ग-
त्वाभावात्प्रकरणविरोधाविरोधचित्तात्मकत्वासिद्धेः सगत्यनुपयोग-
प्रसङ्गादेतद्व्याख्यानापरितोषेणर्जुवृत्त्यैव स्वमतेनोपपादयति * कौ-
षीतकीति । * मृदूत्तर्यस्तदाशब्दः । अस्मिन्पक्षे ज्योतिष्टोमप्रकरणे
प्रवर्ग्यं प्रकृत्येति व्याख्यासूचनार्थं तमित्यनेन ज्योतिष्टोमप्रकरणप्र-
पञ्चः प्रागुत्पन्नमित्युक्तम् । द्वितीयतृतीयशब्दयोर्यागवाचित्वशङ्कानु-
पपत्तेः प्रयोगवाचित्वस्य निःसदिग्धत्वात्तत्साहचर्येण प्रथमशब्द-
स्यापि प्रयोगवाचित्वावसायात्सिद्धान्तापयोगित्वेन द्वितीयेत्यादि-
वाक्यशेषो भाष्ये पठितो न तूदाहरणत्वेनेति सूचनार्थं निषेधमात्रं
पठितम् । भाष्योक्तस्य संदेहस्य हेतुभूतं संदेहमाह * तत्रेति । *
य एतेनेत्येतच्छब्दप्रथमयज्ञशब्दस्यापि प्रकरणादभिष्टोमसंस्थज्यो-
तिष्टोमवाचित्वावगतेरतिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगपक्षे निषेधा-
योगादतिरात्रसंस्थस्य प्रथमाहारे प्रतिषेध इत्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकानु-
पपत्तिशङ्कानिरासायैतच्छब्दवदस्य सर्वनामत्वाभावेन प्रकृतवाचित्व-
नियमाभावात्प्रकरणानुरोधेनवश्रुतिमंकोच्चायोगात्सर्वसंस्थज्योतिष्टो-
मवाचितोक्त्यै भाष्यानारूढमपि सर्वसंस्थ इत्युक्तम् । किं तावदिति भा-
ष्येण पूर्वपक्षे प्रतिज्ञाय कुत इति हेतुं पृष्ट्वा वाक्यविरोधे प्रकरणव्यापा-
रात्सौत्रहेत्वपरितापेण ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रतिज्ञार्थस्य सौत्रस्य क्रतुश-
ब्दस्यैवावृत्त्या प्रथमशब्दस्य वाचकतया ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसंबन्धि-
त्वादित्येवमर्थत्वमंगीकृत्य हेत्वर्थतयापि व्याख्यार्थं प्रथमशब्दस्य ज्यो-
तिष्टोमाख्ययज्ञवाचित्वं प्रथमेति भाष्यावयवेन प्रतिज्ञाय तदुपपादना-
र्थत्वेनापि क्रतुशब्दव्याख्यार्थं * यज्ञेत्युक्तं * तत्प्रथमयज्ञशब्दे प्रथम-
ध्माभौ यज्ञश्चेति प्रथमशब्दस्य सामानाधिकरण्यलक्षणाद्यज्ञसंयोगा-
देष वा चेति वाक्यं वा प्रयोगलक्षणाज्ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञसंयोगादि-
त्येवं द्वेधा व्याख्येष्टं * यज्ञशब्देति । * आद्यव्याख्यायामुज्जिदादि-

वत्सामानाधिकरण्यं नामत्वहेतुः द्वितीयस्यां वैदिकः प्रयोगः क्रतु-
शब्दो ऽपि प्रथमशब्दस्य समानाधिकरणतया प्रयुज्यमानतया वा क्रतु
संबधित्वादित्येव द्विधा योज्यः । प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमि-
त्तोक्त्यर्थं तस्य हीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * य इति । * अन्वाच्यत्वेन-
सौत्रहेतुव्याख्यार्थमव चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति । * एवं
च्यत्वेनेनैव ज्योतिष्टोमवाचित्वपरामर्शाद्यदीति भाष्यावयवानर्थक्य-
मार्शक्य शंकात्तरत्वेन व्याख्यास्यच्छंकां तावदाह * ननु चेति । *
एतच्छङ्कोत्तरत्वेन यदीति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * कथ-
मिति । * वाक्येनैकप्रयोगविषयत्वकरणे ऽपि ज्योतिष्टोमिकत्वार्थं
प्रकरणपेक्षणात्तदनुग्रहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नहीति । * या-
गान्तरीयप्रथमप्रयोगविषयत्वेऽपि वाक्योपपत्तज्योतिष्टोमिकत्वाभ्रय-
णस्य वाक्यकृतता न युक्त्यांशक्याह * यदि हीति । * पारिशे-
ष्यानुगृहीताद्वाक्यादेव ज्योतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगविषयत्वमिद्वेः प्रक-
रणस्य न किञ्चित्कार्यमस्तीत्यवधारणाद्वाधः स्यादेवेत्यर्थः ॥ प्रथमश-
ब्दात्संख्यायुक्तं प्रवर्ग्यनिषेधनं ज्योतिष्टोमाख्यस्य क्रतोरङ्ग स्यादि-
त्येव सूत्रगोजनद्वारा पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं प्रथम-
शब्दस्य संख्यावाचित्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य संख्यावाचित्वाभावे
ऽप्यादित्ववाचित्वादादित्वस्य वैकत्वसंख्यापेक्षत्वादित्वादिसंख्यानि-
षेधनद्वितीयत्वाद्यनपेक्षित्वादेकत्वसंख्यैकांतिकत्वावगतेः संख्यावा-
चित्वापचोरेणयं संख्यावाचित्वोक्तिरित्युपपादनं सूचयन् व्याचष्टे *
तस्मादिति । * प्रकरणादपीत्येवं सौत्रहेतुव्याख्यासूचनायापिशब्दः ॥

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥३३॥

प्रथमशब्दस्यावर्तितक्रतुशब्दोक्तयज्ञवाचित्वव्यावृत्त्यर्थतया वाश-
ब्दव्याख्यार्थं नवेति भाष्यं प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगनिमित्तत्व-
सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिकशब्दपरत्वाद्वाशब्दस्य पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थक-
तुशब्दोक्तसर्वप्रयोगस्थकत्वङ्गत्वव्यावृत्त्यर्थत्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य हे-
तुव्यावृत्तिं विना पूर्वपक्षाव्यावृत्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेनाप्यावृत्त्या व्याख्या
८९८२ युक्तेति सूचनपूर्वं यज्ञस्य प्रयोग इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदीति
अतःप्रयोगस्यैव प्रथमशब्दो वाद् इत्यध्याहारेण भाष्यव्याख्यासूचनाय
* एष इत्युक्तं । * प्रथमशब्दस्य प्रयोगवाचित्वोपपादनार्थत्वेन
कर्त्राद्यप्रवर्त्तनाख्यकर्तृसंयोगनिमित्तत्वात्प्रथमशब्दस्य प्रयोग एव च

कर्तृसंयोगोपपत्तोरित्येवं कर्तृसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं कर्त्रेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रथमेति । * शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाक्यार्थत्वेन पञ्चमीव्याख्यानायाभिधेयत्वाक्तिः । अग्रयुज्यमानावस्थस्य कर्मणः कर्त्रनपेक्षत्वात्स्वरूपेण कर्तृसंयोगानुपपत्तावप्येत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञागृहपतिसप्तदशादाक्षित्वासमां ऽप्याग्नीस्तन्मुखाः सत्राण्यासतइत्यादौ प्रथमशब्दाज्ज्योतिष्टोमप्रतीनेस्तत्स्वरूपमेव प्रथमशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं प्रयोग इति भाष्यं व्याचष्टे * तद्योगारिविति । * कर्मस्वरूपनिमित्तसूत्रशब्दसन्निधिपठितस्य प्रथमशब्दस्य कर्मस्वरूपनिमित्तस्यप्रतीतेः कर्तृसंयोगशब्दोक्तकर्त्राद्यप्रवृत्तेननिमित्तना न युक्त्याशङ्क्य प्रथमप्रयोगस्थस्यैव ज्यातिष्टोमस्य तस्मादपि प्रथमशब्दात्प्रतीतेः कर्मस्वरूपनिमित्तता न युक्तेति परिहारं सूत्रयितुमाह * सापि चेति । * एतदेव प्रयोगानुसारेण द्रढयति * न हीति । * द्वितीयादिज्योतिष्टोमप्रयोगे प्रथमशब्दप्रयोगाभावात्कर्मवाचित्वाभावो निश्चीयतइत्याशयः । अयजमानस्येति षष्ठ्या ज्यातिष्टोमव्यतिरेकजनितत्वमङ्गीकृत्य प्रथम यजमानो ऽतिरात्रेण यजेतेति पश्चाश्रयणात्प्रथमभग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमयागमकुर्वाणस्य यः पश्चादग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमस्तस्य लोके प्रथमयज्ञो नाम न भवतीति योज्यम् । एवमपि प्रथमयज्ञशब्दस्य प्रथमप्रयोगवाचित्वे यागांतरप्रथमप्रयोगस्यापि प्रवर्ग्यनिषधनिमित्तत्वापत्तेः प्रथमप्रयोगस्थज्योतिष्टोमवाचितैवावसीयतइत्याशंकानिरासार्थं श्रुतिश्चेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति । * विप्रकर्षो ऽप्येष वावेति वेदाश्रितत्वात् ।

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्येतेन न्यायेनश्रयणीय इत्याशंक्याह * तत्र चेति * क्रतुवाचिज्योतिष्टोमशब्देकवाक्यत्वासिद्ध्यं तत्र लक्षणाऽऽश्रिता इह तु प्रयोगवाचित्वे ऽपि यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यस्य लिङ्गस्येति सूत्रावयववनोपपादयिष्यमाणत्वात्तद्वशेन लक्षणाकल्पनानुपपत्तेः प्राथम्यनिमित्तत्वायोगो लक्षणाहेतुर्वाच्य इत्यापाद्य नत्विहेत्युक्तं लक्षणाश्रयणे ऽपि पूर्वपक्षाष्टमिद्व्यभावस्तत्प्रयोगस्थो ऽपि तावदित्यादिनोक्तः । श्रुतिश्चेति भाष्यनिरसनया शङ्का येनाशयेनात्तिष्ठति तं शिरासनुमु-

पन्यस्यति * नन्विति * विधित्वे प्राप्त्यनपेक्षित्वाद्यर्थे कस्य चि-
 त्प्रथमप्रयोगो निमित्त स्यान्निषेधत्वेन तु प्राप्त्यपेक्षित्वालौकिक-
 व्यापाराद्यर्थेन च प्राप्त्यभावात्प्राप्तिसामर्थ्येन सोमयागप्राप्तेस्त्वपि
 मध्ये ऽतारभ्यवादन्यायेनैव यावत्तत्र च ज्योतिष्टोम एव प्रथमशब्द-
 प्रयोगाच्च एतेनेति वा प्रथम्यविधायकाच्छब्दान्निमित्ताभावेनान्यत्र
 निषेधाप्राप्त्यर्थोतिष्टोमस्यैवाद्य प्रयोगमयं निषेधो गच्छतीत्येवं निर-
 स्यति * प्राप्नुयादिति * प्राप्त्यभावान्निरवर्तमान इति पाठे तु
 लौकिकव्यापारेभ्य इत्यादीनां पञ्चम्यन्तत्वेनान्वयः । ज्योतिष्टोमस-
 भानाधिकरणो ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधायी वाशब्दो ज्योतिष्टोमप्रथ-
 मशब्दः । ज्योतिष्टोममिति पाठे त्वनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमं
 गच्छति प्रथमयज्ञ इति प्रथमशब्दाच्च तस्याद्य प्रयोगं गच्छती-
 त्यर्थः । ज्योतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगगामित्वे च निषेधस्य द्वितीयादि-
 प्रयोगस्यस्य ज्योतिष्टोमस्य व्यक्त्यन्तरत्वेऽपि ज्योतिष्टोमत्वजात्यैक्या-
 त्प्रत्यासत्तेस्तस्यैव द्वितीयादीन्प्रयोगानपेक्ष्य प्रथमशब्दोपपत्तेराज्यस्य
 भवति यत्किञ्चित्प्रथमप्रयोगगामित्वे तु दर्शपूर्णमासाद्वितीयप्रयो-
 गानपेक्षणेऽपि दूरस्थसोमयागान्तरद्वितीयादिप्रयोगापेक्षायां विप्र-
 कर्ष स्यादित्याह * एवंचेति * अनेन च तुल्यन्यायतया प्रथमश-
 ब्दस्य ज्योतिष्टोमवाचित्वे दूरस्थद्वितीयादियज्ञान्तरापेक्षायां विप्र-
 कर्ष स्यादिति सूचना द्वितीयादीनपेक्ष्येति भाष्यां कविशेषणफलं
 दर्शितं भवति । प्रथमप्रयोगनिमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिक-
 पदव्याख्याद्वारा सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यमथेति भाष्ये-
 णैव वाचेति वाक्ये प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसामानाधिकार-
 ण्येन प्रयोगाक्रतुवाचित्वेयमर्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रस्य क्रतुशब्दोक्तं हेतु-
 मनुभाष्यलक्षण्यत्यनेन ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्याख्यस्य ज्यो-
 तिष्टोमवाचित्वलिङ्गस्य प्रथमशब्दवाच्येन प्रयोगेन ज्योतिष्टोमलक्षणा-
 निमित्तकत्वाच्च क्रतुवाचित्वसाधकतत्वेपमर्थमङ्गीकृत्य यत्त्वत्यनेन-
 च प्रथमयज्ञशब्दे यज्ञशब्दसामानाधिकरण्याक्रतुवाचित्वेयमर्थ-
 त्वेन क्रतुशब्दोक्तं हेतुमनुभाष्य तदपीत्यनेन यज्ञशब्दसामानाधि-
 करण्याख्यस्य लिङ्गस्य भावव्युत्पत्त्या यज्ञशब्दस्य प्रयोगवाचित्वनि-
 मित्तकत्वाच्च क्रतुवाचित्वसाधकतत्वेपमर्थमङ्गीकृत्य लिङ्गस्येति सू-
 त्रान्वयत्वेन परिहारे यक्ष्यमाणऽपि प्रकरणादिति पूर्वपक्षहेत्वपरिहा-
 राद्युक्तमाशङ्क्य प्रकरणबाधशयत्वेन व्याख्ये * तस्मादिति *

दीर्घसोमशब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्याप्यपेक्षिताङ्गिसमर्पणोपयोगसंभवे
नपेक्षितानिमित्तमात्रोपयोगस्यान्याय्यत्वात्प्रथमप्रयोगाङ्गस्य च निषे-
धस्य यदा प्रथमः प्रयोगस्तदैव प्रवृत्त्युक्त्यै नैमित्तिकत्वोक्त्युपपत्तेः सप्त-
म्या चांगित्वानभिधानाद्वाक्येनैव प्रकरणगम्यं सर्वप्रयोगस्थज्योति-
ष्टोमांगत्व बाधित्वा प्रथमप्रयोगमात्रांगत्वावगते * वाक्येनत्युक्तम् *
एवमप्युत्कर्षानाभिधानाज्ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे न प्रवर्जितव्यमिति
सिद्धान्तोपसंहारार्थप्रतीतेस्तत्र चाग्निष्टोमे प्रवृण्णीतीति विधिना
निषेधस्य बाधात्कृत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वावगतेरुपसंहारभाष्य-
माक्षिपति * तत्र त्विति । * विधेर्द्वितीयादिप्रयोगविषयत्वेना विरो ८२६।१
धमाशङ्क्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृजन्तीत्यनेनैव द्वितीयादिप्रयोगे विधिसिद्धेः
पुनः विद्वानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयतोक्ता । प्राप्यपेक्षत्वे ऽपि
निषेधस्य पूर्वविधिनैव प्राप्तिरिति पुनर्विध्यनपेक्षत्वाच्च तेन बाध
संभवतीत्याशंक्य सावकाशतोक्ता । अग्निष्टोमसंस्थकृत्वन्तरप्रथमप्रयोग
ऽप्यतिदेशप्राप्तेनाग्निष्टोमवाक्येन निषेधबाधापत्तेः प्राथम्यस्य च
कृत्वन्तरेष्वभावाच्च निषेधस्य कृत्वन्तरप्रथमप्रयोगगमनं युक्तमित्येव-
मेतद्यवस्थानुपपत्तेरग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे निषेधबाधेऽप्यतिरात्रसंस्थ
ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगविषयो निषेधो भविष्यतीत्यन्यथाव्यवस्था-
मभ्युपगम्य तद्विषयत्वेनोपसंहारभाष्यं परमतेन समाधातुमाह * त-
त्त्विति । * अग्निष्टोमशब्दस्याग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाचित्वात्कथ-
मग्निष्टोमस्य कृत्वन्तरे विद्यमानतेत्याशङ्क्य श्रौतसंस्थावाचित्व-
त्यागेन लाक्षणिकज्योतिष्टोमवाचिता न युक्तंति परिहारसूचनार्थं
* संस्थारूपम्येत्युक्तम् । * आहारः प्रयोगः । य एतेनानिष्टुल्यं नच्छ-
ब्दस्याग्निष्टोमपरामर्शितायाः पञ्चमेवक्ष्यमाणत्वान्नातिरात्रस्य प्रथ-
मप्रयोगोऽस्तीत्याशङ्क्याह * विहितश्चेति । * अग्निष्टोमविधेर्निषेधे-
नानपेक्षितत्वादग्निष्टोमस्यापि चान्यत्र विद्यमानत्वात्तस्या सामान्यरू-
पत्वाभिधानान्निषेधबाधकत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य पूर्वविधिनैव
सिद्धेः पुनर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयत्ववत्कृत्वन्तरेष्वति-
देशप्राप्तेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गेनैव ज्योतिष्टोमविषयत्वस्याप्यवगमाद्वि-
शेषविषयत्वेन बाधकत्वमुपपादयितुमाह * सोऽयमिति । * द्विती-
यादिप्रयोगेषु कृत्वन्तरेषु चान्यतः प्राप्यालोचनया ज्यौतिष्टोमिकाद्य-
प्रयोगाख्यविशेषविषयत्वावगमे ऽपि स्वारसिकसामान्यविशेषविषय-
त्वालोचनया बाध्यबाधकभावप्रसिद्धेर्निषेधस्य चाग्निष्टोमार्तिरात्रा-

चामगोमयोर्द्वयोरेव सामान्यरूपत्वाद्विधेस्तु बहुषु द्वितीयादिषु कत्व-
 न्तरेषु च सामान्यरूपत्वाद्विधेर्बाधकता शङ्कितुमपि न शक्येत्येतामा
 व्यवस्थां दृपयति * एतदपीति । * स्वमतेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे
 नित्यं न प्रवर्जितव्यमग्निष्टोमप्रयोगे विकल्पेनेत्येव भाष्यव्याख्य
 सूचयितुमन्यथाव्यवस्थामाह * अत इति । निषेधत्वे ऽतिरात्रप्रथम
 प्रयोगे ऽपि विकल्पस्यापरिहार्यत्वात्पर्युदासत्वनिरासार्थस्य चोच्य
 तद्व्यादेर्वक्ष्यमाणस्य वार्त्तिकस्याग्निष्टोमवाक्यातिरात्रप्रकृतिवच्छब्द
 शेषत्वनिरासमात्रार्थत्वां पपत्तेरग्निष्टोमवाक्यस्य च प्रतिप्रसवार्थताय
 वक्ष्यमाणत्वाद्तिरात्रप्रथमयोगे ऽपि नित्यं पर्युदासो ऽग्निष्टोमप्रथ
 मप्रयोगे त्वग्निष्टोमवाक्येन प्रतिप्रसूतत्वान्नन्युक्तेन चानारभ्यवा
 दप्राप्तस्य पर्युदासाद्विकल्प एवेत्येवं व्याख्येयम् । प्रतिषेधांति
 यथाश्रुतां विहितोक्तिं चाप्राप्तविध्याशयां मत्वा पर्युदासेन संभव
 द्विकल्पपरिहाराणां नञ्युक्तानां वाक्यानां पर्युदासत्वस्यापि ह
 वाक्यशेषः स्यादित्याख्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति
 दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रेण वक्तृमाणत्वादस्य पर्युदासत्वावगतेरग्नि
 ष्टोमवाक्यशेषत्वे च तस्य पर्युदासापेक्षितप्राप्तिसमर्पणमात्रे व्यापा
 राभ्युपगमापत्तेरनारभ्यवादादेव च प्राप्तिसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यानर्थ
 क्यप्रसङ्गादनारभ्यवादशेषत्वावगमादनारभ्यवादस्य चाग्निष्टोमवा
 क्यविहितप्रवर्ग्यायां प्रकृतावानर्थक्यापत्तेर्विकृत्यर्थत्वावगमाद्तिरा
 वानिरिक्तायां च विकृतौ प्रथमप्रयोगाभावादनारभ्यवादशेषस्य पर्यु
 दासस्यातिरात्रमात्रविषयत्वावगतेरग्निष्टोमवाक्यस्य पर्युदासानन्व-
 याग्नित्यमेव चाग्निष्टोमे प्रवर्ग्यप्राप्तेर्विकल्पो न युक्त इत्याशकते
 * किञ्चित्पुनरिति । * अग्निष्टोमवाक्यादेव प्राप्तिसिद्धेरनारभ्य-
 वादो ऽनर्थक इति विपरीतं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य सामान्याविषय-
 त्वेनानारभ्यवादस्य बहुविशेषव्यापित्वाच्चैकस्मिन्विशेषे प्राप्तावप्यान-
 र्थक्यापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं * सामान्येत्युक्तं । * अग्निष्टोम-
 वाक्यस्य प्रकृतावनारभ्यवादस्य च विकृतौ प्रापकत्वात्पर्युदा-
 सस्योभयशेषत्वापपत्तेरग्निष्टोमविधेर्निर्पवादत्वायोगशङ्कां निराकर्तुं
 * नचेत्युक्तम् * पर्युदासत्वे सिद्धान्त्यभिमतं ऽपि विकृत्यर्थानारभ्य-
 वादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे चाग्निष्टोमे विकल्पसिद्धेरग्निष्टो-
 मवाक्यशेषत्वे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे ऽप्यकरणासिद्ध्याधिक्यात्त-
 निरासार्थं सिद्धान्तैकदशी विकृत्यर्थानारभ्यवादशेषभूतपर्युदासत्वे

अग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वाद्विकल्पो न युज्येत शक्यं त्विहेत्यादिवा-
 त्तिके वक्ष्यमाणेन तु न्यायेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वायोगाद-
 तिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो वाच्य इत्यापाद्यातिरा-
 त्रकथभावपूरणवेलायामपाठात्तत्प्रकृतिवच्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेष-
 त्वानुपपत्तेर्देशपूर्णमासप्रकरणपठितस्य तौ न पशौ करोतीत्यस्य
 पशुप्रकृतिवच्छब्दप्राप्ताज्यभागवाक्यशेषत्वायोगेन पर्युदासत्वायोगा
 त्रिषेधत्वं यथा ऽपूर्वे चार्थवाद स्यादिति दशमाधिकरणेन सौम्ये
 ऽध्वरइत्यस्य तौ न पशौ करोतीति निषेधशेषतयार्थवादत्वसिद्धयै
 भाष्यकृता वक्ष्यते तत्तथा न प्रथमयज्ञइत्यस्यापि निषेधत्वाव-
 गमाद्युक्तो विकल्प इत्येवं विकल्पायोगचोद्यं निराकर्तुमाह
 * उच्यत इति । * दृष्टान्तत्वेनाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वस्यानुपपन्नत्वं
 तावत् त्वयैवोक्तमित्युक्तम् । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । अग्निशब्देनानार-
 भ्यवादसूचनान्ततो ऽनारभ्यवादस्यातिरात्रवाक्यावयवभूतस्य न
 प्रथमयज्ञ इति शेषः स्याद्यद्यतिरात्रकथंभावपूरणवेलायां पठ्येत
 त्वसमानविधानत्वेन ज्योतिष्टोमकथंभावपूरणवेलायास्त-
 दीयत्वायोगाच्चैतत्तदीयकथंभावापूरणवेलास्थत्वेन पठितं येनोपदे-
 शतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य न प्रथमयज्ञइत्ये-
 तद्वाक्यं शेषः स्यादित्युक्ते ऽतिदेशतस्तर्ह्यतिरात्रप्रकृतिवच्छब्द-
 प्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो भविष्यतीत्याशङ्क्यातिरात्रावान्तरप्रक-
 रणे पाठामावादसाधारणातिरात्रकथंभावपूरणवेलास्थत्वेनापि न
 पठितः येनातिदेशतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य
 शेषः स्यादित्युक्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितस्याप्यतिरात्रप्रकृतिव-
 च्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेषत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य व्यवहि-
 तत्वेनैकवाक्यत्वायोगो न हीत्यनेनोक्तः । प्राकृतानामंगशास्त्रा-
 णां विकृतौ स्वरूपेणातिदेशस्य दशमाद्ये निषेत्स्यमानत्वात्प्रकृ-
 तिवच्छब्देनैवोपकारादिपरंपर्यातिदेशावगतरतिदेशप्राप्तानारभ्यवा-
 दशेषत्ववादिना प्रथमप्रयोगप्रवर्ग्यवर्जं प्रकृतिवदतिरात्रेण यजेतत्ये-
 वमेकवाक्यता कल्प्येति मत्वा प्रकृतिवच्छब्दस्यैत्युक्तम् । न प्रथ-
 मयज्ञइत्यस्य पर्युदासत्वपक्षे विकृतिविषयत्वायोगोक्त्या कुपिन-
 श्रोदयिता निषेधत्वपक्षे ऽपि प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन
 न्यायेन विकृतिविषयत्वायोगात्प्रकृतिमात्रविषयत्वावगते. प्रकृतौ
 च वैकल्पिकत्वाद्विकृतावतिदेशप्राप्तस्यापि वैकल्पिकत्वापत्तेर्नाति.

रात्रप्रथमप्रयोगे निषेधस्य नित्यत्वं सिद्धांत्युक्तं समर्थितं भवती-
त्येवमनिष्टापादनैकदेशिनमाक्षिपति * नन्विति । * पार्श्वस्थेऽति-
रात्रे निषेधस्य नित्यत्वसिद्धौ पर्णतादेर्जुह्वाद्यंगत्वाच्चिरंगस्य
च जुह्वादेरनुपकारित्वेनातिदेशायोगाद्विकृतौ जुह्वादिप्राप्त्यैव प्राप्ति-
सिद्धेरनाभ्यवादस्यानपेक्षितत्वाद्विकृतावनुपपत्तेः प्रकृतिमात्रविष-
यत्वं युक्तं निषेधस्य तु प्रवर्ग्यान्गत्वात्प्रवर्ग्यप्राप्तिमात्रात्प्राप्त्य-
सिद्धेरौपदेशिकनिषेधप्राप्तिसंभवे चातिदेशिकप्राप्त्यनपेक्षणाद्विकृ-
तानपि निषेधोपदेशस्यापेक्षितत्वेनोपपत्तेर्निषेधस्य च प्रवर्ग्यस्यो-
भयत्र प्राप्तेर्न प्रकृतिमात्रविषयता युक्तेत्याशयेनान्वेपं परिहरति
* प्राप्नुयादिति । * यथा जुह्वादेः प्रकृतौ शीघ्रं प्राप्तेर्विकृतौ
च विलम्बेन प्राप्तेस्तप्राप्त्यपेक्षस्य पर्णतादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थ-
जातं तथा प्रवर्ग्यस्यापि प्रकृतौ शीघ्रं विकृतौ विलम्बेन प्राप्ते-
स्तप्राप्त्यपेक्षस्य निषेधस्य प्रकृतिमात्रार्थत्वं भविष्यतीत्याशंक्य
जुह्वादेः पर्णतादिप्रतिप्राधान्यसिद्धौ क्रत्वपूर्वसाधनत्वापेक्षणात्प्रति-
कृतु चापूर्वभेदात्सकृत्प्राकृतवैकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन पर्ण-
तादिविध्यनुपपत्तेः शीघ्रप्राप्तप्राकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन प-
र्णतादि विधाय कृतार्थस्य विधेर्विकृतौ व्यापाराभावां युक्तः निषे-
धस्य तु प्रवर्ग्यस्यापूर्वसाधनत्वानपेक्षणात्सकृद्यथाप्राप्तप्रवर्ग्यानु-
वादेन निषेधोपपत्तेः शीघ्रमथरप्राप्त्यालोचना न युक्तेति वैषम्य-
सूचनार्थं * प्राप्तिमात्रेत्युक्तं । * निषेधस्य प्राप्तिमात्रं निषेधो
ऽपक्षे तेनापूर्वसाधनतामित्यर्थः । एकदेश्यग्निष्टोमविकल्पायोगचो-
द्यनिरासमात्रं ममाभिप्रेतं न त्वतिरात्रं निषेधस्य नित्यत्वसमर्थ-
नमपीति मत्वा प्रवर्ग्याननुष्ठानस्य प्रवर्ग्यान्गत्वे ऽपि क्रत्वंगत्व-
सङ्गावात्सर्वांगेषु च युगपच्चोदकप्रवृत्तेर्विकृतावतिदेशतः प्रवर्ग्य-
प्राप्तिवेलायामेव प्रवर्ग्याननुष्ठानस्यापि प्राप्तत्वेन निषेधोपदेश-
स्याप्यनपेक्षणादनुपपत्तेरिह निषेधे ऽपि प्रकृतिमात्रविषयत्वं वक्तुं
शक्यमित्येव पार्श्वस्थनिरासेन चोदयिज्ञापादितं प्रकृतिमात्रविष-
यत्वमनुजानाति । * शक्यं त्विति । * इहापीत्यपिशब्दो ऽध्या-
हार्यः । प्रकृतौ प्राप्तिनिषेधयोर्द्वयोरप्यौपदेशिकत्वेन तुल्यबलतया
वैकल्पिकत्वाद्विकृतौ त्वातिदेशिक्याः प्राप्तेरौपदेशिकेन निषेधेन
नित्यं बाधाद् द्विरुक्तत्वानापत्तिं पार्श्वस्थः शक्यते * ननु चेति । *
प्राप्त्यपेक्षत्वाच्च निषेधस्य दुर्बलाया अपि प्राप्तेर्निषेधेनात्यतबाधायो-

गस्य दशमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्धि रक्तत्वापत्तिः समा-
 धत्ते * नैतदिति । * सूत्रार्थमुपपादयति * यस्येति । * अत-
 श्च निषेधस्य प्रकृतिविकृतिविषयत्वाभ्युपगमे ऽप्यतिरात्रे निषे-
 धनित्यत्वासिद्धेस्तदभ्युपगमो ऽनर्थक इत्येवं पार्श्वस्थनिरासमुपस-
 हरति । * अत इति । * एवं सति सिद्धांत्यनिष्ठविकल्पापक्षि-
 शांकाया ननु प्रतिषेधो ऽपि सन्नितिवार्तिककृतायाः कः परिहार
 इत्याशंक्य न प्रथमयज्ञ इत्यस्यातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्य-
 वादशेषत्वमात्रनिरासो ममाभिप्रेतो न पर्युदासत्वनिरासो येनाति-
 रात्रे सिद्धांत्यनिष्ठो विकल्पः प्रसज्येतेति सूचयन्नेकदेश्यनिष्ठाप-
 त्तिशंकां परिहर्तुमाह * तस्मादिति । * विकृतावपि निषेधोपदे-
 शस्यानपेक्षितत्वेन द्विरुक्तत्वादुपदेशातिदेशयोश्च शीघ्रमथरत्त्वल-
 क्षणप्राप्तिकालवैषम्यान्न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रकृतावेव व्यापारो न
 त्वतिरात्रे ऽतिदेशो नापदेशेन वा प्राप्तानारभ्यवादशेषतयेत्येता
 वदग्निष्टोमे विकल्पायोगचोद्यनिरासायामिप्रेतं वरं निषेधत्वा-
 दतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमित्यभ्युपेत्य वादमात्रेण प्रतिषेध
 एवायमिति प्रागुक्तं न तु निषेधताभिप्रेता येन विकल्पः
 स्यात्प्रकृतावेव त्वनारभ्यवादशेषभूतस्य पर्युदासस्यातिरात्रेतिदेशा-
 त्प्राप्तं नित्यमकारणं सेत्स्यतीत्येवं वरमतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमि-
 त्यनुषंगेण योज्यम् ॥ चोदयितुकृताक्षेपपरिहर्तृपार्श्वस्थनिरासेन गत-
 कोपश्चोदयिता ऽनिष्ठापादनं त्यक्त्वा एकदेशिनइत्यादिनान्वयः न प्रथ-
 मयज्ञ इत्यस्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृजंतीत्यनारभ्यवादशेषत्वमभ्यनुज्ञायाति-
 रात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वाख्यविशेषमात्रनिरासात्प्रकृ-
 त्यर्थानारभ्यवादशेषत्वाभ्युपगमेनानारभ्यवादस्य च विकृत्यर्थतायां न
 प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकथभावपूरणवेलायामपाठे ऽपि पर्युदसनी-
 यप्रवर्ग्यप्रापकस्यानारभ्यवादस्य प्रकृतावव्यापारादग्निष्टोमवाक्यप्रा-
 प्तप्रवर्ग्यपर्युदासाभ्युपगमे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे पर्युदासभावेन नि-
 त्यमनुष्ठानापत्तेर्निषेधत्वाभ्युपगमे चान्याप्यविकल्पापत्तेरतिरात्रवा-
 क्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्तन्निराक-
 रणेनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमे सत्यग्निष्टोमवाक्येनैव प्रकृतौ
 प्रवर्ग्यविविधिसिद्धेरनारभ्यवादस्यानर्थक्यप्रसंगाद्विकृत्यर्थत्वावगनेस्त-
 च्छेषेण न प्रथमयज्ञइत्यनेनातिरात्रप्रथमप्रयोगं प्रवर्ग्यपर्युदासादतिरात्रे
 नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे चापवादान्नित्यं प्रयोगः सेत्स्यतीत्याद्येनै-

कदेशिनश्चोनिरासं कूपयितुमाह * न न्विति । * एकदेश्यानर्थ-
 क्यद्वोपपरिहारं शक्ते * नैष इति * प्रवर्ग्यस्यानारभ्योत्पन्नस्यापि
 पर्णतद्विवत्प्रकृतौ विनियोगसिद्धेर्यापाराभेदेनानर्थक्यपरिहासयो-
 गाद्विकृत्यर्थत्वानारभ्यवादस्य युक्तोति चोदयिता स्वाशयं प्रकटयति
 * अथ वति * पर्णतादिवदुत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषाव्यभिचा-
 रिद्वारसंयोगाश्रुतेर्दर्शपूर्णमासादीनामपि च प्रकृतीनां भावादग्निष्टो-
 माख्यप्रकृतिविशेषोपसंहारार्थत्वेनार्थवान्विनियोगे भविष्यतीत्यक-
 ६०११ देशीशक्तने * नत्विति * प्रवर्ग्योत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषादव्यभि-
 चारिद्वारसंयोगाश्रवणेऽपि पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरतीत्यनुष्ठा-
 नस्थानवाक्ये अग्निष्टोमाव्यभिचार्युपसदाख्यद्वारसंयोगाश्रुतेर्नोपसंहा-
 राय विनियोगापेक्षति चोदयिता परिहरति * न शक्यामिति * ना-
 तदृश्यं सामिधेन्याख्यद्वारसयुक्तमपि प्राकरणीकेन पांचदश्येन विकृ-
 तिष्वप्यतिदेशप्राप्तेन द्वारावरोधात्कृत्यन्वयासमर्थमिति कृत्वा पशुमि-
 त्तविदादिप्रकरणाधीतेन सातदृश्यवाक्येनोपसंहियने यत्प्रवर्ग्यमि-
 त्यर्थं त्वनारभ्यवादोऽनन्यावरुद्धोपसद्वारतयोपसंहारमनपेक्ष्यैवा-
 ग्निष्टोमाख्ययज्ञान्वये शक्तत्वेनोपसंहारानपेक्षत्वाशोपसंहारमर्हती-
 त्यर्थं ॥ अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वमुपसंहरति * अतश्चेति *
 अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वेऽपि न प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकथंभा-
 धपूरणवेलायामपाठेनातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वा-
 योगान्नातिरात्रप्रथमयोगे नित्यमप्रयोगोऽग्निष्टोमे च नित्यं प्रयोगः
 सेत्स्यतीत्याशंक्यानारभ्यवादस्य प्राकरणीकेनाग्निष्टोमवाक्येनोत्का-
 लनात्प्रकृतावव्यापारेऽप्यग्निष्टोमवाक्यालोचनात्प्राक्प्रकृतिं प्रविष्ट-
 स्य शेषो भूत्वाऽनारभ्यवादसहितः पर्युदासः पश्चादतिरात्रं गमि-
 ष्यतीति परिहारं सूचयंश्चोदयिता स्वाभिप्रेतसिद्धिमुपसंहरति *
 तथा सति चेति * केवलविधिस्पर्शोपपादनार्थं वाक्यद्वयशेषत्व-
 निरासो न चैक एव शेष इति दार्ष्टिकोक्तो न हीत्यनेन स्मारि-
 तः । एकदेशी स्वाशयप्रकटनेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वं निर-
 स्यति * एतावन्निति * प्रकृतौ प्रागुपसदः प्राप्नुवन्ति पश्चा-
 द्द्विकृतावित्युपसत्प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतौ प्रागुपसत्प्राप्तेरुपसंहार-
 वाक्याभावेऽपि प्रवर्ग्यं प्रकृतिं गच्छेत्किमुताग्निष्टोमे प्रवृण-
 कीति विस्पष्टोपसंहारकवाक्यसद्भाव इत्युक्ते पुरस्तादुपसदामि-
 त्यनेन कृत्यन्वयाख्यसामान्यसंबन्धादगमाशोपसंहारः संभवतीत्या-

शक्य दशपूर्णमासप्रकरणपाठाच्चतुर्द्धाकरणस्यावगतकृत्वन्वयस्या-
प्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतित्यनेनोपसंहारदर्शनादविरोधमुत्का प्रकृ-
त्यर्थत्वे ऽनारभ्यवादस्यानर्थक्यशङ्कानिरासायोत्पत्त्यर्थत्वेनार्थवत्त्वं
पूर्वोक्तं स्मारितं कौशीतकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतप्रवर्ग्यवा-
क्यसमानार्थत्वायाप्यनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वेनारभ्यपगतव्येत्याह
* एवं चेति । * सिद्धान्तैकदेशिनाऽनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वनि-
रासेन चोद्यवादिनि निरस्ते परमसिद्धांतीचोद्यवाद्युक्तं पर्युदास-
त्वमेकदेश्युक्तं चानारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वमभ्यनुज्ञायैवानारभ्य-
वादाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वयोरुत्पत्तिविनियोगार्थत्वेनैकवाक्यत्वे वाक्य
द्वयस्याप्यग्निष्टोमे प्रवृणक्तीत्येतन्मात्रार्थनिष्पत्तेर्न प्रथमयज्ञइत्यस्या-
नारभ्यवादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे वा विशेषाभावाद्वाग्निष्टोम-
वाक्यशेषत्वं ऽपि चाग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यापत्तिलक्षणविरोधाभावा-
द्विनियुक्तोत्पन्नमात्रप्रवर्ग्यपर्युदासे व पर्युदासनीयस्य कृत्वर्थत्वा-
भावेन पर्युदासस्य कृत्वर्थत्वानापत्तेरानर्थक्यप्रसंगाद्विनियुक्तपर्युदा-
सत्वायाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वापत्तेरग्निष्टोमे नित्यमकरणापत्या विक-
ल्पसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यस्यैकदेश्युक्तं विनियोगार्थत्वं दूषयति
* यदि तर्हीति * किमर्थत्वेन तर्ह्यग्निष्टोमवाक्यं विकल्पसिद्धौ
वर्णयितुमाह * अत इति । * विनियोगार्थत्वेनार्थत्वोपपत्तौ
विकल्पापादिका प्रतिप्रशवार्थता न युक्तेत्याशक्य प्रकृत्यर्थाद्
नारभ्यवाददेवाग्निष्टोमप्रवर्ग्योपसंहारसिद्धेश्चतुर्द्धाकरणवदनेकत्र
प्राप्तस्यैकत्रोपसंहारप्रयोजनत्वायोगाद्विनियोगानर्थक्यसूचनायानन्य-
प्रयोजनत्वोक्तिः । न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रतिषेधत्वे ऽत्रिरात्रे प्रति-
प्रसवाभावे ऽप्यतः सर्वथाऽतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमिति वार्तिके
हवयमेव विकल्पस्योक्तत्वादग्निष्टोमे चानारभ्यवादविहितप्रतिषे-
धोदेव विकल्पसिद्धेः प्रतिप्रसवानर्थक्यप्रसंगात्पर्युदासत्वे तु नित्य-
मकरण प्राप्ते विकल्पसिद्धौ प्रतिप्रसवार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमे च विक-
ल्पे सत्यप्यतिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्य पर्युदासस्य नित्यमकरणापादक-
त्वेनार्थवत्वोपपत्तेः पर्युदासत्वाची प्रतिषिद्धशब्दः ॥ अकर्तव्यत्वोक्त्य-
निषेधविषयीकृतस्य कर्तव्यत्वोक्तः प्रतिप्रसवत्वेन प्रसिद्धत्वात्प-
र्युदासस्य चाकर्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वलक्षणनिषेधत्वायोगस्य विधानामे-
तद्देशः स्यादिति दशमाधिकरणनिर्द्धानसूत्रावयवोक्तत्वात्पर्युदा-
सस्य प्रवर्ग्यस्य प्रतिप्रसवो न युक्त इत्याशक्ते * नन्विति । प्रतिषे-

धोक्ते[कर्त्तव्यत्वोत्तथर्थलक्षणोयोभिधेय्यस्यास्तदङ्गावयवस्तत्तत्तस्मा-
दित्यर्थः] कर्त्तव्यत्वोत्तथर्थत्वलक्षणार्थत्वान्नायं पर्युदासोक्तकर्त्तव्यत्वोद्ध्य-
र्थ इति दशमपर्युदासस्य विध्यैकदेशत्वोत्तथोक्तमित्यर्थः । यद्यपि पर्यु-
दासस्यापि प्रतिमभ्यनुजायैव प्रवृत्तेः शास्त्रीयायाश्च प्राप्तेरत्यन्तवा-
धायोगाभिधेयवदन्याय्यविकल्पापादकत्वेनायुक्तत्वमाशङ्क्य विधिना
कर्त्तव्यत्वोक्तेर्निषेधेन चाकर्त्तव्यत्वोक्तेः कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वयोश्च
विरुद्धत्वनैकस्मिन्काले समावेशायोगाद्विकल्पापत्तिः पर्युदासस्य तु
पर्युदस्यमानव्यतिरिक्तार्थविषयतया विध्युपसंहारार्थत्वेन विध्यनुग्रा-
हित्वात्कर्त्तव्यत्वोत्तथर्थविधिविरुद्धाकर्त्तव्यत्वोत्तथर्थत्वानुपपत्तेर्न वि-
कल्पापत्तिरित्याभिधानार्थपर्युदासस्याकर्त्तव्यत्वोत्तथर्थत्वायोगो वि-
धिनामेकदेशः स्यादिति सूत्रावयवेनोक्तस्तथापि पर्युदस्यमानव्यति-
रिक्तार्थविषयत्वोक्ते पर्युदस्यमानवर्जनफलत्वात् फलतो कर्त्तव्यतो
त्तथर्थत्वावगन्तेरिह पर्युदासेन प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यस्याकर्त्तव्यत्वानु-
क्तावनारभ्यवादेनैव प्रथमप्रयोगे ऽपि कर्त्तव्यत्वसिद्धेरग्निष्टोमवा-
क्यानर्थक्यप्रसङ्गात्तदर्थवत्वाय पर्युदासो ऽप्ययमकर्त्तव्यत्वोत्तथर्थ-
इति ब्रूम इति परिहरति * अग्निष्टोममिति । * पर्युदासापेक्षितप्रा-
प्तिममपेक्षार्थत्वेनाग्निष्टोमवाक्यार्थवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य न चासा-
वग्निष्टोमवाक्यस्य शेषो भवतीत्यादिवार्त्तिकेनाग्निष्टोमवाक्यैकवाक्य-
तया पर्युदासत्वायोगस्य दर्शितत्वाच्चैवमर्थत्वं संभवतीत्याह * न
हीति । * अनारभ्यवादस्याग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वेन तच्छेषस्य-
पर्युदासस्याप्यग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वाद्भिन्नविषयस्याग्निष्टोमवा-
क्यस्य तत्प्रतिप्रसवार्थतानयुक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति । * तेन
पर्युदासाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वयारेण्यकेविषयत्वात्पर्युदस्तप्रातप्रसवार्थ-
ता ऽग्निष्टोमवाक्यस्य युक्तेत्याशयः । पर्युदासाभ्युपगमे तस्य नित्य-
वर्जनफलत्वप्रसिद्धेरग्निष्टोमे तु विहितप्रतिषेधार्थद्विकल्प इति सि-
द्धांतवार्त्तिकोक्तो विकल्पो न युज्येतेत्याशङ्क्य पर्युदासत्वे ऽप्युभयोःप-
र्युदासप्रतिप्रसवयोःसामर्थ्याद्विकल्पसिद्धिमाह । * अतश्चेति । *
एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति । * पर्युदासत्वे सति
भाष्ये वार्त्तिके च प्रतिषेधोक्तिः किमर्थेत्याशङ्क्य प्रतिषेधवत्पर्यु-
दासस्याप्यस्य फलतो कर्त्तव्यत्वोत्तथर्थत्वादौपचारिका प्रतिषेधो-
क्तिः प्रतिप्रसवोपपत्त्यर्थेति सूचयितुमाह * ततश्चेति । * यद्विक-

लपभयेनान्यत्र पर्युदास आश्रीयते स विकल्पो ऽत्र पर्युदासे सत्यपि प्रतिप्रसवबलादापन्न इति कृत्वा प्रतिप्रसवस्याकर्त्तव्यत्वोक्तिं विनानुपपत्तेः प्रतिप्रसवसिद्धौ पर्युदासवृत्तेर्नञ्शब्दस्याकर्त्तव्यत्वोक्तौ तात्पर्याभावे ऽपि नञ्शब्दसामर्थ्यादकर्त्तव्यत्वप्रतीतेः प्रतिषेधोक्तिर्भाष्यकारादिभिराश्रितेत्यर्थः । मुख्यनिषेधस्यानभिमतत्वसूचनार्थं * वरमित्युक्तम् । * अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पसिद्धिमुपसंहरति * तेनेति । * अयं च विकल्पो चाक्यान्तरेण विकल्पकारिणः प्रतिप्रसववक्तव्यस्य प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगविषयतयोपसंहारात्तन्मात्रविषयः । अप्रकृष्टश्रोत्रियाणां ब्राह्मणानां प्रकृष्टश्रोत्रियाणामपि च क्षत्रियादीनां त्वग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे पर्युदस्तत्वात्प्रतिप्रसवाभावाच्च नित्यं प्रवर्ग्याभाव इत्याह * अत्रापीति । * श्रोत्रियशब्दस्य ळ्दोध्येतृवाचित्वादनधीतवेदस्य च कर्मण्यवृत्तेः श्रोत्रियत्वस्य विशेषणत्वायोगं शङ्कते * कथं पुनरिति । * अनुष्ठानान्यथानुपपत्तिप्राप्तश्रोत्रियत्वमात्रविशेषणफलत्वे वचनस्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषणवचनसामर्थ्यात्पाठतो ऽर्थतश्चानिश्चयेन वेदज्ञानवाङ्मोत्रियो गम्यतइति परिहरति * सत्यमिति । * प्रकर्षेण गतिर्ज्ञानं यस्येति बहुव्रीहिविग्रहः । अर्थज्ञत्वसूचनार्थं गतिशब्देन * ज्ञ नमुक्तम् । * एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * यथेति । * अध्यापयितृवाचिनोऽनूचानविशेषणस्य प्रयोजनमाह * अनुचानेति । * एवं सत्यतिरात्रे ऽप्यतिदेशात्प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाद्यप्रयोगे विकल्पापत्तेरतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इति सिद्धान्तवार्त्तिकोक्तं नित्यमकरणं न युज्येतेत्याशङ्कते * तदिति । * अतिरात्रे न प्रथमयज्ञ इति पर्युदासेनातिदेशप्राप्तेन पर्युदासात्प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थत्वाभावेन च प्रतिप्रसवानतिदेशाद्विषयमकरणमुपपादयति * तत्रेति । * अग्निष्टोमसंस्थत्वस्य प्रतिप्रसवनिमित्तत्वे ऽतिरात्राद्विकृत्यन्तरेष्वग्निष्टोमसंस्थेषु पर्युदासप्रतिप्रसवयोरतिदेशाद्विकल्पशङ्कां निराकर्तुमाह * विकृत्यन्तरेष्विति * पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगेन पर्युदासस्यैव तत्रायोगादित्याशयः । इष्टाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमस्यैव विकृतिषु प्रवृत्तेराग्निष्टोमसंस्थासु विकृतिषु पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगात्पर्युदासायोगे ऽप्युक्त्यादिसंस्थासु विकृतिषूक्त्यादिसंस्थायाः प्रागनिष्टत्वेन सजातीयोक्त्यादिसंस्थापेक्षया प्राथम्यसम्भवात्पर्युदासातिदेशोपपत्तेः प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थ-

त्वाभावाच्च प्रथमप्रयोगे ऽतिरात्रवन्नित्यमकरणापत्तेर्विकृत्यन्तरेष्व-
विशेषणं नित्यानुष्ठानोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * नन्विंति । * एतदपे-
क्षया प्रथमपक्षइत्यविशेषितात्प्रथमशब्दात्सर्वप्रवर्ग्यान्वयार्हे सोम-
यागप्रयोगापेक्षप्राथम्यप्रतीतेस्तस्य च विकृत्यन्तरे कस्मिंश्चिदयोगा-
त्पर्युदासातिदेशो न युक्त इत्याशयेन परिहरति * नैतदिति । *
तत्र तु केषां चिदित्यादिवार्त्तिकोक्तस्याग्निष्टोमवाक्येन ज्योतिष्टो-
माद्यप्रयोगविषयेण बाधाप्रतिषेधस्य कृत्वन्तराद्यप्रयोगविषयत्वप्रतीते-
ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगेन प्रवर्जितव्यमित्युपसंहारो न युक्त इत्युप-
संहारभाष्याक्षेपस्य कृत्वन्तरेषु प्रथमशब्दाप्रवृत्त्या निषेधाप्रवृत्तेर्निरासं
सूचयन् ज्योतिष्टोमातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यं न प्रवर्जितव्यं ज्यो-
तिष्टोमाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवमर्थाङ्गीकरणेनोपसंहारसम-
र्थनमतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इत्यादिवार्त्तिकोक्तमनारभ्य-
षादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायामित्यादिवार्त्तिकोपपादितमुपसंहरति
* तस्मादिति । * आक्षेपवाद्युक्तकृत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वनिरास-
सूचनार्था केवलोक्तिः ।

पौष्णपेषस्य विकृतौ निवेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ३४ ।

तत्र संदेह इत्यादिभाष्येणापूर्वन्यायव्युत्पादनार्थत्वेन प्राकृत्या
देवतायाः पूषशब्देनाचोदितत्वात्पूषान्वितं पेषणं प्रकृतौ न संभ-
वतीत्येवं सूत्रं व्याख्यायाऽथवेत्यादिना संदेहायोगेनापूर्वन्यायव्युत्पा-
दनार्थत्वायोगादुत्तरचिन्तावतारार्थप्राप्त्यर्थत्वेन व्याख्याते श्रुतिप्रक-
रणविरोधे प्रकरणनिवेशे श्रुत्यर्थस्यात्यन्तबाधापत्तेः प्रकरणबाधेनो-
त्कर्षो युक्तः इह तु भागशब्दस्य सेव्यवाचित्वे देवतायाः सेवि-
तृत्वायोगेन विकृतावपि पूषभागायोगाद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः पूषश-
ब्दस्य पूष्णो हस्ताभ्यामिति मंत्रे यजमानवाचित्वदर्शनाद्यजमान-
वाचित्वावगतेर्यजमानभागस्य च प्रकृतावपि सङ्गावाङ्मोक्षानु-
पपत्तेर्देवतोद्देशेन त्याज्यद्रव्यवाचित्वस्य च देवतावाचिपूषशब्दस-
मभिव्याहारात्मकं वाक्यं विना ऽनवगतेः सन्निहितवाचिसर्वना-
मार्थवहुव्रीहिश्रुत्या वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्येव देवतान्वितद्रव्यप्रती-
तावपि वाक्येनैव प्रकरणस्य विरोधावगमात्प्रकरणाबाधेनापि च
पूषशब्दस्य गुणश्रुत्या प्राकृतदेवतावाचित्वाभ्युपगमेन वाक्योपपत्तौ

प्रकरणस्यात्यन्तबाधयोगात्कथं विकृत्यर्थत्वप्राप्तिरित्याशङ्काह
* संतर्दनादीति । * पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य पदार्थबाधे २०३।४
वाक्यार्थबाधापत्तेर्यथा दीर्घसोमशब्दस्य कर्तृदेर्घ्यवाचित्वाभ्युपगमेन
प्रथमशब्दस्य वा ज्योतिष्टोमवाचित्वाभ्युपगमेन वाक्यस्य प्रकरणा-
विरोधोपपत्तावपि मुख्यपदार्थबाधेन वाक्यार्थबाधापत्तेः संतर्दन-
वाक्येन प्रवर्ग्यनिषेधवाक्येन वा प्रकरणं बाधितं तथात्रापि वाक्येन
प्रकरणबाधात् विकृतिषु रूपदेवत्ये कर्मणि विहितं पेषणं निविशते
चरुद्रव्यकास्वेव वेत्युत्तरचिन्तोक्तिप्रसक्त्यर्थं प्राप्यत इति [इत्यर्थ-
इत्यन्वयः १] कूलं पिपतिपतीतिवत्सना प्रत्यासत्तिवाचिना बुद्धिश्च-
त्तलक्षण [पंचमी २] प्रत्यासत्तिप्रसक्त्यभिधानाद्विवक्षाशब्देनाभिधान-
प्रसक्त्युक्ते [कर्मधारयात्प्रत्यासत्तिरूपाप्रसक्तिरित्यर्थः ३] रर्थः ।

पौष्णपेषस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् १४ ॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ३५ ।

यथाभाष्यं स्पष्टार्थत्वात्पूर्वपक्षसूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

चरौ वार्थोक्तं पुरोडाशे ऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ३६ ।

चराविति भाष्येण चरौ वेति सूत्रावयवं चरावेवेत्यवधारणार्थ-
बाशब्दयुक्तत्वेन सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थतया व्याख्यायार्थप्राप्तत्वेन विध्य-
योगात्पुरोडाशे न स्यादित्येवं हंतूत्त्वर्थत्वेनार्थोक्तं पुरोडाशे न स्यादि-
ति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशे तावदित्यादिभाष्यं सामर्थ्यप्राप्त्यु-
त्त्वर्थतया भासमानमयुक्तमाशङ्क्योपकारप्राप्त्युत्त्वर्थतया व्याख्यातु-
माह * यदीति । * उपदेशात्प्राप्तिसंभवे ऽतिदेशात्प्राप्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य
विकृतौ पेषणसाध्यपिष्टसिद्ध्याख्योपकारप्राप्तौ तत्साधनत्वेन पेष-
णोपदेशयोगातिपष्टसिद्ध्याख्योपकारप्राप्त्यै प्राक्प्रवृत्तेनातिदेशोप-
र्यायप्रवृत्तित्वात्पेषणस्यापि प्राप्त्युपदेशानर्थक्यसूचनार्थं पूर्वतरे-
त्युक्तम् । पुरोडाशे ऽर्थप्राप्तत्वे ऽपि पेषणस्यानुष्ठेयत्वान्न स्यादिति
सूत्रावयवमयुक्तमाशङ्क्य पेषणोपदेशनिरासार्थत्वेन व्याख्यायार्थस्त-
दर्थं तावदिति भाष्यावयवः । प्रधानाख्यार्थविरोधापत्तेः पशौ पेष-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ३ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

योपदेशो न स्यादित्येवमर्थेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पशौ चेत्याद्यव-
 दास्यतइत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * पशौ चेति * नन्विति भा-
 ष्येण हृदयादिशब्दानां स्थानविशेषस्थमांसविशेषवाचित्वात्पेपणे ऽपि
 च ताद्रूप्यानपायात्प्रधानवैगुण्यानापत्तिरित्याशङ्क्य हृदयत्वादिजा-
 त्याख्याकारवाचित्वाज्ज्ञानेश्च संस्थानविशेषविशिष्टव्यक्त्याश्रयत्वेन पे-
 षणादाश्रयभूतव्यक्तिनाशे सामान्यान्यपि चैतानि नश्यत्याश्रयनाशत-
 इत्यनेन नाशाद्वैगुण्यापत्युपपादनार्थं नेतीति भाष्यं व्याचष्टे * तद्धी-
 ति । * स्वमतेन द्यवदानं जुहोतीत्यस्य यागे द्यवदानोपसंहारकत्वा-
 योमं मत्वा पशुत्वजातेरमूर्तत्वात्तद्वक्तेश्च विशसनेन नाशात्साधन-
 त्वायोगे ऽपि हृदयादीनामवयवानामवदानाद्धरणे ऽपि पुरोडाशव-
 त्प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानाशात्साधनत्वोपपत्तेर्हृदयत्वादिजातीयेन व्य-
 क्तिविशेषेण प्रधानं साधयितव्यमित्युक्त्वा भाष्यकृन्मतेनोपसंहारकत्-
 मत्वा ततोवत्तेनावदानेनेत्युक्तम् । हृदयादेरप्यद्वुतावदानावस्थस्यैव
 साधनत्वाच्च चेति पक्षद्वयसाधारणम् । यद्यपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं
 व्याचष्टे * पुनरिति । * आकारा हृदयादय इत्याकारशब्दवत्तदाकृ-
 तिक इत्याकृतिशब्दस्यापि जातिवाचित्वशङ्का ऽऽकारोक्त्या निरस्ता ।
 पारिणामिकस्यैव हृदयादेर्हृयत्वादिजात्याश्रयत्वात्कृत्रिमाद्वदयादे-
 रवदाने ऽपि वैगुण्यापरिहारसूचनार्थत्वेन तथापीत्यपिशब्दं व्याख्यातुं
 * मृद्ववयादिवदित्युक्तम् । * उत्सादनदेशमोहे ऽपि को दोष इत्या-
 शङ्क्योत्सादनदेशादिति श्रुत्यर्थानिषत्पराख्यं दोषमुक्तोक्तर्त्तनार्थत्वेनो-
 त्सादोक्तिव्याख्यानायोर्रक्तोक्तिः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति । * अदन्तकत्वहेतूक्त्या पेषणस्य भोजनार्हत्व-
 सिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपचरितयागकालत्वावसायाद्यदानानन्तर्या-
 वसायात्तत्काले च न प्राप्तिर्विप्रतिषेधो वेति परिहारस्याविशेषादिति
 पूर्वपक्षसूत्रावयवेनादन्तकत्वहेतोः पशुपुरोडाशयोरप्यविशेषादित्येव-
 मर्थेन विवक्षितत्वात्सिद्धान्तोपसंहारो न युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति । *
 स्वमतेनावदानातिरिक्तस्यापि पुरोडाशस्य हृदयादेश्च यागाङ्गत्वं मत्वा
 तच्छेषाश्चेत्युक्तम् । पेषणस्य भोजनार्हत्वसिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपच-
 रितयागकालत्वद्योतनार्थतामदन्तकत्वहेतोः सूचयितुं * दास्यन्तइ-
 त्युक्तम् । * सिद्धान्तोपसंहारभाष्योपपादनार्थं प्राप्तिविप्रतिषेधपरि-
 हारशङ्कां दूषयितुमाह * उच्यतइति । * द्यवदानं जुहोतीत्यनेनावत्त-
 स्य होमविधानादवदानक्रियां च विनावत्तहोमाशक्तेरर्थादवदा-

नक्रियायाः प्राप्तेर्द्विर्विधो ऽवद्यतीत्यस्य च द्विरभ्यासमात्रविध्यर्थ-
त्वोपपत्तेरविधेयत्वेन पृथक्पदार्थत्वाभावस्य पञ्चमे मुष्टिकपालावदा-
भाज्जनाभ्यञ्जनवपनपाचनेषु चैकेनेति सूत्रेणावदानोदाहरणे द्यव-
दानमात्रेणानुसमयं पूर्वपक्षयित्वा सर्वाणि त्वैककर्मादितेषां तद्गु-
णत्वादित्यनेन द्यवदानादिना प्रदानान्तेनानुसमयं सिद्धान्तयितुमैक-
कर्मोक्त्या वक्ष्यमाणत्वान्मध्ये व्यवधानं न युक्तमित्यर्थः । हेत्वन्त्य-
थानुपपत्त्या न्यायानुपेतमपि व्यवधानमाश्रयिष्यतइत्याशङ्क्य हेतु-
मात्रमदन्तत्वमित्यनन्तराधिकरणसूत्रे हेतूक्तेः स्तुतिमात्रार्थत्वस्य व-
क्ष्यमाणत्वान्न यागकालत्वद्योतनार्थतास्तीत्याह*हेतुवन्निगदस्य चेति*
तस्मात्कलीकरणानन्तरमेवेह पेपणस्य विधेयत्वान्न प्राप्तिविप्रतिपे-
धपरिहारः संभवतीत्युपसंहरति * तेनेति । * वैरूप्यापत्तेरपि न
सर्वत्र विधिर्युक्त इत्याह * उपनीतेति । * पुरोडाशसिद्ध्यर्थपिष्टा- ६०४।१
ख्यकार्यलोपाच्चरौ निवृत्तिः । पशुप्रकृतौ सायं दोहे विध्यभावेना-
तिदेशतो ऽप्राप्तेः पशौ चानुपदेशादत्यन्ताप्राप्तिः । एवमपि पुरोडा-
शमात्रविषयत्वे पशुमात्रविषयत्वे ऽपि वैकरूप्यसंभवात्कथं चरु-
मात्रविषयत्वावधारणेत्याशङ्क्याह * तत्रेति । * अत्यन्ताप्राप्तविधा-
वदृष्टार्थत्वकल्पनागौरवापत्तेरनुवादे च वैयर्थ्यापत्तेर्नान्यविषयता
युक्तेत्याशयः ॥

चरावपीति चेत् ३७।

चरुशब्दस्योदनवाचित्वादन्त्योन्यासंलग्नत्वलक्षणवैशद्ययुक्ततण्डु-
लनिष्पन्नस्य चान्नस्योदनत्वप्रसिद्धेः पेपणे वैशद्याभावेनाचरुत्वापत्ते-
श्चरावपि पाकात्प्राक्पेपणे ऽर्थविप्रतिपेधप्रसंगस्य तुल्यत्वाद्धेतुव-
शेन न्यायं बाधित्वा यागकालत्वाभ्युपगमेन परिहारस्य च पशुपु-
रोडाशयोरपि साम्यात्पर्यनुयोगपरिहारसाम्येनैकस्यापर्यनुयोज्यत्वो-
क्त्यर्थत्वेन यथाभाष्यं स्पष्टत्वात्सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

न पक्तिनामत्वात् ३८।

ओदनशब्दस्यावस्त्रावितानवस्त्रावितयोस्तुल्यप्रयोगतया नवस्त्रा-
वितपाकनिमित्तत्वाद्योगेन विशदश्रपणनिमित्तत्वावसायाच्चरौ वै-
शद्यानपेक्षायामनोदनत्वापत्तेरोदनो वा प्रयुक्तत्वादिति दशमाभि-

करणसिद्धान्तसूत्रे चरुशब्दस्यौदनवाचिता वक्ष्यमाणा विरुद्ध्येतस्या-
 शङ्कादिति मोदनेनेति वैशद्याख्यचरुविशेषविधिसूचनार्थं वाक्य-
 शेषे प्रयुक्तौदनशब्दवशेन चरुशब्दस्य स्थालीवाचित्वपूर्वपक्षनिवृत्त्यै
 तत्रौदनशब्दा नवस्त्राविनान्तरूपमपक्त्वमात्रवाचित्वे वा सूपशाकादे-
 रपि चरुत्वापत्तेस्तन्निवृत्त्यै सूपादिव्यतिरिक्तत्वोपलक्षणार्थो न तु
 चरुशब्दस्यौदनवाचित्वोक्त्यर्थो ऽवस्त्रावितौदने चरुशब्दाप्रयोगादि-
 त्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं सत्यामित्यादिभाष्येण यद्यप्यौदने चरु
 शब्दः प्रयुज्यते विशदतण्डुलनिष्पन्नमेव चान्नमोदनत्वेन प्रसिद्धं तथापि
 पिष्टैरपि तण्डुलैर्निष्पन्ने चरुशब्दप्रयोगाद्वैशद्यानपेक्षत्वावगतेः पिष्टवि-
 शदसाधारणसूपादिव्यतिरिक्तान्तरूपमपक्त्वाख्यचरुशब्दप्रवृत्तिनिमि-
 त्तोपपत्तेश्च पिष्टसिद्धे चरुशब्दस्य गौणत्वकल्पनायोगान्न वैशद्यापेक्षे-
 त्यस्मिन्नर्थे सूत्रयोजनपूर्वं नञर्थव्याख्यार्थं न चराविति भाष्यं व्याचष्टे
 न चराविति । हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन पक्तिनामत्वादिति सूत्रावयवव्या-
 ख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यमाशयतो व्याचष्टे *कथमिति ।* पिष्टौदन इति
 भाष्यावयवं पिष्टविशदसाधारणौदनमात्रवाची चरुशब्दो न तु विशद-
 लक्षणादौदनविशेषवाचीत्येवमर्थत्वेनाभासमानं पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने
 कच्चिदुपचारादौदनशब्दप्रयोगादर्शनादवस्त्राविते च विशदतण्डुलनिष्प-
 न्नौदने ऽपि चरुशब्दाप्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने क-
 च्चिदुपचारादौदनव्यपदेश्ये मुख्ये चौदने विशदतण्डुलनिष्पन्नान्नलक्षणे
 चरुरिति प्रयोक्तारो भवन्तीत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयन्लोकं व्याचष्टे
 ओदनेति अतवस्त्रावितपाकेनेति भाष्ये नवस्त्रावि नविशेषणेनावस्त्रावि-
 तौदननिवृत्तावप्यन्तरूपमविशेषणमपि मण्डकादिनिवृत्त्यै विवक्षितमि-
 ति सूचनार्थं पिष्टौदनयोरनवस्त्रावितान्तरूपमपक्त्वं सामान्यमित्यु-
 क्तम् । सूत्रार्थमुपसंहरति *तस्मादिति ।* पक्षोक्तमिति भाष्यं
 प्रयोजनाभावचोद्यस्य प्रयोजनसंदेहस्य वा पक्षोक्तत्वोक्तिव्यावर्त्य-
 स्याभावादयुक्तमित्याशङ्कते *पक्षोक्तमिति* पुरोडाशे पक्षद्वयेपि पेषणा-
 सङ्गावाच्छिन्ताप्रयोजनाभावमाशङ्क्य चिन्ताया पशुपुरोडाशयोरविशेषे
 सत्यपि न पेषणस्य पुरोडाशार्थत्वं निवर्त्यत्वेन चिन्ताप्रयोजनं किं
 तु पश्वर्थत्वं निवर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्येवं प्रयोजनसमाध्यर्थत्वेन भा-
 ष्यमुपपादयितुमाह *एतावान्वेति ।* पुरोडाशे ऽप्यवदानानन्तरम-
 प्राप्तमहृषार्थं पेषणं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु तज्जास्तीति विशेषसूच-
 नायापिशब्दः ।

पौष्णपेषणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणम् ॥१५॥

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ३९ ।

पौष्णमित्यादिभाष्येण प्रासङ्गिकसङ्गत्युक्तिपूर्वं संदेहमुक्त्वा सौ-
मापौष्णे विधितो ऽर्द्धपेषणनिश्चयादुदाहरणाभाव किं द्विदेवत्य इति
भाष्येणाशङ्क्य राजसूयइत्यनेनैन्द्रापौष्णस्योदाहरणत्वमुक्तैकस्मिन्नेव
पूष्णि देवतायां पेषणं न सद्धितय इति सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन
सूत्रव्याख्यार्थं किमिति भाष्य देवताभागधर्मत्वं विना सर्वपेषणे
धर्मविप्रतिषेधसूत्रोक्तभागसंकरासिद्धेर्देवताभागधर्मत्वाभ्युपगमेन प-
क्षसाध्यावगम्यनिरपेक्षपूपसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सिद्धान्तोक्त्यर्थ-
त्वावगमात्तयोश्चापि वेति पूर्वपक्षसूत्रवक्ष्यमाणन्यायेन सुपरिहरत्वा-
दयुक्तमाशङ्क्योपक्रममात्रार्थतयोपपादयितुं सर्वं भाष्यं संक्षिप्य व्या-
चष्टे * इदानीमिति । * उपक्रमते तावदित्यन्वयादुपक्रममात्रत्वो-
क्तिः । तद्धितसमासवत्पदमात्रे ऽपि समर्थः पदविधिरिति साम-
र्थ्यापेक्षत्वस्मरणत्सापेक्षत्वे च व्यपेक्षालक्षणासामर्थ्यव्याघाताप-
त्तेर्निरपेक्षस्य पूष्णः प्रपिष्टभागसमासार्थत्वलक्षणात्संयोगादित्येवं
केवलचतुर्द्धाकरणदृष्टान्तोक्तिभ्यां हेतुव्याख्यासूचनार्थं केवलेति भाष्यं
व्याचष्टे * पूर्वोत । * तथाभूतोक्त्या निरपेक्षपूपसंयुक्तोक्ता ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ४० ।

सूत्रव्याख्यार्थं द्विदेवत्य इत्यादि भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे । * इत- १०५।१
श्चेति । * तत्र यद्यऽथाविरोधमिति भाष्यस्थयद्यथशब्दसूचितवि-
कल्पव्याख्यार्थं पूर्वार्द्धे स्पष्टत्वाद् व्याख्याय तत्रेत्यादिसविप्रतिषि-
द्धयेत्यन्तभाष्यावयवव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याचष्टे । * अर्द्धेति । *
पिष्टस्य तदुल्लेखे विलयनादवैशद्येनानोदनत्वे ऽपि चरोर्वैशद्यानपे-
क्षत्वात्कथमचरत्वापत्तिरित्याशङ्क्यान्योन्यासंलग्नत्वलक्षणस्वाभावि-
कवैशद्यानपेक्षत्वे ऽपि पाकविशेषापाद्यान्योन्यावयवानन्तर्गतिलक्ष-
णवैशद्यापेक्षत्वाच्चरत्वापत्तिः पाकनिमित्तञ्चेति भाष्यावयवोक्तां प-
रिहारत्वेन वक्तुं पाकवैशद्येन हीकस्युक्तं अथेत्यनेनपदकेषु स्था-
न्यां पिष्टनिक्षेपाद्वैशद्यसिद्धिमाशङ्क्य तत इत्यनेन पिष्टतदुल्लेखभागयो-
र्द्धयोरप्येकयागसाधत्वेनैकहविष्ठात्कृत्स्नस्य च हविषो हवींषि श्रप-

धर्तानि युगपद्वृणविधानाकूपणार्थस्य निक्षेपस्यापि यौगपद्यमिहा-
 निदेशाद्भ्यमानं * बाध्येतेत्युक्तम् । * अथेत्यादिक्रियेत्यन्तभाष्या-
 वयवव्याख्यार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * पूयेति । * अर्द्धपेषणवत्पृ-
 थक्करणाशक्तावपि बुद्ध्यानिष्कर्षसंभवादवैगुण्यमाशङ्क्य सर्वपेषणे
 ऽर्द्धपेषणवत्पिष्टापिष्टविवेकाभावाद्यावान्पिष्टो भागस्तावान्पूष्ण इ-
 त्येवं बुद्ध्या निष्कर्षायोगसूचनार्थं भागसङ्करोक्तिः । भाष्ये भागस्य
 प्रदेयवदानप्रकृतित्वात्प्रकृतिव्यत्ययोक्तावपि स्वमतेन कृत्स्नस्य भा-
 गस्य प्रदेयत्वं मत्वा भागव्यत्ययोक्तिः । द्विदेवत्ये हविषि देवताभे-
 दाद्भागकल्पनामापाद्य सर्वपेषणे संकरापादनेन व्यत्ययापादनाद्वै-
 गुण्यापादनमपेणपक्षे ऽपि साम्यादेकस्मिन्पक्षे पर्यनुयोगानुपपत्तेर-
 युक्तमित्याशङ्कते * ननु चेति । * अपेणणे संकरानापत्तेः पर्यनुयो-
 गासाम्यमाशङ्क्य दानात्प्राग्धविषोऽपृथक्करणाद्दानकाले च भिन्नदे-
 वतान्वयसिद्ध्यर्थमर्द्धमस्यै देवताया अर्द्धमस्या इति बुद्ध्या पृथक्-
 रणात्संकरापत्तिमुपपादयति । * तथा हीति । * दानवेलायां बुद्ध्या
 निष्कर्षाभावे प्रागपृथक्करणे ऽपि संकरस्य व्यत्ययानापादकत्वेन
 तन्निमित्तवैगुण्यापादकत्वासिद्धेः पूर्वविशेषणसामर्थ्यलभ्यं पश्चा-
 त्पृथक्करणमपि विवक्षितम् । अतो ऽभिष्टानभेदे ऽपि व्यासङ्गित्वेन
 देवतात्वस्याभेदाद्दानकाले बुद्ध्या निष्कर्षहेत्वभावेन व्यत्ययापत्ति-
 द्धारवैगुण्यानापत्तिर्यथा पेषणशून्येषु द्विदेवत्येषु निर्दोषत्वात्संकरो-
 ऽङ्गीकृतस्तथा पेषणयुक्तेष्वपि निर्दोषत्वादङ्गीकार्य इति परिहार-
 साम्यं सूचयितुमाह * स चेति । * वैगुण्यं विरोधोक्तं मिश्रोक्त्या
 चापृथक्करणम् ॥ अपेणवादमते धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य
 चैकत्वात्तत्साधनकृत्स्नद्रव्याश्रितत्वेन पृथक्करणानपेक्षतया द्रव्यस्य
 पृथक्करणाभावात्कृत्स्नस्य युगपदानोपपत्तेर्भागाभावेन संकराभावा-
 द्वैगुण्यानापत्तिः पेषणवादमते तु देवताप्रयुक्तत्वाभावे द्विदेवत्ये पेष-
 णप्रयोजकपूयदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनानवस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे
 [नापेषणापत्तेर्देवताप्रयुक्तत्वस्याभ्युपगमनीयत्वाद्देवताभेदाद्द्रव्यपृथ-
 क्करणापत्तेर्युगपदानविधानाच्च दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्ति-
 रितिवैषम्योक्त्या परिहरति * उच्यतइति * एवमिदमंशद्वाभ्यां
 मिश्रस्य युगपदानपरामर्शादस्मत्पक्षे धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वा-
 दिदं दानमेवमिश्रस्य युगपदविरुद्धं भवेद्भवत्पक्षे तु पेषणस्य देवता-
 प्रयुक्तत्वेन भिन्नदेवतान्वयार्थं द्रव्यपृथक्करणान्निमित्तमिश्रस्य युगपदानं

विरुद्धमित्यर्थः । द्विदेवत्येष्वपेक्षणे ऽपि वैगुण्यं समानमिति यदुक्तं तदैन्द्रापौष्णविषयं द्विदेवत्यान्तरविषयं चेति विकल्पपाककल्पे तावत्प्रयोजकाभावादेवापेक्षणसिद्धेर्वैगुण्यापत्तिसाम्योक्तिर्व्यर्था । द्वितीये तु प्रयोजकाभावात्पृथक्करणपत्त्या संकरानापत्तेस्तन्निमित्तवैगुण्यानापत्तिरिति सूचयन् पूर्वाद्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे पुनरिति । * स-द्वितीयपूषदेवत्ये तस्य पेपणस्य पूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनावस्थितत्वात्प्रयोजकाभावं नै] वाप्रवृत्तिस्तदश्च वैगुण्यसाम्योक्तिर्व्यर्थेत्याशयः । इत्येवेत्यप्रवृत्तिशब्दादपकृष्यहेत्वर्थेनेतिकरणेनैवकारो ऽन्वेतव्यः । द्विदेवत्यान्तरेष्वपि यागापूर्वप्रयुक्तत्वप्रकारतैवेतिकृत्वा देवताया गुणभूतत्वात्तदनुरोधेन प्रधानावृत्त्यनौचित्येन युगपत्सर्वहविर्दानस्याभ्युपगमनीयत्वात्तदर्थं सर्वस्मिन्हविष्यादित आरभ्य सहक्रियमाणे पृथक्करणाभावेन दोषतयोक्तस्य संकरस्य दानकालेऽनाश्रयणादङ्गीकृतत्वोक्तिरयुक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * भवता पुनरिति । * असंकीर्णमपेक्षत इति हेतोरसंकीर्णभागदानानुष्ठानौचित्यान्मिश्रदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्यान्मिश्रयुगपत्कृत्स्नदानसिद्धौ दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्तिरपरिहार्येत्याशयः । एव द्विदेवत्ये ऽर्द्धस्य कृत्स्नस्य वा पेपणं स्यादिति पक्षद्वयं तुल्यबलत्वेन विकल्प्यदुपशोक्त्यर्थत्वेन तत्र यदीत्यादिभाष्यं व्याख्यायाधुनैतदेव भाष्यं यदिपिष्येत तत्र तस्मिन्पक्षे पूष्ण एव भागः पिष्यते नेतरस्ततश्च पाकवैषम्यापत्तिरित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * आदिश्चेति । * यदा ६०६।३ त्वसंकीर्णभागं देवतापेक्षते तदा तु सर्वपृष्ठायां रथचक्रमात्रैकपुरोडाशविधौ यावद्वत्तं चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदविहापि चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदापत्तेर्निर्वापवेलायामेव भागकल्पनादङ्गपेपणमेवोचितं न सर्वपेपणमित्यर्द्धपेपणस्य पूर्वपक्ष्यभिमतत्वसूचनार्थश्चकारः । अथेति-भाष्यमर्धपेपणौचित्ये ऽपि पाकवैषम्याख्यविरोधपरिहारार्थं कृत्स्नपेपणं पूर्वपक्ष्यनभिमतमप्याशङ्क्य वैगुण्यापादनेन निरासार्थमित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * अथेति । * अपेपणवादिमने ऽपि संमोहशब्दोक्तसंकरसाम्येनैकस्य पर्यनुयोज्यत्वात्संकरे ऽप्यदोष इत्याशयेन तत्र को दोष इति पृष्ठा ऽस्मत्पक्षे यागापूर्वप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां द्विदेवत्ये ऽपि च हविषि यागापूर्वकत्वेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदायोगाद-

तुत्पन्नभागविवेकस्य द्विविधो विविक्तदेवतान्वयानवधारणात्संकरा-
स्यो द्वापो न जायते भवत्पक्षे तु देवताप्रयुक्तत्वं विना द्विदेवत्ये
पेपणप्रयोजकपूजदेवत्ययागापूर्वाभावेन पेपणासिद्धेस्तत्सिद्धयै देवता-
प्रयुक्तत्वाभ्युपगमाद्देवताभेदेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदान्वन्धनभागवि-
वेककल्पनापक्षे चतुर्मुष्टिद्वयैककिरणाक्षेपकवचनाभावाच्च रथन्नक्रमा-
वगुणोदागवर्तिरर्वापोत्तरमेककिरणानुपपत्तिसंकीर्णभागदानौचित्या-
द्वावगतेरितरेनयुक्तदेवताद्वेषपूर्वकदानविध्याक्षितसङ्कतकृत्स्नदा-
ननिर्गता दानकाले संकरकरणाद्वैगुण्यापत्तिरित्यतुल्यपर्यनुयोगो-
क्त्यर्थमन्यस्येति भाष्यमित्येवं ननु चतत्सर्वमित्यादिधार्मिकाक्तयोः
शब्दापरिहारयोरेतद्भाष्यारूढत्वसूचनार्थं * यावद्वित्युक्तम् । * कृ-
त्स्नपेपणानौचित्ये ऽपि देवताप्रयुक्तत्वेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदाद्विवे-
कावगतेर्भेदेनैव पाकान्नाज्जपेपणे ऽपि पाकवैषम्यापत्तिरित्याशङ्कते
* पात्रेति । * विहितैकत्वविरोधिच्चरमेदापादकत्वाद्भेदेन पाको
न युक्त इति परिहरति * नेति * आचार्यप्रयुक्तद्वितीयान्यथानु-
पपण्या शाखान्तरीयमैदापौष्णं चरुं निर्वपेदिति द्वितीयान्तचरुशब्द-
युक्तं वाक्यं प्रकल्प्य तस्मादपीति सूत्रार्थोपसंहारभाष्य व्याचष्टे
* अत इति * ॥

अपि वा सद्वितीये स्यादेवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थमपिवेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सद्वितीयेपीति * वाश-
ब्दस्य निरपेक्षपूपसंयोगधर्मविप्रतिषेधहेतुकनिष्ठान्तनिवृत्त्यर्थत्वसू-
चनार्थवत्कार । निरपेक्षपूपसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सद्वितीये
पूष्णि देवतायां सत्यां चरावपेपणावगतेः कुतः पेपणं स्यादिति
हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन देवतानिमित्तत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं
देवतानिमित्तमिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेन तावद्याचष्टे * कुत इति । *
पूरुषोदाशनं त्यज्यमानत्वं लक्षणपूपदेवत्यत्वाख्यस्य पौष्णत्वस्य सा-
क्षान्प्रयोजकत्वे प्रयोजकपूपदेवत्ययागापूर्वसाधनद्वारत्वे वा द्विदेवत्ये
देवताभूतन पूष्णा योगाभावात्पेपणं न स्यान्नत्वेन द्वयमप्यस्यीत्याशयः ।
पौष्णत्वस्य साक्षान्प्रयोजकत्वे यागोक्तिलक्षितयागापूर्वसाधनत्वानपे-
क्षस्य पौष्णस्य द्विविधः पेपणं प्रति शेषित्वापत्तः पौष्णत्वस्य प्रयो-
जकत्वसूचनार्था पौष्णाद्भक्त्योक्तिः । द्वारत्वे पौष्णस्य सतो यागापूर्व-
साधनस्य शेषित्वापत्तेर्द्वारत्वसूचनार्था तस्य पौष्णस्य सतो-

यागापूर्वाङ्गरूपाङ्गं यदि स्थादिनि पौष्णपरामर्शिता तच्छब्देन समा-
नाधिकरणेन पौष्णत्वस्य यागापूर्वनाधनविशेषणत्वोक्तिः । अन्वय-
मुख्येन देव भाष्य व्याचष्टे * एवेति । * सीदन्स्तीक्ष्णस्तीक्ष्णोऽदौ
तिष्ठत्यर्थे प्रयोगात्तिष्ठतेऽर्थाधिपूर्वस्यास्मिन् ग्रामे देवदत्तोऽधिष्ठा-
तेत्यादौ स्वाभ्यवाचित्वदर्शनात्सीदत्यधितिष्ठति स्वामी भवती-
त्यस्मिन्नर्थे सीदतेः क्रिप्रत्ययमुत्पाद्य नदोऽवितिष्ठतः स्वामिनो
भाव इति व्युत्पत्त्या सद्भावशब्देन स्वामित्वाभिधानात्सद्वितीय-
पूषोद्देशेनापि च त्यक्ते द्रव्ये गणोद्देशेनापि दत्ते ग्रामादौ तदंशे
प्रत्येकं यथेष्टपिनियोकनृत्वलक्षणस्वाभ्यदर्शनादद्वैतं केवलस्य पूष्णः
स्वाभ्योपपत्तेर्नवमे चापूर्वप्रयुक्तत्वे वक्ष्यमाणेऽपि द्वारविशेषानपे-
क्षायां स्तुगादिष्वपि पेपणापत्तद्वारविशेषस्यावश्याऽयुपगमनीयत्वा-
द्भागश्रुत्यालोचनया यत्पूर्वस्वामिकत्वाख्यपूषभागत्वद्वारापूर्वसाधनं
ततोपगोपमित्ययं पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूष्णो यः सद्भावो
ऽधिष्ठातृभावः स्वामिभावस्तन्निमित्तं तद्वारापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम्
पेपणमित्यर्थः । द्वारानपेक्षस्य पूर्वसाधनत्वमात्रस्याप्रयोजकत्वे-
नापूर्वनाधनत्वस्य प्रयोजकत्वे द्वारस्य निमित्तत्वावगमात्निमित्तो-
क्त्या देवतास्वामिकत्वस्य द्वारत्वाऽयुपगमेऽद्वितीयाग्निदेवस्यऽपि
पुराणोद्देशेऽद्वैतस्य केवलाग्निस्वामिकत्वाच्चतुर्द्धाकरण स्यादित्याशङ्क्य
देवतातद्वितात्तत्राग्न्युद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारत्वावगम्यतेऽत्र तु भ-
ज्यते सेव्यतइति व्युत्पत्त्या भागशब्दस्य सेवनाहृतत्वाचित्वादेवता-
याश्च भोक्तृत्वाभावेन मुख्यदेवतासेवनाहृतत्वायोगाल्लक्षणया स्वत्व-
वाचित्वावगतेः स्ववाक्योपात्तद्वारासम्भवे च द्वारान्तरकल्पना-
योगात्पूषस्वत्तैव द्वारमिति वैयर्थ्यसूचनायैतच्छब्दः । अनेन च
सूत्रभाष्ययोर्देवताशब्दः स्वामित्ववाची न तु त्याज्यद्रव्योद्देश्य-
त्ववाचीति सूचितम् । चरौ पेपणविधौ प्राकृतपेपणप्रतिप्रसवार्थ-
त्वात्प्रकृतौ च यागात्पत्तिप्राप्त्यस्य देवतातद्वितालोचनया देवतो-
द्देशेन त्याज्यस्य द्वारत्वावगमात्तस्यैवहातिदेशाद्द्वारत्वावगतेरनपे-
क्षितद्वारान्तरकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य भागशब्देनैव पूषस्वताया द्वा-
रत्वस्यास्तत्वेन कल्पनीयत्वाच्छ्रुतं न च द्वारेणातिदेशिकद्वारवाधाज्ञेह
पूषोद्देशेन त्याज्यताया द्वारता युक्तेति सूचयितुमाह * नेति । *
न पूषोद्देश्यद्रव्यनिमित्तमिति चाक्षयद्रव्यान्वयानपेक्षाया देवतायाः

सम्बन्धाभावेन द्रव्यपेपणे निमित्तत्वायोगाद्द्रव्यान्विनाया निमित्त-
त्वस्याभ्युपगमनीयत्वेनान्वयस्य द्विष्टत्वाद्द्रव्यस्यापि निमित्तान्तर्भा-
षापत्तेः पूषदेवत्यस्य द्रव्यस्य निमित्तत्वनिषेधायोगमाशङ्क्य द्रव्य-
देवतान्वयस्य निमित्तत्वे सत्यपि स्वस्वामिभावात्मकोऽन्वयो नि-
मित्तं न तूद्दिश्यत्यागात्मक इति सूचनायोद्दिश्यत्यागात्मकेऽन्वय-
देवताया गुणत्वे देवताश्रुतिरिति न्यायेन गुणत्वात्स्वस्वामिभावात्म-
के तु स्वामित्वेन प्राधान्याद्गुणत्वेन देवताया निमित्तत्वनिरासद्वा-
रोद्दिश्यत्यागात्मकस्य द्रव्यदेवतान्वयस्य निमित्तत्वनिरासार्थं पूषा-
प्रति प्रधानभूतं सद्व्यं न निमित्तमिति विवक्षितत्वात्तद्वितनिर्देवं
देवतायाः प्रकृत्यर्थत्वेन विशेषणत्वात् गुणता द्रव्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन
विशेष्यतात्प्रधानता युक्ता ऽत्र त्वन्यपदार्थत्वात्प्रधानतैव पूष्णो युक्त-
न गुणतेत्युपपत्तिं सूचयितुं न पूषविशेषितद्रव्यनिमित्तं षेपणं किं
पूषविशेषणभूतद्रव्यनिमित्तमिति विशेषितशब्दप्रयोगः । द्रव्य शब्दं
प्रयोज्ये वस्तुलक्षणो गुणप्राधान्यरूपो ऽत्र विशेषणविशेष्यभावो विव-
क्षितो न तु शब्दलक्षणो ऽवच्छेद्यावच्छेदकरूप इति द्योतनायं
यस्तुशब्दः । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यन्यपदार्थत्वेन प्रधानतया पूष्ण-
श्रवणात्स्वाभ्यस्तत्त्वज्ञदेवताभूतपूषनिमित्तं पेपणं न तूद्दिश्यभूतपूष-
निमित्तमिति देवतानिमित्तमिति भाष्येणांके देवतायाः स्वाभ्यस्त-
त्यज्यमानद्रव्योद्दिश्यत्वापाद्यत्वाद्द्विदेवत्ये चैकस्याोद्दिश्यत्वाभावाद्द्वि-
देवत्ये केवलस्य पूष्णः स्वाभ्यायोगमाशङ्क्य सकृदेवदत्तयज्ञदत्तो
द्देशेन दत्ते द्रव्ये ऽर्द्धस्य देवदत्तः स्वामीति व्यपदेशान्मिश्रोद्देश-
स्याप्यर्द्धे प्रत्येकस्वाभ्यापादकत्वप्रसिद्धेः स पूषा द्विदेवत्ये ऽपि
द्रव्ये य स्वकीयत्वेन भजनीयत्वोपचारादर्द्धत्वाच्च भागस्त-
स्मिन्देवता स्वामी भवतीत्येवं परिहारसूचनार्थत्वेन स च
द्विदेवत्ये ऽपि भागे भवतीत्येतावज्ज्ञाप्यमवच्छिद्य व्यतिरेकमुखेन व्या-
ख्यातुमाह * व्यासङ्गित्वाच्चेति * गुणभूतोद्दिश्यत्वलक्षणदेवतात्वस्य
द्विदेवत्ये व्यासङ्गित्वाद्यपि पूर्वोद्देशेन त्यज्यमानत्वनिमित्ता पूष्ण-
प्राधान्यरूपा पूषविशिष्टता न स्यात्तथापि पूषा विशिष्टभूत-
प्रधानभूतः स्वामिभूतो न नास्ति कित्वस्यैवेत्युक्ते देवताया भो-
क्तृत्ववत्स्वाभ्यस्यापि नवमे निषेत्स्यमानत्वेनैकदेवत्ये ऽपि पूष्ण-
स्वाभ्याभावाद्विदेवत्ये सुतरामभाव इत्याशङ्क्य यागस्य देवतारा-

धनार्थेन निरासार्थं देवताया यथेष्टविनियोकतृत्वाख्यस्वाम्याभावेना-
दातृत्वादनाराध्यत्वोक्त्यै यथेष्टविनियोकतृत्वाख्यस्वाम्यनिषेधे ऽपि
जीवत्पितृकस्य यथेष्टविनियोकतृत्वाख्यस्वाम्यभावे ऽपि पितृद्रव्ये
ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यस्वाम्यसद्भाव-
देवताया अपि स्वोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्य-
त्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यं स्वाम्यं देवत्वं ब्राह्मणत्वं च लो-
भेनोपहिनस्ति य इत्यादिस्मृतेर्देवतोद्देशेन त्यक्ते यथेष्टविनियोगा-
हृत्यप्रसिद्धे चास्त्येवेति परिहारसूचनार्थत्वेन भाष्यस्याया भागो-
क्तेर्भजनीयवाचिताया व्याख्यार्थं पूर्णः स्वकीयाख्यो भागो न नास्ति
किं त्वस्त्येवेत्युक्तम् । द्विदेवत्यस्य द्वयोद्देशेन त्यक्तत्वादेकस्वामिकत्वा-
योगमाशङ्क्यान्योद्देशेन त्यक्तस्य यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यादिस्मृत्या-
लोचनया यथेष्टविनियोगानर्हत्वावगतेर्देवतोद्देशेन त्यागस्यानन्यवि-
नियोज्यत्वलक्षणदेवतास्वत्वापादनपर्यन्तत्वावगमाद्देवताद्वयोद्देशेन
त्यक्ते द्रव्ये द्वयोः स्वाम्ये ऽवगते दम्पतिवद्देवताद्वयस्य सहत्यैकद्र-
व्यसाध्यकर्मकारित्वाभावाज्जायापत्योर्न विभागो विद्यतइतिवच्च वि-
भागनिषेधाभावात्संहृत्य स्वाम्यानवगतेरनेकस्वामिके च विभागं
विना प्रत्येकं स्वाम्यायोगाद्विभक्तस्यैकैकस्वामिकत्वोपपत्ति-सूचना-
र्थत्वेनार्द्धवाचिनयापि भागोक्तिव्याख्यार्थं स्वकीयाख्यो वा भागो
न नास्तीति विवक्षार्थो वाशब्दः । मनोताधिकरणभाष्ये चाग्नी-
षोमीये पशावग्नेर्देवतात्वाभावे ऽपि समवेतत्वोक्तेर्द्रव्यान्वयानपेक्ष-
स्वरूपसत्तामात्रार्थत्वं ऽग्नेः कर्मसमवायाभावेनाप्रकाश्यत्वापत्तेर्द्र-
व्यान्वितत्वोक्त्यर्थत्वावसायाद्विदेवत्ये चैकस्याग्नेः स्वस्वामिभावाति-
रिक्तद्रव्यान्वयायोगाद्विशेषान्वयसामान्यायोगाच्च स्वामित्वेनाग्नि-
रसमवेतो न भवति किं तु स्वामित्वेन समवेतएवेति वक्ष्यमाण-
त्वादुद्देश्यत्वातिरिक्ता देवतायाः स्वामिता द्विदेवत्ये ऽपि चैकस्या
भाष्यकृतो ऽभिप्रेतेति स्वाभ्योक्त्यर्थत्वेन सचंनिभाष्यव्याख्यौचित्य-
सूचनायाह * यथैति । * व्याख्यातं भाष्यार्थं विवृण्वन्नुपसंहरति
* तेनेति । * अर्द्धस्य पूषभागत्वे ऽप्यर्द्धपेषणे पाकवैषम्यापत्तेः स
वैषम्येण भागसंकरापत्तेरपेषणमाशङ्क्य भागस्यार्द्धस्यैव पेषणात्प्र-
कृष्टपिष्टभागः सुपकपिष्टभाग पूषाकृतो भवतीत्येवं परिहाराथत्वेन
सचेत्येनदेव कृत्वा भाष्यं सर्वापेषणे ऽपि पौष्णभागानुरोधेनेतरस्य

पेपणीयत्वात्पेषणकाले ऽवश्यमस्मिन्द्रव्ये ऽर्द्धं पूष्णो ऽर्द्धमिन्द्रस्यै-
ति बुद्ध्या निष्कर्षणीयत्वापत्तेर्दानकाले ऽपि पुनरभ्युज्जीतवद्यत्पेषण-
काले पूषभागतत्वेन निष्कृष्टं तत्पूष्णे यदिद्रभागत्वेन तदिद्रायेति
बुद्ध्या निष्कर्षसंभवाच्च संकरापत्तिरिति प्रौढिसूचनार्थत्वेनापि भाग
६०७।१ इत्यपिशब्दव्याख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्येति । * अस्य भागः पेषव्य
इत्युपसंहारभाष्यस्थभागशब्दालोचनया सर्वपेषणस्यानभिमतत्व-
सूचनाय श्रुनोक्तिः । स्थाल्युपरिभागे वस्त्रादिना विपधारणादि-
प्रकारेण केन चिन्नपुण्येन पचनाद्युपपत्तिक्षेपपात्रैकपयोः पाकगुण-
तया पाकानुरोधेन वाधाद्वा पाकदोषाभावं निरूप्योपपाद्य पेषणं
कार्यमेवेत्यर्थः ॥ न यथेत्यादि भाष्य यथा चतुर्द्धाकरणइति पूर्वपक्ष
भाष्योक्तदृष्टान्तवैपरम्योक्त्यर्थत्वेन दृष्टान्तानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अ-
थेति । * समर्थयारेवेति भाष्यस्यैवकारसूचितस्याविघातस्य सापे-
क्षत्वदोषाभावहेतुत्वोक्त्यर्थया सामर्थ्याविघातादिति पंचम्या न त्व-
त्रेति भाष्यस्थस्य तुगद्धस्यातो नात्रेत्येवमत शब्दार्थे व्याख्येयत्वं सू-
चितम् । पदमात्रे सामर्थ्यापेक्षत्वस्मृतेः प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थान्वय-
सिद्ध्यर्थत्वात्प्रथमान्तपदोक्तस्य च पूष्णो देवतात्वे ऽन्यापेक्षस्यापि
प्रत्ययार्थलिङ्गसंख्यानवये स्वाभाविकनिरपेक्षान्वयावगमनान्यापेक्षा-
योगादेकसंयोगादितिसूत्रावयवोक्तनिरपेक्षसंयोगाविराधसूचनार्थं
* न किं चिदित्युक्तम् । * तस्मादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्थ
तस्माच्छब्द सापेक्षत्वांशभावांक्तिसूचितस्य द्विदेवत्ये ऽपि पूष्णः
स्वामित्वेनपेषव्यद्रव्योपलक्षणत्वसंभवस्यार्द्धपेषणहेतुत्वेन पराम-
र्शार्थतया व्याख्यानुमाह * इतीति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

पेषणस्य भोजनाहत्वापादनार्थत्वलिङ्गादपि भोजनाहत्वोपचरि-
तादन्तकपूषस्त्रामिकत्वद्वारत्वावगतैर्द्विदेवत्ये ऽपि पेषण गम्यतइत्ये-
वमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गमपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अदन्तको
हीति । * पेषणमितीति भाष्यस्थमितिकरणमेतत्प्रभृतिस्त्वुनिर्देशयती-
त्येवं प्रभृत्यर्थत्वाद्धिदेवत्ये ऽपि पेषणां दर्शयतीत्येवमर्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह * न खेति । * तथा सौम्या पौष्ण तथाईमिति च
लिङ्गद्वयान्तरोक्त्यर्थं भाष्यद्वयमेकहेतुतया व्याचष्टे * तथेति * ।

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्वादार्थाभावाद्धि चरावपेषणं
भवति ॥ ४३ ॥

चोद्यपदोक्त्यर्थे कस्मादिति भाष्यमनुवादत्वात्पूर्वपक्षलिङ्गत्वयो-
गोक्त्यै रूपवाक्येनैव द्विदित्येऽपि पेषणविधौ सोमापौष्ण इति तेनैव पे-
पणासिद्धिर्नेमपिष्टादिविध्यान्वयप्रत्यक्षातिशयान्तिलिङ्गत्वोक्त्यैवेत्येव
द्विधा व्याचष्टे * विधित्वादिति । * मस्मात्पिष्टविधानाद् द्वीकृतात्सर्वत्र ६०८।
चरो पशौ पुरोडाशे च पेषणं प्रमज्ज्येतेत्यनिष्टापादनरूपोत्तरत्वेन व-
चनादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिनेमपिष्टतेत्यन्त भाष्यं
व्याचष्टे * अत इति । * चरुमनूद्य सर्वत्र सोमापौष्णेऽन्यदेवत्ये
च पेषणं विदध्यादित्यपि पुरोडाशे चेति चकारेण सूचिते चर्व-
नुवादेन पेषणविधावपि चरोर्नेमपिष्टान्वयवत्सोमापौष्णान्वयस्यापि
विधानादन्यदेवत्य पेषणानापत्तिमाशङ्क्य सोमापौष्णनेमपिष्टाभ्यां चरोः
सम्बन्धविधौ नेमपिष्टसम्बन्धे चेति चकारसूचिते च सोमापौष्णानु-
वादेन पेषणविधावपि सोमापौष्णस्य नेमपिष्टान्वयवत्सर्वेन्यस्यापि
विधानात्पशुपुरोडाशयोः पेषणानापत्तिमाशङ्क्य चरुनेमपिष्टाभ्यां
सोमापौष्णसम्बन्धविधौ वाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेन भाष्यं व्याख्यातुं * चरुं
वेत्याद्युक्तम् । * यो य सोमापौष्ण इत्यनेन यो यश्चरुरित्यप्युपल-
क्षितमिति सूचयितुं सर्वत्र चरो सर्वत्र च सोमापौष्णे पेषणं * प्राप्नो-
तीत्युक्तम् । * सर्वपेषणापत्तौ को दोष इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति *
विविचयानर्थक्यं विवृणोति * तदिति । * तत्रेत्यस्मिन्नर्थे तदि-
त्यवयव । आनर्थक्यस्यैकदेशानुवादत्वहेतुकत्वं पूर्ववच्छब्देनोक्तम् ।
सूक्तस्य सोमापौष्णस्यापि पेषणाशक्तेः पेषणविधौ हवि-
र्विशेषणानपेक्षसोमापौष्णोद्देशायोगेन मृष्यामहे हविषा विशेषण-
मितिवच्चर्वाख्यविधिरितिष्टस्यैव सोमापौष्णस्योद्देश्यत्वावगमाद्धि-
ध्यानर्थक्यापत्तेश्चापूर्वसाधनत्वापादकदेवतान्वयानपत्तश्चरुद्देशायोगे-
न सोमापौष्णशब्दोक्तदेवतान्वयविशिष्टस्यैव चरोरुद्देश्यत्वावगमाद्धि
सर्वपेषणापत्तिरित्याशङ्क्य पेषणार्हत्वात्सोचनयैव सोमापौष्णशब्दस्य
हविर्विषयत्वावगतेरुपशानार्थस्य च चरोर्देवतान्वयाभावेऽप्यपूर्व-
साधनत्वसंभवेन देवतान्वयानपेक्षनाया विशेषणानपेक्षत्वात् दुर्वारा
सर्वपेषण पत्तिरिति शरिहारसूचनार्थत्वेन त पेषणविधासुद्देश्य सो-

मापौष्णं चरुं वां सर्वं प्रतीत्योपलक्षणौकृत्योद्दिश्य पेषणस्य शास्त्र-
विषयत्वाख्यशास्त्रवत्वसंभवादित्येवं तं प्रतीतिसूत्रावयवव्याख्यार्थं
तं प्रतीतिशेष्यं व्याचष्टे * तं प्रति हीति । * भाष्यवार्तिकयोः सो-
मापौष्णशब्देन च हरप्युपलक्षितः । सर्वपरामर्शित्वेन तच्छब्दव्याख्यार्थ-
मात्रशब्दव्याख्यानायाविशेषितशब्दः । शास्त्रवत्वादिति पंचमी व्या-
ख्यातुं भाष्ये हिशब्दाध्याहारसूचनार्थो हिशब्दः । सोमापौष्णमा-
त्रमुद्दिश्यपेषणस्य शास्त्रविषयत्वसंभवेऽपि पुरोडाशेऽर्थादेव प्राप्ते
पशौ च हृदयाद्याकृतिकावयवोत्साददेशापादानकावदानसाध्यप्रधा-
नरूपार्थाभावापत्तेर्विध्ययोगेन पारिषेव्यात्केवलचरुविषयत्वमाशङ्क्य
पुरोडाशेऽर्थादासमन्तात्सर्वस्य पेषणभावापत्तेश्चरौ त्वन्योन्याव-
यवानन्तर्गतिलक्षणपाकवैशद्यासिद्ध्या चरुशब्दवाच्यचरुत्वाख्यार्था-
भावापत्तेश्चरुशब्दोपलक्षिते च पशौ प्रधानाख्यप्रयोजनरूपार्थाभावा-
पत्तेर्हि यस्मादपेषणं भवति सर्वपेषणं न संभवति न त्वर्द्धपेषणं
न संभवति तेनेदमर्द्धपेषणवचनं सर्वत्र संभवतीति परिहारार्थ-
त्वेनार्थाभावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशइतिभाष्यमश्रुतपु-
रोडाशशब्दाध्याहारापत्तेरभावादभावादिति च दीर्घह्रस्वाकारयुक्तत्वे-
नार्थाभावशब्दस्याश्रुतावृत्त्यापत्तेश्चरुशब्दस्य चार्द्धपेषणव्यावृत्तौ स-
र्वपेषणवाचित्वकल्पनापत्तेर्वचनात्सर्वपेषणमिति सूत्रावयवानुपपन्ना
पत्तेश्चापरितोषादुपेक्ष्यस्वयमर्थाभावादिति सूत्रावयवमुत्तरावयवाद्
वच्छिद्योद्देश्यस्य विशेषणान्वये वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणरूपार्थाभावा-
त्सर्वं प्रति पेषणस्य शास्त्रवत्वमित्येतत्सूत्रावयवार्थोपादानार्थत्वेन
व्याचष्टे * विशेषणेति । * तस्मान्नेमपिष्टत्वविधिपक्षे चरावेव
पेषणं यदभिमतं तन्न भवतीति पेषणशब्दसमस्तस्यापि नञो वि-
वक्षितार्थत्वलाभान्यथानुपपत्त्या भवतिशब्दान्वयमभिप्रेत्य विधितः
सर्वपेषणापत्युपसंहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * एतस्मिन्निति । *
अस्मिन्व्याख्याने यस्मादेव तस्मान्नास्य विधित्वाभ्युपगमेनालिङ्ग-
ता विपर्ययसाधनता च शङ्कुनीयेत्येवं हिशब्दो योज्यः । नन्वङ्गनाश
भयादित्याशङ्कापरिहारयोः पुरोडाशइति भाष्यव्याख्यातस्यार्थाभावा-
दित्यादिसूत्रावयवस्यैतच्छङ्कान्तरत्वेन व्याख्यार्थत्वं सूचयितुं तत्रे-
त्यादिभाष्यात्प्रागपकृत्यव्याख्यार्थं नन्वित्याशङ्कामाभ्यं तावद्याच्च
* नन्विति । * शङ्काभाष्यरूपोपलक्षणार्थान्वयसूचनार्थाप्रसक्त्य

दित्युक्तम् । अर्थोक्तमित्यादिपूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवारूढत्वं
 शङ्काया वक्तुमुक्तोक्ता । नेतीति परिहारभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
 व्याख्यातुमाह * नेति । * पुरोडाशेर्ध्रमाप्त्यप्रसङ्गं तावदुपपादयति-
 * सर्वेति । * अर्द्धपेषणे पिण्डानिष्पत्तेस्तत्साध्यपुरोडाशानिष्पत्तिमा-
 शङ्क्य शिथिलपिण्डनिष्पत्त्यापि पुरोडाशनिष्पत्तिमाह * तावतापीति *
 पशावर्थविप्रतिषेधाप्रसङ्गमुपपादयति * हृदयादीनामपीति । * उ-
 त्सादस्योत्कर्त्तनस्य यो हृदयाद्येकदेशो देशस्तद्वर्जमेकदेशान्तरे ऽपि-
 ष्यमाणानां हृदयादीनां तेषामाकारनाशः स्यादिति पूर्वाधिकरणभा-
 ष्योक्तस्य संस्थाननाशस्यात्यन्तमनापत्तेर्हृदयत्वादिजात्याश्रयभूतायाः
 संस्थानविशेषविशिष्टाया व्यक्तेरप्यत्यन्तमनाशेन जातेरनाशात्तस्यो-
 त्साददेशं प्रति मुह्येयुरिति भाष्योक्तस्य माहस्यानापत्तेर्हृदयत्वा-
 दिजातिकावयवोत्साददेशापादानकावदानसाध्यप्रधानाख्यायार्थविप्रति-
 षेधाप्रसङ्गइत्यर्थः ॥ प्रसङ्गाच्चरोः सर्वपेषणे भागसंमोहः स्यादिति
 धर्मविप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्योक्तस्य कस्या देवताया को भाग इति
 मोहस्य तुल्यन्यायत्वात्पशौ प्राप्तस्यार्द्धपेषणे प्रसत्त्वभावमाह *
 इतरेति * इतरस्य देवतान्तरभागस्य य उत्साददेशस्तस्य देव-
 तान्तरभागावदानापादानतया स्पष्टत्वेन पूषभागः पिष्टो ऽपि सन् यो
 देवतान्तरभागोत्साददेशव्यतिरिक्तादुत्साददेशादवत्तः स पूषभाग इ-
 त्येवमुपलक्षणसंभवान्न मोहापत्तिरित्यर्थः । अनेन चाङ्गनाशशब्दोवदा-
 नप्रकृतित्वे नाङ्गस्य हृदयादेर्विनाशो ऽपादानत्वेन चाङ्गस्योत्साददेश-
 स्य मोहो देवताङ्गस्य वार्द्धस्य मोह इत्येवं त्रेधा व्याख्यातः ।
 पेषणस्य देवतानिमित्तत्वे पूषवाक्येनैव द्विदेवत्ये पेषणसिद्धेर्विध्या-
 नर्थक्यप्रसङ्गादहप्रार्थत्वावगतेः स द्वितीयपूषोद्देशेनाप्यपिष्टादर्द्धाद-
 वदानाविरोधान्निविष्टो ऽप्यङ्गनाशो न प्रसज्यतइति परिहारान्तरा-
 र्धमपिष्टादिति भाष्य व्याचष्टे * अथ वेति । * भाष्यकारीयामर्था-
 भावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यामुपसहरति * तस्मादिति । * वि-
 धित्वे सर्वपेषणापत्तौ सूत्रेणोक्तायां सर्वपेषणापत्तावपि को दोष
 इत्याशङ्कावतारादुत्तरत्वेन सोमापौष्णोद्देशे चरुशब्दानर्थक्यं चरुद्वे-
 शे सोमापौष्णशब्दानर्थक्यमिति दोषोत्तरार्थत्वात्तत्रेति भाष्यमिदानीं
 व्याचष्टे * इतीति । * भाष्यवार्त्तिकयोश्चरुत्वा सोमापौष्णोप-
 लक्षितः । पेषणतिभाष्यं पेषणविधौ निष्ठापत्युक्तं पूर्वपक्षलिङ्गपेष-
 णानुवादोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * इति चर्चति । * नेमार्द्धपिष्ट-

वाक्ययोःपेषणानुवादोपपादनस्य पूर्वपक्षलिङ्गत्वसिद्ध्युपयोगोक्त्यर्थं
तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति । *

एकस्मिन् वार्थधर्मत्वादैनद्राग्नवदुभयोर्न

स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥

एकस्मिन्वेति पूर्वपक्षनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थमेकेति
भाष्ये व्याचष्टे * एकस्मिन्नेवेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेनार्थधर्म-
त्वादिति सूत्रावयवस्य व्यतिरेकमुखेन व्याख्यानार्थं नैष इति
भाष्यं देवतानिमित्तत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवेन हविषः पेषणाख्य-
धर्मान्वये पूषणो देवताशब्दोक्तस्य स्वामित्वस्य व्यधिकरणत्वेन
साक्षात्निमित्तशब्दोक्तद्वारत्वायोगात्पूषस्वत्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य
द्वारत्वोक्त्या पेषणस्य पूषभागभूतापूर्वसाधनधर्मत्वाभिधानाद्देवता-
धर्मत्वानुक्तेस्तन्निरासायोगादयुक्तमाशङ्क्य पूषभागधर्मत्वनिरासार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * न देवताधर्म इति न देवता न देवता भाग-
धर्म इत्युक्तमित्यर्थः ॥ अन्वयमुखेन व्याख्यार्थं कस्येत्यादि यागइत्यन्तं
भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति । * यागस्य यो ऽर्थः प्रयोजनमपूर्वं तद्धर्मं
पेषणमित्युक्ते पूर्वधर्मस्याप्यपूर्वसाधने ऽनुष्ठेयत्वात्साधनस्य च द्वार-
विशेषानपेक्षायां सुगादिष्वप्यनुष्ठानापत्तेर्द्वारविशेषे ऽवश्याङ्गुपगम-
नीये भागश्रुत्यालोचनया पूषस्वामित्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य द्वार-
त्वावगतेः पूषभागधर्मत्वाविरोधमाशङ्क्य देवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य
प्रकृतौ द्वारतया ऽवगन्त्येहाप्यतिदेशाद्द्वारत्वावगतेः पूषभागत्वस्य
द्वारत्वकल्पना न युक्तेति परिहारसूचनार्थं पूषदेवत्वस्य पूषोद्देशेन
त्याज्यस्य धर्मः सन् यागार्थस्यापूर्वस्य धर्मो न तु पूषभागधर्मः
सन्नपूर्वधर्म इत्युक्तम् । प्रपिष्टभागशब्दाद्यो भागः सप्रपिष्ट इति
भागोद्देशेन पेषणविधानात्पूषभागधर्मत्वप्रतीतेः पूषभागत्वस्योप-
देशनो द्वारत्वावगमादातिदेशकपूषदेवत्वत्वद्वारवाधावगतेः कथं
देवताभागत्वस्य द्वारत्वनिरासार्थो देवताभागधर्मत्वानिरास इति
कथामिति भाष्येण पृष्ठोच्यतइत्यनेन पितृधने पुत्रस्यैव स्वतः सिद्धौ
भागे निरस्ते नन्विति भाष्येण स्वतः सिद्धदेवताभागभावे ऽपि देव-
तायै दानात्तस्याभागो भविष्यतीत्याशङ्क्योच्यतएतद्धीत्यादिनास्ति-
पूषणो भाग इत्यन्तं भागाभावोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति *

परिग्रहात्प्राक्स्वस्वामिसम्बन्धानापत्तावस्वपरिग्रहास्तेयापत्तेः प-
रिग्रहाख्यपरिग्रहीतृव्यापारानपेक्षाबुद्देशत्यागाख्यादातृव्यापारमात्रा-
त्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तिमाशङ्क्य प्रतिग्रहीतृव्यापारानपेक्षत्येऽपि दान-
स्य परेच्छाधीनविनियोगार्हत्वाख्यपरस्वत्वापादनपर्यन्तत्वात्परो यथे-
ष्टविनियोगं करोत्वित्येवं संकल्पपर्यंतान्योद्देशपूर्वस्वत्यागसंकल्पा-
ख्यादातृव्यापारात्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तेर्देवतायाश्च विग्रहादिराहित्ये-
न यथेष्टविनियोक्तृत्वायोगात्तद्विच्छाधीनविनियोगार्हत्वापादनपर्य-
न्तोद्देशत्यागाशक्तेर्न देवतास्वत्वापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं यश्चेत्या-
दि भाष्यावयव व्याख्यातुं * कर्मसाधनो हीत्याद्युक्तम् । * नवमे-
निपिद्धभोक्तृत्वाद्यभ्युपगमेन पूर्वपक्षयोगात्तन्निरासानर्थक्यापत्तेर्देव-
ताया यागसाध्यस्वर्गादिस्वाम्याभावात्स्वर्गादिदानाशक्त्योगाना-
राध्यत्वसिद्ध्यै देवतोद्देशेनात्यक्तस्वर्गादौ स्वाम्ये नवमे निषेत्स्यमाने
ऽपि देवतोद्देशेन त्यक्ते हविषि स्वाम्यानिषेधाद्देवतोद्देशेन त्यक्तस्य
हविषो देवतास्वत्वाख्यं तद्भागत्वं भविष्यतीति पूर्वपक्षशयनिरा-
सार्थत्वेनायं ग्रन्थो यथेष्टविनियोगं सेवनाख्यभजनत्वनेोपचर्य यथेष्टं
विनियुज्यतइति कर्मसाधनभागशब्दव्युत्पत्तेर्योऽयं यथेष्टं विनि-
युङ्क्ते स तस्य भागो न च देवता हविर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते नवमे
विग्रहादिनिषेधेन यथेष्टविनियोक्तृत्वानिषेधादित्येव योज्यः । देव-
ताया यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यायोगेऽपि देवतोद्देशेन त्यक्त-
स्यान्धेनाविनियोज्यत्वादन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापाद-
कत्वाख्यस्वाम्योपपत्तेः पूष्णो भागः संभवतीत्याशङ्क्यानन्यविनियो-
ज्यत्वाख्यपूषस्वत्वलक्षणपूषभागत्वसंभवेऽपि तद्भागत्वस्यार्थानुपगो-
गित्वात्पेषणाख्यस्य धर्मस्य देवताभागधर्मत्वे निष्प्रयोजनत्वापत्तेर्न
देवताभागधर्मता युक्तेति परिहारार्थमथापीत्यादिभाष्यं व्याख्यातु-
माह । * अथापीति । * अन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणस्य
स्वीकारस्या स्मिन्नग्रन्थे भजनत्वोपचाराद्यपि देवता हविरन्यं प्रति
यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादनात्स्वीकुर्यात्तथापि देवतायाः प्रयो-
जकत्ववारणार्थं नवमे फलदातृत्ववारणात्तद्भागधर्मत्वे पेषणस्य
निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्तद्धर्मत्वानुपपत्तेः पूषभागत्वस्य द्वारत्वायोगा-
द्देवतोद्देशद्रव्यत्यागाख्यो याग एवापूर्वस्य धर्मान्वये द्वारमित्यर्थः ।
प्रयोजकत्ववारणोक्त्या तद्धेतुफलदातृत्ववारणे देवताभागधर्मत्वे
पेषणस्य निष्प्रयोजनत्वोपपादनार्थं सूचितम् । भागोक्त्या देवताया

इति भाष्यस्था पृष्ठी भागव्यतिरेकजनितत्वेन व्याख्याता यागो-
 क्त्या भागशब्दस्य त्याज्यद्रव्यवाचित्वे सूचिते तर्हि समास्-
 श्रुत्या भागशब्दवाच्यस्य देवतोद्देशेन त्याज्यस्य साक्षात्पेपणा-
 न्वयावगतदेवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारमात्रत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्का-
 निरासायापूर्वधर्मत्वव्युत्पादनार्था नवमाद्यन्यायोक्तिः । नावमिके
 देवताधिकरणे देवतायाः प्रयोजकत्ववारणार्थं फलदातृत्ववारणा-
 त्पेपणस्य देवताराधनप्रयोजनत्वायोगाद्देवताभागधर्मत्वे देवतारा-
 धनार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वासिद्धावप्यपूर्वसाधने कृतस्यापूर्वार्थत्वा-
 श्रुपगमात्तत्र च स्तुगादौ पेपणप्रसक्तिपरिहारार्थं द्वारविशेषापे-
 क्षायां भागश्रुत्यालोचनया ऽनन्यविनियोज्यत्वलक्षणपूपभागतया
 यदपूर्वसाधनं तत्पेप्यमिति पूपभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूष-
 भागे ऽनुष्ठानलक्षणं पूषभागधर्मत्वं विना पेपणस्याविधेयत्वेना-
 पूर्वसिद्ध्यर्थत्वायोगान्पूपभागधर्मत्वं सत्येवापूर्वसिद्ध्याख्यप्रयोजन-
 वत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन
 चोदनेति दाशमिकं देवताधिकरणे देवतायाः स्वरूपेण कर्मणि
 समवायनिषेधनान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणव्यापारायोगादातृव्या-
 पारेणान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धे ऽपि देवताविनियोज्यत्वानापादना-
 त्पूपस्त्वत्वाख्यपूपभागत्वानिष्पत्तेस्तस्य द्वारत्वायोगेन पूषणमुद्दिश्य
 त्यक्तस्यापि पूषभागत्वद्वारा ऽपूर्वसाधनत्वायोगात्तस्मिन्कृतस्य पेप-
 णस्यापूर्वधर्मत्वासिद्ध्या ऽपूर्वसिद्धिप्रयोजनत्वायोगोक्त्यर्थस्यायोगे-
 तिभाष्याध्यवस्यापूर्वधर्मत्वासिद्धेरित्येवं व्याख्यासूचनार्थं दाशमि-
 कदेवताधिकरणन्यायोक्तिः ॥ पेपणस्यापूर्वधर्मत्वे कः पुनरर्थो
 यागइतिप्रश्नोत्तरभाष्ये यागधर्मत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यापूर्वाविवक्षयै-
 व वा नादराद्यागोक्तिरिति परिहारं तद्व्याख्यानन्तरं वाक्यमयागेल्या-
 द्यानामपि यागोक्तीनामनादरहेतुकत्वसूचनार्थं बहुयागोक्तिसन्निधा-
 वाह * भाष्येति । * पूषयागसाधनस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे
 पूषप्रधानबहुव्रीहिसंस्थेन भागशब्देन पूषयागलक्षणाशक्तेर्दर्शपूर्णमा-
 सप्रकरणास्नातस्य च पेपणस्य पूषयागे प्राकरणिकविनियोगायोगा-
 त्पूपयागाङ्गत्वं न स्यादित्याशङ्कार्थं कथं तर्हीति भाष्यं
 व्याचष्टे * कथं तर्हीति । * यागोक्तेः पूषयागाख्यविशेषपरत्वसूचनार्थो
 ऽत्र शब्दः । पूषोद्देशेन त्याज्यस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे भागशब्दस्य
 यागलक्षणाशक्तिं तर्हिशब्दसूचितामुपपादयितुं * वाक्येत्युक्तम् । *

यागोक्तेरनादित्वसूचनायाः पूर्वण वेत्युक्तम् । * देवतावाचिपूषशब्दसमभिव्याहारात्मकवाक्यगम्यपूपोद्देशत्याज्यद्रव्यवाचित्वेन भागशब्देन पूषयागलक्षणोपपन्नं यागधर्मो भविष्यतीति परिहारार्थमुच्यते इति भाष्यं देवतास्वेन पेपणस्य भागश्रुत्यासंयोगाद्वाक्यलभ्यो-यागसंयोगो न युक्त इति प्रश्नाशयविवरणार्थं च ननु चेति भाष्यमुत्तराशयविवरणार्थं चोच्यते भागाभावादित्याद्युक्तमित्यन्त भाष्यमेकग्रन्थेन तात्पर्यतो व्याचष्टे * तत्रेति * भागाभावोक्त्योक्तस्य मुख्यदेवतास्वाख्यभागरूपार्थासंभवस्य देवताभागसंयोगायोगहेतोर्थागलक्षणार्थवोपपादने तात्पर्यसूचनार्थं * मुख्येत्युक्तम् । * भाष्ये देवतायाः स्वामित्वान्वितेन भागेन पेपणस्य संयोगो देवतासंयोगो विवक्षितः । देवताभागान्वयायोगे ऽपि यागान्वयः कथमिति तथापि त्विति भाष्येणाशङ्क्य भागोक्त्या पूषोद्देशत्याज्यत्वलक्षणद्वारा यागलक्षणोद्देशेति परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यते इत्यादिदेवतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्येति । * तच्छब्देन व्याख्येयभाष्यनिर्दिष्टपूषपरामर्शापूपोद्देशेन त्याज्यतेत्यर्थः । उभयोरित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं न चेत्यादिसम्बन्धइत्यन्तं भाष्यमुपेक्ष्य केवले त्वित्याद्येवेत्यन्तं भाष्यं सेव्यवाचिना भागशब्देन कथं त्याज्यलक्षणत्याशङ्क्यान्यस्मै संकल्पितस्योद्देश्यं प्रति भागवत्वप्रसिद्धेः पूषोद्देशेन त्याज्यतया संकल्पितस्य भागशब्देन लक्षणोपपत्त्युक्त्यर्थत्वादपकृष्य व्याख्येयमिति मत्वादौ व्याचष्टे * स चेति । * असावित्यनेन तस्मै संकल्पित इति व्याख्येयो निर्दिश्यमानसंकल्पितपरामर्शादेकदेवत्ये स त्याज्यो ऽर्थः पूषविशिष्टः संकल्पितो भागो भवतीति पूषभागव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । उपेक्षितं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * द्विदेवत्ये पुनरिति । * पेन्द्राग्नवदिति भाष्योपेक्षितसूत्रावयवव्याख्यार्थं * यथैवेत्युक्तम् । * इह पुनः ६१०।२ पूषपदस्येति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं वैषम्यं परिहरति * यद्यपि चेति । * इह द्विदेवत्ये पूषभागशब्दाप्रवृत्तिरित्यर्थः । एकैकोद्देशं विना द्वयोद्देशायोगाद्द्विदेवत्ये ऽपि केवलपूषभागत्वापत्तिमाशङ्क्य येन कारणेन संकल्पो भागव्यपदेशहेतुस्तेन कारणेन यद्यपि पूषास्वशब्दोच्चारणेन [भाष्ये इन्द्रापूषणोरुच्चारणमित्यन्वयः शब्दव्यतिरेकजानिता च षष्ठी तेनेन्द्रापूषणोर्वाचकस्येन्द्रापूषशब्दस्योच्चारणं कुर्वन्वित्यर्थः एकदेवताभूतपूषशब्दोच्चारणस्य समस्तोच्चारणे हेतुत्वात् । उपकारकमिति उच्चारणविशेषणम् । अर्थाच्चोपकार्यद्विदेवत्यत्वसंकल्पलाभ इति

भावः १] इन्द्रापूर्वशब्दोच्चारणं द्विदेवत्य चरुसंकल्पोपकारि कुर्वन् द्विदेवत्यचरुसंकल्पोपकारी स्यात्तथापि पूर्णं द्विदेवत्यस्यासंकल्पनाच्च तस्य पूर्णः स द्विदेवत्यो भागव्यपदेशार्ह इति परिहारार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति । * यत्रैकः पूषा देवतेत्येवमेकस्मिन्निति सूत्रावयवयोजनार्थं केवल इति भाष्यं यत्रोभं देवते इत्येवं चोभयोरिति सूत्रावयवयोजनार्थं नेन्द्रापूर्वादिष्विति भाष्यं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ४५ ॥

यददन्तत्वं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तद्धेतुवन्निगदार्थवादमात्रत्वाद्यागापूर्वधर्मत्वपक्षे ऽप्युपपन्नमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमिति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति । *

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

यत्परं नेमपिष्टार्द्धपिष्टवाक्ययोः पेषणानुवदनं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तत्पेषणविधित्वेनानुवादत्वादलिङ्गमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभवतीतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * नेमेति । * वचनात्सर्वपेषणमिति सूत्रे सोमापौष्णसम्बन्धे नेमपिष्टसंबन्धे चेति भाष्योक्तां वाक्यभेदशङ्कां नन्विति भाष्यानुदितां स्वयं तावन्नेमपिष्टवाक्ये सर्वविशेषणविशिष्टयागभावनाविधानादर्थपिष्टवाक्ये चार्धविशिष्टपेषणविधानात्परिह रति * विशिष्टेति । * विशिष्टविधौ च सति वचनादिति सूत्रोक्तमपरिहृत्य विधित्वाभ्युपगमेन लिङ्गपरिहाराशक्तेर्वचनमित्यनेन विशिष्टविधित्वस्यैवोक्तत्वाद्नेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदशङ्कानुपपत्तेर्नन्विति भाष्येण गौरवलक्षणावाक्यभेदशङ्कोक्त्यापाद्यागतौ गौरवस्यादोषत्वं वक्तुमगौरवपक्षसंभवे तदाश्रयणेन गौरवं परिह्रियते इह त्वगौरवपक्षासंभवादानर्थक्यपरिहारार्थं गौरवाभ्युपगमो न दोषायेत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अविशिष्टेति । * तस्मादिति भाष्यं सूत्रार्थोपसंहारद्वाराधिकरणार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * ॥

इति श्रीमन्निकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमाधवभट्टोपाध्यायात्मजसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवयकारिण्यां न्यायसुधाय्यायां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय ॥

निवीतस्याऽर्थवादत्वे प्रथमाधिकरणम् १ ।

निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् १।

निवीतस्य मनुष्यधर्मत्वादिचिन्तायां प्रकरणस्य केन सह विरोधा-
विरोधचिन्तेत्याशङ्क्य श्रुत्या मनुष्यधर्मत्वस्य लिङ्गात्सर्वकर्मधर्मत्वस्य
वाक्याच्च मनुष्यप्रधानकर्मधर्मत्वस्यावगतेऽख्यं सहेति दर्शयितुमा-
ह * स एवेति * । प्रासङ्गिकानन्तरचिन्ताद्वयेनासंगतिशङ्कानिरा-
सार्थप्रासङ्गिकसमाप्त्या यः प्रकृतो बुद्धिस्थीकृतः स एदेत्युक्तं शुद्ध-
मनुष्यातिथ्याङ्गत्वपक्षयोर्वा प्रकरणादुत्कर्षात्पक्षान्तरेषु चानुत्कर्षादु-
त्कर्षानुत्कर्षफलत्वं स एवेत्यनेनोक्तम्॥प्राचीनावीतस्यापि पितृप्रधाने
कर्मणि विधावुत्कर्षापत्तेः सन्निधौ च निवीतोक्तेर्व्यवहितोपवीतश्रुत्य-
र्थत्वसिद्धान्तायोगप्रसङ्गात्प्राचीनावीतमपि कस्मान्न चिन्तितमित्याश-
ङ्क्य शुद्धपितृधर्मत्वादिपक्षासंभवात्तस्यात्राचिन्तनीयतां सूचयितुमाह
* तत्रेति । * अत्रैवेति सर्वे पक्षाः संभवन्ति न प्राचीनावीतं पितृ-
णामित्यत्रेति सावधारणं व्याख्येयं शुद्धकर्मयुक्तशब्दाभ्यां मनुष्यध-
र्मोक्तेः पक्षद्वयोक्त्यर्थतोक्ता । विध्यर्थवादचिन्तायां विरोधाविरो-
धचिन्तात्मकत्वाभावेनासंगतिमाशङ्क्याह * यौ त्विति । * नोपन्यस्य
याविनि द्वितीयार्थवाचिना कृत्येन प्राधान्यं निरस्तं भाष्यकृतोपक्रमे
विध्यर्थवादचिन्तायाः कृतत्वात्प्राधान्यशङ्कां निराकर्तुमाह * यस्त्वि-
ति । * कृत्वाचिन्तात्वमेवोपपादनपूर्वं विवृणोति * न हीति । * विधि-
विना सामान्यतोङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषं मनुष्याङ्गत्वादिविधिश्रुत्या-
द्यव्यापारसूचनार्थं मात्रोक्तिरिति हेतोः कृत्वा चिन्तात्वेन विधि-
रिति प्राक्प्रस्तुत्येतिचिन्तात्वेनेति शब्दाध्याहारणेति योज्यम् । विध्य-
र्थवादचिन्तायाः प्राधान्याभाधेपि प्राक्प्रस्तावोपपत्तिसूचनार्थं प्रथ-
मपश्चाच्छब्दौ विधिवन्निगदानामपि शोभते इत्य मुखं य एवं

वेदेत्यादीनामर्थवादाधिकरण एवावस्थितार्थवादत्वानामौदुम्बराधि-
करणे विधित्वशङ्कामात्रनिरासाद्विधित्वायोगोर्थवादत्वोक्त्या विव-
क्षितः यो भाष्यकृता विध्यर्थवादपक्षोपन्यासपूर्वको लक्षणानुरूप-
मनुष्यधर्मत्वादिपक्षोपन्यासः कृतः स कृत्वा चिन्तारूपेणेति यदुक्तं
तद्विग्विभागपरिपिदितपरकृतिपुराकल्पाधिकरणेष्वपि योज्यमिति प्र-
सङ्गादाह * परेष्वपीति ॥ * परकृतिपुराकल्पाधिकरणे माषपाको
मनुष्यमात्रधर्मो वृष्णिमसगोत्रधर्मो वेत्येतावन्मात्रविचारेण कर्मयुक्त-
मनुष्यधर्मत्वाद्यविचाराद्यथासंभवमित्युक्तम् । निवीतमिति कीर्त्तनं
वचनं स च मनुष्यधर्म इत्येवं वचनं परमिति पूर्वाधिकरणान्त्यसू-
त्रस्थविधिवाचिवचनशब्दानुपङ्गेण विधित्वमनुष्यधर्मत्वपक्षद्वयप्रति-
ज्ञानार्थत्वेन निवीतमिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं किमिति पूर्वपक्ष-
भाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय विधित्वप्रतिज्ञायां हेत्वपेक्षायामौदुम्ब-
राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तहेतुत्वं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *
तच्छब्देनाप्राप्तविधिताऽस्मिन् सूत्रे सूचिता । पष्ठ्याख्यस्य शब्दस्य
मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं मनुष्यधर्मत्वहेतुत्त्वर्थत्वेन शब्दस्येति सूत्रा-
वयवव्याख्यार्थं विधिश्चेदिति भाष्यं व्याचष्टे * अहीनादीति * ।
प्रकरणानुरोधाद्भूतेरन्यथाव्याख्यानौचित्यसूचनायाहीनाद्यधिकरण-
न्यायोक्तिः । अहीनादे प्रकृतकर्मानन्वयाद् द्वादशोपसत्त्वादेस्तद्युक्ता
हीनधर्मत्वायोगेपि मनुष्याणां प्रकृतकर्मान्वयसंभवादबाधकस्यापि
वाधायोगात् प्रकरणानुगृहीतया श्रुत्या प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्यधर्मत्व
सूचनार्थश्चकारः । प्रश्नपूर्वं मनुष्यप्राधान्योपपादनार्थं कथमित्यादि
भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेषां हीति । * पष्ठ्युक्तसम्बन्धसा-
मान्यस्य विशेषापेक्षायां पष्ठ्या विध्यपेक्षिताऽङ्गाङ्गित्वाख्यसम्बन्ध-
विशेषसमर्पणेन विनियोजकत्वाद्विहितस्या विहितसम्बन्धङ्गत्वा-
वगतेरेकस्मिंश्च वाक्ये विधेयद्वयायोगान्निवीतस्यैव विहितत्वान्
मनुष्याङ्गत्वेनाविहितानां मनुष्याणां निवीताङ्गतेत्याशयः स्वत्वशब्दे
नाङ्गत्ववाचिनोपकारकशब्दो भाष्यस्थोऽङ्गवाचितया व्याख्यात-
प्रकरणस्याङ्गत्वेन साक्षात्कर्तृसमीहितसाधनत्वापपत्तौ पारम्पर्य

१ त्रिविधानस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगते । फलवत्त्वेन समीहितत्वावसायान्मनुष्या-
णामेव कृत्स्ननिवीतशब्दयोगेन कर्तृवाचिन्या पष्ठ्याऽङ्गतां नन्विति भाष्येणाऽऽशङ्क-
कर्तृत्वस्य स्वर्गकामादिवत्प्राधान्येविरोधात्कर्तृभूतमनु इति द्वितीयपुस्तकेऽधिक-
पाठः ।

समीहितनिव्यानाङ्गत्वं कल्पनायोगात्कृतिबलेन निव्यानस्यैव मनु-
ष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थं प्रकरणाद्धीति भाष्यं स्पष्टत्वाद-
व्याख्याय कर्तृवाचितृतीयाऽभावान्मनुष्याणां निव्यानाङ्गत्वानवगते-
रपि निव्यानस्यैव मनुष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थमपि चेति
भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति । * पृथगेव कृद्योगेन कर्तृवाचिनी ६१२।१
त्वादगुणविभक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सम्बन्धमात्रवाचिनीयं षष्ठी
न कर्तृवाचिनीति षष्ठीत्विति भाष्येणांक्ते तदुपपादनार्थं तत्रेति
भाष्यं व्याचष्टे * अर्थादेव चेति । * अतो मनुष्यप्रातिपदिक-
श्रुत्यानर्थक्यपरिहारायापि तद्धर्मतेत्युपसंहरति * अतो पीति । *

अपदेशो वार्थस्य विद्यमानत्वात् २ ।

मनुष्यार्थस्य निवीतस्य लोके विद्यमानत्वादिति हेत्वर्थोप-
पादनार्थं निवीति हीति भाष्यं विधेयत्वेनाभिमतस्य गलवेणिकावन्धा-
ख्यनिव्यानस्य युद्धादन्यत्राप्राप्तेर्विधिर्न भवादयुक्तमाशङ्क्य परि-
करबन्धाख्यनिवीताशयत्वेन व्याचष्टे * निवीतमिति । * उपवी-
तश्रुतेश्चानुवादप्रयोजनस्यार्थवादो वेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्भान-
र्थक्यापत्तिरित्याह * स त्विति । *

विधिस्त्वपूर्ववत्त्वात्स्यात् ३ ।

अप्राप्तविधित्वे निरस्तेऽपि नियमविधित्वप्रतिज्ञार्थस्य विधि-
स्त्विति सूत्रावयवस्य व्याख्यार्थं विधिरेवेत्यादिभाष्यं सन्निष्य
व्याचष्टे * विधिरेवेति । * पूर्ववत्त्वादपदेशः स्यान्न त्वयं निव्या-
ननियमः पूर्ववानित्येवं पूर्वसूत्रस्थापदेशाक्यनुपक्षेण व्यवधार-
णकल्पनायापूर्ववत्त्वात्स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पूर्ववानित्या-
दिभाष्यं पक्षेऽपि प्राप्तौ संभवन्त्यामश्रुतलिङ्गादिकल्पनया विधिक-
ल्पना न युक्तेत्याशयहेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * नित्य-
वत्कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या पक्षे प्राप्तस्यापि कल्प्यो विधिरित्युत्तरा-
शयः । गलवेणिकावन्धस्तु युद्धादन्यत्र पक्षेऽप्यप्राप्त इत्याह * कण्ठेति *

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ४ ।

नियमविधित्वे पक्षे प्राप्तस्य नियमविषयत्वात्कर्मार्थत्वेनैव च
पक्षप्राप्तेः समान्यतः कर्मधर्मत्वे नियमविधितोऽवगते विशेषापेक्षायां

दर्शपूर्णमासाख्यकर्मधर्मप्रदेशान्नेन दर्शपूर्णमासकथंभावस्पर्शावग-
मात्तद्धर्म इत्येवं तृतीयपूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * सतीति * । प्रायोक्तिव्याख्यार्था प्रदेशोक्तिः ॥

वाक्यस्य शेषवत्वात् ॥५॥

कर्माङ्गत्वे मनुष्योक्तत्वानर्थक्यापत्तेः प्रकरणवाधमयाच्छुद्धमनुष्या
ऽङ्गत्वानश्रुपगमेपि प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य
कर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वे, याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यनेन न्यायेन
यजमानत्वापत्तेर्निवीतवाक्यस्य चाध्वर्यवसमाख्यात्मकशेषसम्बन्धा-
न्निव्यानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावगतेः कर्मयुक्तमनुष्याङ्गताप्ययुक्तेति परि-
हारार्थत्वेन वाक्यशेषसमासपरेण भावप्रत्ययेन सम्बन्धोक्तिमभिप्रेत्य
सूत्रव्याख्यार्थं निवीतमित्यादिभाष्यसमाख्यानुरोधेन श्रुतिवाधा-
योगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यश्रुतेर्विधित्वेनानुवादत्वेन वा द्विधा संभवे
समाख्याया विधित्वानुवादत्वयोरसंभवादित्यन्तवाधानयुक्त्येवमाश-
योक्तिपूर्वं व्याचष्टे * द्विवेति ॥ * मनुष्याङ्गत्वे तु लोहितोष्णीषादिव-
द्गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यादिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन समा-
ख्याया नियामकत्वायोगादित्यन्तवाधः स्यादित्याह * मनुष्येति * कर्मा-
ङ्गत्वेन केवलं वाधाभावः कित्वन्यतोऽध्वर्युकर्तृकत्वानवगमादनुग्रह
एवेत्याह * इतरथेति । * पूर्वसूत्रस्थप्रतिज्ञानुषङ्गेन सूत्रं योजयितु-
माह * तस्मादपीति * ।

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥६॥

उच्यत इत्यादिभाष्येण शुद्धकर्माङ्गत्वनिरासं सूत्रानारुढत्वादयुक्त-
माशङ्कोक्तपक्षनिरासं विना पक्षान्तरपरिग्रहायोगात्प्राकरणिकमनु-
ष्यप्रधानान्वाहायर्पाकादिकर्माङ्गत्वपक्षापरिग्रहाधार्श्वस्य शुद्धकर्माङ्गत्व-
निरासार्थत्वेनोपपादयितुमाह * प्रथमं तावदिति । * उपपादितं
भाष्यं व्याचष्टे * श्रुत्या हीति । * प्रकरणे यन्मनुष्यसंयुक्तं कर्म तत्र
निवीतं निविशते न शुद्धे प्रकृते कर्मणि सर्वेषां श्रुतिप्रकरणसमा-
ख्यानामविरोधाच्छुद्धप्रकृतकर्मनिवेशे श्रुतिविरोधापत्तोरित्येवं सप्त-
म्यर्थे तदित्यव्ययाङ्गीकरणेन सूत्रव्याख्यार्थं नेतीत्यादि भाष्यं संक्षिप्य
व्याचष्टे * तदिति । * सर्वोक्त्वा प्रकरणं चेति चकारस्य समा-

ख्याग्रहणार्थत्वं सूचितं कथमस्माद्वाक्यान्मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वप्र-
तीतिरित्याशङ्क्याह * मनुष्याणामिति । * एवंस्तथातिथ्ये निवेशः
कस्मान्नभवतीत्याशङ्क्याह * तदपि चेति । * अन्वाहार्यदानेन
यत्स्वसिद्धयर्थमादीयते गृह्यतेऽन्वाहार्यपाक्षादि तत्सर्वमन्वाहार्य-
दानादिशब्देनोक्तं । अतो यदिह दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्याणां कर्म तत्र
निव्यातव्यमिति वाक्यार्थो भवतीत्युपसंहरति * अत इति । *

तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रस्थतत्संयुक्तशब्देऽक्तमनुष्यप्रधान्यपुनर्वचनस्य प्रकरण-
विशेषणपरिसंख्यार्थत्वेन तत्प्रधानकर्मनिवेशप्रतिज्ञा व्याख्यार्थं नैतदि-
त्यादि भाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन तुल्यवदिति
सूत्रावयवव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति *। उपपद्य-
यतइत्यनेनैव देवप्रधाने दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मण्युपवीतप्राप्तेरुपवीतं
देवानामित्यस्य विधित्वायोगात्तुल्यानि चैतानि वाक्यानीति बहुवच-
नायोगमाशङ्क्य तुल्यवत्कीर्तनादेवोपवीतं देवानामित्यस्यापि देव-
प्रधानकर्ममात्रे प्राप्त्यै विधित्वोपपत्तिसूचनार्थां त्रयोक्तिः । भाष्ये तु
दर्शपूर्णमासमात्रेऽपि विध्यभ्युपगमे पृष्ठचन्ताकप्रधानस्य कर्मणः
प्रकृतकर्मान्तरान्वयानपेक्षत्वस्यात्तुल्यवत्कीर्तनविरोधोक्त्यै प्रौढि-
सूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्त्वा देवानामिति सामान्यश्रुतौ कथं वि-
शेषावगतिरित्याशङ्क्य * प्रकृतयोरित्युक्तम् * । तुल्यवत्कीर्तनादेव च
मनुष्यशब्दस्य पितृदेवतुल्यसनकादिमनुष्यवाचित्वावगतेर्दर्शपूर्णमा-
सयोश्च पितृप्रधानवदेवतुल्यमनुष्यप्रधानस्यापि कर्मणोऽभावात्प्रक-
रणसमाख्यानुग्रहानुपपत्तेरातिथ्ये प्रकरणानपेक्षं विदधातीत्युक्तं। किं-
ष्टोऽपि चायं पक्षो मनुष्यदेवत्ये कर्मणि निधीतस्मृतं पितृदेवत्ये
च प्राचीनावीतस्मृतंमूलान्तरादर्शनेन तच्छ्रुतिसूतत्वसिद्ध्युपयोगि-
तया स्मृत्युपबृंहितत्वाद्ब्रह्मीयस्तेनोपन्यस्तः । श्लाकं व्याचष्टे
* यथैवेति । * कथमिति भाष्यं शङ्कायै मनुष्याणामित्युत्तरार्थं
मनुष्याणामेवेति पुनः शङ्कार्थमित्येवं परमं तत्र तावद्व्याचष्टे * कथ-
मिति * । मनुष्यश्रुत्या मनुष्याङ्गत्वावगमाच्छ्रुत्यनादरे वा प्रकरणेन
दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमादुभयादरे वा प्रकरणेनमनुष्यप्रधानकर्माङ्ग-
त्वावगमात्प्रातिथ्ये विधिर्युक्त इत्यतच्छङ्कोत्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रवि-
यवव्याख्यार्थत्वेन कथमिति शङ्कायामनुष्याणामित्युत्तरानुपपत्तेर-

तद्याख्यानापरितोषात्स्वमतेन कथमित्यादि नमनुष्यप्रधानइत्यन्तं
 ६१४।१ भाष्यमेकग्रन्थत्वेन व्याचष्टे * समस्त एव चेति * । एतच्छब्दा-
 त्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रावयवस्य फलकल्पनापत्तेर्मनुष्यग्रहण
 स्वार्थान्वयायोगेन मनुष्यप्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्च मनुष्याङ्ग
 नित्यान मनुष्यशब्दस्य चालौकिकसनकादिमनुष्यवाचित्वेन
 तत्तत्प्रधानस्य कर्मणो लौकिकत्वायोगादलौकिकस्य च पितृय-
 ज्ञादिवदपूर्वैकान्तिकत्वेनापूर्वान्वयसिद्धौ दर्शपूर्णमासैकवाक्यत्वान-
 पेक्षणाच्च दर्शपूर्णमासस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गतेत्येवं व्याख्यार्थमुच्यत
 इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * निवीतसम्बन्धार्थत्वादिति
 भाष्यं निवीतं सम्बन्धो यस्य तत्प्रधानस्य कर्मणस्तन्निवीत-
 सम्बन्धमिति बहुव्रीहिणा तदर्थत्वादिति तच्छब्दपरामृष्टं तत्प्रधान-
 कर्माङ्गं प्रतिपाद्यत्वेनैव च कर्मणः शब्दप्रयोजनत्वात्तत्प्रधानप्रति-
 पत्तिप्रयोजनतोक्तेतिसूचयितुं * तत्प्रधानं त्युक्तम् * । नचेत्यनेन तदुक्त-
 मित्यादिवाक्यशेषो मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वे सत्यलौकिकसनकादिमनु-
 ष्यप्रधानस्य कर्मणो पूर्वैकान्तिकत्वेनानपेक्षितप्रकृतकर्माङ्गवाक्यत्वक-
 ल्पने प्रकरणस्याव्यापाराद्वाक्येनैव निवीतस्य मनुष्यार्थकर्मान्व-
 यकरणान्तस्य च दर्शपूर्णमासान्वयकरणाद्वा वाक्यभेदापत्तेः समेषु
 वाक्यभेदः स्यादिति क्लृप्प्याधकरणन्यायेन विभज्यमानसाका-
 ङ्क्षत्वाभावाद्भिन्नवाक्यत्वमुक्तमिति भिद्यत हि तथा वाक्यमित्य-
 न्तेनोक्ता तदेवेतरस्येति सूत्रावयवयोजनपूर्वं विचरीतुं मनुष्यशब्दस्या-
 लौकिकमनुष्यवाचित्वसूचनार्थत्वमितरशब्दस्याभिप्रेत्यालौकिकार्थ-
 स्य मनुष्यग्रहणस्य तत्प्रधानकर्माङ्गप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तेनैवातिशयाख्य-
 कर्मप्रतिपत्त्यर्थेन प्रत्यक्षेण मनुष्यशब्देन निवीतशब्दस्यैकवाक्यत्वा-
 वगतेस्तन्मात्रेण चापूर्वैकान्तिककर्मान्वयान्निव्यानस्थानर्थक्यपरिहार-
 सिद्धेर्न प्रकृतैकवाक्यता युक्ततीतरस्येत्यादिनोक्तमित्येवं व्याख्यात ।
 तदुक्तमिति तच्छब्दस्य सप्तम्यर्थान्वयत्वसूचनार्थं * तस्मिन्
 सतीत्युक्तम् * ।

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥८॥

श्रौतुस्वराधिकरणसिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेनास्य सूत्रस्य विधित्वश-
 ङ्कानुरासार्थत्वाद्भिधित्वायोगसिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थं

नवेत्यादिभाष्य प्रकरणानुष्कष्येत संभवंस्तत्रेति प्रकरणवाधापत्त्या-
ख्यहेतूत्तरार्थत्वेन प्रकरणोक्तिव्याख्याभाष्यालोचनयातिथ्याङ्गत्वमा-
त्रनिरासार्थतया भासमानं प्रकरणानुग्रहायानिथ्याङ्गत्वे निरस्ते दर्श
पूर्णमासान्वाहार्याङ्गत्वपक्षयोर्निरस्तयोरपि प्रकरणवलेनोज्जीवनापत्तेः
सर्वप्रकारविधित्वनिरासायोगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यप्रधानं नान्वा-
हार्येण दर्शपूर्णमासाख्यकर्मयुक्तेन सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वं निव्या-
नस्य मनुष्यप्रधानकर्मान्वयकल्पनान्मनुष्यप्रधानस्य च कर्मणो
दर्शपूर्णमासान्वयकल्पनाद्धाक्यभेदापत्तेर्दर्शपूर्णमासाख्येन वा कर्मणा
सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वं मनुष्यश्रुतिबाधापक्षमेनुष्याङ्गत्वे च फलक-
ल्पनापत्तेः प्रागेवोक्तत्वादातिथ्याङ्गत्वे तु निव्यानस्मृतेरेतच्छ्रुतिमूल-
त्वसिद्धौ कर्मव्यातिरेकजनितषष्टिकल्पनेन तदन्वयकल्पनसंभवात्तथा-
मपि निष्कारणप्रकरणोत्कर्षापत्तेर्विधिरय स च मनुष्ये तत्प्रधाने वा
तिथ्याख्ये न्वाहार्याख्ये वा कर्मणि दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मणीति यदुक्तं
तत्रास्तीति यथार्थयोगविभागेन सर्वपक्षनिरासार्थतया व्याख्यातुमाह
* सर्वथेति * । अनुपात्ताः सम्बन्धिनो येषां सम्बन्धाख्यानां व्यति-
रेकाणां तैरनुपात्तसम्बन्धिभिरव्यतिरेकैरिति विग्रहः । संभवन्निति
भाष्योक्तविशेषणफलोक्त्यै * सति चेत्युक्तम् * । प्रकरणसंभवापपाद-
नार्थवादेोक्तिव्याख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति । *
विधित्वशङ्कानिरासेन दृढीकरण सिद्धोक्त्या विवक्षितम् ।

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥९॥

न केवल सर्वविधिप्रकारायोगान्नविधिः किंतु विध्येकवाक्यत्वा-
दपीत्वेवं सूत्रव्याख्यार्थमितश्चेत्यादिभाष्य व्याचष्टे * उपव्ययत
इति । * प्राचीनावीतविधिव्यवधानादुपवीतविध्येकवाक्यत्वायोग-
माशङ्क्य प्राचीनावीतकीर्तनस्यापि विधित्वनिराससूचनार्था प्राची-
नावीतोक्तिः । यदीतिभाष्यं विध्येकवाक्यत्वस्य विधित्वनिरासहेतु-
त्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * न हीति । * द्वयोः स्वातन्त्र्येण विधीयमा-
नयोरङ्गाङ्गित्वराहित्यनान्योन्यानन्वायचैकवाक्यतेत्यर्थं एकवाक्य-
त्वयोगोपपादनार्थं वचनेति भाष्य पाठपूर्वमुपपादयति * वचनेति *
भाष्यस्थभेदोक्तिव्याख्यानायान्यतोक्ता किमपेक्षयेत्यपक्षाया * म- ६१५।१
न्या चेत्युक्तम् * नास्त्यत्र विधायक इत्यादि न किञ्चित्कल्पनीयमि-

त्यन्तं भाष्यं प्राप्नानुवादत्वाख्यैकवाक्यतारूपोपपादनार्थत्वेनापकृष्य
 व्याख्येयमिति सूचयितुं प्रश्नपूर्वमनुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं प्राप्तस्य किम-
 र्थेनेत्यादिभाष्यमव्याख्यायैव व्याचष्टे * न चेति । * ब्रह्मयज्ञा-
 ङ्गभूतमनुष्यतर्पणग्रहणायादिशब्दः । एतच्चातिथ्यप्रयोगवचन-
 मिति भाष्योक्तायाः शङ्कायाः स्वयं निरासायोक्तम् । आतिथ्या-
 नङ्गस्यातिथ्यप्रयोगविध्यग्रहणमङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्येत न
 चाविहितमङ्गं भवतीति कर्त्राधिकरणभाष्येण द्वितीयप्रतीकोदा-
 हतेन द्रढयितुमाह * वक्ष्यति हीति । * प्रयोगविधिर्विहितत्वादेवा-
 ङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह * तत्रेति । * अनङ्गस्य प्रयोगविध्यग्रहणे
 सत्यङ्गत्वात्प्रयोगविधिना विधिः प्रयोगविधिना चाङ्गतेत्यर्थः ॥
 नैतदेवमिति भाष्योक्तं शङ्कानिरासं व्याख्यातुं प्रत्यक्षोपवीतवि-
 ध्यैकवाक्यत्वसम्भवे परोक्षानिथ्यप्रयोगविध्यैकवाक्यत्ववोगादपि
 नानिथ्यगतस्य विधायकस्य निवीतसम्बन्धित्वकल्पनं युक्तमित्याह
 * प्रत्यक्षेण चेति ॥ * इह पुनरिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेनानेकेषामन्यो-
 न्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानामहष्टानां कल्पनापत्त्या परोक्षैकवाक्यत्वा
 योगोपपादनसूचनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथा सति चेति । * हिं
 शब्दार्थं चशब्दः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं स्वाभि-
 तं श्रुतिप्रकारं दर्शयन् व्याचष्टे * तस्मादिति ॥ * निवीतमयोग्यमि-
 त्यव्याख्यातभाष्योक्तं स्तुतिप्रकारं व्याचष्टे * विपर्ययेण वेति * यज्ञो-
 पवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेति कठशाखाविहितस्य नव-
 तन्तुकत्रिवृद्प्रान्थिकस्य यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतनिवीतत्वाख्य-
 योर्विन्यासविशेषयोः स्मृतिप्राप्तं पितृमनुष्यप्रधानकर्मविषयत्वयज्ञो-
 पवीतविन्यासस्य विधेयोपवीतवद्वासोविन्यासत्वभावेऽपि विन्या-
 सत्वसाभ्यात्श्रुत्यालम्बनवासोविन्यासविशेषलक्षणस्योपवीतस्य दे-
 वप्रधानकर्ममात्राङ्गत्वापादकमुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वं निरा-
 कर्तुं स्तुतिप्रकारोक्त्यर्थमुपवीतं तत्र योग्यमिति भाष्यमिति सूचनार्थं
 दर्शपूर्णमासाख्यविशेषणं चिन्ताप्रयोजनं विधित्वे वासोविन्यासवि-
 शेषलक्षणं निवीतमानिथ्ये कार्यमर्थवादत्वे न कार्यम् ।

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥१०॥

भाष्यकृतः सूत्रपट्टकोपेक्षणे कारणमाह * अत इति । * अनुष-
 यत्ववादिनामुपपत्तिमाह * तथा चेति । * यज्ञोपवीती हीत्यस्य नवत-

न्तु कत्रिसूत्रत्रिवृदग्रन्थिकब्रह्मसूत्रविषयत्वेन वासोविन्यासविशेषरूपस्योपवीतस्य सर्वधर्मत्वे लिङ्गत्वाशङ्कायोगानुपव्ययत इत्यस्य च विधित्वाभावे समस्तवाक्यानर्थक्यापत्तेरनुवादत्वाशङ्कायोगात्सर्वकर्माचारप्राप्तोदगग्रत्वानुवादोपपत्तेश्च ये पुर इत्यस्य विधित्वशङ्कायोगादण्डे निधाय समिधमनुब्रवतीति वाक्यप्राप्तोपरिधारणानुवादोपपत्तेश्चोपरि हीत्यस्य विधित्वस्मिद्धान्नायोगादनत्यन्तसारभूताख्योपपत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः ॥ वृत्त्यन्तरेषु व्याख्यानादनाप्येयतां निरस्य निवृत्त्यन्तरेति चकारसूचितामुपपत्तिं निरस्यति * सन्ति चे- ६१६।१ ति । * कठोक्ताग्निरस्यति * व्यवहितेति । * अतो जैमिनीयत्वाद्याख्या कार्येत्याह * तस्मादिति । * व्याख्यानात्सारत्वशङ्कां निवर्त्तयितुं मात्रशब्दः । उपव्ययतइत्यनुवादत्वात्सर्वदैवकर्मार्थं विधित्वाद्वा दर्शपूर्णमासमात्रार्थमिति सूत्रद्वयेनैकमधिकरणमुदत्तं चेति सूत्रस्थचशब्दसमर्थनार्थं विधिवैत्यस्य यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणान्तरविषयत्वव्याख्यानेपि तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यां विधेरित्येकरूपपूर्वपक्षकरणात्पञ्चमसूत्रेण चानुवादइत्येकरूपसिद्धान्तकरणदधिकरणद्वयस्यैक्यमङ्गीकृत्य सूत्रत्रयेण द्वितीयं षष्ठेन सूत्रेणोपरिहीत्यनुवादे विधिवैति तृतीयमित्येवं कैश्चित्रीण्यधिकरणानि रचितानि अन्यैर्विधिवैति सूत्रेणोपव्ययत इत्यनुवादे विधिवैत्यधिकरणान्तरकरणाच्चत्वारिति द्विधा षट्सूत्रां व्याख्यालुमारभते * तत्रेति । * विधिवैत्यधिकरणान्तरे सिद्धविधित्वाभ्युपगमेनाद्याधिकरणचिन्तामधिकरणचतुष्टयवादिमतेनाह * प्रथमं तावदिति । * अधिकरणत्रयवादिमतेनाह * ये त्विति । * एतन्मताभ्युपगमेनैव तावदाद्यसूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * उपवीतस्य सर्वार्थत्वाभावेपि कर्मान्तरे ब्रह्मसूत्रानुवादोपपत्तिमाशङ्क्य दक्षिणोत्तरवासोविन्यासलक्षणप्राचीनावीतसाहचर्याद्यज्ञोपवीतशब्दस्य सव्योत्तरदक्षिणाधरवासोविन्यासवाचिसूचनायास्येत्युक्तम् । सर्वार्थतां विनोपवीतस्य जीवद्गनिहोत्रे ऽनुवादायोगादर्शपूर्णमासप्रकरणस्थेन च वाक्येन विधौ सर्वार्थत्वायोगानुपव्ययतइत्यस्यानुवादत्वावगतेः प्रकरणायोगेन तद्वाधोक्त्ययोगमाशङ्क्याभ्युपेत्य तादत्वसूचनार्थमेतामित्युक्तम् । * यद्यप्यनुवादात्मिका प्रक्रिया तथाप्येषा कर्मान्तरे ऽनुवादो ऽन्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यरूपतया लिङ्गत्वाद्वाधितेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे*तृतीयेति ॥ * अन्यथानुपपत्तिमुपपादयितुमाह । * न चेति * । आनर्थक्यमुपपादयति * यदि

हीति । * इतश्च दर्शपूर्णमासस्थापवीतानुवादो न युक्त इत्याह
 न चेति । अग्निहोत्रेऽपि सायमग्निप्रजापत्योः प्रातर्वा सूर्यप्रजापत्यो-
 र्द्वयोरेव देवतात्वाद्बहुवचनायोगमाशङ्क्याह * अग्निहोत्रे त्विति । *
 पूर्वपक्षसूत्रार्थमुपसहरति * तस्मादिति * ।

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ।

६१७।३ न वेति सूत्रावयवमनुपङ्गेन पूरयति * न वेति । * प्रकरणा-
 दिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * तस्येति
 सूत्रावयवं लिङ्गदर्शनपरिहारार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे
 * अथेति * प्राप्तिश्चन्यस्य लिङ्गस्या साधकत्वादुपवीतं देवानां देवल-
 क्षमेव तत्कुरुत इत्यनयोश्चार्थत्वात्त्वेन प्रापकत्वाभावात्सुपरिहर-
 त्वसूचनार्था परिहृतमिति निष्ठा । विप्रकृष्टत्वाददर्शपूर्णमासस्थापवी-
 तानुवादायोग परिहरति * सन्निकृष्टेति । * बहुवचनायोगं द्वेधा
 परिहरति * तद्विहित । * जीवदग्निहोत्रे विधिः कस्मान्न भवतीत्या-
 शङ्क्य प्राचीनावीतीति विध्यन्तरैकवाक्यत्वाद्विधित्वायोगं सूचयितु-
 माह * ततश्चेति । *

विधिर्वास्यादपूर्वत्वात् १२ ।

अधिकरणचतुष्टयवादिमतेनैतत्सूत्रमस्मिन्नेवोदाहरणे विध्यनुवा-
 दचिन्तार्थत्वेन व्याख्यातुमारभते * तदेवेति ॥ * अस्मिन्मते पूर्वाधि-
 करणे पक्षद्वयेऽपि विधीयमानस्यैवोपवीतस्य दर्शपूर्णमाससर्वार्थत्व-
 विचाराद्विधित्वे नवधारिते विचारायोगं शङ्कते * कथंपुनरि-
 ति ॥ * एतदधिकरणसिद्धविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वाचिन्तेति परिहर-
 ति * सिद्धेनेति । * पूर्वपक्षमाह * किमिति * यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्य-
 मित्यादिस्मृतिविहितस्य ब्रह्मसूत्रस्यैवोपव्ययत इत्यनेन विन्यासवि-
 शेषः कीर्त्तयत इति पूर्वपक्षाशयः । श्लोकं व्याचष्टे * नित्येति । * पुरु-
 षार्थस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य प्रौढ्या पुरुष हि परित्यज्य नानृतं प्राप्यते
 ऋतौ पुरुषं तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धन्तत्कतावपीति वार्त्तिकवक्ष्यमाण-
 न्यायेन कतावपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिं वक्तुं पुरुषार्थब्रह्मसूत्रस्मृतिरु-
 दाहता दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञोपवीतीति स्मृत्यापक्षेर्मूलमूलिभावयोगसू-
 चनार्थं * सर्वदेत्युक्तम् * नचेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्या ॥ अनुवादकैम-
 र्याकाङ्क्षायामन्यार्थप्रशक्तैरप्येवमादिभिः ऋतुः प्रयुज्यमानो

बह्वङ्गत्वेन प्रशस्त इति कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकवक्ष्यमाणन्यायेन दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थत्वसूचनायाह * एवं चेति । * स्तुत्यर्थत्वमात्रसाध्येनावैलक्षण्योक्तिः । सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह * एवमिति । * दर्शपूर्णमासविध्यसन्निधानेनास्य तत्स्तुत्यर्थत्वायोगान्निवीतप्राचीनावीतकीर्तनस्याप्यविधीयमानोपवीतस्तुत्यर्थत्वायोगादानर्थक्यापक्तिरित्येवं तृतीयपादं व्याचष्टे * नहीति । * ६१८।
वर्त्तमानापदेशश्च न विधावुपपद्यतइत्येतत्परिहारार्थत्वेन निवीतं मनुष्याणामित्यादेः श्रुतित्वनाभासमानस्य श्रुतित्वनिर्वाहान्यथानुपपत्त्या प्रयोगवचनेन च प्रकरणपठितस्य सर्वस्याङ्गत्वसिद्धौ विध्यपेक्षणादुपव्ययत इत्यस्य पञ्चमलकाररूपविधित्वकल्पनेत्येवं चतुर्थपादं व्याख्यातुमाह * वर्त्तमानेति । * प्रयोगवचनार्थवादयोः पञ्चमलकारत्वनिश्चायकत्वात्तद्द्वारा विधित्वज्ञानोपयोगे भिहिते विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवादत्वानवगतेस्तत्र पञ्चमलकारत्वनिश्चयायोगमाशङ्क्य वर्त्तमानापदेशस्याप्यप्राप्तार्थत्वेनानुवादत्वायोगादानर्थक्यपरिहारार्थं विधिवदाभासनात्तदेकवाक्यत्वेनाभासमानस्यार्थवादत्वस्य निर्वाहार्थं विधित्वनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं तदाभासत्वादित्युक्तम् ॥ नन्वेवं सति वर्त्तमानापदेशेष्वनाकाङ्क्षादर्थवादान संबद्धेरन्नित्याशङ्क्यैवमेतत्तथापि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यभावात् क चित्प्रयोगवचनेन क चित्पञ्चमलकारेणाथवा श्रुतवर्त्तमानान्यथानुपपत्त्या कल्पिते विधित्वेवार्थवादानां संगतिरित्यर्थवादधिकरणवार्तिकेयवादान्वयस्य विधित्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेरर्थवादमात्रेण विधिशक्त्यवधारणायोगादङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते न चाविहितमङ्गं भवतीति कर्त्रधिकरणभाष्ये च प्रयोगवचनग्रहणस्य विधित्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेः प्रयोगवचनेन विधिशक्त्यवधारणायोगात्प्रयोगवचनार्थवादयोर्विधित्वद्योतकमात्रत्वं गत्वा प्रयोगवचनादिष्वर्थो विधिशक्तिर्व्याख्यातेत्युक्तम् ॥ स्मृतिभिः प्राप्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य पुरुषधर्मत्वेपि यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमिति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य कर्मार्थत्वादानुवादोपपत्तिमाशङ्क्योपव्ययतइत्यस्य वासोविन्यासविशेषविधायित्वसूचनायापूर्वोक्तिः । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति । * यदापि शिष्टाकोपाधिकरणभाष्यभङ्गवार्तिकोपव्ययतइत्यस्य

ब्रह्मसूत्रविधायिनाऽऽभ्युपेयते तदाप्यस्य विधेर्दर्शपूर्णमासधर्मभेदे या-
जुर्वेदिकं प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनस्य ऋत्रधिकरणे तुल्यन्यायतया
वक्ष्यमाणत्वान्नानर्थक्यमित्याह * अस्य चेति ॥ * परमार्थतस्त्वन्य-
थोपवीतमन्यथायज्ञोपवीतमुपवीतं हि कर्तुर्वासोविन्यासो यज्ञोपवीतं
तु सूत्रस्य विन्यासविशेषस्तस्माच्चारतः सर्वकर्मार्थं प्राप्तमुपवीतं
तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरेव यज्ञोपवीतेन चास्याविरोधात्समुच्चय-
इति टुप्टीकायां वार्त्तिककृतोक्तत्वात्सन्दिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदः
स्यादित्यत्र च कर्तुश्च वासोविन्यासमात्रं गुणो भवत्युपवीतं
नामेति भाष्यकृतोक्तत्वान्नानेन ब्रह्मसूत्रं विधीयते शिष्टाकोपाधि-
करणे तु यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेत्यनेनैव च ब्रह्म-
सूत्रस्य श्रौतत्वसिद्धावप्यभ्युच्चयायैतदुदाहृतम् । अधिकरणत्रयवा-
दिमतेनैतदेव सूत्रं यज्ञोपवीती हित्युदाहरणे पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेन व्या-
ख्यातुमारभते * एवं चेति । * सूत्रस्य पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनायाह
* तत इति ॥ * उपव्ययत इत्यस्याप्राप्तवासोविन्यासविषयत्वा-
द्विधित्वोपपत्तावपि यज्ञोपवीतीत्यस्य स्मृतिप्राप्तब्रह्मसूत्रविषयत्वा-
च्च विधितेत्याशङ्क्यास्यापि वासोविन्यासरूपप्राचीनावीतसाहच-
र्याद्वासोविन्यासविषयत्वसूचनायैतद्वाक्योक्तस्य यज्ञोपवीतस्य ब्रह्म-
सूत्रत्वाभावेनापूर्वत्वादप्राप्तत्वादित्येवं सूत्रं व्याख्येयमित्याह * पूर्व-
वदेवेति । * विधित्वे च प्रकरणस्थानामग्निहोत्रदेवतानां सायम्प्रा-
तःकालीनानामग्निसूर्यप्रजापत्याख्यानां देवेभ्य इत्यनेनोक्तेः प्रकर-
णबहुवचनयोरनुग्रहोऽनुवादत्वे त्वप्रकृतैकसान्नाय्यदेवतोक्तेर्वाध इ-
त्याह * एवं चेति । * द्विशब्दयोगेनानुवादसारूप्याद्विधित्वायोग-
माशङ्क्याह * तस्मादिति । * विधित्वासिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेनैतत्सूत्र-
व्याख्याने विधित्वापवादाद्योत्तराधिकरणारम्भो गुज्यते पूर्वपक्षो-
क्त्यर्थत्वेन त्वेतत्सूत्रव्याख्याने नुवादत्वसिद्धान्तमनुत्कोत्तराधिकर-
णान्तरारम्भो न प्रगुज्येतेत्याशङ्क्य दोहयतीत्याख्यातयुक्तस्यापि
प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यानुवादत्वे सिद्धान्तिते ये पुरउद-
ञ्चइत्याख्यातशून्यस्य प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यापि कथं चि-
त्प्राप्तिसम्भवाद्विधित्वपूर्वपक्षकरणाशक्तेराख्यातशून्यस्य च विधि-
त्वनिरासं विनाऽऽख्यातयुक्तस्य विधित्वनिरासाशक्तेरन्तरागर्भि-
णीन्वान्मध्येधिकरणान्तरापपत्तिं सूचयितुमाह * एतस्मिंश्चेति । *

उदत्तत्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

उदाहरणं तावदाह * तस्मिन्नेवेति । * उदाहरणनिष्कर्षपूर्वस-
न्देहमाह * तत्रेति । * सूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * अतिदेशोपपा-
दनायाधिकां शङ्कां दर्शयितुमाह * न चेति । * विधिप्रत्ययशून्य-
त्वाद्विधित्वायोगशङ्कां निरस्य तत्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति । * ६१६।१

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे * आचारेति । * प्राप्तस्यैतद्दर्शनं कीर्त्त-
नमित्युक्ते श्रुत्यपेक्षाचारप्राप्तस्य निरपेक्षया श्रुत्यनुवादायोगमाशङ्क्या-
चारमूलभूतश्रुत्यन्तरप्राप्तानुवादिनीयं श्रुतिरिति सूचनार्थप्राप-
कस्य श्रुत्यन्तरस्येदं प्राप्त्यपेक्षत्वाल्लिङ्गं द्योतकमिति दर्शनोक्तिसमा-
नाधिकरणया लिङ्गोक्त्योक्तम् । सौत्रप्रतिज्ञासूचितं हेतुं प्रदनपूर्वमाह
* कुत इति * लिङ्गादिरहितोक्त्याधिका शङ्कोक्ता । शङ्कोकं व्याचष्टे
* यच्छब्देति * । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रा-
यच्छदित्यविधायकस्याव्याख्यातस्य तिङान्तिङो भवन्तीति व्य-
त्ययकलपनया विधित्वं स्यान्नत्वत्राख्यातमात्रमण्यस्तीत्याख्यातो-
क्त्योक्तम् ॥ आचारदाह्यार्थं यान्यग्रवन्ति दर्भसमित्पुगादीनि द्रव्या-
णि तानि प्रागग्रान्युदग्रग्राणि वा कुर्यादिति स्मृतानुवादाहतायामु-
दकसंस्थत्वविधानार्थं तर्ह्यप्राप्तार्थत्वात्पुरउदञ्चो दर्भा इतिवाक्यं
भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्यापि प्राप्तिं दर्शयितुं यान्येकदेशे क्रमेण निधे-
यत्वात्समाप्तिमन्ति दर्भपात्रादीनि तानि प्राक्संस्थान्युदकसंस्थानि
वेति स्मृतिरुदाहृता । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
स्मृतिपरामर्शं तच्छब्दः । निर्वीतवच्च विपर्ययेण श्रुतिरनुवाद-
प्रयोजनमित्याह * तथैव चेति * जीवदग्निहोत्रं पुराशब्देनोक्तम् ।
यज्ञोपवीतीत्युदाहरणस्थितात्पूर्वपक्षादपि दर्शपूर्णमासयोः सतः
प्राप्तस्यैवोपवीतस्य दर्शनं कीर्त्तनं हिशब्दोक्तहेत्वाख्यलिङ्गयुक्तत्वेन
प्राप्तापेक्षत्वादित्येवमेतदेव सूत्रं लिङ्गयुक्तदर्शनमिति मध्यमपद-
लोपिसमासाङ्गीकरणेनोत्तरमित्याह * स्थितादपीति * एवं लिङ्ग-
दर्शनशब्दव्याख्यार्थहिशब्दवनेत्यादिवार्तिकवक्ष्यमाणप्रकारेणैतदेव-
सूत्रमुत्तरमित्यर्थः । अग्निहोत्रप्रकरणे वासोविन्यासरूपयज्ञोपवीत-

प्राप्त्यभावादनुवादायोगमाशङ्क्य हिशब्दप्रतिविधिशक्तेर्विधित्वक-
ल्पनातो यत्रतत्रस्थप्राप्त्याश्रयणमेवानुवादात्वावगमेनापेक्षितत्वाद्यु-
क्तमिति संप्रधारणपूर्वमाह * प्रकरणे चेति * । अनुवादापेक्षितप्र-
करणप्राप्त्यलामलक्षणप्रकरणवाधचोद्ये सन्निकृष्टासंभवे विप्रकृष्टानु-
वादोऽप्याश्रीयत इत्युत्तरं देवेभ्य इति बहुवचनवाधचोद्ये च प्रकृति-
विकृतिदेवतालोचनेनोपपत्स्यत इत्युत्तरमुक्तमित्याह * प्रकरणेति * ।
यन्मोपव्ययत इत्यस्य विधित्वे सर्वानुवादो व्यर्थोऽतीति कारणमुक्तं
तद्यज्ञोपवीतीत्यत्र प्राचीनावीनीति विध्यन्तरसद्भावात्तत्स्तुत्यर्थत्वे-
नार्थवत्त्वोपपत्तेर्नास्तीत्याह * अस्त्येवेति * । अत्रापि सिद्धान्तमुप-
संहरति * तस्मादिति * । अंतरागमिणीविचारे विधौ यजुर्वेदविहि-
तत्वात्तदभ्रपे यदि यजुष्टो भव इति दक्षिणे जुहुयादिति प्रायश्चित्तं स्मृ-
त्याचारप्राप्तानुवादे तयारज्ञातवेदविशेषमूलत्वाद्यद्यविज्ञाते भूर्भुवः
स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीये जुहुयादिति प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनं
स्पष्टत्वादनुक्तैतदधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनमाह * इतीति * ।

विभिस्तु धारणे पूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

६१०११ पूर्वाधिकरणसंगतिमाह * इदानीमिति * । उदाहरणमाह * तत्रै-
वेति * । दिष्टविधिप्राप्तमायुः पर्यवसानं तत्प्राप्तो दिष्टगतो मृतस्तस्या-
ग्निहोत्र इत्येवं व्याख्यासूचनार्थं * तत्रैवेत्युक्तं * । उदाहरणानिर्कर्षपूर्वं
संदेहमाह * तत्रेति * । पूर्वपक्षमाह * हिशब्देति * । स्तुग्दण्डे समिधमु-
पसंगृह्यानुद्रवतीति वाक्यात्स्तुग्दण्डे समिधमभ्युद्गृह्णन्ननुद्रवतीत्य-
स्माद्वा स्तुग्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीत्यस्माद्वा स्तुग्दण्डोपरिधार-
णप्राप्तावपि हविरुपरिधारणात्प्राप्तेराचारतः प्राप्तिरुक्ता । अश्वपूर्व-
माचारतः प्राप्तिमुपपादयति * कथमिति * । श्लोकं व्याचष्टे * देव-
तार्थस्येति । * आचारस्य च श्रुते मूले संभवत्यश्रुतमूलकल्पनायो-
गात् स्तुग्दण्ड इति सप्तम्या दण्डस्याधारत्वोक्तेस्तदुपरिधारणावगमे
ऽपि वितस्तिमात्रया प्रादेशमात्रया वा समिधा दंडस्योपरि हवि-
राभारभूतस्त्वग्विलसमीपे धृतमूलयांगुष्ठमात्रया करपुष्करमात्रस्तु-
ग्विलस्थसमस्तहविःप्रच्छादनशक्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनसंभ-
वात्स्तुग्दण्ड इति विधेरपि हविरुपरिधारणप्रयोजनत्वावगतेर्वाक्यादपि
प्राप्तिः संभवतीति सूचयितुमाह * स्तुग्दण्ड इति । * पूर्वपक्षमुपसंह-

रति * तस्मादिति । * पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रमेव तदधिकरण-
पूर्वपक्षे बाधवेन समुद्रो वा महासत्त्व इतिवदिवार्थेन यज्ञोपवीती
हि ये पुर उदञ्च इतिदृष्टान्तोक्त्यानुवादत्वप्रतिज्ञासूचनाद्दर्शनश-
ब्दोक्तादाचारात्तन्मूलभूताच्च द्योतकशब्दापरपर्यायलिङ्गशब्दोक्ता-
त्प्रापकाद्वाक्यात्सतः प्राप्तस्योपरिधारणस्यानुवाद इत्येवं कर्मधार-
यीभूताह्लिङ्गदर्शनशब्दात्परायाः प्रथमायाः पञ्चमीरूपविपरिणामाङ्गी-
कारेण व्याख्यातुं * प्राप्तस्यैवेत्युक्तम् । * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इती-
ति ॥ * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * सत्यमिति ॥ * समिधः समस्तहविः
प्रच्छादनासामर्थ्येनाचारतोप्राप्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनशक्तेरीष-
दानतिशक्तस्य सोमचमसस्याश्वशफस्य वा सोमचमसो दक्षिणेत्या-
दिवचनसामर्थ्यादानत्यर्थत्वावगमवत्स्रुग्दण्ड इति वचनसामर्थ्या-
त्प्रच्छादनार्थत्वेन प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति । * हविः-
समीपे समिद्रग्रहणविधानेपि प्रच्छादनसंयोगाश्रुतेस्तादर्थ्यायोगाद्-
प्राप्तिरिति परिहरति * भवेदिति । * समस्तायाश्च समिधोद्-
ण्डोपरिधारणविधानाद्धविषोर्वाधारणीयत्वेनेषत्प्रच्छादनेऽप्यशक्तेः
सुतरामप्राप्तिरित्याह * श्रुग्दण्डइति । * हिशब्दयोगाद्वर्त्तमा- ६२१२
नापदेशाच्चानुवादतां पूर्वपक्षोक्तां परिहर्तुमाह * न चेति । * हिश-
ब्दावगतेनैकवाक्यत्वेनोक्तामनुवादतां हिशब्दत्यागरूपव्यवधारण-
कल्पनयैकवाक्यत्वापादकंहिशब्दानुवादसारूप्यभङ्गाद्विन्नवाक्यत्वा-
वगतेः परिहरति * अत इति । * व्यवधारणकल्पनां दर्शयति
* पित्रच इति । * स्रुग्दण्डदेशत्वनियमात् श्रुग्दण्डस्यैवाधस्तादुपरि
वा धारणमिह विधीयते न तु हविष इति सूचनार्थं स्रुग्दण्डस्येत्यु-
क्तम् ॥ वर्त्तमानापदेशत्वेनाभासमानस्याप्याख्यातस्याप्राप्तार्थ-
विषयत्वेन पञ्चमलकारत्वकल्पनया विधित्वोपपत्तिमाह * विधिं-
त्वे चेति । * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति । *

द्विग्विभागस्यानुवादत्वम् । अधि० २

द्विग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

निवीताधिकरणातिदेशार्थत्वेनाधिकरणद्वयस्य तुल्यत्वात्सहा-
रम्भार्थं परुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदित्यधिकरणान्तरसूत्रमप्य-
नेन सह पठितम् । मनुष्याणां प्रतीचीदिकसम्बन्धस्यानुष्ठानसौक-
र्यरूपप्रयोजनभूतार्थं हेतुभूतत्वाद्धि विनापि प्राप्तेर्विधित्वायो-

गोक्त्यर्थश्च सम्बन्धस्येति सूत्रावयवोऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति नि-
 वीताधिकरणद्वितीयसूत्रावयवोक्तार्थस्मृतिमात्रार्थत्वेन मन्दप्रयो-
 जनत्वान्न पठिनः सूत्रे समासनिर्देशेऽपि यत्परुषिदितमिति वाक्या-
 नुकरणत्वात्परुषीतिविभक्तेर्लुङ् कृतः । द्वन्द्वैकवद्भावाच्च विदग्ध-
 मित्येकवचनम् । अधिकरणद्वयस्य निवीताधिकरणातिदेशत्वं दर्श-
 यितुमाह * दिग्विभागेति * दिशो विविच्य भजनं द्विग्विभागः
 पर्वणि लवणं परुषिदितं मनुष्यसम्बद्धेषु रौद्रे च संदेह इति
 भाष्याद्यदन्तरा तन्मनुष्याणामित्यस्यैव निष्पन्नं मनुष्याणामित्य-
 स्यैव च मनुष्यधर्मत्वादिपक्षविषयत्वेऽपि विध्यर्थवादसंदेहे देव-
 पितृसम्बद्धानामप्युदाहरणत्वात्परुषिदितं घृतादीनामित्युक्तम् । विद-
 ग्धवाक्ये मनुष्यधर्ममनुष्यप्रधानप्राकरणिकाप्राकरणिककर्मधर्मप-
 क्षाणां रचनायोगादावृत्तेनादिशब्देन घृतादेरादिरिति षष्ठीसमासी
 भूतेन पूर्णवाक्यग्रहणं भाष्ये रौद्रे चकारान्नैर्ऋते च संदेहः किं
 मन्तरा मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणानिष्पन्नं मनुष्याणां यो विद-
 ग्धः स नैर्ऋतो यो शृतः स रौद्र इत्येते विध्यस्तदा च मनु-
 ष्यसम्बद्धाः किमनुष्याणां शुद्धानां प्रकृतकर्मयुक्तानां वा धर्मा
 उत सर्वे प्रकृतकर्मधर्मा अथ प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म तत्र
 मनुष्यसम्बद्धा निविशेरन् रौद्रत्वं नैर्ऋतत्वं चाशृतविदग्धत्व-
 योर्निमित्तयोः प्रकरणे निविशेयातामथवा यत्किं चिद्रौद्रं नैर्ऋतं
 च हविस्तत्राशृतविदग्धत्वे निविशेयातामुतातिथ्ये मनुष्यसम्बन्धा
 निविशेरन्नथवा सर्वे ऽर्थवादा इत्येवं व्याख्येयम् । दिग्विभागपरु-
 षिदितादौ का ऽधिका शङ्का यन्निवृत्त्यै निवीताधिकरणातिदेशे
 धिका शङ्का संभवे वा दिग्विभागपरुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदि-
 त्येकत्रैवाधिकरणे सर्वोदाहरणोपपत्तेरधिकरणभेदो ऽनर्थक इत्या-
 शङ्कते * का पुनरिति * द्विविधामप्याशङ्कां निराकर्तुं दिग्विभा-
 गस्य तावन्निवीतेन परुषिदितादिभिश्चतुल्यतामाह * तदिनि *
 दिग्विभागस्याभजन्तेत्याख्यातान्वयाद्विधेयत्वप्रतीतेर्निवीतेन तदुप-
 लक्षितैश्चपरुषिदितादिभिरतुल्यत्वावगतिरित्याशङ्काद्वयनिरासार्थं नि-
 वीतोक्तेरुपलक्षणार्थत्वाभ्युपगमेन वाच्ये पुराकल्परूपत्वे नास्या-
 ख्यातस्य विध्यशक्तिमाशङ्क्योपाख्यानमात्रानर्थक्यापत्तेर्यस्मात्पूर्वं
 मनुष्याः प्रतीचीमभजन्त तस्मादिदानीन्तना अपि तां भजेरन्नित्येवं

विध्यनुमानाच्छ्रुतस्यैव वाऽऽख्यातस्य भजेरन्निति विपरिणामकल्प-
नया पुराकल्पाभासत्वेपि विधिपरत्वसूचनार्थं पुराकल्पसारूप्यो-
त्त्वाख्यातमुपलक्षितम् । लङ्काच्यभूतत्वाविवक्षासूचनार्थं भजातिधा-
त्वर्थमात्रमर्थोऽस्याख्यातस्येति बहुव्रीहिणोक्तम् । मनुष्यसम्बद्धस्य
कैमर्थ्यचिन्तोदाहरणस्याख्यातभावमाशङ्क्यानुपङ्गिणेत्युक्तम् ॥ भज-
त्यर्थवादानुपङ्गि चेति विग्रहः । दिग्विभागस्याख्यातान्वयादतुल्यत्वे-
प्युत्तराधिकरणोदाहरणानामाख्यातानन्वयाद् विदग्धव्यतिरिक्तानां
च पृष्ठचन्तशब्दान्वयाधिक्याच्च निर्वीतस्य साम्यप्रतीतेः कथं तद्-
तुल्यत्वाशङ्केत्याशङ्कान्निरस्यन् तेषामतुल्यतामाह *इतरेषां त्विति*
पर्वादेर्लूयमानवर्हिः प्रदेशस्य लवनक्रियां प्रत्यधिकरणत्वेन पूर्णादेश्च
ग्रहणक्रियाविशेषणस्य ग्रहणप्रयाजनभूतां ग्राह्यद्रव्यपरिमाणक्रियां-
प्रति साधनत्वादतिशयविवक्षायां करणत्वेन घृतादेश्च स्नेहनाक्रियां
प्रति करणत्वेनाद्यपरिस्पन्दप्रभृतिपक्षत्वाख्यफलसिद्धिपर्यन्तक्रिया-
क्षणप्रचयात्मिकायाश्च श्रपणक्रियायाः प्रचयसाधनीभूतश्रपणक्रिया-
क्षणबहुत्वसंख्यासाध्यत्वेन यावद्भिःक्षणैःफलसिद्धिस्तावद्भ्यो-
ऽधिकसंख्यक्षणानुष्ठानाख्यविदहनस्य न्यूनसंख्यक्षणानुष्ठानाख्य
स्य चाश्रपणस्य श्रपणक्रियां प्रति साधनत्वादितरेषां पर्वादीनां
लवनादिक्रियाख्यफलोत्पत्तेः स्पष्टत्वेन विधावपि फलकल्पन-
क्लेशाभावान्निर्वीतानुल्यत्वमतिरित्युक्ते कर्मधर्मसिद्धेरेव फलत्वात्फ-
लकल्पनाभावेऽपि मनुष्याणामिति पृष्ठचन्तसम्बन्धात्कर्मधर्म-
त्वबाधेन मनुष्यधर्मत्वप्रतीतेः पुरुषं प्रति फलकल्पनापत्तेर्निर्वीत-
तुल्यतामाशङ्क्य पुरुषानुष्ठेयासु लवनादिक्रियासु पर्वादीनां कारक-
त्वेनान्तर्गतस्वरूपत्वाक्रियाफलेनैव फलवत्वसिद्धेः पुरुषार्थभोजन-
कारकस्यौदनादेरिव पुरुषं प्रति फलोत्पादकत्वव्यपदेशोपपत्तेर्नाह-
ष्टफलकल्पनापत्तिरिति सूचनार्थं मनुष्यसम्बन्धे यः पुरुषं प्रति कलो-
दयः सोऽपि पुरुषक्रियान्तर्गतात्मत्वाद्धि स्पष्ट इत्युक्तम् । विधिश-
क्तिप्रतिबन्धकभूतार्थवाच्याख्यातयोगिपुराकल्पशून्यत्वेन दिग्विभा-
गाधिकरणादधिका शङ्कापीतरोत्त्वा सूचिता । श्लोकं व्याचष्टे
*स्वाभाधिकमिति । * दिशोऽप्यधिकरणकारकत्वेन सर्वक्रियाङ्ग-
त्वात्तद्विधावपि फलकल्पनक्लेशाभावसाम्योक्तैश्च दिग्ग्रहणम् ॥
प्राख्यातयोगनिमित्तविधिलाघवस्य तु दिश्यसाधारण्यादधिकरण-

भेदोपपत्तिः । सर्वशब्दो दिङ्मात्रविषयः विध्यनपेक्षोक्त्यै स्वाभा-
 विकोक्तिः । निवीतादेस्त्वविघ्नसमाप्तिप्रतिबन्धकवैयग्र्यापादक-
 शीतादिवारकत्वेन क्रियाङ्गत्वसंभवेऽपि शीताद्यभावे निवीतादिना
 विनाप्यवैयग्र्योपपत्तेः स्वाभाविकक्रियाङ्गत्वाभावाद्द्वैषम्यसूचनार्थं न
 निवीतवदित्युक्तम् । एतावन्तरेषां फलोदयो विस्पष्ट इत्येताव
 द्वाख्याय मनुष्यधर्मत्वपक्षेऽपि फलकल्पनक्लेशानापत्युत्तर्थात्वेनैताव-
 दावृत्या कृत्स्नश्लोकव्याख्यार्थं तत्रेत्यनेन दिगादेः सामान्यतः क्रिया-
 साधनत्वेऽपि प्रतीच्यादिविशेषनियमस्य फलकल्पनापत्तेः क्लेशमाशङ्कधा
 दिगादिसामान्यसाध्यस्य क्रियासिद्ध्याख्यस्य फलस्य कृतत्वा-
 द्विशेषनियमफलमात्रकल्पने ऽप्यल्पकल्पनात् क्लेशभावमुत्का तद-
 पि चेत्यनेन नियमे फलस्याप्यविघ्नक्रियासमापनस्यात्यन्तादृष्टत्वाभा-
 वात्क्लेशश्लेशो ऽपि नास्तीत्युक्तं वैदिकक्रियासाधननियमस्यादृष्टार्थ-
 त्वात्तद्व्यावृत्त्यै लौकिकोक्तिः । लौकिकक्रियासाधननियमावधित्वमेव
 वचनव्यक्तिभिः स्पष्टयितुमाह * तेनेति । * वैदिकीनामपि क्रियाणां
 वैधत्वनपेक्षणं लौकिकत्वाद्वैधत्वनपेक्षासूचनार्था यावच्छब्देन सर्व-
 लौकिकवैदिकक्रियाव्याप्त्युक्तिरविरुद्धा ॥ प्रतीच्यादेर्मनुष्यप्राधान्य-
 सिद्धयै तन्नियमफलस्याविघ्नसमापनस्य मनुष्याभिमतत्वसिद्ध्यर्थं
 कर्मणः स्वार्थस्य विशेषणं स्वाम्यर्थस्यापि कर्मणो भृतिलाभार्थत्वा-
 त्स्वार्थत्वोपपत्तिः । बहिर्लवनप्रक्रमाद्बहिर्बिषयत्वावगतिः । पूर्णस्य
 क्रियाङ्गत्वसिद्धयै प्रस्थादौ घृतादिग्रहणस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमाणार्थत्वप्र-
 सिद्धेरविहितामपि परिमाणक्रियामध्याहृत्य मातव्यमित्युक्तं वेदभा-
 ष्यस्थौ निष्पक्रायुतशब्दौ व्याख्यातुं * विलीनेत्युक्तम् * । विद-
 ग्धाश्रुतत्वयोर्निमित्तयोर्नैर्ऋतयोरौद्रत्वविधावऽगुदितेष्टिवन्नैमित्तिक्या
 देवतयोत्पत्तिशिष्टनित्याग्न्यादिबाधापत्तेर्यो नैर्ऋतः स विदग्धो यो
 यौद्रः सो श्रुत इति व्यवहितान्वयकल्पनां मत्वा विदहनाश्रयणवि-
 ध्युक्तिः । अतो तुल्यत्वाशङ्कोपपत्तेर्युक्तो ऽतिदेश इत्युपसंहरति * ते-
 नेति * । तत्र विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकमित्यनेनैव ताव-
 द्बिधिरिति निवीताधिकरणवार्त्तिकोक्ताया वचनं परमिति पूर्वपादा-
 न्त्यसूत्रस्थवचनशब्दानुपङ्गेण विधित्वप्रतिज्ञायाः परेष्वप्यधिकरणे-
 ष्वेतद् योजयितव्यमिति वार्त्तिकोक्तस्य दिग्विभागपरुषिदितादिवा-
 क्यमपि विधिरित्यादियोजनस्य सम्भवे ऽपि प्रतीचीं मनुष्या इत्यत्र

षष्ठीश्रुत्यभावादिद्विभागो मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वा-
दिति योजनायोगमाशङ्क्य मनुष्या अभजन्तेति सामानाधिकर-
ण्यश्रुत्याशयत्वेन मनुष्यधर्मपक्षे दिग्विभागसूत्रं योजयितुमाह * त-
त्रेति * । विदग्धं तदुपलक्षितं चाश्रुतं सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टनै-
र्ऋतरौद्रधर्मः सामानाधिकरण्यश्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य नैर्ऋतराद्रप्र-
धानत्वादित्येवं विदग्धं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवयोजनाप्यनेनैव
सूचिता । अन्तरादितं मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पन्नं मनुष्या-
णामिति मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्येवं वाक्यो-
पलक्षणार्थः परुषिदितादिशब्दैर्मनुष्यधर्मादिपक्षेषु मनुष्यसम्बन्ध-
तत्तद्व्याख्यावयोदाहरणं मत्वा परुषिदितपूर्णघृतं च तद्वदित्यु-
त्तरसूत्रावयवं योजयितुमाह * इतरेषु त्विति * तादर्थ्यमित्यनु-
बद्धः । दिग्विभागादिरपि निवीतवदपदेशः प्रतीच्यादिसम्बन्धस्य
सौकर्यादिरूपार्थहेतुत्वेन विधिं विनापि विद्यमानत्वादित्येवं निवी-
ताधिकरणद्वितीयसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह
* तथेति * यथा तद्वच्छब्देनातिदेशान्मनुष्यधर्म इत्यभिधीयते त-
थापदेशो वेत्यपीति तथाशब्दार्थः । अर्थस्य विद्यमानत्वादित्यतिदि-
ष्टसूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वादिति सूत्रावय-
वव्याख्यार्थे प्रत्यङ्मुखः इति भाष्ये प्राशुपदार्थानुष्ठानोक्तिमनु-
ष्ठानशेषे दिशोऽ कारणत्वादयुक्तामाशङ्क्य सौकर्याशयत्वेनोप-
पादयितुं सौकर्योक्तिः सम्बन्धस्येति सूत्रावयवस्यार्थस्येति सूत्रा-
वयवोक्तापदेशहेतूपपादनार्थत्वसूचनार्थं तद्वतविद्यमानशब्दोक्त-
प्राप्तिहेतुत्वं पञ्चम्योक्तं पृष्ठतइति भाष्यावयवमुदङ्मुखस्य प्रायशः
पृष्ठत आदित्यकरणसंभवेऽपि प्रत्यङ्मुखस्यापराहे पृष्ठत आदि-
त्यकरणासंभवादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वाह्णविषयत्वेन कृत्वा शब्दाध्या-
हारेण च व्याख्यातुं पूर्वाह्णे हीत्युक्तम् । पूर्वाह्नस्यैव च प्रायेण
व्यापारकालत्वात्कालान्तरे प्राप्यभावेऽप्यविरागः । सम्बन्धस्येत्यस्यैव
सूत्रावयवस्य परुषिदितसूत्रे चशब्देनानुक्तपृष्ठान्तरादितोदाहरणे
मूलपर्वान्तरालसम्बन्धस्य सूक्ष्मप्रदेशविशेषनियमाभावेन प्रयत्नगौ-
रवानपेक्षतया लाघवरूपार्थहेतुत्वादित्येव व्याख्यार्थमुपरीतिभाष्यं
पूर्वोदाहरणे च पात्रसंमिताख्यपूर्णसम्बन्धस्य प्रयत्नगौरवाभावेना-
न्यूनानतिरिक्तसुष्ठुमानलक्षणसाधनलाघवाख्यार्थहेतुत्वादित्येवं व्या

ख्यार्थं पूर्णं पीति भाष्यं तुल्यप्रायव्याख्यार्थत्वाद्भिदग्धाश्रुतोदाहरणयोः
 सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमश्रुतमिति भाष्यं मध्येपठितमुपेक्ष्य
 व्याख्यातुं *तथेत्युक्तम् ॥ * मूलपर्वणोरन्तरादर्भलवने सति लवनस्या-
 यत्नसाध्यत्वात्पूणग्रहणं च सति ग्रहणप्रयोजनभूतस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमा-
 णस्यायत्नसाध्यत्वादान्तरालवनपूर्णयां प्राप्तिरित्यर्थः । विदग्धोदाहरणे
 ऽनुवादपक्षेस्वरसतो रौद्रनैर्ऋतयोरुपादेयतयावगतयोरप्यनुवादम-
 भवेन विपरीतवचनव्यक्त्याश्रयणायोगाद्यो विदग्धः स कृष्ण इति
 विवक्षिते र्थे कृष्णवर्णनिर्ऋतिशब्दवाच्यपृथिवीसम्बन्धस्य हेतुत्वादि-
 त्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यां कारणागुणप्रक्रमेण कार्य-
 गुणारम्भप्रसिद्धयैव ज्ञातुं शक्यत्वाज्ज्ञाप्यकृतोपेक्षितां दर्शयितुं
 *तथाविदग्धइत्युक्तम् ॥ * अश्रुतोदाहरणं ऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्नि-
 र्भूयादिति यास्कस्मृतेर्द्धात्ववयवस्यापि धात्वर्थवाचित्वकल्पनया
 व्याख्यावगमाद्रौशब्दस्य रुजत्यर्थरोगवाचित्वं दकारस्य च ददात्यर्थ-
 दानवाचित्वं कल्पयित्वा रोगदानाख्यावयवार्थसम्बन्धरूपस्य रोग-
 दत्वस्यास्मृतत्वरूपार्थहेतुकत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयव-
 व्याख्यार्थमश्रुतमिति भाष्यमुपेक्षितं व्याख्यातुं *मश्रुते चेत्त्युक्तम् ॥ *
 निष्पक्षसम्बन्धस्य सुखरूपार्थहेतुत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावय-
 वव्याख्यार्थमायुतमिति भाष्यं विलीनेति वार्त्तिकवाच्यत्वेन निष्पक्वायु-
 तशब्दसामानाधिकरण्योक्त्या निष्पक्षशब्दव्याख्यार्थतया सूचितस्या-
 युतशब्दस्य व्याख्यानान्न व्याख्यातम् । विधिस्त्विति सूत्रार्थातिदेशा-
 र्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह * नियोगनस्त्विति । * सप्रायादिति
 वाक्येति च सूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन विदग्धवर्जं सूत्रद्वयं योजयितु-
 माह *प्रकरणेति । * भाष्यकृतात्वप्राप्तिविधिपक्षो दिग्विभागसूत्रयो-
 जनार्थेनार्थवत्त्वाद्भिधिरिति भाष्येण परुषिदितसूत्रयोजनार्थेन चार्थव-
 त्वान्मनुष्यसम्बन्धाच्चेतिभाष्यान्निष्कृष्टेनार्थवत्त्वाद्भिधय इत्यवयवेन
 विधिस्त्विति सूत्रोक्ते नियमविधिपक्षे प्यर्थसूत्रद्वययोजनसिद्धेर्भु-
 ष्यश्रुतिविरोधेन चातितुच्छशुद्धकर्मपक्षे स प्रायाडाक्येति सूत्रद्वयो-
 क्ते योजनस्य मन्दप्रयोजनत्वाच्च सूत्रत्रयार्थातिदेशार्थत्वेन योजितम् ।
 तत्प्रकरणो यदितिसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * सर्वेति । *
 वाक्यप्रकरणानुग्रहायेतिभाष्ये वाक्यप्रकरणानुग्रहादिति भाष्ये च
 प्रकरणोक्त्या कर्मधर्मत्वप्रमाणत्वसाभ्यास्समाख्याप्युपलक्षितंति

सूचनार्थः सर्वशब्दः । एतत्सूत्रार्थानिदेशार्थत्वेन परुषिदितसूत्रयो-
जनार्थमन्वाहार्य इति भाष्यं दर्शपूर्णमासदक्षिणाभूतान्वाहार्याङ्गभूता-
स्तरणगर्भेष्वन्तरालवनसम्भवेऽपि ज्योतिष्टोमदक्षिणासु च ब्रीहियव-
तिलमाषरूपासु प्रस्थादिसमितत्वरूपपूर्णत्वसंभवेऽपि ज्योतिष्टोमद-
क्षिणायां कस्यांचित्स्नेहकार्याभावेन निष्पक्वासंभवादयत्तमाशङ्क्य
दक्षिणासु चेतिचकारोक्ते नवनीतिनाशङ्क्य इति विहिते ऽभ्यञ्जने
यजमानसंस्कारार्थत्वान्मनुष्यप्रधाने विलीनत्वगुणविधानेन निष्पक्व-
त्वापन्नस्य नवनीतस्य निवेशोपपत्तिसूचनार्था मनुष्यप्रधानोक्तिः ॥
तत्प्रधाने वेति सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * वाक्येनेति * ।
भिन्नत्वाद्वाक्यानामिति द्विग्विभागसूत्रस्थेन परुषिदितसूत्रस्थेन च
वाक्यभेदप्रसंगादिनि भाष्यावयवेनोक्तस्य दक्षिणादौ निवेशे वाक्य-
भेदप्रसङ्गस्य प्रकरणसमाख्यावाधार्थत्वसूचनार्थ * प्रकरणेत्युक्तम् *
पठ्यन्तसम्बन्धापन्नमनुष्यप्राधान्यशङ्कानिरासार्थ * फलेत्युक्तम् ॥ *
अर्थवादो वेति विधिना चेति च सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन
योजयितुमाह * तेनापि सहेति । * पर्वप्रदेशत्वग्रहचमसपात्रविला-
धिकत्वनवनीताविदहनविधिशेषत्वं चकारोक्तम् ॥ कीदृशी स्तुति-
रित्याशङ्क्य यथा प्रतीच्युदीची वा दिङ्मनुष्याणां पितॄणां वा दक्षि-
णोचिता तथा प्राची देवानां यथा च मूलपर्वान्तरालं दर्भलवनं
मनुष्याणां समूलं च दर्भलवनं पितॄणामुचितं तथा पर्वणि देवानां
यथा च पात्रविलसमित ग्रहणं मनुष्याणां पात्रविलाञ्चाधो ग्रहणं
पितॄणामुचितं तथा देवानां पात्रविलादधिकग्रहणमित्यौचित्येन
प्रतीच्यादिदक्षिणादि च मनुष्याणां पितॄणां च यथाक्रममुचितं न-
देवानां प्राच्या देवे तु तेषामुचितमिति विपर्ययेण वा स्तुतिरिति
प्रकारद्वयमाह * सम्यगिति । * यत्प्रतीच्यादियन्मनुष्यादिसम्बन्ध-
त्वेन श्रुतं तत्तत्सम्बन्धित्वेन सम्यगुचितमित्येवं सम्यक्कृतोक्तयौ
चित्योक्तेर्यथाविदितो नुवाचो मनुष्यादिविषयो यस्य प्रतीच्यादेस्त-
द्विधेयस्य प्राच्यादेर्विषयो देवाख्यादन्यमनुष्यादिविषयमित्येवं च
यथाविदान्यान्यविषयोक्त्या बहुव्रीहिर्यगर्भकर्मधारयभूतया विपर्य-
योक्तेः सम्यक्कृतत्वेनौचित्येन यथाविदितविषयान्यविषयत्वेन विप-
र्येण वा स्तुतंनिवीतोदाहरणे यद्यौचित्येन स्तुतिस्ततोत्राप्यौचित्येन
तत्र विपर्ययेण स्तुतावत्रापि विपर्ययेणैत्येवंविवेकेनातिदेशात्सिद्धिः

रित्यर्थः । विदग्धोदाहरणे वा विदग्धाश्रुतत्वयोः काष्ण्यरोगदत्त्वा-
पादकत्वेनाप्राशस्त्यादविदहनश्रपणमेत प्रशस्तमित्येवं रूपत्वेनै-
चित्यविपर्ययरूपत्वाभावाद्विदग्धोदाहरणाद्विवेकोदाहरणान्तरेष्वा-
दश्याः स्तुतेः सिद्धिरिति विवेकोक्त्या सूचितम् ।

परुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

अनृतवदन्निषेधस्य क्रतुधर्मत्वम् । अधि० ३

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १८ ॥

निर्वीताद्यधिकरणवादिहापि प्रकरणत्रयेणसह प्रकरणस्य विरो-
धाविरोधचिन्तेति शङ्कानिरासायास्मिन्नधिकरणे श्रुत्या सहोत्तर-
स्मिंल्लिङ्गवाक्याभ्यां तदुत्तरयोर्वाक्येन सहैति लाघवायाधि-
करणचतुष्टयस्य प्रकरणसङ्गत्युक्तिपूर्वं प्रस्तुताधिकरणाविषयं
६२३।१ विविनक्ति * तेनैवेति * ॥ अकर्मक्रतुसंयुक्तमित्त्वादाहरणो
क्त्यर्थे सौत्रे पदद्वये प्रतिषेधादर्शपूर्णमासादिप्रकरणगता इति
पदाभ्यां व्याख्याते निषेधैर्दमर्थ्यनिर्णयान्निषेधैर्दमर्थ्यनिर्ण-
यसिद्धेः सन्देहायोगात्तेषामुदाहरणत्वायोगमाशङ्क्यैतदधिकरणका-
र्यप्रवृत्तिकैमर्थ्यविचारात्प्रागनवधारितैर्दमर्थ्यपदार्थविषयतयोदाहर-
णे विशेषितेऽनार्षेयं वृणीते नानुयाजेषु येयजामहंकरोतीतिवद्विधि-
प्राप्ते विकल्पापत्तेर्निषेधायोगान्निषेधे कैमर्थ्यनिर्णयस्य निषेधै-
र्दमर्थ्यनिर्णयाधीनत्वानुपपत्तेस्तन्निमित्तसन्देहायोगाशङ्कानिरसायो
दाहरणविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यानृतवदनादीनां विधिं विना प्य
पूर्वानपेक्षलौकिकक्रतूपकारार्थत्वेन पुरुषोपकारार्थत्वेन वा तत्सा-
धनसामर्थ्यात्प्राप्तानां निषेधोपपत्तिरुक्ता ॥ तत्रेति भाष्येण किमयं
निषेधो दर्शपूर्णमासाङ्गभूतस्यानृतवदनस्य ततश्च प्रकरण एव
निषेधनिवेशो यं प्रायेण वान्नो नृतवादिनीत्वात्पुरुषार्थत्वेन प्राप्तस्या-
नृतवदनकर्मणो यं निषेधस्ततश्च पुरुषधर्म इति वदता निषेधनि-
षेधयोरपि कैमर्थ्यसन्देहमुक्तम् । हेतुहेतुमद्भावेनोपपादयितुमाह * ते-
ष्विति * निषेधकैमर्थ्यनिर्णयस्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यावधारणाधीनत्वोपपा-

दनार्थं यदर्थं चेति प्रतिज्ञाय निषेधेन निषेध्यस्यानिष्टहेतुत्वज्ञापना-
दिष्टविपरीतस्य वानिष्टत्वेनात्मापकारे च्छया निषेध्यक्रियायां प्रवृ-
त्तावात्मापकारस्यानिष्टत्वात्क्रतूपकारेच्छया तु प्रवृत्तौ क्रत्वपकारस्या-
निष्टत्वात्पुरुषोपकारार्थक्रियावाचिना शब्देनोपकारार्थितया पुरुषमुप-
स्थापयता पुरुषापकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन क्रत्वपकारस्य
शब्दस्पर्शायोगादात्मोपकारार्थिनश्च क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञाप-
नेषि निवर्तयितुमशक्यत्वात्पुरुषार्थक्रियानिषेधेन निवृत्तिसिद्धौ
क्रत्वार्थायाः क्रियायाः क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेः
क्रतूपकारार्थक्रियावाचिना वाशब्देनोपकारार्थितया क्रतुमुपस्था-
पयता क्रत्वपकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन [पुरुषापकारस्य शब्द-
स्पर्शायोगात्क्रतूपकारार्थिनश्चात्मापकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनेषि नि-
वर्तयितुमशक्यत्वात्क्रत्वार्थक्रियानिषेधेन] पुरुषार्थायाः क्रियायाः पुरु-
षापकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेरन्यार्थक्रियानिषेधस्यान्यार्थ-
त्वायोगे नहीत्यनेनोक्तंस्त्युपायमांसभक्षणादिपुरुषार्थक्रियानिषेधस्य
क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमाद्यभिचारमाशङ्क्य तस्यामिनिपिद्धानुष्ठाना-
पादितवैगुण्यात्कतोः फलानुत्पत्तेः पुरुषस्य क्रतुसफलकामस्येष्टफ-
लालाभाख्यानिष्टप्रसंगात्तत्परिहारार्थत्वेपुरुषार्थसिद्धेरव्यभिचारसू-
चनार्थं *सर्वपदेत्युक्तम् * ॥ अतोनिषेधकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वात्प्रवृत्ति-
कैमर्थ्यचिन्तापि युक्तेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सर्वेष्वेवाख्याते-
ष्वित्यादिसिद्धान्तभाष्ये वक्ष्यमाणस्य कर्तुराख्यातानभिधेयत्वस्य
प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वाद्वक्तव्यतामुपपादयितुमाह * प्रवृत्तीनाम-
पि * अतारभ्याधीतानां निषेधानां निषेधैदमर्थ्यावधारणं विनैदम-
र्थ्यावधारणाशक्तेर्निषेधैदमर्थ्यावधारणायाख्यातचिन्ता युक्ता प्रकर-
णाधीतानां त्वनृतवदनादिनिषेधानां स्त्रीगमनमांसभक्षणादिवत्प्रकर-
णादेवैदमर्थ्यावधारणोपपत्तेर्निषेधैश्चसाक्षात्सैवैदमर्थ्यावधारणायाख्या-
तानां कर्तृवाचित्वावाचित्वेन चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्याह * ताव-
च्चन्ति * एवंपदार्थवाक्यार्थसंघातरूपकल्पितां विशिष्टां भावनां प्राप्य-
वृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति न्यायेन विधिवन्निषेधस्यापि विशिष्टभावना-
विषयत्वादनृतादिनिषेध्यवदनभावनादिविशेषणवत्पुरुषार्थत्वक्रत्वर्थ-
त्वयोरपि विशेषणयोर्निषेधविषयत्वावगतेराख्यातानां च कर्तृवा-

चित्वावाचित्वान्यतरूपेण निर्णयं विना स्त्रीगमनमांसभक्षणादि-
 वदनृतवदनादीमैकान्तिकपुरुषार्थत्वाभावेनानुयाजादिवच्चैकान्ति-
 ककत्वर्थत्वाभावेन तत्कत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयायोगान्निषेधानां स्वावि-
 श्यभूताविशिष्टभावनाप्राप्त्यर्थमाख्यातापेक्षोपपत्तेस्तच्चिन्ता युक्तेत्या-
 शय । आख्यातचिन्तायाः संदेहभाष्यारूढत्वोक्त्यै येन कारणेन
 कत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयं विना भावनायाः साध्यांशस्यैवापूर्णत्वेना-
 पूर्णतया विधिनिषेधविषयत्वायोगादन्यतो नवधारितैकान्तिककत्व-
 र्थपुरुषार्थत्वायाश्च भावनायाः पुरुषवाचिकमिपदाद्यन्वयं विना पुरु-
 षार्थत्वानवधारणाद्वलवत्प्रमाणविरोधपरिहारं च विना प्रकारेण
 कत्वर्थत्वानवधारणात्कर्तृवाचित्वावाचित्वेनाऽऽख्यातं निर्णयं विना
 कत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयसिद्धिस्तेन कारणेनाख्यातशब्दाः किंपुरुषार्थी
 भावनामभिदधति कत्वर्थी वेत्येतत्संदेहभाष्येनार्थादुक्तं भवतीत्याह
 तेनेति अनुवादकस्याख्यातस्य कर्तृवाचित्वेपिपुरुषार्थत्वाच्चेपाश-
 क्तेर्विधायकत्वविशेषणसूचनार्थं विध्युक्त्वाख्यातोपलक्षणम् । विधा-
 यकाख्यातचिन्तायां समिदादिवाक्यस्थानामप्याख्यातानामुदाहार्य-
 त्वापत्तेः प्रतिषेधाउदाहरणमिति विशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य प्रवृत्ति-
 कैमर्थाचिन्ताकाले सर्वेषामुदाहरणत्वेपि तस्याः प्राधान्याभावा-
 द्विशेषणार्थवत्वोपपत्ति सूचयितुमाह * ततश्चेति * प्रधानचि-
 न्ताकाले विधीनामुदाहरणत्वनिरासायैवकारः एतस्मिन्नधिकरणे
 प्रयाजादीनामाख्यातगम्यपुरुषार्थत्वनिरासेऽपि प्रकरणाधिकरणे
 विश्वजिदादिवत्फलकलपनया पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य निरासादपौ-
 नरुक्त्यम् ॥ विधायकाख्यातवशेन प्रवृत्त्यैतदमर्थ्यनिरूपणेनानृतं वदे-
 दित्यस्या विधायकत्वाच्च तद्वशेन प्रवृत्त्यैदमर्थ्यं निरूप्येतेत्याशङ्क्या-
 वान्तरवाक्यार्थविवक्षायां विधायकत्वोपपत्तिसूचनार्थं प्रवृत्तिकैमर्थ्य-
 चिन्तां विवृणोति * तथेति * यथा प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ताकाले समि-
 दादौ चिन्ता तथात्रापीति तथाशब्दार्थः । अनृतस्यैव निषेध्यत्वेनेद-
 मर्थ्यस्य निरूप्यत्वादननिषेध्यवदनकैमर्थ्यचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्यानुते-
 दमर्थ्यनिर्णयार्थत्वं वदनैदमर्थ्यनिर्णयस्य सूचयितुमाह * यदर्थं चे-
 ति * अवान्तरवाक्यार्थविवक्षया विधायकत्वोपपत्तावपि महावाक्ये
 वान्तरवाक्यार्थस्याविवक्षितत्वादविधेयत्वेनानृतवदनस्य प्रयो-
 जनानां काङ्क्षत्वात्कैमर्थ्यचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य निषेधरूपमहा-

वाक्यार्थवेलायां विधेर्निषेधपरत्वेनानुतवदनस्याविधेयत्वेपि शेषस्य
निषेधात्परिशिष्टस्य निषेधस्यानुतवदनस्य निषेधान्वयायावश्य-
मनुवदितव्यत्वाद्प्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च विना प्राप्त्य-
योगात्प्रापकस्य च लौकिकस्यापि रागादिरैदमर्थ्यावधारणापेक्षत्वा-
दनुवादसिद्ध्यै प्रापकोक्तयेऽवान्तरवाक्यार्थस्यावश्यविवक्षणीत्वं सू-
चयितुमाह * प्रतिषेधेति * निषेधोपलक्षितमहावाक्यार्थवेलायां
यद्यपि निषेधपरो विधिरविधिर्वाविधिर्विरुद्धो नञ् तथापि
यत एव निषेधपरो ऽत एव शेषस्य निषेधस्यानुवाद्यत्वादवधारि-
तैदमर्थस्यैव च विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति
न्यायेन निषेधत्वात्तादृशस्यैवानुवाद्यत्वावगतेरनुवादसिद्ध्यर्थं
प्रापकोक्तये ऽवान्तरवाक्यार्थं विवक्षित्वानुतवदनकैमर्थ्यचिन्ता
कार्येत्यध्याहारेणावृत्तविधिशब्दाकारप्रश्लेषेण च व्याख्येयम् । सकृ-
च्छ्रुतस्याख्यातस्य निषेधनिषिध्यरूपार्थद्वयविधायित्वायोगमाशङ्क्य
नञोभावमात्रवाचित्वेन निवर्तनाख्यनिषेधार्थत्वायोगाच्छ्रुतस्य विधि-
र्नञनुरक्तस्य निषेधपरत्वपक्षे निषेध्यानुवादान्यथानुपपत्तिगम्यं प्रा-
पकमङ्गीकृत्य यत्पुरुषार्थं कर्तव्यं वानुतवदनं तन्न कुर्यादिति
वचनव्यक्तिरभावमात्रवाचिनोपि विधिप्रत्ययोक्तकर्तव्यत्वाभा-
वाख्यानिवर्तनार्थत्वोपपत्तेर्नञमात्रस्य निषेधपरत्वपक्षे तु यत्कर्तव्यं
पुरुषार्थं वानुतवदनं कुर्यात्तत्रेति श्रुतविधिप्रत्ययसंहितेन प्रापकसं-
हितं निषेधमनूय नञमात्रेण निषेधोक्तौ वचनव्यक्तिरित्याह
* तनश्चेति * उभयत्रोपलक्षणार्थं पुरुषार्थकर्तव्योक्ती । शेषानु-
वाद्यत्वपरामर्शार्थं स्तनः शब्दः । एकत्र विधेर्निषेधपरत्वपक्षेऽ पर-
त्रत्वविधेर्नञोनिषेधपरत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ यतश्चावधारितैदमर्थमे-
वशेषमनुवाद्यं ततः सर्वस्य निषेधैदमर्थस्य निषेधैदमर्थस्य
च विधेर्निषेधपरत्वे साक्षादाख्याताधीनत्वान्नञोपि निषेधपरत्वे कर्त-
व्यत्वाभावाख्यनिषेधप्रतियोगिकर्तव्यतांकेराख्याताधीनत्वेनाख्या-
ताधीनत्वादाख्यातेन कर्त्तव्यते न चेत्याख्यातगता चिन्ता सर्वेष्वे-
वाख्यातेष्वित्यादि सिद्धान्तभाष्ये भविष्यतीति कर्त्तुराख्यातानभि-
धेयत्वस्य वक्तव्यतामुपपादितामुपसंहरति * ततश्चेति । *
ऐदमर्थनिरूपणस्याख्यातायत्तत्वमुपपादयितुमाह * तत्रेति ॥ * ९२४।१
कर्त्तुराख्यातवाक्यावाच्यत्वचिन्तामानर्थक्येनाक्षिप्तुमाह * ननु चे-

ति । * वैयाकरणेन कर्त्रभिधानाभ्युपगमात्प्रयाजादीनां क्रत्वर्थत्वा-
 भ्युपगमाच्चेहाक्षेता धात्वर्थतिरिक्तभावनानाभ्युपगमेपि धात्वर्थसा-
 मान्यभावनामभिप्रेत्य भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतिमूलत्वसूच-
 नार्थं भावनाप्रधानाख्यातवादिमिमांसकं प्रति बोधनार्थं च भावनाप्र-
 धानत्वोक्तिः । अनिष्पादितायाः क्रियायाः क्रत्वर्थत्वायोगान्निष्पाद-
 ककर्त्रन्वयस्य प्रकरणानुगुणत्वोक्तिः ॥ आख्यातवाच्यं कर्त्तारं प्रति
 भावनायाः श्रौतेन प्रधानतया त्रयेण सह प्राकरणिकस्य क्रतुं प्रत्यङ्ग-
 ऽतयाऽन्वयस्यातुल्यकक्षत्वेनाविरोधं संमार्गभावनाया ग्रहदशापवि-
 त्रान्वयाविरोधहृष्टान्तपूर्वमन्वयमुखेन तावद्विवृणोति *तद्यथेति ॥*
 द्वावपि प्रत्यङ्गतयान्वये द्वयोः शेषिणोरेकशेषसमवायलक्षणो विरोधः
 प्राधान्येन त्वन्वये द्वयोः शेषयोरेकशेषसमवायलक्षणो विरोधः
 स्यान्नत्वेन द्वयमप्यस्तीति व्यतिरेकमुखेन विवृणोति *यदि त्विति ॥*
 क्रतुप्राधान्येन सह कर्त्तुः प्राधान्यस्योभयोः शेषिणोरेकशेषसमवा-
 यलक्षणो विरोधः स्वादित्यर्थः । अतः श्रुतिप्रकरणयोर्नानाविषयत्वे-
 नैकविषयत्वाख्यसमवायाभावाद्विरोधानुपपत्तेः श्रुत्या प्रकरणवा-
 द्यायोगात्कर्तुराख्यातवाच्यवाच्यत्वचिन्तानर्थिकेत्याक्षेपमुपसंहरति
 * अत इति । * अङ्गत्वेन कर्त्तुर्वाच्यतामाक्षेनाऽभिमतमाभ्युपेत्यैवता-
 वत्प्राधान्यमुपपादयति * नैतदिति । * श्लोके व्याचष्टे * पद्यपी-
 ति । * पाकादिशक्तस्यापि काष्ठादेर्ज्वलनादिव्यापारं विना पाका-
 दिसाधकन्वाख्यकारकत्वाभावप्रसिद्धः सव्यापारस्यैव कर्त्तृरूपका-
 रकत्वेनाख्यातवाच्यत्वावगमापरोद्देशेन व्याप्रियमाणत्वस्यैव चाङ्ग-
 त्वात्कर्तृशक्त्यतिरिक्तव्यापारवत्याख्याङ्गत्वरूपेणाख्यातवाच्यत्वोपप-
 दनार्था साधकापेक्षांतिः । एकपदोपादानेऽप्यनुत्पदनादिक्रियायाः
 श्रुत्या कर्त्तारं प्रति प्राधान्यावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामप्यङ्गत्वेन
 कर्त्रन्वयानिष्पत्तेर्विप्रकृष्टस्यापि यागं प्रत्यङ्गत्वेनान्वयस्याविरोधाद्-
 ग्रहणोपपत्तिमाशङ्क्य यथाग्नीषोमीयमिति तद्धितश्रुत्या प्रकृत्यर्थ-
 भूतयोरग्नीषोमयोर्द्रव्यद्वारा द्रव्यदेवतान्वयकल्पययागाङ्गत्वोक्तावपि
 यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां तयोरेव संस्कार्यत्वाख्यप्रयोजनत्वलक्ष-
 णप्राधान्यावगतेः सन्नपत्योपकारिणश्च संस्कारातिरिक्तापूर्वकल्प-
 नाभावेन गौरवानापादकत्वात्तत्संभवे कल्पनागौरवापादका-
 दुपकारकत्वकल्पनानुपपत्तेः सर्वपाकादि सम्बन्धे ह्यकारा-

स्तण्डुलादय इत्यनेन च न्यायेन पूर्वावगतस्याङ्गत्वस्योत्तरकालाव-
 गतेन प्राधान्येनाविरोधात्पशुयागाङ्गभूतस्य पुरोडाशयागस्य पशु-
 यागसमवेताग्नीषोमसंस्कारार्थत्वं दशमे वक्ष्यते तथाख्यातश्रुत्या
 कर्तुरनृतवदनाङ्गत्वोक्तावप्यनृतवदनस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्तुरे-
 व क्रतुसमवेतस्य संस्कार्यत्वलक्षणा प्रधानता न विरुद्धेत्याह * नचे- ६२५११
 ति ॥ * प्रकर्षसेचनक्रियायामव्याप्रियमाणत्वेनानङ्गभूतास्वप्यप्सु
 करणरूपकारकत्ववाचिप्रोक्षणीशब्दप्रयोगादेवतायां च कारकत्वाभा-
 वेप्यङ्गत्वाभ्युपगमादङ्गत्वानिरीकृताशक्तिमात्ररूपेण कारकत्वावगतेः
 काष्ठादेश्चाव्याप्रियमाणावस्थायां कारककार्यकरत्वाभावात्पुत्रे न
 ममैव पुत्र इतिवत्कारकत्वाभावापत्तेरङ्गत्वानपेक्षस्य कर्तृत्वमात्र-
 स्याख्यातवाच्यत्वादङ्गत्वानुक्ते प्राधान्याविरोध इत्यन्यथाक्षेपं परिह-
 रति * अथ वेति * कर्तृत्वमात्रोक्तावङ्गप्रधानत्वान्यतरानिर्ण-
 यायोगमाशङ्क्यार्थविध्यपेक्षितं प्रयोजनमालोच्य गुणप्रधानत्वं
 भविष्यतीत्युक्ते द्वेषापि प्रयोजनाविशेषो योग्यत्वानुसाराद्योग्यत्वा-
 विशेषे च विवक्षानुसारादित्युक्तम् । कर्तृर्वाच्यत्वे प्राधान्येनैवो-
 क्तापत्तिरित्यन्यथाश्लोकद्वयेन परिहरति * यद्वेति * प्रत्ययार्थत्वा-
 विशेषाद्भावनां प्रति प्राधान्यायोगमाशङ्क्याख्यातवाच्यकर्तृवादि-
 नाख्यातवाच्यभावनानाभ्युपगमाद्धात्वर्थ एव भावनाप्रधानत्वादि-
 त्याक्षेपवार्त्तिकस्थेन भावनाशब्देनोक्त इति सूचनार्था प्रकृत्यर्थो-
 क्तिः ॥ क्रमवशोक्तिसूचितस्य नागृहीतविशेषणन्यायस्योभावि-
 त्यादिसूचितस्य च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूत स्तयोः प्रत्य-
 यार्थः प्राधान्येनेति स्मरणस्याख्यातेप्यपवादाभावोक्त्यर्थत्वेनावि-
 शेपोक्तिं व्याचष्टे * नहीति * कृद्ग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वेन व्या-
 ख्यापूर्वद्वितीय श्लोकं व्याचष्टे * तेनेति * पाचकः पठतीति कृ-
 दुक्तस्य कर्तुः प्रधानभूतस्य पाकविशिष्टस्यैव पठनान्वयवदा-
 ख्यातोक्तस्यापि प्राधान्ये सति पठनविशिष्टस्यैव पाकान्वयाव-
 गमापत्तेः पावको गृहे पठतीत्यादिप्रयोगे च गृहादीनां सन्निध्य-
 विशेषे ऽप्याख्यातपदोक्तेनैव धात्वर्थेनान्वयावगमात्सामान्यरूपेण
 न्यायेनावस्थितं प्रत्ययार्थप्राधान्यमाख्यातेप्युत्सर्गतः प्राप्तं प्रतीति
 वैलक्षण्यरूपेण न्यायान्तरेणापोद्यतेत्याशङ्कते * ननु चेति * न्याया-
 न्तरं विवृणोति*तथा हीति*चतुर्थपादपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे*अयो-

२२६।३ स्तावदिति*प्रतीतेरपवादकत्वोपपादनार्थ * नचेत्युक्तम् * आ-
 ख्याते कर्तुरूपसर्जनत्वोक्तिर्द्धात्वर्थप्राधान्यसिद्ध्यर्थं प्रत्ययार्थप्राधा-
 न्यविषयौत्सर्गिकन्यायापवादार्थं चेति विकल्प्य कर्तुरूपसर्जनत्वेऽप्या-
 ख्याते भावनायाः प्राधान्यात्तस्याश्च स्वपदस्थधात्वर्थविशिष्टाया
 एव पदान्तरार्थान्वयाभ्युपगमेनानिष्टापत्यभावादगृहादीनां चाधि-
 करणादिकारकाणां कारकभूतेन कर्त्रान्वयाहत्वाक्रियात्मिकां
 भावनां प्राधान्येनाख्यातोक्तामुक्ता कृदन्तपदस्थधात्वर्थान्वि-
 ष्णोपसर्जनभूतभावनान्वयायोगात्कृदाख्यातसन्निध्यविशेषेऽप्याख्याते -
 नैवान्वयोपपत्तेर्द्धात्वर्थप्राधान्यापादकहेत्वभावात् तावदाद्यः कल्पः
 आख्याते च अतपत्ते भावनायाः प्रत्ययार्थभूतायाः प्राधान्यानपवा-
 देनैत्सर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यविषयन्यायापवादयोगात् द्वितीयो-
 पीति परिहर्तुमाह * उच्यतइति * पूर्वाद्धं व्याचष्टे * भावेति *
 कर्तुः -प्राधान्यमावेपि प्रधानभूतां भावनां प्रति धात्वर्थस्योपस-
 र्जनत्वप्राधान्यानापत्तौ भावप्रधानत्वोक्त्या सूचितायां तथापि
 प्रतीतिवशाद्धात्वर्थस्य प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य भावनाकाङ्क्षा-
 वशेन धात्वर्थान्वयात्तस्याश्च प्रयत्नात्मकत्वेनैच्छायाोनितयेच्छावि-
 पयत्वाहंपुरुषार्थरूपभाव्याकाङ्क्षाद्धात्वर्थस्यापुरुषार्थत्वेन भाव्य-
 त्वानुपपत्तेर्नित्यं कर्तुः प्राधान्ये गुणत्वे वा करणत्वात् कदा चि-
 त्प्राधान्यमिति सर्वत्र स्थितमितीह जन्मनीति व्याख्यानायोक्ते
 धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत इति धात्वर्थस्यैव
 भावशब्दवाच्यत्वेन स्मृतस्य भावप्रधानमाख्यातमिति प्राधान्य-
 स्मृतेर्द्धात्वर्थप्राधान्यशङ्कानिरासायान्यदेव हि धात्वर्थसामान्यं क-
 रणात्मकं अन्यच्च भावनानामसाध्यत्वेन व्यवस्थितमित्यत्राख्याते
 प्रधानतया स्मृतस्य भावनाख्यस्य भावस्य धात्वर्थादन्यतोक्तेत्यु-
 क्तम् । धात्वर्थस्य भावत्वस्मृतिस्तु नपुंसके भावे क्त इत्यादौ शुद्धः सा-
 मान्यरूपो धात्वर्थ एव भावो भिधीयते नतु तस्य भावस्त्वतल्लावि-
 त्यादाविव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्येवं व्याख्येयेत्याशयः । द्वितीयकल्प-
 निरासार्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुं शङ्कते *नन्विति* ततश्चैत्सर्गिक-
 न्यायापवादार्थं कर्तुरूपसर्जनत्वोक्तिरित्याशयः । कर्तुरूपसर्जनत्वेपि
 अतपत्ते प्रत्ययार्थभूताया भावनायाः प्राधान्यानिवृत्तेः कर्तृप्राधान्यनिवृ-
 त्तावपि नैत्सर्गिको न्यायो निवर्त्यति कर्तृप्रत्ययार्थत्वरूपे तु

त्वत्पक्षे कर्तृप्राधान्यानिवृत्तेरेव नौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्यतीत्येवं
 व्याचष्टे * सत्यमिति । * मीमांसकपक्षे कर्तृप्राधान्यं, चेन्निवृत्तं
 कथं नौत्सर्गिकन्यायनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह * यो हीति । * कर्तृप्र-
 त्ययार्थपक्षे तर्हि न्यायप्रतीत्योर्विरोधात्प्रतीतिबलीयस्त्वेनौत्सर्गिको-
 न्यायो निवर्त्यतीत्याशङ्क्य स्मृत्युपबृंहितस्यौत्सर्गिकस्यापि न्यायस्य
 लौकिकप्रतीतिबलेन निवृत्त्ययोगात्प्रतीत्यतिक्रमेण कर्तुः प्राधान्यम-
 ऽयुपगन्तव्यमित्याह * यस्य त्विति । * कर्तृप्रत्ययार्थवादी चेद्भाव-
 नामपि प्रत्ययार्थं वदेत्ततः प्रत्ययेन भावनोपादानात्कर्तृसंख्यादिप्र-
 त्ययार्थवत्कर्तृरप्युपसर्जनत्वे प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्रा-
 धान्यानुगमविषयत्वात्प्रतीतिरपि प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृत्युपबृंहिता
 स्यान्न त्वसौ भावनां प्रत्ययार्थं वदतीति कर्तृत्वैवत्यनेनोक्ते धात्वर्था-
 ख्यस्य भावस्य विशेषरूपेण धातूपात्तस्य सामान्यरूपेण वा धात्व-
 र्थसामान्यवाचिकरोतिसमानाधिकरणाख्यातप्रत्ययोपात्तस्य भाव-
 प्रधानाख्यातलक्षणेन प्राधान्यस्मृतेस्तदुपबृंहिता प्रतीतिर्भविष्यती-
 त्याशङ्क्य धात्वर्थविशेषस्य भावनाया वैयाकरणेनाप्यनिष्टत्वाद्धा-
 त्वर्थसामान्यस्यापि भावार्थाधिकरणे भावत्वनिरासाद्वैयाकरणेना-
 प्याख्यातस्य करोत्यर्थवाचित्वान्ऽयुपगमेन धात्वर्थसामान्यवाचि-
 त्वान्ऽयुपगमान्न केन चिद्धातुना प्रत्ययेन वा भावोपादानमिति
 कृत्वा कर्तृप्रत्ययार्थपक्षे भावप्राधान्यानुगमविषयं लक्षणमेव न
 स्यादित्युक्तम् ॥ प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्राधान्यानुगमवि-
 षयत्वाभावेपि कर्तृसंख्याकालोपग्रहविशेषविध्यादीनामपि प्रत्यया-
 र्थत्वात्प्राधान्योपपत्तेः सर्वप्राधान्यस्य चान्योन्यानन्वयापादकत्वे-
 नायोगात्कर्तृप्राधान्यानिर्णयमाशङ्क्य संख्यादीनां स्वाभाविकैकान्ति-
 कोपसर्जनत्वात्प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्विधेरपि प्रमाणत्वेन प्रमेय प्रत्येका-
 न्तिकोपसर्जनत्वात्कर्तृप्राधान्यनिर्णयसूचनार्थं यथा चेदं लक्षणं भाव-
 नाप्राधान्यानुगमविषयं न भवति तदास्मादेव लक्षणात्कर्तृप्राधान्यं-
 प्राप्नोतीत्युक्तेप्रतीतिविरोधाच्चकारसूचितेन चाख्यातोक्तस्य कर्तुः कृ-
 तुक्तकर्तृवैलक्षण्यरूपेण न्यायेन विरोधात्कर्तृप्राधान्यनिवृत्तिं तच्चेत्य-
 नेनाशङ्क्य प्रतीतिमूललक्षणाऽयुपगमे तद्विपरीतलक्षणप्रणयनायोगा-
 त्प्रतीतिविपरीतलक्षणप्रणतृभिः कर्तृप्रत्ययार्थवादिभिः प्रतीतिमूल-
 त्वान्ऽयुपगमावगतेः प्रमाणान्तरमूलस्य च लक्षणस्य तद्भावं विना

बाधायोगाल्लक्षणान्यथानुपपत्तिकल्पितमूलभूतप्रमाणान्तरोपबृंहितल-
क्षणवलेन लौकिकीं कर्तुरूपसर्जनत्वप्रतीतिं बाधित्वा प्राधान्यमभ्यु-
पगन्तव्यमिति तत्रेत्यादिनोक्ता त्रिविधमप्याक्षेपपरिहारमुपसंहर्तु-
* मितीत्युक्तम् । * आक्षेपा परिहारत्रयमप्ययुक्तं मत्वानन्तरमेव ताव-
त्परिहारं यद्वै तद्विशेषणेति श्लोकद्वयोक्तं दूषयितुमारभते * आह-
ति । * सम्बन्धोक्तेर्गुणप्रधानभावाशयत्वात्तादर्थ्योक्तेश्च भावप्रत्य-
यान्तसमासत्वेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धवाचित्वाद्यत्र ब्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादाव-
ङ्गाङ्गित्वलक्षणं गुणप्रधानभावं श्रुतिरूपादत्ते तत्रैकस्य प्राधान्यो-
क्तावितरस्य तादर्थ्यं प्रसज्यते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्वङ्गाङ्गित्वानपे-
क्षविशेषणविशेष्यत्वमात्ररूपं गुणप्रधानत्वं प्रकृतिप्रत्ययान्वयात्म-
कपदश्रुत्या प्रतीयते एवं च सति प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वलक्षणप्रा-
धान्योक्त्या धात्वर्थस्य विशेषणत्वलक्षणोपसर्जनत्वावगमेपि ताद-
र्थ्यनियमो नास्तीत्यर्थः । राजपुरुषदृष्टान्तं विवृणोति * तथाही-
६२७१२ ति । * आदिशब्दगृहीतं दृष्टान्तं विवृणोति * अपि चेति *
निःसंदिग्धं प्रधानत्वमस्येति बहुव्रीह्यर्थः । पदश्रुत्याङ्गाङ्गि-
त्वानुक्तावपि श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वनियमा-
शङ्कानिरासायाङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वानुसारित्वनियमाभा-
वे चतुर्थाधिकरणभाष्यसंमतिमाह * तथा चेति ॥ * तदेव भाष्यमू-
हेन प्रकृते योजयति * तेनेति । * एवं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्विशे-
षणविशेष्यत्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वाङ्गीकारेण क्रियायाः कर्त्रर्थ-
त्वप्रसङ्गाभावमुक्ताधुनाङ्गाङ्गित्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वेऽप्याभिधा-
निकाङ्गाङ्गित्वाशयत्वाच्च वास्तवः क्रियायाः कर्त्रर्थत्वप्रसंगः
प्रत्युत प्राधान्याख्येन तात्पर्येण कर्तृत्वाभिधानात्कर्तृरेव क्रियार्थत्वप्र-
सङ्ग इत्याह * अपि चेति ॥ * यद्यपीह व्याकरणे प्रसिद्धेनाभिधानिकेना-
ङ्गित्वाख्येन प्राधान्येन कर्तृत्वमभिधीयते तथापि कर्तुः प्राधान्येना-
भिधानाक्रियायास्तादर्थ्यप्रसङ्ग इति यदुक्तं तन्नास्तीत्युक्ते कथमि-
त्यपेक्षायां तदुपपादनार्थं यस्मात्प्राधान्याभिधानस्मृत्या तात्पर्यतः क-
र्तृत्वस्य वाच्यत्वावधारणाद् गुणत्वं वाच्यमवधारितं भवतीति योज्यं
ततस्तात्पर्यत इति तु पाठः स्पष्टार्थः । श्लोकं व्याचष्टे * प्राधान्ये-
ति । * व्याकरणे घस्त्वर्थमनपेक्ष्यशब्दार्थेन व्यवहारात्प्रकृत्या
स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थं प्रतीत्यर्थं स्वार्थाभिधानात्तात्पर्येण प्रत्यया-

र्थपरत्वेन प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वार्थाभिधानात्मकमाभिधानिकेन शेषि-
त्वेनाभिधानं प्राधान्याभिधानं विवक्षितं नतु वास्तवेन शेषिस्त्वेना-
भिधानं प्राधान्याभिधानोक्त्या विवक्षितं तस्मादिह व्याक्रियाया-
माख्यातस्य कर्तृत्वपरत्वाऽगुपगमे गुणताऽऽख्यातेनोक्ता भवतीत्युक्ते
कथं तात्पर्येण कर्तृत्वोक्त्या भवतीत्याशङ्क्य नहीत्युक्ता नतदिति
श्लोकावयवव्याख्यार्थः * तेनेत्युक्तम् * प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं
प्रतीत्यर्थत्वाभावेनाभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधानात्मकेनौदासीन्येन
कर्त्रभिधानपक्षेऽप्याख्यातेन कर्तृगुणतोक्ता भवति, आभिधानिकप्रा-
धान्याभिधानपक्षे तु सुतरामिति तरवर्थसूचनायैतदगुणत्वाभि-
धानमौदासीन्याभिधानात्मकद्वितीयपरिहारपक्षेऽप्यतिदेष्टव्यमित्याह
* एतदिति । * एतदेवोपपादयितुं द्वितीयं परिहारमनुभाषणपूर्वं
दूषयति * यत्त्विति । * तत्राप्याभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधा-
त्मकौदासीन्याख्यकेवलाभिधानपक्षेऽपि वास्तवाङ्गाङ्गित्वानपेक्ष्यव-
स्तरूपेण कर्त्रभिधाने सति वास्तवौदासीन्यरूपेणावस्थानाद्यपेष्टं
यथायोग्यं वा वास्तवमङ्गाङ्गित्व कर्त्ताप्रतिपद्येत तस्य तु कर्तृत्वरू-
पेणाभिधानात्कर्तृत्वस्य च वास्तवगुणत्वैकान्तिकत्वाद्वास्तवोदासी-
न्याभिधानं नास्तीत्यर्थः । यद्यप्यादौ गुणत्वेनेति श्लोकोक्तमाद्यं
परिहारमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यदपीति ॥ * श्रुतिविरोधं विवृ-
णोति * आख्यातेन हीति । * पशुपुरोडाशे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्य-
त्यागात्मकस्य यागस्योद्देश्यदेवतासाध्यत्वाद्देवतायास्तद्धितश्रुत्यु-
क्तस्य द्रव्यद्वारा यागाङ्गत्वस्य यागप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामुद्देशा-
शेन संस्कार्यत्वाख्यप्राधान्यावगमेऽप्यव्यावृत्तेरिह त्वंशभेदाभावा
द्व्यावृत्त्यापत्तेर्वैषम्यसूचनार्थः * व्यावर्त्तयतइत्युक्तम् ॥ * श्रुतिवि-
रोधेऽप्यानर्थक्यापत्तौ बलाबलवैपरीत्यात्सन्निधिनोपकार्यत्वाख्यप्र-
धान्योपपत्तिमाशङ्क्य सन्निधितो बलवता प्रकरणेनानर्थक्यपरिहार-
संभवे सन्निधिनानर्थक्यपरिहारयोगमाह * नचेति । * श्रुत्यविरोधात्स-
न्निधिनैवानर्थक्यपरिहारोपपत्तिमाशङ्क्य प्रकरणस्याप्यविरोधमा-
ह * यथैवेति । * गुणत्ववत्प्राधान्यस्याव्याख्यातश्रुत्यैव विधिरूपयोक्ते-
र्बलाबलविशेषाभावमाशङ्क्योभयोक्त्यशक्तेः प्राधान्योक्तौ गुणत्वत्या-
गापत्याख्यातवाच्यगुणत्ववादिना गुणत्वातिरिक्तकर्तृत्वानङ्गुप-
गमात्कर्तृत्वत्यागापत्तेः स्वामित्वाख्यप्राधान्यायोगात्कर्मत्वाख्यप्रा-

६२८।२ धान्यापत्तेः कर्मणि लकारोत्पत्तौ यगात्मनेपदसंप्रसारणशीयुक्कर-
णादुद्येतेत्यन्यरूपशब्दः स्यान्नतुवदेदित्येवंरूप इत्याह *नचेति* । *कर्त्र-
न्तराभावेन कर्त्रीप्सिततमत्वाख्यकर्मत्वायोगादाप्यमानत्वोक्तिः ।
कर्तृत्वस्य द्यात्मत्वादुभयोक्त्युपपत्तिं शङ्कते *अथेति ॥ * कर्तृ-
त्वस्य क्रियावेलायामेव सिद्धत्वात्स्वामित्वस्य तु भोगकालभा-
वित्वात्साधकरूपमेव कर्तृत्वं न स्वामिरूपमिति न तावद्व्यात्मकं
कर्तृत्वं यदि तु स्वाम्यं विना कर्तृत्वायोगात्कर्तृत्ववाचिना स्वाख्यातेन-
स्वाम्योक्तिः शङ्क्यते ततो नन्यलभ्यम्यैव शब्दार्थत्वाद्विपरीतसा-
धनो हेतुः स्यादिति परिहरति * एतदिति * ॥ कर्तृत्वमात्राभिधानो-
पपादनार्थत्वेन प्रामाणान्तरगोचरोक्तिं व्याचष्टे * यद्यपीति *
तदेवाभिधीयतइत्येवकारार्थं तच्चेति चशब्दव्याख्यसूचनार्था मात्रो-
क्तिः ॥ स्वाम्योक्त्यर्थस्वर्गकामादिशब्दानर्थक्यापत्तेरपिनाख्याते-
न स्वाम्योक्तिरित्याह * तथा चेति * । श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * । काष्ठादौ फलोद्देशाभावेन स्वाम्याभावेऽपि काष्ठानि चल-
न्तीत्यादिप्रयोगे कर्तृत्वोक्तेरपि द्व्यात्मकमेव कर्तृत्वमित्यवधारणायो-
गादगुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वमित्याह * अतश्चेति * ॥ इतश्चेत्यर्थः ॥
श्लोक व्याचष्टे * व्यापिहीति * ॥ परिहारत्रयदूषणमुपसंहरति
* तस्मादिति * । परिहर्ता तृतीयं परिहारं समाधातुं तत्रैतत्प्रसज्ये-
तेत्यादिवार्तिकोक्तं तावददूषणं परिहरति * अत्रेति * । विशेष-
णत्वरूपेणोपसर्जनत्वेन प्रकृत्या स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थाभिधानार्थ-
स्वार्थाभिधानमित्येवंरूपस्याभिधानधर्मतया धर्मधर्मिणोरत्यन्तभे-
दाभावेनाभिधानात्मकस्य तादर्थ्यस्योपात्तत्वादभिधानस्य चा-
नुष्ठानार्थत्वात्प्रकृत्यर्थानुष्ठानस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थानुष्ठानार्थ-
त्वात्प्रकृत्यर्थोऽङ्गं प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यनुष्ठानविषयमपिशब्दात्स्व-
रूपविषयमपि तादर्थ्यं तादृगेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । वस्तुधर्मभूतस्या-
ङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधर्मभूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्ये राजपुरुषदृष्टान्तस्य
६२९।३ विशेषणतया राजेतिवार्तिकोक्तस्य साध्यविकलतामाह * राजेति *
राजाभिधानस्य राजविशिष्टपुरुषाभिधानार्थत्वलक्षणशब्दार्थव्या-
लोचनया राजाख्यस्य वस्तुनोऽपि पुरुषाख्यं वस्तु प्रत्यङ्गतैव प्राप्तेति
कृत्वा साध्यविकलो दृष्टान्तइत्याशयः । राजपुरुषमानयेत्यादौ राजा-
क्षतपुष्टिप्रहाद्यर्थे राजपुरुषानयने राजाज्ञाकरत्वे पुंसो राजाङ्ग-

त्वावगमाद्वाङ्मोऽङ्गता न युक्तेत्याशङ्क्य तत्रापिशब्दार्थवृत्त्यालो-
चनया राज्ञोऽङ्गत्वावगमेपि राजास्तानुष्ठानार्थानयनान्वयान्वयानुप-
पत्तिलक्षणप्रमाणान्तरवशात्प्राधान्यकल्पनेत्याह * प्रमाणान्तरेणोति * ।
विशेषेणसमासश्रुत्युक्ताङ्गत्वविरोधाद्वाक्यत्वभ्यानयनान्वयान्वयानु-
पपत्त्या विपरीतकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यसकूनां द्वितीयाश्रुत्युक्त-
प्राधान्यविरोधेपि वाक्यलभ्यहोमान्वयान्वयानुपपत्त्याङ्गत्वकल्पनव-
द्विपरीतकल्पनोपपत्तिं सूचयितुं शब्दार्थविपरीतकल्पनं सरकधिक-
रणे दर्शितमित्याह * तच्चेति * । व्यभिचारात्तर्हि विशेषणसमास
श्रुतेर्नाङ्गत्ववाचिता युक्तेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरवशाद्विपरीतकल्प-
नामात्रेण शब्दार्थत्वाभावो न भवतीति तत्रैवोक्तमित्याह * न चेति * ।
राजपुरुषशब्दस्याङ्गाङ्गिभाववाचित्वे राज्ञोऽङ्गत्वाभावात्प्रयोगे न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * यश्चेति * । राज्ञः प्राधान्ये प्रसिद्धेऽङ्गणत्वं
नास्तीत्याशङ्क्य प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति । * अस्ति चेति *
गुणात्प्राधान्ययोर्हेतुहेतुमद्भावेनाविरोधसूचनार्थं तावत्पञ्चाच्छब्दा-
भ्यां पौर्वापर्योक्तिः । इत्यात्मकत्वे प्राधान्यमपि कस्मान्नविवक्ष-
तइत्याशङ्क्य विवक्षात्विति यदुक्तं तद्याचष्टे * तत्रेति * । उपका-
रकोपकार्योक्तिभ्यामङ्गप्रधानत्वे लक्षणयोक्ते पुरुषस्य राजान्वय
विवक्षया राजपुरुषोयमिति प्रयोगे निर्विशेषान्वयात्तत्त्वानर्थत्वापत्ते-
र्विशेषाकाङ्क्षायांमभिधानगतस्याङ्गाङ्गित्वाख्यस्यान्वयविशेषस्य बु-
द्धिस्थत्वेनाभिधेयगततयापि कल्पनाद्वस्तुतोपि राज्ञोऽङ्गत्वं पुंसश्चाङ्गि-
तास्तु राजपुरुषमानयेत्यादिप्रयोगे त्वात्वयतादिक्रियान्वये संयुक्तस्य
पुरुषस्योपलक्षणार्थं राजान्वयाक्तेः सामान्यमात्रेणाप्युपलक्षणोपप-
त्तेर्विशेषानाकाङ्क्षात्वात्तन्मन्त्रशब्दार्थवृत्त्यालोचनया वस्तुतो राज्ञोऽङ्गत्वप्रा-
प्तिरित्याशङ्क्याह * प्रयोगेति * । निर्विशेषस्याप्यन्वयस्योपलक्षण-
त्वोपपत्तावपि निर्विशेषसामान्यायोगादाभिधानगतस्य चाङ्गाङ्गि-
त्वाख्यास्यान्वयविशेषस्याभिधेयगतान्वयसामान्यविशेषायोगाद्वा-
स्तवाभिधेयगतान्वयसंभवे चाभिधानगतस्यान्वयविशेषस्याभिधे-
यसमारोपायोगाद्वास्तवस्य चाङ्गाङ्गित्वस्य पदवेलायामेव प्रतीतेः प्रा-
थम्यादाभिधानिकस्य त्वङ्गाङ्गित्वस्य पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगं
पुरुषस्यापेक्षालोच्य तदुपलक्षणार्थं राजान्वयोक्तेराभिधानिकेना-
पि चाङ्गाङ्ग्यन्वयेनोपलक्षणोपपत्तेर्वास्तिवाङ्गाङ्ग्यन्वयानाकाङ्क्षा-

द्वाक्यवेलायां प्रतीतेर्जघन्यत्वाद्वाज्ञा भृतिदानेन पुरुषस्योपकार्यत्व-
 विवक्षायां राजपुरुषशब्दप्रयोगो राजाज्ञाकरत्वेनोपकारकत्वविवक्षायां
 वा पुरुषराजशब्दप्रयोग इति व्यवस्थाहेतौ वास्तवेङ्गाङ्गित्वाख्ये
 र्थद्वये पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगमनपेक्ष्यैव तावत्पदवेलायामेव
 संभवति सत्यानयादिपदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगस्यानादृत्य वास्त-
 वाङ्गाङ्गित्वं यथाकथंचिदन्वयमात्रापेक्षया वैवाचिकाङ्गाङ्गित्वविशेष-
 मात्रेण क्लिष्टव्यवस्थाश्रयणं न युक्तमित्याशयः शैघ्र्यविलम्बाख्यविशे-
 षोक्त्यर्थं तावद्वद्व्यमाणोक्ती तत्पुरुषसमासस्य वोत्तरपदार्थप्राधा-
 न्यवाचित्वाद्वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभावं निराख्यन्तत्वापत्तेः प्रयोगासं-
 भावात्तदन्वयानुपपत्त्यापि वास्तवाङ्गाङ्गित्वकल्पनसूचनार्था विद्य-
 मानोक्तिः । अतो वास्तवमेवाङ्गाङ्गित्वं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमालोच्य
 राजपुरुषशब्दप्रयोगाद्वास्तवमेवराज्ञः पुरुषाङ्गत्वं विवक्षितमित्युपसं-
 हरति *तेनेति* उपकाराख्येनाङ्गत्वफलेनाङ्गत्वोपपादनार्थोपकारक-
 तोक्तिः । भृतिदानोपादेयं पुरुषं प्रति स्वामिनोङ्गत्वसंभवेऽपि गां गर्भ-
 दासं वा प्रत्यङ्गत्वाभावाद् देवदत्तत्वं गौर्गर्भदासो वेत्यादिः प्रयोगो
 वास्तवाङ्गाङ्गित्वाविवक्षायां तत्स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि वस्तुगतौ
 वोपकारस्तीङ्गत्वेनोपचर्यते नत्वभिधानमताङ्गताभिधेयगतत्वेनोप-
 चर्यते इत्याह *यत्रापीति* । देवदत्तादानांगवादीन्युत्थौपचारि-
 काङ्गत्वविवक्षायां मुख्यबुद्धभावापत्तिभयेनाङ्गत्वानपेक्षोपकारित्व-
 लक्षणोपसर्जनत्वाभ्युपगमेऽप्येतदुपकारकत्वं शेषफलत्वाच्छेषस्यैव
 प्रत्यासन्नतरं शेषिफलत्वाभावाच्च न शेषिणः प्रत्यासन्नतरमिति
 कृतोपकारकत्वस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वविज्ञानात्संभवल्लेपत्वस्य धा-
 त्वर्थादेकरूपकारकत्वलक्षणेनोपसर्जनत्वेन प्रत्ययार्थं कर्त्तारं प्रत्य-
 ङ्गत्वावगतेः कर्तुः प्रधानसिद्धिरिति सूचयितुमाह *अथापीति* ।
 निःसंदिग्धप्रधानत्वमिति वार्त्तिकोक्तस्य पाचकादिदृष्टान्तस्य
 साध्यविकलतामाह *याचकादावपिचेति* यथा राजपुरुषादि-
 शब्दे राजादीनां पुरुषादीन्प्रत्यङ्गत्वं तथापाचकादिशब्देऽपि देवद-
 त्तादेः पाकादिकृतवृत्तिलाभाद्युपकाराद्वात्पाकादिक्रियाणां देवद-
 त्तादीन् प्रत्यङ्गत्वं विवक्ष्यते प्राधान्यं तु निष्पाद्यत्वेनावस्थानात्स-
 दपि न विवक्ष्यते ततश्च वस्तुधर्मभूतस्याङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधर्म-
 भूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्येपाचकादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशयः

यथा कर्मोत्पन्नकृदन्ते पक्वादिशब्दे कर्मभूतानोदनादीन् प्रत्यङ्गत्वं
तथा कर्तृभूतानपि देवदत्तादीन् प्रतीति सूचनार्थं *सर्वत्रेत्युक्तम्*
शब्दार्थवृत्त्यालोचनया वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभ्युपगमे प्रोक्षितशब्दे क-
र्मोत्पन्नकृदन्ते शब्दार्थवृत्त्या प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वाद्भस्तुवृत्त्यापि
द्रव्यार्थत्वापत्तेः प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति प्रोक्षिता-
भ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति वाक्याभ्यां विहितं प्रोक्षणमवहन-
नपेषणप्रयुक्तमपूर्वप्रयुक्तं वेति नावमिकी चिन्ता तादर्थ्यं विना प्रयु-
क्त्ययोगाच्च युज्यन्तेत्याशङ्कते * नन्विति * द्रव्यार्थत्वे पि द्रव्य- ६३०११
कार्यप्रयुक्त्यविरोधाहन्तिपिषिस्वरूपेणोलूखलादिद्रव्यकार्येणोलूखला-
द्यर्थं प्रोक्षणं प्रयुज्यतेऽपूर्वसाधनांशेन वा हन्तिपिषिगतेनेति नाव-
मिकचिन्तोपपत्तेः प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वेति परिहरति * कस्य
वेति * शङ्कापरिहाराशयौ क्रमेण विवृणोति * नन्विति * ताद-
र्थ्यस्य तदधीनविधिविषयत्वाख्यत्वात्तत्प्रयुक्तत्वस्य च तत्तत्प्रयो-
जनत्वाख्यत्वात्तादर्थ्यतत्प्रयुक्तत्वयोरभेदाशयेन द्रव्यार्थत्वान्यप्रयु-
क्त्योर्विरोधाशङ्कानुपपत्तेर्द्रव्यार्थत्वे द्रव्यस्यैव शेषित्वात्प्रयोजक-
त्वापत्तेरन्यप्रयुक्तिविरोधः शङ्कनीयः सोपि द्रव्यार्थत्वे पि धर्मस्य
नवमाद्यन्यायेन कार्यप्रयुक्तत्वाद् द्रव्यधर्मः प्रोक्षणं हन्तिपिषिस्व-
रूपात्मकेन द्रव्यकार्येणादृष्टार्थधर्मानपेक्षेणाध्यातन्तर्याप्रयुज्यते इत्या-
द्यतण्डुलपिष्टादिनिष्पादनद्वारा हन्तिपिषिसाध्यस्यौषधयागापूर्वस्य
व्यवहितत्वे व्यदृष्टार्थधर्माकाङ्क्षत्वात्तत्साधनांशेन हन्तिपिषित्वैका-
र्थसमवायिनोलूखलमुसलादिद्रव्यकार्येणेत्येवं चिन्तोपपत्तेर्नास्तीति
परिहाराशयः ॥ इतिकरणस्य प्रकारवाचित्वाद्यस्मादेव प्रकारो विचा-
रस्तस्माद्द्रव्यार्थत्वेऽवस्थितेपि न विरुद्धतइत्यावृत्तस्य हिशब्द-
स्यापि शब्दार्थवाचित्वाङ्गीकारेण योज्यम् । यद्यपूर्वमनेन क्रियते ततो
ऽस्याऽपूर्वं प्रयोजकं यदि हन्तिपिषी ततस्तौ प्रयोजकावित्यादिभाष्येण
प्रयुक्तिनिर्णयार्थं तादर्थ्यस्यापि तत्राधिकरणे विचाराद् द्रव्यार्थत्व-
विरोधमाशङ्क्य यदुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति पिनष्टि वा तत्प्रो-
क्षिताभ्यामिति तृतीयानिर्देशात्साधनीभूतयोरुलूखलमुसलयोर्दृषदु-
पलयोर्वा प्रोक्षणं प्रत्यङ्गित्वावगतेः किमवघातं पेषण वा करोतीति
हन्तिपिष्योः कर्मत्वेन करोत्यर्थान्वयाद्यदुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयो-
र्वाहन्तिपिषिसाधनत्वं तदर्थं प्रोक्षणमुतावघातेन वा पेषणेन वा करो-

तीति करणत्वेनान्वयाद्यत्तयोरपूर्वसाधनत्वमित्युल्लेखलभुसलापरि-
 त्यागेनैव तादर्थ्यविचारादविरोधमाह * यो पिचोति * यद्वा द्रव्यस्य
 स्वरूपेण प्रत्ययार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थं प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तेः कारकरूप-
 पेणाङ्गित्वस्याभ्युपगमनीयत्वात्कृदुक्तस्य च कारकरूपस्य द्रव्योपस-
 र्जनत्वेना निष्कर्षातिरोहितत्वेनात्मार्थतया क्रियाग्रहणाशक्तेः प्रोक्षणस्य
 कर्मभूतोल्लेखलादिद्रव्यार्थत्वायोगेऽप्याख्यातोक्तस्य कारकरूपस्य स्व-
 प्राधान्यान्निष्कर्षप्रतीतेराविर्भूतत्वेनात्मार्थतया क्रियाग्रहणशक्तत्वा-
 द्बदनस्य कर्त्रर्थत्वाविरोध इति वैपम्योक्त्यानिष्ठापत्तिं परिहरति * ति-
 रोहितं चेति * पाचकादिशब्दे कर्तृत्वस्यापि कृदुक्तस्य तिरोहितत्वेन
 क्रियाग्रहणशक्तिश्चकारेण सूचिता । श्लोकं व्याचष्टे ॥ * कृदन्तति । *
 यदेतद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वं तदेव शेषत्वमप्यापादयतीत्यादिवा-
 र्त्तिकोक्तस्य श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वनियमस्य न
 श्रुतिर्नैव वाक्यार्थो नेतीति पश्चेकत्वाधिकरणभाष्यविरोधमाशङ्क-
 क्यैकाभिधानश्रुतिबलीयस्त्वेनैकपदोपादानश्रुत्यवगतद्रव्यार्थत्ववा-
 धाशयं तज्ज्ञाप्यमित्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं तथाचेत्यादिवार्त्ति-
 कोक्तामङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वनियमाभावे भाष्यसमतिमनु-
 भाषणपूर्वं निरसितुमाह * यत्त्विति । * श्लोकं व्याचष्टे * कारको-
 पसर्जनीभूतस्येति * ॥ तेनात्रापीतिवार्त्तिकोक्तमूहेन भाष्ययोजनं
 निरसितुमाह * नत्त्विति । * प्राधान्येनेह कर्तृत्वमिति वार्त्तिकोक्तं
 तात्पर्याख्येन प्राधान्येन कर्तृत्वोक्तौ कर्तुरेकक्रियार्थत्वापत्तिमनुभा-
 षणपूर्वं क्रियाफलभोक्तृत्वात्मकस्वाभ्याख्यं प्राधान्यं विना कर्त्तव्य-
 त्वावगतिपूर्वककर्तृत्वानिर्वाहाद्विधायकेनाख्यातेन प्राधान्यपर्यन्तक-
 र्त्तृत्वोक्तेर्गुणत्ववत्प्राधान्यतापि कर्त्तुः प्राप्नोतीत्येवं निरस्यति * यत्त्विति-
 ति । * अधिक्रम्य ममेदमनुष्ठेयमिति ज्ञात्वा क्रियेत्यधीत्युपसर्गस्या-
 न्तर्गतगमनक्रियायोगविषयत्वाङ्गीकारेणाधिक्रियोक्तेरनुष्ठेयत्वावग-
 तिपूर्वकानुष्ठानाख्यामधिक्रियां विना शास्त्रीयर्थे कर्तृत्वानिर्वाहात्क-
 र्तृणामधिक्रिया वगम्यते सा च चेतनानां प्रेक्षापूर्वकारिणां फलो-
 देशाहते न भवेदित्युक्तेनानृतं वदेदित्यत्र विध्यभावेनानुष्ठेयत्वा-
 वगत्यभावात्तत्पूर्वकानुष्ठानाख्याधिकाराभावात्फलोद्देशकलपनायोग-
 माशङ्क्याननूदितनिषेधायोगादप्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च
 विना प्राप्ययोगादशाब्दस्य च प्रापकस्य शाब्दे व्यवहारेऽन्वयायो-

गान्धिषेध्यतयापि शास्त्रगम्येऽर्थे विधिरवगम्यत इति विधिश्चेत्येताव-
तोत्का पुन सकलमुत्तरार्द्धे विधिरप्यधिक्रियावत्फलोद्देशं विनात्मानं
लभेतेत्येवं योज्यमित्येवं श्लोकं व्याख्यातुमाह *यद्यपीति । * अनुष्ठे ६३१।२
यत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानवाचित्वेनाधिक्रियोक्तिव्याख्यानायानुष्ठानो-
क्ति कृत्यल्युटो बहुलमिति स्मृतेरनुतिष्ठतीति व्युत्पत्त्यानुष्ठातृत्व-
वाचिनी अनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठातृत्वात्मकस्यापि कर्तृत्वस्य
गुणात्मकत्वात्प्राधान्यविरोधशङ्कानिरामसूचनार्थं मात्रोक्तिः प्रेक्षा-
पूर्वकारिणां फलोद्देशं विनाऽधिकाराद्योगेपि मन्दधियां निष्फलेपि-
कर्मणि यावच्छिकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानाख्याधिकारदर्शना-
त्फलोद्देशावयमिचारमाशङ्क्य यदृच्छया प्रवृत्तस्य वेदेन कर्तृत्वा-
नुक्तेः स्वसम्बन्धिप्रेरणावगतिहेतुकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकस्यैवानु-
ष्ठानस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारशब्दे विवक्षितत्वाच्चित्तीसंज्ञानइति-
सम्यग्ज्ञानाख्यलंज्ञानवाचिचेतयतिधातूत्पन्नचेतनशब्दवाच्यानां प्र-
कृष्टधियामेवाधिकारो न मन्दधियामिति सूचयितुं * तादृशमेवेत्यु-
क्तम् । * निषेध्यतयापि शास्त्रगम्यार्थेधिक्रिया विधियुक्तत्वादवगम्य-
त इत्येवं विधिश्चेत्युत्तरार्द्धावयवव्याख्यार्थं विधियुक्ताश्चेत्युक्तावृत्तै-
तदवयवसहितोत्तरार्द्धव्याख्यानार्थं * नचेत्युक्तम् ॥ * अनुष्ठेयत्वावग-
तिपूर्वकानुष्ठातृत्वात्मककर्तृत्वात्मलाभान्यथानुपपत्त्या विध्यात्मला-
भान्यथानुपपत्त्या वा फलोद्देशकल्पनस्य कर्तृप्राधान्यसिद्धपुष्योग-
माह * तेनेति । * प्रकरणावगतकृत्वर्थत्वावबोधनापि तर्हि पारंपर्येणा-
नुतोक्तिनिषेधस्य पुरुषोपकारित्वसिद्धेर्न तद्वाधेन श्रुत्या साक्षात्पुरु-
षोपकारिता कल्पनीयेत्याशङ्क्याह * साक्षादिति । * फलाश्रवणेन
पुरुषापेक्षितफलसाधनतया पुरुषार्थत्वायोगात्पुरुषसंस्कारकत्वेन पु-
रुषार्थत्वस्य वाच्यत्वापत्तेः शुद्धस्य च पुंसो निष्प्रयोजनत्वेनास्म-
स्कार्यत्वात्क्रतुयुक्तस्य तु प्रकरणं विनाऽवगतेस्तस्य च श्रुत्या बाधान्न
कथं चित्साक्षात्पुरुषोपकारः सम्भवतीत्याशङ्क्य शुद्धपुरुषधर्मत्वा
योगेपि सस्कायस्य पुंसः कृत्वर्थत्वसिद्धौ श्रुत्या प्रकरणस्यापेक्षि-
तत्वेन तस्मिन्शेऽ बाधात्प्रकरणावगतक्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वेन
साक्षात्पुरुषोपकारसम्भवमुपपादयितुमाह * नचेति । * कृत्वर्थस्य
पुंसोऽहृष्टोपकारित्वेनाहृष्टकार्ययोग्यत्वाधानलक्षणसंस्कारानपेक्षत्वा-
त्फलभावेनृत्वयाग्रेयतायाश्च साङ्गप्रधानानुष्ठानमात्रात्सिद्धेस्तदाधा-

नलक्षणस्यापि संस्कारस्यानपेक्षणाक्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारताप्ययुक्ते-
 व्याशङ्कते * क इति । * प्राप्तस्याप्योदनादेर्मौल्यस्य रोगादिना
 भोक्तृतायामयोग्यस्य भोजनादर्शनात्कलसाधनतातिरिक्तभोक्तृत्वायो-
 ग्यताधानापेक्षोपपत्तेर्याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणया
 ग्रन्थगौरवभयादत्रानभिधानेपि सामान्भतः पुरुषार्थत्वावधारणमा-
 त्रात्प्रकरणागम्यकृत्वर्थत्वव्यावृत्तिः सेत्स्यतीति परिहृतिः * सर्वथा ता-
 वदिति * भोक्तृत्वायोग्यताधानाख्यस्य चोपकारविशेषस्य वक्ष्यमा-
 णत्वाविशेषाभावात्सामान्ययोगः शङ्कनीय इत्याह * तद्विशेषेति । *
 तस्मादाभिधानिकेनापि प्राधान्येन कर्त्रभिधाने वास्तवप्राधान्य-
 सिद्धेः श्रुत्या क्रियायाः कृत्वर्थत्वावधारणान्न प्रकरणेन कृत्वर्थत्वं
 सेत्स्यतीति तृतीयपरिहारसमाधानमुपसंहरति * तस्मादिति । *
 द्वितीयाद्यपरिहारयोः प्राधान्यांशानुक्तिसाम्यादेकहेलया परि-
 हारद्वयं समाधातुं यद्यपि कर्तृत्वं साधकत्वेनेत्यादिवार्तिकोक्त-
 न्यायेन कर्तृवाचिना प्रत्ययेन प्राधान्यांशो नोक्तः कर्तृत्वे चान-
 न्तर्गतस्तथापि कर्तृत्वान्यथानुपपत्तिद्वारा प्रत्ययेन प्रत्यायितत्वा-
 क्रियायाः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां सम्बद्ध्यत इत्याह * यद्यपि
 चेति । * श्रुत्यानुक्तस्यापि स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यांशस्य लक्ष-
 णया प्रत्यायनं तावद् दृष्टान्तपूर्वमुपपादयति * यथेति * कर्तृत्व-
 स्योक्तस्य पुरुषं प्रति इतिर्गमनं प्राप्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्दे-
 नोक्तया कर्तृत्वसिद्ध्या फललिप्सां विनानुपपद्यमानया स्वा-
 मित्वे ज्ञास्यत इत्यर्थः । लक्षणया स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यस्य
 प्रत्यायनेष्यशाब्दत्वाच्छाब्द क्रियाया न्वयायोगमाशङ्क्य प्राधा-
 न्यप्रत्यायनार्थं प्रत्ययेन गुणत्वात्मककर्तृत्वोक्तेः प्रत्ययस्य प्राधान्ये
 तात्पर्यावसायान्तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वं दृष्टान्तपूर्वमुपपादयितुमाह
 * तत्रेति । * गुणत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वात्तत्सिद्ध्यर्थत्वायो-
 गमाशङ्क्य भिन्नविषयत्वेनाविरोधमाह * गुणभावो हीति । * ते
 शब्दोक्तस्य कर्तृप्रत्ययार्थवादिनो वैयाकरणस्य मते धात्वर्थाति-
 रिक्तभावेनाभावाद्भिन्नविषयत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे
 * यस्यापीति * करोतिसामानाधिकरण्येनाख्यातप्रत्ययस्य तद-
 र्थवाचित्वावगतेः करोतेश्च धात्वर्थसामान्यवाचित्वे पाक करोति
 पाकेन करोतीति वा धात्वर्थस्य कारकत्वेन करोत्यर्थान्वयायो-

गापत्तेर्द्धात्वर्थतिरिक्ता भावना प्रत्ययवाच्या यद्यप्यङ्युपगम्यते
तथापि सैव कर्त्तारमङ्गङ्करोति न धात्वर्थ इति कथमवसीयत
इत्याशङ्क्य ततश्चेत्युक्ते धात्वर्थोपि तर्हि कर्त्रनभिधानपक्षवद-
भिधानपक्षे पि भावनाङ्गमेवास्त्वित्याशङ्क्यानभिधानपक्षे भाव-
नाक्षेपं विना कर्त्रन्वयानवगतेरनुष्ठानसिद्ध्यर्थेन च कर्त्राक्षेपस्या-
नुष्ठानयोग्यभावनावगत्युत्तरकालत्वात्करणाद्यन्वयं च विनानुष्ठानो-
भ्यत्वाभावात्कारणत्वेन धात्वर्थस्यान्वयाद्भावनाङ्गत्वं युक्तम् । अभि-
धानपक्षे त्वादावेव कर्त्रन्वयावगतेः सकलकारकसमवधानात्तत्त्वल-
क्षणत्वाच्च कर्तृत्वस्य सकलकारकसमवधानात्प्रागसिद्धेः सिद्धे कर्त्र-
न्वये भावनायाः सिद्ध्यव्यभिचारित्वेन कारकानाकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्था-
न्वन्यनुपपत्तेर्भावनयां व्यापृतः कर्त्ता धात्वर्थं विना भावनां कर्तृ-
मशक्नुवन्नात्मन एव कर्तृत्वसिद्धौ धात्वर्थमङ्गं करोतीत्युक्तम् ।
द्वावप्यङ्गीकरोतिशब्दौ त्विप्रत्यययुक्तौ भिन्नविषयत्वोक्तेराख्या-
तेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमभिहितं तत्पश्चाद्वा-
वर्त्तयतः । श्रुतिविरोध आपद्यत इति वार्तिकोक्तविरोधनिरासोप-
योगमाह * नचेति * चकारेण ततश्चेत्युक्तं विषयान्यत्वोक्त्या ६३१४
विवृतम् ॥ नचैक एव प्रत्ययः सकृदुच्चरितः शक्नोति गुणत्व-
प्रधानत्वे युगपदभिधातुमिति वार्तिकोक्तयुगपदुभयरूपोक्त्यशक्ति-
निरासेपि विषयान्यत्वोक्तेरुपयोगमाह * यदीति * सकृदुच्चरि-
तस्यापि प्रत्ययस्याविरुद्धानैकभावनाकर्तृसंख्योपग्रहविशेषाद्यर्थवा-
चित्वाङ्युपगमेनानेकार्थोक्त्यशक्तं विरोधनिबन्धनत्वावसायात्कर्तृश्च
गुणप्रधानत्वयोर्मिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न प्रत्ययस्योभयरूपोक्त्यश-
क्त्याख्यो विप्रतिषेध इत्युक्ते भावनाधात्वर्थाख्यावच्छेदकरूपविष-
यभेदेपि कर्त्राख्याश्रयरूपविषयैक्याद्विरोधमाशङ्क्य ह्रस्वदीर्घत्व-
वद् गुणप्रधानत्वयोरापेक्षिकत्वेनशुक्लकृष्णत्ववत्स्वभावतो विरोधा-
भावादाश्रयैक्यमात्रेण विरोधायोगोक्त्यै स्वभावतश्चेत्युक्तेऽर्थगतवि-
रोधाभावेपि विशेषणविशेष्यभावनापन्नानेकार्थोक्तौ शब्दतात्पर्यभे-
दापत्तेर्भावनोक्तृसंख्यादिवच्च गुणप्रधानत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वा-
र्भावादेतत्परिहारापरितोपात्तस्वमतेन गुणत्वं शब्दाद् गम्यते प्राधान्यं
गुणत्वान्यथानुपपत्तिसामर्थ्यादित्येवमुभयरूपोक्त्यशक्त्याख्यविरोध-
परिहारेऽर्थवत्यनेनोक्ते कर्तृप्राधान्यस्याशब्दत्वे धात्वर्थस्य कर्त्रर्थ-

त्वायोगमाशङ्क्य धात्वर्थविशिष्टस्य कर्तुर्भावनाङ्गत्वे शब्देनोक्ते कर्त्र-
ङ्गत्वं विना धात्वर्थस्य तद्विशेषणत्वायोगाङ्गतायौपर्षात्कल्पेन शब्दा-
न्तरेण तदङ्गत्वोक्तिमभिप्रेत्य कर्त्रभिधाने पक्षे सर्वथाशब्दात् साम-
र्थ्याद्वा प्रतीतौ कर्तुः प्राधान्यप्रशक्तेर्धात्वर्थस्य पुरुषार्थत्व प्राप्नोती-
त्युक्तम् ॥ अनया चाख्यातप्रत्ययोक्तां भावनां प्रति कर्तुर्गुणत्वाद्धा-
त्वर्थप्रति प्राधान्याद्भिन्नविषयत्वोक्त्या कृदन्ते भावनानुक्तेर्धात्वर्थ-
मेव प्रति गुणप्रधानत्वप्रसङ्गाद्विषयैक्येनाख्यातशब्दस्य पाचकादि-
शब्देभ्यो विशेषसूचनाद्बहिष्ठं विशेषान्तरमाह * अयं चेति । *
पाचकमानयेत्यादावान्यनानादक्रियान्तरान्वयित्वेन कृदुक्तं पुरुषमु-
पलक्षयितुमुक्तस्य धात्वर्थस्याभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थवृत्तिमा-
त्रेण विशेषणापरपर्यायोपलक्षणत्वसिद्धेर्न वास्तवाङ्गत्वाकाङ्-
क्षा नानृतं वदेदित्यादौ तु क्रियान्तरान्वयानुपादानेनोपल-
क्षणयाभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थतया विशेषणत्वस्यानाका-
ङ्क्षितत्वाद्वास्तवमेवाङ्गत्व धात्वर्थस्य विशेषणत्वान्यथानुपपत्तेः
परिशेषादवधार्यत इति तत्रेति विशेषणसामर्थ्येन सूचनाद्वैषम्यमि-
त्याशयः । धात्वर्थलक्षणार्था धातूक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * शब्दा-
र्थेति * राजपुरुषादिशब्देभ्यो व्याख्यातस्योभयप्रकारविशेषोक्त्यै
राजपुरुषं वेत्युक्तम् । कर्त्रभिधानपूर्वपक्षप्रयोजनममाधानमुपसं-
हरति * तस्मादिति * विधिना सामान्यतो धात्वर्थानां पुरुषार्थत्वेऽ
वगते साक्षात्परंपरया वा पुरुषार्थतेति विशेषापेक्षायामेकपदोपादा-
नलक्षणया श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वावगमात्प्रकरणगम्यस्य कृत्व-
र्थस्य श्रुतिविरोधोपसंहारार्था प्रमाणोक्तिः । परंपरया पुरुषार्थत्वा-
भ्युपगमाच्छ्रुतिप्रकरणयोरविरोधसम्भवेऽपि श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वा
वगमात्प्रकरणवाधाभ्युपगमे सति लक्षितस्यापि तात्पर्यवृत्त्या श्रौतत्वा
दनभिधानपक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तेः सिद्धान्तप्रयोजनाभावात्कर्तु-
राख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तानऽर्थिकेत्याक्षिपन्ति * नन्विति *
पदानां वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छ्रौतेनाथेन वाक्यार्थप्रतीत्यनुपपद्योगे
लाक्षणिकार्थतात्पर्यं युक्तं । आख्यातस्य तु श्रौतेनैव भावनाख्ये-
नार्थेनोपयोगसंभवात् लाक्षणिकार्थं तात्पर्यानुपपत्तेरवाच्यत्वे कर्तु-
रशब्दत्वापत्त्या वाक्यार्थान्वयप्रसङ्गात्प्राधान्यासिद्धेर्न धात्वर्थस्य
साक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तिरित्याशयः परिहरति * नैष इति * कर्तु-

वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थिकेत्याशङ्क्य गङ्गादिसम्बन्धिनीरादि-
स्वरूपे गङ्गादिशब्दानामिव कर्तृस्वरूपे प्रत्ययस्य तात्पर्याभावा-
त्स्वरूपेणाशब्दनया कर्तृवाक्यार्थानन्वयात्सर्वाकाङ्क्षापूरणाशक्तेः
प्राधान्यायोगेपि भावनानिष्पादकरूपशब्दात्तात्पर्यविषयत्वाच्छाब्दत्वो-
पपत्तेस्तेन रूपेण भावनाख्यवाक्यार्थान्वयसिद्धौ लक्षणार्थवतीति
सूचयितुं कर्त्तारमन्तरेण भावना न सिध्यतीति कृत्वा लक्षणा
नतु तस्य कर्तृत्वाधिष्ठानस्वरूपेण सर्वाकाङ्क्षापूरणायति लक्षणेत्यने
नोक्तम् ॥ श्लोकोपपाद्यं तावदर्थं नैप दोष इत्यनेन सूचितम् । अभिधा-
नपक्षेपि भावनान्वयपरत्वाच्छब्दस्य धात्वर्थान्वयस्याशब्दत्वाप-
त्तिशङ्का निरस्यन् व्याचष्टे * अभिधीयमानो हीति * श्रुत्युपात्तस्य ६३३१
योग्यत्ववशेनार्थान्तरान्वये तात्पर्यावसायादनेकान्वययोग्यस्यागम्य-
मानविशेषतया सर्वान्वयसाधारणतात्पर्यावगतेः सर्वाकाङ्क्षापूरणश-
क्तत्वात् कस्मिंश्चिदन्वये शास्त्रार्थत्वहानिः लक्ष्यमाणस्य तु लक्षणातः
प्राक्तावच्छास्त्रानुक्तत्वेन शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाख्यादर्त्तव्यत्वायोगा-
ल्लक्षणाकालेपि तद्विज्ञस्य शास्त्रस्य कर्तृस्वरूपे तात्पर्यस्योपसं-
हारे सति तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाध्यवसायात्सर्वान्वये शास्त्र-
प्रमाणं भवेन्न तु कर्तृस्वरूपे प्रत्ययाख्यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यं संभ-
वतीत्याशयः । एतदुपपादनार्थत्वेन श्लोकपूर्वार्द्धं यः शब्दः
श्रौतेनार्थेन वाक्यार्थेनोपयुज्यते स लक्षणिकार्थपर्यन्तं तात्पर्य-
वृत्त्या यातीत्येवं व्याचष्टे * सर्वमेवेति * लक्षणया वगतमर्थं प्र-
त्यात्मानं तात्पर्यया वृत्त्या प्रापयतीत्यर्थः । तृतीयपादं तु शब्देनोक्त-
व्यतिरेकाभिधानमनादृत्याख्यातप्रत्यये श्रौतेन भावनाख्येनार्थेन
पदार्थान्तरान्वितभावात्मकवाक्यार्थोपयुक्ते सति न लाक्षणिका-
र्थपर्यन्ततात्पर्यगमनं युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * श्रुत्यर्थ एव चेति *
अन्यपरे शब्दे कर्त्ता न वाक्यार्थोपयोगित्वेन गृह्येतेत्युक्ते कर्तुरप्यु-
पयोगः संभवन् कस्मान्न गृह्यत इत्याशङ्क्य सकृदुच्चरितस्य
श्रौते लाक्षणिके चार्थे वृत्त्याख्यव्यापारायोगेनार्थद्वयोद्देशेन वृत्त्या-
ख्यतादर्श्यापरपर्यायार्थद्वयतात्पर्यायोगात्तद्व्यपयोगित्वानव-
कल्पनात्पूर्वशब्दाल्लक्षणया परस्थावगतस्य संभवद्वाक्यार्थोपयो-
गस्यापि चशब्दतात्पर्यविषयत्वाभावाद्वाक्यार्थानन्वयवत्लाक्षणि-
कत्वे कर्तुः संभवदुपयोगस्याप्यनन्वये नचेत्यादिनोक्तेऽन्यपरा-

छब्दात्कर्त्रवगत्ययोगमाशङ्क्य निष्पादकत्वेन भावनासम्बन्धि
 त्वान्निष्पादनान्यथानुपपत्तिबलाद् गम्यत इत्यन्यपरेपीत्यनेनोक्ते गङ्गा-
 दिशब्दात्तीरादिवत्तात्पर्यवृत्त्या गम्यत्वशङ्कायां च केवलोक्या निर-
 स्तार्या भावनादिनिष्पादनान्यथानुपपत्तिबलात्कर्तृप्रतीतिवत्प्राधान्यं
 विना चेतनस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृप्रतीतिरन्यथानुपपत्तिबला-
 त्प्राधान्यकल्पनामपि कन्विष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकार-
 द्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसिद्धयुपयोगितद्वयापिकर्तृप्राधान्यात्कर्तृत्वा-
 नुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न साक्षात्प्राधान्यकल्पना शक्येति परिहारसू-
 चनार्थे * या चेत्युक्तम् * कर्तृर्वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थक्यश-
 ड्धानिरासार्थत्वेन चतुर्थे पादं व्याख्यातुमाह * तदा चेति * प्रा-
 धान्यप्रतिपत्तेः निष्प्रमाणकत्वे मात्रोक्त्या शब्दव्यापारनिरासेनो-
 पपादिते शब्दात्कर्तृप्राधान्यानवगमेपि भावनयैव कर्तृव्यापाररूपत्वा-
 त्कर्तृस्वरूपोपसर्जनत्वावगतिवत्प्रयत्नरूपतयेच्छायातिवत्कर्त्रभि-
 तसाधनत्वं च विना कर्त्रिच्छानुदयाद्भावनानिष्पत्तिसिद्धेर्भाव-
 नायाः कर्त्रभिमतसाधनत्वावगमात्कर्तुः प्राधान्यावगतिरपि भवि-
 ष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकारद्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसि-
 द्धयुपयोगितयापि कर्त्रिच्छोदयोपपत्तेरिच्छायातिवत्वेनापि साक्षा-
 त्प्राधान्यकल्पनाऽशक्तिसूचनार्थे * नहीत्युक्तम् * लक्ष्यमाणस्यापि
 कर्तुर्भावनोक्तिमात्रात्प्रतीतस्य प्रकरणगम्याक्रतूपकारात्साक्षिकृष्टर-
 त्वात्साक्षात्तुपकारसंभवे च पारंपर्योपकारकल्पनायोगात्साक्षात्प्रा-
 धान्यकल्पनैवयुक्तेत्याशङ्क्य आख्यातशब्दस्य प्राधान्येतात्पर्याभावा-
 च्छ्रुत्यासाक्षात्प्राधान्यानवगतेः पारंपर्योपकारिण्यपि च कर्त्रिच्छासं-
 वादिच्छायातिवत्वेपि भावनायाः साक्षात्प्राधान्यावगतौ शक्यभावेन
 लिङ्गस्यापि तत्र प्रामाण्याभावात्साक्षात्प्राधान्यकल्पना निष्प्रमाणि-
 केत्याह * तेनेति * येन कारणेन शब्दः कर्त्रवगतौ न व्याप्रियते
 नच भावना कर्तृप्राधान्यावगतौ शक्ता तेन कारणेनाख्यातशब्द-
 रूपा श्रुतिर्भावनासामर्थ्यरूपं वा लिङ्गं प्राधान्यप्रमायामुदासीन-
 मित्यर्थः ॥ श्रुतिलिङ्गयोः साक्षात्प्राधान्यप्रमायां व्यापाराभावेपि
 कर्तुः सन्निकृष्टरत्वात्साक्षात्प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य सन्नि-
 कर्षस्य सन्नित्वेन स्थानत्वात्तस्य च प्रकरणादौर्बल्यात्तद्वि-
 रोधे प्रामाण्यं नास्तीत्याह * नचेति * कर्तृवाच्यवाच्यत्ववि-

चारस्यार्थवत्त्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * किंप्राप्तमिति
भाष्यं पुरुषस्यायं वदनाख्यः पदार्थ उपदिश्यते ततश्चायं निषेधः
पुरुषस्य धर्म इत्येवं शुद्धपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन व्याचष्टे
* किमिति * प्राप्तिपूर्वकत्वाविषेधस्य प्राप्त्युक्त्यै प्रायेणेत्युक्तम् । कः
पुरुषम्योपकार इत्यपेक्षायां प्रत्यवायपरिहारार्थमन्युक्तम् ॥ प्रश्न-
पूर्वं हेतूक्त्यर्थं कुत इत्यादिभाष्यं पुरुषस्य प्रयत्नशब्दवाच्यभा-
वनालक्षितस्य च विधेः श्रवणादित्येवं व्याचष्टे * कुतइति * श्रुतेः
पुरुषो विधिश्च प्रतीयते स चोभयः पुरुषधर्मत्वपक्षे ऽर्थवान् कत्वर्थे
हि वदने ऽनर्थको भवेदित्यर्थः । वदनमनुतिष्ठेदिति भाष्यावयवे-
नानुष्ठाता विधिश्च श्रुत्या गम्यत इति वदनाऽऽद्ये भाष्यावयवे व्या-
ख्याते श्रुतस्याप्यनुष्ठातुर्गुणत्वेनान्वयाद्वदनस्य पुरुषार्थत्वासिद्धिमा-
शङ्क्य कर्तृणां शास्त्रगम्ये र्थ इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तृत्वस्य
विधेश्चापुरुषार्थे कर्मण्यात्मलाभायोगात्तदुभयश्रुत्यर्थवत्त्वाय तस्य
पुरुषेण समीहिनेन प्रधानभूतेन सम्बन्धो ऽन्वयः । पदश्रुत्या गम्यत
एव दर्शपूर्णमासाख्यकर्मणान्वयः प्रकरणात्ततश्च प्रकरणगम्यकत्व-
र्थत्ववाधेन पुरुषार्थेनैव युक्तेत्येवं परिहारार्थं तस्येत्याद्येष
शब्द इत्यन्तं भाष्यावयवं श्लोकेन व्याख्यातं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे
* समानेति * योऽपि चेत्यनेन पुरुषस्येति भाष्यावयवो ६३४।२
ऽपकृष्य व्याख्यातः । कर्त्रभिधानस्यापि पुरुषधर्मपक्षे ऽर्थवत्ता-
ऽपिशब्दाभ्यामुक्ता प्रयोगवचनेनैवोपनीतस्य प्रधानकर्तृस्तदङ्गभूत
धात्वर्थविधानात्प्रात्यात्मिकः कर्तृविधिर्द्वातुनोपनीतमात्रस्य च
धात्वर्थस्य प्रयोगवचनेनैव विधानात्प्रात्यात्मिको धात्वर्थविधिरन-
र्थक इत्यावृत्त्या योज्यम् । व्याख्यातेरर्थ इतरथेति भाष्यावयवं वदन-
मनुतिष्ठेदित्येवं सकर्तृकधात्वर्थविध्यर्थो वदेदिति यः शब्दः स कत्व-
र्थत्वपक्षे वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे भवेत्तदन्वयाववक्षितकर्तृविध्या-
ख्यस्वार्थो भवेदित्येवं योजयति * तदिति । * प्राप्तेः पुरुषधर्मत्वो-
पसंहारार्थं [तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * प्राप्तः पुरुषा-
र्थत्वेण्यकर्मेति सूत्रावयवोदाहृतस्य कथं पुरुषार्थतेत्याशङ्क्य प्राप्ति-
पुरुषार्थत्वादवति परिहारार्थं] यस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चे-
ति ॥ * निषेधपुरुषार्थतैवात्र पूर्वपक्षार्थः । पुरुषार्थता तु तस्मिन्

पुरुषप्रयत्नस्येत्यादिभाष्येणोपादितेति सूचनार्थं निषेधपुरुषार्थता-
मुपसंहरति * अत इति । * एतावता च भाष्येण पूर्वाधिकरणसू-
त्रस्थतद्वच्छब्दबुद्धिर्स्थाकृतस्य मनुष्यधर्मशब्दस्य तत्प्रधानत्वादिति
निर्वीताधिकरणाद्यसूत्रावयवस्येहातृषङ्गमङ्गीकृत्याकर्मानृतनिषेधनं
मनुष्यधर्म आख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं लक्षणौपयिक-
पूर्वपक्षार्थत्वेनाकर्मेति सूत्रावयव व्याख्यायेदानीं सचेति भाष्येण
यतो कर्ममनुष्यधर्मं स च नानृतं ब्रूयादिति स्मृत्यैव मनुष्यस्य प्राप्तो
ऽतः स्मृत्यैव मनुष्यसंयोगान्नानृतं वदेदिति क्रतुसंयुक्त वचनं नित्या-
नुवाद इत्येवं सकलं सूत्रं योजनीयमित्याह * सूत्रमिति * उपनयन-
समकालत्वोक्तेः स्मृतिमूलत्वाच्छ्रुतेरनुवादत्वायोगशङ्कानिरासार्थत्वं
सूचनार्थं दर्शयितुमासयोः कृतारम्भणीयत्वेनाधिकारात्प्रागेवेत्यु-
क्तम् ॥ क्रतुसंयुक्तोक्तिमाक्षेपपूर्वं त्रेधा समाधत्ते * कथं पुनरिति *
प्रकरणप्राप्त्या सयुक्तत्वस्य पूर्वपक्षविरुद्धत्वेनावाच्यत्वशङ्कानिरा-
सार्था बाधार्हत्वाशया बाधगोचरोक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * यदेत-
दिति । * शुद्धपुरुषधर्मविषयत्वाच्छ्रुतेर्दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राक्प्रवृत्ता-
मपि स्मृतिं प्रति मूलत्वसम्भवाच्छ्रुतमूलत्वागाश्रुतमूलकल्पनयोश्चा-
प्रमाणकत्वादनुवादत्वायोगशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * नन्वि-
ति । * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति । * नैषेत्यादिपरिहारभाष्यं
शङ्कानिरासाशक्तत्वात्तदसम्बन्धत्वेनाक्षेप्तुमारभते * यत्त्विति * नैतच्छ-
ङ्कया सम्बद्धमित्युक्ते पुरुषधर्मत्वोक्तेः क्रतुसंयुक्तपुरुषधर्मशयत्वेनापि
सम्भवात्तद्विषयत्वाच्च श्रुतेः शुद्धपुरुषधर्मविषयस्मृतिमूलत्वायो-
गाच्छङ्कानिरासशक्तत्वेन तत्सम्बन्धोपपत्तिमाशङ्क्य यदि श्रुतिश्च-
प्रकरणाद्वलीयसीति प्रकरणबाधमनुस्त्वैव पुरुषधर्मत्वमात्रमुत्कानु-
वादतोक्ता स्यात्ततः श्रुतिप्रकरणानुकूल्येन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाव-
सायान्निविष्टविषयत्वं स्यात्प्रकरणबाधोक्त्या तु श्रुतेरपि शुद्धपुरुषध-
र्मविषयत्वावसायान्मूलत्वशङ्का निराकर्तुमशक्येति परिहारसूच-
नार्थं प्रकरणबाधानुवादोक्त्याः पौर्वापर्येण हेतुनेत्युक्तम् ॥ एतदेव
विवृणोति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * क्रत्वर्थ-
त्वपूर्वपक्षानुपपत्त्यासाक्रतुयुक्तपुरुषार्थतैव क्रत्वर्थोक्त्या विवक्षिता
सम्भवमात्रेण वा क्रत्वर्थोक्तिं श्रुतेः पुरुषमात्रधर्मविषयत्वेऽप्यविशेष-
अवघेनोपनयनात्प्रागपि प्रवृत्तेः स्मार्त्तां वा तु धर्माणामुपनयनादिर्नि-

यम इत्युपनयनकालत्वोपदेशाच्छ्रुतिमूलत्वे तद्विरोधं प्रागुपनयना-
त्कामचारवादभक्षा इति स्मृत्यालोचनया श्रुतेरप्युपनयनात्प्रागप्र-
वृत्त्यभ्युपगमे वाहिताग्निर्न क्लृप्तं दार्वभ्याद्व्यादित्यादीनां शुद्धपुरु-
षधर्माणामप्युपनयनकालत्वाददर्शनाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नानार्थक-
त्वार्थं दर्शपूर्णमासाधिकारसमकालत्वापत्तेस्तन्मूलत्वे स्मृतेः सत्यं
ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः स-
नातन इति सर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशविरोधमभिप्रेत्योपनयनकाल-
त्वं व्यादिभाष्योपपत्तिमाशङ्क्योपनयनकालत्वोपदेशस्याविशेषेण
श्रौतस्मार्त्तपुरुषमात्रधर्मविषयत्वादाहिताग्न्यादिवच्चानृतनिषेधे ऽधि-
कारिविशेषानुपादानात्प्रकरणानुरोधेन च श्रुतिसंकोचायोगान्मूल-
मूलिभावे ऽप्युपनयनकालत्वसर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशविशेषाच्चै-
तदपिभाष्यमुपपादयितुं शक्यमिति सूचनार्थं * का चेत्युक्तम् ॥ *
आक्षेपमुपसंहरति * तेनेति । * समाधातुमारभते * नैष इति । *
दोषाभावं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह * कथमिति * शुद्धपुरुषधर्मतया
द्यः पूर्वपक्षो कर्मेत्येतावता मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्यनु-
षङ्गसहितो न क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतया कृत्स्नेन सूत्रेणानुषङ्गसहितेनेति
षक्षद्वयं भाष्यात्प्रतीतेर्भाष्यकृतसंमतं तृतीयानुवादमात्रतयानुषङ्गा-
नपेक्षसूत्रमात्रात्प्रतीतेः सूत्रकृतसमीहितत्वेन भाष्यकृतो मत इत्येवं
तन्त्रेण संमतोक्तिर्द्वेधा व्याख्येयात्तत्राद्ये मूलमूलित्वं संभवति परयो-
स्त्वनुवादतेत्यर्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * कैमर्थ्यानपेक्षविध्यनु-
वादचिन्ताया लक्षणासंगतेरनुवादत्वमात्रपूर्वपक्षायोगादनुवादत्वे च
तादर्थ्याक्षेपकविध्यभावेन क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपूर्वपक्षस्याप्ययोगात्सू-
त्रापरितोषेण शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षः तस्मिंस्तु विध्यैकान्तिकत्वाद्भि-
कल्पशून्ये ऽनुषङ्गपर्यालोचनया गृहीते कृत्स्नसूत्रागमनापत्तेः सूत्रो-
क्तानुवादत्वसमर्थनार्थं विधित्वे जज्जभ्यमानन्यायेन क्रतुयुक्तपुरुष-
धर्मत्वापत्तेः पुरुषभावे च स्मृतिर्तोऽनृतनिषेधाक्रतुयुक्तस्यापि पुंसः
प्राप्ते विधियांगात्संचेति भाष्येणानुवादत्वं ब्रवीतीत्यर्थः ॥ स चेति
भाष्येण क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वानुवादत्वोक्तौ मूलमूलित्वाऽऽशङ्कान यु-
क्तेत्याशङ्क्याज्ञानाशयत्वेनोपपादयति * तत्रेति । * नैषेति परिहार- ६३६३
* भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयद्वितीयपूर्वपक्षविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे
* सिद्धान्तेति * पूर्वपक्षान्तरमेव सौत्रत्वसूचनार्थं सिद्धान्तत्वेनोक्तम् ।

परेर्वज्जनार्थत्वाच्छुद्धपुरुषधर्मत्वपक्षवर्जनेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षं
 गृह्णाति सूत्रगृहीतं द्योतयतीत्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोति * नैवेति *
 अभिक्रमणस्याभिक्राममिति धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययश्रुत्या
 होमाङ्गतयावगतस्यारादुपकारित्वे वीष्मानुवादायोगापत्तेर्होमसाधन-
 नसंस्कारत्वेन सन्निपत्योपकारित्वावगमाद्धोमसाधनपुरुषधर्मताहव-
 नीयप्रत्यासत्तिजननसामर्थ्यलक्षणलिङ्गगम्या न विरुध्यते । अनुतो-
 क्तिनिषेधादेस्तु क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादि-
 त्यनेन न्यायेन भोक्तृशपातित्वापत्तेः साधनशपातित्वाभावेन क्रतु-
 साधनभूतपुरुषधर्मत्वाभावात्प्रकरणगम्यं क्रत्वङ्गत्वं विरुद्धेतेत्याश-
 ङ्क्य भोक्तृशपातिनोपि पुरुषधर्मस्य पुंसो भोक्तृत्वयोग्यतां
 विना क्रतो फलसाधनत्वसिद्धेरात्मनः साधनत्वसिद्धौ
 पुंसो योग्यताधानार्थं क्रतुनापेक्षितत्वात्प्रकरणाविरोधसूच-
 नायाभिक्रमणवदित्युक्तम् । धर्मप्रणिहितमनसो रागाद्ययोगाद्वर्ज-
 यनितरामित्युक्तम् । अनेन च यदि नानृतं ब्रूयादिति स्मृतिर्दर्शपूर्ण-
 मासप्रकरणस्थश्रुतिमूलिका स्यात्ततो दर्शपूर्णमासयोरिति विशेषणं
 स्मर्येत नतु स्मर्यते प्रत्युतोपनयनादिनियम इति स्मरंतो ऽनुतोक्तिनि-
 षेधादेरुपनयनकाल एवोपदेष्टारो भवन्तीत्येव भाष्यं व्याख्यातम् ।
 अपिचेति भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशिश्रुतिमूलत्वेपि स्मृतेः पुरुष-
 धर्मोपदेशित्वाविरोधाद्युक्तमाशङ्क्यैषधर्मः सनातन इति स्मरंतः
 शुद्धपुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति नतु क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इत्युपदिशन्ती-
 त्येवं युक्त्यंतरोक्त्यर्थतया नृणां तस्या मूलमित्यनेनैव भाष्येण सहा-
 न्वेतव्यमित्याह * अपिचेति * क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशित्वांक्त्युपप-
 त्तमूलमूलिभावनिरासाशक्तत्वात्पूर्वभाष्यान्वयायोगमाशङ्क्य यस्मा-
 त्स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशितानेन भाष्येणाच्यते तस्मादेतद्भाष्यं
 पूर्वभाष्येण सह योज्यमिति विवक्षितं स्मृते केवलपुरुषधर्मोपदेशि-
 त्वेनैतद्भाष्योक्तेन हेतुनेत्युक्तम् । ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षपरिग्र-
 हार्थं भाष्यैकवाक्यत्वेनास्य भाष्यस्य पक्षान्तरपरिग्रहार्थत्वाभावाद्ब्रू-
 वेव पूर्वपक्षाविति सूचनार्थैवकारः । केवलशब्दाध्याहारशून्येन भाष्येण
 स्मर्त्तारः पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति क्रतुधर्मविषया त्वेषा श्रुतिस्तस्मा-
 द्भास्याः स्मृतेर्मूलमित्येवं शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां
 पक्षान्तरं परिगृह्यत इत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति *
 पूर्वभाष्यैकवाक्यान्वयनिरासायैवकारः । क्रत्वर्थत्वस्य सिद्धान्तत्वा-

पूर्वपक्षे तत्परिग्रहो न युक्त इत्याशङ्कयानुवादत्वसिद्धयै सिद्धान्त्य-
ममता कर्त्वर्थतास्मिन्पूर्वपक्षे विवक्ष्यते न तात्पर्येणेति सूचयितुमेत-
त्प्रत्यसूचितविचारान्तरप्रदर्शनपूर्वं पूर्वपक्षसूत्रं योजयति * नैवेति *
तत्रपक्षान्तरपरिग्रहावसरे कर्त्वर्थपुरुषार्थत्वोपन्यासोत्राधिकरणे क्रि-
त इत्यर्थः । कर्त्वर्थत्वाभ्युपगमेनानुवादत्वोक्तौ स्मार्त्तस्य संयोगस्या-
प्रविषयत्वाद्धेतुत्वायोग शङ्कते * ननु चेति * । प्रासङ्गिकैकविषयत्वा-
दनुत्वमुपपादयितुमाह * सत्यमिति । * श्लोकं व्याचष्टे * यद्य- २३७१२
तेति * प्रसङ्गप्राप्तार्थत्वोपपादनार्थं * नहीत्युक्तम् । * पक्षान्तर-
रिग्रहे ऽपि चेति भाष्यस्य योजनामस्मदुक्तां सूचयितुमाह * न
तेति * ॥ यद्वा नैवेत्यादिसमस्तमेव भाष्य कर्त्वर्थत्वमभिप्रेत्य मूल-
भूलित्वशङ्कोत्तरमित्यन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * क्रतुयुक्तपुरुष-
धर्मत्वाशयेनानुवादत्वे स चायमिति भाष्येणोक्ते तदाशयाज्ञानाच्च
| न्विति भाष्योक्तायाः शङ्कायाः पूर्वपक्षाशयविवरणेन परिहारार्थं नैपे-
ति भाष्ये कर्त्वर्थत्वाशयायोगमाशङ्क्य योर्थो नानुनं वदेदित्यनेन
श्रुतिबलात्प्रकरणं बाधित्वा पुंसो निषेधः स स्मृत्यैव निषिद्ध-
स्तेन पुरुषार्थेन निषेधसंयोगेन कृतावपि प्रसङ्गान्निषेधसंयोगासि-
द्धेर्नित्यानुवादोयमित्येवं सचायमित्यपि भाष्यमस्मिन्व्याख्याने कर्त्व-
र्थत्वाशयमेवेति परिहारसूचनाय * आदि त एवेत्युक्तम् । * श्रुतमू-
लत्यागेनाश्रुतमूलकल्पनायोगमनुवादमात्रानर्थक्यं चाशङ्क्य प्रकरण-
बाधापत्तेः श्रुतस्य मूलत्वायोगान्मूलान्तरकल्पनोपपत्तिं दर्शपूर्ण-
मासस्तुतिं वानुवादप्रयोजनं सूचयितुमाह * अतइति । * कीदृशी
प्रशंसेत्यपेक्षायामाह * अन्यार्थेति * ।

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

पुरुषार्थत्वाविशेषाभ्युपगमेनानुष्ठानाननुष्ठानविषयत्वेन संयो-
गान्तरव्याख्यार्थं नियमानुष्ठानेनेत्यादिभाष्यं पुरुषार्थत्वाविशेषस्य
शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षादन्यत्रायोगात्तस्मिन् पक्षे ऽनुवादत्वानुक्तेर्युक्त-
माशङ्क्य शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षे ऽनुवादत्वानुक्तावपि भाष्यकृतलक्ष-
णानुरूपचिन्तार्थं निवीताधिकरणाद्यसूत्रस्थमनुष्यधर्मशब्दानुपङ्गम-
भिप्रेत्य पुरुषस्यायमुपदिश्यत इत्यादिभाष्येण सूत्रस्य व्याख्यातत्वा-
न्मनुष्योक्तेश्चाज्जसा शुद्धमनुष्यविषयत्वावगमात्तदनुषङ्गसहितेनाक-

भेति सूत्रावयवेन शुद्धपुरुषधर्मतामुक्तानुवादत्वोक्तेः शुद्धपुरुषध-
 र्मपक्षेऽप्यनुवादतोक्तेति कस्य चिद् भ्रान्तिसमवाप्तिस्त्वान्ती तस्मि-
 न्पक्षे मूलमूलित्वाभ्युपगमेनाप्यनुवादत्वनिरासशक्तोपि वस्तुनो मूल-
 मूलित्वाभावात्सयोगान्तरत्वेनानुवादां निरस्यतीति परिहारं सूच-
 यितुमाह * केवलेन * स्वानभिमतत्वसूचनार्था भाष्यकारोक्तिः ।
 कीदृशं संयोगान्तरं वर्णयतीत्यपेक्षयामाह * स्मृतौ हीति * तस्मा-
 दिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भावार्थविधि-
 त्वशङ्कानिरासार्थं भाष्ये प्रतिषेधस्येत्युक्तम् । सत्यनियमस्मृत्यैवा-
 नृतनिषेधसिद्धेरनुवादत्वनिरासायोगं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छ-
 ङ्कानिरासेपि फलभेदनिमित्ताद्विषयभेदादित्येवं संयोगान्तरोक्तिं यो-
 जयितुमाह * नैतदिति * फलभेदेपि श्रुतिविषयस्यानृतनिषेध-
 स्यार्थात्स्मृतितः सिद्धेर्विषयैक्यादनुवादत्वापत्तिमाशङ्क्य सर्वा-
 त्मना विषयैक्यं विनानुवादत्वानापत्तिमाह * सनामेति * फलस्य
 विधेयनिषेधत्वाभावेन विधिनिषेधविषयत्वायोगात्तद्भेदनिमित्त-
 विषयभेदायोगमाशङ्क्य साध्यसाधनसम्बन्धे विधिना प्रतिपादिते
 लक्षमाणत्वमुभयोरित्यनेन न्यानेन फलस्यापि विषयत्वोपपत्तिं सूच-
 यितुमाह * अस्ति चेति * प्रश्नपूर्वं फलभेदमुपपादयति * कथमिति *
 विधिः श्रेयःसिद्धयै प्रेरणायां प्रवर्तते इत्यनेन विधेः श्रेयःसिद्धिफ-
 लत्वे निषेधः पापशब्दवाच्यनरकपातसाधनान्निवर्त्तयतीत्यनेन च
 निषेधस्य नरकपातसाधनान्निवर्त्तकत्वोक्त्या निषिद्धानुष्ठानापाद्य-
 नरकपातनिवृत्तिफलत्वे मिहिते सत्यविधेरप्यर्थतो नृताख्यात्पापान्नि-
 वर्त्तकत्वेन नरकपातनिवृत्तिफलत्वोपपत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य
 विधितो भेदेन यो निषेधः स एव नरकनिवृत्तिफलो नतु विधिः
 सन् योर्थान्निषेधतामनुभवतीति भेदोक्त्या सूचिते प्रेरणायां प्रवर्तमा-
 नस्यैव विधेः फलकल्पकत्ववर्था निषेधस्यापि निवारणायां प्रवर्त्तमा-
 नस्यैव फलकल्पत्वादार्थं च निषेधे तद्व्याचशब्दाश्रवणादर्शात्प्रती-
 तस्यापि च निषेधस्य पूर्वोधावतीत्यत्रापरस्यैव वाक्यार्थान्वयाभावे-
 नान्वयनिष्ठयै शब्दकल्पकत्वाभावाच्चिन्वारणायां प्रवर्त्तमानशब्दाभा-
 वेन फलकल्पना न युक्तेत्युपपत्तिसूचनार्था प्रवर्त्तमानोक्तिः । श्लोकं
 व्याचष्टे * कल्पमिति * विषयभेदनानुवादत्वायोगमुपपादितमुपसं-
 हृत्य हरति * तस्मादिति * सत्यं ब्रूयादिति सत्यविधिवत्प्रियं च नानृतं

ब्रूयादित्यनृतनिषेधस्यापि स्मृतौ भावादनुवादोपपत्तिं शङ्कते *आहेति*
सत्यं ब्रूयादित्यनेन विहितेपि सत्यवचने प्रियं ब्रूयादिति प्रियमात्र-
विध्यालोचनयाऽनृतस्यापि प्रियस्यानुज्ञाप्रतीतरप्रियानृतनिवृत्तिमा-
त्रेण च सत्यनियमोपपत्तैर्यत्प्रियं ब्रूयात्तदनृतमित्येवं प्रियं च
नानृतं ब्रूयादित्यनेनापि प्रियं ब्रूयादित्येतच्छेषभूतेन प्रियस्य सत्य-
त्वविशेषणाविधानात्संयोगान्तरत्वमुपपादयितुमाह *उच्यतेइति*
नेत्तेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य प्रजापतिव्रतस्यत्वाद्ब्रतशब्देन वानु-
ष्ठेयवाचिनेक्षणाभावस्याननुष्ठेयस्य वक्तुमशक्यत्वादिति यानीक्ष-
णासंकल्पविधौ युक्तिस्तदालोचनया तत्र स्मृतावेष धर्मः सना-
तन इति व्रतशब्दवद्धर्मशब्देनानुष्ठेयवाचिनानृताभावस्य वक्तुमश-
क्यत्वात्पर्युदासस्य विधिरित्यर्थे पर्युदासे सत्यनीक्षणसंकल्पविधि-
वदनृतसंकल्पविधिः कस्मान्नेष्ट इत्याशङ्क्यानुतादन्यस्य तत्प्रति-
योगिनः सत्यस्यान्यवाचिना नञोक्तिसंभवे संकल्पस्याप्रतियोगि-
त्वाच्छीघ्रमबुद्धिस्थस्योक्त्ययोगं सूचयितुमाह *अनृतमिति*
पर्युदासत्वोक्तेः प्रकृतसंयोगान्तरत्वोपपादनोपयोगमाह *ततश्चेति*
दर्शपौर्णमासिकस्यानृतनिषेधस्य तैत्तिरीयशाखायामेष देवान-
भ्यारोहनि य एषां यज्ञमभ्यारोहतीति दर्शपूर्णमासयार्जिनं निर्द्दिश्य
तस्यैतद् व्रतमित्युपकमाप्नानात्पर्युदासत्वापत्तेः संयोगान्तरत्वायोग-
माशङ्क्य तस्य संकर्षे दाक्षायणयाजिविपयताया वक्ष्यमाणत्वाच्चेह
कश्चित्पर्युदासहेतुरस्तीत्याह *नहीति* दये तत्त्वेनेनेति शास्त्रेण
तस्मादनृतं न वदेदिति प्रकृतस्यानृतस्य प्रीत्युत्पादनाख्यदयार्थे प्रा-
प्तेर्विकल्पशक्तिं पर्युदासहेतुमाशङ्क्य तां प्राप्तिमनपेक्ष्यापि निषेधात्म-
लाभोपपत्तैर्विकल्पप्रसक्तिं निरस्यति*शास्त्रेति*दशमेप्रतिषेधःप्रदेशो-
नारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यादिति सूत्रेण पूर्वप-
क्षयित्वाऽर्थप्राप्तवदिति चेदित्यनेनार्थप्राप्तपुराणानादिनिषेधे विक-
ल्पानापत्तिवच्छास्त्रप्राप्तनिषेधेऽप्यभापत्तिमाशङ्क्य न तुल्यहेतुत्वा-
दुभयशब्दलक्षणमित्यनेन वैषम्यं वक्ष्यतीत्यर्थः । यथा भाष्य सूत्रार्थमुप-
संहरति *तस्मादिति* केवलपुरुषार्थत्वपक्षे भाष्यकारीयसंयोगान्त-
रव्याख्यादूषणपूर्वं स्वयं क्रतुयुक्तापुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरव्याख्यां
प्रतिजानीते*यदा त्विति*व्रतशब्दव्यतिरेकेण तत्समानार्थधर्मशब्द-
व्यतिरेकेणापिच न संशयं प्रपद्येत नाकस्मान्नाप्रियं वदेत् नाहितं

नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्नवाङ्मुषीत्यादिस्मार्त्तनिषेधसद्भावेन शुद्ध-
 पुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं न संभवतीति प्रत्यवस्थानस्य तुर्वारत्वा-
 त्क्रतुयुक्तपुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं व्याख्येयमित्यर्थः । मृदुत्तये यदा
 तदा शब्दौ । कथं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह *स्मार्त्त इति । *ईदृश-
 स्य संयोगान्तरस्यानुवादत्वहेतुतयोक्तत्वाद्विधित्वहेतुता न युक्तेत्या-
 शङ्कते * नन्विति । * सत्यनियमस्मृत्यार्थादनृतनिषेधेऽपि फल-
 भेदानिमित्ताद्भिन्नविषयत्वादनुवादत्वायोगवत्पुरुषमात्रस्यानृतनिषेधे-
 नार्थान्क्रतुयुक्तस्य पुंसो नृतनिषेधेऽप्यनुवादत्वायोग इति परिहरति
 * नैतदिति । * फलभेदमेवोपपादयितुं स्मार्त्तस्य निषेधस्य नरक-
 परिहारफलतामाह * यो हीति । * अनृतापाद्यदोषपरिहारार्थत्वे
 नृतनिषेधस्यानृतापादितदोषत्वेनाशुचिनानुष्ठीयमानस्य क्रतोः शुचि-
 ना कर्म कर्त्तव्यमिति कर्माङ्गतया विहितशौचहान्या वैगुण्यापत्ते-
 र्वेदरेव ह्यनाद्यस्य कुर्वतां विगुणा भवेदिति वार्त्तिकालोचनयाव-
 गमाच्छ्रौतनिषेधफलस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारस्य स्मार्त्तेनापि निषेधे-
 नार्थान्निष्ठेः फलभेदायोगमाशङ्क्य श्रुतस्य श्रेष्ठाख्यमलबिदूतमर्ज-
 नात्मकत्वेनाशुचित्वापादकत्वाद्द्वैगुण्यापादकत्वं युक्तम् । अनृतोक्त-
 स्यनृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्धर्त्तत इत्यर्थ-
 वादाद्यगतादोषापादकत्वेऽप्यशुचितापादकत्वप्रमाणाभावाच्च वैगु-
 ण्यापादकतेतिवैषम्यं सूचयितुमाह * तत्रेति * क्रतुयुक्तपुरुषध-
 र्माणामपि पुरुषद्वारा कर्त्तव्यत्वेनातिक्रमे क्रतुवैगुण्यापादकत्वात्तद्वै-
 षम्योक्त्यै शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमेन क्रतवो विगुणीभवन्तीत्युक्तम् ॥
 एतदेवोपपादयति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * क्रतवो
 हीति । * स्मार्त्तस्य निषेधस्य श्रौतनिषेधफलासाधनतामुपपादिता-
 मुपमंहरति * तेनेति । * श्रौतस्य निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफ-
 लतामाह * श्रौतः पुनरिति * श्रौतो निषेधः प्रकृतकर्मयुक्तपुरुष-
 धर्म इति कृत्वा ऽत्र श्रौते निषेधे वर्जितानृतेन पुसा क्रतौ
 दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इत्येवार्थो ज्ञायत इत्यन्वयः । पुरुषस-
 मयेतदर्शपूर्णमासापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेन विहितस्यानृतनिषेधस्याति-
 क्रमे पुसां ऽपूर्वसाधनत्वासिद्धेः साधनाभावेनापूर्वसिद्धचयोगा-
 न्फलसाधनत्वमुपपादयितुमाह * प्रकरणेति !! * दर्शपूर्णमासापू-
 र्वसाधनीभूतो यः कर्त्तव्येवं कर्तुं पुरुषगतसाधनत्वोद्देशे पुंसोऽप्युद्दे-

इत्येतेन निषेधशेषित्वात्तदतिक्रमे स्मार्त्तनिषेधानि क्रमवत्प्रत्यवायभा-
क्तापत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य पुंसः प्रत्यवायापत्तिनिरासं प्रतिज्ञा-
पूर्वमुपपादयति * नत्विति * यत्र लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्ये कार्यं विधी-
यते तन्मात्रग्रहणं तस्मिन्नित्यनेन न्यायेनोद्देश्यापूर्वसाधनांशलक्षणा-
त्वोपक्षीणस्य पुरुषस्वरूपस्योद्देश्यत्वाभावादित्याशयः । क्रतुयुक्तपु-
रुषधर्मत्वपक्षे संयोगान्तरत्वमुपसंहरति * तस्मादिति । * सिद्धा-
न्तिनोभयविधस्यापि पुरुषधर्मत्वस्यानिष्टत्वादस्मिन्पक्षद्वये सिद्धा-
न्तिनः संयोगान्तरत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षाभ्युपगमेनानुवाद-
त्वनिराससामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वं संयोगान्तरत्वोक्तेः सूचयितुमाह
* इतीति । * क्रत्वर्थत्वपक्षेपि क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैगुण्या-
ख्यप्रत्यवायपरिहारः फलं पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे पुंसो नरकपाताख्य-
प्रत्यवायपरिहारइत्येवंविधेन फलविशेषेण संयोगान्तरत्वोपपत्तेस्त-
स्मिन्नपि पक्षे संयोगान्तरव्याख्या संभवतीत्याह * एव-
मिति ॥ * क्रत्वर्थत्वक्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षयोर्द्वयोरपि श्रौतस्य
निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेनैव नरकपरिहारफलात्स्मा-
त्तान्निषेधात्संयोगान्तरत्वव्याख्यायां पक्षद्वयेपि निषेधातिक्रमे
याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गशेषनिमित्तप्रायश्चित्ताविशेषापत्तेः प्रयोजन-
विशेषो न स्यादित्याशङ्क्य प्रयोजनविशेषाभावेपि पूर्वपक्षयुक्तनि-
त्यानुवादत्वनिराससिद्धेः पक्षद्वयेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन
संयोगान्तरव्याख्यौचित्यं सूचयितुमाह * तेनेति * प्रायश्चित्तवि-
शेषाख्यप्रयोजनभेदाभावसूचनार्थस्तावच्छब्दः ॥ क्रतुवैगुण्यपरिहा-
रफलत्वेन संयोगान्तरत्वादानुवादत्वनिराससंभवेपि प्रयोजनविशे-
षाभावे क्रतुधर्मः क्रतुगतपुरुषधर्मो वेति चिन्ता निष्प्रयोजना स्यादि-
त्याशङ्क्य विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन् पक्षे संस्कारताङ्गता इत्यादिवार्तिके
ऽनूतनिषेधस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानेनैवानृतं वर्जनीयं क्रतुधर्म-
त्वे यजमानेनैवविधिभिश्चेति प्रयोजनविशेषं वक्ष्याम इत्याह * यस्त्विति ।
* यजमानत्वे नृतवर्जनस्य भोक्तृत्वयोग्यताधानार्थत्वापत्तेस्तद-
तिक्रमे पुरुषगात्रस्याग्यत्वाख्यप्रत्यवायप्रसंगात्कत्रैशपातित्वाभावेन
चापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेनानूतनिषेधायोगात्तदतिक्रमेपि क्रत्वपूर्व-
सिद्धयुपपत्तेः क्रत्वङ्गातिक्रमाभावेन च क्रतुवैगुण्यप्रसत्तचयोगा-
त्संयोगान्तरत्वासिद्ध्यापत्तेस्तत्सिद्धयर्थमिदानीमेव क्रतुयुक्तपुरुष-

धर्मत्वे ऽनृतवर्जनस्य पुरुषप्रत्यवायफलत्वाविशेषेण स्मात्
 तस्योगान्तरत्वासिद्धावपि क्रतुधर्मत्वे क्रतुवैगुण्यपरिहारफ-
 लयोगान्तरं सेत्स्यतीति विशेषो वाच्य इत्याशङ्क्य दर्शपूर्ण-
 मा पुरुषभोज्यतयैव फलस्योत्पादनीयत्वाद्भोक्तृत्वे वा यो
 प्रति भोज्यतयोत्पादनाशक्तेर्भोक्तृत्वयोग्यताधानस्यापि अ-
 तत्त्वेन तदर्थानामपि धर्माणां क्रत्वर्थत्वाविरोधात्तदतिक्रमे-
 ण्योपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वे
 गान्तरत्वाद्विधेयत्वासिद्धेः प्रयोजनात्त्ववसराभावेन दान्ति-
 गान्न प्रयोजनविशेषो वाच्य इत्याह *उभयथापीति* क्रतु-
 द्रव्यपुरुषधर्मत्वेपीत्यर्थः । पुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षस्य सौत्रेण
 निरासायानुभाषणार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे *परस्त्विति* ।
 तस्येति भाष्यावयवव्याख्यायिमाख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधा-
 त्यनेनानुक्तनिर्वाताधिकरणाद्यनुवाचयवोक्तेन कारणेनेत्यु-
 भाष्यस्य द्विविधपुरुषधर्मत्वानुभाषणार्थत्व सूचयितुमाह *
 १४०।१ ति* भाष्यस्याद्विधिशब्दात्पर्युदासत्वशङ्कां निराकर्तुं सत्-
 त्युक्तम् । क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इतीतीति करणेनैव तावन्मात्रत्वव-
 दादत्वांशवैकल्यं सूचितम् । मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधान-
 नुषक्तसूत्रावयवोक्तसंहतुक्तपुरुषधर्मत्वनिरासार्थत्वेन वा-
 ख्यार्थमत्रेत्यादप्रतीमइत्यन्त भाष्यं व्याचष्टे *तत्रापीति* ।
 शब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावात्तत्प्रधान्यं न संभवतीत्याशयः ।
 भाष्येण कर्तुरप्याख्यातात्प्रतीतेर्वाच्यत्वमाशङ्क्य वाच्यवाच्य-
 सम्बन्धापेक्षया सम्बन्धान्तरादभिधेयाविनाभावलक्षणात्क्व-
 रित्येवं तन्निरासेऽप्यावृत्त्या संयोगान्तरादिति सूत्रावयव-
 सत्यमित्याद्यर्थादित्यन्त भाष्यं व्याचष्टे *या त्विति* कर्तुरस्य
 पपादनार्थं यदेत्यादि न स श्रौत इत्यन्तं भाष्यं सामान्यन्याय-
 मुपपादयितुमारभते *सर्वत्रैव तावादिति* योग्यार्थापत्यनुद-
 ष्ठोक्त्योक्तः । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसङ्गकाख्यातविशेषवाच-
 दस्मत्तद्व्यतिरिक्तत्वरूपो र्थः पुरुषः । क्रियाफलस्यात्मपरगा-
 भागाख्यस्तूपग्रहः स्वरितेतो जकारितो वा धातोः परादात्म-
 स्मैपदाख्यादाख्यातविशेषाद्भ्रम्यते लोकादज्ञातस्य विवेकस-
 पायो लक्षणं चेत्यनेनोक्तः ॥ कर्त्राक्षेपकत्वसिद्धये भावनाया-

मुपपादयति* तत्रेति । *कालादेर्व्यभिचाराद्गमकत्वायोगेपि कर्त्ता
 धात्वर्थो वा गमयिष्यतीत्याशङ्कते * कर्त्रिति । * कर्तुरप्रयतमानस्य
 पाकादौ कर्तृत्वासिद्धेस्तत्सिद्धयै गम्यमानायाः प्रयत्नाख्याया भाव-
 नायाः प्रयत्ननिष्पाद्येन च धात्वर्थेन स्वसिद्धयै गम्यमानायाः प्राधा-
 न्यप्रतीत्ययोगापत्तेस्तद्गम्यत्वं न संभवतीति परिहरति * नेति । *
 एतदेव विवृणोति * यदि हीति । * भावनयाक्षेपसंभवात्कर्तुरवाच्यत्वे
 कालादेरप्यवाच्यतापद्येत्याशङ्क्याह * नचेति ॥ * कालादीनां मध्ये के
 न चिदन्येषामवगतिसंभवादवाच्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एव-
 मिति * कर्तुस्तु भावनयावगतिसंभवान्न युक्ता वाच्यतेत्याह
 * या दृशस्त्विति * दृश्यमानगृहान्तर्गततण्डुलपूर्णकाष्ठमयकुसुमस- ६४११
 मीपस्थायां सोदकायां स्थाल्यामपावृतायां कथं चित्पतिनानां तण्डु-
 लानां कर्त्रभावेपि करणादिकारकान्तरमात्रात्पाकक्रियाख्यभावना-
 सिद्ध्युपपत्तेर्भावनापि न कर्त्राक्षेपशक्तेत्याशयेनाशङ्कते * कारका-
 न्तरेति * पाकाद्वर्द्धात्वर्थस्य कर्त्तारं विना कथं चित्सिद्ध्युपपत्ता-
 वपि तस्य भावनात्वाभावात्प्रयत्नाख्यायास्तु भावनायाः कर्त्तारं
 विना सिद्धिलक्षणव्यभिचारायोगादन्यान्यमात्रात्मको व्यभिचारः
 शङ्कनीय इत्यापाद्य दूषयति * नेति * कस्मान्नान्यान्यमात्रात्मको
 व्यभिचारो ऽयुपगमनीय इत्याशङ्क्याह * द्विधा हीति * भावना च
 शिशपात्वतुल्या ऽन्योर्द्ध्वतुल्येत्याह * भावनाचेति * शिशपात्व-
 र्यान्योन्यसापेक्षानेकवृक्षत्वाद्यन्वयादनेकभर्त्रन्वितद्रौपदीवद्व्यभिचा-
 रित्वाभावेपि भावनायाः परस्परानपेक्षानेककारकान्वयादकात्यागे-
 नान्यपुरुषगामिस्त्वन्तरवत्समुच्चये पि व्यभिचारित्वापत्तिमाश-
 ङ्क्याह * नचेति * सन्देहापादकोऽत्राव्यभिचारो विवक्षितो न
 स्त्रीणामिव प्रत्यक्षायापादकः समुच्चये च न सन्देहापत्तिरित्याशयः ॥
 अतः कारकान्तरान्वयः कारकान्तरावगतावपि शक्तिमापादयेन्न-
 तु कर्त्रवगतावशक्तिमित्युपसंहरति * अत इति * युगपत्सर्वकारका-
 न्विताया भावनायाः सर्वकारकगमकत्वापपत्तावपि कर्मादित्यागेन
 कारकान्तरान्वितायाः कर्माद्यवगतावशक्तिवत्कर्तृत्वागेन कारकान्त-
 रान्वितायाः कर्त्तारं विना सिद्धिलक्षणाव्यभिचारात्कर्त्रन्वयगतावश-
 क्तिर्भविष्यतीत्याशङ्काशयं निराकर्तुमाह * यत्रापिनामति * कार-
 कान्तरत्यागेपि कर्तृत्यागो न कदाचिदस्तीति वक्तुं कर्मादिप्रतिभा-

धनाया इति, गतिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्देनान्वयोक्तेरप्रतीतिश-
ब्देनान्वयाख्यत्यागाभिधानाद्यत्राप्यासितिष्ठत्यादिप्रयोगे कारका-
न्तराणां भावनाया त्यागाद्यभिचारः शङ्क्यते तत्रापि न कर्तृव्य-
भिचारशङ्केत्युक्ते सर्वकारकसाध्यत्वाद्भावनायाः कारकान्तराणामपि
व्यभिचारायोगमाशङ्क्यभावनाया धात्वर्थद्वाराधात्वर्थकर्मन्वयादा-
मितिष्ठत्यादेश्च धातोर्कर्मकत्वाद्धात्वर्थद्वारकर्मन्वयानुपपत्तेः संप्र-
दानस्य च दानादिधात्वर्थविशेषान्वयिसंप्रदेयान्वयित्वेन धात्वर्थ-
व्यवहितनया भावनातो बाह्यात्संप्रदेयादपि बाह्याद्ब्राह्मादेरपि
बाह्यत्वाद्यवहितत्वाच्चकारसूचिताच्च करणाधिकरणयोर्द्धात्वर्थ
[रत्वादपादानस्य च ग्रहणादिधात्वर्थावशेषान्वयिग्राह्यन्वयि-
त्वेन धात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यन्वयित्वेनधात्वर्थव्यवहिततया भा-
वनातो बाह्याद्ब्राह्मादेरपिबाह्यत्वाद्] व्यवहितत्वेन भावनातो बाह्य-
त्वात्कर्मसंप्रदानापादानकरणाधिकरणशून्येषु धात्वर्थेषु कर्मादीन्
प्रति भावनाया अगत्या कर्मादीनां भावनाव्यभिचारेपि कर्मादीनामेव
च व्यभिचारो ननु कारकत्वसामान्यात्कदाचित्कर्तृव्यभिचारशङ्के-
त्युक्तम् । प्रयत्नस्य चेतनधर्मत्वेन चेतनं विनानुपपत्तेश्चेतनस्थ प्रयत्ने
अज्ञानाद्येण कर्तृत्वेकांतिकत्वात्प्रयत्नात्मकभावनाख्यायाः क्रियायाः
कर्तृशून्यायाः कस्याश्चिदभावात्कर्तृभावनाव्यभिचारायोगमुपपादय-
ति * नर्हति * कारकान्तरव्यभिचारमहितश्च कर्तृव्यभिचारः
प्रयोजनवान्वेत्याह * नद्व्यभिचारेण वेति * तस्यैवाव्यभिचारेणिति
साधारणोक्त्या कारकान्तरव्यभिचारोक्तिः सुतरामित्यनेन प्रयो-
जनस्यावश्यकतांक्ता । किंप्रयोजनमित्यपेक्षिते भावनायाः केवलक-
र्तृप्रत्यायनशक्यवधारणप्रयोजनमाह * यावदिति * येषु धातुषु
याति कारकान्तराणि भावना व्यभिचरति तेषु तत्प्रत्यायनशक्यभा-
वे यावत्तावच्छब्दाभ्यामुक्ते तथाप्यव्यभिचारिकारकान्तरप्रत्यायन-
शक्युपपत्तिमाशङ्क्य क्वचिद्व्यभिचारात्कर्तृवदैकान्तिककारकान्त-
रप्रत्यायनशक्यभावसूचनार्थं कर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य स्फुटतर-
तांक्ता । केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य प्रयोजनत्वोपपादनार्थं कार-
कान्तरव्यभिचारे सति भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानात्क-
र्तृसाधारण्येन भावनागम्यत्वात्संख्यान्यसिद्धेर्न कारकान्तरव्य-

भिचारो निराकार्यः प्रत्युत समर्थनीय एवेत्याह * समर्थनीय ए-
वेति * सम्बन्धे घटनीय इत्यध्याहार्यम् । कारकान्तरव्यभिचार-
समर्थनपूर्व कर्तुः संख्यान्वयघटनां विवृणोति * आसीते * कार-
कान्तराणां सर्वभावनास्वैकान्तिकत्वाभावेऽपि यस्यां भावनायां य-
त्कारकान्तरं गम्यते तस्यां तस्यापि कर्तृवद्गम्यमानत्वसाम्यात्सं-
ख्यान्वयः प्रसज्येतेत्याशङ्क्य कर्तृगतैव संख्या ऽऽख्याते गम्यते
नान्यगतेति सर्वस्वसंवेद्यव्यवस्थादर्शनात्कर्तृवाच्यत्वपक्षवद्वाच्य-
त्वपक्षेऽपि शब्दशक्तिव्यवस्थापि का कल्प्येति साम्यापादनेन परिहरति
* कर्तृविशिष्टा चेति * वाच्यत्वपक्षे वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थयैव ६४२।
संख्यान्वयानन्वयव्यवस्थासिद्धेः शक्तिकल्पनानापत्तिं शङ्कते * स
चेदिति * वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थाया अपि शक्तिं विनानुपपत्तेः
साम्यमापादयति * तत्रेति * अवाच्यत्वपक्षे कीदृशी शक्तिः कल्प्ये-
त्यपेक्षायामाह * यत इति * यस्मात्कर्तृगतां केवलां संख्यामतस्तिङ्-
रूपाच्छब्दात्प्रतीमस्तस्मात्केवलकर्तृगतसंख्याप्रतीत्याख्यात्कार्यात्ति-
ङ्गां संख्याभिधानशक्तिरेतावती कर्तृगतत्वपर्यन्ता प्रतीयत इत्यर्थः ।
कर्तृगतायामेव संख्यायां तिङ्गो भिधानवशक्तिर्नान्यगतायामिति व्य-
वस्थायां को हेतुरिति पृच्छति * समान इति * ज्ञापकहेतुः पृच्छयते
* कारकहेतुर्वेति * विकल्प्याद्यकल्पे तत्रावश्यमित्यादिना तद्विष-
यबुद्ध्याख्यस्य ज्ञापकहेतोः पक्षद्वयतुल्यत्वेनोक्तत्वात्प्रश्रयायोगमाह
* उक्तमिति * शक्तीनां स्वाभाविकत्वेन निर्हेतुकतयानुयोज्यत्वस्य
शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावन इत्याहुतिवादवार्तिके
निरस्तत्वात्कारकहेतुप्रश्रोप्ययुक्त इत्याह * नचेति * एवमपि
साम्यादन्यतरपक्षनिर्द्धारणायोगमाशङ्क्य वाच्यत्वपक्षे शक्तिद्वयक-
ल्पनापत्तेर्वैपश्यमाह * अपि चेति * एकप्रत्ययोपादानमात्रात्कर्तृ-
गतसंख्याभिधाननिश्चेस्तद्विषयशक्तिकल्पनानापत्तिशङ्कां स चे-
द्व्यूयादिति वार्तिकोक्तां विवृणोति * नन्विति * तत्रैव प्रत्यवस्थेय-
मित्यादिवार्तिकोक्तपरिहाराशयं विवरीतुमापातनिकां तावत्करोति
* कुतः खल्विति * विवृणोति * न चेति * भावनादीनामेक- ६४३
प्रत्ययोपादानविशेषेऽपि क्व चिदाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायो-
ग्यत्वावशयाच्छब्दशक्तिकल्पनां विनापि संख्याया भावनाद्यनन्व-
योपपत्त्यभिधाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वाविशेषेऽपि कारकान्तरा-
णां क्व चिदाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायोग्यत्वस्याविशिष्टत्वा-

स्वात्मत्वक्षेपि कर्तृगतसंख्याभिधानशक्तिकल्पनापत्तिरित्याह * यदि
 त्विति * कारकान्तराणां सुबाख्यशब्दान्तरोक्तसंख्यान्वयाद्यो-
 ग्यत्वोक्तौ भावनादीनामपि सुबुक्तसंख्यान्वयाद्योग्यता समानेत्याह
 * अथेति * आख्याते भावनादीनामसिद्धत्वाख्यादसत्त्वभावात्सं-
 ख्यान्वयायोग्यत्वं शङ्कते * अथेहेति * अनुत्पन्नस्यापि भावनादेः
 सुबुक्तसंख्यान्वयदर्शनात्संख्यालिङ्गान्वयायोग्यत्वस्यैवासत्त्वभूतत्वप्र-
 म्निर्देने तस्यायोग्यत्वहेतुतेति परिहरति * तदिति * । एतदेव विवृ-
 णोति * नहीति * एव च सत्याख्यातोक्तनैव संख्याया भावनादीनां
 चान्योन्या न्वयायोग्यत्वे हेतुर्वाच्या सा च कारकान्तरान्वयायोग्य-
 त्वेपि तुल्येत्याह * तत्रेति * कर्तर्यनुक्ते कर्त्रन्वितसंख्योक्त्ययोगात्स्व-
 रूपेण चोक्तायाः सर्वकारकेश्वविशेषात्कथमाख्यातोक्तत्वस्य कार-
 कान्तरान्वयायोग्यत्वे हेतुनेति पृच्छति * कथमिति * । यथा त्व-
 त्पक्षे कर्तुर्भावनादीनां चाख्यातोक्तत्वाविशेषेपि शब्दशक्तिवशात्सं-
 ख्यायाः कर्तृमात्रान्वये योग्यता न भावनाद्यन्वये तथा कर्तृकरणा-
 दीनां कारकत्वाविशेषेपीत्युत्तरमाह * शब्दति । * असत्त्वभावा-
 ख्यायोग्यत्वहेतुमिरासाद् दृष्टान्तमिद्धिमाह * इतीति । * वाच्यत्व-
 पक्षे यत्राख्याते कर्त्ता वाच्यस्तत्र तस्य संख्यान्वयो यत्र कर्म
 तस्येति व्यवस्था तत्तद्विशिष्टसंख्याभिधानविषयशब्दशक्तिवशा-
 द्युक्ता । अवाच्यत्वपक्षे तु स्वरूपेणाक्तया संख्यया करणादीनाम-
 योग्यत्वादनन्वयेपि कर्तृकर्मणोर्योग्यत्वाविशेषाच्छब्दशक्तेश्च कर्तृक-
 र्मानवगाहित्वाद्यवस्था न युक्तेत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति । *
 क्व चिदाख्याते कर्त्ता वाच्यः क्व चित्कर्मेति व्यवस्थावत्क्व चि-
 त्कर्त्रन्विता संख्या वाच्यः क्व चित्कर्मान्वितेति व्यवस्थापि
 शब्दशक्तिवशाद्युक्तेति साम्यापादनेन परिहरति * नैतदिति । *
 श्लोकं व्याचष्टे * यो हीति । * शक्तेः कर्तृकर्मविशिष्टसंख्या-
 विषयत्वं विना व्यवस्थापकत्वायोगाद्यवस्थापकत्वसिद्धौ विशि-
 ष्टविषयत्वाभ्युपगमापत्तेर्विशेषणविषयत्व च विना विशिष्टविषय-
 त्वायोगाद्विशेषणभूतयो कर्तृकर्मणोरपि शक्तिविषयतावदभ्यु-
 पगमनयित्याशङ्किता स्वाशयं विवृणोति * तत्रेति । * सुरभि-
 चन्दनादिज्ञाने चक्षुषो गन्धादिविषयत्वाभावेपि गन्धादिविशिष्ट-
 द्रव्यविषयत्ववच्छब्दशक्तेः कर्तृकर्मविषयत्वाभावेपि तद्विशिष्टसं-

ख्याविषयत्वाविरोधाद्विशिष्टसंख्याज्ञानसिद्धेः विशेषणभूतयोः कर्तृ-
 कर्मणो ज्ञानमात्रमादत्तव्यं न तु शब्दशक्तिजन्यज्ञानाख्याभिधानलक्ष-
 णज्ञानविशेषादर प्रमाणवानिनि परिहर्त्ता स्वाशयं विवृणोति * उ- ६४४।१
 क्यतइति । * श्लोकं व्याचष्टे * अगृहीत इति । * न चेदन्वे-
 नेत्यनेन चान्यतो वगतस्य विशेषणांशस्य विशेष्यांशस्य वा विशिष्ट-
 प्रत्ययविषयत्वापवादश्च शब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानस्य कर्तृ-
 विषयतादरणीयेत्याह * सर्वेति * विशेषणविशेष्यभूतयोः कर्तृ-
 संख्ययोरख्यातशब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानविषयत्वाभावेऽपि वि-
 शिष्टरूपावयवत्वाद्विशेषणविशेष्ययोस्तज्ज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्प-
 त्तेर्विशिष्टज्ञाने व्याप्रियमाणस्य शब्दस्य विशेषणविशेष्यज्ञानेऽपि
 व्यापारो वर्त्तीयत इत्याशङ्क्य शब्दव्यापारस्यार्थापत्तिरूपविशिष्टप्र-
 त्ययकल्पत्वादर्थोपपत्तिश्चान्यथानुपपत्तिरूपत्वेनानन्यलभ्यावयवमात्र-
 विषयत्वाद्बुद्धिद्वयस्याख्यातापेक्षितत्वेऽप्यनन्यलभ्यावयवबुद्धेः सा-
 क्षादाख्यातजन्यत्वादन्यलभ्यावयवबुद्धेस्त्वभिधेयाविनाभावद्वारा-
 ख्यातजन्यत्वाद्बुद्धिद्वयस्याख्यातव्यापारोपपत्तेर्बुद्धिद्वयेऽप्याख्या-
 तव्यापारकल्पनायां नार्थापत्तिः प्रभवतीति सूचयितुमाह * स-
 र्वत्र चेति । * एवमपि विशेषणस्य प्राक्प्रत्याख्यत्वाद्विशेषण-
 त्वाभिमतस्य च कर्तुरवाच्यत्वे प्राक्प्रतीत्ययोगाद्वाच्यतैव युक्ते-
 त्याङ्क्य यथा अनन्यलभ्यत्वात्संख्याया न कथं चिदवाच्यता
 युक्ता तथान्यलभ्यत्वात्कर्तुर्वाच्यता न युक्तेति विशेषणत्वस्य वाच्य-
 त्वानापादकत्वं वक्तुमाह * तदिहेति * कर्तृविशिष्टा संख्या
 विधीयमानेत्यादावन्वयमात्रविवक्षया कर्तुर्विशेषणत्वोक्तिः । वस्तु-
 तस्तु धात्वर्थस्य पूर्वापरीभावलक्षणव्यापारत्वेऽप्यन्योत्पादानुकूलत्व-
 लक्षणाक्रियात्वाभावेन कर्त्रनात्पेक्षत्वात्पक्षेऽप्यपेक्षत्वेऽपि वा धात्वर्थ-
 ज्ञानानन्तरमेव प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानात्कर्तृज्ञानस्य च संख्या-
 ज्ञानसमकालधात्वर्थविनाभावस्मृतिव्यवहितत्वेन संख्याज्ञानोत्तर-
 कालत्वात्कर्तुर्विशेषणत्वानुपपत्तिः संख्यानवयाच्च प्राक्कर्तृज्ञानाभ्यु-
 पगमे ज्योतिष्टोमे संख्यानपेक्षस्य कर्तुरविकारावगमादेकस्याश-
 क्तावङ्कान्तरवदेकत्वस्यापि त्यागोपपत्तेर्यजमानानेकत्वसंभवेन द्वित्वश्च
 ह्रस्वयुक्तप्रतिपद्वत्कर्षाभिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्संख्यैव कर्तृविशेषण न तु
 कर्त्ता संख्याविशेषणमिति विशेषणभूतं विशेष्यभूतं वेत्यनवकल्-

न्या सूचितम् । कर्त्रनभिधानेपि शब्दानर्थक्यशङ्का नास्तीत्येकत्वसं-
 चारोक्त्या सूचितम् । एकत्वाभिधानेपि भावनादेरिव कर्तुरप्यभि-
 धेयत्वाविरोधशङ्कामिधेयाविनाभावाख्यगम्यमानलक्षणापन्नत्वोक्त्या
 निरस्ता यावदेवेह च धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भावना
 कर्त्ता च कश्चिद्भवतीत्यवधार्यत इति वार्तिकवक्ष्यमाणात्कर्तुः
 पूर्वज्ञानसंभवाद्विशेषणत्वोपपत्तिः सत्यपीत्यनेनोक्ता । विशेषत्वा-
 त्कर्तुर्वाच्यत्वशङ्कायाः प्रौढ्या विशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारमुक्त्वा
 परिमार्थिकपरिहारमाह * यदा त्विति * मृदूक्त्यै यदा शब्दः ।
 संख्यापरिच्छेद्यत्वेनापेक्ष्यमाणस्य कर्तुर्भाविनातः सिद्धावपि कार-
 कान्तरानादरेण कर्तैव परिच्छेद्य इति नियमसिद्धिः कर्त्रभिधा-
 नशक्तिकल्पनाहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्कां तिङुक्तायाः संख्यायाः कर्त्र-
 न्वय एव योग्यत्व न कारकान्तरान्वय इति शब्दशक्तिकृतयो-
 ग्यायोग्यत्वव्यवस्थोक्त्या निरस्तामपि तिङुक्ता संख्या कर्त्तारमेव
 परिच्छेद्यमपेक्षते न कारकान्तराणात्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थया
 निरमितुमनुभाषते * यत्त्विति * ततश्च समाने सर्वकारकाणां गम्य-
 मानत्वे कस्मात्कर्तैवा संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीति पूर्वो
 कशङ्कानुपपन्नेन पूरणीयं निरस्यति * न तैरिति * कर्तृप्रार्थनोक्त्या-
 काङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थयान्वयानन्वयव्यवस्था सूचिता । आकाङ्-
 क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थैव कथमित्याशङ्कयायोग्यायोग्यत्वव्यवस्थानच्छ-
 द्दशक्तिवशेनेति परिहारं सूचयितु * प्रतीतान्यपि त्विति * ति-
 ङ्कूपस्य शब्दस्य कर्त्राकाङ्क्षसंख्याोक्तावेव शक्तिर्न कारकान्तरा-
 काङ्क्षसंख्याोक्तावित्याशयः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यक-
 र्त्रन्वयस्य पदान्तरानधीनत्वेनावक्याङ्गतयाकाङ्क्षयोग्यत्वानपेक्ष-
 त्वायोग्यत्वाकाङ्क्षाभावेपि समानप्रत्ययोक्तगम्यत्वविशेषात्करणा-
 दीनामपि संख्याया ग्रहणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य सर्वत्र श्रौते वाक्या-
 ये वा शब्दे व्यवहारे प्रतीत्याख्यसन्निधिवद्योग्यत्वापेक्षयोरप्य-
 न्वयाख्यग्रहणकारणत्वान्न प्रतीतिमात्रेण करणादीनां ग्रहणापत्ति-
 रित्याह * नहीति । * तिङुक्तायाः संख्यायाः सर्वस्वसंवेद्यकर्तृ-
 मात्रान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितशब्दशक्तिकृतकर्तृमात्रान्वयं योग्य-
 त्वाकाङ्क्षावशाद्वाच्यत्वेपि कर्तुरेव संख्यान्वयोपपत्तिं कर्तृविशि-
 ष्टावेह संख्या गम्यत इत्यादिग्रन्थसंदर्भोक्तानुपसंहरति * तदत्रे

नि । * तिङुक्तायाः संख्यायाः कारकान्तरानाकाङ्क्षत्वेपि कार-
कान्तराणां संख्यापरिच्छेदं विनानुपादेयत्वेन संख्याकाङ्क्षत्वादन्य-
तराकाङ्क्षयान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *नचेति । * प्रथमाया-
स्तिङुक्कारकाधिष्ठानत्वप्रतीतिहेतुत्वात्कारकविभक्तित्वे प्रथमाया
अप्यभिहितकारकविभक्तित्वादिति वार्तिके वक्ष्यमाणोपि कर्तृसंख्या-
वाचित्वाभावेन सुवक्तव्या संख्यया कर्तुः परिच्छेदात्संख्याकाङ्-
क्षोपपत्तिरित्याशयः । तिङुक्तायाः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्त-
भावेनागम्यकारकान्वयस्यापिमन्त्रिधयपेक्षायोग्यत्वकारणकत्वे प्रती-
तेः प्राक्सन्निध्याद्यनवगमेनान्वितरूपप्रतीत्ययोगात्कर्तृगतसंख्यामि-
धानानुपपत्तेस्तत्सिद्धयै कर्तृमात्रान्वययोग्यत्वाकाङ्क्षाकल्पना न युक्ते-
त्याशङ्क्यानवगतयोरेवाकाङ्क्षायोग्यत्वयोः कर्त्रन्वयप्रतीतिहेतुत्वं सू-
चयितुमाह * न चैवेति * अन्यानन्वितसामान्यरूपेण प्रतीतायाः
संख्यायाः पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयवदाकाङ्क्षादिवशेनान्यान्ये
सत्याकाङ्क्षादेरवगतस्यान्वयप्रतीतिहेतुत्वं स्यात् शुद्धसंख्याप्रती-
त्ययोगात्वनवगतस्यैवाकाङ्क्षादेर्हेतुत्वावगतेस्तदनवगमप्यन्वितरूपप्र-
तीतिर्युक्तेत्याशयः । वाक्ये पदार्थानामन्योन्यान्येवगतस्याकाङ्क्षा-
देर्हेतुत्वदर्शनात्पदेपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थानां चाऽनेकेषा-
मन्योन्यान्येवगतस्यैव हेतुता स्यादित्याशङ्क्याह * कथितो
हीति * अयमेव विशेषश्च कथ्यते पदवाक्ययोः । अर्थवद्भागतुल्यत्वे
प्रकृतिप्रत्ययार्थतः । इष्टा यथा हि साकाङ्क्षाः पदार्थाः केवलाः क्व
चित् । स्वातन्त्र्येण गृहीताश्च विशिष्टार्थावबोधकाः । प्रकृतिप्रत्ययौ नैवं
कदाचिदुपलक्षिताविति तद्धूनाधिकरणवार्तिके वैषम्यभ्योक्तत्वाच्च
वाक्यभागपदार्थवत्पदभागप्रकृतिप्रत्ययार्थानामपि साकाङ्क्षत्वदर्श-
नपूर्वकान्वयावगतिरित्याशयः । प्रत्ययस्य प्रकृतिपरत्वनियमाच्छुद्धप्र-
त्ययार्थानवगमेनाकाङ्क्षादेरवगत्ययोगाख्यवैषम्यहेतूक्त्यै पौर्वाप-
र्येत्युक्तम् ॥ कर्त्रनपेक्षशुद्धसंख्याप्रतीत्यभावे संख्यैव तिङ्वाक्या न
कर्त्तृति विधेकावगत्योगमाशङ्क्य तिङं विनापि भावनान्यथानुप-
पत्त्या प्रतीतिसंभवात्पूर्वोक्ताद्विधेकावगत्युपपत्तिसूचनार्थं धात्वर्थ-
मात्रात्कर्तृप्रतीतिसिद्धेर्भावनापि कर्तृप्रतीत्यै नापेक्षते किमुत तिङ्गि-
भक्तिरित्यतिशयमाह * तदिति । * करोनेस्तृच्प्रत्यये कृते कर्तृ-
शब्दव्युत्पत्तेः करोत्यर्थभावनान्वयिनः कर्तृत्वाद्भावनाज्ञानं विना
कर्तृज्ञानायोगमाशङ्क्य कर्तृभावनयार्थयोरपि धात्वर्थमात्रात्प्रतीति-

भावनोक्तोक्ता । धात्वर्थगम्यत्वेऽपि कर्तुः प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानसम-
 कालधात्वर्थान्वयानुपपत्त्यालोचनान्तरगम्यत्वेन संख्यातः प्राक्प्र-
 तीत्ययोगात्प्राक्प्रतीते च कर्त्तरि संख्याया विशेषणत्वोक्त्ययोगा-
 त्तेनैरपेक्ष्यलक्षणार्थः पूर्वशब्दः । अन्यलभ्यत्वात्कर्तुर्वाचकत्वेन ताव-
 त्तिङ्पेक्षा नाऽऽशङ्क्यैव गमकभावनापेक्षाद्वारा तद्वाचित्तिङ्पेक्षां त्वाश-
 ङ्क्य भावनानपेक्षत्वान्नतरां तिङ्पेक्षेति तरपा सूचितम् । कर्त्तृन्वित-
 संख्याभिधानेऽपि कर्त्तृभिधाननिरासार्था केवलोक्तिः ॥ एवं समा-
 ने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्त्रैव संख्या सम्बध्यते न
 करणादिभिरपीत्याशङ्कां तिङ्पेक्षः कर्त्तृन्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया
 परिहृत्य शुद्धसंख्याभिधानेऽपि प्रथमप्रतीतिकर्त्तृन्वयनैराकाङ्क्ष्यात्सं-
 ख्याया न पश्चात्प्रतीतकारकान्तरान्वय इत्यन्यथा परिहरति * यद्वे-
 ति । * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति । * उवलनाद्यवान्तरव्यापारसू-
 न्यानां काष्ठादीनां कारकत्वायोगादसमाहितानां चावान्तरव्यापा-
 रायोगात्समाधानस्य च कर्त्तृधीनत्वात्कर्तुः प्रागपेक्ष्यान्वयोक्त्या
 स्वान्वयित्वेन प्राक्कर्त्ता ज्ञाप्यत इत्येव पूर्वार्द्धं व्याख्याय सर्वधात्व-
 र्थानुरञ्जनसहतया सामान्यरूपस्य प्रयत्नाख्यस्य व्यापारस्य भावना-
 त्वात्तस्य कर्त्ताश्रितत्वात्कर्त्तारमेवाविर्भावाख्यविशेषरूपेण प्रागु-
 स्थापयतीति पूर्वं तावदित्यनुपक्षेण वदता स्वरूपेण ज्ञाप्यत इत्येव
 व्याख्यातम् । तदेव व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुं कारकान्तराणां धात्वर्था-
 न्वयित्वेन साक्षाद्भावनान्वयाद्बहिरङ्गत्वं सर्वसाध्यसाधनेतिकर्त्तृव्य-
 ताख्यभावनार्थमध्ये यो उवलनादिरिति कर्त्तृव्यतात्मको व्यापारस्तत्का-
 रणत्वाद्वा बहिरङ्गतरतोक्ता । नचेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्या कर्त्तृधीनत्वा-
 त्कारकान्तरप्रवृत्तेस्तद्वेतुकप्राथम्योक्तिः सूचितं कर्तुः प्राधान्यमनति-
 क्रमहेतुत्वेनोक्तम् । धात्वर्थेनापि भावनावत्कर्त्तृव्यापारतया कर्तुरेवावि-
 र्भावाख्यविशेषरूपेण ज्ञापनात्तस्यैव संख्यान्वय इत्याह*अपिचेति* ।
 कः पच्यर्थोनाम येयं तण्डुलानां विक्वित्तिरिति तण्डुलविक्वित्तेः
 पाकफलत्ववचनात्फलसिद्धिपर्यन्तं सर्वकारकव्यापारसमूहवाचिनं
 धातुमङ्गीकृत्य प्राधान्यविशेषणे कृते समूहस्यैक्याद् गुणप्रधानत्वा-
 योगमाशङ्क्य समूहसाधनसमूहीभूतप्रत्येककारकव्यापारभेदाद् गुण-
 प्रधानत्वोपपत्तिसूचनायावान्तरविशेषणम् । सर्वेषां भावनाकारक-
 त्वात्कर्तृत्वापत्तेः प्रत्ययोपात्तभावनाकारक कर्त्तेति व्याकरणोक्तक-
 न्तूलक्षणायोगवत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वं गुणप्रधानत्वा-

योगाद्धातूक्तप्राधान्यव्यापारवत्त्वस्यापि कर्तृलक्षणस्यायोगमाशङ्क्य
 भावनाकर्तृसंख्यादीनामेकप्रत्ययोक्तत्वेपि प्रतीतिबलाद् गुणप्रधान-
 त्वाविरोधवत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वेपि गुणप्रधानत्वावि-
 रोधसूचनार्थं न केवलमेतत्कर्तृलक्षणं व्यापारेङ्गीकृतं किन्तु लोके-
 पीत्युक्त्यर्थोपिशब्दः ॥ अविर्भूतरूपप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृवृत्त्य-
 त्वकल्पनामाशङ्क्य भावनाया धात्वर्थस्य व्यापारत्वेनाश्रितरूपतया-
 भिधानाच्छ्रुक्तादिशब्दात्कस्य गुणस्याविर्भूतरूपद्रव्यज्ञापकत्ववत्क-
 र्त्रेणभिधानेप्याविर्भूतरूपाश्रयभूतकर्तृज्ञापकत्वापत्तिं सूचयितुमाह
 अभिहितवच्चेति विशेषोक्त्याविर्भावो विवक्षितः ॥ गम्यमानस्याप्या-
 विर्भूतरूपप्रतीत्युपपत्तौ कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषादा-
 विर्भूतरूपप्रतीत्यापत्तिमाशङ्क्याह * कारकान्तरेष्विति *
 धात्वर्थस्य कारकान्तरानाश्रितत्वेन तादृशस्याश्रितरूपस्य ज्ञाप-
 कस्यार्थस्याभावात्कारकान्तराणामनादरहेतुकाभिर्भूतरूपप्रतीतिरि-
 त्यर्थः ॥ कारकान्तराणां गम्यमानत्वस्यासत्त्वप्रतिभाने कथं स-
 त्वावधारणेत्याशङ्क्याविनाभावाख्यकारणसद्भावादित्याह * पर-
 मार्थेति * प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्तुः संख्यान्वये कर्मणस्तदभा-
 वात्संख्यान्वयायोगं शङ्कते * नन्विति * भाव्यनिष्ठत्वाद्भावनाया
 भाव्याशनिपातिनः कर्मणोऽशान्तरेभ्यः प्रागपेक्षाग्रहणं च भावना-
 रूपत्वानालोचनेनानादृत्यव्यापाररूपत्वालोलचनेन कारकापेक्षाग्रहण-
 प्राथम्यादरात्कर्तुः कारकान्तरेभ्यः प्राथम्येपि व्यापारस्वरूपनिष्पादने
 कारकानां तुल्यत्वेनान्योन्यमङ्गप्रधानत्वायोगादुत्पादनाख्यभावनारूपे
 कर्त्रादीनामुत्पादकत्वेनोत्पाद्यं कर्म प्रत्यङ्गत्वात्कर्मणश्चोत्पाद्यत्वेनोत्पा-
 दकान् कर्त्रादीन् प्रति प्राधान्यादन्योन्यमङ्गप्रधानत्वोपपत्ते कर्मणापि
 प्राधान्यात्संख्यान्वयो युक्त इत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * शाब्दे
 संख्यान्वये कर्तुरिव शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य हेतुत्वात्कर्मणश्च धातूक्तप्रा-
 धान्यव्यापारत्वाभावेन धात्वाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावाद्भावना-
 नाश्रयत्वेन च तद्व्यवहितिज्ञाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावात्संख्यान्व-
 यानुपपत्तिरित्युत्तरमाह * प्राधान्येनेति * नात्रप्रयोगे धातुनौदनीभा-
 वमाप्तस्यमानानां तण्डुलानां विकलेदनाख्या क्रिया प्राधान्येनोक्ता न
 चोदनाक्रिया भावनत्येतद्द्वयमुपपादयितुं माभूदोदनस्यैव धातूक्त-
 प्राधान्यव्यापारवत्त्वात्कर्तृलक्षणात्कर्तुरेव च भावनाश्रयत्वप्रसिद्धेः
 कर्तृतेत्युक्ते कर्तृत्वे सत्यप्योदनः पच्यतां स्वयमवेत्यादिवत्कर्म-

त्वस्यापि सद्भावात्कर्मसंख्याभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य यदत्र प्रयोगे
 तिङ्मिधेयं कर्मत्वं तत्र माभूदित्युक्तम् ॥ यद्वा यद्भावानुरूपं निङ्मा
 प्राधान्येनाभिधेयं सा नौदनक्रियेत्येवमभिधेयोक्तिर्योज्या । श्लोकं
 व्याचष्टे * नात्रेति * कर्मत्वमुपपद्येतेत्यनेनाभिधेयोक्तिः कर्मत्वोप-
 लक्षणायां नकारश्चाभिधेयभावनोक्तिभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यामपि
 काकाक्षिवत्सम्बद्धत इति सूचितम् । अकर्तृत्वादेव चेत्यनेन न भाव-
 नोदनक्रिया मा भूत्तस्यैव कर्तृतेत्यनुषङ्गेण न भावनेत्यवयवो व्या-
 ख्यातः । स्वातन्त्र्येण धात्वर्थनिष्पादकत्वाख्यकर्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वेन
 प्रयत्नाख्याया भावनायाः कर्तृव्यापारत्वादित्याशयः । कर्मव्यापारस्य
 धातुना प्राधान्योक्तिनिरासस्याविर्भूत[त्वरूपेण कर्मोपस्थानायोगो-
 त्त्यर्थत्वसूचनार्थं * तेनेत्युक्तम् * कर्मव्यापारस्य भावनात्वे सति
 प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात्प्राधान्येन्योन्यकर्मोपस्थापकत्वं स्यान्नत्वेतद-
 स्तीत्याशयः ॥ नकेवलमोदनस्य कर्तृत्वापत्ते] स्तद्व्यापारस्य प्राधा-
 न्योक्तिर्न संभवति किन्तु चेतनप्रवर्त्तकनियोगविषयत्वायोगादर्शा
 त्याह * अवश्यं चेति * पुंव्यापारस्य च प्राधान्यानुक्तावाख्याते-
 नानाक्षितस्य पुंसः कर्तृत्वस्य पदान्तरोक्तेऽपि पुंस्याविर्भावयोगात्तृ-
 तीयानुपपत्तिः स्यादित्याह * आख्यातेति * पुंव्यापारप्राधान्या-
 भावे चोदनाख्यकर्मव्यापारस्य पुंव्यापारेणाभिभवायोगादाविर्भूत-
 व्यापारतयौदनस्य कर्तृत्वापत्तेः पुंसश्च प्रधानभूतव्यापारवत्त्वा-
 ख्यकर्तृत्वलक्षणाभावेनाकर्तृत्वप्रसक्तोदनस्य कर्तृव्यापारेणाऽऽप्यमान-
 त्वायोगात्कर्तृव्याप्यत्वाख्यकर्मलक्षणाभावेन कर्मत्वहान्यापत्तिर्यदि
 कश्चिच्छब्दादिविकरणायास्तिङः कर्त्रन्वितसंख्याभिधानशक्तिक-
 ल्पनावद्यग्विकरणायास्तिङः कर्मान्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया
 परिहारं वदेत्तथाप्योदनस्य यग्विकरणतिङ्मुक्तकर्मसंख्यान्ययत्यागेन
 शब्दविकरणातिङ्माच्यकर्तृत्वसंख्यान्ययस्य न्यायत्वाज्ञौदनः पच्यता-
 मिति प्रयोगः स्यात्किमोदनः पच्यतामित्येवमेवेत्याह * तद्व्यापारेण
 वेति * कृत्तिकाद्वयेऽप्यन्यथाहीत्यनुषक्तव्यम् । शङ्कामुपसंहरति
 * तेनेति * दोषसाध्यापादनेन तावत्परिहरति * उच्यतइति *
 द्वयाश्रयमपि दोषमेको भ्रामयितुं पर्यनुयुज्येत मीमांसकस्तु विचा-
 रकुशलत्वाद् भ्रामयितुमशक्य इति सूचयितुं विचारयन्नित्युक्तम् ॥

परिहारसाम्यापादनेन परिहरति * सर्वथेति * लक्षणशब्दस्य ६४७।३
व्यवस्थाकारणवाचित्वाद्यद्भवत्पक्षे कर्तृर्वाच्यत्वे शाब्दं प्राधान्यं
कर्मणो वा वाच्यत्वे वास्तवप्राधान्यं व्यवस्थाकारणं तन्मतपक्षे
वाच्यसंख्यान्वयव्यवस्थाकारणं भविष्यतीत्युक्ते वाच्यत्वपक्षे विक-
रणभेदभिन्नशब्दशक्तिवशादेव व्यवस्थासिद्धेर्व्यवस्थाहेत्वन्तरानपे-
क्षामाशङ्क्य सर्वकारकाणामन्यलभ्यत्वाविशेषेपि क्व चित्कर्तृ-
वाचिन एव शब्दस्य प्रयोगः क्व चित्कर्मवाचिन एवेति व्यवस्था-
सिद्धौ वाच्यत्वपक्षेपि हेत्वपेक्षास्तीति सूचयितुं सर्वथेत्युक्तम् । भव-
त्पक्षे कर्ता यल्लक्षणः सन् कर्मवा यल्लक्षणं सदाभिधीयते तल्लक्षणस्यैव
कर्तुः कर्मणो वा संख्या मत्पक्षे भिधीयत इत्यर्थः । दोषसाम्यो-
त्तर्यमाद्यश्लोकं व्याचष्टे *तद्यदीति* व्याख्योपक्रमसूचनार्थं तत्र
शब्दार्थं तदित्यव्ययम् । परिहारसाम्याकत्यर्थं द्वितीयश्लोकं सक्षेपत-
स्तावद्याचष्टे *अथेति* । विस्तरतो व्याचष्टे *तदेतदिति* । भवन-
प्रकृतिरूपत्वाद्भावनाया भवनोपादानं विना भवितृरूपभाव्यान्वया-
नुपपत्तेर्भाव्यव्यापारस्य भवनस्य भावनावाचिना शब्देनोपादाना-
द्वस्तुलक्षणस्यापि कर्मप्राधान्यस्य शाब्दत्वेन शाब्दसंख्यान्वयहेतु-
वापत्तिसूचनार्थं भाव्यांशेन चेत्युक्तम् । सत्यपि कर्तुः शब्दार्थरूपेण
प्राधान्ये वस्तुलक्षणस्य कर्मप्राधान्यस्य भाव्याकाङ्क्षाकाले प्रतीते-
र्भावनास्वरूपावगतिकालकर्तृप्राधान्यप्रतीत्युत्तरकालत्वेन परतया
समाप्तिः शब्दार्थ इति न्यायाद्विवक्षौचित्ये प्राधान्य इति शब्दाध्या-
हारेणोक्ते कर्तृप्राधान्योपपादनार्थं तिङ्धातुभ्यां यथासंख्येनाभिधी-
यमानौ प्रधानभूतौ सामान्यविशेषरूपौ व्यापारो यस्य कर्तृस्तद्भाव-
रूपे प्राधान्य इत्युक्तम् । सर्वधात्वर्थानुरञ्जनाहृत्वाः सामान्योक्त्या भा-
षणा विवक्षिता तद्विशेषणत्वाद्विशेषोक्त्या धात्वर्थः कर्तृप्राधान्याविव-
क्षायां तद्व्यापारप्राधान्योक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्तृत्वासिद्धयर्थत्व-
सूचनार्थं व्यापारप्राधान्योक्तिमात्रेण कर्तृत्वलाभे सत्यपीत्युक्तम् । वै-
याकरणमते कर्मणि मीमांसकमते कर्मसंख्यायां तिङ्पत्तिरिति व्यव-
स्था वाशब्देन सूचिता । अकर्मका धातवो विशेषोक्त्योक्ता धात्वर्थक-
र्मणो कर्मकेषु धातुष्वभावाद्भावेपि वा प्रयोजनाभावादविवक्षायामपि
भाव्याख्यकर्मनिष्ठत्वाद्भावनाया भावनाकर्मणो सत्त्वाविवक्षे क्व
चिदप्युक्ते इत्याशङ्क्य सकर्मकेषु श्रुतया द्वितीयाख्यया सुषा स्वा-
स्थकामः शेत् इत्यादिषु चाकर्मकेषु स्वास्थ्य कामयत इत्यादि-

विग्रहलभ्यया सुपा कर्मप्राधान्याभिव्यक्त्युक्तिः कर्मणोपि संख्यान्वये
महता प्रबन्धेन संख्यान्वये कर्तुरसाधारणोक्तैरानर्थक्यमाशङ्क्य
करणादीनां संख्यान्वयनिरासार्थत्वं सूचयितुमाह * करणादीनां
त्विति * शवादिविकरणायास्तिङ्. कर्तृगतसंख्यावाचित्वे यग्वि-
करणायाश्च कर्मगतसंख्यावाचित्वे विशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्यैव
विशेषणभूतकर्तृकर्माक्षेपसिद्धेर्यदा क्रियानुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्था-
त्कारकव्यापारो गम्यते इति भाष्ये भावनागम्यत्वोक्तिर्विरुद्धचे-
तेत्याशयेनाशङ्कते * केचित्पुनरिति * कर्त्रनवगतौ तद्विशिष्टसंख्या-
वगत्ययोगात्कर्तृविशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्या कर्त्रनवगत्यभ्युपगमेन्यो-
न्याश्रयापत्तेः शङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्य शोणादिशब्दे विशेषणबुद्धिं
विनापि विशिष्टबुद्धिर्दर्शनाद्विशेषणविशेष्यग्राहकप्रमाणद्वयसङ्गाव ए-
वविशिष्टबुद्धिर्विशेषणबुद्धिपूर्वकत्वनियमो न सर्वत्रेति सूचयितुं दृष्टा-
९४८१ न्तमाह *तद्यथेति*॥ शोणादौ शब्दभेदाभावादेकस्यच शब्दस्यैकश-
क्तिकल्पेनैनाभिधेयविनाभावद्वारानेकार्थप्रत्यायकत्वसंभवेनैकशक्ति-
कल्पनायोगादश्वत्वादेश्चान्यतोवगत्ययोगाद्विशिष्टस्य गुणस्य वा-
च्यत्व तदन्यथानुपपत्त्या च विशेषणभूताश्वत्वाद्यवगतिरिति युक्तं
कर्तृस्त्वन्यतोवगतिसंभवेपि तद्विशिष्टायाः संख्याया वाच्यत्व-
मभ्युपेत्य तयैव कर्त्राक्षेपाभ्युपगमे सति कर्तृन्यायेन गवादावपि
गोत्वादिविशिष्टस्य संख्यादेर्वाच्यत्वमभ्युपेत्य तेनैव गोत्वाद्याक्षे-
पसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्यनिष्ठापादनेनाशङ्कां निरस्यति * तथा च
सतीति * । एतदेव प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथमिति * । श्लोकं
व्याचष्टे * एतावती चेदिति * गवादौ प्रकृत्यंशाद्गोत्वाद्यवगतिसि-
द्धेरैकपदोपादानाच्चान्योन्यान्वयनियमसिद्धेरैकस्य शब्दस्य गोत्वा-
दिविशिष्टसंख्याद्युक्तिशक्तिकल्पनायोगेनानिष्ठापत्तिपरिहारं तु कर्तृ-
संख्यादिष्वपि विशिष्टविषयशक्तिकल्पनां विनाप्यन्वयनियमसिद्धे-
र्यद्गवादिषु शुद्धसंख्याभिधानमभ्युपगतं तदेवाभ्युपगन्तव्यं ततश्च
संख्याया कर्त्राक्षेपायोगाद्भावनयाक्षेपानभ्युपगमेनाभिधेयत्वसिद्धान्त-
हान्यापत्तेर्भाष्ये भावनागम्यतोक्त्याशयेनाह * अयं त्विति * यत्तु
दृष्टान्तबलेन शङ्कोत्थानमुक्तं तत्रापरे स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं
तद्विशेषणमित्येव लक्षणस्य विशेषणस्याज्ञातस्य विशेषणत्वायोगा-
त्सर्वत्र विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानपूर्वकत्वनियमावगतेः शोणशब्देऽप्य-
श्वत्वरक्तत्वयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वात्साध्यविकल दृष्टान्तं मन्यन्तइत्याह

तत्रेति । श्लोकार्थमुपपादयति *कथं हीति* । यस्माच्छोणशब्दवा-
च्यरक्तत्वजातिविशिष्टोऽस्मावर्थो गुणत्वाद् गुणिनमश्वं गमयिष्यति
तस्माच्छब्दानुकेप्यश्वत्वे तद्विशिष्टप्रत्ययो जायत इत्याशङ्कते *रक्त-
त्वेति* गवादौ रक्तत्वस्य व्यभिचारान्नाश्वगमकतायुक्तेति परिहरति
नेति । *व्यभिचारिणि सामान्यस्य विशेषगमकत्ववद्रक्तत्वस्या-
श्वगमकत्वोपपत्तिमाशङ्क्य शोणशब्दत्रिश्वतरूपाश्वबुद्धिर्जायते न
विशेषबुद्धिर्वत्संदिग्धरूपा नच व्यभिचारिणो निश्चितबुद्धिहेतुता-
स्तीत्याशयेन परिहरति *पेकान्तिकं हीति ॥* यच्छाश्वगमकत्वे
गुणत्वं हेतुत्वेनोक्तं तद् द्रव्यमात्रगमकत्वे हेतुर्न तद्विशेष इत्याह
द्रव्यमात्रं त्विति । *श्लोकार्थोपपादनमुपसंहरति* *तस्मादिति*
रक्तत्वस्याश्वत्वागमकत्वेप्यश्वत्वस्य रक्तत्वगमकत्वसंभवे द्वयो-
र्वाच्यत्वायोगापत्तेस्तन्निरासायान्धोन्येत्युक्तम् । अन्धोन्यगमकत्वायो-
गेपि वस्त्वन्तराव्यभिचारित्वेन व्याप्तिज्ञानकालेवगतस्याश्वत्वस्य
रक्तत्वस्य वा शोणशब्दप्रयोगकाले शब्दानपेक्षज्ञानसंभवे द्वयोर-
वाच्यत्वोपपत्तेस्तन्निरासार्थं वस्त्वन्तरेत्युक्तम् । वस्त्वन्तरेणाश्व-
त्वोपस्थानायोगमुपपादयितुमाह *नहीति* *केवलश्वत्वोपस्थापनं
तावदनाशङ्क्यमेव यथा तु तत्र शोणशब्दे सत्वज्ञेयत्वादिवस्त्वन्तर-
साधारण्येन द्रव्यत्वं रक्तत्वैनैकान्ततो ज्ञापितं तथाश्वत्वं न केन
चिदेकान्ततो ज्ञापितमित्यर्थः । द्रव्यान्तरव्यावृत्तत्वरूपैकान्तिकतैवै-
कशब्दाभ्यामुक्ता कर्तुंस्तु वस्त्वन्तरोपस्थापितस्य ग्रहणसंभवाच्च
तिङ्गच्यतेत्युक्तमेवार्थं व्यतिरेकार्थं स्मारयति *कर्तुः पुनरिति*
कारकान्तराणामपि भावनयोपस्थापनात्कर्तुः संख्यान्वयनियमायोगा-
पत्तेस्तत्सिद्धौ वाच्यत्वकल्पनामाशङ्क्य विशेषरूपेणोपादानम् स्मारि-
तम् ॥ शब्दस्त्रोच्चचारणेन वाच्यबुद्धौ व्यापारणादनावृत्तोच्चाराणस्य
विरम्य व्यापारानुपपत्तेः पूर्वापरीभूतवाच्यद्वयबुद्धिजनकत्वायोगे-
न साध्यविकल्पत्वापरितोषात्स्वमतेन शोणशब्दवाच्यस्य गुणाद्यशो-
पस्याश्वत्वैकान्तिकत्वात्तद्रमककत्वं युक्तं संख्यायास्तु प्रतिजाति वि-
लक्षणविशेषाभावेन कर्त्रैकान्तिकत्वाभावाच्च कर्तृगमकता युक्तेति-
वैपरम्यं वक्तुमुपक्रमते *अथवेति* *मात्रशब्दोऽश्वत्वाभिधाननिरासार्थः ।
तथापि न तद्दृष्टान्तेन संख्याया कर्तृगमकता युक्तेति वाक्यशेषः ॥ एका-
र्थसमवायित्वाकत्या विशिष्टाभिधानमुक्तमिति भ्रान्त्या मन्वातः पृच्छति

कथमिति । भ्रान्तिं निरस्यन्नुत्तरमाह *उच्यत इति* रक्तगुणस्य रक्तत्वजातेर्जात्यन्तरमवान्तरमेतच्छोणत्वं स्वभावादसत्त्वान्वय प्राप्तमिति कृत्वा शक्तोत्पत्त्यत्वं गमयितुमिति शेषः । व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्द्धे ६४६।२ व्याचष्टे *यदि हीति* ॥ अन्येनानुपात्तेष्वप्यश्वे तद्रूपं गुणं वदन्निति वा-
 त्तिकोक्त एक एव शक्या श्वत्वविशिष्टरक्तत्वाभिधानपक्षे शोणशब्दो श्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेत् शोणेपि नैव वाजित्वमनुस्का तद्गुणाभिधेति वार्तिकोक्ते वा विशेषणविशेष्यरूपार्थद्वयाभिधानपक्षे शक्यन्तरमाकाङ्क्षेदित्युक्ते किमर्थमित्यपेक्षायां येन विशेषणो न शक्यन्तरेण वा कृत्वा शोणशब्दः स्वयमेवाश्वत्वैकार्थसमवर्चाय रक्तत्वं वदेदिति विशिष्टोक्तिः प्रयोजनमुक्ता । अन्वयमुखेन व्याचष्टे *एष त्विति* इत्यव्यभिचाराद्धेतोः शोणत्वजानितोऽश्वत्वं प्रतीयत इति प्रत्युक्तेर्निश्चितप्रतीतिविषयत्वव्याख्यार्थं यथा रक्तत्वकृष्णत्वादितोऽश्वत्वे-
 संशयो भवति नैवमित्युक्तम् । वैलक्षण्यानुपलम्भेनावान्तरजाति-
 मपन्हते *कीदृशं पुनरिति* । क्षीरादौ माधुर्याद्यवान्तरजातिवै-
 लक्षण्यवच्चन्दनादौ च सौरभ्याद्यवान्तरजातिवैलक्षण्यवद्रक्तत्वा-
 दोनामपि प्रतिद्रव्यजात्यवान्तरजातिवैलक्षण्यस्य निपुणतो निरीक्ष-
 माणैरुपलम्भान्नापन्हवः सम्भवतीत्याशयेनोत्तरमाह * उच्यत इति * जपाकुसुमादौ रक्ताद्यवान्तरजातेर्वाचकशब्दाभावेनाभा-
 वमाशङ्क्य विशेषवाचिशब्दरहितानामपि कृमिकीटाद्यवान्तरभेदाना-
 मनेकशो दर्शनात्सामान्यतोऽभिधानेनापि च व्यवहारसिद्धेर्विशेषश-
 ब्दाभावेऽप्यवान्तरजात्यपन्हवायोगसूचनायोत्तरार्द्धः । श्लोकं व्याचष्टे * न्वेति * गोत्वैकार्थसमवायिन्यां तु रक्तावान्तरजातौ लोके विशेषवाचिसाधुरोहिणीशब्दाभावेपि रौहिणिकेत्यपभ्रंशदर्शनान्ना-
 न्यत्रापि सर्वथा विशेषवाचिशब्दाभाव इत्याह * अथेति * रोहि-
 णिकाशब्दस्य गोत्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचितामुपपाद-
 यितुमाह * न कदाचिदिति * शोणादिशब्दस्याभिधेयाविना-
 भावेनाश्वत्वादिगमकत्वाद्श्वत्वादेर्वाच्यत्वाभावमुपपादितमुपसंहरति
 * तस्मादिति * अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्कत्वं
 मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिर्गौरत्वं पशुत्वैकार्थसम-
 वायिशुक्लावान्तरजातिः पुण्डरीकत्वं रक्तावान्तरजातिः कोकन-
 दत्वमित्याद्यादिशब्दाभ्यामुक्तम् । प्रतीतिमात्राङ्काव्यत्वाशङ्कायोगोप-
 पादनार्थो दृष्टान्तः ॥ तिङ्गो विशिष्टवाचितायां शोणादिशब्दानां दृष्टा

न्तत्वे निरस्ते कुमारदिशब्दानां दृष्टान्तत्वाशङ्कानिरासार्थं शोणादि-
न्यायं तेष्वतिदिशति * एतेनैवेति * मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनी
बाल्यावान्तरजातिः कुमारत्वम्, उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनी करभत्वं,
हस्तिनैकार्थसमवायिनी कलभत्वम्, अश्वत्वैकार्थसमवायिनी किशो-
रत्वं, गोत्वैकार्थसमवायिनी वत्सत्वं, महिषत्वैकार्थसमवायिनी वर्क-
रत्वं, प्रतिप्राणिजाति बाल्यावान्तरजातिभेदं बाल्यगतस्वसंवेद्यचे-
ष्टास्वरवर्णवैलक्षण्यत्साधयितुमाह * तथा हीति * युववृद्धत्वयो-
रपि प्रतिप्राणिजात्यवान्तरजातिभेदोक्त्यै बालत्वादावित्यादिशब्दः ॥
शोणादिशब्दानां रक्तादिगुणावान्तरजातिवाचित्वात्तद्विनाभावे-
नाश्वत्वादीनां प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वाभ्युपगमे गवादिप्रातिपदि-
कानामप्येकवचनाद्यनुगृहीतानां गोत्वाद्यैकार्थसमवाय्येकत्वादिसं-
ख्यावान्तरजातिवाचित्वात्तद्विनाभावेन गोत्वादीनामपि प्रती-
तिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तिङ्ङाच्यया संख्यया
कर्त्राक्षेपशङ्कायाः के चित्पुनरित्यादिवार्त्तिकोक्ताया निरासायानि
ष्टापत्तिं तथासत्यनेनैव न्यायेनेत्यादिवार्त्तिकोक्तमनुभाषणपूर्वं निर-
स्यति * अथेति * गवादिजातिभेदेऽपि संख्याया वैलक्षण्यन्युपलम्भेनाव- २५०।२
न्तरजातिभेदाभावादेकस्य च विरम्य व्यापारायोगेन पूर्वापरीभूतवा-
क्यद्वयबुद्धिजनकत्वस्यासंभवतोऽप्रसक्तेर्नानिष्टापत्तिरित्याशयः । व्य-
तिरेकमुखेन तावच्छ्लोके व्याचष्टे * यद्वि हीति * गोत्वसंख्ययोरविभक्ता-
वयवैकशब्दाभिधानार्हयोर्मध्ये यद्यव्यभिचारितया हेतुभूतयान्यतरद्वा
च्यत्वेनावधारितं प्रत्यविभक्तावयवस्यैकस्य शब्दस्य वाचकतावधार्यै
त ततोऽप्येवं कल्पेत ननु द्वयमप्यस्तीत्यर्थः । अन्वयमुखेन व्याचष्टे
* संख्यायास्तावदिति * ॥ न चोभयोर्मध्येन्यतरस्यापीतराव्यभिचारो-
स्तीत्यर्थं श्लोकस्य च शब्दसूचितं न च संख्यासंख्येययोरिति वार्त्तिक-
व्याख्यातमुपपादयति * तथा हीति * संख्याया गोत्वादिगमकत्वयोगेऽपि
लिङ्गस्य प्रातिजाति विलक्षणत्वेनाव्यभिचारितया गोत्वादिबोधे प्रवृत्त्यु-
पपत्तेः शोणत्वादितुल्यत्वाद्गोत्वोदरवाच्यत्वापत्तिरशक्यपरिहारेत्या-
शङ्कते * ननु चेति * अचेतनेषु तावल्लिङ्गस्यागम्यमानत्वेनाव्यावृक्ष-
त्वादिगमकत्वानुपपत्तेस्तद्वशेन वृक्षत्वादिजातीनां वाच्यतापन्नोत्तुमश-
क्येत्यव्यापकत्वेन तावच्छ्लोकां निरस्यति * नैतदिति * वृक्षादिशब्देभ्यः
पुंस्त्वाद्यवगतेरगम्यमानत्वासिद्धिमाशङ्क्य पुंस्त्वादिवाचिदेवदस्ता-
दिशब्दस्वरूपवृक्षादिशब्दसामर्थ्यात्पुंस्त्वादिप्रतीतावपि चेतनेष्विवा

चेतनेषु प्रतिजाति विलक्षणस्य पुंस्त्वादेः प्रत्यक्षेणानुपलम्भाच्छब्दस्य
 च पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत इति पदार्थे प्रामाण्यनि-
 पेधादभावावगतेर्न वृक्षत्वादिगमकत्वं संभवतीति सूचनार्था विलक्षणो-
 क्तिः । चेतनेषु तर्हि प्रतिप्राणीजाति विलक्षणस्य लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेः
 शोणादिन्यायेन मनुष्यादिशब्दस्य मनुष्यत्वाद्येकार्थममवायिस्त्रीलि-
 ङ्गावान्तरजातिवाचित्वं ब्राह्मण्यादिशब्दानां च ब्राह्मणत्वाद्येकार्थसम-
 वायिस्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वमङ्गुपगम्य मनुष्यत्वादिजातीनां
 लिङ्गविशेषादेव प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिः परिहर्तुमशक्येत्याश-
 ९५१।३ ङ्याह *तथेति* यत्रापि चेतने प्रतिजाति विलक्षणं स्वाभाविकं स्त्री-
 त्वादि प्रत्यक्षेण प्रतीयते तत्रापि स्त्रीत्वस्य टाबाद्यन्वयसहकृतात्प्राति-
 पदिकात्प्रतीयमानत्वेन टाबाद्यन्वयात्प्राक् लुद्धात्प्रातिपदिकात्प्रतीय-
 मानाया मनुष्यत्वादिजातेर्वाच्यतावधार्यत इत्यर्थः । स्त्रियां यत्प्रातिप-
 कं वर्त्तते तस्मात् टाबादयो भवन्तीति स्मृतैर्लिङ्गस्य प्रातिपदिकमात्र-
 वाच्यत्वावसायाज्जानिगमकत्वोपपत्त्या शङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्या-
 चष्टे *यद्यपीति* स्त्रीत्वस्य टाबाद्यन्वयात्प्राक्प्रतीयमानायां जा-
 तावप्रतीतावस्थत्वाज्जातिगमकत्वायोगेपि पुंस्त्वनपुंसकत्वयोऽष्टाबा-
 द्यन्वयानपेक्षान्मनुष्यब्राह्मणादिप्रातिपदिकात्प्रतीतेर्मेनुष्यब्राह्मणत्वा-
 दिजातिगमकत्वोपपत्तेर्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्का टा-
 बाद्यन्वयानपेक्षत्वेपि मनुष्यो मनुष्यं ब्राह्मणो ब्राह्मणमित्यादिविभ-
 क्त्यन्वयापेक्षत्वात् पुंस्त्वनपुंसकत्वप्रतीतेर्विभक्त्यन्वयात्प्राक् लुद्धात्प्रा-
 तिपदिकात्प्रतीयमानाया मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातेर्वाच्यत्वावधारणम-
 तिदिशानि *तथा यत्रेति* स्वादिविभक्तैर्लिङ्गविशेषं प्रति वाचकत्वेन-
 द्योतकत्वेन वा स्मृत्यभावेपि मनुष्य इत्यादौ विभक्त्यन्वयवेलायां
 पुंस्त्वप्रतीतेर्मेनुष्यमित्वादौ चाकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्प्रातिपदिका-
 त्परयोः स्वमोरतोमित्यमादेशेन स्मृतेन विभक्त्यादेशत्वाद्विभक्त्य-
 पदिश्येनान्वये नपुंसकत्वप्रतीतेः शुद्धाच्च प्रातिपदिकात्कस्य
 चिल्लिङ्गस्याप्रतीतेर्विभक्तेर्वाचकत्वाभावेपि द्योतकत्वनिवारणा न
 शक्येति सूचनार्थाभ्यज्यत इत्युक्तम् ॥ यत्र तर्हि शुद्धात्प्रातिपदि-
 काद् लिङ्गविशेषबुद्धिर्भवति तत्र लिङ्गविशेषादेव जातिबुद्धिसिद्धे-
 र्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहार-
 माह *यत्र त्विति* हस्तिशब्दस्य पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढित्वाद्-
 गजत्वजातिविषयत्वेपि हस्तिशब्दवाच्यशुण्डायोगेनावयवार्थप्रत्य-

भिन्नानात्तस्तिरस्कारेणाश्वकर्णादिवज्जातिवाचित्वानुपपत्तेर्नृशब्दस्य
 पुमांशो वै नरः स्त्रियो नार्थ इति लिङ्गदर्शनात्पुंशब्दवत्पुंस्त्ववाचि-
 त्वावगतेर्देवदत्तशब्दस्य च संकेतितव्याक्तिविशेषवाचित्वाद्धस्या-
 दिशब्देषु जातीनां वाच्यत्वनिषेधाभ्युपगमेपि नानिष्टापत्तिलक्षणो
 विरोधः श्रयादिषु त्वचेतनत्वेन वृक्षादिवद्वास्तवलिङ्गाभावादवास्त-
 वस्य च शब्दसामर्थ्यात्प्रतीतस्थारोपितत्वेन वाऽस्थारोपितधूमवज्जा-
 तिगमकत्वायोगाद् लिङ्गवाचित्वाभ्युपगमेपि जातीनां वाचित्वनिषे-
 धायोगान्नानिष्टापत्तिलक्षणो विरोध इत्यर्थः । श्रुतांशशब्दयोर्विभ-
 क्तिसङ्गावाच्छुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वादिभिर्भा-
 शङ्क्य शरद्वारिशब्दवन्नित्यतस्तीनपुंसकलिङ्गत्वाद्विभक्त्यनपेक्षायां
 प्रागेवत्यनेनोक्तायां हस्त्यादिशब्दानां तर्क्षनियतलिङ्गत्वाद्वैर्ध्यं च वि-
 ना नृहस्तिशब्दाभ्यां पुंस्त्वप्रतीतेर्दैर्ध्यस्य च नृशब्देऽनङ् सावित्याधि-
 कृत्य ऋतुशानस्पुरुदंसोनेहसांचेत्यनङादेशे सुविभक्तिनिमित्ते सति
 नकारान्तत्वालोपधाया इत्यधिकृत्य सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति
 सर्वनामस्थानाख्यसुविभक्तिनिमित्तत्वस्मृतेर्हस्तिशब्देऽप्यत इतिठना-
 वितीन्प्रत्ययान्तत्वादिन्हन्पूर्वार्थमणांशावित्यधिकृत्य सौ चेति सुवि-
 भक्तावेव परभूतायां स्मृतेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धि-
 हेतुत्वायोग इत्याशङ्क्यान्वाख्यानमात्रार्थं विभक्तिनिमित्तदैर्ध्यस्मृताव-
 पि हल्ङाविति सूत्रेण सुविभक्तिलोपस्मृतेः प्रत्ययलोपे च क्विवन्त-
 वत्प्रत्ययार्थस्यापि प्रातिपदिकमात्रावाच्यत्वाभ्युपगमाच्छुद्धस्य प्रा-
 तिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तेः सूचनार्थं तन्निवृत्तावित्यु-
 क्तम् । देवदत्तशब्दस्यानियतलिङ्गत्वात्सम्बोधनप्रयोगे च विभक्तिनि-
 वृत्तौ पुंनपुंसकत्वसंदेहोत्पत्तेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबु-
 द्धिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य संकेताल्लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थो
 वशब्दः ॥ हस्तिशब्दान्वाख्यानार्थं शुण्डायां हस्तशब्दोपचारेऽप्यनेका-
 र्थत्वस्यान्याय्यत्वेन मुख्यवृत्त्या शुण्डायां हस्तशब्दवाच्यत्वाभावाद-
 वयवार्थप्रत्यभिज्ञानाभावेन हस्तिशब्दस्य जातिवाचित्वापह्नवायोगा-
 न्नृशब्दस्य च लीबन्तत्वापन्नस्य नारीशब्दत्वापन्नस्य स्त्रियां प्रयोगा-
 च्छुद्धस्य चेदं नृनपुंसकमिति नपुंसकेपि प्रयोगान्मनुष्यत्वातिरिक्ते च
 जात्यन्तरे क्व चिदप्रयोगान्मनुष्यत्वजातिमात्रवाचित्वावगतेरेवमनि-
 ष्टापत्तिपरिहारापरिनोपात्स्वमतेन यद्यपि नृहस्तिशब्दयोर्दीर्घत्वापा-
 दिका द्वितीया मात्राविभक्तिस्थानीयत्वात्पुंस्त्ववाचिना प्राचीनं श-

ब्दरूपं जातिवाचीति विभागोऽर्थद्वयप्रत्ययात् प्राङ्गजायते तथाप्यर्थ-
 द्वयप्रतीतौ क्रमेणोत्पद्यमानाया मात्राया विच्छेद्योच्चारणाशक्तेर्जा-
 यते वा विधिस्तत्र व्यञ्जनान्तो न तूच्यत इति वदकथ्यमानस्यापि शब्द-
 विभागस्य सर्वस्वसंवेद्यत्वात्प्राचीनेन शब्दभागेन जातिं प्राक्प्रतिप-
 द्यते द्वितीयेन पुंस्त्वं पश्चादिति ज्ञानाच्च शुद्धान्नुद्दिष्टप्रतिपदिका-
 लिङ्गविशेषबुद्धिर्भवतीत्यन्यथानिष्ठापत्तिं परिहरति * अथवेति *
 प्रतिजाति च लिङ्गवैलक्षण्यस्य संस्थानपरिमाणवैलक्षण्यातिरिक्त-
 स्यानुपलब्धेः पुंस्त्वादिलिङ्गावान्तरजातिसद्भावे प्रमाणाभावेन कस्य
 विच्छेदस्य तद्वाच्यत्वायोगात्मसंस्थानपरिमाणे वैलक्षण्यात्मकस्य
 लिङ्गवैलक्षण्यस्य प्रतिलिङ्गव्यक्ति भिन्नत्वेनैकमुपलक्षणं विनैकशब्द-
 वाच्यत्वायोगान्मनुष्यत्वादजातिव्यातिरिक्तस्य चैकस्योपलक्षणस्या-
 प्रतीतेर्जाते इव स्नाक्षाद्यक्तिधर्मभूतपुंस्त्वादिलिङ्गविशेषोपलक्षणत्वा-
 योगान्मनुष्यजातीयव्यक्तिगतः पुंस्त्वादिलिङ्गविशेषो मनुष्य-
 शब्दवाच्यो ब्राह्मणादिजातीयव्यक्तिगतो ब्राह्मणादिशब्दवाच्य इति
 व्यक्तिद्वारा जात्युपलक्षितस्यैव लिङ्गविशेषस्य वाच्यत्वावगतेरपि
 जातिं प्रथमतः प्रतिपद्यते इत्याह * किं चेति * एवं च सति यद्यव-
 श्यमेकस्यैवार्थस्य वाच्यत्वमभ्युपेत्यार्थान्तरस्य गम्यताऽभ्युपेतव्या
 ततो वरं लिङ्गस्यैव गम्यतास्तु न तु जातेरित्याह * तेनेति * अङ्गु-
 णविरोधन्यायविरोधादपि लिङ्गस्य वाच्यतामभ्युपेत्य जातेर्वाच्यत्व
 निरासो न युक्त इत्याह * नित्यं चेति * गोशब्दस्य द्विलिङ्गत्वात्प-
 शुशब्दस्य च नियतलिङ्गत्वेन स्त्रियामपि पुल्लिङ्गस्यैव प्रयोगात्तयो-
 रादिशब्दोक्तेषु च दारमत्तिकादिशब्देषु नियतपुंस्त्रीलिङ्गेषु लिङ्गवि-
 शेषानभिध्यक्तैः शोणादितुल्यता शङ्कितुमेव न शक्येत्याह * न चेति *
 लिङ्गस्यावाच्यत्वे कथं प्रतीतिरित्यपेक्षायामाह * सेति * लिङ्गवि-
 शेषाव्यभिचारिण्याः कस्याश्चिदपि जातेरभावाद्यत्र चेतने वर्त्तमाना
 मनुष्यत्वादजातिर्यत्र सामान्यान्त्यांशे लिङ्गं न व्यभिचारिष्यति तत्र
 गमयिष्यति यत्र त्वचेतने वर्त्तमानायाः खट्वात्वादजातेर्यत्र वा
 विशेषांश मनुष्यत्वादजातेर्यत्र व्यभिचारे सत्यन्यतया बादेस्तस्माच्छसो
 नः पुंसि न पुंसकाज्जस्ससोः शिरित्यादिविहितान्नत्वशित्वादिविभ-
 क्तिविकारविशेषाद्वा स्त्रीत्वादिलिङ्गविशेषः प्रत्येक्ष्यते ॥ तत्र तदेव
 दाबादि नत्वादि वा खट्वादावचेतने गमकमारोपकं चेतने वा वा-
 स्तवलिङ्गविशेषवाचकं दाबादेर्वाचकत्वाभावे वा स्त्रीत्वादिलिङ्ग-

व्यक्तिस्था जातिः प्रातिपदिकेनोक्तेत्येवं तेन दाबादिना प्रातिपदिकेन जात्यभिधानादनु पश्चाद्गृहीता द्यातिना सती जातिः प्रातिपदिकं वा तथाविधजातिवाचित्वेन द्योतित सदचेतने गमकमारोपक चेतने जातिर्लक्षिका प्रातिपदिकं वास्तवलिङ्गविशेषवाचकमिति गमकविशेषचर्चोपयोगाभावाद्यथेष्ट कल्पत इत्येवं व्याख्येयम् । दाबाद्यवगत स्त्रीत्वादिविशेषान्यथानुपत्यैव लिङ्गसामान्यावगतिसिद्धेः संभावनामात्रेण जातेर्लिङ्गसामान्यगमकतोक्ति सूचनार्थं गमयिष्यत्यपि शब्दः ॥ गवादिशब्देऽप्येकत्वादिसंख्यावान्तरजात्यभिधानात्पुंस्त्वादि-
लिङ्गावान्तरजात्यभिधानाद्वा शोणादिशब्दतुल्यत्वाशङ्काया अथ यदुक्तमित्यादिवार्तिकेनोपन्यासपूर्वं कृतं निरासमुपसंहरति*तरुमा-
दिति* । गवादिप्रातिपदिकानामेकवचनाद्यनुगृहीतानामेकत्वाद्यवा-
न्तरजातिवाचित्वेन गोत्वादिसात्यनभिधायितया शोणादितुल्यत्वस्य गवादिद्रव्यसंख्याया अवान्तरजातिभेदाभावादयोगेपि बहुषु बहुवचनं द्योक्तयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्रयार्थः कर्माणि चेत्येतदेकवाक्यतया कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमस्य विशेषणमनुक्ता विशिष्टो-
क्त्यशक्तेर्विरम्य व्यापारापादकविशिष्टोक्तिविषयत्वायोगात्कर्तृत्वा-
द्येकार्थसमवाय्येकत्वाद्यवान्तरजात्युक्तिविषयत्वावगतेस्तदन्यथानु-
पपत्या कारकेऽप्येकत्वाद्यवान्तरजातिसङ्गावावगमात्तिङः शोणादितु-
ल्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्य द्रव्यवत्कारकेऽप्येकत्वादिवैलक्षण्यानुपलभ्येनै-
कत्वाद्यवान्तरजात्यभ्युपगमायोगादवान्तरजात्यभावेपि च कारक-
विशेषोक्तेर्विस्तरेणोपपादितत्वात्तिङ्यपि शोणादितुल्यत्वायोगमति-
दिशति*पचत्यादीति* शोणादितुल्यत्वाभ्युपगमेपि सिद्धान्तसिद्धि-
स्तावतापीत्यनेनोक्ता । न शोणत्वादिवत्संख्याजातिभेदेषु भिद्यत इति
वार्त्तिकोक्तेनैकत्वादिवैलक्षण्यानुपलभ्यन्यायेन द्रव्यवत्कारकेऽप्येक-
त्वाद्यवान्तरजात्ययोगेमिहितेऽनुपलभ्यमानानामप्येकत्वाद्यवान्तरजा-
तिभेदानां कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमान्यथानुपपत्या कल्प-
नाशङ्का प्रतिवस्तु चेत्यनेन कल्पनागौरवापत्त्या निरस्तः । शोणादितुल्य-
त्वनिरासस्य यदा क्रियाऽनुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारो
गम्यत इति भाष्योपपादनार्थत्वसूचनार्थं भावनाधात्वर्थाभ्यां कर्तुं
पादानोक्तिः ॥ यदा चैकत्वादेर्नोवाप्तरजातिभेदोस्ति तदैकत्वादेः
कर्त्रेकार्थकत्वाभावान्न संख्यया कर्तुं पादानं संभवतीत्येवकारार्थः ॥
यकत्वादेः कर्तृत्वैकार्थसमवाय्यवान्तरजात्यभ्युपगमेन कर्त्राक्षेपश-

क्तिमभ्युपेत्यान्यतः सिद्धे कर्त्तर्यनायासेन परिच्छेदकत्वोपपत्तौ स्वयं
कर्त्त्राक्षेपतत्परिच्छेदाख्यव्यापारद्वयकेशाभ्युपगमो न युक्त इत्याह
किं चेति श्लोक व्याचष्टे *यदीति* भावनया सर्वकारकोपस्थाप-
नात्कर्त्तृनियमसिद्धौ स्वयमाक्षेपमाशङ्क्य समर्थनीय एव चैपोऽर्थः सं-
ख्यासम्बन्धे कर्त्तुरसाधारणतासिद्ध्यर्थमित्यादिना कर्त्तुः कारकान्त-
रेभ्यो विशेषस्योक्तत्वाजियमोपपत्तिमाह *भावेनेति* कर्त्तुर्भाव-
नयोपस्थानसम्भवेऽपि संख्यान्यनियमार्थानुपपत्त्या वाच्यत्वशङ्का-
निरासार्थत्वेन यश्चार्थादिति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह *तस्मादिति*
यद्यप्यनभिधेयस्तथापि कर्त्तुरेव संख्यां प्रतिविशेषणत्वस्य विशे-
ष्यत्वस्य वा सिद्धेरित्यर्थः ॥ कर्त्तुरश्रौतत्वेऽपि समाबपदोपात्तभा-
वनालक्षितत्वेन प्रकृतात् क्रतोः प्रत्यासन्नतरतया भ्रात्वर्थं प्रति शेषि-
त्वसिद्धेरनृतोक्तिनिषेधस्य पुरुषार्थत्वनिरासेन कर्त्तृत्वत्वसिद्ध्यै
कर्त्तुर्वाच्यत्वनिरासोऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थं यश्च न श्रौतं इति
भाष्यं लक्ष्यमाणः पुनरादित एव नैष शास्त्रेणोक्त इत्येवं तावत्प्रतीय-
ते नच तेनानुक्त आदर्त्तव्यो भवतीति वाच्यावाच्यचिन्ताप्रयोजन-
घात्तिकालोचनेनाश्रौतत्वे कर्त्तुर्निष्पादकत्वेन तल्लक्षणायामाख्या-
तशब्दस्य व्यापारानिष्पादकांशे तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वाच्छाब्दभ्रात्व-
र्थभावनान्वयोपपत्तावपि शेषित्वेन लक्षणाभावाच्छेषित्वांशे शब्द-
तात्पर्याभाघनाशाब्दत्वाद् भ्रात्वर्थभावनान्वयायोगसूचनार्थस्य वा-
क्यशब्दस्य शास्त्रवाचित्वावगतेरश्रौतस्य शास्त्रापरिगृहीतत्वेनानाह-
त्यत्वात्प्रकरणबाधकत्वं न संभवतीत्येवमर्थतया स्पष्टत्वाच्च व्या-
ख्यातम् ॥ आहत्याशङ्काभाष्यं यदा क्रियानुष्ठातव्येत्यादिभाष्यो-
क्तेन न्यायेन कर्त्तुरवाच्यत्वावधारणादयुक्तमाशङ्क्य न्यायस्यागम-
विरोधोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितुमाह *एवमिति* भाष्योदाहृताग-
मापरितोपात्स्वयं तावदन्यमागममुदाहरति *तथा हीति* लः
कर्मणिच भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रावयवेन लः कर्मणि चेत्यनेन
योगविभागात्सूत्रेण तिङ्र्थौ कर्त्तृकर्मणी इत्युक्ते सूत्रे कर्त्तृपदाभावा-
त्कथमनेन कर्त्तृस्तिङ्र्थतेत्याशङ्कायां कर्त्तरि कृदित्येतत्कर्त्तरीत्यनुक-
र्षणार्थाच्चकारात्कर्त्तरि च लकारा भवन्तीति प्रतीतेरित्येवं निर-
स्तायां तथापि लकारार्थौ स्यातां न तिङ्र्थवित्याशङ्क्य स्थानिन्यर्था
देशतमादेशार्थमित्यादेशस्य स्थानिवद्भावविधानात्स्थानिनि ल-
कारार्थकथनमादेशस्यार्थज्ञानार्थमिति प्रतीतेरित्युक्तम् ॥ एत-

च्छोकोक्तेन लः कर्मणि चेति सूत्रार्थेनैव तर्ह्यागमविरोधदर्शनसिद्धेः
 प्रकृतिप्रत्ययावित्युदाहरणं कर्तृकर्मणोस्तिङ्ग्यत्वानभिधायित्वान्ना-
 गमविरोधोदाहरणत्वेन संगच्छत इत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्वै-
 तदविशेषेण स्थितं क्रमवशादुभौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्रकृति-
 प्रत्ययावितीतिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तुः प्राधान्यस्यापि वाच्यत्व-
 चदागमिकतया दर्शनीयत्वाच्चासम्बद्धमिति परिहरति * कथमिति *
 एवमपि प्राधान्योक्त्यशक्तेरिदं भाष्यमयुक्तमाशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ
 प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थं प्राधान्येनेत्याचार्याणां प्रत्ययार्थ-
 प्राधान्योपदेशात्कर्त्ता शब्दार्थः कर्म चेति चाऽऽचार्याणां कर्तृकर्मणोः
 प्रत्ययार्थत्वोपदेशात्तस्य पुरुषसम्बन्धः श्रुत्यैव कर्मसम्बन्धः प्रक-
 रणाच्छ्रुतिश्च प्रकरणाद्वलीयसीति यत्पूर्वपक्षेऽभिहितं तद्गम्यते युक्तं
 भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * यस्मात्प्राधान्यमपिशब्दा-
 वभिधानं च दर्शयितव्यं तस्मादुभयमप्येतद्व्यन्तः स्मृतिसिद्धं
 दर्शयति तस्मिन्नर्थे तदित्यवयवमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् ॥ ततश्चैव
 भाष्यार्थो भवतीत्याह * यस्मादिति * कोऽसौ कर्तृकर्मणोः श-
 ब्दार्थत्वोपदेश इत्यपेक्षायां कर्त्तरित्युपदेशोदाहरणभाष्यं ननु क-
 र्त्तरि कर्मणि च लकारः श्रूयत इति वक्ष्यमाणभाष्याल्लः कर्मणि
 चेत्यस्योदाहरणीयत्वप्रतीतिस्तद्विरुद्धमाशङ्क्य लः कर्मणि चेत्यत्र
 कर्तृकर्मवाचिपरशब्दाभावेन परसप्तमीत्वायोगाद्वाच्यसप्तमीत्वावग-
 तेस्तदेवोदाहरणीयं भाष्ये तु कर्त्तरि शविति सूत्रे कर्तृशब्दस्याशब्दस्या
 शब्दवाचित्वेन सार्वधातुके यगिति पूर्वसूत्रस्थेन सार्वधातुकशब्दे-
 नानुवर्त्तमानेनापि सामानाधिकरण्यायोगाल्लः कर्मणिचेति सूत्रविरो-
 धात्कर्त्तरि वाच्ये शविति व्याख्यानायोगोपि कर्त्तरि वाच्यं य-
 त्सार्वधातुकं तस्मिन्ञ्जवित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकैर्व्याख्यानादन्यैस्तु
 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रपरिभाषितपरसप्तमीत्वसम्भवे क्लिष्ट-
 व्याख्यापादकवाच्यसप्तमीत्वायोगं मत्वा कर्तृशब्दस्यानर्थक्यतद-
 ङ्गन्यायेन कर्तृवाचिशब्दवाचित्वमङ्गीकृत्य सार्वधातुकशब्दसामा-
 नाधिकरण्येन व्याख्यानात्पक्षद्वयेऽपि कर्तुः सार्वधातुकाख्यप्रत्यया-
 र्थत्वद्योतकत्वेन कर्त्तरि शविति सूत्रमुदाहृतमिति सूचयितुमाह
 * तत्रेति * अनेन च सार्वधातुके यगितिसूत्रेऽपि चिन्ता भावकर्म- ६५३१।
 णोरिति पूर्वसूत्रस्थस्य भावकर्मशब्दस्यानुवर्त्तमानस्य भावकर्मणो-
 र्वाच्ययोर्यत्सार्वधातुकं तस्मिन् यगित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकेषां

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परत्रावस्थिते यगित्यन्येषां व्याख्या
 सूचिता सार्वधातुके यगिति सूत्रे च भावकर्मणोरिति शब्दद्वयानुवृ-
 त्तावपि प्रकृतानुपयोगाद्भावशब्दानुवृत्तिमुपेक्ष्य कर्मशब्दमात्रानुवृत्ति-
 प्रदर्शनार्थं कर्मणि यगित्युदाहरणं भाष्याकृतोक्तं न त्वेतत्सूत्रमिति
 त्रः कर्मणीति सूत्रावयवे सूत्रोक्त्या कर्मणः प्रत्ययार्थत्वोक्त्यै सूत्रमे-
 तदेव न तु कर्मणि यगितीदृक्सूत्रमस्तीत्येवं परिनेख्यारूपेण सूचित-
 त्वात्कर्मणीति भाष्यावयवो न व्याख्यातः तस्मादित्याशङ्कोपसंहार-
 भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उच्यत इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे
 * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्र नामेति * गौणलाक्षणिकयोरपि
 स्वाभाविकार्थपरत्वाख्यसाधुत्वसद्भावान्न साध्वसाधुविवेकविषय-
 त्वाद्याकरणस्य वाचकावाचकविवेकविषयत्वापत्त्या वाच्यावाच्य-
 विवेकविषयत्वापत्तिः॥ आगमस्य न्यायविषये तात्पर्यभावात्तद्विषय-
 त्वाभावेपि न्यायविरुद्धार्थाभिधायित्वात्तद्वाधकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य
 तात्पर्यं विनाऽऽगमस्य प्रामाण्याभावाद्वाधकत्वायोगमाह * न चेति *
 न्यायस्य वाच्यगम्यमानविषयत्वेन सर्वस्वसंवेद्यत्वादतद्विषयत्वनि-
 मिस्ते दौर्बल्ये निरस्तेष्वनन्यलभ्योर्थो वाच्योन्यलभ्यो गम्य इति
 न्यायस्य सामान्यविषयत्वात्कर्तान्यलभ्योपि वाच्य इति विशेषविष-
 येणागमेन बाधोपपत्तिमाशङ्क्य सामान्यविषयस्यापि न्यायस्य
 न्यायापेक्षत्वेन मन्थरात्पौरुषेयागमाच्छङ्ग्रं प्रवृत्तेः प्रत्यक्षस्येवानुमाना-
 दिना बाधायोगसूचनार्थं प्रत्यक्षवदित्युक्तम् ॥ आचार्याणामाप्तत्वा-
 चधारणात्तद्वाक्यानामप्रामाण्यायोगमाशङ्क्याप्तवाक्यस्यापि स्तुत्या-
 द्यर्थस्य स्वरूपार्थे प्रामाण्यादर्शनात्तात्पर्यशून्यार्थे प्रामाण्यायोग-
 माह * तेनेति * अभ्युपेत्यवादत्वं चास्य परिहारस्य द्योतयितुं यद्यपि
 तावदित्युक्तम् अपि चेति वास्तवपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * ते त्विति *
 लः कर्मणि चेति प्रत्यक्षाचार्योक्तिश्रुतेस्तदपवादायोगशङ्कार्थं न-
 न्विति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * । नासावित्यादिनत्रापरं वचनमि-
 त्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सत्यमिति * एकदेशालो-
 चनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनस्याशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति
 * कुत इति * स्वैरात्मीयैरेकदेशान्तरैः सहैकवाक्यभूतानि सन्ति युक्त
 संपूर्णमुपदेश कुर्वन्तीति तथंभूतलणार्थमेकवाक्यतयोति तृतीयामङ्गी-
 कृत्य व्याख्येयम् । ततश्चैकदेशस्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधो

नोद्भावनीय इत्याशयः । न केवलमेकदेशस्याप्रामाण्यात्तद्विरोधो नो-
द्भावनीयः किं त्वनिष्ठापत्तेरपीत्याह * यदीति * यदिचेति चकारो-
ध्याहार्यः । सुरा पातव्येत्येतावतो वाक्यत्वाभावेनाशास्त्रत्वात्तद्विरो-
धायोगेपि लः कर्मणि चेत्येतावतः स्वार्थबोधात्समाप्तानामङ्गाङ्गित्वा-
द्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः सहत्य जायत इत्यनेन न्यायेन
वाक्यान्तरैकवाक्यत्वेपि वाक्यत्वसद्भावात्तद्विरोधोद्भावनोपपत्तिमा-
शङ्कोत्सर्गरूपस्याग्निहोत्रादिवाक्यस्य दीक्षिनो न वदाति न जुहोति
न पचतीत्याद्यपवादादिरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वेपि केवलस्य शास्त्र-
त्वानपह्वात्तद्विरोधापत्तिरित्यनिष्ठापत्युदाहरणान्तरमाह * तथेति *
व्याकरणेपि किञ्चित् चेत्यपवादरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षोत्सर्ग-
रूपगुणवाच्यमात्रालोचनेऽनिष्ठापत्तिः स्यादित्याह * व्याकरणेपीति *
एकदेशालोचनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनोपागमुपपादितमुपसहर-
ति * तस्मादिति * । सर्वाण्येव हि शास्त्राणीति श्लोकोपक्षिप्तमेकदेश-
स्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यं बृद्धश्लोकेन द्रढयति * आह चेति * सम-
स्तां शास्त्रावयवोपसंहृतिं विना तात्पर्यानवधारणादनवधारिततात्प-
र्यानवधारणादनवधारिततात्पर्यस्य च शब्दस्य प्रामाण्याद्वैज्ञेयपरिच्छे-
दकाविज्ञानानुत्पादकत्वादपरिपूर्णेन शास्त्रैकदेशनातात्त्विकोऽर्थः प्रती-
येत समस्तावयवोपसंहृतौ सत्यां परिपूर्णं शास्त्रेण तात्त्विक इत्यर्थः ।
व्याकरणे तु विशेषतो नैकदेशेन तात्त्विकोर्थः प्रतीयते इत्याह * वि-
शेषेण त्विति * विशेषहेतुमाह * तत्र हीति * । अतो लः कर्मणि चेत्याग-
मस्यैकदेशान्तरैः पूर्णस्य योर्थस्ताद्विरोधः कर्त्रनभिधानन्यायं बाधेत
न चासावस्तीत्याशयत्वेन भाष्यव्याख्यामुपसहरति * तेनेति * किय-
द्भिरेकदेशान्तरैः कर्मणीति प्रत्ययविधिः परिपूर्णो भवतीत्यपेक्षाया-
माह * इह चेति * प्रत्ययकार्यपरत्वादिसिद्धये प्रत्ययसंज्ञाधिकारकसू-
त्रं स्थाननियमार्थं परत्वसूत्रं सामान्यविशेषाभ्यां स्वरनियमाद्यु-
दात्तानुदात्तसूत्रे प्रकृतिस्त्वनार्थं धातुसूत्रं माङि लुङित्यादौ लकार-
स्थोपपदविशेषं निमित्तीकृत्य विधानात्तृतीये धात्वधिकारे सप्तमीनि-
र्दिष्टस्योपपदसंज्ञासूत्रं लकारविधेर्वचनसूत्रैकवाक्यत्वाभ्युपगमे लका-
रादेशत्वात्तिङामिव शतृशानजादीनामपि संख्यावाचित्वशङ्का शत्रा-
दीनां कृत्संज्ञाविधायकलकारार्थमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण कर्तृरूपार्थविधौ
तिङामिव कृतां वचनसंज्ञाभावेन वचनसूत्रैकवाक्यत्वायोगान्निवर्त्त-

६५४२

यितुं प्रसङ्गात्कृतसंज्ञासूत्रं पठितम् । विशेषविहितानां प्रत्ययानां नित्यं सामान्यविहितप्रत्ययबाधकत्वे प्राप्ते तृतीयधात्वधिकारविहितानाम-स्वरूपाणामस्त्रीविषयाणां च पाक्षिकबाधकत्वोक्त्यै वासरूपसूत्रे ल-कारविशेषस्यार्थविशेषविध्युपलक्षणार्थवर्त्तमानसूत्रं लकाराणामर्थविधौ कर्त्तर्यीत्यनुवृत्तिसिद्धौ कृतसूत्रपाठः । सर्वकर्मकाकर्मकधातुपराणां लकाराणां व्यवस्थायार्थविध्यर्थं लसूत्रं लकारस्यादेशद्वारा वाचक-त्वोक्त्यै लस्येति सूत्रं तिस्रस्त्रिसिप्थस्थमिब्वस्मस्ताताज्ञथासा-थाध्वमिङ्गहिमहिङित्यादेशसूत्रं तिवद्युक्त्या लक्षितम् ॥ आत्मनेपद-संज्ञका लकारादेशाः केभ्यो धातुभ्यः कस्मिन् वा वि-षये भवन्तीत्यपेक्षितं नुदात्तेभ्यो ङकारेभ्यो वाऽऽदिशब्दाद्वाचककर्मादि-विषयेऽन्येभ्योपि धातुभ्यः इत्युक्त्यर्थान्यनुदात्तलक्षित आत्मनेपदमि-त्यादीनि । [१] सर्वाणि सूत्रलक्षितानि परस्मैपदसंज्ञकानां लकारादेशानां धातुविषयोविवेकोक्त्यर्थानि] शेषसूत्रप्रभृतीनि सर्वाणि सूत्राणि शेष-सूत्रपाठेनोपलक्षितानि । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकानां लकारादे-शानां विषयविवेकाक्त्यर्थानि युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्य-पि मध्यमः, प्रहासे च मन्योपपद मन्यतेरुत्तम एकवचन, अस्मद्युत्तमः, शेषे प्रथम, इति चत्वारि सूत्राणि युष्मदित्यनेन लक्षितानि नवसु पर-स्मैपदेषु नवसु चात्मनेपदेषु मध्ये त्रयाणामाद्यानां प्रथमसंज्ञा, मध्यमा-णां मध्यमसंज्ञा, मन्त्यानामुत्तमसंज्ञा, विधातुं तिङ्सूत्रं, मेकैकस्य क्रमेणैकवचनादिसंज्ञाविध्यर्थं तानीतिसूत्रं वाच्यसंख्यविशेषोक्त्यै बहुद्विसूत्रे, इत्येतावता लकाराख्यप्रत्ययविधिः परिपूर्यत इतीतिक-रणान्वयः । ततश्चेतावतामेकवाक्यत्वाच्च लः कर्मणि चेत्येतावन्मा-त्रालोचनेन विरोधोद्भावनं युक्तमित्याशयः । अस्माद्धातोरेतदुप-सर्गाद्यन्वितादेतदर्थवाचिनोऽयं प्रत्ययो भवतीत्यनेन रूपेण प्र-त्ययविधावेतावता पूर्णोपि कीदृगसौ प्रयोज्य इति प्रयोक्तव्यप्रत्ययरूपविधेरौलोपादिसूत्रापेक्षत्वाल्लोपादेशचेत्संज्ञादिसूत्रापेक्षत्वात्तेषामपि प्रत्ययविध्येकवाक्यत्वावगतेः पूर्वोदाहृतसूत्रैकवाक्यता निःसंदि-ग्धैवेत्याह * पराणि चेति * उपदेशेऽजनुनासिक इत्यादीनि संज्ञा-रूपेणाऽऽद्यन्तौ टकितावित्यादीनि परिभाषारूपेणादिशब्दाद्व्यत्ययो बहुलमित्यादीनि बाहुल्यकरूपेण प्रवर्त्तमानानि शास्त्राणि तस्य लोप

इत्यादीनि लोपशास्त्राणि लिङः सीयुडित्यादीन्शागमशास्त्राणि सै-
र्ह्यपिचत्त्यादीनि वर्णविपर्ययशास्त्राण्यादिशब्दात्कृते राद्यन्तविप-
र्ययश्चेत्यादीनि वर्णविपर्ययशास्त्राणि । तत्रैवमित्यादि कर्मणि चे-
त्यन्त भाष्यमुपपादयितु सामान्यन्यायं तावदाह * एकवाक्यता चेति *
एकेषां सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः केषां वैयधिकर-
ण्येनत्यपेक्षायां समानविभक्त्यन्तानां सामानाधिकरण्येनेति वि-
शेषणेनार्थाङ्गिन्नविभक्त्यन्तानां वैयधिकरण्येनेति सूचितम् । वैयधि-
करण्येऽत्यन्तभिन्नार्थत्वद्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्यात्यन्तभिन्नस्य
विशेष्ये स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वाख्यविशेषणत्वायोगेपि कारकानव-
च्छिन्नायाः क्रियायाः शेषानवच्छिन्नस्य च शेषित्वस्य निरूपणाशक्तेः
क्रियाकारकयोः शेषिणोद्भावावच्छेद्यावच्छेदकत्वाख्यविशेषणविशेष्य-
त्वोपपत्तिसूचनार्थं वैयधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावस्य द्वैरूप्यो-
क्तिः । विशेषणविशेष्यत्वं चिन्तकवाक्यत्वासिद्धौ सामान्यविभक्त्यन्ता-
नां च सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यत्वे सर्वेषामेकवाक्यत्वेना-
भिमतत्वात्समानविशेषणविशेष्यत्वसामानाधिकरण्ययोर्वाच्यत्वापत्ते-
रन्यूनत्वं भाष्यस्याशङ्काह * तदिहेति * तत्र नैवं भवतीति प्रति-
पक्षनिरासार्थेन भाष्यावयवेन युक्तायुक्तचिन्ता हृदि कृतेति सूच-
नायोच्यत इति वाच्ये चिन्त्यत इत्युक्तम् । बह्वादिशब्दानां संख्या-
विशिष्टसंख्येयवाचित्वादेकत्वविशिष्टे कर्त्तरि द्वित्वविशिष्टयोः क-
र्त्रोर्बहुत्वविशिष्टेषु कर्तृष्विति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्य-
तयैकवाक्यत्वेपि कर्त्तरि लकारश्रुतिरापद्येत्याशङ्कानिरासार्थं बह्वा-
दिशब्दानां संख्यामात्रवाचितां विस्तारणोपपादयितुमारभते * तत्र ६५५।१
तावदिति * महाभाष्येपि प्रश्नपूर्वं संख्येयवाचित्वमुपक्रम्य शब्देषु
बहुषु वचनमित्युच्यमाने वृक्षा इत्येकशेषे शब्दैक्याद्बहुवचनं न
प्राप्नोति प्रातिपदिकार्थेष्वित्युच्यमाने वैयाकरणपक्षे जात्यभावाद-
वयवार्तिरक्तावयव्यभावाच्चावयवानामेव वृक्षादिप्रातिपदिका-
र्थत्वात्तद्बहुत्वान्मन्वत्र बहुवचनं प्राप्नोति विभक्त्यर्थपक्षोपि क-
र्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वेनोपादानाद्विभक्त्यर्थत्वानुपपत्तेरयुक्त-
मिति संख्येयपक्षे दोषाभिधानात्संख्यावाचिताऽवधारितेत्याह * पा-
तञ्जलेपि चेति * न केवलं पक्षान्तरेषु दोषाभिधानान्महाभाष्ये
संख्यावाचित्वावधारणं गम्यते किन्त्वेकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेष्व-
वश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे

कर्मणा बहुत्व इत्युत्तरभाष्ये बह्वादिशब्दविकरणादपीत्याह * बहु-
 त्व इति * स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं
 गुणप्रधानो भवति निर्देश इत्याशङ्कां चान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुण-
 प्रधानो भवति निर्देश इति^१ भाष्येण निरस्यति*कथमिति*पृष्ठे यदा
 गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो न
 भवति द्रव्ये पष्ठचन्तरस्यापि भावप्रत्यये गुणप्रधानो भवति निर्देश
 इति]व्युत्पादनादपि महाभाष्ये सख्यावाचित्वावधारणं गम्यत इति
 सूचयितुमाह * कथमिति * कथं व्याकृतमित्यपेक्षायामिह कदा
 चिद् गुणो गुणिविशेषको भवति तद्यथा पटः शुक्ल इत्यादिसमस्तं
 महाभाष्यं व्याख्यातुं गुणविवक्षायास्त्रैविध्यं तावदाह * तथा हीति*
 तत्राद्यायां विधायां गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्याभावेन
 प्रागेव निष्कृष्टत्वाद् द्वितीयायां सामानाधिकरण्येपि निष्कर्षस्यावि-
 यक्षितत्वाच्चिन्कर्षकारिभावप्रत्ययानपेक्षा तृतीयायामेव तूपसर्जनत्व-
 विवक्षया गुणशब्दस्य द्रव्ये निवेशलक्षणं सामानाधिकरण्यं विवक्षित्वा
 निष्कर्षस्य विवक्षितत्वाद्भावप्रत्ययापेक्षेति विवेकमाह * यत्रेति * ।
 [प्रणवस्य]^२प्राधान्यविवक्षायामपि गुणस्य वस्तुतो द्रव्योपसर्जनत्वा-
 त्तच्छब्दस्य द्रव्ये निवेशापत्तेर्निष्कर्षकारिभावप्रत्ययापेक्षणादेतद्भा-
 ष्यमयुक्तमाशङ्क्य शाब्दे व्यवहारे वास्तवोपसर्जनत्वाद्नादराशयेनो-
 पपादयति * स्वप्राधान्येति * उपसर्जनत्वानादरेपि संख्याया-
 स्तार्किकप्रसिद्धगुणत्वानपायाद्यद्गुणसद्भावनिमित्तो द्रव्ये गुणश-
 ब्दनिवेशस्तस्य गुणस्य निष्कृष्याभिधाने त्वतलाविति स्मृतेर्भावे प्र-
 त्ययापत्तिमाशङ्क्याङ्गत्वाख्यस्योपसर्जनत्वस्य व्याकरणे गुणत्वप्र-
 सिद्धेः स्वातन्त्र्यविवक्षायामसौ बहुत्वादिवस्तुतो गुणोप्यनुपसर्ज-
 नत्वाद् गुणो न भवति ततश्च गुणद्वारे द्रव्ये तच्छब्दनिवेशयोगात्तदा
 स्वातन्त्र्यविवक्षाकालेऽसौ गुणः स्वकीयं शब्दं प्रत्ययं वा तद्गुणकस्य
 द्रव्यस्य सम्बन्धितया न भावयतीति कृत्वा भावकत्वनिमित्तभाव-
 त्वाभावान्न भाववाचिना त्वतलादिप्रत्ययेनोच्यत इत्युक्ते गुणश-
 ब्दस्य गुणद्वारा द्रव्यनिवेशाभावे च न केवलं भावप्रत्ययस्य भा-
 वकत्वाख्यवाच्याभावादनुत्पत्तिः किंतु निष्कर्षाख्यफलाभावादपी-
 ति पूर्वमेवेत्यनेनोक्तम् । बह्वादिशब्दानां स्वप्रधानगुणवाचित्वे प-

दस्य शुक्ल इतिवत्संख्येये कर्त्तरि कर्मणि वा नित्यं षष्ठ्यापत्तेः
कर्त्तर्यैकस्मिन्निति सामानाधिकरण्यायोगं शङ्कते * तदा तर्हीति *
उत्सर्गतः षष्ठ्यापत्तावपि गुणोपसर्जनस्य प्रधानद्रव्यविवक्षाया
द्रव्यशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यवद्
गुण्युपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुण-
शब्दसामानाधिकरण्यं कादाचित्कमविरुद्धमिति परिहरति *
सत्यमिति * ततस्तल्लक्षितव्यक्तिक्रियासम्बन्धचोदनाजातिव्यक्त्योर-
भेदो वाक्यार्थेषु विवक्षित इति जातिगुणशब्दानां द्रव्ये लक्षणया-
ऽभेदविवक्षया वाऽऽवृत्त्यभ्युपगमाद् गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दानुरोधवृ-
त्तित्वेपि गुणिशब्दानां गुणे वृत्त्यभावाद् गुणिशब्दस्य गुणशब्दानु-
रोधवृत्तिता न युक्तेत्याह * तुल्यो हीति * लक्षणाऽभेदविवक्षो- ९५६।
पपत्तिमात्रात्सामानाधिकरण्ये द्रव्यशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्य
वद् गुणशब्दानुरोधेनापि सामानाधिकरण्यस्याऽर्थप्रकरणानपेक्षत्वा-
च्छीघ्रं प्रतिभानापत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्याश्रयभूतार्थवाचिशब्द-
नुरोधवृत्तित्वं हेतुत्वावगमाद् गुणिनश्च गुणानाश्रितत्वाद् गुणिशब्द-
स्य गुणशब्दानुरोधेन [त्याशङ्क्याभेदविवक्षाहेतोस्तादात्म्यस्य लक्षणा-
हेतोर्वाअविनाभावस्य द्विविधेपि] सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्य रू-
पादिशब्दानामाश्रितरूपार्थवाचित्वे यथाऽऽश्रयभूतार्थवाचित्वादश-
नाल्लक्षणाभेदविवक्षायवस्थापकशक्तिकल्पकसामानाधिकरण्यप्रयो-
गप्राचुर्याभावाच्च गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिक-
रण्यस्य शीघ्रमप्रतिभानोपपत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्य हेतुत्वनि-
राससूचनार्थं यद्यप्यभेदोपचारलक्षणाहेतुर्द्विविधेपि सामानाधिक-
रण्ये तुल्यस्तथापि गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिक-
रण्यप्रयोगस्याप्राचुर्यान्नैतत्सामानाधिकरण्यं गुणशब्दस्य गुणिश-
ब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यवच्छीघ्रं प्रतिभाति । अर्थप्रकरणवशाच्च
कथं चिदापद्यमानोऽयं प्रयोगोऽभेदोपचारलक्षणाहेतुतुल्यत्वव्यन्याये-
नानुसर्त्तव्यतयोक्त इत्याह * तथापि त्विति * स्वप्राधान्यविव-
क्षायां गुणस्य द्रव्यपरतया स्वकीयशब्दप्रत्ययभावकत्वाभावेन भा-
वत्वाभावान्महाभाष्यस्थाया गुणप्रधान इति गुणोक्तेर्भावोक्त्या व्या-
ख्यमयुक्तमाशङ्क्य स्वकीयां भावोक्तिं योग्यत्वाशयतया व्या-
चक्ष्णा उपसंहरति * तस्मादिति * द्वेकयोरिति द्विवचनान्य-

थानुपपत्त्यापि संख्याप्रधानता ऽवसीयतइत्याह * एवं चेति *
 अन्यथानुपपत्तिमुपपादयति * अन्यथा हीति * अन्ययमुखेन
 श्लोकं व्याचष्टे * सख्ययेति * व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे * संख्या
 नेति * भावप्रत्ययेन कृत्वा स्पष्टं संख्याप्राधान्यं कस्मान्न निर्दि-
 श्यत इति पृच्छति * कस्मात्पुनरिति * परमतेन तावदुत्तरमाह
 * वक्रिति * सूत्रकृतो निराशयत्वापत्तेरेतदुत्तरापरितोषात्स्वम-
 तेनोपयुज्यमानातिरिक्तत्वाख्ये वैपुल्ये परिमाणविशेषात्मके वा म-
 हत्वे बहुः समुद्र इत्यादौ बहुशब्दवाच्यत्वेनावगते त्रिप्रभृतीनां च
 परार्द्धपर्यन्तानां द्वित्वातिरेके सामान्यरूपे त्रिप्रभृतिषु बहुशब्द
 प्रवृत्तिनिमित्ते बहुवचनापत्तेः केनापि प्रकारेण द्वित्वातिरिक्त
 संख्यावाच्येव बहुवचन स्यादित्येतदर्थं भावप्रत्ययं त्यक्त्वा बहु
 ध्वित्युच्यत इत्युत्तर बहुषु बहुवचनमित्येतदेव ज्ञापयत्याचार्या नाना-
 नाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन इति
 महाभाष्यसूचितामाह * अथवेति * वैपुल्यमहत्त्वयोर्वैकल्पिक-
 त्वेन वाच्यद्वित्वानापादकत्वात्तयोरिति द्वित्वातिरेकसामान्येन
 सह द्विवचनाविरोधः । बहुध्वित्यप्युक्ते कथं संख्यावाचित्वनिय-
 मावधारणेत्यपेक्षायां भेदा मिद्यमाना भूता निबन्धनमाश्रयोयस्याः
 सा भेदनिबन्धनेति नानाधिकरणत्वं हेतुगर्भं संख्याविशेषणकृतं
 वैपुल्ये महत्वे चैकैकाश्रयाश्रितत्वेनाश्रयबहुत्वादपि बहुवचनानुपप-
 त्तेः संख्यायां त्वाश्रयबहुत्वाद् बहुवचनोपपत्तेर्बहुवचनान्तस्य बहुश-
 ब्दस्य संख्याविषयत्वावगमादित्याशयः । वाचयान्तरपक्षे बहुवचना-
 नुपपत्तिं द्रढयितुं यत एव संख्यावाचितां विना बहुवचनं नोपपद्यते
 तत एव वैपुल्यमहत्त्ववाचिन्येकवचनं प्रसिद्धमित्याह * अतश्चेति *
 इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके न मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति
 महाभाष्येण वचनसूत्रस्थानां बहुल्लोकशब्दानां संख्याप्राधान्यपक्षे
 तदेके मन्यन्त इत्यादिप्रयोगे प्येकत्वप्राधान्यापत्तिं मत्तैकवचनप्रसं-
 गस्य चोदितस्य द्वेकयोरिति संख्याप्राधान्यद्वयातकद्विवचनाभावेनह
 संख्याप्राधान्याभावाच्चैकवचनापत्तिरिति परिहारसमवे प्येक-
 शब्दोऽयं बहुर्थ इत्युपक्रम्य तद्योस्यार्थं वर्तते तस्यैव प्रयोग इति
 महाभाष्येण वस्तुतो ऽन्यवाचित्वेन परिहारोक्तिरेकशब्ददृष्टान्तेन बहु-
 शब्दस्यानेकार्थत्वदृढीकरणार्थेन सूचयितुमाह * यास्विति * बह्वा-
 दिशब्दानां संख्यामात्रवाचितामुपपादितामुपसहरति * तस्मादिति *

एवमुक्तेन प्रकारेण बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वे सति लः कर्मणि चेत्यस्य वचनसूत्रैकवाक्यतायाः कर्त्तरि लकारश्रुति-
निरासकत्वोपपत्तेरेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थस्य विशेषणविशेष्यत्वस्य
प्रकृतागमविरोधपग्निहारोपयोगित्वादनयोः कर्त्रेकत्वयोरन्योन्या-
न्वयानपेक्षेतिपान्वयो विशेषणविशेष्यत्वापन्नयावा कर्त्रेकत्वयो-
स्तिपान्वय इति विशेषणविशेष्यत्वचिन्ता युक्तेति बह्वादिशब्दानां
संख्यामात्रवाचित्वोपपादनस्य विशेषणविशेष्यत्वचिन्ताकर्त्तव्यत्व-
सिद्ध्यर्थत्वं सूचयितुमाह * एव सतीति * एकस्मिन्नित्यस्यैकवचन
मात्रविषयत्वात्कर्त्तरिण्यस्य च लकारमात्रविषयत्वाद्विषयैक्याभा-
वेन विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्य तिङ्बिधान इत्यादिनैकतिङ्गिप-
यतोक्ता । प्रतिपक्षनिरासार्थं तत्र नैव भवतीति भाष्यावयवं व्याचष्टे
* न तावदिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुतइति * श्लोकं व्याचष्टे ९५७१९
* यदि हीति * कः प्राद्वोतीत्यपेक्षार्यां तिविधानसमासान्निष्कृत्य ति-
बितिवाच्यम् । विशेषणविशेष्यत्वापन्नयोस्तिवन्वयोक्त्यर्थं कथं त-
हीति भाष्यावयवं व्याचष्टे * नस्मादिति * एकशब्दस्य संख्याप्राप्ता-
न्यात्सामानाधिकरण्यनिर्देशायोगमाशङ्क्य सौत्रैकविभक्त्यन्तत्वालो-
चनात् सामानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तिमाह * सचेति * सामानाधिक-
रण्येन विशेषणविशेष्यत्वे व्याख्याभावे षष्ठ्ययोगमाशङ्क्य लक्षणावृ-
त्त्याशया विभक्तिविपरिणामाशया वा षष्ठीति सूचयितुमाह * तत्रापी-
ति * द्वयोः श्रौतत्वायोगो लक्षणावृत्तौ हेतुः । लक्षणाशब्देनभिदोपचारो
प्युपलक्षितः । एकस्य लक्षणावृत्तौ कर्तृशब्दस्यैव सा नैकशब्दस्येति
कथमवधारणेत्याशङ्क्याह * सामानाधिकरण्ये तावदिति * अस्मिन्
पक्षे षष्ठी न युक्तेत्याशङ्क्य सामानाधिकरण्योक्त्या विवक्षितं कर्तृसम्ब-
न्धरूपमर्थं मुख्यवृत्त्या दर्शयितुं षष्ठी प्रयुक्तेत्याह * ततश्चेति * वस्तु-
गत्या कर्तुः सख्यां प्रत्युपसर्जनत्वाभावापि शब्दार्थवृत्त्यौपसर्जनत्वात्त-
त्रैव षष्ठी युक्तेति सूचनायोपसर्जनोक्तिः । विपरिणामपक्षोपपादनपूर्वं
कर्तृशब्द एव विभक्तिविपरिणामो युक्तो नैकशब्द इत्युपपादयति
* अथवेति * एकविभक्त्यन्तत्वे सम्बन्धानवलकृतौ षष्ठ्यभावे हेता-
वुक्ते देवदत्तयज्ञदत्तौ गच्छन् इत्यादौ षष्ठ्यभावपीतरेतरयोगादिस-
म्बन्धदर्शनाद्व्यभिचारमाशङ्क्य विशेषणविशेष्यस्वरूपत्वं सम्बन्ध-
विशेषणमेवंजातीयकोक्त्या कृतम् । अनेकस्मिन् कर्त्तरि कारकान्तरस्थे
चैकत्वेति योऽप्राप्तिरभिप्रेतोर्थो द्व्येकयोरिति द्विवचनान्यथानुपप-

तिलक्षणेन न्यायेन संख्यान्यस्य प्राधान्येपि द्वादशाहीनस्येत्यादिव-
 त्पृष्टी कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याहीनादेर्वस्तुतः प्राधान्येपि व्याक-
 रणे वास्तवस्याङ्गप्रधानत्वस्याविवक्षितत्वाच्छब्दार्थवृत्त्या तूपसर्जन
 त्वात्पृष्टी युक्ता संख्यायास्तु शब्दार्थवृत्त्यैव प्राधान्यान्न युक्ता पृष्टीति
 परिहारसूचनार्थं * नित्यं चेत्युक्तम् * अथान्तरापत्तेरपि नैकशब्दे
 विभक्तिविपरिणामो युक्त इत्याह*दूरापगतश्चेति*। अथान्तरापत्ति
 विवृणोति *यदि हीति* सत्यमुदाहृतमित्यादिवार्त्तिकोक्तमागमवि-
 रोधपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * एवमित्यादिभाष्यशेषग्रह-
 णायादिशब्दैः शास्त्रेणानुगत इति वक्ष्यमाणत्वाच्छास्त्रार्थं दर्शिते
 इत्यवगतेः कर्तुरित्यादिभाष्येण शास्त्रार्थं दर्शित सत्येकत्वादय एव
 वाच्यतया शास्त्रेणानुगता इति कृत्वा कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वापह्नवस्य
 नागमविरोधइत्यर्थः। विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वेपि तादृ-
 शिष्टानामेकत्वादीनां वाच्यत्वोपपत्तिः प्रागवोक्ता । संख्यामात्रस्य
 प्रत्ययवाच्यत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यानस्योचितत्वोक्त्यर्थमेव वण्य-
 मान इत्यादिभाष्यमन्यतः प्राप्तः कर्तृकर्मणोरवाच्यतेति लौकिकन्या-
 यानुसारी सूत्रार्थो भवति सूत्राक्षराणि च द्वयेकयोरित्येतानि कार-
 कानभिधानमालोच्य संख्याप्रधानमालोच्य संख्याप्रधानत्वेन निय-
 मानानि लोकप्रसिद्धिविपरीतान्योन्यसम्बन्धसंख्याकारकमात्रवा-
 चित्वापत्तिपरिहारार्थं विशेषणविशेष्यतोचितेति न्यायमनुगतानि
 भवन्तीत्येव तावद्याचष्टे *एवं चेति* आद्येनैव वा भाव्यावयवेन
 विशेषणविशेष्यत्वस्यायानुगततोक्त्यन्यथा व्याचष्टे *लौकिकमिति*
 स्वातन्त्र्योक्तिव्याख्यार्थेतरेतरनिरपेक्षोक्तिः । सूत्राक्षराणि चेति भा-
 ष्यावयवस्तर्हि गतार्थः स्याद्व्याकरणसंप्रदायागतविशेषणविशेष्यत्वे
 व्याख्याप्रकाराख्यान्यायानुगतत्वोक्त्यर्थत्वेत्वागमोपिचेत्युत्तरभाष्येण
 गतार्थं स्यादित्याशङ्क्य संप्रदायागतन्यायानुगतान्यपि सूत्राक्षरा-
 ण्येवमेव वण्यमाने भवन्ति नान्यथेत्यपिशब्दार्थस्य च शब्दस्योक्त-
 र्थमङ्गीकृत्य परिसंख्यार्थत्वेन व्याचष्टे *न केवलमिति* स्वातन्त्र्येण
 लक्षणसूत्रव्याख्यानं केवलं लोकप्रसिद्धिविपरीतग्राही सूत्रार्थः
 स्यात्किं तु व्याकरणगोत्रेण योनुसृतो न्यायो व्याख्याप्रकारस्तेना-
 प्यपेतानि वर्जितानि सूत्राक्षराणि स्युरित्यर्थः । व्याख्याग्रन्थानुगत-
 त्वस्योत्तरभाष्ये वक्ष्यमाणत्वग्रन्थकारानिरिक्तव्याख्यातृगतव्याख्या
 प्रकारानुगतत्वोक्त्यर्थत्वेऽर्थपौनरुक्त्यसूचनार्थं विशेष्यतया लक्षण-

व्याख्याने सूत्रार्थस्य कर्तृकर्मविशिष्टसंख्यावगत्याख्यलौकिकन्याया-
नुगतत्वात्नप्रदायागनविशेषणविशेष्यत्वव्याख्याप्रकाराख्यमपि च
न्याय सूत्राक्षराणामनुगतत्वात्नवै न्याय्यं भविष्यतीत्युक्तम् । भाग-
मोऽपि नति भाष्यं पूर्वभाष्यस्य द्वितीयव्याख्याने व्याख्यातृगतव्या-
ख्याप्रकारमूलोक्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्यायाऽऽद्यव्याख्यायां शङ्को-
त्तरत्वेन व्याख्यातुमनारयति *तत्रति* व्याचष्ट *द्वाम्यामपीति*
एकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्मादिविशेषणाय किं प्रयोजनमित्यपे-
क्षायां कर्माद्यनपेक्ष्य बहुत्वादिसंख्यामात्रे द्वितीयाबहुवचनाद्यापत्ति-
निवृत्तिं प्रयोजनमाह * इतरथा हीति* कर्मादय एव तद्वैकत्वाद्यन-
पेक्षा विभक्त्यर्थाः सन्तु नैकत्वादय इत्याशङ्क्यानिमिहित इत्यनभिहि-
ताधिकारकरणान्यथानुपपत्त्यै त्वादिविषु विभक्तिविधिः सूत्रकृतोभि-
प्रेतोऽवस्थीयतइत्याह * अनाभिहितेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थ-
त्वाभावेपि कर्मादिषु विभक्तिविधौ निडाद्यभिहितेष्वपि कर्मा-
दिषु द्वितीयादिविभक्तिप्रयोगापत्तेस्तद्विवृत्तये ऽनभिहिताधि-
कारोऽर्थो वा भविष्यतीत्याशङ्क्यानिमिहानभिधानानार्थक्यापत्त्यैवा-
प्रसक्तेः पर्युदात्मानर्थक्यमाह * अन्यत्रापीति * कदे करोति
भीष्ममियादौ कद्वितीययाभिहितेपि कर्मणि भीष्माद्वितीया-
वत्प्रसक्तमाशङ्क्य कद्वितीयया भीष्मादीनां कर्मत्वानभिधा-
नात्तदुक्त्यै भीष्मादिवितीयाऽर्थवतीति वैषम्यसूचनायान्यत्र कदे
करोति भीष्ममत्यादिप्रयोगेऽप्यभिहिते कर्मादौ कद्वितीयाद्य
भावादित्येतावत्युक्तेष्वेको द्वौ बहव इति प्रातिपदिकाभिहितेष्वन-
त्वादावेकवचनादिवत्प्रसक्तमाशङ्क्य केवलप्रातिपदिकप्रयोगायोगाद्व-
चनरहितविभक्त्यभावोच्य कस्मिन्निचद्वचनेऽवश्यप्रयोक्तव्ये तु
वाशार्थैकवचनाद्विप्रयोगो युक्तः कर्मादौ त्वभिहिते प्रातिपदिकार्थ-
मात्रविहितप्रथमाविभक्तिप्रयोगोपपत्तेर्द्वितीयाद्यप्रसक्तिरिति वैषम्य-
सूचनायान्यद्वैकत्वादावप्यभिहिते विधानाभावादित्युक्तम् । कर्मादि-
विशिष्टैकत्वादिविभक्त्यर्थपक्षे त्वनभिहितानां कर्मादीनामेकत्वादिवि-
द्वितीयादय इत्यनदर्शोऽनभिहितधिकारो न चैतदनुक्तं गम्यत इत्याह
* अनभिहितानां त्विति * निडाद्यभिहितानां कर्मादीनां द्वितीयादिवि-
च्यत्वायोगेन न द्वाच्यैकत्वादिर्विशेषणत्वायोगादनाभिहितकर्मादिवि-
शिष्टेष्वेवैकत्वादिविषु द्वितीयादय इत्यनुक्तमपि न्यायाद्गम्यत इत्याशङ्क्य

[विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् । अभिधानाभिधाने तु न केन चिदिहाश्रिते इति वार्तिकेनावार्यस्यापि वाच्याविशेषणत्वोपपत्त्यभिधाना] विशिष्टवाचिशब्दवाच्यत्वादरोऽत्यन्तमयुक्तइत्याशयेन परिहरति*नहीति* एतच्चैव कृत्वादिनिर्दिष्टकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेनभिहिताधिकारानर्थक्यं स्पष्टमेव महाभाष्यकृतोक्तमित्याह * तदेतदिति* एकत्वादिविशिष्टकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेऽप्यनभिहिताधिकारार्थवत्त्वादिकत्वादितिर्गोप्ये कर्मादिषु त्वित्यर्थः । नन्विति भाष्यं न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन् विशेषयामः किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयाम इति बहुवचनमहाभाष्येणैकत्वादीनां विशेषणत्वरूप निरस्तत्वात्संख्येयप्राधान्यं च द्वैक्यगिरिति द्विवचनानुपपत्तिपरिहाराशक्त्येदा कर्मादय इत्यस्य पूर्वपक्षोक्तित्वावगमेनानुपपत्तिसनीयत्वादयुक्तमाशङ्क्य सिद्धान्तवचनत्वं मन्वाभ्युपेत्यवात्वेन व्याख्यानायोपन्यासोपपत्तिमाह * नन्विति * ॥ अभ्युपेत्यवात्वेन यदा कर्मादय इत्यागमव्याख्यार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एतदिति * यदापि वचनमात्रस्थानां बहुव्येकशब्दानां संख्योपसर्जनसंख्येयप्राधान्येनैकत्वादीनां विशेषणत्वात्कर्मादयो विशेष्यत्वावगतेर्विभक्तिवाच्याः प्रतिभान्ति तदाप्येकत्वादय एकविशेषणत्वेनावस्थिता विभक्तिवाच्या इति विभक्त्यर्थपदावृत्त्याऽऽगमव्याख्यार्थं यद्यपि विशेषणमिति भाष्यावयव व्याख्यातुं कर्मादयो विशेष्यभूताः प्राधान्येन हेतुना विभक्तिवाच्यतयाऽऽलोच्यन्त इत्युक्तम् । विशेषणमेव वाच्यत्वेनाज्ञानं ज्ञाप्यत इत्येवं भाष्यस्थं विधीयतेपदं व्याख्यातुमभिधीयत इत्युक्तम् ॥ यथेति ह्यप्रान्तभाष्यं व्याचष्टे * भवति हीति * विशेषणस्यान्यतोऽसिद्धिर्विशेष्यस्यान्यतः सिद्धिरितिहइयामित्यर्थः । यदापि कर्मादयो विभक्तिं प्रति प्रयोजनभूतास्तदाप्येकत्वादय एव विभक्तिवाच्या इत्याद्यायां विभक्त्यर्थपदावृत्तौ प्रयोजनवाक्यार्थशब्दो द्वितीयायां त्वभिधेयवाच्ये वेत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वागमस्तिङ्गुपयः कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वागमः सुविषय इति परमतेनान्यथागमद्वयं व्याचष्टे * यद्वति * यथासंभवं विषयविशेषे निवेशोपपत्त्यर्थमनिर्दिष्टविषयविशेषतोत्सृष्टोक्तोक्ता कथं पश्चादुदाहृतस्य वचनस्य सु-

विषयत्वावगतिरित्यपेक्षार्या तत्र सुप्सु कर्मादीनां यत्करणभिधायि-
न्या तृतीययेत्यादिव्यवहारदर्शनेन विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमाद-
त्युक्तम् । सुप्सु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमजातबलस्तदन्य-
थानुपपत्त्या निङ्क्ष्वपि कर्तृकर्मणोर्विभक्त्यर्थत्वापत्तिं पूर्वपक्षी शङ्कते
* ननु चेति * आभ्युक्तव्यवहारविरोधपरिहारायावश्यं सुपां
कारकवाचित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्बहुवचनादिशास्त्रवैरूप्यायां गाच-
निङां कारकानभिधायित्वे सुपामपि कारकानभिधायित्वापत्ते-
स्तिङामप्यर्थापत्त्या कारवाचितावसीयत इत्याशयः । यस्मात्करण-
वाचिन्या विभक्त्या सयुज्यारुणिमानमरुणयेतिशब्दो निर्दि-
शति तस्मादरुणिमा करणमित्याहत्यरुणाधिकरणभाष्यावय-
वार्थः । यस्मादेकवचनाख्यशब्दागम सत्येकत्वस्य क्रियान्वयो हृदयते
तस्माच्छब्दवच्छब्दगम्यमेकत्वस्य क्रियाङ्गत्वमुपलभ्यत इत्युक्ते
पदश्रुत्येकत्वस्य प्रातिपदिकार्थाङ्गत्वावगतेर्वाक्याय क्रियाङ्गत्वा-
योगमाशङ्क्य यथान्येषां प्रातिपदिकार्थानां विभक्त्युक्तकारकद्वारा
विभक्तिश्रुत्या क्रियाङ्गत्वज्ञानं तथैकत्वस्यापीति पञ्चेकत्वाधिकर-
णसूत्रावयवनं वक्ष्यते पौरुषेयत्वेन व्याकरणस्य प्रमाणान्तरापक्षत्वा-
त्तदनुसारेण वैरूप्यमपि युक्तमित्याशयेनागमद्वयस्य व्यवस्थितवि-
षयत्ववादिनामेव समाधानमाह * तत्रेति * बहुवचनादिशास्त्रस्यैक-
रूप्येभ्यभ्युक्तव्यवहारविराधपरिहारोपपत्तेरकत्वादिविशेषणत्वागम-
स्य च पूर्वपक्षोक्तित्वाद्भ्युपेत्यवादमात्रत्वाद्वा तद्वशेनापि सूत्रवैरु-
प्यकल्पनानुपपत्तेरतस्माधानापरितीतोत्पन्नमतेनान्यथाव्यवहारवि-
रोधपरिहारं प्रतिज्ञापूर्वमाह * अथेति * । शास्त्रानुक्तस्यापि सुप्सु क-
र्मादीनां वाच्यत्वस्य कर्मादीनां नैकत्वादिव्याच्यत्वसिद्ध्यर्थमभ्युक्तै-
रिष्टत्वान्नाभ्युक्तव्यवहारीविरोधोभाषात्तरित्याशयः । शास्त्राश्रितानभि-
धेयत्वस्य कर्मादेर्व्याच्यत्वाभ्युपगमे शास्त्रविरोधमाशङ्क्य परिभाषि-
कानभिधेयत्वोक्त्यभ्युपगमनं तावत्परिहारान् * शास्त्रं हीति * ॥ परमा-
र्थतश्च कर्मादिव्याच्यत्वं शास्त्रस्यैवासीन्यात्र विरोधशङ्काप्यस्तीत्याह
* नच कर्मादय इति * एतच्च कर्मादीनामकत्वादिविशेषणत्वं बह्वादि- ६६०।२
शब्दानां सख्याप्राधान्योक्त्या व्याख्यातत्वान्नापन्नोतव्यमित्या-
शयः । ततश्च सुप्स्वपि कर्मादीनां विशेषणत्वस्यैव शास्त्रेणो-
क्तत्वादेकत्वादिविशेषणत्वागमस्य सुविषयत्वोक्तिरयुक्तानं सूच-

यितुमाह * तस्मादिति * कर्मादिवाच्यत्वोक्तौ शास्त्रस्यौदासीन्ये
 सुप्तु वाच्यत्वं न तिङ्क्षिति व्यवस्था किंनिबन्धनेत्याशङ्क्य न्याय-
 व्यवस्थोपपत्तिमाह * तद्यत्रेति * । शास्त्रेण कर्मादेः सुच्चाच्यत्वानुक्तौ
 सत्त्वविकरणे द्वितीयायाः कर्मवाचित्वस्य कर्मणि द्वितीयेति शा-
 स्त्रोपनिष्टत्वोक्तिर्विषयेनेत्याशङ्क्य सख्याप्रधानबह्वादिशब्दोक्तसंख्या-
 विशेषणत्वात्कर्मादेः शास्त्रेण श्रुत्या वाच्यत्वानुक्तावप्यर्थाद्व्याच्यत्वो-
 क्तिमाह * अर्थापत्त्या वेति * न्यायाद् व्यवस्थां विवृणोति * तत्रेति *
 पारिभाषिक्येव चेह कर्मादीनां विशेषणतोच्यते यस्तु नस्तु कारकवि-
 भक्तिभिः कारकस्यैव प्रधान्येनाभिधानाभ्युपगमादन्यथा चैकत्वादेः
 कारकद्वारा क्रियाङ्गत्वोक्त्ययोगापत्तेः सख्यैव कारकविशेषणमिति
 द्रष्टव्यमितिङ्क्षु भावनयोपस्थापनात्कारकस्यावाच्यत्वाभ्युपगमे सु-
 प्स्यपि निष्क्रियाकारकायोगेन क्रियावाच्याख्यातानपेक्षकारकपदप्र-
 योगभावादवश्यं भावेनाख्यातपदेनां कया भावनयोपस्थापनोपपत्तेः
 कारकस्यावाच्यत्वापत्तिं शङ्कते * ननु चेति * आख्यातपदात्प्राकारक-
 पदप्रयोगे तावत्कारकप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेः कारकस्य वाच्यतावश्यं
 कल्पनीयेति परिहरति * कथमिति * निष्क्रियकारकायोगेन क्रियान्वय-
 विवक्षातः प्राकारकविभक्त्यनुपपत्तेः कारकविभक्त्युच्चारणान्यथानुप-
 पत्त्या कल्प्यमानायाः कारकविवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वं कल्पना-
 त्प्रथमं सुबन्तप्रयोगेपि कारकप्रत्ययस्य क्रियाप्रतीतिपूर्वकत्वसम्पत्ति-
 र्न एव शङ्कते * नन्विति * उपदर्शिता विवक्षोक्तः वक्तुर्वस्तुतः कारक-
 विवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वेऽप्यर्थप्रतीतिनिरपेक्षस्य विभक्त्यु-
 च्चारणमात्रस्य कारकाविवक्षापूर्वकत्वं कल्पनायोगात् तत्र श्रोतुः
 क्रियाविवक्षापूर्वककारकाविवक्षाकल्पनाद्वारा कारकप्रतीतेः प्राक्
 क्रियाप्रतीति सम्भवाति परिहर्त्ता शङ्कां दूरयति * सत्यमिति *
 कारकमप्रतिपद्यैव पूर्वतरविवक्षितक्रियाप्रतीत्यभ्युपगमन्याभ्याश्र-
 यत्वमुक्तं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कुत इति * । पूर्वार्द्धविवृतान्यो-
 न्याश्रयोपपादनार्थमुत्तरार्द्धं विवृणोति * व्ययोरिति * । जायतेऽस्ति
 विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति पङ्क्तिर्या क्रियान्यतमाक्रिया-
 शून्यस्य कस्य चित्प्रातिपदिकार्थस्याभावादयोपस्थाऽस्मिन्प्रातुः प्रथ-
 मपुरुषस्थवर्तमानविभक्तिपरोप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते इत्याग-
 मगम्यास्त्यादिधातुवशाद्वा सर्वस्य प्रातिपदिकार्थस्य सक्रिय

त्वावगतेः क्रियाक्षेपद्वारा कारकाक्षेपः सेतस्यतीति प्रातिपदिकार्थस्य क्रियागमकत्वोपपत्तेरस्त्यादिधातुनैव वा क्रियादानोपपत्तेरन्यो-
न्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * निष्ठतिना त्रितीयभावविकारोक्तौ
प्रथमभावविकारवाच्यस्तिः । प्रातिपदिकार्थेनास्तितिष्ठत्याद्यकर्म-
कक्रियाक्षेपेपि कर्मादिकारकाक्षेपायां गतप्रतिपादकशब्दभवेन्यो-
न्याश्रयमपरिहार्यमित्याह * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * सामान्ये-
न हीति * क्रियाशक्तिरूपत्वात्कारकस्य क्रियां विना भावनाशक्तेर्वाच्य-
त्वाभ्युगमे क्रियाविशिष्टस्यैव वाच्यत्वप्रसंगान्नगृहीतविशेषगन्वायेन
क्रियाया एव वाच्यत्वावगते क्रियाया कारकाक्षेपोपपत्तिमाशङ्क्य कर्मा-
द्याख्यानां कारकत्वाभिमतानां क्रियाविषयत्वेपि शक्त्यन्तरेभ्योन्यायं च
स्वत एव प्रतिकारकं वैलक्षण्याच्छोणत्वदेरिवाश्वत्वाद्यनपेक्षस्य क्रि-
नेपक्षणां वाच्यत्वोपपत्तेः क्रियाया द्वितीयायादिविभक्तिवाच्यत्वाना-
पत्तिमाह * न च विभक्तिरिति * विभक्त्युक्ता तु सख्या यथा क्रियाविशे-
षाक्षेपे कारकविशेषाक्षेपे वा न शक्ता तथा न शोणत्वादिबन्धस्यार्जा-
तिभेदेषु भिद्यत इत्यादिवास्तिकेनोक्तमित्याह * न च संख्येति * तेना-
ख्यातात्प्राकारकविभक्त्यन्तपदप्रयोगे कारकातिरिक्तक्रियाप्रत्यायका-
भावादपरिहार्यमन्यान्याश्रयमित्युपसहरति * अत इति * प्राकार-
कपदप्रयोगे कारकस्य वाच्यत्वमुपपादितमुपसहरति * तस्मा-
दिति * विलक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्या स्वतां विलक्षणानामेव
शक्तीनां कल्पनात्कर्माद्याख्यानां कारकशक्त्यवान्तरजातीनां क्रियाक्षेप-
कत्वायोगात् क्रियान्वयविवक्षातः प्राकारकावभक्त्या नापत्तय-
मित्याशङ्क्यमनुमोद्य शब्दमात्रात्कारकं प्रतिपद्य वक्ता प्राग्विवक्षितां
क्रियां प्रतिपद्यत इति परिहारोक्तिरतिरिक्त्याशङ्क्य निविषयशक्ति-
निरूपणाशक्तेर्विषयभूतक्रियाक्षेप विना शक्त्यात्मककारकाक्त्यप-
र्यवसानात्कारकोक्तपर्यवसानार्थत्वेन क्रियाक्षेपोक्तैरर्थवत्त्वसूचनार्थं
कारकेण सह क्रियाया विषयविषयित्वबलक्षणेन स्वबन्धनज्ञावात्कर्मा-
दिकारकविषयत्वाह्निककर्मकक्रियाक्षेपेऽवश्यं वक्तव्य इत्याह
* तत्सम्बन्धाच्चेति * । प्राकारकपदप्रयोगे कारकस्य क्रियाक्षेपायो-
गाद्वाच्यत्वावगमेपि पश्चात्प्रयोगे क्रियाक्षेपोपपत्तेरवाच्यत्वं भवि-
ष्यतीत्याशङ्कते * यदा तर्हीति । * प्राक्प्रयोगेऽवधारिताया वि-

भक्तः कारकाभिधानशक्तः पश्चात्प्रयोगेऽप्यपह्नो न संभवतीत्याश-
 ९६२।३ येन परिहरति * सत्यमिति * शङ्काशयं विवृणोति * नन्विति । *
 परिहाराशयं विवृणोति * न शक्यमिति * शक्तेरनित्यत्वे स्वस्वबन्धस्य
 कथमानित्यत्वापात्तीत्याशङ्क्य नियम्यते यदेकस्य सम्बन्धः सा-
 र्थशब्दयोरिति वार्तिके वाच्यवाचकशक्तिद्वयनियमस्य स्वस्वबन्ध-
 तयोक्तत्वादित्युक्तम् । एवमपि शक्तिरेव सर्वदा न त्वशक्तिरिति
 कथमवधारणेत्याशयेनाशङ्क्ये * अथेति * अवधारणोपायोक्त्या
 परिहरति * तदिति * परिहारप्रतिज्ञार्थं तदिनिवार्त्तिं कावयवं-
 तावद्याचष्टे * सर्वत्रैवेति * अवधारणोपायोक्त्यर्थे श्लोके व्याचष्टे * स-
 तामपीति * । अन्यतः सिद्ध्युक्त्या व्याख्यातस्य कृतार्थत्वस्यानारम्भ-
 हेतुतायां दृष्टान्तोक्त्यर्थे प्रतिबन्धसहकारिकारणान्तराभावात्की ।
 व्याख्यातत्वदोषाभावात्किंवाख्यायार्थं कार्येत्युक्तम् । असन्धेऽप्यनेनांश-
 राद्धं व्याख्यातमुपपादयितुमनिमित्तेत्युक्तम् । सतोपि कार्याना-
 रम्भकत्वापे शक्तिमत्तस्य कार्यारम्भकत्वानुपपत्तिं सतोऽप्यग्रहणा-
 पगत्युक्त्यर्थेनासत्तत्त्वग्रहणानुपपत्त्युक्त्यर्थेन विद्यमानस्य चार्थस्य दृष्ट-
 मग्रहणं कर्वाचत् । न त्वत्यन्तासतोस्ति त्वं कांश्चित्प्रत्युपपद्यत इत्यादि-
 सम्बन्धग्रन्थवार्तिकेन द्रढयितुमाह * इतीति * श्लोकार्थमुपसंहरति *
 तस्मादिति * एकस्याः शक्तेः सदसद्भावविरोधात्सत्तैव युक्ता नासत्ते-
 त्यवधारणोपायत्वेन सामान्यन्यायमात्रमेतदुक्तं वस्तुतस्तु लज्जात्मक-
 त्वाच्छक्तेः कारकस्य विभक्तिश्रुत्युक्तत्वसंभवः नुमाननिरास्येनाख्यात-
 पूर्वपि प्रयोगे कारकात्त्वाख्यकार्यारम्भकत्वोपपत्तेन कदा चिदसत्त्व-
 शङ्कास्तीत्याह * लज्जात्मकत्वाच्चेति * । तद्यत्र नशास्त्रेणेत्यादिवा-
 र्त्तिकेन न्यायाद्व्यवस्थामुपपादितामुपसंहरति * अतश्चेति * वैयकरण-
 मतेन धात्वर्थानिरिक्तभावनाभावाभ्युपगमोप धात्वर्थेनोपस्थापना-
 संभवात्कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वेभिहिते तस्मिन् पक्षे संख्यावगमात्प्राक्-
 कर्तृकर्मणोरुपस्थानस्यैकान्तिकत्वाद्विशेषणत्वेपि वाच्यत्वाशङ्का ना-
 स्तीति नियतेत्यनेनाक्तिम् । वस्तुतस्तत्त्वकर्तृकस्यापि कुस्त्वभेदना-
 दिधात्वर्थस्य कदा चिदशनेन कर्तृपस्थानैकान्तिकत्वायागादुपस्था-
 पकत्वेपि च धातुप्रत्यययोर्व्यवधानाभावात्प्रत्ययवाच्यसम्बन्धाच्च-
 त्वानापत्तिस्तुचनार्था नित्यानुमेयोक्तिः । भाष्ये कर्तृग्रहणस्योपल-
 क्षणार्थत्वस्तुचनार्था कर्मोक्तिः ॥ नन्विति भाष्ये तात्पर्यतो व्याचष्टे-

* अथात्रेति * । कर्त्रभिधानव्याप्तहेत्वनुक्तेः कथमनेन भाष्येणानु- १४३३
मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिपदस्थभङ्ग्यावि-
शेषानुवर्त्तनस्थ भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्सूचितस्य च सामानाधिकर-
ण्यस्य हेतोस्तावत्कर्त्रभिधानव्याप्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमारभ-
ते * क इति * । कर्तृत्वाधिष्ठानभूतो द्रव्यविशेषः कर्तृविशेषो-
क्त्योक्तः । पञ्चन्युक्त्या च शब्दिकरणः पञ्चतिशब्दः । संख्यानु-
वर्त्तनेन भाष्योक्तेन देवदत्तादिपदस्थकारकविभक्तिप्रतिबन्धलक्षणं
तद्विशेषणेशासनत्वाद्यन्वयलक्षणमपि च देवदत्तादिपदानुवर्त्तने
सामानाधिकरण्यसूचनद्वारा सूचितामिति सूचनार्थं सर्वेन्युक्तम् ।
पञ्चतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वे देवदत्तशब्दानुवर्त्तनस्य सामानाधिकर-
ण्यापादानद्वारा हेतुत्वमिद्वये सामानाधिकरण्यादनुवर्त्तनं भवति
द्वयोरेकार्थतात्पर्याख्यैकार्थवृत्तिलक्षणेकविषयत्वे च सत्यैकार्थविष-
यवृद्धिजनकत्वाख्यं सामानाधिकरण्यमवकल्पत इत्युक्ते विषयो-
क्त्या वा च्यत्वविनश्चायां पर्यायत्वापत्तिः शब्दव्यापारविषयत्वमात्र-
विवक्षायां तु माध्यासिद्धिरित्याशङ्क्य शब्दस्याभिधानातिरिक्तव्यापा-
राभावात्तद्व्यापारविषयमभिधानविषयीभूतकर्तृत्वाभेदोपचारादेव-
दत्तादीनां पञ्चतिशब्दव्यापारभूताभिधानविषयतया लब्धकर्तृत्ववि-
षयत्वेदेवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वनिबन्धनात् सामानाधिकरण्या-
त्पञ्चतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वमाध्यासिद्धिं पञ्चतिशब्दवच्च देवदत्ता-
दिशब्दानामभेदोपचारानपेक्ष्य कर्तृवविषयव्यापाराभावात्पर्यायत्वाना-
पत्तिरिति सूचयितुं पञ्चतिशब्देन देवदत्तादिसर्वपुरुषानुगतकर्तृत्वमा-
मान्याभिधानद्वारा तद्विशेषभूतानां देवदत्तादीनां स्वव्यापारविषयिकु-
तत्वक्षिप्तत्वे मति पञ्चतिशब्दस्य देवदत्तादिशब्दसामानाधिकरण्यं लभ्य-
ते नान्यथेत्युक्तम् । आक्षेपहेत्वभेदोपचारोपपत्तिसूचनार्थं कर्तृत्वस्य
सामान्यरूपतोक्ता जानिवाचिनां गवादिशब्दानां वारुणादिशब्दानां
व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभावेपि तद्वाचिशाबलेयघटादिशब्दसामाना-
धिकरण्यवत्पञ्चतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावेपि लक्षणया कर्तृपरत्वो-
पपत्तेर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वात्सामानाधिकरण्यं भविष्यती-
त्याशङ्कते * लक्षणायेति * । वैयाकरणमते धात्वर्थान्तिरिक्तभावनाभावा-
द्धात्वर्थेनैव लक्षणापत्तिमापाद्य विक्रान्धात्वर्थपक्षे तावदलक्षणाशक्त्यैव
परिहरति * नेति * देवदत्तसमवेतस्य कर्तृत्वस्य पाकेनैकार्थसमवाया

भावेऽपि गङ्गायैव तीरस्य लक्षणोपपत्तिमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यासिद्धये च लक्षणाभ्युपेया तच्चान्यसमवेतलक्षणायाऽपि न सिद्धतीति परिहारायैकत्वमाभिन्नत्वं सामानाधिकरण्याभेदोपचारा वा येनाऽऽदीयते गृह्यत आपाद्यते तण्डुलसमवेतमेव पाकेन लक्षयितुं शक्यमित्युक्तम् । यद्वा यथा लः कर्मणि चेति सप्तम्यन्तेन कर्मशब्देन कर्तृशब्देन वा सप्तम्यन्तबहुवचकशब्दनामानाधिकरण्यासिद्धौ बहुत्वादिलक्ष्यमाणं कर्मत्वेन कर्मसमवेतमेकत्वादि लक्षयितुं शक्यते न कर्तृसमवेतमथ न कर्मसमवायि तथा पाकेनान्यसमवायिकर्तृत्वेन लक्षयितुं शक्यमिति दृष्टान्तायैतदुक्तम् । देवदत्तस्थानाभिध्रयणादीनां पाकत्वात्पाकेन कर्तृलक्षणोपपत्तिः शङ्कने*नत्रनि*क.पच्यर्थो नाम येयं तण्डुलानां विकिलत्तिरिति महाभाष्ये विकलेदनस्य पाकत्वोक्तैराधिध्रयणादीनां पाकत्वायोगमाशङ्क्य यद्यपि विकिलत्तिः पच्यर्थ इत्युक्तं तथापि विकिलत्तेः पाकत्वे देवदत्ताः पचतीति सामानाधिकरण्यायोगापत्तेर्जातूक्तव्यापारस्य च कर्तृत्वाभ्युपगमादेवदत्तव्यापारपाकत्वाभ्युपगमादेवदत्तव्यापारस्य पाकत्वाभावे तस्य कर्तृत्वायोगापत्तेर्विकिलत्तिफलस्याधिध्रयणादिव्यापारसमूहस्य पचिवाच्यत्वं नाधिध्रयणादिमात्रस्यैकैकस्येत्येवमर्थत्वेन विकिलत्तिः पाकफलमिति प्रयोजनवाच्यर्थशब्दाभ्युपगमेन भाष्ये व्याख्येयमिति सूचनायापि तस्य शङ्कौ । यद्यपि महाभाष्यात्तण्डुलस्थ पाक इत्याभाति तथापि देवदत्तशब्दसामानाधिकरण्यमिद्धौ देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धौ च तस्य सम्बन्धिना पाकेन भाष्यमिति कृत्वाधिध्रयणादय एव भाष्ये पाकत्वेनोच्यन्तइत्यर्थः । यदप्यधिध्रयणादयः पाकत्वेनोच्यन्त इति कृत्वा पाकेन कर्ता लक्षयितुं शक्यस्तथाप्यत्र लक्षणद्वारं सामानाधिकरण्यं संभवतीति परिहारं प्रतिजानाति*सत्यमिति * ॥ गान्धारुण्यादीनां साक्षाद्वक्तृद्रव्यसमवायाद्विशेष्ये व्यक्त्वादी स्वानुरक्तबुद्धयुत्पादकत्वेन गवादिशब्दस्य विशेष्यपर्यन्ताभिधानव्यापाराद्यगती हेतुभूते मतुल्लेपे वाच्याभेदोपचारे वा निमित्तितयाविशेष्ये गवादिशब्दप्रवर्तकत्वात्सामानाधिकरण्यापादकत्वसमवेत्त्याधिध्रयणादीनां देहसमवायाद्देहदेहिनोरभेदोपचाराद्देहात्मसमवेतत्वव्यपदेशोऽपि परिस्पन्दरूपत्वेन साक्षाद्मूर्तात्मसमवायायोगाद्देहस्य वाऽचननत्वेनाऽस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वानुपपत्तिरात्मन एव चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वस्य न्या

यत्वाद्दिशेष्यस्य कर्तृत्वाभिमतस्य देवदत्ताख्यस्यात्मनोऽधिभ्रयणा-
द्यनुरक्तस्यानवगतेः पाकवाचिनो धातोः कर्तृपर्यन्तव्यापारावगति-
हेतुभूते मनुष्योपे वाच्याभेदोपचारे वाधिभ्रयणादीनां निमित्तात्वा-
योगेन देवदत्ते पचिशब्दप्रवर्तकत्वायागान्न सामानाधिकरण्यापादकत्वं
संभवतीति वैधर्म्योक्त्योपपादयति *गोत्वेति*पतदेव दृष्टान्तरूपपाद-
यितुमुपसंहरति *अत इति* मनुष्योपाभेदोपचारौ विना सामानाधि-
करण्याभावे दण्डादिशब्ददृष्टान्तः । अधिभ्रयणानयो देवदत्त इति
प्रयोगाभावदृष्टान्तेनाधिभ्रयणादीनां देवदत्तं स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पाद-
कतायामुपपादितार्या रूपादिशब्दोक्तानां गुणानां द्रव्ये स्वानुरक्त-
बुद्ध्यनुत्पादकत्वेऽप्यरुणादिशब्दोक्तानामुत्पादकत्ववदधिभ्रयणादिश-
ब्दोक्तानामधिभ्रयणादीनां कर्त्तरि स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकत्वेऽपि
पच्युक्तानामुत्पादकत्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थं पाको देवदत्त इति प्र-
योगाभावदृष्टान्तोक्तिः । भाष्योक्तस्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादि-
पदस्थसंख्यानुवर्त्तनस्य सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्त्रभिधा-
नगमकत्वात्सामानाधिकरण्येनैव तावत्कर्त्रभिधाने साध्ये कर्त्रभि-
धानन्यायेनैव कर्माभिधानस्यापि भाष्येभिमतत्वात्कर्माभिधानेऽपि
साध्ये प्रयोगमाह *तस्मादिति* आद्येनादिशब्देन पच्यतेश-
ब्दोपादानात्पचतिशब्दः कर्तृवाची देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्त्तित्वा-
त्पच्युत्पद्यतश्चपच्यतेशब्दः कर्मवाच्यादनादिकर्मपदाभेदवर्त्तित्वात्प-
कशब्दवदिति तन्त्रेण प्रयोगद्वयं द्वितीयेनादिशब्देन पाकादिशब्दव-
दिति वैधर्म्यदृष्टान्तः सूचिनः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *अभेदेति* १६४।१
साक्षाद्भाष्योक्तेन हेतुनास्मिन्नेव साध्ये प्रयोगमाह *किंचेति* प-
चतिपच्यतइत्येवंप्रकारयोः शब्दयोरित्येव धर्मिणोः कर्तृकर्मप्रकारयो-
र्वाच्ययोरित्येवं च वाचकत्वविषययोस्तथाशब्देनोक्तेः पचतिशब्दस्य-
कर्तृवाचित्वं कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पकशब्दवत्पच्यतेशब्दस्य-
कर्मवाचित्वं कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पकवशब्दवदिति प्रयो-
गद्वये चशब्देन पाकादिशब्दे वैधर्म्यदृष्टान्ते सूचिते दाराः पचन्तीति
दाराख्यस्य कर्तुरेकत्वेऽप्याख्याने बहुवचनदर्शनात्कर्तृगतसंख्या-
नुवर्त्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्र कर्त्तरि कर्मणि वा भूतस्य विद्य-
मानस्य संख्याभेदस्यानुवर्त्तनादित्येवं तद्भूतोक्त्या व्याख्यातस्या-
सिद्धत्वमाशङ्क्य कर्तुरेकत्वादिति भाष्योक्तेन कर्तृसंख्यानुवर्त्तनेन कर्तु-
र्विशेषवाचिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनं विवक्षितमिति सूचनार्थं कर्तृक-

मशब्दोपासोत्येवं तच्छब्दोपासोत्तया तद्भूतोक्तिर्व्याख्याता । श्लोकं व्याख्यातुमाह * पचतीति * यैव कर्तृवाचिनि शब्दे संख्येत्यनेन शाब्दी संख्याऽत्र विवक्षिता न वास्तवीति हेत्वसिद्धिशङ्कानिरासार्थं सूचितं देवदत्तयज्ञदत्तयोः पाको देवदत्तस्य पाकावोदनस्य पाकौ शाकौ-
दनयोः पाक इति वा वैधर्म्यहृष्टान्तसूचनायादिशब्दौ तथैव वाच-
कत्वमित्यनेनोक्तयोः कर्तृकर्मवाचित्वपक्षयोर्हृष्टान्ता यैर्वाक्यैरुदा-
ह्रियन्ते तान्येवं वक्तव्यानीत्यर्थः । कर्तृकर्मविशेषवाचिदेवदत्तौदना-
दिशब्दोक्तसंख्याविशेषानुवर्त्तनवत्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वस्या-
पि कर्तृकर्मविशेषस्यापि च सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्तृक-
र्मभिधानगमकत्वोपपत्तेः कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेतुना कर्त्र-
भिधाने साध्ये कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन च हेतुना कर्मा-
भिधाने साध्ये प्रयोगमाह * किंचेति * पचतिपच्यतेशब्दयोः कर्तृ-
कर्मवाचित्वप्रतिज्ञाया किंचशब्देनानुकर्षणाद्धेतो प्रतिज्ञाकाङ्क्षा
पूरणीया उभयप्राप्तौ कर्मणीति परिसंख्यायाः कर्त्रभिधायित्वेपि कर्तृ-
विभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावात्तयानैकान्तिकत्वशङ्कानिवृत्तयेऽभि-
हितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणे कृते कर्मषष्ठ्याः कर्मणांभिहितत्वेनैव
निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबन्धकत्वात्तयानैकान्तिकत्वमाशङ्क्य कर्तुर-
भिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं कर्त्रभिधाने हेतुः
कर्मणोभिहितत्वेन निमित्तेन कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्व कर्माभिधाने
हेतुरिति विशिष्टहेतूक्त्यै तयोरिति विशेषणान्तरं कृतं कर्तृकर्म-
णोरभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणसामर्थ्यात्कर्तृकर्मविभक्तिप्रति-
बन्धकत्वहेत्ववगते प्रथमाविभक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावाद्धेतोरसिद्धत्वं
न शङ्कनीयम् ॥ प्रतिज्ञानुकर्षणार्थत्वेन किंचशब्दं व्याचष्टे * इतश्चेति *
हेतूक्त्यर्थं पूर्वाद्धं व्याचष्टे * येनेति * प्रथमाविभक्त्यप्रतिबन्धकत्वे
नासिद्धत्वशङ्कानिवृत्तये कारकविशेषणम् । अनभिहिताधिकारवि-
हितोत्तयामिहितत्वस्य निमित्तत्वे सूचितां युक्तिं विवृणोति * यदि-
हीति * पक्षपक्षशब्दयोर्हृष्टान्तत्वोत्तरार्थत्वेन साधर्म्यमिति श्लो-
कावयवव्याख्यार्थं पक्षित्युक्तम् ॥ पचतिशब्दस्य कर्त्रभिधा-
यित्वे साध्ये पच्यतेशब्दो वैधर्म्यहृष्टान्तः श्रुत्योक्तं पच्यतेशब्दस्य
कर्माभिधायित्वे साध्ये पचतिशब्दो वैधर्म्यहृष्टान्तोऽर्थावुक्त इत्येव-
मन्यदिति श्लोकावयवं व्याचष्टे * साधर्म्यादिति * यो यद्विशेष-
बोधकः स तद्वोधक इति श्रोत्रादौ व्याप्तिदर्शनादेकत्वादिसं-

ख्यायाश्च संख्यान्तरपरिच्छेद्यात्कर्तुः स्वपरिच्छेद्यकर्तृव्यावर्तकत्वेन
कर्तृविशेषरूपत्वात्कर्तृसंख्याबोधकत्वेनाख्यातस्य कर्तृबोधकत्वानु-
मानाशयतया कर्तुरेकत्वं वाच्यविपरीकृत्य येन कारणेनैकचवनं
प्रयुज्यते तेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवमेतद्भाष्यस्याख्यानायैत-
त्सूचितं प्रयोगमाह * इतश्चेति * पञ्चतिपच्यते शब्दाख्यस्य धर्मि-
विशेषणस्य कर्तृकर्मविषयत्वाख्यस्य च साध्यधर्मविशेषणस्याधिका-
रतो लाभात्पञ्चतिशब्दादि कर्तृकर्मणोर्बोधकः कर्तृकर्मविशेषबोध-
कत्वाद्यद्यद्विशेषबोधक तत्तद्वबोधकं यथा श्रोत्रं शब्दविशेषाकारबो-
धकं शब्दबोधकमिति प्रयोगार्थः ॥ श्लोक व्याचष्टे * यदि हीति *
नागृहीतविशेषणन्यायबलेन कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याबोधकतात्र हेतुत्वेन
विवक्षितेति विप्रतिपक्षोक्त्या सूचितम् । अभिधेयभावनाविनाभाव-
द्वाराख्यातस्य कर्तृकर्मबोधकताया मीमांसकेनाप्यभ्युपेतत्वात्सिद्ध-
साध्यतामाशङ्क्य तद्विशेषवाचित्वात्तद्विशेषबोधकत्वाद्वा तद्वाचि-
त्वसाधनं कारकतद्विशेषसंख्यावाचिन्यां द्वितीयादिविभक्ताविव-
वृक्षत्वादिसामान्योक्त्यनपेक्षतद्विशेषशिशपात्वादिविचिनि शिशपा-
दिशब्देऽपि तद्विशेषवाचित्वतद्विशेषबोधकत्वयोः सङ्गावेनानैका-
न्तिकत्वापत्तेः कर्तृकर्मवाचित्वसिद्धयै कर्तृकर्मबोधकत्वसाधना-
त्सिद्धसाध्यत्वपरिहारं सूचयितुमाह * नचति * प्रयोगाभिप्रेतं
साध्यमुपसंहरति * तस्माद् वेति * । यदेकत्वं वाच्य विषयी-
कृत्यैकवचनं प्रयुज्यते तद्येन कारणेन पञ्चतिशब्दे कर्तुः सम्ब-
न्धित्वेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवं कर्तृविशेषदेवदत्तादिविशेषण-
संख्यान्वयस्य कर्तृवच्यत्वे हेतुतया भाष्योक्तस्य विशेषणमात्रो-
पलक्षणत्वात्कर्तृकर्मणी पञ्चतिपच्यते शब्दवाच्ये पञ्चतिपच्यते-
शब्दप्रयोगे कर्तृकर्मविषेणभूतदेवदत्तौदनादिविशेषणैः सम्बद्धय-
मानत्वाद्यच्छब्दप्रयोगे कर्तृकर्मणी विशेषणैः सम्बध्येते तच्छब्द-
वाच्ये यथा पक्तृपक्षशब्दवाच्ये यच्छब्दवाच्ये च न भवतस्तच्छब्दप्र-
योगे विशेषणैर्न सम्बध्येते यथा भावोत्पन्नाख्यातवाच्ये इत्येतद्भाष्यसू-
चितं प्रयोग साध्यस्यैवधर्म्यहृष्टान्तद्वययुक्तमाह * किंचिति * श्लोकं व्या-
चष्टे * इतश्चेति * यत्रेत्यनेनोत्तरार्द्धोक्तवैधर्म्यहृष्टान्त सूचितं साध्यस्य-
हृष्टान्तं व्याख्याय वैधर्म्यहृष्टान्तव्याख्यार्थं यत्र त्वित्युक्तम् । जातिगुण-
शब्दानभिधेययोरपि व्यक्तिद्वययोर्विशेषणान्वयदर्शनादनैकान्तिकत्व-
माशङ्क्य विशेषणान्वयानुपपत्त्या तयोर्गोप वाच्यत्वकल्पनेनानैका-

न्तिकत्वपरिहारं सूचयितुमाह*नचेति ।*पञ्चानामपि प्रयोगाणां भा-
 ख्यकाराभिप्रेतत्वं दर्शयितुमाह *तदिति* कर्तृविशेषदेवदत्तादिगतसं-
 ख्यायोगित्वमात्रेण भाष्योक्तेन कथं सामानाधिकरण्यादि दर्शितं भव-
 तीत्याशङ्क्याह*तद्वनेति*भिन्नयोरर्थयो सख्यैक्यनियमाभावेन पचति-
 देवदत्तशब्दयोरर्थैक्यं विना पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्दगतसंख्यायो-
 गित्वायोगादेकार्थलक्षणं सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिस्तावत्स्प-
 ष्टा कारकविभक्तिप्रयोगे चानर्थक्यापत्तेराख्यातस्य कारकानामिधायि-
 त्वप्रसङ्गेन कारकवाचिना देवदत्तादिपदेन सहैकार्थ्यलक्षणसामानाधि-
 करण्यायोगप्रसङ्गात्कारकविभक्त्यप्रयोग विना सामानाधिकरण्या-
 नुपपत्तिः प्रतिबन्धभावे च कर्मणि द्वितीयेत्यादिविधानादवश्यं कार-
 कविभक्तिप्रयोगापत्तेराख्यातस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं विना
 कारकविभक्त्यप्रयोगानुपपत्तिरित्येव परम्परया कारकविभक्तिप्रतिब-
 ंधकत्वं विना तद्वतसंख्यायोगित्वानुपपत्तिः कर्तृभूतदेवदत्तादिगतसं-
 ख्याविशेषानुवर्तनाख्यस्य तद्वतसंख्यायोगित्वस्य तद्वतसंख्याया बो-
 धकत्वं विनायोगान्तद्वतायाश्च संख्यायास्तद्विशेषत्वात्साक्षादेव तद्वि-
 शेषबोधकत्वं विनानुपपत्तिः । अर्थान्तरस्यार्थान्तरासामान्यरूपाविशेष-
 णान्वयायोगादेवदत्तपचतिशब्दयोरैकार्थ्याभावे पचतिशब्दार्थस्य देव-
 दत्तशब्दार्थविशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणा-
 न्वयं विना विशेषणवाचिशोभनादिशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः
 शोभनादिशब्दोक्ताया अपि च संख्यायाः कर्तृगतत्वात्सामानाधिक-
 रण्यं विनानुपपत्तिरित्येवं परम्परया कर्तृविशेषणान्वयं विना तद्वत-
 संख्याया योगित्वानुपपत्तिरित्याशयः । शङ्काभाष्यार्थमुपसंहरति*
 तस्मादिति*उच्यतइत्यादि नकेन चिद्वाध्यतइत्यन्त परिहारभाष्यं कर्तु-
 रवाच्यत्वे व्याख्यातश्रवणेनुष्ठेयक्रियावगमादवगमोपपत्तेर्वाच्यत्वप्र-
 माणार्थापस्यनुदयेनानुपलब्धिविरोधोक्त्यर्थनया व्याचिख्यासुरा-
 ख्यातान्वयव्यतिरेकान्यथानुपपत्तिप्रभवयाऽऽर्थापस्याख्यातगम्यत्वा-
 वगमादनुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्य सिद्धसाधनत्वापत्तेर्गम्यत्वमात्र-
 स्यासाध्यत्वाद्वाच्यत्वसाधनार्थं शङ्काभाष्यं तत्र त्वनुपलब्धिविरोधो-
 क्त्येवेति परिहारसूचनार्थं भाष्यसूचितै पञ्चभिः प्रयोगैर्वाच्यवाच-
 कशक्तानुमीयते गम्यगमकत्वमात्रं वेति विकल्पाद्यकल्पे भाष्यं व्या-
 ख्यातुमारभते*तत्रेति*प्रतिज्ञादोषाणां सर्वप्रयोगसाधारण्यापि हेतु-
 दोषाणां प्रतिहेतूपपादनवैलक्षण्यसूचनार्थं सामानाधिकरण्यात्ता-

वत्पक्षत्यादिशब्दः कर्तृकर्मवाचीति यदुक्तमित्युक्तम् । एकप्रमाणानुदयमात्रेणानुपलब्ध्यसिद्धेरर्थापत्तिर्भङ्गमात्रेणानुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्यार्थापत्तिर्भङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धिरित्युक्तम् । प्रमाणान्तराणां शक्तिविषयत्वाभावादेवानुत्पत्तेरर्थापत्तिर्भङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धिमुपपादयितुमाह *सर्वेति* । *अनुमानविरोधोत्तर्यतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह *अनुमानेति* धात्वर्थस्याकर्तृकस्यापि कश्चिद्दर्शनेन कर्त्रविनाभावात्कर्तृकर्माविनाभूतार्थाभिधायित्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य प्रत्ययस्य कर्तृकर्माभिधानानभिधानविचारविषयत्वात्तद्वाच्याया भावनाया कश्चित्कर्तृव्याभिचाराभावेनासिद्धत्वपरिहारसूचनायात्यन्तार्कितं । तिङ् कर्तृकर्मवाचित्वाभावे प्रयोगमुक्त्वा कर्तृकर्मणोस्तिङ्वाच्यत्वाभावे प्रयोगमाह *नथेति* तिङ्वा- ९६६।३। च्यया भावनया कदा चिदत्यज्यमानत्वादित्याद्यहेत्वर्थः । भावोत्पन्नलकारेषु तिङ् कर्तृकर्मविषयव्यापाराभावेऽप्यभिधेयाविनाभावेन प्रतीयमानत्वादिति द्वितीयहेत्वर्थं यत्तिङ्वाच्येन न त्यज्यते तिङ्वापाराद्विनापि च प्रतीयते तत्र तिङ्वाच्यं यथा कर्तृत्वाश्रयभूतं देवदत्तादिद्वयं कर्मत्वाश्रयभूतं चौदनादिद्वयमित्याद्यदृष्टान्तार्थः । यद्यद्वाच्येन न त्यज्यते यद्यापाराद्विनापि च प्रतीयते तत्र तद्वाच्यं यथा शिशपाशब्दवाच्येन शिशपात्वेनात्यज्यमानं शिशपाशब्दव्यापाराद्विनापि च प्रतीयमानं वृक्षत्वं न शिशपाशब्दवाच्यमिति द्वितीयदृष्टान्तार्थः । कर्तृकर्मणी नाख्यातेनाभिधीयेते कारकत्वात्करणादिवत्कर्तृकर्मात्पन्नस्तिङ्शब्दः कर्तृकर्मणोरवाचकः । आख्यातत्वाद्भावोत्पन्न- तिङ्शब्दवदिति स्वयं प्रयोगद्वयमाह *कारकत्वादिति* । भाष्या- नारूढमप्येतत्प्रयोगद्वयं सम्भवादुक्तमिति सूचयितुमाह *अपीति* एवमपीति पूरणीयं सर्वेषां प्रयोगाणां लोकविरोधं शङ्कापूर्वं निरस्यति *नन्विति* अभिधेयार्थो गवादिशब्दानां जातिर्गम्यमानो व्यक्तिद्योत्यः प्रादीनामुपसर्गाणां गमनादिस्तिष्ठत्यादिधात्वर्थः विषयो योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां पञ्चत्वाद्येकार्थसमवायिपङ्कजननकर्तृत्वादिवाचिनो पञ्चत्वादि । कर्तृकर्मणोराख्यातगम्यत्वमात्रानुमानमाख्यातस्य कर्तृकर्मगमकत्वमात्रानुमानं च कस्मान्न भाष्यकृता दूषितमित्याशङ्क्य सिद्धसाधनापत्त्यैव निरस्तत्वादिति परिहारं सूचयितुमाह *यदित्विति* । *वाच्यवाचकशक्त्यनुमानस्य लोकविरोधोत्तर्यतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह *लोकिति* । *एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति

*कुत इति । * वक्तव्यं चैष व शब्दो विनाशित्वेन साध्यत इत्यादि-
 शब्दाधिकरणवार्तिकोक्तेन च मार्गेण वर्णात्मकशब्द कारकवाचि-
 त्वेन साध्यते स्फोटोदात्मको वा जातित्रिगुणाद्यात्मको वेति त्रेधाशब्दवि-
 कल्पनया शक्त्यात्मकं कारकमाख्यातवाच्यत्वेन साध्यते द्रव्यात्मकं
 वेति द्वेधा कारकविकल्पेन शक्तिर्द्रव्यादित्यन्तव्यतिरिक्तात्यन्ताव्य-
 तिरिक्ता वाच्यतिरिक्ता वेति त्रेधा व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन वर्णात्म-
 कशब्दधर्मिपक्षे तवाप्रतिद्विविशेष्यः पक्षः स्फोटोदात्मकपक्षे मम
 जात्याद्यात्मकपक्षे द्वयोर्द्रव्यात्मककारकधर्मिपक्षे तव शक्त्यात्मक-
 पक्षे मम व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपक्षे तवात्यन्ताव्यतिरिक्तपक्षे ममा-
 त्यन्तव्यतिरिक्तपक्षे द्वयोः कारकधर्मिपक्षे वर्णस्फोटजात्यादिशब्दवि-
 कल्पनया तथैवाप्रसिद्धविशेषणः शब्दधर्मिपक्षे शक्तिर्द्रव्यकारकवि-
 कल्पेन व्यातरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च युगपद्वर्धमधर्मविकल्पेष्वप्रसिद्धो-
 भय इति प्रतिज्ञादोषा वैयाकरण प्रति योज्या इत्याह * शेषा अ-
 पीति * ॥ सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकमविशोपेतं वा हेतुरि-
 ति त्रेधा सामानाधिकरण्याख्यहंतुं विकल्पयाद्यकल्पे तावदसिद्धता-
 माह * तथेति * वाशब्देन तृतीयः कल्पः सूचितः । संख्याद्यभिधानाभ्यु-
 पगमेपि कारकनिवृत्त्यर्थाऽऽद्यमात्रांशः । शक्तिमात्रस्य कारकत्वे
 श्रौतसामानाधिकरण्यायोगमुपपादयति * द्रवत्तादीति * । द्रव्य-
 कारकपक्षेपि निर्व्यापारस्य कारकत्वायोगाच्छक्तिरहितस्य च व्यापा-
 रायोगाच्छक्तिर्विशिष्टस्यैव कारकतयाभ्युपगन्तव्यत्वेन कारकाभि-
 धानपक्षेनागृहीतविशेषणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधानापक्षेः श्रौतं द्रव्य-
 शब्दसामानाधिकरण्यं यस्मान्न युज्यते तस्माच्छक्तिकारकपक्षे सुतरां
 न युज्यत इत्यतिशयार्थमाह * यस्यापि हीति * । द्रव्यशब्देन सहा-
 ख्यातस्य श्रौतसामानाधिकरण्यायोगेपि शक्तिवाचिना पाचकादि-
 शब्देन कृदन्तेन सह श्रौतसामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तेस्तात्पर्याख्यायाः सामानाधिक-
 रण्यशब्दवाच्यत्वाद्वाच्यार्थतात्पर्यं विना श्रौतसामानाधिकरण्यानुप-
 पत्तेः कृतां च कारकाख्यशक्तिवाचित्वेपि द्रव्योपसर्जनीभूतशक्तिवा-
 चित्वेन शक्तौ तात्पर्याख्यवृत्त्यभावान्न कृदन्तेनापि सह श्रौतसामाना-
 धिकरण्योपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * शक्तीति * कारकपरा-
 ख्यातप्रयोगेन कारकविभक्तिर्द्रवदत्तेनेति तृतीयोदनामिति द्वितीया वा

प्रयुज्यत इति न चेत्यनेनोक्तम् ॥ शक्त्यभाववादिष्वैशेषिकादिमतेन शुद्धस्य द्रव्यस्य कारकत्वात्कारकवाचित्वेऽप्याख्यातस्य द्रव्यवाचित्वोपपत्तेर्द्रव्यशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिमाशङ्क्याह * यस्य त्विति * । शक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षेऽप्येकरस्य द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वे युगपदनेककारकरूपत्वापत्तेरेकशक्तिकत्वावगमाशक्तेश्च स्वाभाविकत्वेन यावद् द्रव्यसद्भावमनपाद्यकाष्ठादिद्रव्यं काष्ठैर्दहतीत्यादिप्रयोगे केन चित्करणदिकारकरूपेणावधारितं तस्य काष्ठानि दहतीति कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षा न कदा चित्तस्यादिति दूषणं तुल्यमित्याशङ्कते * शक्तीति * शक्तेः कारकत्वे करणादिशक्ते कदा चित्कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षाभावेनैतच्छङ्केत्यानायोगाच्छक्तिमत्पक्षोत्र शक्तिपक्षत्वेनोक्तः । आविर्भूताया एव शक्तेः कारकत्वापादकत्वात्सर्वाणां च शक्तीनां युगपदानिर्भावाभावे द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वेऽपि न युगपदनेककारकरूपत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नेति * शुद्धस्यापि द्रव्यस्य कस्यांचित्क्रियायां करणत्वं कस्यांचित्कर्मादिक्रियाभेदात्तत्र कारकरूपेणाभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य क्रियाभेदेऽनेककारकत्वोपपत्तावपि क्रियैक्ये यदपेक्ष्य नानाकारकरूपत्वं स्यात्तस्यापेक्षा कारणस्य क्रियाभेदस्याभावाच्छक्तित्वञ्च द्रव्यस्य स्वरूपेण भेदाभावाच्चैककारकत्वेनावधारितस्य कारकान्तरत्वविवक्षोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * द्रव्यस्य त्विति * ॥ पाचकादिशब्दानां द्रव्यवाचित्वाभावेऽपि द्रव्यवाचिना देवदत्तादिशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्यप्रसिद्धेर्नशब्दद्रव्यस्यैकस्मिन् वाच्ये तात्पर्यश्रौतेन सामानाधिकरण्यं किंतु वाच्येलाक्षणिके वा स्वभावतस्तात्पर्यशुक्लादिशब्दानांतुसमानविभक्त्यन्तद्रव्यशब्दसमभिव्याहारनिबन्धत्वेन द्रव्यपरत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावान्न श्रौतद्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं ततश्चाख्यातस्याकृत्यधिकरणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधायित्वे कृदन्तवत्स्वभावतः शक्तिमद्द्रव्यपरत्वाच्छ्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्याशङ्क्य स्वाभाविकैकार्थपरत्वलक्षणश्रौतसामानाधिकरण्याभ्युपगम व्याख्यातस्य द्रव्यपरत्वाभावाच्छ्रौतद्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यायोगं सूचयितुमाह * यदि चेति * शुद्धस्य द्रव्यस्याकारकत्वेन वाच्यताया दूराशङ्कित्वाच्छक्तिमतश्च शक्तिमनभिधायामिधानशक्ते कृदन्तेऽपि शक्तिमात्राभिधानावगमेनाख्यातस्य द्रव्यवाचित्वाशङ्काया दूरापास्तत्वाद् द्रव्यवाचिनोक्त्या स्वभावतां द्रव्यपरत्वं विवक्षितम् । प्रसगात्सुषुं कारकवाचि-

नीनां द्रव्यपरत्वनिरासः नामाख्यास्य प्रतिपदिकस्य द्रव्यपरत्वेऽपि
 धातोर्द्रव्यपरत्वनिरासायां तशब्दप्रयोगात्सुप्सु च तिङन्तेषु चेति
 विग्रहः कार्य. निपातोपसर्गाणां द्रव्यपरत्वनिराससूचनार्थोऽपिशब्दः
 सत्वभावलिङ्गसंख्याकारकान्वयार्हत्वात्सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्ग-
 कारकान्तरान्वयोऽपिशब्दोक्तेषु च निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याकारका-
 न्वयः स्यादित्यर्थः । चतुर्थं पादं व्याचष्टे * यथैवेति । *
 तृतीयं व्याचष्टे * ततश्चेति * तिङन्तेषु पचतीति प्रयोगे कर्तुः पच-
 ति ब्रूहीति कर्मादिकारकान्तरयोगः पक्व भुङ्क्ष्वेत्यादिवच्चादिशब्दां
 क्तं पच्येत इति प्रयोगे कर्मणः पच्यते भुङ्क्ष्वेत्यादिकारकान्तरयोगः
 सुप्सु चौदनमिति कर्मणः पक्वेन तृप्यतीत्यादिवदोदनं तृप्यतीति
 करणादिकारकान्तरयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः । श्लोकार्थमुपसंहरति
 * तस्माद्विति * निष्कृष्यैष्टव्यं सद्भिन्नेयमित्येष्टव्योक्त्या शक्तिमात्रे
 तात्पर्याभिधानाच्छक्तिमत्परत्वनिरासोपसंहारः सूचितः । शक्तिमात्र-
 परत्वेऽपि कारकान्तरयोगः कस्माच्च भवतीत्याशङ्क्यासम्बन्धः
 समत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेन शक्ते शक्त्यन्तरायोगाद् द्रव्य-
 स्य चैकशक्तिवशीकृतस्य शक्त्यन्तरायोगादित्याह * तथासति ही-
 ति * काष्ठैर्दहतीति प्रयोगे करणशक्तिवशीकृतानामपि काष्ठानां
 काष्ठानि दहतीति प्रयोगे कर्मशक्तियोगदर्शनात्तदैवेत्युक्तं येन कार-
 णेन शक्तिमात्रपरत्वे सति प्राधान्यं प्रतिपद्यैकया शक्त्या वशीकृत-
 स्य द्रव्यस्य शक्त्यन्तरान्वयार्हत्वं नास्ति तेन कारणेन कारकान्त-
 रायोग इत्यर्थः । यथा निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याराहित्यं चकारा-
 त्कारकराहित्यं च सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्गराहित्यं कृदन्तवैलक्षण्येन
 सिद्धं तथा सुप्तिङन्तेषु कारकान्तराराहित्यमपि तेनैव कारणेन
 सिद्धमिति दृष्टान्तेन द्रढयितुमाह * लिङ्गेति * सुप्सु तिङ्क्षु च
 द्रव्यस्याप्राधान्यात्कारकान्तरान्वयवत्संख्यान्वयस्याप्यनुपपत्तावपि
 कारकशक्तिगतसंख्याभिधानात्संख्यायागाविरोधः कारकशक्तीनां
 लिङ्गाभावेऽपि सुप्सु प्रतिपदिकार्थगताभिधानाल्लिङ्गयोगाविरोधः ।
 श्रौतत्वविशिष्टस्य सामानाधिकरण्यस्य हेतुतायामुभयासिद्धतामुप-
 पादितामुपसंहरति * ततश्चेति । * लाक्षणिकमविशेषितं वेति कल्प-
 द्वयं तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वेति वाशब्देनाविशे-
 षितकल्पस्य गृहीतत्वसूचनार्थं सहानुभाष्याविशेषितकल्पे तावदनै-

कान्तिकनामाह * अथेति । * श्रौतत्वविशेषणपक्ष एव हेतोः साध्याविशिष्टत्वलक्षणप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वनान्यतरासिद्धत्वं वक्तुमारभते * यच्चेति । * अधिकरणशब्दस्याश्रयवाचित्वात्कस्माद्वाच्यत्वं विनार्थस्य शब्दाधिकरणत्वं न भवतीत्याशङ्क्य मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वेनानाश्रयत्वाद्द्वयाकरणमते त्वाकाशाश्रयत्वादित्याह * सर्वे-
 त्ति । * वाच्यत्वे तु विषयत्वाख्याधिकरणतायुक्तेत्याह * वाच्यस्य त्विति । * विषयवाचित्वे अधिकरणशब्दस्य गौणलाक्षणिकयोरपि विषयत्वोपपत्तेः कथं वाच्यत्वोक्त्यापत्तिरित्याशङ्क्य श्रौतत्वविशेष-
 णाद्वाच्यत्वोक्त्यापत्तिमाह * तदपीति । * श्रौतसामानाधिकरण्यश-
 ब्देनैकार्थवाचित्वोक्तावपि कथं प्रतिज्ञार्थैकदेशतेत्याशङ्क्यैवंविधप्र-
 योगापत्तेरित्याह * ततश्चेति * । एवं च सति प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं भव-
 तीत्याह * ननश्चानित्यइति । * शब्दयोः सामानाधिकरण्यं शब्दबु-
 द्धयोर्वार्थयोर्वार्थबुद्धयोर्वेत्येवंप्रकारैरादिशब्दादेकार्थसमवायलक्षणमे-
 कार्थप्रतिपादकत्वलक्षणं वैककार्यजनकत्वलक्षणं वेत्येवंप्रकारैश्च विक-
 ल्पैः सामानाधिकरण्यं विकल्प्य तद्भूताधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकप-
 दानि तावद्वर्णा वेत्युपक्रम्यैकार्थसमवायपि सर्वेषां व्योम्नि तुल्य-
 तेत्येकार्थसमवायलक्षणशब्दसामानाधिकरण्यनिरासाच्चङ्ग्यास्ता-
 वत्पृथग्भूताः पदार्थाः पदभेदतइत्येकार्थप्रतिपादनलक्षणानिरासा-
 राथा तद्विषयाप्येतैर्बुद्धिर्नैकोपजन्यते जातु स्वविषया बुद्धिः प्रतिशब्द-
 मसावपि न चैकज्ञानजननं भिन्नैस्तैः क्रमवर्तिभिरित्येकार्थजननल-
 क्षणनिरासादेकात्प्रवृत्तिता तुलया घटहस्त्यादिधीष्वपीत्येकार्थसम-
 वायलक्षणपदार्थबुद्धिसामानाधिकरण्यनिरासादन एव विशिष्टाधी-
 स्ताभिर्नैकोपजन्यत इत्येकार्थजननलक्षणनिरासान्न चैकव्यक्तिवृ-
 त्तित्वे प्रमाणं गोत्वशुक्लयोरित्येकार्थसमवायलक्षणपदार्थसामानाधि-
 करण्यनिरासान्न च वस्त्वन्तरारम्भः । पदार्थैस्तदनुग्रहादित्यादिना
 चैककार्यजननलक्षणसामानाधिकरण्यनिरासात्तेनैव न्यायेनानियमो
 वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्दभेदात्स्यादिति षष्ठान्तपूर्वपक्ष
 सूत्रेऽर्थयोरत्र सामानाधिकरण्यं न शब्दयोरिति भाष्ये व्यतिरेकश-
 ब्दभेदादित्यर्थान्यत्वहेतुव्याख्यार्थं वक्ष्यमाणेन च पशुत्वान्वयेपि
 गवादौ छागत्वव्यतिरेकादर्थैक्ये च पशुः छाग इति शब्दभेदानर्थ-
 क्यपत्तेरित्यनेन न्यायेनासिद्धत्वं मुद्गावनीयम् । अर्थयोरैकव्यत्वाभा-

रत्वाच्छब्दयोर्वा गम्यमानैकार्थत्वात्सामानाधिकरण्यस्य गवाश्वादि-
 शब्दानामेकार्थवाचित्वाभावेऽप्येकाधारार्थद्वयवाचित्वलक्षणसामाना-
 धिकरण्याविशेषादनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयमित्याह * तद्भूतेति * ।
 मीमांसकैरपि गोशुक्लादिशब्दानां सामानाधिकरण्याभ्युपगमात्सर्व-
 प्रकार विकल्पेष्वसिद्धत्वाद्भावतमयुक्तमित्याशङ्क्य परमार्थतः सामा-
 नाधिकरण्यमद्भावेऽप्यनुमानव्यवहारकाले वादिनं पराजितुं सर्वप्र-
 कारं विकल्प्यामिद्वत्त्वाद्भावनं युक्तमिति व्यवहारकालविशेषणनो-
 क्तम् ॥ कर्तृकर्मविनाभूतार्थवाचित्वादिभिश्चानुमानविराधायोक्तैर्हे-
 तुभिस्तिष्ठ कर्तृकर्मवाचित्वनिरासेन मुख्यसामानाधिकरण्यनिरासा-
 दसिद्धतोपपादनीयेत्याह * अनुमानेति । * तैरेव हेतुभिस्तुल्यवत्त्वा-
 भ्युपगमे सप्रतिसाधनतापि वाच्येत्याह * सप्रतिसाधनता
 वेति । * यथा च पक्षहेतू विकल्पदृष्टिर्नौ तथादृष्टान्तोपि शक्तिपर-
 त्वाशयेन शक्तिमत्परत्वाशयेन वेति विकल्प्याद्यकल्पे साध्यहेतुविक-
 लत्वाभ्यां दुषणीयइत्याह * दृष्टान्तोपीति । * शक्तेः शक्तिमतो वा कार-
 कत्वे शक्तेरवाक्यत्वविकरणन्यायेनाख्यातेष्विव कृदन्तैष्वपि वाच्य-
 त्वान्न चैयाकरणमते मीमांसकमते वा साध्यविकलत्वं संभवतीत्या-
 शङ्क्य शक्त्यभिधानांक्त्या शक्तिपरत्वस्य विवक्षितत्वाच्छक्तिमतश्च
 कारकत्वे शक्तावकारकत्वेपि नैव तात्पर्यायोगाच्छक्तेरपि कारकत्वपि
 कृदन्तवैलक्षणेन सुतिष्ठन्तेषु शक्तिमात्रपरत्वांक्त्या कृदन्तानां शक्ति-
 मात्रवाचित्वेपि शक्तिमत्परत्वस्योक्तत्वाच्छक्तिमात्रपरत्वाशयेन दृष्टा-
 न्तोक्तौ भवत्येवंमतद् द्वयेपि साध्यविकलतेति परिहारसूचनार्थं नही-
 त्युक्तम् । हेतुविकलत्वापपादनार्थं यच्च श्रौतं सामानाधिकरण्यमि-
 त्यादिवार्त्तिकोपपादिता देवदत्तवचनत्वादिति हेत्वर्थापत्तिः परामृष्टा ।
 द्वितीयकल्पे कारकशक्त्यभिधानाख्यसाध्यधर्मस्य यो विशेषः स्वप्र-
 धानशक्त्यभिधानं नाम तद्विपर्ययद्रव्योपसर्जनीभूतशक्त्यभिधानाप-
 त्तर्द्धर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * पाचका-
 दीति * लाक्षणिकत्वविशेषणकल्पे प्रागनुभाषितेऽपि लाक्षणिकसा-
 मानाधिकरण्यस्य बाधनभिमतत्वेनापाद्य विकल्पमात्रत्वसूचना-
 यान्ते धर्मस्वरूपविपरीतसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * अथ-
 वेति * श्रौतस्यैव सामानाधिकरण्यस्य वादिनो हेतुतयाभिप्रेतत्वा-
 लाक्षणिकसामानाधिकरण्यस्य हेतुता वाच्येत्यापाद्य दांषोक्त्युपपा-

दनार्थं यदेत्युक्तम् । अस्य विकल्पस्यानावश्यकत्वसूचनायाऽथवा-
शब्दः । गौणत्वविशेषणकलोऽपि तदशब्देन सूचितः । गौणवृत्त-
णावृत्त्योरपि शब्दवाच्यत्वाभावेऽर्थस्य शाब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेः
शब्दस्य वाचकत्वावगतेर्विपक्षाभावाद्भिरुद्धत्वायोगमाशङ्क्याशब्द-
स्वरूपनिमित्तबोध्यकत्वाभावेऽपि तात्पर्याख्यशब्दव्यापारस्य सर्वत्र
भावाच्छाब्दत्वेनार्थान्तरानन्वयोपपत्तेः सर्ववृत्तीनां वाजहृत्स्वार्थत्वस्य
तत्सिद्धिसूत्रे भाष्यकृतार्थभिधाने सूत्रे चाथैनं नित्यसंयोगादित्यसं-
योगादित्यत्रयवेन सूत्रकृतोक्तत्वाद्वाचकत्वाभावेन विपक्षत्वोपपत्ति-
माह *न चेति* परेष्वपि प्रयोगेषु सर्वे पूर्वोक्ताः पक्षदोषाः सप्रतिसा-
धनत्वं च हेतुदोषः साध्यविकलत्वं च दृष्टान्तदोषजानं
योज्यमित्याह * एवमिति * सामानाधिकरण्यविकल्पोक्तहेतुदृष्टा-
न्तदोषनिवृत्त्यै यथासंभवोक्तिः । परेषु प्रयोगेष्वसाधारणान् दोषा-
न्विवक्षन् कर्तृकर्मवाचिदेवदत्तौदनादिपक्षोक्तसंख्यानुवर्त्तमाना
दिति द्वितीयप्रयोगस्थं तावद्धेतुं देवदत्तादिपदेन कारकशक्ति
गता संख्योक्त्याशयेनायं हेतुर्द्रव्यगतोक्त्याशयेन वेति विकल्प्या-
द्यकलपे शक्त्याश्रिताया संख्याया देवदत्तादिपदवाच्यतया केन
चिदनिष्टत्वादसिद्धत्वेन दूषयति * न दत्तेति * निपातोपसर्गेष्विव
तिङ्श्वपि द्रव्यस्योपसर्जनत्वेन कथंचेलुदयमाणस्यापि संख्यान्वया-
योगादप्रधानभूतस्यापि च संख्यान्वयाभ्युपगमं लिङ्गसंख्यारहितत्वं
च द्रव्यप्रधानकृदन्तवैलक्षणेन सिद्धमिति वार्त्तिकयोगापत्तेः
शक्त्यात्मककारकाश्रिताः संख्या देवदत्तादिपदवाच्यतया केन
चिन्नेष्यन्ते द्रव्याश्रितत्वाद् देवदत्तादिपदवाच्यानां संख्यानामि-
त्यर्थः । द्वितीयकलपेन देवदत्तादिपदोक्तकारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्य-
गतसंख्योपादानादिति हेत्वर्थापत्तेर्न केवलमसिद्धत्वं किंतु पाचका-
दिशब्दे कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतसंख्योपादानस्य तथाविधद्र-
व्यपरत्वेन सह प्राप्तिर्दृश्याद्यत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतां संख्या-
मसावाख्यानशब्द उपपादते तत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यपर इति
प्रतिज्ञापत्तेरभ्युपगमविरोधाख्यः पक्षदोषोऽपि स्यादित्याह * अथ
त्विति * शुद्धद्रव्यवाचित्वप्रतिज्ञायाः प्रकृतानुपयोगेनानाशङ्क्या-
त्वात्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यवाचित्वे च दृष्टान्ताभावात्तात्पर्याशया
वाचकोक्तिः । अभ्युपगमविरोधोपपादनार्थं वैयाकरणो प्याख्या-

तस्य द्रव्यपरत्वं नेच्छतीत्युक्तम् । कर्तृकर्मशक्तित्वाक्षितद्रव्यगतसं-
ख्योपादायिनि पक्षपक्षवादिशब्दे कर्तृकर्मशक्ति [वाचित्वेदर्श-
नाद्योपलक्षितगतसंख्योपादायी स तद्वाचीति व्याप्तेराख्यातस्य
कर्तृकर्मशक्तिसामान्यवाचित्वे साध्ये तल्लक्षितकर्तृकर्मशक्ति]
व्यक्तिगतसंख्योपादायिनो व्याख्यातस्य गोण शक्तिमत्संख्यो-
पादायित्व शक्तिवाचित्वे साध्ये हेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रसह्य-
कारित्वादिस्निहगुणानभिधायिन्यपि सिहशब्दे प्रसह्यकारित्वादि-
गुणलक्षितदेवदत्तगतसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेर्गुणगुणिनोर्वा भेदो-
पचाराद् देवदत्तसंख्यावाचिन्यपि सिहशब्दे गौणप्रसह्यका-
रित्वादिगुणसमूहसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेरनैकान्तिकतामाह * यदि
त्विति * पाचकादिशब्द च कृदंशो दृष्टान्तो विभ-
क्त्ययो, वेति विकल्प्याद्ये कल्पे हेतुविकलत्वं द्विताये साध्य-
विकलतेत्याह * पाचकादौ चेति * तेनाख्यातस्य कर्तृसंख्या
वाचित्वेन हेतुना कर्तृवाचित्वे साध्ये कर्तृतत्संख्ययावाचि-
तृतीया विभक्तिर्दृष्टान्तयितव्या नतु पाचकशब्द इत्याह * तेनांत *
सैव तर्हि दृष्टान्तोस्त्वित्याशङ्क्य तृतीयावत्कर्तृसंख्यावाचित्वात्कर्तृ-
वाच्याख्यातमित्येवंविधप्रयोगपक्षे हेतुसाध्यविकलनिमित्तहेतुदृष्टा-
न्तदोषासंभवेपि कर्तृवाचिदेवदत्तादिपदसामानाधिकरण्यहेतुके
प्रयोगे यथानुपलब्धिचिरोद्धादयः पक्षदोषाः सप्रतिसाधनत्व च हेतु-
दोषो विकल्पान् विनैव धर्मविकल्पे नच प्रसिद्धविशेष्यत्व पक्षदोष
इति दोषाः संभवन्ति तथास्मिन्नपि प्रयोगे संभवन्तीत्याह * तत्रा-
पीति * यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति व्याप्तिविवक्षया चास्मि-
न् प्रयोगे गोव्यक्त्यनभिधायिन्यपि गोशब्दे व्यक्ति-संख्यावाचित्वदर्श-
नादनैकान्तिकतापि स्यादित्याह * इदमिति * इदमपर दूषणं यदु-
तानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । व्यक्तिवाचितायाश्चाऽऽकृत्यधिकरणे
निरस्तत्वाच्च व्यक्त्यभिधानवादिनापि वैयाकरणेन गोशब्दस्यापि
पक्षत्वाभ्युपगमेनानैकान्तिकता परिहर्तुं शक्येत्याह * नवेति *
सर्वकारकाणां भावनागम्यत्वाविशेषाद्वाच्यत्व विना कर्तुरसाधार-
ण्येन संख्यान्वयायोगाशयेनाख्यातं कर्तृवाचिकर्तृसंख्यावाचित्वा-
तृतीयावदिति प्रयोगस्य तृतीयान्तपदोदाहृतव्यत्वोक्त्या सूचित-
त्वाद्यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षानुप-

त्तैर्गौशब्देनानैकान्तिकत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य कर्त्रनभिधानानुमान-
स्याभिधानशक्तिग्राहकयोग्यार्थापस्यनुदयलक्षणलक्षणाभावाख्यप्रमा-
णोपबृंहितत्वेन दृढतया बलीयस्त्वान्नत्विति शङ्काभाष्योक्तकर्त्रभि-
धानानुमानबाधकत्वे तत्तावत्प्रत्यक्षवद् दृढतया बलीयस्त्वान्न कन
चिद्वाध्यतइति भाष्येणोक्तपाचकादिशब्ददृष्टान्तेन कर्तृविशेषवा-
चिदेवदत्तादिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनेन हेतुना कर्तृवाचित्वसाधने हे-
त्वसिद्ध्यादिदोषदुष्टत्वेन कर्तृवाचित्वानुमानस्य दोषलयाद्वाधो युक्तः ।
तृतीयादृष्टान्तेन तु कर्तृसंख्यावाचित्वेन हेतुनाऽऽख्यातस्य कर्तृवाचि-
त्वसाधने दोषाभावाद्विशेषणभूतकर्त्रभिधानं च विना कर्तृविशिष्ट-
संख्याभिधानाशक्तेः कर्तृविशिष्टसंख्योक्त्यन्यथानुपपत्तिलक्षणार्थाप-
स्युपबृंहितत्वेनानभिधानानुमानवदभिधानानुमानस्यापि प्रत्यक्षवद् दा-
ढ्यान्न बाधा युक्तत्वेनैवचनेत्यादिभाष्येणाशङ्क्य बाधायोणेपि सप्रति-
साधनतावदपरिहार्येति कतरदिति भाष्येणानुमानद्वयमध्ये कत-
रदनुमानं कतरदनुमानं बाधितुमर्हतीत्यावृत्ताभ्यां कतरदनुमानशब्दा-
भ्यामेकस्यामावृत्तौ प्रथमान्ताभ्यामन्यस्यां द्वितीयान्ताभ्यां वद-
नोक्ते तथापि संदेहापत्तेर्न निर्णय स्यादित्याशङ्क्य यथेति भाष्येण
कर्तृसंख्यावाचित्वादिति परकीयहन्तोः सामान्यव्याप्तिविवक्षयानै-
कान्तिकत्वमुद्भाव्यैवमिति भाष्येणानभिधाननिर्णयस्य कृतत्वात्तद्या-
ख्यार्थं गोशब्देनानैकान्तिकतोक्तेति सूचयितुमाह * कतरदिति *
सर्वकारकानां गम्यमात्रत्वाविशेषेपि कर्तुरसाधारण्येन संख्यान्व-
यस्य विस्तरेणोपपादितत्वाद्विशेषणावगतिमात्रेण च विशिष्टाभि-
धानस्योपपादितत्वात्कर्तृविशिष्टसंख्योक्तान्यथानुपपत्तेः क्षीणत्वेनो-
पबृंहकत्वायोगात्तृतीयायाश्च कर्तृवाचित्वस्यानन्यथासिद्धकर्तृप्रतीति-
प्रयुक्तत्वेन कर्तृसंख्यावाचित्वस्याप्रयोजकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तसाहि-
त्यलक्षणाया व्याप्तोर्विशेषरूपेणासंभवसूचनायां सामान्यव्याप्तेर्विव-
क्षयानैकान्तिकत्वोक्तियुक्तेत्याशयः ॥ तृतीयप्रयोगस्य कारकविभ-
क्तिप्रतिबन्धकत्वादिति हेतुं सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं हेत्वर्थं
यत्किञ्चित्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं वेति विकल्प्याद्यकले प्रथ-
मायाः कारकत्वाश्रयभूतद्रव्यपरत्वेन कारकविभक्तित्वेपि प्रतिब-
न्धाभावादसिद्धतामाह * यदपीति * द्वितीयकले कर्तृकर्मणोः ६७०।३
कृतीति सूत्रात्कृद्योगे कर्तरि कर्माणि च षष्ठ्यां प्राप्तायामुभयप्राप्तौ

कर्मणीति पुनर्वचने कर्तृषष्ठीपरिसंख्यार्थत्वेन कर्तृषष्ठ्यपवादतया
 कारकविभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकत्वमभिहितत्वेन
 निमित्तेन कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादिति विशिष्टहेत्वभ्युप-
 गमेपि कर्मवाचिन्यां षष्ठ्यां कर्मणोभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृषष्ठी-
 प्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकतेत्याह * अथेति * एतदेव विवृ-
 णोति * उभयेति * येन यत्कारकविभक्तिः प्रतिबध्यते तस्य तत्का-
 रकाभिधाननिमित्ततत्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकताया हेतुत्वेन विव-
 र्चितायाः कर्माभिधाननिमित्तकर्तृषष्ठीप्रतिबन्धिकायां कर्मषष्ठ्याम-
 भावादनैकान्तिकत्वपरिहारं तयोरभिहितत्वेनेति वार्तिकस्थेन
 तयोरिति विशेषणेन सूचिनं दूषयितुमनुभाषते * य-
 त्विति * तिङ्वाच्यभावना वगतत्वेन निर्मितेन तिङ्ः कारकविभक्ति-
 प्रतिबन्धकतयाऽभिधाननिमित्तत्वाभावाद्विशेषणसिद्ध्यापत्तेः का-
 रकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य हेतुत्वापादानसूचनेन दूषयति * त-
 स्मादिति * श्लोकं व्याचष्टे * पचतीति * भावनया कर्तृत्वावगमात्कार-
 कान्तरस्याप्यवगमोपपत्तेः कर्तृतैव देवदत्तस्येत्यवगमस्य कर्तृविभक्तिं
 विनायोगादवगममात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरभि-
 धाने त्वभिहितत्वेनैव विशेषेण कारकान्तराव्यावृत्तिमिद्वे. कर्तृवि-
 भक्तिं विनापि कर्तृतैवाख्यातसामानान्विकरण्येनोक्तस्य देवदत्तस्येत्य-
 वगतिसभवादभिधानमेव प्रतिबन्धे निमित्तमित्याशयेन पूर्वपक्षी शङ्क-
 ते * कथं पुनरिति * अस्तिप्रत्युत्थादिषु करणानपेक्षणादित्यादि वार्तिको
 केन न्यायेन कारकान्तराणां व्यभिचाराद्वावृत्तिमाशङ्क्य यत्राव्याभि-
 चारस्तत्राभिधानं विना व्यावृत्त्ययोगसूचनायानेकेत्युक्तम् । एकदे-
 शिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति * योग्यतेति * देवदत्तस्य सा-
 मान्यतः कारकत्वावगमं विना योग्यतया विशेषनिर्णयायोगात्सा-
 मान्यतः कारकत्वमुपपादयितुमाह * न चेति * एकदेशिनः परिहारमुप-
 सहरति * तस्मादिति * पूर्वपक्षव्यापकत्वेनैव परिहारं दूषणपरिहारा-
 यैकदेशी स्वाशयं विवृणोति * अथेति * काष्ठादीनामप्याख्यातान्वयान्य-
 थानुपपत्त्या सामान्यतः कारकत्वेऽवगते योग्यतया विशेषनिर्णयोपप-
 त्तिरुक्तेनेत्यनेनोक्ता ॥ पूर्वपक्षैकदेश्याशयं दूषयति * तदिति * एकदेशी
 स्वाशयोपपादनार्थं काष्ठादीनां कर्तृत्वप्रतीतिमपह्नुते * आहेति * कर्तृ-
 त्वप्रतीतेः सर्वस्वसंवेद्यत्वस्यान्यथासिद्धिं नानेत्यनेनोक्तामुपपादयितुं

यस्त्वित्यनेन कारकविवेकस्य निपुणदृशां स्वैसवेद्यतोक्ता ॥ निपुणद-
 कस्वसवेद्यत्वमेवोपपादयति*तथा हीनि*श्लोक व्याचष्टे* यं हीति*
 आख्यातत्वात्मानाधिकरणस्य कर्तृत्वभ्रान्तिहेतुत्वेन कर्तृत्वोपचारा-
 त्मानाधिकरण्येनाभिधीयमानस्थाली तस्यैव धारणाख्यस्य व्या-
 पारस्य साधनात्तदेवाधिकरणत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ अधिकरणत्वे
 स्थाल्याः कर्तृत्वाभिधानानर्थक्यमाशङ्क्य भ्रान्त्या भासमानकर्तृत्वा-
 भिधानाभ्युपगमेष्यधिकरणत्वानपह्नवेक्तिस्मात्प्रदर्शनार्था कर्तृ-
 त्वाभिधानोक्तिः ॥ वस्तुनस्तु कर्तृत्वापादकव्यापारान्तरासाधनेन
 स्थाल्यां निरात्मनकर्तृत्वाभिधानायोगाद्वस्तुनाऽधिकरणत्वेन स्थि-
 तत्वादधिकरणत्वेनैव स्थाल्युच्यत इति कल्पित सच्छ्रेष्ठ भवतीत्याह
 * तस्मादिति * । अधिकरणातोक्तेः सिद्धान्त्यनाभिमतत्वसूचनार्थं
 कल्पितं वरमित्युक्तम् ॥ यदा च स्थाल्यादवस्तुनः कर्तृत्व नास्ति
 तदा प्रथमान्तैः स्थाल्यादिशब्दैः स्थाल्यादीनां निरात्मनकर्तृत्वा-
 क्तिदोषापत्तेरपि कर्तृत्वाख्यातवाच्यता युक्तेति सूचयन् कारकावभ-
 क्तिप्रतिबन्धस्याभिधाननिमित्तकत्वे धिकरणादीनां तत्सख्याया वा-
 ऽऽख्यातवाच्यत्वाभावादधिकरणाद्यभिधानहेतुकस्याधिकरणादिसं-
 ख्याभिधानहेतुकस्य वा सप्तम्यादिकारकविभक्तप्रतिबन्धस्य स्थाली
 पचनीत्यादिप्रयोगस्वयोगापत्तेर्न कारकविभक्तिप्रतिबन्धस्याभिधान-
 हेतुकतायुक्तेत्याह * लकारेति * ॥ तयोरभिमतत्वेनेति पृष्ट्यास्तयोः
 सख्याया अभिहितत्वेन निमित्तेनेति सख्याव्यतिरेकजीनतत्वाभ्यु-
 पगमेष्यभिधानस्य निमित्तत्वायोगसूचनार्थं तिङा चेत्युक्तम् । आ-
 ख्यातप्रत्ययस्य कारकवाचिनाया लः कर्मणि चाति लकारद्वारा सं-
 ख्यावाचितायाश्च बहुषु बहु वचनं द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने इति तिङ्-
 प्रत्याहारग्राह्यबहुवचनादिद्वारान्वाख्यानादधिकरणादिष्वित्यत्र लका-
 रोपादानेन तिङा चेत्यत्र च तिङ्पादानेनाधिकरणादेस्तत्सख्याया-
 श्चाख्यातानभिधेयत्वेन्वाख्यानस्य प्रामाण्यं सूचितम् । स्थाल्यादि-
 शब्दैः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वोक्तवैयकरणेन नन्वेतत्काष्ठानि पचनी-
 त्यत्र सभवतीति वदता स्वयमेवाभ्युपेतत्वादपगमनीयमित्यनिष्ठा-
 पत्युक्तिरयुक्तं त्याशङ्क्याभ्युपगमनीयत्वोक्तेरवास्तवार्थाभ्युपगमदोषा-
 पत्युक्तार्थत्वसूनार्थं बलादित्युक्तम् ॥ अवगतिमात्रस्य कारकविभ-
 क्तिप्रतिबन्धहेतुत्वं कर्तृत्वादिकारकविशेषस्य योग्यता देवदत्तादिग-

तत्त्वव्यवस्थापपत्तेस्तत्सिद्धौ कारकविभक्त्यनपेक्षा[वृत्तिदुक्तसंख्याया
योग्यतयैव सर्वकारकान्वयस्याप्यवगमात्सर्वकारकानां स्वरूपावगत्यै
संख्यावगत्यै वा कारकविभक्त्यनपेक्षा] पत्तेस्तिदुक्तभावनात् सर्व-
कारकावगमेन निमित्तेन तिष्ठ सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वप्रसंगा
न्नावगतिमात्रस्यापि कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुता युक्त्याशङ्क्य ति-
दुक्ताया' संख्याया सर्वकारकान्वयायोगादेकेनैव कारकेणान्वया-
वगते' कारकान्तराणां संख्यावगत्यै यथा स्वकारकविभक्त्यपेक्षोप-
पत्ते कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वेन निमित्तीभूतस्य कारका-
वगमस्य संख्यावगत्यर्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थत्वोपपत्तौ कारकवि-
भक्त्यानर्थक्यापादकत्वाख्यसहकार्यभावात्कारकावगमेपि कारकवि-
भक्तिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्निमित्तात्वाविघात सूचयितुमाह*अनभिधा-
ने त्विति* । सिद्धफलत्वाक्त्या कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वस्य
सहकारित्वे ऽभिहितं तस्य सहकारित्वोपपत्तार्थं कारकविभक्तिः ।
कारकसंख्यावगत्याख्येन फलेन फलवत्त्वं विशेषणं कृतम् ॥ अवगतिमा-
त्रस्य निमित्तत्वे सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धापत्तेर्न तस्य निमित्ताता
युक्तेति परिहारसूचितशङ्काशयमाह*नन्विति* ॥ काष्ठादीनि पचन्ती-
ति प्रयोगे सर्वकारकविभक्त्यनुत्पादसद्भावानिष्टापत्युक्त्ययोगमा-
शङ्क्य *सर्वदैवेत्युक्तम्* ॥ शङ्काशयनिरासार्थं परिहर्ता स्वाशयमाह
६७२.२ *नैष इति* ॥ शङ्किता स्वाशयं विवृणोति * न न्विति* ॥ परिहर्ता-
स्वाशयं विवृणोति*कथमिति* एकस्यापि क्रियादेरनेककारकाद्यन्व-
यदर्शनादेकत्वमात्रस्य सर्वान्वयिशक्तिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य सकृदुच्च-
रिततिङ्वाच्यसंख्यापरिच्छेद्यतया युगपत्सर्वकारका [लोचने प्रत्ये
कालोचनादेकत्वात्यागेन बहुत्वापरोहेतुत्व सम्बद्ध्यमात्रायां चेत्यनेनो-
क्तम् ॥ संख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयायोगेपि विकल्पेन सर्वकारका]
न्वयोपपत्तेः कदा चित्स्थालयादिभिरप्यन्वयसम्भवात्सप्तम्यादिप्र-
तिबन्धोप्यवगतिमात्रस्य हेतुत्वे प्रसज्येतेत्याशयेन शङ्कते * विकल्प
इति* ॥ विकल्पाभ्युपगमेपि प्रथमान्तनां विना तिङ्वाच्यसंख्यान्वयाभा-
वात्प्रथमारहितेषु स्थालयादिषु कारकविभक्त्यानर्थक्यापत्याख्यसह-
कार्यभावात्सप्तम्यादिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्नावगतिमात्रस्य हेतुत्ववि-
घातापत्तिरित्याशयेन परिहरति*इष्ट एवेति* एकत्वसंख्याया युगप-

तत्सर्वकारकान्वयायोगेपि बहुत्वसंख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयोपप-
त्तेर्बहुवचनान्ताख्यातप्रयोगे सर्वसाधारण्यसंभवादवगतिमात्रस्य
हेतुत्वे कारकविभक्त्यभावप्रशक्तेर्न तस्य प्रतिबन्धहेतुतेत्याशयेनाश-
ङ्कते *यदा तर्हीति*कारकैक्येन्यादधीयातामिति द्विवचनवत्कारका-
श्रयभूतबहुत्वाद्यजेरन्नितिवद्वैकरूपकारकव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनोपप-
त्तावनेककारकान्वयनिश्चयायोगमाशङ्क्याख्यातोक्ताया सख्यायाः-
साक्षाद्भावनालक्षितकारकान्वयसंभवे कारकद्वारलक्षितद्रव्यान्वयायो-
गाद् द्रव्यान्वयाभ्युपगमे च दम्पत्योर्द्वयोर्योगे कर्तृत्वाद्यजेतेत्येकवच-
नायोगापत्तेः पारम्पर्यलक्षितत्वेनैव चैकरूपकारकव्यक्तिभिरप्यन्वया-
योगादनेकविधकारकान्वयनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं संभवं धातुमा-
त्रेण विवक्षित्वा समित्युपसर्गस्थाने विविधत्ववाची वीत्युपसर्ग-
प्रयुक्तः प्रथमापेक्षया कारकविभक्तयो विभक्त्यन्तरत्वेन विव-
क्षिताः ॥ अनेकविधानामपि कारकाणां संख्यान्वयाहृत्वरूपेण सम-
प्रधानत्वेन वा तुल्यत्वविवक्षायां सर्वकारकविभक्त्यभावस्येष्टत्वा-
दनिष्टापत्युत्तथयोगोक्त्या परिहरति * इष्ट एवेति * स्थात्यामोदनं
काष्ठैर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुभिन्नाः पचन्तीति प्रयोगे तु बहुत्वस्य
कर्तृमात्रगतत्वेन विवक्षिततया कारकान्तरगमनाशक्तं कर्तृमात्रे पर्य-
वसानात्कारकान्तराणामनवगतसंख्यावगत्यर्थतया कारकविभ-
क्त्यन्तरार्थवत्त्वोपपत्तेः पूर्ववत्सहकार्यभावेनैव सप्तम्याद्यप्रतिबन्धसं-
भवान्नावगतिमात्रस्य हेतुत्वव्याहतिरित्याह *यदा त्विति * तदानीं
न कारकान्तराणि गन्तुं शक्नोतीति कृत्वा कर्तृमात्रे पर्यवस्यति ततश्च
कारकान्तराणां संख्यावगत्यै स्वविभक्त्यपेक्षापपत्तेर्न विभक्त्यन्तरा-
भावप्रसंग इत्युक्ते वचनेच्छया वस्तुरचनाशक्तेः शब्दस्य चेच्छाम-
नपेक्ष्य वस्तुवस्तुसारित्वात्सर्वकारकान्वयाहस्य बहुत्वस्य कर्तृमा-
त्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य यद्वा भावनया कर्तो प्रथमं प्रति-
पाद्यत इति वार्तिकोक्तात्कारकान्तेरभ्यः कर्तुं प्राग्गम्यमानतया
प्राथम्यात्तदधीनत्ववदितरकारकसमाधानस्येति वार्तिकोक्ताच्च
कारकान्तरसमाधातृत्वेन प्राधान्यात्कर्तृमात्रगतत्वसंभवोक्त्या तन्मा-
त्रगतत्वविवक्त्योपपादने कृते प्राथम्यप्राधान्याभ्यां प्राक्कान्वयेपि
कारकान्तराणामपि संख्यापेक्षत्वात्तदन्वयस्यापि पश्चादुपसर्गः कर्तृ-
मात्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य प्रातिपदिकमात्रप्रयोगायोगात्तदनु-

ग्राह्यावश्यंप्रतिकारकप्रातिपदिकं प्रयोज्यविभक्त्युक्तसंख्यान्वया-
 त्कारकान्तराणां नैराकाङ्क्षसंभवात्कर्त्रन्वयमात्रेण निराकाङ्क्षायाः
 संख्यायाः कारकान्तराकाङ्क्षावशेनाकाङ्क्षोत्थापनयोगात्पश्चादपि
 कारकान्तरान्वये कारणं नास्तीति तदतिक्रमेत्यनेनोक्ते प्रथमयैव तर्हि
 सर्वकारकाणां संख्यान्वयसिद्धेर्योग्यतया च कारकविशेषव्यवस्था-
 सिद्धेः कारकविभक्त्यान्तर्गम्यसहकारिणः संभावाद्वाहन्येनैवाव-
 गतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुतेत्याशङ्क्य स्थाल्या-
 दीनां योग्यतयैवाधिकरणत्वादिरूपकारकान्तरत्वावगतेः कर्त्तारं
 प्रति तदधीनप्रवृत्तित्वलक्षणगुणभावावगमसंभवेऽपि सप्तम्यादिवि-
 भक्तिश्रुत्यैव गुणभावप्रदर्शनार्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थवस्वोपपत्ति-
 सूचनार्थं यदा कारकान्तराणि श्रुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्यानीत्यु-
 क्तम् । कर्तृव्यक्तिबहुत्वात्कर्तृकारकैक्येऽपि बहुत्वोपपत्तिसूचनार्थं
 कर्तृत्वेवेति बहुवचम् । प्राथम्यप्राधान्यरूपाद्विशेषात्कर्तृरेवं संख्या-
 न्वयार्हत्वं कारकान्तराणां च कर्त्तारं प्रति गुणभावे सति शब्दस्य
 वस्त्वनुविधायित्वाच्चनेच्छामात्रेण च वस्तुरचनाशक्तेरेवाविद्यमा-
 नस्य सर्वकारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण समप्राधान्येन च तुल्य-
 त्वस्य विवक्षितुमशक्यत्वात्सर्वदा तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः कार-
 कान्तरगमनाशक्त्यापत्तेः कर्तृरेव तिङ्वाच्यसंख्यान्वयार्हत्वादेवद-
 त्तस्य कर्तृत्वाभावं तिङो देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनायोगापत्तेरने-
 ककारकसन्निपातेऽपि देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या क-
 र्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमिन न कारकान्तरत्वमित्यवगतिः
 संभवतीति स्वमतेन कथं पुनरिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षशङ्कापरिहारं
 सूचयन् सर्वेषां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण तुल्यत्वविवक्षायां कारकविभ-
 क्त्यभावस्यष्टवोक्तिरयुक्तेत्येकदेशिनं प्रति सिद्धान्त्याह * यदीति *
 देवदत्तस्य कारकान्तरत्वव्यावृत्त्या कर्तृत्वावधारणे देवदत्तपदोक्त-
 संख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्तेर्हेतुतां संख्यया कर्तुः सदानतिक्रमित-
 व्यत्वोक्त्या सूचितामजानन्नेकदेशी सर्वेषां यथायथं कारकविशे-
 षावधारणमत्वा तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्रमे स्थालीकाष्ठादीनां
 योग्यतावशेन कर्तृत्वव्यावृत्त्याधिकरणत्वाद्यवधारणात् स्थाली पच-
 तीति काष्ठादीनि पचन्तीति वा प्रयोगः कदा चिदपि नुज्येतेत्याशङ्कते
 * कथं तर्हीति * । सिद्धान्ती स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगे संख्यया

कर्त्रतिकमो युक्तः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वविवक्षा वेति संप्रधारणपूर्व कर्तृ-
विवक्षौचित्योक्त्या प्रयोगोपपत्तिमाह * उच्यत इति * ॥ कर्त्रभिधान-
पक्षे कर्तृसंख्ययोरेकशब्दोक्तत्वेनान्योन्यनियमात्कर्त्रनतिक्रमावगतेः
स्थाल्यादीनां तिङ्वाच्यसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वविवक्षा-
शङ्क्येतापि सापि त्वधिकारणादिप्रतिपत्तिहेतुभूतधारणादिव्यापारा-
तिरिक्तव्यापाराभावेनैकदेशिना निरस्ता । अनभिधानपक्षे तु कर्तृत्व-
विवक्षाया शङ्कितुमप्यशक्यत्वात्सप्तदशप्राजापत्यानिति बहुवचनेन
प्रथमत्रित्वानतिक्रमवत्पर्वकालत्वेन प्रधानवाजोपेयतिक्रमवच्च तिङ्ः
स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनान्यथानुपपत्त्या कर्त्रतिक्रमेणाधिकर-
णाधिसंख्यावाचित्वकल्पनैव युक्तेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं सर्वं कार-
काणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वसद्भावात् स्थाल्यादीनां कर्तृत्वाविवक्षया
तिङ्ः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न कर्त्रति-
क्रमेणाधिकरणादिसंख्यावाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन परिहरति
* कुत इति * प्राथम्यप्राधान्ययोग्यस्यानतिक्रमे हेतोः कदा
चित्कर्तृत्वानपायात्कर्त्रतिक्रमायोगसूचनार्थं प्राथम्यप्राधान्यवाचिन्या
मुख्योक्त्या तद्योगी कर्त्ता लक्षितः । कर्तृत्वविवक्षा यथेष्टं
यस्माद् युज्यते तस्मान्न कर्त्रतिक्रमे कारणमस्तीत्यन्यसूचनार्थो
यस्माच्छब्दार्थे नन्वितिनिपातः । उतरार्द्धमुपपादयितुमाह * सर्व-
त्रैवेति * स्वव्यापारे च काष्ठादेः करणत्वाद्यसंभव इति
तद्भूताधिकरणवार्त्तिके सर्वकारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यो-
क्तत्वात्तस्मिन्नेव चाधिकरणे तत्स्वातन्त्र्यावगत्यैव विनियुङ्क्ते
प्रयोजक इत्यादिवार्त्तिकेन स्वव्यापारकर्तृत्वाद्धिना प्रधान-
क्रियागतकारकवैचित्र्यानुपपत्त्युक्त्या स्वव्यापारे कर्तृत्वस्यो-
पपादितत्वात्स्थाल्यादिव्यापाराणां पक्ष्यर्थत्वात्पाकत्वविवक्षया य-
त्स्थाल्यादीनां स्वव्यापारे कर्तृत्वं तदेव पाके कर्तृत्वं विवक्षितमिति
कल्पन न्याय्यमित्यर्थः । ततश्च तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्र-
मेपि तिङ्ः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनोपपत्तेः कर्त्रतिक्रमहेत्व-
भावाच्च कारकान्तरसंख्याभिधानकल्पनमित्येवं पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धोप-
पाद्यत्वसूचनार्थं पश्चाद्व्याख्यायै न कारकान्तरेत्युक्तम् ॥ संख्यया
सदा कर्त्रनतिक्रमे सत्योदनः पच्यत इति प्रयोगायागमाशङ्क्य
वस्तुलक्षणकर्मप्राधान्यविवक्षाख्यस्य कर्मसंख्योक्तिकारणस्य तदेत

६७३.४

दवश्यमावाक्यामेव परिहर्त्तव्यमित्यादिवार्तिकोक्तत्वात्कर्मान्वयोपप-
त्तिमाह * एवं तु सतीति * । कर्त्रन्वयानियमायोगात्तर्हि काष्ठानि
पचन्तीत्यादौ करणादिमन्त्रयोक्तिरपि न्याय्या स्यादित्याशङ्क्य
कर्मवद्वस्तुलक्षणायाः कर्तृवद्वा शब्दलक्षणायाः प्राधान्यविवक्षायाः
संख्यान्वयकारणभूतायाः करणादौ कदा चिद्भावाद्यवस्थायाः
करणादीनां तु न वस्तुलक्षणेत्यादिवार्तिकोक्तत्वात्परिहरति *
न चेति * । प्राधान्यभावात्कारकान्तराणां तिङ्गाच्चसंख्यान्वयायोगा
भ्युपगमे तेनैव न्यायेन कर्मण एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्येकत्वादि-
विशेषणत्वेन कर्मादिशब्दव्याख्यानात्कर्मादीनां प्राधान्याभावेना-
नभिहितत्वविशेषणत्वविशेषणान्वयस्याप्ययोगापत्तेरनभिहिताधि-
कारेणाभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धे हेतुत्वान्वाख्या-
नायोगात्पूर्वपक्ष्यभिमतानभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतु-
तापि न सिद्धयेदित्याशयेनान्य एकदेशी प्रसंगादाह * तदा त्विति *
अनभिधानस्य संख्याविशेषणत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * ।
तस्य विभक्तिवाच्यविशेषणस्यासम्बन्धः समत्वादिति न्यायाद्-
विशेषणं न युक्तमित्यर्थः । श्लोक व्याचष्टे * न हीति । एकेनैव
विशेषणेन विशेष्यत्वसिद्धविशेषणान्तरान्वयायोगमाशङ्क्य पुन-
रपीत्युक्तम् ॥ एतदेव इष्टान्तेनोपपादयितुमाह * तथाचेति * ।
संख्याविशेषणत्वेनानभिहिताधिकारव्याख्यामुपसंहरति * तस्मा-
दिति * ॥ अनिष्टापत्त्यै तां व्याख्यां दूषयति * एतास्मिन्त्विति * ।
संख्यामङ्गविशेषणेनानभिधानेन तन्मात्रस्याभिहितस्य व्यावृत्तेः
प्रथमया कर्मकत्वानभिधानेनप्येकत्वस्य तावदभिधानान्नानिष्टद्वितीया
पान्निरिति परिहारं शङ्कते * अथेति * । प्रथमायां प्रयुक्तायां द्विती-
यानापत्तावपि तत्प्रयोगात्प्राग्द्वितीयापत्तिरनिवार्येति परिहरति
* तदिति * । न केवलमनिष्टद्वितीयापत्तिः किंत्विष्टद्वितीयानाप-
त्तिरपीत्याह * अपि चेति * । कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिनोपि
कदद्वितीयया कर्मैकत्वस्यैव कर्मणोप्यभिहितत्वाद्भीष्मादौ द्वितीया-
भावप्रसङ्गजन तुल्यमित्याशङ्कते । * नन्विति * विशेषणान्वयार्ह-
त्वसूचनार्था विभक्त्यर्थतोक्तिः ॥ कर्मादिविशेषणानभि-
हितत्ववादिपक्षे तिङ्गादिभिरन्यैश्चानभिहितत्वस्याभिहितपर्युदा-
सकत्वः । [प्राप्तौ तिङ्गादिपुनर्वचनेनान्यैरनभिहितत्वस्य पर्युदासक-

त्व] परिसंख्यानाद् द्वितीयायाश्च तिङादिभ्योऽन्यत्वात्तयामिहि-
तानां भीष्मादिगतानां कर्मणां द्वितीयाविषयत्वपर्युदासानुपपत्तेर्न
द्वितीयाभावप्रसञ्जन तुल्यमिति परिहरति * नेति * । संख्यावि-
शेषणानभिहितत्ववादिपक्षेऽपि परिसंख्यातुल्यत्वेनाशङ्किता प्रत्यव-
तिष्ठते * न न्विति * । पर्युदासस्यापि निषेधवत्प्राप्तिपूर्वकत्वेन
संख्यायां कृदाद्यभिहितत्वाप्राप्तेरयोगादनभिहितत्वस्य कृदाद्यभि-
हितपर्युदासकत्वाप्राप्तेः कृदादिविशेषणस्य पुनर्वचनत्वायोगेन परि-
संख्यानायोगापत्त्या वैषम्यं परिहर्त्ताह * भवेदिति * तिङो भाव-
नायां स्मृत्यभावेऽपि भावनावाचित्ववत्कृदादीनामस्मृतापि संख्या-
वाचिता भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाभ्युपगम्य
स्मृतेर्द्वात्वर्थविषयत्वाभ्युपगमेनापि परिहारोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थं ना-
पात्युक्तम् । तिङादीनामिति वाच्ये कृदाद्युक्तिः किमर्थेत्याशङ्का-
निरासहेतूक्तिपूर्वं वैषम्यमुपसंहरति * तेनेति * ॥ अनिष्टापत्तीष्टा
नापत्ती उपसंहरति * भूत इति * भीष्मादिभ्यो द्वितीयादिप्राप्तिव्या-
वृत्त्यर्थेनैवकारेणैष्टानापत्युपसंहारः सूचितः । पर्यनुयोगसाम्यवै-
षम्योक्तचोरानिष्टापत्तीष्टानापत्त्याख्यपर्यनुयोगद्वयसाधारण्यसूचनार्थः
श्रुत्या निष्टापत्युपसंहारः । अतोऽस्य पर्यनुयोगद्वयस्य पक्षद्वयसाम्या-
ख्यात्परिहारान्ननु चेति वार्तिकशङ्कितादन्यः परिहारो वाच्य इत्याह *
इतीति * । कर्मादिवाच्यवादिमते तद्विशेषणस्यावाच्यवादि ६७४।१
मते वा नभिहितत्वस्य कर्मादिविशेषणतायामेवानिष्टापत्तीष्टाना-
पत्योः परिहारः सम्भवति न तु संख्याविशेषणतायामिति तावत्कर्मादि-
विशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारवाच्यत्वसूचनायाह * स चेति * । एत-
देवोपपादयति * तथा हीति * । परिहारार्थं कर्मादिविशेषणतामाह
* यस्य चेति * ॥ कर्मादिविशिष्टैकत्वादिवाच्यवादिमते कर्मादिविशेष-
णत्वाद्विशेषणान्वयायोगमुक्तं परिहरति * यद्यपि चेति * । परिहारो-
पपादनार्थं सामान्यन्याय तावदाह * समासस्य हीति * । वाक्यसमा-
सस्योर्विशेषणोर्वैषम्यस्यावश्यङ्गीकार्यतां सूचीयतुमाह * एव-
मादय एवं चेति * प्रकृतौ योजयितुमाह * वाक्यस्याश्चेति * । पूर्व-
सिद्धान्तपक्षसाधारणे कर्मादिविशेषणत्वेनाभिधानस्योक्ते लब्धव-
काशः पूर्वपक्षी सिद्धान्तेऽनिष्टतृतीयापत्तिं संख्यायां कारके वा धीर्वि-
भक्त्या हि प्रवर्त्यत इत्यादिवार्तिकोक्तन्यायनिरस्तामप्यागमविरांशे

न्यायस्याक्षमत्वादनिरस्तां मत्वा पुनः शङ्कते * ततश्चेति * कर्त्तरि
तृतीयाविध्यभावात्संख्यायास्तु तिङ्गाभिहितत्वात्कस्योक्त्यै तृती-
याप्राप्तिरित्याशङ्क्य संख्यामभिधातुमित्युक्तेनाभिहितत्वस्य विशेषण-
त्वाभावेनाभिहिताया अपि संख्यायाः पर्युदासायोगाच्चतृतीययाभिधा-
नाविरोधसूचनायेश्चकारः । ततः संख्याविशेषणत्वाभावात्कर्मादि-

विशेषणेनानभिहितत्वेन संख्यापर्युदासायोगाच्चेत्यर्थः । संख्यायां
कारके वेत्यादिवार्तिके निरस्तायास्तृतीयाप्राप्ते पुनः शङ्काऽयोगं
शङ्कते * गतार्थत्वादिति * । शास्त्रेण पर्युदासायोगात्कदाद्युक्तका-
रकगतसंख्याविषयायां कारकविभक्तौ गतार्थत्वस्य प्रतिबन्धकत्व-
दर्शनात्तिङ्गाच्चभावनाक्षितकारकगतसंख्याविषयायामपि कारक-
विभक्तौ गतार्थत्वस्य प्रतिबन्धकत्वानुमानाशयत्वं तस्य वार्तिक-
स्यापाद्य भीष्मादिकारकविभक्तिभिरनैकान्तिकत्वेन हेतु दुषयति
* नेति * । संख्याविशेषणत्वेऽनभिधानस्य भीष्मादिषु कारकविभ-
क्त्यनापत्युक्त्याऽर्थाङ्गीष्मादिकारकविभक्त्युत्पत्तेरिष्टत्वादनैका-
न्तिकेत्यर्थः । इष्टप्रथमाविधातकारि च्चाय हेतुरित्याह * यदि चेति * ।
प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्त्वात्प्रथमायामानर्थक्याख्यगतार्थत्वा-
भावाद्विष्टविधातानापत्तिं शङ्कते * केवलेति * । तृतीयायाम-
पि तर्हि प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्हेतोरसिद्धत्वं
स्यादित्याह * नेति * एवमपि प्रथमातृतीययोर्विकल्पापत्तौ तृतीयानि-
यमोपपादनार्था यथाविहितोक्तिः । अनुमानापादिते च तृतीयाप्रसङ्गे
सति गतार्थत्वानुमानेन निरासः शङ्कयेत कर्तृकरणयोस्तृती-
येत्यामेन त्वापादितत्वादागमविरोधे चानुमानाप्रामाण्याच्च तन्नि-
रासोपपत्तिरिति पुनः शङ्काशयं पूर्वपक्षी प्रकटयति * न चैष इति * ।
अनभिहिताधिकारस्यस्याभिदध्वातेरभिधानाख्यशब्दव्यापारवाचि-
नस्तदेकार्थसमबन्धतात्पर्याख्यशब्दव्यापारलक्षणार्थत्वादनभिहितश-
ब्दस्य शब्दतात्पर्यविषयत्वाख्यविशेषरूपेणानवगतत्वे वृत्तेरनभि-
हिताधिकाराख्येनागमेनैव तृतीयापर्युदासोपपत्तिं मत्वा सिद्धा-
न्ती पुनः शङ्कां परिहरति * तस्मादिति * । तात्पर्यवृत्त्या कर्तृकर्माव-
गत्युपपादनार्थं कर्तृकर्मणोरशब्दत्वे शाब्द्या संख्ययान्वयायोगा-
पत्तेः संख्ययान्वयसिद्ध्यर्थं शाब्दत्वसिद्ध्यै पचतिपच्यतेशब्दाभ्यां कर्तृ
कर्मणोरशब्दत्वोक्तिः । अवाच्ययोरपि कर्तृकर्मणोः शब्दतात्पर्यविषय-

स्वसंभवे कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषेण शब्दतात्पर्यविषय
 स्वसंभवात्स्वविभक्तिप्रतिबन्धकत्वापत्तिमाशङ्क्य संख्यान्वयान्यथानु-
 पपत्ते शब्दतात्पर्यकल्पिकायाः कारकान्तरे स्वभावद्वैपम्यमाह *
 कारकान्तराणीति * ॥ कर्तृकर्मणोरैवाख्यातात्तात्पर्यविषयतया ६७५३
 प्रतीतिस्तास्मिन्निमित्तश्च संख्यान्वयो न कारकान्तराणामिति नियमे को
 हेतुरित्याशङ्क्य प्राधान्यविवक्षाहेतुकत्वात्तात्पर्यस्य कारकान्तराणां
 च कर्मवद्वस्तुलक्षणस्य कर्तृनद्धा शब्दलक्षणस्य प्राधान्यस्य विव-
 क्षितुमशक्यत्वं नियमहेतुतया करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा नापि शब्द-
 लक्षणा प्राधान्यविवक्षास्तीत्यादिवार्तिकेनाक्तमित्याह * कारकत्वे-
 ति * ॥ नेह पच्यतइत्यादिषु भावे लकारोत्पत्तौ धात्वर्थभावना-
 मात्रस्य विवक्षितत्वेन कर्तृकर्माणाश्रयणाद्धात्वर्थभावनयोर्व्यभिचा-
 रितया कर्तृकर्मागमकत्वाशङ्कां वैयाकरणैः स्वग्रन्थोक्तां कर्तृकर्म-
 णोरसाधारण्येभिहिते समर्थनीय एव चैषोर्थः संख्यासम्बन्धे कर्त्तु-
 रसाधारणतासिद्ध्यर्थमित्युपक्रम्याऽऽसितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्ष-
 णादित्यादिवार्तिकोक्तस्य कारकान्तरव्यभिचारस्य बुद्धिस्थत्वात्त-
 द्दृष्टान्तेन बुद्धिस्थां कर्तृकर्मानभिधानोपपादनाय परिहर्तुमनुभाषते
 * यत्त्विति * । तुल्यपर्यनुयागापादनेन परिहरति * तत्रेति * । एका-
 न्तानिर्णयादन्य एकान्तो व्यभिचार इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे
 * यथैवेति * ॥ शब्दस्य शक्त्या वाचकत्वात्तस्याश्च सकर्मकधात्वा-
 दनुग्रहादन्यथात्वोपपत्तेर्व्यभिचारेपि वाचकत्वानिघातः । अर्थस्य
 त्वव्यभिचारिण एव गमकत्वाद्यभिचारे गमकत्वव्याहृतिरित्याशयेन
 वैषम्यं शङ्कते * अथेति * ॥ अर्थैकत्वेऽप्यव्यभिचारतुल्यत्वेपि च
 शुक्लादिशब्दोक्तस्यार्थस्य शब्दार्थान्तरान्वयार्हद्व्यगमकत्वदर्शना-
 ऋतुक्त्वरूपादिशब्दोक्तस्य त्वदर्शनादर्थस्यापि शब्दविशेषापादित-
 शक्तिविशेषवशेनैव गमकतां तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोभिधां-
 प्रति प्रत्येतदव्यस्तथार्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरइत्याद्यरूपटिकोक्तामभि-
 प्रेत्य परिहारसाम्यमाह * तथेति * । अनुग्राहकसाम्यं दर्शयितुमाह *
 तच्चेति * । अकर्मकादश्रयन्विकरणात्सर्वस्माद्धातोः श्रयन्विकरणात्तु
 परस्मैपदिनः परो यतेशब्दः कर्मणोनभिधाताऽन्यस्मात्तु परः कर्म-
 चाचिन्त्युपपदे सत्यभिधाता तदभावे विवक्षावशात्कचित्कर्माभिधा-
 यि कश्चिद्भावाभिधायीति यथा विविच्यते तथागमकतापि विवेक्तुं

शक्येत्याशयः । अनुग्राहकानपेक्षायां तु ते शब्दस्य त्रिष्वपि दर्शनाद्यते-
 शब्दस्य च इयन्विकरणेष्व्वात्मनेपदिषु धातुष्वृतेरीयाङितीयङ्प्रत्ययेषु
 धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङिति यङ्प्रत्ययेषु सार्व-
 धातुके यगिति यक्प्रत्ययेषु कर्त्तुः क्यङ्सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययेषु च
 भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वथ विशेषादाभिधानपक्षेऽपि संदेहहेतुत्वं स्यादित्याह
 * इतरथेति * ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेन नियम्यत इत्य-
 भिधानशक्तिनियमस्याप्यन्वयव्यतिरेकाधीनत्वाभ्युपगमेनाव्यभिचा-
 रावेक्षन्वाद्यभिचारे भिधातृत्वस्याप्यनुपपत्तेस्तद्वद्भ्रमकत्वोपपत्त्यु-
 क्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य नामाख्यातादिसाकल्यवैकल्यानुगमे सति तद-
 र्थानुगमो दृष्टः पदवाक्यान्तराश्रय इत्याशङ्कितस्यान्वयव्यतिरेक-
 भङ्गस्यात्र भ्रमः पदात्मानः सर्वेष्वेतेषु भिद्यत इत्यादितद्रूताधि-
 करणवार्तिकोक्तेन परिहारेणाभिधातृत्वगमकत्वविषयं पक्षद्वयं
 समर्थनीयमित्येव परिहारसाम्यमुपसंहरति * तस्मादिति * ।
 सास्ये सति कथं वाचकपक्षत्यागेन गमकापेक्षावधारणेत्याशङ्क्य
 कर्तृकर्माविनाभूतार्थाभिधायित्वादिभिरनुमानविरोधायोक्तेर्हेतुभिरि-
 त्याह * ततश्चेति * । तत्पदाभेदवस्तित्वादित्यादिभिर्वाचकत्वहे-
 तुभिः सप्रतिभाधनत्वशङ्कानिरासायानभिधानहेतूनां निर्दोषतयेत-
 देभ्यो विशेषो बलियस्त्वाय विशेषोक्तोक्त । कदादिष्वनुभिहितश-
 ब्दस्य मुख्यत्वसंभवे लक्षणाश्रयणायोगेन मुख्यत्वावधारणात्स-
 कृच्छ्रस्य वैरूप्यपरिहाराय तिङ्श्वापि मुख्यत्वावगतेर्भाष्यकार भि-
 मतलक्षणावृत्त्यपरितोषात्सत्रयं मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिं
 वक्तुमारभते * अथ वेति * । अज्ञानाशयं पृच्छति * । कथतर्हीति *
 ६७६।१ गृहाशय उत्तरमाह * पर्युदस्तत्वादिति * । कर्त्तृनभिधानाभ्युप-
 गमात्पर्युदासायोगं शङ्कते * कथमिति * । परिभाषिकाभिहितत्वाश-
 येन परिहरति * तिङेति * । पारिभाषिकाशयमज्ञात्वा पृच्छति
 * किमर्थं तर्हीति * । आशयप्रकटनेनोत्तरमाह * लोकेति * ॥
 शब्दार्थान्वाख्यानस्य पारिभाषिकत्वायोगाशयेन सोपहासं शङ्कते
 * किमिति * ॥ अज्ञाताशयः परिहरति * वाङ्मिति * । शङ्किताशयं
 प्रकटयति * भवत्विति * । शङ्काशयं दृष्टविरोधेन दूषयति * कथ-
 मिति * लकारलक्षितानामादेशानां कर्तृकर्मवाचित्ववर्णनालुकार-
 द्वारादेशानां वाचकत्वसिद्धयै लकारस्य वाचकत्ववर्णनाद्धा नाविद्य-

मानवाचकवर्णने व्याकरणेस्तेति द्वेधा दृष्टविरोधपरिहारं शङ्कते
 * नन्विति * । आद्यपक्षे लक्षणादोषापत्तेर्द्वितीयपक्षे च परोक्ष-
 वृत्त्यान्वाख्यानदोषापत्तेः पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्याह *नैतदिति* न्याय-
 विराधसूचनार्थश्चकार । आद्यपक्षदूषणार्थं पूर्वार्द्धे व्याचष्टे * लकार-
 मिति । * द्वितीयपक्षदूषणार्थमुत्तरार्द्धे व्याचष्टे * अथापीति *
 वस्तुनो लकारेणानभिधीयमानत्वादादंशोत्पत्तेः प्राग्लकारवाच्यत्वा-
 ध्यवसानाशक्तेस्तद्वृत्त्यादंशवाच्यत्वान्वाख्यानं न युक्तमित्याशयः ।
 पक्षद्वयमध्ये न्यतरपक्षसम्बन्धव्यर्थोपपत्तिभङ्गन्यायेन कर्तृकर्मणोरवा-
 च्यत्वावगमादन्यायविरोधापत्तेरप्यविद्यमानवाचकवर्णनं गम्यत इति
 चशब्दव्याख्यानार्थमाह * अन्ते चोति * । पक्षद्वये दोषद्वयस्योक्तस्योपे-
 क्षणात्समाप्तावपीत्यन्तेचेत्यस्यार्थः । अतो न्यायविरोधेन कर्तृकर्मणो-
 रान्वेषवाच्यत्वस्याप्ययोगाल्लकारवाचकत्वकर्तृकर्मवाच्यत्वयोर्मध्ये
 कस्मिंश्चित्पारिभाषिकं कल्पनीये वाच्यत्वस्यादेशावस्थायामप्यसं-
 भवेत्तैकान्ततः पारिभाषिकत्वस्याश्रयणीयत्वाल्लकारस्य तु स्वरूपे-
 णास्तत्वेऽप्यदेशरूपेण सत्वात्संख्यान्वयरूपेण च कर्तृकर्मवाचित्व-
 स्याप्यौपचारिकस्य सत्त्वाद्वाच्यत्वस्यैव पारिभाषिकत्वकल्पनायाः
 श्रेष्ठत्वावगतेर्लकारस्यासत्त्वाद्वाचकता पारिभाषिक्यस्तु न तु कर्तृ-
 कर्मणोर्वाच्यतेत्याशङ्का न कार्येत्याशयेनाह * अत इति * । संख्या-
 न्वयरूपेण वाचकत्वस्यैव वाच्यत्वस्याप्यौपचारिकस्य संभवात्पारि-
 भाषिकता न युक्तेत्याशङ्का लकारावस्थायामौपचारिकस्यापि वाच्य-
 त्वस्यायोगादादशावस्थायां तु कर्तुरेवत्वे तिबितिविशेषणविशे-
 ष्यान्वयाभ्युपगमनेन कर्तृकर्मणोर्वाच्यसंख्याविशेषणत्वमात्रप्रतीते-
 र्वाच्यत्वात्तन्वाख्यानान्पारिभाषिकत्वं युक्तेत्याशयेन परिहर्तुमाह
 * न हाति * । एतदेव श्रीमांसापक्षद्वयहेतूक्तिपूर्वं विवृणोति * तेनेति * ।
 ततश्चैव सूत्रार्थो मयनीत्याह * तन्नैतदिति * । प्रयोजनापेक्षायां च
 स्वशास्त्रव्यवहारार्थताऽवसीयत इत्याह * किं पुनरिति * । मुख्यत्वा- ६७७।१
 भ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिमुपपादितामुपसंहरति * तस्मादिति * । एवं
 सति कर्तुरभिहितत्वेन निमित्तेन पक्षतिशब्दस्य कर्तृविभक्तिप्रतिबन्ध-
 कत्वात्कर्मणश्चाभिहितत्वेन निमित्तेन पक्षतिशब्दस्य कर्मविभक्तिप्र-
 तिबन्धकत्वादित्येवं विशिष्टस्य हेतोर्विशेषेणासिद्धययोगापसोर्विशिष्ट-
 स्य चानैकान्तिकत्वाभावाच्च कश्चिद्दोषः स्यादित्याशङ्क्य कर्तृ-
 करणयोस्तृतीया कर्मणि द्वितीयेत्यागमापादितस्य कारकावभक्ति-

प्रसङ्गस्य पारिभाषिकेणाभिहितत्वेन प्रतिबन्धाख्यपरिहारसंभवेऽपि
 पारिभाषिकस्यावास्तव्यत्वाद्द्विशेषेण सिद्धिरपहृतैवेति सूचयितुमाह
 * इतीति * उक्तेन प्रकारेण कारकविभक्तिप्रसङ्गमात्रं परिहृतं न तु
 संख्यायां कारके वा धीरित्यादिवार्तिकसूचिता विशेषणाऽसिद्धिः परि-
 हृत्यर्थः । चतुर्थप्रयोगस्य तद्विशेषावबोधकत्वादिनि हेतुमनैकान्ति-
 कत्वेन दुषयितुमाह * यस्त्विति * तद्विशेषाभ्यां यि वस्यात्र हेतु-
 त्वेन विवक्षितस्य शिशादिशब्देष्वभावाच्च नैकान्तिकतेत्याशङ्का शुद्ध-
 संख्याभिधानेऽपि प्राथम्यप्राधान्यविशेषात्कर्तृकमन्वयानयमस्य यद्वा
 भावनया कर्ता प्रथमं प्रतिपाद्यत इत्यादिवार्तिकेनोपपादितत्वा-
 द्भावनासमकालसंख्य प्रतीतेश्च प्राक्कर्तृकर्मणोरप्रतीतित्वेन विशेष-
 णव्यायोगाद्यतः कर्तृगतां संख्यां प्रतीमः केवलामत इत्यादिवार्ति-
 कोक्तस्य तु विशिष्टसंख्याभिधानस्य परमतत्वात्तद्विशिष्टाभिधायि-
 त्वस्यासिद्धत्वापत्तेः कारकविभक्तिषु कारकवाचिन्वस्य तद्विशिष्ट-
 संख्यावाचित्वस्य च दर्शनाद्यद्यद्विशेषवाचिन तद्वाचीति सामान्य-
 व्याप्तिविवक्षया तद्विशेषवाचिताऽत्र हेतुर्वाच्येति कृत्वा शिशापा-
 दिशब्दैरनैकान्तिकतास्त्येव तद्विशेषबोधकत्वहेतुपक्षे निन्द-
 यैरप्यनैकान्तिकत्व सामान्यव्याप्तिविवक्षायां च तिङो द्रव्यविशेष-
 कारकशक्तिवाचित्वेन द्रव्यवाचित्वस्यापि साध्यत्वापत्तेः पक्षस्यापि
 तिङः साध्यशून्यत्वात्तत्राप्यनैकान्तिकता भवन्न प्रति वक्तुं शक्येत्या-
 शयेन परिहर्तुमाह * तन्निति * ॥ पञ्चमप्रयोगस्य तद्विशेषणैः सम्ब-
 ध्यमानत्वादिति हेतु जातिगुणशब्दानां गौः शुक्लोऽरुणा स्त्रीति
 व्यक्तिद्रव्यविशेषणगुणालिङ्गान्वयिनामप्याकृत्यरुणाधिकरणयोर्व्यक्ति-
 द्रव्यवाचित्वानिरासादनैकान्तिकत्वेन दुषयितुमाह । * यदपीति *
 जातिगुणशब्दानां व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभ्युपगमेऽपि रमशब्दे द्रव्य-
 विशेषणसङ्गहान्वायन्यपि द्रव्यवाचित्वाभादनैकान्तिकतामाह * अ-
 पिचेति * अश्वशब्दे चाश्वारोहविशेषणहरणक्रियान्वयिन्यप्यश्व-
 रोहवाचित्वाभावदनैकान्तिकतामाह * तथेति * या तु न च गम्य-
 मानस्य विशेषणसम्बन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्योति वार्तिके
 गम्यमानस्य विशेषणान्वयानर्हतोक्ता सा धूमादिशब्दस्याग्न्यादौ
 तत्पर्याभावाच्च त्ववाचकत्वादिति सूचयितुमाह * यस्त्विति * ।
 कर्त्रनभिधानोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * कर्त्रनभिधान-
 व्युत्पादनफलधृतिप्रकरणाविरोधसिद्धयुक्तार्थे न चेदिति भाष्यं

व्याचष्टे * ततश्चेति * इतरथेत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तसिद्धान्तदोषा-
नुभाषणार्थं यस्त्विति भाष्य व्याचष्टे * यस्त्विति * । पुरुषः प्रयत्यते
व्यापार्यतेनुष्ठाने प्रयतनेनेति व्युत्पत्त्या पुरुषप्रयत्नशब्देन विध्युक्ति-
सूचनार्था विध्यानर्थक्यांक्तिः । कर्मधर्मपक्षांक्त्या कर्मयुक्तपुरुषधर्म-
पक्षेऽप्यानर्थक्योक्तेः सूचनार्थः शुद्धपुरुषार्थत्वोपसंहारः । दोषपरि-
हारार्थं तदित्यादिमवर्तान्यन्त भाष्य प्रयोजनापेक्षत्वात्सामान्यतः
किञ्चित्प्रत्यङ्गत्वनावगत सत्प्रकरणेन प्रकरण्यङ्गतया गृह्यते न चा
विहित सामान्यतोङ्गत्वयावगत भवतीत्येव व्याख्यातुमाह * तत्रेति *
तावन्नास्य वदनस्य प्रयोजनमपेक्ष्यते चित्ता चापेक्ष्यमाणेन प्रयोज-
नेन वदनधात्वर्थः सामान्यतोङ्गत्वानवगमाच्च प्रकरणेन कृत्वङ्गं
प्रतीयत इत्यर्थः । श्लोक व्याचष्टे * विधीति * प्रकरणग्रहणोक्तः
प्रयोगवचनग्रहणसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थ * न चेत्युक्तम् * ॥ अङ्गत्व-
सिद्ध्यर्थतयाङ्गाविध्यर्थवस्त्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्य व्याचष्टे
* तस्मादिति * साक्षाच्छब्दः प्रधानविषय । पारम्पर्यशब्दोङ्गविषयः
दर्शपूर्णमासोपकारसम्बन्धितया प्रयोजनभूतया तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।
निषेधस्य कत्वर्थत्वसिद्धान्तसिद्ध्यै कत्वर्थवदनविषयत्वोपसंहारार्थ-
मत इति भाष्य व्याचष्टे * अतश्चेति * ततश्चैव शास्त्रार्थो भव-
तीत्युक्त्यर्थं तस्मादिति भाष्य व्याचष्टे * ततश्चेति * शास्त्रा-
र्थोदाहरणोक्त्यर्थं तेनेत्यादिभाष्यं संकलनानुतनिषेधोक्त्यर्थ-
तया भासमानमयुक्तत्वापत्तेर्वदनानुतनिषेधोक्त्यर्थतया व्याचष्टे
* तनेति * । तद्वदित्वेति वाच्यं न सकल्प्यतांत्याशङ्क्य वद-
नलक्षणार्था संकरांकिद्विगि तन्तवाद्वादित्वेत्यर्थमिद्विरित्येवं
द्विधा व्याचष्टे * सकल्पेति चेति * सकल्पितशब्दोप्येवं द्विधा
व्याख्येयः । आहेति भाष्य विध्यनुवादाचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन
मूलमूलिभावसंयोगान्तरविधिचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन च व्याचष्टे
* आहेति * स्मृतिमूलतया च विधाविनि चकारार्थः । उच्यत इति
भाष्यं पूर्वपक्षे स्मृतिप्राप्तकृत्युक्तपुरुषधर्मानुवादत्वात्तत्र कृतौ
निषेधातिक्रमे स्मात्तत्कृत्वङ्ग [यद्यविज्ञाते भूभुवः स्वाहेत्याहवनीय-
होतव्यमिति यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कार्यं सिद्धान्ते कृत्वङ्गतया
यजुर्वेदविहितत्वाद्याजुर्वेदिककृत्वङ्गभूमे यदि यजुष्टो भुवः स्वाहेत्य-

त्वाहार्यपचने होतव्यमिति यद्विहितं तत्कार्यमित्येवं विध्यनुवादि-
 न्ताप्रयोजनसमाधानार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे *नस्मादिति* स्मृतिवि-
 हितकत्वङ्ग] श्रेयानिमित्तत्वोक्त्यर्थतया साध्यस्थस्मान् शब्दव्याख्या-
 नैमित्तिकोक्तिः । यजुर्वेदविहितकत्वङ्गश्रेयानिमित्तस्य प्रायश्चित्तस्य
 ६७६।५ करणमित्यर्थः । श्लोक व्याचष्टे * स्मृतौ चेति * चकारेण कत्वङ्गनया
 विहितत्वसूचनास्मृतौ कत्वङ्गत्वेन विहितस्य श्रेयस्य प्रायश्चित्त तदे-
 वानृतनवदननिमित्तं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनोपपादनार्थं स्मृते-
 स्त्विदमुक्तम् । मूलमूलिभावपूर्वपक्षे शुद्धपुरुषधर्मस्तत्रैव साते भू-
 गायत्रीमशुचौ द्वे चापले चानृतपि चेति स्मृतिविहितं प्रायश्चित्तमि-
 त्येवं व्याख्यातुमाह * एवमिति * स्मृत्येव नानृतं ब्रूयादित्यनया निषधा-
 र्थस्य विधेयतया गायत्रीमनृते जेपादित्यनया च यज्ञाङ्गत्वानपेक्षस्य
 निषधातिक्रमस्य प्रायश्चित्तनिमित्ततयानुसृतत्वात्स्मात्तमेव प्राय-
 श्चित्तमित्यर्थः । मूलमूलिभावेऽप्यस्य निषधस्य याजुर्वेदिकत्वाद्यदि
 यजुष्टः प्राप्तः पदार्थ आर्तिनाशमियादित्येतावतश्च निमित्तत्वसिद्धे-
 रुद्देश्यनिमित्तविशेषणस्य यज्ञान्वयस्य विवक्षायोगाद्यजुर्वेदविहितनि-
 मित्तमेव श्रेये प्रायश्चित्तस्यादित्याशङ्कते * नन्वाति * विशेषणा-
 विवक्षाभ्युपगमेनैव तावत्परिहरति * नैतादिति * यज्ञशब्दस्यार्तिवि-
 पयनिर्देशकत्वानभ्युपगमे यजुष्ट इत्यस्य विषयनिर्देशकत्वायांगा-
 त्साकाङ्क्षत्वापत्तेर्यज्ञशब्दस्यैव यज्ञाङ्गलक्षणया विषयनिर्देशकत्वाव-
 गमाद्धविःशब्दवत्ताविवक्षितायर्ता युक्तेत्याशयेन परिहारान्तस्माह
 * किंचेति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदीति * यज्ञशब्दस्य तर्हि प्रकरणा-
 ज्ज्योतिष्टोमविषयत्वावगतदर्शपूर्णमासाङ्गश्रेये नैतत्प्रायश्चित्तं युज्ये-
 तेत्याशङ्काह * ज्योतिष्टोमेति * निमित्तस्योद्देश्यत्वाद्यज्ञविशेषणा-
 योगशङ्कां निराकर्तुमाह * नन्वाति * । उरारार्द्धं व्याचष्टे * नस्मादिति *
 क्रतुयुक्तपुरुषधर्मविधिपूर्वपक्षपि याजुर्वेदिकयज्ञाङ्गश्रेयानिमित्तप्राय-
 श्चित्तस्याक्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्तायाः किंप्रयोजनमि-
 ६८०।२ त्याशङ्कते * यदा त्विति * विहितानां निषिद्धानां च याजमानतां प्रति
 यजमानं वा वृत्ति पूर्वपक्षप्रयोजनमाह * तदिति * कर्मव्युत्पत्ते
 विश्वशब्दः आवृत्तिसूचनार्थो निषेधग्रहणार्थश्चापि शब्दः सर्वशब्दः
 कत्वन्तरगनपदार्थं ग्रहणार्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वं हीति * स-
 मिदादीनामारादुपकारित्वेपि प्रयोजनाविशेषाद् दृष्टान्तमात्रत्वेनोपा-
 दानमिति सूचनार्थः * तत्रेत्युक्तम् * निषेधानामननुष्ठानात्मकत्वा-

त्क्रयं याजमानेत्याजङ्कयोपपादयितुं प्रतिषेधेष्वपीत्युक्ते विषयवि-
शेषास्तैः यद्यजमानेनात्मसंस्कारायाश्चायतं तत्र वैकल्पिकानां
प्रयोगारम्भेन्यतरपक्षावधारणे कृते पक्षान्तरकार्यतोक्त्यात्मकमवै-
कल्पिकाशीर्मन्त्रादिस्वरूपोच्चारणोपि चान्यथोच्चारणात्मकं सृपात्वं
न कार्यं यजमानसंस्कारार्थोच्चारणादन्यत्र यजमानाच्चात्येषां यथेष्ट-
वादिनेत्युक्तम् । सिद्धास्ते तु सर्वत्र सर्वेषां च निषेधाद्ध्वर्यादि-
भिरपि नान्यथा कार्यं यजमानसंस्कारार्थमपि च कृत्ववैगुण्ययैव
वर्जनीयमित्याह * शुद्धेति * शुद्धक्रतुधर्मपक्षे कर्तुर्गुणभूतत्वाद्धि-
ध्वर्थवन्निषेधार्थेपि सामाख्यानिककर्तृनियमोपपत्तेर्न सर्वेषां वर्जन
युक्तमित्याजङ्कते * ननु चेति * गुणभावेषु कर्तुरनपेक्षितत्वनिय- ६८१५
मायोगमाह * मत्स्यमिति * नञश्च निपातत्वेन केवलाप्रयोगित्वा-
न्नित्यनिषेधपदसाहचर्यलक्षणया धृत्यैव निषेध्य प्राप्त्यान्वयात्प्र-
कृतकत्वर्थस्य निषेधस्य तदर्थप्राप्तिसमवे ॐन्यार्थप्राप्त्यनपेक्षत्येपि
यत्र प्रकृते ऽध्वर्यादौ कर्त्तारनिषेध्यो र्य. प्राप्तस्तत्र सर्वत्र गच्छन्निषेधो
न वार्यते समाख्येति युक्त्यन्तरमाह * श्रुत्यैव चेति * निषेधान्व-
यात्प्राङ् निषेध्यश्चानुष्ठेयत्वावगमात्कर्त्रेणायां समाख्यया नियमो-
पपत्तेस्तदनुसाराज्जिषेधनियमोपि भेत्स्यतीत्याशङ्कते * नन्वाति *
निषेध्यमात्रे शास्त्राप्यवगमात्कर्त्रेणाप्यनुपपत्तेर्निषेधान्वये चानुवा-
द्यत्वेन निषेध्यस्य श्रुतेनापि कर्त्राविशेष्यत्वायोगात्सामाख्यानिकेन
विशेष्यता दूरोत्मारितेत्याह * नैतदिति * एतदेवोपसहरति * तस्मा-
दिति * क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्ताप्रयोजन [स्य भाष्या-
नुकस्योक्तेर्मर्त्तिचिन्तानर्थवत् शङ्कानिरासार्थतां दर्शयत्सर्वत्र विधिषु
निषेधेषु च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्ताया प्रयोजन] मस्ती-
त्युपसहरति * तस्मादस्तीति * ।

जगज्ज्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशः । अधिक ४

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

प्रकरणस्य पूर्वैः सर्वविरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनानन्तराधि-
करणवदस्यापि प्रकरणसगतिमाह * पूर्वत्रेति * तीर्थस्तानोदा-
हरणे लिङ्गवाक्याभ्यां मन्त्रोदाहरणे तु वाक्येनैवेत्यर्थः ॥ एकहे-
लयोदाहरणसंदेहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * लक्षणहृत्वोः क्रियाया
इति स्मृतेर्जुम्भाया शान्चाद्वैश्यत्वाख्यस्य लक्षणत्वस्योक्तत्वाज्जि- ९८२११

ततां च विनोद्देश्यत्वायोगान्निमित्तत्वावगतिः शुद्धकतुधर्मत्वापवाद-
 तयानन्तराधिकरणसंगतिनिवृत्त्यै प्रकरणनिवेशोक्त्या क्रतुयुक्तपुरुष-
 धर्मपक्षवच्छुद्धकतुधर्मपक्षस्याप्युक्तत्वसूचनायाधिकारात्प्राप्तिं दर्श-
 यितुं कैमथ्यपेक्षायां निवीताधिकरणवत्पक्षरचनायत्वेभिहिते पञ्चा-
 नामपि रचनापत्तिमाशङ्क्यानन्तराधिकरणत्रयणाभिवोपन्यासादि-
 हानुवृत्तिरक्ता कितावादित्येनावता कितावद्युक्तमिति पृष्टे प्राप्तमित्य-
 नेन यत्पूर्वाधिकरणत्वात्प्रापं तद्युक्तमित्यवमित्येतावतो भाष्यस्य शुद्ध-
 क्रतुधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं पूर्वाधिकरणेन कत्वर्थे स्नाने मन्त्रो-
 ष्वारणो च प्राप्ते सूत्रेणान्यः पूर्वपक्षो गृह्यत इत्याह * तत्रेति * यथा
 हीनो द्वादशत्वं प्रकरणादुत्कर्षति तथा पुरुषः स्नानमन्त्रावित्येव शुद्ध-
 पुरुषधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वेनाहीनवत्पुरुषइति सूत्रावयवं व्याचष्टे * यथे-
 ति * तदर्थत्वादिति सौत्रं हेतुं भाष्यकृता स्नानोदाहरणे स्पष्टत्वाद-
 व्याख्यातं स्वयं स्नानस्य मन्त्रापरुपणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्म-
 केन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं तावद्योजयितुमाह * स्नानं तावदिति *
 तीर्थविशिष्टस्य स्नानस्य विधेयत्वाद्विशेषणांशेन पुरुषोपकाराशक्तं लिं-
 ङ्गाविरोधिना प्रकरणेन शुद्धकत्वर्थत्वमाशङ्क्य तीर्थविशिष्टस्य सुखा-
 वतरणाख्यपुरुषोपकारशक्त्यात्मकेन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं योज-
 यितुमाह * तार्थेति * अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते इत्यादिना भोजनादिपूर्व-
 भावित्वनियमरूपेण स्मृतं स्नानमनूयानेन तीर्थनियममात्रविधा-
 नाद्भोजनादिपूर्वभावित्वनियमस्य च पुरुषार्थत्वायोगेन तद्विशि-
 ष्टस्य स्नानस्यापि पुरुषार्थत्वायोगादेतद्वाक्यावहितस्य तीर्थनिय-
 मस्यापि पुरुषार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य तदपि स्मरणा पुरुषार्थस्यैव
 स्नानस्य ततश्च भोजनादिपूर्वभावित्वनियमजन्यमदृष्ट पुरुषगाम्ये
 व ज्ञापयति तेन कारणेन भोजनादिपूर्वभावित्वनियमयुक्तेनापि
 स्नानेनावधारितपुरुषोपकाराख्यप्रयोजनेनान्वयात्तीर्थनियमस्यापि पु-
 रुषार्थता ज्ञायत इत्याह * यदपीति * क्रियासामान्यवाचिना
 करोतिना ज्ञापनाख्यः क्रियावितेपो लक्ष्यते किं पुनस्तीर्थनिय-
 मेन पुरुषापेक्षितं प्रयोजनं साध्यते येनास्य पुरुषार्थता स्यादित्या-
 शङ्क्य लिङ्गस्य पूर्वोक्तमेव तावत्प्रयोजनं स्मारयति * तत्रापीति *
 दुःखावनरहदादिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वे नत्यवतरणादुःखानापत्तिरूपस्या-
 वतरणासुखस्य प्रयोजनत्व युज्येत नियम्यमानान्यमात्रनिवृत्त्यर्थ-

त्वात्तु नियमस्योद्धृतोदकादिसुखकरस्याप्यन्यत्वाविशेषानिवृत्तिप्रतीते
स्तन्निवृत्त्यर्थस्य नियमस्य दृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्यादृष्टवाक्यगम्यं
प्रयोजनमाह * अथापांति * अनेन च तार्थस्नानस्य वाक्येन पुरु-
षार्थत्वावगमादिति सौत्रहेतुयोजना सूचिता । तीर्थस्नाने फलश्रुते
फलसमर्थकत्वपूर्वपक्षं पणमप्यधिकरणे निराकरिष्यमाणात्वादय-
क्तमाशङ्क्यास्ति अधिकरणे लैङ्गिकपुरुषार्थत्वनिरासे सति लिङ्गाविरो-
धिना प्रकरणेन स्नानस्य कत्वयत्वेन पाराध्यनिर्ज्ञानात्फलश्रुतेर-
र्थवादमात्रता सेव्यमिति इह तु लिङ्गविरोधिना प्रकरणेन पाराध्य-
निर्ज्ञानाशक्तः फलसमर्पकतारात्रिसन्नयेन पूर्वपक्षयितुं शक्येति
परिहारसूचनायैव भूताल्लिङ्गानुगृहीताद्वाक्यात्पुरुषसंयुक्तस्य तीर्थ-
विशिष्टस्य स्नानस्य प्रकरणेश्वरमित्याह * न चेति * जञ्ज-
भ्यमानोदाहरणे सौत्रहेतुव्याख्यार्थं ब्रूयादिति भाष्यमाख्यातश्रुत्या
मन्त्रोच्चारणस्य पुरुषार्थत्वावगमादित्येवं व्याख्यार्थतया भाष्यमान-
माख्यातेन कर्त्रनभिधानादयुक्तमाशङ्क्य ब्रूयाच्छब्दमभिध्याहृतपुरु-
षवाचिजञ्जभ्यमानशब्दश्रवणस्य पुरुषप्राधान्योक्त्यर्थत्वेनादृतत्वादि-
त्येवं वाक्यस्य पुरुषार्थत्वोक्त्यर्थतया हेतुव्याख्यार्थमिति सूचयितुमाह
* यद्यपीति * लकारविधाविव कृद्धिवावपि कर्त्तरीत्यस्य सख्याविशेष-
णत्वशङ्कानिरासाया नन्यपरेत्युक्तम् । जञ्जभ्यमानशब्दस्य गुणभूतपुरु-
षोक्त्यर्थत्वेनाविरोधमभवे प्रकरणवाधायोगाच्छुद्धपुरुषार्थत्वायोग-
नन्विति भाष्येणाशङ्क्य नात्र मनुष्या विधीयन्तइत्यादिनिवीताधिकरण-
भाष्योक्तेन न्यायेन पुंसो गुणत्वायोग मत्वा परिहारार्थमुच्यतइत्या-
दिभाष्य व्याख्यातुमाह * तेनेति * ब्रूतेरभिधानार्थत्वसूचनार्थं मन्त्रे-
णाभिधानमित्युक्तम् । जुष्मिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चारणस्येत्यनेना-
प्यर्थाभिधानार्थस्यैवोच्चारणस्य विवक्षितत्वादविरोधः ॥ शुद्ध-
पुरुषार्थतायामश्रुतफलकल्पनापत्तिशङ्कानिरासार्थं फलमपीति भाष्यं
व्याचष्टे * पुरुषेति * । पूर्वपक्षापसहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे
* तस्मादिति । उत्कर्षप्रतिज्ञानस्याद्यसूत्रावयवारूढत्वसूचनार्थो
भाष्यशेषो यथाप्रकरणं भिस्त्वेत्यनेनैव व्याख्यातः ।

६८३१

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यतः ॥ २१ ॥

प्रकरणयुक्तस्यैव पुंसः स्नानेन मन्त्रवचनेन च संस्कारो
न तु शुद्धस्य द्रव्यस्यैव प्रोक्षणादिनेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं न

चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * पुरुषेति * लिङ्गवाक्यसमर्पितपु-
 रुषसामान्याविरोत्रिपुरुषविशेषसमर्पकत्वेनाविरोत्रात्प्रकरणस्य बा-
 धायोगसूचनार्थत्वेन तावत्प्रकरणविशेषादिति सूत्रावयवं हेतु-
 प्रश्नोत्तरतया व्याचष्टे * कुत इति * ॥ प्रकरणस्य व्यावर्त्तक-
 त्वाभावाद्भिषेपसमर्पकत्वायोगमाशङ्क्य प्रकृतस्य कर्तृपकाराख्यफल-
 स्य सन्निहितत्वेन विशिष्टत्वाद्बुलीयस्त्वात्तत्त्वभवे विप्रकृष्टपुरुषाभि-
 मतस्वर्गाख्यफलकल्पानानुपपत्तेरक्षरूपे चानर्थक्यापसंव्यावर्त्त-
 कत्व विनापि विशेषसमर्पकत्वोपपत्त्युत्तरार्थत्वेनाप्येतमेव सूत्राव-
 यवं व्याख्यातुमाह * न चेति * दूरवर्त्तिनी फलश्रुतिः कल्पयितुं न
 युज्यत इति करातिना कल्पनक्रियाविशेषलक्षणादर्थः । यदि कश्चि-
 त्प्रकृतमयोगेपि लिङ्गवाक्यावाधस्य वक्ष्यमाणत्वान्नास्त्या शुद्धपु-
 रुषस्ययोगेपि प्रकरणावाधं शङ्केतं तं प्रत्याह * पुरुषामत्रेति * ।
 अविरोधायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रहेतुव्याख्यानायाविरोधायो-
 गशङ्क्यर्थं नन्विति भाष्य व्याचष्टे * नन्विति * ॥ एतच्छङ्कानिरासा-
 र्थत्वेन प्रकरणविशेषोक्तिव्याख्यार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याख्यातुमार-
 भते * सत्यमिति * । जञ्जञ्जमानशब्दस्य यौगिकत्वेन व्यक्ति-
 वाचित्वादाग्नेयीशब्दवच्च सर्वनामार्थवृत्तित्वाभावेन सन्निहितार्थ-
 वाचित्वाभावादाग्नेय्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायिन सर्वव्यक्तिवाचित्वा-
 वगतेः प्रकृतजञ्जञ्जमानमात्रग्रहणे जञ्जञ्जमानशब्दार्थसाकल्या-
 सिद्धिं प्रकृतस्य च पुंनः कर्मास्मात्प्राचीनेनैव सर्वकर्माङ्गतया
 स्मृतिप्राप्तेन स्नानेनापकृष्टमन्त्रत्वान्न लिङ्गावगतमलापकर्षणार्थत्वं
 स्नानं प्रत्ययोग्यतामाशङ्क्य सर्वानां व्यक्तीनां जञ्जञ्जमानशब्दवाच्य-
 त्वेपि प्रत्येकमेव वाचित्वादाग्नेयीवच्चोपादेयत्वाभावेनागृह्यमाण-
 विशेषत्वाभावात्प्रकृतमात्रग्रहणेपि शब्दार्थसाकल्यसिद्धिं मलानां चाप-
 कृष्टानामपि पुनः पुन प्रवृत्तिदर्शनादत्यन्तमलिन कायो नवच्छिद्रसम-
 न्वितः श्रवत्येष दिवारात्राविति चोक्तत्वाद्योग्यत्वापपत्तिमाह * न
 हीति * । प्राकराणिके जञ्जञ्जमाने समस्त. शब्दार्थः प्राकराणिके
 च स्नानशेषिणि योग्यत्वं न नास्ति किं चास्त्यवेत्यर्थः । स्नानशेषिपु-
 रुषोपलक्षणार्थः स्नातृशब्दः । प्रकृतेपि पुंसि योग्यत्वशब्दार्थसाकल्य-
 संभवाद्लिङ्गवाक्ययोः प्रकरणेन स्वविषयादुत्कालनलक्षणवा-
 धानापपत्तावपि संकोचनलक्षणो बाधः प्रसज्येतैवेत्याशङ्कते * न-

भवति * । ब्रीहिप्रोक्षणादिवदिहापि संकांचोपपत्तिमाशङ्क्य शुद्ध-
रुषार्थत्वेभिर्होत्रादिवत्साक्षात्पुरुषोपकारित्वात्सुतरामर्थस्वोपपत्तेः
उद्धव्रीह्यर्थतायामिवानर्थक्यापत्त्याशङ्काभावाद्द्वैपम्यसूचनायायुक्त-
ोक्ता । शक्तिमदर्थित्वस्याप्यधिकारेणापेक्षणादनर्थके कर्मण्यधिकारा-
पपत्तेरशक्त्यवानर्थक्यापत्त्याप्यविशेषबुद्धिनिवृत्तेर्युक्तत्वात्प्रकरणा-
गतसन्निकृष्टकृतूपकाराख्यफलसंभवे विप्रकृष्टफलकल्पनायोगेन
उद्धपुरुषार्थतायामानर्थक्यापत्तिपरिहारायोगाद्ब्रीहिप्रोक्षणसाम्याश-
ान परिहरति * एषा तावदिति । * विद्वत्त्वस्यापि शक्त्याधानाद्यै-
ापेक्षणेप्यविदुषः सामर्थ्यस्याप्यविज्ञानेनेन्द्रियदार्ढ्य'दिहेतुकशक्ति
उद्धावेप्यधिकारायोगात्पृथगुपादानम् । अगृहीताशयः प्रकरणाति-
रेक्तव्यावर्तकायोग मत्त्वानभ्युपगमनीयाभ्युपगमापत्तिं शङ्कते
* नन्विनि । * स्वयमेव मयानभ्युपगमनीयत्वज्ञानान्न ममानभ्युपग-
मनीयप्रकरणविशेषकत्वाभ्युपगमापत्तिरित्याशयं परिहरति * नैत-
देति । * प्रयाजादिष्विव मन्त्रस्तानयोरपि विनियोजकमेव प्रकरणं
तु विशेषणत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते कथंभावाख्यस्य प्रकरणस्य विनि-
शेगाथत्वाद्विशेषकत्वायोगेप्यधिकाराख्यस्य प्रकरणस्याप्यस्यादौ
विशेषकत्वदर्शनादत्रापि विशेषकत्वं भाविष्यतीत्याशङ्क्योपादेय-
त्रादाप्रेत्यादेर्विशेषणत्वं भवेपि जञ्जभ्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेषुम-
त्वाक्यतोद्दिश्यमानोक्त्योक्ता विनियोजकत्ववद्भावस्तकतापि कस्मान्न
भवतीत्याशङ्का प्रकरणस्य कथमिति प्रकाराकाङ्क्षारूपस्येत्थमित्यु-
पायेतिकर्तव्यताद्यपरपर्यायप्रकाररूपादन्येन विशेष्यादिना नन्वया-
दित्याह * न हीति । जञ्जभ्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेषणायोगेपि स्नातीत्या-
ख्यातोक्तभावनानक्षितस्य कर्तृरुपादेयत्वाद्विशेषणापपत्तेः कथंभावा-
ख्यस्य प्रकरणस्य विशेषकत्वायोगेप्यपूर्वसाधनांशलक्षणाद्यै पुसोधि-
काराख्यप्रकरणगृहीतत्वापेक्षणादधिकाराख्यात्प्रकरणाद्विशेषलाभो-
पपत्तिमाशङ्काधिकाराख्यस्य प्रकरणस्य वाक्यप्राप्तेभ्यः पुरुषान्तरेभ्यो
वाक्यविधेयक्रियाशेषिभूतपुरुषानिवर्तनात्मकविशेषणाख्यस्य व्यापा-
रस्य वाक्यविरोधेन व्यावृत्तत्वाद्वाधितत्वान्न प्रस्तावलक्षणव्या-
पारबाधे तद्गृहीतत्वापेक्षा न युक्त्याशङ्क्य विशेषणाख्यव्या-
पारबाधपि बुद्धिस्थापनाख्यव्यापारबाधाद्युक्तत्वसूचनार्थं व्यावृ-
त्तव्यापारोक्त्योः सप्तम्यन्तयोरपेक्षोक्तेश्च प्रथमान्तायाः पाठेपि प्र-

करणगृहीतत्वापेक्षायामपि तद्व्यापारस्य बाधितत्वान्न प्रकरणां विशेष-
णमित्यर्थस्य विवक्षितत्वाद्यद्यपितथापिशब्दार्थौ निपातत्वाद्ने-
कार्थेनति करणेन विवक्षित्वा यद्यपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षा भवति
तथापि तद्व्यापारे बाधितेनैव तद्विशेषणमवकल्पत इत्येवं योज्यम् ।
युगपत्सर्वपदार्थविषयत्वान्तु प्रकरणव्यापारस्याद्यपदार्थादारभ्यान्त्य-
पदार्थपर्यन्तमनुवृत्तः प्रकरणगृहीतत्वापेक्षयास्तद्व्यापारपर्यवसानो-
६८४।१ त्तरकालत्वं व्याख्यातुमुपक्रमते * कथं तर्हीति * द्रव्यवदिति सौ-
त्रस्य दृष्टान्तस्य प्रकृतपुष्पप्रत्ययप्रकारोक्त्यर्थत्वसूचनपूर्वं किं
त्विति भाष्यं व्याचिख्यासुः प्रकरणस्य विशेषकत्वाभावेपि प्रकृतपु-
ष्पग्रहणालिङ्गिमुपपादयति * तथा हीति * श्लोक व्याचष्टे * यथा-
हीति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं फलमपीति भाष्ये लृप्तत्वस्योक्तत्वा-
त्फलकल्पनापत्युक्त्ययोगोत्कथ्यर्थत्वेन व्याचष्टे * ननु चेति * प्राणा-
पानावेवेति फलश्रुत्युदाहरणेन तीर्थमिव हीत्यस्याप्युपलक्षणादन-
योरिति द्विवचनोपपत्तिः । नेतीति परिहारभाष्यं फलस्य विध्यत-
धीनत्वादयुक्तमाशङ्क्य विधायकशब्दस्यात्राज्ञातज्ञापकवाचित्वात्फ-
लज्ञापककामशब्दाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सत्यमिति * प्राणा-
पानावेवेत्यस्याज्ञानचिरायुष्ट्वाख्यफलज्ञापकत्वाद्विधायकानुपलम्भो-
क्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं य एव इति भाष्यमेतावदत्रशब्देन गम्यते
यस्यैवं लक्षणा जुहुस्तस्य पापश्लोकाश्रवणमिति जुह्वत क्रियते
जुहुर्वा तदर्थेति नैतच्छब्द आहेति पर्णमप्यधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणयु-
क्त्याशयत्वेन व्याचष्टे * फलेति * वर्त्तमानापदेशस्याप्रवृत्तप्रवर्त्त-
कत्वाभावात्तदाशयत्वेनैव विधायकाभावोक्तिः कस्मान्न व्याख्या-
तेत्याशङ्क्य * इतरथा पुनरिति * फलज्ञापकत्वाभावे सत्यान-
र्थक्यापस्याशङ्कानिरासार्थं स्तावकस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * द्रव्येति *
पारार्थ्यहेतुकस्यार्थवादत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्कामशब्दव्यतिरि-
क्तेन शब्देन फलविधानाकरणस्य वक्ष्यमाणतोक्तिरयुक्त्याशङ्क्य-
पर्णमप्यधिकरणसूत्र एव खादिरं धीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्येवमा-
द्यायां फलप्रधानायां श्रुतौ फलमुच्यतइति वदता सूत्रकृता कामप-
दयुक्तायां श्रुतौ फलार्थत्वस्य वक्ष्यमाणतामाह * फलं त्विति *
तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायाहेतिशङ्का-
भाष्यं शुद्धपुरुषार्थत्वाभ्युपगमार्थत्वेनाभासमान फलकल्पनभयेन ।

शुद्धपुरुषार्थत्वनिरासादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वाभ्युपगमा-
 र्थत्वेन व्याचष्टे * आह्वेति * । दर्शपूर्णमासविधेर्व्यादिभाष्यावय-
 वपाठपूर्वं कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कइति * । शङ्काशयो-
 क्त्यर्थं योपिहीति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * । अत्रेति
 परिहारभाष्यं क्रत्वन्तरेपि संस्कृतेन पुंसा प्रयोजनोपपत्तेरयुक्तमा-
 शङ्क्याह * अस्येति * कोसावाशय इत्यपेक्षार्यां संस्कृतेन पुंसा ६८५।४
 क्रत्वन्तरे प्रयोजनं कुतो नास्तीति प्रश्नपूर्वं गूढमाशयं विवृणोति
 * कुनइति * । श्लोकाशयं व्याचक्षाणो नैवेति परिहारभाष्यावयवं
 व्याचष्टे * यदीति * । निर्दोषशास्त्रोक्तस्य विज्ञानस्य दोषजन्य-
 मिथ्यात्वज्ञापनलक्षणवाधायोगाद्वलवच्छास्त्राविरुद्धविषये विज्ञानो-
 त्पत्तिप्रतिबन्ध एव शास्त्राणां बाधः क्व चित्प्राप्तबाधोक्तिस्तु ज्ञान-
 मात्रोत्पत्त्याशयेत्यविरोधः । प्रतिबन्धप्रकारापेक्षार्यां संस्कृतेन त्विति
 भाष्यावयवं व्याचक्षाणः प्रकारमाह * सा चेति । नवमे व्रीहीन्
 प्रोक्षतीति श्रुत्या द्रव्यसंयुक्तं प्रोक्षणं व्रीन् परिधीनिति मन्त्रं लिङ्गा-
 त्सख्यासंयुक्तं सूर्येण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति वाक्याज्जे-
 तुसंयुक्तं होमं चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेदिति श्रुत्याग्नेयादिस-
 मुदायसंयुक्तं मन्त्रं चोदाहृत्य प्रोक्षणादयो द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्ता
 अपूर्वप्रयुक्ता वेति संदेहे द्रव्यसख्याहेतुसमुदायं चाश्रुतिसंयोगादिति
 सूत्रेण श्रुतिसंयोगात्तद्रूपलाक्षिताल्लिङ्गवाक्यसंयोगाच्च द्रव्यादिस्व-
 रूपप्रयुक्तत्वं पूर्वपक्षयित्वाथो वा स्यात्प्रयोजनीमतरेषामचोदनार्थस्य
 गुणभूतत्वादित्यनेनार्थ्यमानमपूर्वं प्रयोजनं द्रव्यादीनामर्थ्यमानम-
 पूर्वं प्रति गुणभूततया कर्त्तव्यत्वेनाचोदनादिति सिद्धान्तिते भाष्य-
 कृता श्रुत्यादिगम्यस्वरूपान्वयविरोधान्पाकरणि कापूर्वान्वयायोग-
 माशङ्क्यानर्थक्यभयात्स्वरूपान्वयाविवक्षया पूर्वसाधनत्वलक्षणाया
 वक्ष्यमाणात्वात्तेनैव न्यायेनेहाप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणावगतेः प्रकरणं
 च विना क्रत्वैकान्तिकत्वाभावेन क्षणायोगात्क्रत्वन्तरस्य चाप्रकृ-
 तत्वात्प्रतिबन्धसिद्धिरित्यर्थः । अनेन च संस्कृतेन च पुंसा साध्यं
 प्रयोजकमपूर्वमन्यत्र नास्तीति भाष्ययोजना सूचिता । पुंसः साक्षा-
 दपूर्वसाधनत्वाभावात्प्रकृतपुरुषसंस्कारेभ्यः पूर्वाभावाविशेषं नन्विति-
 भाष्येणाशङ्क्योच्यतइत्यनेन साक्षात्साधनत्वाभावेऽपि दर्शपूर्णमास-
 द्वारा साधनत्वादपूर्वोत्पत्त्युपपत्त्याशयेन परिहृत्वाहेत्यनेन क्रत्वन्त

नस्यापि तर्हि द्वारत्वसंभवात्प्रकृतग्रहणासिद्धिरिति पुनराशङ्क्यो-
 च्यते नान्यस्येत्यनेन संस्कारस्याप्रकृतकत्वन्तरगुणात्वायोगात्
 तस्य द्वारत्व संभवतीत्याशयेन परिहृते पुनराह प्रकृतस्यापीत्यनेन
 कत्वन्तरस्य संस्कार प्रत्यशेषित्वादपूर्वोत्पत्तिद्वारत्वायोगे प्रकृत-
 स्याप्यशेषित्वात् द्वारत्वायोगापत्तौ शङ्कितायामुच्यत आनर्थक्या-
 दित्वादिनानर्थक्यापत्तिर्वाक्यीयशुद्धपुरुषार्थत्ववाधेन प्रकरणकल्पय्या
 प्रकृतकत्वेकवाक्यतया पुरुषवत्प्रकृतस्य क्रतोरपि शेषित्वावगतेर-
 पूर्वोत्पत्तिद्वारत्वसंभवात्प्रकृते क्रतौ प्रयोजनमस्ति कत्वन्तरैकवा-
 क्यत्वकल्पकाभावात् कत्वन्तरस्य शेषित्वानवगतेर्द्वारत्वायोगात्तत्र
 प्रयोजन नास्तीति परिहारोक्तेर्गुदाशयविवरणार्थव्यसूचनार्थं पृथग-
 व्याख्या । तस्मादिति प्रकृतग्रहणसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
 * तस्मादिति * । मन्त्रोदाहरणे न्यायव्युत्पादनभाष्यस्योपलक्षणा-
 र्थत्वात्स्नानोदाहरणोपि तुल्यत्वसूचनार्थं स्नानेऽप्येतमेव न्यायमति-
 दिशति * एवमिति * । दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतच्चेत्याशङ्-
 काया नैव व्यावर्त्यत इत्यादेश्च परिहारस्य सप्तमपादाद्याधिकरण-
 स्थसूत्रद्वयारूढत्व दर्शयति * एतौ चेति * । इतरथा वदन् भव-
 र्तायेतावत्यर्थं वदन्मनुतिष्ठेदिति वदेदित्यविधक्षितस्वार्थः परार्थ-
 विध्यर्थो भवेदिति पूर्वोधिकरणपूर्वपक्षभाष्योक्तायाः प्रकरणनिवे-
 शपक्षे विध्यानर्थक्यापत्तिशङ्कापत्तिशङ्कायास्तुल्यन्यायतयेहापि
 श्रान्ताया परिहारायानुभाषणार्थं यत्किंते भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति *
 एवं स्तीत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । पूर्वोधिकरणो-
 क्तपरिहारेण महास्यपरिहारस्य विरोधं शङ्कते * इह चेति * । केषां
 चिन्मतेन पूर्वपरिहारस्य सत्यत्वमाह * यथा तावदिति * । द्विती-
 ६८६।२ यस्यान्येषां मतेन सत्यत्वमाह * शक्यं त्विति * । पूर्वार्थं व्याचष्टे
 * विधस्त्विति * एकादशे सर्वाङ्गसमुच्चयसिद्धयै सर्वेषामङ्गानामेकं
 क्रतूपकाराख्यं प्रयोजनमिति कल्पनाया पर्यायविधानेन हेतुना विधि-
 शब्दवाच्यस्याङ्गग्रामस्यैकविधिभ्रुतिकत्वं वदता सूत्रकृता सर्वाङ्ग-
 विधायकस्यैकस्य विधेर्वक्ष्यमाणत्वात्प्रत्यात्मकविधीनां च क्रमप्र-
 वृत्तित्वेनाङ्गानां प्रयोगवचनविधीयमानतां विना विध्यैक्यायोगात्प्र-
 योगवचनस्यैव विधित्वावगतेः स एवैकः सर्वेषामङ्गानां विधिरित्यर्थः ।
 न केवलं सूत्रानुसारात्प्रयोगवचनस्यैव विधित्वं किंतु युक्तत्वाद-

पीत्याह * पुरुषश्चेति * प्रवर्त्तकस्यैव विधित्वप्रसिद्धेरपरिपूर्णायां
च भावनायां प्रवर्त्तनाशक्तेः साङ्गप्रधानविषयस्य प्रयोगवचनस्यैव
विधिता युक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धे व्याचष्टे * तस्मादिति * । स्वम-
तेन परिहारद्वयस्यापि सत्यत्वमाह * अत्रेति * । पूर्वस्य तावत्प्र-
श्नपूर्वं साधु-वमुपपादयति * कथमिति * विधित्वे सति द्वितीयां
साधु-स्यादित्याशयेन पृच्छति * अत्रेति * । प्रात्यात्मिकवाक्यार्था-
लोचनवेलायां विधित्वे सत्यपि प्रकरणकल्प्यवाक्यैकवाक्यतापक्ष-
समस्तसाङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थीभूतव्यशपरिपूर्णाभा-
वनाविधिवेलायां प्रयोगविधिसिद्धप्रवृत्त्यनुवादाविरोधाशयेनोत्तर-
माह * पूर्वेण हीति * । सोपपत्तिशङ्काग्रन्थद्वयसाधुतामुपसंहरति
* अत इति ।

व्यपदेशादपकृष्येत ॥२२॥

अहीनस्य फलवत्त्वेन ज्योतिष्टोमानङ्गत्वाद्गौणत्वापत्तेश्च ज्यो-
तिष्टोमत्वाभावात्प्रकरणाद्विगतस्य बाह्यभूतस्याङ्गतया द्वादशत्व-
स्यापदेशात्कीर्त्तनाद्युक्तोपकर्ष इत्येव वैषम्योक्त्यर्थत्वेनानुभाषण-
पूर्वं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणइति । * सान्ह- ६८७।१
शब्दाच्चज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन त्रित्वापदेशाद्भेदेन द्वादशत्वापदेशा-
दित्येवमन्यथावैषम्योक्त्यर्थत्वेन व्याख्यार्थं व्यपदेशाच्चेति भाष्यं
स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

अपगोरणादीनां पुमर्थत्वम् । अ ५ ॥

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥२३॥

न प्रजानीयादितीत्यादिशब्दार्थेनेतिकरणेन तस्मान्न ब्राह्मणा-
यावगुप्तेन निहन्यान्न लोहितं कुर्यादिति निषेधवाक्यानां गृहीतानां
भाष्यकृतोदाहरणतोक्तेति सूचनार्थं सौत्रं शंयुतशब्दं तदुपलक्षणा-
र्थत्वेन व्याचष्टे * शंयाविति । * भाष्ये क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षानवगमा-
त्पूर्वापवादत्वेन सङ्गत्ययोगमाशङ्क्य तत्सिद्धयै शुद्धक्रतुधर्मः क्रतुयुक्त-
पुरुषधर्म शुद्धपुरुषधर्मश्चेति त्रानूपक्षानाह * तत्रेति । * भाष्ये तर्हि
कथं द्वावेवपक्षावित्याशङ्क्य शुद्धक्रतुसम्बन्धस्य क्रतुयुक्तपुरुषसंब-
न्धस्य च प्रकरणगम्यत्वसाम्येनेकीकरणादित्याह * तेषामपीति । *
प्रकारणादिति पूर्वपक्षभाष्यमवगोरणादेः क्रतौ विध्यभावेनाप्रसक्ते-

स्तन्निषेधस्य कत्वर्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यामृतवदनवद्विध्यभावेऽप्य-
 र्थात्प्रसक्त्योपपादयितुमाह *समस्तेन चेति* । आख्यातेन कर्त्रनभि-
 धानाच्छ्रयविरोधसूचनार्था समस्तोक्तिः । अन्य इति भाष्यं प्रस-
 क्त्यपत्तिसूचनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमाह*का चेति* । महा-
 पिठरपरिमितस्याप्यन्वाहार्यस्थ सकुटुम्बविवेकचतुष्टयापर्याप्तत्वा-
 दानत्यशक्त्युपपत्तिसूचनार्थश्चतु शब्दः * । पूर्वसूत्रस्थापकृत्यतति
 शब्दानुपङ्गेण मण्डूकप्लुत्या च व्यवहितस्यापि कर्त्रधिकरणपूर्वपक्ष-
 सूत्रस्थस्याकर्मशब्दस्यानुपङ्गेण शयूपक्रमे वाक्ये यदकर्मनिषेधनं
 तत्प्रकरणादपकृत्येत सर्ववस्थस्य दर्शपूर्णमासकृतृत्वावस्थानपेक्षस्य
 पुंसो नरकपरिहारार्थं ब्राह्मणावगोरादीनां दानात्खण्डणादि-
 वेधादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमिति भाष्यमनुभाषणपूर्वं पूर्वपक्ष-
 निरासाय प्रकरणास्य वाक्यविरोधात्तत्तर्था च ननु प्रकरणादित्यादि-
 भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थं च ननु जञ्जभ्यमानस्ये-
 त्यादिभाष्यं संक्षेपाद्व्याख्यातुं स्वयं च सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यो नृत्विग्भ्यो
 वा ब्राह्मणैर्भ्यः परिपालनाख्यवरदानादित्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह-
 * तथेति । * आद्यं पादं व्याचष्टे * यच्छब्दस्तावदिति । * सर्वस्य
 पुंसो ब्राह्मणावगोरादिनिषेधसंयोगादित्येवं सर्वसंयोगोक्तिव्या-
 ख्यार्थं यो ब्राह्मणायेत्यर्थवादस्थो यच्छब्दः पुरुषमात्रमुपादत्तइत्युक्तं
 प्रकृतदर्शपूर्णमासयाज्ञिपुरुषविषयत्वेनापि यच्छब्दोपपत्तेर्विध्यर्थवा-
 दसमभिव्याहारात्मकेन वाक्येन पुरुषमात्रस्य निषेधसंयोगायोगमा-
 शङ्क्य यच्छब्दस्योपक्रमस्थत्वाद्गुपसंहारस्थानिषेधोत्तरकालप्रकरणा-
 व्यापारानुरोधेन संकोचायोगसूचनार्थं श्रुत्यैवेत्युक्तम् । योयं ब्राह्म-
 णस्यावगोरादिनिषेधः स सर्वावस्थस्य पुंस इत्येवं च भाष्य-
 व्याख्या पुरुषोक्त्या सूचिता । अन्यथा सूत्रव्याख्यार्थत्वाद् द्वितीयं
 पादं तावदुपक्ष्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थत्वेन ननु
 जञ्जभ्यमानस्येत्यादिभाष्यव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याख्यातुमाह
 * न चेति । * क्रतुयुक्तपुरुषापेक्षितभोक्तृत्वयोग्यताधानाख्यफलनि-
 रासेन पुरुषमात्रापेक्षितनरकपरिहाराख्यफलोक्त्यर्थत्वेन सौत्रपरि-
 शब्दव्याख्यासूचनार्थं नरकेत्युक्तम् । दोषवखण्डनइत्येतद्वातुरूपा-
 श्रयणेन खण्डनार्थतया दानशब्दस्य निषेधवाचित्वसूचनार्था प्रतिषे-
 धोक्तिः । नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतोपपादनार्थं स चे-

स्पाद्युक्तम् । फलश्रुतिं द्विधा व्याख्यातुं शक्तेनेत्याद्युक्तम् । आद्यव्याख्याने यातनानुभवनमाख्यातार्थो द्वितीये यातनानिस्तरणम् । स्वयं फलस्य क्लृप्तत्वोपपादनार्थं निषेधेत्याद्युक्तम् । भाष्योक्तमुपपत्तिं दूषयितुं यत्त्वित्याद्युक्तम् । कथं तर्हि भाष्यसमर्थनं त्यपेक्षार्या वर्त्तमानकालमुपादानेन योग्यानुपलब्ध्यभावाच्छिवभक्तिः फलज्ञापिकास्तीत्येव समर्थनसूचनपूर्वं नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतामुपसर्तुं तस्मादित्युक्तम् । अवगोरेणादेर्वर्त्तमानकालशून्येनानिष्टफलोपादानेन कामपदोपबन्धमनपेक्ष्यावगोरेणादिविषयनिषेधसिद्धेस्तस्य च पुरुषमात्रं संभवात्तत्परिहारार्थस्य निषेधस्य पुरुषधर्मनेत्यर्थः । वर्त्तमानकालशून्यतोक्त्यर्था मात्रोक्तिः । एवमशब्देन कामपदानपेक्षतोक्ता । उपेक्षितं द्वितीयं पादं व्याचष्टे * तथा चेति । * ६८८.१० सौत्रपरिशब्दस्य परिपालनशब्दैकदेशत्वसूचनार्था पालनोक्तिः ।

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ २४ ॥

नास्यादित्युपगमननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वशङ्कायोगाद्देवा वै शंयुमित्यादिवच्चोदाहरणभूतवाच्यशेषत्वाभावात्तुपन्यासानर्थक्यमाशङ्कान्यार्थमप्येतदुदक्या संभाषणनिषेधस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वज्ञाने भवत्युपयोगीति कृत्वोदाहरणेन सहोपन्यस्तमित्याह * नास्यादिति * । कतावुदक्या संवादस्य कथंचिदप्राप्तेनिषेधमशङ्क्यत्वाच्छुद्धपुरुषनिवर्त्तनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधशङ्कायोगान्मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्मकलिङ्गवच्चेह क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकलिङ्गादर्शनात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षानुपपत्तेरनन्तराधिकरणवत्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतापवादात्वायोगाच्छुद्धक्रतुधर्मत्वमात्रापवादत्वे च कर्त्रधिकरणानन्तरं जज्ञभ्यमानाधिकरणानन्तरं वैतद्धिकरणारम्भापत्तेरनन्तराधिकरणसंगत्ययोगमाशङ्क्यापरोधविधानात्क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तावपि स्त्रैणस्य पुंसः क्रतुकालेपि पुरुषार्थसंवादप्राप्तिसंभवात्प्राप्तिवशत्त्वसामर्थ्यात्मकेन निषेधस्य क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधात्समावेशोपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षोपि संभवतीति सूचयितुं पुरुषस्य सर्वत्र क्रतावन्यत्र वा निषेधस्ततश्च स्मृतिसमानार्थत्वेन तन्मूलत्वाद्द्विधिरिति विध्युक्त्या क्रतुयुक्तस्यैव पुरुषस्य निषेधस्ततश्च स्मृत्या सर्वदा निषेधप्राप्तेरतुल्यार्थत्वेन च मूलमूलिकावायोगादनुवादइत्यपि सूचितं भवतीत्यैव

पक्षत्रयोक्त्यर्थत्वेन किं मलवद्भाससेति सदेहभाष्यं मलवद्भासाः-
शब्दव्याख्यापूर्वं व्याख्यातुमाह * मलवद्भासा इति । * किं प्राप्तमि-
ति पूर्वपक्षभाष्यमय निषेधां दर्शपूर्णमासयोस्तद्युक्तस्य वा पुंसः
धर्म इत्येवं पूर्वपक्षद्वयाक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति । * प्रकरण-
ग्राह्यानिषेधात्प्राक्कृतत्वात्प्रकरणवशादशक्यसंकोचतया । शुद्ध-
पुरुषार्थत्वावेदकेन यच्छब्देन सह प्रकरणग्राह्याविध्युद्देशान्तर्गतत्वा-
द्वा तद्वशाच्छक्यसंकोचतया क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वावेदकेन जज्ञभ्य-
मानशब्देन सह तुल्यपुरुषोपादायकस्य शब्दस्याभावाच्छुद्धकत्व-
र्थस्य संवादस्यायं निषेधस्ततश्च शुद्धकत्वर्थः । यद्वा यथा क्रताव-
परोऽप्यध्वानात्सहाधिकारनिषेधेऽपि पत्नीयजमानसाधारणस्य ग्राह्या-
दे. पत्न्यनुज्ञां विना क्रतौ विनियोक्तुमशक्यत्वादनुज्ञाप्रश्नोर्थ
संवादप्राप्तिस्तथा पुरुषोऽपि स्त्रीणत्वेन क्रतुयुक्त इव क्रतुयुक्तेष्वविश-
पेण प्राप्तिर्भवान्क्रतूक्तिलक्षितक्रतुयुक्तपुरुषार्थस्य संवादस्य निषेध-
स्ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषार्थइत्युक्ते क्रतावुदकया संभवादप्राप्तिर्भव
पुरुषार्थत्वज्ञापकपुरुषनिवर्त्तनसामर्थ्यात्मकलिङ्गाभवाद्वाविशेषिना
प्रकरणेन शुद्धकत्वर्थत्वोपपत्तावपि क्रतुयुक्तपुरुषार्थताप्रमाणाभावा-
दयुक्तत्वाशङ्क्य निषेधस्य साक्षात् क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वप्रमाणाभावापि
प्रियान्वादस्यातन्जन्तसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन कत्वक्रतुयुक्तसर्व-
पुरुषार्थत्वावगतिसंभवात्तन्वर्त्तितपश्चानां प्रवृत्तिविषयत्वात्तदवधार-
णाधीना निर्णय इत्यादिकर्त्रधिकरणवार्त्तिकमिहितेनानृत्यवद्गैदम-
र्थ्यावधारणाधीनतन्निषेधैदमर्थ्यावधारणन्यायेन संवादानपेक्षर्याप
क्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगत्युपपत्त्युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति
मन्त्रोच्चारणलक्षणस्य यजमानकर्तृकस्य पत्नीसंवादस्य स्वर्हाधिकार-
प्रकाशनार्थत्वेन यजमानसंस्कारार्थस्य मन्त्रलिङ्गात्प्राप्तेस्तद्विषयत्व-
संभवादपि निषेधस्य क्रतुयुक्ता पुरुषार्थता युक्त्यभिहितेतत्यादिनो-
क्तम् । अग्ने गृहपत उपसमाहूय स्वदेवानां पत्नीरुपमाह्वयध्वं पत्नि-
पत्न्येपते लोको नमस्तेस्तु मा मा हिंसाः सुप्रजसस्त्वाय सुपत्नीरुप-
सेदिमेन्द्राणीवाविधवा भूयासमादितिरिव सुपुत्राश्कृगित्वागार्हपत्यो-
पनिषदे सुप्रजास्त्वायेति मन्त्रस्य पत्नीप्रयाज्यत्वात्पतिपत्नीति
संवादस्याध्वयुक्तकर्तृकतया यजमानकर्तृकतयानुपपत्तेर्देवपत्न्युपस्था-
न्यर्थत्वेन वास्य यजमानपत्नीसंवादत्वायोगात्पत्न्या च संवादोऽध्व-

योरिति भाष्ये तु क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थस्य यजमानकर्तृ-
कस्य संवादस्यापरुद्धयति स्काशब्दोक्तयागसमानकर्तृकापरोधविधा-
नेन प्राप्ययोगात्पत्न्याः प्रयोगाद्वहिरनुपनीतत्वेन मन्त्रशिक्षणाभा-
वादर्थप्राप्तस्य तद्वाचनस्य यजुर्विदध्वर्युकर्तृकस्यायं निषेधोऽप्युपग-
न्तव्यइत्यापाद्य दूषणाभिधानात्पत्नीत्ययं मन्त्रो यस्य युक्तो मे यज्ञ-
मिति मन्त्रोच्चारणस्य संवादस्यादिरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्र-
यणेन पुनः पत्न्याभिध्यानजनितात्कामोद्रेकात्पत्नीसंवादप्राप्तिसंभव-
सूचनार्थं युक्ता मे यज्ञमिति मन्त्रः पत्तिपत्येष्वेते लोक इत्यादेरित्यने-
नोक्तः । शुद्धपुरुषार्थस्यापि संवादस्य क्रतौ कथंचित्प्राप्तिसंभवे त
त्रिषेधस्य स्युपायमांसभक्षादिवत्प्रकरणक्रत्वर्थत्वोपपत्तेस्तन्निरासो
न युक्त इत्याशङ्क्य नेहावगोरणादिवत्प्राप्तिसंभवाभ्युपगमे क्रत्वर्थ-
त्वन्निरासः किंतु क्रतौ कथंचित्प्राप्त्यसंभवेनेति सूचनपूर्वं मलव-
द्वासः संवादविषयं पदकर्मनिषेधनं तत्प्रकरणापकृष्येत प्रयोगार-
म्भात्प्रागेव मलवद्वाससोपनयनाख्यापरोधविधानादित्येवं सूत्र-
व्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे*इतीति* अपरोध-
विधानात्क्रत्वनुष्ठानान्निवर्त्तनेपि क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थसं-
वादोपपत्तिमाशङ्क्यापरोधस्य स्काशब्देन प्रयोगप्राग्भावविधानात्स-
र्वस्मादनुष्ठानसिद्ध्यर्थानुज्ञाप्रश्नादिसहितादनुष्ठानान्निवर्त्तनावगते-
स्तदर्थोपि संवादे न प्राप्नोतीति परिहारार्थत्वेन सौत्रप्राक्छब्दव्या-
ख्यार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे*तामिति*तच्छब्देनालम्भकालम्भानर्हा- ६८६।१
परामृष्टा । क्रत्वनुष्ठानानौपयिकत्वेनोदक्यायाः क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तौ
पुरुषार्थेऽप्युपगमनादिव्यवहारे उपयोगात्पुरुषार्थस्यापि संवादस्या-
प्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्यानुपयोगोपि स्वाच्छब्दात्संवादप्राप्त्युपपत्तेर्निषे-
धार्थवत्त्वोक्त्या पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पुरुषस्य त्विति । * पुरुषार्थस्य
संवादस्य प्राप्तिसंभवेपि नोदक्यायाभिभाषेतेति स्मृत्यैवं निषिद्धत्वा-
न्निषेधानर्थक्यमाशङ्क्याह*यदि चेति । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति
चदसंदिग्धेपि यदीति । संदिग्धवचनं स्मृतिप्राप्तनिषेधविषयायाः
श्रुतेः स वायमर्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिपिद्धस्तेन संयोग-
गेनायं नित्यानुवाद इति कर्त्रधिकरणभाष्येनुवादत्वाभिधानान्मूल-
मूलित्वोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेनुवादतोक्ता न तु शुद्ध-
पुरुषार्थतायामित्याह*न हीति । * शुद्धपुरुषार्थतायामिति शेषः ।

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २४ ॥

निदिञ्चतशुद्धपुरुषार्थत्वोपगमननिषेधसाहचर्यादपि संवादन-
 षेधः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह * इतश्चेति * । अप-
 कृष्येतेत्यनुपङ्गस्य शुद्धपुरुषार्थत्वप्रतिज्ञार्थत्वसूचनायापकृष्येतेति
 वाच्ये पुरुषमात्रधर्मइत्युक्तम् । उपगमननिषेधवाक्यसंवादननिषेधवा-
 दनिषेधवाक्यशेषत्वाभावात्कुतस्तद्वशेन निर्णय इति पृच्छति
 * कुतइति * । विशये प्रायदर्शनादित्यत्र संदिग्धस्य वस्तुनः
 प्राये वचननिर्णयत्वाभिधानादवाक्यशेषत्वोपि युक्ता निर्णायकते-
 त्युत्तरमाह * प्राये वचनेति * । अन्नादननिषेधस्याभ्यञ्जनवाक्यशे-
 पादुपगमनविषयत्वनिर्णयोक्त्यर्थमभ्यञ्जनं वा इति भाष्यं व्या-
 चष्टे * नास्याइति * । मैथुनस्याभ्यञ्जनशब्दवाच्यत्वाभावात्कथ-
 मस्माद् वाक्यशेषादन्नादननिषेधस्य मैथुनविषयत्वनिर्णय इत्याश-
 ङ्काभ्यञ्जनशब्दपर्यायस्य प्रक्षणाशब्दस्य मैथुने प्रयोगदर्शनादभ्य-
 ञ्जनशब्दस्यापि मैथुनवाचित्वं गम्यत इत्याह * तथा हीति * । मै-
 थुननिषेधस्यापि शुद्धपुरुषार्थत्वनिश्चयः कथमित्याशङ्कानिरासार्थं
 स चेतिभाष्यमुपगमननिषेधः प्रकरणेन प्रसक्तविषय इति कृत्वा प्रक-
 रणादुत्कृष्टः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं लक्षणाया विषयप्रसक्तिनिरासार्थत्वेन
 व्याख्यातुमाह * तच्चचेति * शुद्धपुरुषार्थस्याप्युपगमनस्य ऋतुका-
 लेपि रागतः प्रसक्तिसंभवात्तदहर्मासमैथुने वर्ज्येदिति वदस्यापि
 निषेधस्य क्रत्वर्थतोपपत्त्यन इत्याशङ्क्य तदहस्तित्यनेन कृतुकाले
 ब्रह्मचर्यविधानात्पुरुषार्थस्याप्युपगमनस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधस्य क्रतु-
 कालीनत्वायोगान्न क्रत्वर्थता युक्तेत्याह * ब्रह्मचर्येति * इतीति भाष्या-
 वयवमुपपादितं स्वरूपतो व्याचष्टे * तस्मादिति * एष इतिभाष्यमु-
 पगमननिषेधस्य पुरुषधर्मत्वोक्तेः प्रकृतोपयोगोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे
 * ततश्चेति * सकले वा भाष्यमुपगमननिषेधविषयतया पूर्वग्रन्थेन
 व्याख्यायानेन स्वयंप्रकृतोपयोगोक्तिः ॥

सुवर्णधारणीनां पुनर्थत्वम् । आधि ६

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २५ ॥

अस्यापि विचारस्य क्रत्वर्थविषयत्वेनावान्तरप्रकरणसंगतिसं-
 भवेऽप्यनारभ्याधीतेषु प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायो

गान्महाप्रकरणासंगतिमाशङ्क्य विरोधचिन्तात्वाभावेऽपि तत्फलभूत-
प्रकरणसमावेशासमावेशचिन्तात्वेन प्रकरणाधीतानां चान्यत्र गम-
नागमनचिन्तायां कृतायां तद्वैपरीत्येनान्यत्राधीतानां प्रकरणनिवे-
शानिवेशचिन्ताया बुद्धिस्थत्वात्प्रासंगिकत्वेन संगतिमाह *इदानी-
मिति* लिङ्गवतः शब्दस्य लिङ्गोक्त्याविवक्षितत्वाल्लिङ्गस्याप्यप्रकर-
णाधीनत्वोपपत्तिः अप्रकरणाधीतानां साकाङ्क्षफलवत्सन्निध्याख्य-
प्रकरणाभावेऽपि हिरण्यधारणवासःपरिधानशून्येषु कर्मसु कीदृश्वि-
रण्यं चासौवेत्यनाकाङ्क्षाणात्तद्विशेषणत्वेन सुवर्णशोभनत्वाविध्यनुप-
पत्तेर्वासोहिरण्यशून्येषु च किं धर्मकं सद्दिरण्यं वासो वा पूर्वसाध-
नमित्यनाकाङ्क्षाणात्तत्संस्कारत्वेन धारणपरिधानविध्यनुपपत्तेस्त-
द्वन्ति विशेषणाकाङ्क्षाणि संस्काराकाङ्क्षाणि वा कर्माणि प्रकर-
णशब्देनाकाङ्क्षाख्यैकदेशलक्षणयोक्तानि प्रधानकर्मविधिपक्षाविश्व-
जिदादिवत्फलकलपनापत्तावपि कत्वर्थत्वपूर्वपक्षस्य क्लिष्टत्वात्सं-
स्कारकर्मविधित्वेन पूर्वपक्षे भाष्यकृता वक्ष्यमाणेषु सुवर्णोद्देशेन
हिरण्योद्देशेन वा धारणाविधानुद्देशस्य विशेषणायांगादन्यतरशब्दा-
नर्थक्यापत्तेः परिधानस्य वा श्रुतत्वात्कृत्वानर्हत्वापादकत्वेन च संस्का-
रकत्वस्य दुराशङ्क्यत्वाद्धारणपरिधानयोः संस्कारविध्यनुपपत्तेरप-
रितोषात्स्वाभिमत पूर्वपक्षं सूचयन्नुदाहरणपूर्वं संदेहमाह *तस्मा-
दिति* धारणं संस्कार्यस्य यथोपात्तस्य संस्कार्यत्वेन विशेषणेना-
काङ्क्षत्वात्सुवर्णत्वविशिष्टहिरण्योद्देशेन धारणाख्यसंस्कारविध्यनु-
पपत्तेर्हिरण्यानुवादेन सुवर्णत्वाविध्यवगमात्तस्य च क्रियायामव्या-
प्रियमाणास्यानाकाङ्क्षितसुवर्णत्वविध्ययोगादनुवाद्यत्वेऽपि भार्यात्वेन
विशेषणीयत्वोपपत्तेर्हिरण्यधारणस्यानुवाद्यत्वाविरोधः वाससो विशे-
षणाकाङ्क्षासिद्धयै क्रियापेक्षायां योग्यत्वात्परिधानक्रियावगते क-
र्मस्थवासःपरिधाने शोभनत्वाविध्यविरोधः । हिरण्यवासोनुवादि-
रासार्था प्रधानकर्मत्वोक्तयर्था च विशिष्टोक्तिः । धारयेद्वैगवन्दणं शु-
भे रौकमे च कुण्डले न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति स्नात-
कव्रतत्वेन नित्यत्वेन नित्यत्वस्मृतेः पुत्रजन्मानिमित्तवैश्वानरोष्टिवत्फ-
लश्रवणेऽपि काम्यत्वाभावोक्तयर्थानित्योक्तिः । स्वाभिमतपूर्वपक्षनिरा-
सार्थत्वेन सिद्धान्तसूत्रस्थं तु शब्दव्याख्यापूर्वं सिद्धान्तसूत्र व्याख्या-
तुमाह *तत्रेति* तद्धर्म इति तच्छब्दो हीनवत्पुरुष इति जञ्जभ्यमा-

नाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टपुरुषपरामर्शित्वेन पुरुषधर्मोक्त्या व्याख्यातः । कृत्वर्थप्रमाणाभावोक्तिद्वारा पुरुषार्थत्वोपपादनार्थं तत इति सूत्रावयवं ततः प्रकरणवशेन निरस्तशुद्धपुरुषार्थत्वात्प्रकरणाधीताज्जज्जभ्यमानमन्त्रोच्चारणादेरस्याप्रकरणाधीतत्वाद्वैषम्येण कृत्वर्थत्वप्रमाणाभावेऽपि वाक्याद्वा सोऽहिरण्यार्थत्वावगते, पुरुषार्थत्वपारिशेष्याभावादयुक्तमाशङ्क्य हेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह *कुतइति* प्रकरणाधीतस्यापि पुरुषार्थत्वे फलपदकल्पनया फलस्य सन्निधि कल्पयित्वा न्वयकल्पना तत्सिद्धयै वा श्रुतेतिकर्तव्यताकल्पना प्रकृतस्यापि कर्मणा श्रुतेतिकर्तव्यतान्तरकल्पनमिति कल्पनागौरवपरिहारायैव कृत्वर्थभ्युपगमादप्रकरणाधीतस्यापि कल्पनालाघवाव्याख्येनैव प्रमाणेन कृत्वर्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन लाघवमात्रस्य प्रमाणात्वे ततः प्रकरणाग्नानादङ्गत्वाख्याविशेषासिद्धिप्रसंगादित्यकारप्रश्लेषेणावृत्त्येतत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं यद्यप्रकरणमिति भाष्यं व्याचष्टे *प्रकरणाग्नानस्य हीति* । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यपुरुषार्थत्वं विना सर्वविध्यपर्यवसानात्कृत्वर्थस्यापि तद्द्वारा पुरुषार्थत्वस्यावश्यभ्युपगमनीयत्वात्तदसंभवे पारिशेष्यात्साक्षात्पुरुषार्थत्वावगत्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *यतस्त्विति ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥२६॥

संस्कारविधित्वशङ्कायोगात्तदाशयेन पूर्वपक्षायोगेऽपि सूत्रयोजनशक्तिमात्रेण संस्कारविधित्वात्कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे भाष्यकृता कृतेति विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेनापि कर्माङ्गत्व पूर्वपक्षे सूत्रयोजनशक्तोहमिति सूचनायानभिमतोऽपि विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षे धारणं परिधानं वा द्रव्यत्वात्कर्मत्वसामान्येन बुद्धिस्थस्य फलवतो गिनहोत्रादिकर्मणोऽङ्गं स्यादेत्येवं स्वयं योजयितुं संदेहकाले उक्तमपि पूर्वपक्षमाह *यद्यपि तावदिति* । शङ्कोरारत्वेनाद्रव्यत्वादिति सूत्रावयवं योजयितुं शङ्कां तावदाह *न त्विति* । नञोन्यवाचित्वादद्रव्यशब्देन कर्मोक्तिमभिप्रेत्य परिहरति *सत्यमिति* । द्रव्यशब्देन देवताया अभ्युपलक्षणं दुर्गनावित्यस्माद्धातोरचो यदिति यत्प्रत्यये कृते द्रव्यशब्दव्युत्पत्तोरुपगम्यत्वाद्धविशेषोपचरणीयत्वादावृत्तेन द्रव्यशब्देनैव देवतोक्तिं वाभिप्रेत्य द्रव्यदेवताभावेन यागत्वाभावात्प्रधानकर्मत्वानुपपत्तेः संस्कारकर्मत्वावगमादकर्माङ्गभूतयोश्च वा सोऽहिरण्य-

योः संस्कारानर्हत्वात्कर्माङ्गं परिधानं धारणं चेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं
नात्रेत्यादिभाष्यं मन्यतेशब्देनायुक्तं सूचयन् व्याचष्टे *एवं चेति* ।
यष्ट्व्योक्तेरुपलक्षणार्थत्वसूचनार्था दानहोमोक्तिः । देवताया अप्याप-
चारिकं संप्रदानत्वमभिप्रेत्याद्रव्योक्तिव्याख्यार्थं संप्रदानाभावोक्तिः ।
संस्कारकर्मत्वपक्षे एव द्रव्यशब्देन लक्षणाया द्रव्यधर्मस्वातन्त्र्योक्ते-
र्गुणकर्मवाचित्वेनाद्रव्यशब्द स्वयं व्याचष्टे *अथ चेति* । स्वाभिमतं
पूर्वपक्षमाह * अथ दानेकार्थेति * । सुवर्णत्वविधेरपेक्षितपरिभाषा-
मूलसमर्पकत्वेनोपयोगाधिक्यमाह *एवचेति* रजतेपि दुर्वर्णरजता- ६६१५
पेक्षया सुवर्णत्वसम्भवेप्येकजातीयसर्वरजतव्यक्तिप्रत्ययवाधापक्षे दु-
र्वर्णरजतव्यावृत्त्ययोगाज्जातिद्वयेपि साधारणस्यापि हिरण्यशब्दस्य
सकृदुच्चरिते चास्मिन् विवक्षितैव दृश्यतइत्यनेन न्यायेन सकृदुच्चरि-
तस्य जातिद्वयपरत्वायोगात्कात्र जातिर्विवक्षितेति संदेहे सुवर्णत्व-
विशेषणस्य तद्यावृत्त्यर्थत्वावगमाद्रजतजातिमात्रव्यावृत्तिः साधार-
णोक्त्या सूचिता । अस्मिन् पूर्वपक्षे सूत्रं योजयितुमाह *अद्रव्यत्वा-
दिति चेति* । भाष्यकृद्याख्यायामन्यतेशब्देनायुक्तत्वं सूचितं प्रकटयि-
तुमाह *यत्त्विति* हविषि रुढस्य द्रव्यशब्दस्यावयवयोगेन देवता-
वाचित्वायोगादुत्सूत्रत्वम् । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *अयागानामपीति* ॥

वेदसंयोगात् ॥५७॥

यजुर्वेदविहितपदार्थानुष्ठातृत्वाद्देदसंयुक्तेनाध्वर्युणा योगस्याध्व-
र्यवसमाख्यारूपस्य कर्माङ्गत्वे योगाद्युक्तत्वादपि कर्मशेष इत्येवं सं-
शब्दस्य वेदसंयुक्ताध्वर्युवाचित्वेन यागशब्दावृत्त्या च सूत्रव्या-
ख्यार्थमाध्वर्यवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कर्माङ्गत्वे वेति * धारणा-
परिधारणानुवादेन सुवर्णशोभनवाविधिपक्षे क्रियात्मकत्वेपि यस्य
धारणपरिधाने विहिते तस्यैव तद्विशेषणोपि कर्तृत्वावगते सुवर्ण-
शोभनत्वयोस्त्वक्रियात्मकत्वेन कर्त्रपेक्षया एवाभावात्समाख्यायाः
कर्तृनियमे व्यापारानुपपत्तेरेतत्सूत्रानर्थक्यमाशङ्क्य तदापि वैदिकत्व-
सामान्यस्य वेदसंयोगशब्दार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याह *यदापीति* वैदि-
कत्वसामान्योक्तैः प्रयोजनापेक्षायां वासोहिरण्ययोर्लोकवेदसाधार-
ण्याद्वैदिकमात्रानुवादायोगशङ्कानिरासं प्रयोजनमाह * तेनेति *

द्रव्यपरत्वाच्च ॥२८॥

संस्कारान्वयाद् द्रव्यत्वसूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वात्तद्व्याख्याने स्य
सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य न केवलमयागादित्वात्स्वभावाद्वा धारणा-
परिधानयोः संस्कारत्वं किन्तु द्रव्यप्राधान्यनिर्देशादपीति हेत्वन्त-
रोक्त्यर्थत्वेनापौनरुक्त्यमाह * पूर्वमिति * ॥ भाष्योपन्यस्ताप्यया-
६६२१ गादिता स्वानभिमतत्वाच्चोक्ता युक्तत्वेपि द्वितीयोदाहरणव्यापक-
त्वादुपचयहेतुतांक्ता । अन्येषां व्याख्यां भ्रान्तिमूलत्वेन दूषयितुं
भ्रान्तिहेतु तावदाह * तत्रेति * दूषयति * कृत्येति * संस्कार-
त्वसाधनद्वारास्य हेतोः पूर्वपक्षप्रतिज्ञान्वयोक्तव्यं द्रव्यसंस्कारश्चे-
ति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

स्याद्वा संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मेति कर्मेति शायनः २९

स्याद्वेति भाष्यं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थत्वेन फलेनेति सूत्रा-
वयवव्याख्यार्थतया भासमानमाद्यसूत्रेणैव सिद्धान्तोक्तेः पुरु-
षार्थत्वे फलकल्पनापत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन चैतदवयवव्याख्यो-
पपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाशब्देन कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे येन कर्मणेत्स देव-
वैसप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ यज्ञे न्वायत्तइत्यादिवद्वाच्यसंयोगस्य खा-
दिरः स्तुवो भवतीत्यादिवत्कर्माव्यभिचारिणो लिङ्गस्य कर्माङ्गवि-
धिप्रमाणस्याभावाच्चिरस्ते फलकल्पनापत्तेः पुरुषार्थत्वायोगात्पा-
रिशेष्यानुगृहीतो विधिरेव कर्माङ्गत्वे प्रमाणमित्याशङ्क्य फलेनेत्यव-
यवेन फलकल्पनकृता भावोक्त्यपुरुषार्थत्वस्यापपादयिष्यमाणत्वा-
त्पारिशेष्यनिरासार्थतया फलेनेत्यवयवेन पुरुषार्थत्वोपपादनाद्विधेर-
र्थः प्रयोजनं कर्मानङ्गत्वेपि स्यात्समवेदित्येव व्याख्यातुमाह * कर्मे-
ति * वारुणीष्टिं प्रतिनिमित्तत्वादिंश्यमानस्यावैस्वदानस्य वैदिकत्व-
सामान्येन कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वावगमादित्यकर्माङ्गत्वे लिङ्गत्वव-
हिरण्यधारणस्यापि सुवर्णत्वं प्रति शेषित्वेनांद्देश्यमानस्य कर्माङ्ग-
स्यैव शेषित्वावगमात्सुवर्णत्वस्य कर्माङ्गत्वलिङ्गत्वोपपत्तिमाशङ्क्य
परिगृहीत्यादित्यनेन विहितत्वोपलक्षणात्कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वावग-
तिर्युक्ता भाष्यमित्यस्य त्वविधायकत्वापत्तेरुपलक्षणत्वायोगाद्वैषम्यो-
क्त्यै हिरण्येत्याद्युक्तम् । विशिष्टविधिपक्षे हिरण्यधारणानुवादेन सु-
वर्णत्वविधिपक्षे वा धर्माव्यभिचारिलिङ्गाभावात्कर्माङ्गत्वानवगमेपि
संस्कारविधिपक्षे वासोहिरण्ययोः संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या कर्मा-
ङ्गत्वावगतेर्द्धारणपरिधानयोः कर्माङ्गत्वे लिङ्गत्वे भविष्यतीत्याश-

द्व्याप्रकरणाधीतत्वेनापूर्वसाधनलक्षणायोगाद्वासोहिरण्यस्वरूपसं-
स्कारापत्तेर्लिङ्गत्वानुपपत्तिरानर्थक्यापत्तिश्चाधिकेति परिहारसूच-
नार्थत्वेन सुवर्णस्येत्यादिनर्माङ्गमित्यन्त भाष्यं व्याख्यातुमाह * ते-
नेति * लिङ्गाभावपरामर्शना तच्छब्देन श्रुत्यादानां चेति भाष्यस्य
लिङ्गाभावोक्त्यर्थत्वं सूचितम् । तस्मादिति भाष्यमैतिशायनो धारणं
परिधानं च प्रधानं कर्म मेनइत्यन्तसूत्रावयवोक्तप्रधानकर्मत्वसंभवा-
क्त्यर्थत्वेन फलेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थतया व्याख्यातु प्रधानकर्म-
त्वं तावदुपपादयति * तस्मादिति * । कर्मानङ्गस्य प्रधानकर्मणः
प्रयोजनं विना विध्ययोगमाशङ्क्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां फलाश्रवणे-
पि भावनायाः स्वाक्षिप्तेन कर्त्रान्यथान्वयायोगात्सुवाससेत्यत्र बहु-
व्रीहिणैव पुरुषाप्रधान्यावगमात्पुरुषापेक्षितेन फलेनान्वयोवगम्यतइ-
त्येवं तावत्फलेनेति सूत्रावयवं स्वयं व्याचष्टे * किमिति * ॥ फल-
विशेषावगतिं विना सामान्यतोवगतस्यापि पुरुषार्थत्वस्यानिवार्हश-
ङ्कोत्तरत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयव पुरुषार्थत्वान्यथानुपपत्यैव फलवि-
शेषान्वयः सुकल्प इत्येव व्याख्यातुमाह * नन्विति * ॥ कर्मत्वसा- ९९३१
मान्येन हीत्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिके क्रियात्मकत्वेन वेदसंयोगसूत्रे च
वेदमूलत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मोपस्थापनस्योक्तत्वात्पुरुषार्थकर्म-
द्वारापि च पुरुषार्थत्वोपपत्तेः साक्षात्पुरुषापेक्षितफलविशेषकल्पना-
योगमाशङ्क्य विश्वजिज्ञासावगतस्य स्वर्गस्यार्थवादावगतस्य वा
भ्रातृव्यदुवर्णत्वादेः स्वरूपेणाक्रियात्मकत्वे व्युत्पत्तिरूपेण क्रियाप्यु-
क्तत्वात्तेनैव च रूपेण फलत्वात्स्वर्गकामादिवाक्ये च वेदमूलत्वात्क-
र्मत्वसामान्यस्य वैदिकत्वसामान्यस्य च कर्मफले प्रत्युपस्थापकत्व-
साधारण्ये सति साक्षात्पुरुषार्थत्वसंभवे कर्मद्वारा पुरुषार्थत्वकल्प-
नायोगात्कर्मोपस्थापननिवृत्तिरित्याह * स्वर्गादिति * तस्मादिति
भाष्योक्तमार्थवादिकेन फलेनान्वयइत्येवमेतत्सूत्रावयवव्याख्यामनु-
सरति * अपिचेति * नन्वित्यादिभवतीत्यन्तं भाष्यं रात्रिसूत्राधि-
करणन्यायाश्रयत्वेन व्याख्यातुमाह * सत्यपि चेति * चतुर्थं क्रतौ
फलार्थवाद्मङ्गवत्कार्णाजिनिरीत पूर्वपक्षसूत्रे विषयत्वेनोक्ते क्रतौ-
प्रतितिष्ठन्ति हवापते य एता रात्रीरुपयन्तीत्याद्यर्थवादावगतमेव
फलमात्रे यो मन्यते तस्य क्रियया सह गुणगुणिसम्बन्धनिर्देशेन
कल्पसामान्यसम्बन्धत्वादिति वक्ष्यतीत्यर्थः । निर्देशादिति रात्रिस-

त्राधिकरणसिद्धान्तहेतोः प्रस्तुतोदाहरणयोर्योजनामन्यस्माच्च-
 त्यादितादर्थ्याध्यवसान्तमित्यन्तं भाष्यं प्रत्यक्षपरोक्षोक्तिभ्यां क्लृप्तक-
 ल्प्यतोक्त्येवं व्याचष्टे * तत्र हीति * । तस्मादिति सूत्रावयवव्या-
 ख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं संयोगवदितिसूत्रावयवस्य भाष्यव्याख्याना-
 द्यथा स्वर्गकामादिपदसंयोगे फलान्वयावगमस्तथेहापि वाक्यशे-
 षतां फलान्वयावगमात्प्रधानकर्मेति शायनो मेनइत्येवमन्यथाव्या-
 ख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्मादिति * । एतावताहैनसाऽयुक्तो भवती-
 ति पुरुषसंयद्धो दोषः कीर्त्यत इति प्रजापतिव्रताधिकरणभाष्ये दोषो-
 क्त्या प्रजापतिव्रतानामकरणनिमित्तदोषपरिहारार्थत्वस्यैतावता क-
 र्मणा कृतेन सता पापेनायुक्तो भवतीति वाक्यशेषार्थाभ्युपगमनेन
 वक्ष्यमाणत्वात्सुवर्णाधारणवासः परिधानयोः काम्यत्वशङ्कानिरास-
 सूचनार्था नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत्तयादिप्रजापतिव्रतविषयत्वेन संयो-
 गद्वयान्तोक्तिरित्यर्थान्तरन्यासेन सूचयितुमाह * तथा चेति * ॥

जयादीनां वैदिककर्माङ्गत्वं । अधि ७ ।

शेषः प्रकरणे ऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥३०॥

प्रकरणाधीतानां द्वादशोपसत्त्वादीनामन्यत्र [नर्मनसानां] गमन-
 चिन्तायां कृतायामन्यत्राधीतानां सुवर्णधारणादीनां तद्वैपरित्ये तु बुद्धि-
 स्थानां प्रकरणनिवेशानिवेशविचारे प्रसंगात्कृते तदनुप्रसंगेनाभ्याश्चि-
 न्तायाः संगतिसूचनार्थतया शेषत्वं त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इ-
 हेति * । धारणापरिधानयोः फलपरवाक्यशेषसमभिव्याहारलक्षणा
 द्वाक्यात्पुरुषार्थत्वे व्युत्पादिते वाक्यावगतसिद्धि साधनकर्माथत्त्वानां
 जयाहोमादीनां तद्वैपरित्येन बुद्धिस्थानां सर्वद्विसाधनकर्माथत्वं प्र-
 धानसादेश्यसामर्थ्यलक्षणाद्वा लिङ्गादाहवनीयसाध्यद्विसाधनकर्मा-
 र्थतेति विशेषचिन्ताप्रसंगादवतरतीत्याशयः । योप्रकरणाधीतो
 वाक्यात्कर्मशेषोवगतः स विशेषाभावात्सर्वकर्मशेष इत्येव पूर्वपक्ष-
 सूत्रव्याख्यार्थं किंतावदिति भाष्यं होमानामाहवनीयसाध्यत्वेनानाह-
 वनीयसाध्येषु कर्मसु प्रधानसादेश्यसम्भवात्प्रधानसादेश्यसाम-
 र्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा हवनीयसाध्यकमार्थत्वावगते-
 युक्तमाशङ्क्यानाहवनीयसाध्यकर्मदेशे होमानुरोधेनाहवनीयनयनात्प्र-
 धानसादेश्योपपत्तेर्लिङ्गाविरोधोऽस्योपपादयति * पूर्वपक्षेति * लिङ्गा-

विरोधेपि वैदिकत्वसामान्याद्वैदिककर्ममात्रार्थत्वावगतेन च कृष्या-
दीत्याहवनीये वर्तन्तइत्यादिसिद्धान्तभाष्यावगतकृष्यादिलौकिकक-
र्मार्थपूर्वपक्षयोगशङ्कानिरासे वैदिकत्वसामान्यस्य सन्निधानापरपर्या-
यपञ्चमस्थानाख्यप्रमाणत्वाद्वाक्यविरोधे प्रामाण्यायोगाशयेनद्विसा-
धनकर्मत्वाविशेष इत्यविशेषोक्त्या सूचिते तथापि लौकिकानां
हृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थाङ्गानाकाङ्क्षत्वाददृष्टोपकारजननसामर्थ्यलक्षणेन
लिङ्गनाहृष्टार्थकर्ममात्राङ्गत्वावगतेर्वाक्यबाधमाशङ्क्य हृष्टार्थाना-
मपि विघ्नोपशमार्थं कृष्यार्दनव वेद्यो धनमर्जयेदित्याद्युपा-
यनियमाहृष्टार्थं वा ऽहृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तेः राहण्यां कृषिक-
र्माणि काश्येत्पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्थादायां द्यावापृथि-
वीयं बलि हरेदित्यादिवदृष्टार्थाङ्गग्रहणेपि लिङ्गाविरोधसूचनार्थमार्त्स-
र्दितलिङ्गाविहितत्वेन कृष्याद्युपलक्षणा वक्तुमिच्छेदिति लिङ्गन्ते-
नैव सन्तःशब्दो व्याख्यातः । अङ्गगुणाविरोधन्यायेनाहवनीयत्याग-
शङ्का त्वाहवनीयसाध्येषु कर्मस्ववैगुण्यसम्भवे वैगुण्यापादकाङ्गत्या-
गायांगादयुक्तेति सूचयितुमाह *तेनेति* । जयादिसंज्ञकानां होमा- २६४५
नामफलत्वेनाङ्गानपेक्षत्वात्फलवत्स्वेव कर्मस्वाहवनीयविध्यवगते-
राहवनीयत्यागोपपत्तिमाशङ्क्य साक्षात्फलाभावेपि फलवत्कर्माङ्गत्वा
त्प्रयोजकत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति *न चेति* । अनाहिताग्नेरनाह-
वनीये जयादिहोमापत्तेराहिताग्निरप्यानाहवनीये जुहुयादित्याश-
ङ्क्यअग्निहोत्रादिवज्जयादीनामप्यनाहिताग्नेरभावादाहवनीयनैरपे-
क्ष्यानवगतेस्तस्यागायांगं ब्रुवत् पूर्वपक्षमुपसहरति *तेनेति* लौ-
किकस्यापि कर्मणो नियमाहृष्टाया हृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तिसूच-
नार्थं वर्णव्यवस्थया कृष्याद्यर्जनोपायनियमविधिं बुद्धिस्थीकर्तुं
वर्णानुरूपोक्तिः । अनारभ्यवादसंकोचापत्त्या सिद्धान्तायोगमाह*एव
चेति* प्रकृत्यर्थत्वेनारभ्यवादानां संकोचो युक्तपक्षेत्याशङ्क्याह
न चेति । सर्वानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वन्यायविषयत्वाभ्युपग-
मेपि विकृतिवर्जनहंतो, पौनरुक्त्यापत्तेः कृष्यादिष्वभावात्तद्वर्जनं न
युक्तमित्याह *कामं चेति ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ३१।

यस्मादेते जयाद्यो होमास्तस्मादाहवनीयसंयोगमालोक्य व्यव-
तिष्ठेन्नित्येवं त्यब्लोपपञ्चम्याश्रयणेनाहवनीयसाध्यकर्माङ्गत्वसि-

ज्ञानोपपत्त्यर्थत्वेन पूर्वपक्षस्यावृत्त्यर्थं तु शब्दव्याख्यापूर्वं सूत्रव्याख्यार्थं
 न चेत्तस्याभिप्रायं व्याचष्टे *व्यवनिष्ठैरस्त्विति* वाक्यात्सर्वकर्माङ्ग-
 गतया गम्यमानानां कुतः प्रमाणाद्यवस्थेति प्रश्नपूर्वं प्रधानसादेश्य-
 माश्रयलक्षणं लिङ्गव्यवस्थाप्रमाणमह *कुतइति* । कृष्यादौ
 भूम्यादीर्निहितत्वेनार्थे प्राप्तत्वेन नङ्गत्वात्प्रयोगवचनग्रहणानुपपत्तेः प्र-
 योगवचनाधीनाङ्गप्रधानैकदेशत्वात्सिद्धिर्माशङ्क्य प्रयोगाङ्गभूत-
 देशानां प्रयोगविध्ययोगादवश्यपेक्षितस्य देशादेर्द्वैत्यार्थे वादवि-
 हितस्यापि लिङ्गनाङ्गत्वालगतैर्द्वैत्याजनापायनियमार्थं कृष्यादि-
 प्रयोगवाक्यग्रहणापपत्तेः कृष्यादावप्यङ्गप्रधानैकदेशत्वात्सिद्धिसू-
 चनार्थं नित्योक्तेः । उत्तरार्द्धे तावद्याचष्टे *कर्पणमिति* आहवनी-
 यत्प्रागेन पराशिमत्पूर्वपक्षनिरासायाहवनीये जुहुयादिति पूर्वपक्ष-
 नास्तिके जुहुयादिरोग्यतायाहवनीयत्यागशङ्कानिरासस्य सूचितस्या-
 प्यस्ति नैषामिति वक्ष्यमाणयुक्त्यानुसंधानार्थं सूचनार्थकान्तेनेत्यु-
 क्ते पदद्वयमादिशताहवनीयत्यागेन वैगुण्योपपत्तिशङ्कानिरासायां विहिते
 त्युक्तम् । त्रिदशस्थाप्यनभुतादे प्रधानोपकारसामर्थ्यसद्भावेन प्रभा-
 नसादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाभावाद्धि-
 ङ्गत्वानुपपत्तेः प्रमाणाद्यवस्थाप्रमाणाद्ययोगशङ्कामप्स्ववभूयेन चरन्तीत्या-
 दिवादिष्वेव देशव्यवस्थाभावाद्वाहिलं वनादिष्वेव संस्कारकर्मत्वाभावेन
 संस्कार्यद्रव्यदेशत्यावगतिर्नैराकाङ्क्षाहेतुकप्रधानदेशाग्रहणायोगाद्विधि-
 विना वेदेश्यस्य वैगुण्यजनकत्वापत्तेः सादेश्यस्योपकारसाम-
 र्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाद्धिङ्गत्वोपपत्तिसूचनेन निरस्यद्व-
 पुनोर्द्धं व्यतिरेकमुनेन व्याचष्टे *तत्रेति* । जयादे कृष्याद्यङ्गत्व-
 विध्यव्यथानुपपत्त्या वेदेश्याभ्यनुज्ञानावगतेः प्रधानसादेश्याख्यगुणा-
 भावेन वैगुण्ये सत्यापि प्रधानोपकाराख्यफलदातृत्वावगमात्सादेश्य-
 स्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपता न युक्तेत्याशङ्क-
 जगादीनां वैगुण्यानापादकाग्निहोत्रादिविषयान्तरसम्भवे वैगुण्यापाद-
 ककृष्यादिविषय विध्यभावावगतेवेदेश्याभ्यनुज्ञाकल्पकार्थपक्षभा-
 वात्सादेश्यं विनोपकाराख्यफलदातृत्वकल्पनायोगेन परिहरति
 आस्तं चेति । अतः सामर्थ्याभावनानाहितान्यादिविषयत्वनि-
 वृत्तिरनङ्गत्वादिविषयत्वनिवृत्तिरपि युक्तेत्युपसंहरति *अतइति* ।
 आश्रयाप्रस्य कृष्यादिदेशनयनेन जयादे प्रधानसादेश्योपपत्ति पूर्व-
 पक्षात्काभनुरापाते ॥ *नन्विति* ॥ आहवनीयदेशे विलेखने

सत्यायननाद्विहिः पातनाहवनीयनाशापत्तेस्तद्देशे निलेखनाख्यकर्षणा-
योगाद्विलेखनं कृत्वा तद्देशाहवनीयनिक्षेपे तु विलेखनदेशानां विदा-
रणाख्यानां भेदात्प्रतिविदारणमावृत्त्यापत्तेः सकृद्धोमस्य विहितस्या-
शक्यत्वापत्तिरावृत्यभ्युपगमेपि विदारणाख्यविलेखनदेशाधिनानाह-
वनीयदेशत्वमात्रसिद्धं कृष्यादिदेशाहवनीयनयनेपि स्यादस्यास्ति द्वि-
रिति परिहरति * नेति * । होमोक्तिविशेषणार्थं च शब्दाविरासार्थं
हेत्वर्थत्वेन व्याचष्टे * होमास्त्विति ।

शेषश्च समाख्यानात् ॥ ३२ ॥

इतश्चत्यादिभाष्य समाख्यानुग्रहादपि वैदिकानामेव जयादिः
शेष इत्येवं सूत्रयोजनादर्थत्वेनाभानमानं वैदिकानामेवत्यव्याहारात्पत्तेः
समाख्यानाच्छेति चकारोत्कर्षापत्तेश्चायुक्तमाशङ्क्य तात्पर्यमाशो-
क्य त्वेन व्याचष्टे * इतश्चेति * । व्यतिरेकमुखेन सूत्रनार्थोक्त्य- ६६५ ३
र्थं कर्षणादिष्विति भाष्यं कृष्यादिष्वध्वयोरभावेन तद्व्याजं जयादि-
ष्वभावाद्विधुपादानार्थयोश्च वरणाभरणयोजयाद्यर्थत्वेनानुपदे-
शाद्विहोमत्वेन चापूर्वत्वादिनेः शतोप्यप्राप्तेर्जयाद्यर्थवरणाद्यभ्युपगमे
च कर्षणादिस्त्वभावेनाङ्गप्रधानयोः कर्तृभेदापत्तेस्तत्परिहारायाध्वयोर्यो-
यादिष्वप्यभावादित्येव व्याचष्टे * कृष्यादीनां त्विति * मधुपकर्ष-
णया वरणादीनामिति बहुवचनम् । सूत्रयोजना कीदृशीत्यपेक्षायां
द्वेधा योजयन्ति * तेनेति * समाख्यानायाध्वयुक्ता जयादि कार्यस्मिन्
जयादिविधिवान्वयस्य शेषोवगतः सोपि व्यवस्थायामनुगृह्येत्याद्या ।
योजना समाख्यानाद्योऽध्वयुर्जयादिशेषोवगतइति द्वितीया ।

वैदिकाश्चमानिग्रहे इदं कर्तव्यम् । भाषि ८ ।

दोषात्त्विटिलौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् । ३३ ।

लौकिकवैदिकानिमित्तचिन्ताया क्रतुपुरुषार्थत्वचिन्ताफलत्वाल्ल-
क्षणप्रकरणसंगत्योः सभवेपि सर्वासर्वकर्माङ्गत्वचिन्तात्वाभावाद-
नन्नराधिकरणासंगतिमाशङ्क्य प्रातर्गिकत्वेन संगतिमाह * लौकि-
केति * निमित्तस्मृतसम्पन्नभ्यभावाद्भवदानस्य निमित्तत्वासिद्धेर्वि-
शेषविचारयोगमाशङ्क्य यावच्छब्देनान्यतः प्राप्तया सख्यया विधये-
ष्टिसंख्योपलक्षणभूतया दानान्वायिनामश्वानां विशेष्यत्वावगतेस्ते-
षां चानियतसंख्यत्वाद्यावन्त्यश्वदानानि तावन्तीरिष्टीः कुर्यादिति-

ति वाक्यार्थापत्तेर्निमित्तत्वाभावे चाश्वदानानामिष्टी' प्रति शेषित्वे-
 प्येकदेश मालकर्तृत्वात्तन्नेष्टोपकारसिद्धेरसख्येष्टिसंख्योपलक्षणा-
 योगप्रसंगान्निमित्तत्वसिद्धिमाह * तत्रेति * अथ बोध्यत्रापि दातु-
 रिष्टिरिति वार्तिकदानस्यैव निमित्तत्वमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षसिद्धान्तप-
 क्षयार्थवक्ष्यमाणत्वादोषवान्योऽश्वप्रतिग्रहइत्येतदन्ता' प्रतिग्रहोक्तयो
 दानलक्षणार्थाः । वैदिकाश्वदाननिमित्तपक्षे कथंचिद् बुद्धिस्थक-
 त्वमभवेनात्यन्ताबुद्धिस्थस्वर्गकल्पनापादकपुरुषार्थत्वायोगालौकिक-
 पक्षे क्रतुस्वर्गयोरत्यन्ताबुद्धिस्थलसाम्येपि साक्षात्समीहितत्वे स्व-
 र्गस्यैव कल्पत्वाक्रत्वर्थानुपपत्तेर्वैरूप्यभयेनाश्वदानमात्रनिमित्तपक्ष-
 भाष्यकृतोपेक्षितमपि मन्दाया अपि शङ्काया निराकार्यत्वासौत्रेण
 चतु शब्देन निरासोपपत्तेर्निराकर्तुं त्रेधा सदेहमाह * तदिति * ।
 क पुनरिति प्रश्नभाष्यं विवक्षितदानविषयत्वे स्पष्टभेदत्वादयुक्त-
 माशङ्क्य यथाश्रुतप्रतिग्रहविषयत्वेनोपपादयितुमाह * कः पुनरिति * ।
 लोक इत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * इतरइति * स्वमतेर्नाविधेयपक्षनिरा-
 सार्थत्वेन तुशब्दं व्याख्यातुं तदुपन्यासपूर्वं सौत्रपूर्वपक्षं गृह्णाति
 * किमिति * । भाष्यमनुसंधानो लौकिके हि फल कल्प्यमिति
 निद्धान्तभाष्यवक्ष्यमाणस्यापि हेतोरुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * भा-
 ष्येति॥आद्ये हेतुं विवृणोति * नैमित्तिकं हीति * । द्वितीयं विवृणोति
 * फलं चेति * इतीत्यादिभाष्यं सिद्धान्तनिरासार्थत्वेन तुशब्दव्या-
 ख्यापूर्वं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थत्वेन व्याचष्टे * इतीति * । दोषो हीति
 भाष्येणोपनिर्घातो दोष श्रूयत इत्यव्याहारेणोपनिर्घातार्थत्वा-
 नित्येवंदोषादिति सूत्रावयवं व्याख्याय वमनेष्टिवद्दोषनिर्घातार्थत्वं-
 पि वैदिकनिमित्तकत्वाविरोधमाशङ्कानिरासार्थत्वेनापि लौकिक एव
 दोषमङ्गावाद्येवमावृत्त्यायमेवावयवः सचेत्यादिभाष्येण व्याख्यात
 इति सूचयन् सूत्रशेषं प्रतिज्ञोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतइति * ।
 जलोदराख्यवरुणात्मकस्य दोषस्यानुपलब्धिविरोधमाशङ्क्य वृणो-
 तीति व्युत्पत्त्या पापवाचित्वेन वरुणशब्दं व्याचक्षाणो निषेधाभा-
 वेनानपेक्षितदोषोक्तौ तात्पर्यायोगाच्छास्त्रस्य दोषसद्भावे प्रामाण्यानु-
 पपत्तेः प्रत्यक्षादिना च दूषणवगतेः पापस्याप्ययोगमाशङ्क्य निमि-
 त्तव्यवस्थसिद्धौ दोषोक्तौ तात्पर्योपपत्तिं सूचयितुमाह * वरुणो-
 वा इति * । दोषोक्तैर्लौकिकविषयत्वाज्ञानाधिमित्तव्यवस्थापक-
 त्वायोगशङ्कानिरासार्थं सचायमिति भाष्यं प्राप्त्यभावेनानुवादायो-

गादयुक्तमाशङ्क्य न केसरिणो ददातीति निषेधाद् अप्राप्ति सूचनेनोपपा-
 दयितुमाह * तदपि चेति * । अनुवादत्वोक्तेर्व्यवस्थाद्योतनप्रजनमाह
 * यदि हीति * । विधेयत्वायोगेनानुवादनामुपपादयितुमाह *
 नन्विति * फलत्वात्पापस्याविधेयत्वेऽपि तत्र कर्मविधिर्भविष्यतीत्याश-
 ङ्काह * न चेति * ॥ वाक्यान्तरनिषिद्धस्याश्वदानस्य फलापेक्षाया
 मज्ञातफलज्ञापनाख्याय विधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य दूरस्थस्य निषेध-
 स्येहाबुद्धिस्थत्वाच्च फलापेक्षास्तीत्याशयेन परिहरति * नचेहीति
 * । न केवलमभिधेयत्वादनपेक्षितत्वाच्च पापग्रहणं न विधीयते
 किंतु निमित्तनैमित्तिकान्वयमात्रे तर्कात्तनोपपत्त्यात्पीत्याह *
 निमित्तेति * । दोषस्याप्रत्यक्षत्वेन क्वेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्यत्र
 दोषस्तत्रानुवाद इत्ययुक्तमाशङ्क्य दोषनिषेधयोरत्यन्ताविनाभा-
 वाद्यत्र निषेधस्तत्र दोषइत्याध्याहारेण पूरयितुमाह * तस्मा
 दिति * स च दोषो लौकिके भवतीति कृत्वा तत्रैवापपद्यते नुवाद
 इत्यविधानार्थं सचालौकिक इत्यभिभाष्यं स च निषेधो लौकिके
 ऽनस्तत्रैव दोषो भवतीत्यध्याहारेण पूरयितुमाह * स चेति *
 दाननिषेधमात्रस्योपन्यसनीयत्वेऽपि प्रतिग्रहविषयत्वेऽपि पूर्वपक्षोप-
 पत्तिसूचनार्थं विश्वजित्प्रकरणे समाम्नाततत्प्रकरणाज्ञातसर्वस्वदा-
 नवाक्यशेषत्वे पर्युदासत्वात्पापपक्षेऽस्य लौकिकाश्वदाननिषेधत्वायोग-
 माशङ्क्य गुणवाक्यानामन्योन्यान्वयायोगालौकिकदानविषयत्वेनापि
 च केसरिवाक्योपपत्तेर्वरणाय यजामहनिषेधवाक्यवद्विषयप्राप्त्यै
 गुणवाक्यानपेक्षणात्केसरिवाक्यस्य सर्वस्वदानवाक्यशेषत्वानुप-
 पत्तेः धर्मत्वभ्रान्त्यादिनिमित्तप्राप्ताश्वदाननिषेधाच्च विकल्पानापत्तेः
 पर्युदासत्वायोगालौकिकस्य प्रतिषेध इत्यनेनैव सूचितमसंभवत्प-
 र्युदासप्रतिग्रहनिषेधवाक्यसाहचर्येण द्रढयितुं वाक्यद्वयोपन्यासः ।
 एतदन्तेन ग्रन्थेन श्लोकस्य द्वितीयः पाद व्याख्याय शङ्कोत्तरत्वे-
 नोत्तरार्द्धं व्याख्येतुमाह * न त्विति * । * दोषसंयोगादिति भाष्यमि-
 तिकरणास्यापकर्षं कृत्वा हेत्वर्थत्वमिति परामर्शश्च तन्त्रेणाङ्गी-
 कृत्य दोषानुवादस्य लौकिकविषयत्वाद्धेतोरिष्टिदोषमयुक्तत्वालौ-
 किक एव गम्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह * अतश्चेति * । * आहोति
 शङ्काभाष्यं व्याचष्टे * ननु चेति * उच्यतइत्यादिपरिहारभाष्यं
 व्याचष्टे * उच्यतइति * दोषनिर्घातं कार्योऽस्या इति बहुव्रीह्यर्थः । ६२७३ ।
 श्लोकं व्याचष्टे * तर्हीति * । पुरुषानौपयिकत्वेन दोषस्वरूपस्य कर्म-

शाऽनपेक्षिततया स्वरूपेण दोषस्य फलत्वायोगात्स्वनिर्घातं पु-
 षोपयिकत्वाद्धिष्यन्वयार्हमन्यतोपेक्षमाणस्यापनेयत्वरूपेण विधेये-
 ष्ठ्याकर्मान्वयोत्तरेष्टदोषनिघातार्थत्वे समर्थितेपि दानसामान्यस्य
 निमित्तत्वेन ग्रहणाद्वैदिकेपि निर्दोषे प्राप्ताया इष्टेष्टदोषनिर्घातार्थत्वायो-
 गकत्वर्थत्वस्याप्यापत्तेः सामर्थ्यात् लौकिकविषयनियमायोगमाश-
 ङ्काकेन दोषनिर्घातेन प्रयोजनेन कर्मणो नैराकाङ्क्षे सति क्रतूपकारा-
 र्थ्यं प्रयोजनान्तरं न शक्यं कल्पयितुमित्युक्तम् । वरुणप्रमोचनोक्तेर्वी-
 पार्थत्ववाचित्वसूचनार्थं व्याख्यातार्थं भाष्यं योजयति * पतदिति । *
 सचेति भाष्योक्तं लौकिकस्य दातृदोषेण दुष्टतां भवेदिति भा-
 ष्योक्तां च वैदिकस्य निमित्तस्य दानात्मकत्वेनादुष्टतां लाकिकवैदिक
 निमित्तसाम्येन दूषयितुमाह * यस्त्विति * लौकिकेश्वप्रतिग्रहे
 भवतीति यदुक्तं तद्वैदिकेष्वविशिष्टमिति सूचनार्थं पुनश्चेत्युक्तम् ।
 भाष्यस्थं हेतुकर्तृशब्दं व्याख्यातुं दातुरित्युक्तम् । एतदेव
 विवृणाति * तथा हीति । * वैदिकस्य दानरूपत्वेनादुष्टतायाः

६६८।२

सारयोक्त्यर्थं पूर्वार्द्धे व्याचष्टे * यदिति * । अयाज्ययाजनादेव दोषो ना-
 श्वप्रतिग्रहाद्वैदिकं भूतित्वादश्वप्रतिग्रहस्येति दुष्टीकोक्त्या युक्तं
 वैदिके प्रतिग्रहानिमित्तपापायोगमाशङ्क्य प्रतिग्रहमनङ्गीकार्यं या-
 जना यस्य तस्माद्याजनं प्रतिगृह्णतोऽङ्गीकुर्वतः पापमयाज्ययाजन-
 निमित्तमस्तीति योश्चमयाज्याद्भूतिरूपेण गृह्णान्येन वरुणपापमया-
 ज्ययाजननिमित्तं गृह्णातीति अर्थं मत्वा भाष्यकृताकमिति सूचना-
 ययाज्ययाजननिमित्तोक्तिः दोषराहितं यद्दानं तन्निमित्तं यदुच्यते-
 त्यर्थः । लौकिकेपि दोषराहितं यद्दानं तदेव निमित्तमित्युक्ते दानस्या-
 निषेधोपि प्रतिग्रहादुदोषोत्पादकत्वाज्जिपिद्धे प्रतिग्रहं प्रयोजकहेतु-
 त्वाद्वा ब्रह्महत्यादिप्रयोजकव्यापारवद् दुष्टत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य
 लौकिकस्यापि दानस्य विहितत्वेन वैषम्यसूचनार्थं दातुर्व्यापारस्य
 प्रतिग्रहीतृदोषद्वारेणादुष्टत्वादित्युक्तम् । लौकिकस्य प्रतिग्रहस्य दातृ-
 दोषेण दुष्टताया साम्योक्त्यर्थमुत्तरार्द्धे व्याचष्टे * अथेति । * चन्दिक-
 निमित्तपक्षे तदुस्थापितकर्माङ्गवावगतेरङ्गप्रधानैककर्तृकत्वमित्यु-
 दातुरिष्ट्यवगमं निर्दोषनिमित्तं लौकिकपक्षे कर्माङ्गत्वानवगतेर्वाक्य-
 स्वरसमङ्गहेत्वभावेन प्रतिग्रहीतुरेवेष्ट्यवगमादोषवदित्याशङ्क्य
 सुवर्णधारणवद्वैदिकत्वसामान्यस्य स्थानाख्यसन्निधिरूपतया वा-
 क्येन बाधा कल्पनागौरवापत्तेश्चात्यन्तानुपस्थितक्रतूपकारार्थत्वक-

हपनायामपि साम्यादातृकर्तृकत्वावगतिं विना वैदिकनिमित्तकत्वा-
वगमात् दातृकर्तृकत्वावगत्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयापत्तेर्विशेषावगतिर्ह-
तुभूतापपत्यभावेनोपन्यासपूर्वं निरस्यति । * अथ वैदिक इति *
अस्मिन् वाक्ये दातृदोषहेतुकदोषाप्रतीतेर्वाक्यान्तरस्ये च शूद्रादि-
प्रयोगाच्छूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधेनुवाद्यस्य प्रतिग्रहस्य प्रतिग्रहाद्युपाय-
नियमविधिविशेषापत्तेर्निर्विशेषणस्य निषेधायोगाच्छूद्रादिविशे-
षणाभ्युपगमेपि नैव नैराकाङ्क्षादश्वेन विशेषणानुपपत्तेः साम्याभा-
वेऽप्येतद्भाष्यद्वयमुक्तमित्याह * किंचेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे
* न हीति * दूषणमुपसंहरति * तनेति * दातृदोषेण दुष्टतोक्ति-
यथाकथंचित्समाधदानो द्वितीयभाष्याक्षेपाभ्युपगमेनाद्यभाष्याक्षेप-
परमतेन लौकिकवैदिकप्रतिग्रहवैषम्योक्त्या परिहरति * तत्रेति *
प्रतिग्रहस्य विध्यभावात् प्रतिग्रसवायोगशङ्कामुपन्यासपूर्वं दानवि-
धिनार्थात् प्रतिग्रहस्याक्षेप साक्षादेव वा विधिरिति द्वेधा परिहर-
ति * तत्रेति * दानसमाप्तिरूपस्य परस्वत्वापादनस्य परस्मै
समर्पणं विना परस्वत्वानापत्तेः समर्पणाख्यदातृव्यापारात्मकत्वव-
त्परेण स्वीकरणमपि विना परस्वत्वानापत्तेः स्वीकरणाख्यप्रतिग्रही-
तृव्यापारात्मकत्वस्यापि भावात्परस्वत्वापादनविधिना स्वीकरणा-
ख्यप्रतिग्रहविधिरित्याशयः । अदृष्टार्थेति कर्त्तव्यतायुक्तत्वकर्मसादृगु-
ण्यार्थत्वाभ्यामपि प्रतिग्रहस्य विध्यतावसीयतइत्याह * अपि चेति *
क इदं कस्मा अदादित्यादिमन्त्रवत्त्वादग्रीध्रेण ददातीत्यादिकमविशे-
पप्राङ्मुखत्वादिनियमयुक्तत्वाद्वा दृष्टार्थेति कर्त्तव्यतापेक्षावगते, कर्म-
मध्ये क्रियमाणात्त्वात्कर्माङ्गदक्षिणादानसंगतत्वेन च लोभप्राप्त्युप-
शाकटादिप्रतिग्रहवैषम्यात्कर्मसादृगुण्यार्थत्वावगते, कथं विधिना न
विपर्ययीक्रियत इत्यर्थः । मन्त्रवदिति ह्रस्वपाठे मन्त्रवद्यथा भवति तथा
क्रियमाण इति क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकत्वम् । श्लोकं व्याचष्टे * य- ६६६।२
दीति * लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोपनिर्दोषत्ववैषम्योक्त्या
परोक्तं परिहारं वैदिकस्यापि प्रतिग्रहस्य सदोपत्वोपपादनेन दूष-
यति * अत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * प्रतिगृहीतृव्यापार-
स्यापि परस्वत्वापादनरूपत्वेन दानसमाप्तित्वादानविशिष्टनिधेयत्वं
परोक्तं प्रतिग्रहीतृव्यापारस्यात्मसत्त्वापादकत्वात्परस्वत्वापादक-
त्वायोगेन निरस्यति * यद्यपि चेति * विक्रयी त्वन्त्यः कर्मणोच्चादित-
त्वादिति सूत्रवक्ष्यमाणविक्रयविध्ययोगदृष्टान्तेन प्रतिग्रहविध्ययोग

द्रढयितुमाह * तेनेति * कर्मसाद्गुण्यार्थत्वस्य विधेयत्वहेतोः कर्म-
 मध्ये कर्माङ्गक्रयसगतस्यापि क्रियमाणस्य विक्रयकर्मसाद्गुण्यार्थत्वा-
 दर्शनादभिद्धत्वोक्त्यै दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कर्मानङ्गतोक्ता । ब्रह्मदृष्टेति
 कर्त्तव्यताविधानस्यान्यथाभ्युपपत्तेर्हेतुत्व निरस्यति * यदपीति *
 पुरुषार्थप्रतिग्रहानुवादेनेतिकर्त्तव्यताविधावितिकर्त्तव्यतायाः प्रकर-
 णगम्यकृत्वर्थत्वयापत्तिं शङ्कते * नन्विति * इज्यार्थयोर्दधिपयसोः
 प्रणीता कार्यश्रपणानङ्गत्वेपि श्रपणोपकारित्वात्तद्वतानां प्रणीता धर्मा-
 णां श्रपणाङ्गत्वोपपत्तिवत्प्रतिग्रहस्य कृत्वनङ्गत्वेपि कृतूपकारित्वात्
 प्रतिग्रहेतिकर्त्तव्यतायाः कृत्वङ्गत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति * नैष इति *
 प्रतिग्रहस्य साक्षात् कृतूपकारित्वायोगादानद्वारा कृतूपकारित्वोक्त्यै
 तदवसानत्वं दानस्योक्तम् । दधिपयसोः श्रपणापूर्वसिद्ध्यर्थत्वाच्चि-
 रङ्गयोश्चापूर्वसाधनत्वायोगाच्छ्रपणापूर्वसाधनीभूतदधिपयोर्यतया चो-
 दकेन प्रणीता धर्माणां विधानाच्छ्रपणाङ्गत्वं युक्तं प्रतिग्रहस्य त्ववैध-
 त्वेनापूर्वसिद्ध्यर्थत्वायोगात्तदितिकर्त्तव्यतायां कृत्वपूर्वं साधनी-
 भूतप्रतिग्रहार्थतया विध्यनुपपत्तेः कृत्वङ्गत्वायोगमाशङ्क्यात्विजे-
 श्वपि पदार्थेषु यजमानस्यैव विधिना नियोज्यत्वात् कृत्वपूर्व-
 सिद्ध्यै दक्षिणां ददद् वृत्त्यर्थेदक्षिणां प्रतिगृह्णन्तमृत्विजमानमयेत्तदि-
 च्छमिच्छु चानुनिष्ठन्तामिति विध्यर्थप्रतीतिः प्रतिग्रहसमानकर्तृकत्वल-
 क्षणेन सवन्धेनेतिकर्त्तव्यतायाः प्रतिग्रहान्वयेपि कृत्वपूर्वसाधनीभूत-
 दानार्थत्वेन विधानात् कृत्वङ्गत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * तेनेति * ।
 प्रतिग्रहस्यावैधत्वेनापूर्वानौपयिकत्वाददृष्टार्थेतिकर्त्तव्यतानपेक्षत्वम-
 वैधत्वोक्त्यार्थादुक्तं तेनेत्यनेन परामृष्टम् इत्यनेन वैधदानेनेतिकर्त्तव्य-
 तात्वेन प्रकारेण प्रतिग्रहस्यापूर्वानौपयिकत्वेनादृष्टार्थेतिकर्त्तव्यतानपे-
 क्षत्वंपीतिकर्त्तव्यताविधानं नेतव्यं गमयितव्यमुपपादनीयमित्यर्थः ।
 गवादिप्रतिग्रहस्यापि तर्ह्यविहितत्वेन कृत्वर्थपदार्थपरिमाणबाधा-
 ख्यदोषापादकत्वादकार्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याविहितस्यापि विहितदा-
 नाख्यपदार्थसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वाच्च पदार्थपरिमाणबाधाप-
 त्याख्यो दोषो नरकापस्याख्यस्तु दोषो निषेधाभावादनाशङ्क्यपेक्ष्या-
 ह * तत्रेति * । दानस्य विधिलक्षणत्वे सति दानाङ्गत्वेनाचोदिते-
 पि प्रतिग्रहे विहिते दाने साध्ये तत्सिद्ध्यै प्रयोगविधिना प्रतिग्रह-
 स्यानुमतत्वाच्च तत्करणे पदार्थपरिमाणबाधापस्याख्यो दोष इत्यु-
 क्तश्च प्रतिग्रहोपि तर्हि विहितदानसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वेन

पदार्थपरिमाणबाधनापादनापादकत्वाददुष्टः स्यादित्याशङ्क्यैतद्दोषा-
भावेऽपि नरकापादकत्वाददुष्टत्वं सूचयितुं गवादीनां प्रतिग्रहे निषे-
धाभावान्नरकाख्यो दोषो नास्तीति कश्चिच्छब्देनोक्तम् । चोदितेपीति
पाठे दानमात्रेऽपि चोदित इत्येवं प्रतिग्रहस्याचोदिततोक्ता । अश्वप्रति-
ग्रहस्यापि तर्हि प्रयोगविधिनानुमतत्वादकरणे क्रतुवैगुण्यापत्तेः
करणे च निषिद्धत्वान्नरकापत्तेः संकटं स्यादित्याशङ्क्याह *अश्वेति*
दृष्टान्तेनैतदेव दृढयितुमाह *यथेति* । परकीयपरिहारदूषणमुप- १०००१२
संहरति *अतश्चेति* । मनान्तरेणाश्वेषद्वयमपि परिहरति *केचि-
त्पुनरिति* वैदिकत्वे निमित्तस्य तदुपस्थापितकर्माङ्गत्वात्प्रधान-
समानकर्तृकत्वावगतेर्दक्षिणादातुश्च प्रधानकर्तृत्वादातुरिष्टिलौकि-
त्वे त्वनुपस्थापितकर्माङ्गप्रमाणाभावेन वाक्यस्वरसावगतप्रतिग्रही-
तृकत्वबाधकप्रधानसमानकर्तृकत्वावगत्यभावात् प्रतिग्रहीतुरिति
द्वितीयभाष्याक्षेपपरिहारः प्रतिग्रहस्योभयत्रापि भवेदेवमिति परो-
क्तानुज्ञार्थभाष्यावयवालोचनया भाष्यकृतोऽपि निषेधाद्विध्यभावेन
च निषेधस्य विकल्पार्थत्वायोगाच्चित्यवर्जनार्थत्वावगतेर्दोषवृत्तां च
विनानित्यवर्जनायोगाद्दोषवृत्त्याभिप्रेतत्वावगमाद्वैदिके त्वश्वप्रतिग्रह
इति भाष्यस्य तु प्रतिग्रहशब्दस्य वचनेन तस्य कर्तृव्यतावगम्य-
तइति भाष्ये वैदिकस्य विहितत्वोक्तेः प्रतिग्रहस्य च वैदिककर्मान्व-
याद्वैदिकस्यापि विध्ययोगाल्लक्षणया दानार्थत्वावगमात् लौकिके-
श्वप्रतिग्रह इत्यादिभाष्येण लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनि-
र्दोषत्ववैषम्यानुक्तेः सास्यापादनेनाक्षेपो न युक्त इत्याद्यभाष्याक्षेपप-
रिहारः । वैदिकेन कर्मान्वयिना निमित्तेन कर्मोपस्थापनसंभवेऽपि दा-
त्रार्थप्रधाने कर्मोपकारानाकाङ्क्षिण प्रतिग्रहीतुस्तदर्थायामिष्टौ विधि-
ना नियोक्तुमशक्यत्वादातृकर्तृकत्वं विना कर्माङ्गत्वासिद्धेस्ततएव-
दातृकर्तृत्वकल्पनेन्योन्याश्रयप्रसगादस्यापि परिहारस्यानुपपत्तेः स्वम-
तेन लौकिके वैदिके वा निमित्ते दातुरिष्टिरुत्तराधिकरणन्यायेन भाष्य-
कृतोक्ता न तु वैदिकत्वाशयनेत्येव द्वितीयभाष्याक्षेपं परिहरति *अथ
वेति* । दानस्य लौकिकस्याप्यदृष्टार्थत्वेन विधिरूपदृष्टत्वात्निषे-
धानुपपत्तेर्न केसरिणो ददातीत्यस्याश्वव्यतिरिक्तरासमादिकेसरिवि-
षयत्वेनाप्युपपत्तेर्दोषवत्त्वोपपत्तिमयुक्तामाशङ्क्याधर्मं धर्मत्वभ्रान्त्याश्व
दानप्रवृत्तिवारणायाश्वस्यापि दाननिषेधोपपत्तेर्निषेधस्याश्वव्यति-
रिक्तविषयत्वकल्पनायोगाद्दानमेव लौकिकं निषिद्धत्वाद्दोषवृत्तयो-

कमित्याह * तत्रेति * अश्वदाननिषेधस्य भाष्यकृतसंमतिं दशमा-
धिकरणभाष्यपाठेनाह * तथा चेति * गौश्राश्वश्चेत्यादिना द्रव्या-
णि निर्दिश्य तस्य द्वादशशत दक्षिणेति श्रुता संख्या महोपकारहे-
तुत्वाद्वामेवेति सिद्धान्तितेश्वानां गोभ्योपि बहुमूल्यत्वेनोपकारक-
तरत्वात्तेषामेव संख्या प्रसज्येतेत्याशङ्क्याश्वानां दाननिषेधेन प्रत्य-
वायापादकत्वान्नोपकारतरतास्तीति भाष्यार्थः । अकार्यत्वाच्च ततः
पुनर्विशेषः स्यादिति पष्ठाधिकरणो विश्वजित्प्रकरणज्ञातस्याप्यश्व-
दाननिषेधस्यासंभवत्कृत्यत्वप्रतिग्रहनिषेधसाहचर्याद्धर्मत्वभ्रान्त्या-
दिना चावैधेयश्वदाने निषेधोपपत्तेर्विध्यधीनात्मलाभत्वाभावात्सा-
मान्यविधिना सह विकल्पायोगं मत्वाश्वानां दानमकार्यमेष हि विशे-
षोश्वानामन्येभ्यो द्रव्येभ्यो यद्देपां दानं निषिध्यत इति भाष्येणा
श्वानां निषिद्धत्वाददानं वक्ष्यतीत्याह * विश्वजित्यपीति * तत्रत्य-
भाष्ये श्वशब्दस्य केसरिमात्रोपलक्षणात्त्वसूचनायादिशब्दः । पौण्ड-
रीकादौ तद्विश्वदानस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पदोषः प्रसज्येतेत्या-
शङ्क्याह * पौण्डरीकइति * दानस्य निषिद्धत्वे रागतः प्रवृत्त्ययोगा-
दननुष्ठानापत्तेर्लोकनिमित्ताभावादिष्टिविधिरनर्थः प्रसज्येतेत्याशङ्क्या
ह * तस्मादिति * । उच्चादिविदक्षिणावन्तोअस्थुर्ये अश्वदाः सहते सू-
र्येणेत्यादिमन्त्रवर्णो हिरण्यं गौर्वाभोश्चो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देया-
नीति स्मृतिश्च भ्रान्तिहेतुः मित्रस्य दायन दानेनादिरादानं स्वीकार-
स्तेन प्रयोजनेनेत्यर्थः । अथ विक्रयनिषेधस्मृतेर्वा मूलान्तरादर्शना-
दस्यैव मूलत्वसिद्धौ ददातेर्विक्रयवाचित्वावगमाद्योश्च विक्रीणीते
तस्येष्टिर्भविष्यतीत्याह * यो वेति * ददातेर्विक्रयवाचितामुपपादय-
ति * विक्रयेपि हीति * विक्रयोनेन कृतो न दानमित्यादिप्रयोगदर्श-
नाददृष्टार्थस्यैव स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनस्य ददात्यर्थत्वमाशङ्क्य
अलीवर्द्धाः सन्ति न गाव इति वत्सामान्यवाचिनोपि ददातेरदृष्टार्थदा-
नविशेषलक्षणार्थत्वेन तत्प्रयोगोपपत्तेरनवगतार्थधात्ववस्थायां फल-
कल्पनानवसरेणादृष्टार्थत्वानवगमाददृष्टार्थत्वेवगते ददातेरर्थावगति-
रर्थावगतौ वा दृष्टार्थत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेर्निरस्यति * न हि-
ति * परद्रव्यग्रहणपूर्वस्य स्वद्रव्यत्यागस्य विक्रयशब्दवाच्यत्वा-
द्दानशब्दवाच्यत्वायोगमाशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ददातेः स्वत्व-
त्यागपरस्वत्वापादनसामान्यवाचितां वृद्धप्रयोगेनोपपादयति ।
* तथा चेति * गृह्णातेरपि तर्हि क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः ।

क्रयस्यापि नोभयदत्तः प्रतिगृह्णातीत्यनेन निषेधप्रसंगाच्छिष्टगृहीतपत्ति-
रित्याशङ्क्य प्रतिपूर्वस्य गृह्णातेः क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः क्रय-
स्यापि भावं सूचितुमाह * क्रीत्वा चेति * गृहीतमित्येव वदति न
तु प्रतिगृहीतमितीति सावधारणव्याख्येयं विक्रयस्येष्टिनिमित्तामुप-
पादितामुपसंहरति * तस्मादिति * । अश्वानां देयत्व स्मृतेर्ये
अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वत्सदा सुभगा स्तेषु राय इत्यादि-
मन्त्रवर्णाच्चाश्वदानस्यादुष्टत्वं शङ्कते * ननु चेति * मन्त्रवर्णसूच- १००११
नार्थश्चकारः । स्मृतेर्मन्त्रवर्णस्य चानुवादत्वाद्विध्यनुसारेण व्याख्येयतां
मत्वा परिहरति * यत्रेति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्य प्रतिग्र-
हविषयत्वेऽपि पूर्वपक्षोपपत्तिसूचनेन वस्तुतो दानविषयत्वाभ्युपग-
मेन पूर्वपक्षेऽपि प्रौढिप्रदर्शनार्थं स च लौकिकेश्वप्रतिग्रह इत्यादि-
भाष्योपपादनार्थतया व्याचष्टे * तस्मादिति * अर्थवादो वा नुपपा-
त्तात्तस्माद्याज्ञे प्रतीयेत निर्वपेदिति व्याहारेणेति करणान्तं भाष्य
दोषनिर्घातार्थत्वपूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतया
व्याचष्टे * यदीति * जलवृद्धोदरवृद्धिलक्षणस्य जलोदराख्यस्य
दोषस्य जलरोगाख्यवरुणग्रहणोक्त्योक्तस्याश्वप्रतिग्रहादनुपपन्नत्वा-
दित्येवमनुपपातादिति वाशब्दोक्तप्रतिज्ञोपपादनार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं
सहीत्यादिजलोदरोपपात इत्यन्तं भाष्य हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे
* कुत इति * । निषिद्धाचरणजन्यस्य पापाख्यस्य दोषस्य पूर्वपक्षिणो
क्तत्वाज्जलोदरानुपपातोक्तचयोगशङ्कानिरार्थत्वेनेष्टिवाक्ये यो दोष-
कीर्त्यते तन्निर्घातार्थता वाच्येत्यापाद्योक्तचर्थतया व्याहारेणोत्तरार्द्धं व्या-
ख्यातुमाह * कर्मेति * तन्निर्घातार्थत्वस्य वाच्यत्वापादनार्था तस्य नि-
र्घात्यत्वावधारणोक्तिः । एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासु प्रसिद्ध-
मित्यन्तं तावत्तस्य वरुणगृहीत इत्युच्यतइत्यनेन निर्दिष्टस्य वरुण-
ग्रहणावचनस्य शब्दस्य जलोदरवाचित्वेन लोके प्रसिद्धत्वाद्यस्य
जलवृद्धोदरं श्वयति वर्द्धते स वरुणाख्येन जलरोगेण गृहीतत्वाद्व-
रुणगृहीत इत्युच्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह * जलोदरं हीति * न चेति
भाष्यावयवं व्याचष्टे * न चेति * निदानं कारणं प्रतिजानातेः प्रतिपा-
दनार्थतां श्रूयते शब्दाभ्यामुक्त्वा गम्यते शब्देन प्रतीतिवाचितोक्ता ।
न चानेनेति भाष्यावयव व्याचष्टे * नाप्येतस्येति * वर्त्तमानवरुणग्रह-
णानुवादेनेष्टिविधिमन्त्रार्थत्वाच्चेष्टिवाक्यस्याश्वप्रतिग्रहस्य जलोदर-
निदानत्वप्रतिपत्तौ व्यापार इत्यर्थः । पापेन ग्रहणं यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे

स निमित्तमिति पूर्वपक्षवार्तिकव्याख्यातभाष्यस्थदोषशब्दोक्ताया न-
 रकफलताया अनुभाषणपूर्वं निरासार्थत्वेनाननुपपातादिति सूत्रावय-
 वव्याख्यार्थतयाऽथेत्यादि भाष्य व्याख्यातुं नरकस्येष्टिवाक्ये ऽनुपा-
 तत्वादित्येवं सूत्रावयवं तावद्याचष्टे *यस्त्विति* अथेत्यनुभाषण-
 १००२।२ भाष्य व्याचष्टे *अथेति* तदेत्यादिवाध्येनेत्यन्तं निरासभाष्यं व्या-
 चष्टे *तत इति* दानपक्षे त्यागदुःखदर्शनात्प्रतिग्रहपक्षे रक्षणादिक्ले-
 शाद्वैदिकेपि निमित्ते किं चिद्वरुणात्मकं वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तिनि-
 मित्तं विद्यत इत्येवं सावयवप्रसिद्धिः संभवतीति निमित्तद्वारणं प्रला-
 किकविषयत्वं नावधारयितुं शक्यमित्यर्थः । भाष्यमपि तत्र तस्मिन्नवय-
 वप्रसिद्धिपक्षे यत्नसंबन्धिन्यपि प्रतिग्रहे रक्षणादिना क्लेशेन वरुणग्रह-
 णशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन वरुणगृहीतः स्यादिति कृत्वा लौकिकइत्येष
 पक्षो न व्यतिष्ठेत् समुदायप्रसिद्धयश्च बाध्यतेत्येवं क्लेशेनेतीति करणा-
 ध्याहारेण योज्यम् । इष्टिकर्तृदातूरक्षणादिक्लेशाभावाद्रक्षणादिक्ले-
 शोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य द्वेधा समाधरो *रक्षणेति* । वैदिके दानं
 वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तौ स्वयं निमित्तान्तरमाह *धर्मोपि चेति* यज्ञ
 रो देहेनाच्छाद्यते तन्न केचलेन पापेन हेतुनेत्यर्थः । इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वा-
 भावे वरुणग्रहणोक्तचानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं सौत्रार्थवादोक्तिव्या-
 ख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* स्तुतिस्वरूपोक्तय-
 र्थं यावद्वरुणगृहीतस्येत्याद्युन्मोचनी चेत्यन्तं भाष्य व्याचष्टे *त-
 त्रोति* । तिरोहितभेदोपमानवाचिना रूपकशब्देन भाष्यस्थोपमानो-
 क्तिमुपमानविशेषविषयत्वेन व्याख्याय प्रकारवाचिना धर्मशब्देनेदा-
 नीन्तनस्याश्वदानस्य प्रजापतिकर्तृकाश्वदानसादृश्योपि दानस्य प्र-
 तिग्रहस्य वा वरुणसादृश्याभावादिदानान्तिन्याश्चेष्टेर्वरुणोन्मोचनीत्व-
 रूपेण विवक्षितस्य प्रजापतिकर्तृकोष्टिसादृश्यस्याभावादुपमानेन
 स्तुत्ययोगशङ्कानिरासाय भेदोपचाराख्यो रूपकप्रकारः प्रजापतिर्वरु-
 णायेत्याद्यर्थस्येदानीन्तनकालीनेर्ध्याहारोपहेतुत्वेनोक्तः । दोषनिर्घा-
 तार्थत्वोक्त्यर्थत्वेन प्रयोजनवत्तरत्वसंभवे मन्दप्रयोजनस्तुत्यर्थता न
 युक्तेत्याशङ्क्यावश्यकत्वद्योतनार्थत्वेन स्तुतेः प्रयोजनवत्तरत्वोक्त्य-
 र्थं तथेति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* तस्मादित्यादिसूत्रावयव-
 व्याख्यार्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याचष्टे *ततश्चेति* अवाक्यो-
 पानाफलाभावोक्त्या स्ववाक्यश्रुतभूतव्यदुर्वर्णैवाख्यफलसुवर्णधार-
 णवैषम्यं सूचितम् । प्रतिग्रहशब्दस्य लक्षणया दानवाचित्वात्तस्य च

लौकिकस्य निषेधात् क्रत्वव्यभिचारित्वेन क्रतुसन्निधापकतापपन्नेति सूचयितुं वैदिकोऽवदानाख्यप्रतिग्रहः कर्मान्तः पानित्वादाङ्गिभूत कर्मोपनयन्नुभयोरिष्टिज्योतिष्टोमादिकर्मणोः साकाङ्क्षत्वादङ्गाङ्ग्यन्ययं कल्पयतीत्युक्ते ज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽङ्गिशब्देन फलवत्तयाङ्गान्वययोग्यत्वे सूचितेति प्राकरणि कैरङ्गैर्नैराकाङ्क्षयादनारङ्ग्याधीताकाङ्क्षानुपपत्तिमाशङ्क्योपनायकस्य दानस्य प्राकरणिकत्वेनाङ्गिकर्मदेशत्वादाङ्गिकर्मकथंभावस्य तस्मिन् वृत्त्युपपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्मदेशाश्वदानवर्त्तिकथंभावापन्नस्यज्योतिष्टोमादिकर्मणांश्वदानेनोपस्थापनाद्यावतोऽश्वान् ज्योतिष्टोमाद्युपकारार्थं दद्यात्तावतोऽवारुणांन्निर्वपेत्तदर्थमेवेति श्रुत्यर्थावगतिः सूचनार्थं तद्देशेऽयुक्तम् ॥

दातुर्वारुणेष्टिः अधि ॥ ६ ॥

अचोदितं च कर्मभेदात् ॥३४॥

प्रसक्तानुप्रासत्त्या गतिमाह । * तत्रैवंति * सिद्धान्तायो- १००३॥
गेन सदेहमाक्षिपति * कथं पुनरिति * समाधत्ते * उपक्रमइति *
कीदृगुपक्रमइत्यपेक्षायामाह * प्रजापतिरिति * पौनरुक्त्यं शङ्कते *
यदि तर्हीति * यदिश्चदार्थं यदितर्हीत्येकं पदं परिहरति
* उच्यत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * निःसंदिग्धस्य विध्यु-
द्देशस्य वाक्यशेषस्य निर्णयायोग सामान्यतो व्युत्पाद्य प्रकृते योज-
यितुमाह * अत इति * यतो निःसंदिग्धे विध्युद्देशे वाक्यशेषो न
निर्णायकोऽतद्वद् यद्यपि प्रजापतिर्वरुणायेत्यादिवाक्यशेषाद्दातुरिष्टि-
र्विज्ञायते प्रधानैककर्तृकस्य सान्तःप्रधानोपकारसामर्थ्यलक्षणात्स्वा-
र्याद्दातुरिष्टिर्विज्ञायते तथापि संदेहाभावेन संदिग्धेषु वाक्यशेषादि-
त्यनेनार्थाद्वाक्यलक्षणेनैकदेशत्वादित्यनेन च वाक्यशेषादितीति प्रभृति-
वाचीति करणोक्तेनागतत्वादारम्भोपपत्तिरित्युक्ते कथं वाक्यशेषा-
द्दातृविषयत्वज्ञानमित्यपेक्षायां संप्रदानसमभिव्याहारेण नयतेर्दाना-
र्थत्वावगमात् प्रजापतिर्दाता वरुण प्रतिग्रहीतेत्युक्ता स इत्यनेन
प्रजापत्युपपादनात्स्वशब्देन चात्मीयवाचिना वरुणोक्तेर्दातुर्वरुण-
प्राप्त्यवगमात्स पर्यदीर्यतेत्यनेनाप्युदरमस्य धुप्रत्ययान्तवृद्धिवाचि-
श्वयतिभ्रातृरूपश्वयधुशब्देवाच्यया जलवृद्ध्या विदीर्णमित्यतर्धेन
प्रजापतिर्वरुणं प्रापः सन् परिदीर्ण इति दातुर्वरुणप्राप्तिविवरणात्स-
प्तमित्यनेन च दातुः प्रजापतेरेवोष्टिककर्तृत्वोक्तेर्वाक्यशेषाद्दातृविष-

यत्त्वज्ञानमुपपाद्यात्मवाचिना स्वशब्देन प्रजापतेरेव देवतात्वोक्त्या-
 प्रतिग्रहीतृत्वामिधानात्प्रजापतिरन्यस्मात्प्रतिगृह्य वरुणायादादि-
 त्यर्थसंभनात् प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्त्तनेन वाक्यशेषस्यापि प्रति-
 ग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिशङ्कानिरासायान्यस्मात् प्रतिगृह्येत्यश्रुतकल्प-
 नायोगादेकं सद्धिप्रा बहुधा वदन्तीति मन्त्रवर्णालोचनया वरुण-
 प्रजापत्योरैकत्वमङ्गीकृत्य प्रजापतिरात्मनेश्वमदादित्युपक्रमार्थाभ्यु-
 पगमेन तस्य प्रजापतेरात्मा स्वा देवता वाच्या तच्च दानकर्तृत्वसं-
 प्रदानत्वयोर्विरोधाद् दातृत्वे मुख्ये कल्पिते संप्रदानत्वस्यान्यदीयं
 द्रव्ये न्यदीयत्वापादकत्वदातृगुणयोगेन संप्रदानत्वे वा मुख्ये
 कल्पिते दातृत्वस्य संप्रदानगुणयोगेन गौणत्वापत्तेर्न युक्तमित्युक्ते
 प्रजापतये वरुणेश्वमदादित्येवं तर्हि प्रजापतः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्त्तन-
 मास्त्वित्याशङ्क्य नापत्त्युक्तम् । वरुणस्याप्यात्मांद्देशेन निर्वापकर्तृ-
 त्वनिर्देशोपपत्तेः प्रतिग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिमाशङ्क्य निर्वापतेर्याजि-
 मत्कर्मवाचित्वान्न वरुणस्येत्यादिनानुपपत्तिरुक्ता । दापनिर्वातार्थत्वा-

१००४।८ भ्युपगमेपि दातृविषयत्वोपपत्तिसूचनार्थं तदुन्मोचनमित्युक्तम् ।
 प्रधानैककर्तृकस्य सतः प्रधानोपकारसामर्थ्यार्विषयत्वेनापि सिद्धान्त
 सूत्रयोजनशक्तिसूचनार्थं यजनशेषत्वाच्चेष्टेः प्रधानसमानकर्तृक-
 त्वावगमात्स्वामिनश्च सतः प्रधानकर्तृर्वाजिदातृत्वाद्दातुरिष्टिरित्युक्ते
 यज्ञशेषतैव कर्त्तामित्याशङ्क्य धौदिके यास्मिन् कर्मणात्यादिपूर्वाधिकरणा-
 भाष्येण यज्ञाङ्गत्वस्योक्तत्वादित्युक्तम् । सन्देहाभावेऽप्यारम्भायोगमा-
 शङ्क्य विध्युद्देशार्थवादविप्रतिपत्तिर्विचाराङ्गसन्देहहेतुत्वेनोक्ता ।
 विपत्तौ विकल्पापत्तिशङ्कानिरासायातुल्यकल्पाविकल्पायोगाद्यवधार-
 णकल्पनारूपेणान्यतरस्य विध्युद्देशस्यार्थवादस्य वा बाधेन दातृप्र-
 तिग्रहीन्नन्यतरविषयतया समस्तविध्यर्थवादसमूहात्मक वाक्यं गम-
 यितव्यमित्युक्ते विध्युद्देशबलीयस्त्वेनार्थवादस्यैव बाध्यत्वानिश्चया-
 त्सन्देहशङ्कानिरासायोपक्रमोपसंहारबलाबलचिन्तन्तीतमध्यमपदलो-
 पिसमासेनोक्तम् । व्यवधारणेनान्यथाप्रतीयमानस्यार्थस्यान्यथाव-
 धारणाने वाक्यार्थकल्पनायामप्रतीयमानार्थकल्पनापत्तिदोषशङ्कानि-
 रासार्थं लक्षणया प्रतीतिं सूचयितुं कथमपत्त्युक्तम् । तथापि सन्देहा-
 भावेन सदिग्धेष्वित्यनेनागच्छद्विध्युद्देशार्थवादयोर्विरोधादुपक्रमोप-
 संहारबलाबलसन्देहाच्च चिन्ताविषयोपलक्षणभूतसन्देहाभावेपि चि-
 न्ताङ्गसन्देहोपपत्तेः कथमपिक्लेशेन व्यवधारणकल्पनारूपेणान्यतरवा

धेनान्यतरविषयतया समस्तवाक्यगमनिकार्थमारम्भे युक्ते सति किं तावत् प्राप्तमित्यन्वयः । पूर्वपक्षसूत्रस्थस्य चशब्दस्य तु शब्दस्थानस्य संदेहनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं संदेहसमाधानोपसंहारग्रन्थैकग्रन्थतया पूर्वपक्षप्रश्नः । पूर्वपक्षसूत्रार्थोपपादनायार्थवादवाधोक्त्यर्थत्वप्रतिग्रहस्य कर्तुरिति पूर्वपक्षभाष्यस्य सूचयन् पूर्वपक्षयति * अर्थवादस्येति * अङ्गगुणविरोधन्यायेनार्थवादानामञ्जस्येऽभिहितेऽर्थवादस्य विध्युद्देशाङ्गत्वे सति विध्युद्देशगुणयथाश्रुतत्वानुरोधेनार्थवादगुणयथाश्रुतत्वावाधो-

युक्तं तदेव तु कथमित्याशङ्क्य विध्युद्देशाधीनप्रवृत्त्याङ्गतामर्थवादा सामञ्जस्य हेतुत्वंनोक्ता तदुपपादनार्थं वैध्युद्देशाङ्गतां विनानर्थक्यप्रसङ्गेभिहिते विध्युद्देशस्यापि तर्ह्यर्थवादं विना प्रवर्त्तनाशक्तत्वेनानर्थक्यप्रसंगादर्थवादाङ्गत्वापत्तिरित्याशङ्क्यार्थवादभावे तस्यैव प्ररोचनशक्त्याविर्भावैनार्थवादं विनापि प्रवर्त्तनाख्यस्वार्थसिद्धेरित्युक्तम् । विध्युद्देशाङ्गत्वेप्युपक्रमस्थेनार्थवादेन दातृविषयत्वे वधारितं विध्युद्देशस्य विषयावधारणे व्यापाराभावात्कांस्यभाजिन्यायेनार्थवादानुरोधेन प्रवृत्तिर्वाविरोधमाशङ्क्य विधिस्तुत्या समानविषयत्वात् स्तुतिद्वारा विधिविषयोऽर्थवादेन समर्पणीय विध्यनपेक्षिता-

यास्तु स्तुते' स्वरस्वनोऽर्थवादादप्रतीतेन विषयावधारणं संभवति । यच्चैत्यादिनोक्तं प्रमाणान्तरानुसारित्वाच्च लक्षणवृत्त्याख्यमसामञ्जस्यं अर्थवाद एवायुक्तं न विधावित्याह * नित्यं चेति * १००५।२ दृष्टवान्यत्रार्थवादेष्वसामञ्जस्यमित्याह * यथा चेति * अतो यथाज्या स्तुतिर्लक्षणया तत्संबन्धिनेतसावकविषया तथा दातृव्यापारस्तुतिस्तत्संबन्धिप्रतिग्रहीतृव्यापारविषयेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रार्थमुपपाद्य यथाभाष्य तावत्सूत्रं व्याचष्टे * तेनेति * । येन कारणेनार्थवादानुरोधेन विधिर्न प्रवर्त्तते तेन कारणेन प्रतिग्रहनिमित्तकत्वेन श्रुतमिष्ट्याख्य कर्म दातुरचोदितमित्युक्ते वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्रोपक्रमस्यार्थवादानुरोधेनोपसंहारस्थाविधिव्याख्यानस्योक्तत्वान्निरस्तोय पूर्वपक्ष इत्याशङ्क्यापसंहारस्थानामृगादिशब्दानामृग्भिः प्रातर्दिविदेव इत्येत इत्यादिषु वेदे प्रयोगदर्शनाद्वदलक्षणाथ्यता युक्ता प्रतिगृह्यतेस्तु दाने क्वचित् प्रयोगादर्शनादानलक्षणाथ्यत्वानुपपत्तौदानप्रतिग्रहकर्मणोः शब्दभेदादेकशब्दप्रतिपाद्यत्वाभावादित्युक्तम् । समुच्चयस्येहाविवाक्षितत्वाच्च शब्दमयुक्तमाश-

ङ्क्य तुशब्दार्थसंदेहनिवृत्त्यर्थत्वेन, व्याख्यातुमाह * तुशब्देति । *
व्याख्याविभवायान्यथा स्वयं द्वेधासूत्रं व्याचष्टे * यजमान चेति *

सा लिङ्गादात्विजे स्यात् ॥३५॥

यथाभाष्यं तावदात्विजशब्द यजमानविषयत्वेन व्याचष्टे * यज-
मान इति।*विभवार्थं स्वयं दानविषयत्वेन तावद्याचष्टे *अथचेति।*
संष्टिलिङ्गमालोच्य स्यादिति ल्यब्लोपपञ्चम्या दातृविषयत्वे[भिहिते
लिङ्गस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वादसदिग्धविध्युद्देशार्थविधारणहेतु-
त्वायोगमाशङ्क्य विध्यर्थवादविप्रतिपत्त्या संदेहोपपत्तिस्मृचनार्थत्वेन]
पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थयोर्वाशब्दयाज्ञशब्दयोर्व्यवहितयोरप्यपे-
क्षिततयानुषङ्गे यज्ञाङ्गे दाने ऽनङ्गे वर्तिकर्मणीति संदिग्ध इत्येवं
स्वयमेवान्यथा व्याचष्टे *अथ वा स्वामीति*किं लिङ्गमिति प्रश्नभाष्यं
लिङ्गमन्त्रेषु वचनसामर्थ्यमितिप्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्य एव सा-
मर्थ्याख्यलिङ्गलक्षणोक्तेरयुक्तमाशङ्क्य यतो लिङ्गादातुरिष्टितत् कि-
मित्येष विशेषविषयत्वेन व्याचष्टे*कथं पुनरिति* कथं भूतेन पुनर्लिङ्गे
नेत्यन्वयः । स्वयं तावदिष्टाख्यस्य कर्मणः प्रधानसमानकर्तृकस्य सत-
स्तदुपकारसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमाह * तदिति * पूर्वपदानामिति
भाष्योक्तं लिङ्गं व्याचष्टे * अपरमिति * पूर्वाद्धे व्याचष्टे * पूर्वेति *।
वैदिके यस्मिन् कर्मणीत्यादिभाष्येणोष्टेरश्वप्रतिग्रहवत् ज्योतिष्टोमा-
दिकर्माङ्गत्वेऽवधारितेति प्रस्तुताधिकरणपूर्वपक्षन्यायात् प्रतिग्रही-
तृविषयत्वे सति भिन्नकर्तृकत्वेनाङ्गत्वबाधापत्तेः प्रायशब्दः । प्रतिपा-
दितप्रायत्वोपपादनार्थं यदा हीत्याद्युक्तम् । अन्यो वा स्यात्परिक्रिया-
दित्यत्राङ्गानामृत्तिककर्तृकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिष्टेरप्यङ्गत्वाहति-
कर्तृकत्वोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गानामपि यागरूपाणां याजमानत्वसूच-
नार्थं प्रधाने ज्योतिष्टोमादौ यथार्तिज्यमृत्विगर्हमयागरूपमङ्गजातं
दातुरितरैर्ऋत्विग्भिः कार्यं यजमानार्हं यागरूपं तथास्यामपीत्याह
१००६।२ * तेनेति * पूर्वाधिकरणेनैव दातृविषयत्वसिद्धौ प्रस्तुताधिकरणा-
नर्थक्यमाशङ्क्य वाक्यस्योपक्रमोपसंहारयोर्विरोधेन विधिरूपत्वेनो-
पसंहारबलीयस्त्वात् कृताया भ्रान्तेर्बलावबलविशेषानवधारणाद्धा
कृतरय संशयस्य व्युदासार्थं प्रस्तुतमधिकरणमित्याह * एवमिति *
प्रस्तुतमेव पूर्वापेक्षयोत्तरमुक्तम् । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तरयापि चेति*।

प्रस्तुताधिकरणभाष्योक्तत्वसूचनार्थं तस्येत्युक्तम् । भाष्योक्तस्य
वाक्यस्यापीदृशमेव सामर्थ्यामित्यनेन पूर्वपदानामिति भाष्यव्या-
ख्यातयोस्ताराद्धं व्याख्याते भाष्याद्वाक्यसामर्थ्याप्रतीतिरुत्तराद्धं स्य
तद्याख्यार्थत्वायोगमाशङ्क्य पूर्वपदानां यथार्थमाञ्जस्येन वर्त्तमानानां
मुत्तरपदैः पूर्वपदाभिमुखैस्तदनुकूलैः सहैकवाक्यत्वलक्षणसंय-
न्ध इत्येव सबन्धशब्दोक्तस्य वाक्यस्योपक्रमानुकुल्याधीनत्वोक्त्या
तदापादनसामर्थ्यादितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचन प्रकरणमि-
त्यत्राकाङ्क्षाया विशेषणभूताया प्रकरणलक्षणत्वप्रतीतिवच्च विशेष-
णभूतस्यापि सामर्थ्यस्य किं लिङ्गलक्षणत्वप्रतीत्युपपत्तौ सबन्धो-
क्त्या सूचितायां कथं भाष्यस्थाया संबन्धांक्तेर्वाक्यवाचितेत्याशङ्को-
पक्रमश्चोपसंहारश्चोपक्रमोपसंहारमिति द्वन्द्वैकवद्भावेन द्वन्द्ववाच्येतर-
तरयोगोक्त्यान्योन्यपदान्वयरूपवाक्यवाचिना सबन्धोक्तेः सूचिता ।
वाक्यं च तत्संबन्धश्चोपक्रमोपसंहारंचेत्यन्तपदद्वन्द्वगर्मस्त्रिपदः
कर्मधारयः । यावतोश्चानित्यादिपूर्वपदानुकूल्यस्य प्रतिग्रहीतृवि-
षयत्वेऽप्युपत्तेर्दातृविषयोऽष्टिविधिसामर्थ्यायोगशङ्कानिरासार्थमिदं
श्रूयते इत्यादिनिर्वोदितित्यन्त भष्यमतइह यद्यपीत्यादिना दातुरि-
ष्टिर्विज्ञायतइत्यनेन वार्तिकेनानागतावेक्षणोऽन संदेहोपपादनवेलाया-
मवयवशो व्याख्यातमपि तात्पर्यतो व्याचष्टे * न हीति * । दातुरिष्टि-
र्विज्ञायतइत्यनेनोक्तमित्यर्थः । आहेत्याशङ्काभाष्यं प्रतिग्रहस्य कर्तु-
रिति पूर्वपक्षभाष्योक्तार्थत्वाद्वाञ्छानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्वि-
ति * । एवंमनीत्यादिलक्षणाया कल्प्यमित्यन्तभाष्यमुपक्रमस्याप्यर्थ-
त्वात्त्वेन दीर्घद्व्याद्विध्यर्थोपसंहारानुरोधेन व्याख्यानादुभयार्थवत्त्वो-
पपत्तेर्युक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * नैतदिति * । यदि लब्धात्म-
का विध्युद्देशः स्यात्तत्सस्तेन स्तुतिर्वाध्येन न त्वत्र प्रतिग्रहीतृवि-
षया विध्युद्देशः कल्पितो लब्धात्मक इत्येवं श्लोक व्याचष्टे * यदी-
ति * । कुतो लब्धात्मकत्वालब्धात्मकत्वे ज्ञायेते इति पृष्ठोत्तरमाह
* कुत इति * । पुरस्तादर्थत्वादेषु मुख्यं चेति न्यायाद्यथाश्रुतत्वावग-
मोप्यतन्त्यायवाधेन दीक्षणीयादिषु पूर्वानुष्ठेयत्वानाख्येयपर्वकालत्व-
वाधवदङ्गशुणाचिरांश्चन्यायाद्यथाश्रुतत्ववाधवावगतेस्तदनुसारेण विध्य-
र्थकल्पना न युक्त्यादाह प्रधानमादृशुगार्थस्य अङ्गशुणस्य पर्वकाल-
त्वमे प्रधानशुगाचिरांश्च मादृशुण्यार्थत्वायांगाद्वाधो युक्तः, अर्थत्वा-
दानां तु यथाकथंचित्प्राशस्त्यप्रतिपादनमात्रेण विधिमादृशुगार्थ-

स्वसिद्धेस्तद्यथाश्रुतत्वस्य प्रधानभूतविधिसादृगुण्यार्थत्वाभावेन ता-
 दर्थ्यादिति बाधहेत्वभावान्न युक्तो बाध इति वैषम्यं सूचयितुमाह
 * पुरस्तादिति * दक्षणीया ज्योतिष्टोमादीनां पौर्वापर्यकृताद्वाध्य-
 बाधकत्वविशेषादङ्गुणविरोधन्यायवाध्वाद्धिध्यर्थवादादीनां पौर्वा-
 पर्यकृतो बाध्यबाधकत्वविशेषोङ्गुणविरोधन्यायवाध्यत्वाभावेनान्यो
 विषयो भवतीत्यन्योक्त्या वैषम्यं सूचितम् । अर्थवादगुणस्य यथाश्रुत-
 त्वस्य विधिसादृगुण्यार्थत्वाभावेऽप्यर्थवादस्य विधिसादृगुण्यार्थत्व-
 सद्भावादगुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादित्यनेन न्यायेन निर्वा-
 पेणाग्निहोत्रहवनिवाध्वद्विधिनार्थवादबाधावगमात्पूर्वोपरोक्षारण-
 कृतविशेषयोगमाशङ्क्यार्थवधारणात् प्राग्विध्यर्थवादयोर्गुणप्रधान-
 त्वानवगनेर्गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव ताव-
 दिति * आग्नावैष्णवसारस्वतादिष्वङ्गाङ्गित्वशून्येषु मुख्याग्नावैष्णा-
 वतन्त्रं पौर्णमासमावास्योपांशुर्वाजविकारे सारस्वते प्रसङ्गेनोपक-
 रोति न पाश्चात्यसारस्वततन्त्रममावास्यमाग्नावैष्णवइत्यङ्गाङ्गित्व-
 शून्योद्गावैष्णवादिविषयद्वादशाधिकरणन्यायोपन्यासेनाङ्गाङ्गित्वश-
 न्येन्द्रगार्हपत्यादिविषयश्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायोपन्यासेन च विध्य-
 र्थवादवाध्यबाधकत्वस्य गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचितम् । अनु-
 पजातत्वात् प्रतिद्वन्द्विविरोधिद्वितीयं विज्ञानान्तरमनुत्पत्त्यवस्थं
 यस्य पूर्वविज्ञानस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तरत्वं तस्मादित्यर्थः ।
 यद्यप्यन्यथात्वमापद्यते तथापि प्रतिपद्यतेङ्गीकरोतीत्यपिशब्दार्थः ।
 सामान्यं न्यायं व्युत्पाद्यं प्रकृते योजयन्नुपपादितमेवं सतीत्यादिभाष्य
 व्याचष्टे * तदिहेति * । पश्चाद्भावितया विध्युद्देशस्यालब्धात्मक-
 त्वेन विध्यर्थवादयोर्वा गुणप्रधानप्रधानत्वस्यावधारणात् पश्चाद्भा-
 वितया विध्यर्थवादकृतबलाबलविशेषानाश्रयणाद्धिद्युद्देशेनार्थवा-
 दबाधानुपपत्तेर्विध्युद्देशस्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सत्युपक्रमोपसंहार-
 योर्विप्रतिपन्नार्थत्वेनानर्थक्यप्रसंगोक्त्यैवसतीत्यादावुपसंहारोपीत्यन्ते
 भाष्यावयवे व्याख्याते पौर्वापर्यं पूर्वदौर्बल्यमित्यनेन न्यायेन पश्चाद्भा-
 विविध्यनुरोधेनार्थवादव्याख्ययोभयोःसंप्रतिपन्नार्थत्वादानर्थक्यपरि-
 हारमाशङ्क्य पौर्वापर्यबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयते अन्योन्यनिरपे-
 क्षाणां जन्म यत्र धियां भवेदिति वार्तिकोक्त्यान्योन्यनिरपेक्षं विना
 परबलीयस्त्वायोगात्तथा सति विध्युद्देशस्य पश्चाद्भावितया बली-
 यस्त्वाख्यविशेषाश्रयणे सत्यन्योन्यनिरपेक्षापत्तेरेकवाक्यत्वासंभव-

प्रसंगादित्युक्ते पृथग्वाक्यतैव तर्ह्यस्त्वित्याशङ्क्य पृथक्ते विध्यर्थवा-
दयो. प्ररोचनविधित्वसाकाङ्क्षत्वेन परिपूर्णावृत्तत्वापत्तावुक्तायां
प्ररोचनान्तरकल्पनेन विध्यर्थवत्त्वं विध्यन्तरकल्पनेन चार्थवादाथ-
वत्वमाशङ्क्य परस्परैत्युक्तम् । मीमांसापूर्वमुपसंहारस्योपक्रमानुरोध-
वृत्तित्वोक्त्यर्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याख्यातुमवश्य भावात्मा-
द्युक्तम् । न केवलमनुपसंजातविरोधावस्थायां श्रुतत्वादयमुपक्रमेऽनु-
ग्राह्यः किंतु भूयस्त्वादपीत्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * कि- १००७॥
चेति * चतुर्थीनयत्योरेवासामञ्जस्ये बह्वसामञ्जस्योक्त्यागमाशङ्क्य
प्रत्यगृह्णादिति भाष्यस्थेनेतिकरणेन भूत्यर्थेन देवताशब्दस्याप्यसा-
मञ्जस्योक्त्यर्थं हुशब्दं भाष्यस्यमुपपादयति * प्रजापतिरिति * उपसंहारे
गृह्णातिमात्रमसमञ्जसं तच्च न्यत्यन्तमित्यभिधानार्थं प्रतिगृह्णातीति
भाष्यं व्याचष्टे * मम त्विति * उपसंहारस्यविधेरलब्धात्मकत्वेन
दौर्बल्यमुपपादितमपि भाष्यस्य शक्नोतिशब्दारूढं कर्तुं शङ्कानुभाष-
णपूर्वं विस्तरेणोपपादयति * यत्त्विति । * न त्वित्यनेन विधेरलब्धा-
त्मकत्वयुक्तमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह * सर्वत्र हीति * अत्रैव-
दशमाधिकरणसिद्धं दृष्टान्तमाह * तद्यथेति * सामान्यन्यायं प्रकृते
योजयति * एवमिति * कर्त्तव्यत्वाख्यविधिवद्विधिविषयस्यापि
विधायकाख्यविध्यैकसमधिगम्यत्वाद् विधिमात्रप्रार्थनायागशङ्कानि-
रासार्थवादस्यापि विधिस्तुत्येकविषयत्वान्यथानुपपत्त्या विधिवि-
षयबोधशक्तिस्तुल्या चेत्यनेनोक्ता । विधयेष्टिविषयभूतस्य दातुरर्थवा-
द्वावगतत्वाद्विधेयविषयानपेक्षत्वे न वाच्ये विधिविषयोप्यत्र नापेक्ष्यते
किमुत विधेयविषयइत्यतिशयोक्तौ विधिमात्रप्रार्थनोक्ता । विधयेष्टिविष-
योक्त्यर्थः प्रतिगृह्णातिस्तर्ह्यनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * अत इति *
यथा चालब्धात्मकत्वेन विध्यविरोधो भाष्यस्थेन शक्नोतिना सूचित-
स्तथैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यमुपसंहारासामञ्जस्य प्रमाणमपीति
सूचयितुमाह * अन्यथा हीति * एककर्तृकस्याख्यानस्य परकृत्याख्य-
त्वेन पुराकृत्याख्यत्वेन पुरा कल्पाख्यत्वाभावात् पूर्वकालमात्रविवक्षया
पुराकल्पांक्तिः । शक्नोतिसूचितविध्यविरोधासामञ्जस्य प्रमाणोपपा-
दनमुपसहरति * तस्मादिति । * अर्थवादैकवाक्यतया प्रवृत्तिरसा-
मञ्जस्याक्षेपिकेच्छाशब्देन परामृष्टा । वाक्यानुरोधेन गृहीतिश्रुतिवा-
धायोगमाशङ्क्योत्तरथा वाक्यमेव नावकल्पेत तत्रानर्थका एव गीदि-
शब्दा भवेयुरिति वाक्याधिकरापगतवेदो वा प्रायदर्शनादितिसिद्धा-

नसूत्रमभ्यास्योक्तानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलमिति न्यायेन
वाक्यात्यन्तानर्थक्यप्रसक्तां श्रुतेरप्यसामञ्जस्य कल्पनंचितंति
सूत्रयितुमाह * तदिति * वाक्यानुरोधात् श्रुत्यसामञ्जस्यैवाचित्यसूच-
नार्थपूर्वपक्षसूत्रमप्यधिकरणोपलक्षणत्वेनोपन्यस्तम् । गतार्थत्वात्तर्ह्य-
नारम्भापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति । * गतार्थतामभ्युपगम्यार्थिकर्तृ-
कप्रतिग्रहवाचित्वेन सौत्रात्विजशब्दव्याख्यानविप्रतिग्रहीतृधिपये-
ष्टिमिज्ञानप्रतिपादकभाष्यान्तरजनितभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थत्वेनारम्भमुप-
६००८१३ पादयति * सत्यमिति * ऋगादिशब्दानां वेदेषु प्रयोगवद् गृह्णाते
र्दाने क्वचित् प्रयोगादर्शनादगादिष्वदवच्छेदप्रतिग्रहयोरेकदेशक-
र्देशित्वाभावेन लक्षणायाः क्लृप्त्वादाधिकाशङ्कोपपत्तेर्गतार्थतापि
नात्यन्तमस्तीति सूचनार्था प्रायोक्तिः । सूत्रकृतो भाष्यान्तरजनित
भ्रान्त्यपनयार्थारम्भायोगात् भाष्यकृतश्च सूत्रव्याख्यार्थमेवारम्भो
पाक्षेर्भ्रान्त्यपनयार्थत्वायोगमाशङ्क्य भ्रान्त्यपनयार्थत्वाभावे स्य सूत्र
द्वयस्य पूर्वाधिकरणान्तर्गतत्वेनापि व्याख्यातुं वाक्यत्वाच्च गता-
र्थता त्वया व्याशङ्कितुं शक्येत्याह * इतरथा हीति * कथं शक्यामि-
त्याशङ्क्य सूत्रद्वयमपि पूर्वाधिकरणसिद्धान्तक्षेपसमाधानार्थत्वेन
स्वयं दशाच्छेद * यो नामेति * वैदिकत्वयागत्वसामान्ययोरुर्द्ध्वस्थ-
त्वापादनार्थत्वेन सन्निधानास्यस्थानरूपतया विध्युद्देशवाक्यबाध-
कत्वायोगादपरितोषेण यावतांश्चान् विनियुक्तं स दद्यादित्येवंविहि-
ताश्वशानोपलक्षणत्वेन लिङ्गो वैदिकदानलिङ्गत्वेमिहिते विहितस्य
दानस्य निमित्तत्वे कृतवैकान्तिकत्वेनेष्टे. कत्वर्थत्वाद्विहितस्य
च कत्वनुपस्थापकत्वेन विधेयभावनोपस्थापितपुरुषार्थत्वापादक-
त्वाङ्गेरूपापत्तेर्दानमात्रस्य निमित्तत्वायोगेन निमित्ततयोद्देश्यस्या-
दिदानस्य विशेषणकाङ्क्षणान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति वद्
विहितत्वस्य दानविशेषणत्वसंभवेऽपि निमित्तत्वोपयुक्तस्य लिङ्गो वि-
शेषकत्वायै गाल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्याप्राप्तनिमित्तत्वायोगात् प्रापकश्च
विनाप्रत्यययोगादात्मना च वाच्यत्वेनोपस्थापितस्य विध्याख्यस्य
प्रापकस्य विरोधिनिषेधाभावात्संभवेनुपस्थापितरागादिप्रापका-
क्षेपातिशयप्रापितस्यैव निमित्तत्वबोधनाग्निमित्तत्वोपयुक्तस्यापि विशे-
षकत्वापत्तिरपिशब्दसूचितां प्रकटयितुं वैदिको दानाख्यः प्रतिग्रहो
लिङ्गो विधेयविधातृत्वाख्यसंबन्धसंबद्धो न लौकिक इत्युक्तम् ।
अनेन च यदि केवलवैदिकत्वेनैकरूपं दानं स्यात्ततो याज्ञे दान इष्टिः

स्याद्दानस्य तु लौकिकवैदिकत्वरूपेण भेदाद्वैदिकमेव निमित्तमिति निर्णयाशक्त्येथा दोषनिर्घातार्थताऽभावात्लौकिकेनैतदिष्ट्याख्य कर्म चोदितं तथा याज्ञेपि दानं न चोदितमिति चकारेण याज्ञेपीत्यभिधानादक्षेपसूत्रार्थवर्णने निर्णयकारणाभावमुक्त निरसितुं निर्णयकारेणोक्त्यर्थत्वेन लिङ्गेक्तिव्याख्याता । उत्सूत्रैतदाक्षेपनिरासार्थत्वेन वैकीकृत्य सूत्रद्वय हेत्वर्थे चशब्दमङ्गीकृत्य यस्माल्लौकिकं दानमचोदितं तस्माच्चोदितदानोपलक्षणार्थेन लिङ्गा लौकिके निमित्तत्वं बुद्ध्यजननादित्वसंप्रदानके याज्ञे दाने सोऽपि लिङ्गाख्यालिङ्गात्स्यादित्येव पूर्वसूत्रान्यथायोजनपूर्वमुत्तरसूत्र पूर्ववत् योज्यमित्याह * अथ वेति । * क चित्त्वभेदमाचार्यो कर्मणामेव भवत्वत्येतत्पक्षाश्रयणेन दानादिकर्मव्यक्तर्देशकालादिभेदेपि गकारादिवर्णव्यक्तिवद्भेदमङ्गीकृत्य लोकवद्भेदादनाख्यस्य कर्मणो भेदाभावाद्वैदिकं निमित्तं न लौकिकमिति व्यवस्था न युक्तेत्याशङ्कायां स्वरूपभेदाभावेपि चोदिताचोदितत्वाद्युपाधिकृतभेदसद्भावादूपभेदेपि हिंसादेर्भेदोद्धानङ्कारित इत्यनेन न्यायेन निमित्तत्वव्यवस्था युक्त्येवं निरासार्थत्वेन कर्मभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * । अधर्मशब्दवन्नञो विद्वद्वाचित्वाग्निषिद्धवाचिनमचोदितशब्दमङ्गीकृत्य यस्मात्त्रिषिद्धं लौकिक दानं तस्मात्तस्य वेददृष्टेन सिद्धान्तेनाभावान् निमित्तत्वानुपपत्तेः सोऽपि रमंदिग्धिसद्भावबोधकालिङ्गाख्यालिङ्गादार्विजे स्यादित्येवमङ्गीकृत्येवं सूत्रद्वयमुत्सूत्राक्षेपनिरासार्थत्वेनान्यथा व्याचष्टे * प्रतिषिद्धत्वाच्चेति * । यावच्छब्दस्य सप्तमीवन्निमित्ते स्मृ- १००६।
त्यभावादेकस्याश्चेष्टस्तन्नेणानेकदानोपकारित्वसंभवेऽप्यद्वयसंख्याकं प्रिविधये यावच्छब्दोपपत्तेर्दानेऽप्यन्वयमात्रे विश्विपर्यवसानादिष्टेः कैमथ्यापेक्षायां वाक्यगम्यदानाङ्गत्वत्यागहेत्वभावेन दानस्यैवेष्टिं प्रति शोषित्वावगतेर्लौकिकस्य वा चोदितत्वेन निष्प्रयाजनत्वाच्छेषित्वानुपपत्तेः सोऽपि चोदितत्वेन प्रयोजनवत्वबोधकालिङ्गाख्यालिङ्गादार्विजे स्यादित्येवमन्यथा व्याख्यां सूचयितुमाह * न चेति * अस्मिन्नापि व्याख्याद्वये कर्मभेदादिति सूत्रावयव पूर्वपच्छङ्कानिरासार्थत्वेनैव व्याख्येयः । अधिकरणान्तरारम्भस्य भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयार्थत्वोपसंहारायानेन प्रकारेण पूर्वाधिकरणान्तर्गततया चतुर्था व्याख्याने संभवत्यपि यदाधिकरणान्तरकरणं तद्भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यप्यनयनवशेनेत्याह * इतीति * । गतार्थत्वाभ्युपगमेनाधिकरणान्तरारम्भं

प्रौढ्योपपाद्य वस्तुनः प्रायशब्दसूचितशङ्काविशेषनिरासार्थत्वेनोपपादयितुमाह * गृह्णातीति * । वेदत्रयविदि त्रयीविद्यशब्दप्रयोगात् त्रयीशब्दस्य च त्रयीविदो विदुः ऋचो यजूंषि सामानीति समभिव्याहारादग्यञ्जु सामविषयत्वावगतेऽग्यञ्जु सामशब्दानां वेदेषु प्रयोगादग्निं प्रातर्दिवि देवईयत इत्यत्र च वेदैरशून्य इति बहुवचनादकशब्दादेः स्पष्टं वेदे प्रयोगावगतेऽग्यञ्जु दानक्रियायां क्वचित् प्रयोगादर्शनात् दानप्रतिग्रहयोश्च वेदगादिवदकदे शैकदेशित्वाभावेनान्यन्तभेदाल्लक्षणानुपपत्तेर्गृह्णातिशब्दो हृदामिष्टेः प्रतिग्रहीतृविषयत्वभ्रान्तिं कुर्वन्नकथं चिल्लक्षणाया नेतव्य इत्येतदर्थं वाधिकरणान्तरकरणमित्यर्थः । कीदृशी लक्षणेत्यपेक्षायामाह * प्रयोजकेति * । यथा कथा चिदितिभाष्यावयवसूचितां लक्षणावृत्तिं दर्शयित्वा योहीत्यादिभाष्योक्तां मुख्यवृत्तिमुपपादयितुमाह * अथ वेति * । स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजके हेतुसंज्ञके पि कर्त्तरि प्रयोजकव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वसंज्ञावात्तत्र च हेतुत्वविवक्षायां प्रयोजकत्वलक्षणत्वाद्धेतुत्वस्य प्रयोजकव्यापाराख्यं च तत्समर्थाचरणं विना प्रयोजकत्वायोगाद्धेतुमन्तं तत्समर्थाचरणाख्यं प्रयोजकव्यापारं वक्तुं हेतुमतिचेति सूत्रविहितोणिचप्रत्यय उत्पद्यते हेतुत्वानपेक्षस्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वविवक्षायां तु ज्वालनाद्यनभिधानेपि तदपेक्षया काष्ठादीनां पाके कर्तृत्वविवक्षोपपत्तिवत् प्रयोजकव्यापारानभिधानेपि तदपेक्षया प्रयोजकव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षोपपत्तेः । प्रयोजकव्यापारवाचिणिचप्रत्ययाभावेपि य प्रतिग्रहः प्रयोजकव्यापारे स्वतन्त्रः सत्करोति स गृह्णातीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । अनेन च येन संविधानाख्यातत्समर्थाचरणरूपेण प्रयोजककर्मणा प्रयोज्यक्रियाप्रणाड्यापि सिध्यति तत्प्रयोजककर्म य आचरति आभिमुख्येन चरति स्वातन्त्र्येण करोति स तस्याः प्रयोज्यक्रिया कर्तेति शक्यो वक्तुमित्येवं भाष्य व्याख्यातां प्रयोजकक्रियाविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोज्यकर्मण्युपचारं दृष्टान्तोक्त्यर्थं यथेतिभाष्यमनुपात्तप्रयोजकक्रियाविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोजकर्मण्युपचारायोगादयुक्तमाशङ्क्य प्रयोज्यक्रियया प्रयोजकक्रियाक्षेपोक्त्योपपादयति * यथेति * । प्रयोजकव्यापारे हेतुकर्तृत्वाभावात्तद्विचिनो धातोः परतो णिचप्रयोगायोगापत्तेः प्रतिग्राहयतीति व्यवधारणकल्पनायोगप्रसङ्गाद् णिचन्तूयस्यापि धातोः प्रयोजकव्यापारवृत्तौ दृष्टान्तोक्त्यानर्थक्यापत्तेः प्र

योजकव्यापारविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोज्यव्यापारे भाष्योक्तोप-
चारोपपादनायाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वोक्त्यर्थ-
त्वेनैवास्य ग्रन्थस्य व्याख्येयत्वात्प्रयोजकस्य स्वामिनः संविधानाख्यो
व्यापारोऽस्यास्तीति व्यधिकरणबहुव्रीहिं विगृह्य तच्च तत् प्रयोजक-
व्यापारं चेति विलेखनपरामर्शना तच्छब्देन कर्मधारयविग्रहात्तस्मि-
न्नाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारे विलेखने कृपिर्वर्त्तत इत्येवं योज्यम् । षडलो-
पादानसामर्थ्योपपादनाय नहीत्युक्तम् । भूतिदानाख्यस्य संविधानस्य
विलेखनसमर्थविलेखित्राचरणत्वेन प्रयोजकव्यापारत्वोपपादनार्थं त-
त्समर्थमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * । दार्ष्टान्तिके योज-
नार्थमेवमिति भाष्यमप्याक्षिप्तप्रयोजकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वो
क्त्यैव पूर्ववदुपपादयति * तद्वदिति । * प्रयोजकस्य दातृदानाख्यो
व्यापारः प्रतिग्रहसमर्थप्रतिग्रहीत्राचरणरूपोऽस्यास्तीति व्यधिकरण-
बहुव्रीहिर्गर्भत्वात् स च प्रतिग्रहो सौ प्रयोजकव्यापारश्चेति कर्मधार-
याक्षिप्तदानाख्यप्रयोजकव्यापारप्रतिग्रहाख्यप्रयोज्यव्यापारवाचित्वैव
गृह्णातेरुक्ता । ग्रह उपादान इति प्रयोज्यव्यापारमात्रे गृह्णातिस्मृतेरा-
क्षिप्तप्रयोजकव्यापारवाचित्वायोगमाशङ्क्ययाक्षिप्तेतरप्रयोज्यादि-
व्यापारवाचित्वेन धातूनां विचित्रशक्तित्वस्य कदा चिदभिधीयमा-
नकर्मशक्त्याक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारः स्वयमाक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वे-
त्यादिभावार्थाधिकरणवार्त्तिकदर्शितत्वात् प्रयोज्यव्यापारमात्रवा-
चिनापि प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वाविरोधमाह * विचित्रेति * ।
पचेर्विक्लेदनफलकाधिभ्रयणदिप्रयोजकव्यापारवाचित्वप्रसिद्धेर्विक्लेद-

नाख्यप्रयोज्यव्यापाराक्षेपकत्वं पक्तृकौशलविवक्षया च तण्डुलाः
शीघ्रं विक्लिद्यन्तीति प्रयोगे प्रयोजकव्यापाराक्षेपं विना पक्तृकौ-
शलविवक्षाऽशक्तेर्विक्लिदे प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वं भावार्थाधिक-
रणोक्तं युक्तं गृह्णातेस्तु दातृव्यारानपेक्षे स्वयंग्रहणेपि प्रयोगात्प्रयो-
जकदातृव्यापाराक्षेपकता न युक्तेत्याशङ्क्य वैक्लिद्यादीनां प्रयोजक-
व्यापाराक्षेपकत्वेनाप्रसिद्धानामपि पक्तृकौशलविवक्षादिसहकारिका-
रणसंनिधानात्तदाक्षेपकशक्त्यभिव्यक्तिवद्दातृव्यापाराक्षेपशक्त्यभि-
व्यक्त्युपपत्तेस्तदाक्षेपतामुपपादयितुमाह * तेपामिति * दातरे
प्रतिग्रहीतृत्वोक्त्युपपत्त्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं कर्तृव्यापार-
स्य प्रतिग्रहसमर्थपूतिग्रहीत्राचरणत्वेन निजार्थप्रयोजकव्यापारत्वा-

स्तद्विषयं स्वातन्त्र्यमन्यथा प्रतिग्रहविषयत्वेनावधार्यैवमवस्थितं भ-
 वति यदुत दानं कुर्वन् प्रतिगृह्णातीत्युच्यतइत्येवं व्याचष्टे * तस्मा-
 दिति * ददातेदानस्यार्थेष्वसिद्धं चै साध्यत्वात् प्रयोजनप्रतिग्रहप्र-
 तिगृह्णातिशब्दः प्रयुक्तो न तु दातृव्यापारनपेक्षे प्रतिग्रहमात्र इत्यर्थः ।
 तस्य चेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्य ततश्च तस्य ददतो वारुणीष्टि-
 १०१०.४ रित्येवं व्याचष्टे * इतीति * इतिकरणः ततश्चेत्यस्मिन्नर्थे चकार-
 व्याख्यार्थः । शास्त्रान्तरे प्रतिग्रहीतृविषयत्वेनैवोपक्रमात् भाष्यान्तरकृ-
 तैव व्याख्यायुक्त्याशङ्कते * एवमिति * वचनानालोचनयाधिक-
 रणोपपत्तिं परमतेनाह * तत्रेति * न्यायव्युत्पादनस्यानुष्ठाना-
 र्थत्वाद्वाचनविरोधितयार्थस्यानुष्ठेयत्वादेतत्समाधानापरितोषेण व-
 चनालोचनोप्यधिकरणापपत्तिं स्वमतेनाह * स त्विति * श्लोकं
 व्याचष्टे * यथोदाहृतेन तावदिति * अतिशयार्थं यद्यपिहीत्युक्तम् ।
 शास्त्रान्तरस्थदातृविषयोपक्रमवाक्यवत् कर्माङ्गत्वेनावगताया इष्टे
 शास्त्रान्तरे प्रभेदात्कर्माङ्गत्वावगतेस्तद्वशेनोपक्रमानालोचनेपि दातृ-
 विषयत्वावगत्युक्त्या यदि वाक्यान्तरं प्रतिग्रहीतृविषय स्यात्ततो
 हयोर्भविष्यति न तु वाक्यान्तरमपि प्रतिग्रहीतृविषयं शास्त्रान्तराव-
 गतकर्माङ्गत्वेष्टिविषयतया रूपं स्वातन्त्र्येण कर्माङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रति-
 ग्रहीतृविषयत्वावधारणाशक्तेरित्येवंप्रतिग्रहीतृविषयत्वनिरासार्थत्वे-
 न पादत्रयं वास्तवार्थोक्तचर्यतया व्याख्याय प्रतिग्रहीतृविषयत्वाभ्यु-
 पगमेपि दातृविषयत्वाविरोधोक्तिशक्तिप्रदर्शनायाथ त्वित्यनेनान्यथा
 व्याख्या कृता वाक्यान्तरविरोधापरिहारेण दातृविषयत्वव्याख्यां
 समाधाय प्रतिग्रहीतृविषयत्वव्याख्यां पूर्वाधिकरणविरोधेन दूषयति।
 * प्रतिग्रहीत्रिति * । दातृविषयत्वव्याख्यायामार्त्विजशब्दानार्जव-
 माशङ्क्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थस्य याज्ञशब्दस्थानुपसङ्गात-
 विरोधावस्थायां श्रुतत्वादन्यथा वा शक्यव्याख्यानन्वान्तदनुरोधे-
 नानार्जवौचित्यं सूचयितुमाह * यत्त्विति * । वचनालोचनेप्यधिक-
 रणोपपत्तिमुपसंहरति * तस्मादिति * । वाक्यान्तरस्यापि प्रतिग्रही-
 तृविषये व्यवधारणाशक्तेर्मुदूक्तिमात्रार्थस्तावच्छब्दः ।

पानव्यापच्च तद्वत् ॥ ३६ ॥

वमनस्थाश्वपतिगृहवत्साक्षाद्वैदिकत्वाभावात् लौकिकवैदिकावि-
 षयत्वसाध्येन चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वायोगेनासङ्गतिमाशङ्क्य नार-

भ्यवादविषयत्वात् प्रसङ्गोपपत्तिं सूचयितुमाह * अयमपीति * । १०११ १
अथ प्रतिग्रहवाक्यस्याप्यनारभ्यवादत्वमित्यर्थोपिशब्दः । साक्षाद्वम-
नस्य वैदिकत्वाभावेऽपि वमनीयसोमद्वारा वैदिकत्वोपपत्तौः लौकिक-
वैदिकाविषयत्वेनापि प्रसङ्गोपपत्तिमुत्तराधिकारस्यापि चार्त्विजया
जमाननिमित्तचिन्तार्थत्वसाम्येन प्रसङ्गोपपत्तिं सूचयितुमाह * तत्रे-
ति * कियतइति वक्तुं प्रत्ययं प्रयोक्तव्यं तदनुग्रहायाधिकरणरूप-
त्वादनुवादभूता विचारयतिर्धातुः प्रयुक्तः । निमित्तविशेषकसहितसंदेशो-
क्त्यर्थं तत्रेत्याद्यासेव्यमानेनामइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * किमिति *
भाष्यकारिणस्य लौकिकविषयत्वपूर्वपक्षमात्रातिदेशार्थत्वेन सूत्रव्या-
ख्यानस्योपलक्षणार्थत्वं मत्वा स्वयं द्विविधपूर्वपक्षातिदेशार्थत्वेन
तावद्याचष्टे * तत्रेति * व्यवहितानिदेशदापपरिहारायाधिकरणद्व-
यातिदेशार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * दोषास्त्वित्यधिकरणपू-
र्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यस्मिन्नधिकरणोतिदेशसंभवेऽप्युत्तराधिकरणे
वैदिकभवेवमननिमित्तत्वपूर्वपक्षकरणाद्विद्वद्भावाविषयाचोदित चे-
त्यधिकरणपूर्वपक्षातिदेशायोगात् सिद्धान्तरूपेणेत्युक्तम् । जलोद-
रवदिन्द्रियवृद्धेरप्यनन्तरानुपलम्भेन दोषादित्याद्याधिकरणपूर्वपक्ष-
हेतुनिरासादश्वप्रतिग्रहेष्टिवच्च वमनेष्टेरपि कर्माङ्गत्वेनैवत्विकर्तृक-
वमननिमित्तकत्वनिरासेन सर्वकर्तृकवमननिमित्तकत्वाद्वितीयाधिक-
रणपूर्वपक्षनिराससिद्धेरधिकरणद्वयपूर्वपक्षयोगमाशङ्क्याह * केन-
चित्त्विति * को सौ विशेष इत्यपेक्षायां प्रस्तुताधिकरणपूर्वपक्षे ता-
वद्गुण्याख्यदोषनिरासार्थत्वाभ्युपगमेन सिद्धान्तिना दोषनिर्घाता-
र्थत्वस्येष्टत्वाद्वैदिके च नाममात्रेण द्रव्यप्रतिपत्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेन
तत्प्रतिसमाधानार्थतायामिष्टिविध्यानर्थक्यप्रसंगालौकिकं तु रसाय-
नवैगुण्येनैन्द्रियहीनत्वाख्यदोषसंभवात्तत्प्रतिसमाधानार्थेष्टिविध्य-
वस्वोपपत्तेर्विशेषमाह * तत्रेति * द्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षेऽप्य-
श्वप्रतिग्रहवदेवेतिवार्तिके वक्ष्यमाणमृत्त्विकर्तृकवमननिमित्तत्वेऽपि य-
जमानक वाविरोधाख्यं विशेषं सूचयितुं तावच्छब्दः । विशेषोक्त्यैव
सिद्धं पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थान्ति लौकिके न दोषः स्यात् ३७ ।

अतिदेशाधिकरणत्वेन पूर्वोक्तानामेव वैदिकत्वसामान्यफलक-
रूपनलाघवश्रुतद्वार्थानर्थत्वयोगानां सिद्धान्तेहेतूनां वाच्यत्वात्ता-

जुपेक्ष्य दोषनिर्घातार्थत्वेनैव सिद्धान्तोक्त्यनौचित्यं भाङ्कते * तैरे-
 वेति * वैदिकत्वसामान्यस्यायोगात्फलकत्वनन्ताघवस्य चात्रापि
 भाष्यकृतोक्तत्वादिन्द्रियवीर्यशब्दोपलक्षितसोमयागफलस्वर्गादिवृद्धेश्च
 बाक्ष्योपात्ताया वमनजन्यत्वसंभवेनेष्टेस्तन्निर्घातार्थत्वसंभवाद्दोषनि-
 र्घातार्थत्वेन सिद्धान्तोक्त्यनौचित्यमाह * न हीति * पानमात्रात्प्रतिप-
 त्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेनेन्द्रियवीर्यशब्दोपलक्षितप्रधानफलवृद्ध्ययोगाद्वै-
 दिके दोषायोगमाशङ्क्याह * तथा हीति । * सम्यग्जरणान्तायाः प्रति-
 पत्तेर्विधानाद्वमनेन सोमपानजन्यप्रतिपत्तिव्यापत्तौ यथा सोमपाना-
 त्पूर्वं प्रधानफलं स्वर्गादि न भवति तथा सोमपाने कृतेर्पि न स्यादि-
 त्युक्ते सम्यग्जरणस्याविधानात्तत्पर्यन्तत्वायोगमाशङ्क्य पानस्यो-
 त्सर्गतः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वात् पीतस्यापि च सोमस्य सम्यग्जर-
 णात् प्राग्विनष्टत्वात् प्रतिपत्त्यपेक्षोपपत्तेर्याज्ञिकानां चाग्नौ प्रतिपाद्य
 पुरोडाशादिभस्मसाद्भावादरदर्शनेन नाशपर्यन्तप्रतिपत्त्यवगमात्सु-
 समिद्धे जुहुयुरिति च प्रदीप्ताग्न्यधिकरणत्वनियमस्य दृष्टार्थत्वाय
 भस्मसाद्भावार्थत्वात् प्रतिपत्त्यर्थत्वावगतस्तेदादरस्य वेदमूलत्वा-
 द्विशेषतश्च सोमपानस्य हित्वमेगात्राहारिवइत्यादिमन्त्रपाठात्सम्यग्ज-
 रणपर्यन्तत्वविध्यवगमं सूचयितुं * सम्यग्जीर्यते पीयमानमनेनेति *
 सम्यग्जरणसम्यग्जीर्त्तिसाधनं रूपमुत्सर्गाख्यः स्वभावो यस्य
 पानस्य तदनेनेति सम्यग्जरणेन प्रतिपाद्यद्रव्यरूपस्यान्तो
 नाशो यया प्रतिपत्त्येति वा विग्रहविवक्षया रूपोक्तिः । प्रतिपत्ति
 नाशोपीन्द्रियवीर्यनाशात्प्रधानफलस्य चेन्द्रियवीर्यशब्दाभ्यामनु-
 क्तेर्वैदिके दोषायोगमाशङ्क्य यथाश्रुतस्य लौकिकेऽप्यभा-
 वात्कदा चिद्भावेपि वैदिकोपायानपेक्षत्वादोषनिर्घातार्थेष्टिविध्य-
 योगापत्तेर्वैगुण्यं वीर्येन्द्रियवृद्ध्युक्त्या विवक्षितव्यम् । तच्च वै-
 दिकेऽपि तुल्यमिति परिहारसूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * न च ताव-
 दिति * अनेन चार्थाद्धीति सूत्रावयवो लौकिके पुनरिति भाष्यं च
 वैदिके दोषोपपादनार्थत्वेन व्याख्यातम् । वीर्येन्द्रियवृद्ध्युक्तेरर्थ-
 वादमात्रत्वेनेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वानवगमात्तद्वशेन वैदिकविषयत्वो-
 क्त्ययोगशङ्कार्थत्वेनार्थापीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ त्विति * दोष-
 निर्घातार्थत्वायोगशङ्कार्थत्वसूचनार्थस्तुशब्दः । दोषनिर्घातार्थत्वाभा-
 वाभ्युपगमेनापि वैदिकविषयत्वोक्तिप्रदर्शनेन परिहारार्थं तथापीति

भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * वैदिकेऽपि वमनस्यानङ्गत्वेन कृत्वनुप-
स्थापकत्वात् कल्पनापत्तिसाम्यमाशङ्क्य पानद्वारा कतूपस्थापक-
तामाह * वैदिके त्विति * ।

१०१२।

सोमेन्द्रचरार्थजमानपानव्यापद्विषयत्वम् । अधि १०

तत्सर्वत्राविशेषात् ३८ ।

वैदिकविषयत्वेनैव कर्माङ्गत्वाद्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेर्यो वमति
स निर्वपेदिति सामानाधिकरण्याच्च तत्कर्तृकस्यैव वमनस्य निमि-
त्तत्वावगते. पूर्वपक्षायोगेनाधिकरणानारम्भमाशङ्क्य वमनस्य
निमित्ततयोद्देश्यत्वेनाविवक्षितं समानकर्तृकत्वविशेषणात्वात् पूर्व-
पक्षोपपत्तेर्विचारोपपत्तिमाह * अश्वेति * तत्सर्वत्रेति सूत्रावयव-
व्याख्यार्थं तदेतदिति भाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अविशेषोक्तिव्या-
ख्यार्थं न विशेष इति भाष्यं प्रतिपत्तिविनाशविषयत्वेन व्याचष्टे
* यथा चेति * हेत्वर्थं यथाचेति चशब्दः । इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वा-
त् स्वामिस्थस्यैव प्रधानफलभोक्तृत्वयोग्यत्वविद्यालक्षणस्य दो-
षस्य निर्घात्यत्वाद्विशेषशङ्कानिरासार्थत्वेन वैगुण्यमात्रस्य दोषत्वा-
द्धत्वगगनस्यापि च वैगुण्यस्य द्रव्यादिवैगुण्यवनिर्घात्यत्वाद्दोष-
निर्घातार्थत्वाख्योऽपि न विशेषइत्येवं भाष्यस्थ कश्चिशब्दं व्याचक्षा-
णस्नस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *
वीर्येन्द्रियविध्युक्तेरर्थादमात्रत्वेन दोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणाभावादा-
रादुपकारिनैव पूर्वपक्षिणोऽभिमत इति सूचनायाथापीत्युक्तम् । मृदुत्व-
थोऽपिशब्दः ।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ३९ ।

आरादुपकारित्वाभ्युपगमेनापि सिद्धान्तोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थं.
सौत्रहेत्वनादरेण प्रतिज्ञां तावद्याचष्टे * यद्यपि तावादिति * प्रश्न-
पूर्वं निमित्तनैमित्तिकयोः सामानाधिकरण्येनैककर्तृकत्वावगमादिति
स्वयं हेतुमाह * कुत इति * तेन वाक्यशेषस्थेन यच्छब्देन सह विध्यु-
द्देशस्य संबन्धेऽपि विध्युद्देशे तच्छब्दाभावाच्चिन्मिन्नैमित्तिकयोरेक
कर्तृकत्वप्रतीत्ययोगमाशङ्क्य यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्दक्षेपं
दर्शयितुमाह * य इति । * तथापि सोमवामिन इति विध्युद्देशस्थया
षष्ठ्या कर्तृभेदप्रतीतेः समुच्चयाङ्गीकरणेन चाबाधसंबन्धन्यतर

बाधायोगाद्यो यजमानो वमति स निर्वपेत्सोमवामिनश्चत्विजः संबन्धी यो यजमानः स निर्वपेदित्यर्थावगतिमाशङ्क्यैकस्मिन् वाक्ये स्वकर्तृकस्यान्यकर्तृकस्य च वमनस्य निमित्तत्वोत्तयोगाद्वमनादितपातृवैगुण्यप्रतिसमाधानार्थत्वोक्त्यै च सोमवामिन आत्मनोर्थे निर्वपेदिति द्वादशाहीनस्येतिवत्सादृश्यषष्ठीसंभवे संबन्धिव्यातिरेकजनितषष्ठीकल्पनायोगात् कर्तृभेदाप्रतीतिं सूचयितुमाह *तत्रेति* वमनस्य निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वात्समानकर्तृकत्वविशेषणाविवक्षामाशङ्क्य यच्छब्दसम्बन्धात् प्राङ्निमित्तत्वाप्रतीतेस्तस्मात् पश्चात्प्रतीयमानस्य निमित्तत्वस्य कर्त्रेकत्वविशिष्टस्यैव प्रतीतेः कर्त्रेकत्वस्योभयवदुद्देश्यान्तर्गतत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावाद्भवक्षोपपत्तिं सूचनार्थत्वेन श्लोक व्याख्यातुमाह *न चेति* भाष्यमप्यस्मिन्नर्थे यत्र ज्योतिष्टोमादौ कर्मणि सोमोऽवगम्यते तद्यजमानार्थं फलसिद्धयै कार्यतया कर्माध्यतेऽपेक्ष्यतेनेत्यर्थोक्त्या कर्त्रभिधानाद्यजमानकर्तृकसौमेन्द्रमपि कर्म यजमानकर्तृकं ततश्च यो वमति स निर्वपेदिति सामानाधिकरण्याद्वमनकर्तृत्वामिकर्तृकमेव न च सोमवामिन इति षष्ठेष्टिवमनयोर्भिन्नकर्तृकतोच्यते षष्ठ्या हि सौमेन्द्रं कर्म सोमवाम्युपकाराय श्रूयते न चैवं पुरुषार्थत्वोपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्मनङ्गत्वात्तत्समानकर्तृकत्वाविध्या तद्वशेन यजमानवमननिमित्तकत्वासिद्धिः । यतो वमनोपस्थापितज्योतिष्टोमादिकर्मनया षष्ठ्योपकुर्यादिति कल्पनालाघवसहकृतार्थापत्तिकल्पितज्योतिष्टोमाद्युपकारवाचिपदाध्याहारसहितवाक्यावगतकर्माङ्गत्वानुवादित्वात् षष्ठ्यास्तत्सौमेन्द्रं कर्म ज्योतिष्टोमाद्यङ्गं सत्सोमवामिनः शक्नोत्युपकर्तुं ततश्च नत्विजः सोमवामिनः शक्नोत्युपकर्तुमित्येव योज्यम् । प्राप्तपदार्थोपसंहारकप्रयोगवाक्यावगतप्रधानसमानकर्तृकत्ववाधेनेष्टेः प्रापकवाक्यावगतवमनसमानकर्तृकत्वावगतिः ऋत्विक्कर्तृकवमनानिमित्तकत्वेऽप्यविरुद्धेत्याशङ्कार्थमथेति भाष्यमृत्विगन्तराक्षेपेऽप्यन्तराक्षेपे च हेत्वभावादयुक्तमाशङ्क्यत्विगर्थे कर्मणि यजमानार्थप्रधानदाक्षिण्यतिदेशप्राप्तदाक्षिणाबाधायोगात् स्वामिनि च तद्विरोधाद्विगन्तराक्षेपोक्त्या याजमानानां चाग्नीनामृत्विक्संबन्धाभावादप्यन्तराक्षेपोक्त्योपपादयितुमाह *अथेति* । *तथासतीत्यादिभाष्ये वृद्धसोमकर्माङ्गं वा सौमेन्द्रं कर्म सोमवाम्युत्विगङ्गं वा वाच्यं न च तद्वृद्धयमप्युत्विगग्निषु नदीयैर्ऋत्विग्भिः क्रियमाणे संभवाति यतस्तत्र तेष्व्वात्मीयेष्वग्निषु

करणे देशभेदापत्तेः साङ्गं च प्रधानं प्रत्यध्वर्यादीनां गुणभूतत्वात्-
 त्समाप्त्युत्तरकालं करणेन कालभेदापत्तेर्ऋत्विग्भेदाच्च कर्तृभेदापत्ते-
 र्नाध्वर्यादयो वृद्धसोमकर्मापकाराख्य फलं प्राप्नुवन्ति अध्वर्याद्यर्थे
 च क्रियमाणे केवलपुरुषार्थत्वाश्रयणापत्तेर्निमित्तोपस्थापितकर्तृपका-
 रद्वारावधारितयाजमानोपकारित्वत्यागप्रसंग इत्येवं व्याख्यातुमाह
 * ततश्चेति * तदर्थमिति भाष्यावयवव्याख्यानायाथात्मार्थबुद्ध्यैवे-
 त्याद्युक्त्या क्रियमाणे चेति चकारसूचितानिष्टापत्यन्तरव्याख्यार्थं
 सूचितं सहशं चेत्युक्तम् । इतीति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
 * तस्मादिति । * अङ्गसाद्गुण्यार्थवमनसमानकर्तृकत्वबाधनेष्टेः
 प्रधानसाद्गुण्यार्थप्रधानसमानकर्तृकत्वावगतिः ऋत्विक्कर्तृकवमन-
 निमित्तकत्वेऽप्यविरुद्धेति स्वयं शङ्कते * अथ त्विति । * पूर्वं यच्छ-
 ब्दसंबन्धादिति वार्तिकनिषिद्धनिषिद्धनिमित्तनौमिकमिन्नकर्तृत्वापत्या
 निरस्येति * तथा सतीति । * सोमवामिन इति षष्ठीश्रवणाद् मिन्न-
 कर्तृकत्वसमर्थनमाशङ्क्योपक्रमावगतसमानकर्तृकत्वबाधेनोपसंहारा
 वगतमिन्नकर्तृकत्वाभ्युपगमायोगादुपसंहारानुरोधेनोपक्रमेऽप्यश्रुतष-
 ष्ठ्यर्थकल्पने तु स्वरसावगतसामानाधिकरण्यबाधापत्तेस्तदभ्युप-
 गमे च स्वामिवमनस्यानिमित्तत्वापत्तेरुभयनिमित्ताश्रयणो वा वैरू-
 प्यापत्तेः शब्दसामञ्जस्यावगतात्सामानाधिकरण्यात् स्वामिवमनस्यैव
 निमित्तता युक्तेत्याह * तत्समर्थने वेति । * वक्ष्यमाणानां सर्वेषां
 पक्षाणां संनिपत्योपकारित्वविषयत्वसूचनायारादुपकारित्वपदे स्वा-
 मिवमननिमित्तपक्षमुपपादितमुपसंहरति * एवं तावदिति * स्वामि- १०१४।३
 संस्कारातिरिक्तानां सर्वेषां पक्षाणामनभिमतत्वेऽपि सर्वपक्षेष्वृत्तिवत्
 मननिमित्तत्वनिरासव्यक्तिप्रदर्शनार्थं प्रतिपात्तगतसम्यग्जरणप-
 र्यन्तत्वनियमभ्रंशजनितफलवृद्धिसमानार्थत्वपक्षे तावदिष्टेः स्वामिक-
 र्तृकत्वासंदेहात् सामानाधिकरण्यावगतवमनसमानकर्तृकत्वसिद्ध्यै
 स्वामिवमननिमित्तत्वावसायमाह * यदा त्विति * वाक्यशेषोपनीतं
 च तद्यागशेषप्रतिपत्तिनियमशेषोपजनितं च फललाभायोग्यत्वं चेति-
 विग्रहः । लाभायोग्यत्वं तदाशङ्केति तच्छब्देन परामृष्टम् । ततश्च यच्छ-
 ब्देनेष्टिवमनयोरेककर्तृकत्वेनेदं शाद्यजमानवमन एनेष्ट्या भवित-
 व्यमिति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण पूरणीयम् । येन केन चिद्भक्तिर्नपि प्राप्ति-
 पत्तिसिद्धेः समस्तैरेव वषट्कर्त्रादिभिर्भक्षयितव्यमिति नियमस्य
 भक्षयितृगतप्रयोजनापेक्षायां भागिस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकं शक्यः

केन चित् प्रकरणेन हृष्ट उपकारः कर्तुं भक्षयमागौरित्यादिभाष्ये लोच-
नया भक्षयितृगतहृष्टसंस्कारार्थत्वावगतद्रव्यप्रतिपर्यात्मकस्यापि
च द्रव्यसंस्कारस्य भक्षणकाल एव निर्वृत्तत्वेन सम्यग्जरणानपेक्ष-
त्वात् सम्यग्जरणपर्यन्तत्वानियमस्यापि भक्षयितृसंस्कारापेक्षत्वेन
तादृश्यावगतेः संस्कारश्रेषे कर्तृवैगुण्यं वृद्ध्याख्यमुपजातमिति वाक्य-
शेषवशात् कल्पनेष्यृत्विगगतकर्मशेषसमापनसामर्थ्याख्यं संस्कार-
श्रेषस्यापि यजमानफलविघ्नप्रसङ्गकत्वेनेष्टेस्तत्कृतयजमानफलवि-
घ्नप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थत्वावगत्या यजमानकर्तृकत्वावसायाद्यच्छब्देन चेष्टि-
वमनयोः समानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्टिरित्याह
* यदापीति * समस्तां गोपेत प्रधानानुष्ठानविध्यन्यथानुपपत्त्यो-
त्तराङ्गानामपि फलापूर्वोत्पादने प्रधानोत्पत्त्यपूर्वसहकारित्वावगमा-
त्तदकरणे प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रधानानुष्ठानानन्तरमेव निष्पन्नाना-
मपि फलापूर्वोत्पादनाशक्त्यवगमवत्प्रतिपत्तेरपि प्रथमकृतसामवायि-
काङ्गमात्रानुगृहीतप्रधानान्तरमुत्पन्ने प्रधानोत्पत्त्यपूर्वं क्रियमाणायाः
प्रात्यात्मिकप्रधानोत्पत्त्यपूर्वसहकारित्वावगमात्तस्याश्च पूर्वोक्तान्या-
यान्मन्त्रवर्णाच्च सम्यग्जरणपर्यन्तत्वावगतेयंस्मिन् सोमयागाभ्या-
से वमनात्प्रतिपत्तिर्भ्रष्टा तज्जनितस्यापूर्वस्य सहकार्यभावात् फला-
पूर्वोत्पादनाशक्त्यवगतेस्तस्य फलापूर्वोत्पादनशक्त्याधानाख्यसंस्का-
रार्थेष्टिरित्ययमपि पक्षो यजमानफलविघ्नप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थत्वेनेष्टेयजमा-
नकर्तृकत्वावसायाद्यच्छब्देनचेष्टिवमनयोरेककर्तृकत्वानिर्देशाद्यजमान-
वमन एवेष्ट्या भवितव्यमित्येतेन न्यायेन व्याख्यात इत्याह * एते-
नेति * सम्यग्जरणपर्यन्तत्वानभ्युपगमेन वमने स्तथापि निषिद्धेसव-
नवाद्धिहिताकरणास्याप्यनापत्तिं मत्वेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वानाश्रयणादु-
जृम्भानिमित्तमन्त्रोच्चारणवजैमित्तिकक्रतुपुरुषधर्मत्वाभ्युपगमेपि
स्वामिकर्तृकत्वाद्धमनसमानकर्तृकत्वाच्च स्वामिवमनमेव निमित्त-
मित्याह * यदापीति । * वमनोपस्थापितक्रतुविवक्षया प्रकरणाक्तिः ।
सिद्धान्तमुपपाद्य यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाशस्तथात्वि-
जेनापीति पूर्वपक्षवार्ति लोक्तं नाम्यमनुभाषणं पूर्वं निरस्यति । * य-
त्त्विति * कर्तृनियमरूपप्रतिपर्ययजन्यत्वात्संस्कारोऽश्वेतोक्तः ।
कथं समाध्यर्थत्वेनष्ट्यविधानमित्यपेक्षायामाह * सर्वेष्ट्विति *
क्रत्वर्थतारादुपकारिता पुरुषार्थत्वं क्रतुगतपुरुषसंस्कारत्वं द्रव्यप्र-
तिपत्तिनियमश्रेषभक्षयितृसंस्कारश्रेषयोर्दोषोक्त्या विवक्षितत्वा-

द्वौ द्वौ दोषानिर्घातार्थत्वपक्षौ वान्तसोमयागाभ्यासापूर्वार्थत्वं चेति
 पञ्चस्वपि पक्षेषु ऋत्विग्वमननिमित्तोद्दिष्टिधेर्निरस्तत्वात् द्रव्यप्रति-
 पत्तिपक्षे कर्तृसंस्कारनाशो वा नेष्टि गृह्णातीत्यर्थः । समाध्यपेक्षायामपि
 समाध्यर्थेष्ट्यग्रहणात् क्रतुवैगुण्यमपरिहृतं स्यादित्याशङ्क्याह
 अतश्चेति । भुव स्वाहत्याग्नीध्राय होतव्यामिति सामान्यवि-
 हितेऽप्यनादरार्थः किञ्चिच्छब्दः । प्रस्तुताधिकरणानुपयोगेन चर्त्वि-
 ग्वमनस्य दुष्टादुष्टत्वाविवेकवत् क्रत्वर्थत्वादिविवेकस्याप्यनादरणी-
 यत्वाच्च वयं विवेकानुक्तयोपलम्बनीया इत्याह * न चेति * नन्व- १० १५१२
 ज्ञानार्थिने तु प्रतिजज्ञभ्यमानशब्दस्य यः क्रतुयुक्तपुरुषवाचित्व-
 पक्षः स एव यः सोमं वमतीति यच्छब्दस्यापि ग्रहीतव्य इत्याह
 * अथापीति । * दोषनिर्घातार्थत्वानाश्रयणेन जज्ञभ्यमानपक्षस्यो-
 क्तत्वाद्दोषात्तु वैदिके स्यादिति पूर्वोक्त्याधिकरणासिद्धान्तसूत्रे च दोषनिर्घा-
 तार्थत्वाभिधानात्सूत्रविरोधमिन्द्रियेण वीर्येणेत्यनियतानेकदोषकी-
 र्तेनस्य प्रधानफलोपलक्षणादर्थत्वावगतेर्वैरुग्ग्रहणवदनुपपत्त्यभावा-
 त्सोमपीथवृद्धिसंकीर्त्तने च योग्यानुपलब्धिबिरोधस्य शङ्कितुमप्य-
 शक्यत्वाच्च न्व मंगात्रेत्यादिमन्त्रप्रकाशत्वान्यथानुपपत्त्या च सम्य-
 ग्जरणस्यानुष्ठेयत्वावगतेर्वमने सति विहितसम्यग्जरणाकरणनिषि-
 द्धवमनसेवनापर्योरपरिहार्यत्वाच्चमनस्य दुष्टत्वावगतेर्दोषस्य च
 निर्हरणापेक्षत्वादोषनिर्घातार्थत्वेन चेष्टेरपेक्षितपुरुषसंस्कारार्थवि-
 धिसंभवे, नपेक्षितसंस्कारा त्वार्थविध्ययोगान्न्यायविरोधं चाश-
 ङ्क्य वाक्यशेषावगतं दोषनिर्घातार्थत्वं परिगृह्येत्येवं दोषनिर्घाता-
 श्रयणसूचनार्थः परिशब्दः । स्वामिसंस्कारार्थत्वेन तदनर्थक्यत्वोक्त्या
 सूत्रकृताप्युक्तेत्याह * तथा चेति * अनन्तरोक्तन्यायानुसारोपि
 चकारेण सूचितः । अस्मिन् पक्षे भाष्यं यथाश्रुतमेव योज्यम् ।
 सौमेन्द्रस्य कर्मणः सोमवाभ्युपकारार्थत्वेऽपि सोमवाभ्युपका-
 रार्थत्वश्रुत्युपपत्तेः कथं यजमानार्थत्वावगतिरित्याशङ्क्य क्रतुयुक्त-
 पुरुषसंस्कारत्वाद्यजमानास्तु तत्प्रधानत्वादिति न्यायेन यजमानार्थ-
 त्वोपपादनार्थं सौमेन्द्रं कर्म वमनोपस्थापितकर्माङ्गतामनुभवदेव
 सोमवामिन उपकरोति यजमानस्यैव च तथोपकर्तुं शक्नोति नार्त्विजं
 ततश्च यजमानार्थत्वेन सौमेन्द्रस्य कर्मणः शास्त्रफलं प्रयात्करीत्यनेन
 न्यायेन यजमानकर्तृकत्वात्तस्य च वमनसमानकर्तृकत्वनिर्देशाद्य-
 जमानं वमन एव सौमेन्द्रं कर्मेति पूरणीयम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ४० ।

लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * व्युद्ध्यतइति * सोमलक्षणस्य पुरोडा-
शादिभक्ष्येण यदात्विश्ववाशिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्याधानाशक्तेस्तद्वैगुण्ये-
पिच दक्षिणालाभाख्यफलाविघातात्स्वामिन एव पानात् प्रधानफ-
लभोक्तृत्वशक्त्याधानाख्या समुद्धिस्तद्वैगुण्याच्च भोक्तृत्वशक्तिनाशा-
ख्या वृद्धिरित्यर्थः । तस्मात्तस्यैव वमन इष्टिरिति सिद्धान्तमुपसंहरति
* इतीति * ॥

आग्नेयाष्टाकपालचरोर्द्ध्ववहानमात्रस्य होतव्यत्वम् । अधि ॥११॥

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ४१ ।

वैदिकस्य यजमानकर्तृकस्य सोमवमनस्यानिमित्तत्वेऽभिहिते दे-
वतोद्देशेन ग्रहपात्रे चमसपात्रे वा गृहीतस्य सोमस्य सर्वस्य हेतव्य-
त्वाच्छेषाभावेन पानानुपपत्तेस्तद्वमनस्य निमित्तता न युक्तेति पूर्वा-
धिकरणसिद्धान्ताक्षेपेण प्रत्यवस्थातुं तत्तुल्यन्यायपुरोडाशविचारा-
दनन्तरसंगतिं ह्यवदानवाक्यस्याग्नेयादिताद्वितश्रुत्याऽल्पं जुहोतीत्य-
स्य चैन्द्रवायवादिनद्वितश्रुत्या सह विरोधाविरोधविचारद्वारा कृत्स्न-
स्य पुरोडाशस्य सोमस्यच प्रक्षेपोऽङ्गं ह्यवदानमात्रस्य सोमावयवमात्र-
स्य वेति शेषविचाराद्विरोधाविरोधप्रकरणशेषलक्षणसंगती चोदाहर-
णलं देहभाष्ये च स्पष्टत्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किंप्राप्तमि-
ति भाष्यं सर्वत्यागस्य सिद्धान्तत्वेन पूर्वपक्षयितुमशक्यत्वात्सर्वप्रक्षे-
पार्थत्वेन व्यावष्टं * अष्टाकपालादीति * आग्नेयादिताद्वितैर्देवतार्थ-
त्वांक्तावप्यष्टाकपालादिशब्दैर्यिष्यसमपर्णादवगमिततोक्ता । समस्त-
स्य देवतार्थत्वेपि प्रक्षेपो ह्यवदानमात्रस्य भविष्यतीत्याशङ्क्यमानस्य
त्यागस्य हस्तादिनोपादाय देशान्तरे प्रक्षेपे विनानभिव्यक्त्यर्थं च
देवदत्तोयदं न ममेति स्वत्वानिवृत्तिपरस्वत्वापादनसंकल्पो मानसं
दानमवविधशब्देच्छायां वाचिकं देवदत्तहन्ते प्रक्षेपः कायिकं
त्रिविधदानयिजनानं च विना न देवदत्तायत्वसिद्धिस्तथा त्याग-
स्यापि लोके त्रैविध्यप्रसिद्धेस्त्रिविधत्यागानन्तरमेव च गृहदे-
तापूजार्थं देवतास्वामिकत्वप्रसिद्धे प्रक्षेपस्यापि त्यागान्तर्भावाद-
नन्तर्भावेपि वा प्रक्षेपात्तस्यैव देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य द्रव्यदेवता-
न्ययापादकत्वादाग्नेयादिचोदनयैव प्रक्षेपविध्यवगतस्तस्य चाहवनी-

याश्रयत्वविधानादग्निमुखार्थवादाच्च समस्तस्याहवनीयप्रक्षेपावग-
तिरुक्ता । न्यायावगतस्यापि प्रक्षेपस्य शेषकार्यविध्यन्यथानुपपत्त्यान-
नुष्ठेयत्वावगमात्पूर्वपक्षानर्थक्यं शङ्कते *किं पुनरिति * परेषां समा-
धानं दूषयितुमुपन्यस्यति*मन्यमिति*दूषयति*नन्विति*। स्वमतेन
समाधातुमुक्रमते * अत इति * कोत्तावमिमांश इत्यपेक्षायामाह
* विद्यमानेष्विति * श्लोक व्याचष्टे * यदा ह्यिति * शेषसद्भावे
शेषकार्योत्पत्तौ विद्यमानैकदेशिसंयोगादिति चतुर्थाधिकरणसिद्धा-
न्तहेतुना शेषकार्याणामेकदेशप्रयोजकत्वं सर्वप्रक्षेपेण शेषभाववप्र-
योजकहेत्वभावाद् द्रव्यान्तरोत्पादनेन शेषकार्यापत्तिरित्याशयः । पुरो-
डाशान्तरोक्त्या स्वाश्रये धावदानमात्रेपि दाधिपयस्त्वाविनाशात्म-
वप्रक्षेपाभावः सूचित । अस्मिन् पक्षे द्रव्यस्य शेषकार्याङ्गत्वादेका-
ङ्गस्य चान्याङ्गयोगात्पञ्चानां शेषकार्याणामर्थं पुरोडाशपञ्चकात्पाद-
नसूचनार्थं बहुवचनं पुरोडाशान्तरेष्ववशिष्टवाचित्तिशेषशब्दायोगं शङ्कते
*शेषति*अन्यवाचित्वेन शेषशब्दमुपपादयति * उच्यते इति * सिद्धा- १०१६।
न्तेन्यवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यै नाऽस्माकं पूर्वपक्षिणां मते हविरन्तराशयः
शेषशब्दो भविष्यतीत्युक्तम् । दृष्टान्तद्वयव्याख्यापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे*य-
थैवेति*। त्वाष्ट्रपालीवतपशुयागाख्यस्य पूर्वस्य कर्मणः पर्यग्निकृतं पा-
लीवतमुत्सृजन्तोत्यनेन पर्याग्निकरणान्तस्यैव पर्यवसानविधानात्प्रत्यया
नुग्रहार्थसंस्थापयति परेण पञ्चमल्लकारेणाज्येन करोतीत्याज्य-
विशिष्टकर्मान्तरविध्यवगतेः शेषशब्दस्यैकावयवगतोपयुक्तावयवा-
न्यावयवत्वाख्यावशिष्टवाचित्वायोगात्तद्वैकपाध्यान्वितोपयुक्तैकप-
दार्थान्यपदार्थत्वगुणयोगेनानुबन्ध्यपशुयागान्वायात्यकार्यार्थत्वाख्य-
कोपाध्यान्वितोपयुक्तपालीवतपशुयागान्याज्ययागाख्ये कर्मान्तरे पूर्व-
णा कर्मणाऽन्वायात्यकार्यं कृतेनुष्ठेयत्वात्तताधिके त्वष्ट्रपत्नविहवे-
त्यत्वसाभ्याम् त्वत्सदृश वा शेषशब्दप्रयोग इति यथा नवमानस्य व-
क्ष्यते यथा च ततः शेषेण विशिष्टदेशकुलजातिरूपायुःश्रुतवृत्तचि-
त्तसुखवतो जन्म प्रतिपद्यन्त इति गौतमवचने स्वर्गफलस्य ज्या-
तिष्टोमोर्निःशेषस्य स्वर्ग एवोपयुक्तत्वादित्यफलस्य च फलान्तरे
व्यापारायोगच्छेषशब्दोऽन्यस्य चित्रादेर्ज्योतिष्टोमाद्यतिरिक्तस्य तत्स-
दृशस्य वाचक इति गौतमीयेपि तच्छेषस्तस्माच्चित्राद्यपेक्षन्त्येति
चित्रापरिहारवार्तिकेभिहितं तथा शेषात्स्वष्ट्रकृते समवर्त्तति

शेषादिडामवद्यति शैयुवाककाले हविःशेषानुत्विजो भक्षयन्तीत्य-
 आपि हविरन्तरं तेनैवाधिक्याद्यनपेक्षेणैवान्यत्वेन प्रधानस्वरूपसा-
 धनातिरिक्ततदङ्गसाधनत्वादाधिक्येन वाशब्दात्पुरोडाशतया साह-
 श्येन वा शेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन शेषादित्येवरूपेण शब्देनाभिधा-
 स्यत इति वक्ष्यमाणानुपपन्नेन व्याख्येयम् । अङ्गभूतशेषकार्यार्थेषु पुरो-
 डाशेषु प्रधानार्थपुरोडाशाङ्गत्वोपचारेणाङ्गवाचिशेषशब्दो भविष्यती-
 त्यन्यथोपपादयति * अथ वेति । * एवं सति मुख्यार्थत्यागदोषत्व-
 माह * शेषेति * विद्यमानसंयोगायोगेन च शेषकार्याणां द्रव्यान्त-
 रोत्पादनप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यश्चेत्येतदधिकरणशङ्कासूत्रे तस्य वि-
 द्यमानस्यैकदेशिनः समस्तस्य प्रधानदेवतायै निर्देशाच्छेषकार्यार्थ-
 मन्यत्तद्रव्यमर्थादुत्पाद्यमिति सूत्रकारोपि वक्ष्यतीत्याह * यथेति । *

शेषकार्याविधानप्रथानुपपत्त्या सर्वप्रक्षेपाननुष्ठानावगमेपि प्रयोजनान्त-
 रसद्भावाद्विचारोर्षवान् भविष्यतीत्यन्यथानर्थक्यशङ्कां परिहर्तुमार-
 भेने * अथापीति * न च प्रयोजनान्तरसद्भावेपि पक्षोक्तप्रयोजनाभा-
 वाद्विचारानर्थक्यं शङ्कनीयं यतो नावश्यं पक्षोक्तैर्नैव प्रयोजनेन विचा-
 राक्षपकेण भाव्यं कित्वन्यदापि प्रयोजनमाक्षेपकं संभवतीत्याह
 * नावश्यमिति * इदमाऽन्यपरामर्शः । किं तदित्येपीक्षन्तेपि वा शेष-
 भाजां स्यादिति पाष्ठसूत्रवत्त्वं प्रयोजनमाह * यदिति * शेषकार्यार्थ-
 शेषस्थापनाशुपगमे उपकार्याङ्गत्वेन शेषविनियोगस्याशुपगमनी-
 यत्वादुत्तराद्धाविचोदनाविनियुक्तैकदेशानुवादित्वेन च शेषशब्दस्य
 विनियोजकत्वायोगादुत्तराद्धादिशब्दस्य च पुरोडाशकपालशब्दवद-
 न्यार्थवाचित्वाभावेन समस्तपुरोडाशस्य प्रधानाङ्गत्वे तदेकदेशस्या-
 न्यत्र विनियोगायोगात् प्रधानादेकदेशमाच्छिद्य स्विष्टकृदादौ विनि-
 योगापत्तेः पुरोडाशस्यावयवशोऽनेककर्मसाधनत्वप्रसङ्गेनानेकप्रयु-
 क्तत्वप्रसगात् प्रधानार्थावदानाशादिष्विव स्विष्टकृदाद्यर्थावदान-
 नाशादिष्वपि हविरन्तरोत्पादनापत्तिः प्रधानचोदनावशेनैव तु शेष-
 स्थापने शेषकार्याणां तत्प्रतिपत्यर्थत्वेनाप्रयोजकत्वापत्तेस्तदार्थावदान-
 ननाशादिषु यस्य सर्वाणि हर्षाणि नश्येयुर्वा दुष्येयुर्वापहंरयुर्वाज्येन
 ता देवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनात् स्विष्टकृद्यागस्याज्येन
 करणेन बृहद्दीकायामुक्तेपि शेषकार्यान्तरायामकरणं षष्ठे वक्ष्यमाणं
 सिद्धं भवतीत्याशयः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * ।

निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥ ४२ ॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं निष्कृष्येत्यादिभाष्यं ह्यवदानवाक्येन द्विरवखण्डनसंस्कृतस्य द्रव्यस्य चतुरवत्तवाक्यविहितहोमाङ्गत्वे हविर्वाक्येन च संस्कारस्य पुरोडाशादिहविर्विषयत्वेभिहितेऽपि कृत्स्नस्य हविर्वा द्विरवखण्डितस्य होमोपपत्तेः सर्वहोमनिरासादयुक्तमाशङ्क्यापगमपीत्यपिशब्देनावदेयवयवविधायि तत्परिमाणविधायि च वाक्यमुपन्यस्तमिति सूचयन् व्याचष्टे * यदीति * । द्विरवखण्डनसंस्कारस्य हविरन्तरविषयत्वशङ्कानिवृत्त्यै तस्मादित्युक्तम् । एवमादीत्यादिशब्देनापस्तरणाभिधारणयोर्होतव्यद्रव्यचतुरवत्तत्वं संपादनार्थत्वं चोक्तचतुरवत्तशब्दयुक्तत्वेन ह्यवदानावृत्तावुपस्तरणाभिधारणाभावेऽपि चतुरवत्तनिष्पत्तेरुपस्तरणाभिधारणानर्थक्यपत्तिसूचनद्वारा ह्यवदाननावृत्तिलिङ्गभूत चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधायि वाक्यं गृहीतम् ॥

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ४३ ॥

वाशब्दोक्तह्यवदानमात्रहोमसिद्धान्तनिरासहेतुत्वेन संस्कारवाचित्तयोपायोक्तिव्याख्यार्थं यत् जुहोतीत्यादिभाष्यं यदष्टाकपालादिहविर्जुहोति तद्द्विरवखण्डनसंस्कारेण कृत्स्नं व्याप्तव्यामिति व्याप्यत्वाख्यकर्मत्ववाचिना संस्कर्तव्यमितितव्यप्रत्ययेन कृत्स्नहविर्व्याप्त्यभिधानाह्यवदानादिवाक्यानामाग्नेयादिवाक्यानुसारिणोक्ता होतव्यामिति भाष्यावयवेन च होतव्ये द्रव्ये संस्कारमात्रं विधीयते न तु द्विरवखण्डितद्रव्यं साक्षाद्धोतव्यं विधीयते न पुरोडाशस्य ग्राह्यत्वप्रदेयप्रकृतित्वकल्पनात् कृत्स्नहोमाभावात् स्यादित्युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * यदीति । प्रत्यासन्नतरोक्त्या साक्षात्प्रदेयविधायिणोक्ता संस्कारवाक्योक्त्या प्रदेयवाक्यत्व निरस्तम् । आद्यभाष्यावयवव्याख्यार्थमाविरोधेनैव चेति वार्तिकावयवमुपपादयितुं शक्यते हीत्युक्तम् । अतो यत् कृत्स्नं हविर्जुहोति तत् द्विरवदानावदायेत्येवमुपायमिति ह्यवदानशास्त्रार्थः पूर्वाग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्यवशेन कृत्स्नस्य हविर्वा ह्यवदानार्थत्वावगमाद्भवतीति सूत्रनात्पर्य भाष्योक्तं विवृणोति * अत इति * । सिद्धान्त्युक्तशास्त्रार्थनिरासार्थत्वेन सौत्रवाशब्दव्याख्यार्थं न द्विरवखण्डितस्य भाष्येति व्याचष्टे * नैनेनेति । * सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन

कृत्स्नं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * द्यवदानशब्दस्या-
 श्रुतक्रियाभ्यावृत्तिगणनार्थसुक्ष्मप्रत्ययकल्पनापत्तेर्द्विरवदायावदायेत्ये-
 वमर्यायोगाद्द्रव्योरवदानयोः समाहारस्य द्यवदानशब्दार्थत्वावगते-
 रेकवचनाच्चैकस्येव द्यवदानस्य होतव्यत्वप्रतीतिरेकवचनानादरे
 तु तदक्षिप्यसमाहाराविवक्षापत्तेः यावद्भविरवदानाभ्यामेव दानव-
 ह्नुत्वापस्या द्वित्वनाशप्रसङ्गेनाद्यवदानस्य होमप्रसगात् कृत्स्नहवि-
 र्विषयः सन् होमो यथाश्रुतेकद्यवदानेति कर्त्तव्यताकः सकृन्न शक्यः
 कर्त्तुमिति निष्कृष्टैकद्यवदानेति कर्त्तव्यताकत्वात् प्रदानस्य सर्वप्रदा-
 ने चेति कर्त्तव्यताबाधापत्तेर्द्यवदानातिरिक्तं शेषणीयमिति यात्सि-
 द्धान्तसूत्रेणोक्तं तस्य कः परिहार इत्याशङ्कानरासार्थत्वेनापो-
 धिक्येनाभ्यासेन होमस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्यायोगमनमाहवनी-
 यप्राप्तिरित्येवमुपायोक्तिव्याख्यार्थतया कृत्स्ने चेत्यतदेव भाष्यं कृत्स्नं
 यस्माद्धोमार्थं तस्मादेवमुपायाभ्यासेन प्रक्षेपो न ह्यन्यथाभ्यासाभाव
 कृत्स्नं होतुं शक्यमित्यन्यथा व्याख्यातुं शङ्कते * यस्मिन् । * व्याचष्टे
 * ज्योतिष्टोमवदिति * होमाभ्यासोपपादनार्थत्वेन तदर्थत्वादिति
 सूत्रावयवं भ्रमा व्याचष्टे * तदर्थत्वादिति * । तच्छब्देनाद्यसूत्रस्य प्र-
 दानशब्दापस्थापितदेवतापरामर्शं मत्वाऽऽद्या व्याख्या । प्रदानपरामर्शं
 मत्वा द्वितीया । कृत्स्नस्यापि हविषो यागार्थत्वं गुणभूतद्रव्यका-
 त्स्नानुरोधेन प्रधानभूतयागावृत्त्ययोगमाशङ्क्य कृत्स्नस्य हविषो देव-
 तान्वयान्यथानुपपत्त्या यागाभ्यासे ऽवगते ज्योतिष्टोमवदभ्यस्तस्यैव
 यागस्य फलापूर्वसाधनत्वात् प्राधान्यं न तु सकृत् कृतस्य येन प्रधा-
 नावृत्तिरापद्यतेति परिहारसूचनार्थं तच्छब्देन प्रदानोपस्थापितापूर्वे-
 परामर्शं मत्वा तृतीया । कृत्स्नस्य यागार्थत्वेऽप्येकदेशमात्रहोमोपपत्ते-
 र्होमाभ्यासयोगमाशङ्काह * नैकदेशमात्रेति । * आग्नेयादिवाक्य-
 स्य होमपर्यवसायित्वात्तस्य चोत्पत्तिवाक्यत्वेन बलीयस्त्वात्तदर्थ-
 स्तस्यैव होमाभ्यासो युक्त इत्याशयः । द्यवदानाभ्यासोपपादनार्थत्वे-
 नाप्येतमेवावयवं तच्छब्देनाद्यसूत्रनिर्दिष्टहविःपरामर्शं निरवदानस्य
 चानन्तरसूत्रोक्तस्य कस्येत्यपेक्षापूरकत्वमत्वा व्याचष्टे * अथ वेति *
 कृतत्वात् कर्मणः सकृत्स्याद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ४४
 सकृत् द्यवदानेन कर्मणः कायस्य यावत् श्रुतस्य कृतत्वात्सकृदेव
 प्रदानं स्यान्न च द्रव्यानुरोधेन प्रदानावृत्तिर्युक्ता द्रव्यस्य गुणभूत-

त्वादित्येव होममात्राभ्यासनिरासार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थतया भास-
मानमुच्यत इत्यादिभाष्यं द्यवदानाभ्यासस्यापि शङ्कितस्यानिरासा-
त्तन्निरासं च विना सर्वप्रदाननिराससिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य होमाभ्यास-
निरासद्वारा द्यवदानाभ्यासस्यापि सूत्रनिरस्तता सकृद्व्यवदानेने-
ति भाष्यावयवेनाक्ता । द्विरवखण्डनविशिष्टमित्यनेन च द्यवदानशब्दो
होमं द्रव्यविध्यर्थो न तु द्रव्ये संस्कारविध्यर्थ इत्यविधानादुपपादि-
तेति सूचनायोभ्याभ्यासनिरासार्थत्वेन तुरावदव्याचष्टे * नैतदिति * ।
हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन सूत्रशेषं व्याचिख्यासुर्द्यवदानशब्दस्य संस्कार-
विध्यर्थत्वाभावेपि हविर्वाक्यविहितस्य संस्कारस्य गुणभूतत्वाद-
भ्यासोपपत्तेर्होमाभ्यासनिरासं विनाभ्यासनिरासायोगात्तन्निरास-
द्वारद्यवदानाभ्यासनिरासाच्चित्यं सूचयन् व्याचष्टे * कुत इति । *
श्लोकं व्याचष्टे * द्विरिति । * न चेत्यन्त्यभाष्यावयवाक्तामपि होम-
प्राधान्योपपत्तिं तानि द्वैधाधिकरणसूत्रोक्तत्वाद्यैरिति सूत्रोपन्यासेन
प्राग्व्याख्याय भूतमव्यसमुच्चारणाख्योपपत्तिः षष्ठाद्यपूर्वपक्षसूत्रवक्ष्य-
माणात्वात् द्रव्याणामिति सूत्रोपन्यासेन पश्चात् व्याख्याता । होमस्य
प्राधान्येपि द्यवदानाभ्यासे सत्यवदानस्य प्रदानोपक्रमत्वात् प्रदाना-
भ्यासावश्यकत्वापत्तिस्तदनभ्यासेपि वा द्यवदानमात्राभ्यासेपि सकृ-
त्कृत्स्नावनहविर्होमापत्तेर्होमाभ्यासनिरासद्वारा द्यवदानाभ्यासनि-
रासमावृत्तसौत्रसकृच्छब्दोक्तत्वेन सकृद्व्यवदानेनेति भाष्यावयवसू-
चितं द्विरवखण्डनविशिष्टमिति भाष्यावयवोपपादितमपि द्विहविषा-
वद्यतीति कृत्स्नहविरुद्धेन संस्कारविधानात्सकृद् द्यवदानेन च
कृत्स्नस्य हविषः संस्कर्तुमशक्यत्वादनुपपादितं मत्वा स्वयमुपपाद-
यति * तस्मिन्नेति । * द्यवदानाभ्यासस्याऽपि भाष्योक्तत्वसूचना-
योभ्याभ्यासनिरासे यदि हीत्यादिभाष्यं द्यवदानं वा वर्त्तयितव्य-
व्याहारेण योजयितुमाह * यदीति । * होमानावृत्तावपि ह्यमानद्र-
व्यानुवादेन द्विरवखण्डनविधानात् कृत्स्नस्य चाग्नेयादिवाक्याद्धोत-
व्यत्वावगतेरङ्गुष्ठपर्वमात्रावदानद्वयेन वा ऽनावृत्तेनाश्वशफमात्र-
स्य पुरोडाशस्य कृत्स्नस्य व्याप्यशक्तेरवखण्डनावृत्तिर्भाविष्यतीति
यज्जुहानि तत् द्विरवखण्डनेन संस्कर्तव्यमित्युपायसूत्रव्याख्यार्थ-
भाष्याक्ताशङ्कामतः पूर्ववाक्यवशेनेति वार्त्तिकविवृतां दूषयति
* न चेति * । लकाराद्द्रव्याप्रतीतावपि यच्छब्दाद् द्रव्यप्रतीतिर्भाविष्य-
तीत्याशङ्क्याह * योपीति * सोऽप्युपेक्षणीय इत्यनेन परमार्थलोचन-

कृतत्वाभावादद्रव्यप्रत्ययस्योपेक्षणीयतामुक्तामुपपादयितुं यद्यस्याव-
 दिकतायामुक्तयामवैदिकस्य व्याख्यानुच्चारणं किमर्थमित्याशङ्क्यानु-
 वादप्रदर्शनायत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायां जुहोत्यनुवादत्वोक्त्यै क्रियाविशे-
 षणतोक्ता । आग्नेयादिवचनात्कृत्स्नस्य होमार्थत्वावगतेरभ्यासेन
 सर्वप्रदानमिति कृत्स्नं चेति भाष्योक्तद्वितीयोपायसूत्रार्थानुभाषणार्थं
 याचित्विभाष्यं व्याचष्टे * यद्विति * द्रव्यस्य द्रवणीयस्य गमनी-
 यस्य होतव्यतयावगतस्य द्यवदानमात्रस्य प्रदानं प्रति गुणभूत-
 त्वात्तेन च प्रदानस्य कर्मणः कृतत्वान्नाभ्यासो युक्त इत्येवं परिहारा-
 र्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं तन्त्रेत्यादिशेषइत्यन्तभाष्यं तात्पर्यतस्तावत्
 व्याचष्टे * यदिति । * अशेषस्य देवतया यागेनापूर्वेण वा ग्रहणे
 तादर्थ्ये सिद्धे सोमवद्यागावर्त्तकत्वं स्यात्तदेव त्वष्टाकपालादौ द्रव्या-
 वदानचोदनया कथंचनोपसंहारकत्वेन प्रदेयप्रकृतित्वापादकत्वेन वा
 कृत्स्नं प्रदेयत्वापवादान्न सिद्धमित्यर्थः । एतदेव भाष्यं विविच्य व्या-
 ख्येयसुर्द्यवदानचोदनाया होमान्न यस्य प्रत्यक्षत्वेनाग्नेयादिचोद-
 नायां होमान्वयादानुमानिकाद् बलीयस्त्वोक्तेरुपसंहारकत्वप्रदेयप्रकृति-
 त्वापादकत्वाख्यापवाद्प्रकारद्वयसाधारण्येऽपि प्रदेयप्रकृतित्वपक्षस्या-
 पिच शब्दाद्वितीयत्वावगमेनोपसंहारपक्षस्याद्यत्वावगतेरुपसंहारो-
 क्यर्थसामान्यं खल्वपीतिभाष्यावयवसहितं तन्त्रेतिभाष्यावयवं
 व्याचष्टे * आग्नेयेति * अनुभाषणभाष्यस्थेन वचन-
 शब्देनाग्नेयचोदनाया निर्दिष्टत्वात्तन्त्रेत्यनेन परामर्शोपपत्तिः पुरो-
 डाशावयविनोद्विरवखण्डनेन नाशात्पुरोडाशावयवविवाचिनोऽष्टाक-
 पालशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वावगतेराग्नेयशब्दात्पुरोडाशावयवविवा-
 चिनोष्टाकपालशब्दः सर्वपुरोडाशावयवसाधारणः द्यवदानशब्दस्तु
 मध्यपूर्वाद्धावयवविशेषवाचीति भाष्यार्थः । प्रत्यक्षानुमानिक-
 त्ववैषम्योक्तेरानुमानिकस्य यथाश्रुतत्वानवकल्पनं प्रयोजनमाह
 * तस्मिन्नेति * स्वानुमानिकस्याष्टाकपालहोमान्वयस्यैकदेश-
 समर्पणायैकदेशविषयेण द्यवदानहोमान्वयेन प्रत्यक्षेणाप्यपेक्षितत-
 यात्यन्तबाधायोगात्तल्लोचमात्रं वैपश्योक्तेः प्रयोजनमवतिष्ठतेइत्याह
 * तेनेति * यथानारभ्यार्थात् सामिधेनीसाप्तदश्यं पशुमित्रविन्दा-
 श्वरकल्पादिप्रकरणाधीतैः साप्तदश्यैः पश्वादिविषयमेवोपसंह्रियतइ-
 ति दशमे वक्ष्यत इति दृष्टान्तार्थः । उपसंहारं विवृणोति * तन्त्रेति *
 अस्मिन् पक्षे कृत्स्नस्य हविषो देवतायत्वादित्यसिद्धौ हेतुरित्याह

* अत इति * । पुरोडाशस्य प्रदेयद्वयदानप्रकृतिवोक्त्यर्थमपि चेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * तद्धितं न हीति * अस्मिन् पक्षे सिद्धोऽपि हेतुर्न कृत्स्नप्रदानसाधनायालमित्याह * तेनेति * कृत्स्नस्य साक्षाद्देवतोद्देशेन त्यागेऽपि द्यवदानमात्रहोमः कस्मात्संभवतीत्याशङ्क्याग्नौ प्रक्षेपं विना देवतान्वयासिद्धिमधिकरणोपक्रम-
वार्तिकोक्तां मनसि निधाय प्रकान्तरायोगं सूचयितुमाह * द्वावेव- १०२०।१
चेति । * तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ।

शेषदर्शनाच्च ॥४५॥

अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वाच्छेषशब्दस्यैकप्रयोजनसमुदायकदेशादु-
पयुक्तादितरेकदेशान्तरमुख्यार्थः । इतरमात्रं तु शब्दस्यैव पञ्चाश-
द्गोण इत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * एवमिति * चकार सूचितमर्थमाह
* उत्तरार्द्धादिति * भाष्योक्तमाग्नेयचोदनाया व्याख्याप्रकारद्वय-
मपि दुदूषयिषुरपसहारपक्षतां च दूषयितुमुपक्रमे * अब्रूति * प्रश्न-
पूर्वमुपपादयति * कथमिति * यः क्लृप्तत्वात्स्पष्टोऽपि सामान्यवि-
षयो विधिर्यथा पुरोडाशं चतुर्धा करातीति यो वा सप्तदशसामिधेनी-
रनुब्रूयादिति सामिधेनीवत्कर्मविशेषविषयोऽप्यनारभ्याधीतत्वेन कर्मा-
न्वयस्याक्लृप्तत्वादस्पष्टः स विशेषे विध्यन्तरावगते कस्मिंश्चिद्रूप-
संहियेत । आग्नेयविधेस्त्वष्टाकपालाख्यावयविव्याक्तिविषयत्वेन सा-
मान्यविषयत्वाशङ्कायोगादनुमितक्रियाविषयत्वेनास्पष्टत्वं वाच्यं तद-
पि तु क्रियानुमानं विना वाक्यान्तरान्वयायोगेन क्रियानुमानस्यावश्य-
कत्वादयुक्तं ततश्च न द्यवदानविधिनोपसंहारं संभवतीत्यर्थः । अ-
नेनैव न्यायेनैन्द्रवायवादिविधेरप्यल्पं जुहोतीति विध्यन्तरेणोपसं-
हारो न संभवतीति सूचनायान्यैरिति बहुवचनम् । श्लोकं व्याचष्टे
* साप्तदश्यं हीति * । द्रव्यदेवतान्वयस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागा-
ख्यक्रियागर्भत्वात्तन्निरेपक्षस्य विध्यशक्तः क्रियान्वयास्पष्टत्वमिद्वै
देवतान्वयस्यास्पष्टता वाच्येत्यापाद्य सा निरस्ता । प्रस्तुतद्यवदानस्यैव
देवतान्वयोऽस्फुट इत्याह * स हीति * बाधप्रकारविशेषत्वाच्चोपसंहा-
रस्य दुर्बलस्य च बाध्यत्वान्नोत्पत्तिशिष्टतया बलीयसोऽष्टाकपालस्यो-
पसंहारो युक्त इत्याह * उत्पत्तीति * भाष्याशयं दूषयितुमनुभाषते
* तत्रेति * अनिष्टापादनेन दूषयति * नैतदिति * यथाश्रुतत्वायोग-

मात्रस्योपसंहारसिद्धयं कल्पनासंभवोक्त्या विवक्षितत्वाज्ज्ञानिष्टाप-
त्तिरित्याशङ्क्याष्टाकपालस्योत्पत्तिशिष्टत्वे बलीयस्त्वेनानुपसंहाराप-
त्तेरनिष्टापस्यपरिहारमाह * यदि हीति * स्वाच्छन्द्याज्जुहोतिवाक्यस्यै-
वोत्पादकत्वमङ्गीकुर्ताणं प्रत्याग्नेयवाक्यस्यानेकगुणविधायित्वापत्तेः
पौर्णमास्यधिकरणसूत्रोक्तेवाक्यसंदापत्तिमाह * ततश्चेति * न चा-
नन्यक्रियायोगे वाक्यमेतत्समाप्यते । न च स्वार्थासमाप्तत्वाद्वाक्यान्तर
मपेक्ष्यते ॥ इति पौर्णमास्यधिकरणवार्तिके चाग्नेयादिवाक्यानां वा-
क्यान्तरायोगस्योक्तत्वात् वाक्यान्तरोत्पत्तेः कर्मणि गुणविधायिता

१०२१२

युक्त्याह * न चेति * । स्पष्टत्वं उपसंहारायोगमुपपादितमुपसंहरति
* अत इति * सामान्य खलुपीति भाष्योक्तं सामान्यविषयत्वमुपस-
ंहारकारणं पुच्छकणादिच्छेदे पशोरिव द्विरवखण्डनेपि पुरोडाशावयवि-
नः प्रत्यभिज्ञायमानस्य नाशयोगाशयेन निराकर्तुमाह * न चेति * पुरो-
डाशावयव्यनाशेप्यष्टाकपालशब्दस्य पुरोडाशशब्दवज्जातिवाचित्वा-
त्सामान्यविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य यौगिकत्वाद्द्रव्यवाचित्वं सू-
चयितुमाह * अष्टाकपालेति * साक्षात्त्ववाचिना प्रत्यक्षशब्देन
सूचितं द्रव्यवाचितां द्रव्यवदानशब्ददृष्टान्तेन यौगिकत्वात्साधयितुं द्रव्य-
वदानेत्युक्तम् । द्विरवखण्डनेन पुरोडाशावयविनाशात्पुरोडाशवाचिना-
ष्टाकपालशब्देनावयवान् लक्षयना द्रव्यवदानव्यतिरिक्तावयवप्राप्तिः
सर्वपुरोडाशावयवसाधारण्येन दुर्बलेति कृत्वा उपसंहर्तुं शक्येति भाष्या-
शयं शङ्कते * नान्वति * । कतिपयावयवनाशेप्यवयविनः प्रत्यभि-
ज्ञानेनाऽनाशादवयवलक्षणायोगाशयेन निराकर्तुमाह * उच्यते इति *
अष्टाकपालशब्देनावयवविधिना प्रयोजने पुरोडाशोक्तौ सामान्यवृत्तित्वं
स्यात्साक्षात्त्ववयवलक्षणमनपेक्ष्य पुरोडाशावयवविधिनाष्टाक-
पालशब्दः साधारणवृत्तिरित्यर्थः । व्यक्त्यनेपेक्षायां जातेः साधनत्वायो-
गाज्जातिशास्त्राणां व्यक्तिलक्षणार्थत्ववदवयविनोप्यवयवानपेक्षस्य
साधनत्वायोगादवयविव्यक्तिवाचिनोप्यष्टाकपालशब्दस्यावयवलक्ष-
णार्थत्वकल्पनमाशङ्क्य मूर्तत्वेन व्यक्त्यपेक्षायां अपि जातेः
साधनत्वायोगाज्जातिशास्त्राणां व्यक्तिलक्षणार्थत्वं युक्तं अवय-
विनस्तु मूर्तत्वेन साधनत्वसंभवाच्चावयववाचिनो वयवलक्ष-
णार्थता युक्त्याशयेन परिहर्तुमाह * आकृतीति * । साक्षात्साधन-
त्वायोगाख्यं लक्षणाकारणं चिनाप्यवयवशून्यस्यावयविनोसत्त्वेनासा-

अनत्वादवयवविशब्दस्यावयववलक्षणार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते*अथेति*
 एवं सति ह्यवदानावयविनापि स्वावयवशून्यस्यासत्त्वेन साधनत्वाद्-
 ह्यवदानशास्त्रस्यापि ह्यवदानावयववलक्षणार्थत्वादौर्वलयापत्तिरिति
 साम्यापादनेन परिहरति * तत इति * वस्तुतस्तु ह्यवदानत्रयष्टाक-
 पालस्यापि साक्षाद्विधानोदेव प्राप्तिरित्याह * तस्मादिति * अष्टा-
 कपालावयवानां देवतोद्देशेनात्यागे चतुर्धाकृतपुरोडाशावयवानां देव-
 तार्थत्वाभावाद्यजमानं प्रत्यस्वत्वं तत्र तत्र वक्ष्यमाणं विरुध्यतेत्याश-
 ङ्क्याष्टाकपालस्य देवतान्वयप्राप्त्या तदालिढानामन्वयवानामप्यवर्जनी-
 यतया देवतान्वयप्राप्तेः साम्योक्तिर्न विरुध्यते न त्वेतावता चतुर्धा-
 कृतपुरोडाशावयवानां स्वातन्त्र्येण देवतान्वयप्राप्त्यापत्तिर्येनाष्टाक-
 पालचोदनावयवपरां कल्पनीयेति सूचयितुमाह * तत्प्राप्तौ चेति * ।
 अवयवा अनुषज्यन्ते इति वाच्येऽवयवानुषङ्गोक्तेश्चतुर्धाकृतपुरोडाशा-
 वयवानां यजमानं प्रत्यस्वत्वोक्त्यविरोधार्थत्वं सूचनायान्तरशब्दः ।
 अमेदविवक्षयाप्यवयवशब्दस्यावयवार्थत्वाभ्युपगमे ह्यवदानाख्यपुरो-
 डाशावयवतवदवयवान्तराण्यपि साक्षादेव प्राप्तानि भवन्तीति तुल्य-
 बलत्वापरिहारान्नोपसंहारोपपत्तिरित्याह * न चेति * ह्यवदान-
 विधिनाष्टाकपालविध्यनुपसंहारेऽप्यवयवान्तरपरिसंख्याया ह्यवदान-
 मात्रहोमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वेनायोगाच्चोदना-
 द्वयार्थसमुच्चयाभ्युपगमेऽष्टाकपालचोदनाया ह्यवदानावशिष्टपुरोडा-
 शावयवविषयत्वापत्तेर्युगपच्च सर्वा रयवहोमेऽवलण्डनार्थक्यापत्तेः
 प्रदानोपक्रमत्वाच्चावदानस्यान्यहोमेन व्यवधानान्नौचित्याद्यगतेह्यव-
 दानं हुत्वावशिष्टहोम इत्येवमनुष्ठानं प्राप्नोति शेषहोमेष्टाकपालविध्यार्था-
 निष्पत्तेर्वा समुच्चयायोगात् कृत्स्नहोमह्यवदानहोमयोर्विकल्पोऽष्टाक-
 पालबलीयस्त्वेन वा ह्यवदानस्य तद्वाधकत्वायोगात्तेन च सह विकल्-
 लयायोगात्कात्स्न्यनाशकत्वेन च समुच्चयात्कर्मान्तरकल्पकत्वेष्टाकपा-
 लान्वयाभावाद्द्रव्यान्तरालौकिकादुपादानं द्रव्यान्तरादुपादाने वा समु-
 दायस्याप्यविरोधात्पूर्वकर्मन्वयस्याप्युपपत्तेर्द्रव्यान्तरादुपादानसम्भवे
 च पुरोडाशोत्पादनात्तेपापादकस्य पुरोडाशादुपादानस्यानौचित्यात्पु-
 रोडाशादुत्पन्नस्य ह्यवदानस्याष्टाकपालेन सह विकल्पानुपपत्तेर्द्रव्या-
 न्तरादुत्पन्नस्य विकल्पसमुच्चयो द्विर्विषयवद्यतीति श्रुतेर्वा पुरोडा-
 शाद् ह्यवदानग्रहणावधारणाद् द्रव्यान्तरादुपादानानुपपत्तेः कात्स्न्य-
 नाशापत्तेश्च ह्यवदानाष्टाकपालसमुच्चयायोगादाग्रेयचोदनाप्राप्ते च

होमे द्रव्यदानचोदनाया द्विरवखण्डनसंस्कृतद्रव्यान्वयाख्यगुणप-
 रत्वात्कर्मन्तरविध्यशक्तेर्द्विखण्डनसंस्कृताष्टाकपालान्वयाख्यगु-
 णविषयत्वावगमाद्यावत्संस्कार्यं च संस्कारावृत्त्यौचित्याद्विशो-
 दयावदाय कृत्स्नहोमपक्ष एव प्राप्नोतीत्याह * तेनेति * द्यवदान-
 वाक्यस्यापसंहारकत्वायोगान्निरवदानहोमप्रमाणाभावेभिहितेस्यैव
 वाक्यस्य परिसंख्यार्थत्वेन प्रामाण्यमाशङ्क्य निरवदाने युक्तं द्विर्ह-
 विषोऽवद्यतीत्यवखण्डनविध्यर्थवत्त्वान्यथानुपपत्त्या पुरोडाशावयव-
 होमवगते किमुद्धृतो द्यवदानाख्योवयवो हातव्यस्तदन्यः कृत्स्नो
 वेति नियमापेक्षायां द्यवदानवाक्येन नियमविधिर्निरवदानहोमे
 प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्क्य कृत्स्नहोमप्युपायविधायिद्यवदानवाक्या-
 पेक्षितावखण्डनोत्पत्तिविध्यर्थत्वोपपत्तेराग्नेयवाक्यविहितकृत्स्नहोम-
 विरुद्धावयवहोमकल्पनायोगान्नियमविधि निराकर्तुमाह * न
 २०२१।१६ हीति* परिसंख्यायाः कथमत्यन्तदुष्टेत्यपेक्षायामवयवान्तरनिवृत्ति-
 परत्वाद्वाक्यान्तरार्थग्रहणं स्ववाक्यार्थद्यवदानहोमाविधानाच्च स्वा-
 र्थहानमाग्नेयवाक्यप्राप्तकृत्स्नहोमबाधात्प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयमाह
 * नित्यवादिति* इमामगृह्णान्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इ-
 त्यादिवत्फलनः परिसंख्यानेष्यप्राप्तविधानस्यैव वाक्यार्थत्वादोष-
 त्रयानापत्तिमाशङ्क्य सर्वावयवप्रापकस्याष्टाकपालशास्त्रस्य क्लृप्तत्वे-
 नाप्राप्तविध्ययोगाद्दोषत्रयापरिहारमाह*तत्र हीति । * प्रमाणाभा-
 वमुपसंहरति*तस्मादिति । * द्यवदानावशिष्टानां चावयवानां यज-
 माने प्रत्यस्वत्वस्य द्रव्ये समत्वादिति सूत्रे तद्याख्यार्थं च प्रभवना
 हि शक्यं दातु नाप्रभवनेति भाष्ये पुरोडाशस्याग्नये संकल्पितस्य
 नेष्टे यजमान इति चतुर्थाधिकरणभाष्ये च वक्ष्यमाणस्य विरोधा-
 पत्तेरप्याग्नेयत्वस्य द्यवदानविषयतयोपसंहारो न युक्त इत्याह *यदि
 चेति* । देवतान्वयोपसंहारेपि त्यागानुपसंहारादविरोधशङ्कानिरास-
 सूचनायाऽऽर्थ्यते गम्यते आक्षिप्यते इति कर्मव्युत्पत्त्यर्थशब्दमाक्षेप्य-
 वाचिनमङ्गीकृत्य योगार्थं आक्षेप्यांस्येति बहुव्रीहिविग्रहेण योगार्थो-
 क्त्यानेयत्वस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्ययोगाक्षेपकतोक्ता आ-
 ग्नेयत्वस्यैव त्यागाक्षेपकत्वात्तदुपसंहारे त्यागस्याप्युपसंहारापत्ति-
 रित्याशयः । समत्वोक्त्या कथं शेषावयवानां यजमान प्रत्यस्वतोक्ता
 भवतीत्याशङ्कानिरासार्थमृत्विग्भिः साम्याद्यजमानस्येत्येव समत्वोक्ति-
 र्व्याख्याता । देवतान्वयोपसंहारेपि निर्वापकाले केभ्यो ब्रीहिभ्यो द्यवदान

निष्पत्स्यते केभ्यो नोति विशेषाज्ञानाद्यागादन्यत्रैतान्न विनियोक्ष्यामीति
यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वापनयनरूपस्य त्यागस्य कतिपयब्रीहि-
विषयतयोपसंहाराशक्तेः समस्तचतुर्मुष्टिपरिमितब्रीहित्यागादस्व-
त्वोक्त्या विरोधं शङ्कते *तत्रेति* । निङ्कारितविशेषाज्ञानेपि यावज्ज्यो १०२३।३
ब्रीह्यवयवेभ्यो ह्यवदानं निष्पत्स्यते तावतोऽन्यत्र न विनियोक्ष्यामी-
त्येवं कतिपयत्यागोपसंहाराशक्त्याशयेन निरस्यति *तदिति* इत्थोक्तं
व्याचष्टे *देवताधै हीति । * देवतान्वयविधिव्यतिरेकेण त्यागवि-
धिर्वा तस्मिन् सति यागानुपयुक्तानामप्यहृष्टार्थत्यागोपपत्तेरधिक-
त्यागहेतुः स्यात् प्रोक्षणादिसंस्कृतब्रीहिनिष्पादिनपुरोडाशमध्यपूर्वा-
र्द्धावदानद्वयस्य देवतान्वयान्यथानुपपत्तिर्वेति विकल्प्य न चात्रेत्य-
नेनाद्यहेत्वभावोक्त्या सा चेत्यादिना च द्वितीयहेत्वभावोक्त्या
केनेति काकुर्हेत्वभावोक्त्यर्थत्वेन व्याख्याता । ह्यवदानप्रकृतिभूतब्री-
ह्यवयवमात्रत्यागेऽप्यवर्जनीयतया ब्रीहिप्रतिनिधिभूतनीवारावयवसं-
स्कारवत्समस्तब्रीहिसंस्कारोपपत्तेरित्याशयः । कर्मावयव्यभावेन चा-
वयवानामेव विधेयत्वात्तेषां चानेकेषां साक्षादेकविधिव्यापारविषय-
त्वायोगाद्वान्तरीयशिष्टैकविधिनः । वयवान्तराक्षेपावगतेरुपक्रमावय-
वेन चोत्तरावयवानुष्ठानेऽप्युपपद्यमानानुष्ठानत्वादुत्तरावयवाक्षेपाश-
क्तेः समाप्त्यवयवेनैव पूर्वावयवानुष्ठानं विनानुपपद्यमानानुष्ठानत्वा-
त्पूर्वावयवाक्षेपावगतेस्तादृशिष्टसमाप्तिविधानस्य सर्वत्रेष्टत्वात्समा-
प्तेरुपक्रमं प्रति प्राधान्यावगमनाङ्गुणविरोधन्यायात्समाप्तिगुणेनोप-
क्रमगुणवाधावगतेर्निर्वापकालीनस्य चैतावतो ब्रीहित्यागादन्यत्र न
विनियोक्ष्यामीति यथेष्टविनियोगार्हत्वाख्यस्वत्वनिवृत्त्यात्मकस्य त्या-
गस्य यागायैते ब्रीहय इति संकल्परूपस्याग्नये दास्येग्नीषोमाभ्यां दास्ये
इति मन्त्रप्रकाश्यदेवतान्वयार्थाक्षिप्तस्य यागोपक्रमत्वाद्धोमकालीनस्य
न ममेति स्वार्थविनियोगार्हत्वाख्यस्वत्वनिवृत्त्यात्मकस्य त्यागस्य याग-
समाप्तित्वाद्यावतो ब्रीह्यवयवसम्बूहस्य होमकालीनत्यागाङ्गत्वं तावत्
एव निर्वापकाले त्यागविध्यवगतेर्ह्यवदानमात्रस्य योगाख्यदानाभ्युप-
गमे तावन्मात्रनिष्पत्त्यर्थस्यैव त्यागाज्ञातिरिक्तानां स्वत्वापगम इत्याह
सर्वत्र चेति होमकालीनस्य त्यागावयवत्वेन यागविधिनैव विधाना-
॥ तद्व्यावृत्त्या निर्वापकालीनत्यागसूचनायार्थाक्षिप्तविशेषणम् । हृष्टा-
न्तेन त्याज्यावयवमिश्रत्वात्तत्सर्वत्यागशङ्कानिराससूचनपूर्वं श्लोका-
र्थमुपसंहरति *अत इति* निर्वापकाले त्यागाद्यदस्वत्वं तच्छकटस्थ-

उत्तरमाह * उच्यत इति * । व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्थं पादत्रयं
 व्याचष्टे * यदीति * । सर्वप्रक्षेपप्राप्त्युक्त्या तृतीयपादे व्याख्याते
 पूर्वाद्धव्याख्यार्थं तदा चेत्युक्तम् । अमेदस्य भ्रान्तिकल्पितत्वोपपादनार्थं
 यजेतेत्यनेन केवलस्य यागस्य कर्तव्यता चोद्यते न जुहोतिशब्दाभि-
 हितस्येतिशब्दान्तराधिकरणभाष्यान्यथानुपपत्तिलक्षणन्यायसिद्धत्वं
 यजत्युक्ते कर्मण्यनुवादार्थं जुहोतिश्रवणादासेचनोपलक्षितप्रक्षेपाधिको
 यागो होमो न तु यागमात्रं होम इति होमलक्षणार्थसूत्रचक्ष्य-
 माणात्वमभियुक्तप्रयोगेण द्रवद्रव्यप्रक्षेपवाचिनोपि चासेचशब्दस्य
 प्रक्षेपमात्रोपलक्षणार्थत्वेन लक्षणाव्याप्त्यभावात्समर्थापेक्ष्यमाणात्व-
 मुक्ता कथं समर्प्येष्वपि इत्यपेक्षायां यथेत्यनेनाभियुक्तप्रयोगमुप-
 न्यस्य यागस्य होमत्वाभावे दर्शपूर्णमासादिष्वाहवनीयाप्राप्तिस्ततश्च
 यजतिचोदितासु प्रकृतिविकृतिष्वाहवनीयाप्राप्तेर्जुहोतिचोदितानां च
 दर्विहोमत्वेनापूर्वनया प्रकृतिविकृतित्वाभावादग्न्यश्च स्वकालत्वा-
 दित्यङ्गाग्नीनां प्रकृतिविकृत्यर्थत्वोक्तिः । प्रयादिषु च यजतिचोदि-
 तेष्वाहवनीयाप्राप्तेस्तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवदिति दृष्टान्तोक्ति-
 र्न युज्येतेत्याशङ्कां निराकर्तुं चतुरवत्तादिवाक्यैः प्रक्षेपाधिक्यविधा-
 नाद्धोमत्वापत्तेर्न कोपि दोषोस्तीति परिहारसंभवः परिहरिष्याम इति
 लटोक्तः । अन्वयमुखेनोत्तरार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * तयोश्चेति *
 ततश्च प्रक्षेपाभावेऽप्यष्टाकपालस्याग्नेयत्वसिद्धेर्न सर्वप्रक्षेपापत्ति-
 रिति परिहाराशयः । सर्वप्रक्षेपाविधायिकाव्याभावेऽपि देशविशेषे
 निक्षेपं विना मानसत्यागानभिव्यक्तेस्तदभिष्यक्त्यै सर्वप्रक्षेपापत्तिमा-
 शङ्क्याह * तत्रेति * । देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात् प्रागाचारप्रा-
 प्तेन शुचौ देशे प्रक्षेपेण त्यागाभिव्यक्तिसिद्धेर्न त्यागोत्तरकालमाहव-
 नीये प्रक्षेपापत्तिरित्याशयः । आहवनीये प्रक्षेपाभावे नाशाभावाद्देव-
 तायाश्च स्वत्वानापादनेन परस्वत्वानापत्तेस्त्यक्तस्याप्यनन्यपरि-
 गृहीतवृणोदकादिवत्स्वीकारसंभवाद्भुतावशिष्टे पुरोडाशे यजमान-
 १०२६।२ स्यात्स्वत्वोक्तिर्विरुद्धेतेत्याशङ्क्याह * तत्परिपालनार्थं चोति * पूर्व-
 संकल्पनाशने को दोष इत्यपेक्षायां संकल्पाख्यमानसत्यागाभिव्यक्त्यै
 न ममेतिशब्दोच्चारणरूपवाचिकत्यागावश्यंभावादानुषङ्गिकानृतवद्
 नजन्यदोषापत्तिस्तुचनायानृतं चेत्युक्तम् । अनन्यपरिगृहीतवृणादिव-
 त्परिग्रहाख्येन स्वत्वोपायेन पश्चात्स्वीकारेऽपि प्राचीनस्वत्वत्यागरूप-
 संकल्पानाशान्नानुपाङ्गिकानृतवदनजन्यदोषापत्तिरित्याशङ्क्य संकल्प-

स्यैतावन्त कालं न ममेत्येवकालेनानवच्छेदाद्यावज्जीविकत्वावगतेः
 पुनः स्वीकारे नाशोऽपरिहार्य इत्याशयः । पदहोमादौ देवतान्वया-
 योगापत्त्याग्निमुखार्थवादस्यानादरणीयत्वं सूचयन् सर्वप्रक्षेपपरि-
 हारोपपत्तिमुपसंहरति * तेनेति * । आर्थवादिकाहवनीयप्राप्त्य-
 नादरत्वं सूचनार्थं पदस्येत्युक्तम् । द्यवदानमपि नहि न होतव्यमि-
 त्याशङ्क्याह * तथेति * । द्रव्यदानाख्यद्रव्यस्य चतुरवत्तवाक्यवि-
 हितहोमान्वयविधायिद्रव्यवदानवाक्यद्रव्यविशेषविधायि च मध्य-
 पूर्वाद्धवाक्यं तत्परिमाणविधायि चाङ्गुष्ठपूर्ववाक्यमादिशब्देनो-
 क्तानि । हविरन्तरद्रव्यवदानहोमविषयत्वेनापि वाक्यान्तराणामुपपत्तेः
 पुरोडाशव्यवभूतद्रव्यवदानहोमावधारणाशक्तिमाशङ्क्य प्रकृतपुरोडा-
 शप्राहित्वेन शक्ति दर्शयितुमाह * सर्वाणि चेति * । द्रव्यस्य होमा-
 नुवादेन विधेयहोमविशेषणत्वेन वा विधौ प्रकृतस्य प्राप्तत्वेन विधे-
 यत्वायोगाद्धोमस्य प्रकृतद्रव्यालम्बित्वायोगापत्तस्तदुपपादनार्थं
 होमानुवादेन द्रव्यविधिं तावन्निरस्यति * तथा हीति * । द्रव्यवदान-
 वाक्ये चतुरवत्तवाक्यविहितहोमानुवादेन द्रव्यविधावपि द्विर्हवि-
 षावद्यतीति वाक्यविहिनाद्विरवखण्डनसंस्कारसंस्कृतस्य प्रकृत-
 स्यैव द्रव्यस्य होमान्वयमात्रविधानाच्चतुरवत्तवाक्ये प्रकृतस्य
 हविषश्चतुरवदानाभावादप्रकृते द्रव्यविधिर्वाच्यस्तस्मिंश्च होमवि-
 धानाच्च द्रव्यविधिः संभवतीति सूचनार्थस्तावच्छब्दः । प्रकृतस्य
 हविषश्चतुरवदानाभावेऽप्युपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तत्त्वसंपत्तेः
 प्रकृतस्य च द्रव्यस्याप्रतीतेर्विधेयहोमविशेषणत्वेनापि न द्रव्य-
 विधिः संभवतीति सूचयितुं द्रव्यविशिष्टहोमविधिं निरस्यति * चतु-
 रवत्त्वं चेति * । द्रव्यस्वरूपेण चतुरवत्तदानसंस्कृतरूपेण वा विशि-
 ष्टस्य होमस्याविधानेऽपि स्विकृतृद्धोमे सकृद्वदानस्य पुरोडाशस्य
 च सर्वहुतत्वविधावभिधारणावृत्त्या चतुरवत्तता संपादनीयेति
 सूचनार्थत्वाच्चतुरवत्तशब्दस्य नानर्थक्यापत्तिः । होममात्रविधानेऽपि
 होमस्य कर्मान्तरत्वादुत्पत्तिशिष्टयागावसृद्धद्रव्यशक्तित्वायोगमाशङ्क्य
 देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपाख्यस्यंशहोममध्ये प्रक्षेपोऽंशमात्रविधानात्त-
 स्य चैकशब्दोक्तपूर्वांशद्वयगृहीतद्रव्यप्राहित्वात् प्रकृतद्रव्यप्राहित्व-
 सिद्धिमाह * होमस्यापि चेति * । त्रयंशस्य होमस्य मध्ये प्रक्षे-
 पोऽंशस्य समाप्तित्वाच्छ्रुत्याभिधानेऽपि प्रक्षेपमात्रस्य जुहोत्यवाक्यत्वेन
 पूर्वांशद्वयानपेक्षस्य विध्ययोगात्तस्याप्यपूर्वस्यार्थाद्विध्यवगतेः प्रकृ-

तद्रव्यग्राहित्वाभावात्तद्वशेन प्रक्षेपस्य प्रकृतग्राहित्वासिद्धिमाशङ्क्य
मीमांसापूर्वमाग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यस्य गौरवभावात् सिद्ध-
सामान्यसंबन्धकृताग्नीग्राहित्ववशस्यापि सिद्धदेवतोद्देशत्यागप्रकृ-
तद्रव्यग्राहितोक्ता । त्यागदेवतोद्देशाख्यमंशद्वयमवगतं येषामष्टाकपा-
लादीनां तान्येव प्रक्षेपाविधिना गृह्यन्त इत्यर्थः । अवगतत्यागदेवतोद्दे-
शांशद्वयानामष्टाकपालादीनां प्रक्षेपसाधनत्वेत्यागसाधनत्वविरोधाप-
त्तेस्तद्गृहणायोगशङ्कां निरस्यति *न चेति* । प्रक्षेपस्य यागवैपरीत्या-
भावात् प्रक्षिप्यमाणानां यागस्वरूपसाधनत्वाविधातेऽपि यदि प्रक्षेपस्य
देवतान्तरान्वयात् प्रक्षिप्यमाणानां देवतान्तरान्वयः स्यात्ततोऽप्याग्नेय-
त्वादिविधापत्तेर्यागीयाग्नेयत्वादिरूपसाधनत्वं विहन्येत न तु प्रक्षि-
प्यमाणानामपि देवतान्तरान्वयोऽस्तीति सूचयितुं विरोधप्रकारद्व-
योक्तिः । वाक्यान्तरवशात् प्रकृतद्रव्यावयवभूतद्वयदानहोमवधारण-
मुपादितमुपसंहरति *तेनेति* । द्वावदानप्रक्षेपेऽपि कृत्स्नपुरोडा-
शस्य यागसाधनत्वाविरोधसूचनायाष्टाकपालेनेत्युक्तम् । चतुरव-
त्तवाक्येनाधारविशेषानवच्छिन्नहोमविधौ पूर्वपक्षं यावद्धवि.सद्भाव-
मवदानावृत्त्या कृत्स्नप्रक्षेपेऽप्याहवनीयप्रक्षेपेऽपिनियमाभावाच्छेषकार्या-
णां पुरोडाशान्तरप्रयोजकत्वोक्तिर्युक्ता स्यादित्याशङ्क्याहवनीयवा-
क्यादाहवनीयनियममाह *तत्रेति* । पुरोडाशस्य वेदिवर्हि स्थितस्य
वेदिवर्हिर्वाक्यवशाद्यागसाधनत्वं दृष्टन्तायोक्तम् । प्रसंगाद्विकृतिषु
प्रक्षेपातिदेशानतिदेशनिर्णयार्थं स प्रक्षेपरूपं होमः किमाग्नेयादिवि-
क्यविहिताद्यागादन्यत्तदङ्गं तस्यैव वा रूपान्तरमिति चिन्तनीय-
मित्याह *स त्विति* । पूर्वपक्षं प्रतिजानाति *तत्रेति* । हेतुमाह
कर्मन्तरत्वेहीति । द्रव्यान्तराप्राप्तेर्गौरवानापत्तिमाशङ्क्य प्रक्षेपस्य
प्रकृतयागोपयुक्तद्रव्यप्राप्तिपत्तित्वात् प्रकृतद्रव्यावलम्बित्वेऽपि त्यागो
द्देशाख्यांशद्वयस्य प्रतिपत्त्यनौपयिकतया प्रक्षेपेणानपेक्षणात्तद्गृही-
तदेवताग्रहणनियमानुपपत्तेश्चतुरवत्तशब्दवच्च प्रकृतापेक्षसंस्कारनि-
मित्तस्य शब्दस्य देवताविषयस्याभावेनाग्नेयिन्यायाभावाद् द्रव्यदे-
वताख्यभिन्नविषयोरपि च त्यागोद्देशयोरेकशब्देऽक्तत्वोपलब्धयोरेकशब्दा-
क्तत्वमात्रेण यागप्रक्षेपयोरेकविषयत्वकल्पनायोगाद्गौरवभयमात्रेण
च प्रकृतदेवताग्रहणे नारिष्टहोमादिष्वपि प्रकृतद्रव्यदेवताग्रहणापत्ते-
र्देवतान्तरप्राप्त्या गौरवापत्तिरुक्ता । कीदृग्रूपान्तरं कथं च प्रक्षेपेणा-
पजायत इत्यपेक्षायां होमत्वं रूपान्तरमंशान्तरापोषजनहेतुकप्रचयानि-

क्रियायाश्च देशवद्भावं दर्शयन्नुपसंहरति * अतइति * । प्रासङ्गि-
कचिन्तायां पूर्वपक्षमुपसंहरति * । तस्मादिति * । सिद्धान्तमाह
* अथवेति । * स्वतः कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धस्य प्रक्षेपस्यैकद्रव्या-
श्रितत्वमात्रेण प्रोक्षणादिवत्कर्मान्तररूपत्वायोगात् प्रोक्षणादिवदेव च
प्रक्षेपस्य देवतोद्देशानालिङ्गितत्वेन देवतानपेक्षत्वात् संस्कारत्वेन
च द्रव्यान्तरानपेक्षत्वाद् द्रव्यदेवतान्तरकल्पननिमित्तगौरवानापत्तेः
संस्कारत्वेनैव च न प्रति द्रव्यस्याङ्गत्वभावात्तद्व्यपि समस्तस्य
यागसाधनत्वविघातनापत्तेः कर्मान्तरतैव युक्तेति सूचनार्थं तत्र
शब्देनैकद्रव्याश्रितनोक्तेस्तत्रैकस्मिन्नपि द्रव्ये समवेतो यो यागः
स प्रधानः यः प्रक्षेपः सोऽङ्गमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति * तथा हीति *
होमस्यारानुपकारित्वेनाङ्गत्वप्रासङ्गे प्रधानद्रव्यवर्तनश्चरानुपकारि-
त्वायोगान्नाङ्गता युक्त्याशङ्क्य प्रधानद्रव्याश्रितत्वेनारानुपकारित्वा-
योगेपि निर्मूलायाः प्रसिद्धेः प्रमाणत्वेन प्रोक्षणादिवत्संस्कारत्वेनाङ्ग-
त्वाविरोधमाह * यद्यपीति * । न च प्रधानद्रव्यवर्तित्वमात्रेणाङ्गत्व-
विरोधः । संस्कारत्वेनाङ्गत्वोपे प्रधानद्रव्यवर्तित्वोपपत्तेरित्याह * नही-
ति । * संस्काराणां प्रतिपत्त्यपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानाख्यप्रयोजना-
तिरिक्तप्रयोजनाभावात्प्रधानाः प्रागनुष्ठानं च विना प्रधानस्य संस्कृत-
द्रव्यजन्यत्वाभावात्तदपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानाशक्तेः प्रधानसमका-
लस्य प्रक्षेपस्यापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानप्रयोजनत्वायोगात्कृतकस्यैव
च द्रव्यस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वेन प्रधानादूर्द्ध्वमनुष्ठानं विना प्रतिपत्तिप्रयो-
जनत्वायोगात्संस्कारत्वायोगमाशङ्क्य प्रतिपत्त्यनर्हत्वापादकस्य भा-
व्युपयोगत्वस्य प्रधानकालेऽप्यभावेन प्रतिपत्त्यविरोधात्प्रधानोत्तरका-
लायां चापूर्वसिद्धौ समकालस्यापि संस्कारस्य प्रधानसहायत्वोपपत्तेः
प्रतिपत्त्यपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानयोर्द्वयोरपि प्रयोजनयोः सिद्धौ सं-
स्कार्यत्वेपि युगपदनुष्ठानोपपत्तिं सूचयितुमाह * संस्काराश्चेति * । प्र-
क्षेपस्य संस्कारार्थत्वे स्विष्टकृदादिवदप्रयोजकत्वापत्तेः प्रक्षेपात् प्राक्
द्यवदानस्य नाशोपापहारेषु पुण्ड्राशान्तरोत्पादनं निर्दशाह्वान्यदा-
गमयदिति पष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे शेषादवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वा-
दिति पूर्वपक्षसूत्रे च द्यवदानावशिष्टपुण्ड्राशान्तरोत्पादकत्ववान्तराव-
दानं वक्ष्यमाणं विरुद्धयेत्त्याशङ्क्य प्रक्षेपस्याप्रयोजकत्वेऽप्यसंक्रियमा-
णाद्रव्यजन्यस्य प्रधानस्यापूर्वसिद्धावशक्तेरकृतावस्थत्वाच्च गुणानु-

रोधेनावृत्त्यनापत्तेः प्रधानेनैव पुरोडाशान्तरात्पादनस्य शेषादवदानस्य
 वाक्षेपोपपत्तेरविरोधं वक्तुं पश्चात् प्रक्षेपपक्षमुपन्यासपूर्वं दूषयति
 * तत्रेति । * उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशसाधनत्वविरोधात् ब्रीहिभिर्यागोऽ-
 शक्यः साधयितुमित्युक्तं श्युक्तं यहेतुमात्रत्वेनानवनीयावस्थतोक्ता ।
 पष्ठाधिकरणविरोधापत्तेरपि न निर्वापकाले यागनिष्पत्तिरित्याह * य-
 दि चेति * । पूर्वपक्षसूत्रग्रहणायादिशब्दः । नवमे च देवता तु तदा
 शीघ्रात्संप्राप्तत्वात्स्वामिन्यनर्थिका स्यादिति सूत्रेणाऽऽशासानामे-
 धपतिभ्यां मेधमिति मेधाख्यस्य पशोर्मेधपत्यर्थत्वाशिपो देवतायां
 पशुस्वामित्वसिद्ध्यर्थमुपपत्तेर्यजमाने तु पशुस्वामित्वस्य प्राप्तत्वा-
 त्तदाशासनानर्थक्यापत्तेर्देवतापर एव मेधपतिशब्दो न यजमा-
 नपर इति सिद्धान्तेभिहिते पशोश्च देवतायै प्रतिश्रुतत्वेनोत्सृष्टप्रा-
 यत्वाद्यजमानस्यौपचारिकमेधपतित्वापत्तेर्न तत्परो मेधपतिशब्द
 इति हेत्वन्तरोक्त्यर्थमुत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यादिति
 सूत्रं व्याचक्षाणो भाष्यकारोपि काले देवतायै संभृतस्यत इति
 निर्वापस्थानीयोपाकरणसंस्कृते पशाववदानप्रक्षेपकाले यागनिष्पत्ति-
 वदन् परकीयत्वसिद्ध्यै च यजमानस्य रक्षकत्वोत्थाऽन्यपरिग्रहप्रतिव-
 न्धारहत्वलक्षणस्वाभ्यानपगमं वदन्निर्वापकाले यागानिष्पत्तिं न मंस्यत
 इति सूचयितुमाह * भाष्येति * । किमर्थं तर्हि निर्वापकालेऽग्रे दास्य
 इति यजमानस्य मन्त्रोच्चारणमित्याशङ्क्य देवतोद्देशेन त्यक्त्यमाण-
 त्वसंकल्पनाद्यथेष्टविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वनिवृत्तिरूपत्यागार्थं न
 तु देवतोद्देशनात्मविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वनिवृत्तिरूपत्यागात्मक-
 यागार्थमिति सूचयन् दूषणमुपनंहरति * तेनेति * । कदा तर्हि
 यागो निर्वर्त्तत इत्यक्षायां प्रक्षेपकाले निष्पत्तिं स्वमतेनाह * स त्वि-
 ति * । वपट्कृते जुहोतीति श्रुतेर्वषट्कारानन्तरकालस्य प्रक्षेपवेलात्वा-
 त्तस्मिन्नेव च काले याज्यानुवाक्याभ्यां स्मारितेन देवतोद्देशेन यागे-
 कदेशभूतेन यागस्य रूपणादिति प्रक्षेपवेलायां यागनिष्पत्ते-
 र्हेतुर्देवतोद्देशोवयवत्वादूपकः स्मारकोऽस्येति रूप्यतेनेनेति करणव्यु-
 त्पन्नरूपशब्दकेन बहुब्रीहिशोक्तः । निर्वापकालीनस्याग्रे दास्य इति
 त्यागस्य प्रतिश्रवणरूपत्वेन यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वनिवृत्ति-
 मात्ररूपतामभ्युपगम्य यागरूपानन्तर्भावाभ्युपगमे प्राक् प्रतिश्रवणं
 विनापि यागानुष्ठानसंभवादानर्थक्यापत्तेरात्मविनियोगार्हत्वमात्रल-

शयपत्या चोपजायतइत्याह *यथोक्तेन त्विति* । न्यायौशान्तरवृद्धिः । होमरूपस्य च यागविशेषरूपत्वान्न रूपान्तरापत्तिमात्रेण यागरूप-
विधानापत्तिरित्याह * न चेति । * एतदेव सदृष्टान्तमुपपादायितु-
माह * सामान्ये हीति * रूपान्तरोपजननपक्ष एव च समस्तस्य
पुरोडाशस्य यागसाधनत्वं सिद्ध्येत्कर्मान्तरत्वे तु सर्वकर्मणामन्योन्यं
धर्मधर्मित्वाभावे चान्योन्यवैपरीत्यात्प्रक्षेपस्यापि वैपरीत्यापत्तेर्द्वा-
दानस्य त्यागविपरीतप्रक्षेपोऽप्यक्रियान्वयेन यागसाधनत्वव्याघातप्रस-
ङ्गान्न समस्तस्य यागस्य साधनत्वमिच्छेदित्याह *सोयमिति* प्रक्षे-
पमात्ररूपोऽयं चतुरवत्तवाक्यविहितो होमो यदि यागस्ततः समस्तेन
क्रियते नान्यथेत्येवकारार्थः । होमस्य यागत्वे भेदोक्तिविरोधशङ्कानि-
रासायायमित्यनेन सिद्धयागान्वयद्रव्यग्राहिणो होमस्यात्र यागतोच्य
ते नत्वपूर्वद्रव्यग्राहिणो यागाद्भिन्नत्वेनाभिमतस्येति सूचिते कोऽस्य
होमान्तरेभ्यो विशेष इत्यपेक्षायां प्रक्षेपमात्ररूपत्वाद्यागविशेषत्वो-
पपत्तेः सामान्यविशेषरूपत्वेन यागत्वाविरोधं स इत्यनेन सूचितं
प्रकटयितुं द्याकारोक्तिः । समस्तस्य सामान्याकारसाधनत्वेऽपि द्यव-
दानमात्रस्य विरोधाकारसाधनत्वात् समस्तस्य द्याकारसाधनता
न युक्त्याशङ्क्याकारयोः समस्तसाध्यत्वाभावेऽप्याकारिणः समस्त-
साध्यत्वाविरोधं सूचयितुमाह * द्यवदानेनेति । * सामान्यरूप-
स्यानभिमतपि शेषसाध्यताकारिणः समस्तसाध्यत्वाविरोधसूच-
नायोक्ता । अस्मिन्नेव च पक्षे यागप्रक्षेपयोर्युगपदनुष्ठानं युज्यते
कर्मान्तरत्वे तु प्रक्षेपस्य यागोपयुक्तद्रव्यप्रतिपत्तित्वात्पश्चादनुष्ठाना-
पत्तेर्यौगपद्यं न युज्येतेत्याह * एकस्मिन्नेव चेति * । एकक्षणे निष्प-
द्यमानत्वादपि द्याकार इत्यर्थः । कथमेकक्षणे निष्पत्तिर्ज्ञायते
इत्याशङ्क्याह *यदैव हीति* । अवदानादेः प्रक्षेपान्तस्यैकवर्तमानत्वेन
तावत् क्रियाक्षणव्याप्यस्य कालस्यैक्यात्तन्मध्ये वषट्कारानन्तरम-
नुष्ठीयमानस्य देवतोद्देशद्रव्यत्यागरूपस्य यागस्य वषट्कारानन्तर-
जुह्वरोपपाहवनीयोपरिनिधानन्यकरणव्यवहितेन प्रक्षेपेण सहा-
त्यन्तं कालैक्यायोगेऽपि यौगपद्योपपत्तिसूचनार्थं यदैव द्यवदानस्या-
हवनीये निक्षेपो द्विरवखण्डनेन प्रक्रम्यते तदैव याज्यानुवाक्याभ्यामु-
द्देश्यदेवतास्मरणद्वारा समस्तपुरोडाशविषयदेवतोद्देशस्मारणं क्रि-
यत इत्युक्तम् । प्रक्षेपदेवतासंकल्पयोर्युगपदनुष्ठानमेव द्यवदानमात्रस्य

देवतासंकल्पभ्रान्तौ हेतुरिति प्रसङ्गात् सूचयितुमाह * तेनेति * ।
 आश्रावयेत्याश्रावणाख्येन प्रेषेण देवतायै द्रव्यं दातुमाभिमुख्येन
 यजमान आश्रावयत्यभिधानाज्जुह्वस्थस्यैव च ह्यवदानमात्रस्य सन्नि-
 हितत्वादाभिमुख्येन आश्रावणापपत्तेर्ह्यवदानमात्रविषय एवाश्रा-
 वणोऽध्वर्युणाग्नी त्रैषणादस्तु श्रौषडिति च प्रत्याश्रावणाख्येन प्रै-
 पार्थेन यदा श्रावयितव्यत्वेनाध्वर्युणोक्तं तदा श्रावितमास्तिवत्या-
 ग्नीभ्राद् ह्यवदानमात्रस्य यजमानं प्रत्याभिमुख्येन आश्रावणाद्या ह्यव-
 दानमात्रस्य देवतान्वयभ्रान्तिः सा न कार्या तेन याज्यानुवा-
 क्यार्था होत्रा क्रियमाणस्य देवतोद्देशस्मारणस्य समस्तविष-
 यत्वेन हेतुनेत्यर्थः । होत्रा क्रियमाणस्य देवतासंकल्पस्मा-
 रणस्य कथं नमस्नपुरोडाशविषयतावसीयत इत्याशङ्क्याग्नेयोऽ-
 ष्टाकपाल इति वेदार्थानुसारेण समस्तविषययोस्त्यागदेवतोद्देशयो-
 र्यजमानेनाग्नये समस्तपुरोडाशो न ममेत्येवमध्वर्युणा च समस्तपुरो-
 डाशमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्येवं देवतोद्देशस्य समस्तविषयस्यैव
 कर्तव्यत्वादित्याह * विद्वज्ज्ञा मिति * । अष्टाकपालश्रुत्यवधारितय-
 जमानव्यापारममस्तविषयत्ववशनाध्वर्युव्यापारस्यापि समस्तवि-
 षयत्वावधारणसूचनार्थादध्वर्युयजमानयोः साहित्यनिर्देशात् जातं
 त्यागस्याप्युभयकार्यत्वधर्मं निवर्तयितुं यथार्होक्तिः । ततश्च कर्तव्य-
 स्मृत्यर्थत्वात् स्मारणस्यापि समस्तविषयतावसीयतइत्यर्थः ।
 अवगतत्यागदेवतोद्देशांशद्वयस्यैव तर्हि द्रव्यस्य प्रक्षेपविधानात्
 सोऽपि समस्तविषय स्यादित्याशङ्क्य चतुरवत्तादिवेदार्थानुसारात्
 १०२८। प्रक्षेपस्य ह्यवदानमात्रविषयत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * अध्वर्युणो
 त्विति * । यागस्य ह्याकारत्वे होमाहोमत्वलक्षणवैरूप्यापत्तिमाश-
 ङ्क्यानेकरूपत्वाख्यस्य वैरूप्यस्यास्माभिरेवेष्टत्वेनाऽनापाद्यत्वादशो-
 भनत्वाख्यं वैरूप्यमापादनीयं ह्यवदानाष्टाकपालवचनद्वयसामर्थ्यात्तु
 ह्याकारस्यैव यागस्य शोभनत्वप्रतीतेर्न तच्छक्यमापादयितुमित्याह
 * न चेति * । रूपान्तरोपजनपक्ष एव समस्तस्य पुरोडाशस्य
 यागसाधनत्व सिद्धयेन्नान्यथेति यदुक्तं तद्यथा पुरुषस्यैकस्मिन्नवयवेऽ-
 धिकं देशं गतोपे पूर्वदेशान्वयापगमरूपं वैलक्षण्यं न भवति तथा
 पुरोडाशस्य ह्यवदानाख्येवयवेऽधिकं प्रक्षेपांशं गतेऽप्यौत्पत्तिकयाग-
 साधनत्वोपपत्तेरुत्पत्तिवाक्याविरोध इत्येवं पुरोडाशस्य पुरुषवद्भावं

न भिन्नविषयत्वपक्षे नापद्यत इत्याह * समस्तस्य चेति *। उपसंहारप्रदेयप्रकृतित्वोक्त्यर्थभाष्यद्वयातिरिक्तं च सर्वं सूत्रं भाष्यं च न विरुध्यत इति सूचयितुमाह *निरवदानाच्चेति*। द्वाकारयागपक्षाश्रयणेन तत्राग्नेयवाक्यप्राकपालस्य होमाख्ययागाविशेषरूपान्वयः प्रकृतयागान्विताप्राकपालग्राहिचतुरवत्तवाक्यविहितप्रक्षेपाधिक्यान्यथानुपपत्तिकल्पत्वादानुमानिक । द्यवदानवाक्ये तु द्यवदानमात्रस्य चतुरवत्तवाक्यविहितप्रक्षेपाधिक्यात्मकयागीयविशेषरूपान्वयविधानात्प्रत्यक्षः । सामान्यमात्ररूपो ह्याग्नेयशब्दोक्तद्रव्यदेवतान्वयान्यथानुपपत्त्या यागः कल्प्यते जुहोतिशब्दात्तु विशेषरूपो यागः प्रतीयत इत्येवमुपसंहारानपेक्षं द्यवदानमात्रस्य प्रत्यक्षेण विशेषाकारयागान्वयेनाप्राकपालस्य विशेषाकारयागान्वयकल्पनप्रतिबन्धोक्त्यर्थतया तत्रेत्यादिभाष्यं दैक्षादिवाक्ये च पशोर्विनष्टत्वेन साक्षाद्वतान्वयायोगादगत्या सापेक्षतद्धिताङ्गीकारेण प्रदेयप्रकृतित्वोपपत्तिसूचनार्थतयापि चेति भाष्य व्याख्येयमिति सूचयितुमाह *अथवेति*। १०३०।१ चतुरवत्तवाक्यविहिता होमाग्नेयवाक्यविहिताद् यागाद्धिद्यते किंतु तस्य प्रक्षेगार्थाशेषरूपतया चतुरवत्तवाक्यविहितस्य यागस्य पूर्वापरं सामान्यविशेषरूपं भागौ प्रक्षेपशून्यसामान्यमात्ररूपपात्नीवनपशुयागादिसिद्धयागान्वयद्रव्यानपेक्षाग्निहोत्रादिहोमसदृशौ सन्तौ यागहोमान्तरभेददर्शनादिहापि यागहोमभेदे भ्रान्तिं कुरुतः यथैकस्य नरसिंहाख्यन्यार्थस्य पूर्वापरौ भागौ मनुष्यपञ्चाननाभ्यां सदृशावित्यर्थः ॥

सर्वशेषेण स्विष्टकृदनष्ठानम् । अधिकरणम् ॥ १२ ॥

अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरञ्छेषस्य गुणभूतत्वात् ४६॥

यथाभाष्यं तावदधिकरणान्तरं मत्वा प्रासाङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतिमाह * यदेति * शेषकार्याणां शेषाप्रयोजकत्वेपि शेषैरेव स्वप्रतिपत्तौ शेषमाध्यस्विष्टकृदादिप्रयुक्तिसंभवात्सर्वेभ्योनुष्ठानोपपत्तिमाशङ्क्य शेषाणां स्वकार्याणि प्रति प्रयोजकत्वायोगाख्यहेत्वन्तरोक्त्यर्थं शेषस्येति सूत्रावयवं शेषोहीतिभाष्येणान्ते व्याख्यातमपि सिद्धान्तहेतुप्रतिपत्तित्वप्रतियोगित्वेनार्थकर्मत्वस्यैव मुख्यपूर्वपक्षहेतुत्वात् स्वयमादौ व्याचक्षाणो निरवदानात्तु शेषः स्यादिति पूर्वो-

धिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थशेषशब्दोपस्थापितानि शेषकार्याण्येकस्मा-
द्धविषः क्रियेरन्नित्यत्र पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थं सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह
तत्रेति । अद्यहेतुव्याख्यार्थं यदीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *सत्यपीति* ।

संस्कृतत्वाच्च ॥४७॥

एकदेशद्रव्यत्वेन शेषकार्याणां शेषाप्रयोजकत्वेऽपि शेषसाधितानां
प्रधानोपकारित्वाच्छेषत्वाविशेषाच्च सर्वेषां साधनत्वावगतेः सर्वेभ्यः
कार्याणीत्याशङ्क्य तुषोपवापरूपालवत् शेषस्यान्यार्थत्वेन प्राप्तस्यापि
शेषकार्याणि प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितैकसख्यत्वादेकशेषसाधितैरेव
शेषकार्यं प्रधानस्योपकृतत्वान्न शेषान्तरेभ्यः कार्याणीत्येव यथाभाष्यं
तावत्सूत्रं व्याचष्टे *यश्चेति* । सकृच्चेति भाष्यं विवक्षितैकसं-
ख्यशेषसाधयेन शेषकार्येण सकृदवदानसाधितेन प्रधानं संस्कृत-
मित्येवं व्याचष्टे *सकृच्छब्दश्चेति* । सकृत्कृतेन शेषकार्येणेत्येवं
प्रतीयमानाया व्याख्यायास्त्यागे हेतुमाह * इतरथा त्वाति * ।
प्रधानोपकारस्य संस्कारत्वाप्रसिद्धे प्रधानपदाध्याहारापत्तेश्च भा-
ष्यकारीयव्याख्यानापरितोषात् स्वयं पर्याग्निकरणादिभिरेव शेषस्य
संस्कृतत्वात् शेषकार्याणां संस्कारत्वानुपपत्तेर्न सर्वसादृश्यसिद्धौ
सर्वेभ्यः कार्याणित्येवं पूर्वसूत्रस्थशेषपदानुपपत्तेः सूत्रं व्याचष्टे
अथ वेति । प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानार्थसंस्कारसंस्कृ-
तस्यापि शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं संस्कारो न विरुद्ध इत्याशङ्कानिरा-
सार्थत्वेन कृतकार्यद्रव्यसंस्कारानर्थक्यापत्तेरतीतसंस्कारावसर-
त्वादित्येवमावृत्त्या व्याचष्टे *अयमपीति* । क्रमोक्त्यात्रावसरो
विवाक्षितः ॥

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ४८॥

शेषाच्छेषकार्यानुष्ठानकारणस्य सर्वशेषेष्वविशेषात्सर्वेभ्यः का-
र्याणीत्युक्तेः किं तत्कारणमित्यपेक्षायां प्रतिपाद्यत्वकारणसूचनार्थ-
त्वेन सौत्रमसंस्कारशब्दव्याख्यार्थं सहीति भाष्यं संस्कारत्वावेदकद्वि-
तीयाश्चत्यभावादयुक्तमाशङ्क्य यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रती-
येत्यपेक्षाख्येच्छावाचिसन्नन्तेनाध्याहृतसंपूर्वेण करोतीना यैः कर्म-
भिर्द्रव्यं संस्कर्तुमपेक्ष्यते तत्र द्रव्यं प्रति गुणः प्रतीयतेति वदता

क्षणात्मायत्वाद्यस्वत्वनिवृत्तिरूपत्वाभ्युपगमेन यागरूपान्तर्भावो-
 भ्युपगन्तव्य इत्याशङ्क्य प्राक्प्रतिश्रवणस्य ह्यष्टोपकारानवगमेऽप्यग्नये
 दास्य इति प्रतिश्रवणप्रकाशकमन्त्रविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितप्रति-
 श्रवणविधिवशेनाहष्टोपकारित्वावगमार्त्तर्वापकालीनप्रतिश्रवणनिष्प-
 न्नयागादन्यत्राविनियोज्यत्वसंकल्परूपत्यागापेक्षयथाश्रुतेतिकर्तव्यता-
 कत्वसिद्ध्यर्थत्वेनार्थवत्ता पूर्वनिवृत्तेत्यनेनोक्ता । अवदानादेः प्रक्षेपान्त-
 र्यैकपदार्थत्वाभ्युपगमेन तावद्भिः क्रियाक्षणेर्व्याप्यस्य कालस्यैक्या-
 वगतेस्तावत्कालमध्ये प्रक्षेपात्प्रागपि कृतस्य यागस्य प्रक्षेपकालत्वोप-
 पत्तेर्यागस्य च स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत
 इत्यर्थवादसामर्थ्याद्वपट्कारानन्तर्यप्रतीतेः प्रक्षेपस्य तु जुह्वरोपणा-
 दिव्यवधानात्पश्चाद्भावप्रतीनेरत्यन्तयोग्यव्यायोगात्पश्चात्संस्कारत्वा-
 पत्त्यपरिहारमाशङ्क्य वपट्कारो ह्येवमसंस्कारजन्यस्मृतिव्यवधा-
 नाद्यागस्थाप्यत्यन्तानन्तर्यानुपपत्तेराहवनीयसमीपनयनक्षणे देव-
 तोद्देशस्तदुपरिनिधानक्षणे द्रव्यत्यागस्तदनन्तरं प्रक्षेप इति यागप्र-
 क्षेपयोरत्यन्तैकक्षणात्वाभावप्यत्यन्तानन्तर्योपपत्तस्तन्मध्ये नाशा-
 द्यसम्भावच्च न्यायविरोधाद्यनापत्तेरत्यन्तानन्तर्यं च जायमाना बुद्धिः
 प्रमाणमित्यादिव्यवहारदर्शनादयौगपद्योपपत्तिमाह *तस्मिन्नेवेति* ।
 प्रक्षेपस्य सर्वान्त्याशत्वाक्तिविरोधापत्तेर्नात्यन्तैकक्षणत्वेभिनिवेष्टव्य-
 म् । यागप्रक्षेपयोश्चैककालत्वे वपट्कृते जुहोतीति विहितकालेन प्रक्षेपे-
 यैव यागकालोपलक्षणात् प्रक्षेपनिष्पत्त्यैव यागनिष्पत्त्युपलक्षणावग-
 तेः प्रक्षेपानिष्पत्तौ यागस्याप्यनिष्पत्त्यवगमेन प्रक्षेपस्य प्रयोजकत्वेऽपि
 यागेन प्रयोक्तुं शक्यत्वान्नाशादिषु द्रव्यान्तरागमनन्यायाविरोध इति
 यागप्रक्षेपयोरेककालत्वोपपादनप्रयोजनमाह * तदुपलक्षितत्वादेव
 चेति * । स्वष्टकृदादीनां तु पश्चात्संस्कारत्वात् वैषम्यामित्याह
 निवृत्तयागभावित्वात्त्विति । प्रासङ्गिक्याश्चिन्तायाः प्रयोजनापेक्षयां
 प्रक्षेपस्य यागरूपान्तरत्वे समासित्वेन शब्दार्थत्वात् प्राधान्येन विधे-
 यत्वापत्तेर्जुहोतिचोदितत्वेन दर्विहोमत्वात् प्रकृतविकारभावाभावं
 तावत्प्रयोजनं सूचयितुमाह * यदि चेति * । चतुरवत्तावक्यविहि-
 तस्य प्रक्षेपमात्रस्य होमत्वाभावाद्यागस्य चाग्नेयवाक्यविहितस्य
 वाक्यान्तरविहितप्रक्षेपाधिक्याद् होमत्वापत्तावपि जुहांतिचादो-
 त्पत्तित्वाभावाद्दर्विहोमत्वानापत्तेस्तदापत्तावपि च व्यवस्थितप्रकृति-

लाभाभावाख्यापूर्वत्वहेत्वभावात् प्रकृतिविकारभावाभावानापत्तेरेतत्-
 प्रयोजनापरितोषाद्विकृतिषु ह्यवदानप्रक्षेपातिदेशानतिदेशसिद्धिं पा-
 रमार्थिकं प्रयोजनमाह * विकृतिषु चोति *। जुहोत्युक्तस्यापि प्रक्षेप-
 स्य यागात्कर्मान्तरत्वेनाङ्गत्वाभ्युपगमेग्नहोत्रादावपि प्रक्षेपाशस्य
 दृष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वे संभवत्यदृष्टफलार्थत्वस्यान्याय्यत्वाद्यागस्यैव फ-
 लान्वयापत्तेर्होमः फलवानित्यादिरुद्धोपो विरुध्येतत्याशङ्क्य तत्र
 प्रकृतावगतत्यागदेवतोद्देशाद्व्यवहृत्यप्राहित्वाभावेन जुहोतेः प्रक्षेप-
 मात्रवाचित्वाभावाद् देवतोद्देशद्वयत्यागप्रक्षेपाशत्रयवाचित्वावगते-
 र्ह्यकारयागपक्षे व्यंशस्य होमस्य पूर्वाशद्वयभूतो यागः प्रक्षेपस्य तु
 समाप्तित्वाच्छब्दार्थत्वेन प्राधान्याभ्युपगमे याग एव प्रक्षेपाङ्गं भवि-
 ष्यति न तु कथञ्चित्प्रक्षेपो यागाङ्गमित्याह * ये त्वानि *। प्रक्षेपस्य
 चतुरवत्तादिवाक्येष्वपि जुहोतिचोदनोत्पत्तित्वसद्भावेन विशेषणा-
 नर्धक्यादसिद्धक्रियान्तरान्वयत्वात् जुहोतिचोदनायामेव सत्यां त-
 दङ्गत्वेनोत्पत्तिर्विधानं येषां सौर्यादीनामित्यादिशब्दाक्तानां देव-
 तान्वितानां द्रव्यविशेषाणां तेषु जुहोत्यर्थस्यांशत्रयात्मकस्य पूर्वाश-
 द्वयभूतः सन्नात्मा तेषां द्रव्याविशेषाणां संबन्धिनः प्रक्षेपस्यैव वा
 यागोङ्गं भविष्यतीत्येवं सप्तमी बहुव्रीह्यङ्गीकरणेन तेषामिति षष्ठ्या-
 श्च प्रक्षेपसंबन्धव्यतिरेकजनितत्वाङ्गीकरणेन व्याख्येयम् । प्रक्षेप-
 मात्रस्य शब्दार्थत्वे पूर्वाशद्वयात्मकस्य यागस्यानुक्तत्वाद्द्वयगतपूर्वा-
 शद्वयद्रव्यग्रहणाभावाच्च द्रव्यद्वाराप्यप्रतीतिरङ्गत्वायोगमाशङ्क्याह
 * तत्र हीति *। तेषु द्रव्यविशेषेषु तेन तेषामिति षष्ठ्याक्षिमेन प्रक्षे-
 पेणैवांशद्वयपूर्वकप्रक्षेपवाचिजुहोतिवाच्यत्वान्यथानुपपत्त्याक्षेपाद्यु-
 क्ताङ्गतेत्याशयः । जुहोतेः व्यंशवाचित्वे यजतिचोदनोत्पत्तिष्वप्यष्टाक-
 पालादिषु प्रक्षेपमात्रवाचिता न युक्तेत्याशङ्क्य व्यंशवाचिनोपि तदसं-
 भवे तात्पर्यवृत्तिसंकोचाभ्युपगमेन युक्तेति दृष्टान्तेनापवादयितुमाह
 * यजतीति *। यथानदनीयत्वाद्देवताविशेषालाभाच्च यूपशकलानां
 पूर्वाशद्वयविध्यशक्तेः प्रक्षेपमात्रवाची जुहोतिस्तथेह सिद्धत्वात् पूर्वा-
 शद्वयविध्यशक्तिरेतदवता साम्येन दृष्टान्तः । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य
 प्रकृतं सर्वप्रदानपरिहारमुपसंहरति * एव च सतीति *। जुहोतेः व्यं-
 शवाचित्वे पूर्वाशद्वयस्यापि ह्यवदानमात्रविषयत्वापत्तेः प्रक्षेप-
 मात्रवाचित्वैवशब्देन परामृष्टा । उपसंहारपक्षापादितं दोषद्वयं चास्मि-

संस्कर्तुमपेक्षमाणत्वेन संस्कार्यत्वोक्त्या लक्ष्यप्रयोजनस्यापे-
क्ष्यमाणत्वोपपत्तेः संस्कार्यत्वाभिधानादुपयुक्तावशिष्टवाचिना च शेष-
शब्देन लक्ष्यप्रयोजनत्वाभिधानात् द्वितीयाश्रुत्यभावेऽपि द्रव्यस्य
संस्कार्यत्वावगतिमुपपादयेतुमाह * यैस्त्विति * । शेषस्य गुण- १०३१।३
भूतत्वादिति पूर्वपक्षे हेतुनिरासार्थत्वेनापि संस्कारस्य शेषाङ्गत्वा-
दित्येवं संस्कारस्य तदर्थत्वादेति सूत्रावयवव्याख्यास्य सहीतिमा-
ष्यस्याऽनेनैव वार्तिकेनोक्ता । अर्थकर्मणोऽपि संस्कारत्वोपपत्तेः प्रति-
पत्तिर्वावगतिः कथमित्याशङ्क्याह * तत्रापीति * । प्रतिपाद्यत्व-
स्याविशेषोपपादनसूचनार्थत्वेन तैः सर्वैः संस्कारस्यार्थ्यमानत्वाद्-
पेक्ष्यमाणत्वादित्येवं तदर्थत्वशब्दव्याख्यास्य यस्येवेति भाष्यं व्याचष्टे
* ताश्चेति * । अप्रयोजकत्वस्य पूर्वपक्षासाधकत्वात्तत्त्वार्थत्वेनापि
संस्कारस्य नैर्हविर्भरेवाऽर्थ्यमानत्वात् प्रयुज्यमानत्वादित्येवं संस्का-
रस्येत्यादिसूत्रावयवव्याख्यास्य सहीतिभाष्यमिति सूचयितुमसाध-
कतामुपपादयति * यत्रापि चेति * । संस्कृतत्वाच्चेति सूत्रेणातिक्रा-
न्तसंस्कारावसरत्वादिति व्याख्यायां कृतप्रयोजनद्रव्यसंस्कारानर्थ-
क्यस्योक्तस्य परिहारादर्थत्वेनापि कारणाविशेषात् संस्कारस्येत्येता-
वता संस्कारसा यत्कारणं तस्य प्रधाने निष्पन्नोपाविशेषादित्युक्ते
किं तत्कारणमित्यपेक्षायां तदर्थत्वादित्यनेन हविषः प्रधानार्थतोक्ते-
त्येव व्याख्यातुमाह * निर्वृत्तेऽपि चेति * । यथा हविषः प्रधानार्थ-
त्वात् प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यत्वासेद्ध्यै प्राक् संस्कारार्थवत्ता तथा-
निष्पन्नेऽपि प्रधाने तदीयस्य हविषोऽशुचिस्पर्शादिनोपघाते क्रतुवै-
गुण्यान्निष्पन्नस्यापि प्रधानापूर्वस्य गुरुशुश्रूषानिष्पन्नस्य गुरुसं-
तोषस्य कुतश्चिदपराध्वान्नाशवन्नाशापत्तेस्तदीयत्वनिर्वृत्यै प्रतिपत्त्यपे-
क्षास्तीत्याशयः । सर्वस्य च प्रक्रान्तस्य समाप्त क्रियान्तरेणाभिव्यञ्ज-
नीयत्वाद्यथा ज्योतिष्टोमसमाप्तिरुदयसानीयया सत्रसमाप्तिः पृष्ठश-
मनीयेन संस्थाजपेन च सर्ववैदिककर्मसमाप्तिरुद्यापनेन च व्रतस-
माप्तिरभिव्यज्यते तथा द्रव्यस्य कत्वर्थत्वेन निर्वापादिना प्रक्रान्तस्य
कत्वर्थत्वसमाप्तिः प्रतिपत्त्यभिव्यञ्जनीयेत्यर्थवत्त्वसिद्धिः । एतत्त्वस्मा-
भिस्तन्त्रसारे विस्तरणोत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तत्र श्रुतिहेतुत्वा-
त्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादिति चतुर्थ्याधिकरणे
व्युत्पादितम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ४९।

वीक्षया लिङ्गत्व भाष्योक्तमुपपादयितुमाह * सकृत्सकृदिति *।
 संस्कारपक्षेत्रत्यपूर्वपक्षायोगात्तस्य चात्पत्तौ येनति चतुर्थाधि-
 करणे प्रतिपत्तित्वव्युत्पादनेन व्युत्पादयिष्यमाणस्याक्षेपायोगादेत-
 दधिकरणानुपपत्तेरेतदधिकरणसिद्धान्तलिङ्गोपन्यासानर्थक्याच्चतु-
 र्थव्युत्पाद्यप्रतिपत्तित्व लिङ्गमेवेह सर्वप्रदानाधिकरणासिद्धान्तप्र-
 योजनस्य शेषकार्याणां सर्वहविःप्रयोज्यत्वात्सर्वेभ्योनुप्रेयत्वस्य
 प्रतिपत्तित्वेनोपपादनद्वारा सर्वप्रदानाधिकरणसिद्धान्तोपोद्बल-
 नायेति सूच्यायतु संस्काराक्षे चेत्युक्तम् चतुर्थसिद्धप्रतिपत्तित्वे-
 नात्रत्यपूर्वपक्षायोगादधिकरणान्तरार्थत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यादिसूत्र-
 चतुष्टयव्याख्यायां भाष्यकारीयामपरितोषेण स्वयं प्रयोज-
 नपरतया व्याख्यातुमारभते * प्रयोजनेति * । प्रयोजनपरत्वव्या-
 ख्यावतारार्थं सर्वप्रदानाधिकरणचिन्ताप्रयोजनं तावत्पृच्छति * यदि
 नामेति * । नि शेषे तु प्रयोजका इति वार्तिकेन सर्वप्रदानाधिकर-
 णपूर्वपक्षे शेषकार्याणां प्रयोजकत्वोक्तप्रयोजकत्वसूत्रं कथं तत्र-
 त्यपूर्वपक्षप्रयोजनोक्तौ योज्यमित्याशङ्क्य सर्वप्रदानाधिकरणोपक्रमे
 योस्माभिः शेषकार्याणां प्रयोजकत्वरूपोर्थः पूर्वपक्षाभिमतत्वेनोक्त-
 स्तस्मिन्नबाधित एव हविषामप्रयोजकत्वादित्येनं योज्यमित्याह * त
 नेति * । शेषकार्यैश्च प्रधानद्रव्यग्रहणस्यापहाररूपत्वेनानुचितस्यापि
 शेषशब्दप्रयोगबलात् कार्यस्य सकृदेकस्मात् प्रधानात् करणे निर-
 वयवत्वात् समस्तस्य कृतत्वसंपत्तेर्नान्यतोपि प्रधानाद् द्रव्यापहार
 कार्य इति सामस्त्यवाचिसंशब्दाभ्युपगमेन संस्कृतत्वाच्चेति सूत्रं
 योजयति * बलाच्चेति * । संस्कारस्य सर्वप्रकृतहविरर्थत्वेन सर्व-
 हविषां कार्यते प्रयुज्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या कारणशब्दोक्तस्य प्रयोजकत्व-
 स्याद्विशेषात् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः शेषकार्याणि क्रियेरन्नित्येवं सिद्धान्त-
 प्रयोजनोक्तौ तृतीयं सूत्रं योजयति * सिद्धान्तइति * । प्रयोजनपर-
 त्वे व्युत्पाद्यन्यायाभावलिङ्गापन्यासानर्थक्यमाशङ्क्य यथा प्रयाजे
 प्रयाजे कृष्णालं जुहोतीति विकृतौ प्रयाजानुवादस्य प्रयाजानामङ्गत्व-
 लिङ्गस्य दर्शनेन पौर्णमास्यधिकरणसिद्धान्तप्रयोजने प्रयाजाग्नेयादी-
 नामङ्गाङ्गित्वे स्थितं सत्प्रयोजनोपोद्बलनद्वारा समुदायानुवादासि-

द्धान्तमुपोद्वलयति तथा वीणसादर्शनमपि द्व्यवदानमात्रसिद्धा-
न्तोपोद्वलकत्वादुपन्यस्तमित्याह * जिज्ञोति * ।

प्राथमिकशेषास्त्वष्टकृदाद्यनुष्ठानम् । अधिकरणम् ॥ १३ ॥

एकस्माच्चैद्याथाकाम्यविशेषात् ॥ ५० ॥

पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपतीत्यादिपूदाहरणान्तरेषु परप्रयुक्ते-
नापि पुरोडाशकपालेन तुषोपवाप प्रत्यङ्गत्वेनोपादेयत्वाद्भिवक्षितैक-
संख्येन तुषोपवापकार्यत्वावगमादानियमपक्षे येन केन चित् पुरो-
डाशकपालेन तुषोपवाप कार्य मुख्यनियमपक्षे प्रथमोपधेयेनैवेति
फललाभेन कृत्वा चिन्तावत्त्वस्य स्पष्टत्वाच्छेषकार्याणां च प्रधा-
नकर्मत्वाभ्युपगमेन विचाराच्छेषसंस्कारत्वाभावेन मुख्यस्यानुग्रा-
ह्यताया मुख्यं वा पूर्वोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणे मुख्यनिय-
महेतुत्वेन वक्ष्यमाणायाः स्थितेषु च शेषेषु शेषकार्यकर्तव्यत्वपक्षे शेष-
कार्यकाले सर्वशेषसन्निधौ विशेषान्मुख्यपाश्चात्यत्वाभावेन मुख्यमति-
कस्येतरप्रतीक्षणानापत्तेः शेषकार्यान्यथानुपपत्त्या शेषस्थापनाक्षे-
पपक्षे तु शेषस्थापनकाले मुख्यपाश्चात्यत्वसंभवेऽपि सर्वप्रधानस-
माप्त्युत्तरकालं शेषकार्यानुष्ठानात्तत्काले विशेषानुपलब्धेः स्थापन-
काले तु मुख्यशेषस्थापनं विना विशेषान्तराच्छेषकार्यसिद्धेस्त-
दाक्षेपप्रमाणाभावादन्त्यशेषस्थापनाक्षेपकाले तु स्थापनं विना शेष-
कार्यसिद्धेस्तदाक्षेपस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्द्वैपरीत्यापत्तेः प्रथमं वा
नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यादित्येकादशाधिकरणवक्ष्यमाणस्य
मुख्यातिक्रमकारणाभावस्य मुख्यनियमहेतोरभावेनागतार्थत्वस्य
स्पष्टत्वाद्यथाभास्यं च सूत्रार्थस्य स्पष्टत्वाद्यथाकाम्यमिति प्राप्ते-
श्चातुर्वर्ण्यादिवत् स्वार्थिकस्य भ्रान्तत्वाद्वा याथाकाम्यमिति प्राप्ते
याथाकाम्यमिति पदासाधुत्वाशङ्कापरिहारमात्रमाह * याथाकाम्य-
मिति * । शेषकार्यानुष्ठानबुद्धौर्मुख्यमात्रविषयत्वोपसंहारक प्रथम
वा नियम्येतेतिन्यायमनिरस्य याथाकाम्य क्रियेरन्नाति पूर्वपक्षोक्तय-
शक्तेर्याथाकाम्यशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वनिमित्तनपुंसकत्वाविवक्षया
कामानुरूपैव शेषकार्यानुष्ठानबुद्धिर्भवति नतु मुख्यमात्रविषयोपसह-
तेति निरासद्वारा पूर्वपक्षसूचनार्थं याथाकाम्यशब्दस्य क्रियेरन्नाति
पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थशब्दोपस्थापिततज्जन्यशेषकार्यानुष्ठानबुद्धि-

सामानाधिकरण्येन ह्रीलिङ्गत्वविवक्षायां पित्वाद् डीप्प्रत्यये कृते डीष ईत्वाद्यस्येतीत्यत इतीति वर्तमाने हलस्त्वद्धितस्येति तद्धितत्वेन यकारलोपाद्यस्येति चेति सूत्रेण चाकारलोपात्साधुत्वसिद्धिरित्याशयः ॥

मुख्याद्वा पर्वकालत्वात् ॥ ५१ ॥

स्थितेषु शेषेषु शेषकार्याणामनुष्ठेयानामकस्मादनुष्ठानमिति पूर्वपक्षकृत्वाचिन्तापक्षे शेषसद्भावे निमित्तं शेषकार्यं नैमित्तिकं शेषकार्यान्यथानुपपत्त्या शेषस्थापनाक्षेपमिति सर्वप्रदानाधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनकृत्वाचिन्तापक्षे विहितशेषकार्यावश्यकत्वं निमित्तं शेषस्थापनं नैमित्तिकमिति भाष्योक्तानिमित्तनैमित्तिकव्याख्यापूर्वं सिद्धा-
 १०३२१२ न्तहेतुं व्याख्यातुमाह *येपेति*। स्थितशेषपक्षे शेषकार्यकालात्प्राक्पौर्वापर्याऽनालोचनात्कार्यकाले तु पौर्वापर्याभावान्मुख्यशेषस्य पूर्वकालत्वायोगमाशङ्क्य प्रधानप्रयुक्तहविःशेषाणामेव शेषकार्येषु विनियोज्यत्वेन प्रयोजकप्रधानपौर्वापर्यस्य शेषकार्यकाले स्वश्याऽऽलोचनीयत्वात् स्मृतिक्रमेण पदार्थानुष्ठानमिति क्रमेण वा नियम्येतेति पञ्चमवक्ष्यमाणपाठक्रमन्यायानुसारात् प्रयोजकप्रधानप्राक्स्मृतिद्वारा प्राक्स्मृतत्वेन प्रथमहविःशेषस्य तावच्छेषेण कार्यं स्विष्टकृदाद्यापततीत्युक्तम्। स्थापनाक्षेपपक्षे शेषपौर्वापर्यापपत्तावपि मुख्यशेषस्थापनाभावेपि शेषान्तरस्थापनात् शेषकार्यसिद्धेरन्त्यशेषस्थापनाक्षेपप्रमाणाभावादन्यशेषस्थापनाक्षेपकाले तु शेषान्तरासम्भवात्तत्स्थापनं विना शेषकार्यासिद्धेरन्त्यशेषस्थापनाक्षेपस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्वैपरित्यागसिमाशङ्क्यास्मिन्नपि पक्षे प्रधानप्रयुक्तस्यैव हविषः शेषस्थापनाक्षेपात्पाठक्रमन्यायानुसारेणैव प्रयोजकप्रधानप्राक्स्मृतिद्वारा प्रथमहविःशेषस्यैव प्राक्स्मृतेः शेषसम्बन्धिस्थापनाक्षेपाख्य कार्यं तस्यैव तावदापततीत्युक्ते शेषान्तरस्थापनादपि स्विष्टकृदादिसिद्धेर्मुख्यशेषस्थापनाक्षेपस्याप्रमाणकत्वशङ्कापिवाक्षितैकसख्यशेषाक्षेपमात्रेण शेषकार्यसिद्धेर्मुख्यशेषस्मृतिकाले शेषान्तरानालोचनान्तरात्स्थापनाक्षेपसंग्रहेनार्थापत्तिभङ्गानुपपत्तेः पूर्वशेषातिक्रमेण चान्यशेषस्मृतिप्रतीक्षणानौचित्यात् स्थापनाक्षेपानुपपत्तेर्मुख्यशेषस्थापनाक्षेप एव प्रमाणवानिति परिहारमूचनेन निराकर्तुं पूर्वमित्युक्तम्। स्मृतिपौर्वापर्येपि शेषकार्यनिमित्तस्य शेषसद्भावस्य शेषस्थापननिमित्तस्य वा शेषकार्यावश्यकार्थत्वस्य सर्वत्र

विशेषान्मुख्यातिक्रमयोगमाशङ्क्य मुख्याच्छेषकार्यकरणे तत्काले
शेषकार्याणां कर्तव्यत्वावस्थत्वेन निमित्ताविघातान्नैमित्तिकं शेषकार्यं
शेषस्थापनं वा कर्तव्यं द्वितीयादिभ्यस्तु तत्करणे तत्काले कृता-
वस्थत्वेन शेषकार्याणां कार्यत्वाभावाच्छेषान्तरस्य च निमित्त-
त्वाभावाद् द्वितीयादिशेषसवान्धिनो नैमित्तिकस्य निमित्ताविघातावग-
तद्वितीयादिभ्यः शेषकार्याणामक्रियेति विशेषोक्त्यर्थं ततः कर्तव्येपि-
त्यादिभाष्य व्याचष्टे *नचेति* विरोधोक्त्यव्याख्यातनिमित्तविघातो-
पपादनार्थं शेषस्य साधनत्वचोदनायाः शेषान्तरस्य साधनत्वावगतौ
शेषकार्यचोदनायाश्च शेषकार्यावश्यकत्वावगतौ निमित्तत्वनिरासः ।
भाष्ये द्वितीयादीनामिति षष्ठी नैमित्तिकव्यतिरेकजानिना ॥

पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थत्वम् । अधिक ॥ १४ ॥

भक्षाश्रवणाद् दानशब्दः परिक्रिये ॥ ५२ ॥

इदं ब्रह्मण इत्यादेश्चतुर्धाकृतपुरोडाशभागानां निष्कृष्य ब्रह्माद्य-
न्वयकथनरूपस्य निर्देशस्य प्रत्येकसमर्पणाख्यविभागरूपदानाक्षेपक-
त्वाशयतां सौत्रदानशब्दात्तेर्भाष्यस्थविभागोक्त्या सूचितामुपपाद-
यितुमाह *पुरोडाशस्येति* तस्येवंशब्दनिर्दिष्टस्य पुरोडाशखण्ड-
स्य ब्रह्मादिभ्यो विभजनाभावे ब्रह्माद्यन्वयव्यपदेश्यत्वायांगापत्तेरिदं
ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशेन विभागाक्षेपो ऽवसीयतइत्यर्थः । संदेहभाष्यं
व्याचष्टे । *नस्त्विति* । पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन परिक्रयोक्तिव्याख्या-
र्थं किमिति भाष्यं व्याचष्टे *परिक्रियार्थमिति* । भक्षाश्रवणेपि
ब्रह्मादिभ्यः समर्पणस्य पुरोडाशप्रतिपत्त्यर्थत्वात् प्रतिपत्तेश्च क्षपणा-
र्थत्वात् ब्रह्माद्यन्वयनं च पुरोडाशक्षपणस्य योग्यतया भक्षणद्वार-
त्वावगतेर्भक्षणावगमात्सौत्रस्य हेतोरसाधकत्वाशङ्कानिगसार्थं भक्ष-
यितव्यमिति द्रव्यप्राधान्यवाचितव्यप्रत्ययाश्रवणोक्त्या भाष्यस्थया
द्रव्यप्राधान्याश्रवणोपलक्षणार्थता सौत्रस्य हेतोः सूचितेति दर्शयन्न
श्रूयत इति भाष्यं व्याचष्टे *नहीति* । अनेन च स्विष्टकृदादीनां
प्रतिपत्तित्वात्सर्वेभ्यः कार्यत्वेपि चतुर्धाकरणस्याग्नेयं चतुर्धाकरोतीति
सन्निहितवाचिसर्वनामार्थवृत्तितद्धितान्तपदादिष्टप्रकृतद्रव्यग्राहित्वे-
प्यर्थकर्मत्वादाग्नेयप्रकृतिकानेकहविष्कायां विकृतावेकस्मादेव मुख्या-

न कार्यतेति कृत्वा चिन्तोपस्थापितप्रयोजनाधिकरणनिदधान्तस्य चतु-
र्धाधिकरणाविषयाक्षेपणं पूर्वपक्षिणा प्रत्यवस्थानादनन्तरसङ्गतिः सूचि-
ता । कर्मकरेभ्यश्चेति भाष्यं नोपपत्तिकपूर्वपक्षोपसंहारार्थत्वेन व्या-
चष्टे * तस्मादिति * पृष्ठाद्यपूर्वपक्षव्युत्पाद्यभूतमव्यसमुच्चारणन्या-
याख्ययुक्तचन्तरसूचनार्थत्वेन चशब्दव्याख्यायै द्रव्याणां क्रियाङ्ग-
तोक्ता ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ५३ ॥

चतुर्धाकृतपुरोडाशविभागस्य परिक्रयत्वसंस्तवादपि परिक्र-
यार्थत्वेनैवं दक्षिणात्वसंस्तवोक्त्या भाष्येण व्याख्याते कथं दक्षि-
णोक्तः परिक्रयवाचित्यपेक्षायामुपपादयितुमाह * एषा वै इति * ॥

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५४ ॥

वाशब्दोक्तायां परिक्रयार्थत्वनिवृत्तां सौत्रो हेतुर्न तु भक्षार्थताया-
मिति सूचयितुं वाशब्दार्थमेव तावद् व्याचष्टे * नवेति * । तदुपपा-
दनार्थं चतुर्धा कृते द्रव्ये यजमानस्य विविभिः साम्यादिति सौत्रं हेतुं
प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कुत इति * । भाष्यं तु भक्षार्थत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञोपपा-
दनार्थत्वेन दानायोगात् परिक्रयार्थत्वायोगोक्तचर्चतया वाशब्दं कुत इति
भाष्येण प्रश्नपूर्वं व्याख्याय परिक्रयार्थत्वपूर्वपक्षनिरासनिमित्तो हेतुः
कथामित्यादिना तस्मान्न परिक्रय इत्यन्तेन व्याख्यातः । श्लोकं व्याचष्टे
१०३३१२ * समस्तस्येति * । देयतां दृशेत् त्यक्तस्यापि द्रवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वा-
भावेनाऽऽस्वाभ्यात् प्रहीणस्त्रामिकस्य पुनः स्वीकारात् परिक्रयार्थत्वो-
पपत्तिशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * । ऋ-
त्विजामदातृत्वदृष्टान्तेन शिष्टाचारः प्रकाशितः । तस्मादिति पूर्वपक्ष-
निरासोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । भक्षार्थ-वसिद्धान्त-
प्रतिज्ञोपपादनार्थं नानाप्याहृत्या परिक्रयार्थेऽपि द्रव्ये भक्षस्य समत्वा-
दित्येवं सौत्रं हेतुं योजयितुं पूर्वपक्षोक्ताश्रवणहेतुं भक्षार्थत्वात्तदनु-
भाषणार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * कथं खल्विति * । भक्षार्थत्वोप-
पादनार्थत्वेनाप्याहृत्या सौत्रहेतुयोजनार्थमुच्यते इत्यादि सर्वं भाष्यं
तात्पर्यतो व्याचष्टे * निति * । ब्रह्मादिभिरित्यादिभाष्यं द्रव्यप्रतिपक्ष-
र्थत्वस्यागेन कर्तृसंस्कारमात्रार्थत्वाक्यार्थतयान्येषां व्याख्यां दूषयितु-

माह *ब्रह्मादिभिरिति* । द्रव्यप्रतिपत्त्यनपेक्षकर्तृपकारमात्रार्थत्वेऽपि भक्षणे विना साक्षात्कर्तृपकारित्वायोगात्परिक्रयानापशिमाशङ्क्य गृहणयनादिनापि स्वकार्यकुटुम्बभरणापयोगात्मकसाक्षादुपकारसम्भवात् स्वयं भक्षणं वोपकारोस्तु स्वाभ्युपकारं वेति जिज्ञासायामनेकोपयोगहेतुत्वात्स्वामित्वमात्रोपकारनिर्णयोचित्यावगते स्वाभित्वापादकपरिक्रयणप्रत्युपपादनार्थं नचेति भाष्यं व्याख्यातुं नचेत्युक्तम् । द्वादशे च सायमारण्यामनवदिडादिशेषोपि ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु दर्शपूर्णमासविकारेष्वतिदेशः प्राप्तः पयोव्रत ब्राह्मणस्येति प्रत्यक्षविहितेन व्रतेन निवर्त्येते इति शेषभक्तस्तथेति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा नान्यार्थत्वादित्यनेन शेषभक्षस्य द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कृत्युक्तपुरुषसंस्कारार्थाङ्गतादन्यार्थत्वाच्च शेषभक्तो ब्रूतेन निवर्तत इति नदत्ता सर्वत्राडादौ भक्षस्य द्रव्यसंस्कारार्थनाया वक्ष्यमाणत्वात् नाद्विरोधोपि प्रतिपत्तित्वानङ्गुपगमे स्यादित्याह *सर्वत्र चेति* । अमांसभक्षणानियमेनापि पाशुकडादिभक्त्या निवृत्तिस्त्वचनार्थादिशब्दः । पुरुषस्येवेत्यवधारणं द्रव्यसंस्कारानपेक्षत्वोक्त्यैकार्यम् । स्वमतेनोभयसंस्कारार्थत्वात् भाष्यं व्याख्यातुमाह *अत इति* । द्रव्यसंस्कारानपेक्षत्वेऽपि प्रौढ्या भक्त्युपपादयितुमाह *कर्तृसंस्कारस्येति* । मुख्योपकारकभक्षणातिक्रमकारणाभावाद्भक्षणे कार्येऽपि स्वकुटुम्बकृतेनापि भक्षणेन ब्रह्माद्युपकारमिद्वे स्वयं भक्षणानियमे को हेतुरित्यपेक्षायामिदं ब्रह्मण इत्यादिविभागेन ब्रह्मान्वयादेशनाख्यस्य द्वादशस्यान्वयविशेषं विनान्वयसामान्यापर्यवसानाद्भक्ष्यभक्तकृत्वरूपान्वयविशेषपर्यवसायित्वानगतेस्तद्वारेण स्मारितरूपतया प्रकान्तस्य भक्षणस्य यदनुष्ठानाख्यं समापनं तस्य ब्रह्मादिभिः कर्तव्यत्वं हेतुत्वेनोक्तम् । यथा च कर्तुः संस्कारापेक्षस्य भक्षणकृत एव संस्कारो योग्यतावधार्यते तथा शेषस्यापि सर्वान्तरङ्गक्षपणरूपप्रतिपत्त्यपेक्षस्य भक्षणकृतेऽपि प्रतिपत्तिरवधार्यते इत्याह *शेषस्यापि चेति* ।

व्यादेशाद् दानसंस्तुतिः ॥ ५५ ॥

या दक्षिणाख्यदानरूपतया विभागस्तुतिः परिक्रयार्थत्वे हेतुत्वेनोक्ता सा दक्षिणा वा विभागेन देयत्वात् विभागरूपतया विभज्य ब्रह्मचरान्वयकथनात्मकव्यादेशरूपत्वेनेदं ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशस्य तुल्यतया दक्षिणात्वेऽप्युपपन्नैत्येवं पूर्वपक्षलिङ्गपरिहारार्थं सूत्रे दक्षिणाकार्यस्य-

त्विगानमनाख्यकतूपकारस्य शेषं प्रतिपादयता भक्षणेन प्रसङ्गात्
करणावगतेर्दक्षिणाकार्यापत्तिरपि दक्षिणात्वसंस्तवोपपत्तौ हेतुत्वे-
नोपलक्षितेति सूचयन् सूत्रं व्याचष्टे * दर्शयति * । सिद्धान्तमु-
पसंहरति * तस्मादिति * । द्वादेशमन्त्रस्य ब्रह्माद्यन्वयविभागावि-
धायित्वेपि प्रकाशमानार्थानुपपत्त्या ब्रह्माद्यन्वयविभागविध्याक्षेपसू-
चनागोपदेशोक्तिः ॥

व्याख्याता तन्त्रटीका बहुभिरपि भृशं सत्यमन्यैर्निबन्धै-
रुत्सृष्टा यत्नभावाद् भयपनुवि रधानैस्तु दुर्बोधतरवाः ।
ग्रन्थासारांशभावा अपिच न नितरां व्याकृतेष्वप्यमीषु
स्पष्टं कात्स्न्येन बोधो नहि भवति भृशं प्रायशोन्यैर्निबन्धै ॥ १ ॥

तस्मात्सर्वान् निबन्धानपरमपि चतुर्ष्वेव भट्टप्रणीतं
मीमांसानारविद्वद्बहुमतानिचयं चापजीव्यादरण्यं ।
युक्तीश्चालोक्य सम्यग् बहुविदभिमतो माधवार्यस्य सूनुः
सोमेशः कर्तुमैच्छत्सकलविवृतये तन्त्रटीकां सुटीकाम् ॥ २ ॥

कीलालतुल्या नयवत्तयैवा टीकोच्यतां न्यायसुधेति नाम्ना ।
विद्वन्मनोहारिवहूपयोगिप्रामाणिकन्यायनिश्चानतोपि ॥ ३ ॥

सूत्रेषु भाष्येष्वपि वार्तिकेषु नोपेक्षितं तुरगममत्र किञ्चित् ।
वाक्यं पदं वाऽन्वयतोऽर्थतो वा सर्वानवद्यङ्कुरणीति तस्मात् ॥ ४ ॥

सर्वव्यापी सदानन्दज्ञानात्मा परमेश्वरः ।
प्रीयतां ग्रन्थकरणादस्मान्मे मङ्गलप्रदं ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्निकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिद्वन्द्वस्तम्भो मयाजि-
माधवभट्टोपाध्यायात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ
तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यङ्कुरण्यां
न्यायसुधाख्यायां तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः
समाप्तोऽयं शुभं भूयात् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादः ।

प्रकरणाविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

तुल्यः सर्व्वेषां पशुविधिरित्यारभ्य स्थानस्य पूर्व्वैः सह विरोधावि-
रोधचिन्ताप्रस्तावात्पदान्तरत्वेन चाख्याराच्छिष्टमसंयुक्तमिति वत्प्रास-
ङ्गिकसंगत्ययोगाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्तायाः प्रकरणासङ्ग-
तिमाशङ्क्याराच्छिष्टमिति प्रासङ्गिकवाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्तास-
ङ्गतिद्वारागतेन नैमित्तिकमतुल्यत्वादित्यादिना समानासमानविधानाधि-
कारेणाङ्गाङ्गित्वशून्यसोमफलचमसादिविषयेण सहाङ्गैः सह प्रधानानां
समानासमानविषयविषयतया वैलक्षण्यात्पदान्तरगतत्वेनैतद्वाक्यप्रकर-
णविरोधाविरोधचिन्तनं प्रस्तूयत इत्याह *समानेति*। किं प्रस्तूयत इत्य-
पेक्षायामाह *दर्शेति* । सौमिक्या वेदेर्देशात्मकत्वेन योग्यत्वाख्याल्लि-
ङ्गात्प्रयोगाङ्गत्वावगतेः सर्व्वार्थत्वे वक्ष्यमाणेपि दार्शपौर्णमासिक्या सप्त-
मीश्रुत्या हविरासादनाङ्गत्वाक्तेः प्रयोगाङ्गत्वाभावात्तन्मन्यायेनागतत्वं सू-
चयितुं दर्शपूर्णमासविशेषणं प्रकरणात्प्रधानमात्रार्थत्वपूर्व्वपक्षं वाक्य-
विरोधादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *यद्यपीति*। प्रकरणस्य प्रधानाख्यविष-
यविषयत्वाक्त्यर्थत्वेन प्रकरणविशेषोक्तिव्याख्यार्थं प्रधानानां हीति भाष्यं
व्याचक्षाणः पूर्व्वपक्षोपपादनमुपसंहरति *ततश्चेति* । प्रकरणस्याव्या-
वर्त्तकत्वादिशेषे वाक्यस्थापकत्वायोगमाशङ्क्य ग्राहकत्वेनैव धर्मेण
प्रकरणस्य प्रकरणार्थत्वाख्यविशेषरूपेण स्वान्तःपठिताङ्गविनियोजक-
तया विशेषे वाक्यस्थापनहेतुत्वस्य नैव व्यावर्त्तते संस्कृतन तु तेन प्र-
योजनमस्तीत्यादिजञ्जभ्यमानाधिकरणभाष्योक्तत्वादव्यावर्त्तकत्वेपि व्य-
वस्थापकत्वोपपत्तिमाह *सत्यपिचेति* । वाक्यविरोधशङ्कानिरासा-
र्थत्वेनासंयुक्तोक्तिं व्याख्यातुमाह *संयुक्तमिति वति* ॥

सर्व्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

सौत्रस्य हेतोः साक्षात्प्रतिज्ञायामसाधकत्वात्स्वयं हेत्वन्तरमाह

१ पञ्चमषष्ठपादव्याख्यानं नास्ति अलभ्यग्रन्थतया आवलम्ब्य मुद्रयते ।

६१२७।३ * वाक्येति * । प्रतिज्ञयैवार्थादुक्तत्वोक्तयात्सूत्रत्वशङ्का कथमवग-
म्यत इत्यादिभाष्योक्तत्वोक्तया चोद्भाष्यत्वाशङ्का निरस्ता । सौत्रं हेतुं
पूर्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेन व्याचष्ट * यत्त्विति * । विरोधविषयत्वविशे-
षणायेशब्दः । एतद्धेतुव्याख्यार्थं न शेषत्वमिति भाष्यं तदुपपाद-
नार्थं चोपकारलक्षणं हीति भाष्यमेकहेतुयाक्षिपति * कथं पुनरिति * ।
विरोधविषयत्वेनाद्यं भाष्यमुपपादयति * उच्यत इति * । शक्यौ हीति
पूर्वपक्षवार्तिकेनाविरोधोक्ते विरोधविषयत्वायां शङ्कते *यत्त्विति* ।
धर्माणां हविःसाद्गुण्यार्थबहिर्र्थत्वेन वाक्यात्सर्व्वहविःसाद्गुण्यार्थ-
बहिर्र्थत्वावगमेनाङ्गहविर्वहिर्र्थ्यकरणे वाक्यवाधापत्तेर्विरोधमुपपादयति
* कथमिति * । शेषत्वविषये वाक्यविरोधात्प्रकरणाव्यापारेण्यपूर्वा-
न्वयलक्षणायां व्यापाराभ्युपगमात्तस्य च तादर्थ्याख्यान्वयमात्रविषय-
त्वेनान्वयान्तरलक्षणायामशक्तेरङ्गहविषां च प्रधानापूर्व्वेण सह तादा-
र्थ्याख्यान्वयाभावादङ्गापूर्व्वस्य चाप्रकरणत्वेनाशक्यलक्षणत्वात्प्रकरणल-
क्षितप्रधानापूर्व्वार्थहविर्मार्थत्वं धर्माणामाशङ्क्योपकाराकाङ्क्षावशेनैव
प्रकरणात्तादर्थ्यावगतरूपकारित्वस्यापि लक्षयितुं शक्यत्वादङ्गहविषा-
मपिच प्रधानापूर्व्वोपकारित्वसद्भावात्सर्व्वार्थत्वेनाशक्यत्वात्तदङ्गहविषां प्रधाना-
पूर्व्वोपकारित्वेपि तद्धर्माणामतदर्थहविःप्राप्तेन प्रधानापूर्वानुपकारित्वात्प्र-
धानसाद्गुण्ययैव चाङ्गधर्माणामनुष्ठेयत्वादननुष्ठानमाशङ्क्योपकारिस्थ-
त्वात्प्रधानधर्मवदङ्गधर्मा अपि प्रधानापूर्व्वस्योपकुर्वन्तीत्युक्तमित्येवंभा-
ष्यव्याख्यासूचनायापूर्व्वोपकारित्वलक्षणायामुक्त्यायामानर्थक्यपरिचोदना-
नवतारापत्तेः प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरितिभाष्यवदुत्कृष्य व्याख्येय-
त्वादुपकारलक्षणं हीतिभाष्याक्षेपमपरिहृत्यैव वाक्यसंयोगाविशेषादि-
तिवार्तिकेन च कथमित्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यस्य सौत्रप्रतिज्ञाक्षितहेतुक्तच-
र्थत्वेन व्याख्यातत्वादुपेक्ष्यहेत्याशङ्कामाष्यं व्याचष्टे * परस्त्विति * ।
आनर्थक्याच्च पुरुषधर्म इति जञ्जभ्यमानाधिकरणभाष्योक्तन्यायपरि-
हृतां लौकिकविषयत्वशङ्कां कुर्वाणायोत्सूत्रोत्तरदानेऽशक्तेन तद्वाक्यं ही-
तिसूत्रवक्ष्यमाणोत्तरार्थमुच्यत इति भाष्यमुपेक्ष्य स्वयं जञ्जभ्यमानाधि-
करणभाष्योक्तमेवोत्तरं स्मारयितुमाह * तस्येति * । कस्मात्तर्हि भा-

व्यक्ततैतदुत्तरं नोक्तमित्याशङ्क्योपकारलक्षणं हीत्यादिभाष्येण वाक्यग-
 र्थस्य तादर्थ्यस्य प्रकरणलक्ष्यापूर्वोपकारित्वेन फलेन व्यपदेशस्याङ्ग-
 बर्हिषामपूर्वोपकारित्वेनार्थवत्त्वात्तदर्थानां धर्मणामप्यर्थवत्त्वोपपत्त्या-
 शयतयास्यात्तरस्था स्मारितत्वादिति सूचयितुमाह * अनेनैव चेति * ।
 एतदाशयत्वमेवापपादयितुं यदर्थं धर्मजातं कल्प्यमानमर्थवद्भवति तद-
 र्थं कल्पनीयमपूर्वोपकार्यार्थं च कल्प्यमानमपूर्वाकाङ्क्षितोपकारनिष्प-
 त्त्यार्थवद्विज्ञातुं शक्यमित्याह * यदर्थं हीति * अनेन चोपकारलक्षणं
 हीत्यादिभाष्यस्योक्तव्येहव्याख्याक्षेपपरिहारौ सूचितौ । भाष्योक्तोत्तरा-
 पेक्षाहेतुमाह * यत्त्विति * । न तद्वाक्यं हीति सूत्रे यदर्शपूर्णमासार्थं
 तत्र प्राप्नुवन्ति नान्यत्रेति भाष्यात्पश्चाद्व्याख्येयत्वसूचनार्थस्तावच्छब्दः ।

आरादपीति चेत् ॥ ३ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * यदि हीति * वाक्यविरोधाच्छेषत्वस्य प्रकरणप्र- ११२८।२।
 युक्तत्वनिरासेनानर्थक्यापत्तौ वाक्यस्य बाधकत्वासिद्धेरर्थवत्त्वसिद्धौ-
 लौकिकविषयत्वनिवृत्तेः सूचितत्वादितिकरणेन परामर्शोपपत्तिः । दर्श-
 पूर्णमासानुपकारित्वस्य लौकिकनिवृत्तिः हेतोः पिण्डपितृयज्ञबर्हिष्यपि
 सा स्यादनिष्ठापत्तिपरिहारमाशङ्क्य प्रकरणव्यापारं विना दर्शपूर्णमासा-
 नन्वयात्तस्य च तादर्थ्यबोधातिरिक्त्यैव व्यापाराभावात्तद्व्यापाराभ्युपग-
 मेन बर्हिषोपि दर्शपूर्णमासार्थत्वाभावान्निवृत्त्यापत्तिमाह * यदि त्विति * ।
 सौर्यादीनामप्याराच्छिष्टत्वाविशेषात्केन विशेषेण त्वां पितृयज्ञोदाहरण-
 मित्याशङ्क्याह * तत्रेति * शङ्कातात्पर्यमुपसंहरति * तेनेति * ।

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

शङ्कानिरासार्थत्वेन तद्व्याख्यार्थं न तस्येतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्या-
 ख्याय तस्यासंयुक्तं प्रधानस्येति सूत्रनिर्दिष्टस्यासंयुक्तस्य धर्मजातस्य
 यद्वाक्यं तत्प्रधानस्यैव वाक्यं तद्वाक्यैकवाक्यभूतं हीत्येवं तद्वाक्यं हीति
 सूत्रावयवव्याख्यार्थवाक्यं हीतिभाष्यमङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्यैकवाक्य-
 त्वं विना शङ्कानिरासासिद्धेरैकवाक्यत्वस्य तन्निरासहेतुत्वोपपादनपूर्व्वं
 व्याचष्टे * भवेदिति * । अतः शेषोपिणोबर्हिषादेः प्रधानार्थत्वमालोच्य
 धर्मजातं शेष इत्येवं ल्यबन्तोपपञ्चम्यन्तां तदर्थत्वोक्तिमभिप्रेत्य व्याख्यार्थं
 तेनेतिभाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * । तस्मादिति शङ्कानिरासोपसंहारभाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * । धर्मवाक्यानां प्रधानोत्पत्तिवाक्यैकवाक्यत्वेङ्गान्वयः स्यात्प्रधानयोगवाक्यस्य तु साङ्गप्रधानविषयत्वादङ्गान्वयोपि धर्माणां युक्त इत्याशयेन परिहर्तुमाह * सर्वथेति * प्रधानोत्पत्तिवाक्यो हविरासादनाश्रुतेः प्रयोगवाक्यैकवाक्यतां विना सादनद्वारप्रधानान्वयायोगात्साक्षाच्चाङ्गवत्प्रधानेनाप्यन्वयायोगात्प्रयोगवाक्यैकवाक्यतोपपादनार्थं साक्षादन्वयायोगोक्तिपूर्वं दौवारिकान्वयांक्तिः प्रयोगवाक्येप्यङ्गानां सर्वेषां प्रधानविशेषणत्वेन प्रयाजानुयाजादिवदन्योन्यान्वयात्सिद्धान्तसिद्धिश्चक्रेते । * ननु चेति * । संनिपत्योपकारिणामङ्गानां साक्षात्प्रधानविशेषणत्वाभावादबर्हिषः प्रधानान्वये हविरासादनस्य द्वारत्वावगतेरङ्गहविरासादनस्यापि च परम्परया प्रधानान्वयाद् द्वारत्वोपपत्तेः प्रधानहविरासादनस्यापि च साक्षादन्वयाभावात्सिद्धान्तसिद्धिमाह * नैतदिति * । प्रधानान्वयस्य प्रकरणेन लक्षणीयत्वात्तस्य च तादर्थ्यमात्रविषयत्वाद्-ङ्गहविरासादनस्य च प्रधानार्थत्वाभावात् बर्हिर्विधौ तल्लक्षणाशक्तेः प्रधानमात्रान्वयलक्षणा यदि त्विति पूर्वसूत्रस्थवार्तिकसूचितां परिहर्तुं न प्रधानशेषत्वं तेन प्रकरणेन धर्मप्रयोजकतया लक्षितं किन्तु प्रधानोपकारित्वमात्रमित्येवं शेषत्वस्य तत्प्रयुक्तत्वादिति सिद्धान्तसूत्रावयवव्याख्यार्थं विशेषत्वं प्रकरणे न धर्मप्रयोजकं भवति उपकारलक्षकं हि प्रकरणमित्येवमर्थं न शेषत्वमित्यादि भाष्यं मत्वानर्थक्यादिपरिचोदनानवतारापत्तिभयेनोपेक्षितमिदानीं सङ्गतत्वात्तात्पर्यतो व्याचष्टे * यदि चेति * । न केवलं वाक्यातिसंकोचभयात्तादर्थ्यत्यागः किन्त्वनुपयोगादपीत्याह * तावन्मात्रमेव चेति * । अनेन च प्रकारणाद्दर्शपूर्णमासयोरिति भाष्यमारादपीति परिचोदनानवतारापत्तिभयेनोपेक्षितमिदानीं धर्माणां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासोपकारित्वावगतेर्लौकिके गृहाच्छादनादिबर्हिष्यप्राप्तावप्यङ्गहविरासादनबर्हिषोपि दर्शपूर्णमासोपकारित्वात्तावन्मात्रस्य च धर्मान्वयोपयोगित्वान्न कश्चिद्दोष इत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातम् । तादर्थ्यानपेक्षोपकारित्वमात्रस्य धर्मान्वयोपयोगित्वान्नवमाधिकरणेन द्रढयितुमभ्युदितेष्ट्यां दधिपयसोरिज्यार्थत्वेन प्रणीताकार्यपाकार्थत्वाभावात्प्रणीताधर्माननुष्ठानं परार्थं त्वर्थसामान्यं संकारस्य तदर्थत्वादितिसूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा क्रियेरन्वार्थनिवृत्तिरित्यन्यकार्यकारिभ्यामपि दधिपयोभ्यां प्रणीताप्रयोजनपाकनिष्पत्तेस्तद्धर्मानुष्ठानं वक्ष्यतीत्याह * तथा चेति * । परार्थं त्वार्थसामान्यमिति पूर्वपक्षमुपक्रम्य वक्ष्यतीत्युपक्रमार्थेति करणा-

भ्युपगमेन व्याख्येयम् । उपेक्षितस्य भाष्यद्वयस्य व्याख्यायमानसूत्रशेष-
पत्वं दर्शयितुमाह * तस्मादिति * । उपकारिमात्रलक्षणायां तदर्थत्वा-
दितिसूत्रावयवन दर्शपूर्णमासार्थत्वाद्धर्मान्वयोक्तयोगमाशङ्क्य प्रयो-
जकाख्यप्रयोजनवाच्ययमर्थं शब्देनोद्देश्याख्यप्रयोजनवाचीति मत्वा
दर्शपूर्णमासापूर्वप्रयुक्तं यद्बर्हिःसूत्रधर्माः कार्या इत्येवमर्थत्वेन ताद-
र्थ्योक्त्युपपत्तिं सूचयन् सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

अस्याभिधारणस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वेन हविरर्थत्वाभावात्तद्व्याप्रा-
धानार्थत्वस्याङ्गार्थत्वस्य चानुपपत्तेर्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्याभिधारणक्रिया-
स्वरूपस्य प्रतिपत्त्यर्थत्वेपि तद्वत्तस्य हविराधारनियमस्य हविःसंस्कारार्थ-
त्वान्निङ्गत्वेपपत्तिं सूचयितुमाह * यदि चेति * । क्रमन्यायप्राप्तप्राथ-
म्यानुवादसंभवे वैशब्दोपहतविधिशक्तेर्विधित्वायोगादुपांशुयाजार्थत्वे-
च प्राथम्यानुवादायोगादाज्यभागप्राथम्यस्य च हेतत्वंोक्तयोगापत्ते-
र्लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * तत्र चेति * । सर्वेषां शेष इति सिद्धान्तप्रति-
ज्ञानुत्कर्षणार्थत्वेन सौत्रं चकारं व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * ।

११३०५

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थत्वम् । अधि० २ ।

फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

स्वामियुक्तोक्त्या परिक्रमस्यापि चिन्ताविषयत्वशङ्कां भाष्याद्वा दन्त-
धावनादीनामप्यविषयत्वशङ्कां निवर्त्तयितुमाह * याजमानास्त्विति * ।
तपसोपि चिन्ताविषयत्वस्य भाष्योक्तत्वादुत्तरपादाद्यधिकरणे स्वामि-
युक्ततया वक्ष्यमाणस्यापि परिक्रमस्यैतच्चिन्ताविषयत्वानिवृत्तिसूचनमा-
त्रार्था द्वितीयाधिकरणोक्तिः । संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्यं इत्युत्तरपादद्वि-
तीयाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे पुरुषसामर्थ्योक्त्या कर्त्रशपातित्वेन पूर्वपक्ष-
करणस्य कर्तृत्वमेवैतैर्विना विगुणमिति तत्रत्यवार्त्तिकसिद्धान्तसूत्रे च
भोक्त्रशपातिप्रधानभूतकर्मदृष्टान्तेन भोक्त्रशपातितया सिद्धान्तकरण-
स्य नचैते कर्तृत्वसञ्जनार्था इत्यादिवार्त्तिकाद्येनैव हेतुनैतेषां स्वामि-
त्वनिश्चय इत्यत्रत्यवार्त्तिकादपि प्रतीतेः प्रधानस्य च फलं पुरुषैर्भुज्यते
नाङ्गानामिति वार्त्तिकाच्च प्रधानमात्रस्य फलान्वयोक्त्यर्थत्वेन फलसंयो-
गोक्तिव्याख्याप्रतीतेर्भोक्त्रशपातिधिकरणान्तरसिद्धेऽप्यङ्गानामपि फलो-

त्पक्षौ व्यापाराद्वयतादीनामङ्गप्रधानार्थत्वं प्रधानमात्रस्य व्यापाराद्वा प्रधानमात्रार्थेति संदेहहेतोः स्वाभिमतत्वेऽपि ये पुरुषसंस्कारास्ते पुरुषं फलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति न यागनिर्वृत्तिसमर्थमिति भाष्यादस्मिन्नेवाधिकरणे कर्त्रंशपातात्पूर्वपक्षो भोक्त्रंशपातात्सिद्धान्तः तस्मिन्स्तु भोक्त्रंशपातिष्वपि वपनादिषु परिक्रियद्वाशः स्वामिनः कर्तृत्वसंभवासंभवसंदेहाभिन्नेति प्रतीतेर्भाष्यानुसारात्कर्तृभोक्त्रंशपातसंदेहोधिकरणसंदेहहेतुरुक्तः । पूर्वपक्षमाह * किमिति * । वपनादीनां कर्त्रंशपाते सर्वेष्वङ्गप्रधानेषु साक्षात्प्रयोक्तृत्वेन वा कर्त्तरि स्वामिनि स्थितानां सर्वोपकारणशक्तेः पूर्वन्यायात्सर्वार्थत्वं युक्तं तेषां तु भोक्त्रंशपातस्योत्तरपादे वक्ष्यमाणत्वाद्ङ्गानां च फलान्वये प्राधान्यापत्तेः प्रधानोपकारमात्रे व्यापारावगमेन फलसाधनत्वाभावात्फलभोक्तृत्वयोग्यताधानापेक्षानुपपत्तेस्तदर्थेन वपनादीनापकर्तृमशक्यत्वान्न पूर्वोक्तन्यायोस्तीत्याशङ्क्य प्रधानमात्रात्फलसिद्धावङ्गानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेः फलान्वयसाम्येऽपि चातिशयानतिशयविवक्षया लोकवद्वचसीस्थिताङ्गप्रधानव्यवहारोपपत्तेः सर्वैरङ्गप्रधानैः फलभोक्तृत्वयोग्यतयार्थ्यमानेऽपेक्षमाणे यजमाने स्थिता वपनादयः शक्नुवन्ति सर्वेषामुपकर्तृमङ्गानामपि च फलसाधनत्वान्न तद्व्यावृत्तिकारणमस्तीत्याह * सर्वार्थे हीति * । भोक्त्रंशपातेन हेतुना वपनादीनां स्वामिगामित्वस्य निश्चेद्यमाणत्वाद्ङ्गानां च फलार्थत्वावेदकश्रुत्यादिप्रमाणाभावात् साक्षादसाधनत्वेऽपि फलसाधनप्रधानोपकारितयानुष्ठानार्थवत्त्वोपपत्तेर्वैदे च विवक्षित्रभावेनातिशयानतिशयविवक्षयाङ्गप्रधानव्यवहारायोगात्फलान्वयेऽनङ्गत्वापत्तेः फलार्थत्वाभावेन भोक्तृत्वयोग्यताधानापेक्षत्वात्तदर्थानां वपनादीनामङ्गोपकारकरणाशक्तेः पूर्वन्यायाविषयत्वेन सिद्धान्तं वक्तुमाह * इतीति * । कर्त्रंशपाते वपनादयः सर्वार्थाः स्युस्तेषां तु भोक्त्रंशपातस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रधानमात्रार्थेतित्येवं श्लोकं व्याख्यातुमाह * यानि हीति * । आत्मनेपदात्पुरुषगामिफलसाधनत्वाख्यपुरुषप्राधान्यावगतेः कर्तृत्वयोग्यताख्यस्य च पुरुषगामिनः फलस्य वपनाद्यभावेऽपि सर्वलोकप्रत्यक्षत्वात्भोक्तृत्वांशस्यैव वपनादिभिर्विनानुपपत्तेर्भोक्त्रंशपातितेत्युपपत्तिं तत्प्रधानत्वादिति सूत्रावयववक्ष्यमाणामिहापेक्षितत्वाद्नुसन्धातुमाह * स हीति * । वपनादीनां स्वामिगामित्वे भोक्त्रंशपातस्य हेतोः सूत्रभाष्यकृद्भ्रमवक्ष्यमाणत्वात्कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं गम्यत इति तत्रत्यभाष्यादात्मनेपदस्यैव हेतुत्व

प्रतीतेः पुरुषस्य कर्मकरणसामर्थ्यमुपजनयन्तीत्यस्माच्च कर्त्रशपाताभ्यु-
पगमप्रतीत्येनैव हेतुनेत्यनुवादायोगमाशङ्क्यात्मनेपदस्य स्नातीत्यादा-
वभावेनाव्यापकत्वात्कर्त्रशपाते चर्त्विग्भ्यो निवृत्त्यसिद्धेस्तद्भाष्यस्थस्य
कर्मशब्दस्य फलभोगाख्यकर्मवाचित्वावगमाद्भोक्त्रशपातस्य स्वामि-
गामित्वे हेतुत्वानुवादोपपत्तिमाह * ऋत्विजामपि चेति * । वपनादीनां
पुंसां फलसंयोगसिद्धयर्थत्वादित्येवं भोक्त्रशपातोक्तयर्थत्वेन फल-
संयोगोक्तिव्याख्यार्थं पुरुषस्य यागेनेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याख्यातु-
माह * अमीष्टे चेति * । भोक्त्रशपातेपि साङ्गस्य प्रधानस्य फलसा-
धनत्वादङ्गप्रधानार्थतेति पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन प्रधानमात्रस्य फलसंयों-
गादित्येव स्वयं फलसंयोगोक्तिं व्याख्यातुमाह * यस्य चेति * । फल-
साधनादेव भोक्तृत्वशक्तिसिद्धेर्वपनादीनां भोक्तृत्वशक्तिसिद्धयर्थत्वा-
भ्युपगमे तेषामपि फलसाधनत्वापत्तेः प्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वबाध्याप-
त्तिशङ्काधर्माहेति भाष्यं व्याचष्टे * आहेति * भोजनार्थपरिवि- ११३१।४
ष्टस्याप्यन्नस्याशक्ते भोक्तारि भोजनासिद्धिदर्शनात् फलसाधनातिरिक्त-
शक्त्यपेक्षोपपत्तेः फलसाधनक्रत्वर्थत्वोपपत्त्युक्तयर्थमुच्यते इतिभाष्यं
व्याचष्टे * नैप इति * । फलसिद्धयुपयोगमात्रेण चानङ्गत्वापत्ता-
चारादुपकारिणामङ्गानां संनिपत्योपकारिवत्प्रधानोत्पत्त्यपूर्वोत्पादकत्वा-
भावेन फलसाधनादपि प्रधानाद्रूपग्राहकादपि नेत्रान्निरालोकाद्रूपग्रहणा-
सिद्धिवन्निरङ्गात्फलासिद्धेः फलसिद्धयुपयोगित्वादनङ्गत्वापत्तिं दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकव्याजेनाह * ततश्चेति * । पक्षद्वयेपि वपनादीनां सकृदनुष्ठा-
नस्याच्चिन्तानर्थक्यमाशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * ।

सौमिकवेद्यादीनामुभयार्थत्वम् । अ० ३

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥

प्रधानमात्रस्य फलसाधनत्वात्फलसिद्धयुपयोगिनां वपनादीनां प्रधा-
नमात्रार्थत्वेभिहिते सौमिकयावेदेरिच्छार्थेषु तुमुन्नितीच्छार्थविहिततुमु-
न्प्रत्यययोगं चिकीर्षितार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रस्य च फलसाधनत्वेन चि-
कीर्षितत्वात्प्रधानमात्रार्थत्वपूर्वपक्षोत्थानेनापवादिकसंगत्युक्तिपूर्वं पूर्वप-
क्षमाह * पूर्वैवेति * सर्वार्थदार्ष्टान्तिकमासिकवेदिव्यावृत्त्यै सौमिकीति-
विशेषणम् । पूर्वस्यायमत्र योजयितुमियतीत्याद्युक्तम् । अनुष्ठानान्यथा-
नुपपत्त्याङ्गानामपि चिकीर्षितत्वकल्पनस्याशङ्कापूर्वनिरासार्थमाहेत्यादि-

भाष्यं व्याचष्टे * अचिकीर्षितत्वे सतीति * । अचिकीर्षितत्वेऽपि चिकीर्षितप्रधानोपकारसिद्धकरणापपत्तेर्नाङ्गानि चिकीर्षितानीत्यर्थः । तथाभिधानेनेतिसूत्रस्यापर्यवसितेधिकरणेधिकरणान्तरपूर्वपक्षोक्तचर्चत्वेनावतारणार्थं स्थितं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * ।

अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गत्वम् । अधि ४

तथाभिधानेन ॥ ८ ॥

पूर्वचिन्तापूर्वोत्तरपक्षयोरुत्तरचिन्तापूर्वोत्तरपक्षहेतुत्वाभावादन्तरा-
तान्तरायोगमाशङ्क्य चिन्तान्तरस्याप्यङ्गैः सह प्रधानानां सामानासमा-
नविध्यचिन्तारूपत्वान्न्यायाधीनत्वेन च वचनाधीनदीक्षादक्षिणचिन्ता-
वैलक्षण्यादत्रैवान्तराले कार्यत्वं सति पश्चात्करणे संयोगप्रदानुपङ्गायो-
गात्प्रधानस्येति च स्वामियुक्ताधिकरणसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थस्य पदस्य
चिकीर्षया चेति चकारेण पूर्वचिन्तापूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेनानुक्रमस्यात्रानु-
पङ्गायोगात्सूत्रगौरवापत्तेः पदद्वयानुपङ्गसिद्धयास्तत्र लाघवायान्तराचि-
न्तान्तरोपपत्तिं सूचयितुमाह * संयोगादिति * । उपलक्षणार्था
संयोगप्रदानुपङ्गोक्तिः । यथाविधेन प्रधानवाचिनाभिधानेन प्रधानार्थत्वं
भवति तथाविधेन मन्त्रयाः संयोगात्प्रधानस्याङ्गं मन्त्रावित्येवं पूर्वपक्ष-
सूत्रव्याख्यार्थं किं तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * पौर्णमासीति * ।
पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः रुद्रोऽग्नीदूवृहस्पतिरुपवक्तेति चतुर्होता अग्नि-
र्होता अश्विनाध्वर्यू त्वष्टाग्नीत् मित्र उपवक्तेति पञ्चहोता ॥

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥

स्थितादित्यादिभाष्येणानुक्रमेण प्रधानोक्त्या स्वार्थप्रतियोगितयो-
पस्थापितस्याङ्गस्य तच्छब्देन परामर्शार्ज्योतिष्टोमेनेतितृतीयाश्रुत्या कर-
णीभूतस्य ज्यातिष्टोमस्य फलभावनान्वयोक्तेः करणत्वस्य चापेक्षकसा-
धकत्वातिशयाख्यसाधकतमत्वरूपत्वेनापकृष्टसाधकाङ्गापेक्षत्वादङ्गयुक्ते प्र-
धाने फलश्रुतिस्तस्मादङ्गस्य साक्षात्फलानन्वयेऽपि फलान्वयिप्रधानद्वारा
फलान्वयात्सर्वस्य प्रधानस्याङ्गस्य च चिकीर्षा संभवतीति चिकीर्षा-
संयोगस्याङ्गव्यावृत्तिहेतोरङ्गपि सद्भावादव्यावर्तकत्वाक्तचर्चत्वेन सूत्रं
व्याख्यायाचिकीर्षितत्वेऽप्यङ्गानामव्यावृत्त्युक्तचर्चार्थं यद्यपीत्यादि भाष्यमुत्सू-
त्रत्वादयुक्तमाशङ्क्य चिकीर्षासंयोगस्य परिमाणस्तुत्यर्थत्वेन वेदेष्विकी-
र्षितार्थत्वे प्रामाण्याभावाल्लिङ्गमात्रत्वावगतेः प्रधानमात्रार्थत्वपूर्वपक्षनि-

रासार्थेन तु शब्देन प्रयोगाङ्गत्वाख्यो न्याय एव मुख्यसिद्धान्तमुक्तिर्वेनाक्षिप्त
इति सूचनायादौ यद्यपीत्याद्येव भाष्यं व्याख्यातुमाह * वेदंरिति * । ११३२।
सूत्रव्याख्यार्थमाद्यं भाष्यं व्याचष्टे * यो ऽपीति * । सिद्धान्तप्रयोज-
नमाह * एवं च सतीति * ॥

गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

यत्पौर्णमासीममावास्यामिति चाभिधानं तत्सर्वेषामङ्गप्रधानहविषां
मन्त्रविशिष्टाभिमर्शनविषयर्थं द्वितीययाभिमर्शनस्य पौर्णमास्यमावास्ये प्र-
तिगुणत्वाभिधानादित्येवं द्वितीयाधिकरणसिद्धान्तोक्तार्थत्वेन सूत्रव्या-
ख्यार्थं यदुक्तमित्यादिभाष्यमाक्षिपति * द्वितीययेति * । स्थित
पवेत्यनेन हेतुव्याख्यायाः सिद्धान्तासाधकत्वं सुतरां चेत्यनेन च पूर्वपक्षा-
पादकत्वमुक्तत्वा यद्येत्यनेन हेतूपपादनभाष्यस्य स्फुटं पूर्वपक्षसाधकतो-
क्ता । कर्मत्ववाचिन्या द्वितीयया कारकत्वगुणयोगेन समस्यार्थाधिकर-
णत्वाभिधानादनेनाभिमर्शनस्यैदमर्थानवगतेः सन्नानि हवींष्याभिमर्शनाती-
ति विध्यन्तरात्सर्वार्थस्याभिमर्शनस्य व्यवस्थितमन्त्रविषयर्थं पौर्णमास्य-
मावस्याभिधानमित्येवं स्वयं सूत्रं व्याख्यातुमाह * तेनेति * । मन्त्रयो-
रप्यप्राप्तत्वाद्भवस्थितमन्त्रविषयर्थत्वं व्यवस्थार्थोक्तार्थः । द्वितीयया प्रधा-
नस्य व्याप्यत्वोक्तावभिमर्शनानाधारत्वेन साक्षाद्व्याप्यत्वायोगात्प्रक्षेपांशेन
प्रधानस्य हविर्द्धर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदाभावेन हविषाभिमर्शन-
व्याप्यत्वात्तद्धर्मस्य प्रधानस्य व्याप्यत्वासिद्धौ प्रधानहविरेवाभिमृश्येत
एवं तु यथाविहिताननुष्ठानापक्षेर्व्याप्यत्वेष्टमत्वसमुदायवाचिन्या द्विती-
यायास्तदेकदेशेष्टमत्वमात्रं वृत्तिमभ्युपेत्याभिमर्शनस्य प्रधानप्रत्याधेय-
त्वाख्यव्यापकत्वानपेक्षाङ्गाख्यगुणत्वमात्राभिधानादुपकारिस्थितत्वमात्रेण
चोपकारित्वोपपत्त्याङ्गत्वनिर्वाहादङ्गहविषामपि च प्रधानोपकारित्वादि-
त्येव हेतुव्याख्यार्थत्वेन भाष्यं समाधातुमाह * अथापीति * ११३३।

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थत्वम् । अधि ५ ।

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ११ ॥

दीक्षाया अपि वपनादिवत्स्वामिसंस्कारत्वाद्दीक्षोदाहरणं गन्तार्थ-
त्वेनाक्षिपति * फलेति * । दीक्षितः सोमं क्रीणाति यो दीक्षितो यदग्नी-
षोमीयं पशुमालभत इत्यादौ दीक्षासंस्कृतस्वामिविनियोगाद्दीक्षायाः स-

वार्थत्वशङ्कोपपर्योदाहरणत्वं समर्थयन् पूर्वपक्षमाह * अन्ये त्विति * ।
 दक्षिणोदाहरणे पूर्वपक्षमाह * दक्षिणानामिति * । अनेन च स्वाभ्या-
 ख्यस्य पुंसः सोमकयादावङ्गेपि दीक्षितविनियोगेन त्विगाख्यानां च पुं-
 सां वेदिवत्प्रयोगाङ्गत्वन्यायेनाङ्गप्रधानार्थत्वादित्येवं भाष्यं व्याख्यातं
 प्रसक्तचुक्तया वचनस्य न्यायदीक्षितविनियोगाभ्यामुभयार्थत्वे प्राप्तेङ्गा-
 र्थत्वनिवर्त्तकत्वाद्भिदोषपरिसङ्ख्यार्थत्वापत्तेर्विधित्वायोगात्तस्य संस्तु-
 तस्य नवतिशतं स्तोत्रिया इत्यादिवद्वधवहितान्वयानुवादत्वावगतेर्वचना-
 विरोधः सूचितः । याज्ञिकाच्चारणे न्यायमुपोद्बलयितुमाह * अपिचेति *
 प्रधानमात्रस्य च स्वयमनुष्ठातुं शक्यत्वात्तावन्मात्रार्थपरिक्रयानर्थक्या-
 पत्तेरपि तस्य सर्वार्थतावसीयत इत्याह * नचेति * ॥ अङ्गानि तु
 विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरण-
 सिद्धान्ते च य एवं प्रधाने देशकालकर्त्तारस्तपवाङ्गेष्विति यदङ्गप्रधानेषु
 कर्तृतन्त्रत्वाभिधानं तद्दक्षिणायाः सर्वार्थत्वे सत्युपपत्तस्यते नान्यथेत्याह
 * एवं चेति * । एवकारार्थे चकारः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ।
 न्यायस्य स्वयमप्रमाणतयार्थापत्तिकल्प्यवचनापेक्षत्वेन दीक्षितविनियो-
 गस्यापि चार्थापत्तिकल्प्यवचनापेक्षत्वेन विप्रकर्षात्ततः प्राक् प्रवृत्तस्य
 वचनस्य फलतः परिसंख्यात्वेपि स्वतोप्राप्तविधित्वाद्भिदोषत्वानापत्त्या-
 शयेन सिद्धान्तोक्तचर्थतया सूत्रं व्याचष्टे * इतीति * । अङ्गेषु दीक्षित-
 विनियोगस्य प्रधानप्रयुक्तदीक्षितविशेषणं दीक्षां प्रति प्रत्ययार्थदीक्षित-
 त्वसिद्धयर्थार्थाभिधानप्रकृत्यर्थदीक्षाकर्मत्वेन पुरोडाशार्थाभिधानं कपालं
 प्रति तत्कर्मत्वेन तुषोपवापस्येवाप्रयोजकत्वाद्दीक्षायाः सर्वार्थत्वे कल्प-
 नेपि निरुद्धपश्वादावनुष्ठानानापत्तेः सर्वार्थत्वकल्पनानर्थप्रसङ्गात्तत्क-
 ल्पनाऽयुक्तेत्याशयेनाह * यस्त्विति * भृतत्वाच्च परिक्रय इति द्वादशा-
 धिकरणे च सोमाङ्गेष्विष्टिविकारेष्वन्वाहार्यनिवृत्त्यै प्रधानार्थानामेव द-
 क्षिणानां प्रसङ्गेनाङ्गापकारित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रधानमात्रार्थत्वेपि तत्प-
 रिक्रीतानामृत्विजामङ्गेषु यजमानस्य च तत्परिक्रये प्रवृत्तिः कर्तृतन्त्रत्वो-
 क्तिश्चोपपत्तस्यत इत्याह * दक्षिणाञ्चेति * ।

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

सूर्यं ते चक्षुषी वातं प्राणं द्यां पृष्ठम् अन्तरिक्षमात्मा अङ्गेर्यज्ञं
 पृथिवीं शरीरैरिति षट्दोतृमन्त्रकेण होमेन निरुद्धपशौ दक्षिणुग्रहोक्ते

दीक्षानुष्ठानाख्यनिवृत्तिदर्शनात्सर्वार्थत्वे च दीक्षाङ्गत्वात्तद्विकारे निरुद्धपशौ दीक्षाप्राप्तेस्तन्निवृत्तिदर्शनायोगप्रसङ्गान्न सर्वार्था दीक्षेत्येवंलिङ्गदर्शनसूत्रं व्याचष्टे * निरुद्धेति * । अप्राप्त्युक्तयाननुष्ठानार्थता निवृत्त्युक्तेः सूचिता । दीक्षायाः पश्वनङ्गत्वे तज्जन्यानुग्रहणाकाङ्क्षाणात्तद्वचनमिज्यात्वापत्तेर्विपरीतसाधकत्वं लिङ्गस्याशङ्कते * ननु चेति * । दैक्षे सोमप्रयुक्तदीक्ष्यमंस्कृतस्वामिकर्तृकत्वोपजीवनेनानुषङ्गिकदीक्षाकृतोपकारनिष्पत्तेस्तद्विकारनिरुद्धपशौ तत्कृतोपकाराभावे वस्तुतो वैगुण्याभावेपि होमस्तुत्यै वैगुण्यमुपचर्यानुग्रहोक्त्युपपत्तिमाह * नैष इति * । इवशब्देनौपचारिकतोक्ता ॥

अन्तर्वेदेयूपानङ्गत्वम् । अधि० ६ ।

तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥

किमर्थमिति सन्देहभाष्यावयवाद्वाक्यैकदेशस्योत्तमस्माच्च कृत्स्नस्योदाहरणत्वप्रतीतिः कियदुदाहरणमित्यवधारणापेक्षायामेकदेश एवोदाहरणं तस्य तु शुद्धस्याङ्गविधायित्वप्रतीतिरेकदेशान्तरसहितस्य च देशलक्षणार्थत्वप्रतीतिरेकैकदेशोक्तिरन्यत्र कृत्स्नोक्तिरिति सूचयन् सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * अङ्गमिति * । चिकीर्षाधिकरणे वेदेः सर्वार्थत्वस्य स्थितत्वात्पूर्वपक्षयोगेन सन्देहमाक्षिपति * ननु चेति * । चिकीर्षाधिकरणोक्ताङ्गविध्यपवादेनानन्तरसङ्गत्यै तदनन्तरमेतत्कृतं तस्य त्वेतदधिकरणापेक्षत्वेनास्यैवार्थतः पूर्वत्वात्तावत्सन्देहं समर्थयितुमाह * स्थित इति * । पूर्वस्यैतदपेक्षत्वोपपादनाच्चैतदधिकरणपूर्वपक्षे पूर्वोचिन्तानुपपत्तिं सिद्धान्ते वोपपत्तिमाह * यदीति * । वेदेः प्रयोजङ्गत्वेन प्रकरणात्साङ्गप्रधानार्थत्वावगतेस्तदन्तर्गतयूपाङ्गत्वस्यापि सिद्ध्यैयूपाङ्गत्वेन विध्यानर्थक्यात्पूर्वपक्षयोगमाशङ्क्यार्द्धमेवान्तर्वेदीत्येवयूपाङ्गातिरिक्ताङ्गप्रधानपरिसङ्ख्यार्थत्वेन विध्यर्थवत्तां सूचयन् पूर्वपक्षयति * किमिति * । परिसङ्ख्यासूचनार्थं बाधित्वेत्युक्तम् । चिकीर्षाधिकरणासिद्धान्तसूत्रानुसारादियतीत्यस्य सर्वार्थत्वविधायित्वाभ्युगमे शास्त्रप्राप्तपरिसङ्ख्यायोगादुपसंहारार्थत्वेन पूर्वपक्षमाह * तस्मादिति * । यथा दीक्षादक्षिणं प्रधानस्यैव तथा वेदिर्यूपस्यैवेत्यवधारणस्यापि तथाशब्देनातिदेशं मत्वा सर्वार्थत्वसिद्धान्ताभावमारोप्य सन्देहपूर्वपक्षायुक्तौ । अङ्गविधिमाम्नातिदेशे तु सर्वार्थत्वे स्थितेपि सन्देहपूर्व-

११३५।१

पक्षौ वाक्यौ वक्तुमिति दर्शयन् सन्देहं तावदाह * अथवेति * । सर्वान्त-
र्गतत्वाद्युपार्थत्वस्यापि सिद्धेस्तादर्थ्यविधिपूर्वपक्षयोगात्सन्देहमाक्षि-
पति * नन्वेति * । यूपस्यानन्तर्गतत्वात्समर्थयते * न तेनेति * ।
सौमिक्या वेदेः प्रयोगाङ्गत्वात्स्वाङ्गोपेतस्यैव चाङ्गस्य प्रधानोपकारि-
त्वेनाङ्गाङ्गस्यापि प्रयोगान्तर्गतत्वात्प्रधानद्वारा साक्षात्प्राप्त्यभावेपि तद-
ङ्गपशुद्वारा यूपस्य वेदिप्राप्तिं शङ्कते * ननु चेति * । साङ्गं ज्यातिष्टोमं
वेद्यां कुर्यादित्येवं प्रधानप्रयोगविधिनैव पशौ वेदिप्राप्तेस्तदन्यथानुपप-
त्तिकल्प्ये पशुप्रयोगविधौ वेदिविशेषणायोगात्पशुद्वारा यूपस्य वेदि-
प्राप्तायोगमाह * दद्यादिति * । साङ्गं पशुयागं कुर्यादित्येतावन्मात्रेपि
पशुप्रयोगविधौ साङ्गस्यैव पशोरनुष्ठेयत्वाद्देशापेक्षायां प्रधानद्वारा वेदि-
देशत्वावगतेरूपस्यापि पश्वङ्गत्वाविशेषाद्वेदिप्राप्तिमाशङ्क्य पशावतिदे-
शप्राप्तस्य हविरासादनस्य प्रणीतानिनयनस्य यजमानव्रतविमोकादेशश्च
दर्शपौर्णमासिकवेदिकार्यस्य सौमिक्या प्रयोगाङ्गभूतया प्रसङ्गात्सिद्धे-
र्दर्शपौर्णमासिकवेदिबाधेन सौमिकवेदिनिवेशाद्युपा वटस्तरणबहिर्वदप्रा-
कृतकार्यत्वाद्युप एव वेद्यप्राप्तिमाह * प्राप्ते चेति * । यूपाङ्गत्वेना-
प्राप्तत्वाद्देर्विधेयत्वोपपत्तेः पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहोपपत्तावप्यन्तर्बहिर्दे-
शयोर्द्वयोरपि विधेयत्वापत्त्या वाक्यभेदापत्तेरविहितान्तरदेशस्यार्था-
न्तरस्य लौकिकदेशबुद्ध्या प्राप्तबहिर्देशानुवादाभ्युपगमेत्वन्तर्देशस्यापि
प्राप्तविशेषादनुवाद्यत्वापत्तेः पूर्वपक्षानिर्वाहमाशङ्क्य पक्षप्राप्तस्याप्यन्त-
र्देशस्यान्तर्वेद्येवेति नियमार्थं विध्युपपत्तेरङ्गमात्रे चान्तर्देशनियमादर्क्षा-
न्तरस्यार्थाद्विर्देशप्राप्तेरनुवादसम्भवाद्वाक्यभेदानापत्तेः पूर्वपक्षमुपपा-
दयितुमाह * तस्मादिति * ।

देशमात्रं वा शिष्येणैकवाक्यत्वाद् ॥ १४ ॥

इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * । अन्तर्वेदिशब्देनान्तर्देश-
स्य बहिर्वेदिशब्देन च बहिर्देशस्य लक्षणाद्देशलक्षणापक्षेपि वाक्यभे-
दापत्तिशङ्कां मातव्यदेशस्य लक्षणीयत्वात्कृत्स्नस्य च यूपस्य मातव्य-
त्वाद्दन्तर्देशमात्रे च बहिर्देशमात्रे वा कृत्स्नस्यामेयत्वाच्छब्दद्वयेनैकस्यै-
व कृत्स्नमातव्यदेशस्य लक्षणोक्त्या निरस्यन् देशमात्रं वेति सूत्रावयवं
व्याचष्टे * उभाभ्यामपीति * । पशुबन्धनकृतार्थतयान्यार्थत्वेनाशिष्ये
ण यूपेन सह वेद्याः कर्त्रादिधारणकृतार्थतया चान्यार्थत्वेनाशिष्यया

वेद्या सह यूपस्यैकवाक्योपादानावगतात्सयोगादित्येवं सिद्धान्तः हे-
तूक्त्यर्थत्वेनाशिष्येणेति सूत्रावयवं प्रश्नपूर्वं व्याख्यातुं प्रत्यक्षं त्वर्थकर्म-
सोमस्येत्युत्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रं वक्ष्यमाणं कृतार्थसंयोगाख्यं दे-
शलक्षणाहेतुमन्त्रापि साम्याद्योजयितुमाह * कुत इति * । दर्शपूर्णमा-
साविष्टा सोमेन यजेतेत्यादिषु कृतार्थसंयोगेषु कैर्मर्थ्यानाकाङ्क्षणे-
नाङ्गोपदेशायोगात्कालोपलक्षणवद्देशोपलक्षणमपि युक्तमित्युक्तं वेदेः
कर्त्रादिधारणार्थत्वावेदकस्येयतीति वाक्यस्य यूपार्द्धमात्रे तेनोपसंहार-
स्योक्तत्वात्कृतार्थत्वायोगमाशङ्क्येयत्परिमाणाया वेदेः यूपार्द्धमानानौ-
पयिकत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेरस्य चाङ्गोपदेशार्थत्वेऽर्द्धं बहिर्वेदीत्यस्याप्य-
ङ्गोपदेशार्थत्वापत्त्या वाक्यभेदापत्तेरुपसंहारार्थत्वायोगसूचनार्थं कृता-
र्थं चेत्युक्तम् । श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे * अङ्गाङ्गिभावे हीति * । नैराका-
ङ्क्ष्यमुपपादयति * न तावदिति * । अदृष्टकल्पनापत्तिमुपपादयति
* किञ्चेति * । अनेन च विधित्वस्यानुवादत्वस्य चानुपपत्तेरव्याच्ये
नार्द्धं बहिर्वेदीत्यनेनैकवाक्यत्वस्य प्रतीयमानस्यायोगप्रसङ्गादित्येवमका-
रप्रश्लेषेणाशिष्येणेति सूत्रावयवव्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं पक्षद्वयोप-
स्थास्यनिरासार्थं देशलक्षणायां शिष्येणैकवाक्यत्वादित्यकारश्लेषशू-
न्यसूत्रावयवव्याख्यार्थाद्धर्मन्तर्वेदीत्यादिभाष्यात्पश्चात्पाठितमप्यकारप्र-
श्लेषेण सूत्रावयवस्य पठितत्वात्तद्व्याख्यार्थमादौ व्याख्यातम् अकारशून्य-
सूत्रावयवव्याख्यार्थमर्द्धमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मत्पक्षे त्विति * ।
वेदेः प्रयोगाङ्गत्वात्सर्वाङ्गप्रधानाथत्वे प्राप्ते यूपार्द्धव्यतिरिक्तपरिसङ्ख्या-
र्थं यूपार्द्धमात्रे वेद्युपसंहारार्थं चार्द्धमेवान्तर्वेदीति विहितेर्द्धं बहिर्वेदीत्य-
स्य प्राप्तानुवादत्वसम्भवेन वाक्यभेदानुपादकत्वात्कथमशिष्यतेति प्रश्नो
त्तरत्वेन वेद्यामित्यादिभाष्यं व्याख्यातुं पृच्छति * कथामिति * । पशावति-
देशप्राप्तदर्शपौर्णमासिकवेदिबाधेन विनिविष्टायाः सौमिक्या वेदेरप्राकृत-
कार्ये यूपे प्राप्त्ययोगेनार्द्धमेवेत्यवधारणायोगाद्धर्धान्तरस्यानियमेनान्तर्ब-
हिर्वा मानप्रसङ्गादर्थं बहिर्वेदीत्येतन्नित्यवदनुवादानुपपत्तेन नित्यान्तर्वेदि-
विधित्वस्त्युपकारे निधीतादिवद्वर्त्तते ततश्चास्यापि विधित्वापत्तेर्वाक्य-
भेदापत्तिरित्येवं भाष्यं व्याचष्टे * समस्तस्येति * । आख्यातानुपङ्ग-
कलेशो वाक्यभेदात्कथाक्षितत्वादुक्तः कस्मिंश्चिदिति भाष्यावयवसूचित-
स्यानर्थक्यस्य विधित्वानुवादत्वद्वयायोगाधीनत्वात्पश्चाद्व्याख्या । अ-
र्द्धमेवेत्यवधारणाभावेपि यदङ्गत्वेन वेदिर्विहिता तत्रैवाहवनीयादिवद्विनि-

११३६।५

योज्यत्वेनान्यत्राविनियोज्यत्वादर्छान्तरस्य परिशेषाद्बहिर्मानप्राप्तेर्नित्यव-
 दनुवादोपपत्तिं शङ्कते * ननु चेति * । चेदित्वरूपेणान्यत्राविनियोज्यत्वेपि
 लौकिकदेशरूपेणान्यत्र विनियोगाविरोधात्समस्तस्य च यूपस्यान्तर्वेदि नि-
 श्यमानाप्रसक्तेः परिसंख्योपसंहारयोरयोगान्नित्यं च बहिर्वेदिमानाप्रसक्ते-
 रर्छान्तरस्यान्तर्वेद्यविधिनिमित्तबहिर्मानतादवस्थायोगादनुवादायोगमाह
 * भवेदिति * । सामान्यशास्त्रं यूपविषयमेवोपसंहृत्येतिपूर्वपक्षवार्तिकेनो-
 पसंहारपक्षस्याप्युक्तत्वात्परिसंख्योक्तिरूपसंहारस्याप्युपलक्षणार्था । नित्यं
 बहिर्मानप्राप्तावन्तर्मानप्राप्तेरपि नित्यत्वायोगेनाप्राप्तविधित्वायोगान्नि-
 यमत्वापत्तेरन्तस्यापिच परिसंख्योपसंहारयोरिवावधारणापेक्षत्वादूर्द्धमे-
 वेत्यवधारणेनार्धान्तरस्य पारिशेष्याद्बहिर्मानप्राप्तेर्नित्यवदनुवादोपपत्ति-
 माशङ्क्यान्तर्वेद्येवेत्यवधारणमात्रेण नियमोपपत्तेरूर्द्धमेवेत्यवधारणाभावा-
 दनुवादायोगमुपपादयितुमाह * अतश्चेति * । घञो वै यूप इतिवाक्यशेषा-
 दूर्द्धं यूपमन्तर्वेदि मिनोतीत्यर्द्धस्य यूपविशेषणत्व/वगमतोऽसमस्तयूपमाने
 घाट्टविशेषणानर्थक्यापत्तेर्बलादर्छान्तरस्यावृत्त्यवगमादनुवादोपपत्तिं श-
 ङ्कते * ननु चेति * । अर्छान्तरस्यान्तर्वेदिनियमाभावमात्रेणार्द्धविशेषणा-
 र्थवत्त्वोपपत्त्याशयेन परिहरति * कथमिति * । अर्द्धमन्तर्वेदीत्यकारप्र-
 श्लेषशून्यसूत्रावयवव्याख्याभाष्योपपादनार्थं यदितिवत्यादिभाष्यशेषं ता-
 त्पर्यतो व्याचष्टे * तस्मादिति * ॥

हविर्छानस्य सामिधेयनङ्गत्वम् । अधि० ७

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्छानयोर्वचना-

त्सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥

यत्सुन्वन्तीति सप्तम्यन्ताव्ययचलब्देनाभिषवाधारस्य हविर्छानस्यो-
 पलक्षितस्य तदन्वाहुरिति सप्तम्यन्ताव्ययचलब्देन परामर्शाद्धविर्छानयोः
 शकटयोर्मध्ये यस्मिन् हविर्छाने सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीर-
 न्वाहुरिति श्रुत्यर्थप्रतीतिः सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति वचनाद्धविर्छानयोर्म-
 ध्येभिषवाधारभूतं हविर्छानं सामिधेनीनामङ्गमिति सूत्रार्थस्य सन्देहत-
 स्तेतुपूर्वोत्तरपक्षाणां च यथाभाष्यं स्पष्टत्वादभिदेशार्थत्वेनानन्तरसङ्गति-
 मात्रसूचनार्थमाह * उतोति * । हविर्छानविशेषपरामर्शिनस्तच्छब्दस्य श्रु-
 तिवृत्तिसंभवासंभवाख्यपूर्वोत्तरपक्षयुक्तिसंप्रधारणावाचिन्या विचारो-

कथा सन्देहे हेतुरुक्तः । निर्णयोक्तया पूर्वोत्तरपक्षावुक्तौ । शङ्काधिक्या-
भावेनातिदेशायोगं शङ्कते * कथमिति * । हविर्द्धानसामान्यविशेषा-
न्वयाख्यार्थद्वयोपादानस्य सिद्धान्तेऽपि देशसामान्यविशेषान्वयाख्यार्थ-
द्वयोपादानसाम्येनापर्यनयोज्यत्वादत्यन्तभिन्नार्थद्वयानुपादानाच्च वाक्यभे-
दाभावाभिमानेन शङ्काधिक्यमाह * विस्पष्टेति * । एतद्वयोपपादयि-
तुमिह पूर्वार्थाधिकरणसिद्धान्तहेत्वभावमाह * नहीति * । हेत्वभावे सि-
द्धान्तसिद्धिः शङ्कते * कथं तर्हीति * ।

११३७।

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य ॥ १६ ॥

इति सूत्रेण कृतार्थसंयोगाख्यहेतूक्तयोत्तरमाह * उच्यत इति * । द्वयोः
कृतार्थतां विना देशलक्षणानुपपत्तेः सामिधेनीनां कृतार्थत्वानभिधानात्
सूत्रस्य न्यूनत्वमाशङ्क्य हविर्द्धानस्यान्वयाकलृप्तकार्यत्वात्कैमर्थ्यापेक्षा-
यामनेकस्मिन् कार्ये संभवत्येकेन कृतार्थत्वायोगमाशङ्क्यानेय्यधिकरणो-
क्तगौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेः सामिधेन्यर्थत्वायोगादेनैककार्यासंभवसू-
चनार्थं कृतार्थतोक्ता । सामिधेनीनां तु कलृप्तकार्यत्वेन कैमर्थ्यानपेक्षतया
कृतार्थता स्पष्टत्वाच्च सूत्रकृतोक्ता तदभिमतैव तु भाष्यकृता प्रकटितेति-
सूचयन् हेत्वर्थं व्याचष्टे * सोमेति * । सोमस्येतिपष्ठयाधारणव्यतिरेकज-
नितत्वसूचनार्था धारणोक्तिः । सामिधेनीनामपि कृतार्थताऽर्थात्सूचितेति-
द्योतनार्थस्तावच्छब्दः । अगारे गावो वास्यन्तामिति वदक्षिणे हविर्द्धान
इति सप्तम्या सोमासादनस्य हविर्द्धानसंस्कारार्थत्वोक्तौ कृतार्थत्वायोगा-
द्धविर्द्धानं प्रति प्रधानकर्मताऽर्थकर्मोक्ता । कृतार्थत्वेऽप्यन्यत्र विनियोगः
पुरोडाशकपालस्येवाविरुद्ध इत्याशङ्क्य द्वयोः कृतार्थत्वाविशेषेण किं
कस्याङ्गमित्यङ्गानात्सामिधेन्यनुवचनस्य च तदित्युपपदाक्रान्तविधिशक्ति-
त्वेनाविधेयतयाङ्गत्वायोगाद्धविर्द्धानस्य सामान्यतः सामिधेन्युद्देशेनावि-
हितत्वेन तदङ्गत्वाभावार्तिकं हविर्द्धानं सामिधेन्यङ्गमिति विशेषानपेक्षेणाना-
नपेक्षितविध्यापत्तेस्तच्छब्दोक्तस्य हविर्द्धानविशेषस्याप्यविधेयत्वेनाङ्ग-
त्वायोगाङ्गाङ्गान्वयो युक्त इत्येवं परिहारार्थमिह त्वित्यादिभ्रवतीत्यन्तं
भाष्यं तात्पर्यतां व्याख्यातुमाह * इतीति * । नापीत्यादिभाष्यं हवि-
र्द्धानसामान्यस्यापि सामिधेन्यन्वयस्य वाक्यस्य विधिशक्तिकल्पनाश-
ङ्कानिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * हविर्द्धानेति * । नचेत्यादिवचनमित्यन्तं
भाष्यं विशेषेण सामान्याक्षपाद्वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेन व्या-

ख्यातुमाह * विशेषेणेति * भाष्यं च हविर्द्धानसामान्यस्यान्यतः सामिधेन्यन्वयप्राप्तौ यद्धविर्द्धाने सामिधेनीरन्वाहुरित्यनूद्य तदभिषवाधार इति विशेषमात्रविधानाद् वाक्यभेदः स्यादित्युक्ते हविर्द्धानसामान्यस्य सामिधेन्यङ्गत्वेनाविधानपि तद्विशेषस्य दक्षिणे हविर्द्धानं प्रवर्त्तयन्तीति विहितस्य केन कार्येणान्वय इति कैमथ्यापेक्षायामनेन सामिधेन्यङ्गत्वविधानान्नानपेक्षितविध्यापत्तिरिति केन तर्हीत्यनेनाशङ्क्य सोमसंबन्ध्यासादनं हविर्द्धानस्य प्रधानकर्मप्रत्यक्षया सप्तमीश्रुत्याऽवगम्यते सामिधेन्यनुवचनं तु हविर्द्धानस्य प्रधानकर्मलुप्तसप्तमीकाव्ययतच्छब्दगम्यत्वान्न प्रत्यक्षं ततश्च प्रत्यक्षेण सोमासादनेनैव कृतार्थत्वान्न कैमथ्याकाङ्क्षास्तीत्येवं परिहारार्थत्वेनापि सूत्रावयवे योजिते सामान्याविधिं विनानपेक्षितविध्यापत्तिर्विशेषविध्ययोगाद्विशेषेणैव सामान्याक्षेपाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्य भवति त्वित्यादिना देशलक्षणापक्षेतिदेशाद्वेद्यपरदेशसामान्यप्राप्तेस्तद्विशेषदक्षिणहविर्द्धानसमीपवर्त्तिवैद्यपरदेशमात्रविध्योपपत्तेः सामान्याक्षेपनिमित्तगौरवलक्षणवाक्यभेदापादकाङ्गोपदेशपक्षानौचित्यमुक्तमित्येव सकलं वाक्यभेदाभावशङ्कानिरासे योज्यं तस्मादितिसिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य तेन क्रियते इत्यादिभाष्येण हविर्द्धानसामिधेन्यनुवचनयोर्द्वयोरपि कृतार्थत्वेनान्योन्याङ्गाङ्गित्वानपेक्षोक्त्यर्थतया सौत्रो हेतुर्व्याख्यातः प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य नतु सामिधेनी कर्मैत्यनेन तु हविर्द्धानस्य सोमधारणमात्रेण कृतार्थत्वात्तस्य च प्रत्यक्षत्वेनापह्नोतुमशक्यतयानपेक्षितविध्यापत्तेर्हविर्द्धानसामान्यविध्यनपेक्षविशेषविध्ययोगादुभयाविधिप्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेरिति वदतापिशब्देन सूचितः । अथेत्यादिभाष्यसूचितवाक्यभेदप्रकटत्वेन स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः ।

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

सामिधेन्यङ्गत्वेपि शकटस्य महत्वेनैकदेशे सोमामादनमेकदेशान्तरे होतृस्थानमित्यविरोधात्समाख्योपपत्तेर्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्यान्यसहितहविर्द्धारणे सापेक्षत्वात्समाप्तविधातापत्तेर्लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * हविर्द्धानमिति * । अन्यसाहित्यात्समाप्तविधातापत्तिसूचनार्थं सामिधेन्यनुवचनब्रूयानत्वं सामिधेन्युक्त्या लक्षितम् ॥

उत्सर्गातिरिक्तस्यान्यद्वाराऽनुष्ठानम् । अधि० ८

शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्

स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिरित्याद्यधिकरणचतुष्टयकृतायाः स्थानस्य
पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायाः प्रसङ्गेनागतानामाराच्छिष्टसंयु-
क्तमित्यादिचिन्तानां समाप्त्या बुद्धिस्थत्वात्तया सह द्रव्यसंस्कारः,
प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणामित्यतः प्राक्तन्याश्चिन्तायाः सङ्गतिमाह
* अत इति * । विरोधाविरोधचिन्तया प्रकरणादित्रयेऽपि कथ-
ञ्च विनियुज्यत इत्ययमंशश्चिन्तितो भवतीति कथमित्यनेन सूचितम्,
एवमादयः समाख्याः कथं विनियोज्युमारभन्ते किं विरोधेन ततश्च न श-
क्नुयुरथाविरोधेन ततश्च शक्नुयुरित्यर्थः ॥ ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादित्यतः
प्राक् विरोधाविरोधयोरचिन्तनात्सङ्गत्ययोगमाशङ्क्य शास्त्रफलमित्यादि-
चिन्ताया अप्युपोद्घातत्वेन विरोधाविरोधाचिन्ताशेषत्वात्सङ्गतिमुपपाद-
यितुमाह * तत्रेति * । चमसाध्वर्यवश्चेत्यादिचिन्तानां प्रसक्तानुप्रसक्त्या-
सङ्गतिस्तावच्छब्देन सूचिता ॥ उपोद्घातत्वमुपपादयति * यदीति * ।
अग्निहोत्रोदाहरणे परिक्रयाभावेन शेषमन्य एव कुर्यादितिसिद्धान्तायोगा-
तदव्यावृत्त्यै स्वयं शोधयति * तत्रेति * मध्यमपक्षस्य सिद्धान्त-
त्वविवक्षायामाग्निहोत्रस्योदाहणत्वोपपत्तिः फलवत्वोक्त्या सूचिता । तत्रे-
तिसन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तोष्विति * । प्रधानभूतेऽप्याधानादावन्य-
कर्तृकत्वाभ्युपगमादङ्गभूतेष्वपिच प्रयाजादिषु यजमानकर्तृकत्वाभ्युपग-
मात्प्रभौ स्वामिन्येव धीयते समवैतीत्यवयवव्युत्पत्त्या प्रधानोक्त्यानन्य-
साध्यव्यापारोक्तिः सर्वस्मिन्प्रयोगे स्वयमेव कर्त्ता स्यादित्याद्यपूर्वप-
क्षप्रतिज्ञार्थम् । तस्मादिलिखन्नावयवं व्याचष्टे * किमिति * ।
शास्त्रीयकर्मसाध्यं यत्फलं तत्स्वयमनुष्ठानार्थेव यस्माद्भवतीति हेत्वर्थ-
माद्यावयवं कृष्यादिफलस्य कर्तृगामित्वनियमादर्शनात्कथं शास्त्रीयक-
र्मफलस्य तान्नियमोवगम्यत इति हेतूपपत्तिप्रश्नस्य च शास्त्रप्रमाणक-
त्वात्फलस्य शास्त्राच्च कर्तृगामित्वनियमावगतेरित्येवमुत्तरार्थं द्वितीयाव-
यवं शास्त्रात्कर्तृगामित्वनियमावगत्युपपादनेन व्याख्यात भविष्यतीति
मत्या तदुपपादने हेत्वाकाङ्क्षां पूरयितुमाह * कुत इति * अग्निहोत्रो-

११३८।५

दाहरणाव्यापितज्ञाप्यानुक्तापीयं युक्तिः सामानाधिकरण्याख्ययुक्त्युक्त्यर्थे भाष्ये यजेतेत्यात्मनेपदयुक्तवाक्यमात्रोक्त्या सूचितत्वादुक्ता । अन्येनापि कर्तुमशक्यमङ्गोक्त्या विवक्षितम् । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । प्रयोक्तृशब्दस्य हेतुकर्तृवाचित्वप्रसिद्धे विपर्ययापत्तिमाशङ्क्य फलार्थिवाचित्वेन व्याचष्टे * फलस्य चेति * । सर्वस्य स्वयंकर्तृकत्वे होत्रादिसमाख्यानपपत्तिमाशङ्क्यैकस्येत्युत्तराधिकरणशङ्कासूत्रवक्ष्यमाणन्यायाद्यजमानस्यैव होत्रादि कुर्वाणस्य समाख्योपपत्तिमाह * होत्रादीति * । वरणभरणयोरदृष्टार्थत्वाच्चित्त्यप्रयोगे स्वयसर्वानुष्ठानाशकविषयत्वाद्द्वोपपत्तिश्चकारेण सूचिता ।

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य तस्मादन्यः

स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

द्वितीयपूर्वपक्षसूत्रं परिमतेन तावद् व्याचष्टे * प्रधानमात्रोति * । आत्मनेपदेनाङ्गेषु फलार्थिकर्तृत्वानियममपि न्यायान्नियमसिद्धिं शङ्कते * ननु चेति * । अङ्गभावनाक्षेपादेव सामान्यतः कर्तृप्राप्तौ फलार्थैव सर्वं कुर्यादिति नियमार्थं विधिः कर्त्रन्तरं निवर्त्तयेत् न्यायात्तु कर्त्रन्तरनिवृत्त्यप्रतीतिः प्रधानसमानकर्तृकत्वस्य चाङ्गेषु प्रयोक्तृत्वेनाप्यनुग्रहोपपत्तेर्नाङ्गेषु नियमसिद्धिरिति परिहरति * नेति * । प्रधानेपि तर्हि प्रयोक्तृत्वेनापि फलार्थिना कर्तृत्वसिद्धेः स्वयङ्कर्तृत्वसिद्धेः स्वयङ्कर्तृत्वनियमो न स्यादित्याशङ्क्यात्मनेपदसामानाधिकरण्याभ्यां प्रधानार्थे फलार्थिकर्तृत्वानियमात्कर्त्रन्तरनिवृत्त्या फलार्थिना स्वयङ्कर्तृत्वावगमात्पुरोडाशादिद्रव्योत्सर्गात्मके प्रधाने स्वयमक्रियमाणेऽन्यादङ्कर्तृत्वायोगात्परिक्रयं वरणे च स्वयङ्क्रियमाणोपि प्रधानकारिणा कार्यस्य परिक्रयादेरतत्कारिणा कृतस्याप्यकृतसमत्वापत्तेः प्रधाने स्वयं करोति प्रधाने तु स्वयङ्कृतेऽङ्गानि परिक्रयवरणाभ्याङ्कारयन् कर्तृत्वान्न व्याहन्यत इत्याह * द्रव्येति * । सौत्रोत्सर्गातिव्याख्यार्था प्रधानविवक्षायामपि द्रव्योत्सर्गातिः । आत्मनेपदेन साङ्गायां फलार्थिनः प्रयोजके कर्तृत्वस्यैवाभिधानात्प्रधानस्योत्सर्गात्मकतयान्येन कर्तुमशक्यत्वात्तस्मिन्प्रयोजककर्तृत्वस्यानुष्ठानरूपेण निवृत्तावपि प्राप्तिरूपेणानिवृत्तेरङ्गेषु प्रयोजककर्तृत्वे सुतरां प्रधानसमानकर्तृकत्वात्सेत्स्यतीत्येवं प्रधानवशेनाङ्गेष्वपि स्वयङ्कर्तृत्वनियमाशङ्कानिरासेनान्येषां द्वितीयपूर्वपक्षसमर्थनं दूषयितुमुपन्यस्याति * केचित्त्विति * ।

स्वयङ्कर्तृपक्षेऽपि प्रधानसमानकर्तृकत्वाविरोधसूचनार्थं सुतरामित्युक्तम् ।
 क्रियाफलस्य आत्मनेपदेन कर्त्रभिमुखगामित्वाभिधानात्स्वसमवेतक्रियाफ-
 लस्य च स्वस्मिन्नेवात्पत्तेर्हेतुशान्तरप्राप्तिफलकत्वाभिमुखगमनायोगाणि-
 जभावेऽपि तदर्थप्रयोजकव्यापाराभिधानमुपपादयति * कर्त्रभिप्रायेति *
 एतदेवाभियुक्तप्रयोगेण द्रढयति * तथाचति * ॥ आत्मनेपदेन प्रयो-
 जकव्यापारोक्तौ स्वयङ्कर्तृतात्फलानवाप्त्यापत्तेः केनचित्सामदानादिप्र-
 कारेणान्यं स्वद्रव्योत्सर्गं प्रवर्त्तयित्वा प्रधानस्याप्यन्येन कारयितव्यत्व-
 प्रसङ्गापादनेन दूषयितुमारभते * न त्विति * । कृतप्रकाराख्यस्य चा-
 ङ्गक्रियाफलस्य यजमानगामित्वायोगात्तत्सिद्ध्यर्थमात्मनेपदस्य प्रयो-
 क्तृव्यापारवाचित्वकल्पना युक्तेत्याह * न चेति * ॥ यजंति याजका
 यजते यजमान इतिप्रयोगमात्राच्च परस्मैपदात्मनेपदयोः प्रयोज्यप्रयोज-
 कव्यापारवाचित्वव्यवस्थाकल्पनायां वैपरीत्यापत्तिमाह / कामे त्विति* ।
 तस्मात्प्रधानमात्रस्यात्मनेपदाख्येन प्रत्ययेन फलार्थिकर्तृकत्वनियमादु-
 त्सर्गमात्रे च प्रधानत्वात्तस्मात्रे स्वयङ्कर्त्ता स्यादित्यनेनैव सूत्रव्या-
 ख्यानेन प्रधानमात्रेत्यादिवास्तिककृतेन द्वितीयः पूर्वपक्षः समर्थनीयो न
 त्वात्मनेपदेन प्रयोक्तृत्वस्यैवाभिधानात्प्रयोक्तृत्वं सुतरां फलार्थिनः
 कर्तृत्वसिद्धेः स्वयङ्कर्तृत्वानभिधानादुत्सर्गमात्रे प्रधानत्वादनन्यकार्य-
 त्वात् स्वयङ्कर्त्ता स्याच्छेषकारी त्वात्मनेपदवशादन्यः प्रधानसमानक-
 र्तृकत्ववशाद्वा स्वयमेवेत्यनेन केचित्त्वितिवास्तिककृतेनेत्युपसंहरति * त-
 स्मादिति * । पूर्वमपि व्याख्यानं दूषयितुमाह * तत्रापीति * । भावना-
 मात्रस्यात्मनेपदेन फलार्थिकर्तृकत्वनियमात्करणांशेऽप्यनियमाभ्युपगमेऽश-
 द्ध्येऽपि नियमापत्तेः करणांशमात्रे फलार्थिकर्तृकत्वेन कथं भावनोपसंह-
 तेति दूषणं पूर्वव्याख्यानेऽपि वाच्यमित्यर्थः । स्वमतेनोत्सर्गरूपे प्रधानेङ्गे
 वा प्रभावेव धीयमानत्वाख्यात्प्रधानत्वात्स्वयमेव कर्त्ता स्यात् यत्वन्येन
 कर्तुमशक्यत्वात्प्रभावेव धीयमानरूपप्रधानस्यान्येन कर्तुं शक्यत्वात्परि-
 शिष्टं तत्कारी प्रधानकर्तुरन्यः स्वयं वा स्यादित्येवं सूत्रं व्याचिख्या-
 सुराद्यपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन तुशब्दं तावद्व्याख्यातुमाह * तेनेति * ।
 स्वर्गकामादिपदस्य प्रेर्यसमर्पकत्वे स्वर्गकामादेरेव विधिप्रेर्यत्वान्यथा-
 नुपपत्त्या फलित्वावगमाद्भावनायाश्च प्रेर्यान्वयात्प्राक् फलविशेषानवगमा-
 त्त्तत्कामकर्तृविशेषाक्षेपाशक्तेरकप्रत्ययस्थात्मनेपदरूपतुल्यकर्तृविशेषनि-
 यमसम्भवेन च पदान्तरात्प्रेर्यत्वान्यथानुपपत्त्या कर्तृविशेषाकल्पनायो-

११

गादात्मनेपदेन फलिता कर्तृत्वानियमात्कर्त्रन्तरस्य फलाभावावगतेर्निवृत्तिः
 स्यात्तस्य त्वेकादशाद्ये फलसम्पर्पकतया वक्ष्यमाणत्वात्प्रेर्यविशेषावग-
 मात्प्रागेव भावनायाः फलपदान्वयात्फलविशेषावगमने तत्कामकर्तृवि-
 शेषाक्षेपशक्त्युपपत्तेः, प्रेर्यविशेषानवगमाच्च फलविशेषानवगतेरात्मनेप-
 देन फलिनः कर्तृत्वानियमायोगाद्भावनाक्षितकर्तृत्वस्य स्वर्गकामादिपुरुष-
 विशेषस्यात्मनेपदेन फलित्वनियमाज्जातपुत्रकपितृकर्तृत्वैश्वरानरेष्टिफ-
 लस्य पुत्रगामित्ववदस्यापि फलित्वं प्रसक्तं निवर्त्तते न त्वन्यस्य कर्तृ-
 त्वेत्यर्थः । आत्मनेपदेन कर्तुरेव फलमिति नियमादकर्तृफलार्थं च कर्तुर्नि-
 यमाभावेऽप्यकरणे फलाभावापत्तेरात्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वा-
 भावेन स्वयङ्कर्त्तर्येव फलनियामकत्वात्साङ्गप्रधानभावनायाश्च फलसा-
 धनत्वात्सर्वत्र स्वयङ्कर्तृनियमापत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेनाङ्गप्रधानविशिष्ट-
 भावनायाः फलसाधनत्वेऽपि परिस्पन्दरूपेषु धात्वर्थेष्व्वात्मनः साक्षात्क-
 र्तृत्वायोगेनावश्यं शरीरोन्द्रियद्वारा कर्तृत्वस्याश्रयणीयत्वाद्भावनाधात्वोः
 कर्त्रैक्यनियमानुपपत्तेरन्यकर्तृकेणापि च धात्वर्थेन करणतया भावनावच्छे-
 दोपपत्तेर्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनानुष्ठानायोगोपालम्भानापत्तेः पदकर्मक-
 कर्तृकृषिधात्वर्थावच्छिन्नायाश्च भावनायाः षडभिर्हलैः कृषतित्येककर्तृक-
 त्वप्रयोगात्कर्त्रैक्यनियमाभावावगतेः करणेतिकर्त्तव्यतात्वेन चाङ्गप्रधा-
 नानां फलभावनाविशेषणतया तस्यामवस्थायां साध्यत्वाभावेन
 कर्त्रन्तरेष्व्वात्स्वरूपमात्रे फलभावनया फलार्थिनः कर्तृत्वाक्षेपावगतेरा-
 त्मनेपदेन तन्मात्रे स्वयं कर्तुः फलनियमात्तद्विशेषणेष्वङ्गप्रधानेषु तद्व-
 शात्स्वयङ्कर्तृत्वानियमापत्तेरात्मोपात्तशरीरोन्द्रियव्यापाराणां यजमाने
 फलसाधनत्वनियमोपपत्तेरुत्सर्गरूपेष्वङ्गप्रधानेष्वन्येन कर्तुमशक्यत्वा-
 त्स्वयङ्कर्तृत्वनियमेऽप्यन्यत्रानियमोक्त्यर्थतया सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह
 * तावतेति * । अङ्गेर्द्धातोर्गत्यर्थत्वादङ्गति स्वामिनं त्यक्त्वान्यत्रापि
 गच्छति समवैतीति व्युत्पत्त्यान्येनापि कर्तुं शक्यस्याङ्गोक्त्या विवक्षित-
 त्वात्फलार्थिनः स्वामिनः परिक्रयोपात्तत्वेद्वारा फलभावनाविशेषण-
 भूताङ्गप्रधानव्यापारकरणस्यात्मनेपदाविरुद्धत्वादन्येन कर्तुमशक्येषु सा
 मर्थ्यात्स्वयङ्कर्तृत्वनियमेऽप्यन्येन कर्तुं शक्येष्वनियम इत्यर्थः ॥ भाष्ये
 तु विशिष्टायां भावनायां स्वयङ्कर्तृत्वनियमेऽपि परिस्पन्दरूपेष्वङ्गप्रधाने-
 ष्वमूर्त्तस्यात्मनः क्रियाश्रयत्वायोगेन तन्निरपेक्षक्रियानिष्पादकत्वारव्य-
 स्य कर्तृत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्परिक्रीतृत्विककर्तृकेष्वपि स्वामिनः परि-

क्रयद्वारा निष्पादकत्वाख्यस्वयङ्कर्तृत्वोपपत्तेर्यावत्यङ्गे प्रधाने वा स्वाश्रितक्रियानिष्पादकत्वसम्भवस्तावत्येव साक्षात्कर्तृत्वनियमोऽन्यत्रानियम-
इत्येवमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं परिक्रयाख्यस्योत्सर्गस्य त्विजः प्रतियज-
मानस्य स्वामित्वाख्यप्राधान्यापादकत्वात्प्राधान्यमुत्सर्गे कृते यजमा-
नस्य त्विजः प्रति प्राधान्यं तत्प्रयुक्तैर्ऋत्विग्भिः कृते देहेन्द्रियकृते जीव-
स्येव स्वयङ्कर्तृत्वोपपत्त्ये प्रधानत्वात्तद्या विवक्षितम् ।

अन्यो वा स्यात्परिक्रयास्नानाद्विप्रतिषेधा-

त्प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥

दक्षिणादानस्य परिक्रयार्थत्वे तदन्यथानुपपत्त्ये त्विजां कर्मसंयोगक-
ल्पना कर्मसंयोगाच्च परिक्रयार्थत्वावगतिरित्यन्याश्रयापत्तेः सिद्धा-
न्तहेत्वसिद्धिमाशङ्क्य परिक्रयार्थत्वावगमात्प्रागपि द्वितीयपूर्वपक्षन्या-
यादृत्विजां पाक्षिककर्मसंयोगप्राप्तेस्तेभ्यो दानस्य दृष्टार्थत्वे सम्भवत्यद-
ष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्परिक्रयार्थत्वस्य दशमसिद्धतामाह * अन्वाहा-
र्येति * । विप्रतिषेधादितिसूत्रावयवव्याख्यार्थं विप्रतिषिद्धश्चेत्यादि-
भाष्यमन्यकर्तृकत्वपक्षे परिक्रयाविरोधमाशङ्क्य नित्यवदास्नातात्परिक्र-
यादित्येवं हेत्वर्थव्याख्यार्थात्पुरुषानतीत्यादिभाष्यात्पठितमपि परिक्र-
यादृष्टार्थत्वापत्तेर्दशमे निषेत्स्यमानत्वाद्दोषत्वसूचनायादौ व्याचष्टे * स्व-
भावतश्चेति * । आद्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । तस्मादित्युपसंहारभा-
ष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । अन्यैः पूर्वसूत्रस्थप्रधानशब्दोक्तेभ्योन्येन
कर्तुमशक्येभ्यः परिशिष्टानां पदार्थानां करणे सर्वस्य स्वयङ्कर्तृकत्वं सा-
मानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यामवगतं न सिद्धयेदित्याशङ्काया उत्सर्गे तु
प्रधानत्वादित्यनेनैव निरस्तत्वसूचनार्थमुत्सर्गे त्विति भाष्यं व्याचष्टे * अ-
तश्चेति * । आत्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वानिषेधात्साङ्गप्रधान-
भावनाकर्तुरेव फलनियामकत्वाच्च क्वचित्संविधानेन कर्तृता युक्तेत्याश-
ङ्क्य संविधानद्वारापि करणे निष्पादकत्वाख्यस्वयङ्कर्तृत्वाविधातादनन्य-
साध्ये च स्वयङ्करणावश्यंभावादात्मनेपदमपि क्वचित्स्वयङ्करणात्क्व-
चित्संविधानात्कर्त्तरि नियच्छतीत्याह । * आत्मनेपदस्यापीति * ।

११४०

११

परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषनियमः । अधि० ९

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥

कर्त्रन्तरप्रवेशेऽपि यावत्समाख्यं कर्तृभेदाभावे सामाख्यानिकवि-
नियोगायांगेनास्याप्युपोद्घातत्वेन सङ्गतर्यदि होत्रादयो नानाभूता इति
पूर्वाधिकरणसङ्गतिवार्तिकस्थेन नानाशब्देनैव सूचितत्वादृत्विजो वृ-
णीत इत्यनेन वरणाधिभिर्ब्रह्माण वृणीत इत्यादिभिर्वेति सन्देहाच्च
ब्रह्मादिसंज्ञोत्पत्तिस्थत्वाद्भेदिकानुत्पत्तिस्थत्वाद्वा नेतिसन्देहस्य कर्तृ-
सङ्ख्यासन्देहहेतुताया नोत्पत्तौर्हीति सूत्रालोचनया ज्ञातुं शक्य-
त्वाद्दर्शपूर्णमासयार्यज्ञकत्वोश्चत्वार ऋत्विजश्चातुर्मास्यानां यज्ञकर्तृनां प-
ञ्चर्त्विजः पशुबन्धस्य यज्ञकर्तोः षड् ऋत्विजः सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञ-
कर्तोः सप्तदशर्त्विज इतिसङ्ख्यावाक्यानां प्रचयप्राप्तसङ्ख्याविध्य-
योगात्पाक्षिकानुवादत्वावगतेः सङ्ख्याविशेषाविधानेनानियमे पूर्व-
पक्षिते शास्त्रार्थाव्यवस्थाशङ्कानिरासार्थं शेषपदार्थानामन्यकार्यत्वनियमे
सति कस्यचिच्छेषपदार्थस्य स्वयङ्कर्तृमन्याय्यत्वाद्यदा यावन्तः सर्वा-
नन्यकार्यान् पदार्थान् कर्तुं शक्नुवन्ति तदा तावन्त इत्यर्थात्कर्तृसङ्ख्या-
व्यवस्थेत्युक्तमित्येवं सूत्रव्याख्यामात्रं सूचयितुमाह * एकस्येति * ।
अद्यादयोपि वाशब्देनांक्ताः । आद्याभ्यवस्याव्याख्ययोत्तरावयवशेष-
त्वं सूचितम् । एकस्य कर्मभेदादिति सूचितम् । परिक्रयान्यथानुपपत्त्या
स्वयङ्कर्तृत्वस्य बाध्यत्वात्कस्मिंश्चित्पदार्थं परिक्रीतेनैकेन कृतेनपपत्तौ
परिहृतायां पदार्थान्तरे स्वयङ्कर्तृत्वबाधस्यान्याय्यत्वादेक एवोपादेय
इति पूर्वपक्षान्तरमाह । * अथवेति * फलकामस्य फलभाव-
नार्यां प्रवृत्तौ फलकर्तृत्वात्समानकर्तृकता प्रयोगस्योक्ता ॥

अपिवा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥

कर्तृविशिष्टविभागादिपदार्थविधिष्वध्वर्वादिनामधेयश्रुतिभेदात्प्र-
तिनामधेयं भिन्नाः कर्तारः स्युरित्येवं सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह
* भिन्नोति * । कर्मभेदप्रमाणत्वात्संज्ञायास्तया कर्तृभेदासिद्धिमा-
शङ्क्य संज्ञिभेदं विना संज्ञाभेदानर्थक्यन्यायतुल्यत्वात्कर्तृभेदेऽपि प्रा-
११४११ माण्यमाह * संज्ञा चेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * इतीति *

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥

एकस्याप्यध्वर्वादिनामधेयश्रुतिभेद उपपद्यत इत्याशङ्क्यार्थं सूत्रं सिद्धसंज्ञानां कर्मान्वयविधानाद्युक्तमाशङ्क्यार्थविशेषवाचित्वेनाध्वर्वादिसमाख्यानां लोकादनवगत्योऽध्वर्युः स विभजतीति वचनव्यक्त्ययोगाद्विभागादौ व्याप्रियमाणावस्थायामपलम्भेन यो विभजति सोऽध्वर्युरिति यूपदिवद्विपरीतवचनव्यक्त्याश्रयणाद्विभागादिकार्यकर्तृत्वस्य पार्थवाचित्वेन परिच्छेदमुपपादयति * व्याप्रियमाणानामिति * । कर्मयोगेनाध्वर्वादिशब्दार्थपरिच्छेदमस्मिन् गृह देवदत्तः पाचक इत्युक्ते ज्ञातपाचकशब्दार्थस्यास्याज्ञातदेवदत्तशब्दार्थस्य योऽस्मिन् गृहे पाचककर्त्ता स देवदत्त इति पाचककर्मयोगाद्देवदत्तशब्दार्थपरिच्छेददृष्टान्तेन दृढयन्मुपसहरति * ततश्चेति * ।

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

नाध्वर्वादिकर्मभेदनिमित्तोऽध्वर्वादिसंज्ञाभेदो यस्मादुत्पत्तौ कर्तृरुपादानार्थं वरणे सा वास्नात इत्येवंशङ्कानिरासार्थं सूत्रमुत्पत्तिस्थित्वस्य कर्तृभेदहेतुत्वोपपादयानुत्पत्तिस्थितायामभेदकत्वात्युक्तिपूर्वकं व्याचष्टे * यदि हीति * । चरणस्याध्ययनादिनिष्पादितकर्तृत्वयोग्यपुरुषोपादानार्थत्वेऽपि वरणं विना परार्थं कर्मणि प्रवृत्त्ययोगात्कर्तृत्वानुत्पत्तेरुत्पत्तिव्युत्पत्तिसूचनायात्यन्ताप्रवृत्तपुरुषप्रवर्त्तनार्थप्रार्थनरूपतोक्ता श्रवणीक्रयाविशेषणत्वादादीति नपुंसकलिङ्गैकवचनाविरोधः । उत्पत्तिस्थानां संज्ञानां वरणाख्यनिमित्तातिरिक्तकर्मान्वयनिमित्तायोगात्कर्तृभेदकत्वमुपपादयितुमाह * न चेति * ॥ अध्वर्वादिवाक्यैर्वरणविधावध्वर्वादिविशिष्टवरणविधानात्तेभ्य एवविशिविशिष्टवरणप्राप्तैर्ऋत्विग्वाक्यान्वयप्रसङ्गादृत्विग्वाक्यविहिते वरणेऽध्वर्वादिवाक्यानां वरीतव्यविशेषसमर्पणार्थत्वेनानुत्पत्तिविधितयाध्वर्वाद्युत्पत्तिरूपवराभेदादेकेन च वरणेनानेकत्वित्युत्पत्त्ययोगादृत्विग्भेदासिद्धिमाशङ्क्यत्विग्वाक्येन शुद्धवरणविध्यावृत्तिरूपदानार्थक्यापत्तेरेकेनैव च वरीतव्येन नैराकाङ्क्ष्याद्विकल्पेनाध्वर्वादिवाक्यानां वरीतव्यसमर्पकत्वापत्तेर्ऋत्विग्वादिप्रविधौ तु नियमस्तु दक्षिणाभिरिति न्यायेनाध्वर्वादिनामेवऋत्विक्वावधारणाद्वरीतव्यविशेषज्ञानसिद्धेर्दक्षिणादक्षिणावयवचक्रमवाचिशब्दाभावेनाध्वर्वादिवाक्यानां क्रमार्थत्वायोगादानर्थक्याप-

चेत्तद्वृत्तार्थवत्त्वायतिवृत्तार्थवत्त्वायमात्रस्य स्तुत्यर्थत्वेनानुवादत्वावगमोऽध्व-
 र्वादिवाक्यैरेव च वरणविधि मत्वाध्वर्वादिशब्दानामौदमेधिन्यायेन क-
 र्मनिमित्तत्वाभ्युपगमे भिन्नपुरुषसमर्पकत्वाभावेन गुणाद्भेदाभावेऽप्यभ्या-
 साद्वृद्धित्वेन वा भिन्नपुरुषसमर्पकत्वाद्गुणाद्वरणभेदप्रतीतेः ऋत्विग्भेद-
 सिद्धिमाह * वरणान्यपिचेति * अध्वर्वादिवाक्यानां वरणविधित्वसूच-
 नायैतानीतिविशेषणं न केवलमुत्विगुपादानार्थवरणभेदाद्वृत्तिभेदकि-
 त्वध्वर्वादिसमाख्यानां भिन्नपुरुषविषयवरणनिमित्तकत्वेन भिन्नपुरुषविष-
 यत्वादिरीतिमाह * समाख्यानामापिचेति * । निमित्तान्तरादर्शनेनैव ता-
 वत्पारिशेष्याद्वरणनिमित्तता गम्यते वरणान्वयव्यतिरेकाभ्यामापि सैव ग-
 म्यते तेषां च निमित्तानां वरीतव्यविषयभेदेन नैमित्तिकानामध्वर्वादिना-
 म्नां वाच्यविषयभेदार्थसिद्धिरिति व्यवहारशब्दात्परतोऽपि च शब्दान्वयेन
 भेदाक्तयोश्चाधिकरणव्युत्पत्त्या विषयभेदार्थत्वाभ्युपगमेन व्याख्येयम् ।
 वृत्तानामपि होत्रादीनामनुयाजार्थं पुनर्वरणवदेकस्यापि तत्तत्कर्म्मार्थं
 पुनःपुनर्वरणोपपत्तेर्वरणानामेव भिन्नविषयत्वात्सिद्धिमाशङ्क्य कर्मा-
 रम्भकालीनत्वेनैषां दृष्टोपादानार्थत्वे सम्भवत्यनुयाजार्थवरणवददृष्टार्थ-
 त्वायोगाद्यावत्कार्यार्थं च सकृद्वरणोपपत्तेरुपात्तोपादानायोगाच्च विषय-
 भेदमुपपादयति * दृष्टार्थत्वाच्चेति * । एकस्य पुनःपुनर्वरणयोगेऽप्युत्वि-
 जो वृणीत इत्यस्य वरणोत्पत्तिविधित्वेन वरणभेदाभावादेकस्मिन् वर-
 णेऽध्वर्वादिवाक्यविहितानां वरणीयानां समुच्चयायोगाद्वृत्तिज इति बहु-
 त्वस्य चोद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्परिक्रयान्यथानुपपत्त्या चत्वि-
 कप्राप्तेश्चमसाध्वर्युबहुत्ववदप्राप्तोद्देश्यविशेषणत्वाभावादध्वर्वादिशब्दानां-
 भिन्नपुरुषसमर्पकत्वेनैकस्य कस्य चिद्धर्मनिमित्तत्वाद्भिन्नपुरुषसमर्प-
 कत्वाभावे वा यावत्कर्त्तव्यात्तमेकस्य सकृद्वरणं भविष्यतीत्याशङ्क्यत्वि-
 ग्वाक्येन वरणमात्रविधावृत्तिकूपदानार्थक्यापत्तेः ऋत्विग्विशिष्टवर्णावि-
 धिप्रसङ्गेनाध्वर्वादिवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादध्वर्वादिवाक्यानामेव वरणो-
 त्पत्तिविधिवावगतेस्तत्र चाध्वर्वादिशब्दानां कर्मनिमित्तत्वेऽप्यध्वर्वा-
 दिकर्मकरणत्वेन वरीतव्यस्योत्पत्तिवाक्यशिष्टस्य होत्रादिकर्मकरत-
 या वरीतव्येन वाक्यान्तरशिष्टस्य बाधविकल्पासम्भवादन्योन्यनैरपेक्षेण
 समुच्चयस्याप्यसम्भवाच्च शक्यः सकृद्वृत्तेनैकेन वरणनानेककर्मकरत्वेन
 क्रियमाणः पुरुषः यजमानेनात्मना सम्बन्धु ततश्च समुच्चयायोगादपि वर-
 णानि मिथ्यन्त इति परिहारमाह * उत्पत्तीति * । वरणान्यपिचेत्यत्रै-

केन वरणेननेकपुरुषोपादानायोगाद्वरणभेदो गुणादुक्त इह त्वेकस्यापि पुं-
सोनेककर्म्मार्थत्वेनोपादानायोगादित्यपौनरुक्त्यम् । एकस्यापि पुंसोनेकक-
र्मार्थं वरणेनोपादेयत्वं त्रियमाणान्तरोक्तयोपसंहारादुक्तम् । एकस्मिन्नप्य-
नेककर्म्मार्थोपादानसमुच्चयायोगोपिशब्देन सूचितः । वरणानां भेदेषु सर्वे-
षां कर्तुरुपादानार्थतयैकाध्ययनेन च वैकल्पिकत्वाशुपादेयत्विविधकल्पोभ-
विष्यतात्याशङ्क्याह * सर्वाणि चेति * । सूत्रार्थमपसंहरति * अत इति * । तान्
पुरोध्वर्युर्विभजतीत्यादिवाक्यैर्विभागादिकर्म्मार्थत्वेनाध्वर्यादीनां वरी-
तव्यत्वप्राप्तवर्गणीकृतस्य विधित्वायोगात्प्रयोजनाभावेन घानुवादत्वा-
योगात्प्रचयगम्यषोडशसङ्ख्याप्रत्यायनार्थत्वोक्त्यर्थं तस्मादित्यादिभाष्य-
मविहितवरणस्याध्वर्यादेर्नियमेन वरीतव्यत्वप्राप्त्यभावादन्योन्यानपेक्षा-
ध्वर्यादिविशिष्टमिन्नवरणविधायित्वेन स्पष्टावगतमिन्नवाक्यत्वानाञ्चा-
ध्वर्यादिवाक्यानामप्रतीयमानैकत्वकल्पनेन प्रचयाख्यसुखतरोपायलभ्य-
सङ्ख्यामात्रप्रत्यायनार्थत्वस्य वा युक्तत्वाद् दूषयति * यत्त्विति * ।
कथं तर्हि भाष्यकारस्तूभयथापि भेदो भवतीत्येतत्प्रतिपादनपर इति दु-
ष्टीकाग्रन्थेऽस्यापि प्रकारस्याभ्यनुज्ञेत्याशङ्क्य प्रौढिमात्रं तत्, वस्तुतस्तत्प-
द्यमाना एवैते मिन्ना एवोत्पद्यन्ते, प्रचयात्तु या सङ्ख्या सैवानुवाद-
इत्येतदेव दुष्टीकोक्तं युक्तमिति सूचयितुमाह * तेनेति * । अध्वर्या-
दीनामेकवरणाख्यधर्मान्वयलक्षणे प्रचये सत्यपि कथं सङ्ख्यावगति-
रित्याशङ्क्य मिन्नवरणविध्यनुनिष्पत्तिर्हेतुत्वेनोक्ता ॥

चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वम् । अथि० १०

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥

चमसाध्वर्युसंज्ञाया अण्युत्पत्तिस्थत्वात्पूर्वन्यायेनैव भेदकत्वसिद्धेर-
धिकाशङ्कामावेनातिदेशायोगमाशङ्क्याध्वर्यादिसंज्ञानामकलृप्तार्थत्वेन वर-
णनिमित्तकत्वावगतेर्यावद्वरणं वरीतव्यभेदकत्वं युक्तम् । अस्यास्त्वध्वर्युपु-
रुषेध्वेव चमसान्वयेनोपपत्तेर्न भेदकतेत्यधिकाशङ्कां सूचयन्पूर्वपक्षमाह
* अध्वर्यव इति * । सिद्धान्तमाह * इतीति * । षष्ठीव्यपदेशस्य
भेदकत्वापपादनार्थं सम्बन्धिपृथक्त्वे सत्येव सम्बन्धवाचिषष्ठीव्यपदे-
शानियतत्वेभिहितेऽध्वर्यूणामेवत्विगन्तरसम्बन्धोपपत्तिं नन्वितिभाष्ये-
णाशङ्क्य तैः सर्वैर्होतृब्रह्मोद्गातृयजमानैर्मध्यतः कारिभिः प्रशास्तृब्राह्म-
णाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नौध्वर्याश्च होत्रकैर्व्यपदेशान्नेष्टुश्राध्वर्युपुरुष

स्यात्मना सम्बन्धव्यपदेशायोगादित्येवं सर्वशब्दाध्याहारेणावृत्या तैरिति सूत्रावयवव्याख्या परिहारार्थं नेतीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुं सर्वैश्वर्य-
त्युक्तम् । वृत्तानां पुनर्वरणनार्थक्याद्वरणाख्यकर्तृत्पत्तिभेदस्य कर्तृभेदहे-
तुत्वेन पूर्वमुक्तस्यात्राप्यनुकर्षणार्थत्वेन चकारव्याख्यार्थमपि चेति भाष्य-
मुत्पत्तौ चेत्यनेन व्याख्यतम् । चमसाध्वर्यवश्च भिन्नाः स्युरित्येवं साध्या-
नुकर्षणार्थत्वेनापि चकारव्याख्या भेदोक्त्या सूचिता । तैर्ऋत्विग्भिः
स्वामिभूतैर्व्यपदेशादृत्विजां चर्त्विक्स्वामिकत्वायोगादित्येवं स्वामिश-
ब्दाध्याहारेण तैरितिसूत्रावयवव्याख्यार्थमुत्विग्भिरित्यादिभाष्यं कस्मा-
दुपेक्षितमित्याशङ्क्य यजमानवरणीयत्वेपि पृथक्स्वामिकत्वे व्यपदेश-
विरोधेनर्त्विग्वरणीयत्वोक्तेर्युक्तत्वादिति सूचयितुमाह * यद्यपि चेति

चमसाध्वर्यूणां बहुत्वम् । अधि० ११

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

चमसाध्वर्यूणामुद्देश्यत्वेऽप्यप्राप्तत्वेनोपनयने ब्राह्मणादेरिव विधेयत्वा-
द्विवक्षितविशेषणतया बहुत्वनियमस्य नोपादेयत्वमेवैकं कारणत्वेन स-
म्मतं विशेषणविवक्षायां कारणं हि महद्विधिरित्येतन्न्यायसिद्धत्वाद्-
उत्पत्तावप्रसविधौ स्थितां बहुश्रुतिमनुसृत्य चमसाध्वर्यवो भिन्नाः स्यु-
रिति सूत्रार्थस्य स्पष्टत्वात्सूत्रपाठमात्रं कृतम् ॥

चमसाध्वर्यूणां दशसङ्ख्यानियमः । अधि० १२

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

शमितुरपृथक्त्वम् । अधि० १३

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

कपिञ्जलाधिकरणसिद्धान्ताभ्युपगमेपि मध्यतः कारिणां त्रयश्च-
मसाध्वर्यवो होत्रकाणां त्रयोन्ये व्यपदेशभेदादिति षट्कापत्तेस्त्वनि-
यमाभावपक्षस्यापि सम्भवोक्तिपूर्वं सूत्रेण सिद्धान्तमाह * बहुत्वे-
ति * । दश चेत्यादिभाष्यं प्राप्त्युक्तार्थत्वेन व्याचष्टे * स्वामीति *
भाष्यं चैकस्यापि ग्रामभृत्यवदनेकस्वाम्यन्वयाविरोधात्स्वामिदशत्वेपि-
त्रित्वनियमविरोधिनी चमसाध्वर्युदशता न युक्तेत्याशङ्क्य ग्रामभृत्य-
स्याप्यन्योन्यानेपेक्षानेकस्वामिकत्वायोगादिह च मध्यतः कारिणां हो-

अक्राणामिति बहुवचनावगतस्य साहित्यस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षित-
त्वादन्त्योन्यानपेक्षस्वामिदशत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्यावगतेन दशत्वे-
न त्रित्वनियमस्य लिङ्गदर्शनद्योतितदशत्वापनयप्रयोजकस्य बाधितत्वा-
न्न दशतापनीयत इत्युक्तमित्येवं व्याख्येयम् ॥ बहुवचनसामर्थ्यात्त्रित्वस्य
पूर्वपक्षितस्य दशत्वे त्रित्वादीनां बहुत्वविशेषाणामन्तर्गते दशत्वोपादाने
ततोपराणामर्वाचीनानां व्यादिसङ्ख्यानामनुग्रहात्सुतरां बहुवचनं स-
मर्थितं भवतीत्येवं निरासार्थं तस्याञ्चति भाष्ये कपिञ्जलाधिकर-
णातिदेशाद्भिन्नः स्यादिति सूत्रार्थस्य चशब्देन व्यपदेशाख्यस्य हेत्व-
न्तरस्य भिन्नत्वस्य च साध्यस्यानुकर्षणात् स्पष्टप्रतीतेः पूर्वपक्षसूत्रपा-
ठमात्रं कृतम् ॥

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २९ ॥

वाशब्दं पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्यायोपत्पत्त्यसंयोगा-
दिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * उत्पत्तीति * । ११४३।१
अनुत्पत्तिस्थत्वेऽपि संज्ञाया वाच्यवाचकसामर्थ्यनियमो योभिधागतः सं-
बन्धस्तदनेकत्वे स्वरूपात्सोवहीयत इति न्यायेनैकस्य संज्ञिनोनेकसंज्ञानु-
पपत्तेर्भेदकत्वमाशङ्क्य यौगिकतयास्याः शक्त्यकल्पनेन पूर्वसंज्ञाशक्ति-
नियमानपनायकत्वात्तन्व्यायाभावोक्त्यर्थसूत्रयोजनार्थं तत्रेतिभाष्यावयवं
व्याचष्टे * तेनेति * । अध्वर्वादावन्यत्र व्याप्रियमाणावस्थत्वे श्रुतायाः
संज्ञायाः शमनाख्यकर्मन्तरयोगनिमित्तमन्वायोगमाशङ्कते * नन्विति * ।
अन्यत्राव्याप्रियमाणस्यत्विजोत्र शमितृसंज्ञया ग्रहणोपपत्तेः कर्मन्तर-
योगनिमित्तत्वोपपत्तिमाह * नैष इति * । सङ्कर्षे दैव्याः शमितार
आरभध्वमुत मनुष्या इति मनुष्यसमभिव्याहारादनियमेन प्रकृतपुरुष-
मात्रस्य शमितृत्वं मनुष्या शमितारो वाक्यसंयोगादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते
पात्रियेणत्विजां सर्वकर्मार्थत्वावधारणाच्छमनकाले च तेषामेव सन्नि-
धानाच्छमितरि चैकस्मिन्बहुवचनायोगेन शमितार इति बहुवचनस्य
शमनार्थपशुनयनादिकार्यपेक्षत्वात्पशुनयनादेश्चात्विजत्वनिश्चयाच्छमनम-
प्यात्विजमिति पूर्वपक्षान्तरमृत्विजो वा सन्निधानादित्यनेन कृत्वा शमिता
सर्वकर्मणामविशेषादित्यनेनत्विजामन्यत्र व्यापृतत्वाच्छमनान्तर्भूतानां
सर्वकर्ममध्यमायोगमाशङ्क्याध्वर्यौ व्यापृते तत्पुरुष एव कश्चिद्विष्वपि वा
पूर्वेषु व्यापृतेष्वन्यः कश्चिद्वत्विजः शमितेति विवक्षितं तच्चेतरमन्य इति

न्यायादुक्तमेवेति सूचयितुमाह * तदेतदिति * । व्यपदेशोक्तश्चनुकर्ष-
णेन शमित्यब्राह्मणाशङ्कायाः पूर्वपक्षलिङ्गतयोक्ताया निरासायात्पत्ति-
शब्दं कर्मव्युत्पन्नमभिप्रेत्याब्राह्मणशब्दस्यात्पन्नेन प्रकृतेन शमित्रा सं-
योगाभावादित्युक्ते तदुपपादनार्थं प्रकरणोक्तया शमितृशब्दस्य कर्म-
योगनिमित्तत्वेनैकस्य कर्मभेदादिति न्यायात्प्रकृतेष्वृत्तिवक्षु ब्राह्मणेपूपप-
त्तेरब्राह्मणस्य शमितृत्वप्राप्त्यभावेनाब्राह्मणशब्दस्य शमितृविषयत्वा-
योगोभिहित इत्येवं शङ्कानुभाषणपूर्वं सूत्रव्याख्यार्थं यार्त्विज्यादिभाष्यशे-
षे व्याख्यातुमाह * प्राप्तीति * । अब्राह्मणोक्तेः शमितृविषयत्वायोगेपि
कथं यजमानविषयतावसीयत इत्याशङ्क्य दीक्षणादिपिड्याणां देवाना-
ञ्च धर्माणां प्राकृतानां निवृत्तिरित्यादीनां सत्रिधर्माणां याजमानानां
प्रकरणे यद्यब्राह्मण इत्याम्नानाद् यजमानविषयत्वावगत्युपपत्तिमाह * या-
जमानेति * । यजमानविषयं कल्प्यत इत्यनुपपन्नेन पूर्णाय, शमित्रम-
पीत्यादिभाष्यावयवः शमित्रस्याध्वर्यवसमाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वात्सङ्कर्षे
वक्ष्यमाणानप्यब्राह्मणोक्तेन शमित्रा संयोगः संभवतीत्येवमुत्पत्त्यसंयोगो-
पपत्त्यन्तरोक्तार्थ इति सूचयितुं सङ्कर्षे शमित्रस्याद्यपूर्वपक्षे प्रकृतानामृ-
त्विक्चमसाध्वर्यूणां मध्ये द्वितीये चर्त्विजां मध्ये तृतीये च चमसाध्वर्यू-
णामेव मध्ये केनचित् सिद्धान्ते चाध्वर्यूणां कार्यताया वक्ष्यमाणत्वाच्च
कथञ्चिद्ब्राह्मणकर्तृकता युक्तेत्याह * शमित्रस्येति * ।

शमोदमस्तप. शौचं सत्यमार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥

इति ब्राह्मणस्य शौचशीलत्वप्रसिद्धैर्हिसादिर्हिसायाः क्रत्वधिकारिणो
यजमानस्य विहितत्ववृत्तिजामविहिततया निषिद्धत्वेनाशुचित्वापाद-
कत्वाच्छमनस्य च हिंसात्वादृत्विजो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः
शमित्रस्याब्राह्मणविषयत्वं ज्ञास्यत इति शङ्कते * हिंसात्वादिति * ।
शौचशीलत्वस्य प्रायिकमात्रत्वेनाव्यापित्वान्नरकपातापादकत्वस्यानि-
च्छाहेतुत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य चाब्राह्मणे स्मृतरां प्रसङ्गात्तुल्यत्वमाह
* तुल्यमिति * । पर्यनुयोगमास्यमुक्त्वा परिहारसाध्यमाह * तेनेति * ।
षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसूत्रेण
जीवतित्युत्तरोत्तरोत्कृष्टशालीनगृहस्थचतुष्टयानक्रमेणध्यापनजीविनश्चतु-
र्थत्वोक्तयात्विज्याध्यापनकर्मद्वयजीविनोपकृष्टत्वसूचनवतात्विज्यनिन्दा-
हेतुत्वेनर्त्विजः शमितृत्वे द्रढयितुमाह * एतेनैवेति * ।

उपगानामपृथक्त्वम् । अधि० १४

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

गातृणां समीपे गायन्तीति प्रकृतैर्व्यपदेशादाधिक्याशङ्कायाः शमि-
तृवदुपगा अपि वर्णायोत्पत्त्यसंयोगाद्यौगिकत्वेन चोपगशब्दस्यापि
प्रकृतब्रूपपत्तेर्न भिन्ना इति सूत्रार्थस्य च स्पष्टत्वात्सूत्रपाठमात्रं कृतम् ॥

सोमविकेतुः पृथक्त्वम् । अधि० १५

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

विक्रयिणोप्यत्यन्तासंयोगाद्यौगिकत्वाच्च प्रकृतेषु शब्दोपपत्तेर्विक्रय-
स्यापिच कृत्वङ्गकयाक्षितत्वाद्भ्रूक्षणाक्षिमग्रहणेर्दाक्षणादिवत्कृत्वङ्गत्वेन क-
त्वङ्गकर्त्रपक्षत्वाच्छमितृपदन्यायेन पूर्वपक्षस्य द्रव्यलोभाच्च विक्रये प्रवृत्त्यु-
पपत्तेर्विधिकल्पनानपेक्षत्वनानङ्गत्वात्सिद्धान्तस्य स्पष्टत्वमव्याख्याहेतुः ॥

ऋत्विक्पदस्य योगरूढ्या सप्तदशमाजगामित्वम् । अधि० १५

कर्मकार्योत्सर्वेषामृत्त्विकत्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥

यजमानातिरिक्तानामस्वामित्वेन देवतोद्देशस्वद्रव्यत्यागात्मकया-
गाख्यकर्मकरत्वायोगशङ्कानिरासार्थं यागाङ्गकरणत्वेनोपचारिकयागक-
रणत्वार्थतया कर्मकार्योक्तिं सर्वं इत्यादिभाष्येण व्याख्याय तस्य पञ्च-
स्युक्तस्यत्त्विकछन्दं प्रति निमित्तत्वापपादनार्थं ये वेति भाष्यमृत्त्विकछ-
न्देवयवव्युत्पत्त्यस्मृतरयुक्तमाशङ्क्य “ऋत्विग्दधृक्स्त्राग्दिगुष्णगञ्च्युजि-
कृञ्चां च” इति क्विन्प्रत्ययान्तर्तुशब्दोपपदयजिधातृस्त्रात्त्विकछन्दनिपा-
तनादुपपादयितुमाह । * ऋत्त्विकछन्दो हीति * । कोसावुपपदधातुप्रत्य-
यममनुगतोर्थ इत्यपेक्षायामाह * ऋताविति * । पञ्चगतस्यैव पङ्कज-
ननस्य पङ्कजशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्ववद् ब्रह्मादिगतस्यैवतुयजनकर्तृत्वस्य-
त्त्विकछन्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्भवस्थामाशङ्क्य पद्मात्वजातिवदिह निमि-
त्तव्यवस्थापकैकोपलक्षणाभावाद्भवस्थाशङ्कानिरासार्थमविशेषोक्तिव्या-
ख्यार्थं न कश्चिदित्यादिभाष्य व्याचष्टे * एतस्माच्चैदिति * । शास्त्राणि
चेत्प्रमाणमितिवदसन्दिग्धेपि मृदूक्त्यै सन्दिग्धवचनम् । ऋतुयजनकर्तृत्व-
स्य सर्वेषामविशिष्टोक्त्या न कश्चिदित्यवयवे व्याख्याते तस्मादित्य-
वयवव्याख्यार्थमतीत्युक्तम् । सप्तदशेति चमसाध्वर्युपरिसङ्ख्यानात्सर्वे-
षामृत्त्विकत्वायोगशङ्कानिरासार्थत्वेनापि तस्यावयुत्यानुवादत्वेनाविशेष-

१४४ २ कत्वादित्येवमविशेषोक्तिव्याख्यार्थं नन्वित्यादिभाष्यं वादमात्रानर्थक्याद-
युक्तमाशङ्क्य दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धत्विक्सङ्ख्याताः सोमयाग-
स्यत्विक्सङ्ख्यावयवा अपि महान्तः किमुतत्विक्सङ्ख्येत्येवं सोमयाग-
कृत्यर्थत्वेनार्थवादांक्तोपपादयितुमाह * अत इति * । प्राप्तोक्तिसूचित-
परिसङ्ख्यादुष्टत्वपरामर्शार्थोक्तः शब्दः सप्तदशेत्येतावन्मात्रस्यावयुयानु-
वादत्वापि महत्वेनापेक्ष्यमाणदर्शपूर्णमासाद्वत्विक्सङ्ख्या उक्ता अधिक-
त्विक्सङ्गात्वं सदस्य. सप्तदश इतिसङ्ख्यापूरणवाचिदप्रत्ययायोगमाश-
ङ्क्यावयवभूतावान्तरसङ्ख्यापूरणानुवादाद्यत्वात्पूरणप्रत्ययोपपत्तिसूच-
नायादिशब्दः ॥

न वा परिसङ्ख्यानात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मादिमात्रविषयत्वेनोपसंहारस्य चमसाध्वर्युनिवृत्तिफलत्वसाम्यनिमि-
त्तेनोपचारेण परिसङ्ख्यानोक्त्या विवक्षितत्वात्परिसङ्ख्यादोषत्रयस्या-
शङ्कापूर्वं निरासार्थं ननु परिसङ्ख्यायामित्यादिभाष्यमयुक्तमाशङ्क्य भा-
ष्यकृता परिसङ्ख्यानादिति सौत्रेण शब्देन परिसङ्ख्यावाच्यतया व्या-
ख्यायत इत्याह * परिसङ्ख्यानादिति * । बहूनामित्यादि विवक्षितं गम्यत
इत्यन्तं भाष्यमुच्यत इत्यादिभाष्योक्तदोषाभावोपपादनार्थत्वेन व्याख्या-
तुमाह * सप्तदशस्त्विति * । व्याख्यातार्थोपपादनार्थं सर्वत्र हीत्यादिना
सामान्यन्यायमुक्त्वा व्याख्यातार्थस्य प्रागुक्तदोषत्रयनिरासोपयोगित्वो-
क्त्यै यदोषत्रयं स्वार्थहान्यादि शङ्कितं तस्येह न दोषतास्तीत्युक्ते तदेव वि-
वरीतुं स्वार्थस्येत्याद्युक्तम् । स्वार्थहानपरार्थकल्पनयोरिहोचितत्वेनादोष-
त्वेऽप्युत्पन्नजनकर्तृत्वाख्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवशेनाधिकेष्वप्युत्पत्तिकृच्छ्रस्य
प्राप्तस्य बाधाशक्तेः प्राप्तबाधस्यापरिहार्या दोषतेत्याशङ्कार्थमोहत्यादिभा-
ष्यं व्याचष्टे * परस्त्विति * । उच्यत इत्यादि परिहारभाष्यं परमतत्वेन व्या-
ख्यातुमाह * कार्येति * । परमतत्वसूचनार्थं तावत्प्रक्रमत इत्युक्तं निषेधस्यत्वि-
कस्वरूपविषयत्वप्रतीतेः कार्यविषयत्वायोगमाशङ्क्याह * सर्वत्र हीति * ।
ऋत्विज उपवसन्तीत्याद्यत्विक्कार्योदाहरणभाष्यं दक्षिणादानस्यत्विक्त्व-
निमित्तकार्यत्वाद्दत्त्विकार्यत्वसम्भवेऽपि वरणस्यत्विक्त्वं प्रति निमि-
त्तत्वेनार्त्विक्कार्यत्वायोगाद्युक्तं शङ्कते * वरणं त्विति * । परमतेन शङ्का-
परिहारपक्षे कर्मयोगमात्राद्वत्विक्छब्दप्रयोगासिद्धेन वरणमुत्विक्छब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तमित्येवं परिहरति * नेति * । ऋत्विक्त्वानिषेधं विना त-

त्कार्यस्यापि निषेधार्थेनैतत्परिहारदूषणार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे*इतर-
स्त्विति * । ऋतुयजनस्य निमित्तत्वाभावेन प्राप्तबाधस्य दोषत्वापरि-
हायत्वशङ्कानिरासोपक्रमार्थमुच्यत इति भाष्यमितिष्टैविध्योक्तयानर्थ-
क्यादयुक्तमाशङ्क्यास्योत्तरस्य सिद्धान्तमतत्वात्तात्त्विकस्य चार्थस्य
सिद्धान्तात्प्रतिपक्षनिरासं च विना तत्त्वज्ञानासिद्धेरनुपपत्त्यस्तस्य च हेत्व-
भावानिश्चयेनाशक्यनिरासत्वाद्यद्यप्ययमृत्विक्छब्दोव्यवव्युत्पत्त्यालोच-
नादनुयजननिमित्तो वरणकाले चतुयजनाभावेन तन्निमित्तित्विकत्वायोगा
दृत्विग्द्वेष्टेन वरणविध्यनुपपत्तेर्वरणेनर्त्विजः कार्या इति वचनव्यक्त्यव-
धारणाद्वरणनिमित्तः प्रतिभाति । तथाप्यनुयजननिमित्तत्वं चमसाध्व-
र्युष्वपि तद्भावेनर्त्विक्त्वस्य स्वरूपतः कार्यतो वा निषेधयोगात्परि-
सङ्ख्यानुपपत्तेर्वरणनिमित्तो ग्राह्य इति तात्त्विकोत्तराक्त्यर्थत्वेनाथव-
त्त्वोक्त्योपपादयितुमाह * सिद्धान्तेति * । तात्त्विकोत्तराक्त्यर्थ
यागेत्यादिभाष्यं सप्तदशैर्वतुयजनयोगादृत्विक्छब्दवाच्या इत्येवं यौ-
गिकत्वाशयेन परिसङ्ख्यार्थमुत्विक्छब्दग्रहणं तत्परिसङ्ख्येयाभावा-
दनर्थकं स्यात्तस्मात्सप्तदशैव वरणभरणजन्यसंस्कारयोगादृत्विज इत्येवं
संस्कारनिमित्तः परिसङ्ख्यार्थवत्त्वसिद्धये ग्राह्य इत्येवं व्याख्यातुमाह ।
* यदीति * । वरणनिमित्तत्वेपि चमसाध्वर्युभ्यो व्यावृत्त्यशक्तेः परि- ११४५।२
सङ्ख्यानर्थक्यपरिहारायोगसाम्यमाशङ्क्य भूतिनिर्देशविशिष्टस्यैव व-
रणस्यैवर्त्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतसंस्कारजनकत्वाच्चमसाध्वर्यूणां च-
भूतिनिर्देशविशिष्टवरणाभावाद्व्यावृत्त्युपपत्तिं सूचयितुमाह * वरणंति * ।
दक्षिणादाने द्वितीयानिर्देशाभावाद्विद्विषादानेनानर्त्विजः कार्या इति वचन-
व्यक्त्यनुपपत्तेर्दक्षिणादानोत्पाद्यत्वे च माध्यन्दिनसवनात्प्राग्दक्षिणादा-
नाभावेनर्त्विक्त्वानुत्पत्तेरनुत्विक्कर्तृकत्वप्रसङ्गेन दक्षिणादानस्यार्त्विक्छब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगाद्विद्विषानिर्देशस्य च वरणकालेप्युत्विगङ्गतया
श्रुतेर्वरणप्रकरणाच्च तदङ्गत्वावगतेस्तन्निरपेक्षस्य वरणस्यर्त्विक्छब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावसूचनमात्रार्थो वरणभरणे इति तुल्यवन्निर्देशः ।
चमसाध्वर्यूणामपि परार्थे कर्मणि भरणं विना प्रवृत्त्ययोगाद्वरणभरणे
द्वे अपि स्त इत्याशङ्क्यालौकिकस्यर्त्विक्त्वस्य विहितां क्रियां विना-
नुत्पत्तेश्चमसाध्वर्यूणां च भूतिविध्यभावादुपायान्तरेणापिच प्रवृत्त्युपप-
त्तेरर्थाक्षिप्तस्यापि भूतिविधेरभावाद्वरणमात्रस्य चर्त्विक्त्वानुत्पादकत्वा-
दृत्विक्छब्दवाच्यात्वायोगमुपपादयितुमाह * वरणे चेति * । चम-

साध्वर्युवरणस्यापि यजमानकार्यहोत्रादिवरणसाहचर्याद्यजमानकार्य-
त्वप्रतीतेर्यजमानचमसाध्वर्योश्च वरणस्यैवैकस्वामिकत्वाभावेन भा-
ष्यमतपि यजमानेनैव कार्यत्वाद्यजमानकृतवरणभरणाभावेनैवैकत्व-
निरासायागाद्धरणस्य वैधत्वे स्वामिकर्मपरिक्रय इति न्यायाद्या-
जमानत्वापत्तेर्वैधत्वनिराससूचनार्थं यजमानेनेत्युक्तम् । भृतिनिर्दे-
शाविशिष्टेन वरणेन होत्रादीनां यागाङ्गेषु स्वतन्त्रकर्तृत्वाहंत्ववत्स्वा-
मिनि प्रयोजककर्तृत्वाहंत्वस्याप्युत्पादनादभयनाधारणस्य च यागाङ्ग-
कर्तृत्वाहंत्वस्यैवैकञ्चद्वयाच्यत्वात्स्वामिनाप्युत्पत्तिवत्त्वोपपत्तेः साप्तदश्यो-
क्त्युपपत्तिसूचनार्थवरणोत्पाद्यकर्तृत्वकरणं वरणकरणत्वेनापचर्च सप्तद-
शानामित्युक्तम् । चमसाध्वर्युणां भृतिनिर्देशाविशिष्टवरणाभावाद्वैकत्वा-
प्राप्तौ परिमङ्गल्योक्तययोगमाशङ्क्यान्यनिवृत्तिफलाविधिरूपमुख्यपरिसङ्-
ख्यात्वायोगेपि साप्तदश्यानुवादान्यथानुपपत्त्यैवैकञ्चदस्य यौगिकत्वनिरा-
सेन वरणनिमित्तत्वावधारणादन्यनिवृत्त्याख्यपरिसङ्ख्याफलसिद्धेर्गौणप-
रिसङ्ख्यात्वोपपत्ति सूचयितुमाह * तन्निमित्तत्वेति * । अननूवाद्त्वा-
भ्युपगमं यौगिकत्वाश्रयणेनावयुन्यानुवाद एव कस्मान्नेष्ट इत्याशङ्क्य महास-
ङ्ख्यायामवान्तरसङ्ख्यायाः सद्भावेपि सङ्ख्येयपरिच्छेदकत्वायोगाद्वा-
पान्तेरेण वानुपयोगात्परिच्छेदकत्वरूपमिथ्यात्वनासदनवादापत्तेरिति सू-
चयितुमाह * अन्यथेति * । यौगिकतान्यथोक्त्या पगमृष्टतात्त्विकोत्तरार्थ-
मुपसंहरति * तस्मादिति * । आहेति शङ्काभाष्यं भृतिनिर्देशाख्यवरण-
विशेषणं पूरयितुं व्याचष्टे * ननु चेति * । उच्यत इति परिहारभाष्यं
वचनव्यक्तिविपर्ययेतूक्त्योपपादयितुमाह * नैष इति * । वरणात्प्रा-
गुत्पत्तिवत्सिद्धावनुत्पाद्यत्वापत्तेर्याजमानास्त्वित्यत्र चार्त्विजां संस्कार्यत्व-
स्य निराकरिष्यमाणत्वाद् द्वितीयानुपपत्त्यापत्तेर्वचनव्यक्तिविपर्ययेण व-
रणोत्पाद्यत्वोपपादनार्थमवमितिभाष्यमनुदाहृताध्वर्युवाक्योपन्यासानर्थ-
क्यादयुक्तामाशङ्क्य तुल्यन्यायतयाध्वर्यादिवाक्येष्वपि वचनव्यक्तिविप-
र्ययोक्त्योपपादयितुमाह / एतेनेति * । ऋत्विजां संस्कार्यत्वायोगा-
त्करण एव सति द्वितीया युक्त्येवं भाष्यं व्याचष्टे । * एवञ्चेति * ।
एवशब्दार्थे चशब्दः । दृष्टार्थता चेति हेत्वन्तरभाष्यं व्याचष्टे * वरणञ्चेति * ।
वरणनाध्वर्युं कुर्यादित्युक्त्येवध्वर्युशब्दार्थस्याप्रसिद्धेः कर्तुमशक्यत्वात्क-
थमात्मना यजमानेन कृतया वरणाख्येच्छयाध्वर्युर्भवतीति कथमिति-
भाष्येण पृष्टेऽसावध्वर्युशब्दार्थ इति विशेषरूपेणाप्रसिद्धावपि विधिसाम-

ध्याद्भवतीति मन्यत इत्युत्तरं भवतीत्यनेन दत्त्वा तद्विवरणार्थं कथं ब्रूया-
देवेति प्रश्नपूर्वमभ्यर्थ्यशब्दकेन विभागादिपदार्थः कार्य इति विधाना-
त्तस्य चाभ्यर्थ्यशब्दकस्य पदार्थस्य वरणात्प्रागसत्त्वादवगतवरणाख्यसा-
धनत्वेन च कर्तुं शक्यत्वाज्जुह्वादिवत्कार्यत्वावगमे सत्यर्थाद्येन केनचिदु-
पायेनाभ्यर्थ्याद्यत्विक्छब्दार्थान्वये विभागादिकर्तुः कार्यं त्वयास्मिन् क्र-
तावाभ्यर्थ्यवं कार्यमित्येवंविधेन वरणविशेषेण कार्य इतिवद्वरणेनाभ्यर्थ्य-
वतीति ब्रूयामेत्युत्तरकथर्थमेव शब्दकेनेत्यादि भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे
* वेदेति * । अवयवार्थप्रत्यभिज्ञावगतयौगिकत्वत्यागायोगाद्विपरीतवच-
नव्यक्तव्ययोगाच्च केवलरूढितां भाष्योक्तां निराकर्तुमारभते * न त्विति * ।
यदा त्विति धार्ष्टिकोक्तवचनव्यक्तिविपर्ययहेतुं दूषयितुमनुभाषते *
यच्चेति * । अप्रसिद्धशब्देनाज्ञानं विवक्षितमसत्त्वं वेति विकल्प्या-
द्यपक्षं तावत्साम्यापादनेन दूषयति * वरणेपीति * । बुद्धिपूर्व-
कारी तावत्कर्तुमेव नाध्यवस्यति न प्रयतते । अबुद्धिपूर्वकारिणा तु ते-
नाज्ञातवस्तुना पुंसा यदृच्छया प्रयत्नाख्ये व्यापारे कृतेपि वस्तुनिष्पत्ति-
नैकान्ताद्भवतीत्यर्थः । करणपक्षे वेदस्योत्पत्त्युपायोक्तौ व्यापाराद्वेदवाक्या-
वगतेन वरणार्थिकत्वयोर्हेतुफलभावनिमित्तेन पूर्वोपापयेण करणाद्योऽति-
शय उत्पद्यते स ऋत्विक्छब्दवाच्य इति ज्ञानोपपत्तेः, संस्कारपक्षे त्वन्य-
तः स्वरूपसिद्धयपेक्षत्वेन वेदादृत्विक्त्वज्ञानानुपपत्तेर्ऋतुयजनयोगस्य चा-
तिप्रसङ्गापादकत्वेनाज्ञापकत्वाद्वैषम्यं शङ्कते * यदि त्विति * । संस्कार- ११४६।२
पक्षेपि दीक्षादक्षिणक्रमवाक्यसहकृतात्सदृशत्विज इति वेदात्सर्वेषा-
मप्युतौ यजतां मध्ये केचिदेवत्विज इति ज्ञानोपपत्तेर्वचनव्यक्तिविपर्यय-
कलेशाभावेन च प्रतीतिसौकर्याद्विपरीतवैषम्यकृतातिशयोक्तिपूर्वं परि-
हारसाम्यं वक्तुमारभते * तत इति * । वेदप्रतिपादितत्वाद्ब्रह्मस्तुसिद्धि-
ज्ञानेपि वरणात्प्रागन्येनोपायेनैते मदीया ऋत्विज इत्यनवधारणादन्यदी-
यानां च वरणानौचित्याद्वरणसंस्कार्या इति ज्ञानायोगमाशङ्क्य क्रयवद्वर-
णस्योपादानार्थत्वाद्वरणत्वात्प्रागात्मीयत्वज्ञानानपेक्षां सूचयितुमाह * मम
त्विति * । वरणात्प्रागात्मीयत्वसिद्ध्यनपेक्षत्वेप्यात्मान्वयानर्हणामवर-
णीयत्वादात्मान्वयार्हत्वज्ञानापेक्षामाशङ्क्य पुरुषनिष्ठतयात्मान्वयार्हत्वा-
ज्ञानेपि सामान्यतस्तज्ज्ञानोपपत्तिमाह * अथवेति * । विशेषाज्ञाना-
दृत्विगुपादानासिद्धिः सर्वव्यवहारासिध्यापत्तेर्नाशङ्कनीयेत्याह * स-
र्वो हेति * । कीदृशी सामान्यतः प्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाभ्यर्थवादिस-

माख्यातयागाङ्गज्ञानं कर्मसिद्ध्युपयोगि याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्म-
णस्यैव वृत्त्युपाया इति स्मृत्यालोचनयान्यजातीयानामार्तिविज्यनिवेधा-
वगतेरनिषिद्धसम्भवे च निषिद्धोपादानानाक्षेपात्तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञः
सयुग्मत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति ब्राह्मणेन च छन्दोभिश्चेति च ब्राह्मणानामे-
वास्तिज्यश्रुतेरेता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा इत्यादिलिङ्गाच्च ब्राह्मणकृत-
स्यैवास्तिज्यस्यापूर्वसाधनत्वावगतेर्ब्राह्मण्यमपूर्वसिद्ध्युपयोगि कर्मप्रवृत्त्यु-
योगि च वरणं तद्विशेषणं च दक्षिणानिर्देशानमृत्विगुपलक्षणमाह * अत
इति * । ऋतुयजनादिविशेषाणामृत्विक्त्वोत्पत्त्युपयोगशङ्कानिरासायाह
* सेयमिति * । सर्वेषां सम्बन्धव्युत्पत्त्युपयोगित्वे वाच्यत्वापत्तेरेक-
शक्तिकल्पनापत्तिमाशङ्क्यत्विक्त्वञ्चार्थविषयज्ञानं चमसाध्वर्थादिसा-
धारणविषयत्वेनैकविशेषमात्रालोचनया प्रसज्यमानमभिः सर्वैर्विशे-
षैरुपसंह्रियमाणं सद्विशेषविषयं भवति न त्वेते विशेषाः शब्दार्थेऽन्तर्भव-
न्ति येनानेकशक्तिकल्पनापत्तिः स्यादित्याह * विज्ञानं चेति * । एभि-
र्विशेषैर्भवतीत्यनुपक्षेपं पूरणीयम् । अतश्चैषां विशेषाणां शब्दार्थयोः सम्ब-
न्धव्युत्पत्तावृत्तिक्त्वज्ञानोपसंहारे चोपयोगनत्विक्त्वोत्पत्त्यनुपयोगित्वा-
दक्रियमाणमेव सदात्विक्त्वमेभिर्विशेषैर्ज्ञातं भवतीत्युपसंहरति * अ-
क्रियमाणमेवेति * । अप्रसिद्धाः संस्कर्तुं न शक्यन्त इत्यप्रसिद्धशब्देन
वरणात्प्रागृत्विगभाषो विवक्षित इति द्वितीयं पक्षं दूपायितुं विकल्पय-
ति * अपिचेति * । आद्यस्तावत्कल्पो नाशङ्कनीय एवेत्याह * तत्रे-
ति * । द्वितीयमपि कल्पं कर्तुंवाचिहृतसंज्ञाद्विप्रत्ययान्तात्विक्त्वञ्चवा-
च्याया ऋतुयजनकर्तृशक्त्यैवगत्याया वेदाध्ययनतदर्थश्रवणाभ्यामेवं
सिद्धत्वाच्चिरस्यति * तथेति * । न च कश्चिद्येन करणे सामर्थ्य-
मुपजन्यते तदर्थं पुरुषान् क्रीणातरित्युत्तरपादद्वितीयाधिकरणभाष्येणैतदेव
द्रढयति * वक्ष्यात चेति * । उत्पाद्यत्वमभ्युपेत्यापि परार्थकर्मकर-
णस्योत्साहस्यैवोत्पत्तिदर्शनालौकिकस्यत्विक्त्वस्योत्पाद्यता युक्तेत्याह
* सर्वत्र चेति * । वरणात्प्रागृत्विक्त्वञ्चाप्रयोगेणर्तुयजनकर्तृशक्तर्वाच्य-
त्वायोगादृत्विक्त्वस्यापि प्रागनुत्पत्तेर्वरणोत्पाद्यत्वोपपत्तिं शङ्कते * न-
न्विति * । अलौकिकस्यत्विक्त्वस्य पश्चादप्यदर्शनाच्चोत्पाद्यता युक्तेति
परिहरति * सत्यामिति * । एवमपि प्रागृत्विक्त्वञ्चाप्रयोगेणर्तुयजनयो-
भ्यताया वाच्यत्वायोगापरिहाराद्वरणोत्पाद्यत्विक्त्वाभ्युपगमे कर्मणो-
त्साहस्यैवत्विक्त्वापत्तेर्नालौकिकत्विक्त्वकल्पना युक्तेत्याह * अथेति *

एतदेवोपपादयितुमाह * न चेति * । अदृष्टाभावे वरणनियमानर्थक्यमा
शङ्क्य नियमाददृष्टस्य सद्भावेपि कर्मार्थत्वेन त्विच्छब्दप्रवृत्तौ तद्विशेषाध्व- २१५७११
र्यादिशब्दप्रवृत्तौ वा व्यापाराभावाद्विषयक्रियास्वरूपाजन्यत्वाद्-
रणोत्पाद्यता नास्तीत्याह * यात्विति * । ऋत्विग्वाक्यस्याविधायकत्वे-
नादृष्टकल्पकत्वाभावाद्विषयत्वे व्यापारायोगं मत्वाध्वर्यादिवरणनिय-
मादृष्टानामध्वर्यादिषु व्यापारोक्तिः । भाष्ये त्वृत्विक्त्वाख्या दृष्टान्तरसि-
द्धयै षोडशानां साधारणं प्रत्येकवरणेभ्यो वरणान्तरं विधातुमुत्विग्वा-
क्यं मत्वा तदुपन्यासः । आहवनीयादेर्दृष्टप्रक्षिप्यमाणद्रव्यधारणकार्य-
स्याप्यदृष्टत्वाभ्युपगमाद्यस्यादृष्टं कार्यं तदेव स्वयमदृष्टमिति नियमायो-
गमाशङ्क्यादृष्टकार्यत्वाद्वैषम्यं वक्तुमाह । * आहवनीयादीनां त्विति * ।
न हीत्याद्युपपत्तिवार्त्तिकान्वयायादृष्टानामुत्पाद्यनेत्यभ्याहाराददृष्टोपकार-
त्वेनादृष्टतोषपञ्चेत्यर्थः । अदृष्टत्वेनैवानुत्पन्नावस्थत्वादुत्पाद्यत्वोपपत्तिरु-
क्ता संस्कारोक्तधाधानस्यादृष्टार्थता सूचिता वरणवदाधानस्य कर्मार्थ-
त्वायोगसूचनायाप्रकरणस्थताधानाख्योत्पत्तिरेषामप्रकरण इति बहुव्रीहि-
णोक्ता । अदृष्टोपकारत्वोपपादनपूर्वमाहवनीयत्वमुपपादयति * न ही-
ति * । वैषम्यमुपसंहरति * अत इति * । दशमाधिकरणद्वयविरोधा-
पत्तेरप्यृत्विक्त्वस्यालौकिकता न युक्तेत्याह * यदि चेति * । सत्रत्वि-
जां स्वकर्मत्वेन वरणस्यात्मार्थत्वापत्तेरात्मनि च प्रार्थनाख्यवरणायो-
गात्सत्रे वरणं नास्तीत्याद्यसूत्रार्थः । पण्डितस्यात्मार्थत्वापत्तेः सोऽपि
नास्तीति द्वितीयसूत्रार्थः ॥ वरणेन त्विगकरणे किमर्थं वरणविधिरित्यपे-
क्षायामाह * तस्मादिति * । योग्यत्वमात्रेण त्विक्त्वावधारणे वरणा-
त्प्रागप्यृत्विक्छब्दप्रयोगोपपत्तिमाशङ्क्य कर्मसाफल्योपादनार्हकालविशे-
षोपलक्षणार्थतुल्यशब्दोपपदेनान्वयाद्विच्छब्दस्य फलापूर्वसाधनीभूतय-
जनकर्तृवाचित्वावगतेर्वरणनियमजन्यादृष्टाभावे च कर्मणो वैगुण्यात्फल-
साधनाशक्त्यापत्तेर्वरणोपात्त एव पुंस्युपसंह्रियमाणः सोऽन्यान् योग्या-
न् विद्यमानानपि नालम्बत इत्याह * ऋत्विक्छब्दश्चेति * । यतश्च भृ-
तिनिर्देशविशिष्टेन वरणं नैव त्विज उपादेया इति नियमः क्रियते तत-
श्च त्विच्छब्दोपसंहारप्रयोजनतापि वरणविधेः सूचिता विषयोक्त्या ब्रा-
ह्मण्यमपि सूचितम् । सत्रेपि तर्हि वरणात्प्राग्यृत्विक्त्वासिद्धिस्त्वपक्षेपि
स्यादित्याशङ्क्य त्विच्छब्दवाच्यतुल्यजनाभिमुख्यसिद्धयै विधीयमाने वरणे
सामदानभेददण्डानां प्रवृत्त्युत्साहात्मकानामनन्याख्याभिमुख्यहेतुत्वस्य

लोकसिद्धत्वावरणस्य च प्रार्थनात्मकत्वेन सामत्वाद्विधिं विनापि वरण-
सिद्धेर्विध्यानार्थक्यपरिहारार्थस्य नियमस्यादृष्टफलाकाङ्क्षायामवैगुण्या-
र्थत्वकल्पनात्सत्रे च स्वत एवाभिमुख्यसिद्धेर्वरणस्यानपेक्षिततया सत्र-
प्रयोगवचनेनाग्रहणादभावेपि वैगुण्यानापत्तेः फलापूर्वसाधनीभूतयजन-
योग्यतामात्रेणानन्याख्याभिमुख्यसिद्धेर्ऋत्विक्त्वसिद्धिमाह * सत्रे त्वि-
ति * । ऋत्विक्त्वसिद्धेरैकाहाहीनेष्वप्यध्वयुत्वादिसिद्धयर्थवरणातिरि-
क्तवरणानपेक्षत्वादध्वयुत्वादिसिद्धयुक्तिः । मूलतः शाखां परिवास्यो-
पवेशं करोतीति वाक्याच्छाखाच्छेदनकार्यत्वेनाप्यनगतस्योपवेशस्य पौ-
र्णमास्याममावास्यायामपि वा सात्रात्यरहितार्थां शाखाच्छेदनाभावेप्यु-
पवेशसिद्धिदृष्टान्तेन चतुर्थे साधयिष्यमाणेन सत्रे वरणाभावेप्यध्वयुत्वा-
दिसिद्धिं द्रढयितुमाह * तद्यथेति * । का तर्हि भाष्यस्य गतिरित्यपे-
क्षायाऽमृत्विक्त्वस्य यागनिमित्तत्वमात्रग्रहणे परिसङ्ख्यायोगेनानर्थ-
क्यापत्तेः वरणनिमित्तस्यापि ग्राह्यत्वादुभयनिमित्तकत्वं युक्तम् । ऋतुयज-
नयोग्यत्वाच्चार्थिकत्वाधिष्ठानभूतानामध्वर्यादिवरणेनोपादानाद्विक्त्वा-
सिद्धेर्नाभ्याभ्याश्रयापत्तिः । ऋत्विजां वा संस्कार्यत्वेप्युपादेयत्वाद् द्वि-
तीयोपपत्तिर्वरणस्य बोपादानाख्यादृष्टार्थत्वसिद्धिरित्येवं भाष्यव्याख्यां
सूत्रयितुं कर्मवाचिनः करोतिशब्दस्योपादानार्थत्वं यथा चतुर्थ्याधि-
करणसूत्रे वक्ष्यते तथा भाष्यकृतः कियन्त इत्यभिधानमुपादानार्थमि-
त्याह । * तस्मादिति * ।

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

पक्षेण सप्तविंशतिसङ्ख्यैकदेशेनावयुत्यानुवादाख्येन सप्तदशवादो
न तु परिसङ्ख्येति यद्विशेषोक्तिमित्यनुभाषणार्थत्वेन स्पष्टत्वात्सूत्रस्य
पाठमात्रं कृतम् ।

न सर्वेषामनधिकारः ॥ ३५ ॥

नात्र वाक्ये सर्वेषां सप्तविंशतेः कर्तृणां प्रस्तावो येन तद्वयव-
त्वप्रतीतेस्तात्पर्यत्वेन औपयोगसम्भवादवयुत्यानुवादः स्यादित्येवं परि-
हारार्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह ॥ * वैश्वानरेति * । अवयुत्यानु-
वादत्वायोगेपि परिसङ्ख्यानूपपत्तेः परिसङ्ख्यानसूत्रायोगमाशङ्क्यो-
पसंहारार्थत्वेन परिसङ्ख्यानोक्तिं व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * ।
सर्वेषामृत्विक्त्वाभावसिद्धान्तमुपसंहरति * इतीति * ॥

शिक्षादक्षिणावाक्यानां ब्रह्मादीनामेव सप्तदशऋत्विक्त्वम् । आधि० १७

नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

किमिति पूर्वपक्षभाष्यं प्रकृतानां सप्तविंशतेर्मध्ये कस्मिंश्चित्प्रयोगे चिदिति ज्ञानाद्युक्तमाशङ्क्य नियमाज्ञानाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * प्र-
तनामिति * । सामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगान्नियम इत्येवं सिद्धा-
नोक्त्यर्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह * इतीति * । प्रयोगस्य हेतुत्वे
क्षिणानां हेतुत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य दक्षिणादानक्रमवाक्यस्य प्रयोग-
थानत्वोक्त्यै दक्षिणानां हेतुत्वोक्तेति सूचयितुमाह * तच्चेति * ।
ऋत्विग्भ्यो ददातीत्युक्तत्वाग्नीध्रे ददातीत्यग्नीध्रे ऋत्विज इति सामाना-
धिकरण्यं प्रतीयत इत्याशयः । ये ऋत्विजस्तेभ्यो ददातीत्युक्ते क्रमवाक्ये
प्रतिपद्यश्रवणेऽप्यन्येषामक्रमकदानसम्भवात्सर्वेभ्यो दानप्रतीतेरुपसंहारा-
योगमाशङ्क्य क्रमवाक्यादुपसंहाराप्रतीतावपि सप्तदशऋत्विजशादुपसंहार-
नीतेः केषु कर्तृविशेषेष्वृत्विक्त्वं व्यवस्थितमित्यपेक्षणात्मकविधायिना
३ वेदेन ब्रह्मादिष्वेव सिद्धवदृत्विक्त्वाश्रयणाद्भवस्थितविषयतोपसं-
हारस्यावसीयत इत्याह * यद्यपिचेति * । सप्तदशं श्रुत्यपेक्षितं क-
र्तृविशेषेवस्थानं यस्य तच्छब्दपरामृष्टस्यर्त्विक्त्वस्य तत्तथोक्तम् ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

न केवलं साक्षात्कल्पितर्त्विग्ब्रह्मादिशब्दसामानाधिकरण्यश्रुतिसं-
योगान्नियमः किन्तु ये ऋत्विजः सत्रेतिदेशप्राप्तास्ते यजमाना एव न
नेभ्योन्य इत्यृत्विजां यजमानेभ्योन्यत्वमुक्त्वा ब्रह्मादीनां यजमानसंस्का-
रदीक्षाक्रमविध्यालोचनया ब्रह्माणं यजमानं दीक्षयतीत्यादिसामाना-
धिकरण्यकल्पनद्वारा ब्रह्माणं यजमानमृत्विजं दीक्षयतीत्यादिकल्पिता-
ऽपि सामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगादित्येव नियमे हेत्वन्तरोक्त्यर्थं सूत्रं
व्याख्यातुमाह * य इति * । ऋत्विक्कल्लब्धप्रवृत्तिनिमित्तस्यर्चुयजन-
स्य चमसाध्वर्युष्वपि भाषात्कदाचिच्चैतेष्वपीतरसमवायात्साप्तदशयोप-
पत्तेर्नित्यं तन्निवृत्त्ययोगमाशङ्क्यर्चुयजनमात्रस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे
साप्तदशोक्त्ययोगापत्तेः कर्तृविशेषस्थस्यैवर्चुयजनस्य निमित्तत्वावग-
मादनियतकर्तृविशेषस्थस्य च निमित्तत्वेनावस्थितशब्दार्थापत्तेः स्वत-
श्च वाच्यवाचकशक्तिलक्षणशब्दार्थसम्बन्धहानापत्तेर्नियतविशेषापेक्षायां

११४९।२ दीक्षादक्षिणाकर्मवाक्यवशाद्ब्रह्मादिस्थस्यैव निमित्तत्वावगतेर्नित्यं च-
मसाध्वर्युनिवृत्त्युपपत्तिमाह * तद्विषयमेव चेति * धारयाशब्दिकाना-
मृचां समिद्धयमानवतीसमिद्धवत्यन्तरालनिधानस्यापेक्षितविधित्वसिद्ध्यै
धारयाशब्दस्य धीयमानवाचित्वनिपातनादग्निनेतेषानुपास्त्वर्चा यत्र यत्र
वै देवा यज्ञस्य क्षिद्रं निरजानंस्तद्धारयाभिरपिदधुस्तद्धारयानां धा-
रयात्वमित्यर्थवादाच्छिद्रापिधानानिमित्तधारयाशब्दकत्वावगतेः पृथुपाज-
वत्याद्यानां सामिधेनीनामेवावपनाख्यानिमित्तधारयात्वावधारणाविरोधः ॥

ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वम् । अधि० १८

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

षोडशोपेक्ष्य सप्तदशमात्रविचारे हेतुमाह * दीक्षेति * ॥ चमसा-
ध्वर्युमध्ये कश्चिद्विक्त्वात्सप्तदश्यपूरणार्थं कस्मान्न शङ्केत इत्याशङ्कां नि-
राकर्तुमाह * सदस्येति * । सदस्यस्य चावाशिष्टवोक्तया ब्रह्मा-
तिरिक्तस्य सदस्यस्य भाष्यकृदनिष्टत्वेपि सद्भावाद्युपगमेन पूर्वक्षो-
पपत्तिः सूचिता किन्तावादिति पूर्वपक्षभाष्यं यजमानस्यापि कर्म-
करत्वाविशेषादयुक्तमाशङ्क्य ब्रह्मादितुल्यपरार्थकर्मकरत्वाशयत्वेन व्या-
ख्यासूचनपूर्व्वं सिद्धान्तमाह * तत्रेति * । सदस्यस्य कर्मकर-
तया ब्रह्मादितुल्यत्वादित्यर्थः । यश्चेत्यादिभाष्यमृत्विक्त्वोपसंहारस्य
दक्षिणादानादिवाक्यस्थर्त्विक्त्वञ्दार्थोक्तयर्थत्वात्स्वामिनश्च दक्षिणाप-
रिक्तेतव्यत्वायोगात्साप्तदश्यपूरकता न युक्तेत्येवमर्थत्वेनापिचेति भा-
ष्यं च व्यतिरिक्तसदस्यसद्भावोपपादनार्थत्वेन स्पष्टत्वाच्च व्याख्या-
तम् । सदस्यकर्तृकयज्ञाङ्गानुष्ठानाविधानेन स्वामिन एव शुक्रान्वार-
म्भणादियज्ञाङ्गानुष्ठानेन ब्रह्मादितुल्यत्वादित्येवं हेतुव्याख्यार्थं यजेरि-
ति भाष्यालोचनया वरणानपेक्षयागमात्रनिमित्तस्यार्त्विक्त्वञ्दस्य ग्र-
हणमनर्थकं तस्माद्वरणनिमित्तोप्यृत्विक्त्वञ्दो गृह्यत इत्येवमृत्विक्त्वाधिक-
रणस्थभाष्यार्थोवगतिं सूचयितुमाह * कथं पुनरिति * । तस्मादनु-
यजनस्यापि निमित्तता भाष्यकृताभ्युपेतावसीयत इत्याशयः । यदुक्तमि-
ति भाष्येण सदस्यः सप्तदश इति शाखान्तरे साप्तदश्यपूरणार्थत्वेन सद-
स्यान्तान् पूर्वपक्षप्रतिष्ठासूचितमनुभाष्य निरासार्थमुच्यत इति भाष्यं
वरणचमसास्नानाञ्चातिरिक्तसदस्योपपादनस्य पूर्व्वपक्षोक्तस्य निरासार्थं
वरणमपीति भाष्यमाक्षेप्तुमारभते * सदस्यमिति * । अवयवप्रसिद्धय-

सम्भवोक्त्या साप्तदश्यपूर्णवरणचमसाभनानानां त्रयाणामपि ब्रह्मविषय-
 त्वनिरासः । न च ब्रह्मण इति चकारेण ब्रह्मणः साप्तदश्यपूर्णार्थतापि
 चरणादावृत्तिविषये कार्ये ब्रह्मणोन्यत्वाविधानेनादृष्टार्थपूर्णविध्याप-
 -त्तेर्विधातुमप्राप्तेश्चानुवादितुमशक्येति सूचितम् । तस्यैव प्रत्यवेक्षणाख्य-
 कार्यान्तरार्थं पुनर्वरणभ्युपगमेभ्यश्चादेरापे तत्तत्कार्यार्थं पुनःपुनर्वरणा-
 पत्तिर्द्वयोरप्यशक्यत्वे हेतुः । ब्रह्मन्नुपह्वयस्य सदस्योपह्वयस्यत्यादि-
 ब्रह्मसदस्यमन्त्रविकल्पापत्तरपि ब्रह्मणः सदस्यता न युक्तेत्याह * सर्वे-
 -षु चेति * । ब्रह्मणश्चमसद्वयादेकचमसभक्षे ब्रह्मशब्दानपरभक्षे सद-
 -स्यशब्दानुपह्वयमन्त्रो भविष्यतीत्याशङ्क्यैकस्य चमसद्वयानथक्यादपि
 भेदमाह * न चेति * । व्यतिरिक्तकार्याभावातिरिक्तसदस्यानर्थक्यमा-
 -शङ्क्याह * सामर्थ्येति * । ब्रह्माणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत यो यजस्यान्वेषण प ११५०।१
 इत्येदिति श्रुतेः कृताकृतान्वेषणस्यापि ब्रह्मकार्यत्वावगमात्तद्व्यतिरिक्तद्व-
 -ष्टाक्षेपायोगमाशङ्क्याहवनीयदाक्षिणोपाविष्टस्य ब्रह्मणः सदासि क्रियमाण-
 -कर्मरान्वेषणाशक्तेस्तत्समीपे स्थित्वान्वेषणायाक्षेपोपत्तिरुपशब्देन सूचि-
 -ता । अन्वेषणस्यायज्ञाङ्गत्वात्तन्मात्रकारिण्युत्पत्तिवत्त्वायोगमाशङ्क्य यजिना
 लक्षणयाङ्गवदुपकारिणोऽप्युक्तिसम्भवाशयेनोपपादयितुमाह * सोपि-
 -चेति * । याज्ञिकाचारविरोधापत्तेरपि व्यतिरिक्तसदस्यनिरासो न युक्त
 इत्याह * सर्वे इति * । आक्षेपमुपसंहरति * तस्मादिति * । भाष्या-
 -क्षेपेणाक्षिप्तं सिद्धान्तं तावत्समाधत्ते * उच्यत इति * । श्लोकं व्याचष्टे
 * सदस्यां हीति * । स्वामिनोऽप्युत्पत्तिवत्त्वनियामकवरणाभावाद्दत्ति-
 -कत्वावगतिकारणस्य च दक्षिणाभावान्वयक्रमवाक्ये चतुर्थानिर्देशाभावेन
 सत्रे च यजमानानामेवत्विकत्वेपि सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्र-
 -मासीरन्निति सप्तदशातिरिक्तानामपि यजमानत्वश्रुतेस्तावतां चत्विकत्व-
 -प्रमाणाभावेनर्धिजामेव यजमानत्वानियमाभावाद्दत्तिवत्त्वं दिनापि च दी-
 -क्षोपपत्तेर्दीक्षावाक्ये गृहपतिमृत्विजं दीक्षयित्वेति सामानाधिकरण्यक-
 -ल्पनहेत्वभावेन द्विविधस्याप्युत्पत्तिवत्त्वसामाधिकरण्यस्याभावाद्दत्ति-
 -कत्वायोगमाशङ्क्याह * स्वामिनस्त्विति * । वरणाभावे चकाराद्-
 -क्षिणावाक्यकल्प्यदीक्षावाक्यकल्प्यसामानाधिकरण्याख्यकारणद्वयाभा-
 -वेऽप्यनुयजनस्यत्विकलब्धप्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्वयवस्थापकस्य च ब्रह्माद्यु-
 -त्पत्तिवत्त्वसाहचर्यकीर्तनस्य दीक्षावाक्ये गृहपतिशब्देन दक्षिणावाक्यपि-
 -द्वैतशब्देन भावात्स्वामिन ऋत्विक्ता युक्तेत्यर्थः सदस्यस्यापि प्रत्यवे-

क्षणाख्यसंयजनसद्भावस्योक्तत्वात्तदभावेनत्विक्त्वनिराक्रिया न
 शङ्कते*।यत्त्विति* अनियमेन पाकादिकारिण्यपि पाचकादिव्यपदे
 नेन कर्तृव्यपदेशस्य नियमकर्तृत्वनिमित्तत्वावगमात्सदस्याधीन
 भावेन चास्याः कर्त्तृति केनचिदाङ्गेन सदस्यस्य क्रियया कर्तृत्वा
 देशायोगाद्विक्त्वायोगं तद्धीनाङ्गाभावे तद्वरणानर्थक्यशङ्काभि
 र्वमाह * वचनेति * । हिशब्दान्वयार्थं तन्नेतिनिरासप्रतिज्ञाभ
 यज्ञोपकारिणः प्रत्यवेक्षणात्सदस्यस्य कर्तृत्वनियमाद्विक्त्वोपप
 द्ध्याङ्गेष्वेव श्रुत्यादीनां कर्तृविशेषनियामकत्वात्प्रत्यवेक्षणस्य च
 तत्वेनानङ्गत्वात्कर्तृविशेषनियमायोगमाह । * न चेति * ।
 रिक्तसदस्यसद्भावे सदस्यः सप्तदश इति श्रुतेस्तस्यैव सप्तदश
 स्वापत्तिमाशङ्क्यत्विग्वरणानन्तरसदस्यवरणार्थत्वेनाप्यस्य च
 पदाभ्याहारेणोपपत्तेर्ऋत्विक्छब्दप्रवृत्तिर्निमित्ततुयजनरहितस्य च
 लत्वात् । समाख्यायाः पूर्वेः सह विरोधाविरोधचिन्तायाः ।
 कचमसाध्यर्थादिचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतेनोपोज्ञातार्थेन
 यजमानादन्योन्यं च भेदेन शास्त्रफलं प्रयाक्तारि तत्रार्थात्कर्तृ
 णं स्यादित्यधिकरणद्वयोक्तेन सङ्गतिमाह । * एवमिति *
 रोधिसमाख्याया विनियोजकत्वाभावेन समाख्याकृतविनियो
 विरोधस्य पूर्वपक्षं लिङ्गप्रकरणाभ्यां विरोधं रचयतीत्यर्थः
 पूर्वार्द्धमात्रेण पूर्वपक्षोक्तिसूचनार्थं लटो भूतार्थत्वद्योतकं स्मेत्यु
 त्तरविवक्षया स्मारणार्थत्वपक्षेऽप्याख्या चैवं तदर्थत्वादित्यत्रोक्त
 माख्याकृतस्य विनियोगस्य स्थूणानिरवननन्यायेन दृढीकरणार्थं
 षं रचयतीत्यर्थः ॥ स्मारणार्थं चोपपदम् । आद्यसूत्रावयव
 विकल्पयति * तन्निति * । आद्यं तावत्कल्पं दूषयति *
 तावदिति * । जज्जभ्यमानाधिकरणन्यायेनैतदेव द्रढयति *
 हीति * । द्वाद्दशे वक्ष्यमाणेनाग्नीनां लौकिकवैदिकसर्वार्थत्व
 न्यायेनापि द्रढयति * तथेति * । एकादश इति पाठो भ्रान्ति
 एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * । द्वितीयकलेप्याद्यं कल्पं
 * नापीति * । अन्त्यकलपाङ्गीकारेण समाधत्तं * यार्
 ति * । लिङ्गविरोधोक्त्यर्थत्वेन प्रयुक्तत्वात्किं व्याख्यातुं शर्हि
 प्रयुक्तययोगाच्छक्तिलक्षणार्थामङ्गीकृत्य सर्वैः कत्वर्थैर्वाक्यसंयुतै
 र्ऋत्विजामाक्षेप्तुमुत्तिग्भिर्वा सर्वकार्याणामनुप्रातुं शक्यत्वादित्ये

व्याचष्टे * प्रयुक्तत्वादिति * । भाष्यमप्येवमेव योज्यमित्याह
 * सर्वमिति * । सर्वस्मै पुरुषकार्यायेति पूर्वपक्षभाष्यस्थस्यापि
 सर्वशब्दस्यायमेवार्थः । आकाङ्क्षितत्वोक्त्या च प्रकरणविरोधोक्त्यर्थ-
 स्त्वेन प्रयुक्तत्वोक्त्याख्यानस्यानुज्ञासूचनार्थं कर्मर्णाति विशेषणात्पु-
 रुषार्थाशयनिरासः सिद्धोपि विवृतः । द्वितीयं सूत्रावयवं समाख्याचि-
 तानुपयोगेनाक्षिपति * ये पुनरिति * । प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिस्मभवेपि
 सर्वलौकिकवैदिककार्यार्थत्वे सर्ववैदिककार्यार्थत्वे च सौत्रादौ हेत्वश-
 क्त्याक्षेपतुमाह * न चेति * । स्वे कर्मन्तरकालानपेक्षे वसन्तादिका-
 लेभ्नीनामाधानेनोत्पत्तेरुपदेशातिदेशप्राप्तानां यूपव्ययोगनाधारण्यार्थ-
 त्वसम्भवाच्च सर्वार्थत्वसाधने शक्तिरित्याशयः । सिद्धान्तं चाग्निविप-
 यस्य पक्षस्य हेतोर्वानुक्तेरपि पूर्वपक्षोक्त्ययोगमाह * न च तस्येति * ।
 सर्वोक्तिश्च लौकिकवैदिककार्याशया वाक्यसंयुक्तासंयुक्तकार्याशया
 वेति विकल्प्याहवनीयादिलौकिकपाकादिसम्बन्धिप्रयोजनं काष्ठज्वाल-
 नाद्यपि साधयेच्छक्तत्वादिति पूर्वपक्षयित्वा वैदिककर्मार्थहोमादिका-
 र्यनिर्देशाद्वैदिकानामेव कर्मणां सम्बन्धिनोऽप्रयोजनस्य विहारः साधकः
 स्यादिति द्वादशे वक्ष्यमाणसिद्धान्तविरोधेनाद्यं कल्पं दूषयति * यदि
 चेति * । द्वितीयं विशेषानुक्तेः किमग्निजातमुपनिधेयमिति सन्देहे लौ-
 किकमुपनिधेयं न तु वैदिकमाहवनीयादि तस्य होमादिप्रयोजनानिर्दे-
 शादित्येवमाहवनीयादीनां सप्तमाधिकरणाद्यसूत्रेणाहवनीयादिभ्योन्ये-
 षामपि धिषण्यादीनामग्नीनां धिषण्यान्वाऽऽधारयतीत्यादिश्रुत्या व्याधार-
 णादिप्रयोजनसंयोगेनैवोत्पत्तिरिति हेतुना सूत्रान्तरेण वाक्यसंयुक्तसर्व-
 वैदिककार्यार्थत्वनिरासात्तद्विरोधेन दूषयति * यदपीति * । पूर्वपक्षत्वा-
 दधिकरणान्तरसिद्धान्तविरोधस्यादोषत्वमाशङ्क्याह * सिद्धान्तेति * ।
 आक्षिप्तमवयवं समाधातुमारभमाणोऽन्तरोक्तं सिद्धान्तत्वापादनं ताव-
 त्सिद्धसाध्यत्वेन दूषयति * तस्मादिति * । प्रकृतौ वेत्यनारभ्यवादा-
 धिकरणसिद्धान्तसूत्रेण खादिरत्वादेः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वाप-
 त्तिलक्षणो न्यायो य उक्तस्तत्प्रकृत्यर्थमित्याधानाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रेण
 आधानेतिदेशाद् दृढीकरणेन प्रतिपादितः सन्ननुमितः पूर्वपक्षो यस्य सि-
 द्धान्तस्य स एवाग्नीनां सर्वार्थत्वसिद्धान्तस्ते सर्वार्था इति सूत्रवाक्य-
 स्य भेदेन पृथग्भूतेनाग्नयश्चेत्यवयवेनोच्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि द्वादशा-
 धिकरणेन सप्तमाधिकरणेन चाविरोधपरिहार इत्याशङ्क्याह * न

१२।३ चैतदिति * । ततश्चाग्निभिश्चेति सन्देहभाष्येण किं सर्वं प्राकृतं वैकृतं
 चाग्निकार्यं गार्हपत्यादिभिः कार्यमुत प्राकृतमेवेति व्यवस्थेत्येवं पूर्वोत्तर-
 पक्षौ कार्याविति सन्देहभाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तत्रेति * । एवं-
 पक्षोक्त्यै तदनुमानहेतुभूतन्यायोक्त्यर्थमाधिकरणान्तरसूत्रद्वयं पठति
 * तदिति * । कर्मानङ्गत्वेनाधाने निरस्तस्याप्यस्य न्यायस्याग्निष्वङ्ग-
 त्वादुत्थानोपपत्तिः । सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रावयवं पृथक्कृत्य व्याचष्टे
 * एवमिति * । असामर्थ्यपरिहारार्थं स्वकालत्वोक्तिः कर्मान्तरप्रक्रमानपे-
 क्षाख्यस्वातन्त्र्यलक्षणार्थत्वेन व्याख्याता । अग्न्युत्पादकस्याधानस्य
 कर्मान्तरानपेक्षाभावेन साक्षात्कर्माङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावादाहवनीया-
 दिस्वरूपमात्रप्रयुक्तत्वेन च कर्मापूर्वसाधनांशानपेक्षत्वाद्वाग्निद्वारापि
 कर्माङ्गत्वाभावेन प्रकृत्यर्थत्वाभावेऽप्यग्नीनामाहवनीयादिवाक्यैः कर्मा-
 ङ्गत्वस्यैकान्तेनावगमात् खादिरत्वादिवत्प्रकृत्यर्थत्वं भविष्यतीत्याश-
 ङ्क्य खादिरत्वादिवद्धारस्य सुवादेरतिदेशं विना विकृतावप्राप्तद्वि-
 र्क्तत्वापत्तिभयाद्विकृत्यर्थत्वं खादिरत्वादेन जातम् । आहवनीयद्वारस्य तु
 होमस्य विकृतावपि नक्षत्रेष्ट्यादावुपदेशात्प्राप्तत्वात्तादर्थ्येऽप्याहवनीयस्य
 द्विरुक्तत्वानापत्तेः खादिरत्वादिन्यायाभावाद्युत्पादकस्य छेदनस्य
 प्रकृत्यर्थत्वाद्यूपस्य प्रकृत्यर्थत्ववदाधानस्य प्रकृत्यर्थत्वं कश्चिद्धेतुरस्तीति
 सूचयितुमाह * तदिति * । एतच्च सर्वार्थत्वमाहवनीयद्वारस्यैव होम-
 स्य प्रकृतिविकृतिविशेषे प्रत्यक्षोपदेशात्तन्मात्रविषयं न त्वग्निमात्रविषयं
 विकृतिमात्रविषयं वेत्याह * न त्विति * । कथं नावकल्पत इत्यपेक्षा-
 यामाह * द्वारमिति * येषु विकृतिविशेषवतिदेशापेक्षं द्वारं तेष्वनार-
 भ्याधीताः पदार्था यत्प्राप्नुवन्ति तद्द्वारेतिदेशापेक्षया युगपच्च सर्वाङ्गे-
 ष्वतिदेशप्रवृत्तेः पदार्थेष्वतिदेशापेक्षया न त्वतिदेशानपेक्षास्ततश्च द्वि-
 रुक्तत्वापत्तेः प्रत्यक्षेण शास्त्रेण ये होमाश्चोदितास्तेष्वेव स्वप्रधानेष्वग्नि-
 होत्रादिषु द्वारानपेक्षत्वादङ्गभूतेषु चोपहोमादिषु नैष्फल्यात्स्वयमङ्गग्रह-
 णाशक्त्यु सत्सु तद्द्वारा तद्युक्तेषु यागेषूपदेशेनाहवनीये स्यान्न तु होम-
 चोदनामनपेक्षयापि यागेषु यस्मात्तस्मान्नैतत्सर्वविषयमिति श्लोकद्वया-
 र्थः । अपूर्वेष्वपि होमेष्वहवनीयोपदेशोपपत्तेः प्रकृतिविकृतिमात्रार्थ-
 त्वनियमापि नास्तीति सूचनार्थं द्वीर्विशेषणम् । आद्यं श्लोकं व्याचष्टे
 * यदिति * । सर्वविषयत्वाभावं सूत्रकृतसम्मत्या द्रढयति * तथाचेति * ।
 सर्वविकृतिविषयत्ववत्सर्वाग्निविषयतापि सर्वार्थत्वोक्तेर्नास्तीत्याह * त-

थेति * । समधिगतमिति भाष्यं सम्यगर्थसंशब्दाङ्गीकारेणाभिविषया-
धिकरणपर्यवसानाद्विङ्मात्रविषयसिद्धान्तायोत्तरं सूत्रमित्येवमर्थत्वे-
न व्याचष्टे * अग्निविति * ॥

११५३।१

आध्वर्यवादिष्वध्वट्वादीनां कर्तृत्वनिमयः । अधि० १९

ते^१ सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च

स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥

तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था

स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥

तैर्ऋत्विग्भिः कर्मणः संयोगाद्यथासमाख्यं व्यवस्था स्याद्व्यव-
स्थितसम्भवे विकल्पापादकाव्यवस्थितशास्त्रार्थायोगेन लिङ्गप्रकरणापे-
क्षितव्यवस्थासमर्पकतया होत्रादिसमाख्याख्यस्य हौत्रत्विक्संयोगस्य
तद्विरोधाभावेन श्रुतिकल्पकत्वापपत्तेर्विनियोगाख्यार्थवत्त्वादित्येवं भा-
ष्यकृता व्याख्यातपि होत्रादिसमाख्यानमप्यादमेधित्यां यद्वैत्रादिका-
रिवाचिनीत्वावगतेर्विनियोकत्रीत्वात्तच्चै स्वयमुपोद्धातप्रसक्तानुप्रसक्तस-
माप्त्या बुद्धिस्थीकृता । अपि वा श्रुतिर्भेदात्प्रतिनामधेयं स्युरित्युपोद्धाता-
धिकरणसूत्रस्थनामधेयशब्दनिर्दिष्टहोत्रादिसमाख्यापरामर्शिनं तच्छ-
ब्दमङ्गीकृत्य तेषामृत्विजां होत्रादिसमाख्या संयोगादित्येवं व्याचष्टे
* समाख्येति * । संयोगस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * तर्हीति * ।
भाष्यकृद्व्याख्यायां तत्संयोगोक्तिं हौत्रादिसमाख्यार्थत्वेन व्याच-
क्षाणः संयोगस्येत्यादिसूत्रावयवं व्याचष्टे * नापीति * ।
आध्वर्यवमिति भाष्यमृत्विक्संयोगस्य लिङ्गप्रकरणापेक्षितव्यवस्थास-
मर्पकत्वेन तद्विरोधाद्विनियोजकश्रुतिकल्पकत्वापपत्तेर्विनियोगाख्येन
श्रुत्यर्थेनार्थवत्त्वादित्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यासूचनार्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह * तस्मादिति * । केषाञ्चित्प्रतिनामधेयं स्युरित्येतत्सूत्रस्थ-
नामधेयशब्दनिर्दिष्टनामधेयपरामर्शिनं च तच्छब्दं संशब्दं चैकीभावार्थ-

१ ग्रन्थकृता जैवलप्रतीकालम्बनेनैव व्याख्यातत्वादादावनुपपत्त्याः परन्त्वस्य
व्याख्या ४० पृष्ठस्थां १ पङ्क्तिमारभ्य बोद्धव्या ।

त्वाद्नेकत्रैकरूपसामान्यवाचिनमङ्गीकृत्य तयोर्नामधेययोः कर्तृकर्म-
समाख्ययोरवयवसामान्ययोगात्सादृश्याद्धौत्रादेः कर्मणः कर्त्रपक्षया
हौत्रादेश्च कर्तुं कर्मापेक्षायां हौत्रादेः कर्मणो बुद्धिस्थत्वात्कर्मणो
व्यवस्था स्यादवयवव्युत्पत्त्यभावेऽप्यवयवसामान्ययोगस्य विनियोगार्थं
हेतुत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * । रूढद्युपपा-
दनार्थं प्रत्यभिज्ञाथमानावयवार्थं त्यागहेतुं समाख्यानात्प्राक्कर्तृकर्मण्व-
यासिद्धिं प्रद्वनपूर्वमाह * कुत इति * । श्लोकं व्याचष्टे * हौत्राति * ।
सामिधेय्यनुवचनादेः प्रमाणान्तराद्धौत्रकर्मत्वप्रसिद्धौ तु समाख्याया-
स्तत्राप्रामाण्यं स्यादित्याह * न चेति * । संयोगस्येत्यवयवं शङ्कोत्त-
रत्वेन व्याख्यातुमाह * कथं तर्हीति * । दूषयति * न त्विति * । क-
ण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दस्य निमित्तत्वशङ्कानिरासार्थमिह पुनरेवंविशेष-
णविशिष्टः कण्वरथन्तरशब्दो लोक एवास्ति नासौ कण्वानां रथन्तरं
कण्वरथन्तरमित्येवं कृत्वोच्यते इति दशमाधिकरणभाष्यमर्थतः पाठितुं
तथाचेत्युक्तम् । राजशब्दस्य वैधर्म्यदृष्टान्तत्वमनुभाषणपूर्वं दूषयति
१११४।३ * यदपीति * । प्राग्योगासिद्धौ यौगिकव्यव्यपदेशायोगमाशङ्क्याह * त-
स्मादिति * । कथं तर्ह्यन्वयावगतिरिति पृच्छति * केन त्विति * ।
उत्तरमाह * समाख्येति * । समाख्यातोन्वयावगतावन्योन्याश्रयं
शङ्कते * नन्विति * । परिहरति * नैष इति * । शेषशेष्यन्व-
यश्रुतिकल्पनात्प्रागन्वयप्रमितिरेत्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रतीतिमात्रापेक्ष-
त्वाङ्गीकारेणैव परिहार्यत्वाच्चिरासं सूचयितुं लिङ्गादावपि प्रतीतमात्रा-
न्वयान्यथानुपपत्त्या श्रुतिकल्पनेऽन्वयप्रमितिर्भवतीति बलाबलाधिकरणे
व्याख्यातमित्याह * सर्वेष्वेवेति * । अन्योन्याश्रयपरिहारमुपसंहरति
* अत इति * । आख्याधिकरणेन पौनरुक्त्यं शङ्कते * ननु चेति * ।
समाख्याया लिङ्गप्रकरणाभ्यां विरोधाविरोधचिन्तामात्रं तात्पर्याङ्गीकारे-
णापौनरुक्त्यमाह * सत्यमिति * । स्वामिकर्मपरिक्रय इत्यारभ्य
विरोधाविरोधचिन्तां मन्यमानानां मतन प्राप्त्यर्थत्वात्पौनरुक्त्यं परिहरति
* उत्तरेति * ॥

तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥

कर्मसमूहस्याध्वर्यवादिसमाख्यानात्क्वचिदपि बाधे समाख्यैक्या-
त्सर्वत्राप्रामाण्यापत्तेर्विशेषसमाख्यया बाधयोगमाशङ्क्य मैत्रावरुणा-

दिवाक्येन बाधस्यावश्याङ्गीकार्यत्वात्सूत्ररूपदधातीतिवद्भूमाध्वर्यवादि-
समाख्याप्रवृत्त्यङ्गीकारेण परिहारं सूचयितुं तस्याध्वर्यादिसमाख्या-
तस्यापि कर्मणो यथा मैत्रावरुणोपदेशेन कर्त्रन्तरापदेशशून्येभ्यः क-
र्मभ्यो निष्कृष्य कर्त्रन्तरदेशना तथा विशेषविषयत्वात्सङ्काचवृत्तिना-
ख्यानेन विशेषाख्याज्ञान्येभ्यः कर्मभ्यो निष्कृष्य कर्त्रन्तरदेशनेत्येव-
मुपदेशोक्तेर्दृष्टान्तमात्रार्थत्वात्सामान्यविशेषसमाख्ये तल्यबले विशेष
समाख्या वा बलीयसीति सन्देहे यौगिकत्वेन द्वयोर्विशेषविषयत्वमा-
भ्यास्तल्यबलत्वप्राप्तौ सामान्यसमाख्याया विशेषविषयत्वेनैकविशेष-
विषयत्वेन सावकाशतया विशेषसमाख्यानवरुद्धेष्वपि विशेषेषु भूम्ना
प्रवृत्त्युपपत्तेस्तदवरुद्धेष्वन्यथानुपपत्त्यभावेन श्रुत्यकल्पकतयानवरुद्ध-
विशेषालोचनापेक्षत्वेन मान्द्याद्विशेषसमाख्या निरपेक्षत्वेन शास्त्रप्रवृत्ति-
त्वात्ततो बलीयसीति सिद्धान्तमाह । * विशेषेति * ॥

समाख्याप्राप्तकर्तृत्वस्य कचिद्बाधः । अधि० २०

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

उदाहृतानां विशेषसमाख्याकृताविनियोगासाधकत्वादलिङ्गत्वमा-
शङ्क्य यथाध्वर्यवादिसमाख्यानात्कर्मणोऽध्वर्यादिकर्तृव्यवस्था यथा
च विशेषसमाख्यानेन कर्त्रन्तरदेशना तथा लिङ्गदर्शनमित्येवमस्य
सूत्रस्य सिद्धान्तद्वयलिङ्गोक्तार्थत्वसूचनार्थं सामान्यसमाख्याकृतावि-
नियोगलिङ्गमुक्तमित्याह * सामान्येति * । विशेषसमाख्याया- ११५५२
स्तर्हि किं लिङ्गमित्यपेक्षामाह * विशेषेति * ॥

प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥

प्रेषेष्वनुवचनेषु च मैत्रावरुणोपदेशात्समाख्याबाधे दृष्टान्तिते प्र-
सङ्गात्किं सर्वेषु प्रेषेषु चानुवचनेषु च बाधः केषुचिद्वति चिन्तेत्यन-
न्तरसङ्गतिमाह * उपदेशादिति * । तत्रेत्युदाहरणभाष्यं ज्योति-
ष्टोमप्रकरणाभ्यातत्वादयुक्तमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य प्रदेशविशेष-
प्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति * ज्योतिष्टोमेति * । सुत्या बाह्यत्वादौक्षा-
ङ्गानां प्रेषानुवचनानां दीक्षणीयद्यङ्गप्रेषानुवचनवदनुदाहरणत्वशङ्कानि-
रासः । प्रदेशोक्तिप्रयोजने बाध्यसमाख्याविषयविवेकपूर्वं सन्देहमा-
ह * तत्रेति * । पूर्वपक्षमाह * किमिति * । सामान्यवचनात्सर्व-

प्रेषानुवचनप्रत्यय इत्युक्ते च शब्दादन्योन्ययुक्तयोः प्रेषानुवचनयोर्मैत्रा-
वरुणकर्तृकत्वप्रतीतिः सामान्यवचनासिद्धिमाशङ्क्य तात्सध्ये प्रौढधा-
न्योन्ययोगोक्तिमपि प्रेत्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षमुक्त्वा श्रूयमाणश्चेत्या-
दिना सम्भवत्येवेति हेत्वर्थेति करणन्तनान्यान्यानां गानुक्तिरुक्ता भि-
न्नमन्त्रस्थयोः प्रेषानुवचनयोः पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनान्वाच्यायोगात्तद-
भिधानेऽन्योन्यसहितप्रेषानुवचनविषयत्वापत्तेस्तन्निरासः ।

समुचितयोरनुवचनप्रेषयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वम् । अधि० २१

पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रेषसंनिधानात् ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थं सूत्रावयवं पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थवाशब्दव्याख्या-
पूर्वं व्याचष्टे * न सर्वेति * । अन्योन्ययुक्तप्रेषानुवचनवाचित्वेन पु-
रोनुवाक्योक्त्याख्यापूर्वं ता अधिकरोति प्रधानीकरोत्युद्दिशति मैत्रा-
वरुणविषयेऽयमुपदेश इत्येवं कर्तृज्युत्पन्नोद्देशवाच्यधिकारोक्त्यङ्गीकारेण
भावव्युपत्तौ वा बहुव्रीह्याङ्गीकारेणोक्त्यै सूत्रावयवं याजयितुमाह * प्रे-
षान्तानीति * । प्रकृत्य प्रधानीकृत्योद्दिश्यत्यर्थः । प्रेत्येत्यवयवोक्तस्य
प्रेषमिश्रत्वस्य पुरोनुवाक्यतां मैत्रावरुणविधिविषयत्वे हेतुत्वोपपादनार्थं
पुरोनुवाक्यानां हौत्रप्रवचनाधिनित्वात्समाख्याया होतृप्रयोज्यत्वावगतेः
प्रेषान्तानुवचनरूपाणां च तासामेकपदार्थत्वेनानेककर्तृकत्वायोगात्केवल-
स्य होतुः प्राप्तेस्तदन्तर्भूतस्य च प्रेषस्य यजशब्दत्वात्तस्य च दर्श-
पूर्णमासयोः समाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वात्तत्प्रकृतिकेषु देक्षादिषु ज्योति-
ष्टोमाङ्गेऽध्वर्युप्राप्तेः सामयागाभ्यासेषु तु समाख्यया होतृप्राप्तावपि प्रे-
षार्थस्यापि सवपट्कार्याज्याप्रयोगस्य होतृकर्तृकत्वात्प्रेषेषु चेति न्या-
याच्च प्रेषप्रेषार्थयोरेककर्तृकत्वायोगेनाध्वर्युष्वत्यधिकरणपूर्वपक्षन्याया-
द्धोतृता निवर्त्तमानस्य तत्सन्निकृष्टौत्रावरुणकर्तृकत्वप्राप्तेस्तत्सिद्धा-
न्तवक्ष्यमाणन्यायाद्वा होतृकर्तृकत्वप्राप्तावपि प्रेषार्थस्य मैत्रावरुणकर्तृ-
कत्वकल्पनकलेशापत्तेर्निर्द्धारणयोगोद्देशादिषु चातिदेशेनाध्वर्युप्राप्तावपि
प्रेषेषु चेति न्यायोपबृंहिताध्वर्युस्त्वित्यधिकरणसिद्धान्तन्यायात्ततो
निवर्त्तमानस्य तत्सन्निकृष्टप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वप्राप्तेः कृत्स्नपुरोनुवाक्या-
प्रयोक्तुरेकस्य विधिं विना क्षातुमशक्यत्वात्कर्तृविध्याकाङ्क्षामाह * ता-
श्चेति * । केवलानां तु प्रेषाणां निर्द्धारताध्वर्युकर्तृकत्वादनुवाक्यानां च
निर्द्धारितहोतृकर्तृकत्वाच्च कर्तृविध्याकाङ्क्षास्तीत्याह * शेषाणि त्विति * ।

प्रेषमिश्रास्वप्यनुवाक्यास्वनुवाक्यांशस्य होतृकर्तृकत्वनियमात्प्रेषांशस्य
 च सोमयागाभ्यासेषु मैत्रावरुणकर्तृकप्रेषार्थकल्पनकलेशेनापि तावद्धो-
 तृकर्तृकतयैव निर्ज्ञानाद्वैक्षादिषु च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वनिर्ज्ञानाच्च कर्तृ-
 विध्याकाङ्क्षास्तित्याशङ्क्यैकस्य पदार्थस्यानेककर्तृकत्वायोगात्प्रेषानुव-
 चनेषु च प्रत्यक्षविध्युपलब्धे प्रेषार्थस्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वकल्पनकले-
 शाङ्गीकारायोगेन प्रेषांशस्य होतृकर्तृकत्वावधारणायोगात्कर्तृनिर्ज्ञानाचो-
 गोपपादनपूर्वं पुरोनुवाक्यानां प्रेषामश्रत्वस्य मैत्रावरुणविधिष्वयत्न-
 हेतुत्वमुपसंहरति * पुरोनुवाक्यानां पुनरिति * । एकस्य पुरोनुवा-
 क्याख्यपदार्थस्यानेककर्तृकत्वायोगेनाध्वर्युकर्तृकप्रेषमिश्रत्वादनुवचनांशे-
 नापि होतृतो होतृकार्यानुवचनमिश्रत्वाच्च प्रेषांशेनाप्यध्वर्युः पुरोनुवा-
 क्यानां प्रच्युतेः प्रेषानुवचनयोरन्योन्यमिश्रत्वाख्यसन्निधानहेतुकात्क-
 र्तृसाकाङ्क्षत्वाद्युक्तो मैत्रावरुणविधिरित्यर्थश्चकारस्ततश्च पुरो-
 नुवाक्यानामेव मैत्रावरुणविधिरित्यपकृष्य योज्यः । एवकारार्थे पुनः
 शब्दः । समुच्चितयोरिति भाष्येण प्रेषानुवचनयोश्चशब्ददेकत्र निधान-
 लक्षणसमुच्चयाख्यसन्निधानावगतेरिति हेत्वर्थमुक्तमन्वाच्यत्वेन व्या-
 ख्यातुमाह * एवं चेति * । प्रैवंति सूत्रावयवव्याख्येयमिति सूच-
 नार्थः सूत्रावयवपाठः । सर्वप्रेषानुवचनेषु मैत्रावरुणविधौ प्रेषेत्या-
 दिष्वपि लिङ्गविरोधिर्मैत्रावरुणविध्यापत्तेरविरोधपक्षसम्भवे च विरो-
 धपक्षयोगाच्च सर्वत्र विधिरित्येतदर्थत्वेनासम्भवनं मैत्रावरुणकर्तृकत्वा-
 नामपि प्रेषाणां प्रकरणे सन्निधानान्मैत्रावरुणकर्तृकत्वापत्तेरित्येवं
 प्रेषेत्यवयवव्याख्यां सूचयितुमाह * न चेति * ।

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥४५॥

स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् ।

चमसहोमऽध्वर्योः कर्तृत्वम् । अधि० २२

चमसाश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥

विशेषसमाख्यायाः सामान्यसमाख्याबाधकत्वापवादकत्वेन सङ्गते-
 ररूपं जुहोतीत्यनेन होमोत्पत्तेर्ग्रहचमसहोमाभेदेन ग्रहहोमस्याध्वर्यु-
 कार्यतया तदभेदाच्चमसहोमस्य तेनाक्रियमाणस्याप्यध्वर्युकार्यत्वव्यपदे-
 शोपपत्तेस्तत्कारित्वेनाध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्याकृतमध्वर्युविनियो-

गमनपेक्षयापि चमसाध्वर्येव इति विशेषसमाख्यायाः सामान्यसमाख्यासापेक्षानपेक्षत्वसन्देहस्य च बाधकत्वाबाधकत्वसन्देहहेतोः स्पष्टत्वाद् ब्रह्मचमसवाक्याभ्यां होमोत्पत्तावलपवाक्यस्य तत्प्राप्तकात्स्न्यपरिसङ्ख्यार्थत्वापत्तेरलपवाक्येन होमोत्पत्तिरित्याशयेन पूर्वपक्षमात्रमाह * उन्नयनेति * । चमसाध्वर्युसमाख्यानात्सर्वेषु चमसकार्येषु चमसाध्वर्युविनियोगप्रतीतिश्चमसानिति द्वितीयोक्तस्य च कर्मत्वस्य व्यापारमात्रव्यापकत्वेनोपपत्तेश्चमसांश्चमसाध्वर्यवो व्यापारयेयुरिति क्रियाध्याहारोपलक्षणार्थं चमसाध्वर्यवश्चमसाञ्जुहुयुरिति भाष्यं मत्वोन्नयनादिग्रहणम् ।

अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥ ४७ ॥

सामान्यसमाख्याया न्यायशब्दोक्तमबाध्यत्वं किमलपमित्यज्ञानात्तद्देशेन होमविध्यनुपपत्तेर्होमैक्ये च ग्रहचमसानां विकल्पापत्तेः फलतः परिसङ्ख्यापत्तावपिच दापाभावाद् ग्रहचमसवाक्याभ्यां होमद्वयोत्पत्त्यवगमाशयेन चमसाध्वर्युसमाख्यायाश्चमसहोमेध्वर्युविनियोगं विनानुपपत्तेस्तत्सापेक्षत्वात्कथोपपादयितुमाह * सा नामेति * । जुह्वत्यप्यध्वर्यौ चमसाध्वर्युणामव्यापारात्समाख्यानायोगमाशङ्क्याह * य-
११५७।५ दि त्विति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ४८ ॥

चमसाध्वर्युभ्योन्यस्य चमसे होमकारित्वदर्शनोपपादनार्थं हुत्वेत्यध्याहारेऽन्य इति भाष्यणोक्ते प्रश्नपूर्व तदुपपादनार्थं चमसाध्वर्युकर्तृकस्य नयनस्य भक्षयितृवषट्कर्त्रथत्वाद्भक्षार्थत्वावगतिमुक्तां प्रयोजनान्तराभावेनोपपादयन् सूत्रं व्याचष्टे * वषट्कारिणं प्रतीति * । चमसाध्वर्युनेतारं ब्रुवन्नुतभक्षयायोगाच्चमसाध्वर्युभ्योन्यं होमकारिणं दर्शयन्समाख्यासहकृतं ध्वर्युं दर्शयतीत्युक्ते ध्वर्युणा हुतांश्चमसानन्यो वषट्कर्त्रे भक्षणार्थं हर्तुं चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीत्यपि सम्भवाद् अलिङ्गत्वमाशङ्क्य होमकतृहेस्तस्यस्य चमसाध्वर्यवे दानायान्यस्मै समर्पणे विक्षेपापत्तेर्होमदानयोरैककर्तृकत्वावगमोक्तयै यो जुहोति स एव प्रयच्छति ततश्च होमकर्तारं चमसाध्वर्युणां ग्रहीतृरूपेण व्यापृतत्वेन दातृत्वायोगात्तेभ्योऽन्यं दर्शयतीत्युक्तं ततश्चतुर्थं तं चेति चकारो यश्चेत्ययं हि शब्दार्थः ।

ततीयाध्यायस्य सप्तमपादः ।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

कदाचित्तस्येतिवार्त्तिकावयवेनास्य सूत्रस्य व्याख्यातत्वात्पाठमात्रं
कृतम् ॥

वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥

विशेषसमाख्याया अपि सामान्यसमाख्यासापेक्षत्वादौर्बल्येभिहिते
प्रसङ्गादौपदेशिक्या अपि प्रयोगवचनाश्रयायाः समाख्याया आतिदेशि-
कसमाख्यापेक्षत्वादौर्बल्यभिधानेन सङ्गतिः स्पष्टत्वादानुक्ता वेदान्तरीये-
ष्वङ्गेषु प्रधानवेदव्यपदेशाभावात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य प्रधानप्रयोगव-
चनविषयत्वेनाङ्गेष्वपि प्रधानवेदं व्यपदेशोपपत्त्युक्तिपूर्वम् पूर्वपक्षमाह
* गुणेति * ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकार-

सामर्थ्यादिव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥

प्राकृतानां धर्माणां परोक्षत्वात्तच्छब्दपरामृष्टानां विकृत्याग्रहणा-
त्स्वैः प्रात्यात्मिकैः स्वरूपतश्चोदकप्राप्तैर्नानाविधैर्धर्मैर्युक्तो विकृतिप्र-
योगः स्यादित्युक्ते प्राग्धर्मग्रहणेपि तेषामौपदेशिकप्रधानद्वारेण समा-
ख्याप्राप्तैः प्रधानवेदसमाख्यातैरुद्गातृभिरध्वर्युभिर्बाधात्कथं प्राकृतधर्मा-
ग्रहणस्य नानाविक्तत्वे हेतुतेत्याशङ्क्य हेतुत्वोपपादनार्थं प्राकृतान् धर्मान्
विकृतावप्यन्वयेनाधिकरोतीति व्युत्पत्त्याधिकारशब्दोक्तस्य चोदकस्य
बलीयस्त्वाख्यं समर्थत्वमुपादायितुं तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादित्यनेन
न्यायेन प्रयोगवचनस्य चोदकापक्षत्वेन दुर्बलत्वादिति स्वरटीकायां
विकृतिप्रयोगवचनेन प्राकृतग्रहणहेतुकादिति सूत्रार्थाभ्युपगमेनेत्येतसूत्र-
सिद्धतयैव पश्चात्कालत्वात्प्रयोगवचनस्य दौर्बल्यमुक्तं भाष्यानुसारा-
त्तु पूर्वोक्तसूत्रार्थाभ्युपगमे विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृतीति
पञ्चमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे विकृतिप्रयोगवचनस्य प्राकृतधर्मानुसा-
राख्यप्रकृत्यनुगमवाचिना प्रकृत्यन्वयशब्देन वक्ष्यत इत्याह *उक्तमिति *
सहाङ्गैरिति भाष्येण चोदकबलीयस्त्वोपपादनार्थं प्रयोगवचनदौर्बल्य-
स्योक्तत्वात्तद्व्याख्यानायैवमुक्तम् । नन्वितिभाष्येणौपदेशिक्याः समा-
ख्यायाः प्रत्यक्षत्वेनातिदेशिकीतो बलीयस्त्वमाशङ्क्योच्यत इत्यादि-
नालौकिकत्वादौर्बल्यमुक्तं इयेनाद्यङ्गेष्वौद्गात्नादिसमाख्याया अपि सा-

११५८१२

मवैदिकादिप्रधानप्रयोगविधिमित्तत्वेन वैदिकत्वादयुक्तमाशङ्क्य लक्ष-
 णया प्रयोगपरिगृहीतेति दुष्प्रकानुसारात्प्रयोगवचनाश्रयत्वलक्षणार्थत्वं
 लौकिकोक्तेः सूचयन् व्याचष्टे * प्रयोगेति * । प्रयोगवचनाश्रयत्वेऽपि कथं
 दौर्बल्यमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव जघन्यकालत्वं दौर्बल्यहेतुमुपपादयति
 * यावद्धीति * । कलृप्तात्कर्तृसम्बन्धाद्धेतोरित्यर्थः । कलृप्तकर्तृसम्ब-
 न्धत्वादिति त्वप्रत्ययाध्याहाराद्वा बहुव्रीहिः । तत्रेति भाष्यं पौर्वापर्यवली-
 यस्त्वाशयशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमाह * न वेति * । प्राप्तस्य तर्हि
 सन्निकृष्टत्वात् कचिद् बाधः स्यादित्याशङ्क्याबाधग्रन्थे कलृप्तमूलानां सा-
 मान्यशास्त्रादीनां प्राप्तबाधस्याकलृप्तमूलानां च लिङ्गादीनामप्राप्तबाध-
 स्योक्तत्वात्सन्निकृष्टस्यापि कचिद् बाधो न विरुद्ध इत्याह * उक्तं हीति * ।
 विकृतिप्रयोगवचनेन प्राकृताङ्गग्रहणहेतुकात्प्राकृताधिकारस्य चोदक-
 स्य सामर्थ्याद्वलीयस्त्वात्प्राप्त्यामिकवेदविहितत्वानिमित्तत्वस्वरूपप्राप्त-
 नानर्तिग्रूपधर्मः इयेनादिः स्यादित्येवं सूत्रं योजयन् सिद्धान्त उपसं-
 हरति * तस्मादिति * । समाख्यानतिक्रमसूचनार्थं दृष्टान्तोक्तिः ।
 समाख्यात्वसाम्यात्तुल्यबलत्वशङ्कां निराकर्तुमाह * यद्यपिचेति * ।
 अव्यक्त इति सूत्रावयवं परमतेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * यत्त्विति * ।
 कथमव्यक्तोक्तया प्रधानसमाख्यातः कर्त्तृको भवतीत्याशङ्क्याव्यक्तश-
 ब्दस्याकलृप्तत्वावस्थवाचित्वात्प्रधानद्वारत्वानिमित्तत्वाच्चाकलृप्तावस्थत्व-
 स्यायं प्रधानसमाख्यातस्य कर्त्तुर्ङ्गान्वय एवाव्यक्त इत्युक्तम् । प्र-
 धानसमाख्यातकर्तृविषयाभावेनैतां दूषयति * न त्विति * । प्रधानस-
 माख्याया वेदान्तरसमाख्यावत्प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽप्येकाङ्गविषयत्वेन सा-
 मान्यविषयतया दौर्बल्यात् वेदान्तरसमाख्ययैव कण्टकवितोदनादिमा-
 त्रवेदान्तरीयप्रधानाङ्गविषयत्वेन विशेषविषयत्वाद् वलीयस्या भाव्यमित्य-
 र्थः । वेदधर्मैश्चाङ्गान्वयवत्सामान्यानि कर्त्तृन्वयेष्यङ्गे स्वरूपतः प्राप्तस्य
 धर्मस्य प्रधानद्वारप्राप्तेन धर्मेण बाधाद्धेदान्तरीयमप्यङ्गं प्रधानसमा-
 ख्यातस्य कर्त्तृविषयो भविष्यतीत्याशङ्कामनिष्ठापयति निरस्यति
 * अथेति * । वचनेनानिष्ठापत्तिपरिहारशङ्कां तदभावेन निरस्यति * न
 चेति * । विषयाभावमुपसंहरति * तस्मादिति * । प्रधानेनाङ्गेषु स्वसमा-
 ख्यानवतारेङ्गसमाख्यायाः प्रधानेनाग्रहणात्प्रधानसादृगुण्यं च विनाङ्ग-
 गुणानुष्ठानानर्थक्यात् स्ववेदसमाख्यातोऽपि नाङ्गे कर्त्तव्यता स्यादित्या-
 शङ्क्याह * सा त्विति * । स्तोत्रादीनामुत्पत्तिवेदानिमित्तेनोद्गात्राद्यन्वयेन

निमित्तेन प्रवर्त्तमाना समाख्योद्गात्रादिकृतेन स्तोत्रादिना ज्योतिष्टोम-
स्योपकुर्यादित्येवं प्रधाननियुक्तक्रियाकर्त्रन्वयरूपार्था सती प्रधानेन क्रि-
याकर्त्रन्वयाख्यार्थग्रहणार्थं गृह्यत इत्यर्थः । गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था
स्यादित्यनेन च न्यायेनाध्वर्यवादिसमाख्यानां गुणभूतेष्वेव कर्तृषु व्या-
पारेण प्रधानभूतकर्तृरूपवस्त्वविनियोजकत्वात्प्रधाने च स्वयङ्कर्तृत्व-
नियमेन कर्तृप्राधान्यात्प्रधाने कर्तृविनियोजकत्वाभावात्प्रधानद्वाराङ्गेषु
कर्तृविनियोजकता दूरोत्सारितेत्याह * न चेति * । ऋग्वेदादिस-
माख्यानामपि तर्हि प्रधानद्वाराङ्गेष्वप्रवृत्तेर्गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायो नि-
र्विषयः स्यादित्याशङ्क्य तासां प्रधानेष्वपि विनियोजकत्वाविरोधात्प्र-
योगवाचिक्रियतेशब्दव्यपदेशाच्चैस्त्वादीनां प्रयोगवेदधर्मत्वावगतेर्वै-
षम्यमाह । * ऋग्वेदादीति * । न केवलं पूर्वोक्तेभ्यो हेतुभ्यः कर्तुः
प्रधानद्वाराङ्गेष्वप्राप्तिः किं त्वाध्वर्यवादिसमाख्यायाः क्रियतेशब्दव्यपदे-
शानात्मकत्वेन पाठमात्रनिमित्तत्वात्पाठस्य चान्यद्वारत्वायोगादपीत्याह
* पाठेति * । अप्राकृतत्वमात्रनिमित्ताकलृप्तावस्थत्ववाच्ययमव्यक्त-
शब्दो न तु प्रधानद्वारत्वनिमित्ताकलृप्तावस्थत्ववाचीति मत्वा स्व-
मतेनौपदेशिकाऽप्राकृतत्वेनाकलृप्तावस्थत्वेनाव्यक्तं कर्त्ता शेषे भवि-
ष्यतीत्येवं व्याचिख्यासुः प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्त्रन्वयानभ्युपगमो गुण-
मुख्यव्यतिक्रमन्यायानभ्युपगमेऽप्यदोष इत्याह * न चेति * । प्रधान-
द्वारत्वेनाप्यनभ्युपेतेन न किञ्चित् दुष्यतीति सूचनार्थश्चकारः । प्रधा-
नद्वाराङ्गेषु कर्त्रन्वयानभ्युपगमे कथं कण्टकवितोदनस्योद्गातृकर्तृकत्वं
सेत्स्यतीत्याशङ्क्य स्वसमाख्ययैव सिद्धिसूचनायाह * कण्टकेति * ।
स्वसमाख्याप्राप्तस्य कर्तुरव्यक्तत्वायोगमाशङ्क्य सामवेदोत्पन्ने कण्ट-
कवितोदने यजुर्वेदोत्पन्ने चोपपुटाप्यर्पणे प्रकृतावकलृप्तकर्तृकत्वाच्छक्यं
कर्तुरव्यक्तत्वं वक्तुमित्याह * तदात्मना चेति * । प्रधानादङ्गेष्ववतर-
न्त्याः समाख्याया गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे स्वसमाख्यावाधेनानुप्रा-
ह्यत्वस्योक्तत्वाच्च स्वसमाख्यायाः कर्तृसिद्धिर्युक्तेत्याशङ्क्य ऋग्वेदादि-
समाख्यावदाध्वर्यवादिसमाख्यायाः क्रियतेशब्दव्यपदेशानात्मकतया प्र-
योगवेदनिमित्तत्वाभावेनोत्पत्तिवेदानिमित्तत्वाविरोधादेकवेदोत्पन्नयोश्चा-
ङ्गप्रधानयोर्द्वयोरपि साक्षात्समाख्योपपत्तेः कण्टकवितोदनस्य साक्षात्प्रा-
प्तोद्गातृकर्तृकत्वेनाप्यौद्गात्रसमाख्यानुग्रहे प्रधानद्वारत्वाननुग्रहोत्त-
द्रूपेणानुग्रहेऽपि चाङ्गान्तरेषु कृतार्थत्वेनाङ्गे स्वरूपतः प्राप्तप्रधानद्वारप्राप्त-

११५९।२

योरविरोधात्प्रधानद्वारता नावश्यमनुग्राह्येत्याह * नावश्यमिति * ।
व्याख्यातावयवार्थमुपसंहरति * तेनेति * ॥

इति श्रीमन्निकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजि-
भट्टोपाध्यायात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां
सर्वानवद्यङ्करण्यां न्यायसुधाख्यायां
तृतीयस्याध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥

॥ अथाष्टमः पादः ॥

परिक्रयस्य स्वामिकर्मत्वम् । अधि० १

स्वामिकर्मपरिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था स्यादित्यत्रोक्तस्य समाख्याया लिङ्गविरोधस्यापवादत्वेन प्रकरणसङ्गतिमाह * समाख्येति * । पूर्वविरोधे समाख्यायाः स्वकार्यविनियोगाशक्तत्वेनासत्तुल्यत्वादविरोधलक्षणार्था समाख्योक्तिः परेषामथाशीर्म्न्त्राधिकरणान्तानामधिकरणानामपवादत्वोक्तार्थोपपत्तिश्च । अन्यो वेत्यत्रोक्तस्य स्वामिनि परिक्रयविरोधस्य स्वामिकर्तृकत्वं विनानुपपत्तेस्तत्रैव परिक्रयस्य स्वामिकर्तृकतायाः सिद्धत्वात्तद्विरोधेन पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्याह * सिद्धे त्विति * । अन्यकृते कर्मणि स्वयङ्कर्तृकत्वापादनार्थत्वात्परिक्रयस्य च स्वयङ्कर्तृकत्वापादनाशक्तेः स्वामिनि कर्तृत्वापादनसामर्थ्यात्मकत्वेन लिङ्गेन समाख्याया विरोधाशङ्कामन्यकृतेपि परिक्रये स्वामिनः प्रयोक्तृत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः कर्मणि स्वयङ्कर्तृकत्वापादनसामर्थ्योपपत्तिसूचनेन परिहरन् पूर्वपक्षमाह * तथेति * । इतरपरिक्रयस्याध्वर्युकर्तृकत्वेऽप्यध्वर्युपरिक्रयस्याध्वर्युकर्तृकत्वायोगात्स्वामिकर्तृकत्वापत्तिमाशङ्क्याध्वर्युपुरुषप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वेनाप्याध्वर्यवसमाख्यानग्रहसम्भवेन स्वामिकर्तृकत्वायोगसूचनायादिशब्दः । प्रतिप्रस्थातुः परिक्रयाशक्तौ तदनन्तरस्याध्वर्युपुरुषस्य नेष्टुस्तेनुर्वा परिकर्तृत्वसूचनायादिशब्दः । प्रतिप्रस्थातुः परिक्रयाशक्तौ तदनन्तरस्याध्वर्युपुरुषार्थं बहुवचनम् । लिङ्गविरोधपरिहारं निरस्यन् सिद्धान्तमाह * इतीति * । स्वामिनः परिक्रये विनियोजकं किं लिङ्गमित्यज्ञाते तद्विरोधोपपादनाशक्तेर्लिङ्गोक्तार्थकर्मण इति सूत्रावयवव्याख्यार्थं फलकामो हीत्यादिभाष्यं तावद्व्याचष्टे * परिक्रयेण हीति * । एतद्भाष्योक्तविरोधपरिहारशङ्कां तथा स्वामिनेति पूर्वपक्षवार्तिकोक्तां श्लोकस्यैतद्भाष्योक्तलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्वसूचनायानुभाषते * लौकिकेनेति * । एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकं व्याचष्टे * नेति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

११६०३

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

परिक्रयात्मकवरदानस्यातिजत्वदर्शनाल्लिङ्गेन परिक्रये स्वामिवि-
नियोगायोगमाशङ्क्य श्रुतिविरोधात्क्वचिल्लिङ्गबाधेऽपि न सर्वत्र बाधो
युक्त इति परिहारार्थं सूत्रमुपधानस्याध्वर्यवसमाख्याबाधेन याजमानत्व-
कल्पनया सामानाधिकरण्यश्रुत्युपपत्तेरत्रापि लिङ्गबाधायोगादयुक्तमा-
शङ्क्य याजमानत्वे दधातेऽतित्वात्कर्त्रभिप्रायक्रियाफलवाच्यात्मनेपदा-
पत्तेः परस्मैपदश्रुतिविरोधाद्याजमानत्वकल्पनायोगमाह * उपदध्यादि-
ति * । वरदानेऽन्यकृते स्वामिनो लौकिकोपायाश्रयणायांगात्प्रयोक्तृ-
त्वायोगमाशङ्क्याह * तत्सिद्धिश्चेति ॥

वपनादिसंस्काराणां याजमानत्वम् । अधि० २

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं
कर्मवद् व्यवतिष्ठेरन् ॥ ३ ॥

परिक्रयवत्स्नानदन्तधावनयोर्लोकतः स्वयङ्कर्तृकत्वप्रसिद्धेर्धननख-
निकृन्तनयोश्च निर्जातनापितकर्तृकत्वेन कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षतया स्नानदन्त-
धावनकर्तृमात्रस्य विचार्यत्वात्तस्य च संस्कार्यकर्तृकत्वप्रसिद्धेः संस्का-
राणां च कार्यसामर्थ्याधानार्थत्वादध्वर्योश्चानुष्ठानाख्यकार्यसामर्थ्यस्य
ष्विद्वत्तयैव दक्षिणालाभात्मकफलप्रतिग्रहणाख्यकार्यसामर्थ्यस्य च क-
र्मकरत्वादेव सिद्धेः, संस्कारानर्थक्यादन्तधावनादिकर्तुरात्मनि संस्का-
रजननसामर्थ्यात्मकलिङ्गविरुद्धया समाख्यया यथावेदं संस्कारव्यवस्था-
नुपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन पुरुषसामर्थ्य इति सूत्रावयवं कर्तृणां पुरु-
षाणां स्तुगादिवदपूर्वसाधनत्वसामर्थ्यं जनयितव्यं तज्जननार्थं संस्का-
रापेक्षास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * कर्तृत्वमेवेति * ।

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्

कर्मवत् ॥ ४ ॥

दन्तधावनादीनां लोकप्रसिद्धेरात्मनेपदाच्च कर्तृपुरुषगामिसंस्कारा-

ख्यफलसाधनत्वादित्येवं पुरुषप्रधानत्वोक्तार्थस्य क्रियत इति व्युत्प-
त्या कर्मशब्दोक्तस्य फलस्य भोगकरणत्वेन कर्मकरणमस्येति बहुव्री-
ह्यङ्गीकारेण कर्तुं फलप्रतिग्रहणे शक्तिं दन्तधावनाद्यो जनयन्तीत्येव-
मर्थं तस्मादिति भाष्यात् स्पष्टप्रतीतिस्तदुपपादनार्थं न चेत्याद्युत्तरभा-
ष्यव्याख्यावसरार्थं प्रतिज्ञान्वयमात्रमाह *पुरुषेति* । दन्तधावनादीनां
फलप्रतिग्रहणशक्तिजननार्थत्वेप्यन्यजनवशाध्वर्यवत्वोपपत्तिमाशङ्क्य
फलप्रतिग्रहणाख्यकर्मकरणशक्तिजनकदन्तधावनाद्यर्थं लोकेन्यपरिक्रया-
दर्शनात्प्रधानभूतपदार्थं च परिक्रयार्थवत्वोपपत्तेः शक्तिजनकस्य दन्त-
धावनादेः स्वयमेव कार्यत्वेन कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षत्वात्कर्तृकर्मरूपावय-
वार्थाभावनिश्रयेन रूढित्वात्समाख्याया विनियोजकत्वायोगोक्तार्थं न
चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * गुणभूते हीति * । परिक्रयस्य दन्तधावनाद्य-
र्थत्वाभावेप्यानर्थक्यानापत्युक्तार्थस्येप्सितेभ्य इति भाष्यावयवस्य
गुणत्वे तस्य निर्देश इत्येतत्सूत्रमूलत्वसूचनार्था गुणभूतोक्तिः । दन्तधा-
वनादीनां स्वयङ्कर्तृकत्वप्रसिद्धेः कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षेण्यध्वर्युसंस्कारार्थ-
तैव समाख्ययास्त्वित्याशङ्क्य संस्काराणां फलप्रतिग्रहणशक्तिजन-
नार्थत्वाद्यजमानस्यैव च तज्जननापेक्षत्वाद्भोक्तृशपातित्वलक्षणेन लिङ्गेन
तदर्थत्वनिश्चयान्न समाख्ययाध्वर्युसंस्कारार्थता शङ्कितु युक्तेत्याह
* प्रधानत्वं चेति * । प्रधानमात्रस्य फलसाधनत्वेन भोक्तृत्वशक्तिजन-
नार्थतया तत्सिद्धयेन्यानपेक्षणाद्वपनादीनां कर्त्रशपातावगतेलिङ्गविरो-
धाभावमाशङ्क्याह * न चेति* प्राप्तस्यापि भोग्यस्य भोक्तृत्वाशक्तौ
लोके भोगादर्शनात्फलसाधनातिरिक्तभोक्तृत्वशक्तिजनकता चकारेण
सूचिता । पूर्वपक्षसूत्रे दृष्टान्तितेभ्यः पुरुषसंस्कारव्यतिरिक्तेभ्योङ्गक-
र्मभ्यः पुरुषसंस्काराणां भोक्तृशपाताद्वैपस्यसूचनायैतत्सूत्रस्थं प्रधान-
कर्मदृष्टान्तं व्याचक्षाणः सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * । भोक्तृ-
शपाताभावेप्यङ्ग्यागानामुत्सर्गरूपतयान्येन कर्तुमशक्यत्वात्स्वामिकर्तृ-
कत्वोपलब्धेरुत्सर्गरूपत्वस्यैव स्वामिकर्तृकत्वं प्रयोजकत्वात् संस्काराणां
चानुत्सर्गरूपतयान्येनापि कर्तुं शक्यत्वाल्लिङ्गाविरुद्धया समाख्ययाध्व-
र्यवत्वमाशङ्क्य दन्तधावनादीनां निर्ज्ञातकर्तृकत्वेन कर्त्रनाकाङ्क्षत्वा-
त्कर्तर्यपेक्षित इति वार्त्तिकसूचितं सामाख्यानिकविनियोगायोगमाह
* यथाप्राप्तेति * । वपननिष्पत्यर्थं स्वाङ्गावधानोपलक्षितप्रयत्नाख्यभा-
वनाकर्तृत्वं प्रयोजकत्वात्कथोक्तम् ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

पुरुषसंस्कारार्थं पुरुषान्तरापरिक्रयात्कर्तृविशेषानाकाङ्क्षणेन समाख्ययाध्वर्युनियमानुपपत्तेर्वपनादीनामाध्वर्यवताभावेभिहितेभ्यञ्जनाञ्जनयोरपि भोक्त्रंशपातितया स्वामिसंस्कारत्वेन कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षणात्समाख्ययाध्वर्युनियमायोगमाशङ्क्य धावतिवपतिकृन्ततीनां स्वरितेत्वाद्दन्तधावनादीनां कर्त्रभिप्रायक्रियाफलवाच्यात्मनेपदाद्दन्तधावनस्य च लोकतोपि तत एव स्नानस्यापि स्वयङ्कर्तृत्वप्रसिद्धेर्वपननखनिकृन्तनयोश्च नापितकर्तृत्वनियमप्रसिद्धे कर्त्रनाकाङ्क्षा युक्ता अनक्तेरनृदात्तेस्वात्परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां कर्तृविशेषानवगमपि तमभ्यनकीति परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तमिति स्वामिपरामर्शितच्छब्दव्यपदेशात्तदानन्तर्याच्छरेशीकयानकीत्यत्राप्यनुषक्ततच्छब्दव्यपदेशावगतेः कर्त्रन्तरावगमे सति तद्विशेषाकाङ्क्षायां समाख्ययाध्वर्युनियमोपपत्त्युक्तार्थत्वेन व्यपदेशव्याख्यार्थं परस्मैपदेत्यादिभाष्यमञ्जनादीनां भोक्त्रंशपातित्वस्यैतदधिकरणव्युत्पाद्यत्वेनासिद्धेः स्वामिसंस्कारत्वे हेतुत्वायोगात्तद्वशेन तच्छब्दस्य स्वामिपरामर्शित्वावधारणानुपपत्तेस्तदवधारणकारणान्तरानुपलब्धेश्चाध्वर्युमन्योभ्यनकीत्यपि सम्भवादयुक्तमाशङ्क्य व्यापारद्वयविधिं विना विधिद्वयानर्थक्यापत्तेर्व्यापारद्वयावगमे सति भिन्नविषयत्वेनाविरोधात्समाख्ययाध्वर्युनियमोपपत्तावभ्यञ्जनस्याध्वर्युसंस्कारत्वं कल्पयित्वा कर्त्रन्तरकल्पनायोगात्परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तमित्यभ्यङ्कत्रभ्यञ्जनीयार्थेद्व्यपदेशात्तद्विहितेभ्यञ्जने लिङ्गाविरुद्ध्या समाख्ययाध्वर्युव्यापारत्वेनावगते वाक्यान्तरस्थोभ्यञ्जनविधिर्यजमानस्येति गम्यत इत्येवमाशयत्वेनोपपादयितुमाह * अध्वर्युव्यापारे चेति * । सूत्रमपि तमिति भेदव्यपदेशादभ्यङ्कत आङ्कत इति च विद्वच्चन्तराद्व्यापारभेदावगमेनाविरोधादभ्यञ्जनाञ्जनयोः समाख्ययाध्वर्यवता युक्तेति वपनादिस्ताभ्यशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्येयम् ॥

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

आध्वर्यवमिति निर्देशात्समाख्ययाः पूर्वपक्षे वपनादिष्वध्वर्युनियमायोक्तः सङ्घेषु पुरुषसंस्कारव्यतिरिक्तेषु कर्तृगुणत्वं तेष्वव तस्य निधामक इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदित्यादिभाष्यं पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तानुभाषणं

विना तद्वैषम्योक्त्यशक्तेर्यूनं मत्वा दृष्टान्तप्रणपूर्वं व्याचष्टे * यस्वि- ११६२'२
ति * । कदप्यो हीति भाष्यमुक्तव्यवस्थापपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वं
व्याचष्टे * तर्दिती * ।

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

स्वामिना कर्तृत्वसिद्धयै संस्कार्यत्वस्य तत्प्रधानत्वादित्यनेनोक्त-
स्योपपादनार्थत्वेनापूर्वमुद्दिश्य संस्काराणां विधानात्साक्षाच्चापूर्वं कर-
णाशक्तेस्तत्साधने द्वये कार्याणां सन्निकर्षविशेषात्स्वामिनि कार्यत्वाव-
गमात्तत्प्रधानतेत्येवं द्विणिजन्ताज्ज्वलेत्त्यन्ययोत्पादाद्विधानवाचिभाव-
शब्दाङ्गीकारेण पूर्वसूत्रकृतेन पूर्वपदाहेतुनिरासेन वृद्धिस्थाकृतस्य
सिद्धान्तहेतोश्चशब्दानुसूत्रकर्षणाङ्गीकारेण च सूत्रव्याख्यार्थं चोदनेत्यादि-
भाष्य स्वामिनोऽपूर्वाश्रयत्वात्सन्निकर्षमुपपादयन् व्याचष्टे * प्रधानेति * ।
फलप्रतिग्रहणयोग्यताख्यां फलापूर्वाश्रयत्वयोग्यतां चोदनोक्त्या विव-
क्षित्वा स्वयंफलापूर्वाश्रयत्वयोग्यताहेतौ संस्कारविधानादित्येवं सूत्रं
व्याचष्टे * तत्सिद्धयर्थत्वाहेति * । प्रधानापूर्वाश्रयत्वसिद्धयर्थत्वा-
संस्काराणामित्यर्थः ।

अतुल्यत्वादसमानविधानाः रयुः ॥ ८ ॥

अविशेषेति भाष्यं पुरुषमात्रवाचिशब्दाभावादयुक्तमाशङ्क्य सन्निक-
र्षविशेषन्यायात्स्वामिनः समाख्यया चत्विजां संस्कारविधयवगत्याश-
यत्वेन व्याचष्टे * अनेन चेति * । संस्कारत्वेवगते प्रकृतपुरुषपूरितं
माधवेन (१) कर्तृकत्वावगतेर्वपनादीनां चात्मनेपदात्कर्तृगामिक्रियाफ-
लावगमात्संस्कार्यत्वावगतिः संस्कार्यत्वावगते प्रतिप्रधानावृत्त्यादिदोष-
परिहारात्संस्कारत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेर्विरोधपरिहारयोगमा-
शङ्क्य वपनादेः संस्कार्यविशेषानवगमेपि क्रियास्वाभाव्यात्संस्कार-
त्वावगतेः संस्कार्यानेकत्वे सत्यावर्त्तनीयत्वावगमाद्विरोधपरिहारमुपपा-
दयितुमाह * न चेति * एतच्छङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं तदित्या-
दिभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * । सप्तम्या भाष्यस्थस्तच्छब्दः सप्त-
म्यन्ताव्ययत्वेन व्याख्यातः ॥

तपसो याजमानत्वम् अधि० ३

तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ९ ॥

११६३१ तपसोऽपि क्रतुफलप्रतिबन्धकदुःखफलपापनाशकत्वेन फलप्रतिग्रहण-
योग्यताधानार्थत्वाच्छङ्काधिक्याभावेनातिदेशयोगमाशङ्क्य पापनाशा-
र्थत्वे प्रमाणाभावाद्दुःखकरत्वेन च कर्तृप्रतिकूलत्वात्कर्त्रनुग्राहकत्वा-
योगेनाधिकाशङ्कां दर्शयन् सूत्रतात्पर्यमाह * तपस इति * । कथं
निवर्त्तयतीत्यपेक्षायामाह * यस्मादिति * । सौम्याः फलोक्तेः फ-
लप्रतिग्रहणयोग्यत्वलक्षणार्थत्वसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थां सिद्धीं किं व्या-
ख्यातुं फलेत्युक्तम् । करोतीत्यनेन फलस्य सिद्धिरस्मादिति बहुव्री-
ह्यर्थोक्त्यर्थत्वेन फलसिद्धयर्थोक्तिर्व्याख्याता । दुःखकरत्वेन प्रतिकू-
लत्वाद्योग्यताधानार्थत्वायोगं पूर्वपक्षोक्तं परिहरन् दुःखं हित्यादिभाष्यो-
क्तं योग्यताधानप्रकारं विवृणोति * योग्यता चेति * । सोऽयमित्यने-
नाकाङ्क्षायाः सूत्रेत्यनेन च सन्निधानस्योक्त्या साकाङ्क्षफलवत्स-
न्निधानाख्यात्प्रकरणात्सामान्यसम्बन्धेऽसिद्धिर्हि योग्यत्वाख्याल्लिङ्गात्तपसः
पापनाशाख्यद्वारविशेषान्वयः सेत्स्यतीति तत्रापेक्षेत्यनेनोक्तयोग्यत्व-
विवरणार्थं शक्यं हित्युक्तम् । लोकवदिति दृष्टान्तं स्पष्टत्वाद्भाष्यकृतोपे-
क्षितं क्रतुफलप्रतिबन्धकस्य महतः पापस्य द्वयद्वयहोपवासजन्येनाल्पेन
दुःखेन नाशायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यथैव चेति *
स्मर्तव्यापि पौरुषेयत्वाल्लौकिकत्वोक्त्यविरोधः । वानप्रस्थादितपसोऽपि
तर्हि पापनाशार्थत्वात्स्वर्गाद्यर्थत्वायोगापत्तेः 'स्तपसा ये अनाधृष्यास्तप-
सा ये स्वयं ययु' रित्यादि दर्शनं विरुद्धयेतेत्याशङ्क्याह * यानि त्विति * ।
द्वयहोपवासादीनां प्रायश्चित्तवत्पापनाशकत्वेऽपि तद्वदेव फलप्रतिग्रहण-
योग्यताधायकत्वेन स्यादित्याशङ्क्य फलप्रतिग्रहणयोग्यताधानायैव
पापनाशस्य द्वारमात्रत्वेनाभ्युपगमाद्वैषम्यं सूचयितुमाह * यानि तु
प्रायश्चित्तेति * ।

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

सूत्रं व्याचष्टे * मेधाहत्वेति * ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

तपसोऽप्यात्विजत्तददर्शनात्प्रतिग्रहणयोग्यताधानसामर्थ्यात्मकालिङ्गाभा-

वेन स्वाभिस्तपसि लैङ्गिकविनियोगायोगात्तदविरुद्धया समाख्यया-
ध्वर्युर्विनियोक्ष्यत इत्याशङ्क्य बहुवचनश्रुतिविरोधात्तत्र लिङ्गबाधेपि
न सर्वत्र बाधो युक्त इत्येवमर्थत्वं सूत्रस्य सूचयितुमाह * वरोति * ।

लोहितोष्णोपतादीनां सर्वऋत्विग्धर्मत्वम् । अधि० ४ ।

गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

एवं चेत्यादिभाष्येणाधिकरणान्तरत्वेन सूत्रव्याख्यायाः कृतायाः
पूर्वाधिकरणशेषत्वेन सूत्रव्याख्यानापरितोषं निमित्तमाह * गुणत्व ११६
इति * । लोहितोष्णीषादीनामपि वचनादिवज्जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेन
संस्कारत्वावगमाद्याजमानत्वेनात्विजत्वायोगात्पूर्वसिद्धान्तपक्षयोर्द्वयोर-
प्यनुपपत्तेः सन्देहायोगं लिङ्गसमाख्याविरोधचिन्ताप्रस्तावे च वाक्य-
समाख्याविरोधाविरोधविचारासङ्गतिमाशङ्क्यत्विज उपवसन्तीत्य-
स्मिन्नेवोदाहरणे बहुवचनश्रुत्यैक्यजमानके ज्योतिष्टोमादौ याजमानत्व-
पक्षे उपपद्यमानया लिङ्गगम्ययाजमानत्वबाधेनात्विजत्वेभिहिते प्रासङ्गि-
कीमध्वर्युमात्रकर्तृत्वेऽप्युत्तिकर्तृत्वानपायाद्वाक्येनाध्वर्युपुरुषमात्रविनियो-
जकत्वाद्वा समाख्याया बहुवचनश्रुत्याप्यविरोधः स्वरसाधगतसर्वत्विक्क-
र्तृकत्वभङ्गापत्तेर्वा विरोध इति चिन्तायाः सङ्गतिं संस्कारत्वेपिच
फलप्रतिग्रहणयोग्यताख्यलिङ्गावगतयाजमानत्वबाधेनैक्यजमानकर्तृकत्वे-
नुपपद्यमानया बहुवचनश्रुत्यात्विजत्वावगमात्सन्देहोपपत्तिं सूचयितु-
माह * य इति * । लोहितोष्णीषादिष्वप्युपवासन्यायत्समाख्यानेया-
मकत्वाद्येवसिद्धिसूचनार्थं तदुदाहरणं न तु तदेवावृत्यमिति सूचनार्थो
यच्छब्दः पूर्वपक्षमाह * लोहितोष्णीषादीयो हीति * । यस्मात्सं-
स्कारत्वेपि यावतीमावृत्तिं विना वाक्यानुपपत्तिस्ततोभिकाश्रुतावृत्ति-
कल्पनायोगाद्व्यवस्थापेक्षायां समाख्यया व्यवस्था सम्भवति त-
स्माच्चिन्ता युक्तेति हिशब्दार्थः । गुणत्वे तस्य निर्देश इत्यत्र कर्तृन् प्र-
ति प्रधानभूतानां क्रियाणां समाख्याविषयत्वोक्तेः संस्काराणां गुणत्वे-
नातद्विषयत्वावगमात्तन्निर्पेक्षाद्वाक्यात्मन्सर्वत्विजां संस्कार्यत्वावगतेर्नो-
द्गात्रादिदेवसमाख्यया व्यवस्था स्यादित्येवं सूत्रेण सिद्धान्तमाह । * इ-
तीति * । श्लोकं व्याचष्टे । * ऋत्विगिति * । सर्वेषामित्यनेन
समाख्यानपेक्षा सौत्रचशब्दसूचितोक्ता तस्माच्छब्देन चशब्दव्या-
ख्यार्थं परामृष्टा ॥

वृष्टिकामनाया याजमानता । अधि० ६

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

सूत्रानुक्तगुणकामविशेषोदाहरणाशयोक्तिपूर्व सङ्क्षेपतोधिकरणा-
र्थमाह * प्रधानेति * । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायान्तरात्प्रधानकाम-
स्य त्वप्रधानत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमभ्युच्चयार्थत्वेन व्याचष्टे * तथा चेति * ।
यः कामयेत स मिनुयादिति समाख्यानान्मातृत्वेन निश्चितस्याध्वर्योः
कामिना सह सामानाधिकरण्येनैकवाक्यत्वात्कामोप्याध्वर्यव इति पूर्व-
पक्षहेतोरयेति भाष्यानुभाषितस्य यदि कामयेत स्वामी ततोऽध्वर्युर्ना-
चैर्मिनुयादिति वैयधिकरण्येनाप्येकवाक्यत्वसम्भवोक्त्या निरासार्थमु-
च्यत इति भाष्यं स्वरसावगतसामानाधिकरण्यापह्नवायोगादयुक्त-
माशङ्क्य परस्मैपदश्रुत्या वाक्यीयसामानाधिकरण्यबाधेनोपपादयितु-
माह * अनया चेति * । स्वामिनि कामयमाने यद्यध्वर्युः कामयेतेत्य-
ध्याहारेणापि सामानाधिकरण्येनैकवाक्यत्वसम्भवोक्त्यर्थत्वेनैतदेव भा-
ष्यमन्यथा व्याख्यातुमाह * तद्वशेन वेति * । परस्मैपदश्रुतिवशेन
स्वामिकामानुसार्थध्वर्युकामापेक्षया सामानाधिकरण्याविरोध इत्यर्थः ।
कामे तपोन्यायसाम्याभावात्तथाशब्दायोगमाशङ्क्यात्यन्तसाम्याभावेऽपि
सदोमानाश्रितस्य नीचैस्त्वस्य फलसाधनत्वात्सदोमानस्य च
समाख्ययाध्वर्यवत्त्वेन तत्सामानाधिकरण्यनिर्देशात्कामस्याप्याध्वर्यव-
त्वप्रतीतेः कामिनश्च स्वयम्फलसाधनावच्छिन्नभावनाकारित्वस्य शास्त्र-
फलं प्रयोक्तरीत्यत्रोक्तत्वात्सदोमानाश्रितगुणावच्छिन्नाया भावनायाः
फलसिद्धयर्थत्वेऽप्याध्वर्यवत्वोपपत्तेस्तपोवैषम्यं प्राप्तं निराकर्तुं सदोमा-
नस्याध्वर्यवत्त्वेऽपि तदाश्रितगुणावच्छिन्नाया भावनायाः स्वाभ्युपकारार्थ-
सदोमानाश्रितत्वसामर्थ्याख्यालिङ्गात्स्वाभ्युपकारार्थत्वावगतेस्तस्यैव का-
मित्वावगमात्समाख्यायाश्च प्रधानभूतकर्तृनियामकत्वायोगाच्च भावनाका-
री नियम्यत इत्येतावदतिदिश्यत इत्याह * तथाशब्देन चेति * । अ-
धिकारिचिन्तायाश्चैतल्लक्षणासङ्गतेः समाख्यायाश्च प्रधानभूताधि-
कारिनियामकत्वायोगात्कामद्वारा तत्साधनीभूतगुणावच्छिन्ना भावनैवा-
त्राध्वर्यवी याजमानी वेति चिन्ता द्रष्टव्या ।

११६५१२

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

इहाप्यात्मन इति चतुर्थीश्रुत्यैव लिङ्गवाधाद्वचनादित्येव कस्माज्जी-

क्तमित्याशङ्क्यात्मशब्दस्य ममाग्ने वर्च इतिवद्व्यतिरिक्तयजमानापदे-
शाख्यव्यपदेशाभावात्स्वामिनाप्युपचारेणोपपत्तेर्वाशब्दोपादानाख्यव्यप-
देशाभावे वात्मोपकारिणे यजमानायत्यर्थापत्तेर्विस्पष्टश्रुत्यभावाद् व्यु-
त्पत्त्यर्थनिर्णयार्थत्वेन व्यपदेशोक्तिमुपपादयति * अन्यन्निति * । सूत्रं
व्याचष्टे * वाशब्देति * ॥

आयुर्दादिमन्त्रपाठस्य याजमानत्वम् । अधि० ६

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥

आशीर्मन्त्राणामपि फलप्रार्थनसामर्थ्यात्मकास्त्रिङ्कात्कामवद्याजमान-
त्वसिद्धेः शङ्काधिक्याभावेनातिदेशानर्थक्यशङ्कां निरस्यन्नधिकरणार्थ-
माह * अकर्मसंयुक्ता इति * ।

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

अग्नीनां विप्रयोगे दृष्टस्य मन्त्रस्योपस्थानार्थत्वेन फलाशासनार्थ-
त्वाभावादाशीर्मन्त्राणां याजमानत्वे लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य त्रिगोमासं तं
मा प्रहासीरित्यप्रहाणाख्यफलशासनप्रकाशकत्वेनास्याप्याशीर्मन्त्रत्वा-
लिङ्गत्वमुपपादयन् सूत्रं व्याचष्टे * आशीर्मन्त्रं चेति * ॥

द्वयाम्नातस्योभयप्रयोज्यत्वम् । अधि० ७

द्वयाम्नातेषूभौ द्वयाम्नातस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७ ॥

आज्यग्रहणश्रुत्युह्यनमन्त्राणां सामान्यरूपेणाध्वर्यवसमाख्याने विशेष-
रूपेण च याजमानसमाख्यातं काण्डे पाठाद्विशेषसमाख्यया सामान्यस-
माख्याबाध्याजमानतैव योगिकत्वाविशेषाद्वा सामान्यसमाख्याया अपि
विशेषविषयतया कक्षान्तरितत्वाभावेन तुल्यबलत्वाद्विकल्प इत्यपि
पक्षद्वयसम्भवाद्वाप्यकारिण्यस्य द्वेधा सन्देहस्योपलक्षणमात्रार्थत्वं मत्वा
स्वयं चतुर्धा सन्देहमाह * आज्येति * । स्वाभ्येवाध्वर्युरेव चेति प-
क्षद्वयोक्त्यर्थान्यतरोक्तिः । आयुर्मर्मे दंहीत्यात्माभिवादिपदसामर्थ्याख्येन
लिङ्गेनाध्वर्यवसमाख्याबाधवदिहाप्यध्वर्युकर्तृकग्रहणश्रुत्युह्यनमन्त्रस्थेन गु-
ह्यामीत्यनेन म इत्यनेन वात्माभिवादिपदसामर्थ्याख्येन लिङ्गेनाध्वर्युप्रयो-
ज्यत्वावगतेर्याजमानसमाख्याबाध्यादाध्वर्यवसमाख्यायाश्चानुग्रहादध्वर्युनि-

११६६।६

यमपूर्वपक्षस्यैव ज्यायस्त्वसूचनार्थं द्विविधपूर्वपक्षोक्तिमात्रपूर्वं सिद्धान्तमाह * तत्रेति * स्वामिनोपि प्रयोजककर्तृत्वात्तत्प्रयोज्यत्वेऽप्यात्माभिधायिपदसामर्थ्याविरोधं मत्वा विकल्पपक्षोऽप्युक्तः । स्वामिनियमपूर्वपक्षं शङ्कते * ननु चेति * । द्विः पाठार्थवत्त्वान्यथानुपपत्त्या द्विःप्रयोगावगताद्भिन्नविषयत्वनविरोधोपपत्तेः सामान्यसमाख्याया अपि बाधायोगोक्त्या निरस्यति * तत्रेति * । सिद्धान्तमुपमंहरति * तस्मादिति * । अध्वर्युनियमवादी स्वाशयं शङ्कते * न त्विति * सिद्धान्ती निरस्यति * उच्यत इति * । मन्त्रकार्यग्रहणव्यूहानुष्ठानाभावे मन्त्रप्रयोगानर्थक्यं शङ्कते * किं पुनरिति * । पदार्थाननुष्ठानेपि पदार्थस्मृतिं विना प्रत्यवेक्षणाख्यकार्यस्यानुष्ठानाशक्तेस्तस्मत्यर्थत्वेनार्थवत्तामाह * उच्यत इति * । पदार्थान्तरेषु प्रत्यवेक्षणस्यामन्त्रकत्वदर्शनादिहापि मन्त्रानाकाङ्क्षामाशङ्क्याह * तद्यत्रेति * ।

ज्ञातस्यैव वाचयितव्यत्वम् । अधि० ८

ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोस्ति ॥ १८ ॥

द्विरास्नातानामुभयप्रयोज्यत्वोक्त्या सकृदास्नातेष्वपि क्लृप्त्यादि मन्त्रेषु वाचनश्रुतिसामर्थ्यादुभयप्रयोज्यत्वावगतेर्बुद्धिस्थेषु प्रसङ्गादनन्तरं तद्विशेषचिन्तासङ्गतेर्यजमानस्य चाद्देश्यत्वेन ज्ञातृत्वविशेषणायोगेपि वाजपेयेनाज्ञाधिक्रियते ज्ञो वेति चिन्तायाश्च लक्षणासङ्गतत्वेपि वाचनसमाख्याया लोकेभ्यापनाख्यशिक्षणवाचित्वप्रसिद्धेस्तदनुसारादयं वाचयतिः शिक्षणार्थो यज्ञस्यैवाधिकारात्तस्थ च शिक्षणनर्हत्वेन तद्विषयत्वसामर्थ्याख्याल्लिङ्गादुच्चारणसमर्थस्मरणावतारणाख्यप्रयुक्तवर्थ इति यजमानाङ्गभूतवाचनस्वरूपचिन्ताफलत्वाल्लक्षणप्रकरणसङ्गत्योः स्पष्टत्वाद्वाचयितयुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणत्वोक्तिपूर्वं क्लृप्ता ब्रूहीत्युच्चारणलक्षणायाः कृत्स्नमन्त्रप्रागुच्चारणात्मिकाया वा प्रयुक्तेरज्ञं प्रत्यक्षक्यत्वात्पूर्वपक्षी योगमाशङ्क्य शिक्षणार्थवाचयत्याशयेनोपपादयन् पूर्वपक्षमाह * यत्रेति * । भाष्यकारीयोदाहरणस्योपलक्षणार्थत्वसूचनार्थो यज्ञशब्दः खण्डश इत्यनेन वाचयतेः शिक्षणार्थता सूचिता । स्वयमज्ञनियमेन पूर्वपक्षान्तरमाह * अथ वेति * । सिद्धान्तमाह * इतीति * । ज्ञाते च वाचनमिति प्राक्कथितसूत्रावयवान्वयेन प्रतिज्ञा पूर्णीया । कुत इत्यादिभाष्येण हेतुप्रदन्पूर्वशक्त्यभावेनाविदुषः कर्मकर्तृत्वेनाविधानाख्यापश्राधिकरणवक्ष्यमाणहेतुत्क्वर्थतया न हीति सूत्रावयवं व्याख्याय

द्विजानीनां शूद्रवच्छिक्षणानर्हत्वाभावात्प्रयोगकालशिक्षणेन शक्तिसम्भवं
नन्विति भाष्येणाशङ्क्य निराकर्तुं सिद्धाध्ययनपुरुषाधिकारत्वात्प्र-
योगश्रुतीनामध्ययनानाक्षेपकत्वस्य द्वितीयाधानाधिकरणोक्तस्य नेतीति
भाष्यस्मारितस्याप्यावृत्तनहीतिसूत्राद्ययवारूढत्वसूचनार्थं तत्पाठः । पूर्वं
व्यतिरेकमुखेनोपपत्तिमाह * न हीति * । प्रश्नपूर्वं कामश्रुत्यनाक्षेपो-
पपादनार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तस्विति * । स्वाध्याय-
विधिविहितस्य शिक्षणस्य कर्मभिरनाक्षेपेपि वाचनविधिविहितस्य
कृत्प्यादिमन्त्रशिक्षणस्य प्राकरणिकत्वेनाक्षेपो भविष्यतीत्याशङ्क्य
विशिष्टानुपूर्वीकस्याक्षरराशेर्वेदत्वेन कृत्प्यादिमन्त्रमात्रस्य शिक्षितस्य
वेदत्वाभावाद्धेदात्मकानामेव च मन्त्राणां स्वाध्यायविधिसामर्थ्यात्कर्म-
ज्ञत्वावगतेर्निराकर्तुमाह * न चेति * । विदुषः स्वयमेव वचनं प्रवृ-
त्तेरविदुषस्तु प्रयुक्तस्यापि प्रवृत्त्यशक्तेः प्रयोजकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गा-
द्वाचयतेस्तदर्थत्वायोगेन शिक्षणार्थत्वावसायादविद्वद्विषयत्वं द्वितीय-
पूर्वपक्षवार्तिकोक्तं निराकर्तुमाह * शक्यते च तत्रापीति * । स्मृत्यर्थत्वं
दृष्टान्तसूचितुमपपादयितुमप्रयुक्तोऽस्मरणान्न ब्रूयादित्युक्तम् । प्रैषवत्स्मा-
रकत्वरूपस्य प्रयोजकत्वस्य वाचयत्यर्थत्वे ब्रूहीत्युच्चारणमात्रात्प्रतीक-
समर्पणमात्राद्वा स्मृतिसिद्धेर्याज्ञिकेष्टकृत्स्नोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्तत्सा-
र्थकतायै शिक्षणार्थत्वापत्तिमाशङ्क्य तत्प्रैषसदृशं स्मारकत्वरूपं प्रयोज-
कत्वं प्रतीकांशसमर्पणं ब्रूहीत्युच्चारणं चेति द्विधा यद्यपि भवति तथापि
कृत्मीरिति व्याप्यत्ववाचिन्या द्वितीयया कृत्स्नशः स्मृतिव्याप्यत्वावगतेः
कृत्स्नोच्चारणं च विना कात्स्न्येन व्याप्यशक्तेर्याज्ञिकेष्टं कृत्स्नमन्त्रोच्चार-
णानुष्ठानं युक्तमित्याह * तच्चेति * । वाशब्दोऽपिशब्दार्थः । अशिक्षणा-
र्थत्वेन स्तोत्रकशः समर्पणानर्थक्यात्प्रतीकार्था खण्डोक्तिः । कियता पुन-
रित्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं प्रकृतानुपयोगादयुक्तमाशङ्क्याविदुषो नधिकारे

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृतेर्वैशेषिकैश्चाथातो धर्मं व्याख्यास्याम इति स्वशास्त्रस्य
धर्मव्याख्यार्थत्वात्तथा स्वशास्त्राधीनधर्माधिकारोक्त्यापत्तेश्चतुर्दश-
विद्यास्थानाभ्यासेनैवायुःपर्यवसानप्रसङ्गाद्धर्माननुष्ठानापत्तिशङ्कां नि-
राकर्तुं तदनपेक्षाधिकारनिरूपणार्थं पृच्छतीत्याह * कियता पुनरिति * ।
वैशेषिकादिशास्त्रस्य धर्मानुष्ठानानुपयोगेनानपेक्षया ज्ञानं शक्यत्वा-

११६८२

निरूपणानर्थक्यशङ्कानिरासार्था स्पष्टोक्तिः । वेदोपि कृत्स्नो नापे-
क्ष्यते किमुत वैशेषिकादिशास्त्रमित्येवमुत्तरोक्तार्थं यावतेति भाष्य व्या-
चष्टे * तत्रेति * । स्वाध्यायविधिवशात्कृत्स्नवदाध्ययनस्याधिकारो-
पयोगावगतिं नन्विति भाष्येणाशङ्क्यादृष्टार्थत्वापत्त्या निरासार्थमुच्य-
त इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यद्यपीति * । कृत्स्नानुपयोगे कृत्स्नाध्य-
यनानर्थक्यशङ्कानिरासार्थस्य सर्व इति भाष्यस्याशङ्क्याह * यत्त्विति * ।
त्रिविधानां मध्ये काम्यनेमित्तिकानां यथासम्भवकालत्वादित्यावृत्त्या
योज्यम् । एवञ्च सति यथा कृत्स्नाध्ययनोपपत्तिस्तथा दर्शयति * तत्रे-
ति * । न केवलं वैगुण्यापत्तेः कर्मकालाध्यापनायोगः किन्तु कर्म-
विध्यप्रयुक्तत्वादपीत्याह * कामेति * । उपयोगिमात्रात्तर्ह्यधि-
कारोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * । व्याख्यातप्रश्ना-
शयानतिक्रमादिदुत्तरमयुक्तमाशङ्क्यातिशयोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितु-
माह * एवञ्च रतति * । शरीरादिव्यतिरिक्तात्मप्रतिपादकवाक्या-
नां तर्हि कर्मज्ञानानुपयोगात्स्वरूपोपासनवाक्यवद्वाभ्युदयफलत्वाभावा-
न्निर्गुणोपासनवाक्यवद्वापवर्गफलत्वाभावादनर्थक्यमध्ययनं स्यादित्या-
शङ्क्याह । * यत्त्विति * ॥

द्वादशानां द्वन्द्वानामाध्वर्यवत्वम् । अधि० ९

याजमाने समाख्यानात्कर्मणि

याजमानं स्युः ॥ ९ ॥

उखावसर्जनाधिश्रयणावघातसमाघाताधिवपोषधानाधिश्रयणहर-
णाभिग्रहणपरिग्रहणमन्त्रहनासादनाख्यानां द्वादशानां कर्मणामाध्वर्यव-
समाख्याते काण्डे प्रत्येकं याजमानसमाख्याते च द्वन्द्वत्वेन पाठाद् द्व्या-
म्नातमन्त्रवदुभयप्रयोज्यत्वापत्तेः पूर्वसिद्धान्तपक्षयोर्द्वयोरप्यसम्भवश-
ङ्कानिरासपूर्वं पूर्वपक्षमाह * उखेति * । गार्हपत्यसमीपस्थस्य वत्सो-
पावसर्जनार्थं गोसमीपं गत्वा पुनरुखाधिश्रयणार्थं गार्हपत्यसमीपगमने
विक्षेपापत्तेः पश्चात्पठितस्याप्यधिश्रयणस्य प्रागनुष्ठानसूचनायादितोक्ता
पठितोक्त्या सूत्रे पाठहेतुकात्समाख्यानादित्यध्याहारः सूचितः । श्रुति-
स्थाया द्वन्द्वोक्तेर्द्वन्द्वभूतानि द्वादश कर्माणीत्येवं कर्मविशेषणत्वेन व्या-
प्यत्वलक्षणप्राधान्यसूचनार्थं कर्म द्वन्द्वानामिति कर्मधारयपञ्चाग्निर-
तितस्यापि द्वन्द्वशब्दस्य विशेषणत्वेनैव विवक्षिततया कर्मप्राधान्यानप-

गमात्कर्मणां द्वादशत्वविशेष्यतया तत्सापेक्षणामपि द्वन्द्वशब्देन सह कर्मधारयसमासाविघातः । उभयप्रयोऽयमन्त्रचिन्तानन्तरमुभयप्रयोऽय-
त्वंहेतुद्वयाभ्यामनसद्भावेऽपि कर्मणां द्विगुणानानाभ्यामनानादनभयप्रयोऽयानां
बद्धिस्थत्वात्प्रासङ्गिकसङ्गतिस्मूचनार्थो दृष्टान्तः सूत्रे स्युरिति क्रियावि-
शेषणत्वाद्याजमानोक्तेरेकवचनान्तत्वाविरोधः ।

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्व

समाख्यानम् ॥ २० ॥

अध्वर्युर्वेति भाष्येणाध्वर्युः कर्मणि येतानि कुर्यादाध्वर्यवसमाख्याना-
देतत्कर्मार्थत्वावगतेरित्येवं द्वितीयान्तविपरिणतकर्मशब्दानुषङ्गकुर्या-
च्छब्दाध्याहाराभ्यां सूत्रपूर्वार्द्धे व्याख्याते काण्डद्वयं पठितानां कथ-
माध्वर्यवसमाख्या साधारणीत्याशङ्कानिरासार्धमाध्वर्यव एवेति भाष्यं
व्याचष्टे * अनुत्पन्नानामिति * । गुणार्थमपि श्रुतानां याजमानसमा- ११६९।५
ख्योपपत्तिमाशङ्क्य कर्त्राकाङ्क्षायां सत्यां समाख्यायास्तन्नियामकत्वा-
त्कार्यत्वावगत्याख्योत्पत्तिकाल एव च कर्त्राकाङ्क्षाणास्तमाख्ययाध्वर्यु-
कर्तृकत्वेवगतं द्वन्द्वभ्यामनकालेनाकाङ्क्षितं कर्त्तारं सत्यपि समाख्या न
नियच्छतीत्याह * तत्र चेति * । तदर्थो ह्यध्वर्यः परिकीर्त इति भाष्ये
परिक्रयतादर्थ्योक्तेः कर्त्राकाङ्क्षासूचनार्थत्वात्तत्रैव तदर्थश्चेत्युक्तम् ।
पदार्थस्वरूपाणामध्वर्युकर्तृकत्वेऽपि समभ्याशक्रियाख्याया द्वन्द्वताया य-
जमानकर्तृकत्वशङ्कानिरासार्थं तत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । सम-
भ्याशक्रिया क्तव्याख्यायां समासन्नकरणोक्तिः । तत्राङ्गगुणेति भाष्यं
द्वन्द्वतानुरोधेन स्वरूपस्यापि यजमानकर्तृकत्वशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमा-
ह * न च समासश्चेति * । यत्समाख्यानं यजमानकर्तृकत्वायोक्तं तद-
ध्वर्युस्मारणे समाख्याया यजमाननियामकत्वान्यायावगताध्वर्युकर्तृक-
त्वानुसारीत्येवंसूत्रोक्तशार्द्धव्याख्यायै यदित्यादिभाष्ये सम्पादयितव्यो-
क्तिः सम्पादयेति व्याख्यातयेन तदाचष्टे इत्यस्मिन्नर्थे णिचमङ्गीकृत्य
सम्पाद्यत्वेन स्मारयितव्येत्येवं व्याख्यातेति सूत्रयितुमाह * यजमान-
स्त्विति * ॥

अपूर्वत्वेऽपकृष्येत ॥ २१ ॥

यत्र न्यायावगताध्वर्युकर्तृकत्वपूर्वं पात्रायादिसमाख्यानं भवति तत्रा

ध्वर्युरपकृत्यतेत्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वाच्चेदं सूत्रं व्यख्यातम् ॥

होतुराध्वर्यवकरणमन्त्रानुष्ठातृत्वम् । अधि० १०

विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषा-

दितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २२ ॥

एकस्मिन् पादार्थे द्वयोः कर्त्रोः प्राप्तयोर्विरोधे कौ ग्राह्य इति चिन्तिते तद्वपरीत्येनैकस्य कर्तृद्वयैर्मन्त्रयोः प्राप्तयोर्विरोधे बुद्धिस्थे कौ ग्राह्य इति चिन्तायाः प्राप्तङ्गकीं सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा 'परिवारसि परिव्रादै-
वीर्विशो व्ययन्तां परोमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या' इति करणमन्त्रस्य 'युवा युवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरा-
सः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वो मनसा देवयन्त' इति क्रियमाणानुवादिनश्च
कुण्डपायिनामयने यो होता सोध्वर्युः स पोता य उद्गाता स नेष्टा सो-
च्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्ता यः प्रस्ताता स ब्राह्म-
णाच्छंसी स ग्रावस्तुद्यः प्रतिप्रस्थाता सोष्नीत्स उन्नेता गृहपतिः सु-
ब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इत्यृत्विक्समासाभ्यानादेकप्रयोज्यपक्षेपि करणस्य
परिव्याणप्राचीनत्वादितरस्य तु परिव्याणासमकालत्वादविरोधोपपत्तेः
सन्देहविषयत्वोपपादनार्थविप्रतिषेधशब्दोक्तविरोधोपपादनार्थः कः पुन-
रिति भाष्यमयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् सन्देहमाह * परिवारिति * । सत्रे-
वरणाभावेन होत्रादिशब्दानां कर्ममात्रनिमित्तत्वादिह चानेककर्मकारि-
त्वाद्धेतोरसिद्धत्वेनाध्वर्यवकर्तृतया विध्ययोगेन होत्राध्वर्यवयोरैककर्तृ-
कत्वविध्यवगतेरविशेषादानियमेन भाष्यांक्तं तावत्पूर्वपक्षमाह * तत्रे-
ति * । यच्छब्दतच्छब्दाभ्यां होतारमुद्दिश्याध्वर्यवविध्यवगतेः स्वयं पूर्वप-
क्षान्तरमाह । * यद्वेति * । होत्रस्य होत्रनङ्गस्यापि होतृशब्दार्थविशेषण-
त्वाद्धर्मतोक्तिः । सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * । वृत्त्यन्तरकृतसमवा-
यविशेषव्याख्यात्यागेन भाष्यकृतोन्यथाव्याख्या हेतूक्त्ये तां दूषयितुमुप-
न्यस्यति * तत्रेति * । कर्मादौ प्रयुक्तात्करणादेव स्मृतिसिद्धः क्रियमा-
णपरिव्याणानुवादिनः सन्निपत्योपकारित्वायोगेनाभ्युपगम्यमानमप्यारा-
नुपकारित्वाद्भिन्नप्रकर्षार्थं बहिरङ्गत्वं न दौर्बल्ये कारणमित्येवं दूषयति
* तदिति * । प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्तृप्राप्तौ क्रियमाणानुवादिनः प्रधान-
परिव्याणविप्रकषादौर्बल्यं स्यात् । एकत्र प्राप्त्यपेक्षाऽन्यत्र प्राप्त्यपे-

क्षाख्यं विशेषं विनैव प्रधाने परिख्याने तदङ्गे च करणेध्वयोः क्रिय-
माणानुवादिनि च होतुः प्रकृतौ समाख्यया विकृतिषु च चादकेन
प्राप्तेन बलाबले विशेषः स्यादित्यर्थः । या चाङ्गगुणविरोधन्याया-
द्वहिरङ्गस्य बाध्यता वृत्त्यन्तरकारिरुक्ता साप्ययुक्तेत्याह * न चेति * ।
तस्मादङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति बाध्यत इति दृष्टीकादर्श-
नात्परोक्ततास्य न्यायस्य गम्यते । सन्निपत्यारोपकारित्वकृत एव
तर्हि विशेषोऽस्त्वित्य शङ्क्याह * न च सन्निपातित्वेनेति * । एकस्याः
पशुपुरोडाशयागादिक्रियायाः सन्निपत्योपकारित्वमम्भवेऽनपेक्षिताने-
कादृष्टकल्पनापादकस्यागादुपकारित्वस्यायुक्ततैव दौर्बल्यमिष्टं क्रियमा-
णानुवाद्युच्चारणक्रियायाश्च करणोच्चारणक्रियातोऽन्यत्वाच्च तत्सम्भवती-
त्याशयः । करणेन च स्मृतौ कृत्यायामपि यावत्तमाप्ति स्मृत्यविच्छे-
दस्यापेक्षितस्य क्रियमाणानुवादिना करण दारादुपकारिताध्यस्यास्ती-
त्याह * न चायमिति * । मृदूक्तघर्षोतीकशब्दः कीदृक्संस्कार इत्य
पेक्षायां स्मृत्यविच्छेदरूपेतेत्यम्भतलक्षणार्थया तृतीयोक्ता दृष्टादृष्ट-
संस्कारकृतविशेषशङ्कानिरासार्था दृष्टोक्तिः । अतो द्वावत्रेति भाष्यो-
क्तैव समावायविशेषव्याख्या युक्तेत्याह * तस्मादिति * । द्वयोरप्येकक-
र्तृत्वे यस्यैतद्वाक्यार्थत्वात्प्रत्यक्षत्वं मत्वा पृच्छति * कथमिति * ।
हौत्रध्वर्युशब्दयोर्द्वयोरपि कार्यापत्त्या हौत्राध्वर्यवकारिषरत्वाद्गौणतापत्ते-
र्हौत्राध्वर्यवयोरैककर्तृकत्वविद्वद्योगाद्धोत्राध्वर्यवकारित्वादवाक्यार्था-
वगतेनाध्वर्यवान्वयस्यैव प्रत्यक्षत्वं नेतरस्येत्युत्तरमाह । * एषा हीति * ।
स्वोक्तं पूर्वपक्षं दृष्ट्वायानभाषते * यत्त्विति * । होतुः प्रसिद्धस्वरूपस्या-
ध्वर्यवविधाने पूर्वपक्षिणोऽपि तस्मिन्निरस्ते यदि कश्चित्सिद्धान्त्यभि-
मतमाध्वर्यवाद्देशेन होतृविधिमभ्युपेत्यापि क्रियमाणानुवादिप्रयोगं विना
होतृत्वासिद्धिर्होतृशब्दं वा कार्यापत्त्या हौत्रकारिपरमाश्रित्य हौत्रमुद्दि-
श्याध्वर्युविध्यभ्युपगमेन हौत्रान्वयस्यैव प्रत्यक्षत्वात् क्रियमाणानुवा-
द्यत्यागं शङ्कते तमपि निराकर्तृ त्रेधा विकल्प्य दृषयति * सम्भवे-
तेति * । सर्वहौत्रप्रयोगकृतेऽपि होतृत्वे क्रियमाणानुवाद्यत्यागापत्ता-
वपि पदार्थानां प्रत्येकमनुष्ठयत्वेन प्रत्येकमेव होतृकार्यत्वाद्धौतृशब्दा-
र्थविशेषणत्वोपपत्तेः सर्वहौत्रप्रयोगानपेक्षत्वात्क्रियमाणानुवादिप्रयोगमा-
त्रकृतमेवेत्युक्तम् । आद्ये कल्पायोगमुपपादयति * होता तावदिति * ।
द्वितीयायोगमुपपादयति * न चेति * । तृतीयायोगं स्वाभिमतोद्दे-

११७१३

इयोपादेयोपपादनद्वारा तावदुपपादयति * तत्रापीति * । होतुरपि
 ह्यैत्रद्वारा प्रयोजनवत्त्वेपि साक्षात्प्रयोजनवत्त्वाभावाद्ध्वयुक्तमैवोद्देश्य-
 होता विधीयत इत्यर्थः । प्रयोजनाकाररूपेषु चांद्देशोद्देश्यस्य देश-
 कालवद् गुणत्वायोगात्प्राधान्यावगतेराध्वर्यवं प्रति होतुर्गुणतयोपादेय-
 त्वेन तद्विरोधिविशेषणमात्रयुक्तस्याध्वर्यवान्वयौचित्यात्क्रियमाणानुवा-
 दित्यागोपपत्तेः सिद्धान्तसिद्धिमाह * प्रधानं चेति * । आध्वर्यवविधिप-
 क्षेपि तर्हि तथैव क्रियमाणानुवादित्यागोपपत्तेस्तन्निरासानर्थक्यमाशङ्क्य
 तस्मिन् पक्षे होतुः प्राधान्यात्तद्वर्माविरोधेनैवाध्वर्यवप्रवृत्तेः करणविरो-
 धिनः क्रियमाणानुवादिनस्यागायोगमाह । * यदि त्विति * । होतुर्द्देशेन
 चाध्वर्यवविधानादाध्वर्यवस्य होतृसंस्कारत्वापत्तेस्तस्य च प्रकृतावदष्ट-
 त्वेनायुक्तत्वाच्चायं पक्षो युक्त इति साक्षात्तृतीयकल्पायोगमाह । * अप्रा-
 कृतेति * । स्वोक्तपूर्वपक्षदूषणार्थस्य कल्पत्रयनिरासस्य भाष्योक्तपूर्वप-
 क्षदूषणेऽप्युपयोगसाम्यसूचनार्थं यदस्माभिराध्वर्यवोद्देशेन होतृविधिरूपं
 पक्षान्तरं यदाध्वर्यवं तस्य यो होता स कर्त्तव्यमुपादेयस्यापि होतुः
 स्वकर्मणुपलक्षितस्याध्वर्यवं प्रत्युपादेयत्वायोगापत्तेरुपलक्षणार्थत्वेन
 यच्छब्दान्वयौपपत्तिं मत्वाङ्गीकृतं तदस्मादेव हेतोरित्याह * इतीति * ।
 इतिकरणो हेत्वर्थः । भाष्योक्तं समवायविशेषव्याख्यामुपसंहरति
 * तस्मादिति * । प्रधानं चैवञ्जातीयकेष्विति वार्त्तिककृत्याध्वर्यव-
 प्राधान्योक्त्या प्राधान्याशयत्वेनापि समवायविशेषोक्तिर्व्याख्याता भव-
 तीति सूचनार्थं प्रधानं चेत्युक्तम् । समवायविशेषव्याविराद्वाधायोगं
 शङ्कते * अत्रेति * । प्रश्नपूर्वमविरोधमुपपादयति * कुत इति । श्लोकं
 व्याचष्टे * करणस्य हीति * । मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्म्मदि-
 सन्निपातः स्यात्सर्वस्य वचनार्थत्वादिति द्वादशाधिकरणसूत्रस्य म-
 ध्यमावयवः पठितः । परिव्याणकारकस्य रशनाख्यस्य दानलक्ष-
 णाद्व्यापारणात्प्रभृति परिव्याणसमासिपर्यन्तं क्रियमाणानुवादिकालत्वा-
 त्करणस्य चोत्तरखंदेः प्रत्यक्स्थितां रशनामादाय प्राक्स्थितयूपसमी-
 पगमनोत्तरकालपरिव्याणप्राक्कालत्वेन क्रियमाणानुवादिकालान्तः प्रयो-
 ज्यत्वाद्धिरोधपरिहाराशक्तेर्निरस्यति । * नैतदिति * । रशनादानस्य
 यूपसमीपगमनस्य वा परिव्याणत्वाभावात्ततः प्रभृति परिव्याण-
 स्य क्रियमाणत्वायोगमाशङ्क्य सङ्कल्पेन क्रियारम्भोपलक्षणात्त-
 ण्डुलश्लिक्लेदनाख्यपाकसङ्कल्पपूर्वकस्य काष्ठक्षालनादेः पाकत्ववत्प-

रिवेष्टनाख्यपरिव्याणसङ्कल्पपूर्वकत्वादशनादानादेः परिव्याणत्वोक्त्यै
सङ्कल्पादेरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा सङ्कल्पपूर्वकत्वकारकप्रवच-
नस्योक्ते रशनादानमात्रविषयसङ्कल्पपूर्वकं रशनादानं न परिव्याण-
विषयसङ्कल्पपूर्वकमित्याशङ्क्य पदार्थविषयत्वात्मङ्कल्पस्य रशनादा-
नादेः परिव्याणसङ्कल्पपूर्वकत्वाद्धर्त इत्युक्तम् । रशनादानात्प्रभृति परि-
व्याणस्य क्रियमाणत्वे ततः प्राकरणप्रयोगादावरोधं शङ्कते * एवमपी-
ति * । परिवीशब्दस्यादानोक्तावपिशब्दस्य वा सन्निहितयूगोक्ताव-
शक्ते रशनादानात्प्राग्प्रयोगायोगेन निरस्यति * तन्निति * । सङ्कल्पप्र-
काशनाशक्तिर्दृष्टान्तायोक्ता रशनादानादेः स्वातन्त्र्येणाप्रकाशनेपि परि-
व्याणोपक्रमात्मकत्वेन तदवयवत्वात्तद्रूपेण प्रकाशनोपपत्तिमाशङ्क्य
प्रदानोपक्रमत्वेनावदानादेस्तदवयवत्वेपि प्रदानार्थेन याज्यादिनेव परि-
व्याणार्थेन करणेन तदुपक्रमार्थत्वात्तदवयवत्वेनोपचरितस्यापि रशना-
दानादेर्वस्तुतः क्रियान्तरत्वात्प्रकाशनं योगोक्तयेऽवयवभूतरशनादानादे-
क्रियामात्ररूपेण प्रवृत्तमपि परिव्याणं प्रकाशयितुं परिवीशब्दो न शक्नो-
तीत्युक्तम् । कदा तर्हि प्रयोज्य इत्यपेक्षायामाह * तस्मादिति * । यू-
पसमीपस्थानानन्तरणप्रयोगोपि रशनादानपरिव्याणप्रेषमन्त्रोच्चारणना-
भिपरिमितयूपप्रदेशपरिव्याणार्थतत्समीपरशनाधारणनिष्पर्यावर्त्तनीनष्ट-
काग्रन्धिकरणसमूहात्मकत्वेन दीर्घकालस्य परिव्याणकर्मणः क्रियमाणा
नुवादिना व्याप्त्यशक्तेस्तदेकदेशप्रयोज्यत्वावगमात्कस्मिन्नेकदेशे प्रयोज्य-
इत्यपेक्षायां परिवेष्टनारम्भप्राचीनस्य रशनादानादेः परिव्याणैकदेशस्य
करणेनावरोधात्परिवेष्टनारम्भप्रभृतौ परिव्याणैकदेशे क्रियमाणानुवादिप्र-
योगेणाविरोधं शङ्कते * नन्विति * । परिवेष्टनारम्भप्रभृतौ परिव्याणैकदे-
शे क्रियमाणानुवादिप्रयोगाभ्युपगमेपि क्रियमाणानुवादिप्रेषानन्तरं करण-
पाठात्करणस्य च परिवेष्टनारम्भकालताया निर्ज्ञातत्वात्तत्प्राग्भाविशूपसमी-
परशनाधारणकाले पाठक्रमात्प्रयोज्यतयावगतेन प्रेषमन्त्रेण प्रेषणसामर्थ्या-
त्क्रियमाणानुवादिनः करणेन सह यौगपद्यप्राप्तेर्निरस्यति * कथमिति * । ११७२१
करणस्य मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपात इति न्यायेन ज्ञातकालस्याज्ञात-
कालेन प्रेषेण कालज्ञानानुपपत्तौ कारणकालेनैव प्रेषकालस्य ज्ञेयत्वात्क-
रणेन सहेतरस्य यौगपद्योक्त्यै कारणः क्रियमाणानुवादी च प्रेषसाम-
र्थ्याद्युपपत्त्याप्येते इतीतरश्चेत्येवं चशब्दान्वयाभ्युपगमेनोक्ते प्रेषस्या-
ज्ञातकालत्वात्क्रियमाणानुवादिकालज्ञापनाशक्तिमाशङ्क्य प्रेषकालज्ञाप

नार्था पाठकमोक्तिरित्येवं व्याख्येयम् । रशनादानस्य परिव्याणादित्वेऽप्य-
 सिशब्दयुक्तस्य करणस्यासन्निहितयूपोक्त्यशक्त्यूपसमीपगमनोत्तरकाल
 प्रयोज्यत्वात्ततः प्राक्पठितस्यापि प्रेषस्य रशनादानान्तरयूपसमीपगम-
 नकाले प्रयोज्यत्वावगतस्तत्कालप्रयुक्तेन प्रेषेण क्रियमाणानुवादिनानुष्ठा-
 पितस्य त्रैष्टुभत्वेनानुवचनोत्तमत्वेन च त्रिःप्रथमामन्वाह * त्रिरुत्तमा-
 मिति * । विधानाच्चरावृत्तेर्दीर्घत्वात्समाप्तिपर्यन्तपरिव्याणकालावरोध-
 शक्तेस्तदेकदेशे प्रयोज्यतायां प्रमाणाभावेन तस्यापि यूपसमीपगमना-
 नन्तरमेव प्रयोज्यत्वावगमाच्चैकदेशभेदेनाविरोधोपपत्तिरित्याह * न
 चेति * । यूपसमीपगमनानन्तरं क्रियमाणानुवादिप्रयोगाभ्युपगमे तस्मि-
 न् काले परिव्याणस्य वर्त्तमानत्वायावश्यमभ्युपगमनीयत्वात्ततः प्राक्करण-
 प्रयोगापत्तर्विरोधोपपत्तिमाशङ्क्य रशनादानात्प्रभृति वर्त्तमानत्वे स-
 त्यस्यसन्निहितयूपोक्त्यशक्त्यूपगमनानन्तरं करणप्रयोज्यत्वेोक्त्यै परि-
 व्याणकालान्तराले करणापत्युक्तिः । करणक्रियमाणानुवादिनोः प्राप्त-
 स्याप्यैककालस्यैककर्तृकत्वेन कर्तृमन्त्राच्चारणक्रिययोर्द्धमाधर्म्यन्वया-
 त्मकतयान्तरङ्गत्वाद्बलीयसा बाधाद्विरोधोपपत्तिं शङ्कते * ननु चेति* ।
 परमतेन तावद्वाक्यस्यैककर्तृकत्वविषयत्वमभ्युपगम्यैककरणस्य प्राक्प्रयोगे
 सिशब्दशक्त्या वाच्यात्सन्निहितरूपात्पश्चात्प्रयोगे वा करणशक्त्या वा-
 च्यादनुष्ठेयरूपात्क्रियमाणानुवादिनस्तु कालान्तरप्रयोगे क्रियमाणानुवादि-
 शक्त्या वाच्याद् दृश्यमानरूपादर्थप्रच्युत्यापस्या लिङ्गविरोधेन यौगपद्य-
 बाधायोगाच्चिरस्यति * भवेदिति * । सामानाधिकरण्यश्रुत्या लिङ्गस्यैव-
 बाधां शङ्कते * ननु चेति * । सामानाधिकरण्यश्रुतित्वाभावाल्लिङ्गबाधा-
 योगेन निरस्यति * बाध्यतेति * । सामानाधिकरण्यगम्यस्यान्वयस्या-
 रुणाधिकरणे वाक्यत्वत्वाभिधानाद्वाक्यत्वं तावदुपपादयति * न हीति * ।
 लक्षणाहेतुर्न विप्रकर्षमुपपादयति * तत्रापिचेति * । लिङ्गवतोर्मन्त्र-
 योर्विकृतावपाठाच्चोदकं विना प्राप्त्यभावलिङ्गेनैककाल्यप्राप्त्यनुपपत्ते-
 र्वाक्यीयस्य प्येककर्तृकत्वस्य बलीयस्त्वोपपत्तिं शङ्कते * नन्वाति * ।
 मन्त्रस्वरूपप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेऽप्यभिधानशक्त्यात्मकस्य लिङ्गस्याति-
 देशिकस्याप्यौपदेशिकलिङ्गेन सह प्रत्यक्षत्वेनाविशिष्टतया चोदकानपे-
 क्षत्वात्स्वरूपप्राप्त्यैव चोदकापेक्षणस्य लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यविशिष्टत्वा-
 लिङ्गस्य व क्यबाधकत्वोपपत्त्याशयेन निरस्यति * उच्यत इति * ।
 मन्त्रद्वयस्य लिङ्गैकैककाल्यप्राप्त्यैकान्तिकतया प्रत्यक्षवाक्यविशिष्टैकक-

तृकत्वेन सह विरोधित्वाच्चादकेनानुमानिकेन प्राप्यनुपपत्तेर्लिङ्गनैकका-
ल्यप्राप्त्ययोगं शङ्कते * स्यादिति * । एतत्कालैक्यमव लिङ्गेन वाक्यं
बाधित्वेत्येवशब्दार्थः । लैङ्गिकैककाल्यप्राप्तेः प्राग्विरोधानापत्तेश्चादक- ११७३२
निरोधायोगशङ्कां निराकर्तुमाह * यद्यपि हीति * । गृहाच्छादनप्रवृ-
त्तौ वर्षस्येवानागतस्यापि विरोधस्य निरोधहेतुता युक्त्याशयः । चेत्
नप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थत्वाच्छङ्क्यमानस्यापि चानिष्टस्य व्या-
कुलीभावापादकत्वेन परिहार्यत्वाद्भविष्यद्वृष्टिभयशङ्कादेतोः प्रवृत्तेः प्रा-
ग्भावनानिष्टवृष्टिभयपरिहारसाधनगृहाच्छादनप्रवृत्तिहेतौर्बृष्टिभयशङ्का-
या वृष्टेरनागतत्वेपि सद्भावात्प्रवृत्तिर्युक्ता विरोधस्य तु वस्तुसद्भावेन
बाधहेतुत्वान्नानागतस्य हेतुता युक्त्याशयेन निरस्यति * उच्यत
इति * । क्रियमाणानुवादिनश्च चादकेनैव होतुः प्राप्तः करणमात्रस्यैह
वाक्ये होत्रन्वयविधाने द्वयोः समानकर्तृकत्वस्यैतद्वाक्याविधेयत्वाद्बली
यस्त्वोद्भावनानर्थिकेति तावत्स्वमतेन विरोधाभावोक्त्या परिहारापात-
निकार्थमाह * यदि चेति * । अतश्चास्य बाधकत्वाभ्युपगमे
करणविरोधिनः क्रियमाणानुवादिनो होतृत्वबाधन स्यात्तच्च समाख्या-
गम्यहोत्रन्वयकृतत्वाद्वाक्येन समाख्याबाधात्मकतया सुकरमेवेत्या-
ह * तेनेति * । बाध्यस्य होत्रन्वयस्य वाक्यबाध्यसमाख्याकृ-
तत्वाद् बाधस्य समाख्याकृतत्वोपचारः । क्रियमाणानुवादिनश्च होत्रन्व-
यबाधे सति वाक्यस्य क्रियमाणानुवादिविषयत्वाभावेन तस्य करण-
ककाल्यविषयेण लिङ्गेन सह भिन्नविषयतया विरोधाभावाल्लिङ्गवा-
क्ययोर्बाध्यबाधकत्वं विनैव सिद्धान्तसिद्धिरिति स्वमतेन । ननु च
युगपत्कालत्वं वा बाध्यतामेकर्तृकत्वं वेत्यादिवार्त्तिकोक्तां शङ्कां निरा-
कर्तुमाह * एवञ्चेति * । लिङ्गेन वक्यबाधान्तु तच्छङ्कानिरासे हो-
त्राध्ययवान्वयबाधापत्तेरनिष्टं यथा प्रकृतिप्रयोगप्रसङ्गात्तत्पूर्वः परिहारो
युक्त इत्याह * यथा त्विति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * । क्रियमाणानुवादिनं कः प्रयुञ्जीतेत्याशङ्कोत्तरत्वेन त्विजां मध्ये
यस्य मुख्यप्रत्यासन्नस्य प्रत्यासन्नस्य स्वकर्मणि व्यापृतत्वे वा य-
स्याव्यापृतत्वाख्योविशेषः स प्रयुञ्जीयादित्येवमितरमिति सूत्रोत्तरार्द्ध-
व्याख्याार्थमथेत्यादिमाध्यं कुण्डपायिनामयनेच्छावाकायाख्याया हात्राया
उद्गातृकार्यत्वाद् प्रावस्तोत्रायाख्यायाश्च प्रस्तोतृकार्यत्वाद्च्छावाकप्रा-
वस्तदभावेन मैत्रावरुणव्यतिरिक्तहोतृपुरुषाभावात्प्रकृतोपयोगानुपपत्तेरि-

त्याशयप्रदर्शनमात्रार्थत्वादुपेक्षितम् ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः पृथक्कर्तृकत्वम् । अधि० ११

प्रेषेषु च पराधिकारात् ॥ २३ ॥

यूपाय परिवर्त्यमाणाया न ब्रूहीति चाध्वर्यवस्य प्रेषस्य कण्डपायि-
नामयने हानुप्रयोज्यत्वादितं प्रेषार्थं क्रियमाणानुवादिनमन्यः प्रयुञ्जी-
यादित्येवं पूर्वाधिकरणशेषभूतनैवानेन सूत्रेणोदाहरणान्तरेषु विषय-
व्याप्तयेऽधिकरणान्तरकरणेनान्तरसङ्गतिं लिङ्गसमाख्याविराधाविरो-
धचिन्तात्मकतया च प्रकरणसङ्गतिं लोटः प्राप्तकालार्थत्वसन्देहं
च सन्देहेहेतुं स्पष्टत्वादनुक्त्वेक एव प्रेषप्रेषार्थयोः कर्त्तेति पूर्वपक्षे
प्रेषस्य परविषयत्वसामर्थ्यरूपलिङ्गावरोधेन समाख्ययोभयत्राध्वर्यु-
विनियोगायोगादयुक्तमाशङ्क्य प्राप्तकालत्वोक्तिलक्षणया प्रेषोक्तया
विवक्षिता तत्कालानुष्ठानं च प्रेषार्थोक्तयेति सूचयितुं वक्ष्या-
म इत्यन्तं पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * प्रेषस्येति * । आत्मनः प्रेषा-
योगे शङ्किते स्वाशयं प्रकटयितुं पूर्वपक्ष्याहेत्यर्थः । आहिति शङ्काभ एयं
व्याचष्टे * प्रेषेति * । उच्यत इत्यादिपरिहारभाष्यमुपपादयितुमाह
१२७३।४ * परस्त्विति * । ओपधे त्रायस्वैनमित्यादिवदचेतनायामपि क्रिया-
यां चेतनवदुपचारेण स्तुत्ये मध्यमोपपत्तिं स्वयमाह * क्रियैव चे-
ति * । न केवलमदृष्टार्थत्वापत्तेः कर्तुः प्राप्तकालत्वं न वाच्यं किन्तु
साक्षाद्भूत्वापत्तेः प्रोक्षण्यासादनं कर्तुमित्याद्यध्याहारे वा तत्र प्राप्तः
काल स च प्रोक्षण्यासादनं कर्तुमिति कर्तृक्रियाविशिष्टकालाख्यार्थ-
प्राप्तत्वोक्तेः क्रियामात्रविशिष्टकालप्राप्तत्वोक्तया चालपविधिः सम्भवे बह-
विधानस्यान्य व्यवाद् गौरवाख्यवाक्यभेदापत्तेरपीत्याह * यदि
चेति * । प्रशब्देन प्राप्तत्वोक्तेरिच्छासामान्यवाचिना चेपणशब्देनोक्ति-
विषयच्छाविशेषलक्षणाद्वारा तद्विषयैकिलक्षणाप्राप्तत्वोक्त्यर्था प्रेष-
णोक्तिः प्राप्तकालार्थत्वोपपादनसंगति * तस्मादपीति * । प्रेषा-
र्थत्वाभ्युपगमेन स्वयं प्रौढ्या पूर्वपक्षमाह * अथापीति * । पूर्वपक्षा-
पसंहारपूर्वं सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * । आहिति
पूर्वपक्षाशयानुभाषणभाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * । उच्यत इति
परिहारभाष्येण प्राप्तकालार्थत्वायोगस्योक्तस्य प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेऽपि
स्मृतेः प्राप्तकालत्वस्यापि वाच्यत्वाविशेषादयुक्तत्वमाशङ्क्योपपादनार्थं

तस्यामिति भाष्यं मध्यमपुरुषसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन समाख्याबाधो-
क्तार्थत्वेन व्याख्यानमाह * तदिति * । क्रियाया पत्र चेत्तदपुत्राचारेण
स्तुत्यै मध्यमपुरुषेण युष्मदर्थत्वोक्तः क्रियैव वोच्यत इति पूर्वपक्षवा-
त्तिकोक्तत्वाप्राप्तकालतया लिङ्गविरोधपरिहारमाशङ्क्य युष्मदर्थस्य प्र-
कृत्यर्थानुरक्तं प्रत्ययार्थं प्रति विषयतया मध्यमपुरुषार्थत्वात्प्रकृ-
त्युक्तां क्रियामपि प्रति विषयत्वावगतेर्विषयविषयित्वस्य च भेदाधिष्ठा-
नत्वाच्च शब्दान्तरानुक्तायाः क्रियायाः युष्मदर्थता वक्तुं शक्येत्याह
* नचेति * । प्रत्युक्ताया अपि क्रियायाः प्रत्ययार्थप्राप्तकालतानुरञ्जक-
त्वाविवक्षया युष्मदर्थत्वमात्रविवक्षाशक्तावप्यचेतनस्य शब्देनाभिमुखी-
करणाशक्तेः सन्निहिताभिमुखीकरणार्थयुष्मदर्थत्वोक्तचट्टार्थत्वापत्तेः
क्रियाप्राप्तकालत्वप्रकाशनेप्यद्यद्वद्वार्थत्वापत्तिस्तुल्येत्याह * यद्यपिचेति * ।
क्रियाभिमुखीकरणकल्पनायामिव चात्मनः शरीररूपेणावस्थान्तररूपेण
वा भेदकल्पनायामप्यद्वयार्थत्वापत्तेस्तदाश्रयणेन प्रेक्ष्यप्रेषकत्वव्यपदेशा-
भ्युपगमो न युक्त इत्याह * तथेति * । लिङ्गविनियोज्यानां च मन्त्राणां १२७५१
मुख्यार्थाभिधानकार्यत्वस्य गौणमुख्याधिकरणे स्थितत्वाद्चेतनायाः
क्रियायाश्चेतनावदुपचारे चात्मनो भेदकल्पने च गौणत्वावश्यभावापत्तेः
पक्षद्वयमप्येतदयुक्तमित्याह * गौणताच्चेति * ॥ ततश्च क्रियाप्राप्तकाल-
त्वोक्तौ मध्यमपुरुषानाञ्जस्यप्रसङ्गाल्लोटः प्राप्तकालार्थत्वाभ्युपगमेऽपि
कर्तुं प्राप्तकालत्वोक्तेरभ्युद्गममनीयत्वात्सिद्धान्तसिद्धिरित्याह * तत-
श्चेति * । वाक्यभेदापत्तेर्युष्मदर्थस्याविवक्षितत्वात्तद्वशेन लोटः प्रै-
पार्थत्वावधारणायोगमाशङ्क्याह * नचेति * । युष्मदर्थविशि-
ष्टक्रियार्थप्रेषणाद्यः प्रैषार्थत्वपक्षे वाक्यभेद आशङ्क्यते स न युक्तः
यस्मान्युष्मदर्थविवक्षायामपि प्रोक्षणीशब्दोपादानात्प्रोक्षणीविशिष्टता
प्रैषविषयस्य कियारूपस्यार्थस्याभ्युपगन्तव्यात्ततश्चोभयपक्षसाम्याच्चै-
कस्मिन्पक्षे वाक्यभेद आशङ्कनीय इत्यर्थः । पक्षद्वयसाम्योक्त्यर्थं वाच-
शयोक्तिः हिशब्दार्थं चशब्दः प्रोक्षणीविशिष्टत्वस्योभयपक्षसाम्येऽपि यु-
ष्मदर्थविशिष्टत्वनिमित्तस्य गौरवलक्षणस्य वाक्यभेदस्य युष्मदर्थ-
विवक्षायामसाधारण्यमाशङ्क्य क्रियायुष्मदर्थानामर्थानामनेकत्वेऽप्ये-
कपदोपात्तत्वेन युगपदुपादानात्सहैव प्रैषविषयत्वावगतेः प्रत्ययालो-
चनभेदानपेक्षतया वाक्यभेदानापादकत्वमाह * नचेति * । कर्तुरा-
ख्यातवाच्यत्वाभावोऽपि लक्षणयोपादानं विवक्षितम् । प्रत्ययावृत्तिलक्षण-

वाक्यभेदानापत्तावपि गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तिमाशङ्क्यानेकार्थोपा-
दाने तस्य सर्वत्रायुपगमेनादोषत्वमाह * नचेदशमिति * । कथं
तर्हि युष्मदर्थविवक्षायां वाक्यभेदो भाष्यकृतोक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षे लोटः
प्राप्तकालार्थत्वात्प्राप्तकालतायाश्च मध्यमपुरुषाद्युष्मदर्थविषयत्वावगतेः
क्रियाया अपि प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वेन प्रत्ययार्थप्राप्तकालत्वाविशेषण-
तया युष्मदर्थविषयत्वावगमात्क्रियायुष्मदर्थयोः पृथक्त्वं विना विषय-
विषयित्वानुपपत्तेः पृथक्त्वात्प्राप्तकालत्वस्य युष्मदर्थेन सह तव प्राप्तः
काल इति विषयविषयित्वान्वयविधावेका क्रियाया च सहासादनं
कर्तुमिति विशेषणविशेष्यत्वान्वयविधावन्यासादयेति श्रुतेः शक्तिः
कल्प्येति वाक्यभेदापत्तिर्भाष्योक्ता सिद्धान्ते तु प्रैषार्थत्वात्प्रैषस्य च
नित्यं युष्मदर्थविषयत्वात्प्रैषान्यथानुपपत्त्यावगतस्य युष्मदर्थस्यानुवा-
दात्त वाक्यभेदापत्तिरित्याह * प्राप्तेति * । समाख्यानादपि प्रैषार्थता-
वसीयत इत्याह * एवं चेति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति॥

प्रैषप्रैषार्थयोर्यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्रत्वम् । अधि० १२

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २४ ॥

व्याख्याद्वैविध्यार्थं पाठद्वयोक्तिपूर्वं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे * य-
दिति * क्षिणोत्यर्थहिंसाकर्मतयोक्तस्याध्वर्योः स्फ्यधारयितृत्वाद्योगेन
तद्वचतिरिक्तस्य स्फ्यधारयितृत्वावगमाद्दर्शपूर्णमासयोश्चर्गनीद्वयातिरि-
क्तासम्भवदध्वर्युकर्तृकाध्वर्युवेदास्नातपदार्थकार्यभावात्सोग्नीद्विद्वारि-
तो वा वज्रोध्वर्युं क्षिण्वीतेत्यर्थद्वयोक्त्यर्थः शाखाभेदेन द्विविधोऽपि
पाठः । अग्नीधः स्फ्यधारणमेकान्तेन यद्वन् वेदेर्वितृतीयदेशे तिर्य-
ञ्चं स्फ्यं स्तब्ध्वा प्रेष्यतीति समानकर्तृकत्ववचनात्स्फ्यवतः प्रेषक-
त्वावगतेरग्नीधमेव स्फ्यवत्त्वात्प्रेषकं तावद्दर्शयति तद्दर्शनाच्चान्यप्रैषार्थ-
कारिणं दर्शयतीति तावच्चशब्दावनुकूल्य योज्यम् । प्राप्तिं विना लिङ्गस्या-
प्रामाण्यात्प्रश्नपूर्वं द्वादशवक्ष्यमाणन्यायद्वयेनप्राप्तिमाह * कान्विति * ।

गौणो वा कर्मसामान्यात् ॥ २५ ॥

षाशब्दोक्तं सिद्धान्तमुपपादयितुं स्वयं तावदङ्गुणविरोधन्या-
येनापवदिष्यमाणमपि समलङ्ख्यविरोधविषयत्वाच्च भूयोविरोधेऽन-
११७६।१ भिन्नतमप्यभ्युच्चयार्थं द्वादशवक्ष्यमाणमेव न्यायमाह * मुख्यं वेति * ॥

भाष्योक्तं पारमार्थिकं न्यायं व्याचष्टे * प्रयोजकस्य चेति * ।
लिङ्गदर्शननिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह * वज्रेणेति * ।

करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याशासितव्यत्वम् । अधि० १३

ऋत्विक्फलं करणेऽवर्थवत्त्वात् ॥ २६ ॥

मन्त्रार्थस्यानुष्ठेयस्य मन्त्रोच्चारयितृव्यतिरिक्तपुरुषगामित्वेभिहिते प्र-
सङ्गात्फलभूतस्य मन्त्रार्थस्यान्यानन्यगामित्वविचारादधिकरणत्रयसङ्ग-
तिं रूपप्रत्वादननुक्त्वाङ्गाश्रितकाम्यगुणफलस्य तथाकामोर्थसंयोगा-
दित्यत्र स्वामिगामित्वाक्तवाङ्गफलस्यापि न्यायसाम्यात्स्वामिगामित्व-
सिद्धेरेतदधिकरणपूर्वपक्षमयुक्तमाशङ्क्याङ्गफलत्वाभावाशयेनोपपादयि-
तुमाह * यथैवेति * ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अङ्गफलत्वेन सिद्धान्तमुपपादयितुमह * नैवेति * । नीत्यत्वे-
नान्वाधानस्य फलान्वयायोगमाशङ्क्य जातेष्वेवानुपङ्गिकफलसाधन-
त्वेपि नित्यत्वाविरोधसूचनार्था नित्योक्तिः क्रियासमवेताग्न्युक्तिमा-
त्राच्छ्रुत्युक्तकरणत्वसिद्धमन्त्रवर्णिकस्य वर्चःपुष्ट्यादेः समवायकल्पना-
योगाशयेन पृच्छति * कथमिति * । अग्न्युक्तिमात्रात्कृत्स्नस्य म-
न्त्रस्य श्रुत्युक्तकरणत्वासिद्धेर्मन्त्रोक्तस्य फलस्य क्रियानन्वयवादिना
मन्त्रस्य क्रियायां स्वार्थसमवायकल्पकताभ्युपेतव्येत्यापाद्य सूक्तवा-
काधिकरणोक्तं स्वार्थसमवायकल्पकत्वं तावत्स्मारयति * व्यतिरि-
क्तेति * । स्वशक्त्या प्रकाशयार्थव्यतिरिक्तक्रियासाधनत्वेनापि वि-
हितो मन्त्रः क्रियां तत्सम्बन्धार्हं वा किञ्चित्कारकं क्रियान्वयि कल्प-
यित्वा प्रकाशयन्नङ्गत्वं यस्मात् सूक्तवाकाधिकरणन्यायेन याति त-
स्मान्नित्याङ्गाश्रय फलमेवेदं कल्प्यमित्यर्थः । एवमपि वयं विन्धाना
इति दीपनार्थेनन्धतिना गृह्यात्युक्तधारणात्वाधानक्रियायास्तत्सम्ब-
न्धिनश्चाग्नेरग्निशब्देन स्वशक्त्या प्रकाशनाद्वर्चःपुष्ट्यादेः क्रियान्वय-
कल्पना न युक्तेति प्रश्नाशयं निराकर्तुं कृत्स्नमन्त्रस्य करणत्वा-
सिद्ध्यै फलस्यापि क्रियान्वयकल्पनोपपादनायाह * तस्मादिहेति * ।
करणत्वेन श्रुतिविनियुक्तस्य मन्त्रस्यान्यतोसिद्धस्वार्थसमवायकल्पकत्वे
सूक्तवाकाधिकरणोक्तेऽपि सूक्तवाकेन स्वसाध्यायाः साक्षात्प्रकाशनाश-

१२७७३

केस्तत्प्रकाश्यस्य च कस्य चिदन्यतः क्रियान्वयासिद्धेस्तत्र स्वार्थस्य क्रियान्वयकल्पना युक्ता इह त्वाधानक्रियायास्तत्सम्बन्धिनश्चाग्नेः प्रकाशनात्करणत्वसिद्धेर्नान्यस्य समवायकल्पना युक्तेति वैषम्यशङ्कानिरासार्थं स्वार्थसमवायकल्पनात्रोक्त्यपौनरुक्त्यसूचनपूर्वमुपसंहरति * तस्मादिति * । अङ्गस्यापि फलान्वयोपपत्तावाशमिन्त्राणामप्यायुराद्याशासनक्रियायामायुरादिफलान्वयकल्पकत्वसम्भवात्प्रधानफलप्रकाशनार्थत्वाभ्युपगमायोगमाशङ्क्याह * यास्त्विति * । तदर्थत्वादिति सूत्रावयवं पुष्ट्यादेरन्वाधानफलत्वेऽप्यात्माभिवादिशब्दसामर्थ्यात्तन्नौ सहेतिव्यपदेशसामर्थ्यादिवाध्वर्युगामित्वशङ्कानिरासार्थत्वेन शङ्कोपन्यासपूर्वं व्यपदेशफलस्याध्वर्युगामित्वेऽपि स्वामिगामित्वानपायाद्यजेतेत्यस्यादधीतेत्यस्य वात्मनेपदस्य बाधानापत्तैवैषम्याशयेन व्याचष्टे * आह्वेति * । अथ कस्मादिति शङ्काभाष्यं करणस्य कर्तृव्यापारव्याप्यत्वात्करणमन्त्रव्यापारणस्योच्चारणाख्यस्यान्वाधानक्रियाया सह समानकर्तृकत्वावगतेर्मन्त्रमात्रस्य याजमानत्वशङ्कायोगादयुक्तमाशङ्क्य मन्त्रद्वारान्वाधानस्यैव याजमानत्वशङ्कार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * अथेति * । उच्यत इति परिहारभाष्यं ममशब्दशक्त्यात्मकलिङ्गात्मनेपदश्रुतिभ्यां विरोधे समाख्याया विनियोजकत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां विरोधस्य मन्त्रान्वयावगम्यतया याजमानत्वोत्तरकालत्वात्प्रस्तरयागादिविषयान्वाधानस्य मन्त्रकल्यत्वाभावेन मन्त्रान्वयानपेक्षोत्पत्तिकाले फलान्वयानवगतेरविरुद्धया समाख्यया विनियोगोपपत्त्याशयेनोपपादयितुमाह * नैतदिति * । यथाश्रुतभाष्योक्तायाः शङ्कायास्तुच्छत्वदर्शनायैते एव शङ्कोत्तरभाष्ये यथाश्रुते व्याचष्टे * मन्त्रमात्रमिति * । मम वर्चोस्त्वित्यादिभाष्यं फलाकर्षणशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * फलमपि तर्हीति * । श्रुत्या लिङ्गबाधात्फलस्याध्वर्युगामितया कर्षणायोगं पूर्वाक्तं तावद्भाष्यव्याख्यापातनिकार्थं स्मारयति * आकृष्येतेति * । आत्मनेपदस्य श्रुतित्वेऽपि सर्वाङ्गप्रधानसाधारण्येन सावकाशत्वात्प्रधानद्वारा चाङ्गे प्रवृत्तः परोक्षत्वावन्वाधाने विशेषरूपेण साक्षाच्च प्रवृत्तेन लिङ्गेन बाधं गौणत्वं वाशङ्क्य प्रत्यक्षायाः श्रुतेर्मन्थराया अप्यनुमेयश्रुतिप्रतिबन्धकतयाननुमितश्रुतिकेन लिङ्गेन बाधायोगं सर्वाङ्गप्रधानफलानां चैकस्यात्मनेपदस्य कर्तृगामितावाचिनोऽन्यत्र मुख्यस्येह वैरूप्यापत्तेर्गौणत्वाख्याविरोधप्रकाराणां

वदन्मन्त्रस्था तर्ह्यात्माभिवादिनी श्रुतिः कथं व्याख्येयेत्यपे ७७ स्वयक्षा
यमध्याहारेण व्याख्यापूर्वं वयं त्विन्धानास्तत्त्वं पुष्पेमेत्यादावध्याहारा-
योगेनापरितोषाद्भाष्योक्तां गौणत्वेन व्याख्यामाह * तत्रेति * । ७८-
व्यापकोप्यध्याहारपक्षेभ्युच्चयमात्रत्वेनोक्तः । सिद्धान्तमुपसंहरति * त-
स्मादिति * कैश्चित्कल्पसूत्रकारैः पक्षेन्वाधानस्य स्वामिकर्तृकस्यै-
वोक्तत्वाद्विषयायोगमाशङ्क्य द्वेधा परिहरति * ये चेति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * सर्वेति * । फलस्याननुष्ठेयत्वाच्चिन्तानर्थक्यमा- ११७
शङ्क्य फलाशाननस्य मन्त्रार्थत्वेनानुसन्धेयतयानुष्ठेयत्वाच्चिन्तार्थस्वो-
क्त्यर्थं पक्षोक्तमिति भाष्यं मन्त्राधिकरणे मन्त्रार्थानुसन्धानस्यानुष्ठे-
यतयोक्तत्वेन स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् ॥

करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मत्वम् । अधि० १४

कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २९ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्धृद्धतरत्वेनान्तरासंचरणेपि सन्तापनापत्तेस्तादा-
त्विकस्यासन्तापस्य फलत्वायोगात्कालान्तरीयासन्तापफलताया मन्त्र-
वर्णात्कल्पनीयत्वावगतेस्तस्य च कर्मार्थनौपयिकत्वात्पूर्वाधिकरणन्या-
येन स्वामिगामित्वगृह्यपक्षं स्पष्टत्वादनुक्त्वाहवनीयप्रत्यगुद्देशस्थस्य
प्रत्यग्दक्षिणदेशे स्थित्वा सुवाधाराधारणायाहवनीयसमीपदेशेन द-
क्षिणाभिक्रमणे समन्ताद्गच्छन्तीनां ज्वालानां स्पर्शात्सन्तापापत्तौ कर्मवि-
घ्नापत्तेस्तत्प्रतिबन्धस्याध्ययुगतस्य स्वाम्यपेक्षितत्वेनात्मनेपदाधिरोधा-
न्ममेत्यात्माभिवादिशब्दसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेनाभिक्रमणकर्त्रध्वर्युगामि-
त्वसिद्धान्तोक्त्या पूर्वापवादमाह * यत्स्थिति * ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३० ॥

व्यपदेशात्फलस्थोभयगामितायाः प्रागेवोक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
ब्राह्मणस्य विधायकत्वेन तद्गतद्वयपदेशात्फलस्योभयगामित्वेपि मन्त्रस्या-
विधायित्वेन तद्गतस्य फलस्य क्लेशेन कल्पनीयत्वाद्भाष्यस्य च
फलस्याकर्मार्थत्वेनाध्ययुगामितया स्वामिनानपेक्षणेनोभयगामित्वक-
ल्पनाऽशक्त्या शङ्कासम्भवेनापौनरुक्त्यमाह * व्यपदेशादिति * ।

व्यपदेशस्याध्वर्यौ स्वामिनि च युगपत्प्रवृत्तेरुभयगामित्वकल्पनाहेतु-
ताया मन्त्रब्राह्मणयोस्तुल्यत्वात्स्वामिगामित्वानपायेन चाकर्मार्थत्वेपि
स्वामिनापेक्षणोपपत्तेरात्मनेपदाविरोधान्मन्त्रेपि कल्पनागौरवकलेशाभा-
वेन सिद्धान्तमाह * कल्पनेति * । उभयगामिफलोक्तिशक्त्याख्यालि-
ङ्गान्मन्त्रस्योभयप्रयोज्यत्वं तन्नौ सहेत्यध्वर्युराहेति वाक्यगताध्वर्युमात्र-
प्रयोज्यत्ववाधेन शङ्कते * अथ कस्मादिति * । लिङ्गाविरोधेन वाक्य-
स्य बाधायोगादध्वर्युणैव प्रयोज्य इति नियमोपपत्त्या निरस्यति * य-
देति * ।

द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थत्वम् । अधि० १५

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ ३१ ॥

कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च
विनियोगकारणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवदवलचसेति पञ्चविधस्य
शेषलक्षणप्रतिज्ञार्थस्य बलावलचिन्तासमाप्त्या समाप्तवाच्येपलक्षणा-
नन्तर्गतोत्तरचिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्य सर्वेषां वा शेषत्वस्या-
तत्प्रयुक्तत्वादित्यत्र बहिर्लवनादीनामङ्गप्रधानार्थत्वेभिहिते वपनादौ भो-
क्तृशपातेमापोदिते महावेद्यां चिकीर्षासंयोगस्यानपवादकत्वादनपोदि-
तसिद्धेर्दीक्षादाक्षिणे वचनादपोदिते महावेदेरपि वाचनिकयूपार्थत्वाद्-
पवादमाशङ्क्य वचनस्य देशलक्षणार्थत्वेनानपवादकत्वमुक्त्वा हवि-
र्द्धनेपि देशलक्षणार्थत्वेतिदिष्टे प्रसङ्गात्स्वयङ्कर्तृकताङ्गप्रधानार्था प्रधान-
नमात्रार्था वेति विचार्य तत्प्रसङ्गेन कर्तृचिन्ताप्रपञ्चपूर्वकर्तृविषयस-
माख्याविरोधाविरोधचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्य बहिर्लवनादेः
प्राकृतकार्यमात्रसर्वार्थत्वं वैकृतकार्यसर्वार्थतापि वेति चिन्तायाः स-
ङ्गतिं सूचयितुमाह * गत इति * । क समाख्यायाः पूर्वं सह वि-
रोधः क वा नेति चिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्यापि बहिर्लवना-
देर्विकृतावातिदेशिकत्वादुपदेशचिन्तार्थं षट्के विचारासङ्गतिमाशङ्क्या-
तिदेशात्प्राकृतानामङ्गानां विकृत्यन्वयावगमेपि संस्कारकर्मणां निर्धाराणां
विकृत्यन्वयायोगाद्बहिर्लवनादीनां चापूर्वसाधनांशेनैव द्वारत्वाभ्युपगमाद्वै-
कृतापूर्वसाधनाभूतद्वारान्वयस्य प्रधानसारूप्यहेतुकातिदेशाविषयत्वे-
नातिदेशादनवगतेः पदार्थातिदेशद्वारातिदिष्टश्रुत्याद्युपदेशाधीनत्वाद्वै-
र्हिर्लुनातीति विकृतावतिदिष्टया श्रुत्या प्राकृतस्तरणद्वारैव वैकृतापूर्व-

साधने बहिर्दिशि द्वारभूते लघनं विनियुज्यते बहिर्मात्रे वेत्युपदेशं विनैवे-
षेति सूचयितुं श्रुत्यादीनां विरोधाविरोधाच्चिन्तायाः प्रकृतौ विकृतौ
चोपयोगसाम्यमाह * सर्वश्रेति * । एवमपि प्रकृतावज्ञप्रधानेषु धर्म-
सामानविध्यस्य सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वादित्यत्रैवोक्तत्वादेतत्सू-
त्रं गतार्थमित्याशङ्क्योत्तराविवक्षार्थत्वं तावद्भाष्योक्तं विवृणोति * य-
त्त्विति * । स्वयमुत्तराधिकरणपूर्वपक्षोक्तार्थत्वंनैतत्सूत्रं व्याचष्टे * शः ११७९। ८
कथं त्विति * ॥

अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसंबन्धः । अधि० १६

निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानाधिकारः ॥ ३२ ॥

धर्मसाधारण्यशास्त्रातिदेशयोः सप्तमदशमाद्यनिराकरिष्यमाणत्वे-
नेह तदाशयपूर्वपक्षायोगादानुमानिकेभ्यः प्राकृतेभ्योङ्गेभ्यः प्राक् प्रत्यक्ष-
त्वाद्देकताङ्गप्राप्तबहिर्लुनातीत्यतिदिष्टया श्रुत्या प्राकृतवैकृतवहिरुद्देशेन
लघनविधानात्सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षयित्वा क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षाः प्रथमं
प्राकृतैः सह सम्बध्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्राङ्ग्याच्चोदितमिति न्याये-
नानुमानिकत्वोपि क्लृप्तोपकारत्वात्प्राकृतसंस्कारविधवावपूर्वस्यानुद्देश इ-
त्येवमर्थेन सूत्रेण निराकृते प्रकृतौ ये विहिता धर्मास्ते विकृतौ स्ववा-
क्यगतचोदनादिसादृश्यनिमित्तेनातिदेशेन वाक्यान्तरविहितेभ्योङ्गेभ्यः
प्रागेव निर्दिष्टा अतो यत्र प्राकृतकार्ययो राज्यबहिषोः स्थिताः प्रधानो-
पकारित्वेन क्लृप्तास्तत्रैव निर्दिष्टा इत्येवमर्थेन निर्दिष्टा इति भाष्येण
भूतार्थनिष्ठान्तनिर्दिष्टपदावृत्त्यातः शब्दाभ्याहारेण च विकृते प्राकृताना-
मानुमानिकत्वाद्देकतेभ्यः प्रत्यक्षेभ्यः प्रागन्वयायोगमाशङ्क्योपकाराति-
देशानपेक्षप्राकृताङ्गातिदेशे तेषां प्रकृत्युपकारित्वे क्लृप्तेषु विकृत्युपकारि-
त्वस्याक्लृप्तत्वेनोपदेशसाधारण्ये वा क्वचिदप्युपकारित्वस्याक्लृप्तत्वेना-
क्लृप्तोपकारत्वाविशेषात्प्रागन्वयो न युज्यते इत्यस्यापि तु दशमसप्तमा-
द्यनिराकरिष्यमाणत्वेनोपकारपृष्ठभावेनैवाङ्गातिदेशात्प्राकृतं चोपकारं
विकृतावतिदिष्टं प्रति साधनत्वस्य प्रकृतौ क्लृप्तस्योपकारक्येन विकृता-
वप्यनपायात्प्रकृतौ क्लृप्तापकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां प्रागन्वयोपपाद-
नार्थं ये चेत्यादिमाष्यं समुदायार्थतात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * यदीति * ।
सप्तमाद्ये साधारण्यनिरासेनातिदेश इष्टः स च दशमाद्ये कार्यपुरसरं
दृष्ट इत्यर्थः । धर्मातिदेशस्य करणोपकाराख्यधर्मकार्यातिदेशपूर्वकत्वं

विवृण्वन् सर्वार्थत्वनिरासमुपपादयति * तत्रेति * । यागं गतो याग-
 सहकारी सन् फलापूर्वोत्पत्तौ व्याप्रियत इति व्युत्पत्त्या यागगतव्या-
 पारोक्त्या करणोपकाराख्यं कार्यमेवोक्तं प्रयोजनोक्त्या प्रात्यात्मिकप-
 दार्थविधिप्रयोजनत्वादधान्तरकार्याण्युक्तानि दृष्टानां तण्डुलानामुपाया-
 न्तरेणापि सिद्धेस्तद्द्वारा कार्यस्यावघाताख्यधर्मग्राहकत्वायोगात्कार्येण
 ग्रहणानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं नियमजन्यादृष्टद्वारतोक्ता यूपवदस्तरणा-
 दीनामपि प्रयोजनानां करणोपकारसाधनत्वात्तेनात्मसिद्धयै ग्रहणापत्ते-
 स्तादर्थ्येनापि वर्हिलवनदिपदार्थप्राप्त्यापत्तिमाशङ्क्य तेषां करणोप-
 कारजनकत्वेऽप्यतिदेशकालेनवगमाद् ग्रहणाशक्तेर्यावन्ति वेदिस्तरणादी-
 नि प्रयोजनानि प्रकृतौ जातानि तावन्त्येव प्राप्नुवन्तीत्युक्तं तैश्च
 ज्ञानपरिमाणैरेव पदार्थप्रयोजनैरात्मसिद्धयै पदार्थानां प्राप्यमाण-
 त्वेनात्मजनकानामेव प्राप्यमाणत्वान्न सर्वार्थत्वापत्तिरिति ग्रन्थशेषेणो-
 क्तम् । भाष्यार्थस्य सूत्रारूढत्वसूचनायोक्तेऽर्थे सूत्रं योजय-
 ति * तस्मादिति * ॥ एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः प्र-
 प्रधानं हीत्यनेन शास्त्रातिदेशमपिचेत्यनेन उपपदेशसाधारण्यं निर-
 स्यतीत्याह । * प्रधानं हीति * । भाष्यं च चोदनासामान्यस्य
 प्रधानगतत्वेन तद्गतस्य फलसाधनयोग्यताख्याङ्गजन्योपकारस्यैव ते-
 नोपस्थापयितुं शक्यत्वाद्धर्माणां तु साक्षाच्चोदनासामान्याभावात्प्र-
 धानचोदनासामान्येन चात्यन्तभिन्नानां धर्माणामुपस्थापयितुमशक्य-
 त्वाच्चोदनासामान्यहेतुकश्चोदको यस्मात्प्रधानोपकारमेवातिदेश्यतयापे-
 क्षते न धर्मान् तस्मात्प्रधानोपकारद्वारैव धर्मातिदेशो न स्वातन्त्र्येण-
 त्युक्तं यद्युपदेशसाधारण्याशयेनोपकारान्वयात्प्राग्धर्माणां दर्शपूर्णमा-
 सवह्नीक्षादिनाप्यन्वयः शङ्क्येत सोऽपि विप्रकृष्टैकवाक्यत्वायोगान्न स-
 म्भवतीत्यपिचेत्यादिनोक्तमित्येवं योज्यं प्रधानाश्रितत्वेनोपकारस्याश्र-
 याश्रयिणोरत्यन्तभेदाभावात्प्रधानादत्यन्तभेदाभावं मत्वा प्रधानापेक्षो-
 क्तोपकारापेक्षा विवक्षिता विधेः प्रकरणान्तरेतिदेशादिति दश-
 माद्यपूर्वपक्षसूत्रे विधिशब्देन शास्त्रातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छास्त्रल-
 क्षणार्थाश्रया धर्मातिर्वीक्षिककृतोभिमतता । उपदेशसाधारण्ये विप्रकृ-
 ष्टान्वयकलेशोक्त्या धर्मातिदेशे भृत्यादिरेकोप्येकं स्वामिनं प्रति यमु-
 पकारं करोति तमेवान्यमपि प्रतीति नियमादर्शनेन धर्मैः प्राकृत
 एवोपकारो विवृतौ कार्यं इति नियमप्रमाणाभावादुपकारविशेषसाध-

नत्वस्यापि कल्पनीयत्वेन कल्पनागौरवकलेशस्य बुद्धिस्थस्योपकाराति-
देशे तत्साधनत्वस्य प्रकृतावेव कलसत्वेनाकल्पनीयतया लाघवसम्भ-
वे गौरवस्यानाश्रयणीयत्वाद्धर्मातिदेशनिरासहेतुत्वोक्तवर्थं निर्जातं
खल्वपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * शास्त्रेति * । यश्चोपदेशसाधारण्ये
दूरस्थान्वयसिद्धयै दूरस्थोपस्थापनकलेशोभिहितः स शास्त्रातिदेशोपि
तेषां चोदनासामान्येनोपस्थापनाशक्तेः स्थित एवेत्याह * दूरस्थे-
ति * । धर्माश्चैत्यादिभाष्ये शास्त्रातिदेशोपदेशसाधारण्ययोर्द्वयोर-
पि निरासार्थत्वेन व्याचष्टे * शास्त्रेति * । ये चेत्यादिभाष्यो-
क्तं शास्त्रातिदेशोपदेशसाधारण्यनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * ।
अतिदेशः स चोपकारस्येत्यर्थः । शास्त्रातिदेशोपदेशसाधारण्यनिरासस्य
प्रकृतोपयोगोक्तवर्थस्तस्मादित्यादिभाष्यशेषः स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातः ।

विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयवर्हिषा कर्तव्यत्वम् । अधि० १७

विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥

लघनादेः प्राकृताप्राकृतसर्वबर्हिःकार्यार्थत्वे निरस्ते प्रसङ्गात्प्राकृ-
तसर्वबर्हिःकार्यार्थत्वस्यापि निरासात्सङ्गतिमिदानीं शब्देन सूचयन्
परिस्तरणीयपरिभोजनीयवर्हिषां पृथग्लवनविधानाद्वर्हिर्लुनातीति
वाक्यविहितस्य लवनस्य तादर्थ्याभावेपि विधृतिपवित्रवर्हिरर्थत्वनि-
रासहेत्वभावात्तदर्थतापि युक्तेति पूर्वपक्षं स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्रकृता-
वपि विधृतिपवित्राख्यस्य बर्हिःकार्यस्य धर्मविधावनधिकार इत्य-
नधिकारोक्तयनुषङ्गसहितचकारसूचितां सिद्धान्तप्रतिज्ञां व्याचष्टे * इ-
दानीमिति * । त्रिधातु पञ्चधातु वा लुनातीति यथा लूनस्य
कृत्स्नस्य बर्हिषस्त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदि स्मृणातीति श्रुत्या
स्तरणाख्यकार्यविशेषार्थत्वावगमाद्विधृतिपवित्रार्थस्य बर्हिषस्ततोव-
गमे त्रिधातुश्रुत्या पञ्चधातुश्रुत्या वा विरोधापत्तेरिति हेत्वर्थं वि-
रोधे श्रुतिविशेषादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * यथा लूनस्येति * ।
विधृतिपवित्रार्थबर्हिर्विधेः समावच्छिन्नाग्रौ दर्भावित्यस्य तर्हि कत-
रवर्हिर्विषय इत्याशङ्क्य धर्मविशेषशून्यो बर्हिर्विधिः परिभोजनीया-
ख्यान्यवर्हिर्विषय इत्युक्तवर्थमव्यक्त इति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सा-
मान्यभूत इति * । धातुशब्दस्य च स्तरणार्थबर्हिर्मुद्रयवयववाचित्वप्र-

११८०

सिद्धेर्द्धातुमात्रश्रुत्यापि विरोधापत्तिं सूचयितुमाह * धातुरिति * ।

प्राकपुरोडाशादीनां निधानम् । अधि० १८

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३४ ॥

स्तरणार्थस्य बहिषान्यत्र विनियोगायोगाद्विधृतिपवित्रे बहिर्न्तरवि-
नियोगवत्सवनीयाख्ययागाद्यर्थानां पुरोडाशादीनां ग्रहपात्रनिधाने विनि-
योगायोगात्पुरोडाशान्तराद्युत्पादनसंयोगाख्ययोरेकदेशवाचिशब्दाभा-
वेपि द्वितीयादृष्टार्थत्वाभ्यां प्रतिपाद्यत्वावगमात्प्रतिपत्तेश्चोपयुक्तैकदेश
विषयत्वाविरोधः ॥

काम्योष्टिपूर्णांशुत्वस्य प्रधानार्थत्वम् । अधि० १९

विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतित्वात् ॥ ३५ ॥

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणामिति बहिर्न्यायप्रसङ्गा-
पवादसमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्य धर्म्माणामङ्गप्रधानसाधारण्याख्यस्य
बहिर्न्यायस्यापवादत्वेन सङ्गतिं स्पष्टत्वाद्नुक्त्वा तच्छब्दस्य वाक्य-
शेषस्थकाम्यशब्दोक्तफलान्वयिवाचित्वावगतेरङ्गानामपि वप्रधानानुग्रा-
हकत्वेन फलान्वयित्वादनारभ्याधीताण्युपांशुता प्रकरणाधीतैर्मन्त्रमध्य-
मोत्तमस्वैरर्वाधाद्विकृतीर्गताङ्गप्रधानार्थेति पूर्वपक्षमाह * यत्र यत्रेति* ।

मुख्यार्थो वाङ्मस्याचोदितत्वात् ॥ ३६ ॥

विकृताद्युपांशुत्वोपदेशकाले प्राकृतस्याङ्गस्याचोदितत्वादिति वृ-
त्त्यन्तरकृद्वाख्यामुपन्यासपूर्वं दूषयति * केचिदिति * । तस्मात्फलसा-
धनेपि जातेष्ट्यादौ नित्यत्वप्रसिद्ध्या काम्यशब्दस्य फलान्वयिमात्र-
वाचित्वासम्भवेन कामतन्त्रविधेयवाचित्वावगतेः ता इत्येकशब्देन च
काम्यत्वविशिष्टेष्टिपरामर्शाद्विशिष्टोद्देशेपि वाक्यभेदानापत्तेरङ्गानां च
कामतन्त्रविधेयत्वाभावेनाङ्गसम्बन्धितयोपांशुत्वस्याचोदितत्वादिति भा-
ष्यकारीयैव व्याख्या युक्त्याह * तस्मादिति * ।

इयेनाङ्गानां नवनीताज्यत्वम् । अधि० २०

सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गानाम् ॥ ३७ ॥

प्रधानमात्रार्थत्वेनोपांशुत्वस्याङ्गप्रधानसाधारण्येपोदिते दृतिनव-
नीतस्याङ्गमात्रार्थत्वेनासाधारण्यात्सङ्गति स्पष्टत्वाद्बुक्त्वा प्रकरणात्प्रधा-
नार्थत्वावगतेस्तस्य चातिदेशिकतत्सोमद्रव्यकत्वेनाज्याप्राप्तेस्तदनुवा-
दायोगाद् दृतौ निहितं नवनीतं प्रकृतिभूतमस्योति बहुव्रीहयुक्तं दृतिनव-
नीतविशिष्टमाज्यं सोमबाधेन प्रधानमात्रार्थं विधीयत इति पूर्वपक्षमाह
* दृतीति * । उत्तरपदार्थप्रधानतत्पुरुषसम्भवंन्यपदार्थप्रधानबहुव्री-
ह्ययोगाद्व्यधिकरणबहुव्रीहेश्चात्यन्तायुक्तत्वाद्दिशिष्टविध्ययोगेनानेकार्थ-
विध्यापत्तेर्नवनीताज्यशब्दयोश्च भिन्नार्थत्वेन द्वयोर्मुख्यार्थयोः सामा-
नाधिकरण्यायोगाज्जन्यस्याज्यशब्दस्य कार्यलक्षणाार्थत्वावगतोर्विधौ
च लक्षणायोगादाज्यकार्यानुवादेन इति नवनीतविध्यवगतेः प्रधानं का-
र्याभावादाज्यवत्यङ्गमात्रे इति नवनीताविधिरिति सूत्रेण सिद्धान्तमाह
* यस्त्विति * । न चेत्यनेनाज्यप्राप्त्याख्यस्य सन्निधानस्याङ्गविषयत्वा-
ख्यविशेषोक्तार्थत्वेन सौत्रो हेतुर्द्वयाख्यातः भाष्ये च न इयेने नव-
नीतमित्यनेन इति नवनीतामिति बहुव्रीहिणा समस्यमानपदार्थविशिष्टा-
न्यपदार्थभूताज्यविधि बहुव्रीह्ययोगेन निरस्य कस्नर्हीत्यनेनाज्यानु-
वादेन नवनीतविधिरुक्तः ।

आधानेपि तथेतिचेत् ॥ ३८ ॥

अनिष्टापादनेन सिद्धान्ताक्षेपार्थं सूत्रं पवमानेष्टीनामनङ्गत्वेनान-
र्थक्यं तदङ्गन्यायाविषयत्वादयुक्तमाशङ्क्यानङ्गेपि सूत्रेऽरतिसाप्तदश्या-
वताराभ्युपगमादुपकारिमात्रस्य तन्न्यायविषयत्वाशयेन समाधत्ते
* अवश्यमिति * ।

नाप्रकरणत्वादङ्गत्वस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ ३९ ॥

न इयेनस्येत्यादिभाष्यात्पवमानेष्टीनां इयेनप्रकरणानधीतत्वादङ्ग-
त्वस्य उपकारनिमित्तत्वाभावादनङ्गत्वेनानर्थक्यं तदङ्गन्यायाविषय-
त्वान्न तत्र नवनीतापत्तिरित्येवमर्थतया भासमानं सूत्रमनङ्गस्यापि यु-

पस्यानर्थक्यं तदङ्गन्यायविषयत्वावुपकारिस्थितत्वमात्रस्य चोपकारित्वसिद्धयेपेक्षणादयुक्तं मत्वा पवमानेष्टिस्थस्याज्यकार्यस्यासन्निहितत्वेन नवनीतविधावनुवादायोगान्नवनीतस्य च इयेनोपकारिकर्माङ्गतायाः सन्निध्यनपेक्षोपकारित्वमात्रनिमित्तत्वाभावादित्येवं स्वयं व्याख्यातुमाह । * न हीति * । पवमानेष्टीनां इयेनोपकारित्वमात्रेण तद्गतस्याज्यकार्यस्यासन्निहितस्यानुवादायांगान्नवनीतेन सहाङ्गाङ्ग्यन्वयः किं तु सन्निधानादित्येवमर्थेन नहीत्यनेन सूत्रोत्तराङ्गं व्याख्यातम् । अतश्च यच्छब्देनप्रकरणात् श्रुतमाज्यकार्यं नवनीतविधयेनुवाद्यं तच्चोदकेन सन्निहितत्वात्सन्निहितस्यैव इयेनोपकारिणः सम्बन्धनुवाद्यामित्यर्थः ।

तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४० ॥

सन्निधानविशेषादिति हेत्वनुपपत्तेः यद्यर्थेनाङ्गानां विशेषवचनं तत्तत्सुत्याकालानां यथा पशुसाहित्यमिति सामान्यतोदृष्टाख्येन च वाशब्दसूचितेन हेतुना पूर्वपक्षप्रतिज्ञां साधयन् सूत्रं व्याचष्टे * सन्निधीति * । इहानुषक्तायाश्च सन्निधानविशेषोक्तः सुत्याकालानां प्रधानसन्निधिविशेषेण तत्रस्थनवनीतस्य प्रधानोपकारित्वातिशयादित्यर्थः पशुसाहित्यस्येहाविचार्यत्वात्तद्गतलिङ्गदर्शनानर्थक्यमाशङ्क्याह * लिङ्गति * । कथं साधयतीत्यपेक्षायामाह * पशुसाहित्यं हीति * । कस्मिन्नर्थे दृष्टान्त इत्यपेक्षायामाह * तस्मादिति * ।

सर्वेषामेव इयेनाङ्गानां नवनीताज्यत्वम् । अधि २१

सर्वेषां वा विशेषात् ॥ ४१ ॥

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

सवनीयानां मांसमयत्वम् । २२

मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ ४३ ॥

भक्तिरसन्निधावन्याय्येति चेत् ॥ ४४ ॥

समूहवाचित्वात्समूहः वा सवनीयपुरोडाशानामनन्वयाल्लक्षणाश-
क्तमुख्यस्यापिपुरोडाशशब्दस्यैव लक्षणावृत्तिर्युक्त्याशङ्क्य समूहवाचि-
नोप्येकदेशानुवादत्वेन पुरोडाशमात्रे प्रयोगोपपत्तिमाह * यदि वे-
ति * । द्वयोरौपचारिकत्वसम्भवेऽपि जघन्यत्वात्सवनीयशब्दस्यैवौ-
पचारिकत्वौचित्यसूचनार्थं यदिवाशब्दः ।

स्यात्प्रकृतिलिङ्गगत्वाद्गैराजवत् ॥ ४५ ॥

पुरोडाशशब्दस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे धानादिसवनीयैर्हविःपञ्चक-
लिङ्गत्वात्तल्लक्षणार्थत्वाद्भक्तिः स्यादित्येवं परिहारार्थत्वेन सूत्रं व्या-
ख्यातुमाह * पुरोडाशानिति * । गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्य-
भेदेन वा स्वयम् । वेदोयमाश्रयार्थं को नु तं प्रतिकूलयेदित्यनेन न्यायेन
पुरोडाशशब्दस्यैव मुख्यस्यापि वेदकलत्वाद्गौणत्वौचित्यसूचनार्था
दष्टोक्तिः । पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगादिति दशमाधिकरणसिद्धा-
न्तसूत्रवक्ष्यमाणदृष्टान्तोक्त्यर्थो वैराजवदिति सूत्रावयवो यथाभाष्यं स्प-
ष्टत्वाच्च व्याख्यातः ॥ पुरोडाशशब्देनात्यन्तभिन्नधानादिलक्षणशक्तिमुक्त्वा
अथैतेषां हविषामिन्द्रमेव यजतीति पठितानामपि यागानामिन्द्रदैवत्यत्ववि-
धानेन संप्रतिपन्नदेवताहेतुकाद्युपपदनुष्ठानलक्षणात्साहित्याच्छक्त्युपपा-
दनेन परिहरति * साहित्याच्चेति * । स्वशब्दोक्तस्य पुरोडाशस्य
सवनीयशब्देनावयुत्यानुवादानुपपत्तेर्धानादिसमूहोक्तिद्वारैवासवनीयपुरो-
डाशलक्षणाङ्गीकार्या धानादिसमूहेन च सवनबाह्यस्य पुरोडाशस्यान-
न्वयान्न शक्या तल्लक्षणेति कृत्वा मुख्यस्यापि पुरोडाशशब्दस्यैव ल-
क्षणावृत्तिर्युक्त्याशयेन वैपम्यमाह * नेतरेणेति * । सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति * । अध्यायार्थं संगृह्णाति * इतीति * । ब-
लाबलविविक्तानामित्यर्हानाधिकरणोपक्रमवार्तिकदर्शनाहावेकशब्दस्य
विवेकार्थत्वावगतेः कथितो बलाबलविवेको येषां प्रमाणानामिति
नहुर्ग्रीह्यर्थेन बलाबलाधिकरणार्थसंग्रहः । अवगताः सर्वैर्हाना-
धिकरणादारभ्य साक्षात्कृतास्तेषामर्थ्याधिकरणादारभ्याप्रकरणा-
त्प्राकृतं च विनियुज्यत इति प्रतिज्ञार्थविचारद्वारा कृताविरोधमा-
र्गभावाश्च स्वरूपसत्तात्मका विनियोगसामर्थ्यात्मकाः श्रुत्यादीनि च
विनियोगकारणानि वक्ष्यन्त इति प्रतिज्ञार्थभूता येषां तैः श्रुत्या प्रत्यक्षया

११८३१

लिङ्गादिषु चानुमितया कृत्वा दृढीकृता मूलान्तरानपेक्षो निश्चयो यैः ।
एतेन च प्रमाणोक्तैरौपचारिकत्वं सूचितम् ॥

इति श्रीमन्निकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मज-
भट्टसोमेश्वरविरचितायां तन्त्रवार्तिकटीकायां तृतीयस्याध्याय-
स्याष्टमश्चरणः ॥ समाप्तः सम्पूर्णश्चाध्यायः ॥

